VILÁG

TÖRTÉNET

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),

P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,

A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,

Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, J. A. Koszminszkij,

V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc, B. F. Porsnyev,

F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov, Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve,

M. N. Tyihomirov, A. I. Tyumenyev,

Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

IV. KÖTET

Szerkesztették:

M. M. Szmirin (felelős szerkesztő),
V. I. Sunkov, A. Sz. Szamojlo,
Sz. D. Szkazkin, I. J. Zlatkin

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1963

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1958

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
SINOLÓGIAI INTÉZET
SZLAVISZTIKAI INTÉZET
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A „Világtörténet" negyedik kötete a XVI. század elejétől a XVII. század derekáig terjedő időszakot öleli fel, amellyel új szakasz kezdődik a világtörténelemben. Míg az előző korszakban a világ különböző részei és népei közti érintkezésnek a gazdasági kapcsolatok gyér volta miatt még nem volt szilárd alapja, ekkor a nagy földrajzi felfedezések nyomán, továbbá, mert a XVI. században megkezdődik a világpiac kialakulása, a gazdasági kapcsolatok rendszeressé válnak. Ettől kezdve az emberiség történelmi fejlődése a világ különböző népeinek egyre intenzívebb érintkezése közepette megy végbe.

A XVI. században és a XVII. század első felében létrejönnek a feudális társadalmi rend keretei között a kapitalista termelési forma csírái. E korszak történetének legfontosabb tényezője a feudális termelési viszonyok felbomlása; a legfejlettebb országokban a szétszórt és a központosított manufaktúra formájában a tőkés termelés kialakulása.

A XVI. század, amely tehát fordulópontot jelentett a világtörténelemben, a világ egyes részeit és népeit a fejlődés különböző fokain találta. Társadalmi rendszer és kulturális színvonal tekintetében óriási különbség volt az amerikai kontinens népei és a világ azon részeinek zöme között, amelyeket a nagy földrajzi felfedezések óta Óvilágnak neveztek. Az Újvilág törzsei és népei az európaiak megjelenésekor vagy az ősközösségi társadalom fokán, vagy pedig az osztálytársadalom első formájának, a rabszolgatartó társadalomnak kezdeti fokán álltak. Egyes népek ebben az időben már évszázados sajátos, fejlett kultúrával rendelkeztek, amely önállóan, az ősi ázsiai és európai kultúráktól függetlenül fejlődött. Napjainkban a szovjet és a külföldi tudomány nagy érdeklődéssel kutatja ezeknek az ősi civilizációknak a történetét. A tárgyalt időszakban Óceániának és Ausztráliának, valamint — a Földközi-tenger vidékének és a Nílus völgyének kivételével — Afrika nagyobb részének népei és törzsei vagy az ősközösségi társadalom virágzó, vagy pedig az ősközösség bomlásának és az osztálytársadalom kialakulásának szakaszában voltak. Óceánia és Afrika törzseinek és népeinek története és ősi kultúrája ugyancsak élénken foglalkoztatja napjaink történettudományát és néprajztudományát.

Ázsia, Európa és Észak-Afrika népeinek és államainak többsége a feudalizmus különböző fejlődési fokain állott; ebben az időben a feudális termelési viszonyok már sok helyütt bomlásnak indultak. A legfejlettebb európai és ázsiai országokban létrejöttek a tőkés termelés kezdetei. Nyugat-Európa államaiban rendkívül kedvező feltételek alakultak ki a kapitalizmus fejlődéséhez. Ezek közé tartozott a világkereskedelem tengeri főútvonalainak földrajzi közelsége, ami elősegítette a termelés fejlődési ütemének meggyorsulását, később pedig ezeken az útvonalakon áramlottak

az újonnan felfedezett amerikai, ázsiai és afrikai országokból rabolt kincsek Európába. A nyugat-európai országok gazdasági fejlődése szempontjából óriási jelentőségű volt az a körülmény, hogy termelőerőiket korábban nem pusztították újra meg újra az ismétlődő nomád és török betörések, amelyek Ázsia és Kelet-Európa területét többször letarolták. Az orosz állam védte a Nyugatot a mongol betörések ellen. Ezek a konkrét történelmi körülmények segítették elő a kézműipar fellendülését, a városok és a kereskedelem fejlődését. A XVI. században már meglehetősen fejlett volt a munkamegosztás a bányászatban és a kézműipar olyan fontos ágaiban, mint a fémfeldolgozás, a textilipar stb. A mezőgazdaságban is fejlődtek a termelőerők. Ilyen körülmények között a gazdaságilag legfejlettebb nyugat-európai országokban kezdetét vette a tőkés fejlődés manufaktúrakorszaka.

Az ázsiai országok gazdasága szintén ebben az irányban haladt, ha itt nem is volt olyan gyors a fejlődés, mint Nyugat-Európában. A legfejlettebb ázsiai országok, elsősorban Kína történetének ezt a szakaszát a tengeri és szárazföldi kereskedelem jelentős fejlődése, a déltengeri vidékek — Indonézia és Délkelet-Ázsia — hatalmas területeinek gyarmatosítása, a mezőgazdasági és a kézműipari munka termelékenységének emelkedése, a belső kereskedelem fejlődése és a helyi körzeti piacok kialakulása jellemzi. Itt is létrejöttek a tőkés termelés elemei, de nem fejlődtek ki olyan mértékben, mint Nyugat-Európában.

Az a körülmény, hogy a fejlett nyugat-európai országokban gyorsabb volt ez a folyamat, a továbbiakban súlyosan befolyásolta a társadalmi fejlődésben elmaradott népek zömének történelmi fejlődését. Sok esetben már a XVI—XVII. században szembetűnő volt, mennyire káros hatást gyakorolt a fiatal európai kapitalizmus az említett népek gazdasági és politikai helyzetére.

Közép- és Kelet-Európa számos országában — köztük az orosz államban is, amelyre az előző korszakban a mongol elnyomás és az ellene vívott harc terhe nehezedett — lelassult a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. A XVI—XVII. században mind Oroszországban, mind pedig Kelet-Európa és részben Közép-Európa többi országában késleltette a fejlődést a majorsági robotgazdálkodás térhódítása és a feudális-jobbágytartó kizsákmányolás fokozódása a hatalmas népi mozgalmak veresége után. Ez összefüggött azzal, hogy ebben az időben kedvezőek voltak az árugabona termelésének, sőt néhány országban az árugabona Nyugat-Európába történő kivitelének feltételei is.

Az Európában kialakult kapitalista viszonyok ekkor már egyre inkább éreztették hatásukat a világ más területeinek népein is. Ez a hatás a gazdasági és politikai leigázásban, a gyarmatok kirablásában mutatkozott, aminek első áldozatai Amerika népei lettek.

A jelen kötetben tárgyalt világtörténelmi korszak legjellegzetesebb vonásai tehát a kapitalizmus nyugat-európai kialakulási és fejlődési folyamataival függnek össze.

E folyamatok kiinduló mozzanata a termelőerők fejlődése volt. A manufaktúrák csak akkor jöhettek létre, amikor a kézműipari termelés technikája már magas szintet ért el, és a munkamegosztás is fejlett volt. Az új termelőerők fontos elemét alkotta maga a dolgozó termelési tapasztalataival. Már a kapitalista termelés legkorábbi formájának is feltétele, hogy a dolgozók egy része szabad legyen a feudális függőségtől, s ne legyenek termelési és létfenntartási eszközeik. Ezért kényszerültek rá, de ezért is tehették meg ezek az emberek, hogy eladják munkaerejüket a tőkéseknek. Ennek az embercsoportnak a kialakulása — ami a falusi és városi közvetlen termelők erőszakos kisajátításának volt a következménye — alkotta az egyik leglényegesebb elemét annak a folyamatnak, amelyet Marx az ún. eredeti felhalmozásnak nevezett. A folyamat másik összetevője a nagy magántőkék felhalmozódása. Az eredeti felhalmozás legszemléltetőbb példáját Anglia szolgáltatta. Angliában — az ország sajátos társadalmi és politikai viszonyai következtében — a legteljesebb, klasszikus formájában ment végbe az eredeti felhalmozás folyamata: a parasztság kisajátítása itt végül a parasztságnak mint osztálynak fokozatos felbomlásához vezetett. A kisajátított

parasztokat könyörtelen törvényekkel, erőszakkal bekényszerítették a manufaktúrákba; a folyamat másik oldala — a nagy magántőkék felhalmozódása — ugyancsak klasszikusan ment végbe Angliában, az országon belül a lakosság kirablása az országon kívül a kereskedelmi és kalóz-expedíciók a gyarmatosító politika első lépései révén. Az eredeti felhalmozás folyamata más országokban is lezajlott — mindenütt, ahol a kapitalista viszonyok csírái létrejöttek —, de a többi országban mindez konkrét, az illető országra jellegzetes módon és az angliainál kevésbé határozott, világos formában történt, különösen azokban az országokban, ahol továbbra is nagyszámú paraszti tömeg maradt fenn.

Az új termelési mód kialakulása következtében a társadalom osztályszerkezete rendkívül bonyolulttá vált. A kapitalizmus manufakturális szakaszában az új termelési mód még nem vált uralkodóvá. Számbelileg egyelőre még a régi osztályok voltak túlsúlyban: egyfelől a feudális földesurak, másfelől a parasztok és a kézművesek. Fennmaradt a feudális társadalom politikai felépítménye is, a feudális állam. De a régi osztályok mellett újak voltak keletkezőben: a bérmunkások osztálya és a tőkések osztálya, a termelési eszközök tulajdonosainak osztálya.

A XVI. században és a XVII. század első felében az osztályharc rendkívül kiéleződött és bonyolulttá vált. Egyrészt ebben az időben érik el tetőpontjukat a paraszti és plebejus antifeudális mozgalmak, amelyek eddig az egész feudális korszak folyamán egyre erősödtek és mind hatalmasabb méreteket öltöttek. A feudalizmus ellen folytatott népi harc fellendülése Nyugat-Európában, Oroszországban és a Kelet számos országában is megfigyelhető. Másrészt a gazdaságilag legfejlettebb európai országokban az osztályharc minőségileg új vonásokkal gyarapodik. A tőkés viszonyok kialakulásával a világtörténelem a polgári forradalmak korszakába lép. A XVII. századi Angliában és a XVIII. századi Franciaországban a polgári forradalmak aránylag fejlett tőkés viszonyok közepette zajlottak le, és az új rend győzelmével végződtek. Néhány európai országban viszont már a tőkés termelés kialakulásának kezdeti szakaszában forradalmi helyzet alakult ki. Európában a polgári forradalmak első felvonása, mint Engels megállapította, a reformáció és a németországi nagy parasztháború volt.

Németországban a tőkés termelés még kialakulóban volt, amikor máris olyan akadályokba ütközött, amelyeknek leküzdése nélkül nem fejlődhetett tovább. Ilyen akadály volt mindenekelőtt az ország gazdasági és politikai széttagoltsága. Németországban, a legtöbb európai országtól eltérően, nem alakult ki a feudalizmusban központosított állam, amely kedvező feltételeket teremtett volna a kapitalizmus fejlődésének első lépéseihez.

Míg a polgári forradalom első felvonása, amely Németországban játszódott le, vereséggel végződött, addig Németalföldön, ahol a tőkés termelési forma érettebb volt, a XVI. századi polgári forradalom győzelmet — bár nem teljes, csak korlátozott, helyi jelentőségű győzelmet — aratott. A németalföldi polgári forradalom sajátossága volt, hogy a spanyol uralom elleni nemzeti szabadságharc formáját öltötte, mivel az ország tőkés fejlődésének fő akadálya a spanyol feudális elnyomás volt.

Az említett társadalmi és gazdasági folyamatokkal szoros összefüggésben mélyreható változások mentek végbe az ideológia és a kultúra területén is. A nagy eszmei harcoknak, az emberi szellem magasrendű alkotó tevékenységének kora volt ez, az a korszak, amelynek — Engels szavaival élve — óriásokra volt szüksége és óriásokat is szült, a gondolat, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudomány óriásait.

A szellemi és kulturális forradalom három jellegzetes formában nyilvánult meg: az új, humanista ideológiát hirdető reneszánszban, a reformációban és a természettudományok fellendülésében. A reneszánsz kultúrában — amelynek kezdetei a XIV. századi olasz városokban bontakoztak ki, de már a XV. század végétől s a XVI. században, különféle formákat öltve, egész Európában elterjedt — a történelem színpadán egymás ellen harcoló különféle társadalmi osztályerők hatása érvényesült. A kor egymást követő népi tömegmozgalmai egyik fontos elő-

feltételét alkották az értelem felszabadításának, nagyban elősegítették az emberi gondolkodás megszabadulását a középkor béklyóitól.

A reneszánsz ideológiájának kialakításában a legtevékenyebb szerepet a fiatal burzsoázia játszotta, amely ebben az időben feltörekvő, haladó társadalmi osztály vol . A burzsoázia fel tudta használni és a saját nézeteinek megfelelően át tudta alakítani a néptömegek kulturális eredményeit és a nemesi kultúra legjavát. A humanista világnézet főként a művészet, az irodalom, a filozófia és a történettudomány területén hódított, nyíltan azonban nem szakított az uralkodó katolikus vallással.

Az új világnézet másik jellegzetes kifejeződése a reformáció mozgalma volt, amely súlyos csapást mért a középkori katolicizmusra és a pápaságra. A XVI. századi reformációs eszmék a középkori katolicizmus egyházi szervezete és ideológiája elleni tiltakozás formáját öltötték, de tartalmuk a fennálló társadalmi és politikai rendszer elleni tiltakozás volt. Ezért a reformáció mozgalma az osztályharc közepette több áramlatra szakadt, amelyek a különféle rétegek — a földesúri osztályon belül kialakult ellenzéki csoportok, a különféle burzsoá rétegek és a néptömegek — társadalmi és politikai követeléseit tükrözték.

A reformáció társadalmi és politikai jelentőségét az volt, hogy elősegítette számos fiatal európai állam függetlenségének megszilárdulását, és vallási köntösül szolgált a korai polgári forradalmaknak.

A régi, középkori ideológia ellen vívott harc legtermékenyebb és leghatékonyabb formája a természettudományok és a többi egzakt tudomány terén kibontakozott szellemi mozgalom volt, amely ezekben a tudományokban valóban felszabadította az emberi gondolkodást és tudást a teológia hatalma alól. A természettudomány a XVI. században a csillagászat, a földrajz- és az orvostudomány területén aratta legnagyobb diadalait.

A XVI—XVII. századtól kezdve a világtörténelem egyik fontos mozzanata a nemzetek kialakulásának folyamata. Az emberek etnikai közösségének előző fokát a szovjet tudomány a nép kifejezéssel jelölte. Az ókorban és a középkorban kialakult népeknek van néhány olyan vonása, amelyek azonosak a nemzet ismérveivel, s később valóban a nemzetek kialakulásának potenciális elemei lettek. Ezek: a terület és a nyelv közössége, a kulturális és a gazdasági közösség egyes megnyilvánulásai. De a népek nemzetté fejlődése csak a kapitalizmus megjelenésével és megerősödésével következik be, s elsődleges feltétele a tartós gazdasági közösség, az egységes nemzeti piac. A történettudomány egyik fontos feladata, hogy tanulmányozza a nemzetté válás folyamatának az egyes népek konkrét történetében jelentkező sajátosságait.

A XVI—XVII. század politikai történetében új jelenséggel találkozunk: az abszolutizmussal. A régi feudális társadalom uralkodó osztálya kénytelen volt alkalmazkodni a társadalmi fejlődés új viszonyaihoz, így jött létre a feudális monarchia új formája, amely a XIV—XV. századi rendi-képviseleti monarchia helyébe lépett. Az abszolutizmus több európai országban a XV. század végén alakult ki, és hatalmának tetőpontját a XVII. században érte el.

Az abszolút monarchia a feudális államokban a politikai központosítás legteljesebb, legkövetkezetesebben véghezvitt formája volt. A törvényhozó és végrehajtó hatalmat teljes egészében az uralkodó összpontosította kezében, a római jog ismert elve alapján: „az uralkodó akarata törvény".

A tárgyalt időszak fő sajátossága az antifeudális mozgalmak fellendülése, valamint a falusi és városi dolgozó tömegeknek az eredeti felhalmozás során bekövetkezett kisajátítása, következésképpen, az osztályharc rendkívüli kiéleződése volt. Az abszolút monarchiára jellemző hatalom-

[1] Ezt az ellentétes osztályokat is magában foglaló „nép" fogalmat meg kell különböztetni a gyakrabban használatos „nép" kifejezéstől, amelyen általában csak a kizsákmányolt osztályokat értjük.

EURÓPA, ÁZSIA ÉS AFRIKA A XV. SZÁZAD VÉGÉN (1490 körül)

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

összpontosításra és az erőszakszervek megerősítésére az uralkodó osztálynak tehát a kizsákmányolt tömegek megfékezése érdekében volt szüksége.

Ugyanakkor az abszolút monarchia létrejöttének előfeltétele volt az a helyzet is, amelybe a központi hatalom az új körülmények között került. A tőkésosztály kialakulása azt a feladatot állította az uralmon levők elé, hogy politikájukat az ország gazdasági és társadalmi életének új jelenségeihez idomítsák. Ez lehetővé tette, hogy a királyi hatalom a régi, feudális uralkodó osztály és az új, felemelkedő, de politikailag még jogtalan tőkésosztály közötti lavírozással látszólag függetlenné váljék mindkét osztálytól. Ez abban nyilvánult meg, hogy a királyi hatalom, amely állandóan a rendi képviseleti intézményekben szította a viszálykodást a kiváltságos rend és a harmadik rend között, ez utóbbiakat bármiféle döntésre képtelenné tette. Végül is a királyi hatalom többnyire már össze sem hívta a rendi képviseletet, és önkényuralmat gyakorolt az országban, változatlanul a földesúri osztály érdekében.

Az abszolút monarchia azokban az átmeneti időszakokban jelenik meg — írta Marx —, „amikor a régi feudális rendek hanyatlásnak indulnak és a középkori polgári rend modern burzsoá osztállyá alakul, de a küzdő felek egyike sem kerekedett még felül a másikon"[2].

Kialakulásakor az abszolút monarchia történetileg haladó szerepet töltött be. Elősegítette nagy kiterjedésű területek egyesítését, s ezeken viszonylagos rendet is biztosított, lehetővé tette a folyamatos belső árucserét, és ezzel kedvező feltételeket teremtett a kapitalista gazdaság fejlődéséhez. Minthogy az ipar és a kereskedelem fejlődése révén az államkincstár, s ezen keresztül a feudális uralkodó osztály is többletjövedelemhez jutott, az abszolút monarchia támogatta a burzsoázia tevékenységét belföldön és külföldön egyaránt. Kölcsönöket folyósított a vállalkozóknak, a burzsoázia érdekeinek megfelelő vámpolitikát és kereskedelmi háborúkat folytatott. Az abszolút monarchia azonban — mivel politikailag továbbra is biztosította a nemesi osztály uralmát — csak addig maradhatott fenn, amíg a burzsoázia fejlődése során elérte azt a fokot, amelyen napirendre tűzhette a hatalom megszerzését.

„Ez a feudális rendek vereségéből keletkezett monarchia — írta Marx —, amely maga a legtevékenyebben részt vett szétrombolásukban, most igyekszik megtartani a feudális megkülönböztetéseknek legalább a *látszatát*. Míg korábban kedvezett a kereskedelemnek és az iparnak s ezzel együtt a polgárosztály felemelkedésének, mint a nemzeti hatalom és szintúgy a saját csillogása szükséges feltételeinek, most az abszolút monarchia mindenütt útját állja a kereskedelemnek és az iparnak, amelyek a már hatalmas burzsoázia kezében egyre veszedelmesebb fegyverekké lettek."[3]

Az ázsiai országokban a tárgyalt időszakban ugyancsak kialakult egy sajátos államtípus. Kínában a Ming-dinasztia, Indiában a Nagymogulok és Japánban a Tokugawa-shogunátus idején az állam erős központi hatalomra és népes hivatalnokrétegre épült. Ezek az államok többé-kevésbé túljutottak már a feudális széttagoltságon, ugyanakkor azonban lényegesen különböztek a XVI—XVII. századi európai központosított feudális államoktól. Az említett keleti országokban a politikai egyesítés a naturális gazdálkodás még meglevő túlsúlya és nagyfokú gazdasági széttagoltság mellett ment végbe; ezért hiányzott ezekből az államokból a szükséges belső szilárdság, nem voltak képesek véglegesen felszámolni az egységüket aláásó széthúzó erőket.

Vizsgáljuk meg kissé alaposabban a világ politikai térképét a tárgyalt időszakban.

Nyugat-Európában a XVI. század elejére többnyire befejeződött a nemzeti területek politikai egyesítése és a központosított államok kialakulása. Angliában ez a folyamat 1485-ben „a piros és fehér rózsa harcának" befejeztével és a Tudor-dinasztia hatalomra jutásával ért véget; Francia-

[2] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 333—334. old.
[3] Ugyanott, 335. old.

országban akkor, amikor a XV. század második felében a francia királyok kiterjesztették hatalmukat az ország déli vidékeire, keleten és északon a burgundi hercegségre, északnyugaton pedig a bretagne-i hercegségre; Spanyolországban Kasztíliának és Aragóniának 1479-ben történt egyesülése és Granadának 1492-ben bekövetkezett visszafoglalása után. Anglia XVI. századi és XVII. század eleji gyors gazdasági fellendülése, az eredeti felhalmozás rohamos folyamata, a tőkés termelésnek a feudális rendszer méhében való kialakulása odavezetett, hogy Anglia — először Spanyolország, majd Hollandia ellen — harcot indított a kevésbé fejlett országokhoz vezető tengeri útvonalak megszerzéséért és a tengerek feletti uralomért. Franciaországban a XVI. században a gazdasági fellendülés, a néptömegek osztályharcának éleződése és a vallásháborúk közepette folyt tovább a harc a nemesi központosított állam stabilizálódásáért. A megerősödött francia monarchia arra törekedett, hogy az ország keleti és déli részén növelje területét, Európában pedig megszilárdítsa politikai pozícióit. Franciaország, a Habsburgok nagyhatalmi tervei ellen folytatott harca során, politikai és katonai egyezményeket kötött a török birodalommal. Ugyanez a cél, továbbá a német politikai széttagoltság állandósítására irányuló törekvés határozta meg a francia külpolitikát a XVII. században.

A spanyol monarchia a XVI. század elején megerősödött: hatalmas gyarmatokat szerzett az amerikai kontinensen, Európában pedig Németalföld és Dél-Itália volt a spanyol Habsburgok fennhatósága alatt. De már a XVI. század derekán megkezdődött Spanyolország gazdasági hanyatlása és politikai gyengülése. Németalföld, mivel a spanyol elnyomás gátolta a tőkés termelés kibontakozását, felkelt az idegen rablóuralom ellen. A polgári forradalom eredményeképpen Németalföld északi tartományai a XVI. század második felében elszakadtak Spanyolországtól, és Hollandia néven önálló államot alapítottak.

Németországot és Itáliát a jelen kötetben tárgyalt korszak folyamán a gazdasági és politikai széttagoltság jellemezte. Egyes olasz városokban a tőkés termelési viszonyok már a XIV—XV. században fejlődésnek indultak. A XVI. század derekától azonban Itália gazdasági élete rohamosan hanyatlott, s ez inkább fokozta az ország politikai széttagoltságát. Németország nyugati és délnyugati területein — a XVI. század elején itt haladtak át a Földközi-tengertől észak felé vezető világkereskedelmi utak — gyorsan fejlődtek a városok, megindult a tőkés termelés kialakulása. A nagy parasztháború leverése és a világkereskedelem útvonalainak az Atlanti-óceánra való áthelyeződése után azonban félbeszakadt Németország gazdasági fellendülése. A tárgyalt időszakban továbbra is fennállt a tarka összetételű és vitás határú Német—Római Birodalom, amelyben a kisebb és nagyobb fejedelmek csoportjai folytonosan hadakoztak egymással. A császári koronát az osztrák Habsburg főhercegek birtokolták, akik arra törekedtek, hogy megerősítsék hatalmukat a birodalomban, s az összes erőforrásokat felhasználva hatalmas államot hozzanak létre, amely szövetségre lépne a pápasággal és Európa összes reakciós erőivel. A Habsburgoknak ezt a politikáját különös buzgósággal igyekezett megvalósítani V. Károly (1519—1556), akinek a császári korona mellett a spanyol korona is birtokában volt, annak hatalmas európai birtokaival és tengerentúli gyarmataival együtt. De az osztrák és spanyol Habsburgok V. Károly monarchiájának felbomlása után sem mondtak le reakciós, nagyhatalmi politikai terveikről, amelyek gátolták a nemzeti államok kialakulásának haladó folyamatát.

Az északi országok közül Svédország tartozott az erős európai államok sorába. A XVII. század közepére Svédország, a szomszédai ellen folytatott sorozatos háborúk eredményeképpen, megszerezte a hegemóniát a Balti-tenger mellékén. Dániát, amelynek az északi tengeri útvonalak mentén fontos pozíciói voltak, s amely a XVI. század elején a legerősebb skandináv állam volt, a tárgyalt időszak végére Svédország maga mögé utasította. Norvégia, Skandinávia leggyérebb népességű és gazdaságilag legkevésbé fejlett országa, amelyet dinasztikus unió kötött Dániához, a XVI. századra elvesztette politikai önállóságát, és teljes függőségbe került Dániától. Svédország-

ban és Dániában ebben az időben kialakultak már ugyan a manufaktúraipar elemei, de korántsem értek el olyan fejlettséget, mint a nyugat-európai országokban.

A XVII. század dereka táján a Balti-tenger hovatovább „svéd tó" lett. De az egyre égetőbbé váló „balti kérdés" megoldásához ez az út nem volt járható. Az orosz állam nem nyugodhatott bele abba, hogy kiszorítsák a Balti-tenger partjáról. Lengyelország és Németország ugyancsak igényt tartott arra, hogy kijárata legyen a Balti-tengerhez. Így tehát a Baltikumban a XVII. század derekára kialakult helyzet nem lehetett tartós, a további fejlődés folyamán szükségképpen változnia kellett.

A XV. század második felében, amikor az oszmán-törökök már uralmuk alá hajtották a balkáni országokat, a török feudális terjeszkedés közvetlenül veszélyeztette a közép- és délkelet-európai országokat. Ezzel a körülménnyel függött össze az, hogy Magyarország, Csehország és Lengyelország között dinasztikus szövetség jött létre. Később azonban ez a szövetség felbomlott. Lengyelország egyre jobban belebonyolódott az erősödő orosz állam elleni harcába. Az 1526. évi katasztrofális mohácsi csatavesztés után Csehország és Magyarország jelentős része a Habsburgok uralma alá került. Magyarország többi része török hódoltsági terület, a magyar királysághoz tartozó Erdély pedig a török birodalom vazallusa lett.

Így tehát Délkelet-Európában a XVI. században a törökök legfőbb ellenfele az addigra már kialakult soknemzetiségű állam, az osztrák monarchia volt. A monarchia területén élő szláv és egyéb népekre súlyos nemzetiségi elnyomás nehezedett.

A soknemzetiségű Lengyelország a lengyel királyságból és a litván nagyfejedelemségből alakult ki. A litván földesuraknak az a törekvése, hogy megtartsák az Oroszországtól elszakított belorusz és ukrán területeket, fontos szerepet játszott a litván nagyfejedelemség és Lengyelország egyesülésében. A lengyel és litván földesurak szövetségesként harcoltak az orosz állam ellen keleti terjeszkedésük során. Lengyelország a két állam egyesülése útján, a livóniai háborúk folyamán alakult meg. Ebben a háborúban az orosz állam súlyos vereséget mért Litvániára. Az agresszív keleti politikája következtében meggyengült Lengyelország elveszítette nyugati területeit — Sziléziát és Nyugat-Pomerániát.

A XV. század második felében Európa keleti részén több, addig önálló fejedelemség egyesüléséből kialakult a nagy kiterjedésű központosított orosz állam. Területe a XVI. században és a XVII. század első felében gyorsan nőtt, és keleten elérte a Csendes-óceán partjait. Az orosz feudális állam magva az orosz nép volt, de ezenkívül még számos más népet is magában foglalt (karél, komi, nyenyec, hanti, manysi, mari, mordvin, udmurt, csuvas, tatár, baskir stb.). Ezek a népek a társadalmi és gazdasági fejlődés különböző fokain állottak.

A központosított orosz állam létrejötte és további erősödése lényegesen megváltoztatta Európa és Ázsia politikai térképét, és jelentős változásokat idézett elő a nemzetközi helyzetben. Oroszország európai külpolitikájának főbb elemei a következők voltak: harc Lengyelország ellen, az orosz, belorusz és ukrán területek újraegyesítéséért; harc Svédország ellen a Balti-tenger mellékéért és a Balti-tengerhez való kijutásért; harc az Oszmán Birodalom ellen a Fekete-tenger vidékéért. Ezzel egyidejűleg Oroszország Ázsia nemzetközi életének is egyre fontosabb tényezőjévé vált.

Keleten hatalmas területet foglalt el az Oszmán Birodalom és a Szefevidák birodalma.

A katonai-feudális Oszmán Birodalomnak, amely a XVI. század derekán érte el hatalma tetőpontját, s további terjeszkedésre tört, három kontinensen voltak birtokai: Európában, Ázsiában és Afrikában. Az arab államokat — Szíriát, Jement, Hidzsázt, Egyiptomot, Algériát stb. —, amelyek az egykor hatalmas Arab Kalifátus felbomlásából keletkeztek, a török feudális állam a XVI. század elejétől kezdve sorra elfoglalta és erőszakkal bekebelezte az Oszmán Birodalomba (Marokkó, valamint az Arab-félsziget keleti és középső része kivételével).

Az Oszmán Birodalom keleti szomszédja a Szefevidák birodalma volt, amely a XVI. század kezdetén alakult meg. Területének legfontosabb részét Irán alkotta. A Szefevidák állama hódítás útján megszerezte Örményország egy részét (a jereváni és a nahicseváni kánságot), továbbá más, tadzsik, türkmén, afgán és egyéb törzsek lakta területeket (Horaszán, Herat, Kandahar, Beludzsisztán). A Szefevida sahok vazallus állama volt Grúzia.

Közép-Ázsiában egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az üzbég és a kazah nép kialakuló államai, amelyek önálló gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés útjára léptek.

Indiában a vizsgált korszak elején több nagyobb és kisebb önálló állam és fejedelemség volt. De az indiai félsziget nagyobb felének XVI—XVII. századi története a Nagymogul Birodalomhoz kapcsolódik, amely a XVI. század első felében India északi részén, a Delhi szultanátus romjain alakult meg. A Nagymogul Birodalom, különösen fennállásának első időszakában, hatalmas, erős állam volt. A másik ázsiai nagyhatalom, Kína, a tárgyalt időszakban feudális birodalom volt, amelyben a mongol hódítókat felváltó kínai Ming-dinasztia uralkodott. Kína vazallusa volt Vietnam, Korea és Tibet.

Kínától északra több tucat mongol feudális fejedelemség terült el, amelyeknek nomád szállásterületei az Amur és a Bajkál partjától a Tien-San előhegyeiig, a Kínai Nagyfaltól Dél-Szibériáig széles sávként húzódtak. Mongóliát ebben az időben a teljes feudális széttagoltság törte darabokra.

Japán bel- és külpolitikai helyzete kedvezett a feudális széttagoltság megszüntetésére és az egységes feudális állam megteremtésére irányuló törekvéseknek. A japán állam kialakulási folyamata a XVI. század végén a Tokugawa-shogunátus létrejöttével fejeződött be.

Az ázsiai kontinens többi részét — a mandzsúriai sztyeppéktől és erdőktől az Északi-Jegestenger partjáig — számos, jórészt tungusz és mongol eredetű törzs, illetve nép lakta, amelyek primitív földműveléssel, vadászattal, halászattal és nomád állattenyésztéssel foglalkoztak, s az ősközösségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet különböző fejlődési fokozatain álltak. Lényegében egyik ázsiai államhoz sem tartoztak, csak átmenetileg, esetenként kerültek velük kapcsolatba. Így volt ez egészen a XVII. századig, amikor is ezeket a területeket az orosz állam csatolta magához, s ezzel az itt lakó törzsek és népek történelmi fejlődése gyökeresen megváltozott.

A felsorolt országokon és népeken kívül a kontinentális Afrikában és Amerikában is voltak már különböző állami képződmények, de sok afrikai, amerikai, ausztráliai és óceániai nép még az állam előtti törzsi szervezetben élt.

Távoli országok és népek között ebben az időszakban nemcsak kereskedelmi, hanem kulturális kapcsolatok is kiépültek. Ez a kulturális kölcsönhatás gazdagabbá tette és meggyorsította az emberiség szellemi fejlődését. Vitathatatlan tények bizonyítják, hogy a tárgyalt korszakban a keleti országokban — amelyek kulturális kapcsolatot tartottak fenn egymással és az európai országokkal — tovább fejlődött a kultúra és a tudomány. Példaként megemlítjük Hszüj Kan-csi kínai tudós terjedelmes mezőgazdasági enciklopédiáját, amely nemcsak a kínai, hanem az európai mezőgazdaság fejlődésének ismertetését is tartalmazza. A kínai tudomány felhasználta az európai tudósoknak a matematikában és a természettudományokban elért eredményeit. Másfelől, az európai országok ebben a korszakban széles körben kezdték alkalmazni a porcelángyártás, a hajóépítés, a tengeri hajózás kínai tapasztalatait, a kínai építészet elemeit stb. Abban, hogy a hajóépítés és a tengeri hajózás mind Keleten, mind pedig Európában fellendült, az araboknak vannak igen nagy érdemeik. Az indiai takácsok mesteri tudása világhírt szerzett kelméiknek. Az európai népek is sok mindennel járultak hozzá a világ kultúrájának gazdagításához.

Az európai hódítók, felhasználva haditechnikájuk fölényét, megvetették lábukat a zömükben államilag fejletlen ázsiai és afrikai országokban, leigázták népeiket, s ezzel gátat vetettek történelmi fejlődésük normális menetének, a feudalizmus hosszan tartó konzerválódására és gyarmati rab-

szolgaságra kárhoztatták őket. Ennek az ázsiai és afrikai népekre nézve tragikus folyamatnak kezdetét a XVI—XVII. század eseményeiben kell keresnünk.

Az európai konkvisztádorok betörése elpusztította Közép- és Dél-Amerika ősi kultúráit.

A „Világtörténet" negyedik kötetében tárgyalt időszak lényeges változásokat hozott a nemzetközi viszonyok terén is, mindenekelőtt Európában, ahol e változások alapja a kapitalista fejlődés kibontakozása és a központosított nemzeti államok kialakulásának folyamata volt. A kialakuló nemzeti államok Nyugat-Európában az egész időszak folyamán szívós harcot folytattak a keresztény világbirodalomra törekvő Habsburgok ellen, Kelet pedig a török hódítók ellen. E hosszan tartó harcnak lényegében már a XVII. század közepére kialakult eredménye az volt, hogy érezhető túlsúlyba kerültek a nemzeti és a soknemzetiségű államok, amelyek megállították a török hódítók európai előrenyomulását és meghiúsították a Habsburgok világuralmi törekvéseit.

*

A 4. kötetet a következő szerzők írták: a „Bevezetés"-t a szerkesztő bizottság; az I. fejezetet J. A. Korhov (kivéve „A bérmunkások osztályának kialakulása" című alfejezetet, amelynek szerzője B. F. Porsnyev); a II. fejezetet D. A. Olderogge; a III. fejezetet B. I. Sarevszkaja (a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézete által készített „Amerika népei" című kéziratos kötet anyagának felhasználásával); a IV. fejezetet J. M. Szaprikin („A XVI—XVII. századi orosz földrajzi felfedezések" című alfejezet kivételével, amelyet A. A. Preobrazsenszkij írt); az V. fejezetet M. L. Abramszon és Sz. D. Szkazkin; a VI. fejezetet A. A. Guber („Az olasz filozófia a XVI. században és a XVII. század első felében" című rész kivételével, amelyet M. A. Lifsic és K. V. Sohin írt); a VII. fejezetet M. M. Szmirin („Az irodalom és a képzőművészetek a reformáció korában" című alfejezet kivételével, amelyet B. I. Purisov írt); a VIII. fejezetet A. N. Csisztozvonov; a IX. fejezetet V. V. Birjukovics és A. D. Ljublinszkaja („A francia kultúra a XVI. században és a XVII. század első felében" című rész kivételével, amelyet J. B. Vipper írt); a X. fejezetet M. L. Abramszon és Sz. D. Szkazkin („A spanyol kultúra a reneszánsz korában" című rész kivételével, amelyet A. L. Stejn írt); a XI. fejezetet A. N. Csisztozvonov („A reneszánsz kultúra Németalföldön" című rész kivételével, amelyet J. I. Rotenberg írt); a XII. fejezetet J. M. Szaprikin (kivéve „A reneszánsz kultúra Angliában" című részt, amelyet I. J. Vercman írt, és „A reneszánszkori filozófia Angliában" című alfejezetet, amelyet M. A. Lifsic írt); a XIII. fejezetet A. Sz. Kan; a XIV. fejezetet M. M. Szmirin; a XV. fejezetet A. I. Ozolin („A cseh kultúra a reneszánsz korában" című rész kivételével, amelyet M. A. Lifsic írt); a XVI. fejezetet V. P. Susarin és I. Sz. Dosztyan (kivéve „A szlovák bányavárosok 1524—1526. évi felkelése" című alfejezetet, amelyet B. T. Rubcov, és „A magyar és a szlovák kultúra a XVI. században és a XVII. század első felében" című alfejezetet, amelyet A. Sz. Szamojlo írt); a XVII. fejezetet V. D. Koroljuk; a XVIII. fejezetet A. I. Baranovics és H. H. Kruusz; a XIX. fejezetet A. A. Zimin és K. N. Szerbina („Az orosz kultúra a XV. század végén és a XVI. században" című rész kivételével, amelyet A. P. Pronstejn írt); a XX. fejezetet K. N. Szerbina; a XXI. fejezetet A. Sz. Tveritynova; a XXII. fejezetet B. N. Zahogyer; a XXIII. fejezetet J. N. Kuseva, N. G. Apollova és V. A. Romagyin; a XXIV. fejezetet J. A. Beljajev; a XXV. fejezetet K. A. Antonova; a XXVI. fejezetet L. I. Duman; a XXVII. fejezetet A. A. Guber; a XXVIII. fejezetet I. J. Zlatkin; a XXIX. fejezetet A. L. Galperin és N. I. Konrad; a XXX. fejezetet M. N. Pak; a XXXI. fejezetet A. Sz. Szamojlo; a XXXII. fejezetet M. M. Szmirin („A harmincéves háború eseményeinek tükröződése a német irodalomban" című alfejezet kivételével, amelyet B. I. Purisov írt); a XXXIII. fejezetet J. A. Korhov. Felhasználtuk ezenkívül L. T. Laptyeva (a XV. fejezethez) és V. P. Nyihamin munkáját (a XXX. fejezethez).

Az illusztrációk kiválogatása N. A. Baklanova és Sz. M. Drapkina munkája. Az illusztrációk nyomdai előkészítésének felügyeletét J. P. Zenkevics végezte, N. A. Baklanova és V. Sz. Csada segítségével. A kötetben közölt illusztrációk egy részét a Kínai Népköztársaságtól és a Lengyel Népköztársaságtól kaptuk. A térképeket B. G. Galkovics, I. A. Golubcov és A. P. Levandovszkij készítette. A térképek szerkesztése B. G. Galkovics munkája. A bibliográfiát Sz. A. Aszinovszkaja és M. N. Szokolova állította össze. A névmutatót és a földrajzi mutatót A. V. Kacsurina és J. A. Kulisov készítette.

A kötet szerkesztő bizottsága köszönetet mond a Kínai Népköztársaság, a Csehszlovák Köztársaság, a Magyar Népköztársaság és a Bolgár Népköztársaság történészeinek észrevételeikért, amelyek nagy segítséget nyújtottak a szerkesztő bizottságnak a kötet szerkesztése során.

A szerkesztő bizottság köszönetet mond mindazoknak a szakértőknek, akik észrevételeikkel, javaslataikkal elősegítették a kötet sajtó alá rendezését. Nagy segítséget nyújtott a kötet összeállításához A. C. Merzon. Részt vett a munkában J. V. Kozakovszkaja is.

A kötettel kapcsolatos tudományos kisegítő és szervező munkát V. Sz. Csada végezte.

IV. KÖTET

I. FEJEZET

A TŐKÉS VISZONYOK KEZDETEI NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN

Az időszámításunk szerinti második évezred közepén még a legfejlettebb országokban is változatlanul tovább uralkodtak a feudális viszonyok. A különféle feudális országokban — Kínában, Indiában, Japánban, Koreában, Közép-Ázsiában, az arab nyelvterület országaiban, Oroszországban, Németországban, Itáliában, Franciaországban stb. — igen eltérőek voltak a konkrét gazdasági formák. Más és más arányban maradtak fenn ezekben az országokban a feudalizmus előtti termelési formák — a rabszolgatartó társadalom és az ősközösség — maradványai. Különböző fejlődési fokot értek el a középkori városok. De az Óvilágnak mindezekben az országaiban — a Csendes-óceántól az Atlanti-óceánig — a termelési viszonyok legfontosabb, legjellegzetesebb vonásai lényegében azonosak voltak.

A mezőgazdaságban egészen a fent említett időpontig a kisparaszti gazdaságok voltak túlsúlyban. A parasztok a földesúr tulajdonában levő földet munkálták meg, s a földesúrtól függő helyzetben voltak. E kisparaszti gazdaságok mellett több országban megtalálható volt a földesurak saját kezelésben levő, nagyüzemi majorsági gazdasága, amely a feudális függőségben levő parasztok ingyenes robotmunkáján alapult. A legtöbb ázsiai, észak-afrikai és európai feudális ország városainak gazdasági életét a saját termelési eszközeikkel, megrendelésre vagy piacra (elsősorban a korlátozott helyi piacra) dolgozó kézművesek kisárutermelése határozta meg. Ezek a kézműves iparosok valamilyen formában, közvetlenül vagy közvetve, függtek a feudális földesuraktól, és ez utóbbiak kizsákmányolták őket.

A XIV—XV. században a legfejlettebb feudális országokban ez a kisárutermelő rendszer — amelyet át- meg átfontak a feudális kizsákmányolás szálai — már bomlásnak indult. Néhány országban (Itáliában, Flandriában) megjelentek — bár még szórványosan — az új, tőkés termelési viszonyok elemei.

A XVI században fordulat következett be az emberiség fejlődésében. Jó néhány nyugat-európai országban megindult a feudalizmus bomlásának folyamata. Megkezdődött a közvetlen termelők kisgazdaságának pusztulása. A termelési eszközök az új osztály, a tőkésosztály kezében összpontosultak, maguk a közvetlen termelők pedig személyileg szabaddá váltak, de munkaerejüket kénytelenek voltak áruba bocsátani. A feudális gazdasági rendszer bomlása közepette kezdetét vette a bérmunka kizsákmányolásán alapuló, formájában társadalmi nagyüzemi termelés, vagyis a tőkés termelés térhódítása.

Mi idézte elő a gazdasági forradalmat Nyugat-Európában? Az emberiség történetének tapasztalatai — amelyeket a társadalmi fejlődés marxista elmélete általánosított — azt mutatják,

hogy a gazdasági forradalmakat mindig az anyagi javak termelésében, a termelőerők állapotában és jellegében bekövetkezett mélyreható változások idézik elő. Így volt ez ebben az esetben is.

A kapitalizmus kialakulását megelőző időszakban a nyugat-európai országok gazdasága a középkorihoz képest viszonylag gyors ütemben fejlődött. Ezekben az országokban a XI—XV. századi feudális termelési viszonyok a súlyos kizsákmányolás ellenére, még mindig némi lehetőséget biztosítottak a kozvetlen termelők — a parasztok és a kézművesek — számára, hogy fejlesszék saját kisgazdaságukat. Itáliában, Franciaországban, Németországban, Angliában és más országokban a parasztok és a kézművesek, akik anyagilag érdekeltek voltak munkájuk eredményességében, mindennapos munkatevékenységük folyamán termelési tapasztalatokat gyűjtöttek, tökéletesítették a munkaeszközöket, magasabb szintre emelték a termelés technológiáját, s ezáltal előmozdították a termelőerők fejlődését. Ez a fejlődés a XVI. század elejére mélyreható változásokra vezetett az anyagi javak termelése területén. Bonyolultabbá vált a termelés technikája, s egyre sürgetőbben követelte meg a kisüzemi gazdálkodásról a nagyüzemi termelésre való áttérést. A technika fejlődésével terjedelmében bővült és minőségileg magasabb rendű lett a társadalmi munkamegosztás. Ezek a változások s a belső és külső piac kiterjedése voltak Nyugat-Európa XVI. századi gazdasági forradalmának fő okai.

A TECHNIKA FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZAD ELEJÉIG

A XVI. század elejére az ipari termelés valamennyi fontosabb ágában tökéletesítették a kézműipar munkaeszközeit, és javították a termelés technológiáját. A XVI. század elejére a nyugat-európai országokban a legnagyobb fejlődést a bányászat és a fémmegmunkáló ipar érte el. A kézműipari technika szemmel láthatóan előrehaladt az akkori legnagyobb iparágban, a textiliparban is. A XI—XIII. században feltalálták a kerekes rokkát, amely a XIV—XV. században terjedt el Nyugat-Európában. Ezen a rokkán a fonást kerékkel hajtott orsón végezték, a kereket kézzel forgatták. Ennek előtte a fonásnak igen kezdetleges eljárását alkalmazták: a fonalat közvetlenül az ujjakkal forgatott, egyetlen orsón sodorták. Ugyanebben az időben terjedt el a horizontális szövőszék, amely kiszorította a jóval kezdetlegesebb vertikális szövőszéket. A XV. század végén vezették be a fonókereket, vagyis a tökéletesített kézirokkát, amely a fonómunkás forgatta kerék segítségével nemcsak a fonást végezte el, hanem a kész fonal felgombolyítását is. A textiliparnak e legfontosabb munkaeszközei mellett tökéletesedtek azok a kéziszerszámok is, amelyeket a kelmék előállításával kapcsolatos különböző kisegítő műveleteknél alkalmaztak: a gyapjú fésülésére szolgáló fésűk és kártolók, a posztóványoláshoz szükséges szerszámok és berendezések stb. Különösen nagyot fejlődött a posztóványolás technikája. A posztóványolás kezdetben kézzel vagy lábbal történt. A XI—XII. században jelentek meg a posztóványoló malmok, amelyeket vízikerék hajtott.

A textilipar fejlődésében fontos esemény volt a selyemszál felhasználásának terjedése. Az ókori Európában a kelméket gyapjúból és lenből készítették. A korai középkor végén a selyemhernyótenyésztés és a selyemkészítés Bizánc és az arab országok hatására elterjedt Itáliában, s a XI—XIII. században viszonylag nagy központjai alakultak ki (elsősorban Lucca, Velence, majd később Firenze). A selyemszövő ipar Franciaországban, Spanyolországban és egyes német városokban is meghonosodott, s a XVI. század elejére jelentős fejlődést ért el. Fellendült a pamutszövetek gyártása is.

Egyes iparágakban a technikai haladás még nagyobb volt, és túl is haladt a kézműipari technika tökéletesítésén: mechanikai szerkezeteket, sőt kezdetleges gépeket is alkalmaztak, amelyeket emberi erővel, állatok, a szél vagy a víz erejének felhasználásával hajtottak. Például a gyapjúszövetkészítés egyik folyamatánál — mint már mondottuk — vízikereket használtak. Még szélesebb körben alkalmaztak különböző mechanikai berendezéseket és primitív hajtóműveket a bányászat-

ban, a kohászatban, a fémfeldolgozásban, a hajóépítésben, az építőiparban és még néhány, kevésbé jelentős iparágban.

A bányászatban a XV—XVI. században az addigiaknál lényegesen bonyolultabb mechanikai szerkezeteket kezdtek alkalmazni. Georg Bauer német tudós és mérnök, aki inkább a latinos Agricola néven ismert, részletesen leírja korának (a XV. század első felének) már viszonylag bonyolult bányaberendezését. Beszél az érc szállítására használt csilleszerű kocsikról, amelyek nagy robajjal gördültek a fából készült vágányon, a víz nagy mélységekből való kiszivattyúzására és az érc felszínre hozására szolgáló szerkezetekről, amelyeket állati vagy vízi erővel hajtottak, szellőztető berendezésekről, érczúzó malmokról stb. Említésre méltó, hogy Agricola leír egy olyan gépet, amelyben egyetlen vízikerék, bonyolult áttételi rendszer segítségével, három különböző munkavégző mechanizmust hajtott: az érczúzó malmot, az ércőrlő malmot és több keverőfát. Ez a gép azonban nyilván ritkaságszámba ment, mert maga Agricola is megjegyzi, hogy „egyedülálló a maga nemében". Ennek a tökéletesebb bányaberendezésnek megteremtése lehetővé tette, hogy mély bányákat létesítsenek, s kitermeljék az addig hozzáférhetetlen szén- és ércrétegeket. Ez forradalmasította a bányászatot.

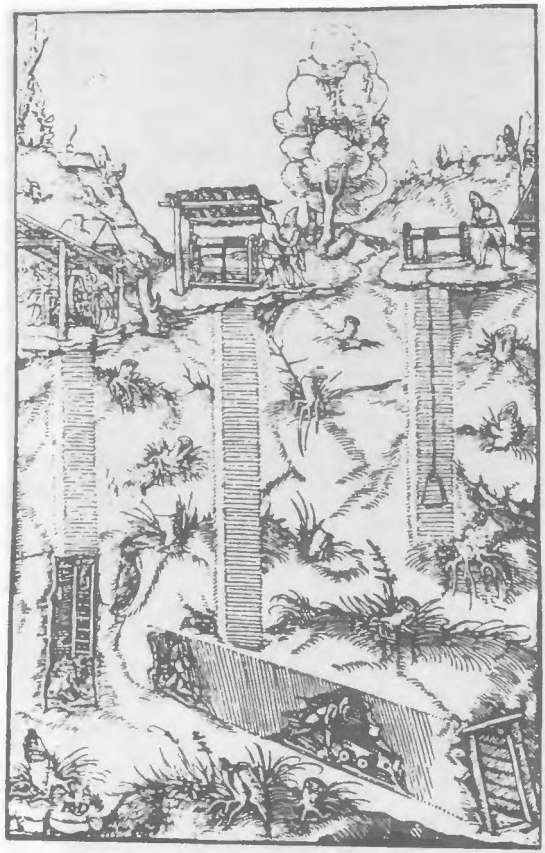

Bánya keresztmetszeti képe
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

A kohászatban a kicsiny kemencék helyett — amelyekben az úgynevezett bucatüzes eljárással közvetlenül ércből állítottak elő vasat — körülbelül a XIV. századtól már két-három méter magas nagy kemencéket építettek. A kemencék vízikerékkel hajtott fújtatókkal voltak felszerelve, míg azelőtt kicsiny, legtöbbször kézi- vagy lábhajtású fújtatókat használtak. A kemencék nagyobb mérete és a fújtatott légáramlat nagyobb ereje következtében az égés hőfoka lényegesen emelkedett, s az érc már nem szivacsos anyaggá vált, mint a bucatüzes eljárásnál, hanem folyékony anyaggá. Eleinte nem tudták, mit kezdjenek a felolvasztott anyaggal, amely kihűléskor nyersvassá vált. A termelés bizonyos fajta hulladékának tekintették, amely csak növeli a költségeket és megdrágítja a terméket, de semmilyen hasznos célra nem használható. Később azonban észrevették, hogyha a nyersvasat különleges kemencében újra felolvasztják és eltávolítják belőle a szenet, öntöttvasat nyerhetnek. Ettől kezdve tudatosan törekedtek arra, hogy az ércből előbb nyersvasat, azután öntöttvasat és acélt állítsanak elő. A kemencék így kohókká változtak, és kialakult az az újrafeldolgozási folyamat, amely fő vonásaiban napjainkig megmaradt. Ez lehetővé tette, hogy egyszerre nagy tömegű acélhoz és vashoz jussanak, amire azelőtt a bucatüzes eljárással nem volt mód. A kohók és az újrafeldolgozási folyamat kialakulása tehát még fontosabb technikai forradalom volt, mint a bányászatban végbement technikai átalakulás.

A fémmegmunkáló iparban a XIII. századtól kezdve alkalmazták a vas megmunkálására a vízi erővel hajtott kalapácsot (Németország, Csehország, Anglia). A XIV—XV. században még jobban elterjedtek és tökéletesedtek ezek a berendezések (a „vasmalmok"). Az egyes kalapácsok

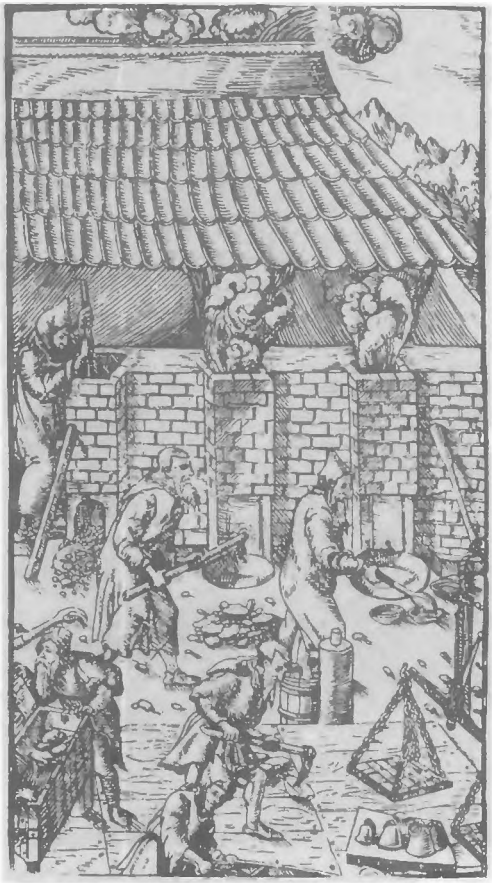

Olvasztókemencék
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

súlya most már elérte, sőt gyakran meghaladta az egy tonnát. Megjelentek a vaslemez és a vashuzal előállítására szolgáló gépek is, amelyeket ugyancsak vízi erővel hajtottak.

A tárgyalt korszakban — mint láttuk — a technika fejlődésében óriási szerepet játszott a vízikerék széles körű alkalmazása. A vízikereket a XIII—XV. században sok vonatkozásban tökéletesítették; ez a magyarázata annak, hogy ez a voltaképpen primitív vízi hajtómű gyorsan elterjedt. Azelőtt túlnyomórészt alulcsapós vízikereket alkalmaztak, amely alsó részével merült a vízáramba. Most egyre inkább a felülcsapós vízikerék használatára tértek át; ezt úgy állították fel, hogy a víz a kerék felső lapátjaira zuhogott. Ez a fajta vízikerék több energiát vett át a felülről rázúduló víztől, s így lényegesen nagyobb volt a munkateljesítménye. Ezenkívül, a termelés most már nem volt kötve a nagy folyókhoz, minthogy a felülcsapós vízikerék működtetésére elegendő volt, ha elvezető csatornát létesítettek. A vízikereket a fent említett ágazatokon kívül a XIV—XV. században a papír, a lőpor előállításában, a fűrészüzemekben stb. is alkalmazták.

A technika fejlődése nem korlátozódott az ipari termelés területére. Nagy technikai változások következtek be a közlekedés eszközeiben is, pontosabban szólva, egyik fajtájában, a tengeri közlekedés eszközeiben. Az iránytű, amelyet Európában a XII. században alkalmaztak először, lehetővé tette, hogy bármilyen időjárás esetén (felhős égbolt esetén is) követni tudják a kitűzött útirányt, ez pedig a nyílt tengeren való hosszú hajóutak feltételeit teremtette meg. A XV. században tökéletesedtek azok a műszerek, amelyekkel a hajó fedélzetéről meghatározhatták az égitestek állását; ugyanebben az időben már pontosabb csillagászati táblázatok összeállítására is sor került (Regiomontanus német csillagász táblázatai). Ez még inkább megkönnyítette a hosszú tengeri utakat. Egyidejűleg új típusú tengeri hajót is kialakítottak (portugálul karavella), amely jóval mozgékonyabb volt és könnyebben fordult, mint az előző korszak nehézkes és esetlenül mozgó hajói.

Vitathatatlanul előrehaladt a technika a mezőgazdaságban is, bár nem olyan gyorsan, mint az iparban. A mezőgazdaság technikájának a XI—XV. századi fejlődéséről rendelkezésünkre álló adatok igen szűkszavúak. De ahhoz mégis elegendők, hogy megállapíthassuk: ezen a területen is volt előrehaladás. A XI—XV. században Nyugat-Európában az erdőségek kiirtása és a mocsarak kiszárítása révén jelentősen kibővült a megművelt földterület.

A korábbi időszakhoz képest szélesebb körben elterjedtek a fejlett földhasználati rendszerek. Míg a XI. századtól a XV. századig terjedő időszak elején sok nyugat-európai országban gyakori volt az égetős, legelőváltós és kétnyomásos rendszer, ekkor már ezeket, a legészakibb országok kivételével, mindenütt kiszorította a háromnyomásos rendszer. A legfejlettebb földművelő vidékeken (például Németalföldön és Angliában) a XVI. században már áttérnek a még fejlettebb föld-

használati rendszerekre — a többnyomásos és az ugarvetéses rendszerre. Növekvő mértékben látták el a földet trágyával, a paraszti gazdaságokban gyarapodott a mezőgazdasági felszerelés, többek között a kohászat fejlődése következtében növekedett a vasból készült felszerelési tárgyak száma, javult minőségük.

A nyugat-európai feudális országok technikai fejlődéséhez hozzátartozik az a nagyszámú találmány és felfedezés is, amely az anyagi kultúrának a gazdasági tevékenységhez közvetlenül nem tartozó területein lendítette előre a fejlődést. Ebben a korszakban óriási, világtörténelmi jelentőségű fordulat következett be a haditechnika fejlődésében. A XIV. században megkezdődött a lőpor használata, előbb az ágyúk, majd pedig a kézi lőfegyverek működtetésénél. A XVI. század elejére a különféle lőfegyverek már annyira elterjedtek, hogy — jóllehet nem szorították ki teljesen a régebbi fegyverfajtákat — valóságos forradalmat idéztek elő a hadászatban. Nem volt áthatolhatatlan többé a lovagi páncél: még az akkori idők tökéletlen puskáinak golyói is át tudták lyukasztani. Nem voltak többé bevehetetlenek a lovagvárak kőfalai, amelyeket a tüzérség már viszonylag könnyen lerombolt. Új fegyvernemek alakultak ki: a tüzérség és a puskával felfegyverzett gyalogság. A lovagokból álló nehézfegyverzetű lovasság fokozatosan elvesztette korábbi hadászati jelentőségét.

Következményeit tekintve nem kevésbé volt fontos a papírgyártás és különösen a könyvnyomtatás feltalálása. A XII—XIV. században megkezdték a papír előállítását, amelynek technikáját a keleti országoktól vették át. A papír hamarosan felváltotta a Nyugat-Európában addig használatos, igen drága íróanyagot, a pergament, ezt a sajátos módon kikészített bőrt. A XV. század közepén feltalálták a szétszedhető fémbetűkkel történő könyvnyomtatást. A papírra nyomtatott könyvek a XV. század második felétől kezdve rövid idő alatt kiszorították a pergamenre írt kézírásos könyveket. A nyomtatott könyv hasonlíthatatlanul olcsóbb volt, mint a pergamenre írt kézirat. Ez a körülmény, az emberiség történetében első ízben, megteremtette a lehetőséget az emberek által felhalmozott ismeretek széles körű terjesztésére. Nyomtatott könyv nélkül elképzelhetetlen a kultúra ezután bekövetkezett egész további fejlődése.

Meg kell még említenünk néhány más találmányt is, amelyek ugyan jelentőségüket tekintve elmaradnak az előbbiektől, mégis igen fontosak. A XIII. században állítottak elő első ízben üveglencséket, és 1300 körül készültek az első szemüvegek. Ugyancsak nagyjából a XIII. században készítettek először Nyugat-Európában nagy toronyórákat, amelyeket órasúlyok mozgattak. Ezek az órák igen nehézkesek voltak és csak nagy középületeken voltak felállíthatók. 1500 körül feltalálták a kisebb méretű rugós órákat is.

Mindezek a találmányok, bár közvetlenül nem függtek össze a termeléssel, közvetve mégis igen nagy hatással voltak a gazdasági élet fejlődésére. Új szükségleteket teremtettek és új termelési ágak kialakulásához vezettek. A lőfegyverek nagyarányú elterjedése jelentősen megnövelte a nyersvas-, rézés acélszükségletet, fellendítette a kohászatot, és a fémmegmunkáló ipar új ágazatainak kialakulását

Órakészítő mester
Jost Amman metszete

eredményezte. A papír és a könyvnyomtatás feltalálása megteremtette a papíripart és a nyomdászatot. Az órák — különösen a rugós órák — megjelenése nyomán is új termelési ág jött létre. Mivel az új termelési ágakban a technika a korhoz képest igen fejlett volt, elősegítette az általános technikai haladást. A tüzérségi fegyverek készítésének fejlődése például az öntési technika tökéletesedését és újfajta gépek (például vízikerékkel meghajtott fúrógép) alkalmazását vonta maga után. Az órakészítés a precíziós műszergyártás előiskolája volt: a precíziós műszerek készítésének későbbi fejlődése jelentős mértékben az órásmesterségben kialakult technikán alapult.

E sokféle tökéletesítés és találmány együttvéve gyökeres változást idézett elő a termelés technikájában. A XV. és XVI. század fordulóján a nyugat-európai feudális országok termelőerőinek fejlődésében új, magasabb szakasz kezdődött.

A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS AZ ÁRUTERMELÉS FEJLŐDÉSE

A termelőerők területén bekövetkezett fontos változások mélyen és sokféle módon hatottak a nyugat-európai feudális országok társadalmi termelésére. Bonyolultabbá váltak a munkaeszközök, különösen azokban a termelési ágakban, amelyekben különféle mechanikai szerkezeteket és primitív hajtóműveket kezdtek alkalmazni. Megnőtt a munka termelékenysége. Megváltozott a termelés szerkezete: mennyiségileg is növekedett az ipari termelés és sok új iparág keletkezett. Egyszersmind a társadalmi termelés és csere jellegében is fontos változások következtek be. Fokozódott és elmélyült a társadalmi munkamegosztás, s ez az árutermelés további fejlődésében is megmutatkozott.

A társadalmi munkamegosztás a XVI. század előtt is fontos szerepet töltött be a nyugat-európai országok gazdasági életében, de méreteit tekintve igen korlátozott volt.

Takács
Jost Amman metszete

A XVI. században a legfejlettebb feudális országokban, a termelőerők magasabb szintjének megfelelően, megkezdődött a széles körű és fejlett társadalmi munkamegosztás időszaka. A termelési technika bonyolultabbá válása eleve szükségessé tette az egyes gazdasági termelőegységek nagyobb mértékű specializálódását a termelés különféle ágaiban.

Ugyanilyen irányban hatottak a technika fejlődését kísérő gazdasági és társadalmi folyamatok. A munka termelékenységének emelkedése pl. magával hozta a többlettermék mennyiségének növekedését, s ezzel együtt az uralkodó osztály és a feudális állam jövedelmének gyarapodását is. Ez utóbbiak pedig éppen azon cikkek iránt tanúsítottak különösen nagy érdeklődést, amelyeket a városi ipar állított elő (fényűzési cikkek, katonai felszerelés, hadihajók stb.). Nyilvánvaló, hogy ez a társadalmi munkamegosztás további fejlődését idézte elő.

A társadalmi munkamegosztásnak ezen az új, magasabb fejlődési fokán teljesen vagy csaknem teljesen elkülönült a mezőgazdaságtól a bányászat, a kohászat (a vaskohászat és a színesfémkohászat egyaránt), a fémmegmunkáló ipar némely ága, a hajó-

építés, a selyemszövő ipar stb. Fokozódott a gyapjúszövő ipar különválása a mezőgazdaságtól. Egyre inkább elvált a mezőgazdaságtól az addig jórészt falun összpontosult lenszövő ipar is.

Az ipar különválása természetesen a mezőgazdaságban is nagy gazdasági változásokhoz vezetett. A földművelésben és az állattenyésztésben megnőtt azoknak a termékeknek a részaránya, amelyeket nem a parasztok és a földesurak saját fogyasztására szántak, hanem — különböző formákban — iparcikkekre cseréltek ki. Másszóval, növekedett mind az élelmiszerek, mind az ipar számára szükséges nyersanyagok árutermelése.

Az árutermelés fejlődésével együtt fejlődtek és bonyolultabbá váltak annak formái is.

Továbbra is megmaradt a szűk helyi piacra termelő kisvárosok ipari termelése, de gyorsan nőtt és a gazdasági életben egyre nagyobb súlyra tett szert a szélesebb körű és fejlettebb munkamegosztáson alapuló ipari termelés. Tovább fejlődtek egyes régebbi városok, új iparvárosok keletkeztek, az iparcikkeket egyre inkább eljuttatták a város területén vagy közvetlen környékén túlra is.

Fémmegmunkáló műhely
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

Közép-Európában újabb érclelőhelyeket találtak, illetve a fejlettebb technika segítségével a régieket is intenzívebben kezdték kiaknázni. E lelőhelyek kiaknázása alapján fejlődött az ezüst, réz, cink, ólom olvasztása (Szászország déli részén és más német bányavidékeken, Északnyugat-Magyarországon, Tirolban stb.). A Keleti Alpokban (Stájerország, Karintia, Krajna), Észak-Itáliában, Franciaország egyes tartományaiban, Lotharingiában, Anglia egyes grófságaiban, Svédországban stb. tovább fejlődött a vasbányák kiaknázása és a vasolvasztás. A vasból és színesfémekből készült termékek (lőfegyverek, viszonylag bonyolult munkaeszközök stb.) jelentős részének előállítása bizonyos vidékekre koncentrálódott. Fejlődtek a hajóépítési központok (elsősorban Németalföld északi részén). A selyemcikkek, üvegedények, tükrök, ékszerek stb. készítése, amely a XVI. századig főként az olasz városokban összpontosult, fejlődésnek indult az Alpoktól északra levő egyes vidékeken is, különösen Franciaországban és Németalföldön.

A XVI. században hanyatlásnak indult néhány régi gyapjúszövőipari központ (Firenze, Brügge, Gent), és új központok alakultak ki, amelyeknek termelése túlszárnyalta a régiekét.

Megnőtt azoknak a vidékeknek a jelentősége is, ahol távoli piacokra dolgozó falusi háziipar működött. Példaképpen utalunk az angliai gyapjúipari központokra (elsősorban Yorkshire és Norfolk grófságokra), amelyek nemcsak európai, hanem részben még Európán kívüli országokba is szállították termékeiket. Kiemelkedtek a sziléziai, németalföldi, vesztfáliai lenipari központok, nemkülönben Lyon, amely a selyemkelmék gyártásának egyik központja volt, továbbá a flandriai, brabanti csipkekészítő vidékek stb. Az ipari központok fejlődésével egyidejűleg kialakultak az ipar számára nyersanyagot és élelmiszert szállító jellegzetes mezőgazdasági vidékek is.

A társadalmi munkamegosztás térhódításáról és elmélyüléséről tanúskodott a piacra termelt áruk összmennyiségének megnövekedése. Ezen belül különösen emelkedett a távoli piacokra szánt, kereskedők közvetítésével értékesített áruk termelése. Együtt járt ezzel az áru- és a pénzforgalom formáinak fejlődése is. A XVI. században a kereskedelmi ügyleteknek új fajtái terjedtek

Kereskedők
Jost Amman metszete

el; a tőzsde nagyszabású áru- és értékpapír-ügyletek színhelyévé vált (különösen az antwerpeni tőzsde); óriási méreteket öltött a spekuláció, amely a piaci konjunktúra ingadozásainak kihasználásán alapult; fellendült a hitel- és a bankélet, meggyorsult a kereskedelmi és az uzsoratőke fejlődése.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődésének további hatalmas lökést adtak a XV. század végi és a XVI. század eleji nagy földrajzi felfedezések, amelyek óriási mértékben kiterjesztették az európai kereskedők működési területét, és újabb lehetőségeket nyújtottak a felfedezett országok leigázott, elnyomott lakosságával történő egyenlőtlen, rendkívül nagy haszonnal járó kereskedésre.

A FEUDÁLIS TERMELÉS HANYATLÁSA ÉS A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE

A nyugat-európai feudális országok termelőerőinek fentebb vázolt fejlődése volt a kapitalizmus kialakulásának alapvető oka. E változások következtében a XVI. századi fejlett nyugat-európai országokban a feudális társadalom közvetlen termelőinek kisárutermelő gazdasága már képtelen volt a továbbfejlődésre, sőt, egyes ágazatai már bomlani kezdtek, és átadták helyüket a termelés jóval termelékenyebb társadalmi formáinak — a tőkés termelési formáknak. A feudális kisárutermelés bomlását bizonyos mértékig közvetlenül a termelési technika fejlődése idézte elő. Amint az előzőekben megállapítottuk, Nyugat-Európában — a XVI. század elejére számos technikai felfedezés eredményeképpen — a termelési eszközök, különösen a munkaeszközök tökéletesedtek, bonyolultabbá váltak. A termelési eszközök fejlődése — még akkor is, ha nem ment túl a kézműves technika tökéletesítésén — megváltoztatta a kisárutermelő gazdasági helyzetét, s arra kényszerítette, hogy nagyobb összeget fordítson a szükséges munkaeszközök beszerzésére. Ez — érthető módon — hozzájárult ahhoz, hogy a kisárutermelő gazdaságilag függő helyzetbe kerüljön a kereskedőtől vagy más tőketulajdonostól, minthogy gyakrabban kellett tőlük kölcsönt felvennie termelési eszközök beszerzésére. Például a szövőszék és más textilipari munkaeszközök bonyolultabbá válása és megdrágulása következtében a kézműves takács kénytelen volt gyakrabban pénzkölcsönt felvenni, hogy ezeket a munkaeszközöket megvásárolhassa. Ez pedig természetszerűleg növelte tönkremenésük veszélyét és a hitelezőtől való gazdasági függőségüket.

Sokkal nagyobb mértékben hatott a kisárutermelő helyzetére a termelési technika fejlődése, amikor már viszonylag bonyolult mechanikai szerkezetek, primitív hajtószerkezetek és gépek alkalmazásával járt együtt. Az egyes kisárutermelők a saját pénzükön nem vehettek és a saját munkájukkal nem üzemeltethettek nagy, bonyolult berendezésekkel felszerelt bányát vagy olyan kohászati üzemet, amelynek felszereléséhez vízikerékkel működő, fújtatókkal ellátott kohó, vaskemence és ugyancsak rendszerint vízikerékkel működtetett nagysúlyú vasmegmunkáló kalapácsok tartoztak.

Azokban az iparágakban, amelyekben ilyen, viszonylag bonyolult berendezéseket alkalmaztak, a termelés méreteinek növekedése, az új technika fejlődése arányában szükségképpen háttérbe szorult az egyes kézművesek kisárutermelése.

De a kapitalizmus fejlődése nem magyarázható egyedül a termelési technika tökéletesedésével. A XVI. században alapjában véve még kivételnek számítottak azok a termelési ágak, amelyekben bonyolult mechanikai szerkezeteket és gépeket alkalmaztak. Figyelembe kell venni azt is, hogy a kezdetleges kézműves technikát még ezekben az ágazatokban sem szorította ki teljesen az új technika.

A XVI. századi Nyugat-Európában a tőkés viszonyok kialakulásának döntő tényezője a társadalmi munkamegosztás fejlődése. A társadalmi munkamegosztás elmélyülésével a termelési folyamat lényegében már társadalmi jellegűvé válik, a termelési folyamatban részt vevő egyes termelők pedig bonyolult és szerteágazó gazdasági szervezet láncszemei lesznek. Olyan kapcsolatokba kerülnek egymással, amelyek messze átnyúlnak az egyes gazdasági vidékek határain, és a legkülönbözőbb ágazatokban dolgozó termelők nagy tömegét kötik össze szilárd, bonyolult gazdasági szálakkal. Most már nem léphettek a piacon személyes kapcsolatba egymással sem az egyes termelők, sem pedig a termelők és a fogyasztók, ahogyan azt a helyi, korlátozott piacra termelésnél tehették. A termelés szervezetének bonyolultabb formája szükségessé tette, hogy mind az iparcikkeket, mind a mezőgazdasági termékeket nagy távolságokra szállítsák, ez pedig az akkori viszonyok között csak kereskedő segítségével volt lehetséges. A kereskedő nélkülözhetetlen közvetítővé vált a különálló gazdaságok között, amelyeket a piac révén a kiterjedt társadalmi munkamegosztás rendszere kapcsolt össze.

Kovácsok
Jost Amman metszete

A kiterjedt piacra termelés kialakulásával megszűnt azoknak a tényezőknek a hatása, amelyek korlátozták a helyi piacra dolgozó kisárutermelők közti konkurrenciát és rétegeződést. Az egyes ipari központok termelésének jelentős megnövekedése, a piaci konjunktúra gyakori ingadozása, a termelők és a fogyasztók közötti személyes kapcsolat megszűnése, az áru- és pénzforgalom fejlődése és bonyolultabbá válása megnövelte a különálló árutermelők közti konkurrenciaharc lehetőségeit, és az árutermelők rétegeződéséhez vezetett. Ezzel egyidejűleg a kisárutermelők a kereskedelmi tőke uralma alá kényszerültek. Sok kisárutermelő függő helyzetbe került az őt nyersanyaggal ellátó és termékeit értékesítő kereskedőtől, s kisebb-nagyobb mértékben elveszítette gazdasági önállóságát. Más szóval a kisárutermelés új formái alakultak ki, amelyek már a tőkés kizsákmányoláson alapultak.

A társadalmi munkamegosztás fejlődésével kialakultak a nagyüzemek létrejöttének előfeltételei is. A termelés koncentrálódása meghatározott központokban lehetőséget nyújtott olyan üzemek létesítésére, amelyek nagy mennyiségű terméket állítottak elő. Ugyanakkor a kibővült piacra termelés, még a kézműipari technika uralma mellett is, vitathatatlan gazdasági előnyöket biztosított a nagyüzemeknek a kézműves típusú kisüzemekkel szemben. A nagyobb üzemek tulajdonosai több pénzzel és hitellehetőséggel rendelkeztek, mint a kisárutermelők, rendszerint nagyobb mértékben és gyorsabban kezdték meg a technikai tökéletesítések alkalmazását, kiterjedtebb üzleti kapcsolataik voltak, jobban ismerték a piac szükségleteit stb. A nagyobb üzemek élni tudtak a kooperáció és a munkamegosztás nyújtotta előnyökkel. Különösen kedvező feltételek alakultak

a kapitalizmus fejlődéséhez ott, ahol az egyes termelési központok közötti széles körű társadalmi munkamegosztás együtt járt — például a gyapjúszövőiparban — bizonyos iparcikkek előállításának specializálásával, kisebb folyamatokra való felbontásával.

AZ EREDETI FELHALMOZÁS

A tőkés fejlődés első szakaszának, a manufaktúra-korszaknak beköszöntét mélyreható változások előzték meg: elsősorban a néptömegek helyzetének megváltozása. Az erőszak különféle formáit alkalmazva kisajátították a közvetlen termelőket, ennek következtében kialakult a bérmunkaerő-tartalék. Hatalmas tőkék halmozódtak fel; az országon belül a kölcsönök elhelyezése, az adóbérlő-rendszer, az adók emelése, a közvetlen termelők termelési eszközüktől való nyílt megfosztása, az országon kívül pedig az újonnan felfedezett államok és népek kirablása, leigázása és megsemmisítése révén

„A történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg; s a mi polgári történetíróink csak ezt az oldalt veszik figyelembe. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe."[1]

A kapitalizmus fejlődésének folyamatát a nyílt, leplezetlen erőszak alkalmazása könnyítette és gyorsította meg.

Ennek következménye az egyik oldalon az volt, hogy a kisárutermelők — a parasztok és a kézművesek — jelentős része tönkrejutott: miután megfosztották őket tulajdonuktól, létfenntartási eszközeiktől, földönfutókká lettek. A másik oldalon a lakosság felsőbb rétegeihez tartozó személyek kezében hatalmas pénzösszegek halmozódtak fel. A néptömegeknek ez a kifosztása lényegesen meggyorsította a kapitalizmus fejlődését. A létfenntartási eszközökkel nem rendelkező emberek nagy tömegének kialakulása óriási mértékben megkönnyítette a kifejlődőben levő tőkés termelés munkaerővel való ellátását. Az a körülmény, hogy az emberek kicsiny csoportja hatalmas pénzösszegekkel rendelkezett, ugyancsak rendkívül fontos volt azoknak az összegeknek felhalmozódása szempontjából, amelyek nélkül elképzelhetetlen tőkésüzemek létesítése és továbbfejlesztése. Egyszóval létrejöttek a tőkés termelési mód feltételei. A feudális társadalom közvetlen termelői erőszakos tönkretételének ezt a folyamatát Marx az eredeti felhalmozás folyamatának nevezte, mivel ez a felhalmozás „a tőkés termelési módnak nem *eredménye*, hanem *kiindulópontja*".[2]

Az eredeti felhalmozás konkrét formái igen különbözőek voltak.

Az angol történet klasszikus példáját, az úgynevezett bekerítést Marx „A tőke" I. kötetében ismertette. Angliában a XV. század vége óta az ipar, különösen a gyapjúipar fejlődése és a városi lakosság növekedése következtében megnőtt a gyapjú és egyéb mezőgazdasági termékek iránti szükséglet. Az angol földesurak felismerték, hogy ezt a helyzetet felhasználhatják jövedelmük gyarapítására. Birtokaikon parasztok éltek, akik kis gazdaságaikat művelték, és közösségekbe tömörültek. A parasztok szokásjog rögzítette pénzbeli szolgáltatásokat teljesítettek. A földesurak azonban az új körülmények között ezt már kevesellték. A feudális társadalom ősi szokásjogait durván megsértve a parasztokat elűzték a földről. Az elvett földeket bekerítették, és nagy juhtenyésztő gazdaságokat létesítettek rajtuk, amelyeknek óriási területein csak néhány pásztort foglalkoztattak, vagy nagy farmokat rendeztek be, amelyeket magas bér ellenében adtak ki.

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 662. old.
[2] Ugyanott, 661. old.

A bekerítések következménye a tulajdonaiktól teljesen megfosztott emberek óriási tömegének kialakulása volt. A XVI. századi Anglia a népnyomor szörnyű képét nyújtja. A tönkrejuttatott parasztok tömegei váltak koldussá és csavargóvá. Ugyanakkor sok kézműves is tönkrement, mert nem bírta a versenyt a fejlődő nagyüzemi termeléssel.

A kézművesek és a parasztok erőszakos tönkretételének hasonló folyamata zajlott le a többi nyugat-európai országban is, de nem ilyen viharosan, hanem más, sajátos formákban. Többek között igen nagy szerepet játszottak ebben a folyamatban a súlyos adóemelések, amelyek szintén a kisárutermelők tönkrejutásához vezettek. A tönkrejutott és földönfutóvá lett kézművesek és parasztok alkották az olcsó munkaerő-tartalékot a kialakuló tőkés termelés számára.

Az eredeti felhalmozás folyamatának másik oldala a nagy magántőkék felhalmozása. Ez azokat az Európán kívüli területeket is érintette, amelyek a nagy földrajzi felfedezések következtében a nyugat-európai államok birtokába kerültek. A XVI—XVII. században számos ázsiai, amerikai és afrikai nép addig példátlan méretű, módszeres kifosztására került sor. A nyugat-európai feudális nagybirtokosok és kereskedők ily módon óriási pénzösszegekhez jutottak. Ezek a nyugat-európai országokba özönlött kincsek alkották az angliai, németalföldi, franciaországi stb. tőkés termelés megteremtéséhez szükséges összegek fő forrását.

Az eredeti felhalmozás folyamatát elemezve Marx cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a kapitalizmust nem a leginkább vállalkozó szellemű egyének munkaszeretete és energiája teremtette meg (a kapitalizmus védelmezői szerint ezek a vállalkozó szellemű egyének takarékosságuk és szorgalmas munkájuk révén gazdagodtak meg és váltak fokozatosan tőkésekké). A valóságban a kapitalizmus kialakulása korántsem volt békés folyamat, hanem az addig saját gazdaságukban dolgozó emberek nyílt és erőszakos tönkretételének, nyomorba döntésének következménye.

A BÉRMUNKÁSOK OSZTÁLYÁNAK KIALAKULÁSA

A tőkés termelés alapjául a bérmunka rendszerének fejlődése szolgált. Ezért az új termelési mód létrejöttének lényeges tényezője volt a viszonylag jelentős számú állandó bérmunkás megjelenése. Természetesen nemcsak a bérmunka mennyiségi értelemben vett térhódításáról van szó. A feudális termelési mód bomlásának korában kialakult munkásosztály hatalmas új termelőerőt jelentett. Az egyszerű tőkés kooperáció és a manufaktúra nem jöhetett volna létre, ha a kisárutermelők szaktudása nem emelkedett volna magasabb színvonalra, ha nem tanulták volna meg a viszonylag bonyolult munkaeszközök használatát. Sok kisajátított kisárutermelő már rendelkezett bizonyos termelési, technikai jártassággal. Az ipari proletariátusnak ezek a tanult előfutárai igen fontos elemei voltak a feudális társadalom méhében megérett új termelőerőknek.

A tanult bérmunkások nagyrészt a korábban háziipart űző parasztok, valamint a céhlegények és a tönkrement kézművesek közül kerültek ki.

A bérmunkás kettős értelemben volt szabad: szabad volt a feudális függőségtől, vagyis személye nem volt senkinek a feudális (nem teljes) tulajdona; és „szabad" volt a termelési eszközöktől, vagyis semmiféle munkaeszközzel nem rendelkezett. A bérmunkások osztályának létrejötte tehát a feudalizmus kétfajta tulajdonának megsemmisítését jelentette. A földesurak közvetlen termelőkre való feudális (nem teljes) tulajdonjogának megsemmisítésében igen fontos szerepet játszott a parasztoknak a feudális függőség megszüntetéséért vívott elkeseredett harca.

De a dolgozók, miután a manufaktúra-vállalkozók hatalmába kerültek, még elkeseredettebb harcot indítottak az utóbbiak ellen. A tőkés termelés kialakulásával egyidejűleg éles osztályharc indult meg a bérmunkások és a tőkések között. A születőben levő munkásosztály harcban vívta ki magának a legelemibb munka- és létfeltételek biztosítását. Ebből az időszakból az osztályharc

egyik legragyogóbb példája a lyoni nyomdák munkásainak 1539—1541. évi sztrájkja. A kapitalizmus manufaktúra-korszakának egész történetét végigkísérik a sztrájkok és tiltakozások.

A TŐKÉS IPAR FEJLŐDÉSE. A MANUFAKTÚRÁK

A tőkés ipar kialakulásának két útja volt: vagy a kereskedelmi és az uzsoratőke kerítette hatalmába a kisárutermelők műhelyeit, vagy pedig a kisárutermelő alakult át tőkéssé. A kereskedő (esetleg egymással kereskedelmi megállapodásban levő több kereskedő) nyersanyagot szállított az ipari központokba, s ott eladta a városi vagy falusi kézműveseknek.

A kereskedő a kézművesektől felvásárolta, a fogyasztás színhelyére szállította és eladta a készterméket. Ha a kézműves félkész terméket állított elő, a kereskedő ezt is megvásárolta, és tovább adta befejezés végett más kézműveseknek. Megvette például a fonóiparostól a fonalat és tovább adta a takácsnak. A kereskedőnek kereskedelmi nyereségei révén lényegesen több pénze volt, mint a kézművesnek. Szükség esetén hitelt nyújtott, gyakran nyersanyagot adott hitelbe, ugyanis az éles konkurrenciaharc közepette a kézművesnek korántsem volt mindig elegendő készpénze a nyersanyagok beszerzésére.

A társadalmi termelés folyamatában elfoglalt helyzetük következtében a kisárutermelő kézművesek gazdaságilag függő helyzetbe kerültek a kereskedőktől. Ennek a függőségnek mértéke és formái különbözőek voltak. Kezdetben a kézműves egész gazdasága még saját tulajdonában volt, csak a nyersanyagot vásárolta mindig ugyanattól a kereskedőtől; azután, mivel rendszeresen vásárolt hitelbe nyersanyagot, mint adós függőségbe került a kereskedőtől. Emellett a kézműves rendszerint köteles volt termékeit ugyanannak a kereskedőnek meghatározott áron átadni. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a kézműves előre meghatározott fizetség ellenében nyersanyagot kapott és ebből bizonyos termékeket készített a kereskedő részére. A XVI. századi Nyugat-Európában ez a forma, a kézműveseknek a felvásárlótól való függősége dominált. Végül, a kézműves kénytelen volt a kereskedőtől ideiglenes használatra munkaeszközöket kölcsönvenni, vagy pedig pénzt kölcsönkérni a munkaeszközök beszerzésére. Ez volt az egész folyamat befejező szakasza: ekkor a kézműves voltaképpen bérmunkássá vált, aki munkabért kapott a felvásárlótól. Ez már új termelési forma volt: a közvetlen termelőt gyakorlatilag kisajátították, megfosztották a termelési eszközök tulajdonjogától és a tőkés kizsákmányolás tárgyává tették. Az ipari termelésnek ezt a formáját tőkés háziiparnak nevezik. Így tehát a tőkés ipar fejlődésének kezdeti szakasza, amikor a termelés — formáját tekintve — még megőrizte a kisárutermelés jellegét, az otthon végzett munka, a szétszórt manufaktúra volt.

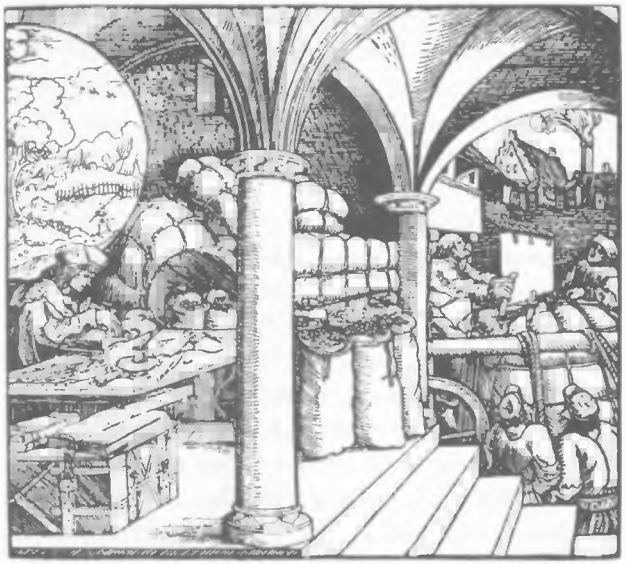

Kereskedő raktára
XVI. századi fametszet

A szétszórt manufaktúra különösen gyorsan fejlődött falun, mivel itt nem gátolta a céh-

rendszer. A falusi lakosságtól különváló kézműveseknek az új gazdasági viszonyok között már nem volt lehetőségük arra, hogy önálló termelőkké váljanak; rendszerint közvetlenül a felvásárló kereskedőnek kezdtek dolgozni, aki nyersanyagot adott nekik és felvásárolta késztermékeiket; sőt néha munkaeszközökkel is a kereskedő látta el őket, s ily módon gyakorlatilag bérmunkásokká váltak. Így keletkeztek falun egész vidékek, ahol kisárutermelő formában, de társadalmi lényegét tekintve már tőkés módon gyártották a gyapjúkelmét, a lenszövetet, különféle fémkészítményeket stb.

A tőkés ipar kialakulásának másik útja a kézműves tőkéssé válása volt. Ez a folyamat radikálisabban zajlott le, a régi gazdasági formákat kisebb mértékben tartotta fenn. A meggazdagodott kézműves bővítette műhelyét, majd gazdaságilag tönkretett más kisárutermelőket, s így hozta létre a manufaktúra jellegű termelést.

A tőkés viszonyok fejlődésének következő lépcsőfokán maga a termelési folyamat is megváltozott: előtérbe került a kapitalista nagyüzemi termelés kialakításának tendenciája. A felvásárló kereskedő vagy a meggazdagodott kézműves céhmesterek közül kiemelkedett tőkés vállalkozó a számára dolgozó kézműveseket egy termelői közösségbe egyesítette. Az ily módon alapított tőkésüzemeknek két fajtája volt: az egyszerű kooperáción alapuló, kevésbé fejlett üzem, amelyben az egyes munkások egynemű, ugyanolyan munkát végeztek, és a fejlettebb üzem, amely már a munkamegosztáson alapult (bár továbbra is fenntartva a kézműipari technikát). Ez utóbbi volt a központosított manufaktúra. Itt már érvényesítették a munkamegosztást — a munkatermelékenység növelésének eszközét —, és az egyes munkások bizonyos meghatározott termelési műveletek elvégzésére specializálódtak. Az egyes munkásokat — annak ellenére, hogy térbelileg távol voltak egymástól — már a szétszórt manufaktúrában munkamegosztás kapcsolta össze: a vállalkozó irányításával közösen dolgoztak egy-egy termék előállításán, úgy, hogy a vállalkozótól kapták a nyersanyagot vagy a félkész terméket, s neki adták át az elkészült termékeket. A termék elkészítésének bizonyos folyamatait néha a műhelyben végezték, ahol bérmunkások dolgoztak egy helyiségben, a vállalkozó irányításával. Ezekben a műhelyekben a leggyakrabban az adott termék elkészítésének befejező műveleteit végezték, például az egyes munkások által otthon készített óraalkatrészek összeszerelését. A manufaktúrának ezt a típusát nevezik vegyes manufaktúrának.

A fejlettebb — központosított — manufaktúrában a termelésnek ez a szétaprózottsága már teljesen megszűnt. Valamennyi munkás vagy legalábbis nagyobb részük egy helyiségben, a vállalkozónak vagy megbízottjának irányításával egymás mellett dolgozott.

A manufaktúra volt a tőkés termelés fő formája a kapitalizmus fejlődésének első korszakában, a XVI. századtól az ipari forradalomig, amely Angliában a XVIII. század második felében, a többi nyugat-európai országban pedig a XIX. században zajlott le. Ez különösen a központosított manufaktúrára érvényes. A munkásoknak egy helyiségben való összevonása lehetővé tette, hogy munkájukat részműveletekre bontsák és sokféleképpen tökéletesítsék a termelés technológiáját, valamint a munkaeszközöket. A manufaktúrán belüli széles körű munkamegosztás következtében tovább specializálódtak a szerszámok. Ez készítette elő a gépi technikának később, az ipari forradalomban bekövetkezett fejlődését.

A tőkés termelés fejlettségi foka és konkrét formái az egyes iparágakban különbözőek voltak. A kapitalizmus fejlődési ütemében és formáiban jelentkező eltérések alapján az ipari termelés különféle ágai különböztethetők meg, amelyek részben kereszteződnek.

A kapitalizmus fejlődése azokban az iparágakban volt a legintenzívebb, amelyekben a termelési eszközök lényegesen drágábbak, illetve bonyolultabbak lettek. Ezek közé tartozott a bányászat, a kohászat, egyes fémmegmunkáló iparágak s a hajóépítés. Ide sorolható néhány kisebb termelési ág is, amelyben mechanikai hajtóművet vagy bonyolult szerkezetet alkalmaztak: a selyemgombolyítás, a papírkészítés, a könyvnyomtatás, a lőporkészítés stb.

Mindezekben az ágazatokban a saját termelési eszközökkel rendelkező kézművesek kisáru-

Kalapkészítő
Jost Amman metszete

termelő gazdaságának pusztulása nemcsak az árutermelés fejlődésébe való bekapcsolásuk következménye volt, hanem egyúttal a technikai fejlődés következménye is. Ezekben az ágazatokban az új technikát már nem lehetett az egyes kézművesek kisárutermelő gazdaságában alkalmazni. Ezért itt szükségképpen megjelentek a viszonylag nagyobb tőkésüzemek, amelyek rendelkeztek a szükséges munkáslétszámmal és az új technika követelményeinek megfelelő felszereléssel. Az ilyen üzemek munkásai minőségileg új termelési eszközökkel dolgoztak. Ezek között még kezdetleges mechanikai hajtóművek is voltak. Különösen elterjedt volt ebben az időben a vízikerék alkalmazása. Ezért az ilyen üzemek — kohászati, fémmegmunkáló stb. üzemek — nagy része folyók mentén, duzzasztógátak létesítésére alkalmas szakaszon épült, és a „malom" nevet viselte. Az angol nyelvben sokáig — részben egészen napjainkig — megmaradt a „malom" (mill) kifejezés különféle ipari üzemek elnevezésében.

Ezek a tőkésüzemek többnyire igen kis méretűek voltak. Csak egyes bányákban, hajógyárakban s részben kohászati és fémmegmunkáló üzemekben (különösen fegyvergyárakban) dolgozott száznál több munkás. Ezekben az üzemekben azonban már szembeötlően jelentkeznek a későbbi tőkés nagyipar technikájának és szervezetének egyes elemei, minthogy itt nemcsak a munkamegosztást vezették be, hanem kezdetleges hajtóműveket és gépeket is alkalmaztak, bár a kézi munka még ezekben a manufaktúrákban is megőrizte vezető szerepét.

Valamivel lassabban fejlődött a kapitalizmus azokban az iparágakban, amelyek már bekapcsolódtak ugyan a kiterjedt piacra termelésbe, de még teljes egészében a kézművesipari technikán alapultak. A fejlett nyugat-európai országokban ide tartozott a gyapjú-, a selyem- és a jó minőségű lenszövet, sokféle fémipari cikk, a drága bőráruk igen jelentős, sőt valószínűleg nagyobb részének, a fényűzési cikkek zömének előállítása stb. Ezek az iparágak együttvéve szolgáltatták a távoli piacokra szánt ipari termelés nagyobb részét.

Az említett iparágakban kialakuló tőkés termelés még mindig a kézműipari technikán alapult, s ezért a kisárutermelő kézműves termeléssel szemben nem rendelkezett azokkal a technikai előnyökkel, amelyekkel a tőkés nagyüzemek (például a bányászat, kohászat) rendelkeztek. Ezért a kézművesek kisárutermelő gazdasága itt sokkal szilárdabbnak bizonyult és lényegesen lassabban adta át helyét a tőkés nagyipari termelésnek. A kézművesek jobbára elszegényedtek, a kereskedelmi tőke hálójába kerültek, de jelentős részük még sem ment teljesen tönkre, továbbra is megőrizte önállóságát.

Különösen szívósan tartotta magát a kézművesek kisárutermelő gazdasága a régi városokban, a fejlett céhrendszer keretében. A céhek, a nagyobb differenciálódást gátló céhszabályzatok hátráltatták a tőkés ipar kialakulását, vagy legalábbis igen szűk keretekre korlátozták fejlődését. Ezért a tőkés termelés elsősorban falun és az újabban kialakult városokban fejlődött, ott, ahol a céheknek és a céhipari hagyományoknak nem volt olyan szilárd talajuk. Például a korábban oly híres flandriai gyapjúszövő központokban, Brüggében és Gentben, a XVI. században továbbra is a termelés régi

szervezeti formái maradtak fenn, az ipar új formái pedig főként a falvakban és az újabb városokban indultak fejlődésnek.

Ezekben az iparágakban nemcsak a tőkés termelés fejlődésének üteme, hanem konkrét formái is megváltoztak. Mivel a kézműipari technikán alapuló nagyipari termelésnek nem voltak lényeges technikai és termelési előnyei a kisipari termeléssel szemben, az említett iparágakban a fejlődőben levő tőkés ipar részben továbbra is megőrizte kisipari jellegét, vagy a kis- és a nagyipar közti átmeneti formákban jelentkezett, s csak kis részben érte el a központosított nagyüzemek kialakulásához szükséges szintet.

A kapitalizmus fejlődése a helyi, korlátozott piacra termelő iparágakban volt a leglassúbb. Itt hiányzott a tőkés gazdaság fejlődésének egyik legfontosabb feltétele: a kiterjedt társadalmi munkamegosztáson alapuló árutermelés. Az ipari termelés szóban forgó ágaiban dolgozó kézművesek többsége egészen az ipari forradalomig, s részben még az után is önálló kistulajdonos-kisárutermelő maradt.

Üvegfúvók
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE A MEZŐGAZDASÁGBAN

A mezőgazdaságban a kapitalizmus egészében véve lényegesen lassabban fejlődött, mint az iparban. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a mezőgazdaság kevésbé kapcsolódott be az árutermelésbe, másrészt, hogy az iparihoz képest lassan fejlődött a mezőgazdasági technika, s végül oka volt a feudális földtulajdon, és a parasztok ezzel járó személyi függősége, amely számos európai országban még érintetlenül maradt.

Mindamellett a kapitalizmus fejlődése a XVI. században már a mezőgazdasági termelésben is kibontakozott. Ennek egyik előfeltétele a parasztok differenciálódása volt. Részleges bekapcsolódásuk az árutermelésbe rendszerint rétegeződésükhöz vezetett. A parasztok elenyészően kis része — amely a legjobban tudott alkalmazkodni a piacra való termelés feltételeihez — egyre gazdagabb lett, különböző úton-módon kibővítette gazdaságát, és bérmunkásokat — kisföldű vagy föld nélküli zselléreket — zsákmányolt ki. Így keletkezett a kisüzemi árutermelő tőkés mezőgazdaság.

De ez a folyamat csak néhány olyan európai országban következett be, ahol különösen kedvező előfeltételek jöttek létre a tőkés mezőgazdasági termelés kialakulásához: azokban az országokban (Anglia, Németalföld és részben Franciaország), amelyekben a paraszti gazdaság intenzíven bekapcsolódott az árutermelésbe, és a parasztok már a XIV—XV. században többé-kevésbé megszabadultak a feudális személyi függőségtől, s jogot nyertek ahhoz, hogy a föld tulajdonosának, a feudális nagybirtokosnak teljesítendő rendszeres szolgáltatások ellenében szabadon rendelkezhessenek gazdaságukkal. De — minthogy továbbra is a feudális rendszer uralkodott — a paraszti gazdaság fejlődésének lehetőségei még ezekben az országokban is olyan korlátozottak voltak, hogy az említett módon kialakult, többnyire inkább nagyüzemi jellegű parasztgazdaságokat is, egyes kivételektől

eltekintve, csak a félkapitalista jelző illetheti meg. E gazdaságokban elenyésző számban dolgoztak napszámosok, a meggazdagodott paraszt és családtagjai pedig rendszerint továbbra is részt vettek a mezőgazdasági munkák elvégzésében.

A mezőgazdaságban a tőkés termelés fejlődésének másik útja az volt, hogy egyes feudális nagybirtokosok és földbirtokokkal rendelkező meggazdagodott városi polgárok gazdaságai alakultak át az új viszonyok hatására. A feudális nagybirtokosok gazdaságukban bővítették a mezőgazdasági termékek piacra termelését, és a függő parasztok kevéssé termelékeny munkáját bérmunkások munkájával váltották fel. Ennek eredményeképpen feudális gazdaságuk a tőkés típusú gazdaság vonásait öltötte. A feudális nagybirtokosok osztályában külön réteg alakult ki, az úgynevezett új nemesség, amelynek érdekei nem ütköztek a kapitalista fejlődéssel. Ez különösen Angliára jellemző.

Az ily módon kialakult tőkés típusú gazdaságok már nagyobb méretűek voltak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kapitalizmus fejlődésének ez utóbbi folyamata a XVI. században csak kis méreteket öltött a nyugat-európai országokban, kivéve Angliát, ahol jelentős változásokat idézett elő az agrárrendszerben.

A kapitalizmusnak ezek a fejlődési útjai a sajátos történeti viszonyok között különböző formákat öltöttek, és gyakran összefonódtak. Így volt ez Angliában is, ahol a XVI. században mind a nemesek, mind pedig a nagybirtokosoktól (landlordoktól) földet bérlő tőkések alkalmaztak gazdaságukban mezőgazdasági munkásokat.

A KAPITALIZMUS FEJLETTSÉGI FOKA A XVI. SZÁZADI NYUGAT-EURÓPÁBAN

A tőkés termelési mód a XVI. századi Nyugat-Európában nem szorította ki egyszerre és maradéktalanul a korábbi gazdasági formákat. A tőkés termelés hosszú ideig a feudális társadalom keretein belül fejlődött, s csak részben szüntette meg a feudális társadalom jellegzetes gazdasági formáit; a társadalmi termelés nagyobb része még hosszú ideig az utóbbiakból került ki. A tárgyalt korszakban a tőkés termelés tehát csak a feudalizmus méhében fejlődő termelési forma volt.

Ennek oka az, hogy — egyes ágazatok kivételével — még mindig osztatlanul uralkodott a kézműipari technika. A mezőgazdaságban továbbra is a kisparaszti gazdaság volt túlsúlyban, amely néhány országban egybekapcsolódott a parasztok ingyenes robotmunkájának kihasználásán alapuló nagyüzemi majorsági gazdálkodással. A helyi szűk piacra dolgozó ipar a kézművesek kisárutermelésén nyugodott.

Sőt, mi több, ez a kisárutermelő kézművesség gyakran a nagyobb piacra dolgozó iparágakban is fennmaradt a tőkés háziipar és a manufaktúra mellett. Különösen szívósnak bizonyult azokban az esetekben, amikor a kézművesek mellékfoglalkozásként mezőgazdasági munkát is végeztek; ez ugyanis lényegesen szilárdabbá tette gazdasági önállóságukat.

A tőkés termelésnek ahhoz, hogy teljesen legyőzhesse a korábbi gazdasági formákat, meg kellett teremtenie a nagyipar technikai alapját; a gépet. De erre csak az ipari forradalom idején került sor.

A tőkés termelés fejlődése már a XVI. században is nagy hatással volt a nyugat-európai országok gazdasági életére, ugyanis a társadalmi termelésnek — jóllehet egészében véve ennek kisebb részét szolgáltatta — különösen fontos területeit érintette. A tőkés termelés adta az árutermelés jelentős részét, és a távoli piacokra irányuló termékmennyiség vitathatatlanul nagyobb részét. Hozzáfűzhetjük még ehhez, hogy a tőkés termelés olyan termékeket állított elő, amelyek rendkívül fontosak voltak az akkori gazdasági életre és az egész társadalomra nézve: bányászati, vasipari termékeket, köztük a legbonyolultabb és legdrágább munkaeszközöket és lőfegyvereket, hajókat és különféle katonai felszereléseket, kiváló minőségű gyapjú- és lenszöveteket stb.

Pénzváltó és felesége
Marinus van Roymerswaele. 1546

A tárgyalt időszakban lezajlott gazdasági forradalom jelentőségének helyes megítéléséhez figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a tőkés termelés fejlődésével egyidejűleg mélyreható változások következtek be a XVI. században még túlsúlyban levő kapitalizmus előtti gazdaság formáiban is.

Az árutermelés egyre nagyobb ütemű fejlődése, amely a társadalmi munkamegosztás elmélyülésének és bővülésének volt a következménye, fokozta a kézművesek differenciálódását és függőségüket a kereskedelmi tőkétől. Megváltozott azoknak a kézműveseknek a helyzete is, akik még megtartották saját munkájukon alapuló kisárutermelő gazdaságukat, vagyis még nem estek áldozatul a kapitalista kisajátításnak.

A mezőgazdaságban ebben az időben a fejlődés különböző irányai figyelhetők meg. Azokban az országokban, ahol az áru- és pénzviszonyok hatására már az előző századokban áttértek a terményjáradékról a pénzjáradékra, ami a majorsági szántó felszámolását és a parasztok személyi felszabadulását eredményezte, e folyamatok a kapitalizmus fejlődésének korai szakaszában is folytatódtak, helyenként a parasztság teljes vagy részleges kisajátításával súlyosbítva. Így volt ez Angliában, Franciaországban és még néhány más országban. Ott viszont, ahol a mezőgazdaság

áttért a külső piacra — elsősorban a kapitalista úton fejlődő nyugat-európai piacra — való termelésre, a feudális nagybirtokosok a saját majorsági gazdaságukat bővítették, növelték a robotot és fokozták a parasztok jobbágyi függőségét.

A nyugat-európai országokban, bár különbözött a kapitalizmus fejlettségi foka, a XVI. században úgyszólván mindenhol kezdetét vette a tőkés termelési mód kifejlődésének folyamata. Sokhelyütt bizonyos iparágakban — bányászatban, fegyvergyártásban, hajóépítésben és néhány más termelési ágban — erre az időre a tőkés termelésnek már többé-kevésbé fejlett formái alakultak ki. De a kapitalizmus egészében rendkívül egyenlőtlenül fejlődött, a különböző országok konkrét viszonyaitól függően. Itália, ahol a XIV—XV. században, megelőzve az összes többi országot, már megszülettek a kapitalizmus elemei, a XVI. században végképp elvesztette elsőbbségét, hanyatlásnak indult; itt a korábban kibontakozott tőkés termelés elsorvadt, elpusztult. A XV. század végén és a XVI. század elején a tőkés viszonyok gyors fejlődése következett be Németországban, Angliában, Németalföldön, Franciaországban és Spanyolországban. De már a XVI. század derekán szembeszökővé vált Németország meg Spanyolország lemaradása, és élre tört Anglia, Németalföld, valamint Franciaország.

A kapitalizmus térhódítása, a gazdasági formák terén bekövetkezett változások kedvező feltételeket teremtettek a termelőerők fejlődéséhez, és mélyreható átalakulásokat idéztek elő a XVI. századi nyugat-európai feudális országok egész társadalmi életében.

A manufaktúra gyökeresen megváltoztatta a közvetlen termelők helyzetét. Ez a változás nemcsak abban fejeződött ki, hogy a régebben önálló kézműves a tőke parancsnoksága és uralma alá került, hanem abban is, hogy az új termelési módra jellemző munkamegosztás „a munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és képességek egész világát elnyomja benne".[3] Már a szétszórt manufaktúra is csaknem minden esetben bevonta a termelésbe a nőket és a zsengekorú gyermekeket. Az egy részművelet gépies eszközévé változtatott munkás már csak másokkal kapcsolatba lépve tudja alkalmazni munkaerejét, de ezt a kapcsolatot a tőkés teremti meg, akinek tulajdonában van a termelés egész gépezete, s ezt a helyzetét a munkások kizsákmányolásának fokozására használja fel. „A kapitalista otthonmunka egyik legkárosabb oldala az — írta Lenin —, hogy a munkások kénytelenek leszállítani szükségleteiket. A vállalkozónak módjában áll olyan eldugott helyeken munkásokat kapni, ahol a népesség életszínvonala különösen alacsony, és ahol a földdel való kapcsolatuk folytán potom áron dolgozhatnak."[4]

A manufaktúramunkásokból lassanként kialakult a tőke által kizsákmányolt proletariátus osztálya. A manufaktúra azonban nem tudott az egész társadalmi termelésben uralkodóvá válni. A manufaktúra még kénytelen a városi kézműiparra és a falun mellékfoglalkozásként űzött háziiparra támaszkodni. E korszakban a városi plebejustömeg létszáma állandóan gyarapodik, részint a kézművesek tönkrejutása folytán, részint annak következtében, hogy a földnélkülivé vált és elszegényedett parasztok a városba özönlenek, s a városokban megnő a koldusok, napszámosok és általában a deklasszált, alkalmi munkából élő elemek száma. A középkori városokban ebből a plebejusrétegből — amely kívül állt a céheken és a rendi-feudális társadalmon — alakult ki az előproletariátus.

Nyugat-Európában a tőkés rend fejlődését történelmi fontosságú események gyorsították meg: a nagy földrajzi felfedezések és a nyugat-európai államok ezt követő afrikai, ázsiai és amerikai hódításai, rablásai.

[3] *Marx*: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 338. old.
[4] *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 451. old.

II. FEJEZET

A KONTINENTÁLIS AFRIKA NÉPEI

A XV. század vége táján a Szaharától délre eső afrikai országoknak úgyszólván semmiféle kapcsolatuk nem volt más kontinensek országaival.

Az Európában készült Afrika-térképeken még sokáig szerepeltek az ókorból átvett régi, nem létező népnevek, például: garamantok, agaszimbok stb. E népek tartózkodási helyéül Északnyugat-Afrika déli részét és Észak-Szaharát jelölték meg. Az európai földrajztudósok elképzelése szerint ezektől a népektől délre mindenféle szörnyemberek: kutyafejűek, egylábúak és egyszeműek éltek.

AZ AFRIKAI NÉPEK TÖRTÉNELMÉNEK FORRÁSAI

Európa a Szaharától délre élő afrikai népekről az első, többé-kevésbé hiteles közléseket a VIII—IX. századi arab kereskedőktől és utazóktól kapta. Az európai tengeri utazók a XV. század derekán ismerkedtek meg közvetlenül a Szaharától délre fekvő országokkal.

Némi segítséget nyújtanak az afrikai népek történetének tanulmányozásához a régészeti és néprajzi kutatások.

Szudán történetének megismeréséhez fontos források a Timbuktuból és Massinából származó, arab nyelvű, helyi történeti krónikák, a hausza, ful és kanuri nyelven írt helyi krónikák és az „Afrika leírása" című mű, amelyet a Maghrebből[1] származó, Afrikai Oroszlán néven ismert Al-Haszan ben Mohamed írt. A hausza-országok történetére vonatkozóan tanulságosak az egyes városok krónikái. A legfontosabb közülük Kano városának arab és hausza nyelvű krónikája. Az Afrika keleti partvidékén élő népek történetére vonatkozóan fontos adatokat tartalmaznak az arab szultanátusoknak, elsősorban Kilva városának krónikája.

A nyugat-szudáni országok — Ghana, Szonghai, majd később a Mali állam — története a fent említett történeti krónikák, valamint a helyi történelmi szájhagyományok alapján rekonstruálható. A fejlett joruba kultúra hazájának, a mai Dél-Nigériának a tanulmányozásánál egyelőre csak a helyi szájhagyományokra vagyunk utalva.

[1] Maghreb — Észak-Afrika arablakta területeinek összefoglaló elnevezése. — *A kiadó.*

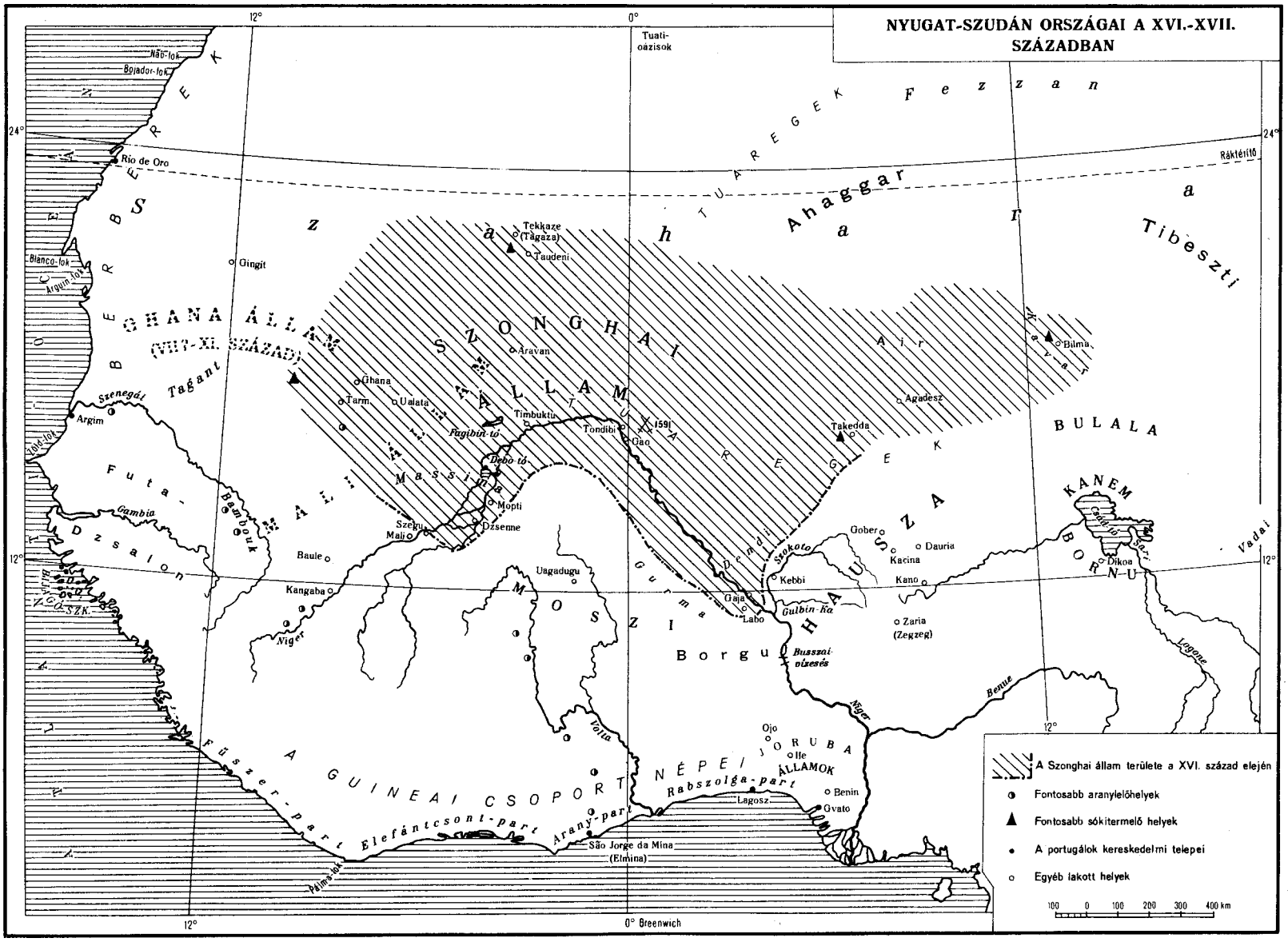
NYUGAT-SZUDÁN ORSZÁGAI A XVI.-XVII. SZÁZADBAN
A Szonghai állam területe a XVI. század elején
Fontosabb aranylelőhelyek
Fontosabb sókitermelő helyek
A portugálok kereskedelmi telepei
Egyéb lakott helyek
100 0 100 200 300 400 km
Tuati-oázisok
Fezzan
Ahaggar
Tibeszti
Szahara
TUAREGEK
Rio de Oro
Gingit
Tekkaze (Tagaza)
Taudeni
Aravan
Ghana
Tarm
Ualata
Timbuktu
Tondibi
Gao
1591
Fagibin-tó
Debo-tó
Mopti
Dzsenne
Szegu
Mali
Baule
Kangaba
Uagadugu
Gajá
Labo
Kebbi
Gober
Kacina
Dauria
Kano
Zaria (Zegzeg)
Takedda
Agadesz
Bilma
Air
Kavar
BULALA
KANEM
BORNU
Dikoa
Vadai
Logone
Benue
Niger
Gulbin-Ka
Szokoto
Dendi
Gurma
Volta
Borgu
Busszai-vízesés
Ojo
Ife
JORUBA ÁLLAMOK
Benin
Gvato
Lagosz
Rabszolga-part
Arany-part
São Jorge da Mina (Elmina)
Elefántcsont-part
Füszer-part
Pálma-fok
A GUINEAI CSOPORT NÉPEI
MOSZI
Mali
Massina
Dzsalon
Futa-Dzsalon
Bambouk
Gambia
Szenegál
Argim
Tagant
Blanco-fok
Argum-fok
Nao-fok
Bojador-fok
BERBEREK
Szahara
Ráktérítő
12°
0°
24°
0° Greenwich

A XVI. század elején, úgy látszik, a Szenegál- és a Niger-folyók medencéjében élő szudáni népek, továbbá a guineai partvidék népei voltak a legfejlettebbek. A Nílus középső folyásánál, a Fehér- és a Kék-Nílus találkozási pontja alatt élő kelet-szudáni népek hosszú ideig az egyiptomi kultúra hatása alatt álltak. Afrikának ezen a részén, már jóval az arabok megjelenése előtt, keresztény birodalmak alakultak: Nuba, Mukurra és Aloi. Szudántól délre kezdődik a trópusi őserdők övezete. Itt a pigmeus törzsek éltek, amelyek Közép-Afrikának, sőt talán a nyugat-szudáni őserdőknek is őslakosai voltak. A pigmeusokat később a bantu nyelveken beszélő törzsek Kongó és Kamerun trópusi őserdőibe szorították ki. A pigmeusok vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak. Fő fegyverük a kisméretű íj és a levéllel tollazott nyílvessző volt. A nyílhegyeket tűzön edzették és méreggel kenték be. A pigmeusok kitűnően ismerték az állatok szokásait, s vadászaton különféle csapdákat és tőröket állítottak. Lakhelyük ágakból összetákolt, falevelekkel fedett ideiglenes kunyhó volt. A pigmeusok kisebb vérrokonsági csoportokban éltek, együtt vadásztak. Miután egy területet elfoglaltak, azt saját tulajdonuknak tekintették, s a szomszédos csoportok ott nem vadászhattak.

A bantu törzsek egyik csoportja valószínűleg Kamerun északi vidékeiről vagy Ubangiból vonult dél felé, másik csoportja pedig nyugatról hatolt be Dél-Afrikába, és fokozatosan benépesítette a trópusi őserdő-övezetet. A bantuk etnikai egységét nyelvük közeli rokonsága bizonyítja. Áttelepülésük időpontja ismeretlen. Lehetséges, hogy az i. e. második évezredben történt.

A bantuk az útjukba kerülő törzseket — a khoiszan csoportba tartozó busman (saját nyelvükön: szan) és hottentotta (saját nyelvükön: khoi-khoin) törzseket — délre, Dél- és Délnyugat-Afrikába szorították. A busmanok kultúrája a pigmeusokéhoz hasonlított. Vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak, szerszámaikat kőből és fából készítették. A pigmeusokhoz hasonlóan nekik is az íj és a nyíl volt a fő fegyverük. A busmanok nyílhegyei azonban csontból vagy kőből készültek. A gyökerek kiásására botot használtak, amelynek a végére kőkarikát húztak. A busmanoknak nem volt állandó lakóhelyük: ideiglenes kunyhókban vagy lombsátrakban éltek. Társadalmi rendszerük nyilvánvalóan az ősközösségi rend egyik korai szakasza lehetett.

Az Afrika déli részén lakó bantu törzsek lényegesen magasabb kultúrfokon álltak. Nemcsak a vas megmunkálásához értettek, hanem ércből való kiolvasztásához is.

A bantu törzsek nagyobb része, valamint a hottentották, főként állattenyésztéssel foglalkoztak. Az összes bantu törzsek, mind a keletiek, mind pedig a nyugatiak, ismerték a földművelést. Egyes növények, többek között a különféle fajtájú afrikai köles és olajpálma termesztését minden bizonnyal a bantu népek kezdték meg. A földet azonban kézzel, állati igaerő nélkül művelték. A földművelés legfontosabb eszközei a kapa és a különböző formájú fejszék, bozótvágó kések voltak. Nyugat-Afrikában az anyajogú nemzetségi forma uralkodott, a keleti és délkeleti bantuknál viszont már az apajogú nemzetség került előtérbe.

A Nílus felső folyásánál a niloták egészen sajátos kultúrája alakult ki. Az itt lakó összes törzsek nyelve a nilota nyelvcsaládba tartozik. A niloták különleges antropológiai típusa arról tanúskodik, hogy ez az afrikai népcsoport hosszú ideig elszigetelten élt a többitől. A niloták nemzetségi szervezetben éltek, a Nílus felső folyásának vidékén állattenyésztéssel és földműveléssel, valamint halászattal foglalkoztak.

A guineai partvidék népeinek kultúrája sokban hasonlított a nyugati bantu-csoport népeiéhez. Ez részben a földrajzi környezet hasonlóságának következménye volt: mindkét népcsoport trópusi őserdőben élt, és földműveléssel foglalkozott. A nyugat-szudáni, elsősorban a jelenlegi Dél-Nigéria területén élt joruba (yoruba) és edo népek, társadalmi fejlettségüket tekintve, magasabb fokon álltak, mint a bantu népek. Ezeknek a népeknek őstörténete még nem ismeretes. A Nigériában végzett régészeti kutatások során a Nok völgyében levő ősi ónbányák területén gyönyörűen kidolgozott

Benin városa
Egy 1686-ból származó metszet töredéke

terrakotta-szobrokra bukkantak. Keletkezésük időpontját az i. e. első évezredre teszik. Dél-Nigériában, a Niger alsó folyásának szigetein és Beninben bronzszobrokat találtak, amelyek ülő írnokot, struccmadarat, királyfejeket és királyalakokat stb. ábrázoltak. Beninben ezenkívül bronz domborművek kerültek elő, amelyek egykor paloták falait díszítették, továbbá bronzból készült, s valaha az oltárokon elhelyezett király- és királynő-ábrázolások. Ezeknek a leleteknek korát még nem állapították meg pontosan. Lehetséges, hogy a legrégibbek a VIII—X. századból valók. A legalaposabban az ősi Benin bronzszobrocskáit és domborműveit vizsgálták meg. Benin virágzásának időpontját a XVII. század végére teszik.

A tengerpart mentén élő népektől északra a bantu nyelvekkel ugyancsak rokonságban levő atlanti és gur nyelvcsoporthoz tartozó törzsek laktak. Ezek a törzsek nemzetségekben éltek, és kezdetleges földművelést folytattak. Kultúrájukat illetően messze elmaradtak szomszédaiktól. Tőlük északra, Nyugat-Szudán füves pusztaságain már az i. sz. első évezred közepén több állam alakult ki: Ghana, Mali (Melle), Szonghai, Bornu stb. Ezek feudális típusú államok voltak. De a feudális viszonyok még a rabszolgatartó társadalomra jellemző formákkal vegyültek, és sok helyen még az ősközösségi rendszer maradványai is tovább éltek. A rabszolgamunka jelentős helyet foglalt el a társadalmi termelésben.

GHANA

A Szenegál és a Niger felső folyása között elterülő országokban a mande nyelvcsoporthoz tartozó népek éltek: a szoninké, malinké, bambara és más népek. E népek kultúrája megelőzte a körülöttük élő népekét. Afrikának ezen a részén Ghana és Mali állama jött létre. Több nagy város is keletkezett: Dzsenne, Mopti, Mali stb.

Az arabok, miután az észak-afrikai országokat meghódították, a déli népekkel kereskedő észak-afrikaiak révén hamarosan tudomást szereztek az aranyban bővelkedő legendás déli országokról. Az arabok figyelmét felkeltették az At-Tibrről, az arany országáról és Ghanáról szóló értesülések, amelyek közé több arab földrajztudós egészen fantasztikus közlései vegyültek. Az Ibn-Fakih néven ismert Abu Bekr Ahmad al-Hamadin (meghalt 903 körül) például azt állította, hogy „Ghana országában az arany úgy nő, mint a répa, s minden napkeltekor leszedik." Al-Harrani (meghalt 1295 körül) azt írja, hogy a szudáni országok közül Ghana a legnagyobb, s igen fejlett a kereskedelme. „Az ország a Nílus mentén fekszik" — írta (az arab földrajztudósok akkoriban Nílusnak nevezték a Niger-folyót, mert a Nílus folytatásának hitték). Al-Harrani szerint Ghana lakói a folyókon nagy hajókkal közlekednek. Ghana földje aranyat rejt magában. Ennek az országnak

királya hatalmas; nagy hadserege van, és számos királyságot kormányoz, amelyeknek uralkodói az ő alattvalói.

Ghana állam kialakulásának időpontját nem ismerjük pontosan. A VIII. század végén a Szisze Tunkar uralkodók ragadták magukhoz a hatalmat; dinasztiájuk több évszázadon át uralkodott. Ghana területe ebben az időben a Niger és a Szenegál felső folyásáig és Bauleig terjedt, vagyis Ghana királyainak uralma alatt állt Nyugat-Szudán jelentős része, többek közt aranyban gazdag vidékek is. Már a IX. századtól megindulnak Ghana ellen Lemtun berberjeinek támadásai. A XI. század derekán az almoravidáknak a Szenegál alsó folyása mentén sikerült egyesíteniök a zenaga és goddala csoportba tartozó berber törzseket. Az egyik almoravida vezér, Abu Bakr, 1048–1049-ben lerohanta és kirabolta Ghana városát. De Ghana királya, Bászi, és utóda, Menin, 1062-től sikerrel harcoltak az almoravidák ellen. Nyugaton az országhoz csatolták Bambuk és Vangara aranyban gazdag vidékét, Futa és Dzsalon területére pedig rabszolgaszerző expedíciókat indítottak.

Harcos
Bronz dombormű. Benin

A XI. században Ghana fővárosa két részből állt. A muzulmánok lakta városrészben 12 mecset volt, a hozzájuk tartozó imámokkal, müezzinekkel és igehirdetőkkel. A király fallal körülvett külön negyedben lakott. A házak kőből épültek. Ghana királyának 200 000 főnyi hadserege volt, s ebből 40 000 az íjászok száma. A királyi jövedelem főforrása a Maghrebbal folytatott só- és aranykereskedés volt. „A király az országába belépő minden egyes sóval megrakott szamár után egy aranydinárt szed, és két dinárt az országból kivitt minden sórakomány után — írta a XI. században al-Bekri. — Minden rakomány réz után öt mitkált, minden árurakomány után tíz mitkált fizetnek a királynak." „Az állami bányákban lelt termésarany az utolsó darabig a királyé; a király csak az aranypor kimosását engedi meg a népnek, mert különben olyan sok lenne az arany, hogy szinte elvesztené értékét." Al-Bekri megírja, hogy a királyi hatalom anyai ágon öröklődött, vagyis az unokaöcsre (a nővér fiára) szállt át. 1076-ban Ghanát elfoglalták az almoravidák, s több évig adófizetésre kényszerítették. Minden valószínűség szerint a XI. század elején hatolt be az izlám Szudánba. Ezzel egyidejűleg terjedt el az írásbeliség, iskolák keletkeztek. A középkori Szudán városai kulturális központok lettek.

A VIII. század elején alapították Dzsenne várost, amely a XIII. században Kalata mellett Nyugat-Szudán egyik legfontosabb kereskedelmi központjává vált. Innen indult útjára az arany és az elefántcsont. Amerika felfedezéséig Nyugat-Szudán szállította a legtöbb aranyat a Földközitenger medencéjének országaiba. 1203-ban az országra rátörtek a szoszo törzsek. A lakosság egy része ekkor más vidékekre menekült. A szoszo törzsek betörése után Ghana jelentősége csökkenni kezdett, s a vezető szerepet fokozatosan Ghana déli része, Mali vette át, amelyet a malinké népek laktak. 1240-ben Szundjatta malinké vezér elfoglalta Ghanát, és földig rombolta a várost. Új államalakulat keletkezett: a mali birodalom.

MALI (MELLE)

Nyugat-Szudánban, a Niger és a Bakon között már a XI. század előtt fennállt a kicsiny mali fejedelemség, amely minden jel szerint függő viszonyban volt a ghanai királyoktól. Tudunk ennek a fejedelemségnek egyik uralkodójáról, Musza Keitáról (1200—1218). Neki tulajdonítják a Niger

mellett, a Bamako város fölött fekvő Kangaba alapítását. Egyik utóda, a Mari Dzsatah néven ismert Szundjatta (1230—1255), visszaverte a szoszo törzsek támadásait, megsemmisítette a ghanai uralkodó csapatait, lerombolta Ghana fővárosát, és a jelenlegi Njani falu helyén új fővárost alapított. A szájhagyomány szerint Szundjatta hadvezérei elfoglalták a vangarai aranybányák vidékét és Tekrur országát. Szundjattáról a hagyomány azt tartja, hogy átalakította az államszervezetet, erdőségek kiirtásával növelte a termőterületet, bevezette a gyapot termesztését. Az ország legfontosabb városa, Mali, a XII. század elejére már nagy kereskedelmi központtá vált. Mali királyainak birtoka keleten egészen Gaóig terjedt. Ily módon Nyugat-Szudán jelentős részét egyesítették: a mali birodalom nyugati határa Szenegál volt, keleten a jelenlegi Nigéria határolta.

A XIII. század végén Maliban a királyi ház egyik rabszolgája, Szakura (1285—1300) került a trónra. Uralkodása alatt több hadjáratot indítottak Tekrur, Szonghai, Gao ellen. Az ország fővárosa nagy kereskedelmi központtá fejlődött. Szakura egyik utóda, Mansza Musza (1312—1337) uralkodása alatt az ország szoros kapcsolatba került Maghrebbel és Egyiptommal. Szudán legnagyobb városaiban — Gaóban, Timbuktuban stb. — külföldi arab építészek dolgoztak, köztük Esz-Szaheli, aki a gaói és a timbuktui mecsetet építette. Timbuktu a muzulmán műveltség központja lett. Az idegen kereskedőknek külön városnegyedük volt. Több XIV—XV. századi arab történetírót elkápráztatott Mali uralkodójának gazdagsága és fényűzése, amelynek híre még Európába is eljutott. Például V. Károly francia király atlaszán Szudán térképébe egy trónon ülő király alakja volt berajzolva, a következő felirattal: „Ezt a néger királyt Musza Malinak, a guineai négerek uralkodójának nevezik." A XIV. század végén Malihoz csatolták Takeda rézbányákban gazdag vidékét.

Mindennek ellenére Mali, a végnélküli dinasztikus belháborúk következtében, hanyatlásnak indult. Egyre gyakoribbá váltak a szomszédos törzsek betörései. 1433-ban a szaharai tuaregek olyan nagy városokat is elfoglaltak, mint Timbuktu, Aravan, Ualata. 1463-ban a szonghaiok törtek az ország keleti tartományaira, délről pedig erősödött a moszi törzsek nyomása. De az Afrikai Oroszlán néven ismert berber utazó, aki a XVI. század elején járt Mali városában, még mindig az ország jólétéről számolt be. A főváros — az utazó leírása szerint — bővében volt a gabonának és a szarvasmarhának. A városban a tűzhelyek száma körülbelül 6000; igen fejlett volt az ipar, s pamutszöveteket nemcsak a helybeli lakosság részére készítettek, hanem a dzsennei és a timbuktui piacra is.

A XVI. század elején Malit újabb veszedelmes ellenség támadta meg: a tekrur törzsek 1530—1535-ben az ország Szenegáltól délre eső részét teljesen elpusztították. Maliban a helyzet egyre súlyosabb lett. A XV. század végétől kemény harcot vívtak a szonghai csapatokkal, amelyek elfoglalták a Vagana tartományt. A szonghaiok már igen közel álltak a győzelemhez, amikor 1591-ben a Szudánban megjelenő marokkói csapatok megsemmisítették Szonghai királyának hadait. Ezt követően egész Nyugat-Szudánban az anarchia lett úrrá. 1630-ban a fulbe és bambara törzsek fellázadtak, és ostrom alá vették Malit. Magan, Mali utolsó királya, elhagyta a fővárost. Forrásainkban ettől kezdve Maliról többé nem történik említés.

SZONGHAI

A középkori Szudán harmadik nagy állama, Szonghai, az előző kettőtől keletre terült el. A szonghaiok Dendi országát tartják hazájuknak, amely a Gulbin-Ka-folyó és a Niger találkozásától északnyugatra, valamivel a Busszai-vízesés fölött terül el. A szonghaiok eredetileg három törzscsoportból tevődtek össze: a halászattal foglalkozó szorko, a földművelő gabibi és a vadászattal foglalkozó gou törzsekből. Később a szorko törzsek a Niger-folyó völgyében észak felé vonultak, s elérték Timbuktut meg a Debo-tavat. A szonghaiok a Niger középső folyásánál éltek. Főfoglalkozásuk a halászat és a rizstermelés volt. A szonghaiok államuk nagy területén kisebbségben voltak

a többi nyugat-szudáni nép mellett. A szonghaiok nyelve nem hasonlít a többi nyugat-szudáni törzséhez, sőt teljesen egyedülálló az összes afrikai nyelvek közt. Ez ideig nem sikerült megállapítani, hogy bármely nyelvcsoporttal rokon lenne. A szudáni krónikákban fantasztikus mondák maradtak fenn Szonghai történetének legősibb korszakáról. Mindamellett kétségtelen, hogy a szonghaiok ősei (talán a hausza törzsek nyomására) nyugat felé vonultak, felfelé a Niger völgyében, és eljutottak egészen Timbuktuig. A szonghaiok mondái tükrözik azt a harcot, amelyet e törzsek a hausza, berber és mande törzsek ellen vívtak. A források már 890-ben említést tesznek a szonghaiok legnagyobb városáról, Gaóról. A XIV. századtól pontosabb adatokkal rendelkezünk a szonghaiok történetéről. 1468-ban Szonni Ali, a szonghaiok királya, elfoglalta Timbuktut, és legyőzte a tuaregeket és a moszikat. Egyik hadvezére, Mohamed Ture, I. Mohamed aszkia néven 1493-ban megszerezte a trónt. Szonghai állam I. Mohamed aszkia uralkodása alatt élte virágkorát. A szonghai aszkiák birodalma, legnagyobb kiterjedése idején, a XVI. században, a Niger felső folyásától a Busszai vízesésig terjedt, északon a Szahara határolta, délen Bobo és Moszi. Ezenkívül szonghai helyőrségek állomásoztak a Szahara távoli pontjain, ahol sóbányászat folyt. Szonghaiban a rabszolgáknak nagy szerepük volt a társadalmi termelésben. A rabszolgákat minden jel szerint katonai portyázásokon szerezték. A krónikákban gyakran fordulnak elő ilyen feljegyzések: „Az aszkia megtámadta Uagalu lakosait, megölte vezérüket, a legyőzöttek gyermekeit, minden nyájukat és rabszolgájukat foglyul ejtette és elhajtotta Gaóba." A rabszolgamunkát elsősorban a földművelésben alkalmazták. Az egyik krónika leírása szerint: „Voltak felügyelők, akik száz földművelő rabszolgának parancsoltak. Másoknak 60, 50, 40 vagy 20 rabszolgájuk volt." Szonghai királyai a papoknak és kiváltságos embereknek földet és rabszolgákat adományoztak. Így például az egyik muzulmán főpap, Alfa Kati segítségért folyamodott a királyhoz, s a király „neki adta Djangalja birtokot Junfa területén, 13 rabszolgával, akik kötelesek voltak neki dolgozni; ezenkívül adott egy munkafelügyelőt és 40 mérő vetőgabonát". Egy másik befolyásos ember három birtokot kapott, egyenként 200 rabszolgával. Szonghai aszkiái a foglyul ejtett rabszolgákat a birodalom egyik végéből a másik végébe telepítették át, hogy így megakadályozzák szökésüket.

Szonghaiban, éppúgy mint a többi szudáni államban, a letelepített rabszolgák természetbeni feudális járadékot fizettek, s helyzetük alig különbözött a jobbágyokétól. Szudáni szokások szerint a rabszolgák ivadékai — bár továbbra is rabszolgáknak tekintették őket — második, harmadik vagy további nemzedékektől bizonyos jogokra tettek szert. Már nem adták el őket, bár továbbra is a társadalmi rangsor legalsó lépcsőfokain álltak. Szonghaiban minden rétegnek külön rendi jogi helyzete volt. Ilyen volt a letelepített (földhöz juttatott) rabszolgák rendje is, amelynek jogi helyzetét sajátos módon határozták meg. Szonghai királyai megtiltották a szabadok és a rabszolgák házasságkötését. Ez a rendszer, amely feltehetőleg még Maliban alakult ki, s amelyet a szonghai királyok is fenntartottak, gyakorlatilag endogámiához vezetett. A rabszolgákat 100—100 férfiból és nőből álló csoportokba tömörítették, s minden ilyen csoportnak 200 könyök földet jelöltek ki. A rabszolgák által begyűjtött terményeket a hadsereg ellátására fordították. Ha kevés volt a termény, a rabszolgákat megbüntették. A letelepített rabszolgacsoportok a földművelésen kívül kötelesek voltak még egy meghatározott munkafajtát elvégezni. Így például a dzsindzsa-

Edények
Elefántcsont. Benin

keta rabszolgák, vagyis a kaszások, kötelesek voltak takarmánnyal ellátni a lovakat, mások megszabott mennyiségű szárított halat szolgáltattak be, vagy evezősöket és csónakokat adtak a folyókon való átkeléshez, volt köztük kovács, ezeknek családonként évente 100 dárdát és 100 nyilat kellett elkészíteniük és így tovább. A krónikák nem adnak felvilágosítást a szabad parasztok helyzetéről. Kétségtelen, hogy az ország lakosságának óriási többségét a falusi lakosság alkotta. Mindamellett Szudánban az akkori időkhöz képest meglehetősen nagy városok is voltak: Gao, Timbuktu, Dzsenne, Mali stb. Az egyik krónika szerint Szonghai fővárosában, Gaóban, 7626 ház állott, vagyis a lakosság mintegy 75 000 főnyi lehetett. A városokban összpontosult az iparűzés, amelyen belül fontos helyet foglalt el a takácsmesterség. Timbuktuban például a szabók házaiban 50—100 inast foglalkoztattak. Ebben az iparágban nyilván piacra termeltek.

Állandó veszélyt jelentett az uralkodó osztály számára a dzsogoranik — a letelepített volt rabszolgák jobbágyi helyzetben levő leszármazottainak — hatalmas tömege. A XVI. század végén, amikor a marokkóiaktól az aszkia serege vereséget szenvedett, országszerte felkelések törtek ki. A dzsogoranik 1591 októberében megpróbálták elfoglalni Timbuktut. Hosszú ideig tartottak a megmegújuló felkelések. A források 1652-ben említik utoljára a felkelést, amelynek ekkor a marokkóiak egyik vezére vetett véget.

I. Mohamed aszkia némileg megjavította az államigazgatás rendszerét. Az államot négy tartományra osztotta. Az ország legnagyobb kereskedővárosait, Timbuktut és Dzsennét, s a városokat körülvevő területet külön kormányzó igazgatta. A király a kormányzók többségét rokonai közül nevezte ki. A kormányban, amelynek élén a balama állott, részt vettek a pénzügyekkel megbízott személyek, a Niger hajózási ügyeit intéző személyek, a főerdőmester, a főhalász, az ország nem muzulmán lakosságának főpapja stb. I. Mohamed az úgynevezett népfelkelés helyett állandó hadsereget szervezett. 1495—1497-ben 500 lovasból és 1000 gyalogosból álló hatalmas kísérettel Mekkába indult zarándoklatra. Erre az útra roppant összegeket költött, s 150 000 dukáttal lett adósa az egyiptomi kereskedőknek. Al Motavakkil Abbaszida kalifa fogadta az aszkiát, kinevezte őt szudáni helyettesének, s az Amir al Minumin, vagyis az igazhitűek emírje címet adományozta neki. A nyugatra indított hadjáratok eredményeképpen az aszkiák birtokai a Szenegál alsó folyásáig terjedtek ki, s Tekrur országát is magukban foglalták. Birodalmuk keleten a hausza országokkal volt határos. 1512—1513-ban az aszkia csapatai csaknem az összes hausza városokat — Zariát (Zegzeg), Kacinát, Zanfarát, Gobert és Kanót — elfoglalták, és adót vetettek ki rájuk. 1515-ben az aszkia serege elérte Airát, és elfoglalta Agadeszt. De ezek a sikerek mind rövid életűek voltak. 1517-ben Kanta, az ország keleti részén fekvő Kebbi királya fellázadt az aszkia ellen. Ezzel egy időben felkeltek ellene saját fiai is: Musza, Daud és Iszmail. A belháborúban I. Mohamedet elfogták, megvakították és a Niger egyik szigetére száműzték. Ezután az aszkia fiai egymást váltották a trónon. E belviszályokban a hadseregé volt a fő szerep, s voltaképpen ők nevezték ki a királyokat. A szonghai uralkodók ebben az időben csaptak össze első ízben Marokkó szultánjaival. A marokkói szultán azt követelte, hogy a szonghai király engedje át neki Tagaza sóbányáit. Iszihak aszkia válaszul felbérelte a tuaregeket, hogy pusztítsák el Dél-Marokkót. Daud uralkodása alatt (1549—1582) a marokkóiak rátörtek Tagazára, megölték a helyi kormányzót, és lerombolták a sóbányákat. 1582-ben Mulaj Ahmed al-Manszur marokkói szultán gazdag ajándékot küldött Szudánba a trónra lépő III. Mohamed aszkiának. Később a marokkóiak Dzsudara pasa parancsnoksága alatt zömében európai zsoldosokból álló hadsereget állítottak fel. Az európaiak tüzérséggel, a helyi csapatok pedig szakállas puskával és lándzsával voltak felszerelve. A szonghai hadsereg, számbeli fölénye ellenére, a tondibi csatában (1591) megsemmisítő vereséget szenvedett. A marokkóiak elfoglalták Timbuktut és Gaót.

A marokkói szultánok azt remélték, hogy Szudán elfoglalásával megkaparinthatják az aranykereskedelmet. A hadjárat kezdeti sikerei, úgy látszott, beváltják ezt a reményt. Dzsudara pasa

marokkói csapatai kirabolták Timbuktut, Dzsennét és Gaót, s gazdag zsákmányt küldtek Marokkóba. Számítások szerint a marokkói szultán $4^1/_2$ millió font aranyat kapott, amit palotái és a mecsetek felújítására fordított. Kortársai al-Manszur Az-Zahabinak, vagyis Arany al-Manszurnak nevezték el. A marokkói szultánok azonban nem érték el céljukat. Csapataik nem voltak elég erősek ahhoz, hogy legyőzzék Szonghait. A szonghai hadvezérek, miután megbizonyosodtak arról, hogy a lőfegyverekkel felszerelt marokkóiakat nyílt harcban nem tudják legyőzni, rajtaütésszerű támadásokat intéztek a marokkóiak táborhelyei ellen, kelepcébe csalták, körülzárták és megsemmisítették az ellenség egyes osztagait. A marokkóiak nehéz helyzetbe kerültek; tárgyalási kísérleteik kudarcba fulladtak. A zsoldoscsapatok fizetése felemésztette a marokkóiak egész jövedelmét. Az egyik összecsapás során elesett a marokkói hadsereg parancsnoka; a csapatok Timbuktu és Gao városába vonultak vissza. 1618-tól kezdve Mulaj Zidan marokkói szultán semmiféle segítséget sem küldött a Szudánban tartózkodó marokkói seregnek. Szonghai állama azonban ebben a háborúban olyannyira meggyengült, hogy gyakorlatilag megszűnt létezni. Ismét egymást követték az északi szomszédok betörései. 1680-ban a tuaregek az ország régebbi fővárosát, Gaót is elfoglalták.

MOSZI, BORNU ÉS A HAUSZA ÁLLAMOK

A Nigertől délre fekvő országok történetét alig ismerjük. Szonghaitól délre a harcias moszi nép élt, amely mind Mali, mind pedig Szonghai királyaival szemben megvédte függetlenségét. Minden jel szerint már a XI. században fennállt két kisebb moszi állam: Uagadugu és Jatenga. Az utóbbi nagy szerepet játszott Szudán történetében. Naszege, a jatengai moszi törzsek vezére, 1330-ban elfoglalta Timbuktut. A szudáni krónikák a moszi törzsek több hadjáratáról tesznek említést: 1400 körül megrohanták a gazdag Dzsennét, 1477-ben és 1480-ban Baganát és Ualatát. Ez utóbbi támadásokat Szonni Ali, Szonghai királya visszaverte. A további támadások megelőzésére I. Mohamed aszkia hadat indított a moszik országa, Jatenga ellen, majd később a keleti moszik országa, Bornu ellen. Ezek a hadjáratok azonban nem jártak sikerrel. A moszi nép nevét a XV. században Európa is megismerte a guineai partvidéken járt portugál utazók közvetítésével. Elbeszéléseik szerint a moszi királyság valahol Afrika belsejében terült el. Portugál földrajztudósok tévesen Mózes nevével azonosították Moszit, s János pap keresztény birodalmának tartották, amely a mondák szerint valahol Keleten volt.

Király a bizalmasaival
Bronz dombormű. Benin

Ugyanilyen kevéssé ismerjük a Szonghaitól keletre fekvő hausza országok régebbi történetét is. Szudáni krónikák említést tesznek a gazdag Kano, Gober, Kacina stb. városokról, amelyek — elsősorban Kano — nagyságra nem maradtak el Szonghai állam fővárosától, Gaótól. Az arab és hausza nyelvű helyi történeti krónikák elbeszélik egyes városok történetét. Társadalmi rendszerük, úgy látszik, hasonlított a középkori Szudán többi államáéhoz.

A krónikákban megőrzött, minden bizonnyal a XVI. században kialakult hagyomány szerint az országban „Hét Hausza" állott fenn, vagyis hét városállam: Gober, Dauria, Biram, Kacina, Zaria, Kano és Rano. Kacina és Dauria „a piac királya", azaz kereskedőváros volt; Kano és Rano „az indigó királya" nevet viselte, mivel kelméket készített és festett eladásra; Gober „a seregek királya" volt, vagyis a többi várost védelmezte. Végül Zariát „a rabszolgák királya" névvel illették, ugyanis ez a város látta el rabszolgákkal az összes hausza városokat. Ezek a városok sohasem alkottak egységes államot. Hausza története egészen a XVIII. század végéig belháborúk hosszú sora, amelyet csak időnként szakítottak meg ideiglenes szövetségek és egyesülések.

Másképp alakult a Hauszával szomszédos Bornu történelme. Virágzása idején Bornu hatalmas politikai egyesülés volt. Történetét a VIII. századtól kezdve ismerjük, amikor is Kanem — a Csád-tó északnyugati részén levő ország — uralkodói e terület valamennyi törzsét egyesítették. A XI. század második felében Kanem uralkodói felvették az izlámot. A legismertebb uralkodó, Dunama Dibbalami (1221—1259), birtokai északon Fezzanig, délen Dikoáig, keleten Vadaiig, nyugaton pedig Szonghai határáig terjedtek. Kanemből 1257-ben követség érkezett Tuniszba; az északafrikai arab történetírók elbeszélése szerint a követség, amely „Kanem királyától és Bornu uralkodójától" egy zsiráfot vitt ajándékul Tuniszba, nagy hatást keltett. Ebben az időben Kanem és az északnyugat-afrikai országok, valamint Egyiptom között Kavar-oázison és Fezzanon keresztül valószínűleg élénk kereskedelem folyt. Később Kanem uralkodói a bulala törzsek nyomására kénytelenek voltak elhagyni a fővárost, és délre, Bornu tartományba tették át székhelyüket. A XVII. században Bornu uralkodói elfoglalták Bagirmit. A XVII. század végén megkezdődött Bornu hanyatlásának korszaka.

PORTUGÁL HÓDÍTÁSOK AFRIKÁBAN

1415-ben a portugálok birtokukba vették a Gibraltári-szoros afrikai partján fekvő Ceuta erődítményt. Ez volt első afrikai gyarmatuk. Ceuta révén a portugálok szoros kapcsolatba kerültek Észak-Afrikával. Olyan országban vetették meg a lábukat, amely már régóta kereskedelmet folytatott a déli országokkal, és aranyat, elefántcsontot, különféle fűszereket, valamint rabszolgákat kapott onnan.

Szudánt arab és maghrebi kereskedők rendszeresen felkeresték, s ritka árukat vittek ki az országból. Ezek az áruk — elsősorban az arany — Európába kerültek. A közvetítés a kereskedőknek óriási hasznot hozott. Magától értetődő, hogy a portugálok, amikor elfoglalták Ceutát, a szudáni kereskedelemre is rá akarták tenni a kezüket. A portugál szolgálatban álló, cseh születésű Valentin Fernandes, aki Ceutától Szenegálig kitűnően ismerte a nyugat-afrikai partvidéket, a következőket írta azokról az indítékokról, amelyek Tengerész Henriket az afrikai partok menti tengeri út felkutatására késztették: „Henrik infáns, I. János király fia, Ceuta elfoglalása után elhatározta, hogy nyomban felkutatja ezt a partvidéket, mert tudomására jutott, hogy a mórok Afrikának e nyugati része felől indulnak aranykeresésre. Ezért küldött ki több ízben olyan embereket, akik ezekben a dolgokban igen tapasztaltak voltak."

Kétségkívül az aranyláz volt az egyik legfontosabb mozgatórugója a portugálok afrikai tevékenységének. Már 1443-ban megjelentek a Szenegál torkolatánál, s itt Argim néven kisebb kereskedelmi központot alapítottak. Innen kapcsolatot teremtettek Timbuktuval. 1441-ben megérkezett Portugáliába az első, arannyal és rabszolgákkal megrakott hajókaraván. Erre az időre már egész Európában legendák jártak Afrika mesés kincseiről. A portugál tengerészeknek vetélytársuk támadt a kasztíliaiak személyében. A portugálok ekkor V. Miklós pápánál kieszközölték az 1455. január 8-i bullát, amely a Bojador- és Não-foktól minden tartományt, szigetet, kikötőt stb. Portugáliának ítélt. Az új pápa, III. Calixtus, 1456. március 13-án újabb bullát adott ki,

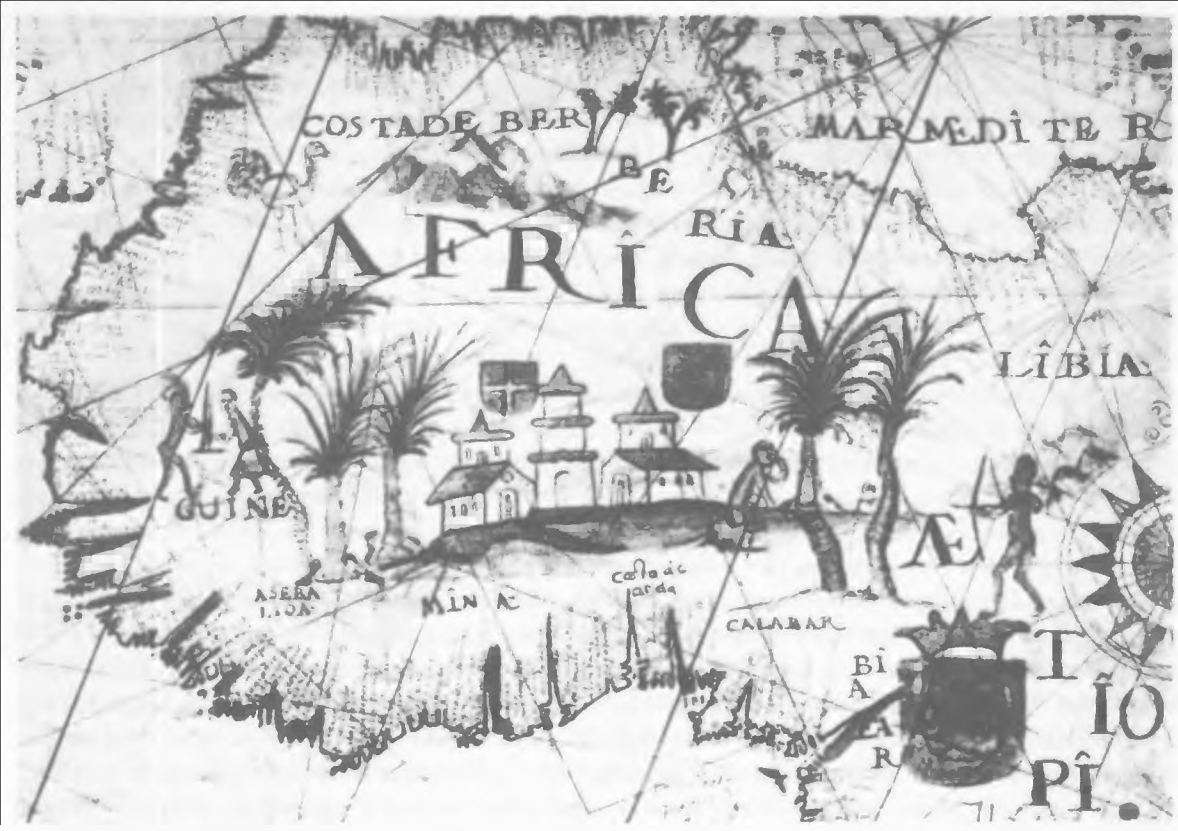

Szudántól készült portugál térkép
Lisszabon. 1618

amely az újonnan felfedezett afrikai területekre való tulajdonjogot a Krisztus-rendre[2] ruházta. A Krisztus-rend főnöke viszont Tengerész Henrik volt, s ez rendkívül sok előnyhöz juttatta a portugálokat a vetélytársaik elleni harcban. Például egy de Prad nevű kapitányt, akit a portugál hajók afrikai vizeken gazdag zsákmányával együtt feltartóztattak, Portugáliába hurcoltak és eretnekként megégettek, mert a pápai rendelet megszegésére vetemedett. A portugál királyok nem vállalták az afrikai expedíciókkal járó nagy költségeket, s ezért bérbe adták az afrikai kereskedelem jogát. A XV. század végén e jog letéteményese egy gazdag lisszaboni kereskedőcsalád, a Gomes-család volt: Diogo Gomes, majd utána Fernão Gomes évtizedeken át korlátlan hatalmat élveztek az afrikai partvidék felett.

A portugálok felhasználták az észak-afrikai arab tengeri utazók tapasztalatait, tökéletesítették a térképeket és a hajózási műszereket; megismerkedtek a Mallorca szigetén élő zsidó tudósok és tengerészek tudományos eredményeivel is; az utóbbiak kitűnően ismerték a Szahara oázisait, amelyeken keresztül a Szudán és Európa közötti aranykereskedelmet lebonyolították.

1484-ben a portugálok behatoltak Benin államba. A kapcsolatok rendszeresítésére a Niger-folyó torkolatánál kereskedelmi telepet állítottak fel.

A Beninnel folytatott kereskedelem rohamosan fejlődött. A portugálok Afrikából elsősorban aranyat, borsot és rabszolgákat vittek ki. Az elefántcsont, a cukor, a pálmaolaj, a viasz és a hal nem volt számukra jelentős. Az aranyat főként az Aranyparton fekvő São Jorge da Mináből

[2] 1317-ben a mórok elleni harc céljából alapított szerzetes lovagrend. — *A kiadó.*

szállították (ezért kapta a partsáv az európaiaktól az Aranypart nevet). Aranyat a Szenegál és a Gambia torkolatánál fekvő országokból is vittek. A borsot a jelenlegi Sierra Leonéban és Libériában szerezték be. Ezért a régi térképeken ezt a vidéket Borspartnak nevezték. Itt a bors lényegesen gyengébb minőségű volt, mint a benini és az indiai bors, ezért hamarosan le is mondtak róla, Guinea térképéről pedig eltűnt a „Borspart" elnevezés.

A XV. században fejlődésnek indult rabszolgakereskedelem különösen nagy méretűvé vált a XVI—XVII. században, amikor megkezdődött a rabszolgák kivitele előbb Nyugat-Indiába, majd Dél-Amerikába, később pedig Floridába és Louisianába.

KONGÓ

Diogo Cão portugál tengeri utazó a XV. század nyolcvanas éveiben, a Kongó-folyó torkolatának felfedezésekor, évszázados múltra visszatekintő államot talált. A portugál hajókat a helyi kormányzó követei fogadták, s a kormányzó a hajók megérkezésének hírét Mbanza állam fővárosába, Kongóba továbbította. Nem sokkal Cão második útja után a portugálok ellátogattak Kongóba, majd 1490 decemberében Lisszabonból több hajó indult útnak, fedélzetükön ácsokkal, kőművesekkel és templomok építésére szolgáló különféle felszerelésekkel. Ez a hajóhad 1491 márciusában érkezett meg Kongóba. Rövidesen sor került Nzinga Mbemba király ünnepélyes megkeresztelésére. A király az I. Alfonz nevet vette fel. Annak, hogy a király ilyen gyorsan fejet hajtott, az a magyarázata, hogy a kongói államot hosszú évek óta a mundekvet törzsek támadásai veszélyeztették. Ilyen körülmények között Kongó uralkodói készséggel elfogadták a portugálok ajánlatát, akik viszont a segélynyújtást a kereszténység felvételéhez kötötték. S valóban, a XVI. század elején, a portugálok segítségével, I. Alfonz kiűzte az északi törzseket. A XVI. század második felében és a XVII. század elején az ország keleti határai állandó veszélyben voltak a jaga (yaga) törzsek betörései miatt. 1542-ben a jagák lerombolták Kongó fővárost, 1546-ban azonban sikerült őket kiűzni. 1565-ben a jaga törzsek újabb betörése során Kongó királya vereséget szenvedett, de 1574-ben a portugálok segítségével legyőzte a jagákat. A XVII. század végétől kezdve nem találkozunk többé a jagák nevével. Helyettük északon új ellenség tűnt fel: Szonio királyai. Kongó királyaihoz hasonlóan ők is arra törekedtek, hogy megszerezzék a portugálok támogatását, és ezért felvették a kereszténységet. 1631-ben elfoglalták Kongó északi tartományait: Kakongót és Ngoiót. 1636-ban és 1641-ben szétverték a kongói király csapatait. I. Antonio kongói király ekkor belátta, hogy nem sokra megy a portugálok segítségével. 1665-ben kiáltványt bocsátott ki, amelyben felhívta az országot a portugálok elleni felszabadító harcra, megtagadta a katolicizmust és visszatért ősei vallásához.

A portugálok a Kongó királyával harcban álló helyi fejedelmek támogatásával 6000 benszülött katonából és 400 portugálból álló sereget gyűjtöttek, s ezt két ágyúval látták el. 1666. január 1-én legyőzték és megölték I. Antoniót. A portugáloknak azonban nem sikerült hatalmukat visszaállítaniuk. Kénytelenek voltak elhagyni az országot.

Kongó virágkorában az ország határa keleten a Kvango-folyóig, délen a Kvanza-folyóig, nyugaton az óceánig, északon pedig a Kongó-folyón túlra terjedt. Az állam tartományokra oszlott. Az egyik ilyen tartomány Szonio volt, amely később független lett. Ezeket a tartományokat a bakongo és a velük rokon baszundi, majombe és más törzsek lakták. Az államnyelv a kisikongo volt. A lakosság nagy része szabad faluközösségben élő földműves volt, amelyek közül azonban már kiemelkedett az arisztokrácia, a mfumu. Külön csoportot alkottak a főként hadifoglyokból kikerült rabszolgák. Emellett kifejlődött az adósrabszolgaság is. A gazdasági élet alapja a földművelés volt. A földet jórészt az asszonyok művelték, hajnaltól napestig dolgozva a mezőn. A férfiak az erdőirtás és a kunyhóépítés nehéz munkáit végezték, ezenkívül gyékénynyszőnyegeket, hálókat, kosarakat

stb. készítettek, fazekassággal és a vas megmunkálásával foglalkoztak. A kovácsok külön csoportot alkottak; nemcsak a vasat munkálták meg, hanem aranyat és rezet is bányásztak, és ezt fel is dolgozták. A királyi kezelésben levő arany- és rézbányákban túlnyomórészt rabszolgák dolgoztak. A csere igen fejlett volt; külön vásári napok és meghatározott csereegységek voltak, nevezetesen a kauri-kagyló és a makuta (bizonyos hosszúságú kelme), továbbá különleges formájú, handának nevezett rézrudak. Az ország belső vidékeire sót szállítottak, onnan pedig elefántcsontot, bőröket és fonottárut hoztak ki. Az európaiak megjelenésével megváltozott a kereskedelem jellege: első helyre a rabszolga és az elefántcsont került. A falusi bírák felügyeltek az utakra, amelyeken a teherhordók karaványjai közlekedtek; az ő feladatuk volt, hogy kunyhót építsenek az utasok számára, liánhidakat készítsenek és csónakokat tartsanak készenlétben. Ugyanők ügyeltek az adók beszedésére. Kötelesek voltak gondoskodni a királyi követekről. A faluközösségi földek egy részét a falu bírájának tartották fenn; ezeket a parcellákat a faluközösségi tagok közösen művelték. A rabszolgák nem játszottak különösebb szerepet a társadalmi termelésben. Gazdájuk családjában éltek, mvanának — fiúnak — nevezték őket, és gyakran a gazdájuk családjából nősültek. De a rabszolga megöléséért nem járt büntetés.

ANGOLA ÉS MONOMOTAPA

Kongó déli szomszédja, Angola, régebben Kongó egyik tartománya volt. 1565-ben, a jaga betörés után Angola önálló állam lett, de a portugálok rövidesen meghódították, és Portugália birtokának nyilvánították (1589). A XVII. század derekán az ország, Anna Zinga-Mbandi-Ngela nevű energikus királynő vezetésével, megdöntötte a portugálok uralmát. Ugyancsak az ő uralkodása idején került sor a jaga törzsek kiűzésére is. 1658-ban a királynő Kongó déli területeinek meghódítása révén kiterjesztette birodalmát. Angola virágkora azonban rövid életű volt: a portugálok 1671-ben ismét meghódították az országot.

Angolától keletre, a Zambézi-folyó völgyében terült el Monomotapa állam, amelyet először XVI. századi portugál források említenek. A monomotapai uralkodók gazdagságának híre vonzotta a portugálokat, akik megpróbáltak behatolni az országba, de kísérleteik nem jártak sikerrel. Afrika keleti partján a portugál birtokok központja hosszú időn át az 1545-ben alapított Lourenço-Marques volt. A portugálok megjelenéséig Afrika egész keleti partvidékét a Szabi-folyótól északra az arabok birtokolták.

AFRIKA KELETI PARTVIDÉKÉNEK ARAB SZULTANÁTUSAI

Afrika keleti partvidékének legnagyobb települése Kilva Kiszivani („Kilva a szigeten") városa volt. Már a X. század végén sirázi jövevények, Ali ben-Haszan vezetésével érkezett arabok telepedtek meg itt. A XII. században Kilva a kelet-afrikai partvidék arab településeinek központja lett. Kilva szultánjai kiterjesztették hatalmukat Zanzibarra, Mafiára, Pembára, Mombaszára, Amura és Patera. 1500-ban és 1501-ben a portugál Cabral és Juan de Nova partra szállt Kilvában és tárgyalásokba bocsátkozott a szultánnal. Vasco da Gama 1502-ben, második útja alkalmával, uralma alá vetette az egyes városokat kormányzó sejkeket. Kilva lett a portugál birtokok fővárosa, és India alkirályának fennhatósága alá rendelték. 1505-ben Szofala lett a főváros. A portugálok nem tudták egyszerre meghódítani az összes arab birtokot. A XVI—XVII. század folyamán egyik felkelés a másikat követte. Igen jellemző Juszuf ben-Ahmed esete, aki Goában felvette a keresztséget, ezzel együtt a Jeromos nevet, és Mombasza sejkjévé nevezték ki. Miután a portugálok bizalmába férkőzött, 1630-ban egy felkelés élére állt. Elfoglalta Mombasza megerősített kolostorát és erődítményét, és hatalmas pusztítást végzett a portugálok között.

1660-ban a kelet-afrikai partvidéken élő arabok Maszkat arabjait hívták segítségül. Ebben

az időben indulnak meg azok a hosszas háborúk, amelyek a XVIII. század első harmadában a portugálok kiűzéséhez vezetnek.

Kelet-Afrika partjait még jóval a portugálok megjelenése előtt az arabok és a perzsák mellett gyakran látogatták indiai és kínai hajók. Kínai forrásokban már 1060-ban szerepel a kelet-afrikai Ma-Ling (a jelenlegi Malindi) város neve. A XIII. század elején feltűnik a forrásokban Zanzibar neve is. Zanzibarban és Mogadiscióban Szung-pénzeket találtak. Egy 1431—1432. évi keltezésű felirat megemlíti, hogy a XV. század elején kínai hajók a kelet-afrikai partvidék sok városát felkeresték. Kínai forrásokban több helyen találhatók Mogadiscio városról szóló leírások is, amelyekből tudomást szerzünk a város távoli országokkal folytatott tengeri kereskedelméről.

III. FEJEZET

AMERIKA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS ELŐTT

A XVI. század elejéig, az európaiak partraszállásáig, az amerikai kontinens népeinek története önállóan alakult. Az amerikai és más kontinensek népei között úgyszólván semmi kapcsolat nem volt. Amerika őskorából igen kevés írott forrás maradt fenn, a meglevőket pedig még nem fejtették meg. Ezért az amerikai népek történetét főként régészeti és néprajzi adatok, továbbá az európai gyarmatosítás idején írásba foglalt szájhagyományok alapján lehet rekonstruálni.

Az európaiak a kontinens különböző részein más és más fejlettségi szinten álló népeket találtak. Észak- és Dél-Amerika lakossága nagyobb részt az ősközösségi társadalom különféle fokain élt, míg a mexikói, közép-amerikai és Dél-Amerika nyugati részén lakó népek életére már az osztályviszonyok kialakulása volt jellemző. Elsősorban éppen ezek a fejlett civilizációjú népek estek áldozatul a hódításnak; a spanyol hódítók a XVI. században elpusztították államaikat és kultúrájukat, őket magukat pedig leigázták.

AMERIKA ŐSLAKOSSÁGA

Amerikát a szibériai mongolokkal rokon, Északkelet-Ázsiából betelepült törzsek népesítették be. Antropológiai típusukat tekintve az amerikai indiánok — és még inkább az Amerikába később betelepült eszkimók — Észak- és Kelet-Ázsia lakosságával vannak rokonságban, és a népes mongoloid fajhoz tartoznak. A betelepülők az új világrész hatalmas területeit — ahol szokatlan természeti feltételeket, idegen növény- és állatvilágot találtak — csak nagy nehézségek árán tudták birtokba venni.

Az áttelepülés a jégkorszak végén indulhatott meg, amikor Ázsia és Amerika között — a jelenlegi Bering-szoros helyén — feltehetően keskeny földszoros volt. A jégkorszakot követő időben az áttelepülés tengeri úton is tovább folytatódhatott. A geológiai és paleontológiai adatok szerint Amerika benépesítése az időszámításunk előtti 25—20. évezredben történhetett. Az eszkimók az Északi-Jeges-tenger partvidékén az i. sz. első évezredben, vagy még később telepedtek le. A kisebb csoportokban áttelepülő mezolit kultúrájú vadász- és halásztörzsek a zsákmány keresése közben a Csendes-óceán partja mentén vonultak északról dél felé, amint erre a régészeti leletekből következtetni lehet. Mivel a dél-amerikai őslakosság kultúrájának bizonyos elemei rokonságban vannak az óceániai népek kultúrájával, egyes kutatók feltételezik, hogy az egész amerikai kontinens Óceánia felől népesült be. Óceánia és Dél-Amerika között az ősi időkben kétségkívül voltak kapcsolatok, amelyek közrejátszottak Amerika ezen részének benépesülésében. Bár a kultúra egyes

rokon elemei önállóan is kifejlődhettek, de az sem kizárt, hogy ezek valóban átvételek eredményei. A batáta növény például Dél-Amerikából került át Óceániába, a banán és a cukornád pedig Ázsiából került Amerikába.

Az etnográfiai és a nyelvészeti adatok arra engednek következtetni, hogy az ősi indián törzsek óriási területeken vándoroltak, és különböző nyelvcsaládokba tartozó törzsek keveredtek. E nagyarányú vándorlások fő oka nyilván az volt, hogy az extenzív gazdálkodás (vadászat, gyűjtögetés) következtében mindig újabb földterületeket vettek birtokba. A vándorlások kronológiája és konkrét történelmi körülményei egyelőre még tisztázatlanok.

1. ÉSZAK-AMERIKA

A XVI. század elején Észak-Amerika lakossága sok törzsből és népcsoportból tevődött össze. Gazdálkodási típusok és a történelmi-etnográfiai közösség alapján ezek a következő csoportokra oszthatók: a sarkvidéki övezet tengerparti vadászai és halászai, az eszkimók és az aleutiak; az északnyugati partvidék halászó és vadászó törzsei; a jelenlegi Kanada északi felének vadászai; Észak-Amerika keleti és délkeleti részének földművesei; a prérik bölényvadász törzsei; a vadontermő növényeket gyűjtögető, halászó és vadászó kaliforniai törzsek; Észak-Amerika délnyugati és déli részének fejlett öntözéses földművelést folytató népei.

A SARKVIDÉK TENGERPARTI TÖRZSEI

Az eszkimók fő termelési tevékenysége a vadászat volt: fókára, rozmárra, bálnára, jegesmedvére, sarkirókára vadásztak, emellett halásztak is. Vadászeszközük a cserélhető, csonthegyű dárda és szigony volt. Hajítható madárszigonyt is használtak. A halat csontból készült horoggal fogták. Az eszkimók csaknem minden szükségletét fedezték az elejtett rozmárok és fókák. A húst és a zsírt megették, az utóbbit fűtésre és világításra is használták; fóka- vagy rozmárbőrrel vonták be a csónakokat, bőrből készítettek függönyt a hókunyhó belső részében. A medvék és a sarkirókák prémjéből, a szarvas és a mósuszökör bőréből ruhát és lábbelit készítettek.

Az eszkimók táplálékuk nagy részét nyersenették, s ez megóvta őket a skorbuttól. Maga az *eszkimó* név az indián „eszkimantjik" szóból származik, amelynek jelentése: „nyershús evők".

AZ ÉSZAKNYUGATI PARTVIDÉK INDIÁNJAI

E csoport legjellegzetesebb tagjai a tlinkitek. Főfoglalkozásuk a halászat, legfőbb táplálékuk pedig a lazacfélék voltak. A növényi élelmiszerek hiányát vadontermő bogyók és gyümölcsök, valamint algák gyűjtésével ellensúlyozták. Minden egyes halfaj vagy tengeri emlős vadászatához külön szigonyaik, dárdáik, kopjáik, hálóik voltak. A tlinkitek csiszolt csont- és kőeszközöket használtak. A fémek közül csak a rezet ismerték, amelyet termésréz formájában találtak és hidegen kovácsoltak. A vert rézkorongok csereeszközül szolgáltak. A fazekasságot nem ismerték. Élelmüket faedényekben főzték, oly módon, hogy izzó kövekkel hevítették a vizet.

Ez a törzs sem földművelést, sem állattenyésztést nem folytatott. Egyetlen szelídített állata volt, a kutya, amelynek a vadászatnál nagy hasznát vette. Érdekes módon nyerték a tlinkitek a gyapjút: karámokba terelték a vad juhokat és kecskéket, megnyírták, aztán újra szabadon engedték őket. A gyapjúból köpenyeket készítettek, majd később ingeket is.

A tlinkitek az év egy részében az óceán partján éltek. Itt tengeri állatokra, elsősorban tengeri vidrára vadásztak. Házaikat kőszekercével legyalult gerendákból építették, ablak nélkül, füst-

nyílással a tetőn és kicsiny ajtóval. Nyáron a folyók mentén felfelé vonultak lazacfogás és erdei bogyók gyűjtése végett.

A tlinkiteknél, éppúgy, mint az északnyugati partvidék többi indiánjainál, fejlett volt a csere. A szárított, porrá tört halat, a halzsírt és a prémet cirbolyafenyőből készült tárgyakra, lándzsa- és nyílhegyekre, továbbá különböző, csontból és kőből készült ékszerekre cserélték be. A rabszolgává tett hadifoglyok is csereeszközt képeztek.

Az északnyugati törzsek társadalmi szervezete a nemzetség volt. A totemállatokról elnevezett nemzetségek frátriákba egyesültek. Az egyes törzsek az anyajogú nemzetségről az apajogú nemzetségre való áttérés különböző fokain állottak; a tlinkiteknél a gyermek az anyai nemzetség nevét kapta, de serdülő korában második névként felvehette az apai nemzetség nevét is. Házasságkötéskor a vőlegény egy-két évet a menyasszony szüleinél dolgozott, azután a fiatalok átmentek a férj nemzetségébe. Több körülmény — az anyai nagybácsi és az unokaöcs közti szoros kapcsolat, az anyai ágon való részleges öröklés, a nők viszonylag szabad helyzete — azt mutatja, hogy az északnyugati partvidék törzseinél a matriarchátus jelentős maradványai éltek tovább. A nagycsaládok házközösségben (barabora) éltek. A csere fejlődése nyomán a nemzetségfők és a törzsfők kezében egyre több felesleg halmozódott fel. A gyakori háborúk és rabszolgaszerző hadjáratok még inkább növelték gazdagságukat és hatalmukat.

E törzsek társadalmi rendszerének jellegzetes vonása a rabszolgaság intézménye. A tlinkitek — és néhány más északnyugati törzs — folklórjából a rabszolgatartó rendszer kezdeti formájának képe bontakozik ki: a rabszolgák az egész nemzetségi faluközösség, helyesebben ennek alapegysége, a baraborák tulajdonában voltak. Ezek a rabszolgák — házközösségenként néhány fő — házi munkát végeztek és részt vettek a halászatban. Patriarchális rabszolgaság volt ez, a hadifogoly-rabszolgák kollektív tulajdonban voltak: a termelés alapját azonban nem a rabszolgamunka alkotta, csak mellékes szerepet játszott a gazdálkodásban.

ÉSZAK-AMERIKA KELETI RÉSZÉNEK INDIÁNJAI

Észak-Amerika keleti részének törzsei — az irokézek, a maszkogi (muscoghee) törzsek stb. — letelepedett életmódot folytattak, kapás földműveléssel, vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak. Fa-, csont- és kőeszközöket készítettek, felhasználták a természetet is, amelyet hideg kovácsolással munkáltak meg. A vasat nem ismerték. Fegyverük az íj és a nyíl volt, továbbá a kőfejjel ellátott buzogány és a tomahawk. Az algonkin „tomahawk" szó az akkoriban fegyverül használt hajlított fabuzogányt jelentette, amelynek vége gömb alakú volt, vagy néha csontból készült hegy.

A tengerpart menti algonkin törzsek wigwamokban — összekötött koronájú fiatal fák törzseiből készült kunyhóban — laktak. Az ily módon kialakított kupola alakú vázat fahánccsal borították be.

Észak-Amerika keleti részének törzsei a XVI. század elején ősközösségi társadalmi rendszerben éltek.

A keleti törzscsoport legjellegzetesebb törzsei az irokézek voltak. Az irokézek életmódját és társadalmi berendezését a XIX. század második felében a híres amerikai tudós, Lewis H. Morgan részletesen leírta, és rekonstruálta a gyarmatosítás előtti társadalmi rendszerük fő vonásait is.

Az irokézek az Erie- és Ontario-tavak vidékén és a Niagara-folyó mellett telepedtek le. A jelenlegi New York állam területének középső részén a következő öt, illetve hat irokéz törzs élt: a szeneka (seneca), kajuga (cayuga), onondaga, oneida és a mohauk (mohawk) törzs, később a tuszkarora törzs is. Minden törzsnek külön nyelvjárása volt. Az irokézek égetéses-irtásos kapás földművelést folytattak: kukoricát, babot, borsót, napraforgót, dinnyét, tököt, dohányt termesztettek. Vadon termő bogyókat, diót, gesztenyét, makkot, ehető gyökereket és gumókat, gombát

ÉSZAK-AMERIKA NÉPEI
AZ EURÓPAI HÓDÍTÁS ELŐTT
500 0 500 1000 km
140° 120° 100° 80° 60° 40° 20°
60°
40°
20°
Északi sarkkör
Ráktérítő
100° Greenwichtől Ny-ra
80°
KUCSINOK
ALEUTIAK
TLINKITEK
HAJDÁK
KVAKIUTLOK
NUTKÁK
SZELISEK
CSINUKOK
CSIPPEVÉK
KRIK
KRIK
NASZKAPIK
MOHIKÁNOK
DELAVÁROK
HURONOK
IROKÉZEK
OTTAVÁK
ÓZSIBVÉK
DAKOTÁK
SOSONOK
JUTÁK
POMÓK
NAVAHOK
JUMÁK
PIMÁK
APACSOK
KOMANCSOK
NATCSÉZEK
KRIKEK
TIMUKUÁK
TAINOK
TARASZKIK
OTOMIK
AZTÉKOK
SZAPOTÉKOK
MAJÁK
Nyelvcsoportok és nyelvcsaládok
Eszkimó-aleuti nyelvcsalád
Algonkin
Vakas
algonkin-vakas nyelvcsalád
Atapaszk
Tlinkit
Hajda
na-dene nyelvcsalád
Sziú-dakota
Irokéz
Hoka
Keddo
Maszkogi
Juma
hoka-sziú nyelvcsalád
Penuti nyelvcsalád
Juta-azték nyelvcsalád
Maja-szoke nyelvcsalád
Otomi-misték-szapoték nyelvcsalád
Miszkito-matahalpa nyelvcsalád
Egyéb

gyűjtöttek. Kedvelték a juharfa nedvét, ezt bepárolták, és szirup vagy szilárd cukor formájában fogyasztották.

A Nagy Tavak vidékén az indiánok az iszapos partok sűrű bozótjaiban vadon termő rizst gyűjtöttek. E munkát hosszú gerendákkal hajtott csónakokkal végezték. Az asszonyok összenyalábolták a rizsszárakat, a rizskalászokat lefelé fordították és botokkal kiverték belőlük a szemeket a csónak fenekére.

Gyakran vadásztak szarvasra, jávorszarvasra, hódra, vidrára, nyestre és más erdei vadakra. Különösen sok zsákmányt ejtettek a hajtóvadászatokon. Tavasszal és nyáron halásztak.

Az irokézek szerszámai a csiszolt kőkapák és -balták voltak. A késeket, a nyíl- és dárdahegyeket termésrézből készítették. Fejlett volt a fazekasság, bár a fazekaskorongot nem ismerték. Ruházatukat állatbőrből, főként szarvasbőrből készítették.

Az irokézek úgynevezett hosszú házakban laktak. Ezek földbe vert facölöpökből készültek, amelyekhez háncskötelekkel fakéreg-lemezeket erősítettek. A házon belüli körülbelül két méter széles folyosón helyezték el a tűzhelyeket, mintegy hat méter távolságra egymástól. A tűzhelyek fölött a tetőn füstnyílások voltak. A falak mentén széles emelvények sorakoztak, amelyeket mindkét oldalról válaszfalak vettek körül. Minden házaspárnak kb. négy méter hosszúságú hálóhelyisége volt, s ez csak a tűzhely felé volt nyitva. Minden négy, két-két egymással szembenyíló helyiségnek egy tűzhely jutott. Közös üstben főzték az ételt. A hosszú házakban rendszerint öt-hét tűzhely volt. A házhoz közös raktárhelyiségek tartoztak.

A „hosszú ház" szemléletesen mutatja az irokézek legkisebb társadalmi egységének — az ovacsirának — a jellegét. Az ovacsirát az egy ősanyától származó vérrokonok csoportja alkotta. Anyajogú nemzetségi házközösségben közös volt a termelés és a fogyasztás.

A legfőbb termelési eszköz, a föld, az egész nemzetség tulajdonában volt, az ovacsirák a részükre kijelölt területet használták.

A házasságra lépő férfi a feleség ovacsirájába költözött, és itt is dolgozott. Ugyanakkor azonban továbbra is tagja maradt a saját nemzetségi közösségének, s társadalmi, vallási és egyéb kötelezettségeit ott rótta le. A gyermekek az anya ovacsirájába és nemzetségébe tartoztak. A férfiak közösen vadásztak és halásztak, közösen vágtak fát és tisztították meg a talajt a földművelés számára, építették a házakat, és védték a településeket az ellenségtől. Az asszonyok közösen művelték a földet: vetettek és ültettek, a begyűjtött termést közös raktárakban helyezték el. A mezőgazdasági munkákat és a házi munkákat a legidősebb asszony irányította, s ő osztotta szét az élelmiszert. Az irokéz faluban mindaddig, amíg akár csak egyetlen házban is volt élelmiszer, senki sem éhezhetett. Az irokézek igen vendégszeretők voltak.

Az ovacsirán belül a nők kezében volt a hatalom. Az ovacsirák vezetője az anyák által választott főnök volt. A főnökön kívül az anyák hadvezért és békeidőre vezetőt is választottak. Az utóbbit az európai szerzők „szahem"-nek nevezték, jóllehet a „szahem" — algonkin szó, amelyet az irokézek sohasem használtak. A főnök és a szahem egyaránt tagja volt a törzsi tanácsnak.

Amerika gyarmatosításának kezdete után, amikor még nem értek az európaiak erre a területre, 1570 táján öt irokéz törzs szövetségre lépett, s megalapította az irokéz törzsszövetséget. Ennek létrehozását a hagyomány a mitikus Hajavaténak (Hiawatha) tulajdonítja. A törzsszövetség élén a nagytanács állt, ennek tagjai a törzsek szahemjei voltak. A nagytanács előtt a törzsek bármely tagja megjelenhetett. Ha fontos kérdést tárgyaltak, a törzsek teljes létszámban összegyűltek. A nemzetségfők körülülték a máglyát, s a többiek körülöttük helyezkedtek el. A kérdések megvitatásában mindenki részt vehetett, de döntést csak a tanács hozhatott. A törzsszövetségi tanácsnak a döntést egyhangúlag kellett meghoznia. A szavazás törzsek szerint történt; minden törzsnek vétójoga volt. A vita szigorúan meghatározott szertartásos rend szerint folyt le. Az irokéz törzsszövetség az 1670-es években élte fénykorát.

A KANADAI ERDEI VADÁSZTÖRZSEK

A mai Kanada erdeiben különböző nyelvcsaládokhoz tartozó törzsek éltek: az atapaszk (kucsin, csippevé [chippeway]), az algonkin (az ozsibvé [ojibway]-csippevé törzsek egy része, a montagnais-naszkapi törzsek, a kri [cree] törzsek egy része) és néhány más nyelvcsaládhoz tartozó törzs. E törzsek főfoglalkozása a karibuszarvas, a jávorszarvas, a medve, a vadjuh stb. vadászata volt. Emellett halásztak és gyűjtögettek is. Az erdei törzsek főfegyverei az íj és a nyíl, a buzogány és dorong, a kőhegyű dárda és a kés voltak. Az erdei indiánok kutyákat tartottak, s ezeket a szán (tkp. széles, elöl felhajtható deszkalap) — toboggán — elé fogták; vándorlásaik idején toboggánokon szállították holmijukat. Nyáron nyírfakéregből készült csónakokat használtak.

Az északi erdők indiánjai nemzetségi csoportokban éltek. A tél folyamán a vadászok egyes csoportjai az erdőben kóboroltak, s nyáron a folyópartok menti hagyományos nyári szálláshelyeken gyűltek össze. Itt bonyolították le a vadászati termékek, a szerszámok és a fegyverek cseréjét, ünnepségeket rendeztek. Ily módon tartották fenn a törzsek közötti kapcsolatokat. Ez elősegítette a cserekereskedelem fejlődését is.

A PRÉRI-INDIÁNOK

A prériken sok indián törzs élt. A legjellegzetesebbek a dakota-, komancs (comanche)-, az arapaho- és csejenn (cheyenne)-indiánok voltak. Ezek a törzsek különösen szívós ellenállást tanúsítottak az európai gyarmatosítókkal szemben.

A préri-indiánokat, jóllehet különféle nyelvcsaládokhoz tartoztak, a gazdasági tevékenység és a kultúra közös vonásai egyesítették. Legfontosabb gazdasági tevékenységük a bölényvadászat volt. A bölény húsát és zsírját megették, szőrméjét és bőrét ruhára, lábbelire, valamint a kunyhók befedésére használták fel. A préri-indiánok gyalogszerrel vadásztak[1], kutyák segítségével; vadászeszközük az íj és a nyíl volt. Közösen vadásztak, az egyéni vadászat tilos volt. A tilalmat megszegőket szigorúan megbüntették.

A préri-indiánok nem ismerték a vasat: kőbaltákat és kalapácsokat, kovakéseket, kőből készült hántolókéseket és nyílhegyeket használtak. Harci fegyverük az íj, a kopja és a kőhegyű dárda volt. Bölénybőrből készült kerek és ovális pajzsokat is készítettek.

A legtöbb préri-törzs kúp alakú bölénybőr sátrakban lakott. A táborban, amely ideiglenes lakóhely volt, a sátrak kör alakban helyezkedtek el. Így könnyebben lehetett visszaverni a váratlan ellenséges támadásokat. Középen a törzsi tanács sátra állt.

A préri-indiánok nemzetségekre tagolódó törzsekben éltek. Az európaiak behatolása idején a törzsek egy részében még anyajogú szervezet uralkodott. Más törzsek már áttértek az apajogú nemzetségre.

A KALIFORNIAI INDIÁNOK

A kaliforniai indiánok alkották Észak-Amerika őslakosságának egyik legelmaradottabb csoportját. Jellegzetességük a rendkívül nagy méretű etnikai és nyelvi szétforgácsoltság volt; a kaliforniai törzseket több tucat apró nyelvcsalád izolálta.

A kaliforniai indiánok nem ismerték a letelepedett életmódot, sem a földművelést. Vadásztak, halásztak, gyűjtögettek. Rájöttek arra, hogyan távolítsák el a tannint a makklisztből, amelyből azután lepényt sütöttek. Azt is megtanulták, hogyan kell eltávolítani a mérget az úgynevezett

[1] Az indiánok csak a XVIII. század második felében szelídítették meg a lovat. Ezek az állatok, amelyeket valaha az első telepesek hoztak be Európából, részben elvadultan, úgynevezett muszták-csordákba verődve éltek. Az indiánok a musztángokat elfogták és betörték.

szappangyökér gumóiból. Nyíllal vadásztak szarvasra és apróvadra; rendszerint hajtóvadászatot rendeztek. A kaliforniai indiánoknak kétféle lakhelyük volt. Nyáron főként ágakból és levelekből összetákolt lombsátorban, illetve fakéreggel vagy levelekkel borított, cölöpökből készült, kupola alakú kunyhókban laktak. Télen félig a földbe süllyesztett kunyhókat építettek. Vesszőből vagy gyökerekből víztartó kosarakat készítettek, s ezekben főzték a húst és a halat, oly módon, hogy a kosarakba öntött vizet izzó kövekkel forrásig hevítették.

A kaliforniai indiánok ősközösségi rendszerben éltek. A törzsek exogám frátriákra és nemzetségekre tagolódtak. A vadászterület és a halászóhelyek a nemzetségi faluközösség tulajdonában voltak. A kaliforniai indiánok az anyajogú nemzetségből jelentős maradványokat őriztek meg: a nőknek nagy szerepük volt a termelésben, a rokonságot anyai ágon számították stb.

ÉSZAK-AMERIKA DÉLNYUGATI RÉSZÉNEK INDIÁNJAI

E csoport legjellegzetesebb törzsei a pueblo-indiánok. Régészeti leletek alapján időszámításunk első néhány évszázadáig visszamenőleg nyomon követhetjük történetüket. A VIII. században már földműveléssel foglalkoztak, és mesterséges öntözőrendszert hoztak létre. Kukoricát, babot, tököt és gyapotot ültettek. Fejlett fazekasmesterséget űztek, de a fazekaskorongot nem ismerték. Agyagedényeik szép formájukkal és gazdag ornamentikájukkal tűnnek ki. Szövőszéket használtak, szöveteiket gyapotrostból szőtték.

A spanyol „pueblo" szó jelentése: falu, faluközösség. A spanyol hódítók településük formájáról nevezték el így őket: a település egyetlen közös, napon szárított vályogtéglából készült lakóépítmény volt, amelynek külső fala az egész települést körülzárta, ily módon védelmet nyújtott a külső támadásokkal szemben. A lakóhelyiségek a bekerített udvarban lépcsőzetesen, teraszokat alkotva ereszkedtek lefelé, oly módon, hogy az alsó sor teteje a felette levő sor udvari előtere volt. A pueblo-indiánok lakásának másik típusa: sziklába vájt, ugyancsak lépcsőzetesen elhelyezkedő barlang. Egy-egy ilyen településen mintegy ezer ember lakott.

A XVI. század derekán, a spanyol hódítók behatolása idején, a pueblo-indiánok faluközösségekben éltek. Minden faluközösségnek volt külön földje: öntözött termőföldek és vadászterületek. A művelés alatt álló földet nemzetségek szerint osztották szét. A XVI—XVII. században még az anyajogú nemzetség volt túlsúlyban. A nemzetség élén a „legidősebb anya" állt, aki a hadvezérül választott férfival együtt intézte a nemzetség ügyeit. A háztartások vérrokonsági csoportonként alakultak ki. Egy-egy ilyen csoport a következő személyekből állt: a csoportot vezető asszonyból, férjéből, nőtlen és özvegy fivéreiből, lányaiból és azok férjeiből. Az egyes háztartások a nemzetiségi földből részükre kijelölt földdarabot és magtárat használták.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI INDIÁNOK SZELLEMI KULTÚRÁJA

A nemzetségi viszonyok uralmát az indiánok vallási szertartásai, totemisztikus hiedelmei is tükrözték. A „totem" szó jelentése algonkin nyelven: „az ő nemzetsége". Totemnek állatokat vagy növényeket tekintettek, s ezekről nevezték el nemzetségeiket. A totemeket az illető nemzetség őseinek tekintették, azok közvetlen leszármazottainak hitték magukat.

Az indiánok hitét animisztikus elképzelések szőtték át. A fejlettebb törzseknek gazdag mitológiájuk volt; a természet szellemeinek népes táborában megkülönböztették a felsőbb szellemeket, amelyeknek a világ és az emberi sorsok kormányzását tulajdonították. A vallási szertartásokban a samanizmus uralkodott.

Az indiánok jól ismerték a csillagok és a bolygók állását, és vándorlásaik közben ezek alapján tájékozódtak. Alaposan megismerték az őket körülvevő növényvilágot; a vadon termő gyümölcsöket

és növényeket nemcsak táplálékul használták, hanem gyógyítottak is velük. Az amerikai tudósok sok mindent vettek át az indián népi gyógyítóművészetből.

Igen sokrétű volt az észak-amerikai indiánok művészete, különösen a folklórja. Mesékben és énekekben költőien ábrázolták a természetet, az életet. Bár mondáik hősei gyakran állatok és természeti erők voltak, ezeket az emberi társadalom tükörképeként rajzolták meg.

A költői műveken kívül az indiánoknak történelmi mondáik is voltak, amelyeket a törzsek vénjei a gyűléseken mondtak el. Az irokézeknél például új szahem beiktatásakor a vének egyike a múlt eseményeiről mesélt az egybegyűlteknek. Az elbeszélés időtartamára kagylóból készült, fehér és lila gyöngyfüzért öltött magára, széles csíkokban összekapcsolva, vagy hímzés gyanánt széles szalagra varrva. Ezt a szalagot, amelyet az európaiak az algonkin vampum (wampum) néven ismernek, rendszerint dísznek használták: övnek vagy vállszalagnak. De a vampum egyúttal mnemotechnikai eszköz is volt: a szónok elbeszélése közben ujját a gyöngyökből készült hímzésen vezette, és így emlékezett a régmúlt eseményekre. Ezenkívül a vampumot a futárok és követek a szomszédos törzseknek a meghatalmazás jeleként nyújtották át. A vampum mintegy a bizalomnak és az ígéret betartására vállalt kötelezettségnek a jelképe volt.

Az indiánok egész jelrendszert dolgoztak ki, amelynek segítségével fontos tudnivalókat közöltek egymással. A szükséges közlendőket a fák kérgébe vésett vagy gallyakból, illetve kövekből összeállított jelek segítségével adták egymás tudtára. Nagyobb távolságra máglyákkal — nappal a füst, éjjel a lobogó lángok fényének segítségével — továbbították a híreket.

Az észak-amerikai indiánok szellemi kultúrájának legnagyobb eredménye kezdetleges írásbeliségük, a képírás. A dakota-indiánok bőrre írt krónikákat, illetve kalendáriumokat készítettek; a rajzok időrendben ábrázolták a folyó év eseményeit.

2. DÉL- ÉS KÖZÉP-AMERIKA, MEXIKÓ

Dél-Amerika hatalmas területein primitív anyagi kultúrájú törzsek éltek, amelyek különböző nyelvcsaládokhoz tartoztak. Ilyenek voltak a Tűzföld halász- és gyűjtögető törzsei, a patagóniai füves pusztaságok, az úgynevezett pampák vadászai, a kelet-brazíliai vadász- és gyűjtögető törzsek, az Amazonas és az Orinoco medencéjének erdeiben élő vadász- és földművelő törzsek.

A TŰZFÖLDIEK

A tűzföldiek a világ legelmaradottabb törzsei közé tartoztak. A Tűzföldnek nevezett szigeteken az indiánok három csoportja élt: a szelknam (óna), az alakaluf (halakwulup) és a jamana vagy jahgan (yamana vagy yahgan) indiánok.

A szelknamok a Tűzföld északi és keleti részét lakták. Guanakó-lámára vadásztak, és vadontermő gyümölcsöket meg gyökereket gyűjtöttek. Fegyverük az íj és a nyíl volt. A nyugati szigeteken az alakalufok éltek, akik halászattal és puha testű állatok gyűjtögetésével foglalkoztak. Életük nagy részét, a partok mentén közlekedő facsónakjaikban, táplálékszerzéssel töltötték. Néha madarakra is vadásztak íjjal és nyíllal.

A jamanák puhatestűek gyűjtögetéséből, halászatból, fókavadászatból és más tengeri állatok, valamint madarak vadászatából éltek. Szerszámaikat kőből, csontból és kagylóból készítették. A tengeri vadászatnál és halászatnál hosszú kötélre erősített csontszigonyt alkalmaztak.

A jamanák ukurnak nevezett elkülönült nemzetségekben éltek. Ugyanezzel a szóval jelölték a lakóhelyül szolgáló kunyhót és a benne lakó rokoni közösséget is. Az illető közösség tagjainak távollétében más közösségek tagjai is elfoglalhatták a kunyhót. A közösségek csak ritkán gyűltek

egybe, többnyire olyankor, ha döglött bálna vetődött partra; ilyenkor, a bőséges élelem örömére, ünnepségeket rendeztek. A közösségeken belül nem volt tagolódás, a véneknek nem volt hatalmuk a rokonok fölött. Különleges helyzetet csak a varázslók élveztek, ugyanis azt a képességet tulajdonították nekik, hogy befolyásolni tudják az időjárást és gyógyítani a betegségeket.

A PAMPÁK INDIÁNJAI

Az európaiak behatolása idején a pampák indiánjai kóborló vadászok voltak.[2] Főtáplálékuk a guanakó volt, amelyre bolával vadásztak. A bola hosszú, többágú bőrszíj, amelynek végeire súlyos vasgolyót erősítettek. A pampák vadászainak nem volt állandó lakóhelyük; ideiglenes szálláshelyeiken 40—50 guanakó-bőrből sátrat emeltek, s az egész közösség ebben lakott. Ruházatukat, a derékon övvel összehúzott prémes köpenyt, bőrből készítették.

A patagóniaiak kis vérrokonsági csoportokban éltek és barangoltak; e csoportok mindegyikébe 30—40 házaspár tartozott utódaikkal együtt. A csoport vezetőjének hatalmára jellemző, hogy csak a vándorlások és vadászatok alkalmával élhetett vele; a vezérek a többiekkel együtt vadásztak. Általában közösen vadásztak.

A pampák lakóinak vallási elképzeléseit animista hiedelmek szőtték át. A patagóniaiak szellemekkel népesítették be a világot; különösen dívott a halott-kultusz.

Az araukánok Közép-Chile déli részén laktak. A kecsua (quechua) törzsek befolyása alatt álló araukánok földműveléssel foglalkoztak, és lámát tenyésztettek. Jól értettek a fazekassághoz, az ezüstművességhez, és a guanakó-láma gyapjából szőtt szövetek kikészítéséhez. A déli törzsek vadászattal és halászattal foglalkoztak. Az araukánokat hősies kitartásuk tette híressé: több mint 200 évig ellenálltak az európai hódítóknak.[3]

KELET-BRAZÍLIA INDIÁNJAI

A zse törzscsoport kelet- és dél-brazíliai törzsei — a botokudók, kanellák (canella), kajapók (cayapo), savantik (shavanti), kaingangok és más, kisebb törzsek — főképpen vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkoztak, s a vadászzsákmány meg az ehető növények után kutatva nagy vándorutakat tettek meg. E csoport legjellegzetesebb tagjai a botokudók vagy másnéven borunák, akik az európai gyarmatosítók betörése előtt a tengerparton éltek, később azonban az ország belsejébe szorultak. Fő fegyverük az íj volt, amellyel apróvadakra vadásztak és halat fogtak. A nők gyűjtögetéssel foglalkoztak. A botokudók lakása pálmalevelekkel fedett sátor volt, amelyben az egész csoport együtt lakott. Edényül fonott kosarakat használtak. A botokudók sajátságos dísszel, az alsó ajakba helyezett kis fakoronggal ékesítették magukat. Ezek neve portugálul: „botoque". Ebből származik a botokudó elnevezés.

A botokudók és a velük rokon törzsek társadalmi berendezését mind ez ideig alig ismerjük. Azt azonban tudjuk, hogy csoportházasságban éltek, és a nemek közti kapcsolatot az exogámia törvényei szabályozták. A botokudók a rokonságot anyai ágon tartották.

A XVI. században a brazíliai „erdei indiánok" szembeszálltak a portugál betolakodókkal, de ellenállásukat letörték.

[2] A pampák lakói — a patagóniaiak — a XVIII. század közepétől kezdtek lovon vadászni.

[3] 1773-ban a spanyolok elismerték Araukánia függetlenségét. A gyarmatosítóknak csak a XIX. század végén sikerült birtokba venni az araukánok területét.

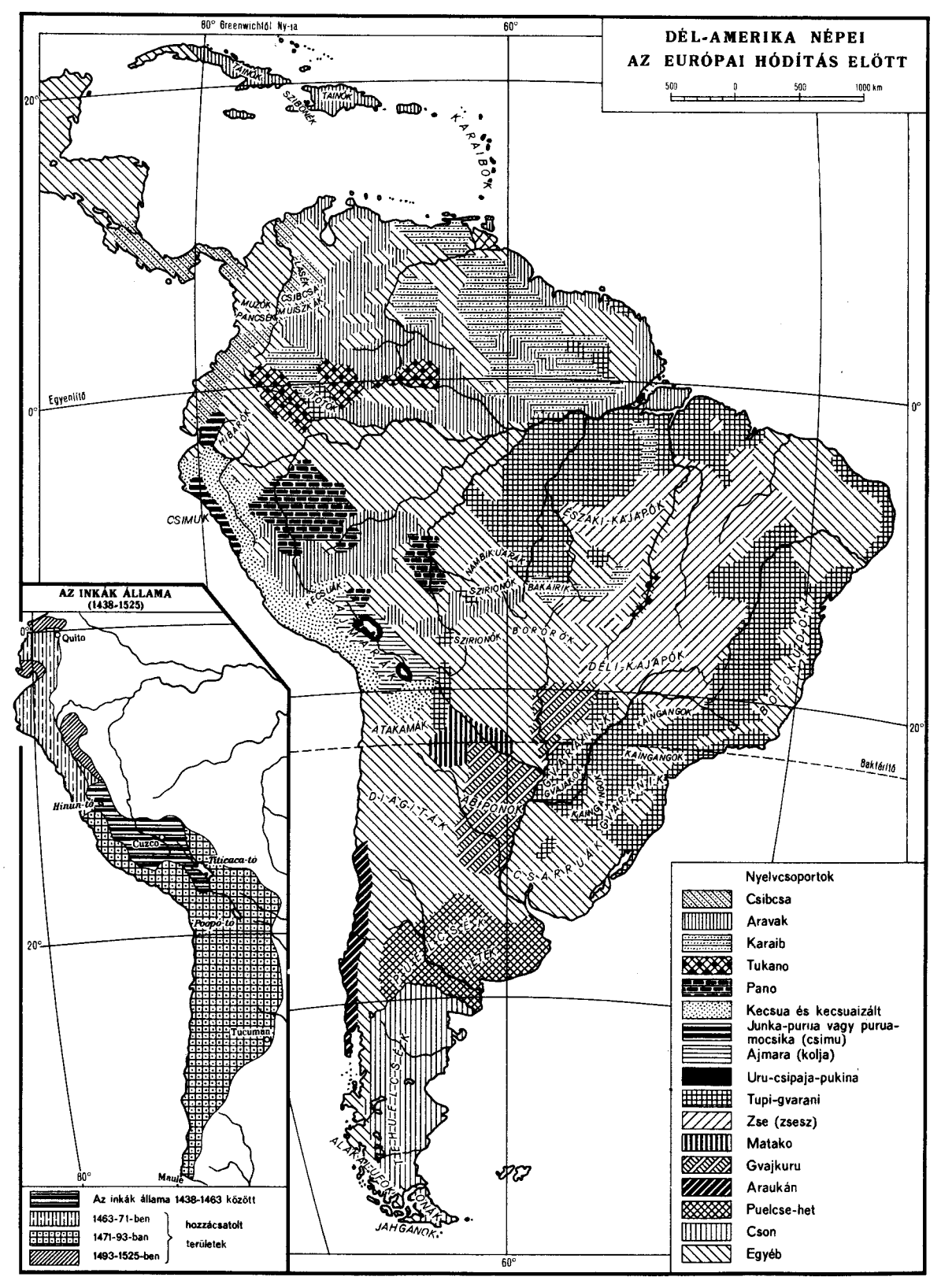
DÉL-AMERIKA NÉPEI
AZ EURÓPAI HÓDÍTÁS ELŐTT
500 0 500 1000 km
80° Greenwichtől Ny-ia
60°
20°
0°
Egyenlítő
Baktérítő
TAINÓK
SZIBÖNÉK
KARAIBÓK
LÁSÉK
CSIBCSA
MUISZKÁK
MUZÓK
PANCSÉK
UITÓTÓK
HIBÁRÓK
CSIMUK
KECSUÁK
AJMARÁK
ÉSZAKI-KAJAPÓK
NAMBIKUARÁK
SZIRIONÓK
BAKAIRIK
BORORÓK
DÉLI-KAJAPÓK
BOTOKUDOK
KAINGANGOK
GVARANIK
GVAJAKOK
ATAKAMÁK
DIAGITÁK
ABIPONOK
CSARRUÁK
PUELCSÉK
HÉTEK
TEHUELCSÉK
ALAKALUFOK
ONÁK
JAHGANOK
AZ INKÁK ÁLLAMA
(1438-1525)
Quito
Hinun-tó
Cuzco
Titicaca-tó
Poopó-tó
Tucuman
Maule
Az inkák állama 1438-1463 között
1463-71-ben
1471-93-ban
1493-1525-ben
hozzácsatolt
területek
Nyelvcsoportok
Csibcsa
Aravak
Karaib
Tukano
Pano
Kecsua és kecsuaizált
Junka-purua vagy puruamocsika (csimu)
Ajmara (kolja)
Uru-csipaja-pukina
Tupi-gvarani
Zse (zsesz)
Matako
Gvajkuru
Araukán
Puelcse-het
Cson
Egyéb

AZ AMAZONAS ÉS AZ ORINOCO MEDENCÉJÉNEK TROPIKUS ERDŐIBEN ÉLŐ INDIÁNOK

A gyarmatosítás kezdetén Dél-Amerika északkeleti és középső részén számos törzs élt; e törzsek különböző nyelvcsoportokhoz, főként az aravak, tupi-gvarani és karib nyelvcsoporthoz tartoztak. Többnyire égetéses-irtásos földművelést folytattak és letelepedve éltek.

Minthogy tropikus erdőben éltek, a szerszámokat és vadászeszközöket elsősorban fából készítették, de használtak csiszolt kőbaltákat is. Ezt csere útján adták tovább a törzseknek, mivel egyes törzsek területén nem voltak szerszámok készítésére alkalmas kőzetek. Csontot, kagylót, erdei gyümölcsök héját is felhasználták szerszámok készítésére. A nyílhegyeket állati fogakból és kihegyezett csontból, bambuszból, kőből vagy fából készítették. A nyilakra tollakat erősítettek. A dél-amerikai tropikus erdők indiánjainak találékonyságát dicséri a fúvócső, az úgynevezett sarbacana (sarabatana), amelyet egyébként a Malaka-félsziget törzsei is ismertek.

A halászathoz fakéregből készített vagy fatörzsből kivájt csónakokat használtak. Hálókat, merítőhálókat, varsákat és egyéb halászszerszámokat készítettek. Szigonnyal és nyíllal is halásztak. Ezek a törzsek nagy művészei voltak a fonásnak. Fonott függőágyat használtak, a hamaccót. Ez a találmány indián néven terjedt el az egész világon. Ugyancsak a dél-amerikai tropikus erdők indiánjainak köszönheti az emberiség a kininfakéreg és az ipecacuana nevű hánytató-gyökér gyógyító tulajdonságainak megismerését.

A tropikus erdőkben élő törzsek égetéses-irtásos földművelést folytattak. A férfiak előkészítették a kijelölt területet, máglyákat raktak a fák gyökerénél, és kőbaltákkal behasították a törzseket. Ha a fák már kiszáradtak, ledöntötték őket, a gallyakat pedig elégették. Hamuval trágyáztak. Az ültetés idejét a csillagok állásából határozták meg. A nők görbe ásóbotokkal vagy karókkal fellazították a talajt. A karók végére kisebb állatok lapát alakú csontját vagy kagylót erősítettek. Maniókát, kukoricát, batátát, babot, dohányt, gyapotcserjét termesztettek. Az erdei indiánok a maniókából — kéksavtartalmú nedvének kisajtolása útján — eltávolították a mérget, a gumót megszárították, lisztté őrölték és megsütötték.

Az Amazonas és az Orinoco medencéjének indiánjai nemzetségekben éltek, és közös háztartást vezettek. Sok törzsnél az egyes közösségek egy nagy lakóhelyiségben laktak, és ez alkotta az egész települést. A lakóhelyiség kerek vagy négyszögletes, pálmalevelekkel vagy gallyakkal borított építmény volt. Falait vesszőkkel összekötött cölöpök alkották, amelyeket gyékénysznyegekkel beborítottak és befestettek. Ebben a közös házban minden egyes családnak külön tűzhelye volt. A vadász- és halászterületek a nemzetség közös tulajdonában voltak. A vadász- és halászzsákmányt is az egész nemzetség között osztották fel. Az európaiak behatolása előtt a törzsek többségénél az anyajogú nemzetség uralkodott, de már megkezdődött az apajogú nemzetségre való áttérés. Minden egyes település önkormányozó közösség volt, amelynek élén a nemzetségfő állt. Ezeknél a törzseknél a XVI. század elejéig nem alakult ki törzsszövetség, még közös törzsi szervezet sem.

A trópusi erdők indián törzseinek művészete elsősorban kezdetleges hangszerekkel (kürt, síp) kísért táncokban, az emlős állatok és madarak szokásait utánzó játékokban bontakozott ki. Az indiánok testüket növényi nedvek segítségével változatos mintákkal festették tele, és tarka tollakból, fogakból, dióból, magvakból stb. pompás díszeket készítettek.

MEXIKÓ ÉS KÖZÉP-AMERIKA ŐSI NÉPEI

Az északi kontinens déli részének és Közép-Amerikának népei fejlett földművelő kultúrát és ennek alapján magasrendű civilizációt hoztak létre.

A régészeti adatok, a feltárt kőeszközök és az ásatások során előkerült emberi csontvázak arra mutatnak, hogy Mexikó területén az ember 15—20 000 évvel ezelőtt jelent meg.

Közép-Amerika egyike azoknak a területeknek, ahol a legrégibb idők óta termesztenek kukoricát, babot, tököt, paradicsomot, zöldpaprikát, kakaót, gyapotcserjét, agavét, dohányt.

A lakosság területileg egyenetlenül oszlott meg. Ahol letelepedett földművelést folytattak — Közép-Mexikó és a dél-mexikói fennsík — sűrűn lakott területek voltak. Azokon a területeken, ahol a legelőváltós földművelés volt túlsúlyban (Yucatán), a lakosság kisebb számú volt. Észak-Mexikó és Dél-Kalifornia nagy területein vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkozó nomád törzsek éltek szórványosan.

A mexikói és yucatáni törzsek, népek történetét régészeti leletek, továbbá az európai hódítás idejéből származó spanyol krónikák útján ismerjük.

Az úgynevezett korai kultúrák régészeti korszaka (az i. e. III. századig), a csiszolt kőkorszak, a gyűjtögetés, a vadászat és a halászat időszaka, az ősközösségi társadalom uralmának ideje volt. A középső kultúrák időszakában (az i. e. III. évszázadtól az i. sz. IV. évszázadig) égetéses és legelőváltós formában kialakult a földművelés. Ebben az időszakban Mexikó és Yucatán különböző törzseinek és népeinek fejlettségében egyre nagyobb eltérés mutatkozott. Közép- és Dél-Mexikóban, valamint Yucatánban már osztálytársadalmak alakultak ki.

A MAJA-INDIÁNOK

A maja (maya) az egyetlen amerikai nép, amelytől írott emlékek maradtak fenn.

Időszámításunk elején Yucatán déli részén, a Peten-Ica-tótól északkeletre megkezdődött az első városállamok kialakulása. A legrégibb ismert maradvány — egy kő sztélé Vasaktun (Uaxactun) városából — 328-ból származik. Valamivel később épültek az Uomaszinta-folyó völgyében Jascsilan (Yaxchilán) és Palenke (Palenque) városok, és Yucatán legdélibb részén Kopan (Copan) és Kirigua (Quirigua) városok. Az itteni feliratok az V. században és a VI. század elején keltezettek. A IX. század végétől nem maradt ránk több keltezett felirat: a maják legrégibb városai megszűntek létezni. A maják további történetének színtere Yucatán északi része lett.

A maják égetéses földművelést folytattak. Az erdőt kőbaltával irtották, de a vastagabb törzseket csak átvágták vagy gyűrűalakban lehántották a kérgét, s így a fák gyökéren száradtak el. Az erdőt az esős időszak beállta előtt felégették, ennek időpontját csillagászati megfigyelések alapján határozták meg. Közvetlenül az esőzések megindulása előtt bevetették a földet. A földet nem művelték: éles ásóbottal gödröt vájtak, majd ebbe tették a vetőkukoricát vagy babot. A vetést óvták a madaraktól és a vadaktól. Az érett kukoricacsöveket lefelé csavarták, hogy száron száradjanak meg, majd behordták.

Ugyanabba a földdarabba egymás után legfeljebb háromszor lehetett vetni, mert a termés egyre kisebb lett. Az elhagyott földdarabot benőtte a bozót; 6—10 év múlva ismét felégették és bevetették. A földbőség és a kukorica magas hozama még ilyen kezdetleges technika mellett is elegendő terméket biztosított a földművelőknek.

A maják vadászattal és halászattal szerezték egyéb táplálékukat. Háziállataik nem voltak. A madarakra agyaggolyókat kiröpítő fúvócsövekkel vadásztak. Harci fegyverként kovakőből készült. heggyel ellátott hajítódárdákat használtak. Az íjat és a nyilat a maják a mexikóiaktól vették át. Ugyancsak Mexikóból szerezték be a rézszekercéket is.

A maják országában nem voltak ércek, ezért a fémolvasztás sem fejlődött ki. A maják Mexikóból, Panamából, Columbiából és Peruból kapták az iparművészeti tárgyakat és ékszereket, drágaköveket, kagylókat és fémből készült tárgyakat. Szövőszékeiken viszont maguk szőtték a kelméket gyapot- vagy agavérostból. Agyagedényeiket domború mintákkal és festéssel díszítették.

A maják az országon belül és a szomszédos népekkel intenzív cserekereskedelmet folytattak. Mezőgazdasági termékeket, gyapotfonalat és gyapotszövetet, fegyvereket, kőből készült tárgyakat — késeket, nyílhegyeket, mozsarakat — cseréltek. A partvidékről szerezték be a sót és halat, a félsziget belsejéből kukorica, méz, gyümölcs érkezett. A rabszolgák is cseretárgyak voltak. Az általános értékmérő a kakaóbab volt; kezdetleges hitelrendszer is kialakult.

Bár a kelméket és az edényeket többnyire földművesek készítették, néhány iparág már specializálódott: főként az ékszerkészítés, kőfaragás, hímzés. A kereskedők is különváltak, ezek teherhordók segítségével szárazon és vízen nagy távolságokra szállították áruikat. Kolumbusz Honduras partjainál egy kelmékkel, kakaóval és fémtárgyakkal megrakott, fatörzsből kivájt csónakkal találkozott, amely Yucatánból jött.

A maja falvak lakói szomszédsági közösséget alkottak, ezek rendszerint különböző nemzetségneveket viseltek. A föld a faluközösség tulajdonában volt. Az erdőtől megtisztított földekből minden család kapott egy földdarabot, majd három év múlva e helyett egy másikat. Az egyes családok külön takarították be és raktározták el a termést, a cserét is családonként bonyolították le. Az irtások és az évelő növényekkel beültetett földdarabok az egyes családok állandó tulajdonában voltak. A többi munkát — a vadászatot, a halászatot, a sókitermelést — közösen végezték, a zsákmányt, illetve a termékeket elosztották.

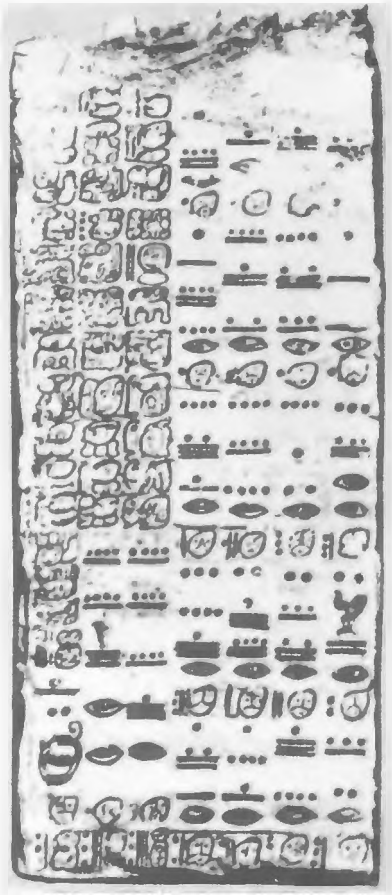

Maja képírás
Drezdai Kódex (a három fennmaradt maja kézirat egyike) egy oldala

A maja társadalom már szabadokra és rabszolgákra tagolódott. A rabszolgák többsége hadifogoly volt. Néhány hadifoglyot feláldoztak az isteneknek, a többit meghagyták rabszolgának. Bűncselekmények elkövetőit is gyakran rabszolgasággal büntették. Szokásban volt az adósrabszolgaság is a törzsön belül. Az adós addig maradt rabszolga, amíg rokonai ki nem váltották. A rabszolgák a legnehezebb munkát végezték, házat építettek, teherhordást végeztek, és az előkelők házaiban dolgoztak. A forrásokból nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a termelés melyik ágában alkalmaztak túlnyomórészt rabszolgamunkát, és milyen mértékben. Az uralkodó osztályt a rabszolgatartók alkották: az előkelők, a katonai vezetők és a papok. Az előkelőket „almehenoob"-nak nevezték (szó szerinti jelentése: „akiknek apjuk és anyjuk van"). A föld magántulajdonban volt.

A faluközösségek szolgáltatásokat teljesítettek az előkelőknek és a papoknak: megművelték földjeiket, házakat és utakat építettek, különböző terményeket és termékeket beszolgáltattak, ezenkívül egy katonai osztagot eltartottak, és adót fizettek az uralkodónak. A faluközösségen belül már megindult a vagyoni rétegeződés.

A maják apajogú családban éltek, amely már a magántulajdonon alapult. A férfinak a feleség megszerzéséért egy ideig annak családjában kellett dolgoznia. Ezután a feleség átköltözött a férjhez.

A városállam legfelső uralkodóját halacs-viniknek (halach-uinic) (nagy embernek) nevezték; hatalma korlátlan és örökletes volt. A halacs-vinik tanácsadója a főpap volt. A falvakat helytartóik,

Főnök és rabszolgái
Féldombormű rajza. Palenke (Palenque)

a batabok igazgatták. A batab tisztség egész életre szólt; a batab feltétlen engedelmességgel tartozott a halacs-viniknek, és működését össze kellett hangolnia a papokkal és az uralkodó két-három tanácsadójával. A batabok felügyeltek a szolgáltatások teljesítésére és bíráskodtak. Háború idején a batab volt a falujából verbuvált katonai osztag parancsnoka.

A XVI. század elején a maják vallásában már háttérbe szorultak az ősi vallási hiedelmek. A papok ekkorra már bonyolult, kozmogóniai mítoszokon alapuló vallási rendszert dolgoztak ki, kialakították panteonjukat, és fényűzően pompás istentiszteleteket tartottak. Az égilakók seregének élére az ég megszemélyesítőjét, Icamna (Itzamná) istent állították a termékenység istennőjével együtt. Icamnát a maja civilizáció védnökének tekintették, s neki tulajdonították az írás feltalálását. A maja papok tanítása szerint az istenek felváltva kormányozták a világot. Ez a mítosz fantasztikus formában tükrözte a hatalom nemzetség szerinti váltakozásának valóságos intézményét. A maják vallásában még megvoltak a természetről alkotott primitív elképzelések is (például: az eső azért esik, mert az istenek az ég négy sarkában levő óriási korsókból vizet zúdítanak a földre). A papok a maják társadalmi tagolódásának megfelelő túlvilág létét hirdették; a maguk részére külön eget tartottak fenn, a harmadik eget. A vallásgyakorlatban a jóslások, proféciák, orákulumok játszották a fő szerepet.

A maják húszas számrendszert dolgoztak ki, az ujjakon (20 ujjon) való számolás alapján. Jelentős eredményeket értek el a csillagászatban is. A napévet percnyi pontossággal számították ki. Csillagászaik előre kiszámították a napfogyatkozások időpontját, ismerték a Hold és a bolygók keringési idejét. A papok a csillagászat mellett a meteorológia, a botanika és néhány más tudomány alapelemeit is ismerték. A maják időszámítását a papok határozták meg, de a naptár alapjául az évnek mezőgazdasági munkák idényeire való gyakorlati felosztása szolgált. Az időszámítás alapegysége a 13 napos hét, a 20 napos hónap és a 365 napos év volt. A legnagyobb időszámítási egység az 52 esztendős ciklus — a „naptári kör" — volt. A maják időszámítása a mi időszámításunk előtti 3113. évnek megfelelő időponttal kezdődött.

A maják nagy fontosságot tulajdonítottak a történeti ismereteknek, amelyeknek gyarapodása feltételezte az írásbeliség — a maja kultúra legnagyobb vívmányának — feltalálását. Az írásbeliséget és a naptárat a maják időszámításunk első évszázadaiban találták fel. A maja kéziratokban párhuzamosan vannak egymás mellett a szövegek és az azokat illusztráló rajzok. Bár az írás már elkülönült a festészettől, egyes írásjelek alig különböznek a rajzoktól. A maják fikuszháncsból készült papírra írtak, festékkel és ecsettel.

A maják írása hieroglifikus írás, s mint minden ilyen írásrendszer, háromfajta írásjelet ismert: betű- és szótagjel, ideografikus jel, vagyis fogalmat jelző írásjel és kulcsjel, amely nem maga a szó, hanem jelentésének magyarázata.[4] Írni csak a papok tudtak, akik mítoszokat, vallási szövegeket

[4] A maja írást a legutóbbi időkig nem tudták megfejteni, csak a közelmúltban találták meg a megfejtés alapját.

és imákat, valamint krónikákat és epikus szövegeket foglaltak írásba.[1]

A könyveken kívül a maja történelem emlékei a 20 évenként emelt kőfalakra, valamint a paloták és templomok falára vésett feliratok.

A maja történelem fő forrásai mindmáig a XVI—XVII. századi spanyol krónikaírók művei voltak. A spanyolok maja krónikái szerint az V. században „kisebb beözönlés" következett be Yucatán keleti partvidékére; „keletről jött ide egy nép". Lehetséges, hogy a Peten-Ica-tó melletti városokból betelepülőket említik. Az V. és VI. század fordulóján a félsziget északi felének középső részén megalapították Csicsen-Ica városát. A VII. században Csicsen-Ica lakói elhagyták a várost, és Yucatán délnyugati részére költöztek. Új hazájukat a X. század közepén mexikóiak, valószínűleg a toltékok támadták meg. Ezt követően az „ica-emberek" — ahogyan a krónika nevezi őket — visszatértek Csicsen-Icába. A tolték betörés következtében a X. században kialakult az „ica-emberek" vegyes maja—mexikói csoportja. Csicsen-Icában mintegy 200 évig a tolték hódítók leszármazottai uralkodtak. Ebben az időszakban Csicsen-Ica kulturális központ volt. A városban lenyűgöző méretű alkotások épültek. A második legjelentősebb város Usmal (Uxmal) volt, amely nagyszerű építményeivel megközelítette Csicsen-Icát. A X. században Csicsen-Ica közelében kialakult egy másik városállam: Majapan. A tolték hatás itt nem érvényesült. Majapan hatalma a XII. században igen nagy volt. Az alacsony sorból származó Hunak Keel (Hunac Ceel) ragadta magához a hatalmat, 1194-ben betört Csicsen-Icába, és elfoglalta a várost. Az icák ezután bosszút álltak, és 1244-ben elfoglalták Majapant. Berendezkedtek a városban, majd összekeveredtek volt ellenségeikkel, és — mint a krónika írja — „ettől kezdve nevezik őket majának". Majapanban a Kokomok (Cocom) dinasztiája jutott uralomra; a dinasztia tagjai mexikói zsoldosok segítségével fosztogatták és rabságba süllyesztették a népet. 1441-ben a Majapantól függő városok lakói fellázadtak. A felkelés vezetője Usmal uralkodója volt. Majapant a lázadók elfoglalták. A krónika szerint „a falakon belül levőket kikergették azok, akik kívül voltak a falakon". A belháborúk időszaka következett. A különböző országrészekben fekvő városok uralkodói „ízetlenné tették egymás számára az ételt". Így például az egyik uralkodó, Csel (Chel), elfoglalta a tengerpartot, és nem volt hajlandó Kokomnak sem halat, sem sót szállítani; Kokom viszont nem engedte meg, hogy Cselnek vadat és gyümölcsöt szállítsanak.

Emberáldozat
Aranykorongba vésett rajz. Csicsen-Ica. (Chichen-Itza)

1441 után Majapan igen meggyengült, majd az 1485. évi járvány után teljesen lakatlanná vált. A maják egy része — az icák — a Peten-Ica-tó körül fekvő áthatolhatatlan erdőségekben tele-

[1] A spanyol hódítók a XVI. században megsemmisítették a maja kéziratokat, mindössze három kézirat maradt fenn. Egyes szövegrészek, ha torzított formában is, de fennmaradtak a gyarmatosítás időszakában keletkezett latin betűs könyvekben — az úgynevezett Csilam (Chilam) Balam könyvekben („A Jaguár-jós könyvei").

Csicsen-icai (Chichen-Itza) maja templomépület részlete, az úgynevezett „apácák háza"
Az „új birodalom" kora

pedtek le, és felépítették Tah-Ica (Tach-Itza, Taya-Sal) városát, amelyet a spanyolok 1697-ig nem tudtak bevenni. Yucatán többi részét az európai hódítók a maják hősies ellenállásának letörése után az 1541—1546-os években foglalták el.

A maják magasrendű kultúrája egész Közép-Amerikában uralkodóvá lett. Fejlett építészetük, szobrászatuk és falfestészetük volt. Építészetük egyik legnagyszerűbb maradványa az 1946-ban felfedezett „Bonampak" templom. A maja hieroglifa hatására alakult ki a toltékok és szapotékok (zapoték) írása. A maják naptára egész Mexikóban elterjedt.

TEOTIVAKAN (TEOTIHUACAN) TOLTÉKJAI

Mexikó völgyében a hagyományok szerint az első nagy nép a tolték volt. A toltékok már az V. században megteremtették civilizációjukat, amelyet monumentális építészeti alkotásaik tettek világhíressé. A tolték birodalom a X. századig állt fenn. A toltékok a nahua nyelvcsoportba tartoztak. Legnagyobb városuk Teotivakan volt, amelynek romjai mindmáig megmaradtak a Texcocotótól északkeletre elterülő vidéken.[6] A toltékok már abban az időben termesztették mindazokat a

[6] A legújabb kutatások szerint nem a toltékok éltek Teotivakanban, hanem egy másik nép, a „Teotivakan-kultúra" hordozói. — *A kiadó.*

MAJA FŐNÖK HADIFOGLYOKKAL
Bonampaki falfestmény-töredék

Csak Mool (Chac Mool) isten szobra a „harcosok temploma" előtt
Csicsen-Ica (Chichen-Itza)

növényeket, amelyeket a spanyolok később Mexikóban találtak. Gyapotrostból finom kelméket készítettek; változatos formájú edényeiket művészi festés díszítette. Fegyverük fából készült lándzsa és dárda volt, obszidián (vulkanikus üveg) heggyel. Obszidiánból késeket is készítettek. A nagy településeken 20 naponként vásárt rendeztek; itt cserélték ki egymással termékeiket.

Teotivakan, amelynek romjai öt kilométer hosszú és körülbelül három kilométer széles területen találhatók, csupa hatalmas épületből, nyilván palotákból és templomokból állott; ezek faragott kőlapokból épültek; kötőanyaguk a cement volt. A falakat vakolattal vonták be. A város egész területét gipszlapokkal kövezték ki. A templomokat csonkagúlákra építették; az úgynevezett Nap-piramis alapéle 210 méter hosszú, magassága 60 méter. A piramisokat szárított téglából építették és kőlapokkal borították, néha pedig be is vakolták. A Nap-piramis közelében több épületet tártak fel, amelyeknek padlózata csillámlemezekből készült. Az épületekben jó állapotban fennmaradt falfestmények láthatók, amelyek bottal labdát gurító embereket, rituális jeleneteket és mitikus témákat ábrázolnak. A templomokat a festményeken kívül faragott és csiszolt porfírból és nefritből készített szobrokkal díszítették, amelyek állati figurákban megtestesített szimbolikus lényeket ábrázolnak, többek közt a tollas kígyót — az isteni bölcsesség jelképét. Teotivakan vallási központ volt.

A lakótelepüléseket még kevéssé tárták fel. Teotivakantól néhány kilométernyire szárított téglából épült egyemeletes házak maradványai láthatók. Egy-egy ház 50—60 szobából állt. A házak belső udvarok körül helyezkedtek el, és egymással folyosók kötötték össze. Ezekben a házakban, úgy látszik, családi házközösségek laktak.

A toltékok társadalmi rendszeréről keveset tudunk. A ruházati különbségekből és az arany, ezüst, nefrit és porfír ékszerekből ítélve, a nemesség szembetűnően elkülönült a köznéptől. Külö-

nösen kiváltságos volt a papság helyzete. Az óriási, gazdagon díszített kultikus központokat a faluközösségi tagok és nyilván a nagyszámú hadifogoly rabszolgák építették.

A toltékok ismerték az írást — valószínűleg hieroglifikus írás volt —, a vázafestmények őrzik ennek jeleit. Írásuknak semmiféle egyéb emléke nem maradt fenn. A toltékok naptára hasonló volt a majákéhoz.

A hagyomány kilenc tolték uralkodót tart számon, akik az V. és a X. század között uralkodtak. Ugyancsak a hagyomány szerint a kilencedik uralkodó, Topilcin (Topiltzin) idején, a X. században, helyi felkelések, idegen betörések és természeti csapások — éhínség és pestis — következtében a birodalom felbomlott, sokan délre költöztek, Tabascóba és Guatemalába, a többiek pedig összeolvadtak az újonnan jött népekkel.

A teotivakani toltékok korszakát az Anahuac-fennsík lakosságának közös kultúrája jellemzi. Ugyanakkor a toltékok kapcsolatban voltak a tőlük délre lakó népekkel — a szapotékokkal, a majákkal, sőt az ő közvetítésükkel még dél-amerikai népekkel is; erre mutatnak a Mexikó völgyében talált csendes-óceáni kagylók és az edényeken látható, valószínűleg Dél-Amerikából származó különleges festési stílus.

A SZAPOTÉKOK

A teotivakani toltékok kultúrájának hatása alatt állt a dél-mexikói szapoték nép. A szapotékok fővárosa, Oahaca (Oaxaca) körül építészeti és szobrászati maradványokat találtak, amelyek a szapoték kultúra fejlettségére és a társadalmi rétegeződés előrehaladott voltára mutatnak. A bonyolult és gazdag halotti kultusz — amelyről a sírok alapján alkothatunk képet — a nemesség és a papság kiváltságos helyzetéről tanúskodik. Az agyagból készült temetési urnákon látható szobrok különösen érdekesek, mivel pontosan ábrázolják a nemesi személyek ruházatát, főképpen pompás fejdíszeiket és a groteszk maszkokat.

A TÖBBI MEXIKÓI NÉP

A teotivakani toltékok hatása a Texcoco-tótól délkeletre fekvő másik nagy kultikus központra, Csolulára (Cholula) is kiterjedt. A régóta itt álló templomcsoportot egyetlen grandiózus piramissá építették át, amelyen oltárokat emeltek. A csolulai piramis kőlapokkal borított dombon áll, s az ókori világ egyik legnagyobb méretű építészeti alkotása. Csolula festéssel díszített kerámiája gazdagságáról, változatosságáról, gondos kidolgozásáról nevezetes.

A toltékok kultúrájának hanyatlásával Mexikó völgyébe behatol a mistékok (mixtek) kultúrája Pueblo vidékéről, amely a Texcoco-tótól délkeletre terült el. Ezért a XII. század elején kezdődő időszakot misték-pueblo korszaknak nevezik. Ebben az időszakban több kisebb méretű kulturális központ alakult ki. Ilyen volt például a mexikói tavak keleti partján Teskoko (Texcoco) városa, amely a spanyol hódítás idején sem vesztett jelentőségéből. Ebben a városban képírásos kéziratokat tartalmazó archivum volt. Ennek anyaga alapján és a szájhagyományok felhasználásával Ixtlilxochitl azték származású mexikói történetíró (1569—1649) megírta a régi Mexikó történetét. Könyve szerint 1300 körül Teskoko területén két új törzs telepedett le, amelyek a mistékok területéről jöttek, s írásbeliséget, fejlettebb takács- és fazekasmesterséget hoztak magukkal. A képírásos kéziratok a jövevényeket kelmékbe öltözötten ábrázolják, ellentétben a helybeliekkel, akik állatbőröket viselnek. Teskoko uralkodója, Kinacin (Quinatzin) mintegy 70 környékbeli törzset igázott le, és adót vetett ki rájuk. Teskoko állandó harcban állt Kuluakannal (Culhuacan). A kuluakaniak és a teskokóiak harcában nagy szerepet játszott a kuluakanokkal jó viszonyban levő tenocska (tenochca) törzs.

A szájhagyomány szerint a tenocska törzs, amely a nahua csoport egyik törzséből vezette le származását, kezdetben egy szigeten élt (a jelenlegi feltevések szerint Nyugat-Mexikóban). Ezt a mitikus hazát a tenocskák Asztlannak (Aztlan) nevezték. Ebből származik az azték név. A tenocska törzs a XII. század első negyedében kezdte meg vándorlását. Ebben az időben még ősközösségi rendszerben élt. 1248-ban letelepedett a mexikói völgyben, Csapultepekben (Chapultepec), és egy időre a kulua (culuha) törzs uralma alá került. 1325-ben a tenocskák a Texcoco-tó szigetein megalapították Tenocstitlan (Tenochtitlan) nevű településüket. Mintegy 100 évig függő viszonyban voltak a tepanek törzstől, s adót fizettek nekik. A XV. század elején a tenocskák katonailag megerősödtek. 1428 körül Ickoatl (Itzcoatl) vezetésével több győzelmet arattak szomszédaik, Teskoko és Tlakopan (Tlacopan) törzsei felett, szövetségre léptek velük és megalapították a három törzs szövetségét. Ezen a szövetségen belül a tenocska törzs hegemóniája érvényesült. A törzsszövetség a környező ellenséges törzsek elleni háborúk során uralmát Mexikó völgyén valamivel túlra is kiterjesztette.

Meghódított város, az aztékok hadistene, Vicilopocstli (Huitzilopochtli) előtt hódoló katona alakjában ábrázolva
Kőbe vésett féldombormű rajza. Ticok (Titzoc)

A tenocska törzs összeolvadt Mexikó völgyének lakóival, akik ugyanazt a (nahuatl) nyelvet beszélték. Társadalmukban gyors fejlődésnek indultak az osztályviszonyok. A tenocskák, akik átvették a Mexikó völgyében lakó törzsek kultúráját, azték néven kerültek be a történelembe. Az aztékok nem annyira létrehozói, mint inkább örökösei voltak annak a kultúrának, amelyet róluk neveztek el. Az azték társadalom felvirágzása és kultúrájának kifejlődése a XV. század második negyedében indult meg.

AZ AZTÉKOK GAZDASÁGA

Az aztékok öntözéses földműveléssel foglalkoztak. Úgynevezett úszó kerteket, kicsiny mesterséges szigeteket létesítettek; a tavak ingoványos partjai mentén kimerték a nedves, híináros földet, ezt nádból készített tutajokra hordták, és fákat ültettek rájuk, amelyek gyökerükkel rögzítették az ily módon képződött kis szigeteket. Az addig hasznavehetetlen mocsaras területeken ily módon öntözőcsatornákkal átszelt kerteket létesítettek. A főtáplálékul szolgáló kukoricán kívül babot, tököt, paradicsomot, batátát, agavét, fügét, kakaócserjét, dohányt, gyapotot és kaktuszokat termesztettek; az utóbbiakon a kárminfestéket kiválasztó cochenille nevű rovart tenyésztették. Az agavé nedvéből készítették a pulke (pulque) nevű sörfajtát; ezenkívül kedvelt italuk volt a csokoládé,[7] amelyet borssal főztek. Az agavé rostjából zsineget és kötelet készítettek, zsákokat is szőttek. Az aztékok Vera Cruzból kapták a kaucsukot és Észak-Mexikóból a guayule-nedvet, amelyekből a rituális játékok céljára labdákat készítettek.

[7] Maga a „csokoládé" szó is azték eredetű.

Európa a közép-amerikai népektől az aztékok útján kapta a kukoricát, kakaót, paradicsomot; az aztékoktól szereztek tudomást az európaiak a kaucsuk tulajdonságairól is.

Az aztékok pulykát, libát, kacsát tenyésztettek. Egyetlen házi emlősállatuk a kutya volt. A kutya húsát is megették. A vadászat nem játszott fontos szerepet.

Munkaeszközeiket fából és kőből készítették. Különösen jól munkálták meg az obszidiánból készült késeket és nyílhegyeket; kovakést is használtak. Fő fegyverük az íj és a nyíl volt, ezenkívül a hajítószerkezettel működő dárda.

Az aztékok a vasat nem ismerték. A természetet kovácsolták, ezenkívül viaszformák felhasználásával öntötték is. Ugyanilyen eljárással öntötték az aranyat is. Az aztékok magas szinten művelték az aranyöntés, aranykovácsolás és az aranyverés mesterségét. A bronz későn jelent meg Mexikóban, kultikus és fényűzési tárgyak alapanyagaként.

A szövés és a hímzés terén nagyszerű eredmények fűződnek az aztékok nevéhez. Különösen híres az azték tollhímzés. Kiválóan értettek a bonyolult geometrikus ornamentikával díszített kerámiatárgyak, kőfaragások és drágakövekből, nefritből, türkizből kirakott mozaikok készítéséhez.

Az aztékok fejlett cserekereskedelmet folytattak. Bernal Diaz del Castillo spanyol katona leírta a tenocstitlani főpiacot. Ámulatba ejtette őt a nagy sokaság és az árubőség. Minden árut külön sarokban helyeztek el. A piac szélén, a templom-piramis kerítésfala mellett foglaltak helyet az aranyporárusok. Az aranyport lúdtoll szárában tartották: meghatározott hosszúságú lúdtollszár volt a csere alapegysége. Hasonló szerepet játszottak bizonyos nagyságú réz- és óndarabok. Kisebb üzleteknél kakaóbabot használtak csereegységként.

AZ AZTÉKOK TÁRSADALMI RENDSZERE

Az aztékok fővárosa, Tenocstitlan négy kerületre (meikaotl) oszlott, a kerületek élén a főnök állt. A kerületek további öt részre: negyedekre (kalpulli) tagolódtak. A kalpullik eredetileg apajogú nemzetségek voltak, az ezeket egyesítő meikaotlok pedig frátriák. A spanyol hódítás idején egy épületben egy házközösség — szenkalli (csinankalli) —, vagyis több nemzedéket magában foglaló nagy apajogú család élt. A földet, amely egészében a törzs tulajdona volt, parcellákra osztották; minden házközösség egy parcellát kapott. Ezenkívül minden falu mellett voltak olyan földek, amelyek a papok és hadvezérek eltartását szolgálták, s külön „katonai földek", amelyeknek terméséből a katonák ellátását fedezték.

Az aztékok a földet közösen művelték, de a férfiak házasságkötésükkor külön parcellát kaptak egyéni használatra. A parcella, éppúgy, mint a házközösség egész földje, elidegeníthetetlen tulajdon volt.

Az azték társadalom a szabadok és rabszolgák osztályaira tagolódott. Nemcsak hadifoglyokból lettek rabszolgák, hanem adósokból is (amíg le nem dolgozták adósságukat), továbbá szegényekből, akik eladták sajátmagukat vagy gyermekeiket, és azokból, akiket előztek a közösségből. Diaz azt írja, hogy a főpiacon legalább olyan hosszú rabszolgasort látott, mint a lisszaboni rabszolgapiacon. A rabszolgákra hajlékony bothoz erősített nyakörvet raktak. A forrásokból nem derül ki, hogy a rabszolgákat milyen termelési ágakban dolgoztatták. Minden valószínűség szerint a nagy paloták és templomok építésénél, továbbá mint kézműveseket, teherhordókat, háziszolgákat és zenészeket használták fel őket. A leigázott területeken a katonai hadvezérek zsákmányként adófizetőket kaptak tulajdonul, akiknek helyzete a jobbágyokéra emlékeztetett. A földművesek neve tlalmaitl volt. Megjelent már a saját munkatermékeiket áruba bocsátó szabad kézművesek csoportja is, de ezek a kézművesek továbbra is a nemzetségi negyedekben éltek és nem váltak ki a házközösségekből.

Amellett tehát, hogy fennmaradtak a házközösségi viszonyok maradványai és a föld nem volt magántulajdonban, kialakult már a rabszolgaság, továbbá az, hogy a földművelés és a kézművesipar termékei, valamint a rabszolgák magántulajdonban voltak.

A kalpulli élén tanács állott, amelynek tagjai választott nemzetségfők voltak. A nemzetségfők és a frátriák vezetői alkották a törzsi tanácsot, más néven a vezérek tanácsát. Ennek tagja volt az aztékok legfőbb katonai vezetője, akinek két neve volt: „a bátrak vezére" és a „szónok".

Az azték társadalmi rendszer meghatározásának külön története van. A spanyol krónikaírók Mexikót királyságnak nevezték, az azték szövetségnek a spanyolok által foglyul ejtett vezérét, Montezumát pedig császárnak mondták. Egészen a XIX. század derekáig uralkodott az a felfogás, hogy a régi Mexikó feudális monarchia volt. Ekkor azonban Morgan a krónikák és Bernal Diaz leírásának tanulmányozása alapján arra a megállapításra jutott, hogy Montezuma nem feudális uralkodó, hanem törzsi vezér volt, s hogy az aztékok nemzetségi-törzsi rendszerben éltek.

Morgan azonban polemikus jellegű munkájában túlbecsülte a nemzetségi szervezet fennmaradt elemeit; a legújabb, elsősorban régészeti kutatások eredményei azt bizonyítják, hogy az azték társadalom a XVI. században osztálytársadalom volt, amelyben a magántulajdon uralkodott, s már kialakult az állam, amely rögzítette az uralom és alávetettség viszonyait. Mindamellett kétségtelen, hogy az aztékok társadalma még sok maradványát őrizte az ősközösségi rendnek.

AZ AZTÉKOK VALLÁSA ÉS KULTÚRÁJA

Az azték vallásban a nemzetségi-törzsi viszonyokból az osztálytársadalomba való átmenet folyamata tükröződött. Isteneik sorában a természeti erők megszemélyesítői (az eső istene, a felhő istene, a kukorica istennője, a virágok istenei) mellett helyet kaptak a társadalmi erők megszemélyesítői is. Vicilopocstlit (Huitzilopochtli) — a tenocskák védőistenét — a nap és a háború isteneként is tisztelték. Sajátos istenalak volt Kecalkoatl (Quetzalcoatl), a toltékok ősi istensége, akit tollas kígyó alakjában ábrázoltak. Kecalkoatl jóságos isten volt; ő tanította meg az embereket a földművelésre és a kézművességre. A legenda szerint keletre távozott, ahonnan egyszer majd visszatér.

Kőkorongra vésett azték naptár

Az azték vallási szertartások között az emberáldozat is szerepelt.

Az aztékoknál, részben tolték hatásra, kialakult az írás, amely átmenet volt a képírás és a hieroglifa között. A történelmi hagyományokat és legendákat részben realisztikus ábrázolások, részben jelképes ábrák segítségével foglalták írásba. Igen érdekes a „Boturini Codex" néven ismert kézirat, amely a tenocskáknak legendás őshazájuk elhagyását, vándorútjukat írja le. A törzset alkotó nemzetségeket nemzetségi címerekkel ellátott házak ábrái (vázlatos ábrázolással) jelölik. A keltezést tűzgerjesztő szerszám

ábrázolása jelzi — „egy tűzgerjesztő szerszám éve". De a tárgyakat jelölő szimbólumoknak egyes esetekben már fonetikai jelentésük volt. Az aztékok a toltékok közvetítésével átvették a majáktól az időszámítást és a naptárt.

Az azték építészet legjelentősebb, napjainkban is álló alkotásai a lépcsőzetes piramisok és a földomborművekkel díszített templomok. Az azték szobrászat és különösen a festészet nagyszerű történelmi emlék, amely elénk tárja az azték kultúra hordozóinak eleven mindennapi életét.

AZ ANDOK VIDÉKÉNEK ŐSI NÉPEI

Az Andok vidéke az ősi öntözéses földművelés egyik jelentős központja volt. A fejlett földművelő kultúra legrégibb emlékei ezen a vidéken az i. e. első évezredre tehetők, a földművelés kezdetei pedig még mintegy 2000 évvel korábbra nyúlnak vissza.

Az Andok lábainál elterülő partvidék aszályos: nincsenek folyók, és úgyszólván csapadék sincs. A földművelés ezért a legkorábban a hegyek lejtőin és a perui-bolíviai felföldön alakult ki, amelyeket a hóolvadáskor a hegyekről lezúduló vízmennyiség öntözött. A Titicaca-tó medencéjében, ahol a vadontermő gumós növények sok fajtája burjánzik, a primitív földművelők burgonyát termeltek. A burgonya innen terjedt el, először az Andok egész vidékén, azután Közép-Amerikában. Az egyéb növényfélék közül a kinoa (quinoa) volt a legelterjedtebb.

Az Andok vidéke Amerika egyetlen olyan területe, ahol kifejlődött az állattenyésztés. Megszelídítették a lámát és az alpaccát, belőlük gyapjút, bőrt, húst, zsírt nyertek. A tejet az Andok lakói nem használták fel. Az Andok törzseinek tehát időszámításunk első évszázadaiban már viszonylag fejlett termelőerőik voltak.

A CSIBCSA (CHIBCHA) VAGY MUISZKA (MUISCA) TÖRZSEK

A csibcsa nyelvcsaládba tartozó törzsek (saját nevükön: muiszka törzsek) csoportja, amely a jelenlegi Columbia területén, a Bogotá-folyó völgyében élt, fejlett kultúrát teremtett.

A Bogotá völgyében és a környező hegyek lejtőin bőven van természetes nedvesség; ez a körülmény az egyenletes, enyhe éghajlattal együtt, elősegítette nagy népsűrűségű vidékek kialakulását és a földművelés fejlődését. A muiszkák földjét a legősibb időkben az aravak nyelvcsalád primitív törzsei lakták. A csibcsa törzsek a panamai földszoroson keresztül Közép-Amerikából költöztek a jelenlegi Columbia területére.

Az európaiak behatolása idején a muiszka törzsek sokfajta kultúrnövényt termesztettek: a hegyi lejtőkön burgonyát, kinoát, kukoricát; a meleg völgyekben maniókát, batátát, babot, tököt, paradicsomot és néhány gyümölcsfélét, továbbá gyapotcserjét, dohányt és coca-cserjét. A coca leveleit az Andok vidékén élő népek kábítószernek használták. A földet kezdetleges kapákkal, karókkal (ásóbottal vagy ültetőfával) művelték meg. A kutyán kívül nem tartottak háziállatot. Fejlett volt a halászat. Nagy jelentőségű volt a vadászat, a hústáplálék szerzésének egyedüli forrása. Minthogy a nagyvadak (szarvasok, vadkanok) vadászata a nemesség kiváltsága volt, a törzs egyszerű tagjai csak nyulakra és madarakra vadászhattak, s ehhez is az előkelők engedélye kellett. Megették a patkányok és a csúszómászók húsát is.

A munkaeszközöket — baltákat, késeket, malomköveket — kemény kőzetekből készítették. Fegyverük az égetett fahegyű dárda volt, továbbá az egyszerű fadárda és a parittya. A fémek közül csak az aranyat és az aranynak rézzel és ezüsttel való ötvözeteit ismerték. Az arany megmunkálására többféle eljárást alkalmaztak: a tömör öntést, a nyújtást, a préselést stb. A muiszka törzsek fémmegmunkálási technikája az amerikai népek fémolvasztásának magas szintjéről tanúskodik.

Kultúrájuk nagy vívmánya volt a szövés. Gyapotrostból cérnát fontak, és egyenletes, sima vásznat szőttek. A vásznat nyomással mintázták. A muiszka törzsek ebből a vászonból készült köpenyeket viseltek. A házakat fából vagy nádból építették, agyagtapasztással.

A muiszka törzsek gazdasági életében nagy szerepet játszott a csere. A Bogotá völgyében nem volt arany, ezt a muiszka törzsek Neiva tartományból, a puan törzstől kapták, részben termékeik fejében, részben a leigázott szomszéd törzsektől adó formájában. Elsősorban smaragdot, sót és vásznat cseréltek. Érdekes, hogy a nyers gyapotot a muiszka törzsek maguk cserélték be szomszédaikkal, a pancsékkal (panche). A csibcsák a sót, a smaragdot és a vásznat a Magdalena-folyón szállították a folyó partján, a jelenlegi Neiva, Coello és Suarez közötti területen tartott nagy vásárokra. A spanyol krónikaírók szerint az arany kis korongok formájában került csereforgalomba. Meghatározott nagyságú vásznak is csereegységül szolgáltak.

A muiszka törzsek patriarchális családokban éltek. Minden család külön házban lakott. A házasság a feleség megváltása útján történt; a feleség a férj házába ment át. Általános volt a többnejűség: a törzs egyszerű tagjainak két-három, az előkelőeknek hat-nyolc, a főnököknek több tucat felesége volt. A felbomló nemzetségi közösség helyébe fokozatosan a szomszédsági közösség lépett. Nincsenek adataink a földhasználat és a földtulajdon formáiról.

Az írásos források és a régészeti leletek arra mutatnak, hogy megindult az osztályok kialakulásának folyamata. A spanyol krónikaírók a következő társadalmi csoportokról számolnak be: hírnökök, udvari főemberek; uszake (zaque), előkelő személyek és gvecsa (guecha), a határt védő magas rangú katonák. Ez a három csoport zsákmányolta ki az úgynevezett „adófizetők" vagy „függő személyek" munkáját.

Az előkelőket külsőleg ruházatuk és ékszereik különböztették meg. Díszes palástot, nyakéket és diadémokat csak az előkelőknek volt joguk viselni. Az uralkodók és az előkelő személyek palotái fából készültek ugyan, de gazdag faragásokkal és festéssel díszítették őket. Az előkelőket aranylemezekkel kirakott hordszékeken hordozták. Különösen fényűző módon ünnepelték meg az új uralkodó trónra lépését. Az uralkodó kiment a szent Guatavita-tó partjára, a papok itt kátránnyal kenték be testét és meghintették aranyporral. Az uralkodó a papokkal együtt tutajra szállt, áldozati ajándékokat dobott a tóba, majd a tó vizében megmosakodva visszatért. Ez a szertartás adott okot az „eldorado"[8] legendájának kialakulására; ez a legenda széltében elterjedt Európában, maga az eldorádó szó pedig a mesés gazdagság kifejezőjévé lett.

Míg a muiszka arisztokrácia életét a spanyolok részletesen leírták, a köznép munkaviszonyairól és helyzetéről igen kevés adat maradt ránk. Tudjuk, hogy az „adófizetők" az adót mezőgazdasági termékekben és kézműipari készítményekben szolgáltatták be. Az adó-elmaradás esetén a hátralékos házában megjelent az uralkodó küldötte egy medvével vagy pumával és addig lakott ott, amíg az adósságot ki nem fizették. Külön csoportot alkottak a kézművesek. A krónikaíró közlése szerint Guatavita lakói a legkiválóbb aranyművesek voltak; ezért „sok guatavitai élt az ország minden részén, és ott aranytárgyakat készített".

Különösen szűkszavúan szólnak a források a rabszolgákról. A rabszolgamunka, minthogy a források nem említik, nyilván nem játszott lényeges szerepet a termelésben.

A MUISZKA VALLÁS

A muiszka törzsek mitológiája eléggé fejletlen volt. A kozmogónikus mítoszok összefüggéstelenek és zavarosak. Az istenek sorában az első helyen Bacsue, a föld és a termékenység istennője állt. Fontos szerepe volt a csere istenének. A muiszka törzsek vallásgyakorlatában a természeti

[8] Eldorado = aranyország.

erők — a Nap, a Hold, a szent Guatavita-tó stb. — tisztelete dominált. A Napnak fiúgyermekeket áldoztak fel, hogy megszűnjék a szárazság.

Nagy jelentőséget tulajdonítottak az ősök tiszteletének. Az előkelők testét bebalzsamozták, és arany maszkot helyeztek rá. A legfelsőbb uralkodók múmiái, a muiszka törzsek hite szerint, szerencsét hoztak, és ezért háború idején magukkal vitték őket a csatatérre. A fő istenségeket az előkelők és a katonák védnökeinek tartották; az egyszerű emberek más istenek templomaiba jártak, amelyek szerényebb áldozati ajándékokkal is beérték. A papság a társadalom felső rétegébe tartozott. A papok élelmiszert, aranyat és smaragdot kaptak az előkelőktől, illetve szedtek be a köznéptől.

A MUISZKA TÖRZSEK A SPANYOL HÓDÍTÁST KÖZVETLENÜL MEGELŐZŐ IDŐBEN

A muiszka kultúrának nem maradtak fenn írásos emlékei. A krónikaírók feljegyeztek néhány szájhagyományt, amelyek mindössze a spanyol hódítás előtti két nemzedék eseményeire vonatkoznak. E hagyományok szerint 1470 körül Bakata (Bacatá) szipája (zipa), Szagvan-macsika (Saguan-machica) 30 000 főnyi sereggel megtámadta a Pasca-folyó völgyében fekvő Fuszagaszuga (Fusagasugá) fejedelemséget. A megrémült fuszagaszugaiak fegyvereiket eldobálva hanyatthomlok elmenekültek; uralkodójuk a szipa vazallusa lett. Ebből az alkalomból áldozatot mutattak be a Napistennek.

Nem sokkal ezután Guatavita fejedelemség uralkodója fellázadt Bakata ellen, és Bakata szipájának, Szagvan-macsikának Tunha (Tunja) uralkodójától, Micsuától (Michua) kellett segítséget kérnie. Miután támogatást kapott, Micsua felszólította Szagvan-macsikát, hogy jelenjék meg Tunhában és tisztázza magát Guatavita fellázadt fejedelmének vádjaival kapcsolatban. A szipa ezt megtagadta. Micsua nem merte megtámadni Bakatát. A hagyomány a továbbiakban elbeszéli, hogyan győzedelmeskedett Szagvan-macsika a szomszédos pancse törzs felett, 16 évi háborúskodás után. A pancsék legyőzése után Szagvan-macsika Hicsuára támadt. A véres ütközetben, amelyben a két fél részéről 50 000—50 000 katona vett részt, mindkét uralkodó elesett. Az ütközetben a bakataiak győztek.

Bakata szipája ekkor Nemekene (Nemequene) lett (a név jelentése: „jaguárcsont"). A hagyomány szerint neki is vissza kellett vernie a pancsék támadását, és le kellett törnie a fuszagaszugaiak lázadását. Az utóbbiak különösen szívósan küzdöttek, végül is fejedelmük kénytelen volt megadni magát. Nemekene helyőrségeket állított fel a legyőzött tartományokban, és megkezdte az előkészületeket, hogy leszámoljon Tunha uralkodójával. Miután 50—60 000 főnyi hadsereget gyűjtött, és bemutatta a szokásos emberáldozatokat, hadba indult. A véres ütközetben Nemekene megsebesült, a bakataiak megfutamodtak, és Tunha katonái üldözőbe vették őket. A hadjáratból visszatérve öt nap múlva Nemekene meghalt. A hatalom unokaöccsére, Tiszkeszuszára (Tisquesusa) szállt át.

Tiszkeszusza uralkodása idején — éppen akkor, amikor bosszút akart állni Tunha uralkodóján — törtek be Bakatába a spanyol hódítók.

A muiszka törzsek laza szövetségei tehát nem tudtak egységes államma összeforrni, az állam kialakulásának folyamatát a spanyol hódítás megszakította.

A KECSUÁK (QUECHUA) ÉS AZ INKÁK ÁLLAMÁNAK MÁS NÉPEI

Az Andok középső vidékén lakó népek őstörténete az utóbbi 60—70 évben végzett régészeti kutatások nyomán vált ismeretessé. E kutatások eredményei, az írott források adataival együtt, lehetővé teszik, hogy felvázoljuk az e területen lakó népek legrégibb történetének főbb korszakait.

Az első korszak — hozzávetőlegesen az i. e. első évezred — az ősközösségi rendszer. A második korszak az i. sz. első évezreddel kezdődött és a XV. századig tartott; ez az osztálytársadalom kialakulásának és fejlődésének időszaka volt. A harmadik az inkák államának korszaka, amely a XV. század elejétől a XVI. század derekáig tartott.

Az első korszak folyamán indult fejlődésnek a fazekasság és az építészeti technika, valamint az aranyművesség. A vallási rendeltetésű vagy a törzsfők lakóházául szolgáló hatalmas épületek építése csak úgy volt lehetséges, hogy a törzsi arisztokrácia felhasználta az egyszerű emberek munkáját. Ez a körülmény, éppúgy, mint a megtalált finom veretű aranytárgyak, arra mutatnak, hogy az első korszak végén megkezdődött a nemzetségi közösség bomlása. E kultúra hordozóinak nyelvi hovatartozása felderítetlen.

A második korszakban két törzsszövetség jött létre. Az északi partvidéken a VIII—IX. században a mocsika (mochica) kultúra uralkodott. E kultúra hordozói külön nyelvcsaládot alkottak. Több száz kilométer hosszúságú csatornák és öntözésre szolgáló vízterelő árkok maradványai őrzik e kor földművelő kultúrájának nyomait. Az épületeket nyers vályogtéglából emelték, kővel burkolt utakat építettek. A mocsika törzsek az aranyat, az ezüstöt és az ólmot nemcsak termésfém formájában használták, hanem értettek az ércből való kiolvasztásukhoz is. Ezekből a fémekből ötvözeteket is készítettek.

Különösen érdekesek a mocsika törzsek kerámia tárgyai. Ezeket fazekaskorong nélkül készítették (fazekaskorongot az Andok vidékének népei később sem használtak soha). A mocsikák edényei, amelyeket ember (többnyire emberi fej), állat, gyümölcs, használati tárgyak mintájára formáltak, és néha egész jeleneteket ábrázolnak, megismertetik velünk alkotóik életét, hétköznapjait. Például találtak egy edényt, amely meztelen rabszolgát vagy hadifoglyot ábrázol, kötéllel a nyakán. A festett agyagedények is a társadalmi rendszer sok emlékét őrzik: urukat hordszéken hordozó rabszolgákat, hadifoglyok (vagy bűnt elkövetők) megölését, szikláról történő levetését, harci jeleneteket stb. ábrázolnak.

A VIII—IX. században indult fejlődésnek az inkák előtti időszak legjelentősebb kultúrája, a tiavanakói (tiahuanaco) kultúra. A kicsiny település, amelyről e kultúra nevét kapta, Bolíviában, a Titicaca-tótól 21 kilométerre délre fekszik. A föld színén levő épületek kb. egy négyzetkilométernyi területet foglalnak el. Köztük van a Kalaszaszajának (Calasasaya) nevezett épületcsoport, amelynek egyik része a Nap Kapuja, az ősi Amerika egyik legszebb emléke. A kőtömbökből emelt kapuívet féldombormű díszíti; a dombormű egy alakot ábrázol, amelynek arcát sugarak veszik körül. Ez az alak nyilvánvalóan a Nap megszemélyesítője. A bazalt- és homokkőlelőhelyek legalább öt kilométernyire vannak a Kalaszaszaja épületcsoporttól. A 100 méteres és még ennél is nagyobb kőlapok tehát, amelyekből a Nap Kapuja épült, csak sokszáz ember együttes erőfeszítése nyomán juthattak el a helyszínre. A Nap Kapuja minden valószínűség szerint a féldomborművön ábrázolt Napistenség templomának részét alkothatta.

A tiavanakói-kultúra a VIII. századtól kezdve négy-öt évszázadon át a perui—bolíviai terület különböző részein virágzott, de klasszikus alkotásai az ajmara nép területén találhatók; nyilván az ajmara nép törzsei teremtették meg ezt a fejlett kultúrát. A tiavanakói-kultúra másodvirágzásának időszakában, körülbelül a X. században létrejött településeken az arany, ezüst és réz mellett megjelenik a bronz is. Tovább fejlődött a művészi ornamentikájú fazekasság és a takácsmesterség is. A XIV—XV. században az északi partvidéken ismét felvirágzik a mocsika törzsek kultúrája, amelynek késői szakaszát csimu (chimu) kultúrának nevezik.

A régészeti leletekből kitűnik, hogy az Andok vidékének népei már az i. e. X. évszázadtól kezdve öntözéses földművelést folytattak, állatokat szelídítettek meg, s társadalmukban fejlődésnek indultak az osztályviszonyok. A XV. század első negyedében megalakult az inkák állama. Legendás történetét a hódítás korának spanyol krónikairói jegyezték fel. Az inkák állama eszerint

úgy jött létre, hogy a Cuzco völgyébe fejlett népek törtek be, amelyek leigázták e völgy eredeti lakosságát.

Az inka állam kialakulásának fő oka nem a hódítás volt, hanem a régi Peru társadalmának belső fejlődési folyamata, a termelőerők fejlődése és az osztályok kialakulása. A tudósok a legújabb régészeti adatok alapján arra hajlanak, hogy az inkák őshazáját ne az inka állam területén kívül keressék. Ha feltételezzük is, hogy máshonnan jöttek a Cuzco völgyébe, itt csak 40—50 km távolságról lehetett szó, s a bevándorlás jóval az inka állam megalapítása előtt történt.

A felföldön, a völgyekben és az Andok vidékének tengerparti részein különböző nyelvcsaládokba tartozó számos kisebb törzs élt, mint például a kecsua (quechua), ajmara (collá), mocsika és pukina (puquina) törzsek. Az ajmara törzsek a Titicaca-tó medencéjében a felföldet népesítették be. A kecsua törzsek a Cuzco völgye körül éltek. A mocsika vagy csimu törzseknek északon, a tengerparton volt a szállásterülete. A pukina törzsek lakóhelyét ma már nehéz megállapítani.

AZ INKÁK ÁLLAMÁNAK MEGALAPÍTÁSA

A XIII. században a Cuzco völgyében megindult az úgynevezett korai inka kultúra fejlődése. Az inki, helyesebben inka kifejezésnek több értelme volt: a perui állam uralkodó rétegét, az uralkodó címét és az egész nép nevét is jelentette. Az inka nevet eredetileg csak egy törzs viselte, amely az állam kialakulása előtt a Cuzco völgyében lakott és minden valószínűség szerint a kecsua nyelvcsoporthoz tartozott. Az inkák fejlődésük virágkorában kecsua nyelven beszéltek. Az inkák és a kecsua törzsek közeli rokonságára mutat az is, hogy az utóbbiak a többi törzshöz képest kiváltságos helyzetben voltak és a „kiváltság alapján az inka" nevet viselték; nem fizettek adót, és közülük nem szedtek rabszolgákat — janakunákat (yanacuna) — az inkáknak végzendő munkákra.

Az inkák történelmi mondáiban 12 uralkodó neve szerepel, akik az utolsó főinka, Atahualpa előtt uralkodtak. A mondák elbeszélik ezen uralkodóknak a szomszédos törzsek ellen folytatott háborúit. E genealógiai mondáknak hozzávetőleges adatai alapján az inka törzs megerősödését és esetleg a törzsszövetség kialakulását a XIII. század első évtizedeire tehetjük. Hiteles adatok az inkák történetéről csak a kilencedik uralkodó, Pacsakuti (Pachacuti) színre lépésétől kezdve (1438—1463) állnak rendelkezésünkre. Ekkor kezdődött meg az inkák felemelkedése. Létrejött és gyorsan erősödött az inka állam. Az ezt követő száz évben az inkák az Andok egész vidékének törzseit — Dél-Columbiától Közép-Chiléig — meghódították és leigázták. Hozzávetőleges számítások szerint az inka állam lakossága hatmillió fő volt.

Az inkák államának anyagi kultúráját és társadalmi rendszerét nemcsak régészeti leletekből, hanem történeti forrásokból is — főként XVI—XVIII. századi spanyol krónikákból — ismerjük.

AZ INKÁK GAZDASÁGA

Az inkák technikájában különös figyelmet érdemel a bányászat és a fémolvasztás. A legnagyobb gyakorlati jelentősége a réz és az ólom bányászatának volt: a két fém ötvözéséből nyerték a bronzot. Nagy mennyiségben bányásztak ezüstércet; az ezüst használata igen elterjedt volt. Az ólmot is használták. A kecsua nyelvben szerepel a vas szó, de ez nyilván a meteoritvas vagy hematit megjelölésére szolgált. Nincs adat arra, hogy vasércet bányásztak és olvasztottak volna; az Andok vidékén ugyanis nem található termésfém. Bronzból baltákat, sarlókat, késeket, feszítőrudakat, harci dárdahegyeket, fogókat, gombostűket, tűket, csengettyűket öntöttek. A bronzkések, balták és sarlók élét átizzították és kikovácsolták, hogy keményebb legyen. Aranyból és ezüstből ékszereket és kultikus rendeltetésű tárgyakat készítettek.

A fémolvasztás mellett az inkák a fazekasságot és a szövést is magas szinten művelték. Az inkák idejéből fennmaradt gyapjú- és gyapotszövetek pompás és finom kidolgozásukkal tűnnek ki. Készítettek bolyhos (bársonyszerű) ruhakelmét és szőnyegeket is.

Az inkák államában fejlett volt a földművelés. Körülbelül 40 fajta hasznos növényt termesztettek, amelyek közül a burgonya és a kukorica volt a legfontosabb.

Az Andokat átszelő völgyek többnyire keskeny, mély, meredek oldalfalú völgyszorosok, amelyekben az esős évszakban nagy vízáradatok zúdulnak le, és lemossák a termő talajréteget; száraz időben viszont nem őrzik meg a nedvességet. Hogy a völgyek lejtőin fekvő földek megőrizzék a nedvességet, az inkák sajátos építmények rendszerét hozták létre, amelyeket tervszerűen és rendszeresen karbantartottak. A megművelt földek lépcsőzetesen, teraszszerűen helyezkedtek el. A terasz alsó szegélyét kőfallal erősítették meg, amely megakadályozta az eróziót. A hegyi folyóktól csatornákat vezettek a földekhez: a terasz szélén gátat építettek. A csatornákat kőlapokkal rakták ki. Az inkák bonyolult építményrendszere egyrészt nagy távolságról juttatta el a vizet a földekre, másrészt megóvta a lejtők talaját az elmosástól. Az öntözőrendszer kifogástalan működésének ellenőrzésére az állam külön tisztségviselőket nevezett ki. A földet ásóbottal (kemény fából, ritkábban bronzból készült heggyel) és kapával művelték meg. Igásállatuk nem volt.

Az állami utak igazgatója és egy útfelügyelő
Rajz Poma de Ayala spanyol krónikájából. XVI. század

Az ország két főút szelte át. Az utak mellett csatornák vezettek, amelyeknek partjain gyümölcsfák nőttek. Az út homoksivatagon át vezető szakaszát burkolattal látták el. Ahol az utakat folyók vagy szurdokok keresztezték, hidakat építettek. A keskeny folyók és szurdokok fölött fatörzseket helyeztek el, s ezeket keresztgerendákkal kötötték össze. A széles folyókon és szakadékokon függőhidak vezettek át; megépítésük kimagasló teljesítmény volt az inkák részéről. A tartópillérül szolgáló kőoszlopok köré öt vastag kötelet erősítettek, amelyeket hajlékony ágakból vagy liánokból fontak. A három alsó kötelet, amely a tulajdonképpeni hidat alkotta, ágakkal fonták össze és fa-keresztgerendákkal borították. A korlátul szolgáló köteleket összeerősítették az alsó kötelekkel.

Szövőnő
Rajz Poma de Ayala krónikájából. XVI. század

Az ősi Amerika népei nem ismerték a kerekes közlekedési eszközöket. Az Andok vidékén a málhákat lámák vitték. Szélesebb folyószakaszoknál pontonhídon vagy kompon keltek át. A komp könnyű falécekből vagy gerendákból készült tökéletesített tutaj volt, amelyet evezővel hajtottak. Teherbírása igen nagy volt: akár 50 embert és még rakományt is szállított.

A régi Peruban már megkezdődött a kézművesség elválása a földműveléstől és az állattenyésztéstől. A földművelő közösségnek csak egyes tagjai foglalkoztak szerszámok, szövetek, agyagedények készítésével, a közösségek között pedig

naturális csere folyt. Az inkák kiválogatták a legkiválóbb kézműveseket és áttelepítették őket Cuzcóba. Itt külön negyedben éltek, az uralkodó és az udvari nemesség részére dolgoztak; az udvar élelmezte őket. Amit a kötelező havi mennyiségen felül készítettek, kicserélhették más cikkekre. Ezek a közösségtől elszakított kézművesek lényegében rabszolgasorban éltek.

Hasonló módon leányokat is kiválogattak, ezek négy évig fonást, szövést és más kézimunkákat tanultak. Ők ugyancsak az előkelők részére dolgoztak. Ilyen volt a kézművesipar kezdetleges formája a régi Peruban.

A csere és a kereskedelem fejletlen volt. Az adókat természetben szedték. Mértékrendszert nem ismertek, kivéve a marékot, ezt a primitív mértékegységet. Használtak súlyokat mérlegkarral, amelynek végére akasztották a megmérendő tárgyat tartalmazó zsákocskát vagy hálót. A csere leginkább a tengerpart és a felföld lakói között fejlődött ki. A termés betakarítása után meghatározott területen találkoztak e kétféle vidék lakói. A felföldiek gyapjút, húst, prémet, állati bőröket, ezüstöt, aranyat és belőlük készült tárgyakat vittek cserére; a tengerpart vidékének lakói gabonát, főzelékféléket, gyümölcsöt, gyapotot, ezenkívül a guano nevű madártrágyát. A különböző vidékeken az általános értékmérő szerepét a só, a bors, a prém, az érc- vagy fémtárgyak töltötték be. A településeken belül nem tartottak vásárokat, a csere alkalomszerű volt.

Az inkák társadalmában — eltérően az azték és csibcsa társadalomtól — nem alakult ki külön szabad kézművesréteg, ezért a más országokkal való csere és kereskedelem fejletlen volt, s nem voltak kereskedelmi közvetítőik sem. Ennek nyilván az az oka, hogy a Peruban korán kialakult despotikus állam kisajátította a rabszolgáknak és részben a faluközösségek tagjainak a munkáját is, és kevés kicserélhető felesleget hagyott meg nekik.

AZ INKÁK TÁRSADALMI RENDSZERE

Az inkák állama az ősközösségi rendszer sok maradványát őrizte.

Az inkák törzse 10 csoportból — hatun-ailjuból (hatunayllu) — állott, amelyek mindegyike ugyancsak 10 ailjura oszlott. Az ailju eredetileg apajogú nemzetség, nemzetségi közösség volt. Egy-egy falut laktak, és a faluhoz tartozó föld a tulajdonukat képezte; az ailju tagjai rokonok voltak és nemzetségi nevet viseltek, amely apai ágon öröklődött. Az ailju exogám volt, a nemzetségen belül nem házasodtak. Úgy tartották, hogy a nemzetségi kultusz tárgyainak — huakák (huaca) — védelme alatt állnak. Az ailjut más néven pacsakának (pachaca), azaz századnak nevezték. A hatun-ailju (a nagy nemzetség) frátria volt, másképpen ezrednek hívták.

Az inkák államában az ailju faluközösséggé alakult át. Ez világosan kiderül a földhasználatból. Az állam összes földje az uralkodó tulajdonát képezte, de gyakorlatilag az ailjuk birtokában volt. A faluközösség területét markának (marca) nevezték (véletlen egybeesés ez a faluközösség német elnevezésével). Az egész faluközösség birtokában levő földet marka-pacsának (marca-pacha), azaz a faluközösség földjének hívták.

A megművelt föld neve csakra (chacra) volt. Három részre osztották: „a Nap földjére" (ez valójában a papok földje volt), az inkák (előkelők) földjére és végül a faluközösség földjére. A földet együttesen művelte meg a faluközösség, bár minden családnak megvolt ezen belül a maga kijelölt területe, amelynek termése őt illette. A faluközösségi tagok közösen dolgoztak, a falu egyik vénjének vezetésével. Először a Nap földjét, aztán az inkák földjét, majd a lakosság földjét és utoljára azt a földet művelték meg, amelynek termése a falu közös alapjába került. Ezt a termésmennyiséget a rászoruló falubeliek támogatására és más közcélokra használták fel. A megművelt földeken kívül minden falunak volt ugaron hagyott földje és legelője, azaz „vad földje" is.

A faluközösségi tagok a földet időszakonként újraosztották egymás között. Az egyes földdarabokat három-négyszer egymásután megművelték, azután ugaron hagyták. A földparcellákat —

topokat — a férfiaknak osztották ki; az apa minden egyes fiúgyerek után még egy parcellát és minden leánygyermek után egy fél topot kapott. A topokon kívül minden faluközösség területén voltak még mujának (muya) nevezett földdarabok is. A spanyol hivatalnokok jelentéseikben „örökletes földnek", „saját földnek", „veteményeskertnek" nevezték. A muja udvarból, házból, hombárból vagy csűrből, továbbá veteményeskertből állt és apáról fiúra öröklődött. Kétségtelen, hogy a muja földterület ténylegesen már magántulajdon volt. A faluközösségi tagok éppen gazdaságuknak ezen a részén tudtak felesleghez jutni gyümölcsből vagy főzelékfélékből, itt tudtak húst szárítani, bőrt cserzeni, gyapjút fonni és szőni, agyagedényeket és bronzeszközöket készíteni, egyszóval, itt állították elő mindazt, amit saját tulajdonukként kicserélhettek más termékre. A faluközösségi földtulajdon és a magántulajdonban levő muják egymás melletti létezése azt mutatja, hogy az ailjuban a rokonsági kapcsolatok helyét a területi kapcsolatok foglalták el.

A földet a leigázott törzsek faluközösségei művelték. A faluközösségeken belül is kialakult a nemzetségi arisztokrácia — a kuraka (curaca). Ezek felügyeltek az egyszerű faluközösségi tagok munkájára és az adókötelezettségek teljesítésére; a nemzetségi arisztokrácia földjét a faluközösség tagjai művelték meg. A kurakáknak a közösség nyájában és magántulajdonban is voltak állataik; állományuk néha több százra rúgott. Gazdaságaikban az ágyas rabnők tucatjai fonták és szőtték a gyapjút vagy gyapotot. A kurakák az állattenyésztés és a földművelés termékeit értékes fémekszerekre és egyéb fényűzési cikkekre cserélték. De a kurakák, minthogy leigázott törzsekhez tartoztak, mégiscsak alárendelt helyzetben voltak az inkák uralkodó rétegével, a legfelsőbb kaszttal szemben. Az inkák nem dolgoztak, ők alkották a katonai szolgálatot teljesítő arisztokráciát. Az uralkodók földet és földművelőket — janakunákat — adtak nekik a meghódított és áttelepített törzsekből. A nemzetségi arisztokrácia is kapott magántulajdonba földet.

Az arisztokráciát külseje, sajátos hajviselete, ruházata és ékszerei élesen megkülönböztették az egyszerű alattvalóktól. Az előkelő inkákat a spanyolok orejonoknak nevezték (a spanyol „oreja" — fül — szóból), mert hatalmas arany fülbevalókat, fülkarikákat viseltek, amelyek megnyújtották fülcimpájukat.

Kiváltságos helyzetet foglaltak el a papok is. Ők kapták a termés bizonyos hányadát. Nem tartoztak a helyi tisztségviselők hatalma alá, hanem külön testületet alkottak, amely a cuzcói főpapság fennhatósága alatt állt.

Az inkáknak volt bizonyos számú janakunájuk, ezeket a spanyol krónikaírók rabszolgáknak nevezték. Minthogy az inkák korlátlan tulajdonában voltak, és minden nehéz munkát ők végeztek, valóban rabszolgák lehettek. Különösen fontos a krónikaíróknak az a feljegyzése, hogy a janakunák helyzete öröklődött. Ismeretes, hogy 1570-ben, tehát 35 évvel az inkák hatalmának bukása után, Peruban még mindig 47 000 janakuna élt.

A termelőmunka nagyobb részét a faluközösségi tagok végezték; ők művelték a földet, csatornákat, utakat, erődítményeket, templomokat építettek. De az a körülmény, hogy megjelent az öröklődő rabszolgasorsban levő emberek nagy csoportja, amelyet az uralkodók és a katonai szolgálatot teljesítő arisztokrácia zsákmányolt ki, arra mutat, hogy a perui társadalom korai rabszolgatartó társadalom volt, amely még megőrizte a nemzetségi-törzsi szervezet számos vonását.

Az inkák államát Tavantinszujunak (Tahuantinsuyu)

Burgonyaszedés
Rajz Poma de Ayala krónikájából.
XVI. század

nevezték, vagyis szó szerint: „a négy rész területének". A négy „részt" egy-egy helytartó igazgatta, a kerületekben pedig a helyi tisztségviselők gyakorolták a hatalmat. Az állam élén az uralkodó állt, a „szapa inka" — „egyedül uralkodó inka" — címet viselte. Ő volt a hadsereg parancsnoka és a közigazgatás vezetője. Az inkák központosított igazgatási rendszert alakítottak ki. Az uralkodó és a legfelső hivatalviselő személyek Cuzcóból ellenőrizték a helytartókat, és mindig készen álltak arra, hogy leverjék a felkelő törzseket. Állandó összeköttetést tartottak fenn az erődökkel és a helytartók székhelyeivel. Az üzeneteket futárstafétával továbbították. Az utakon egymástól nem nagy távolságra postaállomásokat állítottak fel, ahol mindig voltak készenlétben futárok.

A régi Peru törvényei az inkák uralmának védelmét, a leigázott törzsek alávetettségét és a felkelések megelőzését szolgálták. Az inkák szétszakították a törzseket, szétszórva telepítették le őket idegen vidékeken. Mindenki számára a kecsua nyelvet tették kötelezővé.

AZ INKÁK VALLÁSA ÉS KULTÚRÁJA

A vallás nagy szerepet játszott az Andok vidéki népek életében. A legrégibb eredetűek a totemisztikus vallási hiedelmek voltak. A faluközösségek állatneveket viseltek: Puma marka, Kondor marka, Uaman (héja) marka stb. Egyes állatok vallásos tisztelete a későbbiek során is fennmaradt. A totemizmussal volt kapcsolatban egyes növények — elsősorban a peruiak életében igen fontos burgonya — vallásos tisztelete. Ránk maradt néhány burgonyagumó formájú agyagedény, amelyek e növény szellemeit ábrázolják. A „szemecskét" a csírákkal az életre ébredő növény szájának tekintették. Fontos volt az ősök kultusza. Amikor az ailju nemzetségi közösségből faluközösséggé alakult át, az ősöket az illető faluközösség földjének és általában a vidéknek védő és őrző szellemeiként kezdték tisztelni.

Az ősök tiszteletével függött össze a holtak bebalzsamozása (mumifikálása). A múmiákat díszes öltözékben, felékezve őrizték a rendszerint sziklába vájt sírboltokban, és mindennapi használati tárgyaikat is melléjük helyezték. Különösen erős volt az elhunyt uralkodók kultusza: a templomokban rituális szertartásokat végeztek tiszteletükre, múmiájukat a papok nagyobb ünnepek alkalmával körülhordozták. E múmiáknak természetfeletti hatalmat tulajdonítottak, s magukkal vitték a csatákba is. Az Andok törzsei vallásos tisztelettel adóztak a természeti erőknek. Nyilván a földművelés és az állattenyésztés fejlődésével párhuzamosan alakult ki a Pacsamamának (Pacha-mama) nevezett földanya kultusza (pacsa kecsua nyelven földet jelent).

Az inkák államvallást és papi hierarchiát vezettek be. A papok minden bizonnyal általánosították és tovább fejlesztették a már meglevő mítoszokat, és kidolgozták a kozmogóniai mitológia rendszerét. Eszerint a teremtő isten, Virakocsa (Viracocha) teremtette a világot és az embereket a tavon (nyilván a Titicaca-tavon). A világ megteremtése után eltűnt a tengeren túl, és fiát, Pacsakamakót (Pachacamacot) hagyta utódul. Az inkák azt vallották, hogy legendás ősük, Manko Kapak (Manco Capac) a Naptól származik. Az uralkodót a napisten (Inti) megtestesítőjének, isteni lénynek tekintették, akinek hatalma korlátlan. A legnagyobb vallási központ a cuzcói Nap-templom volt, amelyet „szent aranyháznak" is neveztek, mert a szentély főtermének falai aranylemezekkel voltak kirakva. Ebben a teremben három bálvány állt: Virakocsa, a Nap és a Hold szobra.

A templomoknak temérdek kincs, nagyszámú szolga és mesterember, építész, ékszerész és szobrász állt rendelkezésére. Mindezt a gazdagságot a főpapok élvezték. Az inkák vallásgyakorlata az áldozati szertartás volt. Az agrárciklus különböző mozzanatainak megfelelő időpontokban tartott számtalan ünnep alkalmával különféle áldozatokat, főleg állatáldozatokat mutattak be. Rendkívüli esetekben — új uralkodó trónra lépésekor, földrengés, aszály, járvány, háború idején — emberáldozatokat mutattak be: hadifoglyokat, vagy a legyőzött törzsektől sarc fejében elvett gyermekeket.

Az inkák jelentős pozitív ismeretekkel rendelkeztek, amint erről fémolvasztásuk és útjaik tanúskodnak. Területmérésre a különböző emberi testrészek hosszának megfelelő mértékegységeik voltak. A legkisebb hosszmérték az ujj hossza volt, a következő a behajtott nagyujj és a mutatóujj közti távolságnak megfelelő hossz. Földmérésnél általában egy 162 centiméternek megfelelő hosszmértéket használtak. A számolást számolótábla segítségével végezték. A táblát több részre osztották, ezeken belül mozgatták a számolóegységeket, kerek kavicsokat. A Nap állásából határozták meg az időt. A mindennapi életben az időt azzal az időmennyiséggel mérték, amely a burgonya megfövéséhez szükséges (körülbelül egy óra).

Az inkák isteni lényeknek tekintették az égitesteket. A csillagászat ezért szorosan összefonódott a vallással. Volt naptáruk; ismerték a napév és a holdév fogalmát. A Nap helyzetét azért figyelték, hogy meghatározzák a mezőgazdasági munkák időpontját. E célból négy megfigyelőtornyot építettek Cuzcótól keletre és nyugatra. Magában Cuzcóban is végeztek megfigyeléseket: a város közepén egy nagy téren magas emelvényt építettek a megfigyelések céljára.

Az inkák a betegségek gyógyításának egynémely tudományos eljárását is alkalmazták, bár igen elterjedt volt a mágikus kuruzslás. Sokféle gyógynövényt felhasználtak, és bizonyos sebészeti eljárásokat is alkalmaztak, így például értettek a koponyalékeléshez.

Az inkák iskolákat tartottak fenn az arisztokraták fiai számára, beleértve a legyőzött törzsek arisztokráciáját is. Az oktatási idő négy év volt. Az első évben a kecsua nyelvet, a másodikban a vallási ismereteket és a naptárat tanulták, a harmadik és a negyedik évet az úgynevezett kipu (quipu) — a „csomóírás" alapjául szolgáló jelek — megtanulására fordították.

A kipu a következőképpen festett: egy gyapjú- vagy pamutkötélre több sorban zsinegeket kötöttek, néha százat is, amelyek rojtszerűen voltak a kötélhez erősítve. Ezekre a zsinegekre a főkötéltől különböző távolságokra csomókat kötöttek. A csomók formája és mennyisége számokat jelzett. A főkötéltől legtávolabb kötött különálló csomók az egyeseket, a következő sor a tízeseket, az azután következő sorok a százasokat és az ezreseket jelezték; a legnagyobb számokat azok a csomók jelentették, amelyek a főkötélhez a legközelebb helyezkedtek el. A csomók színe meghatározott tárgyakat jelentett: a burgonya jelképe például a barna szín volt, az ezüsté a fehér, az aranyé a sárga és így tovább.

A kipuT főként arra használták, hogy a tisztségviselők által behajtott adók összegét „írásba foglalják", de felhasználták ezenkívül általános jellegű statisztikai adatok, naptári dátumok, sőt történelmi események rögzítésére is. A kipu használatának voltak külön szakértői is; ezeknek a tisztségviselők felszólítására közölniük kellett a különböző adatokat, a megfelelően megkötött csomók alapján. A kipu a hírközlés egyezményes jelrendszere volt, de az írásbeliséghez semmi köze.

A legutóbbi évtizedig tudományos körökben általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy az Andok vidékén élő népeknek nem volt írásuk. A majákkal és aztékokkal ellentétben, az inkáknak nem maradtak írott emlékeik. De a régészeti, néprajzi és történeti források vizsgálata alapján a tudomány most már másképp látja ezt a kérdést. A mocsika kultúra edényeire festett minták között különböző jelekkel ellátott babszemek vannak. Egyes tudósok úgy vélik, hogy a bab-

Az állami raktárak igazgatója „kipu" (quipu) segítségével elszámol Jupanki (Yupanqui) főinkának
Rajz Poma de Ayala krónikájából. XVI. század

szemeken látható jeleknek az ideogrammákhoz hasonló jelképes, egyezményes jelentésük volt. Lehetséges, hogy ezek a jelekkel ellátott babszemek jóslásokra szolgáltak.

A hódítás korának egyes krónikairói szerint az inkáknak volt titkos írásuk. Az egyik krónikaíró azt írja, hogy a Nap-templom egyik helyiségében teleírt táblákat őriztek, amelyeken az inkák uralkodóinak történetét örökítették meg. Egy másik krónikaíró szerint, amikor 1570-ben Peru alkirálya megparancsolta, hogy gyűjtsenek össze és jegyezzenek fel mindent, ami Peru történetéről ismeretes, megállapították, hogy az inkák történetét aranykeretbe foglalt nagy táblákon örökítették meg, és ezeket a Nap-templom közelében fekvő helyiségben őrizték. Ide az uralkodó inkákon és a külön ezzel megbízott történetíró-táblaőrökön kívül senki nem léphetett be. Az inka kultúra mai kutatói bebizonyított ténynek tekintik azt, hogy az inkáknak volt írásuk. Lehetséges, hogy ez képírás volt, s azért nem maradt ránk, mert az aranyrámába foglalt „képeket" a spanyolok, akik a keret miatt rabolták el ezeket a táblákat, azonnal megsemmisítették.

A költészet a régi Peruban több irányban fejlődött. Töredékesen ránk maradtak egyes himnuszok (például egy Virakocsa tiszteletét zengő himnusz), mitikus mondák, történelmi tárgyú eposzok. A régi Peru legjelentősebb költői alkotása egy később drámává átdolgozott hőskölteméný — az „Ollantai" — volt. Ebben az egyik törzs vezérének, az uralkodó ellen felkelt Antiszujunak (Antisuyu) hőstetteit énekelték meg. A hőskölteményben nyilvánvalóan az inka állam megalapításának idejéből származó események és eszmék — az egyes törzseknek a központosított zsarnoki inka uralom ellen vívott harca — öltöttek művészi formát.

AZ INKÁK ÁLLAMÁNAK PUSZTULÁSA. A SPANYOL HÓDÍTÁS

A hagyomány úgy tartja, hogy amikor Pizarro seregei 1532-ben elfoglalták Cuzcót és megölték az uralkodót, Atahualpát, az inkák állama azonnal felbomlott. De pusztulása korántsem következett be ilyen gyorsan. 1535-ben felkelés lángolt fel; s bár ezt 1537-ben leverték, részvevői több mint 35 éven át folytatták az ellenállást.

A felkelést egy Manko nevű inka herceg indította meg. Manko először átállt a spanyolok oldalára, és Pizarro közeli embere lett. De ezt csak azért tette, hogy alaposan kiismerje az ellenséget. 1535 végén Manko megkezdte az erőgyűjtést, majd 1536 áprilisában nagy hadsereggel Cuzco alá vonult, és ostrom alá fogta a várost. A későbbiek folyamán spanyol tűzfegyvereket is használt, miután nyolc spanyol foglyot arra kényszerített, hogy mint fegyverkészítő, tüzér és lőporkészítő szolgálják őt. Az elfogott lovakat is felhasználta. Manko volt az ostromló seregek parancsnoka, kapcsolatot tartott a csapatrészekkel, őrszolgálatot szervezett. Manko spanyolosan öltözött, lóháton járt, és spanyol fegyverrel harcolt. A felkelők összekapcsolták az indián és az európai hadviselés módszereit, és időnként nagy sikereket értek el. De a nagy sereg ellátásával kapcsolatos nehézségek, főként azonban a megvesztegetés és az árulás arra kényszerítették Mankót, hogy 10 hónap után felhagyjon az ostrommal. A felkelők elsáncolták magukat Vilcapampa hegyvidékén, és itt folytatták a harcot. Manko halála után a fiatal Tupak Amaru lett a felkelők vezére.

Az „új-inka államban", amelynek védelmezői a spanyolok kiűzésére és az indiánok függetlenségének visszaszerzésére törekedtek, az élet némileg másképp alakult, mint az európai betörés előtt. A háborús helyzet ellenére csereforgalmat bonyolítottak le a spanyolok által elfoglalt területekkel, titokban fegyvereket szereztek be, amelyeket az indiánok eredményesen tudtak felhasználni. A hódítók egyre gyarapodó erőivel szemben azonban hasztalannak bizonyult az ellenállás. A felkelőket végül is leverték (1572-ben). A hódítók ellen folytatott utolsó háború emlékére a későbbi idők folyamán az Andok felföldjén lakó indiánok vezérei az inka címet és Tupak Amaru nevét vették fel, mint a független indián állam visszaállításának jelképét.

IV. FEJEZET

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK

A XV—XVI. században, amikor az új kereskedelmi útvonalak és új országok felfedezésével megkezdődött Afrika, Ázsia és Amerika népeinek gyarmati kizsákmányolása, Európában meggyorsult a feudalizmus bomlásának és a kapitalizmus kialakulásának folyamata.

A XVI. században az árutermelés és a kereskedelem Nyugat-Európában már jelentős fejlődést ért el, és megnövekedett az általános csereeszközként használt pénz iránti szükséglet. „Amerika felfedezése — írta Engels a földrajzi felfedezések okairól — annak az aranyéhségnek köszönhető, amely a portugálokat előzőleg már Afrikába űzte..., mert a XIV. és XV. században hatalmasan kiterjedt európai ipar és az ennek megfelelő kereskedelem több csereeszközt kívánt meg, mint amennyit Németország — 1450 és 1550 között ez volt a nagy ezüstország — szállítani tudott."[1] Erre az időre az európai társadalom felső osztályaiban szemmel láthatóan megnőtt a fényűzés és a kincsgyűjtés vágya.

Ilyen körülmények között Európában a meggazdagodás szenvedélye, vagy ahogy Marx nevezte, „az általános pénzéhség"[2] úrrá lett a nemeseken, a városi polgárokon, a papokon és a királyokon egyaránt.

A XV. századi Európában a gyors meggazdagodás egyik legcsábítóbb eszköze az Ázsiával folytatott kereskedés volt, amelynek jelentősége a keresztes hadjáratok után egyre növekedett. A Kelettel folytatott közvetítő kereskedelem révén emelkedtek fel a nagy olasz városok, elsősorban Velence és Genova. Európát a Kelet látta el fényűzési cikkekkel. Az Indiából és a Malukuszigetekről behozott fűszerek — bors, szegfűszeg, fahéj, gyömbér, szerecsendió — kedvelt ételízesítők lettek a gazdag házakban; nagy összegeket fizettek néhány szem fűszerért. Az arábiai és indiai illatszerek, a keleti ékszerészek aranytárgyai, az indiai és kínai selyem-, gyapot- és gyapjúkelmék, az arábiai tömjén stb. iránt nagy volt a kereslet Európában. Indiát, Kínát, Japánt aranyban és drágakövekben bővelkedő országnak tartották. Az európai kincsvadászok képzeletét felcsigázták az utazók beszámolói e távoli országok mesébe illő kincseiről; különösen népszerűek voltak Marco Polo velencei kereskedő útijegyzetei. Marco Polo a XIII. században beutazta Kínát és sok más keleti országot. Feljegyzéseiben az európaiak számára ismeretlen Japánról például a következő fantasztikus dolgokat írta: „Aranyuk nagyon sok van, én mondom nektek, rendkívül sok van belőle itt, és nem viszik ki sehová... Leírom most nektek az itteni nép uralkodójának

[1] *Marx—Engels.* Válogatott levelek. Szikra 1950. 496. old.
[2] *Marx* és *Engels* Archivum. IV. köt. 225. old. (oroszul).

különös palotáját. Igazat szólva, a palota nagy és színarannyal van fedve, ugyanúgy, ahogy nálunk a házak és a templomok bádoggal vannak fedve... Elmondom még nektek, hogy a lakószobákban — amelyekből nagyon sok van — a padlót ugyancsak színarany borítja, két ujjnyi vastagon; és a palotában mindent — a termeket és az ablakokat is — arany díszek borítják... Bővében vannak az igazgyöngynek, amely itt rózsaszínű és igen szép, kerek, nagyszemű...". Az európaiakat mesés gazdagsággal kecsegtette a dél-ázsiai tengeri kereskedelmi utak megszerzése is; ezeken az utakon az arabok, indiaiak, malájok és kínaiak élénk kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le a Kelet országai között.

A nyugat-európai országoknak azonban (Itália kivételével) nem volt közvetlen kereskedelmi kapcsolatuk a Kelet országaival, és így nem élvezték a keleti kereskedelemmel járó előnyöket. Európának a Kelettel folytatott kereskedelmi mérlege passzív volt. Ezért a XV. században megindult a fémpénz áramlása Keletre, s ez még inkább fokozta Európában a nemesfémhiányt. Ezenkívül a XV. század az európai és ázsiai országok közötti kereskedelemben új körülményeket teremtett, amelyek következtében a keleti árucikkek ára hallatlanul magasra szökött. A mongol birodalom felbomlása nyomán megszakadt az Európa és Kína, illetve India között Közép-Ázsián és Mongólián keresztül vezető karaván-kereskedelem. Konstantinápoly eleste és a XV. században a kisázsiai és a balkáni török hódítások pedig csaknem teljesen elzárták a Kisázsián és Szírián keresztül Keletre vezető utat. A harmadik út Kelet felé — a Vörös-tengeren át — az egyiptomi szultánok monopóliuma volt, akik a XV. században rendkívül magas vámot szedtek minden szállítmány után. Ez az oka annak, hogy a földközi-tengeri kereskedelem és a kereskedelem központjai, az olasz városok, hanyatlásnak indultak.

A XV. században az európaiak nemcsak Ázsia kincseire áhítoztak, hanem Afrika kincseire is. Ebben az időben a dél-európai országok a Földközi-tengeren keresztül már kereskedtek az északafrikai országokkal, elsősorban Egyiptommal és Maghreb gazdag és kulturált államaival: Marokkóval, Algériával és Tunisszal. Mindamellett a XV. század végéig az afrikai kontinens nagyobb része ismeretlen maradt az európaiak előtt; Európának még nem volt közvetlen kapcsolata Nyugat-Szudánnal, amelyet a Szahara alig járható sivataga és az Atlanti-óceánnak az európaiak által még fel nem derített része szigetelt el.

Az észak-afrikai tengerparti városok azonban kereskedelmi összeköttetésben voltak Szudánnal és a trópusi Afrika belső területeinek törzseivel, itt elefántcsontot és rabszolgákat szereztek be. Nyugat-Szudánból és a guineai partvidékről az aranyat, a rabszolgákat és egyéb árukat a Szaharán át vezető karavánutakon szállították Maghreb városaiba, ahol azután ezek az európaiak kezébe jutottak és arra ösztönözték őket, hogy tengeri úton eljussanak Afrikának ezekre az ismeretlen, gazdag vidékeire.

„Hogy mennyire aláásta és belülről kivájta a pénz a feudalizmust már a XV. század végén — írta Engels —, döntően mutatja az aranyéhség, amely ebben az időben kerítette hatalmába Nyugat-Európát. *Aranyat* kerestek a portugálok az afrikai partokon, Indiában, az egész Távol-Keleten; *arany* volt az a varázsszó, amely a spanyolokat az Atlanti-óceánon át Amerikába hajtotta; *arany* volt az első dolog, ami iránt a fehér ember érdeklődött, amint újonnan felfedezett partra lépett."[3] Nyugat-Európának tehát a XV. században szüksége volt arra, hogy új tengeri utakat keressen Afrika, India és Kelet-Ázsia felé.

De a hosszú és veszélyes tengeri utazásokat — amelyekre európai hajósok a XV. század végétől az Afrikába és a Keletre vezető új utak felkutatása és új országok meghódítása céljából vállalkoztak — csak az tette lehetővé, hogy erre az időre a termelőerők fejlődésének eredményeként lényeges előrehaladás történt a tengeri hajózás és a hadászat terén.

[3] *Engels:* A német parasztháború. MLKK 49—51. füzet. Szikra 1949. 144. old.

A tőkesúlyos vitorláshajó (a normannok már a X. században ezt használták) fokról fokra mindenütt elterjedt, kiszorítva a többszintes görög és római evezős hajókat.

A XV. század folyamán a portugálok, a nyugat-afrikai partok mentén végzett utazásaik idején, a genovai típusú háromárbocos tengeri hajó felhasználásával új, gyorsjáratú, könnyed, hosszú tengeri utakra alkalmas vitorláshajót építettek — a karavellát. A partmenti hajózásra alkalmas hajóktól eltérően a karavellának három árboca és nagyszámú egyenes és csapott vitorlája volt; ezek segítségével kedvezőtlen szélirány esetén is biztosították az előrehaladást. Igen nagy befogadóképességű hajótere és kisszámú legénysége volt, ez alkalmassá tette nagy tengeri utakra. Lényegesen fokozta a hajózás biztonságát, hogy tökéletesebbé váltak az iránytűk és a tengeri térképek — a portolanok. Portugáliában továbbfejlesztették az araboktól átvett asztrolábiumot (szögmérő eszköz, amelynek segítségével az égitestek állását és a szélességi fokot kiszámították); a XV. század végén már olyan tájékozódási eszközök álltak a hajósok rendelkezésére, mint a bolygók mozgását feltüntető táblázatok, amelyek megkönnyítették a tengeri szélességi fok kiszámítását.

A tengeri utazásokat nagymértékben hátráltatta a középkori Európában elfogadott világkép, amely Ptolemaiosz görög csillagász tanain alapult. Ptolemaiosz tagadta a Föld mozgását, és azt állította, hogy a Föld mozdulatlanul áll a világmindenség középpontjában; elfogadta ugyan a Föld gömbalakjának gondolatát, de azt állította, hogy Délkelet-Ázsia valahol délen összeér Kelet-Afrikával, s az Indiai-óceánt minden oldalról szárazföld veszi körül, vagyis az Atlanti-óceánból nem lehet átjutni az Indiai-óceánba, és tengeri úton nem lehet elérni a kelet-ázsiai partokat. A középkorban az az ókori szerzőktől átvett nézet uralkodott, hogy a Föld öt éghajlati övezetre oszlik, s ezek közül csak a két mérsékelt égövben lehetséges élet; a sarkokon az örök fagy teljesen élettelen világa terül el, az egyenlítőnél pedig a szörnyű hőség övezete, ahol felforr a tenger, és a hajók a rajtuk levő emberekkel együtt elégnek.

A XV. századi Európában a reneszánsz térhódítása következtében ezek a nézetek egyre inkább hitelüket vesztették. Marco Polo és más utazók már a XIII. században bebizonyították, hogy Ázsia keleti partja valójában nem nyúlik vég nélkül keletre, ahogy azt Ptolemaiosz állította, hanem tenger veszi körül. Néhány XV. századi térképen Afrikát már külön kontinensként ábrázolták, amely déli részén elkeskenyedik. A Föld gömbalakjának és a szárazföldet körülvevő egységes óceánnak hipotézise, amelyet még ókori tudósok állítottak fel, a XV. században egyre több követőre talált. Ennek alapján Európában felmerült az a gondolat, hogy Ázsia keleti partját el lehet érni tengeri úton: Európától nyugat felé, az Atlanti-óceánon haladva. 1410-ben Pierre d'Ailly francia püspök megírta „A világ képe" című könyvét, amelyben ókori és középkori szerzőknek a Föld gömbalakjáról tett megállapításait idézte, és azt bizonygatta, hogy Spanyolország partjától Indiáig az óceánon nem nagy a távolság; ezt az utat jó széllel néhány nap alatt meg lehet tenni.

A XV. század végén az Indiába vezető nyugati út lehetőségének gondolatát különösen lelkesen hirdette Paolo Toscanelli firenzei orvos és kozmográfus. Térképén az Atlanti-óceán keleten Európa, nyugaton pedig Japán, Kína és India partját mossa; Toscanelli így próbálta bizonyítani, hogy Európából nyugat felé vezet a legrövidebb út Keletre. „Tudom — írta, — hogy ennek az útnak a létezése bebizonyítható azon az alapon, hogy a Föld gömbölyű..."

Martin Behaim nürnbergi kereskedő és csillagász szülővárosának ajándékul elkészítette az első földgömböt, amelyet az alábbi jellemző felirattal látott el: „Tudja meg mindenki, hogy ezen a gömbön az egész világ rajta van. Senki ne kételkedjék abban, hogy milyen egyszerű a világ, és hajón bárhová el lehet jutni, ahogyan ez a földgömb is mutatja..."

A TENGERI HAJÓZÁS ÉS FÖLDRAJZ A KÖZÉPKORI ÁZSIAI NÉPEKNÉL

Az ázsiai népek — az indiaiak, a kínaiak, a malájok és az arabok — a középkor folyamán számottevő eredményeket értek el a földrajzi ismeretek, az Indiai- és a Csendes-óceánon folytatott hajózás és a navigáció terén. Mindez fontos előfeltétele volt az európaiak ázsiai és afrikai földrajzi felfedezéseinek és területi terjeszkedésének.

Az ázsiai népek már jóval azelőtt, hogy az európaiak hajói az Indiai-óceánon megjelentek, felfedezték és használatba vették a nagy dél-ázsiai tengeri utat, amely a Kelet ősi kultúrájú országait — a Vörös-tengertől és a Perzsa-öböltől a Dél-Kínai-tengerig — összekötötte. E tengeri út nyugati szakaszán, India malabari partjától Kelet-Afrikáig, Arábiáig és Egyiptomig, az indiai hajók már az ókorban közlekedtek; kormányosaik ügyesen kihasználták a monszunokat, a déli tengerek időszaki szeleit. Időszámításunk első évszázadaiban kínai, indiai, maláj kereskedők és tengerészek az Indiai-óceán keleti részén, a Dél-Kínai- és a Jáva-tengeren „vágtak utat" hajóik számára, és így kereskedelmi kapcsolatot létesítettek a délkelet-ázsiai országokkal. Az V. század elején Fa Hszien kínai buddhista zarándok egy maláj hajón a bengáli parttól Ceylont, Szumátrát és Jávát érintve Santungig utazott. A VII. században már gyakran tettek meg hasonló utakat.

Az arab hódítások és a kalifátus megalakulása után a Vörös-tengeren, a Perzsa-öbölben és az Indiai-óceán nyugati részén folytatott kereskedelemben és tengerhajózásban az arabok ragadták magukhoz a vezető szerepet. Kezükön volt Aden, Szokotra szigete és a kelet-afrikai partvidék számos városa. A vállalkozó szellemű arab kereskedők közvetítő szerepet töltöttek be a Dél-Ázsia és Európa közötti kereskedelemben. Hajóik Indiába, Ceylonba, Jávába és Kínába jártak; sok dél-ázsiai városban, továbbá Kuangtungban (Kantonban) és Csüancsouban arab kereskedelmi telepek létesültek. Virágzásnak indultak a középkori India tengerparti városai, amelyeket szinte elárasztott az Ázsia tengeri útjain szállított áruk özöne. „Van itt bors, rózsaolaj, igazgyöngy, tömjén, ámbra, korall — írta egy kínai kereskedő a XV. század elején Kalkutta városáról —, vannak színes pamutkelmék, de mindezt más országokból hozzák ide... és itt aranyat, ezüstöt, pamutkelméket, kék és fehér porcelánt, üveggyöngyöket, higanyt, kámfort, mósuszolajat vásárolnak, és nagy raktárak vannak itt, amelyekben az árukat tartják..."

A délkelet-ázsiai tengeri kereskedelem viszont elsősorban a kínaiak és a malájok kezében volt.

A X. századtól a XV. századig Kína tengeri nagyhatalommá vált; tengerparti városai világkereskedelmi központok lettek. Kuangtung a XIV. század elején — egy európai utazó szerint — felért három Velencével. „Egész Itáliában nincs annyi áru, amennyi itt, ebben az egy városban" — írta. Kínából ebben az időben nagy mennyiségben vittek ki selymet, porcelánt, iparművészeti tárgyakat, az importcikkek pedig fűszerek, pamutkelmék, gyógyfüvek, üveg és más áruk voltak. A kínai kikötőkben hosszú tengeri utakra alkalmas nagy tengerjáró hajókat építettek, több fedélzettel, a legénység és a kereskedők elhelyezésére szolgáló számos helyiséggel. E hajók legénységét, amely gyakran az ezer főt is elérte, katonákkal egészítették ki; erre a maláj szigetvilág vizein különösen nagy számban garázdálkodó kalózok miatt volt szükség. A mozgatható vitorlarúd, amelyre a bambuszgyékényből készült vitorlákat erősítették, lehetővé tette, hogy a vitorlák helyzetét a széliránynak megfelelően változtassák; szélcsendben hatalmas evezőkkel hajtották a hajókat. A térképet a kínai tengerészek már az időszámításunk előtti időkben ismerték. A XI. század végén a kínai hajósok már használtak iránytűt (a mágnes tulajdonságait a kínaiak már az ókorban ismerték). „A kormányosok ismerik a partvonulatokat, és éjjel a csillagok, nappal a nap állása után tájékozódnak. Ha pedig a napot felhők takarják, akkor a mindig déli irányt mutató tűhöz igazodnak" — írja egy XII. század elejei értekezés a kínai tengerészek hajózási tudományáról. A kínai tengerészek alaposan ismerték a déltengeri monszunokat, tengeri áramlatokat, zátonyokat, tájfuno-

kat; ezeket az ismereteket az ázsiai hajózás sok évszázados gyakorlata során halmozták fel. Kínában terjedelmes földrajzi irodalom is volt, amely a tengerentúli országok és az onnan Kínába szállított áruk részletes leírását tartalmazta.

A középkori Kína tengeri hatalmát szemléltetően mutatják azok a nagyszabású haditengerészeti expedíciók, amelyeket a Ming-dinasztia egyik tagja, Csengcu császár indított az Indiai-óceánra 1405 és 1433 között. Abban az időben, amikor a portugálok még csak a kezdeti lépéseket tették meg az Atlanti-óceán déli részének beutazására, a kínai flotta, amely 60—100 különféle hajóból állt, összesen 25—30 000 főnyi személyzettel, már hét utat tett Nyugatra, útba ejtve Indokínát, Jávát, Ceylont, India malabari partvidékét, Adent, az arábiai Hormuzt. 1418-ban kínai hajók jártak Afrika szomáli partvidékén. A maláj szigetvilág tengerein a kínai hajóhad vereséget mért számos kalózbandára, amelyek akadályozták a Kína és a délkelet-ázsiai országok közötti tengeri kereskedelem fejlődését. Ezeket az expedíciókat Cseng Ho, az egyszerű származású hírneves kínai tengerész vezette, akit katonai érdemeinek elismeréseképpen magas rangra emelt a császári udvar. Cseng Ho expedíciói egyrészt erősítették Kína befolyását Délkelet-Ázsiában és előmozdították gazdasági és kulturális kapcsolatainak bővülését, másrészt gyarapították a földrajzi ismereteket is: az expedíciók részvevői ugyanis behatóan tanulmányozták, leírták és feltérképezték azokat a vidékeket és tengereket, amelyeket bejártak. „A látóhatáron túl és a föld végénél levő országok most hatalmunk alá kerültek a legnyugatibb és a legészakibb vidékekig, de talán azon túl is, és minden utat bejártunk, és a távolságokat megmértük" — így foglalta össze utazásainak eredményeit Cseng Ho.

A tengeri hajózást magas szintre fejlesztették a malájok, a maláj szigetvilág lakói is. A Malukuszigetekről — a fűszerek hazájából — a Kelet minden országába szállították a különféle fűszereket. A jávai és szumátrai városok, valamint Malaka a XIV—XV. században a kereskedelem, a tengeri hajózás és a földrajztudomány legnagyobb keleti központjai közé tartoztak; a jávai kormányosokat mindenütt úgy ismerték, mint tapasztalt tengerészeket, a malájok térképei pedig pontosságuknál és adataik részletességénél fogva nagy becsben álltak az ázsiai kikötővárosokban.

A XV. században a kereskedelemnek és a tengeri hajózásnak volt egy másik központja, a keletafrikai partok arab városai: Kilva, Mombasza, Malindi, Szofala, Zanzibar szigete stb. Ezek a városok élénk tengeri kereskedelmet folytattak Ázsia valamennyi országával; az arab városok kézműipari készítményeikért a szomszédos törzsektől cserébe kapott elefántcsontot, rabszolgákat, aranyat szállították Ázsiába. Az arab tengerészek jól ismerték a Vörös-tenger menti országokat, a Távol-Kelettel összekötő tengeri utakat. Adataink vannak arra, hogy 1420 körül egy arab hajós, megkerülve Afrika déli csücskét, az Indiai-óceánról áthajózott az Atlanti-óceánra. „Az arab révkalauzok a hajók irányítására iránytűkkel és tengeri térképekkel vannak ellátva, és megfigyeléseket végeznek" — írta Vasco da Gama. A tengerhajózásnak külön szakirodalma keletkezett — útvonalak leírása, hajózási útmutatók, tengerészeti kézikönyvek —, amely összefoglalta a hajózás és a navigáció sok évszázadon át elért legfontosabb eredményeit. A XV. század második felében az Indiai-óceán nyugati részén az egyik legtapasztaltabb arab révkalauz Ahmed ibn Madzsid volt, régi tengerész család sarja. Sok tengerészeti könyvet írt, amelyek Ázsia-szerte ismertek voltak a tengerészek körében. Legjelentősebb műve a „Hasznos tudnivalók könyve a tengerészeti tudomány alapjairól és szabályairól". A könyv részletesen leírja a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl tengeri útvonalait, az Afrika partjai mentén vezető útvonalakat, az Indiába, a maláj szigetvilághoz, Kína és Tajvan partjaihoz vezető tengeri útvonalakat, a part mentén és a nyílt tengeren való hajózás módszereit, útmutatásokat tartalmaz az iránytű használatára, a vonásokra, a csillagászati megfigyelésekre, a partokra, a zátonyokra, a monszunokra és a tengeri áramlatokra vonatkozólag. Ibn Madzsid különösen jól ismerte az Afrika és az indiai malabari partvidék közötti tengeri utakat; ezt később a portugálok első indiai hajóútjuk alkalmával fel is használták.

AZ EURÓPÁBÓL INDIÁBA ÉS A TÁVOL-KELETRE VEZETŐ TENGERI ÚT FELFEDEZÉSE

Portugália és Spanyolország az európai országok közül elsőként fogott az Afrikába és az Indiába vezető tengeri utak kereséséhez. Ezeknek az utaknak a felkutatása érdeke volt a portugál és spanyol nemeseknek, kereskedőknek, papoknak és a királyi hatalomnak. A reconquista befejeződésével (Portugáliában a XIII. század közepén, Spanyolországban a XV. század végén) a kisbirtokos nemesek — hidalgók — nagy tömegei, akiknek a mórok ellen folytatott háború volt az egyedüli foglalkozásuk, „dolog" nélkül maradtak. Ezek a nemesek a háborúskodáson kívül minden más tevékenységet megvetettek, és amikor az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése következtében pénzszükségletük megnőtt, jó részük igen rövid idő alatt eladósodott a városi uzsorásoknál. Ezért a reconquista elfoglaltság és pénz nélkül maradt lovagjai számára különösen csábítónak tűnt az az ötlet, hogy Afrikában vagy a keleti országokban próbáljanak szerencsét. A mórok elleni háborúkban szerzett hadászati tapasztalataik, a kalandvágy, a hadizsákmány és dicsőség utáni sóvárgás alkalmassá tették őket az új, nehéz és veszélyes feladatra — ismeretlen kereskedelmi utak, idegen országok és földek felfedezésére és meghódítására. A XV—XVI. században éppen a szegényebb portugál és spanyol nemesek közül kerültek ki a merész tengeri utazók, az aztékok és inkák államait elpusztító kegyetlen konkvisztádorok, a pénzéhes gyarmati hivatalnokok. „Kezükben kereszt, szívükben telhetetlen aranyéhség" — írta egy kortárs a spanyol konkvisztádorokról. Portugália és Spanyolország gazdag polgárai szívesen adtak pénzt a tengeri expedíciókra, amelyektől a fontos kereskedelmi utak megszerzését, a gyors meggazdagodást és az európai kereskedelemben a hegemóniát remélték. A katolikus egyház szentesítette a konkvisztádorok véres tetteit, mert segítségükkel a katolikus hitre térített törzsek és népek révén új hívőket szerzett, s jelentősen gyarapította földbirtokait és jövedelmeit. A királyi hatalomnak Portugáliában és Spanyolországban hasonlóképpen érdeke volt új országok és kereskedelmi utak felfedezése. A súlyos feudális elnyomás alatt élő, nyomorgó parasztságból és a fejletlen városokból a királyok nem tudtak elegendő pénzt kisajtolni ahhoz, hogy az abszolutista rendszer kiadásait fedezhessék. A királyok a legfontosabb kereskedelmi utak és gyarmatok megszerzésében látták a kiutat a pénzügyi nehézségekből. Ezenkívül a reconquista után „dolog" nélkül maradt nagyszámú katonáskodó nemes súlyos veszélyt jelentett a királyi hatalomra és a városokra nézve, minthogy a feudális nagybirtokosok könnyen felhasználhatták őket az ország egyesítése és a központosított királyi hatalom elleni harcban. Portugália és Spanyolország királyai ezért arra törekedtek, hogy érdekeltté tegyék a nemeseket az új országok és kereskedelmi utak felfedezésében és meghódításában.

Az olasz kereskedővárosokat az északnyugat-európai országokkal összekötő tengeri út a Gibraltári-szoroson keresztül vezetett, megkerülve a Pireneusi-félszigetet. A tengeri kereskedelem fejlődésével a XIV—XV. században megnőtt a portugál és spanyol tengerparti városok jelentősége. De Portugália és Spanyolország terjeszkedése csak az ismeretlen Atlanti-óceán irányában volt lehetséges, mivel a földközi-tengeri kereskedelmet az erős olasz tengerparti városállamok már korábban monopolizálták, az északi- és a balti-tengeri kereskedelem pedig a német városok szövetségének, a Hanzának kezén volt. Az Atlanti-óceánba mélyen benyúló Pireneusi-félsziget földrajzi helyzete is kedvezett a portugál és spanyol terjeszkedés említett irányának. Amikor pedig a XV. századi Európában egyre inkább előtérbe került az új keleti tengeri utak felkutatása, ehhez vajmi kevés érdeküket fűződött az északnyugat-európai országok közötti kereskedelmet kezében tartó Hanzavárosoknak és a földközi-tengeri kereskedelemből élő Velencének.

Mindezeknél a belső és külső okoknál fogva Portugália és Spanyolország úttörő szerepet töltöttek be az Atlanti-óceánon át vezető új tengeri utak felkutatásában.

Elsőnek a portugálok indultak útnak az óceánon. 1415-ben a portugál seregek elfoglalták

Ceuta marokkói kikötővárost, a mór kalózoknak a Gibraltári-szoros déli partján fekvő erődjét. Ezután a portugálok Afrika nyugati partjai mentén dél felé nyomultak előre egészen Nyugat-Szudánig, ahonnan szárazföldi úton szállítottak északra aranyport, rabszolgákat és elefántcsontot. A portugálok Ceutától tovább délre törekedtek „a sötétség tengere" felé, ahogy akkoriban az Atlanti-óceán déli, az európaiak számára ismeretlen részét nevezték. Az erős északnyugat-afrikai arab államok ugyanis útját állták a portugálok keleti terjeszkedésének Afrika földközi-tengeri partjai mentén. A Földközi-tenger nyugati részén gyakorlatilag az arab kalózok voltak az urak.

A XV. század első felében a nyugat-afrikai partok mentén lebonyolított portugál expedíciók megszervezésében részt vett Enrico portugál herceg is, akit a történelem Tengerész Henrik néven ismer. Portugália délnyugati partvidékén, Sagresben megfigyelőtornyot és hajógyárat építettek, s tengerészeti iskolát létesítettek. Sagresben jött létre Portugália első tengerészeti akadémiája. Portugál halászok és matrózok, olasz és katalón tengerészek vezetésével, megtanulták itt a tengerészet minden csínját-bínját; Sagresben ezenkívül foglalkoztak a hajók és a navigációs műszerek tökéletesítésével; a portugál tengeri utazók által gyűjtött adatok alapján tengeri térképeket készítettek és újabb déli expedíciók terveit dolgozták ki. A portugálok a reconquista idején megismerkedtek az arab matematikával, földrajztudománnyal, navigációval, térképészettel és csillagászattal. Az utazások előkészítéséhez szükséges pénzt Tengerész Henrik a Krisztus-rend jövedelmeiből biztosította — a Krisztus egyházi lovagrendnek Tengerész Henrik állt az élén —, továbbá oly módon, hogy több kereskedelmi társaságot szervezett, amelyeknek részvényeit a tengerentúli kereskedelemmel jövedelmüket gyarapítani kívánó gazdag nemesek és kereskedők vásárolták meg.

Eleinte lassan fejlődött Portugáliában a tengeri hajózás: vakmerő, kockázatos vállalkozásnak tűnt „a sötétség tengerének" felkutatása. Lényegesen javult a helyzet akkor, amikor 1432-ben a portugálok nyugaton elfoglalták az Azori-szigeteket, 1434-ben pedig Gil Eannes megkerülte a Bojador-fokot, amelynél délebbre a középkori felfogás szerint nem volt élet. Tíz évvel később egy másik portugál tengerész e foktól 400 mérföldnyire délre hajózott, aranyat és néger rabszolgákat hozott Portugáliába, és ezzel kezdetét vette a portugál rabszolgakereskedelem. A negyvenes évek derekán a portugálok már megkerülték a Zöld-fokot (Cap Verde), és elérték a Szenegál és Gambia torkolata között elterülő, sűrűn lakott, aranyhomokban, elefántcsontban és fűszerekben gazdag partvidéket. Ezután behatoltak az afrikai kontinens belsejébe. Tengerész Henrik szavakban ugyan ellenezte a rabszolgakereskedelmet, de a valóságban minden eszközzel elősegítette; hajói rendszeresen jártak Nyugat-Afrikába rabszolgaszerző utakra, és egyúttal aranyhomok, elefántcsont és fűszerek beszerzésére, amelyekért cserébe a négereknek értéktelen csecsebecséket adtak; rendszerint a hercegnek jutott a hazaszállított zsákmány jelentős hányada.

Az egész afrikai partvidék kifosztásának reménye meggyorsította a portugálok déli előrehaladását. A hatvan-hetvenes években a portugál tengerészek elérték a Guineai-öböl partjait és áthaladtak az egyenlítőn; az Afrikáról készített portugál térképeken új, jellemző elnevezések jelentek meg: „Borspart", „Elefántcsontpart", „Rabszolgapart", „Aranypart". A nyolcvanas évek elején Diogo Cão három ízben hajózott az Aranyparttól dél felé, áthaladt a Kongó-folyam torkolatán, és a Baktérítőnél felállította „padronját" — vagyis nyílt területen kőoszlopot emelt annak jeléül, hogy ezt a területet Portugália királyának birtokaihoz csatolta. Végül Bartolomeo Dias 1487-ben elérte és megkerülte a Jóreménység-fokot, és kijutott az Indiai-óceánra. Hajóinak legénysége azonban, a hosszú út nehézségeitől elcsigázva, megtagadta az út továbbfolytatását, mire Dias kénytelen volt visszafordulni Lisszabonba, anélkül, hogy India partjait elérte volna. De határozottan állította, hogy Dél-Afrikától tengeri úton el lehet jutni az indiai partokig. Alátámasztotta ezt az állítást Pero da Covilhan, akit a portugál király 1487-ben megbízott azzal, hogy keresse meg az észak-afrikai országokon és a Vörös-tengeren át Indiába vezető legrövidebb utat. Covilhan eljutott

India malabari partvidékére, a kelet-afrikai városokba és Madagaszkár szigetére; Kairóból jelentést küldött a királynak, s ebben — egy kortárs feljegyzése szerint — közölte, hogy a portugál karavellák, „amelyek Guineában kereskednek, az egyik országtól a másikig hajózva, e sziget (Madagaszkár) és Szofala irányába haladva könnyen átjuthatnak ezekre a keleti tengerekre és elérhetik Kalkuttát, mert, miként erről most tudomást szerzett, itt mindenütt tenger van".

Az Indiába vezető tengeri út felkutatásának befejezése érdekében Mánuel portugál király expedíciót indított el egyik udvari embere, a kisnemesi sorból származó Vasco da Gama vezetésével. 1497 nyarán Vasco da Gama parancsnoksága alatt négy hajó futott ki Lisszabonból. A hajók megkerülték Afrikát, keleti partjai mentén Malindiig, az Indiával közvetlenül kereskedő gazdag arab városig hajóztak fölfelé. A portugálok itt „szövetséget" kötöttek a város szultánjával, aki megengedte nekik, hogy révkalauzként magukkal vigyék a nevezetes Ahmed ibn Madzsidot. Az ő irányításával tették meg útjuk befejező szakaszát. 1498. május 20-án Vasco da Gama hajói horgonyt vetettek Kalkutta indiai város partjánál. Kalkutta Ázsia egyik legnagyobb kereskedelmi központja, „az egész Indiai-tenger kikötője" volt; így nevezte a XV. század második felében Indiában járt orosz kereskedő, Afanaszij Nyikityin ezt a várost. A portugálok a helybeli rádzsa engedélyével fűszereket vásároltak a városban. A város egész tengerentúli kereskedelmét kezükben tartó arab kereskedők ezzel veszélyeztetve látták monopóliumukat, és a rádzsát meg a város lakosságát a portugálok ellen fordították, akiknek sietve el kellett hagyniok Kalkuttát. Vasco da Gama 1499 szeptemberében ért vissza Lisszabonba. A két esztendeig tartó nehéz hajóúton legénységének több mint a fele elpusztult.

Lisszabonban a fűszerrel megrakott hajók Indiából való hazatérését fényesen megünnepelték.

Portugália az Indiába vezető tengeri út felfedezésével lassanként magához ragadta a Dél-Ázsiával és Kelet-Ázsiával folytatott egész tengeri kereskedelmet. A portugálok az Indiai-óceánon elkeseredett harcot vívtak arab kereskedőhajók ellen, és fokozatosan megszerezték Dél-Ázsia legfontosabb kereskedelmi és stratégiai pontjait. 1501-ben Cabral hadiflottájával megjelent az indiai vizeken, ágyúzni kezdte Kalkuttát, és fűszerrakományt vásárolt Kocsinban. Két évvel később Vasco da Gama ismét útrakelt az Indiai-óceánra. Mint „India admirálisa", kirabolta és elsüllyesztette az arab kereskedők hajóit, és hatalmas zsákmánnyal tért vissza Lisszabonba. Útközben az indiai vizeken állandó hadihajórajt hagyott hátra, amelyet azzal bízott meg, hogy kalóztámadásokat intézzen az Egyiptom és India között közlekedő hajók ellen. A portugálok röviddel ezután elfoglalták az Adeni-öböl bejáratánál levő Szokotra szigetét, továbbá Diu erődjét India északnyugati partján. Ily módon teljesen hatalmukba kerítették a Vörös-tengert és Dél-Ázsiát összekötő tengeri utakat. „Erősítéseket kaptak Portugáliából, és lassanként elvágták a muzulmánok útját, miközben mindenféle hajókat foglyul ejtettek, kiraboltak és erőszakkal elfoglaltak" — jegyezte fel egy XVI. századi arab történetíró. A portugálok Indiában elfoglalt területei és városai támaszpontul szolgáltak Portugália további ázsiai terjeszkedéséhez. Portugál-India alkirálya, d'Albuquerque elfoglalta az India nyugati partján fekvő Goa erődítményt és Hormuz iráni kikötővárost, 1511-ben pedig bevette Malakát, a Malakai-tengerszoros gazdag kereskedővárosát, amely az Indiai-óceán keleti bejáratát őrizte. „A legjobb dolog mindenek közül, ami a világon van" — így jellemezte Malakát d'Albuquerque. Malaka elfoglalásával a portugálok elvágták az elő-ázsiai országokat és a legnagyobb fűszerszállítót, a Maluku-szigeteket összekötő tengeri utat, és kijutottak a Csendes-óceánra. Alig néhány évvel később a Maluku-szigeteket is elfoglalták, és megkezdték a tengeri kereskedelmet Dél-Kínával. Végül 1542-ben elérték a távoli Japán partjait, és megalapították ott az első európai kereskedelmi telepet.

A portugál hódítók keleti terjeszkedésükhöz a keleti tengerészek hajóvezetési módszereit, a dél-ázsiai országokról és tengerekről készült arab és jávai térképeket használták fel. 1512-ben a portugálok kezébe került egy jávai kormányos térképe, amelyen rajta voltak a portugál birtokok,

a Jóreménység foka, a Vörös-tenger, a Maluku-szigetek, a kínaiak tengeri útjai, a hajók által járható közvetlen utakkal és az ország belső területeivel. A portugálok ennek a térképnek alapján hajóztak a maláj szigetvilág vizein a Maluku-szigetekig. A portugál hajók kapitányainak utasításban írták elő, hogy ceyloni és jávai kormányosokat igyekezzenek révkalauznak megszerezni.

A Nyugat-Európából Indiába és Kelet-Ázsiába vezető tengeri út felfedezése révén, különböző hódításokkal Portugália hatalmas gyarmatbirodalomra tett szert, amely Gibraltártól a Malakaszorosig terjedt. India Goában székelő portugál alkirálya öt kormányzónak parancsolt, akik Moçambique-ot, Hormuzt, Maszkatot, Ceylont és Malakát kormányozták. Portugál befolyás érvényesült a nagy kelet-afrikai városokban is. Az Európát Ázsiával összekötő tengeri út felfedezését, amely az emberiség történetének igen fontos eseménye volt, a feudális Portugália a saját meggazdagodására, az afrikai és ázsiai népek kirablására és leigázására használta fel.

Ettől kezdve egészen az 1860-as évekig, a Szuezi-csatorna megnyitásáig, a Dél-Afrika körül vezető tengeri út volt az európai és ázsiai országok közötti kereskedelem fő útvonala, ezen az útvonalon hatoltak be az európaiak az Indiai- és a Csendes-óceán medencéjébe.

AMERIKA FELFEDEZÉSE ÉS A SPANYOL HÓDÍTÁSOK

1492 tavaszán a spanyolok bevették Granadát, a mórok utolsó Pireneusi-félszigeti támaszpontját, ugyanazon év augusztus 3-án pedig a spanyol Palos kikötőjéből kifutott Kolumbusz Kristóf három karavellája. Kolumbusz hosszú útra indult az Atlanti-óceánon, azzal a céllal, hogy megtalálja az Indiába és Kelet-Ázsiába vezető nyugati utat. Ferdinánd és Izabella spanyol uralkodók a Portugáliával való kapcsolat elmérgesedésétől tartva, kezdetben jobbnak látták, ha eltitkolják ennek az utazásnak igazi célját. Kolumbusznak „adományozták mindazoknak a szigeteknek és szárazföldeknek az admirálisságát, amelyeket ... felfedez vagy megszerez ezeken a tengereken és óceánokon", s feljogosították, hogy a belőlük származó jövedelem egytizedét megtartsa magának, „legyen az igazgyöngy vagy drágakő, vagy ezüst, fűszer és egyéb holmi és áru".

Kolumbusz életéről keveset tudunk. 1451-ben született Genova közelében, apja takácsmester volt. Arról azonban nincs pontos tudomásunk, hogy Kolumbusz hol tanult és mikor lett tengerész. Tudjuk, hogy az 1480-as években Lisszabonban élt, és minden valószínűség szerint részt vett a guineai partokra vezényelt néhány tengeri úton. De nem ezek az utazások keltették fel igazi érdeklődését. Tervet dolgozott ki az Európából Ázsiába az Atlanti-óceánon át vezető legrövidebb út felkutatására; alaposan tanulmányozta Pierre d'Ailly említett művét, továbbá Toscanelli és más XIV—XV. századi kozmográfusok műveit, amelyek a Föld gömbölyűségét hirdető tanításon alapultak, de a valóságosnál jóval rövidebbnek vélték az Ázsiába vezető nyugati utat. Kolumbusznak e tervével azonban nem sikerült felkeltenie a portugál király érdeklődését. A lisszaboni „matematikusok tanácsa", amely előzetesen minden expedíció tervét megvitatta, Kolumbusz javaslatait azzal a megindokolással, hogy megalapozatlanok, elutasította. Kolumbusz ekkor Spanyolországba utazott, ahol az Ázsiába vezető új, a portugálok számára még ismeretlen út felkutatásának terve megnyerte Ferdinánd és Izabella tetszését és támogatását.

1492. október 12-én 69 nappal a spanyol Palos kikötőből való kifutásuk után, Kolumbusz karavellái, a hosszú hajóút súlyos nehézségeinek leküzdése után, elérték San Salvadort (minden valószínűség szerint a jelenlegi Watlinggal azonos), az európaiak számára ismeretlen új kontinens partjai közelében fekvő Bahama-szigetcsoport egyik szigetét. Ez a nap Amerika felfedezésének hagyományos dátuma. Az expedíció nemcsak azért volt sikeres, mert Kolumbusz vezette, hanem a sikerben nagy szerepe volt annak is, hogy a tengert jól ismerő palosiakból és más spanyol tengerparti városokból összeválogatott legénység nagy kitartást tanúsított. Kolumbusz négy expedíciót vezetett Amerikába. Ezek során felfedezte és átvizsgálta Kubát, Hispaniolát (Haitit), Jamaicát és

Kolumbusz Kristóf
Arckép a Giovio-féle gyűjteményből

a Karib-tenger más szigeteit, Közép-Amerika keleti partját és Dél-Amerika északi részén Venezuela partjait. Hispaniola szigetén állandó kolóniát alapított, amely a későbbiek folyamán az amerikai spanyol hódítások kiindulópontja lett.

Kolumbusz expedíciói során nemcsak új földek szenvedélyes kutatójának bizonyult, hanem meggazdagodásra törekvő embernek is. Első útja alkalmával ezt írta naplójába: „Minden lehetőt megteszek, hogy eljussak oda, ahol sikerül aranyat és fűszereket találnom... ." „Az arany — írja Jamaicáról — a tökéletesség..., és az, aki bírja az aranyat, mindent megtehet, amit kíván, még az emberi lelkeket is be tudja vinni a paradicsomba..." Az általa felfedezett szigeteken — amint ez hamarosan kiderült — éppenséggel nem volt sok arany és fűszer, s ezért, hogy jövedelmezőségüket mégis emelje, azt javasolta, hogy vigyenek onnan Spanyolországba rabszolgákat: „... És ha meghal is néhány rabszolga útközben — írta a spanyol királynak —, nem mindegyiket éri ilyen sors."

Kolumbusz nem tudta felfedezéseit földrajzilag helyesen felbecsülni, s nem vonta le azt a következtetést, hogy új, ismeretlen világrészt fedezett fel. Élete végéig azt bizonygatta, hogy a délkelet-ázsiai partokat érte el, amelyeknek mesés kincseiről Marco Polo írt, és a spanyol nemesek, kereskedők, királyok ábrándoztak. Az általa felfedezett földeket „Indiáknak" nevezte el, lakóikat pedig „indiánoknak". Még utolsó útja alkalmával is azt írta Spanyolországba, hogy Kuba Dél-Kína, a közép-amerikai partvidék pedig a Malaka-félsziget egy része, és hogy ettől délre tengerszorosnak kell lennie, amelyen keresztül el lehet jutni a gazdag Indiába.

A Kolumbusz felfedezéseiről érkezett hírek nagy izgalmat és nyugtalanságot keltettek Portugáliában. A portugálok szerint a spanyolok megsértették a portugáloknak azt — a római pápa által korábban megerősített — jogát, hogy övék legyen a Bojador-foktól délre és keletre eső minden terület, és megelőzték őket India partjainak elérésében. Portugália katonai expedícióval készült elfoglalni a Kolumbusz által felfedezett területeket. Végül is Spanyolország a pápához fordult, hogy döntse el a vitát. A pápa külön bullában szentesítette Spanyolország birtokjogát a Kolumbusz felfedezte területekre. Rómában ezeket a felfedezéseket a katolikus hit terjesztése és az egyház befolyásának növelése szempontjából értékelték. A Spanyolország és Portugália közti vitát a pápa a következőképpen döntötte el: Spanyolországnak „adományozta örök birtokul" az Atlanti-óceánon a Zöldfoki-szigetektől száz tengeri mérföldre (kb. 600 kilométerre) nyugatra „húzott és megállapított" vonaltól nyugatra eső minden területet. 1494-ben e bulla alapján Spanyolország és Portugália a Tordesillas spanyol városban kötött szerződésben felosztotta egymás között a hódítási övezeteket. A két állam gyarmatbirtokai közti határvonalat az említett szigetektől 370 tengeri mérföldre (több mint kétezer kilométerre) nyugatra állapították meg. Mindkét állam jogot formált arra, hogy a vizeiken megjelenő idegen hajókat üldözőbe vegye és elfogja, vámot vessen ki rájuk, legénységüket a saját törvényeik szerint megbüntesse stb.

De Kolumbusz felfedezései nyomán vajmi kevés aranyhoz jutott Spanyolország, s ezért Vasco da Gama sikerei után a spanyol „Indiákban" való csalódás hangulata terjedt el. Kolumbuszt csalónak nevezték, mert a mesésen gazdag India helyett a balszerencse és a keserűség országát fedezte fel, ahol sok kasztíliai nemes lelte halálát. A spanyol királyok megfosztották őt a további nyugati felfedezések monopoljogától és a felfedezett területek jövedelmének korábban megállapított hányadától. Egész vagyonát elvesztette: minden a hitelezők kezére jutott. A mindenki által elhagyott Kolumbusz teljesen magára hagyatva halt meg 1506-ban. A kortársak hamar elfeledték a nagy

Martin Behaim 1492-ben (Amerika felfedezése előtt) készült glóbusza és G. Lenox 1510—1512-ben készült glóbusza

tengeri utazót, s még az általa felfedezett új földrészt sem róla nevezték el, hanem Amerigo Vespucci olasz tudósról, aki 1499—1504-ben részt vett Dél-Amerika partjainak felkutatásában, és akinek levelei igen nagy érdeklődést keltettek Európában: „Ezeket az országokat Újvilágnak kell nevezni" — írta.

Kolumbusz nyomán az arany és rabszolgák után kutató konkvisztádorok tovább növelték Spanyolország amerikai gyarmatbirtokait. 1508-ban két spanyol nemes királyi pátenst kapott arra, hogy gyarmatokat létesítsen az amerikai világrészen; a következő évben megkezdődött a panamai földszoros spanyol gyarmatosítása; 1513-ban egy Vasco Nuñez Balboa nevű konkvisztádor egy kis csapattal, az európaiak közül elsőnek, átvágott a panamai földszoroson, és eljutott a Csendes-óceánhoz, amelyet „Déli-tengernek" nevezett el. Néhány évvel később a spanyolok felfedezték Yucatánt és Mexikót, és elérték a Mississippi torkolatát is. Kísérleteket tettek az Atlanti-óceánt a Csendes-óceánnal összekötő tengerszoros felkutatására, vagyis arra, hogy bevégezzék a Kolumbusz által megkezdett munkát: nyugat felől elérjék Kelet-Ázsia partjait. Ezt az átjárót kereste 1515—1516-ban de Solis spanyol tengerész, aki a brazil partok mentén délre hajózva eljutott a La Plata torkolatához; ezt keresték a portugál tengeri utazók is, akik a legnagyobb titokban hajtották végre expedícióikat. Európában egyes földrajztudósok annyira bizonyosak voltak ennek a még fel nem fedezett tengerszorosnak létezésében, hogy ismeretlenül is felrajzolták a térképre.

A Csendes-óceánba vezető délnyugati átjáró felkutatására és Ázsiának nyugatról való elérésére indítandó nagyszabású új expedíció tervét terjesztette a spanyol király elé Fernando Magellán (Magalhães), egy Spanyolországban élő kisnemesi származású portugál tengerész. Magellán a portugál király zászlaja alatt harcolt Délnyugat-Ázsiában szárazon és tengeren, részt vett Malaka bevételében, az észak-afrikai hadjáratokban, de minden nagyobb rang és vagyon nélkül tért vissza hazájába. Miután a portugál király még a szolgálati előmenetelt is megtagadta tőle, Magellán elhagyta Portugáliát. Már Portugáliában foglalkozott az Atlanti-óceánból a Balboa által felfedezett „Déli-tengerbe" vezető délnyugati átjáró felkutatásának tervével; feltevése szerint ezen az átjárón el lehetett jutni a Maluku-szigetekre. Madridban „Az India ügyeivel foglalkozó tanács", amely a

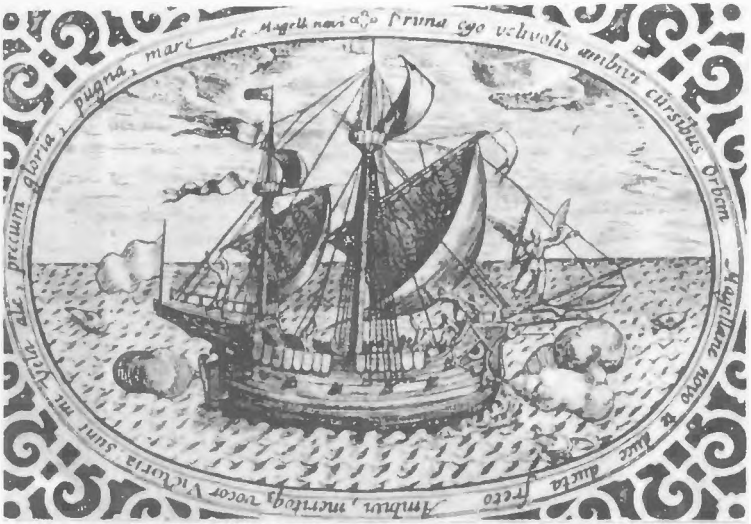

Magellán hajója
Régi metszet

spanyol gyarmatokkal kapcsolatos összes ügyeket intézte, élénk érdeklődéssel fogadta Magellán tervét, ő ugyanis azt állította, hogy a tordesillasi szerződés értelmében a Maluku-szigeteknek Spanyolország birtokába kell kerülniük, és hogy e szigetekre a legrövidebb út a Spanyolország tulajdonában levő „Déli-tengerre" nyíló délnyugati átjárón keresztül vezet. Magellán teljesen biztosra vette az átjáró meglétét, holott — mint később kiderült — eme bizonyosságának egyetlen forrását azok a térképek alkották, amelyekre minden alap nélkül rajzolták ezt a tengerszorost. A Magellán és I. Károly spanyol király közötti szerződés értelmében Magellánnak rendelkezésére bocsátottak öt hajót és az expedíciójához szükséges anyagi eszközöket; őt magát admirálissá nevezték ki, és feljogosították arra, hogy megtartsa magának az expedícióból és az általa a spanyol koronához csatolt új birtokokból származó jövedelmek egyhuszad részét. „Mivel hiteles tudomásom van arról — írta a király Magellánnak —, hogy a Maluku-szigeteken fűszerek találhatók, elsősorban ezek felkutatására küldöm önt oda, és azt akarom, hogy egyenesen ezek felé a szigetek felé tartson."

1519. szeptember 20-án futott ki Magellán öt hajója San-Lucar kikötőjéből. Az út három évig tartott. Magellán leküzdötte a hajóút óriási nehézségeit az Atlanti-óceán ismeretlen déli részén, megtalálta a délnyugati átjárót, amelyet később róla neveztek el. A tengerszoros jóval délebbre volt, mint ahogy azt a térképek — amelyeknek alapján Magellán kereste — feltüntették. Az expedíció, miután kijutott a „Déli-tengerre", elindult az ázsiai partok felé. A „Déli-tengert" Magellán Csendes-óceánnak nevezte el, „mert — mint az expedíció egyik tagja írta — egyszer sem észleltük a legkisebb vihart sem". Több mint három hónapig haladt a flotilla a nyílt óceánon; az éhségtől és a szomjúságtól sokat szenvedő legénység egy része skorbutban meghalt. 1521 tavaszán Magellán Ázsia keleti partja közelében elérte a később Fülöp-szigeteknek nevezett szigetcsoportot. Magellán az általa felfedezett területek leigázása céljából beavatkozott két helyi uralkodó egymás közti viszályába; április 27-én az egyik sziget lakóival történt összetűzés során megölték. Az expedíció legénysége admirálisának halála után tovább folytatta és befejezte ezt a rendkívül nehéz utat; a Maluku-szigetekig csak két hajó jutott el, és csak egy hajó, a „Victoria" tudta fűszerekkel megrakodva tovább folytatni útját Spanyolország felé. Ez a hajó del Cano parancsnokságával az Afrika körül vezető hosszú tengeri úton tért vissza Spanyolországba. Sikerült elkerülnie a találkozást a portugálokkal, akik Lisszabonból parancsot kaptak, hogy tartóztassák fel Magellán expedícióját. Magellán példátlanul merész expedíciójának 265 részvevője közül mindössze tizennyolcan tértek vissza hazájukba. De a „Victoria" nagy rakomány fűszert hozott magával, s ennek eladásából az expedíció minden költségét fedezték, sőt még jelentős nyereséghez is jutottak.

Magellán, a nagy tengeri utazó, befejezte Kolumbusz megkezdett művét: nyugat felől eljutott az ázsiai kontinensre és a Maluku-szigetekre, s eközben új tengeri utat fedezett fel Európából Ázsiába, bár ennek az útnak a nagy távolság és a hajózási nehézségek miatt nem volt

gyakorlati jelentősége. Ez az emberiség történetében első föld körüli utazás megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a Föld gömb alakú, és a szárazföldet körülvevő óceán egységes.

Ugyanabban az évben, amikor Magellán elindult a Maluku-szigetekre vezető új tengeri út felkutatására, egy kis csapat spanyol konkvisztádor lovakkal és 13 ágyúval felszerelve Kubából Mexikó belső területeire vette útját, hogy meghódítsa az aztékok államát, amelynek kincsei India kincseivel vetekedtek. A csapat vezére Hernando Cortez spanyol hidalgó volt. Az elszegényedett nemesi család sarjának — a hadjárat egyik részvevője szerint — „kevés pénze, de sok adóssága volt". Ám miután Kubában ültetvényt szerzett, annyi pénzre tett szert, hogy részben a saját költségén fedezte a mexikói expedíciót.

A lőfegyverrel, acélvértekkel és lovakkal felszerelt spanyolok — az Amerikában addig ismeretlen lovak láttán az indiánokat páni félelem kerítette hatalmába — elsöprő túlerőben voltak az aztékokkal szemben, s fölényüket az is növelte, hogy az ütközetekben fejlettebb hadviselési technikát alkalmaztak. Az indián törzseknek a hódítókkal szembeni ellenállását gyengítette az aztékok és a leigázott törzsek közti ellenséges viszony is. Ez a magyarázata a spanyol csapatok viszonylag könnyű sikereinek.

Cortez, miután Mexikóban partra szállt, csapatát az aztékok fővárosa, Tenocstitlan (a jelenlegi Mexikó város) ellen vezette. A fővároshoz az aztékokkal hadban álló indián törzsek területein keresztül vitt az út, s ez megkönnyítette a hadjáratot. Tenocstitlanba érve a spanyolokat bámulatba ejtette az aztékok fővárosának nagysága és gazdagsága.

Csalárd módon, hitszegéssel hamarosan sikerült foglyul ejteniük Montezumát, az aztékok uralkodóját, és az ő nevében kezdték az országot igazgatni. A Montezumának engedelmeskedő indián törzsfőktől azt követelték, hogy tegyék le a hűségesküt a spanyol királynak, és fizessenek adót aranyban. Abban az épületben, ahol a spanyol csapat megszállt, titkos helyiséget fedeztek fel, amelyben mérhetetlen arany- és drágakő-kincseket őriztek. Az összes aranytárgyakat beolvasztották négyszögletes aranylapokká, és felosztották a hadjárat részvevői között; a zsákmány nagy részét Cortez, a király és a kubai helytartó kapta meg.

Röviddel ezután az országban hatalmas felkelés tört ki a mohó és kegyetlen betolakodók uralma ellen; a felkelők ostrom alá fogták a spanyol osztagot, amely a foglyul ejtett azték uralkodóval együtt a palotában tartózkodott. Corteznek csak nagy veszteségek árán sikerült elmenekülnie Tenocstitlanból; az elvonulás során sok spanyol elpusztult, mert annyira megrakták magukat arannyal, drágakővel, hogy járni is alig tudtak.

Ezúttal is azok az indián törzsek segítettek a spanyoloknak, amelyek annak idején az ő oldalukra álltak, és most féltek az aztékok bosszújától. Cortez ezenkívül Kubából érkezett spanyolokkal egészítette ki csapatát. Miután tízezer főnyi hadsereget gyűjtött, ismét Mexikó fővárosa alá vonult és körülzárta a várost. Az ostrom sokáig tartott; az ostrom alatt a népes város lakosságának többsége meghalt az éhínség, a szomjúság és a betegségek következtében. Végül 1521. augusztus 3-án a spanyolok bevették és földig rombolták az aztékok fővárosát.

Az aztékok államából spanyol gyarmat lett; a spanyolok rengeteg aranyat és drágakövet zsákmányoltak, a földet szétosztották a spanyol telepesek között, az indián lakosságot pedig rabszolga- és jobbágyi sorba süllyesztették. „A spanyol hódítás — írja Engels az aztékokról — azután teljesen elvágta a további önálló fejlődést."[4]

Nem sokkal Mexikó meghódítása után a spanyolok meghódították a közép-amerikai Guatemalát és Hondurast, 1546-ban pedig, néhány betörés után, megszállták a maják földjét, Yucatán-félszigetet. „Túl sok volt a vezető, és túl sok összeesküvést szőttek egymás ellen" — ezzel magyarázta egy indián a maják vereségét.

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. Szikra 1949. II. köt. 184. old.

Tupak Amaru, az inka felkelés foglyul ejtett vezére
Rajz Poma de Ayala krónikájából. XVI. század

Észak-Amerikában a spanyol hódítás nem terjedt Mexikó határain túl. Ennek az a magyarázata, hogy a Mexikótól északra fekvő területeken a spanyol kincsvadászok nem találtak aranyban és ezüstben bővelkedő városokat és államokat; a spanyol térképeken az amerikai kontinensnek ezek a területei a következő felirattal szerepeltek: „Nem jövedelmező földek."

Mexikó meghódítása után a spanyol konkvisztádorok figyelmüket délre, az aranyban és ezüstben gazdag dél-amerikai hegyvidékekre fordították. Az 1530-as években Francisco Pizarro spanyol konkvisztádor — egy írástudatlan katona, aki fiatalabb éveiben disznópásztor volt — elindult az „aranyországnak", az inkák perui államának meghódítására. Ennek az országnak mesés kincseiről a panamai földszoros lakóitól hallott, amikor Balboa expedíciójával ott járt. Pizarro 200 főből álló csapatával és 50 lóval behatolt az inkák államába, s ügyesen kihasználva a két trónkövetelő testvér viszálykodását, egyiküket — Atahualpát — foglyul ejtette, és az ő nevében kezdte kormányozni az országot. Atahualpáért óriási arany váltságdíjat is kapott, amelynek értéke többszöröse volt a birtokába került kincstárnak. Ezt a zsákmányt szétosztották a hadjárat részvevői között; az egész aranyat aranylemezekké olvasztották, s ezzel megsemmisítették a perui művészet felbecsülhetetlen értékű emlékeit. A váltságdíj nem hozta meg Atahualpának a megígért szabadságot; a spanyolok hitszegő módon bíróság elé állították és kivégezték. Pizarro ezután elfoglalta az állam fővárosát, Cuzcót, és az ország teljhatalmú ura lett (1532). Az uralkodói trónra saját emberét, Atahualpa egyik unokaöccsét ültette. Cuzcóban a spanyolok kirabolták a gazdag Nap-templom kincstárát, a templom épületében pedig katolikus kolostort rendeztek be. Potosíban (Bolíviában) rendkívül gazdag ezüstbányák jutottak a spanyolok birtokába.

Az 1540-es évek elején a spanyol konkvisztádorok meghódították Chilét, a portugálok pedig (az 1530—1540-es években) Brazíliát, amelyet Cabral fedezett fel 1500-ban, indiai expedíciója közben (Cabral hajóit útban a Jóreménység foka felé a délegyenlítői tengeráramlat nyugatra sodorta). A XVI. század második felében a spanyolok meghódították Argentínát is.

Így fedezték fel az Újvilágot és hozták létre az amerikai világrészen a feudális-abszolutisztikus Spanyolország és Portugália gyarmatbirodalmát. A spanyol hódítás véget vetett az amerikai kontinensen élő népek önálló fejlődésének és a gyarmati rabszolgaság igájába hajtotta őket.

FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK ÉSZAK-AMERIKÁBAN ÉS AUSZTRÁLIÁBAN

Mit sem törődve azzal a szerződéssel, amelyet Portugália és Spanyolország kötött a hódítási övezetek felosztására, más európai országok nyereség- és kincshajhászó tengerészei és kereskedői is megindultak a Föld addig ismeretlen tájainak felkeresésére. John Cabot (Giovanni Caboto) Angliában élő olasz tengerész, aki az Indiai-óceánra vezető északnyugati út felkutatására expedíciót indított, 1497-ben felfedezte Új-Fundlandot vagy a Labrador-félszigetet. Fia, Sebastian Cabot pedig 1498-ban elérte és felkutatta Észak-Amerika északkeleti partját. Később angol és francia tengeri utazók feltárták Észak-Amerika keleti részét, a hollandok pedig a XVII. század folyamán

több tengeri útjuk eredményeképpen felfedezték Ausztráliát, amelyre vonatkozólag már az ókori földrajztudósoknál található néhány homályos adat. 1606-ban egy holland hajó, amelynek Willem Janszoon volt a kapitánya, elsőnek érte el Ausztrália északi partját, 1642—1644-ben pedig Tasman holland tengerész két hajóutat vezetett az ausztráliai partokra, és Ausztráliát dél felől az általa felfedezett Tasmania szigetéig megkerülve bebizonyította, hogy Ausztrália önálló, új világrész.

A londoni kereskedők, amikor látták, hogy „milyen csodálatosan gyorsan gyarapszik a spanyolok és portugálok gazdagsága új országok felfedezése és új kereskedelmi piacok felkutatása révén", 1552-ben Willoughby parancsnoksága alatt három hajóból álló expedíciót szerveztek. Az expedíció megkísérelte, hogy Szibéria partjait megkerülve megtalálja a Kínába vezető északkeleti átjárót. Willoughby expedíciójának hajóit a Barents-tengeren a vihar elszakította egymástól; két hajó a Barents-tenger déli részén a jég közé szorult, és egész legénységük megfagyott, a harmadik hajó eljutott a Fehér-tengerre, elérte az Északi-Dvina torkolatát. A hajó kapitánya, Chancellor Moszkvába utazott, ahol Rettegett Iván fogadta őt. 1556-ban és 1580-ban az angolok ismét megkísérelték az északkeleti átjáró felkutatását, de hajóik az összefüggő jégtakaró miatt nem jutottak tovább a Kara-tenger bejáratánál.

A XVI. század végén holland kereskedők három expedíciót indítottak ennek az átjárónak a felkutatására. Ezeket Willem Barents vezette. De ezek a hajók sem jutottak túl Novaja Zemlján. Utolsó expedíciója során (1596—1597) Barents itt telelt, mert hajója megrekedt a jégben.

A XVI—XVII. SZÁZADI OROSZ FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK

Az orosz nép is kivette a részét a XVI—XVII. századi nagy földrajzi felfedezésekből. Orosz utazók és tengerészek nevéhez számos felfedezés fűződik (főként Ázsia északkeleti részén), amelyek hozzájárultak az egyetemes tudomány gazdagításához.

Az oroszoknak a földrajzi felfedezések iránti fokozott figyelme abban leli magyarázatát, hogy az országban tovább fejlődtek az áru- és pénzviszonyok, megkezdődött az egységes belső piac kialakulása, valamint abban, hogy Oroszország fokozatosan bekapcsolódott a világkereskedelembe. A tárgyalt időszakban az orosz utazók és tengerészek elsősorban északkeleti (Szibéria és a Távol-Kelet) és délkeleti irányban (Közép-Ázsia, Mongólia, Kína) hajtottak végre felfedező utazásokat.

A kortársak számára a tudományos megismerés szempontjából sokat jelentettek az oroszok XVI—XVII. századi kereskedelmi és diplomáciai utazásai a Kelet országaiba, továbbá a közép- és belső-ázsiai országokkal, valamint Kínával való összeköttetés megteremtése a legrövidebb szárazföldi útvonalak felkutatása révén.

A XVII. század derekára az oroszok már alaposan megismerték és részletesen leírták a Közép-Ázsiába vezető utakat. Részletes és értékes adatokat tartalmaztak erre vonatkozólag I. D. Hovlov (1620—1622), Anyiszim Gribov (1641—1643 és 1646—1647) orosz követek és mások követjelentései.

Élénk érdeklődést tanúsítottak az oroszok a távoli Kína iránt. Dmitrij Geraszimov orosz követ már 1525-ben Rómában jártakor közölte Paulus Jovius íróval, hogy Európából az északi tengereken keresztül is el lehet jutni Kínába. Geraszimov tehát megfogalmazta az Európából Ázsiába vezető északi út felhasználásának merész gondolatát. Ezt a gondolatot Jovius jóvoltából, aki külön könyvet írt a moszkvai államról és Geraszimov követségéről, Nyugat-Európában széles körben megismerték és élénk érdeklődéssel fogadták. Feltehető, hogy Willoughby és Barents expedícióira is az orosz követ közlései alapján került sor. Mindenesetre a keletre vezető északi tengeri út keresése már a XVI. század közepén azt eredményezte, hogy Nyugat-Európa és Oroszország között közvetlen tengeri összeköttetés jött létre.

A Kínába tett utazásokra vonatkozó első hiteles bizonyíték Ivan Petlin kozák követségének

1618—1619. évi adatai. Petlin Tomszkból Mongólia területén keresztül jutott el Kínába, és felkereste Peking városát. Hazatérve, Moszkvában átnyújtotta „a kínai területről készült rajzot és vázlatot". Petlin utazása sokban gyarapította a Kínába vezető utakra, Mongólia és Kína természeti kincseire és gazdaságára vonatkozó ismereteket, elősegítette a kortársak földrajzi látókörének kitágulását.

A korszak földrajzi felfedezései közül jelentős teljesítmény volt Észak- és Északkelet-Ázsia hatalmas területeinek felkutatása az Urál-hegységtől egészen a Jeges-tenger és a Csendes-óceán partjáig.

Szibéria Oroszországhoz csatolásának első lépése Jermak Tyimofejevics kozák atamán 1581. évi hadjárata volt. 840 főnyi csapatát, amelyet a szibériai kánság mérhetetlen kincseiről szállongó hírek fűtöttek, az uráli gazdag nagybirtokosok és sóbányatulajdonosok, a Sztroganovok pénzén szerelték fel. Jermaknak a kormány által támogatott hadjárata (1581—1584) a szibériai kánság bukását és Nyugat-Szibériának az orosz államhoz való csatolását eredményezte.

Már a XVI. század közepén említés történik arról, hogy orosz sarkvidéki tengerészek az ország európai részéből az Obi-tengeröbölbe és a Jenyiszej torkolatáig hajóztak. Ezek a tengerészek a Jeges-tenger partjai mentén kisebb tőkesúlyos vitorlás hajókon — ún. „korcsolyákon" — közlekedtek; ezek, a jég közé szorulás veszélyét csökkentő, tojás alakú hajótestüknél fogva, igen alkalmasak voltak az északi sarkvidéki jeges vizeken való hajózásra. A XVI—XVII. századi orosz tengerészek iránytűt és térképeket használtak. A XVII. század első két évtizedében már meglehetősen rendszeres vízi összeköttetés létesült a nyugat-szibériai városok és Mangazeja között az Obon, az Obi-tengeröblön és a Jeges-tengeren át (az úgynevezett „Mangazejai út"). Ugyanígy megteremtették az összeköttetést Arhangelszk és Mangazeja között. A kortársak tanúsága szerint Arhangelszkből „Mangazejába egész évben sok iparos és kereskedő ember jár hajóval, mindenféle német (azaz külföldi, nyugat-európai) áruval és gabonával megrakodva". Rendkívül fontos volt annak a ténynek a megállapítása, hogy a Jenyiszej ugyanabba a „Jeges-tengerbe" ömlik, amelyen Nyugat-Európából Arhangelszkbe hajóznak. Ez a felfedezés Kondratyij Kurocskin orosz kereskedő nevéhez fűződik, aki elsőnek hajózott végig a Jenyiszej alsó folyásán annak torkolatáig.

A „Mangazejai út" jelentőségét nagyban csökkentették az 1619—1620-ban hozott kormányintézkedések, amelyek megtiltották a Mangazejába vezető tengeri út használatát, hogy így megakadályozzák a külföldiek behatolását erre a területre.

Az oroszok, akik egyre messzebb hatoltak előre a kelet-szibériai tajgában és tundrákon, felfedezték Ázsia egyik legnagyobb folyóját, a Lenát. A Lena-folyóhoz vezetett északi expedíciók közül kiemelkedik Penda felfedező útja (1630 előtt). Turuhanszkból indult el 40 fegyveressel, hajón végig ment az Alsó-Tunguszkán, majd innen szárazon átvontatta a hajót a Lenáig. A Lenán leereszkedve elérte Jakutia középső vidékét, azután megfordult, és ugyanezen a folyón visszafelé haladva csaknem a felső folyásig hajózott. Innen a burját sztyeppéken áthaladva hajóját az Angara (Felső-Tunguszka) vizére bocsátotta, s az oroszok közül elsőnek, a folyó híres zuhatagjain sikeresen átjutva, végighajózott az Angara teljes hosszán, majd elérte a Jenyiszejt, s a Jenyiszejen visszatért kiindulópontjára, Turuhanszkba. Penda és társai több ezer kilométer hosszú, példa nélkül álló körutazást tettek meg ezeken a nehezen járható vidékeken.

1663-ban két bátor tengerész, Ivan Rebrov és Ilja Perfiljov a Lena torkolatától kelet felé hajózott, és a tengeren a Jana-folyó torkolatáig jutott el; 1636-ban ugyanez a Rebrov újabb tengeri utazásra indult, és elérte az Ingyigirka torkolatát.

Csaknem ezzel egy időben orosz katonák és iparosok (Posznyik Ivanov és mások) csoportjai a szárazföldön indultak útnak északkeleti irányban, és jutottak el az említett folyókhoz. Posznyik Ivanov és társai lóháton tették meg a hegységeken át vezető hosszú és nehéz utat.

Ázsia északkeleti részén fontos felfedezést tett az 1640-es évek elején Mihail Sztaduhin

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK ÉS GYARMATI HÓDÍTÁSOK A XV. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉIG

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

expedíciója. A kozák Sztaduhin és kereskedő osztaga, amelynek Szemjon Gyezsnyev is tagja volt, hajón leereszkedett az Ingyigirkán, és 1643-ban a tengeren eljutott a „Kovima-folyóhoz", vagyis a Kolima-folyó torkolatához. Itt megalapította az alsó-kolimai téli szállást, ahonnan néhány évvel később a kozák Szemjon Ivanovics Gyezsnyev és (a Popov néven ismert) Fedot Alekszejev vállalkozó hajói nevezetes útjukra, az ázsiai világrész északkeleti kiszögellésének megkerülésére indultak.

A korszak kiemelkedő eseménye volt 1648-ban az Amerika és Ázsia közti tengerszoros felfedezése, amely Gyezsnyev és Fedot Alekszejev (Popov) nevéhez fűződik.

Szemjon Gyezsnyev már 1647-ben kísérletet tett arra, hogy a tengeren közelítse meg a titokzatos Anadir-folyót, amelynek híre eljutott az oroszokhoz. De „a jég nem engedte őt az Anadir-folyóhoz", és kénytelen volt visszafordulni. Gyezsnyev és társai azonban nem tettek le arról az elhatározásukról, hogy elérik a kitűzött célt. 1648. június 20-án a Kolima-folyó torkolatától — újabb expedíció — hét hajó indult az Anadir-folyó felkutatására. A Gyezsnyev és Alekszejev vezette expedícióban mintegy százan vettek részt. Nem sokkal az indulás után négy hajó eltűnt, és a rajtuk levőkről a továbbiakban semmi hír sem érkezett ennek a rendkívül nehéz jeges-tengeri útnak részvevőihez. A másik három hajó, amelynek parancsnoka Gyezsnyev, Alekszejev, illetve Geraszim Ankugyinov volt, tovább folytatta útját északkelet felé. A Csukcs-fok közelében (amelyet később Gyezsnyevről neveztek el) hajótörést szenvedett Ankugyinov hajója; legénységét a másik két hajó vette fedélzetére, és az expedíció kitartóan folytatta útját a Jeges-tengeren. 1648 szeptemberében Gyezsnyev—Alekszejev expedíciója megkerülte Ázsia északkeleti kiszögellését, a Csukcs (másnéven Nagy Köves)-fokot, és áthaladt az Amerikát Ázsiától elválasztó (később Bering-szorosnak nevezett) tengerszoroson. Gyezsnyev és Alekszejev hajóját egy vihar elsodorta egymástól. A később Beringről elnevezett tenger hullámai sokáig dobálták Gyezsnyev hajóját, amely 25 embert vitt a fedélzetén, míg végül partra vetették. Gyezsnyev ezután társaival a szárazföld belseje felé indult, és 10 hetes hősies menetelés után — amelynek során az emberek ismeretlen vidéken, „fázva és éhezve, cipő és ruha nélkül" törtek előre — elérte expedíciójának célját, az Anadir-folyót. Ez a nagy jelentőségű földrajzi felfedezés bebizonyította, hogy Amerika önálló kontinens, és tenger választja el Ázsiától; így jutottak az Északkelet-Ázsia körüli tengeri út felfedezésére.

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy Kamcsatkát is oroszok fedezték fel a XVII. század közepén. Utólagos hírek szerint Fedot Alekszejev és társai hajójukon Kamcsatkába vetődtek, és itt az oroszok hosszú ideig éltek az itelmenek közt. Ennek a ténynek az emléke sokáig fennmaradt Kamcsatka lakói között, és a XVIII. század első felében egy orosz tudós, Krasenyinnyikov „Kamcsatka földjének leírása" című munkájában be is számolt erről. Van olyan feltevés is, amely szerint a Gyezsnyev expedíciójához tartozó hajók egy része, amely a Csukcs-fokhoz vezető úton eltűnt, eljutott Alaszkáig, ahol orosz települést alapított. 1937-ben a Kenai-félszigeten (Alaszka) végzett földmunkák során háromszázéves házak maradványaira bukkantak, amelyeket a tudósok feltevése szerint annak idején oroszok építettek.

Ezenfelül Gyezsnyevnek és társainak nevéhez fűződik az eszkimók lakta Diomida-szigetek felfedezése és az Anadir-folyó medencéjének felkutatása.

Gyezsnyev és Alekszejev felfedezése szerepel a XVII. századi Oroszország térképein, amelyek feltüntették a Kolimától az Amurig vezető szabad tengeri utat.

1643—1651 folyamán V. Pojarkov és J. Habarov az Amur-folyó vidékére vezettek expedíciókat, amelyek számos értékes adatot szolgáltattak erről az európaiak által még fel nem derített folyóról.

Így tehát viszonylag rövid történelmi idő alatt (az 1580-as évektől az 1740-es évekig) az oroszok bejárták egész Szibériát, sztyeppéit, tajgáját, tundráját, végighajóztak az északi sarkvidék tengerein és számos kimagasló földrajzi felfedezést tettek.

A XVI—XVII. század folyamán európai tengerészek és utazók merész expedícióik során a föld felületének és a szárazföldet körülvevő tengereknek és óceánoknak nagyobb részét felfedezték és felkutatták; feltárásra vártak még: Amerika, Ázsia, Afrika és Ausztrália belső területei. Felderítették a világrészeket összekötő legfontosabb tengeri útvonalakat. A földrajzi felfedezésekkel azonban egyszersmind kezdetét vette a felfedezett országok népeinek borzalmas méretű leigázása és kirablása. A felfedezett területek népeit az európai kincsvadászok szemérmetlenül kifosztották és kizsákmányolták, nem riadva vissza ármánytól, hitszegéstől, csalástól, a bennszülött lakosság kiirtásától. Ez volt az ára annak, hogy Nyugat-Európában meggyorsult a tőkés termelés kialakulása.

A földrajzi felfedezések nyomán létrejött gyarmati rendszer egyrészt elősegítette, hogy az európai burzsoázia kezében felhalmozódjanak a tőkés nagyüzemi termelés megteremtéséhez szükséges óriási összegek, másrészt piacot biztosított termékeik számára. Egyszóval nagyban elősegítette az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás folyamatát. A gyarmati rendszer létrejöttével kezdődött meg a világpiac kialakulása, ami hatalmas lökést adott a nyugat-európai kapitalista viszonyok kibontakozásához és fejlődéséhez.

„A gyorsan sarjadó manufaktúrák számára — írta Marx — a gyarmat felvevő piacot és a piaci monopólium által hatványozott felhalmozást biztosított. Az Európán kívül nyílt fosztogatás, rabszolgaságba döntés és rablógyilkosság útján zsákmányolt kincs visszaáramlott az anyaországba és itt átváltozott *tőkévé.*"[5]

Az európai burzsoázia felemelkedését elősegítette a XVI. és XVII. században lezajlott úgynevezett árforradalom is. Az árforradalom előidézője az Amerikából Európába özönlött nagy mennyiségű arany és ezüst volt, amelyet a rabszolgák és jobbágyok olcsó munkájából nyertek. A XVI. század közepén a gyarmatokon ötször annyi aranyat és ezüstöt bányásztak, mint Európában Amerika felfedezése előtt. Az európai országokban forgalomban levő ércpénz mennyisége a XVI. század folyamán több mint négyszeresére nőtt. Az olcsó arany és ezüst Európába özönlése nyomán a pénz vásárlóereje nagymértékben csökkent, és mind a mezőgazdasági, mind az ipari árucikkek ára két-háromszorosára, vagy annál is magasabbra szökött. A városokban mindenki, aki munkabérből élt, megszenvedte ezt az áremelkedést, a burzsoázia viszont meggazdagodott. Falun azok a nemesek húzták az áremelkedésből a legnagyobb hasznot, akik új típusú gazdálkodást folytattak, bérmunkát alkalmaztak és magas áron értékesítették termékeiket, továbbá a gazdag parasztok, akik ugyancsak piacra vitték termékeik jelentős részét. Előnyös volt az áremelkedés azoknak a földbirtokosoknak is, akik földjüket rövid lejáratú bérletbe adták. Hasznot húztak belőle végül a hosszú lejáratú bérlők, a telkes parasztok, akik szokásjog által rögzített pénzjáradékot fizettek. Tönkrementek viszont a feudális nagybirtokosok, akik földbirtokuk nagy részét még a XVI. század előtt hosszú lejáratú bérletbe adták, megállapított pénzjáradék fizetése ellenében. Ott, ahol lehetséges volt, a feudális nagybirtokosok veszteségeiket a parasztok kizsákmányolásának fokozásával, a pénzjáradék emelésével, a pénzszolgáltatásról a terményszolgáltatásra való áttéréssel vagy a parasztoknak a földről való elkergetésével próbálták ellensúlyozni. Az „árforradalom" súlyosan érintette a szegényparasztokat is, akik részben munkaerejük áruba bocsátásából éltek, továbbá a mezőgazdasági bérmunkások. Marx a következőket írja az „árforradalomról": „A csereeszközök gyarapodása egyrészt a bér és a földjáradék elértéktelenedésére, másrészt az ipari profit megnövekedésére vezetett. Más szavakkal: amilyen mértékben hanyatlott a földtulajdonosok osztálya és a dolgozók osztálya, a hűbérurak és

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 697. old.

a nép, olyan mértékben emelkedett a tőkések osztálya, a burzsoázia."[6] Az „árforradalom" tehát ugyancsak fontos tényezője volt a nyugat-európai kapitalizmus fejlődésének.

A nagy földrajzi felfedezések eredményeképpen kibővültek Európa kapcsolatai az afrikai, dél- és kelet-ázsiai országokkal, és először jött létre összeköttetés Európa és Amerika között. A kereskedelem világkereskedelemmé fejlődött. A gazdasági élet központja a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra tevődött át, elvesztették korábbi jelentőségüket a dél-európai országok, mindenekelőtt az olasz városok, amelyeken keresztül azelőtt az Európa és a Kelet közötti forgalom lebonyolódott. Új kereskedelmi központok létesültek: Portugáliában Lisszabon, Spanyolországban Sevilla, Hollandiában Antwerpen. Antwerpen Európa leggazdagabb városa lett: ebben a városban óriási méreteket öltött a gyarmatáru-, különösen a fűszerkereskedelem, nagyszabású nemzetközi kereskedelmi és hitelműveleteket bonyolítottak le. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy — más városokkal ellentétben — Antwerpenben a kereskedelmi és hitelügyletek teljes szabadsága uralkodott. 1531-ben Antwerpenben a kereskedelmi és pénzügyi műveletek lebonyolítására külön épületet emeltek. Ez volt a tőzsde, amelynek homlokzatára a következő jellegzetes felirat került: „Az összes nemzetbeli és nyelvű kereskedők szolgálatára." A vásárló, amikor a tőzsdén kereskedelmi ügyletet kötött, az árunak csak mintapéldányait látta. A fizetési kötelezvényeket — a váltókat — a tőzsdén értékpapírként jegyezték; kialakult a vagyonszerzés új formája — a tőzsdei spekuláció.

[6] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 145. old.

V. FEJEZET

ITÁLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Itália politikai széttagoltsága a XVI. század kezdetére sem szűnt meg. Azok a belső okok, amelyek a XI. és a XV. század közötti időben Európában hatalmas központosított monarchiák kialakulásához vezettek, Itáliában — akárcsak Németországban — jóval kisebb mértékben érvényesültek, mint sok más európai országban. Az olasz városok korai felvirágzása elsősorban a közvetítő kereskedelemben való aktív részvételükkel függött össze, ezért — mivel a külkereskedelemben vetélytársként álltak egymással szemben — nem sok érdekük fűződött az ország politikai egyesítéséhez.

A XV. század végére az apró olasz államok és városi köztársaságok közül öt többé-kevésbé nagy állam emelkedett ki: Milánó, ahol a Sforza-nemzetségbeliek uralkodtak; Velence, itt továbbra is a kereskedelmi oligarchia kezében volt a hatalom; Firenze, a Mediciek uralma alatt; a pápai állam és a Nápolyi vagy Egyesült Szicíliai Királyság. Milánó, Velence és Firenze nemcsak a környező falusi területekre terjesztette ki uralmát, hanem a szomszédos kisebb és gyengébb városokra is. Igen célratörő és agresszív politikát folytatott a pápaság: birtokai növelése érdekében sem csalástól, sem árulástól, sem bűntettektől nem riadt vissza. Dél-Itáliában — a nápolyi királyságban — az idegen, Aragóniai-dinasztia uralkodott; ily módon ez a terület függő helyzetbe került Spanyolországtól.

ITÁLIA GAZDASÁGI HANYATLÁSA

Itáliában, ahol a tőkés termelés elemei már a XIV. században — korábban, mint bármely más európai országban — megjelentek, az ipar és a kereskedelem a XV. század végétől szemmel láthatóan hanyatlásnak indult. Az ipar terén az alábbi okok idézték elő a hanyatlást. Itáliában nem alakult ki egységes belső piac; az egyes területeket csak laza gazdasági szálak kapcsolták össze. Minden egyes köztársaság államfője, illetve kormánya határain vámsorompókat emelt, esetenként pedig egyszerűen megtiltotta egyes áruk — elsősorban a posztó — bevitelét. Ezenfelül — az illető signoria vagy köztársaság városában élő vállalkozók érdekében — gátolta a többi város és a vidék iparának szabad fejlődését, fokozott mértékben kizsákmányolta a falu gazdasági erőforrásait.

Néhány legfejlettebb olasz városban a XIV—XV. században már kialakultak a tőkés termelés csírái, de hiányzott a továbbfejlődésükhöz szükséges nemzeti egység. A kibontakozó tőkés termelés — mivel csak egyes városokra és környékükre korlátozódott, és úgyszólván érintetlenül hagyta a falvakat — nem vezetett az ország egész gazdasági életének gyökeres átalakulásához. Itália ipari városai — különösen Firenze, ahol a legkorábban alakultak ki a tőkés termelés elemei —

főként más európai országokban és a Földközi-tenger medencéjének országaiban találtak piacra. A XVI. században azonban Angliában, Franciaországban és néhány más nyugat-európai országban jelentős mértékben fejlődött a tőkés manufaktúra-ipar. Firenze, Milánó, Como, Padova és Velence ugyan a XVI. század elején még mindig szállított posztót — kis mennyiségben — Itália más vidékeire, sőt más európai országokba is, de a termelés hanyatlása már nemcsak a mennyiség csökkenésében, hanem a posztó minőségének romlásában is megmutatkozott. Az angol posztóáruk lassanként a nemzetközi piacon, magában Itáliában is, kiszorították a firenzei posztót. Gyakran előfordult, hogy olasz kereskedőktől és vállalkozóktól megtagadták az Angliába és Franciaországba szóló beutazást.

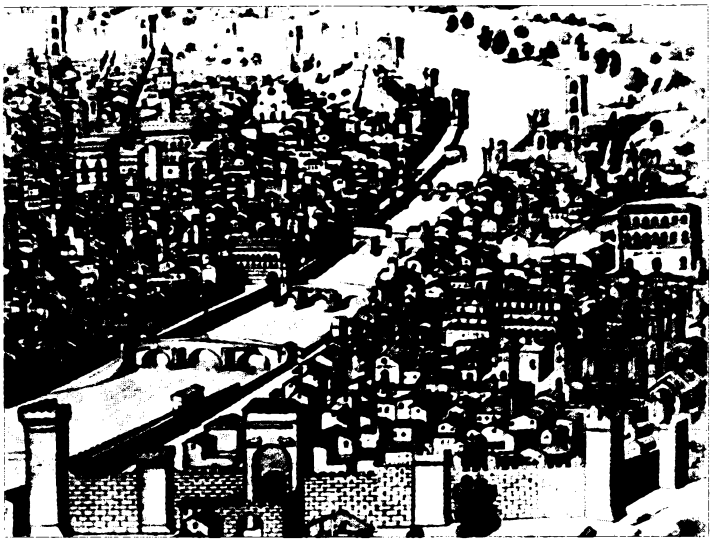

Firenze
1500 körül készült fametszet töredéke

A posztóipar — Itália fő termelési ága — nemcsak fogyasztópiacait vesztette el, hanem importnyersanyagát, az angol gyapjút is, miután ennek nagyobb részét már Angliában dolgozták fel. A keleti országokból származó textilfestő-anyagok mennyisége is jelentősen csökkent.

Mindez a posztóipar visszaeséséhez vezetett. A firenzei műhelyekben az 1330-as években évente 70—80 000 vég posztót állítottak elő, 1527-ben viszont már csak 20 000 véget, és később — az 1550—1570-es években bekövetkezett némi fellendülés ellenére — a termelés tovább csökkent. Milánóban a posztógyártás 1580-tól 1616-ig egyötödére esett. Más iparágakban is erősen hanyatlott a termelés. A franciaországi selyemipar gyors fejlődése következtében csökkent az olasz selyemáruk kivitele, bár egyes városokban — Genovában, Bolognában, Velencében, Milánóban és elsősorban Firenzében — a selyemtermelés a XVI. században rövid időre fellendült. A fegyverművességet, amelynek központja Milánó volt, a spanyol és a német fegyverek versenye tette tönkre. A hajóépítés, amely Itália egyik büszkesége volt, immár Németalföldön, Spanyolországban, Portugáliában, Angliában és más európai országokban is fejlődésnek indult. A pamutszövetgyártásnak, amely korábban Lombardiában és Piemontban (különösen Cremonában és Chieriben) virágzott, a XV. században veszélyes versenytársa lett a dél-németországi ipar. Piemont agrárterületté vált. Dél-Itália nagy városa volt a XVI. század elején Nápoly, de az ipar itt is fejletlen maradt, a kereskedelmet és a pénzügyeket pedig toscanai, velencei, genovai és dél-németországi kereskedők és bankárok tartották a kezükben. Dél-Olaszország, különösen Szicília, az északi olasz városok éléskamrája volt. Az európai piacon csak néhány olasz árucikk — selyemszövetek, velencei ékszerek és üvegek — iránt maradt meg továbbra is az érdeklődés.

Itáliában tehát a XVI. században csak a fényűzési cikkeket — brokátot, damasztot és más selyemkelméket, fából, bronzból, üvegből, nemesfémekből és drágakövekből készült iparművészeti tárgyakat — előállító iparágak fejlődtek tovább. Ezen iparágak termékeire azonban a hazai fogyasztóknak csak szűk köre tartott igényt, éppúgy, mint a többi európai államban. Fejlődésük ezért az olasz gazdasági élet szempontjából nem volt különösebben jelentős. Ezt a kortársak is világosan látták. Velence követe például a XVI. század közepén Németországból és Németalföldről

kormányának küldött jelentéseiben ismételten tanácsolta, hogy tegyenek meg mindent az olcsó selyemszövetek, valamint a len- és pamutszövetek gyártásának fejlesztésére.

Itália korábbi gazdasági fellendülésének jórészt a jelentős közvetítő kereskedelem volt az alapja. Ennek köszönhették felemelkedésüket olyan nagy városok, mint Velence és Genova. A gazdasági hanyatlás első jelei a XV. század második felében éppen a kereskedelem szűkülésében mutatkoztak meg. Konstantinápoly elfoglalásával a törökök elzárták az olasz kereskedők elől a Fekete-tengert. A török uralom alatt álló területeken ezek a kereskedők csak korlátozott joggal működhettek, és magas illetékek fizetésére kényszerítették őket. Röviddel ezután úgyszólván teljesen megszűnt az indiai és kínai piaccal az északi úton — Tana városán (a jelenlegi Azov közelében, a Don torkolatánál fekvő egykori város) és Asztrahanyon keresztül — fenntartott összeköttetés. Annál nagyobb jelentőségűvé vált az Egyiptomon át vezető déli út. Az egyiptomi szultánok azonban megkaparintották az átmenő kereskedelmet, és a keleti árukat igen magas áron adták tovább a velencei kereskedőknek. Amerika és az Indiába vezető tengeri út felfedezése a XV. század legvégén, továbbá a fő kereskedelmi útvonalak fokozatos áthelyeződése a Földközi-tengerről az óceánokra, végleg jelentéktelenné tette az olasz városoknak, elsősorban Velencének a levantei kereskedelemben elfoglalt monopolhelyzetét. Olaszországban „. . . az egész levantei kereskedelem a mongol és török betörések következtében ment tönkre, és ezt a pusztulást még meggyorsították, majd végérvényessé tették az 1492-vel kezdődő nagy földrajzi-kereskedelmi felfedezések"[1] — írta Engels.

Az olasz kereskedők, akiknek fő jövedelmi forrását a Kelettel folytatott kereskedelem alkotta, világosan felismerték, milyen következményekkel jár rájuk nézve az új területek és útvonalak felfedezése. Mint Girolamo Priuli velencei kereskedő és bankár naplójában feljegyezte, Velencében a közelgő katasztrófa vészhíreként fogadták azt a hírt, hogy Vasco da Gama szerencsésen visszatért Afrika körülhajózásával megtett indiai útjáról. „Amikor ez a hír Velencébe ért — írja Priuli — az egész városban nagy bosszúságot keltett. . . A szenátorok is elismerték, hogy ez a hír a legroszszabb, ami a velencei köztársaságot egyáltalán érheti, szabadságának elvesztésén kívül."

1587-ben jártak utoljára keleti rakománnyal megrakott velencei gályák angol kikötőben. A keleti országok is, ahová azelőtt velencei kereskedők szállítottak gyapjúszöveteket, most angol és flamand posztót vásároltak. Velence elsősorban Dél-Németországgal, az Adriai- és az Égeitenger partján fekvő területekkel és Krétával tartott fenn továbbra is kereskedelmi kapcsolatokat, de Németország kereskedelmét túlnyomórészt a német kereskedőházak bonyolították le.

A bankügy hanyatlása ugyanolyan nagymértékű volt, mint az iparé és a kereskedelemé. Ezt a hanyatlást a többi európai ország pénzgazdálkodásának fejlődése idézte elő. A firenzei bankárok fokról fokra elveszítették egykori nagy befolyásukat az európai uralkodók ubvaraiban: a XVI. század közepe táján már kiszorultak Angliából és Németalföldről, később — a XVII. század derekán — Franciaországból is. A XVI. században már csak a genovai bankárok bonyolítottak le nagyszabású kölcsönügyleteket: a spanyol királynak nyújtottak kölcsönöket és aktív tevékenységet fejtettek ki az európai tőzsdéken, Lisszabontól Antwerpenig.

Itália, gazdasági és politikai fejlődésének sajátosságai miatt — amelynek következtében egymással ellenségeskedő, a háborúkban és a külső piacokért folytatott elkeseredett versengésben végsőkig kimerült államok konglomerátuma volt —, nem tudott alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz.

A FEUDÁLIS REAKCIÓ

A szétforgácsolt Itália politikai erőtlenségével súlyosbított gazdasági hanyatlása fontos változásokat idézett elő az olasz városállamok társadalmi berendezkedésében. Az olasz nagykereskedők

[1] *Marx.* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 40. old.

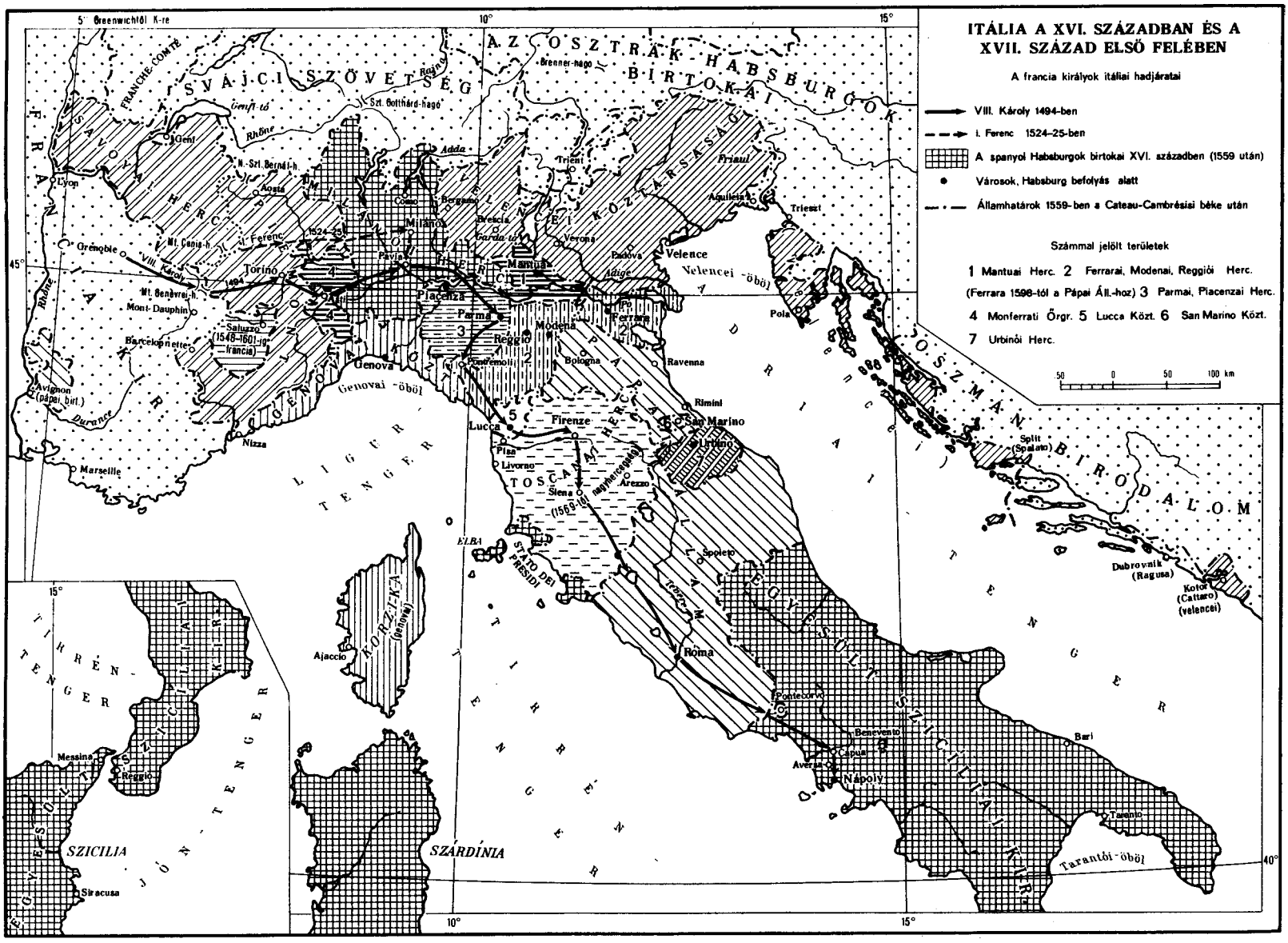
ITÁLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
A francia királyok itáliai hadjáratai
VIII. Károly 1494-ben
I. Ferenc 1524–25-ben
A spanyol Habsburgok birtokai XVI. században (1559 után)
Városok, Habsburg befolyás alatt
Államhatárok 1559-ben a Cateau-Cambrésisi béke után
Számmal jelölt területek
1 Mantuai Herc. 2 Ferrarai, Modenai, Reggiói Herc.
(Ferrara 1598-tól a Pápai Áll.-hoz) 3 Parmai, Piacenzai Herc.
4 Monferrati Őrgr. 5 Lucca Közt. 6 San Marino Közt.
7 Urbinói Herc.
50 0 50 100 km
5° Greenwichtől K-re
10°
15°
45°
40°
AZ OSZTRÁK HABSBURGOK BIRTOKAI
SVÁJCI SZÖVETSÉG
FRANCHE-COMTÉ
SAVOYAI HERC.
FRANCIA KIR.
MILANÓI HERC.
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
GENOVAI KÖZT.
PÁPAI ÁLLAM
TOSCANAI HERC.
EGYESÜLT SZICILIAI KIR.
OSZMÁN BIRODALOM
LIGUR TENGER
TIRRÉN TENGER
JÓN TENGER
ADRIAI TENGER
Genfi-tó
Rhône
Rajna
Szt. Gotthárd-hágó
Brenner-hágó
Adda
Adige
Po
Friaul
Lyon
Genf
Aosta
Milano
Como
Bergamo
Brescia
Garda-tó
Trient
Verona
Padova
Velence
Aquileia
Trieszt
Pola
Grenoble
Mt. Cenis-h.
I. Ferenc
1524–25
VIII. Károly
1494
Torino
Mt. Genèvrei-h.
Mont-Dauphin
Barcelonnette
Saluzzo
(1548–1601-ig francia)
Pavia
Piacenza
Parma
Reggio
Modena
Ferrara
Mantua
Pontremoli
Bologna
Ravenna
Rimini
San Marino
Urbino
Genova
Genovai -öböl
Avignon
(pápai birt.)
Durance
Nizza
Marseille
Lucca
Firenze
Pisa
Livorno
Siena
(1569-tól nagyhercegség)
Arezzo
Split
(Spalato)
Dubrovnik
(Ragusa)
Kotor
(Cattaro)
(velencei)
ELBA
STATO DEI PRESIDI
Spoleto
Tebere
Roma
Pontecorvo
Benevento
Capua
Aversa
Nápoly
Bari
Taranto
Tarantói-öböl
Ajaccio
KORZIKA
(genovai)
Messina
Reggio
SZICILIA
Siracusa
SZÁRDÍNIA

és nagyvállalkozók, akik egymás után veszítették el nyersanyag- és fogyasztópiacaikat, lassanként felhagytak a kereskedelemmel és iparral, és a tőkebefektetés más, jövedelmezőbb módjai után néztek. Például tőkéjüket különböző uzsoraügyletekbe, elsősorban földbirtokosoknak nyújtott kölcsönökbe fektették. A másik módszer, amely jóval nagyobb jelentőségűvé vált, az volt, hogy a tőkével rendelkezők földet és a földdel együtt nemesi címeket vásároltak. A földvásárlás, amely már az előző korszakban megindult, a XVI. században mind nagyobb méreteket öltött: egyre több vállalkozó, kereskedő és bankár — köztük Firenze urai, a Mediciek is — vált földbirtokossá. Földjüket félfeudális feltételekkel kis parcellákban bérbe adták a parasztoknak, s jövedelmük fő forrása a földjáradék lett.

A gazdag városi polgárok társadalmi elfajulásának folyamata volt ez: a burzsoázia földbirtokos arisztokráciává alakult, amely nagybirtokainak járadékából parazita életmódot folytatott. Az új grófok és őrgrófok egyre inkább összeolvadtak a régi feudális nemességgel. Újjáéledtek a feudális szokások és hagyományok — a majorátus rendszere (a nagybirtok egy tagban való örökül hagyása), a hűbéri viszony stb. Csupán a közép- és kisburzsoázia egy része maradt fenn; tevékenysége most már csak a helyi piacra korlátozódott.

A burzsoázia társadalmi elfajulása következtében az olasz államok osztálybázisa ebben az időszakban a régi nemesség mellett az új nemesség, a feudalizálódó burzsoázia volt.

Mindez szükségképpen hatással volt a városi és falusi dolgozó tömegek helyzetére. Ezeknek a változásoknak jelentőségét Marx az alábbiakban foglalta össze: „Amikor a világpiacnak a XV. század végén bekövetkezett forradalma megsemmisítette Észak-Itália kereskedelmi uralkodó helyzetét, fordított irányú mozgás jött létre. A városok munkásait tömegesen vidékre kergették, s ezek soha nem látott fellendülést idéztek ott elő a kertművelés módjára űzött kisgazdálkodásban."[2]

Észak- és Közép-Itáliában tehát a vállalkozások megszűnésével igen sok, mindaddig az iparban dolgozó munkás volt kénytelen visszatérni a falvakba. A megnövekedett földkereslet, a parasztság földínsége lehetővé tette, hogy a nagybirtokosok a földet kis parcellákra osztva, rendkívül terhes feltételekkel adják bérbe a parasztoknak. A földbérlet legáltalánosabb formája a felesbérlet (mezzadria) volt, amely Toscanában már a XIV—XV. században elterjedt.

A bérleti szerződés értelmében az összes gazdasági költségeket a felesbérlő viselte. A felesbérlő kötelessége volt a gazdaság állandó tökéletesítése is: új növények termesztésének bevezetése, szőlő, gyümölcs- és eperfák ültetése, a rizstermesztés stb. A földtulajdonosnak jogában állt ellenőrizni a felesbérlő gazdálkodását, sőt bele is avatkozhatott. Például előírhatta, hogy milyen növényeket köteles termeszteni. A felesbérlők jogilag szabadok voltak ugyan, s felbonthatták a bérleti szerződést, de gyakorlatilag elvesztették szabadságukat. A földbirtokos vetőmagot, igásállatot, mezőgazdasági felszerelést adott kölcsön a bérlőnek vagy pedig pénzkölcsönt nyújtott ezek beszerzésére. Ám gyakran a felesbérlők, miután a termés felét beszolgáltatták a földesúrnak és kifizették a súlyos állami adókat, képtelenek voltak a kapott kölcsönt visszafizetni, s nem tudtak eleget tenni egyéb kötelezettségeiknek, különösen nem a gazdaság tökéletesítésével kapcsolatos kötelezettségeiknek. Ezenfelül a XVI. század első felének szakadatlan háborúskodásai közepette a katonaság módszeres fosztogatásainak súlya teljes egészében a bérlő parasztokra és nem a földtulajdonosokra nehezedett. Ez ugyancsak hozzájárult a bérlők eladósodásához. Az uzsorakamatnak is része volt a paraszti gazdaságok tönkretételében. Ténylegesen tehát a névleg szabad parasztok röghözkötése következett be. A szökésért börtönbüntetés járt. A meghatározott időre (29, 40 évre) vagy a bérlő életének tartamára szóló szerződés többnyire örökletessé vált: a felesbérlők nemzedékről nemzedékre ugyanazt a földdarabot munkálták meg, miközben súlyosan kizsákmányolták őket. A XVI. században a termés felének beszolgáltatásához újabb feudális jellegű szolgáltatások járultak: természetbeni

[2] *Marx.* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 663. old. 189. sz. jegyzet.

ajándék a „hűség" jeléül, robotkötelezettség (útjavítás, gyümölcsfa- és szőlőültetés a földesúr földjén, a bérelt földön kívül). A felesbérlet feudális jellegének erősödése a XVI. században abban is megnyilvánult, hogy Itália egyes vidékein, elsősorban Toscanában, korlátozták a felesbérlők személyi szabadságát: a bérlők és családtagjaik az uraság beleegyezése nélkül nem dolgozhattak másnak, sőt engedélye nélkül még házasságot sem köthettek. Ebben az időben tehát a parasztok helyzetét a gazdasági függés mellett a személyi függőség súlyosbította.

Még súlyosabb volt azoknak a parasztoknak a helyzete, akik másodkézből bérelték a földet. A nagybirtokosoktól gyakran olyan személyek vettek bérbe földet, akik apró parcellákban tovább adták azt másodbérlőnek, s a járadék egy részét így kapták meg.

A városokból a falvakba visszakényszerült munkások egy része nem bérlő lett, hanem mezőgazdasági bérmunkás. Míg a felesbérlő tulajdonként bírta a termelési eszközök egy részét, a mezőgazdasági bérmunkásnak semmiféle tulajdona nem volt, még saját hajléka sem.

A földbérlet félfeudális formái Észak- és Közép-Itáliában a későbbiekben is, évszázadokon át fennmaradtak, s ez a városi ipar további hanyatlásának egyik előidézője lett.

Dél-Itáliában és Szicíliában továbbra is a hagyományos feudális viszonyok uralkodtak. A parasztok robotot teljesítettek és a legkülönbözőbb súlyos adókat fizették, amelyeknek mértékét a földesúr többnyire önkényesen szabta meg. Fizetniük kellett többek közt azért, hogy megőrölhessék gabonájukat a földesúr malmában, s megsüthessék kenyerüket a földesúr kemencéjében, vagy kisajtolhassák a szőlőt és az olajbogyót a földesúr présén.

A feudális függőség viszonyai között élő parasztok felett továbbra is a korlátlan hatalmú, széles körű jogokkal rendelkező bárók bíráskodtak. A feudális birtokosok sok esetben korlátozták a parasztok személyi szabadságát, beavatkoztak házasságkötésükbe, megtiltották, hogy a gabonát, az olivaolajat, a bort és más termékeiket piacra vigyék, s arra kényszerítették őket, hogy alacsony áron nekik adják el ezeket a termékeket. A földesurak gyakran elvették a parasztoktól a falusi közföldeket vagy a parasztok saját szántóinak egy részét, a szántóföldet legelőnek használták fel és hatalmas állattenyésztő gazdaságokat létesítettek. A XVI. században a dél-itáliai földek egy része új — Spanyolországból és Észak-Itáliából érkezett — birtokosok kezére került. A feudális viszonyok Piemontban és Itália északkeleti részén, Friaulban is fennmaradtak.

AZ ITÁLIAI HÁBORÚK KEZDETE

A politikai széttagoltság Itáliát a szomszédos államok — Franciaország és Spanyolország — könnyű és vonzó zsákmányává tette. A XV. század végére mindkét államban befejeződött az ország politikai egyesítése, és erős központosított monarchiává vált. Az egymással szüntelenül háborúskodó olasz államok maguk szolgáltatták az ürügyet az idegen betörésekre, az úgynevezett itáliai háborúkra, amelyek 65 évig — 1494-től 1559-ig — pusztították az országot. Lodovico Moro, Milánó hercege, arra kérte VIII. Károly francia királyt, hogy segítse őt I. Ferdinánd nápolyi király ellen. Az apró itáliai államok egy része támogatta a francia királyt. 1494 szeptemberében VIII. Károly franciákból és svájci zsoldosokból álló sereg élén bevonult Itáliába. A katonák útjukban végigpusztították a vidéket: fosztogattak, erőszakoskodtak. VIII. Károly úgyszólván akadálytalanul vonult át a félszigeten, és megvetette lábát a nápolyi királyságban.

SAVONAROLA

A francia beözönlés évében Firenzében „Nép és szabadság!" jelszóval népi felkelés tört ki Pietro Medici önkényuralma ellen. Pietro Medicit elűzték, adóügyi megbízottainak házait felgyújtották. A visszaállított köztársaságban a tömegekre óriási befolyása volt Girolamo Savonarola

Domonkos-rendi szerzetesnek. A városi középrétegek érdekeit képviselte, de a zsarnokság és a pápaság ellen vívott harcába valamennyi népréteget bevont. Javaslatára új kormányzati szerveket hoztak létre: a nagytanácsot (ez volt a legfelső hatalmi szerv), a nyolcvanak tanácsát stb. A döntés joga minden fontos ügyben a teljes jogú állampolgárok közgyűlését illette.

Savonarola szenvedélyes prédikációkban leplezte le a züllött papságot és a gaztetteiről és kicsapongásairól hírhedt VI. (Borgia) Sándor pápát. Savonarola elítélte az arisztokrácia fényűzését és semmittevését. „A gazdagok — hirdette Savonarola — eltulajdonítják az egyszerű nép bérét, és pénz helyett, ha csak lehet, elnyűtt cipőjüket adják oda neki"; „a zsarnokok és tisztségviselőik azt akarják, hogy a városi szegények és a parasztok ingyen dolgozzanak rájuk, ők pedig még a kellő védelmet sem adják meg nekik".

Savonarola Firenze teljhatalmú ura lett. Azt hirdette, hogy az ő személyén keresztül Krisztus uralkodik Firenzében. Savonarola nem javasolt gyökeres társadalmi átalakításokat, és tervezetei nem érintették az arisztokrácia hatalmának gazdasági alapját. De jó néhány demokratikus reformot kezdeményezett: bevezették az ingatlan vagyonból származó jövedelmek progresszív megadóztatását, az uzsorásokat elűzték Firenzéből, kölcsönpénztárat létesítettek, amely a rászorulóknak egészen kis kamatért apróbb kölcsönöket folyósított, törölték a fizetésképtelenek adósságát.

Savonarola, bár szenvedélyesen ostorozta a gazdagokat, nem követelte, hogy fosszák meg őket földbirtokuktól és pénzvagyonuktól. De minthogy a progresszív adó elsősorban a régi és az új nagybirtokosokat sújtotta, ez a rendszabály a közepes vagyonú városi polgárok körében igen népszerű volt. A céhlegények és a bérmunkások továbbra sem vehettek részt az államügyek intézésében, mivel politikai jogaik csak a céhmestereknek voltak. Megmaradtak az összes közvetett adók is.

Savonarola VIII. Károlytól várta egyházi reformterveinek megvalósítását, s prédikációiban a francia királyt az isten eszközének nevezte, akinek az a küldetése, hogy megtisztítsa a világot a bűnöktől.

Savonarola törekvése „az erkölcsök megjavítására" néha egészen túlhajtott formában érvényesült. A város központjában, a Signoria terén lobogó máglyákon égették el „a világi hívság kísértéseit" — fényűzési tárgyakat, pompás ruhákat és ékszereket, „erkölcstelen" könyveket (köztük olyan jelentős irodalmi alkotásokat, mint Boccaccio műveit), festményeket és egyéb műalkotásokat. Betiltották a világi zenét, dalokat és szórakozást, s egyházi körmenetekkel, énekkel, táncokkal helyettesítették. Szigorúan ellenőrizték a magánéletet; súlyos büntetés várt azokra, akik nem vetették alá magukat az előírásoknak.

A pápa hívei, a Mediciek és a hatalomból kiszorított firenzei arisztokraták elkeseredett harcot folytattak Savonarola ellen. 1497-ben VI. Sándor pápa kiközösítette őt az egyházból, de Savonarola megtagadta az engedelmességet a pápa iránt; kijelentette, mivel a pápai hatalom lezüllesztette az egyházat, az nem más, mint a sátán hatalma. De a pápa és a papság ellen folytatott harcában Savonarola még ebben az időben — a Rómával való nyílt szakítás idején — beérte azzal a követeléssel, hogy hívjanak össze egyházi zsinatot, amely megfosztja a pápát tisztségétől, és nem ment tovább bizonyos egyházi reformok tervezeténél; nem volt szándékában a katolicizmussal való szakítás.

A városban tombolt az éhínség és a munkanélküliség. Sok műhely bezárt, és az utcára tette munkásait. Ezenkívül igen sok paraszt özönlött a városba, itt keresve menedéket a szakadatlan háborús pusztítások elől. Az adóteher továbbra is súlyos maradt, a kölcsönpénztár nem könnyített a városi szegények helyzetén. Savonarola egyre inkább elvesztette a néptömegek bizalmát. Tekintélye végképp szertefoszlott akkor, amikor a franciák, akik fosztogatásaikkal maguk ellen fordították a lakosságot, kénytelenek voltak nagy sietve kivonulni Itáliából. 1498-ban a pápa és a Mediciek hívei Savonarolát foglyul ejtették, mint eretneket elítélték és kivégezték.

Savonarola bukásának oka elsősorban abban rejlett, hogy a Mediciek önkényuralmával szemben álló firenzei lakosság társadalmilag sokrétű volt. A plebejus szegények mellett a kereskedők és

iparosok is ott voltak soraikban, akik a gazdasági hanyatlás közepette jólétük megmentésére törekedtek. Ezek természetesen minden olyan intézkedést elleneztek, amely a magántulajdon ellen irányult; az ő érdekeiknek feleltek meg legjobban Savonarola mérsékelt reformjai. A plebejus ellenzék nem volt még képes a társadalmi átalakítások olyan programját kitűzni, amely alapja lehetett volna a néptömegek szervezett harcának. A Savonarolában csalódott néptömegek nem tudtak önállóan fellépni.

Annak a körülménynek, hogy Savonarola külső erőben, a franciákban bízott, ugyancsak az volt az egyik oka, hogy nem volt szilárd társadalmi bázisa. 1512-ben a Mediciek, Spanyolország segítségével, visszatértek Firenzébe.

Savonarola
Fra Bartolommeo festménye

AZ ITÁLIAI HÁBORÚK TOVÁBBI MENETE ÉS BEFEJEZŐDÉSE

VIII. Károly kudarca ellenére az utána következő francia királyok tovább folytatták itáliai rablóhadjárataikat. XII. Lajos sikertelen kísérletet tett a nápolyi királyság meghódítására. A francia terjeszkedés Itáliában a spanyol hódításba ütközött. XII. Lajos és Aragóniai Ferdinánd spanyol király között háborúskodásra került sor. A spanyolok 1504-ben kiszorították a franciákat Dél-Itáliából, XII. Lajos viszont egy időre (1499-től) megvetette lábát a milánói hercegségben. Franciaország és Spanyolország harca, amelybe Anglia és Svájc is beavatkozott, meghatározta a védtelen Itália sorsát. A pápa csak arra törekedett, hogy saját befolyását növelje, és újabb területeket szerezzen. Ezért állandóan lavírozott a hadviselő felek között, hol Franciaország, hol Spanyolország oldalára állva.

1512-ben a spanyolok kiűzték a félszigetről a franciákat, de I. Ferenc újra kezdte a háborút. A franciák most már csak Észak-Itália elfoglalá-

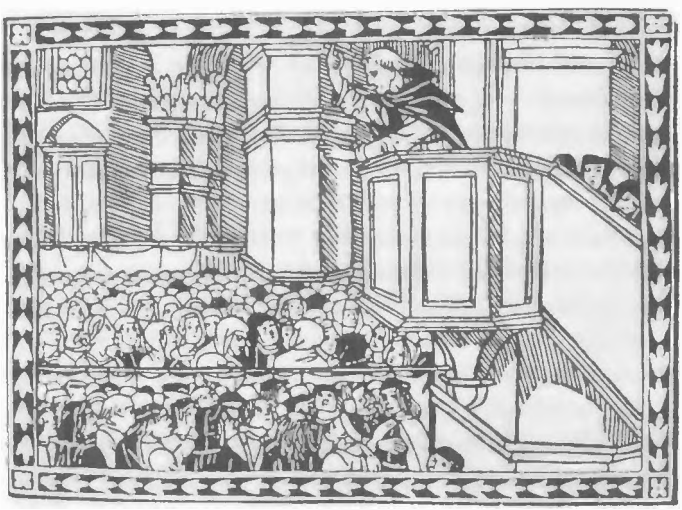

Savonarola prédikációja
Fametszet 1496-ból

sára törekedtek. A Habsburg-dinasztia első képviselője, I. Károly, aki 1516-ban lépett a spanyol trónra (és nem sokkal utóbb, 1519-ben, V. Károly néven német császár is lett), örökölte a déli itáliai jogokat, és beavatkozott az itáliai háborúba. A harcok váltakozó sikerrel folytak mindaddig, amíg 1525-ben I. Ferenc a paviai csatában teljes vereséget szenvedett V. Károly seregétől.

1526-ban VII. Kelemen pápa, Firenze, Milánó és Velence I. Ferenchez pártolt át, minthogy ebben az időpontban a megerősödött V. Károly volt számukra a fő veszély. A spanyolellenes szövetség megalakulása és ebben a pápa részvétele okot szolgáltatott arra, hogy V. Károly csapatai 1527 májusában elfoglalják Rómát. A városban több napig garázdálkodtak a német landsknechtek (zsoldosok) és Károly spanyol katonái. Feldúlták és kifosztották a középületeket és a magánszemélyek házait. Pénz és kincsek után kutatva a katonák kínzásoknak vetették alá a város lakóit. Több ezer embert meggyilkoltak, a város egy részét teljesen lerombolták.

Az 1529-es béke értelmében a franciáknak le kellett mondaniuk itáliai igényeikről. Ennek ellenére újabb, hasonlóan sikertelen kísérleteket tettek arra, hogy a Habsburgokat kiűzzék Itáliából. Az itáliai háborúk 1559-ben értek véget a câteau-cambrésis-i békével, amelynek értelmében Itália nagyobb részét a Habsburg-birodalomhoz csatolták.

A NÉPTÖMEGEK HARCA AZ IDEGEN HÓDÍTÓK ELLEN

Ezekben az években, amikor Itália a külföldi hódítók egymás ellen vívott harcainak színtere volt, az országban gyakran lángoltak fel a néptömegek ellenzéki és forradalmi harcai a gyűlölt önkényuralmi rendszerek ellen, a rabló spanyol és francia feudális urak és zsoldoshadaik ellen, amelyek módszeres fosztogatásaikkal betetőzték az ország romlását. A mozgalomban azok a burzsoá elemek is részt vettek, amelyek a hatalomból kiszorultak, s az egyre mélyülő gazdasági hanyatlás közepette nem volt lehetőségük az ipari és kereskedelmi tevékenység folytatására.

Észak- és Közép-Itáliában a néptömegek között elterjedtek az eretnek (valdens, anabaptista) és reformációs tanok. Ezek a gondolatok váltak az ellenzéki mozgalmak és felkelések jelszavaivá. A jómódú városi polgárok egy része megkísérelte, hogy a néptömegek elégedetlenségének felhasználásával visszaállítsa a köztársasági intézményeket és a régi városi kiváltságokat.

1506-ban Genovában népi felkelés tört ki az idegen hódítók ellen. A franciákat és az őket támogató városi patríciusokat kiűzték a városból. A felkelők 1507-ben megválasztották dogénak Paolo da Novi selyemfestőt. A parasztok is a felkelők segítségére siettek. A franciák XII. Lajos vezetésével Genova ellen indultak. A várost körülzárta a francia hadsereg és hajóhad és az előzött arisztokraták serege. Az egyenlőtlen küzdelemben 1507. április 28-án Genova megadta magát. A város ismét francia uralom alá került, és hadisarc fizetésére kényszerült.

1512-ben Bresciában és Bergamóban tört ki felkelés a francia hódítók ellen. Ezeket is kíméletlenül leverték. 1516-ban a palermói nép fegyveresen támadt a spanyol alkirály ellen, és lerombolta az arisztokrácia palotáit. 1517-ben a felkelés átterjedt Szicília jelentős részére. Ezt Nápolyból érkezett katonaság fojtotta vérbe.

Róma kifosztásának híre váltotta ki az 1527. május 16-án kitört újabb firenzei felkelést, amely az árulóknak nyilvánított Mediciek és az idegen hódítók ellen irányult. Visszaállították a köztársaságot. A városban elkeseredett harc dúlt a hatalomért a különböző társadalmi csoportosulások között. A harc a radikális kisiparosok és kiskereskedők győzelmével végződött; csatlakoztak hozzájuk a városi lakosság alsó rétegei és eleinte a burzsoázia egy része is. 1529-ben a köztársaság gonfalonierévé[3] Francesco Carduccit választották. A felkelők nem bocsátkoztak tárgyalásba VII. Kelemen (Giuliano Medici) pápával, aki az önkényuralom visszaállítására törekedett. VII. Kelemen maga küldte Firenze

[3] Gonfalonierének nevezték egyes olasz városállamokban a végrehajtó hatalom fejét. — *A kiadó.*

ellen a Rómát kirabló spanyol—császári csapatokat, s melléjük adta saját seregét is. A köztársaság mindössze 13 000 hivatásos katonát tudott kiállítani a 40 000 támadóval szemben. Firenze védelmét Francesco Carducci és Francesco Ferrucci — a köztársasági rendszer hívei, a Mediciek és a pápaság engesztelhetetlen ellenfelei — vezették. Ferruccinak, aki bátorsága és kimagasló katonai képessége folytán nagy tekintélynek örvendett a firenzeiek körében, az volt a feladata, hogy az ostromlott város falain kívül harcoljon az ellenség ellen, szabadítsa fel az ellenség által elfoglalt firenzei területet és élelemmel lássa el a várost.

Firenze ostroma tizenegy hónapig tartott. A plebejus tömegek, az iparosok, a parasztok, akik a környező falvakból siettek a város segítségére, hősiesen védelmezték Firenzét. Részt vett a város védelmében Michelangelo, a zseniális művész is, aki az erődítések építését irányította. A kormány a katonaság fenntartásának költségeit úgy teremtette elő, hogy eladta az árulóktól elkobzott vagyont és a Firenzében levő pápai hármas koronát; a gazdagokra és a papokra kényszerkölcsönt vetettek ki. A burzsoázia megijedt a kormány radikális politikájától, és lassanként elfordult a mozgalomtól. 1530 augusztusában Ferrucci elesett, seregét a császári csapatok szétverték. Augusztus 12-én az éhínségtől elcsigázott Firenze, a várost védő néptömegek hősiessége ellenére, elesett. Spanyolország segítségével a városban véglegesen megvetették lábukat a Mediciek, akik csaknem egész Toscanára kiterjesztették uralmukat és elnyerték a hercegi címet.

Láncravert rabszolga
Michelangelo. Márvány

1532-ben Luccában, az ősi selyemipari központban, a plebejus tömegek részvételével hatalmas felkelés tört ki, az úgynevezett straccioni-felkelés („straccioni" = selyemgombolyítók). Ebben az időben Luccában a termelés nagyarányú csökkenése következtében súlyossá vált a selyemszövők helyzete. A takácsok harcot indítottak a selyemszövetek felvásárlói ellen. A konfliktus csakhamar fegyveres népi megmozdulássá terebélyesedett. A városban egy időre a néptömegek kerültek uralomra. Amikor a patríciusok első rémületükből magukhoz tértek, katonaságot gyűjtöttek, és 1532. április 9—10-én leverték a népfelkelést. Véres megtorlás következett, sok felkelőt kivégeztek. A köztársaságban a patríciusok vették kezükbe a hatalmat.

1546-ban Luccában nagyszabású összeesküvést lepleztek le, amelynek az volt a célja, hogy a toscanai városokat — Firenzét, Pisát, Sienát, Arezzót — felszabadítsa a Mediciek uralma alól, és visszaállítsa a független köztársaságokat. Az összeesküvés élén Francesco Burlamacchi, a városi polgári haderő egyik parancsnoka állott. Burlamacchi tervbe vette, hogy a toscanai városokat föderációba egyesíti, felszabadítja a pápai terület városait, amelyek ugyancsak csatlakoznának

a föderációhoz, korlátozza a pápa világi hatalmát. Burlamacchi tervében tehát Észak- és Közép-Itália egyesítésének eszméje is szerepelt. Ezen a területen polgári és vallási szabadságot akart teremteni. Az összeesküvést elárulták Cosimo Medici hercegnek, aki V. Károly császárhoz fordult segítségért. Burlamacchit elfogták és kivégezték.

ANTIFEUDÁLIS NÉPMOZGALMAK

1525 májusában a Habsburg-uralom alatt álló Dél-Tirolban — Trento, Merano és Bressanone vidékén (a jelenlegi Trentino—Alto—Adige tartományban) — nagy erejű parasztfelkelés tört ki, amely közvetlen kapcsolatban volt a német parasztháborúval.

A parasztseregek sok kastélyt feldúltak, sőt egy időre elfoglalták Trentót is. A polgárság azonban hamarosan elárulta a parasztokat, és 1525 őszén segített az odaérkezett tiroli és milánói katonaságnak a felkelés leverésében.

Dél-Itáliában és Szicíliában, ahol a spanyol uralom egyúttal a feudalizmus bástyája volt, a néptömegek hihetetlen nyomorban éltek. A parasztok és a városi plebejusok körében ezért állandóak voltak a forrongások, megmozdulások. Sajátos harci forma volt a parasztok kivonulása a hegyekbe. Osztagokat alakítottak, amelyek bosszút álltak leigázóikon: felgyújtották a feudális urak majorságait, kifosztották a gazdagokat, ugyanakkor segítettek a szegényeknek. Ezek az osztagok rettegésben tartották a gazdagokat, akik tetteiket „rablásnak" (brigandaggio) nevezték, de igen népszerűek voltak a falu és a város dolgozó tömegei körében, mert az utóbbiak jól látták a különbséget a paraszti partizánosztagok és az igazi rablóbandák között (az utóbbiakat nemegyszer nemesek vezették). A spanyol kormány hasztalan próbálta felszámolni a „banditizmusnak" nevezett paraszti partizánmozgalmat.

A néptömegek osztályharca újra és újra fegyveres felkeléssé erősödött. 1510-ben, amikor Dél-Itáliát az a veszély fenyegette, hogy itt is bevezetik a spanyol inkvizíciót, Nápolyban forrongások törtek ki. 1547-ben az inkvizíciós törvényszék felállítására tett újabb kísérletre Nápoly népe felkeléssel válaszolt. A felkelést a spanyol hatóságok kegyetlenül leverték, de Spanyolországnak le kellett mondania arról, hogy ezt a területet is az inkvizíció martalékává tegye.

ITÁLIA POLITIKAI TAGOLÓDÁSA A CÂTEAU-CAMBRÉSIS-I BÉKE UTÁN

Az 1559. évi câteau-cambrésis-i béke értelmében Franciaországnak itáliai birtokai közül csak egy kicsiny terület maradt meg — a saluzzói őrgrófság. Spanyolország birtokának nyilvánították a milánói hercegséget (amely egész Lombardiát magában foglalta), a nápolyi királyságot (amelyet 1504-ben egyesítettek Szicíliával, és másnéven Egyesült Szicíliai Királyságnak is emlegették) és Szardíniát. Itália nagyobb része tehát a béke értelmében véglegesen spanyol birtokká vált. Egyes kisebb olasz államok, amelyek a háborúk idején Spanyolország pártjára álltak, a szomszédos államok rovására megnövelték területüket: a savoyai herceg ismét megkapta Piemont nagyobbik felét, a mantuai herceg pedig a monferrati őrgrófságot.

Spanyolország — mivel számára Itália feldaraboltsága előnyös volt, elősegítette a hódítást és rablást — nem tudta és nem is akarta előmozdítani az ország egységes államma alakulását. Itáliában továbbra is megmaradtak az apró államok, amelyeknek többsége Spanyolország vazallusa lett. Az itáliai háborúk fokozták az ország gazdasági romlását, minthogy a termelőerők tömeges pusztulásához vezettek. Az itáliai háborúkkal kezdetét vette az országot leigázó hódítók uralma.

A politikai széttagoltság végzetes következményei olyan szembeötlőek voltak, hogy a burzsoázia haladó elemei már a XVI. században követelték az ország egyesítését. A legkiemelkedőbb közülük Niccolò Machiavelli (1469—1527), a kiváló politikai gondolkodó és történetíró volt. Machiavelli elszegényedett nemesi családból származott. Amikor Firenzében időlegesen visszaállították a köztársasági államformát, Machiavelli a had- és külügyeket intéző tízek tanácsának titkára volt (1498-tól 1512-ig), és sok fontos diplomáciai megbízatásnak tett eleget. A Mediciek visszatérése után eltávolították ebből a tisztségből. Röviddel ezután a Mediciek ellen szőtt összeesküvésnek jutottak nyomára; Machiavellit az összeesküvésben való részvétellel gyanúsították, és kínvallatás után száműzetésre ítélték. Machiavelli sok évig élt birtokán; itt írta legfontosabb műveit: „Fejtegetések Titus Livius első tíz könyvéről", „A fejedelem" stb.

A gazdag politikai tapasztalatokkal rendelkező Machiavelli felismerte, hogy csak egységes, központosított állam akadályozhatja meg a városok további belháborúit, más államoknak Itália területére való behatolását, az ország tönkretételét. A bajok egyik fő oka, Machiavelli szerint, a pápák politikája volt, akik önző céljaik érdekében minduntalan az ellenséget hívták segítségül. „Ez volt, és most is ez az oka Itália szétaprózottságának és gyengeségének" — írta.

Bár Machiavelli a köztársaságot tartotta a legjobb államformának, fokozatosan arra a meggyőződésre jutott, hogy az ország súlyos helyzetében a széttagoltság megszüntetésének egyetlen eszköze az erős, korlátlan fejedelmi hatalom megteremtése. A fejedelemnek általános hadkötelezettségen alapuló állandó hadsereggel kell rendelkeznie, mert a condottierék zsoldoshadai háborúban segítség helyett pusztulást hoznak a fejedelemre, békeidőben pedig rabolnak. Machiavelli véleménye szerint csak ilyen fejedelem lesz képes engedelmességre bírni alattvalóit, és verheti sikeresen vissza a külső ellenségek támadásait. Machiavelli felsorolja, milyen eszközökkel erősítheti meg hatalmát az új fejedelem. Követendő például az akkori olasz zsarnokok módszereit állítja: az erőszakot, a ravaszságot, a hitszegést, az esküszegést, a képmutatást, a hazugságot. Meggyőződése szerint ezeknek az eszközöknek létjogosultságuk van, ha segítik a fejedelmet a kitűzött cél elérésében. „...a tapasztalat azt tanúsítja — írta Machiavelli —, hogy azok a fejedelmek, akik a legnagyobb tetteket vitték véghez, nem sokat törődtek az adott szó szentségével, és nagyon jól tudták, hogyan lehet megkerülni az igazságot, megtéveszteni az embereket és végezetül legyőzni azokat, akik az ígéretet, az adott szót tiszteletben tartották... Ezért okvetlenül szükséges, hogy mindig arra forduljon, amerről a szél fúj, alkalmazkodjék a szerencse forgandóságához, és mint fentebb is mondottam, inkább ne térjen le a jó és igazi útról, de ha a szükség úgy hozná, ne habozzék, térjen le bátran."[4]

Azóta az ilyen elveket követő politikát machiavellizmusnak nevezik. Machiavellinél ez a politika, amelynek alapelveit nyílt cinizmussal fejtette ki, mindig a nagy cél, Itália egyesítésének szolgálatában állott. Ebben a helyzetben, amikor az apró itáliai államok folyton ellenségeskedtek egymással, nem látott más utat a nemzeti egység megteremtésére. Az ilyen fejedelem mintaképének VI. Sándor pápa fiát, Cesare Borgiát, Romagna hercegét tartotta, akit bűncselekményei hírhedtté tettek. Machiavelli politikai eszményében a legfejlettebb, de mégis fiatal olasz burzsoá elemek álláspontja tükröződött. Ezek jól látták, hogy országuk politikai megaláztatásainak oka a széttagoltság, de nem mertek az egyesítés érdekében a néptömegekre támaszkodni. Machiavelli ellenezte, hogy a népnek „túlságosan nagy hatalmat" adjanak. Politikai nézeteinek alapja tehát a nemzeti egység haladó gondolata volt; de az egységet a nép támogatása nélkül, sőt egyenesen a nép ellenére remélte elérni.

[4] *Machiavelli:* A fejedelemről. Officina 1942. 58—59. és 60. old.

Niccolò Machiavelli
Ismeretlen művész alkotása. Festett terrakotta. XVI. század

Az ország politikai egyesítésének gondolatát tartalmazzák e korszak másik jelentős történetírójának, Francesco Guicciardininek (1483—1540) művei. „Olaszország története" című munkájában, amely az 1492-től 1534-ig terjedő időszakot tárgyalja, Guicciardini — elsőként — nem az egyes államok történetét, hanem az országnak mint egységes egésznek a történetét írta le. Guicciardini, aki tevékenyen részt vett az olasz államok szövevényes politikai intrikáiban és teljesen otthonos volt korának összes fontos eseményeiben, élénk színekkel festette le ezt a viharokkal terhes korszakot. Éppúgy, mint Machiavelli, a diplomáciában szükségesnek tartotta az olasz tirannusok politikai módszereinek — a képmutatásnak, a csalásnak stb. — az alkalmazását. „Tegyetek meg mindent, hogy a győztes oldalán lehessetek" — hirdette Guicciardini. Ő maga egész életében ezt az elvet követte: bár gyűlölte a pápaságot és az volt a véleménye, hogy Itália minden bajának fő oka a pápaság, mégis hosszú ideig pápai helynök volt Modenában és más városokban; az „értelmes és befolyásos emberek" vezette köztársaságot tartotta a legjobb kormányzati formának, mégis buzgón szolgálta a Medicieket. Guicciardini, mint a feudális elfajulás útján megindult firenzei nagyburzsoázia tagja, gyűlölte a néptömegeket. Kijelentette, hogy „a nép... szörnyeteg, telve zűrzavarral és tévelygéssel"; a nép kormányzásában — Guicciardini véleménye szerint — szükség esetén „kegyetlen és lelkiismeretlen intézkedésekhez kell folyamodni". Guicciardini elvei történetfilozófiájára is rányomták bélyegüket: a történelmi eseményeket az egyes személyek tevékenységének indítékaival magyarázta. A legfőbb indítékoknak a számítást, a pénz- és hatalomvágyat stb. tartotta.

ITÁLIA A SPANYOL JÁROM ALATT

A feudális Spanyolország tovább fokozva Itália gazdasági és politikai hanyatlását, betetőzte az ország romlását. Az itáliai spanyol területeken a tényleges hatalom az alkirályok és a mellettük működő törvényszékek kezében volt. Szicíliában és Nápolyban fennálltak ugyan rendi képviseleti szervek — parlament —, Milánóban pedig a szenátus, de ezeknek semmi szerepük nem volt. Lombardiában eltörölték a városok kiváltságait. Dél-Itáliában a XVII. század közepére már csaknem valamennyi város a főnemesek hűbérbirtoka volt. Az ország különböző részein, még a spanyol birtokokon kívül fekvő területeken is, spanyol helyőrségek állomásoztak.

Spanyolország politikája arra irányult, hogy megszilárdítsa Dél-Itáliában és Szicíliában a feudális rendszert, és előmozdítsa a feudális elemek megerősödését Lombardiában. A betelepült spanyol nemesség és a hozzá törleszkedő helyi nemesség a kormány különleges pártfogását élvezte. Az alkirályok új nemességet alakítottak ki: válogatás nélkül adományozták és árusították a nemesi címeket, birtokokat, udvari tisztségeket.

A városok munkanélküli és a falvak kegyetlenül kizsákmányolt néptömegeinek elnyomorodását betetőzte a mértéktelen adóteher, amely alól a nemesség és a papság mentes volt. 1501-től 1641-ig a nápolyi királyság területén a Spanyolország javára beszedett adók összege évi két és félmillió dukátról hétmillió dukátra nőtt. Az adóbérlők még ezen felül hatalmas pénzösszegeket hajtottak be a maguk javára. A legkülönbözőbb adók sokaságára jellemző egy kortársnak az az

ironikus megjegyzése, hogy a nápolyi királyságban már azért is adót kell fizetni, hogy valaki a vállán hordhassa a fejét.

Az említett általános jellegű okok mellett a termelés fejlődését hátráltatták a spanyolok monopóliumai (többek közt rátették kezüket a szicíliai gabonakereskedelemre) és a spanyol hatóságok pénzrontása. Dél-Itáliában és Szicíliában úgyszólván teljesen megszűnt a kereskedelmi és ipari tevékenység. A velencei követ a XVI. század végén egy jelentésében megállapította, hogy a selyemszövetek előállítása — a nápolyi lakosság fő foglalkozása — a korábbihoz képest egyötödére csökkent. Északon továbbra is megmaradt némi ipar (Milánóban selyem-, brokát- és fegyvergyártás, Cremonában lenszövetek, néhány más városban pamutszövetek előállítása). Sok iparos, kereskedő és bankár más európai országokba vándorolt. A nemesség és a nagyszámú élősdi papság fényűzése az ország gazdasági virágzása idején felhalmozott tőke felemésztéséhez vezetett.

Néhány olasz állam nem tartozott a spanyol birtokok közé, de Spanyolország befolyása alatt állt. Ezeknek a helyzete alig különbözött a nápolyi királyság vagy a milánói hercegség helyzetétől.

Genovában a bankárokból és nagykereskedőkből álló oligarchia tartotta kezében a hatalmat. A genovai bankárok a Spanyolországtól való függőséget arra használták fel, hogy Spanyolországban bonyolítsanak le hitelműveleteket. Főként a spanyol koronának nyújtottak kölcsönöket. A spanyol kormány sorozatos csődjei a XVI. század végén és a XVII. század elején súlyos hatással voltak a genovai köztársaság bankéletére. A genovai kereskedők tevékenyen részt vettek Spanyolországnak az amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedelmében. A XVI. századi Genovában továbbra is volt bizonyos jelentősége a selyemiparnak, amelynek termékeit a levantei országokba, továbbá Franciaországba, Angliába, Németországba és más európai országokba exportálták. A XVII. században azonban ez az iparág is teljesen lehanyatlott.

Az apró olasz államok — a ferrarai hercegség, Modena, Reggio, a parmai és piacenzai hercegség, a mantuai hercegség (Monferrattal együtt) és Urbino — teljes mértékben alávetették magukat a Milánóban székelő spanyol alkirálynak. Uralkodóik mindenben a spanyol udvar utánzására törekedtek.

Csaknem egész Toscanában — a kicsiny Lucca köztársaság kivételével — a Mediciek uralkodtak. 1569-ben a Mediciek megkapták a pápától — akivel szoros kapcsolatban álltak — a toscanai nagyhercegi címet. Toscanában kis abszolutisztikus állam alakult, amely bürokratikus apparátussal és állandó hadsereggel rendelkezett. Az általános gazdasági pangás, a falusi félfeudális viszonyok konzerválódása és a burzsoázia jelentős részének feudalizálódása következtében a Mediciek ebben

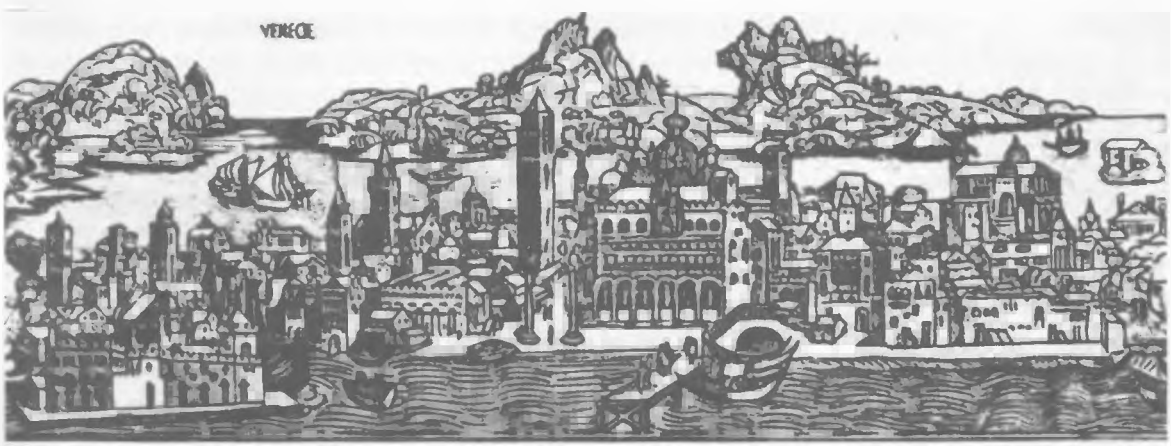

Velence
XVI. század elején készült rajz

az időben már nem a burzsoáziára, hanem a nemességre támaszkodtak. Az állam központosítása lehetővé tette számukra, hogy korlátozzák a spanyolok beavatkozását Toscana belügyeibe, de a Spanyolországtól való függőség nem szűnt meg. Ezt a nagyhercegség különböző részein felállított spanyol helyőrségek biztosították. A XVII. század első felében tovább folytatódott a gazdasági hanyatlás. Csak a firenzei selyemszövés tartotta meg ebben az időben is jelentőségét.

Egyedül Velence és a savoyai hercegség őrizte meg önállóságát. Velence, amely továbbra is arisztokratikus köztársaság volt, hanyatlott, de kereskedelme és ipara még valamelyest tartotta magát. Velencének minden erejét arra kellett fordítania, hogy megőrizze kontinentális birtokainak egy részét és a Földközi-tenger keleti medencéjében fekvő birtokait, amelyeket a török hódoltság veszélye fenyegetett. Ahhoz nem volt elég erős, hogy érdekeit Európában fegyverrel védje meg, ezért mesteri diplomáciát dolgozott ki, amelyet a többi ország diplomáciája mintaképének tekintett. Spanyolország ellen hol Franciaországnál, hol a német protestáns fejedelmeknél keresett támaszt.

Savoyához tartozott Piemont legnagyobb része. Piemontnak, Itália kulcsának, nagy stratégiai jelentősége volt. A savoyai hercegek Velencével és Svájccal léptek szövetségre, és ügyesen lavíroztak Spanyolország, Franciaország és Róma között. Savoyában központosították az államigazgatást, felszámolták a rendi képviseleti szerveket és a városok kiváltságait, rendezték a bírósági és a pénzügyi apparátust, kis létszámú, állandó hadsereget állítottak fel. Öntözőrendszereket létesítettek, erdőt irtottak s ezzel nagy lehetőségeket teremtettek a szőlőtermesztésre és az eperfa ültetésre. Az iparban viszont, a savoyai hercegek iparfejlesztő rendszabályai ellenére, igen lassú volt az előrehaladás. Mindenesetre, Savoya volt az egyetlen állam, amely az általános itáliai hanyatlás idején is fokozatosan erősödött.

A PÁPASÁG ÉS A KATOLIKUS REAKCIÓ ITÁLIÁBAN

A pápaságot mint a feudális rendszer támaszát a XVI. században sok európai állam támogatta. A pápaság még mindig igen nagy vagyonnal rendelkezett, amelyeket a hívőktől gyűjtött, de hatalma már csökkent. Európában egymás után alakultak az abszolutisztikus államok, mindenütt elterjedt a reformáció; ilyen körülmények között a pápaság, minden erőlködése ellenére, kénytelen volt végleg lemondani arról az igényéről, hogy az egész feudális világon uralkodjék, amire különösen a XII—XIII. században törekedett. A katolikus egyház politikai szerepe egyre kisebb lett, tekintélye megrendült.

A pápa egyszersmind a kis olasz államok egyikének uralkodója volt, az ilyen uralkodók minden jellegzetes vonásával: kedvelte az intrikákat, nem válogatott az eszközökben, megvesztegethető, hitszegő és képmutató volt. Ezeknek az időknek legjellegzetesebb pápái: a szörnyű bűncselekményeiről hírhedt VI. (Borgia) Sándor (1492—1503) és II. Gyula (1503—1513), a pápai trónra került condottiere típusa, aki véget nem érő háborúkban vett részt. A pápák állandóan egymás ellen uszították az olasz államokat, hogy így elfoglalhassák vagy befolyásuk alá vonhassák őket. A pápaságnak ez a politikája akadályozta Itália politikai széttagoltságának megszüntetését.

A pápáknak ily módon sikerült némileg megnövelniük államuk területét: II. Gyula a pápai államhoz csatolta Bolognát; a XVI. század végén elfoglalták Ferrarát. A rendkívül súlyos adóteher és a kegyetlen kizsákmányolás a lakosságot tönkretette, a termelőerők fejlődését pedig feltartóztatta. A pápai állam területén lakó néptömegek nyomora és jogtalansága csak a spanyol birtokokon uralkodó állapotokhoz volt hasonlítható.

Az 1540-es évektől kezdve a pápák, a Habsburgokkal együtt, az egyház pozícióinak erősítésére törekvő katolikus reakció élére állottak. A katolikus reakció első áldozata Itália volt. 1542-ben felújították az inkvizíciót, és Rómában inkvizíciós törvényszéket állítottak fel. Velence kivételével egész Itáliában megkezdődött az inkvizíciós bíróságok tombolása. Kegyetlenül üldöztek mindenkit,

akit az egyházi dogmától való legcsekélyebb eltéréssel gyanúsítottak. 1559-ben IV. Pál pápa első ízben közzétette a betiltott könyvek jegyzékét; az indexre tett könyvek olvasását halállal büntették, sok kiváló irodalmi és tudományos művet elégettek. Az inkvizítorok külön engedélye nélkül egyetlen könyvet sem lehetett kinyomtatni. A pápa hozzájárulásával 1540-ben alapított jezsuita rend, amely a katolikus reakció legfőbb eszköze lett, óriási befolyást gyakorolt az ország politikai és szellemi életére. Számos jezsuita iskolát létesítettek; a Rómában alapított kollégium a jezsuiták képzésének központja lett. Itáliában teljesen kiirtották a reformációs mozgalmakat. Az olasz városokból sok lutheránus és kálvinista Franciaországba, Genfbe, a Németalföldre, Lengyelországba menekült. Nem egy kiváló gondolkodó és tudós máglyán lelte halálát, mint Giordano Bruno 1600-ban, vagy az inkvizíció foglya lett, mint Galileo Galilei. Szicíliában és Szardíniábna működött a spanyol inkvizíció, de Dél-Itáliában és a milánói hercegségben a spanyol kormány a lakosság ellenállása miatt nem tudta bevezetni a spanyol inkvizíciót. A XVII. századi Itáliában a reakció következményeképpen, elterjedtek a különféle babonák, a mágia és az alkímia. Szaporodtak a boszorkányperek, tömegesen égettek „boszorkányokat".

XVI. századi olasz fegyverek

Sisak, pajzs Sforza Pallavicino velencei hadvezér címerével, könyökvédő, kesztyű, kardok és tőr (daguetta). 1559—1585

CAMPANELLA

1598-ban Dél-Itáliában Tommaso Campanella (1568—1639) szerzetes — a későbbi híres utópista szocialista — állt a népmozgalom élére. A tervezett felkelés célját a spanyol elnyomás megdöntésében és az ország felszabadításában jelölte meg. Az összeesküvés szervezői arra törekedtek, hogy bevonják a parasztokat, a falusi papokat, a calabriai hegyekben működő gerillacsapatokat. Még a Habsburgokkal ellenséges viszonyban levő Oszmán Birodalom támogatására is számítottak. A tervek szerint a török flottának a megjelölt időben a calabriai partokhoz kellett volna érkeznie. Az összeesküvést felfedték, Campanellát letartóztatták. 27 évet töltött különböző börtönökben, de a hosszú rabság és a többszöri kínvallatás sem törte meg. Campanella a börtönben írta legkiválóbb műveit, köztük „A Napváros" című társadalmi utópiát, amely halhatatlanná tette nevét.

Campanella a néptömegek érdekeiért szállt síkra. Olyan eszményi társadalmat rajzol le, amelyben mindenki dolgozik, és nincsenek „haszontalan henyélők és naplopók". Magántulajdon itt nincs, ezért „nem válnak a dolgok szolgáivá, hanem minden dolog őket (a Napváros polgárait. — *Szerk.*) szolgálja". A Napvárosban közös a termelés és a fogyasztás. „Mindenki számára közös a katonaság, a földművelés és a pásztorkodás; ezeket mindenki köteles tudni, mint a legnemesebb foglalkozásokat..." A mezőgazdasági munkákban mindenki részt vesz. A társadalom minden tagjára kötelező napi négy órai munka elegendő ahhoz, hogy minden szükségletet kielégítsenek. A fennmaradó időben a férfiak és a nők tudományokkal, testgyakorlatokkal stb. foglalkoznak.

A Sixtusi Madonna
Raffaello. 1515—1519. Drezdai Képtár

A Napváros lakói közös helyiségekben laknak, és közös helyiségekben étkeznek. A gyermekeket születésüktől kezdve a társadalom neveli és oktatja. Ennek a társadalmi nevelésnek fő módszerei: kisgyermekkorban a város falait borító képek segítségével végzett szemléltető oktatás, 10 éves kortól kezdve a gyermekek gyakorlati oktatása, az általános tárgyak mellett a különböző iparokra és a mezőgazdaságra is.

Campanella, bár számos zseniális megsejtése volt, amelyekben jóval megelőzte korát, az akkori idők viszonyai között nem ismerhette fel a társadalmi fejlődés törvényeit. A bajok kútforrásának az emberi bűnöket, elsősorban az önzést tartotta, amely egyeseket arra sarkall, hogy mások rovására éljenek, továbbá a tudatlanságot és a mindenki számára szükséges ésszerű rend lényegének fel nem ismerését (ezért is tulajdonított olyan nagy jelentőséget a nevelésnek). „A tudatlanság irtására érkeztem a világra" — mondja önmagáról egy szonettjében. Campanella nézeteinek történelmi korlátozottsága abban is megnyilvánult, hogy kommunisztikus társadalmában a hatalom a szellemi atisztokrácia kezében van, amelynek élén főpap áll. Ugyanez tűnik ki abból is, hogy minden egyes ember életét a legapróbb részletekig szabályozni akarta. Az utópista szocializmus kiváló képviselőinek jellegzetes vonása ez a korlátozottság és az a naiv hit, hogy eszményeiket harc nélkül, meggyőzés útján valósíthatják meg.

AZ 1647—1648. ÉVI SZICÍLIAI ÉS DÉL-ITÁLIAI FELKELÉSEK

1647-ben Szicíliában hatalmas népi felkelés lángolt fel. Kiindulópontja Palermo volt, a sziget legnagyobb városa. A felkelő iparosok és plebejus tömegek hatalmukba kerítették a várost. A mozgalom élén Giuseppe Alesi aranyműves állt. Vezetésével megostromolták az alkirály palotáját; az alkirálynak azonban sikerült megszöknie. A városban demokratikus köztársaság alakult. A gyűlölt spanyolok közül sokat megöltek. A felkelők társadalmi programja igen zavaros volt; az összes adók eltörlését, a rossz kormányzók elűzését követelték, és azt hirdették: „Jöjjön el az az idő, amikor a nép egyenlő lesz a nemesekkel és a gazdagokkal, amiként ezt a dolgok természetes rendje megkívánja." A felkelés gyorsan átterjedt Szicília nagy részére, és nemcsak felszabadító, hanem antifeudális jelleget is öltött. Catania, Girgenti körzetében és más vidékeken a parasztok fegyvert

ragadtak, és megkezdték a leszámolást a feudális urakkal. A plebejus tömegmozgalomtól megrettent jómódú városi polgárok a bárók rendelkezésére bocsátották a céhmilíciákat. Időközben Alesi meghalt, az alkirály pedig ígéretet tett az összes követelések teljesítésére. Ez megbontotta a felkelők sorait, s ezután a feudális urak katonasága, a céhmilíciával és a spanyol csapatokkal együtt már könnyűszerrel letörte a felkelést. A forrongások azonban Szicíliában még 1648-ban is folytatódtak, és csak a nápolyi Masagnello-féle felkelés leverése után szűntek meg teljesen.

Az 1647 júliusi nápolyi felkelés közvetlen oka az volt, hogy a spanyol alkirály adót vetett ki az élelmiszerkészletekre. „Le az adókkal!" — ez volt a felkelés jelszava. A nápolyi néptömegek Tommaso Agnello halász vezetésével — aki később a rövidített Masagnello néven vált ismertté — elégették az adóügyi iratokat és felgyújtották az adószedők házait. Kiszabadították a börtönökből a foglyokat és megostromolták az erődítményt, ahová a feudális nagybirtokosok és az alkirály elbújtak. A városban egyre tekintélyesebb erőt képviselő parasztosztagok gyűltek össze, előbb csak a környékbeliek, majd később távolabbi vidékekről is. Masagnellót, akinek nagy befolyása volt a tömegekre, „a nápolyi nép főkapitányává" kiáltották ki.

A felkelés átterjedt Calabriára, Apuliára és az Abruzzókra is. A parasztok lerombolták a hűbérurak kastélyait, felégették a legnagyobb kolostorok levéltárait, amelyekben a parasztok kötelezettségeit rögzítő iratokat őrizték. Salernóban, Aversában, Foggiában, Tarantóban és sok más helységben a plebejus tömegek felfegyverkeztek, felléptek a gazdagok ellen, eltörölték az adókat. A Nápolyban megalakult nagy létszámú népi hadsereg megverte a spanyol és a német zsoldos katonaságot. Az alkirály, miután nem sikerült Masagnellót megvesztegetnie, július 16-án meggyilkoltatta a felkelés vezetőjét.

De a felkelés ezután még nagyobb méreteket öltött. Az alkirály kénytelen volt elfogadni a felkelők követeléseit: számos spanyol főtisztviselőt leváltottak és kiűztek Dél-Itáliából (köztük voltak az összes adóbérlők és adószedők), a nemeseknek megtiltották, hogy a jövőben bármilyen polgári és katonai tisztséget betöltsenek; az adókat eltörölték, általános amnesztiát adtak és a nép továbbra is megtarthatta kezében a fegyvereket.

A felkelők hadat üzentek Spanyolországnak és híveinek. Az egész királyság lakosságát fegyverbe szólították, s közzétették a halálra ítélt leghatalmasabb feudális földesurak listáját. Bejelentették a feudális szolgáltatások és a nemesi kiváltságok eltörlését. Októberben Nápolyban kikiáltották a köztársaságot; élére Gennaro Annese fegyverkovácsot állították.

Erre az időre a nápolyi jobb módú kereskedő és iparos rétegek (amelyek ezen a gazdaságilag elmaradott vidéken meglehetősen gyengék voltak), a felkelés egyre határozottabb antifeudális jellegétől megriadva, fokozatosan elfordultak a mozgalomtól. Nápoly iparos és plebejus tömegeinek körében nézeteltérések támadtak: a felkelők egy része továbbra is független köztársaságot akart, más része Franciaországtól kért segítséget. Mazarin, Franciaország első minisztere azonban nem kívánt tényleges segítséget nyújtani a felkelő népnek. A parasztmozgalmak szervezetlenek voltak, és akcióikat nem hangolták egybe. A felkelőknek nem voltak szilárd, állhatatos vezetőik: Annese titokban tárgyalásokat kezdett a spanyolokkal. Végül is a spanyol hadsereg, amelyhez a nagybirtokosok csapatai is csatlakoztak, 1648. április 6-án elfoglalta Nápolyt. Megkezdődött a véres leszámolás. De a spanyol kormány a felkelés veresége ellenére kénytelen volt eltörölni a dél-itáliai adók egy részét.

ITÁLIA A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉN

A gazdasági hanyatlás, a spanyol elnyomás és a feudális-katolikus reakció viszonyai között Itália továbbra is politikailag széttagolt terület maradt. Az olasz államok közti vámsorompók akadályozták az országon belüli gazdasági kapcsolatok fejlődését, és meggátolták az egységes belső piac kialakulását. Az ország politikai szétforgácsoltsága a XVII. század első felében, a viszonylag

kedvező nemzetközi helyzetben is (Spanyolország hanyatlása, a spanyol és osztrák Habsburgok gyengülése) megmaradt. Az elszegényedő Spanyolországnak a szakadatlan háborúskodáshoz, az udvar és a nehézkes hivatali apparátus fenntartásához egyre több pénzre volt szüksége, s ezért még több pénzt igyekezett kisajtolni Itáliából; fokozódott a kizsákmányolás, fosztogatás, a spanyol közigazgatás önkényeskedése és zsaroló politikája. Az elfajulás és a pusztulás majdnem ugyanilyen szomorú képét mutatta a spanyol birtokokon kívül eső kis olasz államok többsége. Itália teljesen elvesztette jelentőségét az európai nemzetközi porondon. A harmincéves háború alatt Észak-Itália a francia és a Habsburg-csapatok közti harcok színtere volt, s ez betetőzte ezeknek a vidékeknek a pusztulását.

Mindez hosszú időre feltartóztatta az olasz nemzet kialakulásának a XIV. században megindult folyamatát.

VI. FEJEZET

AZ OLASZ RENESZÁNSZ (XVI. SZÁZAD—XVII. SZÁZAD ELEJE)

1. AZ OLASZ RENESZÁNSZ VIRÁGZÁSA ÉS HANYATLÁSA

A XV. század vége és a XVI. század első három évtizede Itáliában a gazdasági hanyatlás és az idegen betörések korszaka volt. Az olasz nép azonban szembeszállt a hódítókkal. Alkotóereje éppen ebben az időszakban volt teljében, és az érett reneszánsz kultúrájában virágzott ki. Engels a következőket írta: „Olaszországban a művészet soha nem sejtett virágzásnak indult, amely mintegy a klasszikus ókor visszfényének tetszett, és azóta is utolérhetetlen maradt."[1] A nagy építészek egész sora működött, élükön Bramantéval, olyan univerzális lángelmék alkottak, mint Leonardo da Vinci és Michelangelo, olyan festőművészek, mint Raffaello, Giorgione, Tiziano, olyan költők, mint Ariosto tették halhatatlanná a kor művészetét. Munkásságukban teljesedett be a reneszánsz korának realizmusa, az optimista világszemlélet és a harmonikusan kibontakozó emberbe vetett hit.

LEONARDO DA VINCI

Leonardo da Vinci (1452—1519) 14 éves korában a festő és szobrász Verrocchio tanítványa lett, s a többi művészhez hasonlóan, nemcsak mesterségének alapismereteit sajátította el, hanem a perspektivikus ábrázoláshoz nélkülözhetetlen matematikát is tanulmányozta és az anatómiát, amelynek ismerete nélkül már nem alkothatott művész. Leonardo minden jel szerint már ifjú korában eljutott ahhoz a gondolathoz, amelyet élete folyamán szüntelenül tovább érlelt: a művészet és a tudomány megbonthatatlan kapcsolatához. Tudatában volt a művészet óriási jelentőségének a megismerésben; a művészetek közül a festészetet tartotta a legtöbbre, mert a festőművészet „mindent, amit a szem lát, ábrázolni képes".

Leonardo azt hirdette, hogy „a festészet tudománya" (scienza della pittura) valamennyi tudomány ábécéje — a csillagászattól a botanikáig. A művészek anatómiai kutatásait, amelyek mindaddig csak az emberi test helyes ábrázolásához szükséges ismeretekre terjedtek ki, vagyis arra, ami a bőrfelület alatt látható — a csontokra és az izmokra —, Leonardo kiterjesztette az egész szervezetre, a legrejtettebb szervek felépítésének vizsgálatára is. A fény és árnyék problémája az optika elsajátításához, a mozgás problémája pedig a mechanikához vezette el Leonardót. A tájat, amely mindaddig a háttér szerény szerepét töltötte be a figurális kompozícióban, Leonardo alaposan kidolgozta; a zöld színek tanulmányozása botanikai, a hegyek körvonalainak tanulmányozása pedig geológiai vizsgálódásokra indította. Leonardo kigúnyolta a természet tanulmányozásának

[1] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 33. old.

könyvszagú módszerét, és leplezetlen iróniával nevezte magát „műveletlen embernek". Korát jóval megelőzve, mindenfajta ismeret egyedüli forrásának a természet közvetlen megfigyelését tartotta, a kutatás egyedüli tudományos eredményéhez pedig szerinte kizárólag a kísérlet által nyert adatok matematikai feldolgozása vezet.

Engels ezt írta róla: „Leonardo da Vinci nemcsak nagy festő volt, hanem nagy matematikus, mechanikus és mérnök is, aki a fizika különféle ágait fontos felfedezésekkel gazdagította."[2]

Leonardóban egyesült a tudós, a feltaláló és a művész. Különféle gépeket szerkesztett: több orsós cérnázógépet, hengerlő gépet, dróthúzó gépet, csavarmenetvágó gépet, optikai üvegek csiszolására alkalmas gépet, reszelők rovátkolására szolgáló gépet, kamarazsilipeket, különféle vízfelnyomó gépeket stb. Leonardo tanulmányozta a madarak repülését és a levegőnél nehezebb repülőszerkezetet tervezett, de felismerte, hogy az ilyen szerkezet motor nélkül nem képes repülni. Leonardo sok találmányának az volt a célja, hogy megkönnyítse az emberek munkáját, megóvja az embereket az elemi csapásoktól, a pusztító járványoktól. Találmányai között azonban tökéletesített háborús fegyverek is voltak.

Leonardo szobrászati alkotásai közül egy sem maradt fenn. Merész épületterveit nem valósították meg. Festményei közül is kevés maradt ránk. Mély pszichológiai tartalmú képein kifejező mozgások segítségével érzékelteti az ábrázolt alakok lelkivilágát. Kompozíciója harmonikus. Az optikai törvények ismeretében páratlan térszerűséggel ábrázolta az emberi alakokat és a természetet. Leonardo volt az első, aki a térbeli mélységet nemcsak a lineáris perspektívával érzékeltette, hanem magának a levegőnek ábrázolásával is, amely mintegy ködbe burkolja a tárgyakat („sfumato", az olasz „fumo" = köd szóból). „La Gioconda" című híres portréja[3] az ábrázolás életszerűségének és mélységének ragyogó példája. A milánói Santa Maria delle Grazie-kolostor ebédlőterme számára festett óriási freskóján, az „Utolsó vacsorá"-n hatalmas megjelenítő erővel ábrázolja, milyen lelki folyamatok zajlanak le az emberekben, amikor megtudják, hogy áruló van közöttük. Leonardo valamennyi emberalakja — kezdve a Verrocchio „Keresztelés" című képére festett térdelő angyaltól — nemcsak jellegzetes, hanem szép is.

Leonardo művészeti és tudományos munkásságával új szakasz kezdődött az olasz művészetben: az érett reneszánsz.

RAFFAELLO SANTI (RAFFAEL)

A reneszánsz művészetének másik nagy mestere az urbinói születésű Raffaello Santi (1483—1520). Raffaello Perugino tanítványa volt, de sokat köszönhetett a firenzei művészetnek is (ifjú korában néhány évig Firenzében élt). Raffaello művészi munkásságának legjelentékenyebb korszaka elválaszthatatlanul Rómához fűződik. Róma a XVI. század elején Itália egyik legfontosabb művészeti központjává fejlődött.

Raffaellót azért hívták meg Rómába, hogy falfestményekkel díszítse a Vatikán termeit („stanzá"-it). Megbízták, hogy az egyik helyiséget a filozófia, a teológia, a költészet és a jogtudomány allegóriáival díszítse. De Raffaello egyszerű allegorikus alakok helyett monumentális kompozíciókat festett. A boltíves kis termek architektúrájának sajátosságait úgy használta fel, hogy festményeit a szemlélő a valóságos tér folytatásának látja, és ezáltal mintegy részvevője lesz az ábrázolt jeleneteknek. Az „Athéni iskola" című képen (a filozófia allegóriája) egy lenyűgöző méretű épületnek az előtértől a háttér felé távolodó boltíveit látjuk. Középütt méltóságteljesen lépked Platón és Arisztotelész, mellettük és előttük mintegy véletlenszerűen, de valójában a legszigorúbb rend szerint, az ókor más híres filozófusai és tudósai helyezkednek el: Hérakleitosz, Dio-

[2] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 34. old.

[3] Magyarországon inkább „Mona Lisa" címen ismeretes. — *A kiadó.*

MADONNA LITTA
Leonardo da Vinci. 1485—1490

genész, Szokratész, Ptolemaiosz, Arkhimédész és mások. A humanisták több nemzedékének az antik örökség elsajátításába fektetett munkáját tükrözi ez a festmény, amely így a világi gondolat diadalát jelképezi. A szemközti falon látható „Disputa" (a teológia allegóriája) az egyháztörténet sok-sok alakját foglalja közös kompozícióba, de mindezek az alakok az értelem és a filozófia képviselőiként gondolkoznak, ítélnek, vitáznak, és nem egyházi férfiakra, hanem inkább ókori bölcsekre emlékeztetnek.

A reneszánsz emberideálja; a feudális középkor aszketizmusával szemben, a sokoldalú szellemi és fizikai képességek egységét követelte meg. A testi szépséget a lelki szépség elengedhetetlen külső kifejezőjének tekintették. Raffaello valamennyi műve ezt az új emberideált hirdeti: az „Athéni iskola" filozófusai éppúgy, mint arcképei és nagyszámú Madonna-ábrázolása. Női portréinak egymásutánja különösen jól mutatja a művész útját a külső bájtól a mély belső szépség felé.

Mona Lisa (La Gioconda)
Leonardo da Vinci. 1503 körül

Művészetének csúcsa a Sixtusi Madonna, amelyet Raffaello 1513 körül festett a piacenzai kolostor számára. Mélyen fejezi ki az anya tragédiáját ez a reálisan megfestett Madonna, aki kínokra, szenvedésre és halálra hozta világra fiúgyermekét, hogy ezzel az áldozattal az embereken segítsen.

Raffaello alakjainak rendkívüliségét a kortársak a „grazia" (báj) szóval jelölték. Ahhoz, hogy szép nőt fessünk, írta Raffaello egy levelében, sok szép nőt kell látnunk, de minthogy kevés az igazi szépség, a helyes választás pedig nehéz, a művész „egy bizonyos ideához" (una certa idea) folyamodik; ezt kialakítja magában és követni igyekszik. Raffaello tehát festészetében a reális valóság megfigyelésétől eljutott az emberi szépség általánosított megjelenítéséig.

Michelangelo Buonarroti (1475—1564), aki 9 évvel volt idősebb Raffaellónál és 23 évvel fiatalabb Leonardónál, mindkettőjüket több mint 40 évvel túlélte. Mindaz az új és haladó, ami ebben a forradalmi korszakban megszületett, a régi, a reakciós elleni harcban tört utat magának. Michelangelo nagysága abban rejlik, hogy művészetének fő témája a harc pátosza.

Michelangelo szülővárosában, Firenzében kezdte meg festészeti és szobrászati tanulmányait, de művészetében nem érződik a firenzei mesterek hatása. Ő maga szobrásznak vallotta magát, de nagyszabású festészeti és építészeti megbízatásokat is teljesített.

Michelangelo már igen fiatalon az embert tette ábrázolása egyedüli tárgyává. Művészetében sem természeti, sem architekturális táj nem játszik szerepet. Saját szavaival élve, minden energiáját a „szép mezítelen emberi test" ábrázolására fordította. A reneszánsz korában a meztelenség nem

A Nap, a Hold és a csillagok teremtése
Részlet Michelangelo freskójából. Sixtusi kápolna. 1508—1512

volt olyan természetes jelenség, mint az ókori Görögországban, de éppen ezért a meztelen test az antik világhoz kapcsolódott és szemléletes kifejezője volt a középkori aszketizmussal szemben álló földi, világi ideálnak. A kortársakra nagy hatással voltak a XV. és XVI. század fordulóján előkerült híres antik szobrok: a belvederei „Apollo", a Laokoón-csoport, a vatikáni „Aphrodité" stb. A reneszánsz kori ember ezekből ismerte meg a hellenisztikus kor görög művészetét, annak kifinomult technikáját, belső dinamizmusát és választékos szépségét. Mindaddig antik művészeten csaknem kizárólag a késő császárkori római alkotásokat értették. De a legfontosabb az volt, hogy a hellenisztikus művészetnek ezekben a remekeiben megtalálták az emberi szépségideált, mert ezek szöges ellentétben álltak a test középkori megtagadásával. Engels azt írja, hogy „a Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ bontakozott ki az ámuló Nyugat előtt: a görög ókor; ragyogó alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei".[4] Ezek az alakok ihlették meg Michelangelo lángelméjét. És a reneszánsz korának nagy művésze mély tartalommal töltötte meg ezeket az alakokat.

Michelangelónak már korai műve, az óriási (5,3 méter magas) márvány Dávid-szobra az

[4] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 33. old.

ifjú győztest, a bibliai legendával és a kialakult hagyománnyal ellentétben nem gyermeknek, hanem ifjúnak ábrázolta, és nem a győzelem után, hanem az összecsapás előtt. Egy kiváló művészekből álló külön bizottság 1504-ben úgy döntött, hogy ezt a szobrot a firenzei signoria palotája előtt állítsák fel, jelképéül annak, hogy „az uralkodóknak bátran kell védelmezniük és igazságosan kell kormányozniuk a várost". Ez hivatalosan is megerősítette a szobor társadalmi jelentőségét.

A római Sixtusi kápolna mennyezetfestményein (1508—1512) Michelangelo szép és titáni erejű embereket ábrázolt. A világ teremtésének bibliai legendáiból merített témákat Michelangelo megfosztotta hagyományos vallási tartalmuktól. Az ember szépségét dicsőíti az életrekelő Ádám alakjában, az ember erejét és hatalmát magasztosítja fel a Seregek Urának alakjában, aki kijelöli a Nap és a Hold pályáját. A titáni emberalak hatalmas mozdulataiban, arckifejezésében, villámokat szóró szemében roppant, mindent lenyűgöző, félelmet keltő akarat fejeződik ki, amelyre a kortársak a nehezen lefordítható „terribilità" (félelmetes fenség) kifejezést alkalmazták.

Ugyanilyen szenvedélyesség és kifejező erő jellemzi Michelangelo Mózes szobrát, amelyet 1516 körül készített II. Gyula pápa síremlékére. Dávid csak külső ellenséggel, az óriás Góliáttal küzdött meg, de Mózes a bibliai legenda szerint saját népét látta az aranyborjúnak hódolni. Maga a témaválasztás is félreismerhetetlenül tükrözi az Itáliában kibontakozó tragikus eseményeket. A Firenzéből 1494-ben elűzött Mediciek 1512-ben a spanyol csapatok segítségével visszatértek. A spanyolok elfoglalták Itália déli részét, és Észak-Itáliáért hadakoztak a franciákkal. A nagy művész mélyen átélte e csapásokat, a köztársasági eszmény bukását szülővárosában, Firenzében, a megrendítő árulást, a néptömegek tragikus harcát. Ugyancsak II. Gyula síremlékére készítette a „Lebilincselt rabszolgá"-t és a „Haldokló rabszolgá"-t. E két befejezetlen szoborban a bilincseik széttörésével hasztalanul próbálkozó emberek szép, férfias alakjait faragta márványba. E két szoborban, ugyanúgy, mint többi alkotásában, különösen világosan fejeződnek ki azok a magasrendű erkölcsi követelmények, amelyeket Michelangelo az emberábrázolásban megtestesített.

Dávid
Michelangelo. 1501—1503. Márvány. Firenze. Szépművészeti Akadémia

1527-ben újabb felkelés tört ki Firenzében. A Medicieket ismét elűzték. A császár és a pápa seregei 11 hónapig ostromolták a várost. Az ostrom idején Michelangelo hadmérnökként a védelmi

Éjszaka
Michelangelo. 1524—1532. Márvány. Firenze. A San Lorenzo-templom Medici-kápolnájában

rendszer építését irányította. Amikor az éhínségtől és a belső árulástól erőtlenné tett várost elfoglalták (1530), Michelangelo kénytelen volt elrejtőzni mindaddig, amíg a Medici-nemzetségből származó VII. Kelemen pápa meg nem ígérte, hogy megbocsát neki, ha befejezi a Medici-sírkápolna, a San Lorenzo-templom úgynevezett új sekrestyéjének építését és szobrászati munkáit. Könnyen elképzelhető, mit érzett a Mediciek ellen küzdő művész, amikor e család temetkezőhelyének építésére kényszerítették. Michelangelo — mint életrajzírója megjegyzi — „inkább félelemtől, mint a művészet iránti szeretettől" indíttatva kezdett a munkába. A szarkofágokon elhelyezett tragikus megformálású alakok mutatják, hogy Michelangelo ezúttal sem követett el árulást művészi kötelességérzete ellen, mély társadalmi tartalommal töltötte meg ezeket a szobrokat. Giovanni Strozzi költő az alábbi verset írta az „Éj" című szoborról:

„Az Éjt, amint édesen szendereg
előtted itt, egy angyal véste kőbe.
Alszik, tehát él. Nem hiszed felőle?
Ébreszd föl, és beszélni fog veled."

Michelangelo erre a versre a szobor nevében a következőket válaszolta:

„Aludni jó és kőből lenni még jobb,
míg szégyen s gyalázat úr a világon.
Mily szerencse: se éreznem, se látnom!
Ne kelts föl hát, s ó! csendesen beszélj ott."[5]

1535-től 1541-ig Michelangelo az „Utolsó ítélet"-et festette a római Sixtusi kápolna mennyezetére. Ez a freskó azt mutatja, hogy Michelangelo a megerősödött reakció korában is szilárdan kitartott a reneszánsz művészeti eszményei mellett. Freskóján számtalan titáni alakot ábrázolt; az alakok mezítelenek, s mintha kozmikus vihar ragadta volna fel őket a magasba és kavarta volna össze. A testek még az eddigieknél is erőteljesebbek és tökéletesebb formájúak. Michelangelo számára eszméinek kifejezéséhez ekkor már nem elegendőek egyes alakok: a testek tömegére volt szüksége. A képet az ellenreformációs idők képmutatói élesen elítélték: szemére vetették Michelangelónak, hogy alakjai „illetlenek", különösen „ilyen szent helyen". De a közvélemény a nagy művész mellé állt. Amikor egy Daniele da Volterra nevű festő a pápa parancsára elvállalta azt a feladatot, hogy szemérmes leplekkel fedje el Michelangelo alakjainak meztelenségét, a kortársak nem titkolt megvetéssel fordultak el tőle.

Michelangelo a művészetet a társadalmi harc izzó pátoszával telítette. A reneszánsz egyik legnagyobb művésze volt, és soha sem tért le a magasrendű társadalmi eszménytől ihletett realizmus útjáról. Michelangelo egyszer azt mondta egy antik szoborról, hogy alkotója „többet tudott, mint maga a természet".

LODOVICO ARIOSTO

Az olasz nyelvű költészet, XIV. századi fellendülése után, csaknem egy teljes évszázadra háttérbe szorult a humanisták klasszikus latin nyelvű költészete mögött, és csak a XV. század végén került ismét előtérbe. E korban Itália legnagyobb költője Lodovico Ariosto (1474—1533) volt. „Őrjöngő Roland" című költeménye az érett reneszánsz legjelentősebb irodalmi alkotása. A költemény középkori mondákat dolgoz fel, de a mű alapgondolata, szereplői és nyelvezete egyaránt újszerűek. A lovagi eposz Ariostónál meseszerű történetté oldódik fel, amelyben óriások, varázslók, szörnyetegek és rendkívüli megpróbáltatásokat vitézül álló hősök szerepelnek. Az eposz csak a cselekmény alapanyagát adja, amelyet a költő kiszínez az általa jól ismert antik világból, a keleti mesékből és példabeszédekből, Dantétól stb. kölcsönzött részletekkel. A költeményt Ariosto ottavákban (nyolcsoros versszakokban) írta. Az elbeszélés fonalát gyakran mellékes epizódok szakítják meg, amelyek önálló költeményekké terebélyesednek. A tájakat, még a meseszerű tájakat is, igen reálisan festi, az összes szereplőket életszerűen és érzékletesen ábrázolja. A tündérmesén mindenütt átcsillan az eleven, a kor érdekeivel átszőtt valóság. A költeményből az irónia sem hiányzik. Mindaz a csoda, amiben Ariosto korában sokan hittek, a költeményben tréfára fordul. Például a költemény egyik szereplője, Astolfo, a földi paradicsomba kerül, de mennyei gyönyörök helyett őt magát jó vacsora és ágy, lovát pedig istálló és zab várja. A paradicsomi almák valóban fölségeseknek bizonyulnak. Astolfo innen a Holdra kerül, ahol mindazt megtalálja, amit az emberek a Földön elveszítettek: butaságnak itt nyoma sincs, de annál több a könny, a sóhaj, a szerelem, a remény és az értelem. Ezeket a Holdon gondosan palackokba gyűjtik, megjelölve földi tulajdonosuk nevét.

Az olvasót, amikor belép a mesék képzelet szőtte birodalmába, a reneszánsz életörömet

[5] Rónay György fordítása. Lásd *Michelangelo Buonarroti* versei. Magyar Helikon 1959. 120. old.

hirdető, életigenlő atmoszférája veszi körül. Ariosto történeteiről olvasói jól tudták, hogy kitalált történetek, de a versszakok mögött, különösen pedig Ariosto iróniája mögött, meglátták az élet igazságát. Ariosto persze nem elemzi olyan mélyen a történelmi események értelmét, mint Machiavelli, de „Őrjöngő Roland"-ja nagy nemzeti alkotás lett.

A HUMANISTA SZÍNHÁZ

A XV. században lassan eltűntek a színről a középkori színházi előadások összes fajtái: a nehézkes misztériumok és a könnyebben előadható rövid, oktató célzatú moralitások és mirákulumok. Poliziano az „Orpheus"-ban kísérletet tett arra, hogy a misztériumok régi formáját új, humanista tartalommal töltse meg; kísérletének sem visszhangja, sem folytatása nem volt. Ezen kívül a színjátszásnak semmilyen más formája nem létezett. Némileg pótolták a színházat Lorenzo Medici il Magnifico (a Nagyszerű) idején Firenzében a „triumfusok", amelyeket Itália más városaiban is csakhamar átvettek.

Az új színház alapjait a humanisták vetették meg. Pomponio Leto (1428—1498) megkísérelte az ókori római színjátszás feltámasztását. Barátaival és tanítványaival együtt római házában előadta Plautus „Szamarak" című komédiáját. A felújításnak a műkedvelő színészek rossz, latin nyelvű előadása ellenére óriási sikere volt. Meg kellett ismételni, s a példa csakhamar sok követőre talált Rómában és más városokban (Firenze, Urbino, Ferrara, Mantua) is.

Plautus darabjainak latin nyelvű előadása — amelyet csak a humanisták értettek — nem elégíthette ki a társadalom népesebb rétegeit, sőt még az udvari embereket sem. Olaszra kellett fordítani ezeket a darabokat. Az első kísérlet — 1486-ban Ferrarában olasz fordításban előadták Plautus „Ikrek" című színdarabját — sikeresnek bizonyult. De a színművekben ábrázolt típusok és életforma továbbra is idegen maradt a néző számára.

A fejlődés következő lépését az olasz nyelven írt, Plautust és Terentiust utánzó komédiák jelentették. Az első ilyen komédia Ariosto „Ékszerdoboz" című darabja volt (1508). Ez a színmű új műfajt képviselt, az úgynevezett tudós komédiát (la commedia erudita). A legtöbb commedia eruditát Ariosto írta, de művészileg a legértékesebb Machiavelli „Mandragóra" című színdarabja, amely az egyházi férfiak képmutatását és kapzsiságát leplezi le. Sok más szerző is írt tudós komédiákat, amelyeket többnyire a különböző városok uralkodóinak udvarában adtak elő nagy pompával. A díszlet feltalálását Pellegrino da Udine festőnek tulajdonítják. Ő alkalmazta először (Ariosto egyik komédiájának előadásában) az utca térhatást keltő ábrázolását a cselekmény hátteréül szolgáló városi épületek valóságosnak tűnő megformálásával. Ez az újítás fontos mérföldkő volt a színjátszás történetében.

A komédiák előadásakor a nagyobb pompa kedvéért bemutattak mitológiai tárgyú pantomimeket, különféle táncokat, például a mórok táncát, az úgynevezett morescókat is. De mivel a színészek továbbra is műkedvelők voltak, és a tudós komédia képtelen volt túlnőni az udvari látványosság színvonalán, a XVI. század első negyedében Itáliában nem voltak meg a feltételek sem a nemzeti színműirodalom, sem a hivatásos színjátszás alapjainak megteremtéséhez. Az olasz humanista színház jelentőségét mégsem szabad lebecsülnünk, mert Nyugat-Európában ez volt az első világi színház, ahonnan a további fejlődés szálai Shakespeare és Lope de Vega színházához vezettek.

A HUMANIZMUS VÁLSÁGA

A XVI. századi Itáliában a feudális reakció térhódításával együtt megkezdődik a városi kultúra hanyatlása és a feudális viszonyok restaurálása. A nemesek, akiket a városokban régebben annyira visszaszorítottak, most mindenütt erőre kapnak; a városok vagyonos elemei maguk is

a nemesi életformát követik. A kulturális élet központja áthelyeződik a városállamok uralkodóinak udvarába. Az apró monarchiák — Urbino, Mantua, Ferrara — uralkodói a virágzás látszatát keltik. Újjáélesztik a lovagi szokásokat, gyönyörű rezidenciákat építtetnek, híres festőket, szobrászokat, költőket, tudósokat hívnak meg udvarukba.

De az ország általános hanyatlása szükségképpen rányomja bélyegét a szellemi életre: a reneszánsz nagyszerű kultúrája hanyatlásnak indul. A humanista műveltség általános színvonala még igen magas, sőt éppen a XVI. században tesz szert világhírre az olasz irodalom, művészet, társadalmi gondolkodás. De ezeknek az időknek nagy írói és képzőművészei már az eszmei zűrzavar és bizonytalanság légkörében alkotnak. A humanista hagyományok lassanként elkorcsosulnak, az irodalomban győz a modorosság, a képzőművészet a századeleji nagy mesterek utánzására szorítkozik.

A közfelfogásban bekövetkezett változásokat jól mutatja Baldassare Castiglione grófnak (1478—1529), a XVI. században közismert „Il Cortegiano" („Az udvari ember") című könyv szerzőjének munkássága. Az urbinói hercegek palotájában folytatott képzeletbeli párbeszédek formájában Castiglione megrajzolja a tökéletes udvari ember eszményképét, aki sokoldalú, nemes, erkölcsös és mesterkéletlen. A könyv a személyiség fogalmát az olasz reneszánsz szellemében fejti ki, sok figyelemre méltó vonással. Mindamellett e mű általános látókörét túlságosan leszűkíti Castiglione humanizmusának rendi irányzata.

A késői reneszánsz irodalom másik képviselője Pietro Bembo bíboros (1470—1547). Kétségtelen érdeme, hogy a firenzei nyelvjárás alapján — amelyet uralkodónak tartott — kidolgozta az olasz irodalmi nyelv egyes kérdéseit. De Bembo az eleven népi nyelv rovására túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a Petrarcával és Boccaccióval kezdődő irodalmi hagyomány tekintélyének. Az epigonizmus szelleme, amely Bembo költészetével észrevétlenül bevonul az irodalomba, ebben az időben az úgynevezett petrarcizmusban — a XVI. század utánzó, bágyadt, nemegyszer mesterkélt lírai költészetében — nyilvánult meg.

E középszerű petrarcizmus mellett egyre nagyobb helyet foglalnak el az irodalomban a pásztorköltemények. Az antik íróktól átvett pásztoridill témáját a humanista irodalom jól ismerte. De a XV. század végén és a XVI. század elején a pásztorköltészet fő vonása az egyszerűség álarcában jelentkező mesterkélt választékosság. Ennek a műfajnak megalapítója Jacopo Sannazaro (1458—1530), az „Árkádia" szerzője. Az „Árkádia" versben és prózában írt pásztorregény, amelynek sok követője akadt minden országban.

A XVI. századi irodalomban tovább él a Boccacciót utánzó realista próza is. Igen népszerű műfaj a novella. Sok novellagyűjtemény jelent meg; közülük a legjelentősebb Bandello (kb. 1485—1563) 214 novellája. Matteo Bandello a XVI. század egyik legérdekesebb figurája. Többnyire saját életének eseményeivel példázza a sors forgandóságát. Shakespeare Bandello novelláiból merítette Rómeó és Júlia tragikus történetét.

VELENCE A XVI. SZÁZADBAN

A XV. század végéig Velencének nem sok szerepe volt sem a humanista eszmék fejlesztésében, sem a realista művészet alapjainak kimunkálásában. De a XVI. században a velencei festészet jelentősen hozzájárult a reneszánszkori művészet fejlődéséhez, és teljesen különálló helyet foglal el a reneszánsz festészetben.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez nehezen egyeztethető össze azokkal a megrázkódtatásokkal, amelyek éppen ebben az időben érték Velencét; hiszen az összes olasz államok közül Velence szenvedte meg leginkább a török hódításokat és azt, hogy a tengeri útvonalak a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra helyeződtek át.

A velencei művészetnek a XVI. század elején kezdődő fellendülésében fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy Velence szabad város maradt akkor is, amikor csaknem egész Itália a spanyolok igáját nyögte.

Velence szabadságának, bármilyen korlátozott volt is, óriási társadalmi jelentősége volt a XVI. században, a feudális katolikus reakció támadása korában. Mialatt Itália többi részén a spanyolok támogatásával apró monarchiák keletkeztek, és a nemesség mindenütt fokról fokra visszaszerezte kiváltságait, a polgárokat pedig minden ténykedésükben szabályzatokkal és megszorításokkal korlátozták, a függetlenségét megőrző Velence — köztársasági hagyományaival, a kereskedelmet és a vállalkozó tevékenységet támogató rendszerével — a legszabadabb város hírnevével büszkélkedhetett.

A gazdag Velencében gyakran tartottak fényes szárazföldi és vízi ünnepségeket, amelyeknek színpompája világszerte növelte a lagunák városának dicsőségét és tekintélyét. Ugyanezt a szerepet töltötték be a velencei nyomdák. A XV. század közepén Németországban feltalált könyvnyomtatás gyorsan elterjedt más országokban is. Velencében több nyomda volt és több könyv jelent meg, mint Itália összes többi városában együttvéve (például az „Őrjöngő Roland" XVI. századi 213 kiadásából 191 Velencében jelent meg). Világviszonylatban is jelentős könyvkiadói és nyomdai tevékenységet fejtettek ki olyan humanisták, mint a XVI. század elején Aldus Manutius, később pedig Francesco Marcolini.

Nem véletlen, hogy éppen Velencében telepedett le Pietro Aretino (1492—1556). Az arezzói születésű Aretino, miután sikertelenül próbálta kamatoztatni képességeit Rómában, a pápai udvarnál, néhány évi barangolás után Velencében telepedett meg. Itt irodalmi tevékenységgel szerzett jövedelméből hihetetlenül fényűző életet folytatott. Aretino élete kitűnően mutatja, milyen nagy

Szendergő Vénusz
Giorgione. 1505—1510. Drezdai Képtár

jelentőségű volt ebben a korban a nyomtatott szó és a közvélemény. Aretino szatirikus pamfleteket írt. Gyilkos gúnya csaknem kizárólag az uralkodó körök ellen irányult: ezek életmódja bőséges anyagot szolgáltatott a látványos leleplezésekhez. Aretino mondanivalójának tehát fontos társadalmi tartalma volt. Igaz ugyan, hogy a tehetséges Aretino nem volt éppen válogatós az eszközökben. „Ajándékokat" kapott I. Ferenc francia királytól, V. Károly császártól, Szolimán szultántól, a német Fuggerektől, Hajreddin (csúfnevén Barbarossa) algíri kalóztól és még sokaktól. És az „Őrjöngő Roland" utolsó szövegezésében Ariosto mégis így ír róla: „A fejedelmek ostora, az isteni Pietro Aretino". Amikor az angol király képviselője „brávókat", bérgyilkosokat fogadott, hogy megöljék Aretinót az uralkodó elleni támadásaiért, a közvélemény nem Aretinót ítélte el gúnyirata miatt, hanem az angol követet, amiért megsértette „a világ titkárának" — így nevezték jól értesültsége miatt Aretinót — szabadságát. Aretino a maga tiszteletére érmet veretett, amely őt magát ábrázolta, amint trónon ül és ajándékokat vesz át koronás személyektől, a következő felirattal: „Az uralkodók, akiknek hódolattal a népek adóznak: elhozzák hódolatukat rabszolgájuknak". Aretino éles tollát még félelmetesebbé tette, hogy szatirikus „jóslásait", amelyek az asztrológiai horoszkópokat parodizálták, komédiáit és leveleit azonnal kinyomtatták és széles körben terjesztették.

A látszólagos jólétnek és a közvélemény viszonylagos szabadságának légkörében a velencei festészet bámulatosan gyorsan fejlődött, és önálló helyet vívott ki a reneszánsz művészetében.

A velencei iskola első nagy mestere Giorgione (1478—1510). Képein a táj egyre inkább önálló szerepet kap; senki sem tudta tökéletesebb harmóniában egyesíteni az embert és a természetet. Új stílust teremtett a szín és a fény sajátos összhangjával („Judit", „Szendergő Vénusz", „Koncert").

Bűnbánó Magdolna
Tiziano. 1566

III. Pál pápa és unokaöccsei
Tiziano. 1546

A legnagyobb velencei festők közé tartozott Tiziano Vecellio (1477—1576). Sok későbbi művész — köztük a spanyol Velázquez és a flamand Rubens — az ő képein nevelődött. Tiziano kompozícióiban megjelenik az egységes egészként cselekvő tömeg. Mint a reneszánsz korának művésze, az ember és az őt környező valóság szépségét dicsőítette. „Bűnbánó Magdolna" című képe nem a böjtöléstől és imádkozástól elcsigázott bűnöst ábrázol, hanem szép fiatal leányt (saját lánya volt a modell), erejének, egészségének, szépségének teljében, a háttérben életörömet árasztó tájjal. Nagyszámú mitológiai tárgyú képén („Vénusz és Medea", amelyet „Égi és földi szerelem" címen is ismernek, „Vénusz", „Danaé" stb.) Tiziano az élet, a meztelen test, az egész képen elömlő fény szépségét magasztalja. A nagy velencei mester festészete kiáltó ellentéte az élet aszkétikus tagadásának.

Tiziano csodálatos portréfestő volt. Arcképein kitűnően ábrázolja az ember bonyolult belső világát. Az „Ismeretlen aranyláncos ifjú" portréján Tiziano érzékelteti az ifjú nemes lelkét, gondolataiba mélyedését, mintegy vívódását. „III. Pál pápa és unokaöccsei" című csoportos portréja túlnő a portréfestészet keretein, és csaknem zsánerképnek nevezhető.

Egyik legutolsó képén — a „Szent Sebestyén"-en — Tiziano egy 99 éves aggastyántól meglepő energiával festi meg a fához kötözött, lenyilazott, szenvedő ifjú gyönyörű alakját. Tiziano néhány barnás árnyalatú színnel rendkívüli színgazdagságot varázsol a vászonra.

A FEUDÁLIS-KATOLIKUS REAKCIÓ. TORQUATO TASSO

A XVI. században uralomra jutott feudális reakció kitűnő talaja volt az ellenreformációnak. Ami újat, haladót és életigenlőt Itália a fellendülés korában létrehozott — az, amiből a reneszánsz kultúrája táplálkozott —, természetesen tovább élt, de harcban kényszerült védekezni a reakció ellen. A szabadgondolkodás minden megnyilvánulását üldözni kezdték.

A XVI. századi szellemi reakció egyik áldozata volt Torquato Tasso, a zseniális olasz költő (1544—1595). Sorsát legenda övezi, amelyből az írók később nemegyszer merítették témájukat (például Goethe „Torquato Tasso" című tragédiájához). A legenda szerint a költő beleszeretett egy ferrarai hercegnőbe, és vakmerőségéért a herceg parancsára őrültek házába zárták. Mégha a boldogtalan szerelem története nem is felel meg a valóságnak, mindenesetre tény, hogy a hercegi udvar pártfogásának megszerzése megalázó helyzetekbe juttatta a nagy költőt, és elősegítette lelki betegségének kifejlődését.

Betegsége miatt vagy még inkább büszkeségének büntetéséül, Torquato Tassót csakugyan láncra verték, s innen csak nagynehezen szabadult meg.

Életének utolsó 20 évét a költő betegséggel viaskodva töltötte, bár ebben az időben is folytatta költői munkásságát, amelyet a klasszikus harmóniára való törekvés hatott át. Ez a törekvés küzdött a költőben egy másik irányzattal, amelyet vallásos eszméi szültek. Tassóban már ifjú korában megérlelődött az a terv, hogy nagy nemzeti hőskölteményt ír, amely felveszi a versenyt Ariosto költeményével. A hősi tárgy — a keresztény népek harca a muzulmánok ellen a keresztes háborúk korában — önként adódott a már-már Itáliát fenyegető törökök katonai sikereiből. Ez adta az alapötletet Torquato Tasso „Megszabadított Jeruzsálem"-éhez. De ennek a műnek már maga a tárgya is ellentmondást rejtett magában. Hazafias és időszerű volt, de ugyanakkor középkori és kereszténvi. A téma költői feldolgozása során Tasso — éppúgy, mint nagy elődje, Lodovico Ariosto — nagyszerű, szépséggel telített, érzékletes képeket fest. Az egész eposzt — a szerelmi epizódokkal váltakozó csatajeleneteket, az elragadó nőalakokat, a természetábrázoló részeket — áthatja a reneszánsz gazdag fantáziája. De Ariostótól eltérően a „Megszabadított Jeruzsálem" szerzője visszariad a földi és érzéki szépségtől. Az évek előrehaladtával egyre inkább elhatalmasodik benne a vallásosság, fél, hogy művével az eretnekség vádját idézheti fel, meggyón az inkvizítoroknak, s amikor barátai

és tisztelői akarata ellenére kiadják a „Megszabadított Jeruzsálem"-et, megtagadja művét. A „Megszabadított Jeruzsálem" legutolsó szövegezése erősíti a mű sötét, katolikus jellegét, kihagyja azokat az epizódokat, amelyeket az életöröm ragyog be.

A „Megszabadított Jeruzsálem" másik ellentmondása abból fakad, hogy a költő teljesen komolyan veszi középkori lovagi tárgyát, amelynek a valóságban már rég nem voltak gyökerei. Tassónál nincs meg az a vidám irónia, amely Ariosto „Őrjöngő Roland"-ját jellemzi. Ezért Tasso műve, minden művészi értéke ellenére, a műeposz iskolapéldája marad, amely ellentétben van a költőt körülvevő élet valóságával; ezen akart Tasso győzedelmeskedni hősi, szép ábrándjában. Torquato Tasso kitűnően ismerte a klasszikus ókort. Művének megalkotása előtt sokat foglalkozott az epikus költészet feladataival, s költeményében sok tekintetben Homérosz „Iliász"-át tekinti példaképnek. De az ókoriak hősi eposzának ez az újjáélesztési kísérlete, bármilyen nagy hatással volt is a világirodalom további fejlődésére, magában rejti a zsákutcába jutás elemét. A nagy költő lángelméje nem tudta legyőzni világnézetének ellentmondásait. Életének utolsó éveit nemcsak a súlyos betegség mérgezte meg, hanem a terméketlen belső vívódások is.

A KÉSŐI RENESZÁNSZ MŰVÉSZETE

A késői reneszánsz, vagyis a XVI. század harmincas éveitől a század végéig tartó időszak művészete a különböző irányzatok harcának felettébb szövevényes képét mutatja. A katolikus egyház megértette, milyen nagy jelentősége van a művészetnek a közvélemény szempontjából, és igyekezett azt saját céljaira felhasználni. A tridenti zsinat határozatai jól mutatják az egyháznak azt a leplezetlen törekvését, hogy kiterjessze ellenőrzését a művészeti alkotásokra. Ezért azok a művészek kerültek előtérbe, akik művészetükkel az egyházat szolgálták, vagy akiknek alkotásaiban a nyomasztó légkör és belső összetörtség tükröződött. Ezeket a képzőművészeket „manieristáknak" nevezik, mert nem a természet és a természeti törvények tanulmányozására törekedtek, hanem a nagy mesterek — Leonardo, Raffaello és főként Michelangelo — modorának külsődleges elsajátítására. Jó néhányuk kitűnően rajzolt, és volt köztük nem egy kiváló portréfestő (Pontormo, Bronzino), de festményeik, tárgyuktól függetlenül, mesterkéltek, kiagyaltak, alapelgondolásuk és művészi megformálásuk egyaránt hamis (Vasari, Zuccari). Ezek a művészek képeiken deformálták az emberi testet; nem véletlen, hogy olyan furcsa festmények születhettek, mint a „Hosszúnyakú Madonna" (Parmegianino). Az agg Michelangelo látva, hogyan próbálják utánozni a festők az „Utolsó ítélet"-et, azt mondta: „Sokakat megbolondít művészetem".

A manierizmus divatos irányzat volt, de nem ez határozta meg a késői reneszánsz művészetét. Továbbra is alkottak a reneszánsz realista hagyományainak szellemében olyan nagy mesterek, mint az agg Michelangelo és Tiziano. Különösen termékenynek bizonyult a velencei festészet: a szín és a fény segítségével bővítette a környező világ és az ember realista megjelenítésének lehetőségeit. A nagy velencei mesterek, Veronese (1528—1588), Tintoretto (1518—1594) és mások tovább fejlesztették a realista művészet hagyományait.

A kor nagy mestere, a realista művészet következetes folytatója volt Benvenuto Cellini (1500—1571) szobrász és ötvösművész. „Nem tanulhatjuk a művészetet más könyvből, mint a természet könyvéből" — mondta Cellini. Perszeuszt ábrázoló nagy bronzszobra gyönyörű emberi test, amelynek megformálása alapos anatómiai ismeretekről tanúskodik. Cellini arany és ezüst ötvösmunkái (köztük I. Ferenc arany sótartója) virtuóz megmunkálásukkal és szép formájukkal olyan nagy hatást gyakoroltak a kortársakra, hogy az ötvösművészetnek egy egész fejlődési szakasza Cellini-korszak néven került be a művészettörténetbe. „Benvenuto Cellini mester élete, amiképpen ő maga megírta Firenzében" című műve rendkívül elevenen festi le a nyughatatlan művész életét. A féktelenül szenvedélyes Cellini, aki egyforma hévvel dolgozott művein és támadta sok-sok

valódi és vélt ellenségét, babonáival, a dicsőségre való nyílt törekvésével, naiv kérkedésével, olthatatlan életszomjával, szenvedélyes művészetszeretetével egyik legjellegzetesebb képviselője ennek a viharos és ellentmondásos kornak.

A maguk idejében alig ismertek, de a nyugat-európai realista művészet következő fejlődési szakasza szempontjából igen fontosak voltak a kis észak-itáliai városok (Brescia, Cremona stb.) művészei. Ezek a festők, akik vidéki templomok freskóit festették a divatos irányzatoktól és a nagy művészeti központoktól távol, azokon az utakon tapogatóztak — a maguk, helyenként naiv, sőt néha kontár módján —, amelyek a század végére a kiváló Caravaggio (1573—1610) művészetéhez vezettek. Túlnyomórészt vallási tárgyú kompozíciókon gyakran ábrázolták az egyszerű embereket, úgyhogy a bibliai és evangéliumi jelenetek sokszor valósággal zsánerképek lettek (a Bassano művészcsalád, Lelio Orsi és mások). Caravaggio és követői, a „caravaggisták" elutasították a mesterkélt utánzó művészetet, és a népi típusok, a természet ábrázolása felé fordultak. Caravaggio iskolája nemcsak az olasz festészetre volt nagy hatással, hanem a francia, spanyol, flandriai és holland festészetre is.

Bolognában is kialakult egy irányzat; a Carracci-fivérek 1584-ben megalapították a bolognai iskolát („a helyes úton járók akadémiáját"), hogy a zsákutcába jutott manierizmussal a nagy mesterek művészetének elmélyültebb tanulmányozásán alapuló művészetet állítsanak szembe. A Carracci-fivérek programja eklektikus volt, de nem az „aranykorban" élt nagy mesterek külső stílusjegyeinek puszta utánzásán alapult, hanem általános elveik elvont tanulmányozásán.

A késői reneszánsz idején nagy változások történtek a képzőművészek nevelésének és oktatásának rendszerében. A matematika és az anatómia ismeretének szükségessége, a humanista műveltség követelménye és a művészeti kultúra fejlettsége következtében a nagy művészek kiemelkedtek a céhmesterek tömegéből. Ez a folyamat az érett reneszánsz idején indult meg, és a XVI. század derekára teljesedett ki. Így keletkezett az addig ismeretlen határvonal a „művészet" és a „mesterség" között. Ezzel együtt szükségképpen megváltoztak a művészképzés feltételei. Az addigi rendszer, a céhmesterek mellett eltöltött tanulóidő, már nem elégíthette ki a megnövekedett igényeket: akadémiák jöttek létre. Az első a Firenzében 1563-ban megalapított rajzakadémia volt, amelyet a toscanai herceg külön rendelettel határolt el a céhtől, a második a Carracci-fivérek bolognai akadémiája. Az utóbbi mintájára a XVII. században Párizsban és a többi nyugat-európai fővárosban is alapítottak művészeti akadémiákat.

A HIVATÁSOS SZÍNJÁTSZÁS KIALAKULÁSA

Másként alakult a színház sorsa. Az idejét múlt középkori színházi előadások megszűntével együtt feledésbe merültek a népi látványosságok is, s minthogy a humanista színház csak az udvari emberek kicsiny csoportjához szólt, a nép színház iránti igényének kielégítésére más módozatok kellettek. Itáliában igen népszerűek voltak az álarcos karneválok, amelyeken mindenki a maga kedve szerint szórakozott, de ugyanitt hivatásos mulattatók (bohócok), buffók is felléptek: különféle történeteket adtak elő, madarakat és állatokat utánoztak vagy ismert személyeket parodizáltak. Többnyire városról városra vándoroltak, mert a karneválokat a különböző helyeken különböző időkben rendezték meg. Az 1560-as években színész együttesek alakultak. Nem véletlen, hogy erre legelőször Velencében került sor, ahol a feudális-katolikus reakció nyomása gyengébb volt, mint más városokban. Így jött létre az első „hivatásos komédia", olaszul: „commedia dell'arte".

Ennek a hivatásos színjátszásnak több sajátos vonása volt, legelőször is a maszkok. Minden egyes színész „egy maszkkal játszott", vagyis mindig ugyanazt a típust alakította. A maszkok egy-egy ilyen „állandó típust" képviseltek: Pantalone, a doktor, a kapitány, Arlecchino, Brighella stb. Másodszor, ennek a népi komédiának nem volt írott szövege, másszóval, nem volt színmű-

irodalma. A színészeknek nem volt betanult szerepük, hanem csak rövid vázlatuk, amely a darab történésének menetét, a párbeszédek tartalmát és a színre lépés sorrendjét tartalmazta. Minden egyéb a színészi rögtönzés dolga volt. Ezért az olasz commedia dell'artét „rögtönzött színjátszásnak" is szokták nevezni. Harmadszor, a komikum fokozása végett különböző dialektusokban beszéltek: minden egyes maszkhoz meghatározott nyelvjárás — velencei, padovai, bolognai stb. — tartozott. Végül, az előadásba feltétlenül beleszőttek különféle mutatványokat, úgynevezett l'azzi-kat (az olasz l'atto = cselekvés szóból), amelyek lehettek akrobataszámok, előre előkészített jelenetek és egyes bohócötletek.

Az előadások kezdetben egyszerű körülmények között zajlottak le, állandó színházépület híján a köztereken. Az előadás gyorsan pergett, szikrázóan vidám volt. De nemcsak ezért vonzotta annyira a népet: az írott szöveg hiánya lehetővé tette, hogy a színészek olyan élceket rögtönözzenek, olyan helyzeteket teremtsenek, amilyeneket az egyházi cenzúra sohasem engedett volna meg. A commedia dell'artéban tovább élt a reneszánsz életöröme. Persze, ilyesfajta élceket, szójátékokat és célzásokat a színészek csak akkor engedhettek meg maguknak, ha a nézők között nem láttak gyanús alakokat, akik a rendőrség megbízottjai vagy az inkvizíció kémei lehettek.

De voltak mélyebb okok is, amelyek a commedia dell'artét különösen vonzóvá tették a nép számára: maguk a maszkok. Pantalone öreg, gazdag, fösvény kereskedő volt, aki mindig pórul járt. A kapitány eléggé nyíltan spanyol tisztet parodizált; nem hiába nevezték sokszor Matamorosnak (vagyis „a mórok pusztítójának"). Szájhőst, kérkedő, gyáva figurát alakított. A doktor orvos és jogtudor volt, akinek tudósnak kellene lennie, de valójában tudatlan, sarlatán — ilyenekből akkoriban sok tenyészett. A szolgákat — az egész bonyodalom rájuk épült — rendszerint Arlecchinónak és Brighellának hívták; mulatságosan alakították a nagyvárosba szolgának került parasztokat, akik gazdájukat ujjuk köré csavarták a fiatalok — Pantalone és a doktor fia, illetve lánya — szerelmi ügyeinek sikere érdekében. Mindezek a maszkok szatirikusan ábrázolták a kor típusait.

A commedia dell'arte színészeinek mesterségbeli tudása, az a képességük, hogy az egész előadás folyamán feszült érdeklődést és könnyfakasztó nevetést tudtak kiváltani a nézőkből, kitárta előttük az uralkodók udvarának kapuit is, ahová gyakran meghívták őket. A commedia dell'arte színészei itt találkoztak a „tudós komédiával". A maguk módján értékelték is erényeit: a jól bonyolított intrikát, a reális helyzetek ábrázolását. De ugyanakkor észre kellett venniük fogyatékosságait is: elsősorban nehézkességét, amiért a nép nem is kedvelte. A commedia dell'arte csak a cselekményt vette át a tudós komédiából és úgy vitte színre, hogy a darab nemcsak társulatonként, hanem előadásonként is változott, a színészi rögtönzésnek megfelelően.

A Velencében kialakult commedia dell'arte az első hivatásos színjátszás volt Nyugat-Európában. Önálló jelentőségre tett szert Dél-Itáliában, ahol Velencében ismeretlen, új maszkok jelentek meg a színpadon: Tartaglia, Coviello, Pulcinella (a későbbi híres Polichinelle prototípusa). A commedia dell'arte-társulatok vendégszereplésekre utaztak más országokba, s itt hozzájárultak a helyi hivatásos színjátszás kialakulásához. De a commedia dell'arte nem rendelkezett nemzeti színműirodalommal, és nem is tudta azt megteremteni. Ezért nem volt olyan világra szóló szerepe, mint az angol vagy a spanyol színjátszásnak.

2. AZ OLASZ FILOZÓFIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

AZ ANTIK ÖRÖKSÉG

A XVI. század elején az új világi filozófia már visszatekinthetett bizonyos hagyományokra, amelyek Lorenzo Valla, Pico della Mirandola, Marsilio Ficino nevéhez fűződtek. A filozófia az olasz humanizmus légkörében fejlődött: az ókor felé fordult, és tagadta az emberről és a természetről vallott középkori nézeteket. A filozófia terén az antik világ legfőbb öröksége továbbra is Platón és Arisztotelész filozófiai rendszere volt. De ellentétben a skolasztikával, amely ezekben a rendszerekben csak véget nem érő teológiai viták anyagát látta, a humanizmushoz kapcsolódó új filozófiai irányzat az ókori szerzők feledésbe merült tételeit elevenítette fel, s állította szembe az egyházi filozófiával.

A filozófia egész további fejlődése szempontjából fontos volt az a körülmény, hogy az ókori irodalom számos alkotását találták meg vagy állították vissza eredeti szövegében, a humanisták filológiai munkálkodásának eredményeként. Georgiosz Plethon, Trapezunti Georgiosz és Theodórosz Gaza görög tudósok, akik a török hódítás miatt szülőföldjük elhagyására kényszerültek, görögből készült fordításaikkal nagyban elősegítették az antik gondolkodók igazi arculatának megtisztítását a középkori rárakódásoktól. Platón és Arisztotelész műveinek első gyűjteményes kiadásait a XV. század végén és a XVI. század elején adta ki Aldus Manutius híres velencei könyvnyomdája.

Az antik szerzők tanulmányozása során a humanista irodalom a legrégibb görög materialisták műveiből is megismert részleteket. Így a reneszánsz filozófiai gondolkodásának szerves részeivé váltak Hérakleitosz és más ión természetfilozófusok egyszerű, de mély megsejtései. Ezek a naiv materialista eszmék különösen a XVI. században hódítottak, amikor a természettudományok eredményei alapján még nem lehetett a középkori teológiai világnézettel szembeállítható teljes világképet kialakítani. Az ókori materializmus érettebb formáit Cicero művei alapján ismerték meg (az Epikurosszal folytatott polémiából). A materialista hagyományok megújulási folyamatában fontos szerepet játszott, hogy megismerték a nagy római gondolkodó, Lucretius „De rerum natura" („A természetről") című tanköltemányét.

VITA PLATÓNRÓL ÉS ARISZTOTELÉSZRŐL

A korszak filozófiai gondolkodásának fő iránya az idealizmustól a materializmus felé vezet. De a haladó gondolkodók a legnagyobb nehézségek és ellentmondások közepette vívták harcukat a középkori világnézet ellen. Bármilyen kiváló eredményeket ért is el az olasz városi kultúra a XIII—XV. században, társadalmi alapja túlságosan szűk és korlátozott volt. Ez a forrása a hanyatlás és pesszimizmus korai szemléletének; ez a forrása azoknak a kísérleteknek is, hogy a tudomány hiányzó láncszemeit misztikus elképzelésekkel pótolják. A természetről és az emberről vallott új nézetek bonyolult, középkori maradványokkal terhes, elvont formát öltöttek, ami gyakran a felismerhetetlenségig megváltoztatta őket.

A skolasztika, Arisztotelészre hivatkozva, a természet változatosságát a formák merev osztályozására redukálta. A skolasztika istent a világ külső okának tekintette, az emberben pedig élesen elválasztotta a halhatatlan lelket a testtől. Az arisztotelészi skolasztika merev rendszere mellett még Platón idealizmusa is járhatóbb útnak látszott az elevenebb és teljesebb világnézet felé. A reneszánsz korában különösen népszerű volt a platonistáknak az a tanítása, hogy a természetben az élet közvetlen princípiuma a „világlélek". A platoni eszmék sokszor lényegében a materializmus-

hoz közelálló nézetek kifejtésének panteista formájául szolgáltak. Platón befolyásának nyomait még olyan gondolkodóknál is megtaláljuk, mint Giordano Bruno.

Az a vita, hogy Platón és Arisztotelész közül kinek van igaza, már a XV. században, a bizánci humanistáknál elkezdődött, de a legfontosabb művek, amelyek ennek a vitának lényegét foglalták össze, csak a következő században, a könyvnyomtatás elterjedésével váltak ismertté. Cosimo és Lorenzo Medici idején Firenze lett a platonizmus központja. A padovai egyetemen Arisztotelész rendszerét tanították. A két filozófiai iskola nem feltétlenül ellenségesen állt szemben egymással; szövevényessé tették a dolgot a szemben álló nézetek kibékítésére tett különböző kísérletek. Már a XII. században Ibn Rosd (Averrhoes) spanyolországi arab gondolkodó tett ilyen kísérletet.

Averrhoes megtartotta Arisztotelész tanításának materialista magvát, de a platonistáktól átvett panteista formába öltöztette. Ily módon tehát mindkét rendszernek a tudomány szempontjából legterméketlenebb, a teológia szempontjából pedig legértékesebb elemeit kiküszöbölte, de legalábbis gyengítette. A vallási fogalmakat szimbolisztikusan fogta fel: az isten összeolvadt a természettel, a lélek halhatatlansága eggyé lett az összes emberek, az emberiség szellemi fejlődésének szakadatlan folytonosságával.

Averrhoes és követői, hogy a vallásos ideológia uralmának korszakában elfogadhatóvá tegyék ennek a gondolati rendszernek fennállását, felvetették az úgynevezett „két igazság elméletét". Az értelem szempontjából hamisaknak, de a hit szempontjából feltétlenül kötelező érvényűeknek minősítették a vallási dogmákat.

Averrhoes elmélete szerint a világ alapja az egységes, örök anyag, amely önmagából képes kifejleszteni az élet összes formáit, beleértve az élet legmagasabb rendű formáját, a személytelen szellemet is. Ennek az iskolának a fellegvára Itáliában a padovai egyetem lett, ahol már a XII. században akadtak követői, főként orvosok. Averrhoes reneszánsz kori követői közül a legismertebbek: Nicoletto Verni, Alessandro Achillini és Agostino Nifo (1473—1546), Averrhoes műveinek kiadója és kommentátora. Az ideológiai harc kiéleződésével ez az iskola fokozatosan elvesztette jelentőségét.

Averrhoes rendszerének hibái vitára késztették a padovai egyetem szabadgondolkodó tudósait, a másik irányzatot. Averrhoes ellenfelei, Aphrodisziai Sándor görög szövegmagyarázóra hivatkozva, következetesebben igyekeztek tovább fejleszteni Arisztotelész tanításának materialista elemét. Míg a panteisták az emberi értelmet, mint a világész részecskéjét, halhatatlannak minősítették, ellenfeleik, az úgynevezett alexandristák tagadták a lélek halhatatlanságát és azt hirdették, hogy a lélek a testtel együtt meghal. Mindezt persze „a két igazság" elméletének leple alatt fejtették ki, vagyis a materialista nézet helyességét csak feltételesen hirdették, mint alacsonyabb rendű igazságot, amely nem vág egybe a keresztény kinyilatkoztatással. De ez az óvatosság sem segített az alexandristákon: a beneventói zsinat 1513-ban az ő Arisztotelész-értelmezésüket éppúgy elítélte, mint Averrhoesét.

PIETRO POMPONAZZO

Pietro Pomponazzo (1462—1524), az „alexandrista" iskola legkiválóbb képviselője, filozófiai műveinek skolasztikus formája ellenére, a korszak egyik legbátrabb gondolkodója volt. „Értekezés a halhatatlan lélekről" című munkájában (1516) azt fejtegette, hogy az egyháznak a túlvilági életben való hite kívül esik az emberi értelem keretein, és nem egyeztethető össze Arisztotelész tanításaival. Hinni kell a lélek halhatatlanságában, mert a vallás ezt tanítja. De a három fő törvénytanító, Mózes, Krisztus és Mohamed ellentmondanak egymásnak; ebből kitűnik, hogy ha nem is az egész emberiség, de mindenesetre az emberek nagyobb része tévhitben él.

Machiavellihez hasonlóan Pietro Pomponazzo is politikai szempontból értékeli a vallást. Az uralkodóknak szükségük van a túlvilági életben való hitre, mert ez hatékonyabb eszköz, mint

a jutalmazás és büntetés. A filozófusoknak nincs szükségük ilyen mesékre. De filozófus kevés van, és ők az egyedüli földi istenek. Jutalmuk az erény; legfőbb törekvésük az igazság felkutatása. Ezért szegények, üldözöttek, a tömeg megveti, az inkvizíció üldözi őket. Pomponazzo tanaiban a humanista mozgalom válsága tükröződik. Eszménye a szabadgondolkodó, aki tragikus ellentmondásban van az őt környező társadalommal, filozófiai világszemléletét titokban tartja, s csak néhány bölcs előtt fedi fel, akik képesek az igazság szavának megértésére.

A XV—XVI. századi materialista eszmék a reneszánsz korának népi fellendülésével, az egyház és a szerzetesrendek tekintélyének hanyatlásával együtt járó életörömmel teli közhangulatot tükrözték. De a haladó eszmék fejlődése nem terjedt túl a humanista körök és tudós társaságok viszonylag szűk keretein. A reneszánsz kori vallási szabadgondolkodás tulajdonképpen távol volt a néptől, az osztályellentétek éleződésével pedig a humanisták jelentős részének saját bőrén kellett éreznie, mennyire függ a gazdag pártfogóktól és a fejedelmektől. Ez az oka a magányosság légkörének, amely például Pomponazzót körülvette, ez volt az oka annak, hogy ezek a filozófusok látszólag megalkudtak a vallással.

Ám a tudományos világnézet megalkuvása a vallással az alexandristák tanainak belső tartalmát is érintette. Kétségtelen, pozitív lépésük volt a lélek halhatatlanságának tagadása. De míg egyfelől előrehaladtak, más vonatkozásban visszafelé léptek. Elvetették az anyagi természetet isteninek minősítő panteizmust, és visszatértek Arisztotelész filozófiájának legmerevebb tételéhez. Azt tanították, hogy az anyag tehetetlen, és szüksége van a formák sokféleségét és a mozgást létrehozó alkotó szellemi erőre, vagyis az istenre. Arisztotelész követőinek egyik iskolája sem volt tehát elég határozott ahhoz, hogy teljes egészében szakítson a középkori skolasztika örökségével.

A TERMÉSZETFILOZÓFIA

A materializmus történetében jelentősebb helyet tölt be a XVI. századi úgynevezett természetfilozófia, amely a padovai tudósok szabadgondolkodásától mindenekelőtt abban különbözött, hogy elvetette Arisztotelész rendszerének kötelező kereteit. Cardano, Telesio, Patrizi, Campanella természetfilozófiája magába olvasztotta a legrégibb görög materialisták naiv fizikai elképzeléseit; a világ princípiumának és belső szerkezetének kutatásában nagy a hasonlóság a régi görög materialisták és a XVI. századi olasz természetfilozófusok között. Azt a körülményt, hogy a természeti folyamatokról kevés ténybeli ismerettel rendelkeztek, bizonyos mértékig kárpótolta a merész lényeglátás és az általánosítás képessége. A XVI. századi természetfilozófiában jelentős helyet foglal el az ösztönös dialektika; ez a filozófia magában hordozta a materializmus sokoldalú fejlődésének lehetőségét. Az arisztotelészi skolasztikával szemben az új természetfilozófia a mozgást az anyaggal való megbonthatatlan egységében szemlélte. Magában a természetben látja az élet és az emberi gondolkodás forrását. Itt megszűnik a léleknek és a testnek a középkori aszketikus szembeállítása.

De a természetfilozófia, amikor az egésznek a lényegét megragadta, tudományos alapjának gyengeségénél fogva szükségképpen figyelmen kívül hagyta a részeket és a közbeeső láncszemeket. Megfeledkezett a természet különböző birodalmai közötti tényleges határokról. A vonzást és a taszítást antropomorfikusan, az emberi érzelmek analógiájára, a szeretet és gyűlölet megnyilvánulásaként fogta fel. A fémeket és más szervetlen anyagokat életmegnyilvánulásokkal ruházta fel. Az ember és a világmindenség egységébe vetett mély meggyőződésből a természetfilozófusok arra a következtetésre jutottak, hogy a csillagos ég elháríthatatlan befolyással van az egyén sorsára. Így alakult ki a mély tudományos felismerések és a naiv nézetek különös keveréke; ez utóbbiak a XVI. században elterjedt alkímián, mágián, asztrológián és más áltudományokon alapultak.

Girolamo (vagy Gironimo) Cardano (1501—1576) az olasz természetfilozófia jellegzetes képviselője volt. Bámulatosan sokoldalú és kimeríthetetlen energiájú ember; sokat vándorolt, hányatott, változatos kalandokkal tarka életet élt. Önéletrajza a XVI. századi társadalomlélektan jelentős irodalmi emléke. Cardano nagy hírnevet szerzett magának mint orvos, büszke is volt gyógyítási eredményeire, de még inkább állítólagos jövendőmondó képességére.

Kétségbevonhatatlan eredmények fűződnek Cardano nevéhez a matematika terén. Tanulmányozta a gyökök átalakítását, a negatív gyököket az egyenletekben, először alkalmazta a matematikában az imaginárius mennyiségeket. Neki tulajdonítják a harmadfokú egyenletek megoldásának úgynevezett Cardano-képletét. Cardano foglalkozott az emelők és súlyok elméletével is; s elnevezésükben olyan szerkezetek őrzik nevét, mint a kardáncsukló és a kardántengely. És ez a kiváló matematikus mégis hitt a számok püthagoraszi mágiájában és a „démonban", amely, szerinte, legjelentősebb felfedezéseit sugallta.

Cardano filozófiai nézeteinek központi kérdése a kozmosz. Cardano a világegyetemet egységes egésznek tekinti, amelyben minden — a föld és az ég, a természet és az ember — összefügg. Ez a mély gondolat Cardanónál fantasztikus formát ölt. A világegyetem szerinte isteni, ez maga az isten, az egységes és örök isten, de magában foglalja a lét minden ellentmondásának alapját. A világ egysége az ellentétek harcában születik meg. Ennek a folyamatnak értelme és tartalma az élet fejlődése; az élet magából az anyagból, illetve annak aktív princípiumából, az égi hőből keletkezik. A világ második eleme, amely passzív és összetettebb, a nedvesség. Megjelenési formái: a víz, a levegő és a föld. Cardano szerint a hő az összekötő és életet teremtő princípium. A hő a világ legfontosabb eleme: a szárazzal egyesülve tűzzé lesz, a nedvességgel egyesülve életmeleggé válik, amely áthatja a világmindenséget és a „világlelket" alkotja. A világ fejlődésének alapja a hő és a hideg, az élet és a halál harca.

Az életprincípium, amely az anyagnak sajátja és az anyag szellemi oldalát alkotja, teremti meg minden dolog „szimpátiáját" (vagyis hajlamát) az általános harmóniára, az ellentétes princípiumok teljes egységére való törekvést. A természetben minden vonzódik egymáshoz. A hasonló vonzza a hasonlót. A természetben tulajdonképpen nincs semmi, ami teljesen élettelen lenne és amiben ne lenne meg ez a vonzóerő. A fémek és az ásványok csupán nem tökéletes egyesülései az ellentétes elemeknek. A növényeknél már felfedezhetők a szeretet és a gyűlölet első csírái. Az állatok világában mindez már teljesen kifejlődik. A legfejlettebb életereje az embernek, a természet koronájának van, aki közvetítő láncszem a föld és az ég között. Az emberi szellem, mint a kozmosz legmagasabb rendű szülötte, a kozmosz végtelenségét tükrözi, és maga is végtelen. Az ember az értelem révén emelkedik a természet többi dolga fölé, s keze munkája nyomán lesz ura a dolgoknak.

Ebben a poétikus világképben könnyen felfedezhetjük a helyes, materialista magot, amely különös, sőt helyenként misztikus formában jelenik meg. Istennek és a lélek halhatatlanságának kérdését Cardano a panteisták szellemében oldja meg, a vallási dogmák tekintetében Pomponazzóéhoz hasonló álláspontra helyezkedik. Bár az értelem minden emberben egyformán halhatatlan, csak kevesek emelkednek olyan szintre, hogy csupán külső óvatosságra és a kialakult szokások tiszteletben tartására kell ügyelniük, belső életük pedig teljes szabadságot élvez. Cardano hajlamos arra, hogy az ilyen embereket isteni jelleggel ruházza fel; igaz ugyan, hogy velük szemben rendkívül nagy követelményeket támaszt.

Cardano etikája a hősi indulaton alapszik. Az ember legjobb tulajdonsága: a jóra törekvése. De az igazi jót és az ennek megfelelő boldogságot csak harcban lehet elnyerni. A boldogság a boldogtalanságban van elrejtve, mondja Cardano, éppúgy mint a gesztenye a külső szúrós burokban. A gond, az ínség és a szegénység az egyes embert vagy az egész népet (például a rómaiakat)

harcon keresztül győzelemhez, erkölcsi javakhoz és politikai hatalomhoz vezeti el. Harc nélkül az ember kolduskénti él, nyomorúságosan tengeti életét. A harc tartalma a célszerűség elérése, a legfőbb cél pedig a természettel való összhang, mert hiszen a természet az örök princípium, s az embernek össze kell olvadnia vele. Cardano visszatér az ókori sztoikusok etikai elvéhez: „Kövesd a természetet."

De ezt a világmindenséggel való harmóniát csak kevés bölcs tudja elérni, míg az emberek többsége számára külső törvény kell, s szükség van az államra is, amely ezt a törvényt védelmezi. Ez világosan mutatja, hogy Cardano szerint az állam az emberek társadalmi tehetetlenségének és erkölcsi tökéletlenségének következménye. Elfogadja az államot, de gyűlöli a zsarnokságot. A zsarnokot meg kell győzni, de ha ez lehetetlen, akkor bármi áron el kell pusztítani. A természet azért hozta létre a halál erőit — a kígyómérget, a halálos nedvű növényeket —, hogy a zsarnokokat elpusztíthassák velük.

Ilyen politikai nézeteket vallott Cardano. Bár Pomponazzóhoz és a késői humanizmus más nagy alakjaihoz hasonlóan társadalomfilozófiájának alapelvéül a szellemileg fejlett, a néptől elszakadt emberek keserű magányosságát teszi, a zsarnokság elleni harci felhívása azt mutatja, hogy e kiváló tehetségű, fantasztikus elméletekbe belebonyolódott gondolkodó számára nem volt közömbös a demokratikus irányzat veresége a XVI. századi olasz városokban.

BERNARDINO TELESIO

A XVI. századi olasz természetfilozófia másik kimagasló képviselője Bernardino Telesio (1508—1588). Már a padovai egyetemen harcot indított tanárai következetlensége ellen; az utóbbiak ugyanis meghajoltak Arisztotelész tekintélye előtt, és ezért nem tudtak szakítani a hagyományos skolasztikus elképzelésekkel. Bernardino Telesio munkássága különösen termékeny volt Nápolyban, ahol a természet tanulmányozására tudományos társaságot alapított („Academia Telesiana", vagy más néven „Cosentina"). Ennek mintájára szerte az országban hasonló társaságok alakultak. Az egyház Telesiót tevékenysége miatt üldözte, műveit pedig indexre tette, vagyis gyakorlatilag betiltotta. Telesio a filozófia legfőbb elvének azt tartotta, hogy: a természetet saját törvényei alapján kell tanulmányozni. Cardanótól eltérően Telesio nyomatékosan hangsúlyozta a fizikai folyamatok alapos megfigyelésének és kísérleti vizsgálatának fontosságát. Elegendő tényanyag híján világképét kénytelen volt megsejtésekre és túlságosan tág általánosításokra alapozni. Mindamellett a materialista természetfilozófia Telesio rendszerében nagy lépéssel jutott előre. Francis Bacon, az angol materializmus megalapítója okkal értékelte oly nagyra a tudós cosentinai érdemeit.

Bernardino Telesio filozófiai rendszerében fontos szerepet tölt be az anyag. Elveti Arisztotelész tanítását, amely szerint a forma uralkodik az anyag fölött. Telesio véleménye szerint a dolgok típusai, azaz a különbözőségüket meghatározó „formák" nem léteznek önállóan, hanem az anyag mozgási folyamatában keletkeznek. Az anyag minden dologban minőségileg egynemű, mennyiségileg pedig nem csökkenthető és nem növelhető. Ebből világosan látható, hogy Telesio az ókori filozófiai örökségből olyan következtetést tudott levonni, amely igen fontos volt az új természettudomány továbbfejlődése szempontjából.

Telesio igyekezett feltárni a mozgás forrását, s ezt két princípium — a hő és a hideg — ellentétében véli meglelni. A hő a napban halmozódik fel és onnan árad szét. A hideg a földben rejlik. A hő hatására minden anyag kitágul, a hideg hatására összehúzódik. Az anyagnak a hő hatására bekövetkezett változása szüli az életet, a hideg hatása pedig a megdermedés és a nyugalom állapota. A hő és a hideg harcából és különféle viszonyaiból, az anyagnak a hőmérséklet hatására bekövetkező kitágulásából és összehúzódásából ered az anyag körforgása a természetben, ebből jön létre a dolgok sokfélesége, mind a szervetlen világ, mind pedig a növények, az állatok és az ember. Ez a magya-

rázat, naivsága ellenére, fontos gondolatot tartalmaz: az anyag egységének és minden megjelenési formájában való megmaradásának az elvét.

Az ellentétek harcának dialektikus gondolata jellemző az egész reneszánsz kori természetfilozófiára. De Telesio még nem szakít teljesen Arisztotelésznek az anyagi szubsztancia természetéről vallott metafizikus felfogásával. Telesiónál az anyag minőség nélküli és passzív marad. A hő és a hideg a világ sorsáért egymással küzdő külső erők formájában jelennek meg.

Ennek elkerülhetetlen következménye az aktív princípium — Telesio szerint a hő — szerepének fantasztikus eltúlzása. Ugyancsak ebből következik az a nem kevésbé fantasztikus elképzelés, hogy van a láthatatlan életszellem, amely mintegy összeköti a világhőt az emberi lényeggel. Ez a szellem tulajdonképpen egy finom és mozgékony anyag, igen érzékeny éter, s ez az emberi test érzékelőképességének alapja, ami lehetővé teszi a környező dolgok megismerését. De az életszellem nemcsak az emberi szervezetben működik. Az egész anyag rendelkezik az érzékelés képességével, tele van láthatatlan lényekkel. Az emberben az életszellem nemcsak érzékel, hanem ítél, összehasonlít, logikai következtetéseket is levon.

Telesio rendszerében tehát sok az ellentmondás és a gyengeség. Nem értette meg kellően az objektív és a szubjektív, a fizikai és a pszichikai közti viszonylagos, de igen fontos határt. Ugyanakkor, a reneszánsz gondolkodója lévén, tudni sem akar a szellem és az anyag kettősségéről, arról a negatív vonásról, amely Descartes-tal vonul be az újkori filozófiába. Bernardino Telesio tanának szükségképpen fogyatékosságai közé tartozik az is, hogy formális kompromisszumot kötött a vallással, elismerte, hogy van külön halhatatlan lélek, amelyet maga az isten visz az emberbe. De ennek elismerése csak külsődleges volt; Telesio szerint ez a hit dolga, ennek nincs semmi köze a tudományos világképhez.

Az ismeretelmélet terén Telesio ugyancsak fontos lépést tett előre: bírálta a kizárólag spekulatív módszert, amely az arisztotelészi logika túlbecsülésén alapult. Telesio meggyőződéses szenzualista volt. A lélek tevékenysége a testtől függ, a külső világról való tudást pedig az érzékszervek és csakis az érzékszervek közvetítik számunkra. Az ember az érzékek segítségével fogja fel a dolgok fajtabeli és nembeli ismérveit, és ennek alapján különböző neveket ad nekik. Az általános ítéleteket az egyediből alakítja ki, az értelem általánosítja azt, amit az érzetek közvetítenek hozzá. Ezen alapulnak az összes tudományok, a geometriát is beleértve.

PATRIZI ÉS CAMPANELLA

Telesio követője, Francesco Patrizi (1529—1597), akinek művei ugyancsak indexre kerültek, a platonista „világlélek" jegyében fogant panteista szemléletével Cardanóra emlékeztet. Patrizi materialista tendenciája abban nyilvánul meg, hogy számára a természet nem negatív princípium, amely eltorzítja a világ szellemi szubsztanciáját — mint a platonistáknál —, hanem ellenkezőleg: a természet az isteni értelem legmagasabb rendű, legteljesebb, eleven megtestesülése.

Patrizi filozófiájának központi problémája a világ egysége. Megérti a természetben előforduló egyedi és az általános, a véges és a végtelen dialektikus összefüggését. Az anyagi világ végtelenségének eszméje, amely mellett Patrizi szilárdan állást foglalt, ebben a korszakban eleve veszélyes eretnekségnek számított. Patrizi ezt az eszmét csillagászati megfontolásokkal igyekezett igazolni. Telesióhoz hasonlóan ő is elfogadta Kopernikusz tanítását.

Telesio másik követője a természetfilozófia terén Tommaso Campanella volt.

Campanella, Telesio nyomán, a passzív anyagra ható ellentétes erők gondolatát fejti ki természetfilozófiájában. Ugyanakkor azonban Campanella az asztrológia és a kabalisztika áltudományos misztikus tanainak hatása alatt állott. A természet az ő számára az istenség emanációja. A természet csupán az örök értelem vetülete. Minden dolog belső lényege: törekvés az isteni

princípiumhoz való visszatérésre. Campanella természetfilozófiai fantáziája nem ismer határokat. A Föld nagy vadállat. Az emberek férgek, akik ennek az állatnak testében nyüzsögnek, éppúgy, ahogy a legapróbb élőlények nyüzsögnek az ember testében. Ilyen különös formában fejezi ki Campanella azt a gondolatot, hogy a természet egységes, hogy természetes analógia van a természet összes részei között, s hogy a szerves és a szervetlen anyag közt nincs elvi különbség.

GIORDANO BRUNO

A reneszánsz korának legnagyobb gondolkodója Giordano Bruno (1548—1600) volt. A szellemi fellendülés és a vallási ellenreformáció tragikus küzdelmének korában az olasz nép legkiválóbb képességei öltöttek benne testet. Bruno elmélete szintézise Cardano, Telesio és más XVI. századi filozófusok rendszereinek. De egyikük sem gazdagította annyi eredeti gondolattal az ismereteket, mint Giordano Bruno, és egyikük sem hagyott olyan mély nyomot a filozófiatörténetben, mint ő. Bruno eredetiségének az a forrása, hogy kérlelhetetlenül harcolt a középkori eszmék ellen. Ezért vált Giordano Bruno kezében Kopernikusz nagyszerű felfedezése éles fegyverré abban a harcban, amelyet a kialakulóban levő tudományos világnézet az egyház ellen vívott.

Giordano Bruno a Nápoly közelében fekvő Nola városkában született szegény szülők sarjaként. Tizenöt éves korában mint novícius belépett egy Domonkos-kolostorba. A kételyeit bátran kimondó fiatal szerzetest az eretnekség gyanújába fogták. Brunónak menekülnie kellett a kolostorból. Levetette a szerzetesruhát, és hamarosan elhagyta Itáliát.

Ettől kezdve Giordano Bruno mindenütt, ahol csak megfordult, az embereket körülvevő anyagi világ végtelenségén alapuló új világnézetét hirdette. Járt Franciaországban, élt Oxfordban és Londonban, Genfben és Wittenbergben. Mindenütt harcolt az arisztotelészi skolasztika és az aszkétikus egyházi morál ellen. Alapos tudományos felkészültségű ember volt, idegenkedett a tudós nyárspolgárok mindenfajta testületétől. „Semmilyen akadémia akadémikusának" nevezte magát „Gyertyatartó" című szatirikus drámájának címlapján. Útján végigkíséri őt az egyház és a vaskalapos „tudósok" üldözése. Mivel nem volt megélhetése, és nem volt egy hely, ahol nyugalomra találhatott volna, Bruno végül is beleesett az inkvizíció ravasz csapdájába. Hét évi börtön és kínzás sem tudta megtörni Giordano Bruno akaratát. Amikor megtudta, hogy halálos ítélet vár rá, ezeket a híressé vált szavakat mondta: „Ti, akik az ítéletet kimondjátok, jobban féltek, mint én, aki hallgatom." Giordano Brunót 1600. február 17-én Rómában, a Campo de' Fiori téren máglyán elégették.

Természetfilozófiájában Giordano Bruno általános filozófiai következtetéseket vont le Kopernikusz heliocentrikus rendszeréből. De Bruno tovább ment, mint Kopernikusz. Szerinte még a Nap sem abszolút központja a világegyetemnek. A természet végtelen, a világok megszámlálhatatlan sokaságát foglalja magában, s mindegyikük felfogható úgy, mint a világmindenség központja. A fentről és lentről, a központról és a perifériáról alkotott minden elképzelésünk csak viszonylagos, emberi. Bruno még azt a gondolatot is felvetette, hogy a világegyetem bármely részében lehetnek lakott világok.

A végtelen természet anyagi, nem lehet megteremteni és nem lehet elpusztítani. Önmagában hordozza a teremtő princípiumot, amelyből a jelenségek sokfélesége ered. Az olasz reneszánsz filozófusai közül senki sem tagadta ilyen következetesen azt az arisztotelészi tételt, hogy az anyag formátlan és passzív princípium. Giordano Bruno azt hirdette, hogy az anyag a spontán mozgás és fejlődés állapotában van, s ebben a teremtő folyamatban önmaga képes bármilyen forma létrehozására. De Bruno természetfilozófiája, nézeteinek merészsége és mély igazsága ellenére is, osztozik a reneszánsz kori materializmus fogyatékosságában. A világmindenség teremtő princípiumát az ő szemében is a titok dicsfénye övezi, ő is isteni eredetűnek látja. „Világléleknek" nevezi, amely

a világmindenség egészében és bizonyos mértékben minden egyes dologban is jelen van. Az isten minden dologban jelen van — így hangzik Bruno panteista tézise.

Giordano Bruno a végtelen világ teremtő ős-okában egyesíti a szellemet és az anyagot, s ezzel akaratlanul is elmossa köztük azt a fontos határvonalat, amelynek elismerése nélkül lehetetlen a valóság tudományos, materialista felfogása. Brunónál a végtelenül hatalmas világ egész egységének megfelel a végtelenül kicsiny egysége és oszthatatlansága. Az anyag egyetlen atomja is éppoly elpusztíthatatlan és teremthetetlen, mint az egész világ. A „világlélek" ugyancsak végtelenül kicsiny központokra — monádokra — oszlik. A természet minden alkotórészében halhatatlan. Ebből vezeti le Bruno a lélek halhatatlanságára vonatkozó következtetését; egyébként a szellemi princípium az ő felfogásában igen közel áll Telesio „érzékeny éterjéhez". Bruno szerint a szellem voltaképpen igen finom anyag. És mégis, a későbbiekben Brunónak a monádokra vonatkozó tanait az idealista filozófia sajátította ki.

Bruno rendszerében éppúgy, mint a reneszánsz korának többi természetfilozófiai rendszerében, az ember a világmindenség tükre, közvetítő láncszem a földi és az égi, a nagy és a kicsiny között. Amint a természet életet adó eleme a „világlélek", éppúgy él az egyes monád az emberben, és összeköti őt a külvilággal. Az ember és a természet kapcsolatának legmagasabb rendű formája a megismerés. A megismerés végtelen.

Bruno etikai eszménye az igazságért való harc. A szerzetesi aszketizmust éppúgy megveti, mint az előkelő paraziták züllött életmódját. De a legjobban az ostobaságot, a korlátoltságot, a tudatlanság és az előítéletek sötét erőit gyűlöli. Bruno hisz az emberek energiájában, s abban, hogy szét tudják zúzni a konzervativizmust, amely eltorlaszolja az igazsághoz és az igazságossághoz vezető utat. „A szellemi erő sohasem fog megállni a már megismert igazságnál, hanem mindig tovább megy majd előre, a még ismeretlen igazság felé."

LUCILIO VANINI

Az olasz természetfilozófia haladó eszméinek hirdetője volt Lucilio Vanini is (1585—1619). Brunóhoz hasonlóan felhagyott a papi pályával, és a bölcsesség vándortanítójának életét élte. Vanini kezdetben a reneszánsz kori filozófia divatos panteista változatát hirdette, de később nézetei megváltoztak, és nyíltabban materialista jelleget öltöttek. Vanini elfogadta Bruno tanítását a természet élő, teremtő jellegéről, és elődeinél több figyelmet szentelt az ember fizikai életkörülményeinek. Foglalkozott a táplálkozás, az éghajlat, az átöröklés szerepével, mint olyan tényezőkkel, amelyek meghatározzák az ember általános fejlődését, beleértve szellemi fejlődését is. Vanini rendkívül élesen szembeszállt az egyházzal. Franciaországban élt, és szoros kapcsolatba került nemesi származású fiatalok ateista köreivel, amelyekre maga is bizonyos hatással volt. A XVII. század elején azonban Franciaországban megkezdődtek a vallási üldözések, s az egyházi reakció egyik legelső áldozata Lucilio Vanini lett. Amikor a toulouse-i parlament[6] az istentelenség vádját emelte ellene, megpróbálta eltitkolni valódi nézeteit, de a kivégzés előtt rendkívül bátran viselkedett, nem volt hajlandó a bűnbánatra. Vaninit, miután nyelvét kitépték, máglyára vetették.

Ezekkel a drámai eseményekkel ér véget a reneszánsz kori olasz filozófia története. Bár a reneszánsz kori materializmus a történeti körülmények miatt következetlen volt, a haladó tudományos világnézet friss és bátor lelkesedéssel, energikusan és a saját korán messze túlmutató megsejtésekkel szállt szembe a középkori nézetekkel. Ennek a kornak a hagyatéka az emberi gondolkodás történetének legragyogóbb lapjai közé tartozik.

[6] Bíróság. — *A kiadó.*

VII. FEJEZET

A REFORMÁCIÓ NÉMETORSZÁGBAN ÉS A NÉMET PARASZTHÁBORÚ

1. NÉMETORSZÁG GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI HELYZETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

A Német Nemzet Szent Római Birodalma (Német—Római Birodalom) a XVI. század elején továbbra is politikailag széttagolt ország volt, bizonytalan, sokhelyütt vitás határokkal. A Németországban uralkodó fejedelmi klikkek vajmi keveset tettek az ország állami egységének megteremtése érdekében. A XV. század végén a fejedelmek úgynevezett birodalmi reformjának az volt a célja, hogy — a fejedelmek szuverenitásának fenntartásával — valamelyest megerősítse a birodalmat. Ezt azért tartották szükségesnek, mert Európában ekkor már többhelyütt központosított államok alakultak ki. A XVI. század elejére világossá vált, hogy a „birodalmi reform" csődöt mondott. A birodalom — elkülönült területi fejedelemségek, birodalmi grófságok, püspökségek és városok laza konglomerátuma — egyre hátrányosabb helyzetbe került a szomszédos országok gyarapodó erőivel szemben. Kudarccal végződött a sváb szövetségnek és a német császárnak a svájciak leigázására tett kísérlete is; a császár és a fejedelmek, miután seregeiket 1499-ben legyőzték, az 1511. évi szerződésben kénytelenek voltak elismerni a svájci szövetség függetlenségét. Az olasz háborúkban I. Miksa német császár nemcsak Franciaországtól, hanem Velencétől is vereséget szenvedett. A XVI. század elején a német császár jelentéktelen tényező volt a nemzetközi életben. De a XV. század végétől az európai feudális-katolikus reakció erői, elsősorban a pápaság, tevékenyen támogatták a Habsburgok nagyhatalmi törekvéseit. I. Miksa császár és az osztrák főhercegek, nagy kiterjedésű örökös tartományaik katonai és anyagi erejére támaszkodva, az akkori idők legnagyobb kereskedő és uzsorás cégeivel kötött pénzügyletek segítségével, dinasztikus házasságok útján igyekeztek kiterjeszteni hatalmukat a német fejedelmekre és több más európai országra. A Habsburg-birodalom valamivel később, I. Miksa unokája, V. Károly uralkodása alatt (1519—1556) érte el legnagyobb kiterjedését. Károly anyai ágon Katolikus Ferdinánd és Izabella spanyol uralkodók unokája volt. 1516-ban Károlyra szállt a spanyol trón, az összes európai és tengerentúli spanyol birtokokkal együtt. I. Miksa fáradozásainak eredményeképpen Károlyt a választófejedelmek megválasztották Miksa utódjává a Német—Római Birodalom trónjára. Így tehát 1519-ben, I. Miksa halála után, V. Károly a spanyol korona hatalmas birtokait egyesítette a Német—Római Birodalom tartományaival. V. Károly arra törekedett, hogy az Óvilágban és az Újvilágban a hatalma alatt álló országok óriási területén létrehozza az egyetemes keresztény Habsburg-birodalmat.

A XVI. század elején a németországi gazdasági és társadalmi viszonyok az osztályharc és a politikai harc további éleződésének előfeltételeit hordozták magukban. Az országban továbbra is a feudális termelési mód volt túlsúlyban; a feudális függőségben élő parasztság alkotta a lakosság túlnyomó többségét; a városokban továbbra is fennállt a céhrendszer. De a XVI. század első év-

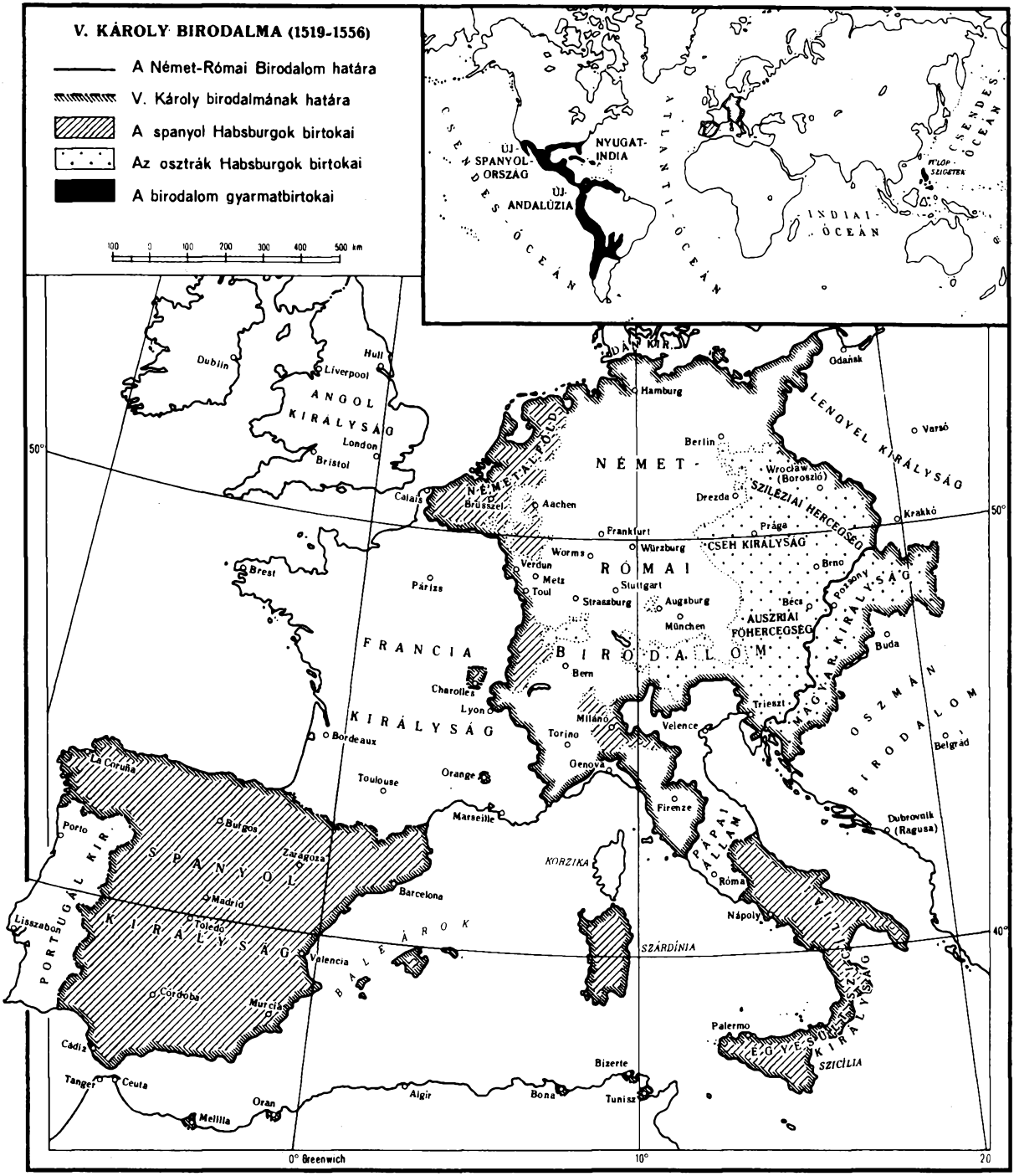

tizedeiben már kimutathatóak a tőkés termelés elemei. Az építőiparban és a könyvnyomtatásban olyan vállalatok is működtek, amelyek 10—20 vagy még ennél is több bérmunkást foglalkoztattak (ezek akkoriban nagyüzemeknek számítottak). A textiliparban és részben a fémáruk készítése terén egyre inkább tért hódított az úgynevezett kihelyezéses rendszer (Verlagsystem). Ennek az volt a lényege, hogy a kereskedő, aki a távoleső piacokon többé-kevésbé nagy tételekben értékesítette az iparosok termékeit, pénzt, sőt gyakran messziről odaszállított nyersanyagot adott előleg-

képpen a kézműveseknek, s így kellő mennyiségben és előnyös áron biztosította magának az értékesítésre szánt készáruk felvásárlásának folyamatosságát. Ennél a rendszernél, bár a közvetlen termelők továbbra is otthon dolgoztak és látszólag megtartották függetlenségüket, valójában az előleget adó tőkés, akitől gazdaságilag függő helyzetbe kerültek, hatalmába kerítette őket.

Az előleget adó személy sok esetben meggazdagodott céhmesterből lett kereskedő és vállalkozó volt. Így például a württembergi városok textiliparában az előleget adó személyek többnyire textilfestők voltak; a kelméket előállító tönkrejutott kézművesek ezeknek a meggazdagodott iparosoknak a hatalmába kerültek. Hasonló volt a helyzet a kölni selyemszövőiparban, Rothenburg ob der Tauber és sok más középnémet és délnyugatnémet város posztóiparában.

Frankfurt am Mainban, Ulmban, Strassburgban, Heilbronnban, Memmingenben, Konstanzban és más központokban a vállalkozók, akik pénzt és nyersanyagot előlegeztek a termelőknek, a városi iparosokon kívül a környező falusi lakosságot is bevonták a termelésbe és kizsákmányolták őket; a falvakra ugyanis nem terjedt ki a céhszabályzatok hatálya. Ulm, Strassburg, Konstanz és más városok céhekbe tartozó barhentszövő iparosai nemegyszer panaszt emeltek a városi magisztrátusnál a kereskedők részére dolgozó falusi takácsok konkurrenciája miatt, amely — mint mondták — tönkreteszi őket.

Ezek a jelenségek — amelyek a XVI. században a textilipar mellett a bőr-, a papíriparban és néhány más iparágban is gyakoriak voltak — már a tőkés termelés kezdeti formájának, a szétszórt manufaktúrának a kategóriájába tartoznak. A közvetlen termelők, akik teljes mértékben az őket munkával ellátó vállalkozóktól függtek, egyre inkább bérmunkássá váltak, s a mindjobban fokozódó kizsákmányolástól kellett szenvedniük. A vállalkozók változatos módszerekkel igyekeztek csökkenteni a dolgozók munkájáért járó ellenértéket. Az egyik ilyen eljárás az volt, hogy az iparosok munkáját az illető termelési ág termékeivel fizették. A díjazásként adott áruk értékét a piaci eladási árnál magasabban állapították meg. A kölni selyemszövők és más munkások már a XV. század végén tiltakoztak az áruval történő fizetési rendszer ellen, amelynek célja a munka díjazásának csökkentése volt.

Sokkal határozottabb formákat öltött a német bányászat kapitalizálódása. A középkorban Németország fejlett bányászata tekintélyes helyet foglalt el Európában, különösen a nemesfémek bányászata terén. Az ezüstbányászatban Németország jóval megelőzte az összes többi európai országot. Elsőbbségét ezen a területen akkor sem vesztette el, amikor az Újvilágban harácsolt nemesfémek hatalmas mennyisége elárasztotta Európát, mert a német vállalkozók szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Spanyolországgal, amely a legnagyobb tömegben szállította Európába az amerikai eredetű nemesfémeket. Ezenfelül a nagy kereskedelmi cégeknek — a Fuggereknek, Welsereknek, Höchstettereknek, Imhofoknak, Paumgarteneknek stb. — más európai országokban, többek közt Csehországban, Magyarországon és az ércben gazdag ausztriai tartományokban is nagy bányáik voltak.

A bányászat különböző ágazataiban a tőkés viszonyok kialakulását elősegítette az, hogy egyrészt megnőtt a bányászati termékek kereslete, fegyvergyártásra nagy tételekben, kedvező feltételek mellett lehetett értékesíteni ezeket, másrészt az, hogy a bányászat technikája fejlődött. Az aknák mélyebbek lettek, ezért az érc kifejtéséhez nagy költséggel légvezető, vízelvezető csöveket és más berendezéseket kellett felszerelni. Az érc fejtésének, szállításának, zúzásának és tisztításának bonyolultabbá vált folyamatai sok ember együttes munkáját és szervezett munkamegosztását tették szükségessé.

A németországi bányászatban a tőke behatolásának formáit és jellegét jelentős mértékben meghatározta az a körülmény, hogy a fejedelmek és a Habsburg-uralkodók, akik állandó pénzhiányban szenvedtek, kölcsönöket vettek fel a nagy kereskedő- és uzsoráscégektől, s ennek fejében elzálogosították országuk ásványkincseit a teljes kitermelés jogával együtt. A XVI. században a

KÖZÉP-EURÓPA A REFORMÁCIÓ ÉS A PARASZTHÁBORÚ KORÁBAN

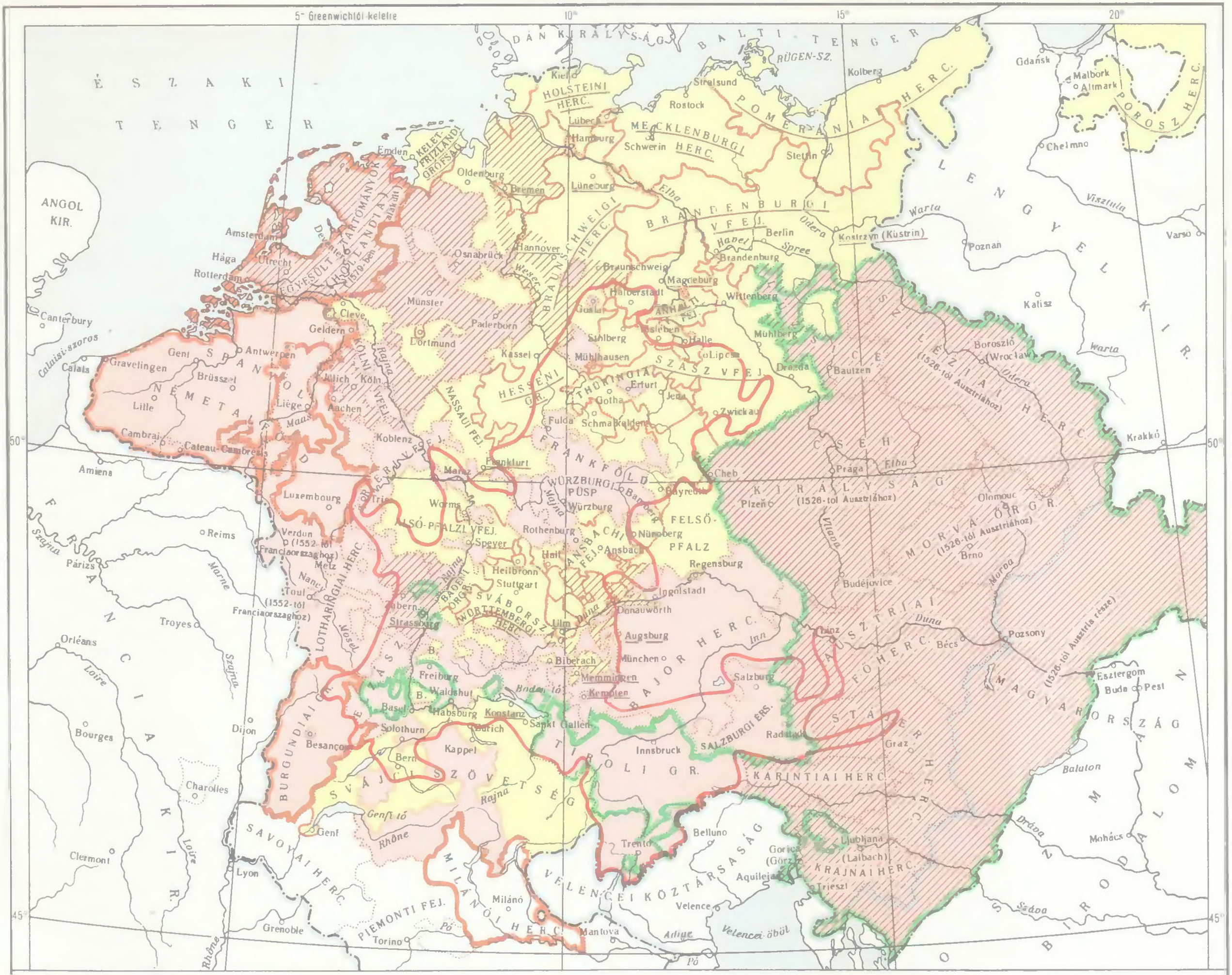

Államhatárok

Az 1524-1525. évi paraszthábori fő területe

HESSEN — Lübeck — Az 1531-es schmalkaldeni szövetségben tömörült fejedelemségek és városok

B. — Badeni Őrgrófság

Területi megoszlás az 1555. évi augsburgi vallásbéke szerint

a protestánsok területe

a katolikusok területe

azok a területek, amelyeken 1555 után tovább folyt a harc a katolikusok és protestánsok között

Az osztrák Habsburgok birtokainak határai

A spanyol Habsburgok birtokainak határai

A Német-Római Birodalom határai

A határok az 1555. évi állapotot tükrözik

50 0 50 100 150 200 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Fuggerek és más dél-németországi cégek vállalkozóknak adták bérbe a bányákat, de gyakran maguk is részt vettek a bányák közvetlen üzemeltetésében, új berendezésekkel való ellátásában és a bérmunkán alapuló termelés megszervezésében.

A Fuggerek nemcsak a bányászatban eszközöltek tőkebefektetést, hanem más iparágakban is. Ily módon a Fuggerek és az egyéb nagy dél-németországi cégek egyidejűleg uzsoraügyletekkel, monopolkereskedelemmel és iparral foglalkoztak, s mindezek teljesen összefonódtak. A bérmunka kizsákmányolásából pedig tőkés profithoz jutottak. De a bányászatból származó jövedelmük legnagyobb részét kiváltságaiknak és monopoljogaiknak köszönhették. Élve a jogokkal, a délnémet cégek áregyezményeket kötöttek egymással, és így magas szinten tartották az árakat. A versenytársak elleni harcukban kereskedelmi kiváltságaikra és monopóliumaikra támaszkodtak. Ezért azok az ulmi vállalkozók, akik falusi háziiparosokkal szövették a pamutszöveteket, és konkurrenciájukkal aláásták a városi barhentszövők céhiparát, maguk is gyengének bizonyultak olyan városok konkurrenciájával szemben, amelyekben a pamutszövetek termelését a Fuggerek tartották kezükben. Pénzügyi összeköttetéseik és kereskedelmi kiváltságaik révén a Fuggerek különleges eszközöket vehettek igénybe; módjuk volt akadályozni konkurrenseiket a nyersanyagok beszerzésében és késztermékeik értékesítésében. Ez az oka annak, hogy a német városi polgárság állandóan tiltakozott a nagy kereskedő- és uzsoráscégek tevékenysége ellen.

Az ipari fejlődés és a német városok általános virágzásának korában Németország továbbra is a nemzetközi kereskedelmi útvonalak középpontjában volt. „. . . Az Indiából észak felé vezető nagy kereskedelmi útvonal — Vasco da Gama felfedezései ellenére — még mindig Németországon·haladt át — írta Engels —, s Augsburg még mindig az olasz selyemáruknak, az indiai fűszereknek és Levante valamennyi termékének nagy rakodóhelye volt. A felsőnémet városok, nevezetesen Augsburg és Nürnberg, abban a korban tekintélyesnek számító gazdagság és fényűzés középpontjai voltak."[1]

A nagyszabású kereskedelmi műveletek lebonyolításában jártas délnémet kereskedőtársaságok maximális hasznot igyekeztek húzni az újonnan felfedezett kereskedelmi útvonalakból, és ennek érdekében az első időkben élénk üzleti tevékenységet fejtettek ki Portugáliában és Spanyolországban, továbbá Indiában és Amerikában.

A délnémet cégek fölényét hatalmas tőkéik biztosították. A délnémet kereskedelem csak a XVI. század második felében kezdett visszaszorulni. A század első felében csak az északnémet városok Hanza-

Parasztok
Albrecht Dürer metszete. 1497—1500

[1] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 322. old.

kereskedelmében jelentkezett hanyatlás: az új körülmények között elvesztette versenyképességét. A városokban egyre erősödtek, terebélyesedtek a burzsoá társadalom elemei. A városi polgárságon belül a többségben levő céhiparosok és a céhiparral kapcsolatban álló kereskedők mellett egyre jelentékenyebbé vált a másik réteg, amely már a kibontakozó tőkés termeléshez kapcsolódott. Ezzel együtt növekedett a városi plebejusok nincstelen rétege is, amely telkeikről elűzött parasztokból s olyan emberekből tevődött össze, akiknek sem akkor, sem azelőtt semmiféle céh- vagy egyéb kiváltságuk nem volt, és a jövő sem kínált számukra semmiféle perspektívát.

A falun már a XV. században megindult folyamatok meggyorsultak. A városok rohamos fejlődése és a tőkés viszonyok elemeinek további gyarapodása közepette a fejedelmek és a nemesek arra törekedtek, hogy tovább szilárdítsák a feudális földtulajdont, és az árutermelést a saját érdekükben használják fel. Megszüntették a paraszti telkek örökölhetőségét, a XVI. század elejétől kezdve tovább — minimálisra — csökkentették a meghatározott időre adott telkek használati időtartamát; egyszóval a földesurak általános támadást indítottak a parasztok ellen. A földesurak célja a telkek használati feltételeinek megváltoztatása volt: növelni a paraszti szolgáltatások számát és nagyságát, megakadályozni a paraszti gazdaságok önálló fejlődését és kisajátítani minden termékfeleslegüket.

A parasztság kötelezettségei között jelentős helyet foglaltak el a rendkívüli szolgáltatások, amelyeket nem rendszeresen, hanem meghatározott „alkalmakkor" kellett teljesítenie. A legsúlyosabb teher a mortuarium volt, vagyis a feudális úr megtartotta saját magának az elhunyt paraszt hagyatékát, illetve annak értékesebb részét. Ez sok esetben elérte a hátrahagyott vagyon értékének egyharmadát. Az örökös külön adót fizetett azért, hogy egyáltalán „beülhetett" az örökségbe. Adót fizetett a paraszt a földbirtokosnak, ha eladta jószágát vagy átadta gazdaságát más személynek. A paraszt életének más eseményei alkalmával is köteles volt adót fizetni. „Nem házasodhatott és nem halhatott meg anélkül — írta Engels a német parasztság akkori helyzetéről —, hogy urának ne fizessen."[2] A jobbágy függősége hármas volt: függött a föld tulajdonosától (Grundherr), a bírói hatalmat gyakorló uraságtól (Gerichtsherr), végül a személye felett hatalommal bíró úrtól (Leibherr). Délnyugat-Németországban a földesurak arra törekedtek, hogy jobbágyaik mindhárom vonatkozásban egyedül tőlük függjenek, s ezért megszerezték a Gerichtsherr és a Leibherr jogait is. A földesúr ily módon teljesen szabad kezet kapott parasztjaival szemben, s különféle „jogaira" hivatkozva minden alkalmat megragadott megadóztatásukra.

A „rendszeres" vagyis évenként teljesítendő termény-, pénz- és munkajáradékok nagysága Délnyugat-Németországban nem volt pontosan rögzítve. A XV. század végétől kezdve és különösen a XVI. században a földesurak fokozódó gazdasági aktivitásával együtt ezek a szolgáltatások szüntelenül nőttek. Amikor megnövekedett a bor, valamint a gyapjú, a len és az ipar számára szükséges más mezőgazdasági termékek kereslete, a földesurak fokozták gazdaságukban ezek termelését. A nyájak őrzésére, a vetések gondozására, a len és a kender feldolgozására és más gazdasági munkák elvégzésére, valamint a termék betakarítására s a magtárakból nemegyszer távoli városi piacokra szállítására a földesurak a parasztok ingyenmunkáját, a robotot vették igénybe. A népi megmozdulások és különösen az 1524—1525. évi parasztháború idején a parasztok arról panaszkodtak, hogy nekik kell elvégezniük az uraságnak szükséges összes munkákat: a föld felszántását és előkészítését a vetés alá, a mezőgazdasági termékek feldolgozását és csomagolását, valamint piacra szállítását „oda, ahova az uraság parancsolja". A paraszt feleségének és gyermekeinek is részt kellett venniük a robotolásban. Ott, ahol a feudális elnyomás a legerősebb volt — a délnyugati területeken —, a földesurak a parasztok legfőbb rendszeres szolgáltatását, a föld után fizetett cenzust igen tekintélyes összegre emelték, és további maximális fokozására törekedtek. A cenzus, a robot és a rendkívüli

[2] Ugyanott, 331. old.

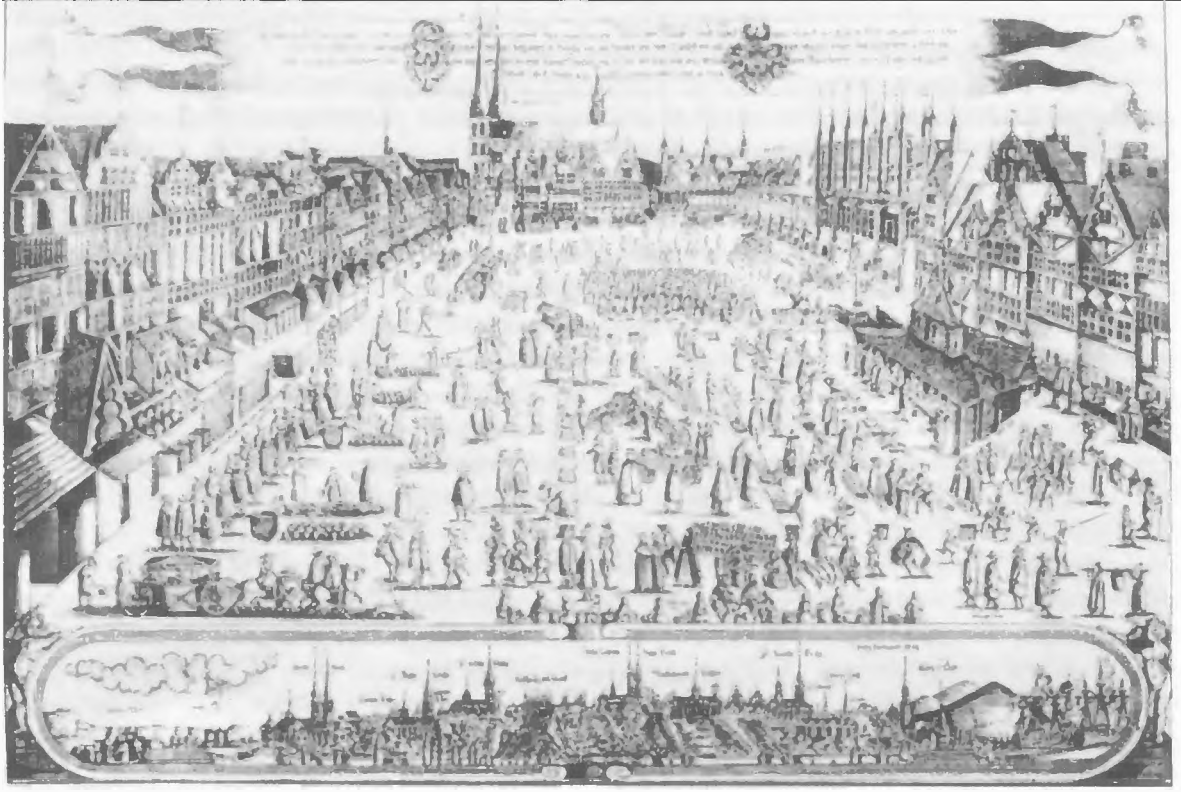

A lübecki piactér
1580 körül készült metszet

kötelezettségek mellett a paraszt adót fizetett a fejedelemnek, továbbá fizette az egyházi tizedet: a „nagy tizedet" a gabona után, és a „kis tizedet" valamennyi egyéb termény és állat után. A szolgáltatásoknak eme rendkívül szövevényes rendszere a parasztgazdaságot az urak szükségletei kielégítésének legfőbb eszközévé tette. Magát az urasági földet is a parasztok munkálták meg, saját felszerelésükkel. Ezek a körülmények módfelett akadályozták a paraszti gazdaság önálló fejlődését és a kapitalista gazdálkodásra való áttérést a falun. A feudális kizsákmányolás fokozódása meggátolta a kapitalizmus elemeinek kívülről való behatolását is. A német falun a XV. század végén és a XVI. század elején megjelenő uzsorások „pótcenzust" (Überzins) szedtek a parasztoktól, azaz uzsorakamatot valamilyen réges-rég adott kölcsön után. A parasztok sokhelyütt keseregve panaszolták, hogy gazdaságuk összeroppan a különféle cenzusok és szolgáltatások súlya alatt, amelyek az egész termést felemésztik és őket magukat, feleségükkel és gyermekeikkel együtt, éhínségre kárhoztatják.

A sokféle feudális szolgáltatás és adó állandó növekedése mellett az is súlyosan érintette a parasztokat, hogy a földesurak elvették a faluközösségi földeket és csorbították a közös legelőhasználat jogát: saját hatalmas nyájaikat legeltették a közös legelőkön. A földesurak eladták a faluközösségi erdőket, és a parasztoknak megtiltották, hogy vadásszanak és halásszanak, sőt még azt is, hogy a saját földjeikben kárt tevő vadakat elpusztítsák.

A parasztok jogi helyzete lehetővé tette a földesurak számára a feudális kizsákmányolás fokozását, hiszen a földbirtokos szabadon rendelkezett a jobbágy munkájával és tulajdonával. Ezért a XVI. század elejétől kezdve a legtöbb helyen sor került — a megelőző korszak némileg enyhébb függőségével szemben — a jobbágyi állapotok súlyosabb formájának visszaállítására, különösen

Németország délnyugati részén. Ezellen a parasztok hevesen tiltakoztak. A parasztháború idején a felkelők elsősorban a jobbágyság megszüntetését követelték.

A földesurak szerte Németországban a parasztok jogainak csorbítása révén igyekeztek növelni gazdaságukat. Keleten és északon azonban ez az igyekezetük a parasztháború leveréséig nem sok eredménnyel járt. Keleten, a szlávoktól elragadott területeken a német parasztok — akik ott már régóta kiváltságos helyzetet foglaltak el nemcsak a helyi lakossághoz, hanem Németország más vidékeinek parasztságához képest is — jobb körülmények között éltek, mint délnyugat-németországi sorstársaik. Északnyugaton az uralkodó osztályon belül a fejedelmek és a nemesség között dúló harc könnyítette meg a parasztoknak az ellenállást. A feudális elnyomás Délnyugat-Németországban volt a legerősebb. Itt már a XV. század végén külön szervezetek működtek (élükön a sváb szövetséggel), amelyeknek az volt a céljuk, hogy letörjék a parasztok ellenállását, és a lovagságot meg a városokat a nagy fejedelmeknek rendeljék alá. Ezeken a területeken a rajnai városok gyors gazdasági fellendülése és az árutermelés fejlődése arra késztette a földesurakat, hogy saját gazdaságuk kiterjesztésére és a paraszti szolgáltatások növelésére törekedjenek.

2. A FEUDÁLIS RENDSZERREL ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZZAL SZEMBEN ÁLLÓ ERŐK GYARAPODÁSA

AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE ÉS A BUNDSCHUH[3] SZÖVETSÉG

A feudális reakció támadásával párhuzamosan erőteljesebb lett a parasztok harca. A XVI. századi osztályharc jellegzetes vonása, hogy a paraszti tömegek és a városi plebejus rétegek között sokkal szorosabb kapcsolat volt, mint a megelőző időszakban. A paraszti-plebejusi tábor erősödése szükségképpen hatással volt a polgárság radikális elemeire, és a polgári ellenzék tevékenységének fellendülésére vezetett. A németországi osztályharcnak ezek az új mozzanatai a XVI. század elején a Bundschuh nevű titkos társaságok tevékenységében öltöttek testet.

Hasonló nevű paraszti szövetséget 1502-ben lepleztek le a speyeri püspökség területén. Részvevőinek célja az volt, hogy — a Bundschuh zászlaja alatt — hatalmukba kerítsék a speyeri püspökséget, a badeni őrgrófságot és a többi szomszédos területet, és nagyszabású antifeudális programot hajtsanak végre. Fel akarták osztani a parasztok között a papság birtokait, csökkenteni a papság létszámát, megszüntetni mindenfajta feudális szolgáltatást és feudális függőséget, a parasztoknak szabad használatra visszaadni az elorzott közföldeket. A titkos társaság programjának megvalósításában nemcsak az összeesküvés részvevőire számított, hanem mindenekelőtt a néptömegek spontán felkelésének az erejére. A titkos társaság feladatul tűzte ki, hogy előkészíti azokat a harci csoportokat, amelyek megteszik az első lépést: elfoglalják Bruchsal városát (a speyeri püspökség területén), s azt a további harcokban támaszpontul használják fel. Ez lett volna a kiindulópontja hadjáratuknak. Meggyőződésük volt, hogy a néptömegek nyomban csatlakozni fognak hozzájuk. A kortársak szerint ez a meggyőződésük teljesen megalapozott volt. Egy kortárs a következőket jegyezte fel: „Ha az összeesküvést még egy hónapig nem fedik fel, a nép olyan tömegben csatlakozott volna hozzá, hogy a felkelés leverése csak nagy vérontás árán, sőt egyesek véleménye szerint már egyáltalán nem is sikerült volna, mert mindenki a szabadságra törekszik, és a papság meg a nemesség súlyos terhekkel sújtja a népet..."

[3] Bundschuhnak nevezték a parasztok fából vagy többnyire bőrből készült bocskorát, szemben a nemesek csizmájával, úgyhogy ez a parasztság jelképévé vált. — *A kiadó.*

A titkos társaság tagjai a néptömegek spontán felkelésére számítottak, de nem voltak képesek a mozgalom vezetésére, a felkelés előkészítésére és megszervezésére. Még arra sem került sor, hogy maguk az összeesküvés részvevői nyíltan felléphettek volna, mert egy áruló kiszolgáltatta terveiket. A titkos társaság sok vezetőjét és tagját letartóztatták és kegyetlenül kivégezték. Csak Joss Fritz, az összeesküvés legkiválóbb, legtehetségesebb vezetője és néhány társa menekült meg. Sok összeesküvőnek a bíróság ítélete alapján levágták az ujjait a jobb kezéről, amelyet a szövetség tagjai eskütételhez felemeltek; az elfogottak jószágait az urak elkobozták. A társaság tevékenységének jellege arra mutatott, hogy az elégedetlenség mind jobban elharapózott falun és városon egyaránt. Különösen nyugtalanította az uralkodó osztályt az, hogy a paraszti és plebejusi tömegek közt megindult „az isteni igazság" hirdetése, ami lényegében a katolikus egyház ideológiájának aláásása volt. A speyeri püspöki titkár a következőket írta az összeesküvés leleplezése után: „Hálálkodjunk és zengjünk dicsőséget a mindenható Istennek, akitől mindenfajta fensőbbség és az urak hatalma ered, hogy megóvott bennünket a fenyegető bajtól, a parasztok uralmától, és hogy az idők kezdete óta az az akarata, hogy a főurak, a papok és a nemesek kormányozzanak, a parasztok pedig dolgozzanak."

A Bundschuh nevű titkos társaságok ezután is gombamódra szaporodtak az országban. Az 1513-ban és 1517-ben felfedett újabb terveik, bár alapjában véve nem különböztek az 1502. évi összeesküvéstől, a népi mozgalom fellendüléséről tanúskodtak. Az 1513. évi titkos társaság programja rendkívül nagy jelentőségű politikai követeléseket tartalmazott. Ezek közül a legpontosabban azt a követelést fogalmazták meg, hogy a császári hatalmon kívül töröljenek el minden hatalmat. De a császár hatalmát is csak bizonyos fenntartásokkal ismerték el. Egy kortárs szerint a társaság tagjainak az volt a szándéka, hogy amennyiben a császár nem hajlandó támogatni követeléseiket, megdöntik hatalmát, és a svájciaktól kérnek segítséget. A helyi hatalmasságok eltörlését az állami egység megteremtése érdekében követelték; ennek megvalósítása a fejedelmek eltávolítása útján történt volna. A titkos társaság egyik tagja azt mondotta vallomásában: „Az egész kereszténységen belül meg kell teremteni az állandó békét." A népvezéreknek az állami egységre való felhívása nyugtalanította leginkább a fejedelmeket.

Az országban nőttön-nőtt az elégedetlenség. Ilyen körülmények között az antifeudális parasztmozgalom szükségképpen magára vonta a közfigyelmet. A XVI. század első évtizedeiben a polgárság, a plebejus tömegek aktív részvételével, harcos mozgalmakat szervezett a városi hatóságok ellen. Ily módon a városi ellenzék és az antifeudális parasztmozgalom közelebb kerültek egymáshoz. A fejedelmi hatalom megszüntetésének és az egységes birodalmi hatalom megteremtésének követelése objektíve a polgárság haladó elemeinek érdekeit tükrözte, és összefogta az ellenzék különböző rétegeit. A fejedelmek ezért úgy látták, hogy a Bundschuh szövetség propagandája és tevékenysége a városokban felettébb veszélyes helyzetet teremt a fennálló rendszerre nézve.

Az 1517. évi Bundschuh szövetség felkelési terve, amely — az előzőekhez hasonlóan — az általános elégedetlenség légkörében született, azt mutatja, hogy a reformáció kezdetekor a paraszti és a plebejustömegek már közösen léptek fel. Az 1517. évi titkos társaság élén Joss Fritz mellett Stoffel freiburgi plebejus állt. E két vezetőt a propagandatevékenységben sok elszegényedett kézműves segítette egész Délnyugat-Németország területén. Fontos szerep jutott a titkos társaság munkájában a koldusoknak, akik fenntartották az összeköttetést a vidék különböző részei között, s akiknek az volt a feladatuk, hogy a kellő pillanatban a kijelölt helyeken jelzőtüzeket gyújtsanak. A felkelés Hagenau (Haguenau) és Weissenburg városok elfoglalásával kezdődött volna, a következő lépés: megnyerni és felsorakoztatni „a városi és falusi egyszerű szegénynépet". A városi felső réteg tagjait egytől egyig le akarták kaszabolni. Tanulságos a paraszti és plebejusi sorból származó vezetők álláspontja az ingadozó városi középrétegek tekintetében: a vonakodó polgárokat azzal a fenyegetéssel akarták maguk mellé állítani, hogy a csatlakozás megtagadása esetén ellenségnek tekintik őket.

A titkos forradalmi szervezetek jelentősége a néptömegek antifeudális harcának erősödésében és a paraszti-plebejusi tábor kialakulásában rejlett, amihez a német városi polgárság fokozódó elégedetlensége is hozzájárult.

A REFORMÁCIÓ ELŐTTI POLGÁRI ELLENZÉK

A polgárság ellenzéki mozgalmának a XVI. század első évtizedeiben bekövetkezett fellendülése az alábbi okokra vezethető vissza: a már említett gazdasági és társadalmi változások, továbbá a megnövekedett, meggazdagodott városok polgárságának a világi és egyházi fejedelmek pénzügyi politikája és korlátlan hatalma miatti elégedetlensége.

A polgárság nagy része — céhmesterek és a céhiparral kapcsolatban álló kereskedők — csak mérsékelt ellenzéki volt. Elsősorban a város belső ügyeire vonatkozóan és a patríciusok ellen emeltek szót, akik úgyszólván korlátlan hatalommal a kezükben ellenőrzés nélkül intézték a város pénz- és egyéb ügyeit. Ennél sokkal radikálisabb és általánosabb jelentőségű követelésekkel léptek fel azok a polgári elemek, akiket vállalkozói tevékenységük már a kibontakozó tőkés viszonyokhoz fűzött. Ez a polgári réteg nemcsak azt követelte, hogy szüntessék meg a városokban a patríciusok korlátlan hatalmát, hanem azt is, hogy vessenek véget a fejedelmek viszálykodásaitól, valamint a világi és egyházfejedelmek uzsorájától szenvedő Németország politikai szétforgácsoltságának. Ebben a radikális ellenzéki szellemben fogantak már a XV. századi polgári gúnyiratok, különösen a „Reformatio Sigismundi"-nak nevezett pamflet, amely a XVI. század első évtizedeiben közkézen forgott, s amely az állami egység megteremtése érdekében gyökeres politikai átalakulásokat követelt.

Németországban sajátos viszonyok között alakultak ki a tőkés viszonyok: az ország széttagoltsága következtében hiányoztak a továbbfejlődéshez szükséges legelemibb feltételek; s emellett a falun nemhogy csökkent volna, hanem erősödött a feudális reakció. Az, hogy a feudális Németország társadalmi és politikai viszonyai nem feleltek meg az új termelőerők jellegének, már a tőkés manufaktúra fejlődésének kezdeti fokán is szembeszökő volt. A központosított országokban az első tőkés manufaktúrák, fejlődésük korai szakaszában, még jól megfértek a feudális renddel, amelynek méhében létrejöttek, és bizonyos mértékben a feudális állam védelme alatt álltak. Németországban viszont — mint az ország egész addigi története is bizonyította — nem voltak meg a központosított feudális monarchia kialakulásának előfeltételei. Ezért a német polgárság haladó elemeinek, akik az állami egység megteremtésére törekedtek, objektíve érdeke volt a paraszti és plebejusi tömegek antifeudális harcának támogatása.

De a német polgárságnak csak kisebb hányada állt kapcsolatban a kibontakozó tőkés viszonyokkal. A többség továbbra is görcsösen ragaszkodott a feudális társadalom biztosította kiváltságaihoz, és politikai követeléseiben nem ment túl a mérsékelt ellenzékiségen. Ilyen körülmények között különösen nagy jelentősége volt annak a mozgalomnak, amely a polgári ellenzék minden rétegét egyesítette a katolikus papság, az egyházi bíráskodás, az egyházi kiváltságok, és különösen a pápaság zsarolásai elleni harcra. Ez a harc, amelyben az első időben még a mérsékelt polgári ellenzék is igen elszántan lépett fel, a német széttagoltság legreakciósabb szószólói, a római pápasággal kapcsolatban álló egyházfejedelmek ellen irányult. Ebben a küzdelemben a német népnek, mindenekelőtt a parasztoknak és plebejusoknak az a közös törekvése fejeződött ki, hogy megszüntessék a széttagolt Németország gyengeségét a külföldi erőkkel szemben. Németországban tehát a katolikus papság és a pápai befolyás ellen vívott harc olyan politikai küzdelem kiindulópontja volt, amelynek objektív jelentősége az állami egység és a progresszív gazdasági fejlődés feltételeinek megteremtésében rejlett.

A szétaprózott Németország egyre szembetűnőbb politikai gyengesége a lovagi rendből is elégedetlenséget váltott ki. Különösen nagy politikai aktivitást fejtettek ki a birodalmi lovagok, vagyis azok, akik közvetlenül a császártól függtek. Ezek sorsa szorosan összefonódott a birodalom sorsával. A birodalom gyengeségét saját pusztulásuk kezdetének látták. Az alsóbb nemesség azon tagjainak, akik a fejedelmeket szolgálták és hűbéresnek voltak, ugyancsak ezt okuk az elégedetlenségre. A lő-

Zsoldosok
D. Hopfer metszete

fegyver alkalmazása és a gyalogság jelentőségének fokozódása háttérbe szorította a lovagi lovassereget. Emellett a kisnemesség pusztulását előmozdította az a körülmény, hogy a parasztok feudális kizsákmányolásának fokozása ellenére sem tudta kielégíteni megnövekedett szükségleteit. A német lovagok tehát abban látták a kiutat, hogy visszaszerezzék egykori politikai szerepüket — a birodalmi katonai rend szerepét — vagyis, hogy helyreállítsák magának a császári hatalomnak az erejét. A nemesség azonban nem a gazdasági és politikai helyzet megszilárdítására törekedett, hanem arra, hogy erős, kizárólag a lovagság katonai erejére támaszkodó birodalmat hozzon létre, amelyben osztatlanul uralkodna a jobbágyi rendszer, s a városoknak nem lenne politikai jelentőségük. Érthető, hogy a lovagok törekvéseit nem támogatta a polgárság, még kevésbé a néptömegek. Ennek ellenére a lovagság ideológusai, akik szenvedélyesen síkraszálltak a fejedelmek és papok hatalmának megszüntetéséért, és azért, hogy Németország megszabaduljon a pápaság befolyásától, bizonyos szerepet játszottak a politikai ellenzékiségnek a XVI. század kezdete óta egyre fokozódó általános fellendülésében.

A KATOLIKUS EGYHÁZ NÉMETORSZÁGBAN

A katolikus egyház, amely egyúttal a legnagyobb feudális földbirtokos volt, a középkorban a feudális rendszer ideológiai támaszául szolgált. Az egyház az egyszerű emberekbe személyiségük megsemmisítő kicsinységének tudatát igyekezett beléoltani, és arra nevelte őket, hogy megnyug-

Búcsúárusok a XVI. század elején
Az idősebb Jörg Breu fametszete

vással viseljék helyzetüket; evégett hirdette az ember földi létének eredendő „bűnösségét". Az egyház azt tanította, hogy az egyes ember nem képes „megmenteni lelke üdvösségét". A katolikus hittételek szerint az egész földkerekség „üdvözülésének" és „megigazulásának" lehetősége a pápa által vezetett egyház kezében van, amelynek különleges joga van arra, hogy „isteni kegyelmet" osztogasson a földön az általa kiszolgáltatott szentségek (keresztség, gyónás, áldozás stb.) útján.

A katolikus főpapság tehát, élén a pápával, politikai hegemóniára tartott igényt. Hatalma alá akarta rendelni az egész világi életet, az összes világi intézményeket, az államot. A katolikus egyház nemcsak meghirdette, hanem érvényesíteni is igyekezett igényeit; egész politikai befolyását, katonai és pénzügyi erejét latba vetette, hogy kihasználja a központi hatalom gyengeségének időszakait. Pápai diplomaták, adószedők és búcsúcédulaárusok árasztották el az országot.

A katolikus egyház nyomásával még a feudális világi nagyurak sem tudtak megbékélni. Az egyház politikai törekvései, a világi élet megvetését hirdető ideológiája ellen tiltakoztak a fejlődő és gazdagodó városok lakói is. A városokban már születőben volt az új, burzsoá ideológia. Az egyház törekvései a XV. és XVI. században a központosítás útjára lépett országokban a királyi hatalom egyre erélyesebb ellenállásába ütköztek. A katolikus egyház itt engedményekre kényszerült: beleegyezett a pápai ügynökök, adószedők és búcsúcédulaárusok tevékenységének korlátozásába. De a széttagolt Németországban, amely képtelen volt szembeszállni a pápaság hatalmi törekvéseivel, a pápák semmiféle engedményre nem voltak hajlandók.

Az egyházfejedelmek és az akadálytalanul működő egyházi kufárok kezén keresztül hatalmas pénzösszegek özönlöttek a pápai kincstárba. Ez volt az oka annak, hogy a reformációs mozgalom — amelynek más európai országokban az ott végbemenő társadalmi és gazdasági változások már előkészítették a talajt — Németországban indult meg, itt ragadta magával a lakosság legnagyobb tömegeit.

A NÉMETORSZÁGI HUMANIZMUS

A német polgárság ellenzékiségének ideológiája fejeződött ki a humanista mozgalomban. Németországba a humanizmus Itáliából hatolt be, de a XV. század végének és a XVI. század elejének új gazdasági és társadalmi jelenségei megteremtették hazai gyökereit is. „Ahogy a reneszánsz egész kora, a XV. század közepe óta, úgy az azóta új életre ébredt filozófia is lényegében a városok,

tehát a polgárság terméke."[4] A német városok kezdetleges burzsoá viszonyai kedvező talajt nyújtottak az új ideológia fejlődéséhez. Ellentétben a feudális ideológiát jellemző skolaszticizmussal, amely tagadta az emberi tudás és tapasztalat jelentőségét, és a tudományt alárendelte a teológiai dogmáknak, a gondolkodás új irányzata a kísérleti tudományok önálló jellege mellett szállt síkra. Ebben az időben, amikor a burzsoá kultúrának még csak a csírái alakultak ki, e kultúra hordozói még nem voltak képesek szakítani a keresztény hagyománnyal; de azért kritikai szemléletet követeltek minden régi tekintéllyel szemben, és arra törekedtek, hogy magát a kereszténységet és a szentírást is új módon értelmezzék. Evégett a német humanisták, az olaszokhoz hasonlóan, az antik kultúrához nyúltak vissza, amelyben, véleményük szerint, a kereszténység is gyökerezett.

A németországi humanista mozgalom sajátos vonásai a német polgárság ellenzéki mozgalmainak fent vázolt fejlődésében, a társadalom különböző rétegeinek elégedetlenségében, a katolikus egyháznak a széttagolt ország politikai életében betöltött döntő szerepében gyökereztek. Az apró hercegi udvarok arisztokrata köreihez közelálló olasz humanistáktól eltérően a német humanisták leginkább az egyetemeken működtek, és bonyolultabb összetételű csoportokat alkottak: voltak köztük fiatal egyetemi magiszterek, irodalmárok, vándorpoéták, vándorprédikátorok stb., városi patrícius ivadékok éppúgy, mint a lakosság más, legkülönbözőbb rétegeiből származó személyek. A német humanizmus nem annyira a matematika, az orvostudomány, a jogtudomány iránt érdeklődött, sokkal inkább a vallás, a filozófia, az erkölcs problémái foglalkoztatták a sokrétű politikai és egyházi ellenzéket. A német humanista mozgalom egyszersmind a polgárság jellegzetes ingadozását, a német valóság „fájó" kérdéseinek gyakorlati vizsgálatától és radikális megoldásától való félelmét is tükrözte. Ha foglalkoztak is a társadalmi és politikai élet sok kérdésével, igyekeztek megmaradni a merőben elméleti, elvont fejtegetések szférájában, és nem óhajtották, hogy kritikai eszméik eljussanak a néptömegekhez.

A XVI. század elején a német humanisták körében nagy tekintélynek örvendett az európai hírű Rotterdami Erasmus (1466—1536), korának egyik legműveltebb embere. Erasmus Hollandiában született. Nagy buzgalommal tanulmányozta az olasz humanistákat és az antik nyelveket, s ezeket tökéletesen el is sajátította. Németalföldön, Franciaországban, Angliában, Itáliában is élt, de életének nagyobb részét Németországban töltötte. Szenvedélyes odaadással foglalkozott a tudománnyal és az irodalommal. 1513-tól kezdve Basel volt állandó lakóhelye. Irodalmi munkásságában Erasmus szorosan a német humanistákhoz kapcsolódott.

Erasmus görögről latinra fordította a Bibliát és az egyházatyák műveit. A fordításban és különösen a kommentárokban saját humanista szövegértelmezését érvényesítette. Igen népszerűek voltak Erasmus szatirikus művei („A balgaság dicsérete", „Colloquia" stb.), amelyek a kor legfontosabb vallási, filozófiai, politikai és társadalmi kérdéseivel foglalkoztak. Erasmus finom és éles szatírával mutatott rá a társadalom fogyatékosságaira. Amerre csak nézett, a politikai, kulturális és egyházi élet minden területén üres formalizmust, sekélyességet, értelmetlen dogmatizmust és mindenekelőtt balgaságot látott (vagyis az „értelmi princípium" hiányát). Erasmus szerint nemcsak az egyes emberek, hanem egész rendek élete balgaságról tanúskodik. A nemességet és az arisztokráciát Erasmus „az esztelenek rendjének" nevezte, hiábavaló, üres időtöltéseik (mint például a vadászat) és az értelmes cél híján való életük miatt. Erasmus szatírája élesen ostorozza azokat, akik „csodálatosan hízelegnek maguknak üres nemesi címekkel, pedig mit sem különböznek akár a legszegényebb vargalegénytől", akik „minduntalan ősök szobrát és képét mutogatják", s akik „ezekre a bestiákra úgy tekintenek, mint istenekre".[5]

Erasmus szatírája a feudális birtokos osztály léhűtő életét illetően megegyezett az akkoriban

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. Szikra 1949. II. köt. 393. old.

[5] Lásd *Erasmus:* A balgaság dicsérete. Magyar Helikon 1960. 102. old.

Rotterdami Erasmus
Az ifjabb Hans Holbein festménye. 1523

kialakuló vagyonos polgárság szemléletével. Igaz ugyan, hogy „A balgaság dicsérete" azt mondja: „De a legbalgább és legpiszkosabb üzérkedés a kereskedőké..." Erasmus itt a kereskedői életforma meghatározott vonásaira utal: a kalmárok azok, írja Erasmus, „akik mindennél mocskosabb ügyekben foglalatoskodnak, mégpedig ugyancsak mocskos céllal. Széltében-hosszában hazudoznak, hamisan esküdöznek, rabolnak, csalnak, rászednek, mégis a legkülönbnek tartják magukat, mivelhogy ujjaik gyűrűkkel vannak megrakva."[6] De a kialakuló új osztály vállalkozó szellemét Erasmus nem hibáztatta, a pozitív ismeretekre való törekvést pedig, amely a vállalkozói tevékenységgel együtt járt, racionális dolognak tartotta. Erasmus műveiben a katolikus papságról, a skolasztikus „tudományról" és a teológusokról kíméletlenül leszedi a keresztvizet. Amikor Erasmus gúny tárgyává tette a katolikus egyház külsőségeit, szertartásait, a feudális ideológiát és a középkori nézetek egész rendszerét, lényegében a kialakuló burzsoá viszonyok új elveit hirdette. Egyúttal azonban Erasmus művei a burzsoá gondolkodásnak a korra jellemző éretlenségét is tükrözték. Szatírájának minden radikalizmusa ellenére a vallásos világnézet alapjainak megtartására törekedett, és racionális alapra kívánta helyezni a keresztény vallást. Erasmus kigúnyolta a „jámborokat", akik az embert és az egész földi létet bűnösnek nyilvánítják, az aszketizmust és a testi vágyak elfojtását hirdetik, és csak a túlvilági élettel törődnek. Az embert addig tartjuk egészségesnek, mondja Erasmus „A balgaság dicséreté"-ben, „amíg a lélek szabályosan él a testi szervekkel". De azt is „esztelenségnek" tartja, ha valaki „a legtestibb dolgokat csodálja a legjobban és azt hiszi, hogy semmi más nem létezik". „A balgaság dicséreté"-ben Erasmus kijelenti, hogy a bolond elnevezés „inkább illik a jámborokra, mint a tömegre". Erasmus ellentmondásos filozófiai nézeteinek alapja az a törekvés volt, hogy összeegyeztesse a vallást az értelemmel.

Erasmus egyszersmind az akkori polgárság politikai gyengeségének a megszemélyesítője is volt. Elvont formában igen élesen bírálta a királyokat, fejedelmeket, hivatalnokokat és a feudális társadalom politikai viszonyait, de bírálatából semmiféle gyakorlati következtetésre nem jutott. Azt hirdette, hogy minden hatalommal, még a reakciós hatalommal szemben is türelmes és elnéző magatartást kell tanúsítani. Erasmus megvetette, „roppant és félelmes szörnynek" nevezte a népet. A társadalom bármiféle forradalmi átalakítását nemcsak lehetetlennek, hanem károsnak is ítélte. Megelégedett a humanista eszmék békés hirdetésével, véleménye szerint ezzel kell állandó hatást gyakorolni a valóságos életre, és lefaragni a zsarnokság kártékony hajtásait. Erasmus ellenezte a teokráciát. Nézete szerint a politikai hatalomnak világi személyek kezében kell lennie, a papság

[6] Ugyanott, 32. old.

szerepe pedig nem terjedhet túl az erkölcsösség hirdetésének határain. A mindennapi életben Erasmus igyekezett a magas rangú személyek kedvében járni, és nyíltan hízelgett a hatalmon levőknek. Ez mély ellentmondás a nagy gondolkodónál, aki a maga korában uralkodott az elméken.

Az elvont, szavakban hirdetett radikalizmus és a reakciós valósághoz való alkalmazkodás, Marx megállapítása szerint,[7] évszázadokon át jellemezte a német burzsoáziát. E körülmény oka a német burzsoázia történelmi kialakulásában keresendő, mindenekelőtt abban, hogy gazdaságilag és politikailag széttagolt országban jött létre és indult fejlődésnek.

Óvatosság és a gyakorlati dolgoktól való félelem jellemezte a másik híres német humanistát — aki egyben kitűnő filológus is volt —, Johann Reuchlint (1455—1522) is. A humanisták Johann Reuchlint és Rotterdami Erasmust „Németország két szemének" nevezték. Reuchlin, aki csaknem egész életében a württembergi hercegek szolgálatában és a sváb szövetség bíróságánál jogtudósként működött, tudományos ténykedésében függetlennek vallotta magát. Tudományos érdeklődésének középpontjában a filológia és a filozófia állt. Reuchlin filológiai munkássága, a klasszikus irodalom kiváló ismerete révén, az egész művelt nyugat-európai világban, de különösen az egyetemi humanista ifjúság körében nagy hírnévre tett szert, noha lényegében — még Erasmusnál is nagyobb mértékben — szobatudós volt, és ugyanúgy, mint Erasmus, került minden összeütközést a hivatalos katolikus egyházzal.

Ulrich von Hutten
1598-ban készült metszet

Reuchlin, Erasmushoz hasonlóan, a vallási és filozófiai kérdések taglalásában a keresztény erkölcstan általános emberi jellegének bebizonyítására törekedett. Abban látta a keresztény vallás hivatását, hogy kapcsolatba hozza az istenit az emberivel és ezáltal hangsúlyozza az ember földi létének pozitív jelentőségét, s magában az emberben fellelje az istenit. Az így értelmezett kereszténység, Reuchlin szerint, már jóval a kereszténység megjelenése előtt megnyilatkozott az antik, elsősorban a görög kultúrában, és később sem csupán a hivatalos katolikus egyházban talált otthonra. Az olasz humanista filozófus, Pico della Mirandola hatására Reuchlin felfigyelt a középkori zsidó misztikus tan, a „kabala" egynémely oldalára, és külön műben igyekezett bebizonyítani, hogy ebben a tanban is megtalálható a kereszténység Reuchlin szerint legfontosabb eszméje: az, hogy a természeti és az emberi visszatükrözi a természetfelettit és a „végtelent". Ugyanezt a gondolatot fejtegette Reuchlin a katolikus szertartásokkal kapcsolatban is: azt állította, hogy e szertartások jelképesek: az istenségnek az emberi cselekvéssel való kapcsolatára utalnak. Így igyekezett Reuchlin

[7] *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 385. old.

kimutatni az ember és a földi világ pozitív szerepét a keresztény vallás szemszögéből, ezen az úton próbálta összeegyeztetni a humanizmus eszméit a katolikus dogmatikával.

Reuchlin azonban világnézetének nem ezzel a konzervatív oldalával gyakorolt befolyást az egyetemi humanistákra, hanem mindenekelőtt a kereszténységnek azzal a tág értelmezésével, amely szerint a kereszténység a különböző időkben a különféle népeknél az emberi kultúra etikai tartalma. Népszerű volt a humanisták körében Reuchlinnak az a gondolata is, hogy a kereszténység lényegét nem az egyházi, dogmatikus tradíciót követve, hanem a források kritikai és nyelvészeti vizsgálatának módszerével kell tanulmányozni. Reuchlin nézetei, szerzője akarata ellenére, a hivatalos egyház elleni harc eszközei lettek. De a legnagyobb hírnevet Németország és más országok humanistái körében az úgynevezett „zsidó könyvek ügyében" történt fellépésével szerezte. Ez az ügy valósággal „Reuchlin-üggyé" vált.

Ennek kezdete 1509-re nyúlik vissza, amikor a német katolikus egyház legreakciósabb körei, köztük elsősorban a kölni teológusok, a zsidó vallási könyvek megsemmisítését kezdték követelni, mert azok, véleményük szerint, ellenségesek a kereszténységgel szemben. Johann Reuchlin, akit más szakértőkkel együtt véleménynyilvánításra kértek fel ebben az ügyben, állást foglalt azellen, hogy válogatás nélkül az összes zsidó könyveket megsemmisítsék, mert hiszen egy részük igen fontos a kereszténység tanulmányozása szempontjából. Az így megindult és egészen a reformációig tartó éles hangú irodalmi polémiába Németország összes művelt elemei bekapcsolódtak. A küzdő felek két táborra szakadtak: a reuchlinistákra, akikhez a humanista körök és a haladó elmék csatlakoztak, és a „sötétekre" (obskúrusok), azaz a kölni teológusok álláspontjának követőire. A vita lényege abban foglalható össze, hogy vajon a kereszténység tanulmányozásában az eredeti források tudományos kritikájának és vizsgálatának módszerét kell-e alkalmazni, vagy pedig szigorúan a katolikus dogmatika és a pápai dekrétumok tekintélyének megingathatatlansága alapján kell maradni. A reuchlinisták pártja, amely a reakciós teológusok egyesült erői ellen folytatott küzdelemben jött létre, igen tarka összetételű volt, de magvát a humanistáknak egy összeforrt csoportja alkotta. Nézeteikben és követeléseikben lényegesen messzebbre mentek el, mint maga Reuchlin.

A reuchlinisták közül a fiatal humanisták erfurti köre volt a legtekintélyesebb. A kör vezetője Mutianus Rufus, a neves költő és filozófus volt, s tevékeny tagokként működtek benne Eobanus Hessus, Crotus Rubianus, Hermann von dem Busche, valamennyien fiatal költők, továbbá a hírneves Ulrich von Hutten és sokan mások. Szenvedélyesen tanulmányozták az idősebb humanisták (Erasmus, Reuchlin) eszméit, amelyeket sokkal radikálisabb szellemben értelmeztek, mint ahogy azt maguk a szerzők akarták. Ugyanilyen éles volt az a harc, amelyet a skolasztikusok erfurti egyetemen működő csoportja ellen folytattak. Mutianus köre ebben a harcban megerősödött, és nagy tekintélyt szerzett.

Az erfurti körben tömörült humanisták vallási és etikai nézetei abban különböztek tanítómestereik nézeteitől, hogy a fiatal humanisták etikai eszménye nem volt olyan elvont, mint Erasmusé és Reuchliné. Crotus Rubianus, Hutten és társaik az etikai eszmény megvalósítását a német állam általuk sajátosan értelmezett egységében, a német erőknek a római pápaság elleni egyesítésében látták.

Különösen szembeötlőek ezek a vonások Huttennél, aki az erfurti kör legkimagaslóbb tagja, sőt az egész német humanizmus egyik legérdekesebb alakja volt. Korai művei a humanista eszményekért való lelkesedést tükrözik, s azt, hogy Hutten kész áldozatokat hozni ezekért az eszményekért. Megvetette a címet, rangot, az egyetemi fokozatokat, amelyek tudatlanságot és gőgöt takartak. Elutasította apjának azt az óhaját, hogy egyetemi diplomát szerezzen és előnyös karriert csináljon. Hutten a vándorpoéta hányatott, nélkülözésekkel teli életét választotta.

„Nemo" („Senki") című versében Hutten azt hirdeti, hogy a magas műveltség és a humanista erkölcsiség igazi letéteményese a „senki", azaz a hivatalos rang nélküli ember.

1513-ban, itáliai utazása után írt epigrammái megannyi hadüzenet Róma ellen, II. Gyula pápa ellen: kíméletlenül leleplezte a pápa erkölcstelen életmódját, könyörtelen gúny tárgyává tette a búcsúcédulák árusítását. II. Gyulát szatócsnak nevezte, aki aprópénzre váltja az eget. „Nem szégyentelen dolog-e, Gyula — kérdezi Hutten —, azt árusítani, amire neked lenne a legnagyobb szükséged?" Itáliából Hutten magával hozta Lorenzo Valla „A Nagy Konstantin-féle adománylevélről" című művét, amelyet azután Németországban kiadott. Ajánlása ironikusan az új pápának, X. Leónak szólt, aki eleinte megpróbált kacérkodni a humanizmussal. Hutten 1513-ban megjelent „Török beszéd"-ében azt fejtegeti, hogy a török veszéllyel nem lehet eredményesen szembeszállni, ha előzőleg nem küzdik le azt a veszélyt, amelynek forrása a pápaság.

Eltérően a humanisták zömétől, akik a városi ellenzéki rétegek álláspontját fejezték ki, Hutten egész életében az elszegényedett kisnemesség szószólója volt. Erasmushoz intézett utolsó levelében Hutten azt írta, hogy gyermekkora óta lovagként igyekezett élni. Ez az a rétege a nemességnek, amely, Engels szavaival élve, gyors léptekkel haladt pusztulása felé, és amely a régi birodalom visszaállításában kereste a menekülés útját. Hutten a német császár erejére apellált és azt követelte, hogy egész Németország támogassa a császárt. Felszólította I. Miksa, majd V. Károly császárt, hogy mozgósítsa a népet, és elsősorban a lovagságra támaszkodva szálljon szembe a római pápasággal.

1519-ben és 1520 elején írt dialógusaiban — „A láz" (I. és II.), „Vadiscus, avagy a római szentháromság" — Hutten kíméletlenül leleplezte a római egyház bűnös, élősdi életét és azt hangoztatta, hogy ezt az egyházat nem lehet megreformálni. A „Vadiscus" című párbeszéd egyik résztvevője úgy fogalmazza ezt meg, hogy „teljesen meg kell semmisíteni" az összes pápai dekrétumokat, szerzőikkel és szellemi atyjukkal együtt.

Hutten, miután csalódott a császár iránt táplált reményeiben, csatlakozott a reformációhoz, és azt javasolta Luthernek, hogy harcoljanak együtt a pápaság ellen. Marx és Engels Huttent lovagi eszményeinek korlátozottsága és politikai programjának objektíve reakciós volta ellenére a reformáció táborához sorolták, mint „a forradalom nemesi képviselőjét", s ezt a tábort közös néven „lutheránus-lovagi ellenzéknek" nevezték.

A „Reuchlin-ügy" körüli harc utolsó éveiben Ulrich von Hutten és Hermann von dem Busche „Triumphus Capnionis" („Capnion diadala") címmel nagyszerű költeményt írtak (Capnion—Reuchlin görög neve). A költemény alapgondolata, hogy Reuchlin győzelme Németország győzelme, amely végre tudatára ébredt szellemi erőinek. A tudomány felülkerekedett a sötétségen és a babonán. Ugyanez a szellem sugárzik az akkoriban (1515—1517-ben) megjelent „Epistolae obscurorum virorum" („Sötét férfiak levelei") című híres szatírából, amely könyörtelenül és rendkívül szellemesen, csípősen leplezi le a szerzetesek, teológusok és skolasztikusok tudatlanságát, képmutatását és teljes erkölcsi züllöttségét.

Nem ismerjük pontosan ennek a szatírának a szerzőit, de ma már bizonyosra vehető, hogy az erfurti humanisták körében készült, és megalkotásában nagy része volt Huttennek és Crotus Rubianusnak. A „sötétek", vagyis a sötét maradiak (obskúrusok) nem mások, mint a tudatlan és erkölcstelen magiszterek és baccalaureusok, teológusok és szerzetesek, akik a szatírában Ortuinus Gratius kölni teológus (Reuchlin legádázabb ellensége) levelező partnereiként szerepelnek. Tobzódnak az evés-ivásban és orgiákban, véget nem érő skolasztikus vitákat folytatnak haszontalan semmiségekről, nevetséges véleményeket mondanak a Reuchlin-ügyről, vagy pedig a költészetről, egyáltalán, a klasszikus irodalomról mondott ítéleteikkel elárulják teljes tudatlanságukat.

Az első levélből kitűnik, hogy „magiszter uraink" kiváló ismerői az ételeknek és a különböző sörfajtáknak, de semmit sem értenek a latin nyelvtanhoz. Egy másik levélben egy bizonyos „medikus, majdnem doktor", azt állítja, hogy „Caesar mindig háborúban volt és állandóan nagy tettekkel volt elfoglalva, tehát nem lehetett tudós, és nem tanulhatott meg latinul", s ezért nem tekinthető a galliai háborúról szóló feljegyzések szerzőjének.

A levelek nyelvezete is parodizálja a középkori skolasztikusok barbarizmussal tele latin nyelvét. A teológusok „szennyes mocsarával" a humanistákat állítják szembe, akik Erasmus, Reuchlin és Mutianus Rufus tanainak segítségével átalakítják és emberivé teszik a kereszténységet. Az ily módon helyreállított „ősi és igaz teológiához" csatlakoznak majd a keleti keresztények és a husziták. Az egyik levélben, a reuchlinistákkal rokonszenvező képzeletbeli doktor Reitz éles hangon kel ki a búcsúcédulák árusítása ellen és kijelenti, hogy száz búcsúcédula megvásárlása sem segít azon, aki romlott életet él, ha pedig a bűnös őszintén megbánta bűnét és megjavult, más egyébre nincs szükség.

A humanisták propagandája persze megmaradt a művelt rétegek viszonylag szűk körén belül. Nem tudtak a katolicizmussal olyan vallási tant szembeállítani, amely a társadalom különféle osztályaiban visszhangra talált volna. Mindamellett nem kétséges, hogy a humanisták tevékenységének nagy szerepe volt a reformáció előkészítésében.

AZ IRODALOM ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETEK A REFORMÁCIÓ KORÁBAN

Ha Hutten lovagi eszményei nem is találhattak visszhangra szélesebb társadalmi körökben, annál nagyobb — és teljesen megérdemelt — sikerük volt Hutten éles hangú leleplező írásainak, amelyeket kezdetben latinul, majd németül írt.

Az országban a reformáció előtti időkben mélyreható politikai erjedés indult meg. Ez a körülmény igen kedvező feltételeket teremtett a szatirikus irodalom fejlődéséhez. Nem véletlen, hogy a XVI. század ismert német írói, csaknem kivétel nélkül, elsősorban szatíraírók voltak. Ugyancsak kortársaik „esztelenségét" ostorozták Sebastian Brant és Thomas Murner. Willibald Pirkheimer a humanizmus ellenségeit gúnyolta ki. A lovagok és fejedelmek önkényét, a főpapok és a szerzetesek kapzsiságát leplezte le a „Reinecke Róka" (1498) című költemény, amelynek alapján Goethe hasoncímű művét írta. Szatirikus facetiákat írt a humanista Heinrich Bebel (1509 és 1512 között). A XVI. századi német írók — a humanisták éppúgy, mint a humanista körökkel közvetlen kapcsolatban nem levő számos más író (például Thomas Murner szerzetes vagy Hans Sachs cipészmester) — műveikben a társadalom életének legkülönbözőbb oldalait ábrázolták.

Mélységesen aggasztotta őket az ország sorsa. Minden létezőt az értelem ítélőszéke elé idéztek. Sokan írtak a nép nehéz helyzetéről (H. Bebel, E. Cordus, T. Murner stb.), s nemcsak közvetlenül a demokratikus olvasóknak írtak, hanem az ő nézeteiket és kívánságaikat fejezték ki műveikben. A mélyreható társadalmi erjedés serkentően hatott a népi irodalom fejlődésére is, amely a XVI. század elején jelentős eredményeket mutathatott fel. Ebben az időben keletkezett a „Till Eulenspiegel" (1519), amely az egyszerű népből származó életrevaló ifjú kifogyhatatlan leleményességét énekli meg. Fejlődésének virágkorát élte ebben a korban a népdal, amely hol gyengéd, bensőséges, hol pedig haragvó és félelmetes volt, különösen a nagy parasztháború idején. Még a humanista tudósok is hallgattak olykor a nép szavára, felhasználták a népi alakokat és motívumokat. Mindez azt mutatja, hogy a demokratikus tömegek a reformáció idején Németországban nemcsak társadalmi síkon játszottak nagy szerepet, hanem a művészet területén is. Ezzel magyarázható, hogy a XVI. században olyan szívósan éltek tovább azok az irodalmi műfajok, amelyek annak idején demokratikus talajon keletkeztek (Schwank, Fastnachtspiel — farsangi színjátékok). Ez az oka annak, hogy az írók előszeretettel alkalmazták az utcai buffonádokat (bohózatokat), a karneváli maszkokat és a népi élceket. A középkori lovagi költészet már a múlté volt. Artúr királynak és a kerekasztal lovagjainak legendás birodalma agyafúrt közembereknek, vidám diákoknak, féktelen tréfacsinálóknak adta át a helyét. Ezek az alakok voltak a Schwankok és Fastnachtspielek legkedveltebb hősei. Két lábbal álltak a bűnös földön, nem indultak a legendás grál felkutatására, nem foglalkoztak szép

hölgyek szolgálatával. A XVI. századi német írók, akik az élet sűrűjébe igyekeztek behatolni, lerakták a német realista irodalom alapjait. Ez rokonvonás köztük és más európai országok reneszánsz írói között, bár az is igaz, hogy a XVI. századi német irodalomban szép számmal vannak meglehetősen vaskos ponyvairodalmi művek: a német irodalom gyakran megelégedett az anekdota jellegű epizódokkal, és nem mindig emelkedett a nagy művészi általánosítások szintjére. Egyébként a század elejének német irodalma megállja az összehasonlítást bármely európai ország korabeli irodalmával. Ezt az irodalmat az a hatalmas társadalmi fellendülés növelte nagyra, amely a szó művészeinek kiváló nemzedékét hozta létre.

Az utóbbiak közé tartozik a reformáció korának legnagyobb német költője és színműírója, Hans Sachs (1494—1576) is. Sachs nürnbergi szabó fia. Ő maga a cipészcéh mestere volt, és szülővárosában a dolgos polgárok életét élte. Már ifjú éveiben művelte a mesterdalnok „nemes művészetét". Idővel Nürnbergben mesterdalnok-iskolát alapított, és ő maga ennek a költőtársulásnak egyik leghíresebb tagja lett. 1523-ban jelent meg Sachs allegorikus költeménye, a „Wittenbergi csalogány", amelyben lelkesen üdvözölte Luther Mártont. A költő felszólította a kortársakat, hogy hagyják el a bűnös Babilont (a katolikus egyházat), és térjenek vissza az evangélium tanításaihoz. A költemény nagy sikert aratott. A fiatal költő egycsapásra híres lett.

A továbbiakban Sachs számos tanmesét, dalt, Schwankot és színműnvet írt. Hans Sachs a nép számára, a német városok demokratikus köreinek írt, egyszerű stílusban, minden cikornya nélkül, jól ismerve a dolgozó emberek ízlését. Legjobb alkotásai közvetlenségükkel, finom humorukkal, a belőlük áradó életörömmel és azzal az elragadó naivitással ejtik rabul az olvasót, amely a népköltészet alkotásaihoz viszi közel ezeket a műveket. Hans Sachs az élet sötét oldalait is meglátta. Aggasztotta őt a céhipar hanyatlása, a pénz megnövekedett hatalma. A nagyurak a nyerészkedés kedvéért még a bőrt is lenyúzzák a szegényekről, elevenen szétszaggatják és felfalják őket, sárba tapossák az igazságot és az emberiességet („A kapzsiság — szörnyű vadállat", 1527). Bántotta Sachsot az a széthúzás is, amely a széttagolt feudális Németországban uralkodott. A költő békéről és egységről ábrándozott, ettől remélte a sokat szenvedett haza megmentését. („Az istenek dicséretes beszélgetése a Római Birodalomban uralkodó széthúzásról", 1544). De különösen szívesen írt Sachs az egyszerű emberekről, mindenről, ami a köznapi életben közvetlenül körülvette. Szerette szülővárosát, a szép nürnbergi házakat, a dolgos polgárokat („Nürnberg város dicsérete", 1530). Meséibe foglalta a lusták csodálatos országát, ahol tejfolyók csörgedeznek, sült galambok szállnak a lusták szájába és a legnagyobb naplopót választják királlyá („A lusták országa", 1530). Farsangi vidámság árad Hans Sachs Schwankjaiból és Fastnachtspieljeiből: ügyes szélhámosok vezetnek orruknál fogva ostobákat és együgyűeket („A vándordiák a paradicsomban", 1550), zsoldosok lármája veri fel a paradicsomot („Szent Péter és a zsoldosok a mennyországban", 1577), hatalmas farsangi menet halad a földön, énekelve, táncolva, játékos bolondozással („Német farsangi játék"). A költő kigúnyolja a papok képmutatását és züllöttségét („Az öreg kerítőnő és a pap", 1551). Hans Sachs műveinek témáját a való életből, a népi anekdotákból merítette. Gyakran fordult antik szerzőkhöz és olasz humanisták műveihez is (például Boccacchoz).

A XVI. század legvégén újabb fellendülés következett be a német irodalomban. Ebben az időben jelentek meg a doktor Faustusról és Ahasvérusról, a bolygó zsidóról szóló népkönyvek (1587 és 1602). Ezek mondákon, „a legmélyebbeken, amit minden nép költészete felmutathat"[8], alapulnak.

Az idők folyamán nem egy kiváló író nyúlt vissza ezekhez a mondákhoz, elsősorban a Faust-legendához (Marlowe, Lessing, Goethe, Lenau, Puskin stb.), amely a reneszánsz korának vakmerő, lázadó szellemét örökíti meg.

[8] *Marx—Engels:* Über Kunst und Literatur. Berlin 1948. 470, old.

A XVI. század végén a szatírairodalom is felvirágzott. Éle főképp a feudális-katolikus reakció ellen irányult. Kíméletlenül leleplezte a katolikus egyházat Johann Fischart (1546—1590), e korszak utolsó kiváló német írója. Fischart szenvedélyesen gyűlölte a pápistákat. A római pápaságot szörnyűséges Gorgó-főnek látta, amely mindenkit kővé dermeszt, akire rettenetes pillantását ráveti („A Gorgó Medúza-feje", 1577). Kigúnyolta a szerzeteseket, a katolikus szenteket, az egyház egész múltját és jelenét („A szent római méhraj méhkasa", 1579). Különös indulattal támadt a jezsuitákra. Büdös pokolfajzatnak, a sátán szolgáinak, az összes elképzelhető bűnök megtestesítőinek ábrázolta őket („A négyszarvú föveg sohasem hallott csodálatos legendája és leírása", 1580). Gúnyt űzött Fischart az asztrológiából és a többi babonából, dicsőítette a munkát („Zürich szerencsés hajója", 1576), és síkraszállt a gyermekek ésszerű, humánus neveléséért („Filozofikus könyv a házasságról", 1578). A korabeli élet széles panorámáját rajzolta fel Fischart abban a könyvében, amely Rabelais „Gargantua és Pantagruel" című regénye első részének szabad átdolgozása volt („A tétlenkedésről és mulatozásról híres hősök és urak, Grandgusier, Gargantua és Pantagruel életéről és tetteiről szóló kalandos és hihetetlen történet", 1575). Fischart erősítette Rabelais antikatolikus szatíráját, élesebbé tette és megsokszorozta az egyházi sötétség és főleg a szerzetesek elleni kirohanásait. A francia humanista író szabadgondolkodása azonban távol állt tőle. Fischart ugyanakkor erélyesen fellépett az erkölcsök eldurvulása, a vallási fanatizmus, az uralkodói önkény, az arisztokrácia erkölcsi hanyatlása, a kereskedők csalárdsága és korának más bűnei ellen. Hans Sachstól eltérően Fischart nem törekedett világos és egyszerű költői formákra. Szerette a rikító színeket, beleveszett a részletekbe, különös alakok és epizódok egész áradatát zúdította az olvasókra. „A mai zűrzavaros és alaktalan világ zűrzavaros és alaktalan másának" nevezte Fischart Gargantuáról és Pantagruelről írt művét. Fischart a német reneszánsz utolsó nagy képviselője volt.

A XVI. században a német kultúra minden területén nagy változások mentek végbe. Augsburg, Nürnberg és Strassburg lettek a könyvnyomtatás és a könyvkereskedelem központjai. Kimagasló eredményeket ért el ezekben a városokban az iparművészet, az építészet, a szobrászat és a festészet.

A humanista írókhoz hasonlóan a festők és a szobrászok is olyan új művészetet teremtettek, amely a való élethez vonzódott. A festészetben előtérbe került az életkép, a tájkép és a portré. A művészek még a hagyományos vallási témák feldolgozásában is igyekeztek elvetni a középkori művészet irreális formáit, és arra törekedtek, hogy alkotásaik hűen tükrözzék a való életet. Ennek megfelelően a bibliai cselekményeket a maguk korának környezetébe helyezték át, olykor aktualizálták a bibliai történeteket. Így például Adam Kraft, a kiváló nürnbergi szobrász (1440—1507) Krisztus szenvedéseinek hét epizódját úgy jelenítette meg, hogy Krisztust a nagyurak önkényétől szenvedő egyszerű embernek ábrázolta. Társadalmilag kifejező vonások jellemzik Tilman Riemenschneider szobrait (Riemenschneidert súlyosan megbüntették, amiért a nagy parasztháborúban a felkelő nép oldalán vett részt). Az idősebb Lukas Cranach (1472—1553) festményén hegyes-völgyes német tájba helyezte a gyermeket tartó Madonnát. Máriát szőke hajjal és jellegzetes német arcvonásokkal ábrázolta. A festményen nyoma sincs már az egykori szentképfestészet dagályosságának. Mária elgondolkodva néz maga elé, miközben egy duzzadó szőlőfürtöt nyújt oda a kisdednek. A kép az anyaságnak tartózkodó líraisággal megfestett apoteózisa, a festő vallomása az ember és a földi világ szépségéről.

A XVI. század festői lényegében szakítanak a vallásos, bibliai tematikával. Népszerű műfaj lett a portré. A történelem eseményei és a klasszikus ókor mítoszai ugyancsak felkeltették a német művészek figyelmét. Lukas Cranach sokszor festett antik alakokat (Venus, Apolló és Diana, Herkules Omphalénál, Lucretia stb.). A XVI. századi német művészektől azonban idegen volt az antik művészet szabados szelleme, amely annyira vonzotta az olasz reneszánsz mestereit. Még Albrecht Dürer (1471—1528) is, a XVI. század legnagyobb német mestere, akit Engels a reneszánsz titánjai

FIATAL FÉRFI PORTRÉJA
Dürer. 1521

közé sorolt, idegenkedett az olasz reneszánsz klasszikus eszményétől. Korának viharos eseményeire úgy reagált, hogy a bibliai tárgyköröket nemzeti népi tartalommal töltötte meg (ilyenek például az „Apokalipszis", a „Mária élete" és a „Passió" című fametszetsorozatok). Az „Apokalipszis" témáit ábrázoló fametszetein (1498) Dürer mintegy megjósolta a vészterhes események közeledtét, a nagy igazságtalanság birodalmára váró elkerülhetetlen ítélet közeledtét. Dürer sokat tett a németországi tájkép- és csendéletfestészet fejlesztése terén is. Nagy kifejező erőt árasztanak kiváló arcképei (Hieronymus Holzschuher nürnbergi kereskedő portréja stb.). A szabadságmozgalom leheletét árasztja a „Négy apostol" című monumentális festménye (1526), amely az eszme megingathatatlan bajnokainak fenséges alakjait ábrázolja. Elméleti munkáiban Dürer arra törekedett, hogy a kezdő művészekkel megismertesse a festészet és a rajzolás alapelemeit. Nagy figyelmet fordított a távlat, az arányosság kérdéseire, és szilárd meggyőződése volt, hogy a művész ereje az élet igazsága. „A művészet benne rejlik a természetben — írta —, aki képes rá, kiemeli belőle és urává válik."

A lovag, a sátán és a halál
Albrecht Dürer metszete. 1513

Az élet reális ábrázolására törekedett az ifjabb Hans Holbein is (1497—1543). Holbein kitűnő grafikus és festőművész volt, a reneszánsz korának egyik legnagyobb európai portréfestője. Dürerhez hasonlóan az ő művészetében is visszhangra találtak a XVI. század eleji Németországot megrázkódtató viharos események. Figyelemre méltó ebből a szempontból a „Haláltánc" című híres kisméretű fametszet-sorozata (1524—1526), amelyet Holbein rajzai alapján Hans Lützelburger metszett fába. Ebben a műben a művész mint szatirikus is bemutatkozik. Azt ábrázolja, hogyan teszi egyenlővé a halál az embereket, hogyan viszi magával a kövér apátot éppúgy, mint a búcsúcédulákkal kereskedő bíborost, a gőgös herceget, akiben nincs könyörület a szegények iránt, a pénzsóvár bírót és így tovább. A metszetsorozat közvetlenül is céloz a paraszthábo rúra: szerepel benne egy gróf, aki parasztruhában rémülten menekül a címeres pajzsát szétzúzó halál elől. Holbein finom iróniája sokban rokon Erasmuséval. Nem véletlen, hogy Holbein olyan kitűnően illusztrálta „A balgaság dicséreté"-t. Holbein legjelentékenyebb művei mégis az arcképek. Holbein még akkor is, amikor „Meyer polgármester Madonnájá"-t festette (1525—1526), mindenekelőtt a világi portré mestere maradt. Akár vállalkozó szellemű kereskedőket festett (Jörg Gisze, 1532), akár ékszerműveseket, polgármestereket, tengerészeket, tudósokat (N. Kratzer csillagász), humanistákat (Rotterdami Erasmus, Morus Tamás), akár az angol királyt (VIII. Henrik), akár királynőket (Jane Seymour, Cleve-i Anna), minisztereket, udvaroncokat, diplomatákat (Sir Morette) vagy önmagát, mindig megtalálta a jellem ábrázolásának legjobb eszközeit. Műveiből hiányzik az alázatosság, a nagyvilági modorosság. Arcmásai nyíltak és valósághűek. Minden világos és egyértelmű rajtuk,

minden részlet gondosan kidolgozott. Külön ki kell emelni Holbein arcképekhez készült ceruzavázlatait, amelyek a rajzművészet legkiválóbb alkotásai közé tartoznak. Morus Tamás méltán nevezte Holbeint „csodálatos művésznek".

A festészet nagy vívmánya volt a tájképfestészet. Az emberek végre felfedezték és megszerették a természet szépségét. Nagy szerepe van a tájnak Dürer festményein és metszetein (például „Ádám és Éva" című, 1504-ben készült metszetén), s ugyanígy Cranachnál is („Menekülés Egyiptomba", a metszetek közül az 1508-ban készült „Páris ítélete", a „Szent Jeromos", az „Aranyszájú Szt. János vezeklése", a „Tájkép kápolnával" 1509-ből stb.). Az idegen legendák ábrázolásába betört a művészek által oly jól ismert valóságos német természet.

Az 1525. évi népi felkelés kudarcát követő feudális reakció előnyomulásával a német realista művészet gyors hanyatlásnak indult. A festészetben és a grafikában a modorosság lett úrrá. Eltűnt az ábrázolás egykori erőteljessége. Talán egyedül a tájképfestészetben maradt fenn a realista hagyomány (Adam Elsheimer, 1578—1610). A XVI. század második felének német művészetében már nem találunk olyan művészeket, akik művészi tehetségük és realisztikus kifejezőkészségük tekintetében versenyre kelhetnének Dürerrel vagy Holbeinnel.

3. A REFORMÁCIÓ KEZDETE. LUTHER MÁRTON ÉS MÜNZER TAMÁS

A POLITIKAI HELYZET NÉMETORSZÁGBAN A REFORMÁCIÓS MOZGALOM ELSŐ ÉVEIBEN

A XVI. század elején elégedetlenség töltötte el a német társadalom legkülönbözőbb rétegeit. Sem a császári hatalom, sem a nagy territoriális fejedelmek nem tudták feltartóztatni a néptömegek erősödő forradalmi mozgalmát, a városi polgárság és a lovagok ellenzékiségének erősödését. Németországban forradalmi helyzet érlelődött. Az erőteljes társadalmi fellendülésnek, a vallási formába burkolt ellenzéki és forradalmi eszmék térhódításának hatására a hosszú ideig elszigetelt ellenzéki áramlatok közeledni kezdtek egymáshoz. De a katolikus-reakciós táborral szemben álló összes forradalmi és ellenzéki elemek közös táborba egyesülésének tendenciája ekkor sem volt hosszú életű, és hamarosan belső viszályokra, két nagy tábor kialakulására került sor: a polgári reformációs és a forradalmi tábor kialakulására, s mindkettő szemben állt a harmadikkal, a reakciós-katolikus táborral.

Engels, amikor a fentieket megállapítja, hangsúlyozza, hogy még a három táborra oszlás is csak hozzávetőleges volt, mert a széttagolt Németország viszonyai között a forradalmi táborral szemben álló két táborban részben ugyanazok az elemek csoportosultak.[9] A világi fejedelmek egy része, amelynek érdeke volt az egyházi birtokok szekularizálása, az egyházellenes táborhoz csatlakozott. Másrészt viszont sok városi polgár és lovag maradt a reakciós-katolikus táborban.

LUTHER MÁRTON TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETE

A reformációs mozgalom megindulása Luthernek a búcsúcédulák ellen 1517. október 31-én közzétett 95 tételéhez fűződik.

Luther Márton 1483-ban született Eislebenben (Szászország). Polgári környezetben nőtt fel,

[9] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 333. old.

abban az időben, amikor a német városokban erősödött az ellenzékiség a katolikus papsággal szemben. Luther mint az erfurti egyetem diákja közeli ismeretségbe került a radikális humanisták körének tagjaival, s egy ideig befolyásuk alatt állt. Az ellenzéki polgárság felfogását képviselő Luther a katolikus egyház tanításával szemben azt igyekezett bebizonyítani, hogy az ember és az ember világi élete nem gyökerében bűnös, és nincs minden pozitív erkölcsi és vallási tartalom híján.

Luther azt hirdette, hogy az egyház és a papság nem közvetít az ember és az Isten között. Hamisnak nyilvánította azt az állítást, hogy a pápai egyház a szentségek révén bűnbocsánatot és üdvözülést adhat az embereknek a reáruházott különleges tulajdonságoknál fogva. Luther alaptétele úgy szól, hogy az ember az „üdvözülést" vagy „megigazulást" nem az egyház és az egyházi szertartások útján, hanem az Istentől közvetlenül kapott „hit" segítségével éri el. Ezzel a tétellel nemcsak visszautasítja a papságnak azt az igényét, hogy uralkodó helyzetet foglaljon el a világban; Luther, amikor a hitben az ember Istennel való kapcsolatának egyedüli eszközét látja, egyszersmind azt állítja, hogy az ember világi élete is és az egész világi rend, amely lehetővé teszi, hogy az ember a hitnek szentelje magát, a keresztény vallás fontos tényezője. Luther ebben a tételében a városi polgárságnak azt az általános törekvését fejezte ki, hogy megszabaduljon a pápaság és a katolikus papság politikai és ideológiai hegemóniájától, a vallási tekintély rangjára emelje a világi intézményeket és a világi államot.

Luther Márton
Az idősebb Lukas Cranach fametszete

Azzal a tétellel, hogy a lélek üdvözülésének egyedüli eszköze a hit, Luther egy másik tételt is összekapcsolt: a „szentírás" tekintélyének helyreállítását, szemben a katolikus „szent hagyomány", vagyis a pápai dekrétumok, levelek, egyházi zsinati határozatok stb. tekintélyével.

Luthernek a „hit általi üdvözülésről" szóló tanítása, amelyet már a 95 tétel is magában foglalt és más korai műveiben is kifejtett, az akkori helyzetben a városi polgárság ideológiai fegyvere lehetett volna az új politikai rendért folytatott küzdelmében. De a lutheri reformációs tan a német polgárság osztálykorlátozottságát is tükrözte. Luther tanaiból nem következett a fennálló társadalmi rendszer megváltoztatásának szükségessége. Luther Márton mindenfajta politikai rendszert a keresztény vallás szükséges mozzanatának tekintett: megengedhetetlennek tartotta a fennálló rend forradalmi úton való megváltoztatását.

A polgári reformátor tehát valójában csupán új vallási alapot nyújtott a feudális rendszernek. A katolikus értelemben vett dogmákat és szertartásokat elvető lutheri reformáció gyakorlatilag a papság szerepének csökkentését jelentette, továbbá azt, hogy a világi viszonyokat — lényegük megváltoztatása nélkül — a keresztények belső vallásosságának alapjává tették. Marx rámutatott, hogy Luthernek a belső vallásosságról hirdetett tétele éppúgy a nép leigázására szolgál, mint a katolikus egyház általa elutasított külső vallásossága. „*Luther*, igaz, azáltal győzte le az *alázatosságból* fakadó szolgaságot — írta Marx —, hogy a *meggyőződésből* fakadó szolgaságot tette a helyébe. Azáltal törte meg a tekintélybe vetett hitet, hogy helyreállította a hit tekintélyét. Azáltal változtatta a papokat laikusokká, hogy a laikusokat papokká változtatta. Azáltal szabadította meg az

embert a külső vallásosságtól, hogy a vallásosságot a belső emberré tette. Azáltal emancipálta a testet a lánc alól, hogy láncraverte a szívet."[10] A német polgárság tehát, amely Luther személyében fellépett a katolikus egyház ellen, nem szánta rá magát, hogy meghirdesse a társadalmi viszonyok megváltoztatásának szükségességét.

És mégis, Luther tételei a németországi feszült légkörben — Engels szavaival élve — „gyújtó hatásúak voltak, mint a lőporos hordóba csapó villám". Engels azt írja, hogy „a lovagok és a polgárok, a parasztok és a plebejusok, a hatalomra vágyó fejedelmek és az alsópapság, a rejtőző misztikus szekták, a tudós és szatirikus-burleszk irodalmi ellenzék sokrétű, egymást keresztező törekvései ezekben a tételekben egyelőre közös általános kifejezést kaptak, és meglepően gyorsan csoportosultak köréjük."[11] Az ellenzék különféle elemei a saját társadalmi követeléseikkel töltötték meg Luther vallási formuláit. Különösen vonatkozik ez a néptömegekre, amelyek a Luther indította reformációs mozgalom tételeinek és célkitűzéseinek értelmezésében lényegesen messzebb mentek, mint maga Luther; nem sokat törődtek a lutheri korlátozó értelmezések skolasztikus finomságaival, amelyeket a tételek és Luther más teológiai munkái tartalmaztak. A tételekben azt látták, amit ők maguk látni akartak, nem pedig azt, amit szerzőjük láttatni kívánt. A néptömegek számára a reformáció nemcsak egyházi reformok követelését jelentette, hanem harcot is a társadalmi felszabadulásért.

A Németországban hatalmassá terebélyesedett társadalmi mozgalom megakadályozta a római pápát és a katolikus főpapokat abban, hogy gyorsan elintézzék Luthert, amint ezt szerették volna. E mozgalomra támaszkodva Luther kezdetben igen szilárdan foglalt állást a pápai kúriával szemben. Nyíltan elismerte, hogy tanaiban sok tekintetben Husz János követője, és a lipcsei disputában, 1519-ben, nyilvánosan kijelentette, hogy a híres cseh reformátort a konstanzi zsinat igazságtalanul ítélte el és vetette máglyára. 1520-ban a római pápaság ellen vívott harc hevében Luther még a cseh táboriták tételeihez is visszanyúlt. Ezt mondta: „Amiként tolvajnak kötél, gyilkosnak kard, eretneknek tűz a büntetése, miért nem támadunk inkább a romlás e kártékony tanítómestereire, a pápákra, kardinálisokra, püspökökre és a római Szodoma minden fajzatára *minden fegyverrel, s miért nem fürösztjük kezünket vérükben?*" Ugyanebben az évben Luther nyilvánosan elégette a pápai bullát, amely őt az egyházból kiközösítette. Luthernek a pápasággal szemben elfoglalt erélyes álláspontja az egész népre kiterjedő mozgalom középpontjába állította őt. E rendkívül nagy politikai jelentőségű mozgalom nélkülözhetetlen szakasz volt az országot megalázó helyzetbe sodró széttagoltság elleni harcban.

A REFORMÁCIÓS TÁBOR BOMLÁSÁNAK KEZDETE

Ez az időszak azonban, amikor a harc éle a római pápaság ellen irányult, amikor Luther tevékenységét és tanait a sokrétű társadalmi ellenzék egyöntetűen helyeselte, nem tartott sokáig. Már 1520—1521-ben nézeteltérések támadtak a reformációhoz csatlakozott különböző társadalmi csoportok között. Rövidesen nyílt felkelésekre került sor.

Franz von Sickingen állt a felkelésre készülő lovagok élén. Ezt a felkelést ideológiailag Ulrich von Hutten lovagnak, a híres költőnek és humanistának irodalmi tevékenysége készítette elő. Hutten és Franz von Sickingen a készülő lovagi felkelés táborába hívta Luthert. A lovagság vezetői azt akarták, hogy a reformáció a birodalomnak a római pápaság ellen vívott nyílt harcává váljon. Azt remélték, hogy ezáltal ismét előtérbe kerülnének, és visszaszereznék egykori politikai befolyásukat.

[10] *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 385. old.
[11] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 361. old.

A német lovagság politikai programja azonban eleve kudarcra volt ítélve. Miként Engels megállapította, az a reakciós terv, hogy Németországot, gazdag és erős városaival együtt kisnemesi jobbágytartó birodalommá változtassák, nemcsak a néptömegeket, de még a gazdag polgárokat és a városi középrétegeket sem nyerhette meg. 1522-ben minden kétséget kizáróan bebizonyosodott a lovagság elszigeteltsége és programjának politikai megalapozatlansága. A nyugatnémet területek nemessége Sickingen vezetésével felkelt a trieri érsek ellen. A felkelést azonban, amely még Trierben sem talált támogatásra, az egyházi és világi fejedelmek a kezdet kezdetén könnyűszerrel leverték. Sickingen halálos sebet kapott, amikor kastélyát a fejedelem serege megrohamozta, Hutten pedig Svájcba menekült, s ott hamarosan meghalt.

Luther Wittenbergben elégeti a kiközösítéséről kiadott pápai bullát
1619-ben készült metszet

A feudális fejedelemségekre bomlott Németország társadalmi és politikai berendezkedését valójában csak a néptömegek erősödő forradalmi mozgalma veszélyeztette. A reformáció nagy lökést adott a forradalmi mozgalomnak, s ez visszahatott a reformációra. A XV. században a feudális szolgáltatások növelése és a földesúri reakció általános nyomása — mint már említettük — a reformáció előtt is több helyütt paraszti forrongásokra és a Bundschuh nevű titkos szövetségek megalakulására vezetett. A feudális elnyomás megszüntetésének követelését már ezek a szövetségek is azzal az érvvel támasztották alá, hogy az emberek közti összes viszonyokat az „isteni igazságosság" alapján kell átalakítani. A parasztok körében az „Isten igéjének" magyarázói a különböző népi eretnek szekták tagjai voltak. A szekták már régóta a maguk módján értelmezték a Bibliát a társadalmi tiltakozás kifejezéseként. Korábban ezek a szekták azt hirdették, hogy el kell hagyni a „romlott" világot, be kell zárkózni a saját szektájukba, és meg kell várni, míg az Isten végrehajtja a társadalom átalakítását. Most viszont a paraszti tömegek erősödő forradalmi harcának izzó légkörében a passzív várakozás hirdetése helyére a forradalmi akciókra való felhívás lépett. Az egyszerű nép ebben a szellemben értelmezte a reformációt.

MÜNZER TAMÁS

A reformáció népi értelmezésének legkiválóbb képviselője Münzer Tamás volt, a reformáció és a nagy parasztháború paraszti-plebejusi táborának legnagyobb alakja.

Münzer a XV. század kilencvenes éveiben az egyik legfontosabb német bányavidéken, a Harzhegységben levő Stolberg városkában született. Igen művelt volt, ismerte az antik és a humanista irodalmat. Münzer agilis természetétől azonban távol állt a humanista mozgalom szűkkörűsége, és különösen a német humanistáknak az absztrakt elmélkedésekre való hajlandósága. Még inkább idegen volt Münzertől az a megvetés és közönyösség, amellyel a humanisták viseltettek a néptömegek

Münzer Tamás
Christofel van Sichem metszete

iránt. Lelkész volt, s ez az akkori viszonyok között lehetővé tette számára a néppel való állandó érintkezést. De vallásfilozófiájában messze eltávolodott a hivatalos egyházi teológiától. Münzer meglehetősen szabadon kezelte és egyházellenes szellemben értelmezte a bibliai szövegeket. 1513-ban Münzer Hallében a magdeburgi érsek ellen titkos szövetséget alapított, amelynek tevékenysége az egész római egyház ellen irányult.

Münzer a reformációs mozgalom első éveiben támogatta Luther harcát a katolikus egyház ellen, de már akkor is a maga módján értelmezte e harc jellegét és célkitűzéseit. 1520—1521-ben a szászországi Zwickauban együtt küzdött Luther híveivel a ferencesek ellen, de ekkor is szembeszállt Luther több tételével, és meghirdette saját tanainak alapjait. Münzer erélyesen elutasította Luthernek a világi dolgokba való passzív belenyugvást hirdető tételét. Münzer Zwickauban élesen támadta az „írástudókat" — Luthert és híveit —, akik az új tan értelmét csupán „a betűben", a szentírás tekintélyének formális kinyilatkoztatásában látják, és figyelmen kívül hagyják, hogy menynyi rossz van a világon, hogy az urak, a gazdagok és a fejedelmek kifosztják a népet. Münzer arra szólította fel a néptömegeket, hogy távolítsák el a gonoszt, vagyis döntsék meg az istentelen fejedelmeket, pusztítsák el sanyargatóikat. Ezt tartotta a reformációs mozgalom fő feladatának. Hevesen támadta azt a nézetet, amely szerint a világ fölött ott áll az „irgalmas isten", és azt követeli az emberektől, hogy törődjenek bele és vessék alá magukat az erőszaknak. Münzer panteista nézetei szerint az isten nem rajtunk kívül, nem a földi világon kívül van. Münzer az istenségnek társadalmi értelmet adott. Isten fogalmába beleértette azt is, hogy az egyéni érdekeket alá kell rendelni a társadalom érdekeinek. Az „isteni ige" és a szentírás tekintélyére való hivatkozásokat Münzer érvül használta fel a társadalom forradalmi átalakításának propagálásában.

Ebben a korban — írta Engels — „. . . a feudalizmus elleni minden általánosan megfogalmazott támadásnak mindenekelőtt az egyház elleni támadásnak, s minden forradalmi társadalmi és politikai tannak egyszersmind és túlnyomórészt teológiai eretnekségnek kellett lennie."[12] Prédikációiban Münzer lényegében csak az emberek világi sorsával foglalkozott. Ő maga mondta, hogy amikor „mennyországról", „mennyeiről" beszél, a gonosztól megtisztított földi életre gondol. Münzer szembeszállt az „isteni ige" lutheri értelmezésével és azt hirdette, hogy ezen az Istennek az emberi értelemben megnyilatkozó élő igéjét kell érteni. Eszerint voltaképpen az emberi értelem lép az Isten helyére. Engels szerint Münzernél „a hit nem egyéb, mint az ész megelevenedése az emberben, s ezért a pogányoknak is lehet hitük". Engels azt a következtetést vonja le, hogy „Münzer vallásfilozófiája az ateizmust. . . súrolta".[13]

[12] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 334. old.
[13] Ugyanott, 343. old.

Amint láttuk, a reformációs mozgalom egysége már 1521-ben megbomlott, és kialakultak a különböző társadalmi és politikai érdekeknek megfelelő irányzatok. A helyzet megkövetelte, hogy Luther pontosabban meghatározza politikai állásfoglalását. Már nem szorítkozhatott a világi rendre vonatkozó ködös, általános formulákra, amelyeket sokféleképpen lehetett értelmezni; kénytelen volt egyértelműen állást foglalni a fellángolt politikai és társadalmi harcban. Luther megtagadta a lovagság ellenzéki mozgalmának támogatását, és élesen szembefordult a néptömegek társadalmi követeléseivel; azt hangoztatta, hogy reformációjának alapja a feltétlen engedelmesség a fennálló rendnek és hatalmasságoknak. Ezzel Luther szakított a tömegmozgalommal, amelyre a római pápaság elleni harcában támaszkodott.

Parasztfelkelő
1522-ben készült metszet

Igaz, Luther a pápasággal szemben még akkor is kérlelhetetlen maradt, amikor a német reformációnak a római pápa ellen folytatott küzdelmébe 1521-ben a német császár is beavatkozott. V. Károly — aki egyszersmind a hatalmas tengerentúli birtokokkal rendelkező Spanyolország királya is volt — arra törekedett, hogy Németországot a hatalmas Habsburg-birodalom részévé tegye, és a központosított katolikus egyházat nagyhatalmi politikájának eszközeként használja fel. V. Károly kijelentette, hogy, a Német—Római Birodalmat is beleértve, katolikus világbirodalmat hoz létre. Az 1521. évi wormsi birodalmi gyűlésen V. Károly és a katolikus fejedelmek azt követelték Luthertől, hogy tagadja meg tanait. Luther elutasította ezt a követelést és kijelentette: „Itt állok, másként nem tehetek!" De a császár és a katolikus fejedelmek követeléseivel szemben nem a népi tömegmozgalomra támaszkodott, hanem az erős világi fejedelmekből álló ellenzékre, amely a birodalmi gyűlésen ismét keresztülvitte reformprogramját (a birodalmi bíróság felállítása stb.). Wormsban császári edictumot adtak ki, amely a szász választófejedelem várában elrejtőzött Luthert eretneknek bélyegezte.

Ettől kezdve a lutheri reformáció egyre inkább a reakciós német fejedelmek támasza és eszköze lett. 1523-ban „A világi hatalomról" írt művében Luther egyértelműen állást foglal a fejedelmek politikája mellett. Bármilyen kegyetlen is a világi hatalom, írta Luther, a keresztények kötelesek feltétlenül engedelmeskedni neki és „szentnek" tekinteni, mert a világi hatalom biztosítja a „rendet" és a kereszténvi „alázatosság" lehetőségét. Luther tehát a fejedelmek mindenhatóságát a reformáció támaszának nyilvánította. Ezzel a XVI. századi német polgárság azon részének politikai korlátozottságát fejezte ki, amely a feudalizmus elleni forradalmi mozgalom fellendülésekor a fennálló rendszert tekintette a lehetséges reformok egyedüli alapjának.

MÜNZER TAMÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI NÉZETEI, FORRADALMI TEVÉKENYSÉGE

A népmozgalom egyre erősödött, s mindinkább előtérbe lépett Münzer Tamás ragyogó alakja. Münzer a fejedelmek tányérnyalójának nevezte Luthert. Azt hirdette, hogy a világi dolgokba való belenyugvás és a világi hatalomnak való engedelmeskedés lutheri tana csak a fejedelmek és más népnyúzók érdekeit szolgálja.

Parasztszónok

Az „Egy werdti (wörthi) paraszt prédikációja az ember szabad akaratáról" címmel 1524-ben kiadott röpirat címlapja

Münzer 1521 végén véglegesen szakított Lutherrel, s a cseh táboriták forradalmi hagyományaihoz fordult. 1521 nyarán Münzer Csehországba ment, úgy vélte, innen kell kiindulnia a reformáció új, forradalmi értelmezésének. Prágában felhívást bocsátott ki, amelyben felszólította a cseheket, hogy irtsák ki a nép elnyomóit, s buzdította őket, hogy felkelésük jeladás lesz a többi ország számára. Münzer a táboriták követőjének nyilvánította magát, és felkelésre hívta fel a parasztokat.

Németországba visszatérve Thüringiában telepedett le, de a helyi hatóságok állandó zaklatásai miatt gyakran kellett változtatnia lakóhelyét. Harci felhívásai nyomán, amelyeket Közép- és Délnyugat-Németország különböző vidékein szóban és írásban terjesztettek, a parasztok és a városi plebejusok óriási tömegei sereglettek köré. Csatlakoztak hozzá tanítványai és közvetlen hívei, akik főként az akkoriban működő népi szekták tagjaiból, elsősorban az anabaptisták[14] közül kerültek ki. Az anabaptisták a rohamosan fellendülő népmozgalom légkörében felhagytak a „belső tökéletesedés" hirdetésével, nem vártak tovább az Isten által végrehajtandó fordulatra, óriási tevékenységet fejtettek ki Münzer eszméinek terjesztése érdekében.

Münzer Tamás társadalmi és politikai eszméi messze túlmutattak az akkori idők parasztjainak és plebejusainak közvetlen érdekein és elképzelésein. Engels szerint „Isten országán Münzer nem értett mást, mint olyan társadalmi állapotot, amelyben nincsenek többé osztálykülönbségek, nincs magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben önálló, tőlük idegen államhatalom".[15] Magától értetődő, hogy a XVI. században nem voltak meg az előfeltételek a jövendő társadalom arculatának valamennyire is helyes és tudományos megrajzolásához. Münzernek a közvetlen harci feladatokról vallott nézeteit a kor határozta meg. Elképzelései nem mentek túl az egyenlősítésen. Ábrándképe az ideális rendszerről nem lehetett egyéb, mint — Engels szavaival élve — a távoli jövő zseniális megsejtése. Elképzelésének nem volt semmiféle határozott körvonala. De a mind hatalmasabb méreteket öltő antifeudális forradalom körülményei között igen nagy jelentőségű volt Münzernek az a tanítása, hogy a jövendő társadalmát csakis a nép vívhatja ki elnyomói ellen folytatott forradalmi harca útján. Münzer azt hirdette, hogy mindennél előbbre való a nép felszabadítása a kizsákmányolók járma alól, és a tömegek mindennapi szükségleteinek kielégítése.

Münzert a jövő társadalmának eszményképe nem vonta el az antifeudális harctól, ellenkezőleg: soha nem feledkezett meg a parasztoknak a napi szükségleteikért folytatott küzdelméről. Hevesen támadta a magántulajdont, a népet elnyomó gazdagok tulajdonát. A kisparaszti tulajdont viszont belefoglalta a „vagyonközösség" fogalmába, és az érte folytatandó harcot szükségesnek és igazságosnak tartotta. Különös hévvel védelmezte Münzer a parasztok faluközösségi tulajdonát a földesurak terjeszkedéseivel szemben. „Figyeld csak meg — írta Münzer —, hogy minden uzsoraüzlet, lopás és rablás a mi urainktól és fejedelmeinktől indul ki, ők kerítettek a hatalmukba minden teremtett dolgot. A vízben a hal, a levegőben a madár, a növények a földön, minden az övék kell hogy legyen. Ezért terjesztik a szegények közt az Isten igéjét és azt mondják: Isten meghagyta: ne lopj; de rájuk

[14] Anabaptisták (újrakeresztelők) — vallási szekta, amely szerint a keresztséget felnőtt korban kell felvenni. Az anabaptisták különböző irányzatai lényegében mind a feudális rendszer elleni társadalmi tiltakozást fejezték ki.

[15] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 344. old.

MORETTE
Ifj. Hans Holbein. 1534—1535

ez nem vonatkozik, mert ők lenyúzzák a bőrét a szegény szántóvetőnek, az iparosnak, minden élőlénynek."

Münzer olyan társadalmat álmodott meg, amelyben semmiféle kizsákmányolás és osztályuralom nem lesz. Lényegében pedig arra szólította fel a népet, hogy döntse meg Németországban a feudális rendszert és a szolgálatában álló politikai rendet. „Át kell adni a hatalmat az egyszerű népnek" — írta és hirdette Münzer állhatatosan. Németországot járva — a parasztháború előtt és alatt — Münzer mindenütt szövetségeket alakított. Ezeknek az volt a rendeltetésük, hogy irányítsák a tömegek harcát, s később pedig megteremtsék az új rendet. Münzernek az a jelszava, hogy a hatalmat át kell adni a népnek, szorosan összefüggött a fejedelmek megdöntésére, a nemesi várkastélyok és a kolostorok lerombolására kiadott felhívásaival.

Münzernek az a törekvése, hogy az antifeudális harcba politikai céltudatosságot vigyen, egyszersmind magában foglalta a német állami egység forradalmi úton való megteremtésének tervét is. Németország ne legyen többé a fejedelmek és a nemesek Németországa — hirdette Münzer —, mert a fejedelmi fészkekre széttagolt ország nem más, mint „rablótanya".

4. A PARASZTHÁBORÚ

A PARASZTHÁBORÚ MEGINDULÁSA. A FELKELŐK ELSŐ FORRADALMI PROGRAMJA (A „CIKKELYLEVÉL")

Münzert forradalmi nézetei és határozottsága a paraszti-plebejusi tábor vezérévé tette. A nyílt harc 1524-ben indult meg. A német parasztság osztályharcának legmagasabb rendű formája, a nagy parasztháború, egyúttal a kor egész társadalmi mozgalmának tetőpontja volt. A parasztháború a Feketeerdő déli részén és a szomszédos felső-rajnai és felső-dunai tartományokban kezdődött, ahol már a XV. században és a XVI. század elején is a legerősebb volt a parasztmozgalom. A különböző ellenzéki csoportok politikai harca ezen a svájci határ közelében elterülő vidéken ugyancsak hevesebb volt, mint Németország többi részén. A reformációs mozgalomban itt a lutheranizmusnál radikálisabb irányzatok kerekedtek felül, amelyek nem érték be egyházi reformok követelésével. A városi polgárságra nagy hatással volt Zwingli svájci reformátor politikai propagandája. A városi és falusi nép között pedig Münzer tanítványai és hívei terjesztették nagy sikerrel a reformáció népi irányzatát, a társadalmi forradalom eszméjét.

A parasztháború első eseményeire 1524 nyarán került sor. A stühlingeni grófságban, a felső-rajnai Waldshut városkától északkeletre, Bonndorf, Ewattingen, Bettmaringen és más falvak parasztjai fellázadtak földesuraik, a von Lupfen grófok ellen. Ezt követően a parasztok még nagyobb csoportjai mozdultak meg a Felső-Rajna és a Felső-Duna közötti vidékeken: Hegauban, Klettgauban, Baarban és a Feketeerdő déli részén. A parasztok panaszjegyzékeket nyújtottak át a földesuraknak, ezekben felsorolták a feudális elnyomás erősödésének felháborító tényeit. A stühlingeni parasztok, s ugyanígy a Fürstenberg és Schellenberg grófok parasztjai panaszaik gondosan összeállított jegyzékében megállapították, hogy a robotszolgáltatás növekszik és az urak arra törekednek, hogy a parasztok jobbágyi függését fokozzák. A parasztok követelték az utóbbi évtizedekben bevezetett összes új adó és szolgáltatás eltörlését.

A Lupfen, a Fürstenberg grófok és a vidék más nagy földesurai fenyegetésekkel és szóbeli ígérgetésekkel próbálták megbontani a felkelők sorait. Eleinte sikerült is a parasztok vezetőit kompromisszumos megegyezés felé hajlítaniuk. De a tömegek továbbra is szilárdan kitartottak követeléseik mellett, és visszautasították az ilyen jellegű megegyezést. 1524 októberében a felkelés már az egész Felső-Rajna-vidékre és a Feketeerdő déli részére kiterjedt. A felkelő parasztok sok-

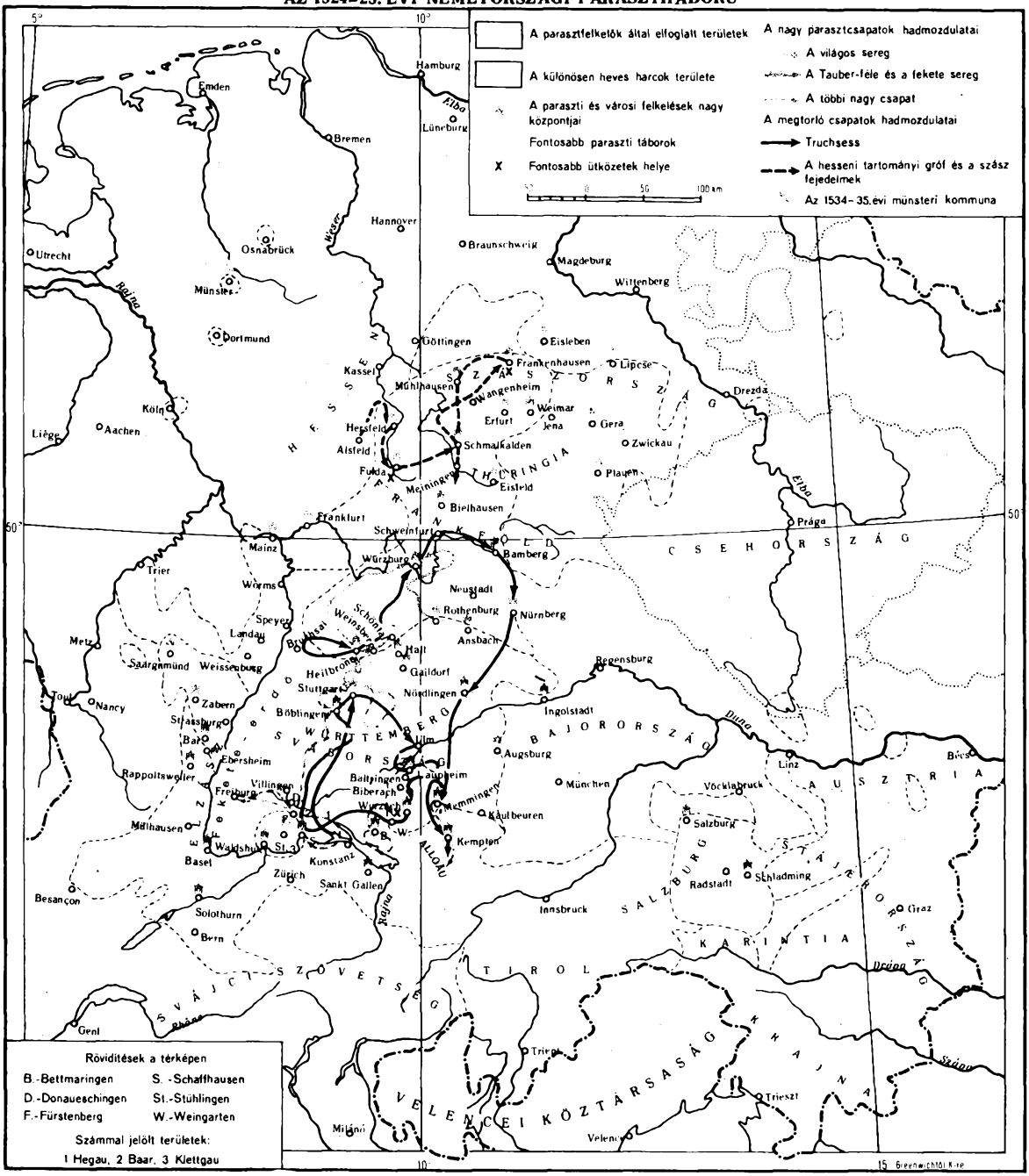

helyütt megtagadták a feudális szolgáltatások teljesítését, és kisebb-nagyobb harci osztagokat alakítottak.

A parasztok követelései és a felkelés gyors terjedése megdöbbenést és rémületet keltettek a földesurakban. Az urak biztosra vették, hogy emögött forradalmi propagandát és meghatározott szervező erőt kell keresni. A kortársak felfigyeltek arra, hogy a parasztfelkelés terjedésével egyidejűleg e vidék városaiban a reformációs mozgalom is nyílt megmozdulások jellegét öltötte. Waldshutban a lakosság kiharcolta, hogy korábban elűzött kedvelt prédikátoruk, Balthasar Hubmaier, Münzer tanítványa, visszatérhessen a városba. Hasonló eseményekre került sor Kenzingenben és

több más városban. A földesurak és a városi hatóságok meggyőződésüket fejezték ki a tekintetben, hogy a reformáció népi prédikátorainak védelmében történt városi megmozdulások és a parasztfelkelés gyors elharapózása között közvetlen kapcsolat van.

Ez a meggyőződésük nem is volt alaptalan. 1524 nyár végi és őszi hónapjaiban Münzer ezen a vidéken, Klettgau városában tartózkodott, és innen rajzottak ki hívei szerte a falvakba és városokba. Münzer és a vele kapcsolatban álló anabaptisták propagandája a spontán paraszti forrongások légkörében hatékony szervező erőt képviselt. A parasztoknak és a városi szegényeknek a helyi urak ellen összeállított panaszjegyzékeit Münzer propagandistái az elnyomott nép elégedetlenségét kifejező általános programmá foglalták egybe. Az „isteni jog" érvényesítésének népszerű követelését Münzer és hívei új társadalmi rend követeléseként fogták fel. 1524 végén (vagy 1525 januárjában) itt, Münzer körében készült el a forradalmi parasztság „Cikkelylevél" (Artikelbrief) néven ismeretessé vált első programja, amely mintegy bevezetés volt a paraszti közösségek különféle helyi követeléseihez és panaszaihoz.

A „Cikkelylevél" mindenekelőtt határozottan leszögezi, hogy a fennálló helyzet nem tartható tovább. „Minthogy a mai napig, Isten és minden igazság ellenére, az egyházi és világi urak és hatóságok olyan nagy terheket raktak a városi és falusi szegény és egyszerű népekre — akik pedig egy ujjal sem bántották őket —, hogy ehhez fogható jármot és megterhelést sem elviselni, sem megtűrni nem lehet, hacsak az egyszerű szegény ember, meg utódai és utódainak utódai nem akarnak nyomorúságos koldusbottal nekivágni a nagy világnak." Az egységbe tömörült népnek az a teendője, hogy „egészen felszabadítsa magát". Ez csak akkor valósítható meg békés úton, ha az egész nép a „közjó" szolgálata alapján alakítja át az életet. Ha viszont a meglevő terheket nem szüntetik meg, elkerülhetetlen a vérontás. A „Cikkelylevél" nagyon fontosnak minősíti a „közjó" szolgálatára megalakított népi szövetség belső egységét. A „Cikkelylevél" kimondja, hogy nem számíthatnak a társadalom többi tagjának szolgálataira azok, akik nem hajlandók belépni a „testvéri egyesületbe" és nem gondolnak a „közjóval". Ezeket „világi kiközösítéssel" kell sújtani, miként elsorvadt testrészeket. Az összes nemesi várkastélyokkal és a kolostorokkal, az árulásnak és a nép elnyomásának gócaival szemben már „a jelen pillanattól" kezdve alkalmazni kell a világi kiközösítést. Azokat a nemeseket, szerzeteseket és papokat, akik feladják jelenlegi helyzetüket, közönséges lakóházba költöznek és be óhajtanak lépni a testvéri egyesületbe, vagyonukkal együtt barátilag fogadják, és mindent, ami az „isteni jog" szerint nekik jár, meg fognak kapni.

A „Cikkelylevél" a felkelő parasztság első általános programja volt, amely megfogalmazta a parasztság harcának antifeudális célkitűzéseit, és felhívta a figyelmet a legfőbb ellenséges fészkekre, amelyek ellen az összes népi erőket összpontosítani kell. A program harcos szellemű volt, és kizárta a kompromisszum lehetőségét. A forradalmi programnak az a követelése, hogy a falvak és városok egyesült néptömegei, erőszakkal és a vérontástól sem visszariadva, semmisítsék meg az ellenséges gócokat, és teremtsék meg a „közjón" alapuló igazságos rendet, tulajdonképpen azonos volt Münzer követelésével: a hatalmat az egyszerű népnek kell kezébe vennie. Bár a „közjó" és a népuralom gondolatát, amely a „Cikkelylevél" alapja volt, akkoriban csak kevesen érthették meg, a széltében elterjedt programnak nagy hatása volt a parasztháború első szakaszában.

Persze, a parasztseregek tagjainak nem mindegyike követte a „Cikkelylevél"-ben meghatározott taktikát. Sok vezető hiszékenyen tárgyalásokba bocsátkozott az urakkal, és ezzel gyengítette a parasztseregeket. A felkelő tömegben azonban sok volt a forradalmi elem, akik elvetették a tárgyalások útját. De a forradalmi elemek szervezetileg nem álltak egymással kapcsolatban. A „Cikkelylevél" nyújtotta a forradalmi taktika programját, ha ezt a programot különbözőképpen értelmezték és érvényesítették is.

Az egyik forradalmi parasztsereg a Breg völgyében működött, nem messze Donaueschingentől. E sereg magva Villingen városának jobbágyai közül került ki. 1524 novemberében vezetőik

átnyújtották Villingen város tanácsának 16 cikkelybe foglalt követeléseiket. A követelések közt szerepel a parasztok mentesítése az összes adók és szolgáltatások alól, és a közföldek használatának teljes szabadsága a parasztok számára. A Breg-völgy parasztjainak vezetői a szomszédos vidékek más földesurak alá tartozó parasztjait is csatlakozásra és a vidék összes urai elleni közös cselekvésre szólították fel. Villingen város tanácsa ugyanakkor javaslatot tett a parasztseregeknek a vitás kérdések kompromisszumos megoldására. A villingeni tanácsnak ez a felhívása megtette hatását a mérsékelt vezetőkre. Köztük volt a bulgenbachi Hans Müller is, a vidék legnagyobb, jórészt stühlingeni parasztokból álló osztagának vezetője. A villingeni tanácsnak ily módon sikerült megbontania a klettgaui, hegaui és a baari parasztseregek sorait. Súlyos viszályok támadtak az urakkal való megegyezés hívei és a forradalmi harc folytatásának hívei között. A villingeni tanács, kihasználva a parasztok egymás közti nézeteltéréseit, 1524. december 13-án sereget küldött ellenük, amely meglepetésszerű támadásával szétverte a Breg-völgyi parasztsereget. Ez volt az első véres összeütközés a felkelő parasztok és az urak között.

De a villingeni tanácsnak és a felső-rajnai terület többi földesurának a felkelés gyors elfojtását illető reményei nem váltak be. A bregi parasztok serege újra összeállt. Hasonló, gyorsan verbuválódott seregek tevékenykedtek az egész területen, kapcsolatokat létesítettek egymással és a szomszédos vidékek parasztjaival.

A münzeri propaganda és a „Cikkelylevél" szervező hatása még nagyobb lett akkor, amikor a felkelés más vidékekre is átterjedt, és Felső-Svábországban nagy paraszti táborok jöttek létre.

A PARASZTHÁBORÚ MEGINDULÁSA FELSŐ-SVÁBORSZÁGBAN

Felső-Svábországban a parasztok első fegyveres megmozdulásai 1525 februárjában zajlottak le Allgäuban, Kempten és Kaufbeuren vidékén. Legelőször a kempteni kolostor parasztjai lázadtak fel, akik már régebben is állandó harcban álltak az apátokkal az erőszakos földhözkötés miatt.

1524 végén és 1525 elején a parasztok összeállították panaszjegyzéküket a kempteni apát ellen. Harcuk azonban csak 1525 februárjában öltött magasabb rendű formát, amikor a parasztforrongások hulláma és Münzer híveinek propagandája elérte Allgäut. A kempteni parasztok összegyűltek Luibasban és elhatározták, hogy lemondanak arról a szándékukról, hogy bírói tárgyalás útján intézik el ügyüket az apáttal. Most már nem arról van szó, mondották, hogy bíróság elé vigyük a dolgot a meglevő jog alapján, hanem arról, hogy új rendet teremtsünk az „isteni jog" alapján, amely azt mondja, hogy ne legyenek se kolostorok, se nemesi várkastélyok. Csatlakoztak a kempteni parasztokhoz más allgäui egyházi és világi földesurak jobbágyai is. A parasztok az „isteni jog" azonnali bevezetésére szánták el magukat, s nyomban cselekvéshez láttak. A földesurak rémülten menekültek a legnagyobb várkastélyokba és a kolostorok falai mögé. De a paraszti tömegek feltartóztathatatlan erejű forradalmi mozgalmának még a legjobban megerősített várkastélyok sem tudtak ellenállni. A parasztok sok várkastélyt és kolostort elfoglaltak és lerombolták.

Hasonló események zajlottak le február végén és március elején egész Felső-Svábországban, a Boden-tó és a Duna felső folyása között elterülő vidéken. Mindenfelé paraszti táborok és seregek alakultak, amelyek lerombolták a kolostorokat és a nemesi várkastélyokat.

Werdenstein allgäui lovag krónikájában leírja, hogy jobbágyai az „isteni jog" bevezetésének elhatározása után hogyan vonultak éjjel nagy csoportban a vára elé, ahol indulatosan szemére vetették ínséges és egyenlőtlen helyzetüket. „Ti bort isztok, nekünk meg be kell érnünk vízzel, s még nyomorúságos táplálékunkat is körmünkkel kell a földből kikaparni!" — kiabálták a tömegből. Másnap, írja a lovag, a parasztok mind eljöttek a várba, és közölték, hogy a jövőben semmiféle adót és szolgáltatást nem fizetnek. A lovagnak arra a kérdésére, hogy „kedves barátaim, mivel vádoltok engem, mit tettem én nektek?", a kovács a parasztok nevében azt válaszolta: „Semmi külö-

nösebbet, csak azt, amit minden úr megtett, de mi egyáltalán nem akarunk többé urakat!" A parasztok új papot is követeltek, aki „helyesen hirdeti isten igéjét".

Hasonló eseményekről számoltak be más felső-svábországi földesurak is. Ezekből az elbeszélésekből felmérhetjük, milyen óriási hatással volt a felkelő parasztтömegekre a forradalmi szellemű reformációs propaganda, az „isteni jognak" az az értelmezése, amely szerint a földesurakat el kell távolítani, váraikat le kell rombolni.

A FELSŐ-SVÁBORSZÁGI PARASZTI TÁBOROK KÜLÖNBÖZŐ IRÁNYZATAINAK HARCA. A „12 CIKKELY"

Felső-Sváborságban és a többi területen, ahová a paraszтháború lángjai átcsaptak, az „isteni jog" bevezetése az összes felkelők egyöntetű követelése volt. De a Kempten, Kaufbeuren, Memmingen, Biberach, Ulm, Leipheim vidékén és a Boden-tó mellett létrejött nagy paraszттáborokban nem egységesen értelmezték az „isteni jogot". Míg a forradalmárok a „Cikkelylevél" szellemében — az urak felszámolásának követeléseként — értelmezték az „isteni jogot", a mérsékeltek, akik Zwingli svájci reformátor befolyása alatt álltak, csak azt értették ezen a jelszón, hogy a feudális terhek enyhítését és a jobbágyi állapot megszüntetését kell követelni. A mérsékelt taktika a jómódú parasztok körében és sok vezetőnél talált visszhangra. A szegényparasztság tömegei viszont, csakúgy, mint a városi plebejusok, szenvedélyes hívei lettek Münzer forradalmi igéinek.

A felső-svábországi paraszттáborokban dúló belső harc, amely a felkelő tömegek társadalmi rétegeződésében gyökerezett, akadályozta egybehangolt akcióikat, gyengítette küzdelmüket az urak és a sváb szövetség ellen, noha ekkor már megkezdődött a katonai erők összevonása a felkelés levenésére. Az „isteni jog" értelmezésében még akkor sem sikerült egységes álláspontot kialakítani, amikor 1525 márciusának elején Felső-Sváborság három legnagyobb serege megalakította a „keresztény egyesülést". A „keresztény egyesülés" vezetői, akik a mérsékelt taktika hívei voltak, fegyverszüneti tárgyalásokat kezdtek a sváb szövetséggel. Az uraknak csak időnyerés végett volt szükségük a fegyverszünetre, hogy befejezhessék hadi készülődéseiket. De a paraszттömegek a „Cikkelylevél" szellemében cselekedtek: lerombolták a nemesi várakat és a kolostorokat, felvették a kapcsolatot a városi plebejusokkal és leleplezték a sváb szövetség hitszegő terveit.

A mérsékelt vezetők ekkor elkészítették a paraszti követelések összegezését a mérsékelt felfogás szerint értelmezett „isteni jog" alapján, amit egyes zwingliánus prédikátorok bibliai idézetekkel támasztottak alá. Így keletkezett a „12 cikkely". E program cikkelyei és a bevezetés hangsúlyozzák a parasztok békés szándékait, s azt, hogy a parasztok csak a feudális elnyomás enyhítését kívánják. A 2. cikkely követeli a kis tized megszüntetését, de ugyanakkor elismeri a nagy tized, azaz a gabonatized jogosságát, s csupán azt kívánja, hogy ezt igazságosabban használják fel, vagyis a

A „12 cikkely" címlapja
1525

község által választott papok eltartására és a község szükségleteire. A 4. cikkely elismeri a feudális okleveleken alapuló szolgáltatások törvényes voltát. A 6. és a 7. cikkely a nagyszámú adónak és a robotnak nem teljes eltörlését, hanem csak enyhítését kéri. Más cikkelyek azt követelik, hogy a folyókban, a tavakban és az erdőkben szabadon lehessen halászni és vadászni, és a többi közföldet is szabadon lehessen használni. Határozottan fogalmazza meg a program a jobbágyi állapot megszüntetésének (3. cikkely) és az ún. örökösödési adó eltörlésének követelését (11. cikkely).

Amint látjuk, a „12 cikkely" a parasztok legégetőbb követeléseit tartalmazta, amelyek körül századok óta folyt a harc. Mindenekelőtt ezzel magyarázható, hogy a cikkelyeket elfogadták a felkelő parasztok, és valamennyi réteg közös programjává vált. De a „12 cikkely" békés hangnemének és fenntartásainak nem olyan hatása volt a felkelő tömegekre, amilyenre összeállítói számítottak. Ellenkezőleg: a parasztok a „12 cikkely" konkrét és népszerű követeléseit a „Cikkelylevél" forradalmi taktikájával párosították, amely mellett továbbra is kitartottak. A „keresztény egyesülés" vezetői által kötött fegyverszünetet nem ismerték el. A sváb szövetségnek és az uraknak a paraszttáborok belső bomlásához fűzött reményei nem váltak be. A „12 cikkely" voltaképpen az antifeudális harc általános programja lett.

Ebben a feszült helyzetben sok függött a városokban kialakult helyzettől, amely nem kis riadalmat keltett a földesurakban. A plebejus tömegek nyíltan hangoztatták rokonszenvüket a parasztok iránt, és támogatták őket. A városi szegénység hangulatáról szerzett értesülések arról győzték meg a sváb szövetség vezetőit, hogy a városi hatóságok a saját erejükből nem tudnak úrrá lenni a helyzeten, s a forradalmi parasztok további sikerei nyomán esetleg még a városi polgárok középrétegei is megmozdulnak. A vezetőknek már magáért a sváb szövetség sorsáért is aggódniuk kellett, mert a városok elpártolásának lehetősége a szövetség széthullásának veszélyét rejtette magában.

A sváb szövetség vezetői felismerték a veszélyt, s elhatározták, hogy siettetni fogják az eseményeket. Meggyőződtek ugyanis arról, hogy az idő a parasztoknak kedvez: a paraszttáborokba egyre újabb és újabb erők özönlöttek, mind jobban erősödött a parasztok kapcsolata a városi plebejus rétegekkel. 1525 április elején Georg Truchsess, a sváb szövetség seregeinek parancsnoka, a mérsékelt parasztvezetőkkel kötött fegyverszünetet megszegve, rajtaütésszerű támadást intézett az Ulm melletti leipheimi paraszttábor ellen. Truchsess, miután itt szétverte a parasztokat, reguláris csapataival a rosszul felfegyverzett és egymással szervezeti kapcsolatot nem tartó legfontosabb felső-svábországi paraszttáborok ellen vonult. A sváb szövetség seregei a fegyverzet és a katonai szervezet terén vitathatatlan fölényben voltak. És mégsem vált be Truchsessnek az a számítása, hogy egycsapásra leszámol a parasztokkal.

Truchsessnek a leipheimi tábor ellen intézett támadása a paraszti tömegek forradalmi megmozdulásainak újabb hatalmas hullámát indította el, amely messze túlnőtt Felső-Svábország és a Feketeerdő határain; átterjedt egész Közép-Németországra. A forradalmi parasztok egyes seregei elkeseredett ellenállást tanúsítottak Truchsess katonaságával szemben. A hegyes vidékeken Truchsess kénytelen volt hosszadalmas állóharcot folytatni. A Boden-tótól északra fekvő Weingarten városkánál a paraszti csapatok által szorongatott Truchsesst, saját beismerése szerint, katonai katasztrófa fenyegette.

Truchsess azonban nemcsak arra törekedett, hogy kihasználja reguláris csapatainak katonai fölényét. Gondja volt arra is, hogy demoralizálja a parasztokat az egyes osztagok vezetőivel folytatott tárgyalások útján, szembeállítsa egymással a különböző parasztcsapatokat; nem riadt vissza a zsarolástól, csalástól és egyéb aljas eszközöktől. Truchsess kezére játszottak azok a gazdag paraszti sorból kikerült parasztvezérek, akiknek — Engels szavaival élve — „volt mit veszíteniük". Hallgattak Truchsess rábeszéléseire, és tárgyalásokat kezdtek vele. Ez a parasztok sorainak bomlasztásához és demoralizálásához vezetett. Truchsess ki tudta használni a parasztok hiszékenységét is,

továbbá azt, hogy nem voltak képesek hosszabb ideig nagy tömegben együttesen fellépni. Döntő jelentőségű volt a városok állásfoglalása. A felső-svábországi városokban nemcsak a városi tanácsok — amelyek kezdetben képmutatóan közvetítő szerepet vállaltak az urak és a parasztok között —, hanem részben a városi polgárok is cserbenhagyták a parasztokat a harc legsúlyosabb pillanataiban, sok esetben pedig egyenesen segítségére voltak Truchsessnek. Ebben az árulásban a városi plebejus tömegek nem vettek részt.

Truchsess, miután 1525 április végén szétverte a felső-svábországi parasztok főerőit, észak felé vette útját, Frankföldre és Thüringiába ment, ahol a mozgalom új gócai voltak kialakulóban.

A PARASZTHÁBORÚ A FRANKFÖLDÖN. A HEILBRONNI PROGRAM

Frankföldön 1525 tavaszán ugyancsak megalakultak a nagy paraszti seregek, s táborokban gyülekeztek. A forradalmi taktika híveinek nagy befolyásuk volt a felkelő tömegekre, és jelentős erőt képviseltek a frankföldi parasztcsapatokon belül. Jäcklein Rohrbach, a Neckar-völgy parasztjainak vezetője — a nagy parasztháború parasztforradalmárainak ragyogó típusa — vezette a frankföldi lovagság ellen indított hadműveleteket. A parasztok ádáz ellenségét, Ludwig von Helfenstein gróf württembergi helytartót, aki elsőnek indult hadba a felkelők ellen, Rohrbach tizenhárom társával együtt szégyenletes kivégzésre — lándzsafuttatásra — ítélte. Helfenstein kivégzésének híre gyorsan szétfutott az egész országban, és valósággal pánikot keltett az uralkodó osztályban. Sok földesúr kénytelen-kelletlen fejet hajtott a parasztok előtt, s élelemmel és fegyverrel látta el őket. A frankföldi parasztok a forradalmi „Cikkelylevél" szellemében sorra feldúlták a nemesi várkastélyokat és kolostorokat.

A parasztseregek azonban itt is sokféle elemből tevődtek össze. Ez a körülmény, párosulva a paraszti szűklátókörűséggel és a polgárság vezetőinek taktikájával, a Frankföldön is odavezetett, hogy a helyzet az urak javára változott meg. A városi ellenzék, amely itt különösen aktív volt, a parasztháború idején több frankföldi város politikai életében döntő befolyásra tett szert. Ahol a plebejus elemek kellőképpen érvényesíteni tudták erejüket, hivatalos kapcsolat jött létre a városok és a parasztok között. Sok frankföldi városban a polgári ellenzék aktív tagjai a szétvert lovagság egyes képviselőivel karöltve megkísérelték felélesztení a régi polgári birodalmi reformtervezetekért indított mozgalmat, és e törekvéseik megvalósításához a parasztság forradalmi mozgalmát akarták felhasználni. Amikor azonban Heilbronnban a plebejus elemek heves harcot folytatva a patríciusok ellen április 17-én kinyitották a városkaput a parasztok előtt, a polgári ellenzék csatlakozott a parasztokhoz, de egyidejűleg titokban felvette a kapcsolatot a fejedelmekkel és a nemesekkel. A parasztháború kezdetén a polgárság vezetői még ingadoztak abban a kérdésben, hogy milyen taktikát folytassanak, és a parasztoknak iránt tanúsított hiszékenységét megkísérelték felhasználni a saját céljaikra; most, 1525 áprilisának második felében azonban többségük már visszariadt a paraszti és plebejusi tömegek forradalmi akcióitól, és átpártolt az ellenség oldalára. A parasztseregek harci szellemére súlyosan hatott a polgárság bomlasztó tevékenysége, amely végül is széthúzáshoz és vereséghez vezetett.

Annak a politikának, amely a parasztmozgalmat tőle idegen érdekeknek kívánta alárendelni, egyik képviselője a parasztok tábori kancelláriájának vezetője, a nemesi származású és polgári állású Wendel Hipler volt. A széles látókörű Hipler, aki — Engels kifejezésével élve — eljutott a modern polgári társadalom megsejtéséhez, arról ábrándozott, hogy Németország polgári átalakítását nem a parasztsággal való szövetség és a feudális elnyomás teljes megszüntetése útján valósítja meg, hanem a polgárság és a lovagság szövetkezése útján; a parasztmozgalmat — vallotta — a polgár—lovag szövetség érdekeinek kell alárendelni. Miután kezébe vette az odenwaldi, oehningeni és Neckar-

völgyi parasztokból álló úgynevezett „világos" sereg tényleges vezetését, Hipler igyekezett tompítani a mozgalom nemességellenes jellegét és megszüntetni a várak és kolostorok elleni támadásokat. Hiplernek sikerült elérnie, hogy Götz von Berlichingen frank lovagot hívják meg a frankföldi parasztsereg élére. Götz von Berlichingen azzal a feltétellel vállalta a megbízást, ha abbahagyják a várak és kolostorok feldúlását és a nemesség ellen irányuló többi akciót. E taktika ellenzőit — Jäcklein Rohrbachot és Florian Geyert (az utóbbi elszegényedett lovag volt, aki a parasztokhoz csatlakozott) — nemcsak a „világos" sereg vezetéséből, hanem lényegében magából a seregből is eltávolították.

Wendel Hipler és hívei arra törekedtek, hogy megfosszák a parasztságot antifeudális programjától. Először a „12 cikkely" kijavításával kísérleteztek: úgy módosították a cikkelyek megfogalmazását, hogy a követelések elvesztették határozott jellegüket, végrehajtásukat pedig elodázták, mondván, hogy erre majd a birodalmi reform megvalósítása után kerülhet csak sor. Amikor látták, hogy a paraszti tömegek elutasítják a „12 cikkely"-nek ezt az új változatát, Hipler és hívei megpróbálták elfogadtatni a parasztok vezetőivel Németország politikai átalakításának általuk készített polgári tervezetét. A parasztseregek küldötteinek Heilbronnba tervezett tanácskozására készítette el Hipler ennek a tervezetnek a szövegét, amely „heilbronni program" néven vált ismertté. A tervezet szerint az összes hatóságokat a császárnak kell alárendelni; a fejedelmek birodalmi tisztségviselőkké válnak. A tervezet 5. pontja követelte, hogy a papságot teljesen fosszák meg a világi hatalomtól. A program az egész birodalomra érvényes törvényhozást és a rendi képviselet alapján álló választott bíróságot kívánt, amelyben a városoké lenne a többség. Több pont követelte az egységes pénz-, mérték- és súlyrendszert, a belső vámok megszüntetését. Követelte ezenkívül a tervezet a nagy kereskedő- és uzsoratőkés társaságok betiltását, a római jog követőinek kiűzését az országból. Hipler és hívei olyan program elkészítésére törekedtek, amelyet a lovagság is elfogad; a lovagok kedvéért tartották meg a rendi szervezetet, és vették tervbe az egyházi vagyon elkobzását. A heilbronni program kimondta: a parasztoknak lehetővé kell tenni, hogy — a feudális szolgáltatások hússzorosának megfelelő összeg egyszeri lefizetése ellenében — megválthassák feudális szolgáltatásaikat. A földesúr ebben az esetben mit sem veszített volna, mert ha a megváltási összeget kamatra kiadja, még öt százalékos kamatláb mellett is biztosítva lett volna korábbi jövedelme. Ez a pont, amely voltaképpen a feudális földtulajdon egy részének burzsoá tulajdonná való átalakulását célozta, csak a leggazdagabb parasztok maroknyi csoportját elégítette ki.

Az állami központosítás követelését jó néhány pont tartalmazza, de ezek is — mint Engels megjegyzi — „sokkal inkább a városi polgárok érdekében álltak, mint a parasztokéban".[16] Hipler tervezete egy XV. századi gúnyirat — „III. Frigyes reformációja" — alapján készült, amely a lovagsággal szövetségre törekvő polgári csoportok politikai eszményképét tükrözte.

A polgárság radikális elemei, akik a forradalmi akcióknak és a parasztok támogatásának hívei voltak, a nagy városokban elenyésző kisebbséget alkottak.

Truchsess a sváb szövetség seregeinek élén akkor érkezett a Frankföldre, amikor Hipler és hívei a parasztok képviselőinek összehívását tervezték a heilbronni program tervezetének megvitatására. Magától értetődik, hogy ilyen „szövetségesek" támogatása és Götz von Berlichingen vezérlete csakis vereséget hozhatott a parasztoknak. A frankföldi városok polgárságának felső rétegei nyíltan az árulás útjára léptek. Würzburg és más frankföldi városok tanácsai megnyitották a városkapukat Truchsess seregei előtt, amelyek azután halomra gyilkolták a parasztokat. Frankföldön tehát ugyanazok az okok idézték elő a parasztok vereségét, mint Felső-Svábországban: az a körülmény, hogy nem voltak képesek megszervezni seregeiket az ellenség visszaverésére, valamint a polgárság vezetőinek áruló magatartása.

[16] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 380. old.

Ugyanebben az időben a Thüringiában tartózkodó Münzer kísérletet tett arra, hogy a falvak és városok felkelő tömegeinek erőit egyesítse a forradalmi taktika alapján. A thüringiai forradalmi harcokról, amelyeket közvetlenül Münzer Tamás vezetett, Engels azt mondta, hogy „az egész parasztháború csúcspontját"[17] jelentették. A thüringiai és szászországi népi felkelés központja Mühlhausen lett, ahol Münzer Felső-Németországból való visszatérése — 1525 februárja — óta tartózkodott. Thüringiában és Szászországban a felfegyverzett felkelő seregek városokat, várakat, urasági birtokokat és kolostorokat foglaltak el. A parasztok, Münzer útmutatása szerint, felosztották maguk között az elfoglalt urasági földeket és javakat. Bizalmukba fogadták Münzert: a földesurak elleni harc minden kérdésében és saját gazdasági ügyeikben is tőle kértek tanácsot.

Münzer arra törekedett, hogy a felkelés szászországi és thüringiai területét az egész német parasztháború központjává tegye, s igyekezett megmagyarázni a parasztoknak a szemük előtt lezajló események értelmét. Münzer felfogása szerint ezek az események kezdetét jelentették annak a harcnak, amelynek célja az emberek általános egyenlőségének megteremtése volt egész Németországban és Németország határain túl is. Minden egyszerű embert egyesülésre szólított fel — nemcsak a parasztokat, hanem a városi szegénynépet is. Külön felhívásokat intézett Münzer a szászországi és thüringiai bányászokhoz. Münzer támogatta a parasztokat, akik mindennapi szükségleteik biztosításáért és a „12 cikkely" megvalósításáért harcoltak, de ugyanakkor megmagyarázta nekik, hogy az „isteni jog" követelése messzebbmenő célokat is magában foglal: az urak teljes likvidálását, a fennálló hatalom iránti engedelmesség megtagadását, és olyan rendszer megteremtését, amelyben a felkelők fegyveres csapatai megvalósítják mindazt, amit a köz érdekében hasznosnak tartanak.

Münzer eszméi nemcsak ezen a vidéken találtak visszhangra, hanem átterjedtek a parasztháború más területeire is, elsősorban oda, ahol a Münzert követő anabaptisták tevékenykedtek. Amikor Truchsessnek sikerült szétvernie a felső-svábországi parasztok fegyveres erőit, Münzer egyesülésre hívta fel a frankföldi és a szászországi—thüringiai parasztseregeket. Münzer nagy forradalmi központot akart létrehozni Közép-Németországban, hogy kellő erőt tudjon szembeállítani Truchsess közeledő csapataival. A thüringiai parasztseregek Frankenhausennél gyülekeztek. Münzer is ideérkezett Mühlhausenből fegyveres osztagával.

A Münzer útmutatásait követő parasztseregek ezen akciójából, amelynek nem volt ugyan szilárd katonai és szervezeti bázisa, kitűnik, hogy megvolt a lehetősége a parasztfelkelés újabb — lényegesen nagyobb arányú és intenzívebb, a városi plebejusok mozgalmához szorosabban kapcsolódó — fellendülésének. A középnémet fejedelmek, főként a szász hercegek és Fülöp hesseni tartományi gróf — Luther hívei és

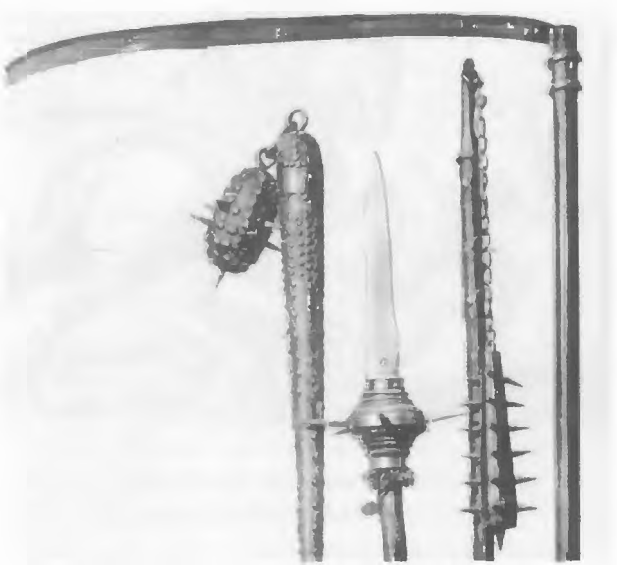

XV—XVI. századi német parasztfegyverek

[17] Ugyanott, 331. old.

védnökei — súlyos veszedelemnek tekintették a szászországi és thüringiai forradalmi seregek hadműveleteit. Sürgősen összevonták erőiket és hadba indultak, hogy felszámolják a parasztháború új gócát, és elfogják Münzert, a felkelő nép legveszélyesebb „bujtogatóját".

1525 május közepén a thüringiai Frankenhausen mellett került sor a tüzérséggel támogatott fejedelmi lovasság és az itt gyülekező, szinte fegyvertelen parasztseregek ütközetére. Voltaképpen ez volt a nagy parasztháború leghősibb és egyben legreménytelenebb aktusa. Münzer igyekezett erősíteni a parasztok harci szellemét, és megpróbálta elérni, hogy a parasztok ne féljenek a túlerőben levő ellenségtől. Az állig felfegyverzett fejedelmi csapatoktól körülzártan Münzer szenvedélyes beszédekkel buzdította a parasztokat, felvázolva előttük „Isten földi országának" nagyszerűségét. „Isten országán" a fejedelmek, urak és kizsákmányolók nélküli társadalmat értette. Felhívta a parasztokat, hogy küzdjenek elszántan ennek a társadalomnak a megteremtéséért.

Az egyenlőtlen harc kimenetele nem lehetett kétséges. A parasztokat Frankenhausen mellett szétverték. Münzer a fejedelmek kezére került, s szörnyű kínzások közepette kivégezték. Így pusztult el Münzer Tamás, a parasztháború legnagyszerűbb alakja. Münzer — az igazi forradalmár széles látókörével — képes volt a távoli jövő megsejtésére. De eszméit akkoriban csak néhány legközelebbi híve érthette meg. Az események münzeri értelmezése megfelelt a falusi és városi néptömegek igényeinek, és az volt a célja, hogy egyesítse a feudális rend megdöntésére törekvő összes erőket. Engels megállapítása szerint Münzer arra kényszerült, „hogy ne a maga pártját, ne a maga osztályát képviselje, hanem azt az osztályt, amelynek uralma számára a mozgalom éppen megérett".[18] Harca, még siker esetén is, csak a polgári fejlődéshez tette volna szabaddá az utat. Ebben rejlett a paraszti-plebejusi forradalmár Münzer tragédiája, de ugyanez a körülmény mutatja harcának az akkori időkhöz viszonyított haladó jellegét.

Békés emberekre támadó zsoldos
H. U. Frank metszete

A NAGY PARASZTHÁBORÚ LEVERÉSE

A felkelők frankenhauseni táborának megsemmisülése és Münzer Tamás halála a parasztháború végét jelentette. Ezután már csak egyes helyeken harcoltak a parasztok. Miután Ausztria hegyes vidékein az utolsó ellenálló csoportokat is szétverték, országszerte megindult a felkelés részvevőinek üldözése és tömeges kivégzése. A lemészárolt parasztok száma meghaladta a százezret. A parasztokra hatalmas hadisarcot vetettek ki, s ez tovább fokozta anyagi romlásukat.

A felkelés vérbe fojtása, a parasztgazdaságok tömeges tönkrejutása aláásta a német parasztság harci szellemét és ellenálló erejét. A feudális elnyomás fokozásának, amely már a parasztháború előtt megindult, most már semmi sem állt útjában. A parasztoknak a legsúlyosabb jobbágyi füg-

[18] Ugyanott, 389. old.

gésbe taszítása a parasztháború területéről lépésről lépésre átterjedt az Elbától keletre fekvő vidékekre is. Az addig könnyebb helyzetet kiharcoló parasztokat újból súlyos robotra kötelezték, ténylegesen és jogi forma szerint egyaránt. A feudális elnyomás súlyosabb formáinak újjáélesztését Engels „második jobbágyságnak" (Leibeigenschaft) nevezte.

A XVI. századi nagy német parasztfelkelés vereségének oka — Engels megállapítása szerint — az volt, hogy a paraszti megmozdulások szétforgácsoltak maradtak, az ellenzéki rétegek nem tudtak felülemelkedni a helyi és tartományi érdekeken, s Németország legnagyobb részében még a parasztok és plebejusok sem tudtak közös akciókra egyesülni.[19] Lenin Engelsnek ezzel a megállapításával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a parasztok osztálytermészetének olyan vonásairól van szó, amelyek megakadályozzák őket, hogy önálló akciókkal győzelmet vívhassanak ki. Lenin azt írja, hogy „a falusi kistermelők szétforgácsolt milliói *csak* akkor lehetnek szervezettek, *csak* akkor lehet politikai öntudat akcióikban, *csak* akkor lehetnek ezek centralizáltak (ami a győzelemhez elengedhetetlen), ha vezeti őket vagy a burzsoázia, vagy a proletariátus".[20]

A XVI. században persze szó sem lehetett arról, hogy a proletariátus vezesse a parasztságot. A polgárság viszont — noha a burzsoá fejlődés útján már elindult, s haladó elemeinek objektíve érdeke volt a feudalizmus legyőzése — egészében képtelennek bizonyult arra, hogy felülemelkedjen helyi korlátain, és megszabaduljon a feudalizmus világához fűző, bénító kapcsolatoktól, s ezzel az összes antifeudális erők vezetőjévé váljon. A német polgárság provincializmusának okát gazdasági és politikai éretlenségében kell keresnünk.

5. NÉMETORSZÁG A NAGY PARASZTHÁBORÚ UTÁN

A nagy parasztháború, a reformáció korának egész társadalmi mozgalmával együtt, az európai polgári forradalom első felvonása volt. A parasztháború megmutatta, hogy a feudalizmus elleni harc fő ereje a paraszti-plebejusi tábor, éppúgy, mint a többi polgári forradalomban. A parasztfelkelés veresége végzetes következményekkel járt az egész német népre. A parasztok vereségéből csak a fejedelmek — Németország széttagoltságának okozói — húztak hasznot. A lovagság teljesen felhagyott a politikai ellenzékiséggel, és behódolt a fejedelmeknek. A német polgárság is csaknem teljesen elvesztette politikai jelentőségét. A paraszti-plebejusi felkelés erejétől megrémült konzervatív polgárság a fejedelmek provinciális abszolutizmusának védőszárnyai alá sietett. Luther a felkelők véres és könyörtelen lekaszabolását és a jobbágyság teljes visszaállítását követelte.

SEBASTIAN FRANCK

Luther a német polgárság azon részének álláspontját képviselte, amely a parasztforradalomtól való félelmében a felülkerekedő feudális reakció oldalára állt. Ezzel szemben a polgárság művelt köreiből egyesek — akik nem voltak hajlandók a reakció csatlósául szegődni és nem adták fel radikális eszméiket — kísérletet tettek arra, hogy a kialakult helyzet elemzéséből levonják a szükséges következtetéseket. Ilyen volt Sebastian Franck (1500—1543), a kiváló humanista, történetíró és filozófus. Már a parasztháború kezdeti időszakában Lutherrel szemben követelte, hogy a vallási szabadságnak a reformáció által meghirdetett elvét világi téren is érvényesíteni kell. Más ismert német humanistákhoz hasonlóan Sebastian Franck is ellenezte a népi felkeléseket. Ennek ellenére történeti példákkal igyekezett bebizonyítani, hogy a néptömegek mindig szükségképpen felkelésekkel válaszoltak a velük szemben alkalmazott erőszakra. Sebastian Franck azt vallotta, hogy fel-

[19] Lásd ugyanott, 399—400. old.
[20] *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 212. old.

kelés útján nem lehet véget vetni az erőszaknak; a felkelések csak az elnyomás újabb erősödéséhez vezethetnek. Műveiben a társadalom „értelmes" elemeihez fordult, felszólította őket arra, hogy okuljanak a történelem tapasztalataiból, és alakítsák át a társadalmat az értelem követelményeinek megfelelően, azaz küszöböljék ki az erőszakot az uralkodó osztályok részéről és vegyék elejét az ezek ellen irányuló népi felkeléseknek. Ezeknek az utópisztikus felhívásoknak természetesen nem lehetett gyakorlati hatásuk. A parasztháború után a német polgárságnak még a legradikálisabb elemei is lemondtak a reakciós valóság elleni harc reális útjairól.

A MÜNSTERI KOMMUNA

A lehangoltság, csalódottság és a harci szellem kioltása ellenére a nép alsó rétegeiben voltak olyan elemek, akik továbbra is azt vallották, hogy az igazság birodalma csak akkor diadalmaskodhat a földön, ha a néptömegek újra felkelnek. Ilyen hangokat már a XVI. század harmincas éveiben lehetett hallani az északnyugat-németországi városokban, amelyekben ekkor — csakúgy, mint a szomszédos németalföldi városokban — új gazdasági fellendülés volt kibontakozóban. Ezzel egyidejűleg ezen a területen megélénkült a politikai ellenzék mozgalma, és megindult a harc a reformációért. A németalföldi városokhoz hasonlóan az északnyugat-németországi városok is az anabaptisták új gyülekezőhelyévé és menedékévé lettek. Az itt életre kelt reformációs mozgalmat a plebejus tömegek forradalmi harcának fellendülése kísérte. Ismét megindult a forradalmi propaganda, Münzer Tamás szellemében. Ennek az új fellendülésnek tetőpontja az 1534—1535-ös évben fennállott münsteri kommuna volt. 1533-ban Münsterben a reformáció hívei győztek. Az anabaptisták, akik más német városokból és a Németalföldről valósággal özönlöttek Münsterbe, tevékenyen részt vettek a város védelmében a város elűzött földesurának, a püspöknek a seregeivel szemben. 1534 februárjában az anabaptisták, a münsteri plebejus tömegekre támaszkodva, többségre jutottak a városi tanácsban, és gyakorlatilag kezükbe vették a vezetést. Az anabaptisták élén a Németalföldről Münsterbe költözött Johann Matthys pék és Johann von Leyden szabó állt.

Az anabaptisták Münstert „Új Jeruzsálemnek", azaz „Isten országa" fővárosának nyilvánították. Johann Matthys azt hirdette, hogy „Isten országát" most az „igazak" kardjával kell megteremteni a földön. Az anabaptisták számos intézkedést hoztak, miközben a várost a közép- és észak-németországi földesurak seregei ostromolták (az ostrom csak az anabaptisták uralmának megdöntésével, 1535 júniusában ért véget). A munkaeszközöket a céhmesterek megtarthatták saját tulajdonukban, de a termelés megszervezésének kérdéseiben engedelmeskedniük kellett a városi kommunának, amelynek parancsait kötelesek voltak teljesíteni. A kommuna döntött abban is, hogyan adják ki a városi földeket megművelésre. Az aranyat, ezüstöt és egyéb kincseket elkobozták a köz javára. A pénzt eltörölték. A fogyasztási cikkeket egyenlően osztották el.

Ezeket a rendszabályokat, amelyek nem lépték túl az egyenlősítésre törekvés határát — ráadásul ezt a törekvést nem is teljes következetességgel érvényesítették —, lényegében a hadiállapot diktálta. A vagyonközösség kérdésében a münsteri anabaptisták nem voltak egységes állásponton. Egyáltalán, a jövendő társadalom berendezésére sem volt határozott programjuk. Csak misztikus, ködös elképzeléseik voltak az egyenlőségről.

A münsteri kommuna jelentősége nem a végrehajtott társadalmi átalakításokban rejlik, hanem abban, hogy a parasztháború veresége után a kommuna példát mutatott a dühöngő feudális reakció elleni forradalmi harcra. A kommuna vezetői erélyesen leszámoltak a földesurakkal. De a reakció uralma idején a münsteri kommuna nem kaphatott kellő támogatást, jóllehet egyes németországi és németalföldi városok fegyveres osztagokat küldtek segítségére. 14 havi hősies védekezés után Münster elesett. Johann von Leyden és a város más védői kegyetlen kínhalált szenvedtek.

A paraszthábor vérbe fojtása és a kor egész társadalmi mozgalmának leverése utat nyitott a fejedelmek hatalmának növeléséhez. A néptől elszakadt lutheri reformáció a fejedelmi szeparatizmus eszköze lett, s eszközül szolgált a fejedelmeknek ahhoz is, hogy az egyházi birtokok elkobzását a maguk javára fordítsák. Alább hagyott a lutheri reformáció harca a katolikus egyház és a katolikus dogmák ellen is. Maga Luther és legközelebbi hívei most azt tekintették fő feladatuknak, hogy az egyházat a feudális reakció érdekeinek megfelelően használják fel. Luther feladta azt a korábbi elvét, hogy „a megigazulás csak a hit által történhetik". Luther hívei számos intézkedést tettek a vallás szertartásos jellegének megőrzésére. Ezzel a katolikusok felé közeledtek. Az is igaz, hogy a lutheránusok az egyházi szertartásokat alárendelték az „olcsó egyház" burzsoá követelésének. A katolikus vallásgyakorlat pompáját megszüntették, csakúgy, mint a szentképek és az ereklyék tiszteletét. Az ünnepélyes katolikus liturgiát (misét) prédikációval helyettesítették. A lutheránusok a hét katolikus szentség közül csak kettőt tartottak meg: a keresztséget és az áldozást. Azokban a fejedelemségekben, ahol a reformáció győzött, az egyházi főhatalom a fejedelmek kezébe került.

Az egyház lutheránus megreformálásával egyidejűleg a fejedelmek szekularizálták az egyház birtokait. Ez a körülmény a katolikus fejedelmekben is szekularizációs törekvéseket ébresztett. A pápa kénytelen volt megengedni nekik az egyházi birtokok egy részének elkobzását és világi nagybirtokká tételét. V. Károly császár, aki a fejedelmek és a fejedelmi szeparatizmus erősödését veszélyesnek tekintette a Habsburg nagyhatalmi politika szempontjából, a wormsi edictum szigorú alkalmazására és a lutheranizmus elfojtására törekedett. A XVI. század negyvenes éveiben V. Károly hadjáratot indított a lutheránus fejedelmek ellen, akik már régebben protestációt terjesztettek be (innen a „protestáns" elnevezés) a wormsi edictum szellemében folytatott politika ellen. A protestáló fejedelmek szövetségre léptek néhány várossal (a szövetséget, megkötésének helyéről, schmalkaldeni szövetségnek nevezték), hogy szervezetten szálljanak szembe a császárral. A császár és a katolikusok a schmalkaldeni háborúban legyőzték a protestáns fejedelmeket (1548), de ez a győzelem nem volt végérvényes. A katolikus fejedelmek egy része, a már említett indítékoktól vezettetve, csatlakozott a császárral szemben álló táborhoz. A protestánsokkal és II. Henrik francia királlyal együtt háborút indítottak a császár ellen. A háború a császár vereségével végződött. A győztes protestáns és katolikus fejedelmek egymással és a császárral 1555-ben megkötötték az augsburgi vallásbékét. Ennek értelmében a sérthetetlennek nyilvánított fejedelmi szuverenitást

V. Károly
Tiziano. 1548

vallási térre is kiterjesztették: minden fejedelem maga határozza meg alattvalóinak vallását. Itt mondották ki a „cuius regio, eius religio" („akié az ország, azé a vallás") elvét.

Az 1555. évi vallásbéke nyomán Németországban a fejedelemségek két nagy csoportja alakult ki: a katolikus és a protestáns csoport. A katolikus táborban maradtak a Habsburgok örökös tartományai, Bajorország, Frankföld, a Rajna menti és északnyugat-németországi egyházi fejedelemségek, valamint Elzász. Az északnémet fejedelemségek, a porosz hercegség, Brandenburg, Szászország, Hessen, Braunschweig, Felső- és Alsó-Pfalz és Württemberg alkották a protestáns csoportot. A két csoport nemcsak vallási tekintetben különült el egymástól, hanem politikai orientációjában is: a protestáns fejedelmek továbbra is erélyes ellenfelei voltak a Habsburg-dinasztia nagyhatalmi politikájának.

V. Károlyt politikájának kudarca és a birodalom tényleges szétesése arra kényszerítette, hogy lemondjon a trónról. A Habsburgok ausztriai birtokai, továbbá Csehország és Magyarország Károly fivérére, I. Ferdinándra szálltak. Ugyancsak ő örökölte a Német—Római Birodalom császári koronáját. Spanyolország, a Németalföld és az olasz birtokok Károly fiának, II. Fülöpnek az uralma alá kerültek.

A nagy parasztháború leverése után a reakciós politikai erők egymás közti harca tehát Németország széttagoltságának további fokozódására vezetett.

VIII. FEJEZET

A ZWINGLIANIZMUS ÉS A KÁLVINIZMUS. A KATOLIKUS REAKCIÓ EURÓPÁBAN

A reformáció a XVI. század első felében Németországból futótűzként terjedt más európai országokba. Ennek oka az volt, hogy sok európai országban a feudális társadalom méhében nagy léptekkel haladt előre a tőkés termelési forma kifejlődésének folyamata, és új osztályok voltak születőben. Minthogy az ideológia a középkorban mindig vallási jellegű volt, ezeknek az osztályoknak társadalmi és politikai követelései vallási köntösben, eretnekség és különböző reformációs tanok formájában jelentek meg.

„A katolikus, a feudalizmushoz szabott világnézet — írta Engels — nem elégíthette ki már ezt az új osztályt (a burzsoáziát. — *Szerk.*), nem felelhetett meg termelési és cserefeltételeinek. Mindamellett ez az osztály is még hosszabb ideig a mindenható teológia foglya volt. Az összes reformációk és az ezekkel kapcsolatos... harcok elméleti szempontból nem egyebek, mint a polgárságnak, a városi plebejusoknak és a kettőhöz csatlakozva rebellissé vált parasztoknak a kísérletei arra, hogy a régi teológiai világszemléletet a megváltozott gazdasági feltételekhez és az új osztály életkörülményeihez idomítsák."[1] Ezek a reformációs mozgalmak mindenekelőtt a katolikus egyház — a feudális rendszert legfelső fokon megtestesítő és szentesítő intézmény — ellen irányultak.

A reformáció a különböző országokban a kapitalista viszonyok keletkezésének és fejlődésének jellegétől, konkrét körülményeitől és az új osztályok helyzetétől függően más és más formát öltött. A Svájcban keletkezett reformációs irányzatok viszont nagy hatással voltak sok más európai ország reformációs mozgalmának fejlődésére. Svájcban született meg a reformációnak Zwingli nevéhez fűződő irányzata, és ugyancsak itt talált menedékre és kedvező talajra Kálvin tanítása. Mindkét irányzat sokkal következetesebben fejezte ki a reformációs mozgalom burzsoá jellegét, mint Luther tanítása. Míg a zwinglianizmus alapjában véve svájci jelenség maradt, a kálvinizmus, amely Engels szerint „az akkori burzsoázia legbátrabb részének" ideológiája lett, a XVI—XVII. században Európaszerte elterjedt és fontos szerepet játszott a korai polgári forradalmakban: a németalföldi és az angol forradalomban.

[1] *Marx* és *Engels:* A vallásról. Budapest 1961. 212—213. old.

1. A REFORMÁCIÓ SVÁJCBAN

Ahhoz, hogy megérthessük, miért éppen Svájc lett Európának az az országa, ahol a lutheránusoknál radikálisabb reformációs irányzatok vezetői egy időre menedéket találtak üldözőik elől, ismernünk kell Svájc sajátos történelmi fejlődését.

A hegyekkel borított Svájc, amely Európa centrumában, a Dél-Németországból és Franciaországból Itáliába vezető utak mentén terül el, sajátos fejlődésével eltért a többi európai országtól. Svájc lakossága hosszú ideig megőrizte a faluközösség sok vonását. Egyúttal azonban Svájc centrális helyzete (az Alpok hágóin vezető utak mentén) a helyi városi lakosság érdekeit már régóta az olasz kereskedelemhez fűzte.

Három hegyvidéki, erdei kanton: Schwyz, Uri és Unterwalden — a svájci szövetség magva — tartotta kezében az Itáliát Európával összekötő Szent Gotthárd-hágóhoz vezető utakat, amelyek a XIII. század közepétől kezdve nagy kereskedelmi jelentőségre tettek szert. A Szent Gotthárd-hágón keresztül lebonyolított kereskedelem nagy haszonnal kecsegtetett, s ezért élénken foglalkoztatta az ausztriai Habsburg-hercegeket, akiknek a három kanton területén helytartó-kormányzóik és kiterjedt földbirtokaik voltak. Svájc további történetének sajátossága éppen abban rejlik, hogy a lakosság meg tudta őrizni viszonylagos függetlenségét a helyi és az idegen földesuraktól, a svájci hegyszorosok nagy kereskedelmi jelentősége pedig a lakosság tekintélyes részének érdekeit más országok kereskedő és iparos rétegeinek érdekeivel kapcsolta egybe.

A későbbiekben Svájc nagyobb városai — Zürich és Genf — lettek azok a központok, ahonnan a reformáció említett új irányzatai, a zwinglianizmus és a kálvinizmus kiindultak. Az új eszmék fejlődését nem kis mértékben elősegítette az a körülmény, hogy ezekben a városokban találtak menedékre a haladás más országokban üldözött képviselői.

A reformáció elterjedésének fontos eszköze volt a világi egyetemi oktatás és a humanista körök élénk tevékenysége is.

A SVÁJCI SZÖVETSÉG

1291-ben az elnyomott Schwyz, Uri és Unterwalden kantonok szövetséget kötöttek egymással, és szabadságharcot indítottak az ausztriai Habsburg-hercegek uralma ellen. A svájci parasztok e harc folyamán nagy bátorságról, kitartásról és győzni akarásról tettek tanúságot. A példájuktól buzdított szomszédos területek ugyancsak megkezdték a szabadságharcot. A három kanton szövetségéhez újabb kantonok és területek csatlakoztak: 1332-ben Luzern, 1351-ben Zürich, 1352-ben Zug és Glarus, 1353-ban Bern, 1481-ben Freiburg (Fribourg) és Solothurn, 1501-ben Basel és Schaffhausen, 1513-ban Appenzell. Ezeken a kantonokon kívül szövetséges tartományként csatlakozott a XV. és XVI. század folyamán keleten Sankt-Gallen (Saint-Gallen), nyugaton Genf és Neuchâtel, délen Wallis és egyéb területek.

Megnőtt a svájci szövetség katonai ereje is. A svájciak eredményes taktikát dolgoztak ki, amely a gyalogság tömeges bevetésén alapult. A hadviselésnek ez az új taktikája és a felszabadító háborút viselő paraszthadsereg kiváló morális szelleme lehetővé tette a svájciak számára, hogy a feudális hódítók seregeinek visszaverésén túl nagyszabású és sikeres támadó hadműveleteket is folytassanak.

A nancyi csatában (1477-ben) a svájciak, Lotharingiai René herceg csapataival együttműködve, szétverték Merész Károly burgundiai herceg seregét. A katonai vereség következtében megszűnt a burgundiai hercegség. 1499-ben a svájciak legyőzték a császár és a sváb szövetségben egyesült fejedelmek csapatait. E győzelem után a svájci szövetség ténylegesen függetlenné vált. A függetlenség tényét jogilag az 1511. évi szerződés, a nemzetközi elismerést az 1648. évi vesztfáliai béke rögzítette.

E győzelmek Európa-szerte hírnevet szereztek a svájci gyalogságnak, amely ütőképes zsoldos-

A SVÁJCI SZÖVETSÉG
A XIV. SZÁZADTÓL A XVI. SZÁZAD ELEJÉIG

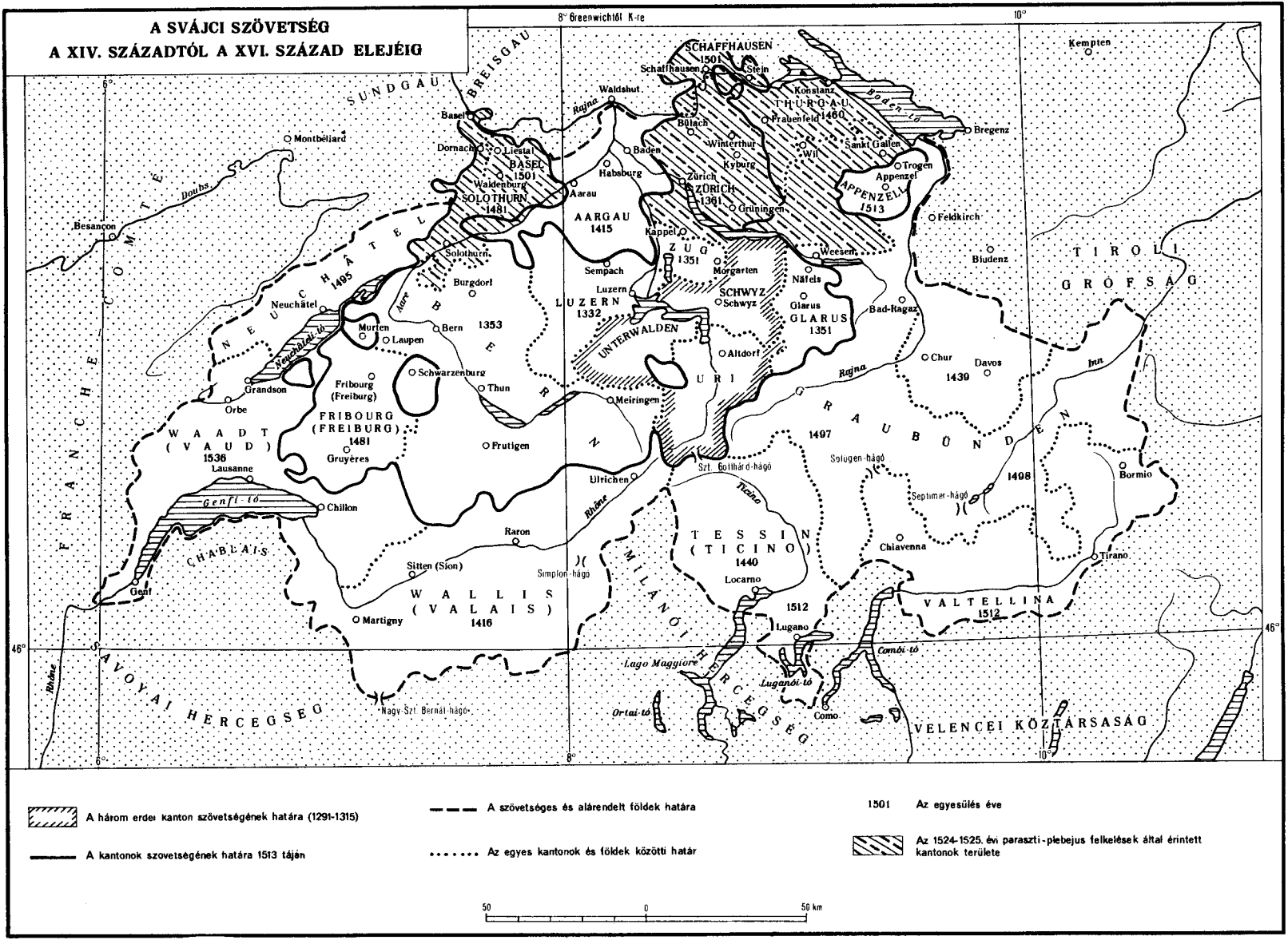

A három erdei kanton szövetségének határa (1291-1315)

A kantonok szovetségének határa 1513 táján

A szövetséges és alárendelt földek határa

Az egyes kantonok és földek közötti határ

1501 Az egyesülés éve

Az 1524-1525. évi paraszti-plebejus felkelések által érintett kantonok területe

hadsereg lett. Európában a hadműveletek kimenetelét nemegyszer az döntötte el, hogy a svájci zsoldoshadsereg melyik állam oldalán vett részt a harcban.

Politikai felépítését tekintve a svájci szövetség konföderáció volt, vagyis olyan egyesülés, amely nem rendelkezett állandó központi hatalmi szervekkel. Az egész szövetséget érintő ügyekről a kantonok küldötteinek gyűlésein (Landtag) döntöttek. A kantonok szerződésekkel szabályozták egymás közti viszonyukat.

Az úgynevezett szövetséges tartományok az egyes kantonokhoz csatlakoztak, és ezekkel külön szerződést kötöttek. Nem vehettek részt a Landtagon; érdekeiket ott az illetékes kantonok képviselték. Belügyeik tekintetében a kantonok és a szövetséges területek autonómiát élveztek. Szerződéseket is köthettek egymással és idegen uralkodókkal, de csak akkor, ha ez nem sértette a szövetség egészének biztonságát és érdekeit.

A svájciak nem korlátozódtak kantonjaik és a szövetséges tartományok védelmére, hanem hadjáratokat is szerveztek Ausztria, Milánó és más szomszédos hercegségek és fejedelemségek ellen. Felhasználták a szomszédos területek lakosságának a kegyetlen feudális uralommal és a fejedelmi önkénnyel szembeni elégedetlenségét, és ezekben a háborúkban sok új területet szereztek: északon Aargaut és Thurgaut, délen Tessint, nyugaton Waadtot (Vaud) stb. Ezeket alárendelt területeknek — vogteinek — nevezték, és a kantonok vogtjai által kormányozták. A vogteieket a kantonok hatóságai jogfosztották és kizsákmányolták.

AZ ERDEI ÉS A VÁROSI KANTONOK A XVI. SZÁZADBAN

A svájci szövetséghez tartozó kantonok és szövetséges tartományok a gazdasági fejlődés egészen különböző fokain álltak. Mégis felosztható őket két nagy csoportra. Az elsőbe a régi, úgynevezett erdei, mezőgazdasági jellegű kantonok — Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern és Zug — tartoztak, a másodikba a gazdaságilag fejlettebb városi kantonok: Zürich, Bern, Basel stb.

Az erdei kantonokban fejletlenek voltak a feudális viszonyok, szívósan tartotta magát a faluközösség, s jelentékeny szabad paraszti rétege nem ismerte a feudális függőséget.

A szabadságharc folyamán a függő parasztok jó része lerázta magáról a feudális kizsákmányolás jármát vagy megváltotta magát földesurától. A feudális viszonyok úgyszólván csak az egyházi birtokokon maradtak fenn — amelyek azonban nem voltak nagy kiterjedésűek —, továbbá a vogteiekben. A vogteiekben csak annyiban változott a helyzet, hogy a feudális földesurak helyére a svájci kantonok léptek, s ők zsákmányolták ki a jobbágyokat. A vogteiek kizsákmányolásából természetesen főként a kantonok vezető rétegei húztak hasznot.

Mezőgazdasági munkák
Rajz Christoph Silberysen svájci krónikájából (1576)

Az erdei kantonok fő gazdasági ága az állattenyésztés volt. Itt, a kövér alpesi legelőkön, óriási juhnyájak és tehéncsordák legeltek. Az állattenyésztés termékeit — a gyapjút, irhát, bőrt, vajat, sajtot — a városi kantonokban, továbbá Itáliában és Németországban adták el. A nagy legelő- és erdőterületek közösségi használatban voltak. A szántóterület jelentéktelen volt. Ezért az erdei kantonok a gabona nagyrészét Németországból hozták be, Baselen és Zürichen keresztül.

A paraszti faluközösség a XVI. században már a bomlás állapotában volt. A közföldek (Allmende) használata lényegében már a jómódú falusi felső réteg kiváltsága lett. A nem egész telekkel (telekrésszel) rendelkező elszegényedett parasztoknak és a más faluközösségekből odakerült földnélküli jövevényeknek — a csak házzal és házkörüli kerttel bíró új telepeseknek — már nem volt joguk a közföldek ingyenes használatára. Az erdő, a rét és a legelő használatáért robotot és természetbeni szolgáltatásokat teljesítettek a faluközösség, valójában a gazdag parasztok számára. Az erdők és rétek területének rovására nem volt szabad a szántóterületet növelni; a közföldeket ingyenesen használó parasztok számának növelését ugyancsak megtiltották. Ezért a lakosság szaporodásával együtt növekedett a földínség is. A meggazdagodott falusi felső réteg kihasználta ezt, és a szegényparasztságot a patriarchális faluközösségi viszonyok leple alatt gazdaságilag leigázta.

A földínség, a patriarchális maradványok továbbélése, a jelentősebb kereskedelmi és ipari centrumok hiánya feltartóztatta az erdei kantonok termelőerőinek fejlődését. Ez munkaerő-felesleget okozott. A szomszédos nagy államok éltek is ezzel a körülménnyel. A XVI. század a zsoldoshadseregek kora. A svájciak a szabadságharcokban a legyőzhetetlen gyalogság hírnevét vívták ki, s a külföldi uralkodók szívesen toboroztak hadseregükbe svájciakat. A zsoldos katonáskodás szabályszerű, törvényes foglalkozássá vált, s ez fontos következményekkel járt az erdei kantonok egész életformájára.

A városi kantonokban más volt a helyzet. Bern, Zürich, Basel és más városok a kereskedelemnek, az iparnak, a hitel- és uzsoraügyleteknek a korhoz képest nagy központjai voltak. Elősegítette ezt kedvező földrajzi fekvésük: az Itáliából az Alpok hágóin át Franciaországba és Németországba vezető utak kereszteződésénél helyezkedtek el. De ezek is még feudális városok voltak, amelyekre a céhrendszer és az a törekvés volt jellemző, hogy a környező falusi területeket kizsákmányolják.

Zürich kanton egyike volt a legfejlettebb városi kantonoknak. Noha az ipar többnyire megmaradt a céh keretei között, Zürichben a XV. század végétől kezdve szétszórt tőkés manufaktúra formájában fejlődött a durvaposztó, a selyemszövetek és a bőráruk termelése. A felvásárlók kiosztották a környékbeli parasztoknak a nyersanyagot, és összeszedték tőlük a kész- vagy félkész termékeket.

Zürich gazdasági életében ugyanakkor még erősek voltak a feudális elemek. A céhek minden eszközzel azon voltak, hogy a városban és környékén elfojtsák a kapitalista viszonyok csíráit. A szabad parasztság mellett megvoltak a feudális függőség maradványai is. Maga a város kollektív földesúrként zsákmányolta ki a városi földeken és a vogteiekben élő jobbágyok munkáját. Hasonlóak voltak a viszonyok Bern és Basel kantonban is.

Svájc társadalmi és gazdasági rendszerére tehát az volt a jellemző, hogy egyfelől még tartották magukat a közösségi-patriarchális viszonyok maradványai (az erdei kantonokban), másfelől fejlett céhipar jött létre, és kibontakozóban voltak a tőkés termelési formák (a városi kantonokban). Svájcban alapjában véve jóval fejletlenebbek voltak a feudális viszonyok, mint Európa többi részén.

A KANTONOK POLITIKAI RENDSZERE

A svájci kantonok politikai rendszere megfelelt gazdasági berendezkedésüknek. Az erdei kantonokban, a patriarchális maradványok továbbélése ellenére, a közösségek tanácsai — a faluközösség bomlási folyamatának előrehaladtával — egyre inkább a jómódú birtokos réteg támaszává lettek. Nagyban előmozdította ezt a zsoldoskatonaság rendszere is, amely a XVI. század elejére már megszokott foglalkozássá vált. A kantonok hatóságai külön szerződéseket kötöttek külföldi uralkodókkal. E szerződések alapján svájci tisztek vezénylete alatt szervezett katonai egységek — évente körülbelül 80 000 svájci zsoldos — mentek szolgálatra más országokba. A legtöbb zsoldost Franciaország fogadta fel. A kantonok hatóságai és a falvak vezetői a külföldi uralkodóktól nagy pénzeket

kaptak a zsoldosok toborzásáért. A gazdag birtokosok ezáltal újabb jövedelmi forráshoz, a szegényparasztság leigázásának és kizsákmányolásának újabb módszereihez jutottak. Mind a faluközösségekben, mind a kantonokban — amelyeknek igazgatási szerveit kooperáció útján egészítették ki — zárt, a rokonság és a katonai alárendeltség szálaival összefűzött oligarchia alakult ki a gazdag földtulajdonosokból és a zsoldosseregek tisztikarából. Engels az erdei kantonok politikai rendszerével kapcsolatban a következőket írta: „...egy csomó faragatlan pásztort... demokratikus alkotmányuk ellenére patriarchálisan kormányoz néhány gazdag földbirtokos..."[2]

Ugyanilyen jellegű volt a városi kantonok politikai rendszere, azzal a különbséggel, hogy az uralmat kezében tartó oligarchia itt más társadalmi rétegből került ki. Bernben és Baselben régi patrícius nemzetségek kereskedelemmel és uzsoraügyletekkel foglalkozó oligarchiája uralkodott. Zürichben a XV. század végén az erős céhek kezébe került a hatalom. Ez azonban egyáltalán nem jelentette Zürich politikai rendszerének demokratizálódását. A polgárok felső rétegének érdekeit képviselő városi magisztrátus reakciós politikát folytatott, amelynek célja a középkori viszonyok fenntartása és megszilárdítása volt. A városi kantonokban is rendszeresítették a zsoldosok toborzását, amellyel együtt járt a visszaélés, önkény és korrupció, jóllehet enyhébb formában, mint az erdei kantonokban.

A városi kantonok a saját területükön korlátozni törekedtek ugyan a zsoldoskatonaság méreteit, de minden eszközzel előmozdították fejlődését az erdei kantonokban, mert ez biztosította számukra a külföldi uralkodóktól az évjáradékokat. Zürich és kiváltképpen Bern arra törekedett, hogy gazdasági erejére támaszkodva befolyása alá vonja az erdei kantonokat, és kiterjessze hatalmát az egész svájci szövetségre.

A kantonokat laza gazdasági kapcsolatok fűzték egymáshoz. Közös belső piac nem alakult ki. A kantonok közti ellentétek és a szűk látókörű partikularizmus fölébe kerekedtek a közös állami érdekeknek. A konföderációban, amely mindezeken felül még két különálló nyelvterületre — franciára és németre — oszlott, az akkori viszonyok között nem voltak meg a nemzeti közösség létrejöttéhez szükséges, valamelyest is szilárd előfeltételek.

SVÁJC A REFORMÁCIÓ ELŐTT

A régi erdei kantonokban a termelőerők és a politikai élet általános pangása volt észlelhető. A zsoldos katonáskodás rendszere lehetővé tette, hogy könnyűszerrel megszabaduljanak az „izgága" emberektől. Az uralkodó oligarchia egymással versengő csoportjainak küzdelme rendszerint a kulisszák mögött zajlott, és csak ritkán, egészen rövid időre kavarta fel a politikai élet hagyományos mozdulatlanságát.

Külpolitikai téren az erdei kantonokat szerződéses kapcsolatok fűzték a katolikus reakciós körökhöz: a spanyol Habsburgokhoz, a pápához és Franciaország katolikus uralkodó köreihez. Otthon, a maguk háza táján, semmi sem állt távolabb tőlük, mint az, hogy valamilyen „újítást" vagy „szabadgondolkodást" támogassanak. Az erdei kantonok nem kerültek a reformációs mozgalom hatása alá, sőt szembeszálltak a reformációval.

Más volt a helyzet a városi kantonokban. A polgárságnak a tőkés fejlődés útjára lépett, leghaladóbb elemei, akiket a reakciós patrícius oligarchia (Baselben) vagy a céholigarchia (Zürichben) csaknem teljesen kirekesztett a kormányzásból, egyre határozottabban léptek fel a fennálló rend ellen. Követelték, hogy szüntessék meg a zsoldoskatonaság rendszerét, amely elvonta az országból a munkáskezeket és erősítette a városokkal szemben ellenséges nemesség maradványait (a nemesek töltötték be a zsoldosalakulatok parancsnoki tisztségeit). A haladó polgárság leleplezte a katolikus

[2] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 374. old.

papok tudatlanságát, kapzsiságát, nyerészkedési vágyát. Igen sokan követelték az egyházi birtokok szekularizálását. Ezek a körök, amelyeknek érdekei túlnőttek a kantonok szűk határain, Svájc központosítására, szilárd föderációvá fejlesztésére, a városi kantonok vezető szerepének biztosítására törekedtek.

A városi plebejusokat, a céhlegényeket, az ipar kizsákmányolt dolgozóit egyaránt sújtotta az uralkodó oligarchia önkénye és az egyház kapzsisága. A feudális függőség láncait vonszoló parasztság, különösen az elnyomott vogteiekben és az egyházi birtokokon, csak alkalomra várt, hogy felkelljen és széttépje láncait.

A városi kantonokban a kibékíthetetlen ellentéteknek óhatatlanul súlyos társadalmi összecsapássá kellett fejlődniük. Ezek az ellentétek egyszersmind kedvező talajt szolgáltattak a reformációs eszmék terjedéséhez.

ULRICH ZWINGLI

Zürichben a fent vázolt körülmények között bontakozott ki Ulrich Zwingli reformációs tevékenysége. A jómódú paraszti sorból származó Zwingli humanista műveltséget szerzett. Kezdetben latin nyelvet tanított Baselben, majd 1506-ban pap lett. Szoros kapcsolatban állt Basel és Zürich humanista köreivel és ellenzéki polgári rétegeivel, s már 1516-ban erélyesen felemelte szavát a zsoldos katonáskodás ellen.

Ebben az időben kezdte Zwingli a reformáció eszméit hirdetni Svájcban. A zwinglianizmus vallási dogmatikája sokban rokon a lutheránussal. Lutherhez hasonlóan Zwingli is az evangéliumra és nem a pápák rendeleteire alapította hitvallását. Elvetette a búcsút, a szentképeknek, a szentek szobrainak és „ereklyéinek" tiszteletét, eszménye az „olcsó egyház" volt, bonyolult papi hierarchia, kolostorok, kincsek, fényűző szertartások nélkül. A zwinglianizmus azonban sokkal határozottabban szakított az istentiszteleti szertartásokkal, mint Luther és követői. Zwingli a lutheránusok által megtartott két szentség — a keresztség és az áldozás — katolikus értelmezését is elvetette, vagyis tagadta, hogy különleges, mágikus erejük (kegyelem) lenne. A lutheránus egyháztól eltérően a zwingliánus egyház szervezetében a köztársasági elv érvényesült. A fenti és más körülmények vezettek oda, hogy Zwingli polgári—köztársasági reformációja később szakított a fejedelmi reformációvá lett lutheranizmussal.

Ulrich Zwingli
Hans Asper műve

Lényegesen nagyobb mértékben különbözött a lutheranizmustól a zwingliánus reformáció gazdasági, társadalmi és politikai elveinek rendszere. Zwingli társadalmi és politikai nézetei teljes ellentmondásosságukban tükrözték a zürichi polgári ellenzék törekvéseit. Zwingli erélyesen elítélte a kolostorok földbirtoklását és az egyház nyerészkedését, az uzsorakamatot és a jobbágyságot. A kistulajdon híve volt, s meggyőződéses republikánus. Minden fejedelmet és uralkodót zsarnoknak

tekintett. A zwingliánusok véleménye szerint a zsoldos katonáskodás és a velejáró külföldi évjáradékok sértették a hazafiság érzését, az erkölcsi bomlás és a korrupció forrásai voltak.

Zwingli felhívta az embereket, hogy térjenek vissza a „régi jó idők" egyszerű erkölcseihez és életmódjához (ami voltaképpen a burzsoá takarékosság eszményével volt azonos), a többi európai országgal szembeni politikai tartózkodáshoz, a provinciális elzárkózáshoz. Ez utóbbi követelmények szöges ellentétben álltak magának Zwinglinek a tervével is, azzal, hogy a németországi protestáns fejedelmekkel szövetségben erős svájci föderációt hozzon létre.

Zwingli társadalmi és politikai nézeteinek ezt az ellentmondásosságát azoknak a polgári rétegeknek társadalmi helyzete magyarázza, amelyeknek Zwingli az ideológusa volt. Ezek a rétegek egyfelől az új, tőkés gazdasági formákkal álltak kapcsolatban, másfelől sok szál fűzte őket a feudalizmushoz, a középkorhoz.

A ZWINGLIÁNUS REFORMÁCIÓ ZÜRICHBEN

1518-ban Zwingli Zürichben telepedett le, ahol a városi székesegyházban papi állást kapott. Ettől kezdve rendszeresen hirdette reformációs hitvallását, amely eleven visszhangra talált a polgárok, a plebejusok és a parasztság, különösen a vogteiek parasztsága körében. Zwingli és hívei kezdetben még nem szakítottak nyíltan a katolikus egyházzal, de ez a teljes szembefordulás sem váratott magára sokáig. 1522-ben Zürich város tanácsa Zwingli híveinek nyomására elrendelte a böjtök és a papi nőtlenség eltörlését. Zürichet függetlenné nyilvánították a konstanzi püspöktől. 1523-ban megkezdték a kolostorok birtokainak szekularizálását. 1524-ben eltörölték a misét, a szentképek és a szentek tiszteletét, bevezették a két szín alatti áldozást a világi személyek részére.

Zürichben mindezeknek a reformációs intézkedéseknek a végrehajtását a városi tanács irányította és ellenőrizte. A városi tanács rendelkezett az egyházi szervezet felett. A kanton az egyházközséggel elválaszthatatlan kapcsolatban levő városállam volt. A zwingliánus hitvallást a kanton valamennyi lakosa számára kötelezővé tették. A városi hatóságok szigorúan ellenőrizték a vallási szabályok betartását.

Ezzel egy időben végrehajtották a Zwingli-féle társadalmi és politikai programot: betiltották az uzsorakamatot, a zsoldos katonáskodást, megszüntették a külföldi uralkodóktól kapott évjáradékokat. Az egyházi tizedet, amelyet azelőtt a római kúria kapott, most a lelkészek eltartására fordították.

A patríciusokat és a nemeseket csaknem teljesen kiszorították a város vezetéséből, a tanácsot némileg demokratizálták. A tanácstagok többsége most már nem a céhek legfelső rétegéből került ki, hanem a burzsoá fejlődést követő haladó polgári rétegekből, amelyek Zwingli pártjának magvát alkották.

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI HARCOK SVÁJCBAN A ZWINGLIÁNUS REFORMÁCIÓ IDEJÉN

Feszültté vált a helyzet a svájci szövetségen belül, amikor Zürichben győzött, a többi városi kantonban sikeresen előretört a Zwingli-féle reformáció, a Svájccal szomszédos területeken pedig a lutheránus és a népi reformáció hódított mind nagyobb tért. Az erdei kantonok, amelyeket szerződések fűztek az európai katolikus államokhoz, a maguk területén elfojtottak minden reformációs kísérletet és tiltakozó mozgalmat, sőt megpróbáltak nyomást gyakorolni a városi kantonokra, hogy azok is vessenek véget az „eretnekségnek". Különösen éles konfliktusok érlelődtek a vogteiekben, ahol a legsúlyosabb volt a parasztság kizsákmányolása. A helyzetet bonyolította, hogy egyes vogteieket városi és erdei kantonok együtt kormányoztak. Az előbbiek minden eszközzel segítették a reformációs mozgalmat, az utóbbiak kegyetlen megtorló intézkedéseket alkalmaztak az „eretnekek"

ellen. A vogteiek lettek a parasztmozgalom központjai, az erdei és a városi kantonok ellentéteinek fő ütközőpontja.

A németországi nagy parasztháború élénk visszhangra talált a német határ mentén fekvő vogteiekben és kantonokban. A talaj már elő volt készítve. Zürich, Basel, Schaffhausen, Solothurn, Sankt-Gallen kantonok vogteieiben és községeiben a parasztok már 1523-ban több ízben megtagadták az egyházi tized és a cenzus fizetését. Az anabaptista prédikátorok és a hozzájuk közelálló zwingliánusok arra szólították fel a parasztokat, hogy ne fizessék a tizedet, amely a papság kedvteléseinek kielégítését szolgálja. Thurgau vogteiben a parasztok 1524 nyarán lerombolták és felgyújtották az ittingeni kolostort. 1525 tavaszán az összes vogteiekben és a városi kantonok sok községében fellángolt a parasztmozgalom. Zürichben a mozgalom Grüningen, Hausen, Stein, Gassau körzetére, Kyburg grófságra és más vidékekre terjedt ki. A parasztok fegyveres seregei mintegy 4000 főt számláltak.

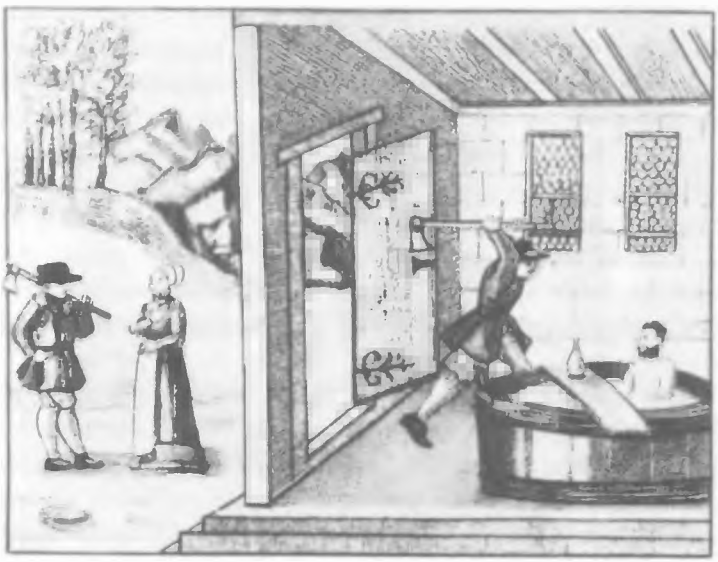

Wolffenschiessen helyettes vogt (elöljáró) megölése
Rajz Diepold Schilling svájci krónikájából (1515)

A mozgalom vezetését azonban a jómódú felső réteg ragadta kezébe. A zürichi tanács javaslatára összeállított paraszti követelések és a parasztok akciói igen mérsékeltek voltak. A parasztok a jobbágyság és a kis tized eltörlését, a községek lelkészválasztási jogát, a szabad vadászatot és halászatot, az adók csökkentését, a bíráskodás rendezését és egyéb intézkedéseket követeltek. Ezek a követelések lényegében nem mentek túl a német parasztok „12 cikkelyé"-ben foglalt követeléseken. A parasztok, követeléseik előterjesztése után, egyenként hazatértek, és várták a kanton hatóságainak döntését.

Schaffhausenben a mozgalom központja Hallau körzete volt. A parasztok itt az anabaptista prédikátorok hatására a jobbágyság, a robot és mindenfajta adó eltörlését követelték. Sankt-Gallenben a legnagyobb szabású parasztmegmozdulásokra Bielben, Lommiswilben és más községekben került sor. Felkelés tört ki a Solothurn kanton alá tartozó Dornach vogtei parasztjai között is.

Nagyszabású parasztmozgalom bontakozott ki Basel kanton vogteieiben: Liestalban, Warnspergben, Waldenburgban, Homburgban, Brettelnben és másutt. 1525 május elején ezeknek a vogteieknek a parasztjai követelték a reformációs hitvallás bevezetését, a kis tized eltörlését, a jobbágyság megszüntetését, az adók és szolgáltatások csökkentését, a szabad vadászatot és halászatot, a zsoldos katonáskodás betiltását, mert „egyesek pénzt kapnak érte, mások pedig kardcsapásokat".

A parasztok harcukban nem álltak egyedül. Csaknem mindenütt támogatták őket a plebejusok. Zürichben a radikális-plebejus ellenzék követelte a vagyonok felosztását, az adók eltörlését, az összes egyházi és világi hatóságok megszüntetését, és tevékenyen támogatta a parasztok követeléseit. Az anabaptistákat kegyetlenül üldözték. Sokan megszöktek a városból, csatlakoztak a parasztsereghez, s ott a mozgalom vezetői és szervezői lettek.

Schaffhausenben tevékenyen részt vett a parasztmozgalomban a szőlőtermelők szövetsége, amelynek tagjai a város környékén fekvő monostori szőlőket bérelték.

Különféle megmozdulásokra került sor 1525 tavaszán a baseli céhlegények és városi plebejusok között is. A különböző céhekbe tartozó legények titkos gyűléseket tartottak. Egy éjszakai összejövetelen a következő akcióprogramot dolgozták ki: felveszik a kapcsolatot a vogteiek felkelő parasztjaival, lerombolják a katolikus papok házait és a kolostorokat, felkelést szerveznek és megdöntik a városi magisztrátust. Az összeesküvés részvevőit azonban csakhamar lefogták és szigorúan megbüntették. Ezzel egy időben számos engedményt tettek a céheknek, a mesterek testületeinek.

Schaffhausenben, Thurgauban és Baselben a parasztok és a plebejusok mozgalma szoros kapcsolatban volt a német parasztháborúval. Sok baseli kézműves és paraszt csatlakozott azokhoz a német parasztseregekhez, amelyek Elzászban és a Feketeerdő déli részén harcoltak a fejedelmek ellen.

A kantonok hatóságai nem egyformán ítélték meg ezeket az eseményeket. Az erdei, katolikus kantonok erélyesen és nyíltan szembeszálltak a felkelő parasztokkal. Erős védőcsapatokat állítottak fel a hegyi hágókon és szorosokban, hogy megakadályozzák a svájci és a német parasztok seregeinek egyesülését. Ugyanakkor közvetítő szerepet vállaltak a német felkelő parasztok és a fejedelmek között. A közvetítés gyakorlatilag arra volt jó, hogy a német fejedelmek időt nyerhessenek és erőt gyűjthessenek a parasztokkal való leszámolásra.

A városi kantonoknak bonyolultabb taktikához kellett folyamodniuk. A városok egyfelől aktívan segítették a reformáció terjesztését a hozzájuk tartozó falvakban, a katolikus kantonokban és a közösen kormányzott vogteiekben, a nemesek és a kolostori földbirtok befolyásának megszüntetésére törekedtek, emellett kedvezményeket is adtak a tőlük függő parasztoknak. Mindez előmozdította a parasztok antifeudális mozgalmainak erősödését. Másfelől a városok maguk is kizsákmányolók voltak: kizsákmányolták a vogteiek és a városi földek függő parasztjait, és a városi vámok, monopóliumok stb. segítségével a kanton összes parasztjait. A városok nem szándékoztak lemondani ezekről a kiváltságaikról. Ezért — a parasztok felső rétegére támaszkodva — a kisebb engedményeknek, az időhúzásnak, a parasztmozgalom megbontásának taktikáját folytatva igyekeztek kivárni, hogyan végződik a dolog Németországban. Az erdei kantonokhoz hasonlóan a városok is közvetítettek a fejedelmek és a felkelő német parasztok között, azon mesterkedve, hogy a parasztháború tűzvészét távol tartsák határaiktól.

A német parasztháború veresége mintegy jeladás volt a kantonok hatóságainak a parasztok elleni erélyes támadásra. A katolikus kantonok a vogteiekben felszámolták a parasztmozgalmakat, és visszaállították a katolicizmust. A városi kantonok sok korábbi engedményt visszavontak, bár némileg elnézőbbek voltak a parasztok iránt: megszüntették a már korábban szekularizált egyházi birtokokon élő parasztok jobbágyi függőségét, eltörölték a kis tizedet, az egyházi bíráskodást, leszállítottak egyes vámokat és adókat, részlegesen visszaállították a vadászat és halászat szabadságát.

A parasztoknak azonban továbbra is viselniük kellett a súlyos feudális terheket, a robotot, a városi adókat és a monopóliumok gazdasági nyomását. A közföldek továbbra is a faluközösségek kiváltságos felső rétegének birtokában maradtak. A városi kantonok hatóságai, miután részleges engedményt tettek, kegyetlen megtorló hadjáratot indítottak az anabaptisták, a paraszti-plebejusi mozgalom tevékeny részvevői és vezetői s mindazok ellen, akik részt vettek a német parasztháborúban.

A ZWINGLI-FÉLE REFORMÁCIÓ EREDMÉNYEI SVÁJCBAN

A forradalmi paraszti-plebejusi mozgalom veresége nagymértékben szűkítette a zwingliánus reformáció társadalmi bázisát, és helyileg is korlátozta hatókörét.

Ennek ellenére a következő néhány évben Zwingli tanai még meglehetősen nagy sikereket arattak Svájcban. 1528-ban hivatalosan bevezették Bernben, majd ezt követően Baselben, Sankt-

Gallenben, Glarusban és Schaffhausenben is. A protestáns kantonok külön szervezetet alakítottak a konföderáción belül, és egybehangolták politikájukat.

E sikereken felbuzdulva Zwingli hívei már arra készültek, hogy Zürich vezérletével egyesítsék Svájcot. A néptömegek azonban nem támogatták, az erdei kantonok pedig ellenségesen fogadták a zwingliánusoknak ezeket a terveit. Bizalmatlanságot keltettek ezek a tervek Bernben is, ahol féltek Zürich túlságos megerősödésétől. 1531-ben Zürich és az öt erdei kanton között nyílt fegyveres összeütközésre került sor. Az 1531. évi kappeli csatában Zürich megsemmisítő vereséget szenvedett. Maga Zwingli is elesett.

A protestáns kantonok szövetsége ezután csakhamar felbomlott, a katolikus kantonokban pedig megtiltották a Zwingli-féle reformáció hirdetését. Ez a vereség a nemzet kialakulását évszázadokra visszavetette.

A reformációs mozgalom központja Genfbe tevődött át.

GENF A REFORMÁCIÓ ELŐTT

Bern és Freiburg kantonok szövetséges tartománya, Genf, viszonylag kis falusi körzettel rendelkező város volt a francia határ közelében. Genf csatlakozását a konföderációhoz a városi lakosság nagy tömegeinek a nemesi párt ellen vívott harca előzte meg. A nemesek ugyanis azt szerették volna, hogy Genf a savoyai herceg uralma és a város földesurának, a genfi püspöknek uralma alatt maradjon.

A Franciaországból és a Németalföldről Itáliába vezető kereskedelmi utak kereszteződésénél fekvő Genf az átmenő kereskedelem, valamint a hitel- és bankműveletek eléggé jelentős központja volt. Fejlett ékszer-, szőrme-, posztó- és cipőipara önálló kistermelő kézművességen alapult, s kedvező lehetőségeket kínált a felvásárlók és kereskedők tevékenysége számára. Céhszervezet a városban nem volt.

Ezekkel az adottságaival és a városon belüli viszonylag szabad kormányzati rendszerrel Genf vonzotta az olasz és a francia városok vállalkozó szellemű elemeit, akik gazdasági korlátozások vagy vallási üldözések miatt hagyták el hazájukat.

A város pezsgő gazdasági élete hatással volt a környező falusi körzetre is, amely ugyancsak bekapcsolódott a kereskedelembe. Az ősi svájci kantonoktól eltérően Genf környékén sem erős markszervezet (földközösségben élő faluközösség — *Szerk.*), sem jelentős erőt képviselő szabad paraszti réteg nem volt. A parasztoknak itt csak a reformáció hozta meg a személyi függőség alóli felszabadulást a XVI. század harmincas-negyvenes éveiben.

Ez idő tájt Genfben az osztály-erőviszonyok is megváltoztak. Sok nemes elköltözött a városból. A városi polgárság nagy része, a patríciusok és a megmaradt nemesek elvesztették uralkodó helyzetüket a városi tanácsban. A magisztrátusban az „új városlakók" kerültek többségbe, akiknek jelentős része az újabban letelepedett olaszok és franciák közül került ki. A kibontakozó tőkés viszonyokat támogató polgári rétegek jutottak túlsúlyra. Ezek a körülmények kedvező feltételeket teremtettek a reformáció győzelméhez.

KÁLVIN JÁNOS

Kálvin János, a protestantizmus új irányzatának megteremtője, 1509-ben született az északfranciaországi Noyon városkában. Apja püspöki titkár volt, és fiát jogászi pályára szánta. Kálvin a jogi karáról híres bourges-i egyetemen tanult. Jogi tanulmányain kívül filozófiával is foglalkozott; a humanista irányzathoz csatlakozott. Tanulmányainak befejeztével Kálvin oktatói és irodalmi tevékenységet folytatott. Néhány évig Párizsban élt, ahol — valószínűleg 1534-ben — protestáns lett.

Kálvin János
1562-ben készült metszet

A francia protestánsok legradikálisabb köreihez csatlakozott, és később az ő felfogásukat és eszméiket fejlesztette tovább reformációs tanaiban. A protestánsüldözések miatt Kálvin Németországba költözött, majd 1536-ban Genfbe, amely akkoriban a protestánsok, különösen a francia protestánsok menedékhelye volt.

Ugyanebben az évben jelent meg Baselben főműve: az „Institutio religionis Christianae" („Tanítás a keresztény vallásra"). Ez a könyv, amely a későbbiek folyamán sok-sok kiadást ért meg, a kálvinizmus legfontosabb tételeit tartalmazza.

Kálvin reformációja egyrészt a katolicizmus, másrészt a reformáció népi irányzatai ellen irányult. Az utóbbiakat teljes istentelenséggel és materializmussal vádolta. Kálvin egyik legfontosabb dogmája az abszolút predestináció elve, amely szerint az Isten eleve elrendelte, kire vár üdvözülés és túlvilági boldogság és kire kárhozat. Az emberek nem ismerhetik és tetteikkel nem változtathatják meg az isteni elrendelést. Az emberek istenhite és jámborsága nem a saját akaratuktól függ, mert, úgymond, az embernek még azt a törekvését is, hogy üdvözülését szolgáló cselekedeteket hajtson végre, az őt üdvözülésre kiválasztó Isten sugalmazza. Az emberek legfeljebb megsejthetik a számukra elrendelt sorsot, abból, hogy miként alakul életük a földön. Ha sikeresen űzik foglalkozásukat (vagyis azt a tevékenységet, amelyet Isten rendelt számukra), ha erényesek, istenfélők, dolgosak, engedelmeskednek az Isten által fölébük rendelt hatalmaknak, ez külső jele annak, hogy Isten kegyes hozzájuk. Ebben summázható a predestináció elvének lényege.

Kálvin tanainak ezt a részét végleges formájában már Kálvin utódai és követői fogalmazták meg, „világi hivatás" és „világi aszketizmus" néven. E tanítás szerint az igazi kálvinista szívvel-lélekkel látja el hivatását, megveti a kényelmet, az élvezeteket és a tékozlást, garast garasra rakva takarékoskodik, és serény gazda. A „világi aszkétizmus" egyszersmind azt is magában foglalja, hogy ha az embernek lehetősége nyílik arra, hogy foglalkozása révén nagy jövedelemhez jusson, de nem él ezzel a lehetőséggel, bűnt követ el.

A kálvinizmusnak ezekben a dogma jellegű tételeiben torzított, fantasztikus formában tükröződtek az eredeti felhalmozás korabeli fiatal, mohó burzsoázia gazdasági és társadalmi igényei, az árutermelés és a piac elemi erővel érvényesülő törvényeinek és a pénz hatalmának feltétlen tisztelete, a fukarság és a nyereségvágy.

Engels a következőket írta a kálvini predestinációs elmélet igazi jelentéséről: „A kegyelmi kiválasztásról szóló tanítása annak a ténynek volt vallási kifejezése, hogy a kereskedés világában a versenyben elért siker vagy a csőd nem az egyes ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem tőle független körülményektől. »Nem az ember akarása vagy nem akarása, hanem az irgalom határoz«, hatalmasabb, ismeretlen gazdasági erők irgalma. És ez különösen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak korában, amikor az összes régi kereskedelmi utakat és központokat újak

szorították ki, amikor Amerika és India megnyílt a világ számára, s amikor még a legtiszteletreméltóbb gazdasági hitcikkelyek is — az arany és az ezüst értéke — inogni és recsegni kezdtek."[3]

A predestináció elmélete egyéb következtetésekre is alapot adott, nevezetesen arra, hogy elvesztette jelentőségét a nemesi származás, a feudális birtokos osztályt megillető rendi kiváltság jelentősége, hiszen ezek nem voltak befolyással a kiválasztottságra és az üdvözülésre. A burzsoázia tehát megkapta a vallási megalapozást ahhoz a jogához, hogy — gazdaságilag legsikeresebb elemei személyében — vezető helyzetet foglaljon el a társadalom politikai életében.

A kálvinizmus egyszersmind a tömegbefolyásolás igen rugalmas ideológiai formája volt. A szegényekkel azt igyekeztek elhitetni a kálvinista prédikátorok, hogy amennyiben serényen munkálkodnak gazdájuk javára, jámboran és alázatosan élnek, életük eredményes lesz és méltóak lesznek Isten kegyeire.

A KÁLVINISTA EGYHÁZ

Kálvin eredetileg nem tartotta szükségesnek, hogy külön egyházi szervezetet alapítson. De egyrészt az ellenforradalom fokozódó támadása, másrészt a forradalmi plebejusi eretnek mozgalmak, különösen az anabaptizmus elleni harc, arra indították Kálvint, hogy elismerje az egyházi szervezet megteremtésének szükségességét. Míg azonban a katolikus egyház szervezetét — a feudalizmus politikai és társadalmi szerkezetének megfelelően — a hierarchikus szervezeti elv jellemezte, a kálvinista egyház köztársasági jellegű alapelveken épült fel.

A kálvinista egyházközség élén elöljárók (presbiterek) állottak. A presbitériumba világi személyeket (rendszerint a leggazdagabbakat) is beválasztották. A prédikátoroknak (miniszterek) sem volt külön papi rangjuk.

A presbiterek és a prédikátorok együttesen alkották a konzisztóriumot, amely az egyházközség vallási életét irányította, és megtárgyalta a vallás- és erkölcsellenes cselekedetekkel kapcsolatos ügyeket. Később, más európai országokban, a konzisztóriumok hatáskörébe került az egyházközség összes ügyeinek intézése.

A kálvinizmus tételeivel kapcsolatos kérdéseket a prédikátorok külön gyülekezetein — a kongregációkon — vitatták meg. Később a kongregációk átalakultak az egyházközségek képviselőinek helyi és országos kongresszusaivá — zsinataivá —, amelyeknek az eretnekség elleni küzdelem, a vallásgyakorlat és a hitvallás egységének a megőrzése volt a feladata.

Ez a felépítés rendkívül egységessé, rugalmassá és harcképessé tette a kálvinista egyházat.

KÁLVIN POLITIKAI NÉZETEI

Az elnyomott tömegek elkeseredett társadalmi és politikai harca Németországban, e harc svájci visszhangja, Zwingli és Luther tapasztalatai bizonyították, mennyire veszélyes dolog minden fenntartás nélkül az evangéliumra és az őskereszténység eszméire hivatkozni. Az elnyomott tömegek ugyanis mindezt a maguk módján értelmezték, és saját követeléseik megalapozását látták bennük. Ezért Kálvin felettébb óvatos nézeteket vallott az államról és a társadalom politikai és társadalmi berendezkedéséről.

Kálvin megrótta a fejedelmeket, az uralkodókat, a földesurakat az erőszak és önkényeskedés miatt. Azt hirdette, hogy a zsarnok uralkodók és kormányzatok lábbal tiporják az isteni törvényeket, megsértik az egyházat, s előbb-utóbb lesújt rájuk Isten büntető keze, amelynek eszközei esetleg az uralkodó saját alattvalói lehetnek. Ugyanakkor azonban Kálvin minden államberendezést és hatalmat, köztük a feudális abszolút monarchiát is, istentől valónak nyilvánított. Szerinte a zsarnok-

[3] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 99. old.

sággal való szembeszállás joga csak az egyházat és a rendi képviseleti intézményeket illeti meg. A nyílt engedetlenség és a zsarnokság megdöntése csak abban a rendkívüli, végső esetben engedhető meg, ha a törvényes harci formák és a passzív ellenállás már nem vezetnek eredményre.

A demokráciát Kálvin „a legrosszabb kormányzati formának" tartotta. Annál inkább magasztalta az arisztokratikus kormányformát, vagyis lényegében az oligarchiát. Kompromisszumos megoldásként megengedhetőnek tartotta az oligarchikus kormányzatnak „mérsékelt demokráciával" való párosítását.

Kálvin e nézeteinek megfelelően Genfben egyre inkább egy kis csoport kezébe összpontosult a hatalom. Amikor pedig a kálvinizmus Európa-szerte gyökeret vert és a korai polgári forradalmak lobogója lett, a politikai és egyházi szervezet jellegének kérdését különféleképpen oldották meg, aszerint, hogy milyenek voltak a konkrét osztály-erőviszonyok és a helyi adottságok.

Kálvin gyűlölte és könyörtelenül üldözte a paraszti-plebejusi eretnekséget, az anabaptizmust. A szélsőséges anabaptisták követelését — a vagyonközösség megteremtését — és a hatalmak el nem ismerését Kálvin „idegen javak eltulajdonításának" és „felháborító elvadultságnak" nevezte.

Ugyanakkor jogosnak tartotta a kamatszedést és az uzsoráskodást, törvényesnek minősítette a kizsákmányolás legkegyetlenebb formáját, a rabszolgaságot (a rabszolgaság ez időben terjedt el mindjobban a gyarmatokon).

A kálvinizmus tehát a kapitalizmus kialakulásának időszakában a burzsoá nézetek összefüggő, egységes és következetes rendszerévé fejlődött.

A KÁLVINISTA REFORMÁCIÓ GENFBEN

Amikor Kálvin 1536-ban megérkezett Genfbe, ott már Zwingli szellemében megvalósították a reformációt: eltörölték a misét, a szentképek tiszteletét, a búcsúcédulák árusítását, megreformálták a templomi istentiszteletet és magukat az egyházi intézményeket is. A zsoldos katonáskodást betiltották. A városban késhegyig menő társadalmi harc dúlt. A vallási vitákban az anabaptisták kerekedtek felül. Gyakoriak voltak a városi plebejusok megmozdulásai, amelyeket a katolikus templomok és kolostorok elleni támadások kísértek. A városi tanács betiltotta az egyházi vitákat, megkezdte az anabaptisták üldözését, és szigorú intézkedésekkel próbált véget vetni a plebejusok megmozdulásainak.

A reformáció nem vert rögtön gyökeret. A kálvinista rendszabályok olyan erős ellenhatást váltottak ki, hogy 1538-ban a reformációs párt vezetőinek, köztük Kálvinnak is, menekülniük kellett Genfből. 1540-ben azonban a reformáció pártja végképp felülkerekedett. A városi tanács hívására Kálvin 1541-ben visszatért Genfbe, és ott is maradt élete végéig (1564-ig).

Genfben konzisztórium alakult, amely voltaképpen az egész világi hatalmat maga alá rendelte, és szigorú rendőri felügyeletet gyakorolt a város lakóinak élete és viselkedése felett. Kötelezővé tették az istentiszteletek látogatását, megtiltották a fényűzést, a díszes ruhák viselését, mulatságok helyett a bibliaolvasást tették kötelezővé. E rendelkezések be nem tartásáért a vétkeseket bíróság elé állították és szigorúan megbüntették.

Ekkor volt Kálvin hatalmának tetőpontján: a genfi egyház és a városi tanács teljesen behódoltak neki.

A kálvinista konzisztórium ugyanolyan kegyetlenül üldözte a más nézetet vallókat, mint a katolikus egyház, különösen olyankor, ha a néptömegek ellenzékiségéről volt szó (mint például az anabaptizmus esetében). Nem ok nélkül nevezték el Genfet protestáns Rómának, Kálvint pedig nemegyszer genfi pápának. Az anabaptistákat részben száműzték a városból, részben kivégezték. 1553-ban Kálvin személyesen rendelte el az éppen Genfben tartózkodó kiváló spanyol humanista tudós, Miguel Servet letartóztatását és elítélését. Servet természetkutató és anatómus volt, s közel

jutott a vérkeringés felfedezéséhez. Könyveiben merészen bírálta a kálvinista dogmákat, és kapcsolatban állt az anabaptistákkal. Servet máglyahalálra ítélése felháborodást keltett a művelt európai körökben. Ez arra késztette Kálvint, hogy külön értekezést tegyen közzé, amelyben „megindokolta" az egyháznak azt a jogát, hogy kiirtsa a hittagadókat. „Az Isten — mondotta Kálvin — egész népeket sem sajnál; megparancsolja, hogy városokat töröljenek el a föld színéről; sőt azt is megparancsolja, hogy a győzelem jelvényeit állítsuk fel az átok jeléül, hogy a métely meg ne fertőzze a föld többi részét."

A KÁLVINIZMUS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A svájci reformáció annak a társadalmi, politikai és vallási mozgalomnak volt része, amely a XVI. században többé vagy kevésbé az európai országok zömét hatalmába kerítette.

A Svájcból kiinduló két reformációs áramlat jelentősége nem volt egyforma. A zwinglianizmust a városi kantonok sajátos körülményei hívták életre, és lényegében nem is terjedt túl azok határain; az idők folyamán elvesztette eredeti harcias szellemét, jellegzetesen polgári reformációvá alakult, és a provinciális szűklátókörűség kifejezője lett. Ezt az átalakulását az a körülmény is előmozdította, hogy a kereskedelmi utak áthelyeződése után az addig virágzó svájci városok a XVI. század második felében hanyatlásnak indultak.

Jóval nagyobb volt ennél a kálvinizmus történelmi jelentősége. A kálvinizmus Európa-szerte elterjedt, különösen azokban az országokban, ahol aránylag gyors volt a kapitalista viszonyok térhódítása. A kálvinizmus vallási, filozófiai és politikai eszméit a felemelkedő burzsoá osztálynak, a manufaktúra-korszak burzsoáziájának legmerészebb része választotta ideológiájául. A kálvinizmus zászlaja alatt zajlott le a XVI. századi németalföldi polgári forradalom. „A polgárság második nagy felkelése (a XVII. századi angol polgári forradalom. — *Szerk.*) a kálvinizmusban készen kapta a maga harci elméletét."[4]

Egyúttal azonban a kálvinista egyház szervezeti formái nemcsak a burzsoázia számára, hanem néhány európai országban a reakciós feudális vezető csoportok számára is elfogadhatóvá tették a kálvinizmust. Ez utóbbiak, háttérbe szorítva a kálvinizmus társadalmi, etikai és filozófiai dogmáit, a kálvinista egyház köztársasági jellegét és szervezeti elveit arra használták fel, hogy ennek lobogója alatt tömörítsék az erősödő királyi abszolutizmussal szembeszálló feudális ellenzéket. Ez jellemezte a franciaországi „vallásháborúk" idején a nemesi vagy másnéven „politikai" hugenottákat, akiket a kortársak megkülönböztettek a „vallási" hugenottáktól, vagyis a burzsoázia és a városi plebejusok soraiból származó protestánsoktól. Hasonló meggondolások vezették (az egyházi vagyon szekularizálására való törekvésük mellett) Németország jó néhány fejedelmét, továbbá a kálvinizmus zászlaja alá sorakozó reakciós feudális magyar és skót nemesi csoportokat.

2. A FEUDÁLIS REAKCIÓ ÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ EURÓPÁBAN

AZ ELLENREFORMÁCIÓ ELŐFELTÉTELEI

Noha a feudalizmus Európában a XVI. században súlyos csapásokat szenvedett, a reakció erői még igen jelentékenyek voltak. Ezért a polgári reformációtól és a paraszti-plebejusi felkelésektől elszenvedett első vereségek után a feudális reakció erői a XVI. század negyvenes éveitől kezdve támadásba mentek át. Sok esetben a nemesség reakciós csoportjai, a lutheranizmus és a kálviniz-

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 99. old.

mus sajátos vonásainak segítségével a protestantizmust felhasználták az erősödő abszolutizmus elleni harcukban. Más esetekben viszont az abszolút monarchia törekedett arra, hogy a feudális állam érdekében felhasználja a reformáció egyes vonásait. Ez volt a rendeltetése a franciaországi úgynevezett gallikán egyházreformnak és az anglikán reformációnak. A legreakciósabb erők azonban a pápaság és a katolikus egyház tekintélyének helyreállítására és megerősítésére törekedtek.

A katolikus egyház, miután magához tért, és — részben a reformációtól kölcsönzött módszerekkel — megerősítette szervezetét, kitartó és sokoldalú küzdelmet indított azért, hogy bármi áron visszatérítse a protestáns hitre térteket az „egyedül üdvözítő" katolikus egyház kebelébe. A katolikus egyháznak ez a politikája, amely az ellenreformáció nevet kapta, a jezsuita rend tevékenységében és a katolikus egyháznak a tridenti zsinat döntései alapján végrehajtott rendszabályaiban fejeződik ki legszembetűnőbben.

A JEZSUITA REND

A jezsuita rend óriási szerepet játszott a feudális-katolikus reakciónak a haladó erők és eszmék ellen vívott harcában. A jezsuita rend tevékenysége különösen szemléltető példáit nyújtja azoknak a módszereknek, amelyekhez a megváltozott körülmények között a katolikus egyház a pusztulóban levő feudalizmus megmentése végett folyamodott.

A jezsuita rendet (Jézus-társaságot) Loyola Ignác (1491—1556) spanyol középnemes alapította. Eredetileg katona volt, de súlyos sebesülése miatt nem szolgálhatott tovább a királyi seregben. A vadul reakciós és fanatikusan katolikus Loyola ekkor elhatározta, hogy „Jézus szolgálatának" és az eretnekek elleni harcnak szenteli életét. Több évig folytatott teológiai tanulmányokat, előbb a salamancai egyetemen, majd a Sorbonne-on. Ezután könyvet írt „Exercitia spiritualia" („Lelkigyakorlatok") címen. Ebben fejtette ki a Jézus-társaság szervezeti alapelveit és programját. A társaság gyakorlatilag már 1534-ben megkezdte működését, de a jezsuita rendet hivatalosan csak 1540-ben — a pápai jóváhagyás után — alapították meg. Ettől kezdve a rend mindig szoros kapcsolatban volt a pápasággal.

A rend első főnöke (generálisa) és szabályzatának megteremtője Loyola volt. A rendben szigorú fegyelem uralkodott. A hatalom legfelső szerve formailag a generális kongregáció volt, amely a rend fő tisztségviselőiből állott, de valójában az egész hatalom a generális kezében összpontosult. Mellette hattagú, tanácskozási joggal felruházott tanács működött. A jezsuiták az egész világot úgynevezett tartományokra osztották, amelyekbe rendszerint nem egy, hanem több országot soroltak. A jezsuiták működését a tartományfőnökök irányították, akik mellett tanácsadó testület működött. Bár a rend tagjai, a többi szerzeteshez hasonlóan, fogadalmat tettek az engedelmességre, a cölibátusra és vagyontalanságra, a szerzetesektől eltérően nem a kolostori cellák csendjében éltek, hanem a nagyvilágban. Legfőbb kötelességük az volt, hogy a társadalmi élet középpontjában legyenek, s azt olyan irányban befolyásolják, ahogy a katolikus egyház érdekei és a rend vezetőinek utasításai előírják. Az alattvalónak „engednie kell, hogy a gondviselés — felettesei személyében — úgy kormányozza őt, mintha holttest lenne" — így hangzott a jezsuitákkal szemben támasztott fő követelmény.

A jezsuiták főbb céljai a következők voltak: a felnövekvő nemzedéket a katolikus dogmák szellemében nevelni; behatolni a társadalom minden rétegébe, elsősorban az uralkodó körökbe, alárendelni őket a rend és a katolikus egyház akaratának és céljainak; megvalósítani a pápai politikával kapcsolatos terveket; intenzíven harcolni az eretnekség ellen; terjeszteni a katolicizmust. A későbbiek folyamán a rend anyagi gyarapodásának biztosítása került előtérbe. A fanatikus, agyafúrt, fondorlatos jezsuiták behatoltak a nagyvilági szalonokba, a királyi palotákba, elnézték az urak hibáit és bűneit, az intrikák hálójával fonták be őket, és — miután befolyásukat kiterjesztették

rájuk — a rend és a pápaság politikájának engedelmes szolgálatára bírták őket. A jezsuita nem ismert semmiféle vallási gátlást. Ha a rend érdekeiről vagy felettesétől kapott parancs teljesítéséről volt szó, még „halálos bűn" elkövetésétől sem volt szabad visszariadnia. Értenie kellett ahhoz, hogy agyafúrt szofisztikával, formális logikai fordulatokkal minden tettét, még a legvisszataszítóbbakat és legerkölcstelenebbeket is, igazolni tudja, ha végső eredményükben megfeleltek a rend érdekeinek. A jezsuita iskola, a gyónás, a betegápolás, az intrika, a provokáció, a bűn mind, mind a „lelkek megszerzésének" szolgálatában állt. Hasonló módszereket alkalmaztak a jezsuiták akkor is, amikor „bárányaik" jámborságát, tudatlanságát vagy bűneit kihasználva vagyonuk megkaparintására törekedtek.

A jezsuiták behatoltak a kisemmizett és elnyomott néptömegek közé is, kiszimatolták és az inkvizíció kezére adták az eretnekeket és a „lázítókat". A szegényeket a fennálló rend isteni eredetéről, az alázatosság és a belenyugvás szükségességéről, a világi dolgok „hívságáról és hasztalanságáról" igyekeztek meggyőzni.

A TRIDENTI ZSINAT ÉS A PÁPASÁG

A reformáció sikerei megmutatták, hogy a katolikus egyháznak — ha meg akarja tartani régebbi befolyását a keresztény világban — magának kell megreformálnia belső szervezetét. Ugyanakkor azonban a pápai kúria attól tartott, hogy a katolikus egyház bármiféle átalakítása a reformációs eszmék diadalát idézheti fel, kivált akkor, amikor még egyes egyházi feudális nagyurak is hajlottak a reformáció bizonyos dogmáinak elfogadására. A pápaság nem is gondolhatott másra, mint néhány felemás reformra, amelyek érintetlenül hagyják a katolikus egyház dogmatikáját és szervezeti alapelveit. Az egyházi hatóságok egyre erélyesebben léptek fel azokkal a papokkal szemben, akik megszegték a vallásgyakorlat és a pápai előírások — dekretáliák — szabályait. Megerősítették az egyetemek teológiai fakultásait és az egyházi iskolákat; Rómában központi inkvizíciós törvényszéket állítottak fel, amely a hitehagyás elleni küzdelem legfőbb intézménye lett. Az inkvizíció börtöneit az áldozatok ezreivel zsúfolták tele, akiket iszonyatos kínzásokkal igyekeztek kényszeríteni eretnekségük „beismerésére" vagy az eretnekség megtagadására. Elkészítették a tiltott könyvek jegyzékét.

A katolikus egyház e reakciós rendszabályainak szempontjából nagy jelentőségű volt a tridenti zsinat (a Trident, másnéven Trento városában tartott egyházi gyűlés), amely 1545-től megszakításokkal 1563-ig ülésezett. Döntő jelentősége volt harmadik, utolsó ülésszakának, amely 1562 januárjától 1563 decemberéig tartott.

A jezsuita rend erőteljes támogatást nyújtott a pápaságnak, s ez biztosította a zsinaton a legreakciósabb katolikus körök túlsúlyát, amelyek mereven elzárkóztak a protestantizmussal való bármiféle megegyezéstől.

A zsinat visszautasított minden olyan kísérletet, amely valamelyest lényeges változtatást akart keresztülvinni a katolikus egyház dogmáiban vagy szervezeti elveiben. A zsinat egyházi átokkal sújtotta a protestánsok összes műveit és tanításait. A jezsuiták körömszakadtáig harcoltak annak a tételnek az elfogadtatásáért, amely kimondta a pápa főhatalmát a püspökök, a zsinat és a világi hatalmak fölött, valamint a pápai csalhatatlanság tételéért (a hit kérdéseinek értelmezésében).[5]

[5] A pápai csalhatatlanság tételét hivatalosan csak az 1869—1870. évi vatikáni zsinaton fogadták el, ugyancsak jezsuiták nyomására.

AZ EURÓPAI FEUDÁLIS REAKCIÓ ÉS ELLENREFORMÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI

Az ellenreformáció, vagyis a katolikus egyház ellentámadása a reformáció ellen, csupán egyik része volt annak az általános támadásnak, amelyet az európai feudális-katolikus reakció indított a XVI. század derekán a történelem színterére lépő haladó erők ellen. Az újnak a régi ellen, az elavult feudális rendszer ellen vívott harcában a katolikus egyház teljes egészében az utóbbi oldalán állt. Ideológiailag támogatta a bomlásnak indult feudális rendszer uralmát, ezen túl inkvizíciós törvényszékeinek segítségével fizikailag is irtotta ellenfeleit.

A XVI. század második felét a feudális reakció és az ellenreformáció időleges sikerei jellemzik. Ez rendkívül kedvezőtlenül hatott a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok fejlődésére, a nemzeti és kulturális fejlődésre Lengyelországban, Csehországban, Itáliában, Spanyolországban és néhány más államban, ahol a reakció került uralomra. A katolikus egyház tűzzel-vassal irtotta a népek tudatából a társadalmi haladás eszméit, a társadalmi, politikai, nemzeti elnyomás elleni küzdelem eszméit.

De a feudális reakció sikerei csak időleges, ingatag sikerek voltak. Európában növekedtek, gyarapodtak azok az új erők, amelyek arra készültek, hogy megsemmisítő csapást mérjenek a feudális reakcióra és a katolikus egyházra.

IX. FEJEZET

A FEUDÁLIS–ABSZOLUTISZTIKUS FRANCIAORSZÁG FELEMELKEDÉSE

A XVI. század elején Franciaország Európa legnagyobb és legfejlettebb országai közé tartozott. Lakóinak száma megközelítette a 15 milliót. Párizs abban az időben Európa legnagyobb városa volt, több mint 300 000 főnyi lakossággal, gazdag és sokágú iparral. Voltak nagyvárosok is — Lyon, Rouen, Bordeaux, Marseille, Orléans —, ezenkívül sok közepes nagyságú és kisebb város, illetve mezőváros, de a lakosság többsége a falvakban élt. Az ország egészében véve továbbra is agrárország volt.

Franciaország területe a XVI. században nem sokkal volt kisebb a jelenleginél. A XVI. században nem tartoztak Franciaországhoz az 1493-ban Habsburg-kézre került, majd később a spanyol birtokokhoz csatolt Artois és a kisebb északkeleti tartományok, valamint Franche Comté. A touli, metzi és verduni püspökség, továbbá Elzász és Lotharingia ebben az időben a Német—Római Birodalom részét alkotta. Savoya, Korzika, a pireneusi területek — Navarra, Béarn és Roussillon — akkor még ugyancsak nem tartoztak a francia államhoz.

Az ország déli és északi felének egysége még nem alakult ki teljesen. A déli területek, amelyeket a XV. század derekán csatoltak az országhoz, gazdaságilag még nem forrtak össze az északi részekkel. A déli területek elkülönülésre való törekvése különösen a XVI. század második felében, a polgárháborúk folyamán éreztette hatását. Bretagne még csak forma szerint tartozott Franciaországhoz. Ez idő tájt indult meg tehát az ország belső egységének kialakulása, gazdasági, nyelvi és kulturális egységének létrejötte, a kapitalizmus elemeinek fejlődése.

A XVI. századi Franciaországban a tőkés viszonyok fejlődését egy időre visszavetette az a hosszan tartó gazdasági hanyatlás és politikai válság, amely az 1559—1594. évi polgárháborúkban érte el tetőpontját. Franciaország története a XVI. században és a XVII. század első felében tehát három szakaszra osztható: 1500-tól az 1550-es évek végéig — a kapitalizmus elemeinek kialakulása, az abszolút monarchia létrejötte, hosszan tartó külső háborúk (az úgynevezett olasz háborúk); a hatvanas évek elejétől 1594-ig — polgárháborúk, gazdasági hanyatlás, az abszolutizmus válsága; 1595-től 1648-ig — az abszolút monarchia teljes győzelme, a tőkés viszonyok további fejlődése, Franciaország részvétele a harmincéves háborúban.

1. A KAPITALIZMUS ELEMEINEK KIALAKULÁSA, AZ ABSZOLÚT MONARCHIA LÉTREJÖTTE

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A MANUFAKTÚRÁK

A XVI. századi Franciaországban továbbra is a feudális termelési mód uralkodott, de már megkezdődött az eredeti tőkefelhalmozás. A francia feudális társadalom méhében kialakultak a tőkés viszonyok fejlődésének előfeltételei, és megjelentek a feudális gazdaságot felváltó tőkés termelés elemei. A XVI. század folyamán Franciaország gazdasági téren a legfejlettebb nyugat-európai országok közé emelkedett. Mialatt a világkereskedelem útvonalainak a nagy földrajzi felfedezések nyomán bekövetkezett eltolódása visszavetette az Itáliában megindult kapitalista fejlődést és sokban hozzájárult Németország hanyatlásához, mialatt Spanyolországban és Portugáliában a XVI. század eleji gazdasági fellendülést hosszan tartó és nagyarányú hanyatlás váltotta fel, Franciaországban — ha lassabban is, mint Angliában és Németalföldön — tovább fejlődtek a tőkés viszonyok.

A XVI. század elején Franciaországban fejlődésnek indultak a manufaktúrák, elsősorban azokban az iparágakban, amelyekben külső piacra is termeltek. Ilyen iparág volt a posztógyártás Normandiában, Picardiában, Poitouban, Berryben, Languedocban. A tőkés vállalkozók itt többnyire kereskedők voltak, akik bérmunkássá süllyesztették a szegényebb városi céhmestereket és céhlegényeket, valamint a falusi fonó- és szövő-háziiparosokat. Ezeknek a vállalkozóknak a tulajdonában nagy értékű termelési eszközök voltak: posztóványoló vízimalmok és festőműhelyek. Itt végezték a posztó ványolását, festését és kikészítését. A szétszórt manufaktúra tehát a központosított manufaktúra elemeivel párosult. Gyakran a gazdag céhmesterek gazdaságilag leigázták az elszegényedett céhmestereket; a céhlegényeket és az inasokat bérmunkásokká változtatták, és végérvényesen elzárták előlük a céhmesteri rang elérésének lehetőségét. A posztógyártó manufaktúra azonban a céhszervezeten belül nem fejlődhetett ki, mert a középkori céhszabályzat akadályozta a tőkés termelés fejlődését.

Posztónyírók
Jost Amman metszete

Ugyanilyen formában — a szétszórt és a központosított manufaktúra kombinálásával — fejlődtek a tőkés viszonyok a bőriparban és különösen a selyemiparban, amely egyre inkább Lyonban, „a selyem városában" összpontosult. Vászont és csipkét ez idő tájt elsősorban Észak-Franciaországban készítettek, főként szétszórt manufaktúrákban. Az üveggyártáshoz, az ágyúöntéshez, az ércbányászathoz stb. már a termelés jellegénél fogva is központosított manufaktúra kellett. Az ágyút és a lőport előállító királyi műhelyek már a XVI. században meglehetősen nagy üzemek voltak. A központosított manufaktúra Franciaországban a legnagyobb mértékben a nyomdászatban terjedt el. Lyonban és Párizsban a kicsiny és

közepes nagyságú nyomdák mellett már 15—20 bérmunkással, drága és bonyolult berendezéssel dolgozó, akkor nagyüzemnek számító nyomdák is működtek, amelyekben nemcsak Franciaország számára nyomtattak könyveket, hanem más európai országok megrendelésére is.

De bármily eredményesen fejlődtek is a tőkés termelési viszonyok, egyik iparág sem tudott — a posztógyártást is beleértve — olyan különleges helyzetet kivívni magának az ország gazdasági életében, mint amilyent például az angliai posztógyártás a XVI. század elején.

A francia selyemnyersanyag még kevés volt. A selyemszálat Itáliából és a keleti országokból importálták. A nemes juhfajták tenyésztéséhez szükséges legelők viszonylag kicsiny területe korlátozta a posztógyártás fejlődését, a francia kohászatnak pedig abban az időben be kellett érnie a Lyon környéki, viszonylag kicsiny érckészletekkel.

Az iparban a XVI. században a helyi piacra termelő iparágak voltak többségben. Ezekben továbbra is a kistermelés volt túlsúlyban.

A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A manufaktúra fejlődése szempontjából óriási jelentősége volt a francia külkereskedelem bővülésének. A XVI. században az ország gazdasági életében elsőrendű jelentőségre tett szert a Spanyolországgal s rajta keresztül Amerikával folytatott kereskedelem. Franciaország a legkülönbözőbb árucikkeket szállította nagy mennyiségben Amerikába, és rengeteg nemesfémet importált onnan. Ezenkívül Portugália, Anglia, Németország és a skandináv államok fontos piacai voltak a francia áruknak, többek közt a francia iparcikkeknek (finomposztó, csipke, lenszövet, selyemanyag, könyv). Ezzel szemben a francia—olasz kereskedelem a XVI. században visszaesett, mert a francia ipar most már maga állított elő olyan iparcikkeket (selyem- és brokátkelmék, drága üvegáruk stb.), amelyekkel korábban még Itália látta el csaknem egész Európát.

Franciaország gazdasági fejlődésében nagy szerepet játszott a Földközi-tenger keleti és déli (afrikai) partján fekvő országokkal folytatott kereskedelem. Ezen a területen Franciaország a XVI. század első felében uralkodó helyzetet tudott magának kivívni. I. Ferenc nagy jelentőségű kiváltságokat kapott Törökországtól (az úgynevezett kapitulációkat); ezek segítségével Franciaországnak sikerült háttérbe szorítania az északolasz városokat, elsősorban Velencét, amely mindaddig a fő közvetítő szerepét töltötte be Nyugat-Európa és a Közel-Kelet kereskedelmében. A levantei kereskedelem túlnyomóan közvetítő jellegű volt, de bizonyos mértékben a francia manufaktúrák (különösen a déli városokban működő manufaktúrák) piacait is bővítette. A levantei kereskedelem tetemes és biztos hasznot jelentett a francia kereskedőknek; ezáltal elősegítette a nagy tőkék további növekedését és a dél-franciaországi kereskedelmi és ipari központok — Marseille és Lyon — felvirágzását.

Ám a francia külkereskedelem még ebben a korszakban is függött a külföldi kereskedelmi tőkétől. Franciaországnak Itáliával és néhány más mediterrán országgal lebonyolított kereskedelme jelentős részben még mindig az olasz kereskedők kezében volt.

A XVI. században Franciaország még csak kezdeti lépéseket tett a gyarmati terjeszkedés terén. A nagy északi kikötővárosok (Rouen, Nantes, Dieppe) kereskedői a XVI. század folyamán több ízben megkísérelték, hogy behatoljanak az Újvilágba (Brazíliába és Kanadába), és lerakják ott a francia gyarmatbirtokok alapjait. E kísérletek azonban minden esetben kudarccal végződtek.

Franciaország a XVI. században jelentős eredményeket ért el külső piacainak bővítése, a kereskedelmi utak meghódítása és a kereskedelmi tőke felhalmozása terén, de ezek az eredmények messze elmaradtak Spanyolország, Anglia és Hollandia sikerei mögött.

A XVI. SZÁZADI FRANCIAORSZÁG VÁZLATOS GAZDASÁGI TÉRKÉPE

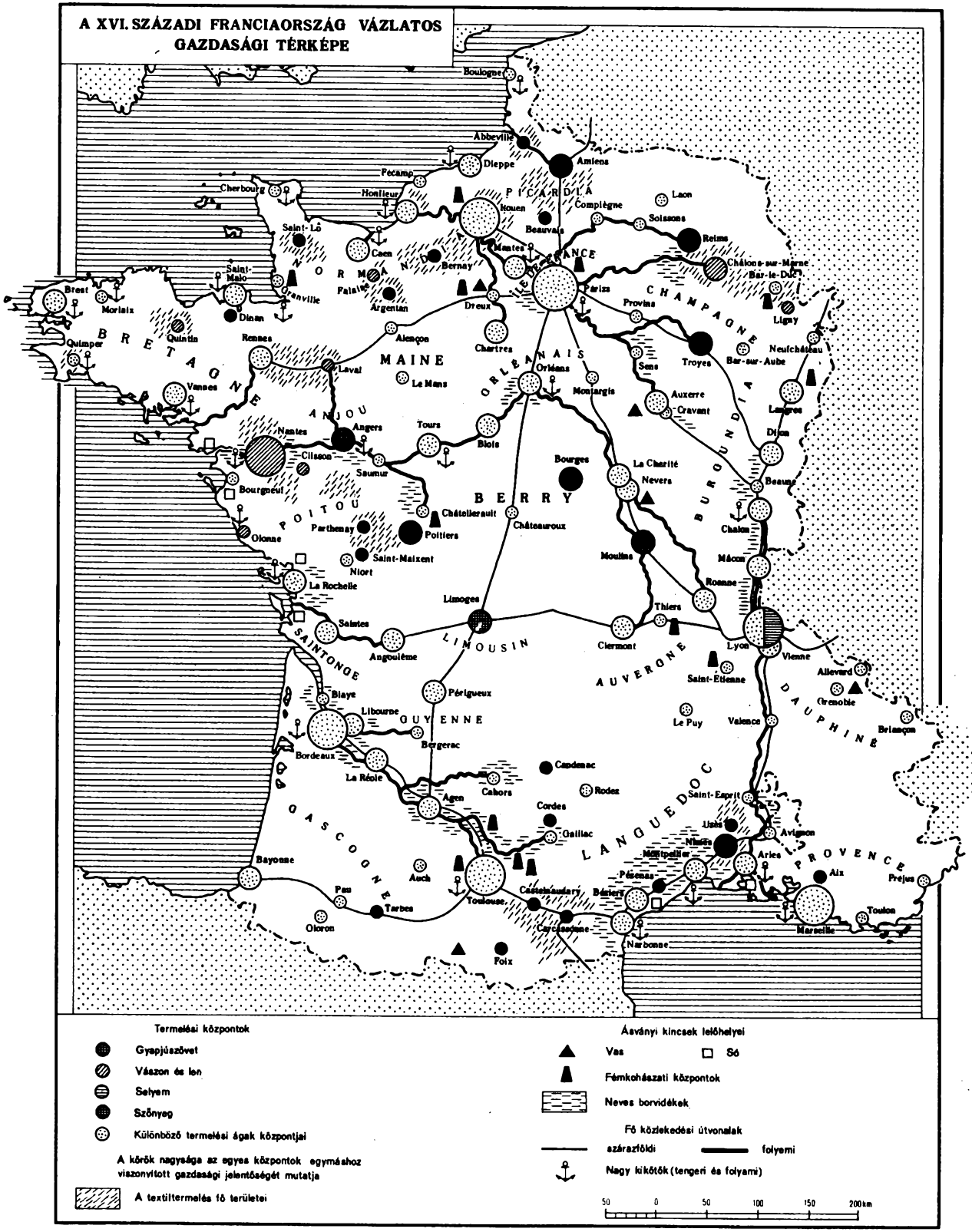

Termelési központok

- Gyapjúszövet
- Vászon és len
- Selyem
- Szőnyeg
- Különböző termelési ágak központjai

A körök nagysága az egyes központok egymáshoz viszonyított gazdasági jelentőségét mutatja

A textiltermelés fő területei

Ásványi kincsek lelőhelyei

- Vas
- Só
- Fémkohászati központok
- Neves borvidékek

Fő közlekedési útvonalak

- szárazföldi
- folyami
- Nagy kikötők (tengeri és folyami)

50 0 50 100 150 200 km

Franciaországban az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának az volt a sajátossága, hogy korán megjelent és gyorsan fejlődött az államadósságok rendszere. 1522-ben olyan államkölcsönöket (járadékokat) bocsátottak ki, amelyeknek kamatait az állam a párizsi városi hatóságokon keresztül fizette, 1536-ban pedig olyanokat, amelyeknek kamatai a lyoni városi hatóság útján kerültek kifizetésre. A későbbiek folyamán igen gyakran bocsátottak ki államkölcsönöket. Lassanként kialakult a járadékosok rétege, olyan személyekből, akik pénzt adtak kölcsön az államnak, és e kölcsön kamataiból éltek. A XVI. század első felében megjelent az államadósságnak egy másik formája is: az állam pénzért eladta a bírósági és pénzügyi hivatalokat. A hivatali tisztségek árusítása addig is szokásban volt a hivatalnokok között: pénzért megvették egymástól a jövedelmező és tekintélyes állami állásokat. A XVI. században a kincstár törvényessé tette ezt a gyakorlatot, és meghatározott illetéket szedett a hivatali tisztségek adás-vétele után. De most már maga a kincstár is árusított új hivatali tisztségeket (olykor igen magas áron), s így számtalan felesleges hivatali állást hozott létre. A javadalmazás és a lakosságtól szedett különféle illetékek mintegy a hivatali állás megvásárlásába fektetett tőke kamatainak szerepét töltötték be. Egyes magas hivatalokkal nemesi cím is járt. A jövedelmező és tekintélyes hivatali tisztségek utáni hajsza Franciaországban olyan méreteket öltött, hogy az egyenesen megdöbbentette a külföldieket. A felesleges állások megválthatók voltak (egy részüket az állam időről időre csakugyan megváltotta, azaz megszüntette), de helyükbe hamarosan új állásokat hozott létre, úgyhogy számuk szüntelenül nőtt. A mértéktelenül felduzzasztott hivatali apparátus és a vele járó korrupció szörnyű teher volt az államnak, és szükségképpen fokozta a nép kizsákmányolását.

XVI. században épült számvevőszék
XVII. századi metszet

Ugyancsak általános jelenség volt Franciaországban a közvetett adók bérbeadása. Az adóbérlők („financier"-k, azaz pénzemberek) kincstári tevékenységük eredményeként botrányos gyorsasággal gazdagodtak meg (az adóbérlő, miután az adó teljes összegét előre lefizette az államnak, jogot nyert arra, hogy maga szedje be az adót a lakosságtól; a valóságban persze jóval nagyobb összeget szedett be). Garázdálkodásuk súlyos terhet rótt az adófizetők, tehát elsősorban a dolgozó nép vállára.

Az államháztartást súlyosan megterhelte az államkölcsönök kamatainak fizetése, az áruba bocsátott állások „javadalmazása", a bevételek egy részének elvesztése az adók bérbeadása miatt. Minthogy a költségvetés bevételi oldalának legfontosabb rovatát az adóbefizetés alkotta (a taillenak nevezett egyenes adó, amelyet a parasztság fizetett, továbbá a nagyszámú közvetett adó), az államadósság növekedésével szükségképpen együtt járt az adók emelkedése.

Az államadósság tetemes növekedése meggyorsította a néptömegek kisajátítását és az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát. Jóval lassabban fejlődött a kereskedelmi hitel. Franciaország leg-

nagyobb bankárai kezdetben olaszok voltak, akik kezükben tartották az ország legfontosabb pénzpiacát, a lyoni tőzsdét. De már a XVI. század végén lényegesen meggyengültek a külföldi tőke pozíciói, és a francia pénzembereké lett az elsőbbség.

A BURZSOÁZIA KIALAKULÁSA FRANCIAORSZÁGBAN

A manufaktúrákkal együtt fejlődött a munkamegosztás is. Kibővült és megszilárdult a belső piac. A harmadik rendből lassanként kiemelkedett a leggazdagabbak rétege, amelyet közös gazdasági érdekek egyesítettek. De a XVI. században a gazdasági és politikai széttagoltságnak még temérdek maradványa volt. A tőkés viszonyok nem egyformán fejlődtek a különböző tartományokban. A jogfosztott gazdag polgárságot a királyi kincstár kihasználta, míg a nemesség és a papság rendi kiváltságokat élvezett; egyszóval megannyi tényező gátolta az ország gyors kapitalista fejlődését, és lassította a tőkefelhalmozást. Egyre nagyobb volt az ellentét a vagyonosok mind tekintélyesebb gazdasági pozíciói és megalázó társadalmi helyzete között. Ez nyomban feltűnt a külföldieknek is. „Most a kereskedők a pénz urai. Ezért becézik őket és udvarolnak nekik — írta levelében Velence franciaországi követe 1591-ben. — De ez társadalmi helyzetükön mit sem segít, mert itt azt tartják, hogy a kereskedés összeegyeztethetetlen a nemességgel. Ezért a kereskedők a harmadik rendbe tartoznak, s az összes nem nemesekkel együtt fizetik az adókat, többek közt a parasztokkal együtt is, akik a király és a kiváltságosok által legjobban elnyomott rendet alkotják."

Mindezek miatt feltartóztathatatlanul növekedett a manufaktúra-vállalkozók és a kereskedő tőkések elégedetlensége.

A fennálló renddel való szembenállás sok esetben arra késztette a polgárságot, hogy közeledjen a néptömegekhez, és bizonyos fokig támogassa a tömegek forradalmi tiltakozását a feudalizmus ellen. De a XVI. századi francia burzsoázia gazdaságilag még gyenge és politikailag éretlen volt ahhoz, hogy szembehelyezkedjen a kiváltságos rendekkel, élére álljon az antifeudális népi mozgalmaknak, és a politikai hatalom kivívására törekedjék. A francia polgárság a XVI. században még nem tűzhette ki célul a feudális rendszer megdöntését. Csak arra törekedett, hogy a feudalizmuson belül kedvező feltételeket teremtsen a tőkés viszonyok fejlődéséhez. Érdeke volt a királyi hatalom támogatása, amennyiben az eleget tett a gazdagok egyes követeléseinek: erősítette a gazdasági egységet, megteremtette az országban a közbiztonságot, korlátozta az adóterheket, protekcionista politikát folytatott a kereskedelemben és az iparban. Ezeket az igényeket tartalmazták azok a petíciók, amelyeket a tartományi és országos rendi képviseleti szervekben a harmadik rend képviselői a XVI. század folyamán a királyhoz intéztek.

Azokban az esetekben, amikor a polgárság — elsősorban a királyi kincstár túlságosan nagy mohósága miatt — konfliktusba került az uralkodó körökkel, egy része még északon is a municipális elkülönülésben kereste a kiutat, és a királyi hatalommal a helyi szabadságjogokat állította szembe. Különösen erősen tartották magukat a szeparatizmus hagyományai az ország déli részein, mert a délvidéki kereskedő burzsoáziát viszonylag gyenge szálak fűzték a franciaországi belső piachoz.

A francia burzsoázia egészében véve azért maradt el a legfejlettebb országok — Anglia és Németalföld burzsoáziája — mögött, mert Franciaországban fejletlenebbek voltak a manufaktúrák és a tengerentúli kereskedelem. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Franciaországban — ellentétben Angliával — a polgárság nem talált gazdasági és politikai támaszra a falun. Amint azt az alábbiakból látni fogjuk, Franciaországban nem alakult ki a tőkés farmerek rétege, ha történtek is némi változások a mezőgazdaságban a kapitalista átalakulás irányában. Gazdag polgárok nemesi birtokokat vásároltak (elsősorban a nagy ipari vagy kereskedő városok — Párizs,

Rouen, Amiens, Lyon, Tours, Poitiers, Nantes, Dieppe, Bordeaux, La Rochelle stb. — környékén), és maguk is nemesekké váltak. Ez elvonta a tőkét az ipartól és a kereskedelemtől, s emellett az új földbirtokosoknak most már többé-kevésbé érdekük volt a feudális viszonyok fenntartása. Végezetül, a kialakulóban levő francia burzsoázia gazdasági helyzetét és politikai szerepét nagyban befolyásolta az a törekvése, hogy ilyen vagy olyan formában (kölcsönök, hivatali tisztségek vásárlása) finanszírozza az államot.

A BÉRMUNKÁSOK

A manufaktúrák munkásai és a céhlegények nehéz helyzete a XVI. század folyamán szüntelenül rosszabbodott a pénz értéktelenedése, a drágaság fokozódása, a reálbér csökkenése következtében (ami mind az „árforradalommal" függött össze). A munkabért a céhek, a városi önkormányzatok vagy a kormány által kiadott szabályzatok alapján állapították meg, márpedig ezek az intézmények mindig a munkáltatók érdekeit védték. A céhlegények és a manufaktúramunkások munkája ebben az időben bizonyos fokig kényszerjelleget öltött. Az 1534-ben Languedoc részére kiadott rendelet (ordonnance) és ezt követően számos más rendelet minden munkanélkülit „csavargónak" nyilvánított; ha valaki egy vállalkozónál megtagadta a munkát, börtönnel és gályarabsággal büntethették. A bérmunkások életét szinte elviselhetetlenné tette a hosszú munkaidő, a manufaktúrákban (a céhekhez viszonyítva) a rendkívül intenzív munka, a legkisebb szabálysértésért is kivetett súlyos pénzbüntetések, a sok helyen alkalmazott kényszerjellegű munka, a nyomasztó adóterhek. Nem csoda, hogy ezek a leginkább kisemmizett dolgozó rétegek voltak az osztályharc legaktívabb részvevői.

Már az előző időszakban megalakultak a céhlegények önálló egyletei: a compagnonnage-ok. A XVI. században a manufaktúramunkások is alakítottak egyleteket, amelyek igen harcos szelleműek voltak. Ezek a szervezetek vezették a munkások és céhlegények megmozdulásait, a munkának a tőke ellen vívott harcát, amely sokszor tömegsztrájk formáját öltötte. 1539—1542-ben Párizsban és Lyonban a compagnonnage-okba tömörült nyomdai munkások nagyszabású sztrájkokat szerveztek. A fegyveres munkások és a városi hatóságok között összetűzésekre került sor. A király 1539-ben Villers-Cotterêts-ben a nyomdatulajdonosok érdekeinek megfelelően rendeletet adott ki, amelyben megtiltotta, hogy a munkások egyleteket alakítsanak, sztrájkoljanak és fegyvert viseljenek.

AZ AGRÁRVISZONYOK ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A földtulajdon uralkodó formája továbbra is a feudális tulajdon volt, és a feudális földjáradékot, éppúgy, mint addig, a parasztság fizette. Az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése már a XIV—XV. században arra vezetett, hogy a nemesi birtokokat (fief = feudum) sok esetben elidegenítették, eladták; a feudális földtulajdon feltételekhez kötött és hierarchikus jellege ily módon csaknem teljesen megszűnt, a vazallusi kötelezettségek, a koronával szemben teljesítendő katonáskodási kötelezettség gyakorlatilag érvényét vesztette. A feudális járadék fő formája a pénzben fizetett — meghatározott összegű — cenzus volt. Bár a cenzus összege névlegesen nem változott, reális értéke azonban szüntelenül csökkent, kivált a XVI. században, az „árforradalom" következtében. Ez a körülmény volt a fő oka annak, hogy a francia lovagság leszármazottai — akiket a XV. századtól kezdve „gens d'épée"-nek, a „kard nemesei-nek" neveztek —, egyre inkább elszegényedtek.

A nemesi birtokokon már a XV. században is úgyszólván alig maradt domaniális birtok, minthogy a majorsági földeket fokozatosan megszüntették. Az egész nemesi földbirtok (fief) rendszerint a parasztok használatában volt, s a földesuraknak a birtokból húzott jövedelme túl-

Növényi olaj kisajtolása
Jost Amman metszete

nyomórészt a pénzjáradékból került ki. A mezőgazdasági földterület legnagyobb részét a feudális függőségben élő parasztok használták, s ez alól még az egyházi földbirtok sem volt kivétel.

A parasztok zöme ebben az időben már személyileg szabad, önálló árutermelő volt, s mint a földesúr tulajdonában levő föld bérlője, cenzust (censitaire) fizetett urának. Ezt a paraszti birtokot censive-nak[1] nevezték.

A parasztoknak joguk volt a föld használatára és örökül hagyására; ennek fejében fizették a cenzust, néhol még bizonyos szolgáltatásokat kellett teljesíteniük a földesúr részére. A domaniális földhöz hasonlóan már a paraszti telek (censive) is áruvá változott. A parasztok eladhatták, bérbe adhatták, elzálogosíthatták a földet, és ezáltal helyzetük némileg közeledett a földtulajdonosok helyzetéhez. De a paraszti censive mégiscsak feudális szolgáltatások ellenében birtokolt föld volt, bármennyire szabadon rendelkezett is vele a paraszt. A XVI. században a parasztok túlnyomó többsége már nemcsak a feudális személyi függőségtől szabadult fel teljesen mint szabad költözési és öröklési joggal rendelkező személy, hanem mindenfajta polgári szerződés (kereskedelmi ügyletek, szerződések) megkötésénél is mint jogképes személy szerepelt, a királyi bíróságok előtt pereskedhetett. A parasztok a földesúr közbeiktatása nélkül, önállóan fizették az állami adókat. A „servage" (jobbágyi állapot), az úgynevezett holtkézi jog formájában[2], csak egyes, az ország belsejében és keleti részén fekvő elmaradott tartományokban (Berry, Auvergne, Bourbonnais, Nivernais, Burgundia) maradt fenn. Ugyanakkor, a királyi igazságszolgáltatás és közigazgatás fejlődése ellenére, a földesurak továbbra is megőriztek bizonyos bíráskodási és adminisztratív jogot a személyileg szabad parasztok fölött.

Az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése fokozta a parasztság differenciálódási folyamatát. Egy kis réteg állandóan gazdagodott, s a földművelés mellett uzsorával, kereskedéssel, a földesúri szolgáltatások bérlésével foglalkozott, malmot vagy kocsmát tartott fenn. A parasztságnak ez a vékony rétege a falubeliek rovására valamelyest kikerekítette földbirtokát, és az így meggyarapodott földet vagy bérbe adta, vagy zsellérekkel műveltette meg. Ezzel szemben a parasztság nagyobb részének anyagi helyzete állandóan rosszabbodott; kialakult a kevés földű szegényparasztok, illetve zsellérek rétege. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése a mezőgazdaságban csak a parasztság maroknyi felső rétegének meggazdagodását tette lehetővé, a nagy tömeg viszont egyrészt a magas földbér, másrészt a kereskedők és felvásárlók adósrabságának kettős jármába került. Mindezt még betetőzték a szüntelenül növekvő állami adók.

A XVI. századi francia mezőgazdaságban már megkezdődött az eredeti felhalmozás. Alapja

[1] *Censive* — örökletes feudális paraszti telek, amelyért a föld tulajdonosának a szokásjog által megszabott pénzjáradékot — cenzust — fizettek.

[2] Az elhunyt jobbágy vagyonának egy részét az örökös köteles volt átadni a földesúrnak. — *A kiadó.*

itt is, mint mindenütt, a parasztság kisajátítása volt. Ez a folyamat biztosította a manufaktúráknak a bérmunkások legnagyobb részét. De Franciaországban ez a folyamat sajátos formákat öltött.

A parasztok kisajátítása itt nem a bekerítés és a parasztoknak földjükről való elűzése útján ment végbe, mint Angliában. Franciaországban továbbra is a parasztság maradt a közvetlen termelők legfontosabb, legnagyobb osztálya. De a parasztság differenciálódása bizonyos számú földnélküli paraszt kiválásához vezetett. A föld elvesztése gyakran azzal kezdődött, hogy az egyre növekvő adóteher miatt tönkrejutott paraszt adósrabságba került, s a fizetni nem tudó adósok földjének elárverezésével fejeződött be. A censive-okat rendszerint nem a földbirtokosok vásárolták meg, mivel a nemesek többségének nem állt módjában paraszti telkeket felvásárolni, sőt gyakran még a saját birtokát is kénytelen volt elzálogosítani vagy eladni a gazdag városi polgároknak. Éppen ez utóbbiak — a kereskedőkből, uzsorásokból, meggazdagodott céhmesterekből lett hivatalnok-nemesség az úgynevezett „talárosok" (gens de robe) — voltak Franciaországban a parasztság fő kisajátítói. Ezeknek az elemeknek volt elég pénzük ahhoz, hogy felvásárolják a paraszti birtokokat, ami tetemes haszonnal kecsegtette őket, mert az „árforradalom" következtében gyorsan emelkedett a föld és a mezőgazdasági termékek ára. Az is előfordult, hogy a censive-okat gazdag parasztok szerezték meg.

A városiak földvásárlásainak eredményeképpen új birtokok alakultak ki. A polgári származású új földbirtokosok meglehetősen gyorsan (a második-harmadik nemzedék tagjai) nemességet szereztek. A megvásárolt földet a termés egy bizonyos hányadáért (részesbérlet — métairie), vagy pedig megszabott, termékekben vagy pénzben fizetett összegért bérbe adták. Néha a bérbeadáskor egy vagy több, viszonylag nagy gazdasággá egyesítették a paraszti telkeket. Ezekben az — igen ritka — esetekben a bérlő rendszerint gazdag paraszt volt, aki elegendő mezőgazdasági felszereléssel rendelkezett és időnként zselléreket is foglalkoztatott. Az új földbirtokosok rövid időtartamra, kisebb parcellákban adták bérbe a földet. A parasztok egyszerű bérlőkké lettek, és a bérelt föld tekintetében semmiféle birtoklási jogot nem formálhattak. A bérleti díj mellett

Párizs
Jacques Callot metszete. 1629

rendszerint cenzust is fizettek, és a bérelt föld után egyéb feudális szolgáltatások is terhelték őket. A bérmunkások alkalmazásán alapuló, nagyüzemi jellegű majorsági gazdálkodás igen ritka jelenség volt.

Az állattenyésztésből, különösen a juhtenyésztésből, vajmi kevés jutott piacra. A fenti körülmények akadályozták a tőkés mezőgazdasági üzemek kialakulását és a mezőgazdasági munkások jelentősebb rétegének létrejöttét. Továbbra is a cenzus-fizetők és a rövid lejáratú bérletek kisüzemi gazdasága volt túlsúlyban. A mezőgazdaságban egészen a XVIII. század végi polgári forradalomig fennmaradtak a feudális viszonyok, s ezzel szoros összefüggésben a kisüzemi gazdálkodás túlsúlya.

Mindazonáltal a francia mezőgazdaságban a XVI—XVII. század folyamán megfigyelhető némi előrehaladás. Egyre határozottabbá vált az egyes vidékek mezőgazdasági specializálódása (szőlőtermesztő, gabonatermesztő, állattenyésztő, selyemhernyó-tenyésztő, lentermelő, gyümölcstermelő stb. vidékek). A nagy városok, elsősorban a Párizs körüli övezetekben — eléggé nagy kiterjedésű területeken — a gazdálkodás belterjesebb lett. Sokfelé termesztettek jó minőségű gabonafajtákat (búzát), javultak a gabonaőrlési eljárások. Növekedett az eperfákkal és a festőanyagot tartalmazó növényekkel (festő csülleng stb.) beültetett terület. Új zöldség- és gyümölcsfajtákat honosítottak meg, amelyeket főként Keletről hoztak (Itália közvetítésével).

A FRANCIA NEMESSÉG

A XVI. század első felében a feudális rétegek közül a főnemesség volt a leggazdagabb és politikailag a legbefolyásosabb, mind a fővárosban, mind pedig vidéken. A főnemesség egykori uralkodócsaládok leszármazottaiból, az uralkodóház rokonaiból állt. A királyi hercegek és a hercegek alkották a királyi tanács többségét, ők töltötték be a tartományi kormányzói tisztségeket, ők vezényelték a hadsereget és a flottát. Az arisztokraták már nem arra törekedtek, hogy Franciaországot részekre darabolják és e részek független urai legyenek — mint a német fejedelmek — hanem arra, hogy a mérsékelten központosított államban teljhatalomra tegyenek szert. Ezért csak addig támogatták Franciaország politikai egységét, amíg az nem ütközött érdekeikbe; a központosított pénzügyi apparátust arra használták fel, hogy a királytól óriási javadalmazásokat, járadékokat és pénzadományokat kapjanak. De míg a XVI. századi arisztokrácia — a francia királyok trónját körülvevő Bourbonok, Guise-ek, Montmorency-ak, Châtillonok és a többi arisztokraták — a királyi hatalommal még szembeállíthatta vidéki befolyását, a XIV. Lajos korabali udvari főnemességnek már nem volt lehetősége erre. A XVI. századi arisztokrácia elsősorban ez elszegényedett tartományi kis- és középnemesség (a „kard nemesei") révén biztosította vidéki befolyását. Az elszegényedett nemesek — megélhetést és védelmet keresve — a helyi arisztokrácia valamelyik tagja köré csoportosultak, s háború esetén ennek a főnemesnek katonai csapatát alkották. A nagyurak, a tőlük függő közép- és kisnemességre támaszkodva, saját területükön jelentős befolyást és függetlenséget tudtak biztosítani maguknak. Ezt felhasználva még a királyi hatalomra is nyomást gyakoroltak. A „királyi kegyek" megszerzése és elosztása volt a nagyurak és a tőlük függő kisnemesek közti szoros kapcsolat anyagi alapja.

Az elszegényedett közép- és kisnemesség gazdasági helyzetét még súlyosabbá tette az „árforradalom", amely elértéktelenítette a parasztság által fizetett cenzust. Sok nemes kénytelen volt részben vagy egészen eladni családi birtokát. Az államapparátus jövedelmező és befolyásos tisztségei — azok nagy ára miatt — elérhetetlenek voltak számukra. A „kard nemesei" válságos helyzetükből a hadseregben kerestek kiutat. Sok elszegényedett nemesnek, aki tisztként vagy akár közkatonaként a gárdaezredekben szolgált, a hadseregben kapott javadalmazás volt úgyszólván egyedüli létfenntartási forrása.

A közép- és kisnemesség politikai állásfoglalása nem volt következetes. Ellentétben a feudális arisztokráciával, amely politikai ellenfele volt az abszolutizmusnak, a királyi hatalom erősítését támogatta. A királyi hatalom megszilárdításához viszont szükség volt a nemesség, a hadsereg támogatásának megnyerésére. A „kard nemesei" azonban csak meghatározott feltételek mellett voltak hajlandók a királyt szolgálni. Azt óhajtották, hogy a király különféle hivatalokat és egyéb olyan lehetőségeket biztosítson számukra, amelyeknek segítségével az államkincstár költségén nagy lábon élhetnek. A nemességnek az volt a kívánsága, hogy a király tegye a földbirtoklást a nemesek kizárólagos jogává, gyakrabban vigye háborúba és a hadizsákmányból bőkezűen jutalmazza a nemeseket. Ugyanakkor élni kívántak az ősi nemesi „szabadságjogokkal": az adómentességgel, a feudális szolgáltatások behajtásának jogával, a nemesi birtokukon élők fölötti bíráskodási és pallosjoggal, sőt alkalomadtán még az országúti rablás jogával is. Elszegényedésükkel párhuzamosan azonban egyre több követelésüket feladták, végül megelégedtek annyival, hogy a kincstár tartsa el őket.

A „kard nemeseinek" hanyatlásával egyidejűleg a XVI. században új hivatalnoki (nem katonáskodó) földbirtokos nemesi réteg alakult ki: a „talárosoké". Ez a réteg a gazdag városi polgárok soraiból került ki, és a hivatalnokok felső csoportját alkotta. Az új réteg beolvadt a nemességbe, s igen gyorsan felemelkedett. A gazdasági és társadalmi viszonyokban végbement változásokat saját céljaira használta ki. Gazdasági és politikai tekintetben egyaránt háttérbe szorította mind a régi nemességet, mind pedig a feudális arisztokráciát, amelynek rovására szüntelenül gyarapította földbirtokait. A „talárosok" megvásárolták a parlamenti, a bírósági, valamint a felső pénzügyigazgatási tisztségeket. A régi rendi intézményeket és tisztségeket, amelyek az arisztokrácia és a „kard nemesei" politikai befolyásának eszközei voltak, fokról fokra megfosztották jelentőségüktől.

A XVI. század derekán megnőtt a „talárosok" befolyása a királyi tanácsban is (kancellár, pecsétőr, államtitkárok), ahol mindaddig csaknem osztatlanul a világi és egyházi főnemesség uralkodott. A „talárosok" politikai befolyásának nem egyszerűen az a forrása, hogy temérdek pénzük és óriási földbirtokaik voltak, és nem is csak az, hogy a tisztségek tulajdonosai és a királyi kincstár hitelezői voltak, hanem az is, hogy a XVI. században még számíthattak a harmadik rend nem kiváltságos rétegeinek, mindenekelőtt a gazdag polgárságnak — amelyből ők maguk is kiemelkedtek — támogatására. Elődeik — a XIV—XV. századi legisták[3] — hagyományait folytatva felvették a harcot a feudális arisztokrácia partikuláris törekvései ellen, az erőszak és a törvénytelenség ellen. A „talárosok", a nemességgel egyetemben, támogatták a szigorúbb központosítást és a szilárdabb közbiztonságot.

Az arisztokrácia kivételével tehát az egész nemesség az abszolút monarchia híve volt. A legmegbízhatóbb támasz gyakorlatilag a „talárosok" új nemesi rétege volt, amely számbelileg, vagyonát és befolyását tekintve egyre nőtt. Az elszegényedett „kard nemesei" ugyan a trónt szolgálták, de — mint említettük — meglehetősen sokat követeltek a királyi hatalomtól. Ellenséges viszonyban voltak vetélytársaikkal, a „talárosokkal". Ezért a kis- és középnemesek egy része az abszolutizmus további megerősödésétől tartó arisztokrácia követeléseit tette magáévá. A XVI. századi francia nemesség nem volt egységes, s ez a polgárháborúk alatt szembetűnően megmutatkozott.

Nem volt egységes a papság sem. A püspökök és a legnagyobb kolostorok apátjai az arisztokraták másodszülött fiai közül kerültek ki. De a XVI. század közepén már ezekre a jövedelmező helyekre is egyre nagyobb számban ültek be „talárosok". A gazdag városi kanonokok ebben az időben már a „talárosok" rétegéből kerültek ki. Az ősi nemesi családok sarjainak már csak a kevéssé

[3] Nem nemesi származású, egyetemet végzett királyi hivatalnokok. — *A kiadó.*

jövedelmező püspökségek és apátságok maradtak meg. A szegény városi és falusi alsópapság anyagi helyzete és társadalmi törekvései nem álltak messze a városi szegények és a parasztság helyzetétől és törekvéseitől.

AZ ABSZOLUTIZMUS A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az abszolutizmus a nyugat-európai országok közül egyedül Franciaországban fejlődött ki teljesen, klasszikus formájában. A rendi képviseleti intézményeket (országos rendi gyűlés) hosszú ideig nem hívták össze.

Az abszolutizmus, amely az egész nemesség alapvető érdekeit képviselte, a feudális földtulajdon védelmezője volt. Védnöksége alatt továbbra is érintetlenek maradtak a feudális uralkodó osztály adó- és rendi kiváltságai. Az állami kiadások tetemes részét emésztette fel a hadsereg és a hivatalnoki apparátus fenntartása, a nemeseknek nyújtott anyagi támogatás. A nemesség az abszolutizmus alapvető támasza volt, mert az állam fő funkciója — a kizsákmányoltak féken tartása — különösen fontossá vált az osztályharc kiéleződésének ebben a szakaszában.

Fennállásának első időszakában a francia abszolút monarchia helyt adott a polgárság számos gazdasági és részben politikai követeléseinek is, ezáltal elősegítette, hogy a feudális társadalom méhében megszülessen és fejlődésnek induljon a tőkés termelés.

A XVI. század első felében az abszolút monarchia protekcionista rendszere nagyban hozzájárult a gazdasági élet fejlődéséhez, habár ebben az időben az abszolutizmus még nem folytatott következetes merkantilista politikát és nem részesítette hatékony anyagi támogatásban a manufaktúrákat. Védővámrendszerrel korlátozták az olasz, spanyol, flamand iparcikkek behozatalát Franciaországba. A kormány elérte, hogy Törökország a francia kereskedőknek monopoljellegű kiváltságokat adott a levantei kereskedelemben. Előmozdította a nemzeti piac fejlődését a belső vámok részleges megszüntetése és a mérték- és súlyrendszer bizonyos fokú egységesítése is. Az egységes jogrendszer létrehozása céljából felülvizsgálták a tartományi bíráskodási szokásjogot, és számos országos érvényű rendeletet adtak ki. A királyi igazságszolgáltatás és helyi közigazgatás mindinkább erősödő rendszere korlátot szabott a kormányzók és a többi arisztokrata vagy nemesi származású tartományi tisztségviselő önkényeskedésének. Erősödtek a központi hatalmi szervek is. Mindez a polgárság számára többékevésbé egységes jogrendet biztosított, amely elengedhetetlen volt gazdasági fejlődéséhez. A vagyonosok érdekeit a külpolitikában is figyelembe vették.

Kereskedők törvényszéke
Miniatúra. 1500

A XVI. század első felében a királyi hatalom nagy lépést tett előre a rendi képviseleti intézmények felszámolása felé, amelyek most már akadályozták az abszolutizmus központi apparátusának megszilárdulását. Ez VIII. Károly utódainak — XII. Lajos (1498—1515), I. Ferenc (1515—

1547) és II. Henrik (1547—1559) — uralkodása alatt történt. Az országos rendi gyűlést ettől kezdve nem hívták össze. A tartományi rendi gyűlések közül is sokat feloszlattak, a megmaradtak hatáskörét pedig lényegesen szűkítették. A királynak nagy hadsereg állt rendelkezésére. Az ország kormányzása a királyi tanács kezében összpontosult, de a legfontosabb kérdésekről még ennél is szűkebb körben, a király bizalmasai döntöttek. A király korlátlan hatalmának jelentős akadályai voltak a parlamentek, különösen a párizsi parlament. A parlamentnek jogában volt az új rendelet ellen felszólalni — ha az nem felel meg az ország szokásainak vagy a régebbi törvények szellemének — és beiktatását megtagadni. Ezt a remonstráció jogának nevezték. A parlamentek rendkívül nagy becsben tartották ezt a jogot, mert a törvényhozói hatalomban való részesedés bizonyos formájának tekintették. Ám ha a király személyesen megjelent a parlament ülésén (lit de justice), akkor feltétlenül be kellett iktatni az új királyi rendeleteket. Ebben az időszakban sokszorosára duzzadt a főként francia és idegen zsoldosokból álló hadsereg.

A francia királyoknak az egyházat is sikerült a maguk fennhatósága alá vonniuk. I. Ferenc szerződést kötött a pápával (az 1516. évi úgynevezett bolognai konkordátum). Ennek értelmében a király jogot nyert arra, hogy jelölteket állítson a magasabb egyházi méltóságokra; a jelölteket a pápa erősítette meg. A francia király ennek fejében arra kötelezte magát, hogy annátát[4] fizet a pápának. A király a megüresedett papi méltóságokat betöltetlenül hagyhatta, jövedelmüket pedig a maga hasznára fordíthatta. Ahhoz is joga volt, hogy több méltóságot egybevonjon, és ezekkel bizalmi embereit jutalmazza. Ettől kezdve tehát részben a király rendelkezett az egyházi vagyonnal, a főpapi kinevezés pedig a királyi adományok egyik fajtája lett. Ez ugyancsak hozzájárult a királyi hatalom erősödéséhez.

AZ ITÁLIAI HÁBORÚK

A XV. század végén és a XVI. század első felében a kedvező gazdasági helyzet lehetővé tette, hogy Franciaország agresszív külpolitikát folytasson. Franciaország és Spanyolország között fellángolt a harc Itáliáért. Franciaország arra törekedett, hogy újabb területeket szerezzen az arisztokrácia és a nemesség számára, és megszilárdítsa a francia kereskedők pozícióit a földközitengeri kereskedelemben. Az olasz háborúk 1494-ben, VIII. Károly francia király itáliai hadjáratával kezdődtek. A francia sereg úgyszólván akadálytalanul vonult keresztül az országon, északtól le egészen délig. De a kis olasz városállamok uralkodói, akik szövetségre léptek egymással és segítséget kaptak a spanyol királytól meg a német császártól, hamarosan kiszorították a franciákat az országból. XII. Lajos megismételte elődjének hadi vállalkozását, csakhogy még nagyobb kudarccal: kénytelen volt hivatalosan lemondani a spanyol fennhatóság alatt álló nápolyi királyságról. Megváltozott a háború jellege, amikor a francia trónra I. Ferenc, Spanyolország élére pedig — 1516-ban — I. Károly került, akit nemsokkal utóbb V. Károly néven a Német—Római Birodalom császárává választottak. V. Károly hódító tervei Franciaország függetlenségét veszélyeztették. Ezért I. Ferencnek V. Károly ellen folytatott háborúi rendkívül hevesek és elkeseredettek voltak. A két fő ellenség — Franciaország királya és a Habsburg-császár — egymás elleni harcában semmilyen eszköztől sem riadt vissza.

I. Ferenc a padovai csatában (1525) vereséget szenvedett és fogságba esett. Csak azon az áron kapta vissza szabadságát, hogy lemondott Milánóról, és megígérte, hogy visszaadja a Habsburgoknak a vitás burgundiai területeket. I. Ferenc azonban egyáltalában nem szándékozott teljesíteni ígéreteit. Nem sokkal ezután belépett a császár ellen szervezett ligába, amelyben VII. Kelemen pápa, az angol király és néhány olasz fejedelem vett részt, majd szövetséget kötött II. (Nagy) Szolimánnal, aki ebben az időben — Magyarország nagyobbik felének elfoglalása után —

[4] Az illető egyházi méltóság egy évi teljes jövedelme (vagy ennek a fele). — *A kiadó.*

már Bécset fenyegette. Ez a szövetség igen előnyös volt Franciaországra nézve abban a tekintetben is, hogy I. Ferenc megkapta a török szultántól az úgynevezett kapitulációkat, amelyek értelmében a francia kereskedők fontos kiváltságokhoz jutottak a Törökországgal folytatott kereskedelemben.

A harmincas és a negyvenes években I. Ferenc még kétszer viselt háborút V. Károly ellen. Az utolsó háborúban V. Károly serege behatolt Franciaországba, és kétnapi járásra megközelítette Párizst. De sikerét nem tudta betetőzni, mert az egész lakosság harcra kelt a császári csapatok ellen. Ezzel egyidőben a német protestáns fejedelmek is szembefordultak V. Károllyal, aki kénytelen volt ezért békét kötni Franciaországgal (az 1544. évi crépyi béke). A következő francia király, II. Henrik, tovább háborúskodott V. Károllyal és utódjával, II. Fülöppel. Mindkét fél teljesen kimerült pénzügyileg, s ez arra kényszerítette őket, hogy 1559 áprilisában megkössék a câteau—cambrésis-i békét, amely véget vetett az itáliai háborúknak.

A békeszerződés értelmében megszüntették az angolok utolsó támaszpontját a kontinensen: Calais egyszer s mindenkorra francia kikötő lett. Franciaország megkapta Nyugat-Lotharingia három legfontosabb erődjét: Metzet, Toult és Verdunt a hozzájuk tartozó vidékkel együtt, ezzel szemben ki kellett vonnia csapatait Savoyából. Franciaország agresszív itáliai tervei végképp meghiúsultak; nemcsak délen, hanem Milánóban is a spanyolok vetették meg a lábukat.

NÉPI FELKELÉS

A háborúskodás már az 1520-as évektől kezdve hallatlanul nagy összegeket emésztett fel. Kialakult az államkölcsönöknek és a hivatalok állami árusításának rendszere, és rohamosan emelkedtek az adók, az egyenes adó, de különösen a közvetett adók. Franciaországban az 1520—1530-as évektől kezdve éreztette hatását az „árforradalom". A közszükségleti cikkek növekvő drágaságát elsősorban a városok dolgozói sínylették meg, akiknek nyomorúságos munkabére messze elmaradt az élelmiszer-, ruha- és lakásárak emelkedésétől. Ez az oka annak, hogy a reformáció eszméi, amelyek ebben az időben bukkantak fel Franciaországban, éppen a városi céhlegények, bérmunkások, a szegényebb iparosok és boltosok körében találtak a legtermékenyebb talajra. A népi reformációs mozgalom, amely sok városban összefonódott a szegénységnek az egész feudális rendszer ellen irányuló adóellenes felkeléseivel, az 1530—1540-es években érte el tetőfokát. Franciaországban a nép tiltakozása olyan méreteket öltött, amilyenekre az előző században nem volt példa. Ez a tiltakozás végső soron a feudális rendszer ellen irányult.

Különös elszántsággal és bátorsággal harcoltak a délnyugat-franciaországi városok dolgozó rétegei. Ebben az is közrejátszott, hogy ezen a vidéken erősek voltak a tartományi kiváltságok hagyományai. 1548-ban nagyszabású népi mozgalom lángolt fel. A közvetlen kiváltó ok egy pénzügyi intézkedés volt: az egyik leggyűlöltebb adót, a sóadót (gabelle) bérbe adták. A sóadó behajtásának új módozata az adóteher súlyosbodásával fenyegette a szegényeket. A Guyenne, Quercy, Limousin, Angoumois, Saintonge tartományok városaiból kiinduló mozgalom hamarosan a falvakra is átterjedt. A mozgalom központja Guyenne tartomány fővárosa, Bordeaux volt. Ebben a virágzó kikötővárosban a kézművesek, kiskereskedők, céhlegények és munkások ezrei keltek harcra a királyi fiskus és megbízottai ellen. Itt hangott fel először a „Halál a gabeleur-ökre!" (sóadóbérlő) jelszó, amely azután évszázadokig a francia népi megmozdulások egyik harci jelszava volt. A bordeaux-iak e jelszó mellett egy másikat is hangoztattak: „Guyenne! Guyenne!", vagyis követelték Guyenne tartomány ősi kiváltságainak megőrzését. Ezekben a jelszavakban sűrűsödött össze elégedetlenségük és haragjuk a feudális központi hatalommal szemben. Bordeaux-ba más városokból is nagy számmal érkeztek fegyveres népi csapatok. A guyenne-i királyi helytartó és néhány adószedő a népharag áldozatául esett. A néptömegek hatalmukba kerítették Bordeaux-t és a városi tanácsot is. De a királyi seregek vérbe fojtották ezt a hatalmas antifeudális mozgalmat.

A POLGÁRHÁBORÚK ELŐZMÉNYEI ÉS JELENTŐSÉGE

A XVI. század második felének hosszan tartó, véres belháborúi, amelyek „vallásháborúk" (vagy másképp: hugenotta-háborúk) néven ismeretesek, nem tekinthetők véletlen jelenségnek Franciaország történetében. E háborúk rendkívül szövevényes okokra vezethetők vissza; a vallási köntös itt is, éppúgy, mint a XVI. századi Európa más országaiban, a szemben álló felek osztályérdekeit takarja.

A francia falvakban a parasztság differenciálódása, részleges kisajátítása következtében a parasztok nagy tömegei elnyomorodtak. A városok és falvak bérmunkásait ugyanakkor a reálbér csökkenése sújtotta, ami a Franciaországban különösen intenzív „árforradalom" következménye volt.

Megérezték az „árforradalom" következményeit azok a kis- és középnemesek is, akik cenzust szedtek parasztjaiktól. Az árak emelkedése a bérmunkások reálbérének csökkenése révén meggyorsította a tőkefelhalmozást. Ám az „árforradalom" a kialakuló burzsoázia számára sem volt mindenben előnyös. Franciaországba, amely igen szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Spanyolországgal, hamarabb beáramlott az elértéktelenedett spanyol pénz, mint más országokba. A mezőgazdasági termékeknek, a manufaktúra- és a kézműipar termékeinek ára gyors emelkedésnek indult. Mivel más európai országokban, amelyekkel a francia kereskedők kapcsolatban álltak, az árak lassabban emelkedtek (kivéve Spanyolországot), a Franciaországból exportált bor, gyümölcs, gabona, állat, bőr stb. részben elvesztette piacát. Súlyos következményekkel járt az „árforradalom" a még viszonylag gyenge francia manufaktúrákra. A XVI. század derekán a francia vászonnak, posztónak, selyemnek, könyvnek, üveg- és fémárunak stb. külföldön már nem volt olyan nagy kereslete, mint az 1520—1530-as években. A francia áruk kivitele egyre nehezebbé vált az „árforradalomtól" kevésbé sújtott országok olcsó áruinak konkurrenciája miatt. A belső piac fejlődését feltehetően a munkások és iparosok keresetének süllyedése és a dolgozó tömegek vásárlóerejét csökkentő adóemelések is nehezítették. A termelés csökkenni kezdett. Egyes manufaktúrák megszűntek, mások pedig elbocsátották munkásaik egy részét. Kisebb lett a kereskedők és a manufaktúratulajdonosok jövedelme is.

Franciaországban a fokozatos áremelkedést, amely délen 1520-ban, északon pedig körülbelül egy évtizeddel később indult meg, az 1550-es években (délen valamivel előbb) az árak rohamos, ugrásszerű emelkedése váltotta fel. Ebben az időben az olcsó dél-amerikai ezüst már elárasztotta Spanyolországot és rajta keresztül Franciaországot. Az elértéktelenedett ezüst pénzválságot idézett elő (megbomlott az arany és az ezüst közötti évszázados, szilárd értékviszony). Ezenfelül az itáliai háborúk utolsó éveiben mértéktelenül megnőtt az adóteher. A polgárságra, többek közt éppen leggazdagabb rétegeire, a különféle adók tömkelege mellett kényszerkölcsönöket és különleges adókat vetettek ki.

A câteau—cambrésis-i béke nem hozott lényegesebb változásokat; nem sikerült leküzdeni a növekvő gazdasági nehézségeket. A területi gyarapodás szinte jelentéktelen volt. Itália elveszett a francia nemesség számára. A kincstár üresen tátongott, az államadósság viszont óriásira nőtt. A hadsereget szélnek eresztették, anélkül, hogy a régóta esedékes zsoldot kifizették volna. Amikor a hadifosztogatásokhoz szokott nemesek hazatértek birtokukra, ott düledező épületek várták őket, és jövedelmük távollétük alatt igen-igen megcsappant. Így alakultak ki fokról fokra a polgárháborúk előfeltételei.

Kitörésre érlelődött az embertelen nyomor által fojtogatott néptömegek elemi erejű felháborodása is. Fokozódott a polgárság elégedetlensége, erősödött a kis- és középnemesség ellen-

zékisége. Az arisztokrácia elégedetlenségének oka az állami központosítás és a főnemesség politikai háttérbe szorítása volt. A francia társadalom minden rétegében nőtt az elégedetlenség. De céljaik különbözőek és egymással ellentétesek voltak. A nép az egész feudális rendszer ellen harcolt; a burzsoázia a meggazdagodásához szükséges kedvezőbb feltételekre áhítozott. Az arisztokrácia a további központosítást szerette volna megakadályozni, a nemesség pedig, bár a központosítást nem ellenezte, elégedetlen volt a Valois-ház bel- és külpolitikájával, s olykor átmenetileg az arisztokráciához csatlakozott.

Az arisztokráciának és az időlegesen hozzá csatlakozott nemeseknek az abszolutizmussal szemben megnyilvánuló erősödő ellenzékisége, a burzsoázia elégedetlensége gyengítette a királyi hatalmat. Természetesen ezek a rétegek nem egyidejűleg és egyforma következetességgel fordultak szembe a központi hatalommal. A francia abszolutizmus csak az 1580-as évek közepe táján jutott ilyen válságos helyzetbe. A királyi hatalommal nyíltan először — az 1560—1570-es években — a délvidéki régi nemesség, majd a déli városok gazdag polgársága fordult szembe. Ebben világosan megnyilvánultak a déli tartományok és a régi kiváltságaikat féltő délfrancia városok szeparatista tendenciái. Északon a polgárság és a „kard nemeseinek" egyes csoportjai — bár az utóbbiak nem minden fenntartás nélkül — ebben az időben még a kormány pártján álltak. Hűségesen támogatta az abszolutizmust — különösen északon — az uralkodó osztálynak az az immáron kiterjedt rétege, amely helyzeténél fogva a leginkább érdekelve volt a központi hatalom további erősödésében. A „talárosok" leggazdagabb és legbefolyásosabb körei, főként a párizsi és a tartományi parlamentek, továbbá a köznemesek egy része a belháborúk idején mindvégig a királyi hatalom oldalán állt. Amint látjuk, a XVI. századi polgárháborúkban az abszolutizmustól csak a nemesség egy része — az arisztokrácia, valamint a korábbi gazdasági és politikai pozícióit ez idő tájt elveszítő kis- és középnemesség egy része — vonta meg támogatását, de az is csak egy időre. A polgárság és az abszolutizmus konfliktusa ebben az időben csak átmeneti jellegű lehetett.

Az abszolutizmus időleges válsága arra késztette az arisztokráciát, hogy megpróbálkozzék a kormányt saját politikai céljainak — az abszolutizmus korlátozásának (természetesen az arisztokrácia javára való korlátozásának) — szolgálatába állítani. De a főnemességnek ezek a törekvései még a „kard nemeseinek" elégedetlenségével párosulva sem idézhettek volna elő olyan hosszan tartó és nagyszabású belháborúkat, mint a XVI. századi „vallásháborúk". Csak azért találtak olyan nagy visszhangra, mert egybeestek a néptömegek körében egyre mélyülő erjedéssel és a polgárság fokozódó ellenállásával.

A XVI. század második felének polgárháborúi, amelyeknek egyik fő oka a kor jellegzetes gazdasági és társadalmi folyamataiban gyökerezett, pusztító hatással voltak Franciaország gazdaságára. (Városok tönkretétele, falvak kirablása, útonállás, emberveszteségek stb.). Megjegyzendő, hogy a gazdasági hanyatlás jelei, különösen délen, már a belháborúk kitörése előtt szembetűnőek voltak.

Az a visszaesés azonban, amelyet a gazdasági nehézségek és az ezeket követő polgárháborúk okoztak a francia manufaktúraiparban és a kereskedelemben, csak átmeneti jellegű volt, és nem vezetett a gazdasági élet olyan mértékű hanyatlására, mint Spanyolországban. Franciaországban megvoltak a tőkés termelés normális fejlődéséhez szükséges előfeltételek, amelyeket Franciaország egész addigi történeti fejlődése készített elő. Ezért már a XVI. század végén, a társadalmi, gazdasági és politikai válság leküzdésével egyidejűleg, újra megindult a termelőerők fejlődése és a tőkés termelési mód elemeinek gyarapodása.

A KÁLVINIZMUS FEJLŐDÉSE. A HUGENOTTA ÉS A KATOLIKUS PÁRT KIALAKULÁSA

Franciaországban a reformáció irányzatai közül a XVI. század derekán a kálvinizmus terjedt el a legjobban, különösen a városokban, a plebejusok és az iparosok, de részben a gazdag polgárok között is. Csatlakozott továbbá a kálvinizmushoz a nemességnek az a része, amely az egyházi vagyon szekularizálására törekedett. Népszerű volt a reformáció délen és délnyugaton (Toulouse kivételével). A déli városok polgársága — jórészt kereskedő tőkések, az akkori francia polgárság leggazdagabb csoportja — a kálvinizmust a maga számára a legalkalmasabb vallási ideológiának tekintette. A délvidékiek még eleven szeparatista törekvései ebben az időben újra erőre kaptak. A kormány ugyanis az 1548. évi felkelés leverése után növelte a déli tartományok adóterheit, az itáliai háborúk utolsó éveiben pedig kényszerkölcsönöket vetett ki. Az itáliai háborúkban elszenvedett kudarcok ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy Dél-Franciaország vagyonos elemei mindinkább szembefordultak a királyi hatalommal. A déli tartományok kisnemeseinek különösen népes rétege súlyos anyagi helyzetéből egyetlen kiutat látott: a katolikus egyház birtokainak megszerzését. A városok s részben a falvak néptömegei is, éppúgy, mint másutt, a saját törekvéseikkel töltötték meg a reformáció tanait. A „vallásháborúk" első szakaszában a déli területek polgársága a nemességgel volt egy politikai táborban, és adóellenes megmozdulásaikkal az arisztokrácia szeparatizmusát támogatták.

Északon a kálvinizmusnak sokkal kisebb bázisa volt: egyes nagyobb városok és a nemesség egy része fogadta el (különösen az iparilag fejlett Normandiában), de egészében véve Észak-Franciaország túlnyomórészt katolikus maradt.

A feudális arisztokrácia két nagy csoportra szakadt. A katolikus főurak élén a Guise hercegek álltak, akiknek Lotharingiában, Burgundiában, Champagne-ban és Lyonnais-ben voltak óriási birtokaik. A kálvinista pártot, amelyet Franciaországban hugenotta pártnak[5] neveztek, a Bourbonok vezették: Bourbon Antal navarrai király, majd fia, Henrik — később IV. Henrik néven francia király — (Condé hercegei); továbbá a Châtillon főnemesi nemzetség tagjai (Coligny admirális stb.). A két arisztokrata tábor, amelyet a nemesség részben támogatott, egyházi kérdésekben ugyan ellentétbe került egymással, de a főbb politikai kérdések tekintetében lényegében azonos álláspontot vallott. Mindkét csoport követelte, hogy állítsák vissza a királyi hatalmat korlátozó országos és tartományi rendi gyűléseket, szüntessék meg az állami hivatalok árusítását, régi nemesi származású egyénekkel töltsék be a hivatali tisztségeket, növeljék a nemesek szabadságjogait a központi hatalom rovására.

Ebben az időben az abszolutizmus megfogyatkozott táborának pilléreit a „talárosok" és részben az észak-franciaországi „kard nemesei" alkották, akikhez időnként a polgárság jelentős része is csatlakozott. A „talárosokból" és a polgárokból alakult ki a „vallásháborúk" kezdetén az úgynevezett politikusok katolikus pártja, amelyet részben a kis- és középnemesség is támogatott. Annak ellenére, hogy a nemesség és a polgárság között alapvető érdekellentétek voltak, abban az összes „politikusok" megegyeztek, hogy a francia állam érdekeit a vallás érdekei fölé helyezték (innen származik a párt neve is). Az arisztokraták mindkét táborával szemben az abszolút monarchia fejlődésével összefüggő politikai vívmányokat védelmezték, vagyis az ország politikai egységét, a hatalom központosítását és a gallikán egyház szabadságjogait, amelyeket az 1516. évi bolognai konkordátum rögzített. Ez a konkordátum jelentős mértékben függetlenítette Franciaországot a pápától.

[5] Feltevések szerint ez az elnevezés a német Eidgenossen („szövetkezettek") szóból származik. Így nevezték a svájciakat, akik a legkövetkezetesebben, legfejlettebb formában érvényesítették a kálvinizmust.

A „politikusokhoz" és a „kard nemeseinek" ahhoz a részéhez, amely a királyi hatalom híve volt, esetenként csatlakoztak egyes (főleg katolikus) főurak, akik az adott pillanatban az erős királyi hatalmat tartották a maguk számára előnyösnek. Ezek az arisztokraták azonban nem voltak politikailag szilárdak, és gyakran előfordult, hogy átpártoltak az ellenzék táborába.

A POLGÁRHÁBORÚK

1559—1560-ban országszerte forrongások kezdődtek, különösen délen. Számos délvidéki városban, rendszerint a hugenották vezetésével, népi felkelések törtek ki a kincstári hivatalnokok és a központi hatalom képviselői ellen. A burzsoázia kezdetben támogatta ezeket a megmozdulásokat; akkor még nem lépett fel nyíltan a kormány ellen; de a nép elégedetlenségét arra akarta felhasználni, hogy nyomást gyakoroljon a királyra, saját érdekeinek védelmében (az adók csökkentése, a polgárság városi befolyásának erősítése a királyi hivatalnokok hatalmának rovására). Az erjedés az északi városokban is megindult, de itt a polgárság — amelyet érdekei az udvarhoz, az adó- és adóbérlő-rendszerhez, az államkölcsönökhöz kötöttek — többnyire még a királyt támogatta. A dél-franciaországi nemesség az erélyes cselekvés útjára lépett: megkezdte az egyházi birtokok elfoglalását: 1560-ban a hugenotta nemesség Condé herceg vezetésével sikertelen kísérletet tett arra, hogy az udvarnál kezébe ragadja a hatalmat („amboise-i összeesküvés").

1559 és 1589 között a francia trónon három gyenge, uralkodásra képtelen király váltotta egymást, II. Henrik fiai: II. Ferenc (1559—1560), IX. Károly (1560—1574) és III. Henrik (1574—1589). Mindhármukat anyjuk, Medici Katalin (1519—1589) tartotta befolyása alatt, aki félig francia (anyai ágon francia arisztokraták sarja), félig olasz származású volt. Már férje, II. Henrik uralkodása idején részt vett az államügyek intézésében. A férje halála után előállott nehéz helyzetben Medici Katalin „taláros" tanácsadói segítségével arra törekedett, hogy megvédelmezze az abszolutizmus főbb hadállásait és kirekessze a főurakat az állam kormányzásából. Ez az 1580-as évekig lényegében sikerült is. A külpolitikában Katalinnak sikerült megvédelmeznie Franciaország érdekeit II. Fülöp kísérleteivel szemben, anélkül, hogy Spanyolországgal megszakította volna az itáliai háborúk befejezése óta fennállott békés kapcsolatokat.

1559—1560-ban a kormány igen nehéz helyzetben volt. Akkor fejeződtek be a hosszadalmas, kimerítő itáliai háborúk, amelyek anyagilag csődbe juttatták az országot. A kincstárban nem volt pénz sem a népi felkelések leverésére, sem a nemesség és az arisztokrácia nyakasságának letörésére. Az 1560 végén—1561 elején Orléans-ban ülésező országos rendi gyűlésen a „politikusok" pártjának képviselője, L'Hospital kancellár nem tudta kibékíteni egymással a hugenotta és a katolikus feudális tábort. A rendek pénzt sem voltak hajlandók adni. A kormánynak azonban 1561-ben sikerült rávennie a papságot, hogy adja el az egyházi birtokok egy részét, s e részleges szekularizáció révén hozzájutott ahhoz a pénzhez, amelyre a délvidéki felkelések leveréséhez és az észak-franciaországi elégedetlen elemek lecsendesítéséhez volt szüksége.

A katolikusok és a hugenották között a harc az úgynevezett wassyi gyilkosságokkal indult meg. 1562 tavaszán François Guise kíséretével Wassy községen utazva keresztül embereivel rátámadt az éppen istentiszteletre gyülekezett hugenottákra. Több mint 60 protestánst megöltek és mintegy 200-at megsebesítettek. Ez az esemény nyílt háborút robbantott ki a hugenották és a katolikusok között. Az ezt követő 30 évben rövid — néhány hónapos vagy néhány éves — megszakításokkal tíz háború zajlott le a két párt között. A háborús állapotokat a katolikus nemesek éppúgy, mint a hugenották, a városiak csakúgy, mint a parasztok, fosztogatásra használták fel.

Medici Katalin 1572-ig mesterien manőverezett a katolikus és a protestáns nemesi tábor között, amelyek háborúskodásaikkal egymást gyengítették. Ez idő alatt három ízben lángolt fel háború a hugenották és a katolikusok között. Mindkét tábor külföldön keresett támogatást, és egyik sem

riadt vissza attól, hogy segítség fejében nyíltan elárulja hazáját. A katolikus arisztokrácia nagy sietve kapcsolatokat keresett Franciaország egykori ellenségével, Spanyolországgal. II. Fülöp a Guise-ek pártjának nyújtott segítség fejében „burgundiai örökségét" követelte, vagyis Burgundiát és Provence-t vagy valamelyik másik déli tartományt, például Dauphiné-t.

A Szent Bertalan-éj, 1572. augusztus 24
A XVI. század végén készült fametszet

A hugenotta arisztokrácia szemben állt Spanyolországgal, és Erzsébet angol királynőhöz fordult segítségért, aki az összes európai protestánsok önzetlen védelmezőjének tüntette fel magát. A hugenotta főnemesség odaígérte Erzsébetnek Calais-t és Guyenne tartományt. Ennek az ígéretnek teljesítése azt jelentette volna, hogy Anglia igen fontos stratégiai és gazdasági pozíciókhoz jut Franciaországban.

Ez a szakasz a polgárháborúk legvéresebb eseményével, a Szent Bertalan-éjszakával végződött. 1572. augusztus 24-re (Szent Bertalan napjára) virradó éjszaka Párizsban a fanatikus katolikusok tömegmészárlást rendeztek a hugenották között. A mészárlást, amelynek értelmi szerzője Medici Katalin volt politikai célból hajtották végre. Párizsban ebben az időpontban igen sok hugenotta nemes gyűlt össze, vezetőjüknek, Navarrai Henriknek a király nővérével, Margittal tartandó esküvőjére. A királyné ezt az alkalmat arra akarta felhasználni, hogy legyilkoltassa a Dél-Franciaországban már nagyon megerősödött hugenotta párt vezetőit és legtekintélyesebb tagjait. A Szent Bertalan-éj előkészítésében a királyné jobbkeze Guise Henrik volt, aki személyesen vezette politikai ellenfeleinek lemészárlását. Hasonlóan véres események játszódtak le más városokban is: Orléans-ban, Troyesban, Rouenben, Toulouse-ban, Bordeaux-ban. Sok ezer hugenotta esett áldozatul a mészárlásnak, köztük a párt olyan tekintélyes vezetői, mint Coligny admirális.

De a Szent Bertalan-éj nem váltotta be Medici Katalin reményeit. Hamarosan újabb háború lángolt fel a két tábor között. Dél-Franciaország lakossága — a katolikus kisebbséget is beleértve — 1576-ban megalakította az úgynevezett hugenotta konföderációt, a városok és nemesek köztársaságát, amelynek külön képviseleti szerve, külön pénzügyei és csapatai voltak. La Rochelle, Montpellier, Montauban és más város-erődök adták a pénzt és szolgáltak megerősített támaszpontokul; a népes kisnemesi réteg adta a haderőt. Ezzel Dél-Franciaország ténylegesen különvált északtól, a központi kormány székhelyétől.

Ezzel egy időben északon (Péronne városában) a Guise hercegek vezetésével megalakult az északfrancia nemesség katolikus ligája. Társadalmi összetétele tarka volt: az észak-franciaországi polgárság és nemesség alkotta derékhadát, de a vezető szerep az arisztokráciáé volt, amely a központi hatalom gyengítésére, a tartományok és rendek egykori szabadságainak visszaállítására törekedett.

Dél-Franciaország tényleges elszakadása után a kormány fennhatósága alatt álló terület felére csökkent.

Ezalatt tovább folytatódott az áremelkedés; a parasztság nyomora oly nagy volt, hogy a falvakból alig-alig folytak be az adók. A kormány megszorította az adóprést a városokban, különösen a nagyobb városokban, amelyeknek még volt bizonyos önállóságuk a város pénzügyeinek intézésében. Ennek következtében tüstént elpárolgott az északi polgárság lojalitása, a Valois-dinasztia iránti hűsége. Anélkül, hogy vallást változtatott volna, harcot indított szabadságjogaiért, amelyekkel védekezni kívánt a királyi fiskus zsarolásai ellen.

A hetvenes évek közepétől kezdve egyre hevesebbé vált a néptömegek antifeudális mozgalma. Csaknem egy időben került sor paraszti megmozdulásokra Auvergne-ben, Alsó-Normandiában, Dauphiné-ben és néhány más tartományban. Nagy erővel tört magának utat a plebejus tömegek tiltakozó mozgalma. A városi mozgalmakban a polgárság középrétegei — céhmesterek, boltosok, ügyvédek, kishivatalnokok (és rajtuk kívül a papok jelentős része is) — szép számmal vettek részt. Ezeket a városi rétegeket a királyi fiskus követelései felháborították, és megerősítették bennük a városi kiváltságokhoz való ragaszkodást. Közelebb jutottak ezáltal az önkormányzati partikularizmushoz is. Mindezt felhasználta Párizs és egész Észak-Franciaország polgársága.

A Valois-dinasztia ellen a városokban kibontakozott nagyszabású mozgalom életre keltette a katolikus ligát is, amely a nyolcvanas évek közepéig nem tudott erőre kapni. 1585-ben a katolikus liga átalakult az északi városok és az északi nemesség széles körű konföderációjává. A liga katonai vezetője Guise Henrik herceg lett, aki egyben a francia trónra is igényt tartott (a gyermektelen III. Henrik utódaként). A Guise hercegek pártja elsősorban Párizs és más északi városok középrétegeire számított, amelyeket a katolikus papság fanatikus része tartott szellemi rabságban.

Franciaország már 1576-ban két részre szakadt, de most az ország északi fele is szembefordult a királyi hatalommal. A kormány teljes csődbe jutott. Az elviselhetetlen adóterhekkel sújtott párizsi néptömegek elégedetlenségét a Guise hercegek pártja demagóg módon III. Henrik ellen fordította. Guise-nek sikerült a király ellen bőszítenie a párizsi iparosokat, boltosokat, matrózokat és napszámosokat, akik 1585-től kezdve tömegesen özönlöttek a ligába. A megrémült király feloszlatta a ligát. Ekkor Párizsban felkelés tört ki (1588. május 12-én és 13-án). Az utcákon barikádokat emeltek, egyre közelebb a királyi palotához. A király, aki mellett már csak zsoldosai tartottak ki, Chartres-ba menekült, és ellenségénél, Navarrai Henriknél kért védelmet. Más nagyvárosokban — Orléans-ban, Amiens-ben, Lyonban, Rouenban, Poitiers-ben, Le Havre-ban és másutt — elkergették a királyi hivatalnokokat. A hatalmat mindenütt — Párizsban is — a gazdag polgárok vették a kezükbe.

A liga belső felépítése sokban hasonlított a hugenotta konföderációéhoz. Itt is a városok adták a pénzt, a nemesek pedig a haderőt. De a hatalomra jutott gazdag polgárság nem a Guise hercegek engedelmes kiszolgálására, hanem önálló szerepre törekedett a ligán belül. Céljai csak részben egyeztek meg az arisztokrácia és a nemesek célkitűzéseivel. A szövetségesek között ezért nem lehetett szilárd egység.

A ligában tömörült polgárság erejének főforrása az volt, hogy a néptömegeket fellelkesítette a feudális kizsákmányolás nehéz járma alóli felszabadulás kilátása, és támogatták a ligát. A legnagyobb és legközvetlenebb segítséget a városi plebejusok nyújtották. A parasztság egy részének rokonszenvét is megnyerték. A városok közelében lakó parasztok nemegyszer segítettek a polgári milicistáknak az ellenséges erődítmények ostromlásában. A lakosság tömegeinek támogatása nélkül a polgárság nem tudott volna vezető szerephez jutni más városokban sem. Vezető szerepüket erőszakos puccsokkal harcolták ki, amelyekben a tömegek képviselték az ütőerőt. A nemesek és az arisztokraták nem kaptak és nem is kaphattak ilyen támogatást.

A városoknak független köztársaságokká való átalakulása, amely a politikai anarchia és gazdasági

bomlás közepette következett be, hozzájárult a városokon belüli harc éleződéséhez. Hamarosan előtérbe kerültek az osztályellentétek. A városi plebejusok harcot indítottak a királyi hivatalnokok helyére lépő burzsoá oligarchia ellen. Párizsban a nép által támogatott kispolgári rétegek győztek, és megalakították a tizenhatok tanácsát — a tizenhat párizsi kerület képviseleti szervét. Más városokban az oligarchia csak nagy nehezen tudta megtartani a hatalmat. A néptömegek csalódását, felháborodását az a körülmény is fokozta, hogy a liga végül is éppen olyan kíméletlenül hajtotta be az adókat, mint a királyi kincstár. A „városatyák" hatalmas összegeket sajtoltak ki a népből a városok megerősítésére és a nemesi csapatok eltartására. Ezzel egyidejűleg tovább fokozódott a gazdasági hanyatlás; a nemesek fosztogattak, munkanélküliség, éhínség, járványok sújtották a falvak és városok lakosságát.

A politikai anarchia az 1580-as évek végén tetőfokára hágott. III. Henrik király azzal gyanúsította Guise Henriket, hogy a trónra tör, s ezért 1588 decemberében megölette őt és fivérét, Guise bíborost. Párizsban, amely a Guise Henrik vezette liga kezén volt, zavargások törtek ki. A fanatikusok fáklyás körmeneteket rendeztek, egyszerre, vezényszóra eloltották az égő fáklyákat, s azt kiáltották: „Így oltsa ki az Úr a Valois-dinasztia életét." A katolikus papok izzó hangú prédikációkat tartottak a templomokban, és fennhangon kérdezték, hogy nincs-e, aki bosszút álljon a királyon Guise haláláért. 1589. augusztus 1-én III. Henriket valóban egy felbérelt gyilkos ölte meg. III. Henrik után Navarrai Henrik (IV. Henrik) került a trónra. A királyi ház oldalágából származó Navarrai Henrik lett a Bourbon-dinasztia megalapítója. Észak-Franciaország azonban nem ismerte el az új királyt. A liga Guise herceg fivérét jelölte a trónra. II. Fülöp azonnal élt az alkalommal, és felhasználta a számára kedvező zavaros helyzetet: Dél-Németalföldről megindult a spanyol intervenció, és Párizsba 1591-ben, a liga beleegyezésével, spanyol helyőrség vonult be. A polgárháborúk okozta szenvedéseket most betetézte az intervenciósok elleni háború, amely francia területen folyt; sok észak-franciaországi vidék pusztasággá vált.

A nép végképp megelégelte a sanyargatást. Az 1590-es években az országnak csaknem minden részén parasztfelkelések törtek ki, amelyekben nagy tömegek vettek részt. 1592-ben robbant ki a „croquant"-felkelés, amely 1594—1596-ban Franciaország délnyugati részének nagy területeit (Quercy, Périgord, Saintonge, Poitou, Marche stb.) kerítette hatalmába. A parasztok több ezres létszámú fegyveres csapatokba sereglettek, megválasztották maguk közül vezetőiket és tisztségviselőiket, s felvették a kapcsolatot a városi szegénységgel. Megostromolták a nemesek házait és majorságait, súlyosan megbüntették a nemeseket, és kijelentették, hogy nem hajlandók tűrni zsarolásaikat. Hasonlóan bántak el az adóbérlőkkel és adószedőkkel, akiket a „croquant" („rágcsáló") csúfnévvel illettek. Jelszavuk az volt: „A rágcsálók ellen!"; feltehető, hogy a felkelés innen kapta nevét. A parasztok tehát egyszerre harcoltak a feudális elnyomás és az állami adóterhek ellen.

A nemesség csakhamar megbizonyosodott arról, hogy a belső ellentétektől marcangolt liga nem képes elfojtani a népharag félelmetes kitöréseit. Ezt csak erős királyi hatalom tudta volna megtenni. De ennek visszaállításáról szó sem lehetett, amíg az országban polgárháború tombolt. A népmozgalom fellendülése nyomán a nemesség és a gazdag polgárság politikai álláspontjában gyökeres fordulat következett be. A parasztforrongások lendülete, a városokban kialakult feszült légkör, az ország általános gazdasági tönkrejutása osztályérdekeiket fenyegette. Ez a magyarázata annak, hogy már az 1590-es évek elején az abszolutizmus oldalára álltak. A lázadó arisztokrácia erői megcsappantak. Párizsban a tizenhatok tanácsától a tömegek megvonták támogatásukat, mert nem hozott számukra lényeges könnyebbítést. Különösen aláásta tekintélyét a ligának Spanyolországgal kötött szövetsége, és a spanyol helyőrség párizsi tartózkodása. A francia nép ez alkalommal is — éppúgy, mint a XVI. század elején, V. Károly csapatainak betörésekor — elszántan küzdött az intervenciósok ellen, az ország politikai függetlenségéért.

Az 1590-es évek küzdelmeiben nemcsak a katolikus liga vesztette el bázisát, hanem a huge-

IV. Henrik
Hendrik Goltzius metszete

notta párt is meggyengült, bár kisebb mértékben, mint a katolikusok; a déli városokban a kálvinisták még nem vesztették el befolyásukat a néptömegek körében. A katolikus liga teljes behódolását némileg késleltette az a körülmény, hogy IV. Henrik protestáns volt. De ezen könnyen lehetett segíteni: 1593-ban IV. Henrik áttért katolikus hitre, és Párizs 1594 márciusában megnyitotta előtte kapuit. Véget értek a polgárháborúk. 1598-ban Spanyolországgal is békét kötöttek.

IV. Henrik nem késlekedett valóra váltani a nemesek és a polgárok reményeit az erős királyi hatalmat illetően: katonaságot küldött a „croquant"-ok ellen. 1595—1596-ban a kormány zsoldos hadserege és a nemesi csapatok megütköztek a parasztokkal. Az utóbbiak kitartóan ellenálltak, de végül is vereséget szenvedtek. 1596-ban leverték a „croquant" felkelést, de 1597—1598-ban a mozgalom még egyszer, utoljára fellángolt. Részint fegyveres erővel fojtották el, részint valamelyes engedményekkel szerelték le. A „vallásháborúk" az abszolutizmus győzelmével végződtek. Igaz, hogy ez a győzelem nem volt teljes. A katolikus főnemesség ellenálló-erejét még nem törték meg végérvényesen. Erre mutatnak azok az engedmények, amelyekkel IV. Henrik az arisztokrácia behódolását megvásárolta: óriási pénzösszegek, kormányzói tisztségek, erődök és fegyvertárak.

A hugenotta párt bizonyos fokig továbbra is megőrizte egységét, mert a polgárság a városokban megtartotta pozícióit, a nemesség pedig nem eresztette ki kezéből a megszerzett egyházi birtokokat. IV. Henrik kénytelen volt valóságos békeszerződést kötni a hugenotta párttal. Az 1598-as nantes-i edictum a katolicizmust Franciaország uralkodó vallásának nyilvánította, de a hugenották jogot nyertek arra, hogy a városokban a kálvinista vallást gyakorolják (Párizs és néhány más város kivételével). Betölthettek állami tisztségeket. A nantes-i edictum nyomán a hugenotta Dél-Franciaország önálló köztársaságból állam lett az államban. A hugenottáknak 25 000 főnyi hadsereg, mintegy 200 erődítmény (a hozzájuk tartozó helyőrségekkel) és jelentős összegű pénz maradt. Ezenkívül a hugenotta városok és tartományok megtartották számos nagy jelentőségű adózási és politikai kiváltságukat. Így tehát Franciaország politikai egysége sem volt teljes. Mindezek ellenére a királyi hatalom győzelme megszilárdította az abszolút monarchiát, amely ismét támaszra lelt a nemességben, és elősegítette az abszolutizmus és a polgárság közötti szorosabb szálak kialakulását. A küzdelemnek ez a kimenetele kedvező volt a feudális társadalmon belül kibontakozó kapitalista viszonyok fejlődésére nézve.

3. AZ ABSZOLÚT MONARCHIA DIADALA FRANCIAORSZÁGBAN

A GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS MEGERŐSÖDÉSE A POLGÁRHÁBORÚK UTÁN

A XVI. századi polgárháborúk befejeztével Franciaországban új szakasz kezdődött, amelyet gazdasági tekintetben a tőkés viszonyok gyorsabb fejlődése jellemzett, politikai téren pedig az, hogy a feudális abszolutista rendszer jelentős lépést tett előre teljes diadala felé. Az új szakasz főbb vonásai már IV. Henrik uralkodása idején (1589—1610) kirajzolódtak. A XVI—XVII. század fordulóján Franciaországban befejeződött az „árforradalom". Néhány évi ingadozás után az árak meglehetősen tartósan stabilizálódtak, s ez nagymértékben elősegítette a feldúlt ország gazdasági fellendülését. Megerősödött a pénzrendszer. A dolgos parasztság viszonylag rövid idő alatt helyreállította az előző időszakban pusztulásnak indult mezőgazdaságot. A városok is kiépültek és megnőttek. A polgárháború befejeződése és a külső béke helyreállítása ismét mozgósította a pusztulás időszakában visszavonult tőkét. Az eredeti felhalmozás folyamata újult erővel indult meg, annál is inkább, mert a belháborúkat kísérő nyomor és pusztulás előmozdította a néptömegek kisajátítását. Ennek következtében a manufaktúrák, különösen a központosított manufaktúrák, az addiginál sokkal gyorsabban fejlődtek. Egyes manufaktúrák már nagyüzemmé terebélyesedtek: több száz munkást foglalkoztattak. A kormány a manufaktúráknak anyagi támogatást adott. Különösen gyorsan fejlődött a fényűzési cikkek — a selyem-, bársony- és brokátszövetek, a gobelinek, az üveg- és fajanszedények, az ékszerek, a drága csipkék, a bútorok, a különböző dísztárgyak és műtárgyak — termelése.

Kiváló minőségük és művészi értékük külföldön is tágas piacot biztosított ezeknek az árucikkeknek. Franciaország ebben az időben vetette meg az alapját évszázados monopóliumának a luxuscikkek világpiacán. IV. Henrik következetesen érvényesítette a merkantilizmus elveit, és — elsősorban az iparral kapcsolatos — protekcionista politikát folytatott, hogy védelmet nyújtson a francia gazdasági életnek az észak-itáliai, holland és angol iparcikkek behozatalával szemben. 1599-ben védővám-rendszert vezettek be, 1601-ben pedig megalapították a kereskedelmi bizottságot, amelynek vezetője, Laffemas — azelőtt udvari szabó —, sokat tett a manufaktúrák érdekében, különösen a selyemiparban, és támogatta a technikai újítások, tökéletesebb módszerek elterjesztését.

Hasonlóan nagy eredményeket mutatott fel a kereskedelem. A francia kereskedők a kormány támogatásával visszaszerezték a belháborúk idején elvesztett kedvező pozícióikat Levantéban és a Pireneusi-félszigeten. A gyarmati terjeszkedés terén is kivívták első sikereiket. 1604-ben egy normandiai kereskedőtársaság megvetette a kanadai francia gyarmatbirtokok alapjait.

Annak a körülménynek, hogy az uralkodó körök növekvő érdeklődést tanúsítottak a kereskedelem és a manufaktúraipar fejlődése iránt, fő oka a tőkés termelés általános haladása volt, amivel a feudális nemesi államnak is feltétlenül számolnia kellett, főként pénzügyi okokból.

A gazdasági fellendülés lehetővé tette, hogy némileg megváltozzék az adópolitika. IV. Henrik és Sully, a pénzügyek államtitkára, csökkentette ugyan a parasztokra kirótt egyenes adót (a taille-t), de felemelte a régi közvetett adókat, és új adókat is bevezetett, amelyeknek terhe most is a dolgozó tömegekre, főképp pedig a városok dolgozóira nehezedett.

A mezőgazdaság lassabban fejlődött, mint az ipar és a kereskedelem. A parasztok helyzete csak annyiban javult, hogy a nemesek és a zsoldoscsapatok felhagytak a nyílt fosztogatással és erőszakoskodással. IV. Henrik agrárpolitikája (az egyenes adók némi leszállítása, a parasztok birtokában levő igásállatok és mezőgazdasági felszerelések elárverezésének megtiltása) végső soron a nemesség érdekeit szolgálta; a paraszti gazdaságoknak a megelőző időszakban általánossá vált pusztulása ugyanis azt eredményezte, hogy a nemesség nem jutott hozzá rendszeresen földjáradékához. Különösen nagy hasznot hajtott ez a politika az új nemesi földbirtokosoknak, akik felhasználták

FRANCIAORSZÁG A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

a mezőgazdaság belterjesebbé válását (a szőlőtermesztés, kertművelés, selyemhernyó-tenyésztés stb. fejlődését) és fokozták a paraszti bérlők kizsákmányolását.

IV. Henrik uralkodása alatt tovább növekedett a „talárosok" befolyása az államügyekre. A hivatalnokok nyomására törvénybe foglalták az állami tisztségek örökletességét. A „taláros" származású államtitkárok túlsúlyba kerültek a királyi tanácsban, ahol most már Sully volt az egyedüli arisztokrata. IV. Henrik óvatos és ügyes politikus, valamint tehetséges diplomata és hadvezér volt.

IV. Henrik megszilárdította az abszolút monarchiát. Az országos rendi gyűlést nem hívta össze. De titokban mégis működött a feudális arisztokrata ellenzék, amely veszélyeztette az abszolutizmust. A főnemesség újabb összeesküvéseket szervezett a király ellen, s politikai terveinek megvalósítására igyekezett felhasználni nemcsak az elszegényedett nemességnek, hanem a népnek a növekvő adók miatti elégedetlenségét is. A főnemesi összeesküvések szálai többnyire Madridba vezettek. A spanyol Habsburgok a XVII. század első felében is Franciaország legveszélyesebb ellenfelei voltak.

IV. Henrik óvatos politikát folytatott, hogy megakadályozza a belháborúk kiújulását, és fenntartsa a külső békét. A sok arisztokrata összeesküvő közül csak egyet végeztek ki, Biron marsallt, 1602-ben. Külpolitikájában a király a Habsburgokkal szemben álló erőket támogatta: a savoyai herceget, Velencét, a holland köztársaságot, a német protestáns fejedelmeket. Hivatalosan azonban nem szakított a spanyol királlyal és a német császárral. IV. Henrik csak uralkodása utolsó éveiben készülődött nyíltan a háborúra: átfogó európai szövetséget hozott létre a Habsburgok ellen. Ez okozta halálát is: 1610-ben egy Ravaillac nevű fanatikus katolikus meggyilkolta.

FEUDÁLIS BELHÁBORÚK (1610—1620)

IV. Henrik halála után mintegy tíz esztendeig újra zavaros idők következtek. IV. Henrik fiának, XIII. Lajosnak (1610—1643) kiskorúsága és anyjának, Medici Máriának régenssége idején meggyengült a királyi hatalom, s a katolikus és a hugenotta főnemesség igyekezett ezt kihasználni, most együtt lépett fel a kormány ellen. Az arisztokrácia sürgetésére 1614-ben összehívták az országos rendi gyűlést. De a főnemesség hasztalanul reménykedett abban, hogy a rendi gyűlés az abszolutizmus elleni harc eszköze lehet. A harmadik rend képviselői a kormányt támogatták. Kudarcot vallottak a főnemeseknek azok a kísérletei, hogy a városi polgárságot a maguk oldalára állítsák; valamennyi város szilárdan kitartott a királyi hatalom mellett. Az újabb fejlemények tehát nem rendítették meg az abszolutizmust. Mindamellett a belviszályok nagy károkat okoztak az országnak. A nemesi csapatok ismét fosztogatni kezdték a parasztokat és a városi polgárságot. Az 1610-es évek vége felé rohamosan megnőttek az adók. A belháborúktól meggyengített Franciaország nemzetközi tekintélyéből is veszített egy időre, ami nyomban éreztette kedvezőtlen hatását a külkereskedelemre.

FRANCIAORSZÁG RICHELIEU IDEJÉN

Az 1610—1620-as évek eseményeinek politikai következményeit Richelieu bíborosnak, XIII. Lajos első miniszterének hatalomra jutása után számolták fel véglegesen. Richelieu kormányzása (1624—1642) fontos szakasz volt a francia abszolutizmus fejlődésében.

Richelieu szegény vidéki nemesi családból származott, anyai ágon pedig egy párizsi ügyvéd unokája volt. Először katonai pályára szánták, de a körülmények úgy alakultak, hogy az egyik legkisebb és legszegényebb püspökség, Poitou püspöke lett. Katonai ismeretei, amelyek később nagy hasznára váltak, nem mindennapi műveltséggel párosultak. A rendkívül becsvágyó Richelieu politikai karrierjét 1614-ben kezdte; a papság szónoka volt az országos rendi gyűlésen. Az első miniszteri tisztség megszerzése nem kevés fáradságába került. Az abszolutizmus e kiemelkedő politikusa és

Richelieu bíboros
Philippe de Champaigne festménye alapján készült XVII. századi metszet

ideológusa gazdag tapasztalatait közvetlenül a XIII. Lajos kiskorúsága idején lezajlott viharos eseményekből merítette.

Richelieu a kitűzött célok megvalósításában tanúsított szilárdságot az elvtelenséggel határos politikai hajlékonysággal egyesítette. A politikában éles megfigyelő- és általánosító képesség, s ugyanakkor a tapasztalt államférfi gyakorlati erényei jellemezték. Richelieu a monarchia feudális alappilléreit védelmezte, de volt érzéke az új iránt is, és megértette, hogy a régi intézményeket — ahhoz, hogy fenntarthassák őket — a kor követelményeihez kell formálni. Richelieu a gyenge akaratú királyt befolyása alá vonta, és egészen haláláig kezében tartotta a kormány gyeplőit.

A belviszályok elmúltával a kormány ismét nagy figyelmet szentelt az egyre jobban fejlődő burzsoáziának. Az 1620-as évektől kezdve fokozódott a francia kereskedők és manufaktúratulajdonosok — különösen az északi kikötővárosokban (Rouen, Nantes, Dieppe, Saint-Malo) — érdeklődése a gyarmati kereskedelem és terjeszkedés iránt. Richelieu felkarolta törekvésüket: minden eszközzel igyekezett visszaszorítani Hollandiát, amely ebben az időben már az első helyre került a tengeri és a gyarmati kereskedelemben. Ezt a célt azonban nem sikerült elérnie: Franciaország továbbra is Hollandia mögött maradt, mind gazdasági, mind politikai tekintetben. Mindazonáltal Richelieu merkantilista politikája segítségére volt a polgárságnak, hogy ezen a téren bizonyos eredményeket érjen el, s hogy holland és angol mintára kereskedelmi társaságokat alakítson. Bár e társaságok többsége csak rövid életű volt, mégis előmozdították a kanadai francia gyarmatbirtokok kiterjesztését és azt, hogy a franciák megvetették lábukat az Antillákon és Guayanában. Franciaország gazdasági érdekeinek megfelelően Richelieu diplomáciai úton igyekezett biztosítani a francia kereskedők nyersanyag- és felvevő piacait Törökországban, Iránban és Oroszországban.

Richelieu kormányzása idején a megerősödött francia abszolutizmus döntő támadást intézett a belső és külső ellenség felszámolására. Richelieu a „talárosok" felső rétegéből válogatta ki bizalmi embereit a legfontosabb államügyek intézésére. „Talárosokból" álltak azok a rendkívüli bíróságok is, amelyeket az arisztokrata összeesküvők elítélésére állítottak fel; „talárosokat" küldtek rendkívüli teljhatalommal felruházva a tartományokban kitört feudális lázadások elfojtására, a népmozgalmak felszámolására; őket bízták meg a felelős diplomáciai tárgyalások lebonyolításával.

Richelieu — a nemesség igazi érdekeinek képviselője — nagyobb számban hívott meg nemeseket diplomáciai szolgálatra, bevonta őket a kereskedelembe és a gyarmati társaságokba. Habár ezek az intézkedések messze elmaradtak a nemesek által támasztott igényektől, arra mégis elegendőek voltak, hogy szorosabban kössék a „kard nemeseit" az abszolút monarchiához. Ez nagy segítségére

volt Richelieu-nek a katolikus főnemesség és a hugenotta párt ellen folytatott küzdelmében. Franciaország központosítása érdekében Richelieu 1628-ban ostrom alá vette és elfoglalta a hugenották fő erősségét, La Rochelle-t, majd eltörölte az összes politikai kiváltságokat, amelyeket a nantes-i edictum adott a hugenottáknak. Ez Észak- és Dél-Franciaország teljes újraegyesítését jelentette. Az 1629-ben kiadott „kegyelmi edictum" biztosította a protestánsok vallásszabadságát, a hugenották számára pedig sok kiváltságot tartott fenn. 1632-ben megsemmisítették a feudális lázadás hatalmas gócát Languedoc-ban. A rendkívüli bíróságok a lázadó arisztokratákat és nemeseket vérpadra küldték, váraikat pedig leromboltatták. Az arisztokrata kormányzók zömét elmozdították; közülük sokan külföldre szöktek.

A feudális arisztokrácia ellen indított erélyes támadást a politikai központosítás további erősítése kísérte. A tartományokba — miként már a XVI. században is — rendkívüli teljhatalommal felruházott királyi biztosokat küldtek. A tartományok igazgatását mindenütt átadták „az igazságügyi, rendőri és pénzügyi felügyelőknek", akik teljesen a központi hatalomtól függtek.

XIII. Lajos fogadja a kereskedők képviselőit
Abraham Bosse metszete

A hugenotta politikai szervezet megsemmisítése és az arisztokrácia ellenállásának letörése után Richelieu a francia abszolutizmus külpolitikai feladatainak megvalósításához fogott. Kezdetben csak titokban tevékenykedett a Habsburgok ellen: rendszeres pénzügyi és diplomáciai támogatást nyújtott a Habsburgok ellenségeinek — a német protestáns fejedelmeknek, Hollandiának, Dániának és Svédországnak. 1635 májusában azután Franciaország nyíltan bekapcsolódott a harmincéves háborúba: a Habsburg-ellenes tömb élére állt, és 1642-re jelentős sikereket ért el.

NÉPI MOZGALMAK AZ 1620—1640-ES ÉVEKBEN

Bel- és külpolitikáját Richelieu a néptömegek kegyetlen elnyomására és kizsákmányolására építette. Különösen azután súlyosbodtak az adóterhek, hogy Franciaország nyíltan bekapcsolódott a harmincéves háborúba. Többszörösére növekedett az államadósság is. Az állam legfőbb hitelezői, az adóbérlők, az adók beszedése ürügyén korlátlan szabadságot kaptak a lakosság kirablására. Richelieu kormányzása idején elemi erejű népi mozgalmakra került sor, elsősorban a királyi kincstár és megbízottai ellen. 1624-ben Quercy tartományban parasztfelkelés tört ki, amelynek fő követelése az adók leszállítása volt. A parasztok megostromolták Cahors városát; a helyi nemesi katonaság csakhamar kíméletlenül leszámolt a felkelőkkel. Ebben a felkelésben a városi plebejusok nem álltak a parasztok oldalára, az 1630-as évek végén és az 1640-es évek elején fellángolt nagyszámú felkelés során azonban a parasztok a városi szegényrétegekkel vállvetve küzdöttek. 1635-ben a Bordeaux és Périgueux városában kitört plebejusfelkelésekben a környékbeli parasztság is részt vett. 1636 tava-

Koldus
Jacques Callot metszete. 1622

szán számos nyugat- és dél-franciaországi vidéken egyszerre törtek ki a „croquant"-ok újabb felkelései. Richelieu kénytelen volt béketárgyalásokba bocsátkozni a felkelők küldötteivel. A parasztok számos közvetett adó eltörlését követelték, és panaszt emeltek az adószedők és adóbérlők ellen. A tárgyalások és a kormány engedményei nem tudták megakadályozni a felkelés továbbterjedését. 1637-ben a „croquant"-ok, a városi plebejusok támogatásával, elfoglalták La Sauvetet-d'Eymet városát, majd Bergerac és Périgueux városát; az utóbbi a felkelés központja lett. Ezt a hatalmas antifeudális mozgalmat csak 1637 őszén sikerült elfojtania a királyi katonaságnak. De már 1639-ben újabb felkelés robbant ki Normandiában: a „mezítlábasok" (va-nu-pieds) hatalmas népi felkelése, amelynek közvetlen kiváltó oka több újabb adó bevezetése volt. A felkelő városi plebejusok és parasztok az abszolutizmus egész pénzügyi rendszere és a helyi közigazgatás ellen harcoltak. Fegyelmezett és jól szervezett hadseregüket a felkelés vezérkara irányította, élén Mezítlábas Jánossal. Normandia egy időre ténylegesen a felkelők hatalmába került. 1639 őszén a királyi csapatok vereséget mértek a parasztokra és letörték a felkelést. Ebben az időben a népi felkelések veszélyesebbek voltak a kormányra nézve, mert egyidejűleg a polgárság körében is erősbödött az elégedetlenség a kincstár követelései miatt, amelyek — ha kisebb mértékben is, mint a dolgozó tömegeket — őket is sújtották. Richelieu és XIII. Lajos halála (1642, ill. 1643) után ezt a súlyos örökséget Mazarin bíboros kormánya vette át, aki XIV. Lajos gyermek és ifjú korában (1661-ig) volt uralmon.

A FRANCIA NEMZET KIALAKULÁSA

A XVII. század közepén a tőkés termelési mód fejlődése már jelentős eredményekhez vezetett a francia nemzet kialakulási folyamatában. Megerősödtek (különösen a hugenotta párt felszámolása után) az észak és dél közötti gazdasági kapcsolatok. Gyorsan fejlődtek és gazdagodtak a nagy ipari és kereskedő városok, főként Párizs, az ország gazdasági központja, rendkívül fontos szerepet játszott. A reneszánsz kora meghozta a párizsi nyelvjárásból kifejlődött francia nemzeti nyelv győzelmét, kidolgozta és kicsiszolta az irodalmi nyelvet. A tudomány és a művészet óriási eredményei a francia társadalom összes művelt rétegeinek közkincsévé lettek. A XVI—XVII. századi lüktető, feszültséggel teli politikai élet hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti vonások előtérbe kerültek, s fokozatosan háttérbe szorították a középkorban évszázadok folyamán kialakult tartományi sajátosságokat.

4. A FRANCIA KULTÚRA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A FRANCIA RENESZÁNSZ

A XVI. században Franciaországban is kialakult a reneszánsz kultúrája, ugyanazokkal a vonásokkal, mint Európa többi országában: a humanista gondolkodás döntő győzelmet aratott a középkori aszkétikus világnézet és a skolasztika fölött. Az antik kultúra intenzív tanulmányozásának ideje volt ez, s egyben fontos szakasz — sok tekintetben fordulópont — a francia nyelv és a nemzeti irodalom fejlődésében.

A reneszánsz kultúra kivirágzásának a XVI. századi Franciaországban mély nemzeti gyökerei voltak, és feltételei fokról fokra érlelődtek. VIII. Károly és az őt követő francia királyok olasz hadjáratai csupán külső ösztönzést adtak a francia nemességnek, hogy megismerkedjen a reneszánsz rendkívül gazdag olasz kultúrájával, az új kulturális áramlatokkal.

A REFORMÁCIÓVAL KAPCSOLATBAN ÁLLÓ HUMANISTÁK

A társadalmi gondolkodás és az irodalom leghaladóbb és legmerészebb szellemi irányzatai a francia reneszánsz fejlődésének első szakaszában különleges lendülettel törtek utat maguknak. Ez teljesen érthető, hiszen a francia néptömegek és haladó társadalmi körök politikai küzdelmei éppen a XV. század első felében kaptak erőre.

Az 1540-es évek kezdetéig a haladó társadalmi gondolkodásban két fő áramlat érvényesült: a mérsékelt és a radikális. Az előbbi bizonyos humanisztikus törekvéseket párosított a reformáció eszméivel. Azokat, akik ezt az áramlatot — a protestantizmus egyik korai válfaját — képviselték, „evangélistáknak" nevezték. Az áramlat elindítója Lefèvre d'Estaples (1455—1537) filozófus, teológus, filológus és matematikus volt. Lefèvre lefordította a Bibliát franciára, és már 1512-ben számos olyan általános tételt állított fel, amelyek megelőzték Luther tanításának több alapelvét. Ugyanakkor azonban Lefèvre a szemlélődő, a tömegektől félrevonuló, magányos gondolkodók közé tartozott. Ehhez az áramlathoz csatlakozott I. Ferenc nővére, Navarrai Margit (1492—1549), aki türelmet tanúsított a protestánsokkal és a szabadgondolkodókkal szemben. Navarrai Margit sok haladó gondolkodású tudóst és írót gyűjtött udvarába, és támogatta többek között a francia reneszánsz olyan kiváló előharcosait, mint Marot, Despériers és Dolet. Margit irodalmi hagyatéka: vallásos és didaktikus versek, verses elbeszélések és allegorikus komédiák. Munkásságában szembeötlőek neoplatonikus eszmékkel és misztikus tendenciákkal átitatott világnézetének korlátai. Ezek a tendenciák élete alkonyán fokozottan érvényesültek. Margit világszemlélete mindvégig ellentmondásos maradt. Meggyőző példa erre a Boccaccio „Dekameron"-jának mintájára tervezett „Heptameron" című befejezetlen novellagyűjteménye, amelyben határozott realista értékek lelhetők fel.

CLÉMENT MAROT

Sok szál fűzi az „evangélista" mozgalomhoz a francia reneszánsz egyik legnagyobb költőjét, Clément Marot-t (1496—1544). Hugenotta körökben igen népszerűek voltak Marot-nak a harmincas évek végén készített verses zsoltárfordításai. Marot-t azzal gyanúsították, hogy rokonszenvezik a protestantizmussal; ez két ízben is arra késztette Navarrai Margit és I. Ferenc udvari költőjét, hogy külföldön keressen menedéket. Másodszori távozásakor Marot a kálvinista Genfben keresett oltalmat. De képtelen volt elviselni az ott uralkodó aszketikus és szenteskedő szellemet, úgyhogy folytatnia kellett bolyongását. Marot ellentmondásokkal teli világnézetének szűkek voltak a pro-

testantizmus ideológiájának keretei. Marot irodalmi alkotásai nagy jelentőségűek. Jó néhány verse mutatja a költőnek az évszázados népi irodalmi hagyományokhoz való közelségét, magával ragadó temperamentumát, finom humorát, életörömét. E versek, valamint Marot-nak a katolikus egyház ellen írt szatírái és nemzeti érzéstől átitatott irodalmi levelei a demokratikus körök felfogását, növekvő nemzeti öntudatát és egyre fokozódó elégedetlenségét fejezik ki. Nemcsak az „evangélisták" hajlottak arra, hogy szövetségesüknek tekintsék Marot-t, hanem a humanisták radikális táborának tagjai is.

A RADIKÁLIS HUMANISTÁK

A XVI. század első felében a haladó francia társadalmi gondolkodás radikálisabb áramlatának legjelentékenyebb képviselői Étienne Dolet, valamint Bonaventure Despériers voltak. Dolet kiváló filológus volt. Lyonban nyomdát nyitott, amelyben humanisták és ókori klasszikus szerzők műveit nyomatta ki. Együtt érzett az alsóbb néprétegekkel, és tevékenyen részt vett a lyoni nyomdászok sztrájkjában. Dolet haladó, szabadgondolkodó nézeteivel, a vallással szemben elfoglalt kétkedő magatartásával és a gondolatszabadság bátor védelmezésével nemcsak a Sorbonne vezette katolikus tábort, hanem a protestánsokat is maga ellen bőszítette. A Dolet-t üldöző hatóságok az ateizmus vádját emelték ellene, és 1546-ban eretnekként máglyára vetették.

François Rabelais
Ismeretlen festő alkotása. XVII. század vége

Tragikusan végződött Despériers sorsa is, aki ugyancsak eljutott nemcsak a katolicizmus, hanem a kálvinizmus tagadásáig is. Bonaventure Despériers (kb. 1500—1544) ragyogó egyház- és vallásellenes szatirikus párbeszédeket írt „A világ cimbalma" (1537) címen. Ezekben egyaránt kifigurázta a katolicizmust és a protestantizmust. Másik műve kitűnő realista elbeszélések gyűjteménye: „Új szórakozások és vidám beszélgetések". Despériers életműve arról tanúskodik, hogy az író mélyen együtt érzett az egyszerű emberekkel, a dolgozókkal, és lelkesedett a népi költészetért. Túláradó életöröm, szabadgondolkodás, harcos, lázadó kedv jellemzik alkotásait, amelyek kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy írójuk világszemlélete valóban népi forrásokból táplálkozott. A reakciós tábor elégetésre ítélte a „Cymbalum Mundi"-t, és öngyilkosságba hajszolta Despériers-t.

RABELAIS

A humanizmus radikális áramlatának, és az egész XVI. századi francia irodalomnak legkiválóbb képviselője François Rabelais (1494—1553). Touraine tartományban, Chinon városka közelében született. Apja ügyvéd volt. A fiatal Rabelais belépett egy kolostorba, majd otthagyta a szerzetességet, medicinát és természettudományokat tanult, orvos lett, és filológiai kutatásokkal foglalkozott. A nagy tudású és sokoldalú Rabelais-t szatirikus regénye — a „Gargantua és Pantagruel" — tette halhatatlanná. A regény a XVI. századi francia szépirodalom legkiemelkedőbb alkotása. Rabelais regénye mind eszmeileg, mind pedig formailag mélységesen népi mű. A „Gargantua és Pan-

tagruel" megalkotásához a XVI. században rendkívül elterjedt népkönyvek adták az ösztönzést. Rabelais szatirikus eposzában hőseinek, az óriáskirályoknak és társaiknak kalandjait beszéli el, de közben korának francia társadalmát ábrázolja realista módon a népmese eszközeivel. Világnézetének népi jellege mindenekelőtt abban a tömény, szatirikus gúnyban fejeződik ki, amellyel a korabeli valóság reakciós, középkori vonásait ostorozza. Rabelais pellengérre állítja a kormányok hódító külpolitikáját, a feudális bíráskodás igazságtalanságait, a nyomasztó feudális adórendszert, a katolikus egyházat és a pápaságot, kigúnyolja a szerzetesi életet és a középkori skolasztikus tudomány korlátoltságát.

Les grandes et
inestimables Cronicq̃s: du grant & enor-
me geant Gargantua: Contenant sa genealogie/
La grãdeur & force de son corps. Aussi les merueil-
leux faictz darmes quil fist pour le Roy Artus/cõ-
me verrez cy apres. Imprime nouuellemẽt. 1532

Rabelais „Gargantua" című regényének címlapja. 1532

Az uralkodó társadalmi rend bűneit megtestesítő szatirikus figurákkal Rabelais egyszerű népi alakokat állított szembe. Ilyen például Jean testvér, a szülőföld védelmezője, a népi furfang képviselője, vagy Panurge, akiben az író realisztikusan rajzolta meg a korabeli városi plebejusok jellegzetes vonásait. Rabelais a mesebeli óriáskirályok figuráiban is sok népmesei alakot örökített meg.

Rabelais egyaránt ellensége volt a protestantizmusnak és a katolikus egyháznak. Dolet és Despériers könyveihez hasonlóan Rabelais műve nem csak a katolicizmusban, hanem általában a vallásban való hitet is rombolta. A reakciós társadalmi erő népbutításával Rabelais az emberi társadalom jövőjébe vetett hitet, a világ tudományos megismerésének szenvedélyét és a világ javainak az emberiség üdvére történő felhasználását állította szembe. Regényét az ösztönös materializmus szelleme hatja át. Humanista meggyőződését Rabelais az általa igen fontosnak tartott pedagógiában is kifejtette. Rámutatott a nevelés egyházi, skolasztikus módszereinek értelmetlenségére, és ezekkel az egyén harmonikus és sokoldalú fejlesztéséről vallott haladó nézeteit állította szembe. E humanista törekvéseket Rabelais azokba a híres epizódokba is beleszőtte, amelyek a thelemai apátság lakóinak szabad életét ábrázolják: a thelemaiak kizárólag a „tedd azt, amihez kedved van" elvét követik, és teljes mértékben megvalósítják a szellemi és fizikai fejlődésükre vonatkozó elképzeléseiket.

Rabelais regényének népi stílusa az egyszerű olvasó ízlését tartja szem előtt, és sokat merít a népköltészet hagyományaiból. A regény nyelvezete gazdag, színes és közel állt a beszélt nyelvhez.

A HALADÓ TÁRSADALMI GONDOLKODÁS KÜZDELME A REAKCIÓ ELLEN A XVI. SZÁZAD DEREKÁN

A kultúra haladó képviselőinek munkássága elkeseredett ellenállást váltott ki a reakciós táborból, elsősorban a Sorbonne, majd a jezsuita rend által vezetett katolikus papokból és skolasztikusokból. A királyi hatalom — I. Ferenc személyében — kezdetben türelmes volt az új kulturális áramlatok iránt. A király serkentette a művészetek és a tudományok fejlődését, és elnézést tanúsított a protestánsok tevékenysége iránt. E tekintetben a királyi hatalom egyik leghaladóbb intézkedése az volt, hogy a teljesen a teológusok hatalmában levő Sorbonne ellensúlyaként új, világi egyetemet

alapított. E pedagógiai intézménynek, a későbbi Collège de France-nak, az lett volna a rendeltetése, hogy a humanista tudomány gócává váljék; vezetője Guillaume Budé kiváló tudós lett. De a kormány, mihelyt felismerte, hogy a haladó társadalmi gondolkodás fejlődése súlyosan veszélyezteti a fennálló rendszer alapjait, nyomban visszakozott. A negyvenes évek elejétől kezdve az ideológia területén különösen kézzelfoghatóan éreztette hatását, hogy a királyi hatalom nyíltan szövetségre lépett a reakciós társadalmi erőkkel. Brutális terror következett az országban, lángra lobbantak az inkvizíció máglyái. A reakció hosszú időre győzött Franciaországban.

De ha győzött is, bizonyos idő múltán mégsem tudta teljesen feltartóztatni a haladó társadalmi eszmék előrenyomulását, amelyek rövid időre újból erőre kaptak, például a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején.

A társadalmi ellentétek kiéleződése mindenekelőtt az erők további polarizálódásához vezetett. A negyvenes években a francia protestantizmus teljesen szakított a humanizmussal, és átalakult Kálvin szigorú, zord, fanatikusan kérlelhetetlen vallásává. A kálvinisták nem kevésbé dühödten üldözték a humanista szabadgondolkozást, mint az ortodox katolikusok.

Ugyanakkor ezekben az években az újabb progresszív áramlatok egész sorával erősödött a haladó gondolkodás. Az ötvenes évek elején jelent meg például La Boétie (1530—1563) „Az önkéntes szolgaságról" című értekezése. E sajátságos publicisztikai mű szerzője határozottan elítéli az abszolutizmust, és proklamálja a nép jogát ahhoz, hogy megtagadja az uralkodónak való engedelmességet.

A „PLEJÁD"

A negyvenes évek végén keletkezett a „Plejád" néven ismert irodalmi irányzat, amely nagy hatással volt a francia nemzeti költészet fejlődésére. E kör, amelyet két költő vezetett: P. de Ronsard (1524—1585) és J. Du Bellay (1522—1560), a királyi udvar értelmiségének haladó tagjait foglalta magában, akik szenvedélyesen síkraszálltak az ország teljes nemzeti egyesítéséért. Az egyik első mű, amelyet a kör közzétett (1549-ben), Du Bellay „A francia nyelv védelme és dicsőítése" című irodalmi kiáltványa volt. Du Bellay kiáltványában síkraszállt a nemzeti irodalmi nyelv gazdagításáért és erősítéséért; olyan művek megalkotását sürgette, amelyek az egységes nemzeti állam megerősödését szolgálják. Du Bellay poeta doctus volt. Du Bellay manifesztumában — és Ronsard költői műveiben is — már felbukkantak a klasszicista esztétika későbbi fejlődésének elemei. De sem Ronsard, sem Du Bellay költészete nem maradt meg a klasszicizmus keretei között. Műveikben igen sok a lírai elem is. Ragyogó példái ennek Ronsard őszinte érzelmektől fűtött lírai költeményei, amelyekben a középkori aszkétizmussal, az érzéki, földi szerelmet állítja szembe, és a személyiség sokoldalú kiteljesedésének eszményképét hirdeti.

Még inkább vonatkozik ez Du Bellay műveire. „Sajnálkozások" címen kiadott verseskötete (1558) megdöbbentő képekkel érzékelteti a költő aggodalmát nemzete sorsa felett, a széthullásnak és a függetlenség elvesztésének veszélye miatt. Szatirikus verseiben ostorozza a feudális katolikus reakció képviselőit, és az egyszerű köznemest eszményíti, aki szenvedélyesen szereti szülőföldjét, és kész harcolni annak egységéért.

A XVI. század második felének társadalmi és politikai válsága fontos változásokhoz vezetett az ország kulturális életében. A haladó társadalmi eszmék nem haltak ugyan el, de a század első felének oly sokat ígérő radikális és demokratikus irányzatai egy időre háttérbe szorultak.

A „Plejád" képviselőinek irodalmi munkássága ezekben az években is megőrizte haladó jellegét. Néhány hugenotta írónak is sikerült leküzdenie saját tábora politikai korlátait és kifejeznie a polgárháborúban részt vevő egyszerű tömegek érzelmeit, hangulatát. Agrippa d'Aubigné „Tragikus Poéma" című művének — a francia szépirodalom kimagasló alkotásának — hazafias tárgya a nép szenvedéseinek realista ábrázolása.

Ebben a korszakban a publicisztika fejlődése messze megelőzte a többi műfajét. A hugenotta nemesek tábora nagyszámú értekezést és pamfletet jelentetett meg, amelyek demagóg és reakciós vonásokat mutattak (Hotman, Duplessis, Mornay). A „zsarnokság ellen harcolók" — így nevezték őket — műveikben síkraszálltak a népnek azért a jogáért, hogy megtagadhassa a zsarnokoknak való engedelmességet; csakhogy a nép képviselőinek úgyszólván kizárólag a feudális nagyurakat ismerték el. Az úgynevezett „politikusok" egyre erősödő pártjából olyan jelentős személyiség emelkedett ki, mint Jean Bodin (1530—1596), a híres jogász, történetíró és közgazdász. Főművében, „A köztársaság"-ban Bodin az egységes nemzeti államnak az abszolút monarchia útján való megszilárdításáért száll síkra, és azt a gondolatot fejtegeti, hogy az egyeduralkodó az állami szuverenitás egyedüli hordozója. Ugyanakkor éles határt vont az állami egységet biztosító abszolút monarchia és a zsarnokuralom között. A „politikusok" táborához tartoztak a „Ménippée" című szatíra szerzői is; ez a rendkívül kifejezően megírt pamflet a katolikus liga által 1593-ban összehívott országos rendi gyűlés ellen irányult.

MONTAIGNE

A XVI. század második felében a francia kultúra legkiemelkedőbb alakja Michel de Montaigne (1533—1592) volt. Montaigne a „taláros" nemesek sorából származott; hosszú ideig parlamenti tanácsadó, majd Bordeaux polgármestere volt. „Esszék" című munkája a XVI. századi francia társadalmi gondolkodás legfontosabb alkotása. Az „Esszék" kötetlen formájú elmélkedés történelmi, politikai, de legfőképpen filozófiai és etikai kérdésekről. Montaigne több mint 20 évig írta, és több ízben teljesen átdolgozta művét. Az „Esszék" azt a mélyreható változást tükrözik, amely a XVI. század második felében a francia haladó társadalmi erők tudatában bekövetkezett; ingadozásaikat éppúgy, mint a humanista eszményekhez való hűségüket. A korszak bonyolult történelmi viszonyai nagyban hozzájárultak Montaigne szkeptikus világszemléletének kialakulásához. Montaigne azt hirdette, hogy az embernek joga van a kétkedéshez, az egyházi tekintélyek iránti bizalmatlansághoz. Igaz ugyan, hogy Montaigne az emberi értelemmel szemben is némi bizalmatlanságot táplált, de e szkepszis eszmei lényege alapjában véve mélységesen progresszív. A kétkedésnek elsősorban kritikai funkciói voltak: hogy leleplezze a vallási babonát és fanatizmust, megcáfolja az idealista előítéleteket, és utat nyisson a tapasztalati ismeretek számára. Montaigne dicsőítette a természetet, az ember tanítómesterét látta benne. Az egyszerű nép bölcsességét dicsérte. Montaigne az új történelmi helyzetben tovább fejlesztette a XVI. század első felének humanista eszméit. Montaigne „Esszék" című műve érezhető hatást gyakorolt a haladó nyugat-európai filozófia további fejlődésére, Bacontól

Michel de Montaigne
Metszet. 1688

kezdve egészen a XVIII. századi felvilágosodásig. A XVI. században kiváló eredményeket ért el a francia tudomány, elsősorban a filológia, az orvostudomány és a matematika. E korszak, a már említett humanistákon kívül, nagy tudósok egész sorát adta a társadalomnak. Ilyen volt például Bernard Palissy, a sokoldalú természetkutató és a művészi keramika mestere, Ambroise Paré, a híres orvos, Henri Étienne nyomdász, filológus, egy ragyogó antiklerikális pamflet szerzője.

A FRANCIA MŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET A XVI. SZÁZADBAN

A haladó irányzatok a képzőművészetben is utat törtek. Különösen figyelemre méltók a portré, főként a ceruzarajz-portré terén elért realista vívmányok. Megkapóan árnyalt pszichológiai jellemzésükkel tűnnek ki François Clouet, Pierre Dumoustier és mások alkotásai. A reneszánsz korának francia szobrászata olyan nagyszerű mesterekkel büszkélkedhet, mint Goujon és Germain Pilon. A reneszánsz új eszményeivel kapcsolatos irányzatok (a chambord-i és a fontainebleau-i kastély) kiszorítják az építészetből a gótikus hagyományokat. Kezdetben az új irányzatok az olasz mintaképekhez kapcsolódnak, de később a XVI. század francia építészete egyre önállóbb és eredetibb jelleget ölt (jól példázza ezt a Louvre délnyugati szárnya). A francia reneszánsz legtehetségesebb építészei Pierre Lescot és Philibert Delorme voltak.

IRODALMI IRÁNYZATOK A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. A PRÉCIEUX IRODALOM

A XVII. század első felében új szakasz kezdődik a francia kultúra fejlődésében. Minthogy a társadalmi ellentétek időközben kiéleződtek, az ideológiai áramlatok most határozottabban álltak szemben egymással, mint az előző történelmi időszakban. A francia nemesség reakciós körei, élükön a feudális arisztokráciával, ezekben az években ideológiai téren nagy aktivitást fejtettek ki. Szemléletük különösen a précieux (finomkodó, mesterkélt) irodalomnak nevezett reakciós és realistaellenes irodalmi irányzatban jutott a legvilágosabban érvényre. A XVII. század első felében a francia finomkodó irodalom felvirágzása egyik megnyilvánulása volt a feudális és katolikus reakció általános előretörésének, amely a nyugat-európai társadalom haladó körei ellen irányult, és már az előző évszázadban megkezdődött.

A finomkodó irodalomban az arisztokráciának azok a kísérletei öltöttek formát, hogy elkülönüljön a társadalom többi rétegétől, és kialakítsa a maga kasztszerűen zárt, modoros kultúráját, mesterkélt irodalmi műnyelvét. Ez a műnyelv kerülte a mindennapi élet dolgainak és jelenségeinek néven nevezését, mert ezt közönségesnek tartotta, és a közérthető megfogalmazást elvont és cikornyás körülírásokkal helyettesítette. Hemzsegtek benne a nyakatekert, keresett fordulatok, a mesterkélt, divatos kifejezések. A finomkodó irodalom legelterjedtebb műfajai a formalisztikus és dagályos nagyvilági líra, valamint az úgynevezett gáláns-heroikus regények voltak. Az effajta sokkötetes regények szerzői szabadjára engedték fantáziájukat, és buzgón, hosszasan regéltek valószínűtlen kalandokról, amelyekbe különféle magas állású hőseik keveredtek. Az volt a céljuk, hogy gazdag színpompával kápráztassák el az olvasót, és a képzelt nagyság dicsfényével övezzék az arisztokráciát.

A finomkodó esztétika melegágyai a XVII. század első felében alakult különféle nagyvilági szalonok voltak. E szalonokban költői versenyeket és színielőadásokat rendeztek, társalgás közben meghatározták a nagyvilági viselkedés szabályait, ítéleteket mondtak az irodalmi újdonságokról és megállapították a „précieux" műnyelv alapelveit. A XVII. század első felében de Rambouillet márkinő szalonja volt a legbefolyásosabb e szalonok közül; ez volt a Richelieu kormányával szemben álló arisztokraták fő gyülekezőhelye.

DESCARTES

Franciaországban a XVII. század első felének kulturális vívmányai a klasszicizmus esztétikájának fellendülésével és a racionalizmus filozófiájának fejlődésével függnek össze.

A francia racionalista filozófia megalapítója és legkiválóbb képviselője René Descartes (1596—1650), a híres gondolkodó és tudós volt. Descartes — „taláros" nemesek sarja — 1629-ben Hollandiába költözött, hogy megszabaduljon a katolikus egyháztól, amely durván beleszólt tudományos munkásságába. De a burzsoá Hollandiában is, ahol több mint húsz évet töltött, az egyház elkeseredett ellenállásával találkozott. A protestáns teológusok állandó zaklatása elől Stockholmba ment, Krisztina svéd királynő meghívására. Itt is halt meg 1650-ben. Descartes főművei a következők: „Szabályok az értelem vezetésére" (1629 körül), „A világ, avagy tanulmány a fényről" (1633, halála után adták ki, 1664-ben); „Elmélkedések a metafizikáról" (1641); „A filozófia elvei (1644); „A lélek szenvedélyei" (1649).

René Descartes
Frans Hals. 1649

Descartes filozófiai munkássága elsősorban az egyházi skolasztikus ideológia ellen irányult. Az egyházi dogmával, amely az isteni kinyilatkoztatást és hitet nyilvánította a megismerés forrásának, Descartes azt a szilárd meggyőződését szegezte szembe, hogy az emberi értelem korlátlan lehetőségekkel rendelkezik, képes az objektív törvényszerűségek feltárására. Descartes a természet tudományos megismerésére törekedett, pontosabbá tette és tovább fejlesztette a valóság megismerésének racionalista módszerét. Mindebben kora tudományának, különösen a matematikának eredményeire támaszkodott. Descartes legfontosabb műve az „Elmélkedések a metafizikáról", amelyet nem latinul, hanem franciául írt meg. Ebben kidolgozta a jelenségek tudományos elemzésének módszereit, pozdorjává zúzta a skolasztikus előítéleteket.

Mindazonáltal Descartes módszere alapjában véve idealista. Felfogása szerint az emberi lét realitásának fő bizonyítéka a gondolkodás. A gondolkodás elsőbbségét hirdette a léttel szemben, és lebecsülte az érzékelés jelentőségét a megismerés folyamatában. Nem az embert környező valóságban, nem az ember gyakorlati tevékenységében kereste az igazság objektív kritériumát, hanem magának az észnek immanens tulajdonságaiban. A tudományos nézetek világos és evidens voltát tekintette az igazság legfőbb ismérvének. Descartes ezen az úton jutott el ahhoz az állításhoz, hogy az eszmék „velünk születtek", azaz isteni eredetűek.

Descartes filozófiája dualisztikus volt: a tudatnak az anyagtól való elszakításán alapult. Descartes a matériát, amelyet a térben való kiterjedés tulajdonságával ruházott fel, és a szellemet, amely a gondolkodóképesség attributumával rendelkezik, két önálló, egymástól független szubsztancia gyanánt állította szembe. Azt az erőt pedig, amely a különálló testet összekapcsolja a lélekkel, az istenség fogalmában kereste. Descartes-nak ezek a gondolatai alkotják metafizikájának — a descartes-i tan legkonzervatívabb részének — alapját.

Ugyanakkor Descartes-nak az a törekvése, hogy a testet, az anyagot teljesen önálló szubsztan-

ciának tekintse, igen termékenynek bizonyult. „Fizikáján belül az anyag — írta Marx Descartesról — az egyetlen *szubsztancia*, a lét és a megismerés egyetlen alapja."[6] Descartes világnézetének ez a rendkívül progresszív tendenciája elválaszthatatlanul összefügg azokkal a ragyogó eredményekkel, amelyeket mint matematikus (számos fontos geometriai és algebrai felfedezése), továbbá mint fizikus és fiziológus ért el. A descartes-i filozófiában és általában a kor társadalmi gondolkodásában fellelhető ellentmondások végeredményben a burzsoázia kettős helyzetét tükrözték a XVII. század első felének francia társadalmában: viszonylag gyorsan fejlődött, de még nem tudta nélkülözni a nemesi állam segítségét, még nem tudott döntő harcba bocsátkozni a feudalizmust szentesítő ideológiával.

Descartes racionalista tanának haladó tendenciái megtermékenyítőleg hatottak a felvilágosodás XVIII. századi úttörőire, és általában igen fontos szerepet játszottak a haladó francia nemzeti filozófiai hagyomány létrejöttében.

GASSENDI

Materialisták már a XVII. század első felében bírálták Descartes metafizikus rendszerét. A velünk született eszmék descartes-i tanának fő ellenfele Pierre Gassendi volt (1592—1655), a kiváló gondolkodó és természettudós, a XVII. századi francia materialista filozófia legkimagaslóbb képviselője.

Marx a következő módon jellemezte ezt az ideológiai vitát: „A XVII. század *metafizikájának*, amelyet Franciaországban kivált *Descartes* képviselt, születése órájától kezdve megvolt az *antagonistája* a *materializmusban*. Személyileg Descartes-tal szemben *Gassendinek*, az *epikureus* materializmus felújítójának alakjában lépett fel."[7] Gassendi már 1624-ben, „Arisztotelész követői ellen" című művében, Descartes oldalán felvette a harcot a középkori skolasztikával. Ugyanakkor élesen bírálta Descartes filozófiájának dualizmusát, azt a törekvését, hogy szembeállítsa egymással a tudatot és az anyagot. Gassendi materialista alapon oldotta meg a gondolkodás és a lét viszonyának kérdését, és az érzékelést nyilvánította a megismerés legfőbb forrásának.

Gassendi az anyag szerkezetéről szóló tanában Epikurosz felfogásából indult ki. Azt tanította, hogy az anyag örök és elpusztíthatatlan, a tér és az idő — a valóság objektív kategóriái — végtelen és örökkévaló. Hangsúlyozta az embernek a földi boldogságra, szükségleteinek kielégítésére való jogát; Gassendi tehát az etika terén is Epikuroszt követte. Etikai nézeteit tudatosan szembe szegezte az egyház aszketikus világszemléletével. A reakciós tábor képviselői Gassendi epikureus filozófiáját erkölcstelenséggel vádolták. Műveiben — amelyek közül a legfontosabb („A filozófia rendszere") halála után, 1558-ban jelent meg — Gassendi azt tekintette feladatának, hogy meghiúsítsa ezeket a kísérleteket, és helyreállítsa Epikurosz erkölcsi szemléletének valóban humanista vonásait.

Gassendi tanítása nem volt következetes. Filozófiájában materialista tendenciák a teológiának tett engedményekkel, az isteni gondviselés elismerésével párosultak. Ezek az engedmények azonban nagyrészt külsődleges és kényszerű jellegűek voltak.

Gassendi filozófiája tehát, bár voltak bizonyos ellentmondásai, igen fontos történelmi szerepet töltött be. Hatással volt többek között a haladó francia irodalom fejlődésére. Gassendi követője volt például Cyrano de Bergerac, ez az eredeti és haladó szellemű író. Molière és Lafontaine világnézetére is erősen hatottak Gassendi tanai. Gassendinek az ország irodalmi életére gyakorolt hatása tehát elsősorban a realista tendenciák fejlődésével függött össze, és ezért különösen a XVII. század második felében vált érezhetővé.

[6] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 124. old.
[7] Ugyanott, 125. old.

A XVII. század első felében lezárult az a korszak, amelyre a francia abszolutizmusnak a vele szemben álló centrifugális erőkkel folytatott küzdelme nyomta rá bélyegét; e korszak rendkívül fontos jelensége volt a klasszicizmus esztétikájának felvirágzása. Ezt az esztétikát az értelem kultusza hatotta át, és kétségtelenül voltak olyan vonásai, amelyek a racionalizmus filozófiájával hozták rokonságba. A klasszicista művészet az antik világ iránti hódoló tisztelet jegyében alakult ki, és állandó harcban állt az ellenreformáció reakciós ideológiai áramlataival. A klasszicizmus „a természet utánzását" hirdette, és a művészi alkotás legfőbb feladatának olyan monumentális művek létrehozását tartotta, amelyeket a polgárosodás szelleme hat át, s amelyek hősi alakokat dicsőítenek, olyanokat, akik az értelem parancsának és a köz iránti kötelességnek engedve mellőzni tudják személyes érdekeiket és érzelmeiket. A klasszicista művészet egyik kedvelt témája az egyéni érzés és a győzedelmeskedő kötelesség közötti konfliktus. De a klasszicizmusban a haladó s a környező világ megismerését előmozdító tendenciák ellentmondásos módon formalizmussal és mesterséges szabályokkal, a túlhajtott józanság és az elvontság vonásaival társulnak, amelyek korlátozták a valóság realista megértését. Ilyen volt például a hármas egység híres szabálya, vagy a költői műfajoknak témájuk alapján „magasabb" és „alacsonyabb rendűekre" való felosztása.

A klasszicizmus esztétikájának e formalista vonásait, amelyek béklyóba verték a művészek alkotó erejét, a nemesi állam kényszerítette rájuk, hiszen az volt a törekvése, hogy a társadalmi élet és a kultúra minden területét szabályok közé merevítse. A XVII. század közepéig azonban a klasszicizmus esztétikájának haladó vonásai voltak előtérben. A korszak költői és művészei, a klasszicizmus esztétikai szabályait követve, meg tudták ragadni a környező élet társadalmi ellentmondásait, méghozzá nagy művészi kifejező erővel. Részben tanúsítja ezt a francia irodalmi klasszicizmus megalapítójának, François Malherbe költőnek (1555—1628) az életműve, amely jelentős helyet foglal el a francia irodalmi nyelv történetében. De sokkal inkább vonatkozik ez olyan művészek alkotásaira, mint Pierre Corneille, a kiváló drámaíró és Nicolas Poussin, a legnagyobb francia klasszicista festőművész.

AZ ABSZOLUTIZMUS KULTÚRPOLITIKÁJA

Az abszolutista hatalom a kultúra területén is a központosítás politikáját követte. Az ország szellemi életére is ki akarta terjeszteni ellenőrzését. Richelieu egyik ilyen célú intézkedése a francia akadémia megalapítása volt (1634-ben). Az új intézmény elsősorban a francia nyelv szótárának, majd nyelvtanának elkészítésén dolgozott. A kormány az akadémia útján igyekezett befolyásolni az irodalmi élet fejlődését. Hasonló megfontolások késztették arra is, hogy 1648-ban megalapítsa a Királyi Festészeti és Szobrászati Akadémiát.

Az abszolút monarchia arra törekedett, hogy az udvarhoz vonzza a legkiválóbb írókat, a klasszicista képzőművészeket, és felhasználja szolgálataikat. Engedelmességet követelt tőlük, és igyekezett befolyásolni művészi elveiket. Meggátolta, hogy műveikben túlságosan kritikai vagy nyíltan realisztikus tendenciák érvényesüljenek. Az ebből fakadt összeütközések mély nyomot hagytak Corneille és Poussin munkásságán.

CORNEILLE

Pierre Corneille (1606—1684) Rouenben született, polgári családból; apja író volt. Corneille egy ideig a roueni parlament tagja volt, de később teljesen az irodalomnak szentelte életét. A drámaíró Corneille irodalmi tevékenységének kimagasló szerepe volt a francia színművészet kialakulásá-

ban. Franciaországban Corneille volt az első, aki tragédiáiban általános érvényű nemzeti problémákat tárt fel és oldott meg művészi eszközökkel. Corneille legjobb tragédiái — amelyeket Belinszkij szerint a pátosznak hallatlan belső ereje feszít — a korszak izzó politikai küzdelmét tükrözik.

Corneille művészete a XVII. század harmincas és negyvenes éveiben éri el zenitjét. A francia irodalom történetének fontos mérföldköve volt Corneille „Cid" című tragikomédiájának bemutatója (1636). A hazafiság költői remeke volt ez a mű. Corneille a „kötelességnek" azt az avult értelmezését bírálta benne, amely a feudális múlthoz, a nemzetségi és kasztfogalmakhoz kapcsolódott; helyébe azt az elvet állítja, hogy szolgálni kell az államot, a haza üdvét. Műveiben szenvedélyesen ostorozza a feudális nagyurak cselekedeteit, és eszményi hősként egy közkatonát állít elénk, aki kizárólag egyéni érdemeire támaszkodik. Korához viszonyítva nagyon merészen ábrázolja Corneille a királyt is. Ingadozó, habozó embernek mutatja be, aki kénytelen számolni a különféle társadalmi csoportok véleményével, még a „nép szájával" is. Corneille e hősi életszemlélettől átitatott, kifejező erejű művében sok vonatkozásban bátran áttörte a klasszicizmus szabályainak merevségét. A nagy drámaíró progresszív művészi törekvései nyugtalanították az udvari köröket. Az arisztokraták valósággal ráuszították a vele szemben ellenséges „précieux" írókat. Megkezdődött a híres „vita a »Cid«-ről", amelynek Richelieu bíboros beavatkozása vetett véget. „A francia akadémia véleménye a »Cid«-ről", amelyet Richelieu sugalmazott, megrótta az írót, és felszólította, hogy fenntartás nélkül kövesse a klasszicista poétika előírásait.

Corneille következő két kiváló tragédiájában — „Horatius" és „Cinna", mindkettőt 1640-ben vitték színre — a római történelem motívumaihoz nyúlt vissza, és tragikus megvilágításban ábrázolta azt a konfliktust, amely az egyéniség törekvései és a jogait elnyomó monarchikus állam között keletkezik. Egyszersmind igazolta az utóbbi győzelmét: hangsúlyozta a monarchia előtt álló feladatok történelmileg haladó voltát, és azt követelte, hogy az ember sztoikusan engedelmeskedjék az állampolgári kötelesség parancsainak.

A negyvenes évek második felétől fogva Corneille művészi alkotó módszerében jelentős változások történtek. Műveinek többsége ekkor már voltaképpen nem tragikus kicsengésű. A társadalmi valóság ellentmondásainak reprodukálása felszínesebbé válik. Corneille továbbra is korának kimagasló és haladó írója volt, de műveinek leleplező és kifejező ereje előző korszakához képest gyengült.

POUSSIN

Nicolas Poussin (1594—1665) életrajza nem bővelkedik külső eseményekben. Elvhű és hivatásában elmélyedt élete mindenekelőtt művészi kísérletezéseinek és útkereséseinek története. 1624-től Rómában élt. Sok időt áldozott az antik kultúra és az olasz festészet tanulmányozására. Önálló festői egyénisége a harmincas években alakult ki („Flóra birodalma", „Jézus levétele a keresztről" stb.). Poussin legjobb képei a humanizmus eszméit sugározzák, és az emberi szellem nagyságát dicsőítik. Képeit nemcsak a tartalom eszmei mélysége jellemzi, hanem a kifinomult mesterségbeli tudás is, rajzban és koloritban egyaránt. Az általánosításra törekvő fennkölt ábrázolás ugyanúgy jellemző rájuk, mint a harmonikus, belsőleg kiegyensúlyozott, logikailag szigorúan végiggondolt, néha kissé túlságosan elvont kompozíció. 1640-ben Poussin kénytelen volt engedni XIII. Lajos kívánságának, és Párizsba ment, hogy állami megrendeléseknek tegyen eleget. A Louvre folyosóit kellett falfestményekkel díszítenie. De már 1642-ben sikerült visszatérnie Rómába, és itt is maradt élete végéig. A művész alkotó tevékenységének új, és egyúttal utolsó fejezete kezdődött az ötvenes években. Ekkor főként tájképeket festett („Tájkép Polüphémosszal", „Az évszakok" sorozat stb.); panteisztikus felfogással áthatott, fenséges természeti képeiben váltotta valóra a heroikus szépségről és harmóniáról alkotott elképzeléseit.

REALISTA TENDENCIÁK AZ IRODALOMBAN

A XVII. század első felének francia kultúrájában a szó tulajdonképpeni értelmében vett realista motívumok is fellelhetők, bár a kor irodalmában még eléggé kezdetleges formában, ritkán tűnnek elő és nem váltak irányzattá. Bizonyos realista vonások jellemzik Sorel „Francion igaz komikus története" (1623) és Scarron „Komikus regény" (1651—1654) című társadalmi regényeit. Mindkét író az egyszerű emberek szokásai és életrendje iránt érdeklődött. Regényeiket azonban még mindig a szűk értelemben vett paródiaszerűség jellemzi. Hőseik lelki életének elemzésében nem tudtak elmélyülni. De elbeszélésükben sok az éles megfigyelés, híven írják le azokat a terheket, amelyek az abszolutisztikus Franciaországban az egyszerű embereknek jutottak osztályrészül.

CYRANO DE BERGERAC

A kor haladó francia irodalmának kimagasló alakja Cyrano de Bergerac (1619—1655), két fantasztikus „tudományos" regény szerzője. Cyrano de Bergerac, a szabadgondolkodó író, Campanella és Gassendi követője volt. Első regényének címe: „A másik világ, avagy a Hold államai és birodalmai" (1647—1650). Cyrano a holdutazásokról és a Hold lakosainak szokásairól írva utópisztikus formában saját demokratikus és lázadó társadalmi nézeteit fejtette ki. Cyrano regényét a világ tudományos megismerésének szenvedélye, materialista tendenciák és harcos ateizmus hatják át. Cyrano olyan tudományról ábrándozott, amely az emberiség üdvére át tudja alakítani az életet, és korát messze megelőzve sok olyan tudományos és technikai hipotézist állított fel, amelyeket a jövő igazolt. A köztársasági rendszer híve volt, és elítélte az igazságtalan, hódító háborúkat.

A REALIZMUS A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

Ebben az időszakban a realista tendenciák nagyobb erővel törtek utat maguknak a képzőművészetben, mint az irodalomban. Erről tanúskodnak Jacques Callot (1592—1635) művészi rézkarcai, amelyek híven ábrázolják a kor társadalmi ellentmondásait, a nép szenvedéseit, főképpen azokat, amelyeket a háború okozott. Realista vonásokat mutat a Le Nain-fivérek festészete is. A három Le Nain-fivér közül Louis (1593—1648) — volt a legnagyobb művész. Különösen a paraszti élet ábrázolásának volt mestere. De a nehéz és nyomorúságos paraszti életben Louis Le Nain meglátta és a nép egyszerű gyermekeinek alakjában mindig megmutatta a ragyogó értelmet és a nemes emberi méltóságot. Ezek a tendenciák szöges ellentétben álltak a klasszicizmus esztétikájával, amely szerint az egyszerű emberek életét csak komikus beállításban volt szabad ábrázolni.

X. FEJEZET

SPANYOLORSZÁG A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. SPANYOLORSZÁG GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Spanyolország a XV. század vége felé befejezte a reconquistát. Kasztília és Aragónia 1479-ben történt egyesülésének eredményeképpen egységes állammá vált, és egycsapásra Európa vezető államai közé került. Magába foglalta csaknem az egész Pireneusi-félszigetet, kivéve nyugati részét, Portugália területét. Spanyolországhoz tartoztak a Baleári-szigetek, Szardínia, Szicília és 1504-től a nápolyi királyság. Az ország népessége szerény számítások szerint is hét és félmillióra rúgott, de az sem kizárt, hogy ebben az időben már elérte a tízmilliót. Spanyolország — a XVI. századi ipari fejlődés s a városok felvirágzása ellenére — továbbra is agrárország maradt. Elmaradott mezőgazdaságában nem mentek végbe olyan gazdasági változások, mint Angliában vagy a korabeli Európa más, gazdaságilag fejlett országaiban.

AZ AGRÁRRENDSZER

Spanyolország legtöbb vidékén a mezőgazdaság fő ága a juhtenyésztés volt. Évente kétszer több millió juhot hajtottak végig a félszigeten. A sűrűn lakott vidékeken a nyájakat a széles utakon (cañada-kon) terelték, a lakatlanabb területeken pedig hagyták messzire elszéledni. A parasztok úgy próbáltak védekezni a nyájak pusztításai ellen, hogy bekerítették földjeiket. Ez azonban a gazdag juhtenyésztők szövetségének, a Mestának az ellenállásába ütközött.

A Mesta hatalma a XVI. század elején érte el tetőpontját, mivel a nyugat-európai országok textiliparának fejlődése erősen megnövelte a gyapjú iránti keresletet; a Mesta nagy haszonnal szállított gyapjút Flandriába, Franciaországba és más országokba. A juhtenyésztés a kincstári jövedelem fontos forrásává vált. A királyi hatalom erőteljesen támogatta a Mestát, nem törődve azzal, hogy a szövetség tevékenysége pusztító hatással van az ország egész mezőgazdaságára. Az 1489. évi királyi dekrétum feljogosította a Mestát arra, hogy szabadon használja a közös legelőket. Az 1501-ben kiadott dekrétum alapján a Mesta bármely tagja állandó bérletbe kapott meg minden olyan földterületet, amelyen nyájai egy idényen át vagy akárcsak néhány hónapig is legeltek, ha a föld addigi használója ez idő alatt nem tiltakozott. A XVI. században több olyan törvényt hoztak, amelyek kimondták, hogy a szóban forgó törvény kibocsátását megelőző 10—12 év folyamán feltört földeket legelőnek kell tekinteni. Ily módon a törvényhozás ürügyet szolgáltatott a Mestának a paraszti földek elfoglalásához, a királyi hivatalnokok és bírák pedig segítségére voltak a szántóföldeket körülvevő növények elpusztításában.

Még súlyosabbá tette a parasztság helyeztét a nagyszámú állandó és rendkívüli adó. Az egye-

nes adót (servicio-t), amelyet azelőtt rendszertelen időközökben szedtek, 1510-ben állandósították. Összege a XVI. század közepéig háromszorosára nőtt.

A gyakori rossz terméstől és éhínségtől sújtott, nehéz körülmények között élő parasztok közül sokan az uzsorások hatalmába kerültek, s ez végleg betetőzte anyagi romlásukat. A gabonatermelés gyors hanyatlása, és az élelmiszerek drágulása miatt nyugtalankodó kortezek (rendi gyűlések) gyakran panaszolták, hogy az uzsorások alacsony áron veszik meg a még álló gabonát a megszorult a parasztoktól, hitelbe adnak el nekik tenyészállatokat, és oly magas kamatra kölcsönöznek pénzt, hogy parasztoknak nincs módjukban törleszteni. Így az uzsorások szinte ingyen kaparintják meg a paraszti földeket. „A legfőbb, ami tönkreteszi a királyságok parasztjait és minden bizonnyal végképp romlásba dönti őket — a hitelbe való vásárlás." A rendi gyűlés már 1528-ban megállapítja: „A parasztokat olyan súlyos terhek nyomják, hogy közel állnak a teljes tönkrejutáshoz." 20 évvel később a rendi gyűlésen ismét szó esik arról, hogy a parasztok hatalmas területeket hagynak parlagon igásállatok hiánya miatt, és az ínséges években kénytelenek eladni minden vagyonukat. A termőterület csekély volta és a parlagon heverő földek roppant tömege feltűnt az országban megfordult külföldieknek is.

A földek új tulajdonosai sem tudták megváltoztatni a gazdálkodás módszereit. A mezőgazdasági technika rendkívül kezdetleges volt. Csak délen — Andalúziában, Granadában és Valenciában — folytattak továbbra is nagy méretekben öntözéses gazdálkodást a mór parasztok (moriszkók), a reconquista befejezése után az országban maradt arabok és berberek keresztény hitre tért utódai. Szőlőt és eperfákat telepítettek, olajbogyót, cukornádat, datolyát, narancsot és citromot termesztettek. Az ország mezőgazdasági termeléséből még a helyi szükségletek kielégítésére sem futotta. Egész Észak-Spanyolország gabonabehozatalra szorult.

Az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése a spanyol falun nem vezetett a kapitalista termelési mód kialakulásához. Ellenkezőleg: a feudális viszonyok konzerválódását, a mezőgazdaság hanyatlását segítette elő.

Az egykori spanyol tartományok, amelyek a XV. század végén az egyesített állam tartományai lettek, megőrizték önálló történelmi fejlődésük sajátosságait. Így a parasztság helyzete az ország egyes területein különböző volt.

Aragóniában fennmaradt a személyileg függő jobbágyság intézménye. A feudális urak továbbra is a parasztok teljhatalmú tulajdonosai voltak. Földesúri beleegyezésre volt szükség a parasztok házasságkötéséhez; a jobbágyot bármikor megfoszthatták vagyonától, és bírói ítélet nélkül bebörtönözhették. Számos grand élhetett pallosjogával, a paraszt előzetes kihallgatása nélkül is. A jobbágyi kötöttség legsúlyosabb formáját a XVI—XVII. században jogilag is megerősítették Aragóniában: a feudális urak érdekeit védelmező aragon jogászok, a római jogra hivatkozva, műveikben egy szintre helyezték a parasztokat a római rabszolgákkal. Ily módon igyekeztek bizonyítani, hogy a földesúr rendelkezhet parasztjainak élete és halála fölött. Az aragóniai parasztok terhei különösen súlyosak voltak: fizetniük kellett a legeltetésért, a halászatért, az örökösödés jogáért, a gabonaőrlésért és a kenyérsütésért is. A feudális urak kisajátították a gyermektelenül elhalt parasztok vagyonát.

Katalóniában a XV. század végi nagy parasztfelkelések a parasztok legsúlyosabb személyi kötöttségeinek („rossz szokások") felszámolásához vezettek. A paraszt megválthatta személyi szabadságát. Egyes földesurak azonban önkényesen szabták meg a megváltás összegét, vagy egyenesen megtagadták a parasztok felszabadítását. Így ezen az országrészen sem szűnt meg teljesen a sokoldalú jobbágyi elnyomás.

Kasztíliában a parasztság többsége személyileg már régóta szabad volt. A parasztok csak viszonylag kicsiny része maradt a földesurak joghatósága alatt; ezeket számos szolgáltatás terhelte (a kecskék és juhok nyírása, az ingó vagyon utáni adó stb.). A szabad parasztok a föld használatáért

a szokás által meghatározott cenzust fizették. Joguk volt elhagyni telküket és más vidékre költözni. Ebben az időben a parasztok egy része — földnélkülivé vált, s egyre nőtt a nincstelen zsellérek (peonok) rétege, akik gyakran kénytelenek voltak pusztán szállásért és élelemért munkát vállalni. Sokan elhagyták lakóhelyüket, és hajléktalan koldussá vagy csavargóvá lettek. Különösen nehéz volt a Spanyolország déli vidékein élő moriszkók helyzete. Elűzték őket legjobb földjeikről, s az itt letelepedett spanyol feudális urak hatalmába kerültek. Járadékot fizettek földesuruknak, magas adókat az államnak és egyháznak.

PARASZTMOZGALMAK A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. században — a parasztság egyre fokozódó elnyomorodásának időszakában — elkeseredett osztályharc dúlt a spanyol falun. A parasztok szívósan ellenálltak a paraszti földtulajdon és közföldek kisajátítására irányuló törekvéseknek, s ezzel bizonyos mértékben akadályozták a Mesta tevékenységét, amely annyi kárt okozott az ország mezőgazdaságának.

A társadalmi ellentétek Aragóniában éleződtek ki leginkább. A parasztok szökéssel próbáltak könnyíteni sorsukon; néha egész falvak kerekedtek fel. 1539-ben Fabare falu földesura elkobozta a parasztok minden ingó és ingatlan vagyonát, büntetésül, amiért elhagyták a falut. A parasztok gyakran kérelmezték a királytól, hogy egyik vagy másik helységet vegyék fel a koronabirtokok közé, azt remélve, hogy ily módon megszabadulhatnak a földesúri önkénytől.

Időnként helyi jellegű felkelések robbantak ki. Ezek közül a legnagyobb a Pireneusok déli lejtőjén elterülő Ribagorsa grófságban 1585-ben fellángolt mozgalom volt. A csapatokba verődött felkelők vezéreket választottak, s az egész grófságot hatalmukba kerítették. Csatlakoztak a spanyol parasztokhoz a moriszkók is. A felkeléstől megrémült aragón rendi gyűlés rendeletet bocsátott ki: mindenki, aki földesura ellen fegyveresen fellázad, halállal bűnhődik. A felkelést csak a grófságnak a koronabirtokokhoz való csatolása után sikerült elfojtani.

Ebben az időszakban a katalán parasztok között is felkelések törtek ki, amelyeknek fő célja a jobbágyi függőség teljes felszámolása volt.

AZ IPAR FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XV. század végén, de különösen a XVI. század elején Spanyolország városaiban és a városok környékén virágzásnak indult a kézműipar. Az iparban — a szétszórt és központosított manufaktúra formájában — megjelentek a tőkés termelés egyes elemei is.

A kereskedelem, a bankügyletek és az ipar legjelentősebb központja Sevilla lett. Felvirágzását elsősorban az amerikai gyarmatokkal folytatott kereskedés monopoljogának köszönhette. Külvárosaiban posztót, szappant, porcelánárukat és selymet termeltek, az utóbbiból jóval többet, mint Granadában. Sevilla nemcsak Spanyolország különböző területeivel és az amerikai gyarmatokkal tartott fenn élénk kereskedelmi kapcsolatot, hanem Antwerpennel, valamint angol, dél-francia, olasz városokkal és több afrikai kikötővárossal is.

A spanyol ipar kitűnő minőségű posztót és selymet állított elő. Az egyik legnagyobb ipari városban, Toledóban, a XVI. század derekán több mint 50 000 iparost és bérmunkást foglalkoztatott a posztó- és selyemszövetgyártás, holott 1525-ben még csak 10 000-en dolgoztak a termelésnek ebben az ágában. Toledo híres volt fegyverműveseiről és tímárairól is. Asturiában és Vizcayában fejlődésnek indult a hajóépítőipar.

Az előállított finomposztó mennyisége és főképpen minősége tekintetében az elsők között volt Segovia. Fejlett fazekasipar volt Sevillán kívül Malagában, Murciában, Talaverában és más városokban. Egyes városok szűkebb iparágakra specializálódtak: Cuencában például szinte kizárólag-

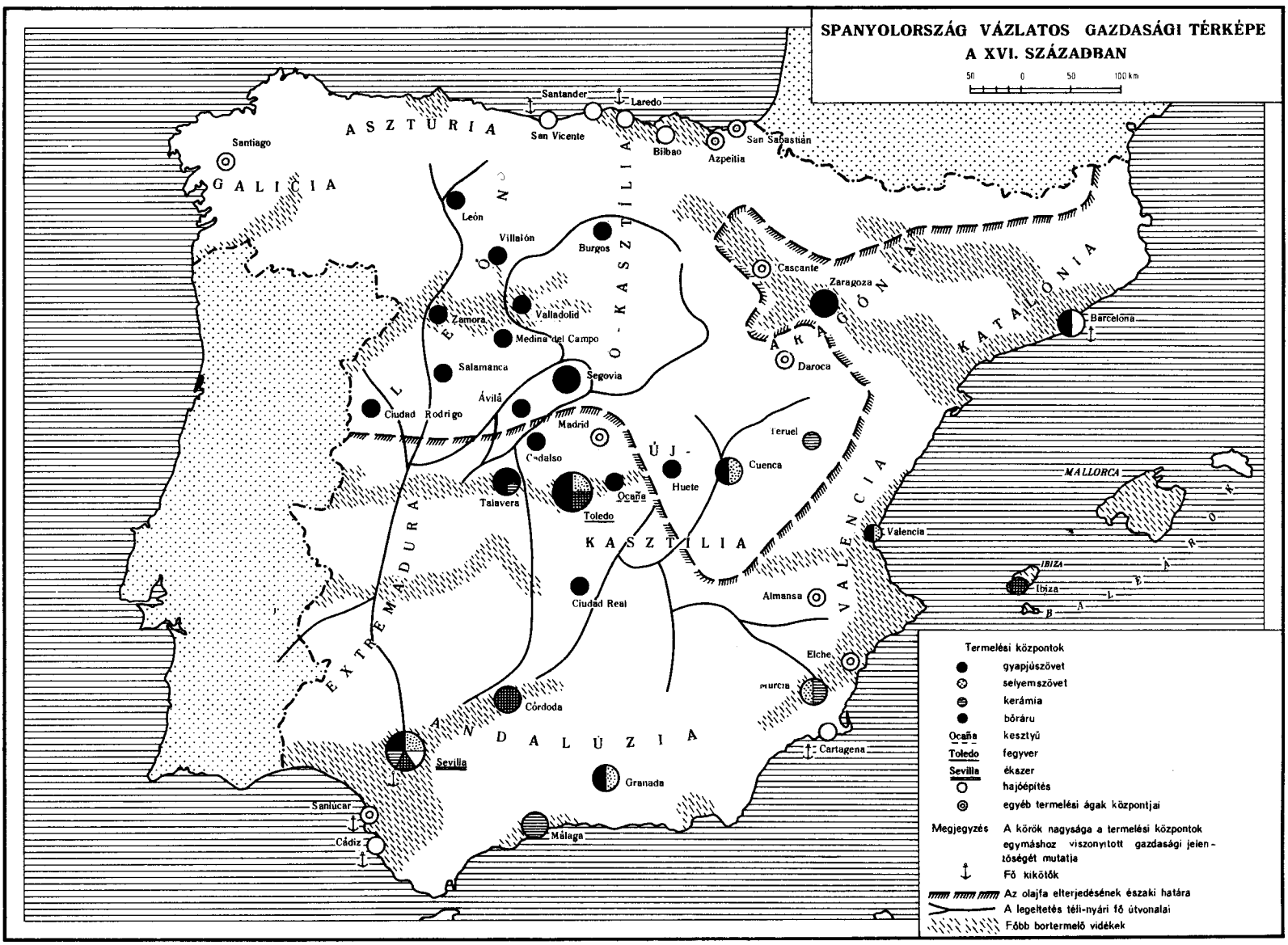
SPANYOLORSZÁG VÁZLATOS GAZDASÁGI TÉRKÉPE
A XVI. SZÁZADBAN
50 0 50 100 km
ASZTÚRIA
GALICIA
LEÓN
O-KASZTÍLIA
ÚJ-KASZTÍLIA
ARAGÓNIA
KATALÓNIA
VALENCIA
EXTREMADURA
ANDALÚZIA
BALEÁROK
MALLORCA
IBIZA
Santiago
Santander
Laredo
San Vicente
Bilbao
Azpeitia
San Sebastián
León
Villalón
Burgos
Cascante
Zaragoza
Barcelona
Zamora
Valladolid
Medina del Campo
Salamanca
Segovia
Daroca
Ávila
Ciudad Rodrigo
Madrid
Teruel
Cadalso
Cuenca
Huete
Talavera
Ocaña
Toledo
Valencia
Ciudad Real
Almansa
Elche
Murcia
Córdoda
Cartagena
Sevilla
Granada
Sanlúcar
Cádiz
Málaga
Termelési központok
gyapjúszövet
selyemszövet
kerámia
bőráru
Ocaña kesztyű
Toledo fegyver
Sevilla ékszer
hajóépítés
egyéb termelési ágak központjai
Megjegyzés A körök nagysága a termelési központok egymáshoz viszonyított gazdasági jelentőségét mutatja
Fő kikötők
Az olajfa elterjedésének északi határa
A legeltetés téli-nyári fő útvonalai
Főbb bortermelő vidékek

különböző színű posztósapkákat gyártottak az észak-afrikai piac számára. Ocañában pedig kesztyűket készítettek.

Nagy manufaktúra típusú üzemek alakultak ki a posztóiparban (egyes segoviai műhelyekben például 200—300 munkás dolgozott). Ilyenek voltak a sevillai, granadai és burgosi pénzverdék is. A szétszórt manufaktúra Toledo, Segovia, Sevilla, Cuenca és más városok környékén indult fejlődésnek. Kortársak tanúsága szerint a sevillai textilipar a XVI. század első felében 130 000 embert foglalkoztatott; ez a szám magában foglalja azokat a fonómunkásokat is, akik jórészt a falvakban éltek, és otthon dolgoztak a felvásárlók számára.

A kézműipar fellendülését és az ipari termelés fejlettebb formáinak kialakulását több körülmény idézte elő. A spanyol hidalgóknak — a köznemeseknek, a nemrég felfedezett Újvilág meghódítóinak és kifosztóinak — élelmiszerekre, ruházatra és fegyverre volt szükségük. Az amerikai gyarmatok bőségesen vásároltak spanyol árukat, s ezekért arannyal és ezüsttel fizettek. Spanyolország ily módon biztosította a nagyobb üzemek létesítéséhez szükséges tőke felhalmozását.

A termelés növekedését elősegítette a nagyszámú munkáskéz felszabadulása is; a parasztok szökése a falvakból tömeges méreteket öltött. Egyes helyeken a koldusokat és csavargókat erőszakkal kényszerítették munkára. 1551-ben jellemző folyamodványt terjesztettek elő Katalónia rendi gyűlései: kérték, hogy minden ezernél nagyobb lélekszámú mezővárosba külön hivatalnokokat küldjenek ki azzal a megbízással, hogy letartóztassa és ipari munkára kényszerítse a csavargókat.

De a spanyol ipar általános fejlettségét tekintve messze elmaradt Európa fejlett országainak iparától. A természeti kincsekben gazdag ország bányászata például igen alacsony színvonalon állott.

A tartományok az ország egyesülése után is megőrizték gazdasági elkülönültségüket, ezért a belső kereskedelem nem fejlődött kellőképpen, annak ellenére, hogy kereskedelmi központok jöttek létre az országban: a vásárairól híres Medina-del-Campo, Burgos stb. A gazdasági elkülönültséget konzerválták a tartományi kiváltságok, s az egyes grandok és városok kiváltságai, amelyek akadályozták a szomszédos területekkel való kereskedelmet. Kasztília határain továbbra is rengeteg vámhivatal működött.

Spanyolországban a behozatal még a gazdasági virágzás idején, a XVI. század elején is meghaladta a kivitelt; az utóbbiban a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek voltak túlsúlyban: olivaolaj, bor, gyümölcsök, bőrök, de mindenekelőtt a gyapjú és a fémek. Jellemző, hogy Spanyolország posztóiparának fénykorában, a XVI. század első felében, a gyapjúkivitel nem csökkent, hanem inkább növekedett. 1512-től 1557-ig a kiszállított gyapjú mennyisége háromszorosára emelkedett. Vasat még akkor is exportáltak Franciaországba, amikor hadiállapot volt a két ország között. A spanyol textilipar nemcsak hogy a külső — európai — piacot nem hódította meg, hanem a belső piacon sem volt versenyképes a németalföldi, angol, francia árukkal szemben. A spanyol nemesség szívesebben vásárolt külföldi árut, s ezzel hozzájárult a honi ipar sorvadásához. A hanyatlás jelei már a XVI. század harmincas éveiben felszínre törtek. Ebben az időben a rendi gyűlések gyakran panaszkodtak a spanyol lábbelik és posztók rossz minőségére. A XVI. század közepétől kezdve rohamosan csökkent az ipari termelés, ami Spanyolország általános gazdasági hanyatlásával függött össze.

I. KÁROLY URALKODÁSA. SPANYOLORSZÁG HELYE A HABSBURG-BIRODALOMBAN

I. Károly spanyol király 1516-ban, anyai nagyatyja, Aragóniai Ferdinánd halála után lépett trónra. Másik nagyatyjának, I. Habsburg Miksának halála után a megvesztegetett német választófejedelmek 1519-ben V. Károly néven a Német—Római Birodalom császárává választották. Így uralma alá került Spanyolország, Itália egy része (Dél-Itália, Szicília és Szardínia), Németalföld,

Franche Comté és a német birodalom. Spanyolországgal együtt birtokába jutottak a frissen alapított gyarmatok az Újvilágban, ahol a gazdaságilag legfontosabb területeket az 1520—1530-as években hódították meg. A franciákkal folytatott háborúban a spanyol csapatok elfoglalták Észak-Itália egy részét. Az 1535. évi hadműveleteik eredményeképpen elragadták a törököktől és Spanyolország hűbéres államává tették Tuniszt, amelyet azonban a törökök hamarosan visszafoglaltak. Közel járt az igazsághoz a kortársaknak az a mondása, hogy Károly birodalmában sohasem nyugodott le a nap. Spanyolország a XVI. században nagyhatalom volt, s a nemzetközi porondon vezető helyet foglalt el. De ezt az államot, amelynek világszerte szétszórt birtokait csak gyenge szálak fűzték az anyaországhoz, belső és külső veszélyek fenyegették.

Károlynak a németalföldi tartományok igen jelentős kiváltságaival kellett számolnia; pénzügyi zsarolásai felháborodást keltettek az országban; a tiltakozás különösen uralkodásának utolsó éveiben erősödött. A német fejedelmek már régóta nem engedelmeskedtek a császárnak, a reformáció és a parasztháború pedig még a fejedelmek szeparatizmusánál is súlyosabban veszélyeztette a császári hatalmat. A Közép-Európa délkeleti részén levő legfontosabb Habsburg-birtokokat a török hódítás veszélye fenyegette. A spanyol partvidék az algíri kalózok szüntelen támadásainak célpontja volt. Végül pedig északon, a Pireneusokon túl, nőtt és erősödött a Spanyolországnál nem kevésbé harcias nagy francia monarchia.

Károly ennek ellenére, Európa összes reakciós erői, elsősorban a pápaság támogatásával, hajthatatlanul folytatta nagyhatalmi politikáját. „Katolikus világbirodalomról" ábrándozott. Állandóan háborúskodott Franciaországgal, a német protestáns fejedelmekkel és más hatalmakkal. A fennhatósága alá tartozó országokban folytatott politikáját világhódító terveinek rendelte alá. Ezt tette Spanyolországban is.

V. Károly, aki Németalföldön született, és ott is nevelkedett, egyáltalán nem tudott spanyolul. 1517-ben flamand tanácsadók kíséretében érkezett Spanyolországba; ezek a tanácsadók elfoglalták a legfontosabb állami és egyházi hivatalokat és kihívó módon viselkedtek. Károly kegyencei nyomban elkezdték a kincstár fosztogatását, amiért a spanyol grandok rendkívül felháborodtak, mivel az állam kifosztását saját elidegeníthetetlen joguknak tekintették. Károly legfőbb gondja az volt, hogy Spanyolországból kipréselje a külpolitikai terveinek megvalósításához szükséges anyagi eszközöket. Abszolutisztikus politikája nem volt tekintettel a hűbérurak és városok jogaira és kiváltságaira.

Károly nehezen érte el, hogy a rendi gyűlések elismerjék Spanyolország királyának; kísérletei, hogy pénzt szerezzen a tartományi rendi gyűlésektől, korántsem sikerültek mindenütt. 1519-ben Toledo városa Kasztília városaihoz kiáltványt intézett, amely magában foglalta a kortezek főbb követeléseit Károllyal szemben: a király ne hagyja el országa területét és ne adományozzon állami méltóságokat idegeneknek; tiltsa meg az aranypénz és a lovak kivitelét. Károly azonban ügyet sem vetett a városok elégedetlenségére. Miután 1519-ben császárrá választották, különböző engedmények és ígéretek árán újabb anyagi támogatást csikart ki Kasztília rendjeitől, majd 1520 májusában Németországba utazott. Ígéreteit nyomban megszegte: királyi helytartó gyanánt egyik külföldi kegyencét, Utrechti Adrián bíborost hagyta az országban. Ez az intézkedése volt a kasztíliai városi kommunák felkelésének, az úgynevezett comuneros felkelésnek a közvetlen oka.

A COMUNEROS FELKELÉS

Aragónia és Kasztília egyesülése után a hidalgókra és a városokra támaszkodó királyi hatalomnak sikerült engedelmességre bírni a főnemességet. A grandok királyi szolgálatba léptek.

A teljes központosítás azonban mégsem valósult meg. Az egykori független államokból alakult tartományok megőriztek bizonyos autonómiát, megtartották adórendszerüket, közigazgatási

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

és bírósági szervezetüket. Kasztíliában, Aragóniában, Katalóniában és Valenciában tovább folytatták működésüket a nemesség, a papság és a városok képviselőiből álló rendi gyűlések. Ezek szavazták meg az adókat és döntöttek a legfontosabb helyi ügyekben. Sokhelyütt, különösen Aragóniában, a grandok megtartották joghatóságukat a vidék lakossága felett. Igazságszolgáltatási és közigazgatási hatalmuk még egyes városokra is kiterjedt. Ez alapot szolgáltatott a főnemesség szeparatisztikus törekvéseihez, és állandó összeütközésekre adott alkalmat az arisztokrácia és a városok között, amelyek rendszerint támogatták — igaz, nem fenntartás nélkül — a királyi hatalom központosító politikáját.

A városok, amint a királyi hatalom csorbítani próbálta önkormányzatukat és kiváltságaikat, nyomban megvonták tőle támogatásukat. A városok, kereskedelmi és ipari fejlődésük ellenére, még sokban megőrizték középkori arculatukat, mind politikai berendezkedésük, mind pedig gazdasági életük tekintetében. A hatalom a városokban az arisztokrácia és a nagy kereskedő tőkések — részben a gazdag céhmesterek — képviselőiből álló oligarchikus felső réteg kezében volt.

A legtöbb szabad városi önkormányzat Kasztíliában maradt meg. Ezért a XVI. század első felében, amikor bekövetkezett az ország központosításának utolsó szakasza, és a királyi hatalom hozzálátott hajdani szövetségesei, a városok jogainak megnyirbálásához, éppen Kasztília városaiban robbant ki a legnagyobb felkelés. A városok mind ez ideig fontos szerepet játszottak a kasztíliai rendi gyűlésekben, amelyeknek követeléseivel Károly oly keveset törődött. Jelentős mértékben a spanyol városok viselték a Károly nagyhatalmi politikájával járó költségek terhét, s ez gátolta gazdasági fejlődésüket.

A mozgalomhoz csatlakoztak a főnemesek is, igyekezve a városok forrongását felhasználni a királyi abszolutizmus által megtört hajdani hatalmuk visszaállítására. Kezdetben támogatta a városokat a kis- és középnemesség is, amely szintén melengetett bizonyos függetlenségi törekvéseket, és elégedetlen volt az idegenek túlságosan nagy hatalma miatt.

A mozgalom szervezeti központja Toledo volt, első ízben itt tört ki a felkelés 1520 áprilisában. Toledóiak voltak a vezérek, Juan de Padilla és Pedro Laso de la Vega főnemesek is. Hamarosan, május—június folyamán gyors egymásutánban csatlakozott a felkeléshez Segovia, Tordesillas, Zamora, Burgos, Madrid, Ávila, Guadalajara, Cuenca, Salamanca, Tero, Murcia és más városok lakossága. A bíboros-alkirály hasztalan igyekezett elfojtani az országszerte futótűzként terjedő lázadást. Toledóból leveleket küldtek mindenfelé, és konföderáció alakítására szólították fel a városokat. A konföderáció központjául Ávilát jelölték ki. 1520. július 29-én a városok Ávilában összegyűlt küldöttei megalakították a „szent juntát" („szent szövetség"), és megesküdtek, hogy életüket adják a „királyért és a juntáért".

A mozgalom ebben a kezdeti időszakban vegyes összetételű volt. Grandok, nemesek és gazdag polgárok is csatlakoztak a felkeléshez, bár túlsúlyban a kézművesek és a plebejusok voltak, akik leginkább érezték az adóprés fokozódó nyomását. Sok városban kézművesek álltak a mozgalom élére; Guadalajarában ács vezette a felkelőket, Burgosban fegyverkovács, kalapos és késgyártó, Ávilában takács, Salamancában gyapjúnyíró és aranyműves. A juntában egy takács képviselte Zamorát, Valladolidot pedig egy szíjgyártó.

A felkelők nem voltak eléggé szervezettek, a városok nem tudtak felülemelkedni egymás közti ellentéteiken, s csupán egy részük küldte el képviselőit Ávilába. De hamarosan olyan esemény történt, amely elősegítette a mozgalom további fejlődését. A királyi csapatok augusztusban iszonyú pusztítást végeztek az ország egyik fő gazdasági központjában, Medina-del-Campóban, mert a város megtagadta, hogy kiszolgáltassa a királyi megbízottnak a birtokában levő tüzérségi felszerelést. A dúlás során leégett több mint 450 épület; hatalmas mennyiségű áru semmisült meg a tűzben, méghozzá csupa olyan, amelyekkel a város látta el egész Spanyolországot. A pusztítás hírére Kasztíliának csaknem minden városa csatlakozott a juntához, „mert — mint a krónikás mondja — a junta

ismétlődő felszólításai a szabadság kivívására, a rossz kormányzat és a jogtalan adók eltörlésére ugyancsak meggyőzőeknek bizonyultak". A felkelők hatalmukba kerítették Valladolidot, a kormány székhelyét is. A junta megfosztotta hivatalától a bíboros-alkirályt, kinevezte Juan de Padillát a hadsereg fővezérévé, aki egész Kasztíliában átvette a hatalmat. A junta rendeleteit minden város köteles volt elfogadni.

De a nemesség és a városok szövetsége nem lehetett hosszú életű. Már az 1520 októberében Károlyhoz intézett feliratban, amely a felkelők célkitűzéseit tartalmazta, napvilágra kerültek kibékíthetetlen ellentéteik. A városok megismételték kívánságaikat, hogy a király Spanyolországban éljen, és csak spanyolokat nevezzen ki a magasabb állami tisztségekre. Ragaszkodtak a rendi gyűlések három évenkénti kötelező összehívásához, és küldötteinek a királyi hatalomtól való teljes függetlenségéhez. Követelték az arany és ezüst kiviteli tilalmát, a hivatalokkal való üzérkedés megszüntetését és a tisztviselők állami ellenőrzését. De a városok nyíltan az arisztokrácia és a nemesség ellen irányuló követeléseket is iktattak a felirat pontjai közé: követelték az arisztokrácia által Izabella halála után kisajátított és szétlopkodott királyi birtokok haladéktalan visszacsatolását a kincstárhoz. Követelték a nemesek adómentességének megszüntetését és a közteherviselést. Végül követelték, hogy a grandoktól és caballeróktól (lovagok) vonják meg azt a jogot, hogy a városi önkormányzatokban vezető tisztségeket töltsenek be.

A nemesség, amelynek kiváltságait veszélyeztették a városi polgárok követelései, visszahúzódott a mozgalomtól. A király kihasználta ezt: az arisztokrácia legbefolyásosabb képviselőiből két új tagot nevezett ki a kormányzótanácsba. Ezek bizonyos engedményeket ígértek a király nevében a nemességnek. Sikerült nekik, a Toledo és Burgos közötti ellentéteket felhasználva, Burgost a király pártjára állítani.

Közben mind nagyobb arányokat öltöttek a városok kézműves és plebejus tömegeinek megmozdulásai. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a mozgalom ebben a szakaszában határozott antifeudális jelleget öltött. A polgárság kinyilatkoztatta, hogy a rendi kiváltságok, a grandok hatalmas földbirtokai és fényűző életmódjuk a királyság elszegényedéséhez vezetnek, a városok viszont Spanyolország erejének és hatalmának forrásai. A városok egy része kivált az ingadozó, kompromisszumra hajló „szent juntából". 1520 novemberében Valladolidban új junta alakult — a „csapatok juntája" —, amely a felkelők legradikálisabb szárnyának álláspontját képviselte, és a „szent juntával" szemben magát nyilvánította a legfőbb hatalomnak Kasztíliában. 1521 tavaszán manifesztumot bocsátott ki, amely szerint „e naptól fogva háború folyik a grandok, caballerók s a királyság minden egyéb ellensége ellen, vagyonuk és palotáik ellen tűzzel, vassal és rombolással". A parasztság is megmozdult. A „csapatok juntája" kényszе-

Spanyol katonák
XVI. századi metszet

rítette a „szent juntát", hogy ne keresse tovább a királlyal való békés megegyezést, hanem készüljön fel a döntő fegyveres összecsapásra.

A felkelők belső ellentétei, a „szent junta" által képviselt gazdag polgárok ingadozása s a grandok és nemesek többségének árulása (a felkelés egyik vezére, Pedro Laso de la Vega is az árulók között volt) meggyengítette a mozgalmat. 1521. április 23-án a „szent junta" rosszul szervezett, vegyes összetételű hadserege Villalar falu mellett teljes vereséget szenvedett. Padillát a junta más vezetőivel együtt elfogták és kivégezték. Kasztília városai meghódoltak. Csupán Toledo védekezett keményen a kormánycsapatok támadásai ellen. Az ellenállás vezére Padilla özvegye, Maria Pacheco volt. Hat hónapi küzdelem után Maria Pacheco belátta, hogy helyzete kilátástalan. Tárgyalásokba bocsátkozott a kormányzattal, majd — félve a börtöntől — rövidesen Portugáliába menekült. Mire Károly 1522 júliusában 4000 német landsknecht (zsoldos) kíséretében visszatért Spanyolországba, a felkelés lényegében véget ért. Nem sokkal ezután, 293 vezető kivételével, amnesztiát kapott a felkelés minden részvevője. Így végződött a kasztíliai szabad városok felkelése.

A tartományok makacs elkülönülése okozta, hogy a felkelés csak Kasztília területére korlátozódott. Szinte nem is érintette az ország déli vidékeit; Córdoba, Sevilla, Granada és Dél-Spanyolország más nagy városai távol tartották magukat a mozgalomtól. Nem csatlakozott Aragónia és Katalónia sem. Valencia önálló felkelés színtere volt, bár történtek kísérletek, hogy kapcsolatot létesítsenek a comuneros mozgalommal. Bár a kasztíliai belső ellentétek egyik forrása a városok közötti vetélkedés volt, mégis „mindenekelőtt a nemesség és városi polgárok közötti mély osztályellentétet használta ki Károly arra, hogy mindkettőt megalázza".[1] A jómódú városi polgárok eleinte — amíg a kizsákmányolt városi néprétegek fellépése radikálisabb jelleget nem kölcsönzött a mozgalomnak — a királlyal való megegyezés útján igyekeztek biztosítani a győzelmet. Az elmaradott spanyol városok kialakuló gazdag polgársága többet nyert volna az ország egyesítésével, mint amennyit a középkori kiváltságokról való lemondással vesztett volna. A kasztíliai önkormányzatok bizonyos mértékben támogatták ugyan a királyi hatalmat, de mindennél jobban ragaszkodtak a maguk kiváltságaihoz, és — mint hangoztatták — „Ferdinánd és Izabella korának jó szokásaihoz" kívántak visszatérni. A céhpolgárság a nemesek és polgárok közötti viszályok ellenére sem tudta rászánni magát, hogy a comuneros felkelés második, legerősebb áramlatát képviselő paraszti-plebejusi antifeudális mozgalom élére álljon. A kézművesek, plebejustömegek és parasztok mozgalma vereséget szenvedett, a polgárság pedig drága árat fizetett következetlenségéért. „Kasztília kommunái fellázadtak — írta a kortársak egyike —, de a sikeres kezdetet szomorú befejezés követte, s a király hatalma, melyet gyengíteni akartak, még inkább megerősödött." A városok nem állhattak többé ellen a király abszolutisztikus törekvéseinek, és a pénzügyi zsarolás mind kegyetlenebb lett. Spanyolország a király nagystílű politikájának eszközévé vált, s ez tönkretette gazdasági életét.

FELKELÉSEK VALENCIÁBAN ÉS MALLORCA SZIGETÉN

A városok elégedetlensége Károly politikájával szemben nemcsak Kasztíliában öltött ennyire nyílt formákat. A kasztíliai önkormányzatok lázadásával csaknem egyidejűleg felkelések robbantak ki Valenciában és Mallorca szigetén.

Valenciában a kézművesek teljesen ki voltak rekesztve a nemesség és a patríciusok vezette városi közigazgatásból. 1519-ben pestisjárvány tört ki a városban; a nemesek és a gazdag polgárok legnagyobb része elmenekült. Nem sokkal ezután olyan hírek terjedtek el, hogy algíri kalózok készülnek megtámadni a várost. A valenciai céhek (számuk mintegy 40—50 volt) tagjai fegyverkezni kezdtek, hogy visszaverjék a várt támadást. A támadás elmaradt, de a kézművesek — a tartományi

[1] *Marx—Engels* Werke. 10. köt. 438. old.

kormányzó követelésének ellenszegülve — nem tették le a fegyvert, és megalakították a „Hermandad" („Testvériség") nevű szervezetet. A szervezet felirattal fordult Károlyhoz. Panaszolta, hogy a főnemesség rabszolgaként kezeli a kézműveseket, és kérte a polgárok fegyverviselési jogának megerősítését, szervezetük törvényes elismerését és a polgárok jogát arra, hogy képviselőket küldhessenek a városi önkormányzatba. A „Hermandad" megválasztotta vezető szervét, a 13 tagú juntát, amelynek tagjai főleg kézművesek voltak (Guillén Sorolla takács stb.). A városban a felkelők ragadták magukhoz a hatalmat. Valencia tartomány más városai is csatlakoztak, s melléjük állt a környék parasztságának egy része is. A felkelők a nemesek megsemmisítését és vagyonuk elkobzását követelték. A városban lerombolták az arisztokraták házait. Az események szakadást idéztek elő a mozgalom vezetői között. A junta egyes tagjai azoknak érdekeit képviselték, „akiknek volt mit veszíteniük". Ezek tárgyalásokba bocsátkoztak Valencia tartomány alkirályával. A tárgyalások azonban kudarccal végződtek. Közben folyt a harc a „Hermandad" csapatai és a nemesi seregek között. Délen a Vicente Peris posztókereskedő vezetése alatt harcoló felkelők sorra aratták győzelmeiket. Ellenállásukat csak 1522-ben tudták megtörni. Peris visszatért városába, és megpróbálta újjáéleszteni a tömegek ellenállását. Barikádokat emeltek a város utcáin. A nemesek és a felkelést nyíltan eláruló úgynevezett mérsékelt polgárok fegyverrel támadtak rájuk. Csapatát szétverték, ő maga elesett a harcban. Véres megtorlás kezdődött. Sorollát a mozgalom többi vezetőivel együtt kivégezték. A valenciai lázadás hatására robbant ki a Mallorca-szigeti felkelés. 1521 februárjában fellázadtak mind a városi kézművesek és kizsákmányolt rétegek, mind a vidék parasztsága. A felkelők az egész szigetet elfoglalták, kivéve Alcudiát, ahová a nemesek, a gazdag polgárok és a hivatalnokok menekültek. 1521—1522 telén a felkelők sikertelenül próbálkoztak Alcudia ostromával. E téli hónapokban a végsőkig éleződött a főnemesség és gazdag polgárság elleni harc: a tömegek a gazdagok kiirtását és vagyonuk szétosztását követelték. Megrohanták a főúri kastélyokat, megölték a nemeseket, feldúlták az arisztokraták, kereskedők és bírósági hivatalnokok házait. 1522 októberében négy gálya érkezett 800 királyi katonával; decemberre a sziget hatalmukban volt. A felkelő parasztok egy része a Baleári-szigetek fővárosában, Palmában keresett menedéket. A királyi csapatok december 1-én kezdték meg a város ostromát. A falakon belül éhínség és pestis tizedelte a védőket. 1523 márciusában Palma megadta magát. A hosszú és véres leszámolás során százával végezték ki a felkelőket.

Fernando Niño de Guevara bíboros inkvizítor
El Greco. 1600—1601

A Mallorca-szigeti felkelés kifejezetten antifeudális jellegű volt. Nemcsak a kézművesek és a városi szegénység, de a parasztok is tevékenyen részt vettek benne; a nemesek, hivatalnokok és gazdag polgárok pedig kezdettől fogva egyesítették erőiket a félelmetes népi mozgalom elleni harcra.

A húszas évek felkeléseinek elfojtása után a megszilárduló abszolutizmus nem talált többé számottevő ellenállásra. A hidalgók, akik a kasztíliai fel-

kelés során átálltak a királyi hatalom oldalára, hasznot húztak az abszolutizmus győzelméből. Fokozatosan hatalmukba kerítették a városok önkormányzatát. A városok képviselői a rendi gyűlésekben ekkor nagyrészt ugyancsak nemesek voltak, akik általában támogatták Károly politikáját, bár néha ellene fordultak a túlságosan gyakori és súlyos anyagi követelések miatt. Ami a grandokat illeti, miután 1538—1539-ben megtagadták egy újabb adó megszavazását, megfosztották őket attól a joguktól, hogy részt vegyenek a rendi gyűléseken. A grandok, a nemesség és a városok politikai szerepe semmivé vált. Igaz, a XVI. század második felében és a XVII. században lezajlott események azt bizonyítják, hogy az abszolutizmus sikerei korántsem hozták meg az ország gazdasági és politikai konszolidálódását, de Károly uralkodása alatt — mint Marx megállapítja — „...legalább fényűző kriptában nyugodhattak az ősi kiváltságok hamvai. Ez volt az az idő, amidőn Darien partvidékén Vasco Nuñez de Balboa, Mexikóban Cortez és Peruban Pizarro kitűzte Kasztília lobogóját; ez volt az az idő, amidőn Spanyolország befolyása osztatlanul uralkodott egész Európában, midőn Eldorádó tündöklő látomása, a lovagi hőstettek és a világmonarchia ábrándja kápráztatta el a lobbanékony ibérek délies fantáziáját. A spanyol szabadság elveszett..., de körös-körül patakokban ömlött az arany, csengett a kard, és vészterhesen piroslott az inkvizíció máglyáinak fénye."[2]

2. SPANYOLORSZÁG HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

II. FÜLÖP BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA

Károly, miután vereséget szenvedett a német protestáns fejedelmekkel vívott harcban, és megbizonyosodott fantasztikus világuralmi terveinek kudarcáról, 1556-ban lemondott előbb a császári, majd — még ugyanabban az évben — a spanyol királyi trónról. Birodalmát felosztotta; a német császárságot öccse, Ferdinánd, a spanyol királyságot fia, II. Fülöp (1556—1598) kapta. Franche Comté, Németalföld, s az itáliai és amerikai spanyol birtokok szintén Fülöp uralma alá kerültek.

A Habsburgok V. Károly lemondása és birodalmának széthullása után sem tettek le arról, hogy politikájuk eszközeként használják fel a katolikus egyházat. A spanyol történelem egyik legsötétebb korszaka kezdődött ekkor, amelyben különös erővel törtek felszínre az országban kialakult rendszer összes negatívumai. Fülöp fanatikus volt: kíméletlenül pusztította az eretnekeket, s egyetlen célt tartott szem előtt, a katolicizmus diadalát. Korlátlan hatalmat akart roppant birodalmának minden alattvalója felett. Az országban terror uralkodott. Az inkvizíció lényegében az államapparátus részévé és az abszolutizmus szörnyű eszközévé vált. Mivel az inkvizíció felett egyedül a király rendelkezett, szinte korlátlan hatalommal bírt. Az inkvizíciós bíróságok leszámoltak a kisszámú spanyol protestánssal, és kegyetlenül üldözték a moriszkókat. Megfosztották őket ősi viseletüktől, megtiltották az arab nyelv és írás használatát. Az inkvizítorok éberen figyelték a moriszkók minden lépését; gyakran vádolták és büntették őket a katolikus szertartások elhanyagolása miatt. 1568-ban Andalúzia mór parasztjai fellázadtak. Csak 1571-ben tudták elnyomni a felkelést; a férfiakat egy szálig elpusztították, a nőket és gyermekeket pedig ezrével adták el rabszolgának.

Az inkvizíció gyakran eretnekséggel vádolta az abszolutizmus politikai ellenfeleit; ez volt az ürügy a velük való leszámolásra. Fülöp uralkodása alatt több mint száz autodafét (eretnekek nyilvános elégetése) rendeztek a katolikus egyház nagyobb dicsőségére; előfordult, hogy egy-egy autodafén 80—90 ember pusztult el a máglyák tüzében. A kémkedés szerteágazó rendszere hálózta be az egész országot. A hamis vádaskodás és az inkvizíciónak az az igyekezete, hogy megkaparintsa a kivégzettek vagyonát, csak növelte az áldozatok számát.

[2] Ugyanott, 439. old.

II. Fülöp Toledóból Madridba helyezte át székhelyét, s csaknem állandóan a város közelében épült komor palotában, az Escorialban tartózkodott. A maga kezébe igyekezett összpontosítani az ország egész kormányzását. Beleavatkozott az állami szervek munkájába, s a legjelentéktelenebb kérdésekben is magának tartotta fenn a döntés jogát. Az egészségtelenül felduzzadt államapparátus fenntartása óriási összegeket emésztett fel, s az egész kormányzatban kaotikus zűrzavar uralkodott.

Fülöp kihasználta azt, hogy a portugál király közvetlen utód hátrahagyása nélkül esett el az egyik észak-afrikai hadjáratban, s 1581-ben Spanyolországhoz csatolta Portugáliát, kiterjedt gyarmatbirodalmával együtt. A Pireneusi-félsziget egy időre egységes állammá vált.

Fülöp központosító törekvéseire Zaragoza polgárai és nemesei 1591-ben felkeléssel válaszoltak. Aragónia még megőrizte legtöbb ősi kiváltságát, s a felkelők e kiváltságok védelmére fogtak fegyvert. Fülöp — első ízben — kasztíliai csapatokat küldött Aragónia területére, és kegyetlenül leszámolt a felkelőkkel, eltiporva minden ellenzéki csoportot a nemesek soraiban és Zaragoza lakosai között. Ezzel Aragóniát is korlátlan uralma alá hajtotta.

Fülöp, atyja politikáját folytatva, élére állt az európai katolikus reakciónak: arról ábrándozott, hogy a spanyol katonák és az inkvizíció segítségével hatalmába keríti vagy befolyása alá vonja Európa valamennyi államát, és kiirtja az eretnekeket, legyenek azok francia hugenották, németalföldi kálvinisták vagy anabaptisták, német protestánsok vagy az anglikán egyház hívei. De az a kísérlet, hogy a nemzeti államok kialakulásának és megerősödésének korában megszilárdítsa a feudális Spanyolország hegemóniáját, eleve kudarcra volt kárhoztatva. A XVI. század hatvanas éveiben Németalföld felkelt a spanyol abszolutizmus ellen. Hosszú és elkeseredett harc után — amelyet Spanyolország drágán fizetett meg — elveszett számára a tartomány gazdag északi része.

II. Fülöp
Tiziano. 1550—1553

Szégyenletes vereséggel végződött II. Fülöp harca Spanyolország legnagyobb tengeri versenytársa, Anglia ellen is. Lelepleződtek Stuart Mária skót királynő Fülöp által támogatott mesterkedései. Az angol partok ellen küldött spanyol flottát — a „győzhetetlen armadát", ahogy előre elnevezték — 1588 augusztusában a kisszámú, de jól felszerelt és harcedzett angol hajóhad teljesen tönkreverte. A spanyol hajók egy részét hazatérőben pusztította el a vihar. A 130 hajónak csupán fele maradt meg. Spanyolország tengeri hatalma halálos csapást kapott.

Fülöp nemsokára beavatkozott a francia polgárháborúba is. Csapatokat küldött a hugenották ellen Normandiába, Bretagne-ba, Languedocba és más körzetekbe. 1591-ben Párizsban állandó spanyol helyőrséget állított fel. Fülöp úgy számított, hogy leányát férjhez adja valamelyik francia trónkövetelőhöz, akiből aztán francia királyt csinál. De a hugenották vezérének és Spanyolország ellenségének, IV. Navarrai Henriknek párizsi bevonulása után, 1594-ben a spanyol csapatoknak el kellett hagyniuk a francia fővárost. A háború még elhúzódott néhány évig, és 1598-ban Franciaország számára kedvező békével ért véget. Fülöp tervei ismét kudarcba fulladtak.

Inkvizíció Spanyolországban.
1560-ban készült holland rézkarc

Fülöp folytatta a törökök elleni harcot. 1560-ban flottát küldött Észak-Afrika partjaihoz, hogy a nemrég elveszített Tripoliszt visszaszerezze Spanyolországnak, s ott megvetve lábát, megakadályozza a törökök behatolását a Földközi-tenger nyugati részébe. De a gyorsan odaérkező török hajóhad tönkreverte a spanyol sereget. Igaz, később a Lepantói-öbölben vívott hatalmas tengeri csatában (1571) teljesen szétverték az Oszmán Birodalom összes tengeri erőit egyesítő török flottát. A hajók egy része megsemmisült, a megmaradt másik rész pedig a don Juan d'Austria (I. Károly törvénytelen fia) vezetése alatt álló egyesült spanyol—velencei hajóhad fogságába került. A törökök és az észak-afrikai kalózok egy időre elvesztették uralmukat a Földközi-tenger felett. Fülöpnek azonban nem sikerült megfelelően kiaknáznia e győzelmet. Röviddel ezután az európai államokkal és a németalföldi felkelőkkel vívott harcának balsikerei teljesen aláásták Spanyolország nemzetközi tekintélyét.

Fülöp Spanyolországban szerezte meg a kalandorpolitikájához szükséges roppant összegeket. Súlyos terheket rótt a kimerült országra. II. Fülöp uralkodása Spanyolország számára a gyors gazdasági hanyatlás időszaka volt.

Az ipari termelés csökkenése a XVI. század dereka táján kezdődött, s a XVI. század végére és a XVII. század elejére teljes pangás következett be. Toledóban leállt a gyapjú- és selyemszövő műhelyek nagy része. Csaknem teljesen megszűnt a granadai selyem és a zaragozai posztó gyártása. Cuencában mindössze 3—4 posztógyártó műhely tartotta magát. Segovia csupán durvaposztót gyártott, azt is igen kis mennyiségben; finomposztót már csak külföldről importáltak. Egyedül Sevillában — a gyarmati kereskedelem központjában — termelt még a XVII. század elején 3000 selyemszövőszék. Córdobában és Andalúzia más városaiban teljesen elsorvadt a bőripar.

Végzetes csapást mért a kereskedelemre, hogy 1575-ben az 1561-es adószinthez viszonyítva háromszorosára emelték az alcabalát.[3] Ugyanakkor más adók összegét is felemelték. Az amerikai arany és ezüst beáramlása ellenére egyre érezhetőbbé vált a kereskedelmi forgalomban a nemesfémek hiánya. A pénz fokozódó elértéktelenedése következtében a XVII. század első felében szinte teljesen eltűnt az arany és ezüst, csupán a rézpénz maradt forgalomban. Így történt, hogy a viaszgyertyáért például olyan mennyiségű rézérmét kellett fizetni, hogy súlya háromszor meghaladta a vásárolt gyertya súlyát.

Katasztrofális állapotok uralkodtak a mezőgazdaságban. A megrémült rendi gyűlések nemegyszer kénytelenek voltak Fülöphöz fordulni. A parasztok védelmét kérték a Mesta bíráinak üldözéseivel szemben, és olyan törvény kiadását, amely csak abban az esetben engedi meg az eladósodott paraszt igásállatának és mezőgazdasági felszerelésének zálogul vételét, ha annak egyéb vagyona nincsen. Ezek a feliratok önmagukban is hű képet nyújtanak a parasztok helyzetéről. A XVI. század második felében megnövekedtek a parasztságra nehezedő adóterhek. Az eladósodott parasztok az uzsorások hatalmába kerültek. A XVII. század elején Spanyolországban csaknem kipusztultak az eperfák, és mind silányabb termést adtak az olajligetek. A gabonatermesztés még rosszabbul állt. A parasztok tömegesen elhagyták lakóhelyüket; egész falvak elnéptelenedtek. Szomorúan jegyezte fel a kortársak egyike: „A termékeny spanyol tájon átutazó külföldiek csalánnal és bogáncscsal borított, elárvult termőföldeket látnak, mert a spanyolok többsége valóságos naplopóvá vált — egyesek naplopó nemessé, mások naplopó koldussá."

A spanyol gazdasági élet hanyatlásának számos okát a XVI. század „árforradalmában" kell keresnünk. A nyersanyagok, mezőgazdasági termékek és árucikkek drágulása sehol sem öltött olyan méreteket, mint Spanyolországban, melyet elözönlött az alacsony árfolyamú amerikai nemesfémek áradata. Így történt, hogy a spanyol gyapjúból készült németalföldi szövetek olcsóbbak voltak, mint a Spanyolországban készült áruk. Az „árforradalom" Spanyolországban a XVI. század negyvenes éveiben kezdődött. A XVI. század közepéig az árak körülbelül megkétszereződtek, s a század végére négyszeresükre nőttek. A XVI. és XVII. század fordulóján az árak stabilizálódtak.

A drága spanyol áruk, amelyek ráadásul minőségben is elmaradtak a fejlettebb iparral rendelkező országok termékei mögött, nem versenyezhettek a külföldi árukkal. Kiszorultak a piacokról nemcsak külföldön (a spanyol áruk külföldi értékesítési piaca mindig szűk határok közé szorult), hanem a spanyol gyarmatokon, sőt — mint fentebb rámutattunk — az anyaországban is. A spanyol kereskedők és vállalkozók egyre többen kivonták tőkéiket az iparból; inkább külföldi termékeket szállítottak a gyarmatokra. De a külföldi áruk legnagyobb része csempészúton került a tengerentúlra; francia, angol és holland hajók szállították a csempészárut. Elősegítette a hanyatlást az is, hogy az állam semmiféle oltalmat és anyagi támogatást — segélyeket vagy előlegeket — nem nyújtott a termeléshez. A spanyol monarchia annak a nemességnek az érdekeit képviselte, amely a spanyolok

[3] *Alcabala* — Ferdinánd uralkodása alatt bevezetett adónem; csaknem minden eladott áru után az érték 10 százaléka. A kormányzat előre meghatározta, mennyit kell fizetnie a királyság egy-egy tartományának alcabala címén.

által elfoglalt vagy hadszíntérré változtatott országok népeinek kifosztásából, valamint az amerikai arany- és ezüstbányákból nyerte jövedelmeinek egy részét. Ezek nem voltak érdekeltek a spanyol gazdasági fejlődésben, nem úgy, mint az egyre inkább elpolgáriasodó angol nemesség vagy a francia földbirtokosok, akiknek nem volt egyéb lehetőségük a gyarapodásra parasztjaik feudális járadékán s az ipar és kereskedelem adóin kívül. Emellett I. Károly és II. Fülöp állandó háborúkat viseltek Európában, s ezeket egyáltalán nem a spanyol gazdaság érdekei diktálták. Az amerikai kincseket és a Spanyolországból kipréselt roppant összegeket a királyok hódító hadjárataikra tékozolták.

A királyi hatalom politikája tehát homlokegyenest ellenkezett az ország gazdasági érdekeivel, időnként pedig egyenesen lehetetlenné tette a gazdasági élet fejlődését. A gyapjúfeldolgozó ipar fellendülése érdekében például meg kellett volna tiltani a nyersgyapjú kivitelét, s ezáltal mesterségesen lenyomni a nyersanyagárakat. A feudális állam azonban ezt nem tehette, mert a birkanyájak a spanyol arisztokrácia tulajdonában voltak, s az nem volt hajlandó a polgárság kedvéért feláldozni a maga jövedelmét. Károly, adósa lévén a Fugger-háznak — a XVI. századi legnagyobb uzsorás-kereskedő cégnek —, nem tudta törleszteni tartozásait; bérletbe adta hát nekik a spanyol egyházi lovagrendek hatalmas birtokainak felét. A gabonakereskedelem csaknem negyedrészben a Fuggerek kezébe került. Ez a gabona árának ugrásszerű emelkedéséhez vezetett. Európa legnagyobb higany- és cinkbányái is a bérletbe adott földeken voltak, így azután a higany- és cinktermelés is a Fuggerek kezében összpontosult. A kormányzat pénzügyeit olasz és német bankárok ellenőrizték; Károlynak ezek a hitelezői kereskedési jogot kaptak Amerikában.

Károly pénzügyi okokból még elő is segítette a külföldi áruk behozatalát és a nyersanyag kivitelt. Az 1546-os vámtarifa megnehezítette a nyersselyem behozatalát Granadából Kasztíliába, s ugyanakkor megkönnyítette kivitelét más államokba; a genovai kereskedők például olcsóbban vásárolhatták, mint maguk a spanyolok. Az országot elárasztották a külföldi kereskedők. Spanyolország — mint a rendi gyűlések megállapították — „a külföldiek Indiája" lett. II. Fülöp eleinte megtiltotta ugyan a külföldi posztó behozatalát, de a kormány jó pénzért szívesen adott külön behozatali engedélyeket. Ebben az időben még inkább a nyugat-európai bankároktól és kereskedőktől függött a spanyol gazdaság. Az amerikai arany elfolyt a határokon; genovai és német bankárok kezébe került a királynak adott hatalmas kölcsönök kamatai fejében. Fülöp gyakori pénzügyi csődjei még növelték az ország egyébként is zilált gazdasági életének nehézségeit. Az adóterhek aláásták a spanyol gazdaság alapjait.

A gazdasági hanyatlás szorosan összefüggött a spanyol abszolút monarchia sajátosságaival; ez a monarchia — más abszolút monarchiáktól eltérően — nem volt progresszív jellegű. „. . . Európa más nagy államaiban — írta Marx — az abszolút monarchia civilizációs központként lép fel, mint a nemzeti egység megalapítója. . . Spanyolországban ellenkezőleg történt: a hanyatlásnak indult arisztokrácia megtartotta legártalmasabb kiváltságait, a városok viszont elvesztették középkori hatalmukat, és nem jutottak modern jelentőséghez."[4]

SPANYOLORSZÁG A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az ipar és kereskedelem hanyatlásával párhuzamosan súlyosbodott az ország szétforgácsoltsága; a törvényekre, szokásokra, adórendszerekre stb. mindinkább a helyi érdekek nyomták rá bélyegüket. A spanyol abszolút monarchia csak külsőségekben hasonlított Európa abszolutisztikus államaihoz. „Spanyolország, akárcsak Törökország, rosszul kormányzott tartományok konglomerátuma maradt, névlegesen uralkodóval az élén."[5]

[4] *Marx—Engels.* Werke. 10. köt. 439—440. old.
[5] Ugyanott, 440. old.

A XVII. században már nyoma sem volt Spanyolország hajdani hatalmának és dicsőségének. III. Fülöp uralkodása (1598—1621) csak következő állomása volt a spanyol monarchia hanyatlásának. III. Fülöp nem szívesen foglalkozott államügyekkel. Az ország a király kegyencének, Lerma hercegnek és cinkosainak a hatalmába került, akik a kincstárt saját tulajdonuknak tekintették. A munkát mélységesen megvető, tönkrement hidalgókat vonzotta az udvar fényűző pompája; a papi és hivatalnoki rend s a hadsereg befogadta őket. A hallatlanul felduzzasztott hivatalnoki kar egyszerűen ellopta az állami jövedelmek nagy részét. A XVII. század elején gomba módjára nőttek a kolostorok; Spanyolország területének csaknem egynegyed része az egyház birtokában volt. Roppant gazdagság összpontosult a grandok kezében. Ugyanakkor Spanyolországban mérhetetlenül megnőtt a koldusok (ezek foglalkozásszerűen űzték a koldulást) és csavargók száma; utóbbiaké 1608-ig elérte a 150 000-et. Miként a súlyos vámilletékek megfojtották a kereskedelmet, úgy tették tönkre az ipar maradványait az elviselhetetlen adók. Ebben az időben űzték ki Spanyolországból a moriszkókat is, jóllehet az ország elsősorban nekik köszönhette az egykor virágzó selyemipart és a déli területek fejlett mezőgazdaságát.

A kormány, engedve a mohó papságnak, amelynek óriási befolyása volt az államügyekre, hozzájárult a valenciai érsek javaslatához, aki a katolicizmus diadala érdekében szükségesnek tartotta a moriszkók kiűzését. Az állam vezetői az üres kincstárt a moriszkók kifosztása útján kívánták megtölteni.

1609 szeptemberében látott napvilágot az a rendelet, amely Valencia összes mórjait arra kötelezte, hogy haladéktalanul hagyják el Spanyolországot, településsenek át Észak-Afrikába. Kivételt képezett minden nagyobb helységben a hat „legöregebb és a kereszténységhez leginkább hű" moriszkó. Ezek is csak azért maradhattak, hogy a helyi lakosságot megtanítsák a fejlett földművelési módszerekre. A kiűzött moriszkóknak nem volt szabad magukkal vinniük — pénzüket és vagyontárgyaikat sem — csak azt, amit hátukon elbírtak. Ám az úton kirabolták őket, s így azt a keveset is elvesztették, amit magukkal vihettek. Sokan ellenálltak; ezek a hegyekbe menekültek, és királyt választottak. Ellenállásukat elkeseredett harcok után eltiporták; a küzdelemben több ezer moriszkó pusztult el. Az első rendeletet rövidesen újabbak követték: kiűzték a mórokat Kasztília, Estremadura, Granada, Andalúzia, Aragónia, Katalónia és végül Murcia területéről is. Összesen körülbelül 500 000 ember hagyta el az országot. Ez még fokozta Spanyolország hanyatlását.

A bel- és külpolitika általános irányvonala IV. Fülöp uralkodása alatt (1621—1665) sem változott. A hatalom az új királyi kegyenc, Olivarez herceg kezébe került. Olivarez elkésett kísérletet tett a védővámok bevezetésére; korlátozta az iparcikkek behozatalát. De a roskatag feudális rendszer viszonyai között ez nem jelentett segítséget az ipar számára. Amellett magát Olivarezt sem aggasztotta túlságosan a spanyol gazdaság sorsa. Csakúgy, mint Lerma herceg, elsősorban minél több pénzt igyekezett kipréselni a tönkretett országból. A kincstár mindig üres volt, és egyre nőttek az államadósságok. Ebben az időben bénult meg az ország utolsó ipari és kereskedelmi központja, Sevilla: mindössze 60 selyemszövőszék maradt a városban. A XVI. század második és a XVII. század első felében a járványok, éhínség, a gyarmati kivándorlás, a moriszkók kiűzése és a hosszú európai háborúk következtében rohamosan csökkent az ország lakossága.

NÉPI MOZGALMAK A XVII. SZÁZADBAN. FELKELÉS KATALÓNIÁBAN

A XVII. század első felében nagy népi mozgalmak söpörtek végig Spanyolországon. E mozgalmakat a tömegek rendkívül súlyos helyzete és a spanyol abszolút monarchia reakciós politikája idézte elő.

1632-ben zavargások törtek ki Vizcayában, mert a központi kormány kísérletet tett arra, hogy a tartományokban bevezesse a sómonopóliumot, ami a só árának emelkedéséhez vezetett volna.

A tartomány fővárosában, Bilbaóban nyomban megmozdultak a plebejus tömegek. Lerombolták a gazdagok házait, és a társadalmi egyenlőség jelszavait hangoztatták. A zavargások olyan méreteket öltöttek, hogy a kormány kénytelen volt engedményeket tenni és lemondani a sómonopólium bevezetéséről. De a felkelők vezéreit kivégezték.

Katalóniában a parasztoknak a feudális elnyomás elleni harca oly félelmetessé vált, hogy a feudális urak állandó fegyveres osztagokat szerveztek, hogy rémületben tartsák a falvak népét. 1620—1621-ben La Bisbala parasztjai fegyveresen léptek fel uraik, a geronai püspökök ellen, és megtagadták a jobbágyi függőséggel járó szolgáltatások fizetését. Nemsokára általános felkelés robbant ki Katalóniában, amelyben a parasztok a városi plebejusokkal együtt léptek fel.

A katalóniai felkelés szeparatista jelleget öltött. Ennek egyik oka a spanyol abszolutizmus zsarnoki politikája volt, amely igyekezett megsemmisíteni a tartománynak meghagyott helyi kiváltságokat és szokásokat. Emellett a délfranciához közelálló katalán nyelvjárás és Katalónia egész kultúrája különbözött a spanyol nyelvtől és kultúrától. A felkelés közvetlen oka a súlyos adók bevezetése volt, ezenkívül a katalánok kényszersorozása a franciák ellen harcoló hadseregbe, valamint a spanyol katonák beszállásolása a katalán városokba és falvakba; ráadásul ezek a katonák úgy viselkedtek Katalóniában, mint legyőzött országban szokás. Az elégedetlenség olyan méreteket öltött, hogy Katalónia alkirálya, Santa-Coloma, így írt Olivareznek: „Olyan királyi hadsereget küldjön nekem, amely elég erős ahhoz, hogy leverje ezt a népet."

1640 májusában Barcelona polgárai megrohanták a börtönt, és kiszabadították a foglyokat. Még ebben a hónapban felkeltek a hegyi lakók Gerona tartományban és megtámadták a királyi csapatokat. Június 7-én a hegyi körzetek felfegyverzett parasztjai bevonultak Barcelonába. Így kezdődött az „aratók háborújának" nevezett nyílt felkelés. A parasztok Barcelona hozzájuk csatlakozott lakosaival együtt megrohanták az alkirály palotáját és a spanyol kormányzattal együttműködő polgárok házait. A vezetők egy részét, köztük Santa-Colomát is, megölték. A felkelés tüze elborította Katalóniát. De a mozgalomban már kezdettől fogva világosan kibontakozott két irányzat. A felkeléshez — mindjárt a kezdetén — tömegesen csatlakozott a parasztság, amely Barcelonában vállvetve küzdött a város lakosságának alsóbb rétegeivel. De a radikális antifeudális irányzat mellett volt egy mérsékeltebb szárny — a nemesség, a városi patrícius réteg, a gazdag polgárság —, amely más célokat tűzött maga elé: elszakítani Katalóniát Spanyolországtól, és önálló államot létrehozni Franciaország védnöksége alatt. Ilyen irányú szerződést kötöttek XIII. Lajossal, akit Barcelona grófjává kiáltottak ki. XIII. Lajos, a szerződés adta lehetőséget kihasználva, megszállta Katalónia egy részét.

A spanyol kormány készült a háborúra. „Ezt a felkelést vértengerbe kell fojtani" — jelentette ki a királyi tanács egyik tagja.

A spanyol csapatok ostromzár alá vették Barcelonát, de nem tudták elfoglalni, s ezért kénytelenek voltak elvonulni. A sokáig húzódó háborúban francia csapatok is részt vettek. Barcelona csak 1652 októberében kapitulált IV. Fülöp előtt, de 1653-ban a király kénytelen volt megerősíteni a katalánok összes szabadságjogait és kiváltságait.

PORTUGÁLIA ELSZAKADÁSA

Portugália fejlődését károsan befolyásolta, hogy 1581-ben a spanyol államhoz csatolták. Az ország belekeveredett Spanyolország háborúiba. Külkereskedelme megsínylette, hogy a spanyolokkal hadiállapotban álló országok hajói megtámadták a portugál gályákat. A XVII. század első felében tovább romlott az ország helyzete. II. Fülöp óvakodott kihívni a portugálok elégedetlenségét, és tiszteletben tartotta jogaikat. De Olivarez a rendszabályok egész sorával igyekezett Portugáliát teljesen beolvasztani Spanyolországba. A fontosabb állami hivatalokba spanyolokat ültetett,

és előkészítette a portugál rendi gyűlések beolvasztását a kasztíliai kortezekbe. Különösen nagy felháborodást váltott ki Portugáliában a minden ingó és ingatlan vagyon után fizetendő kasztíliai egyenes adó bevezetése. Az első, rosszul előkészített felkelési kísérletet 1637-ben még minden nehézség nélkül eltiporták. Olivarez újabb adót vezetett be, és megkezdte a portugál autonómia felszámolását. Ez a lakosság tömegeit arra ösztönözte, hogy egyesítsék erőiket a függetlenségi harcra.

A spanyolok túlságosan nagy hatalma miatt elégedetlen nemesek összeesküvést szőttek. Az összeesküvés vezetője a lisszaboni érsek volt. 1640. december 1-én a pártütők hatalmukba kerítették a királyi palotát. A városi polgárok azonnal csatlakoztak; megkezdődött a felkelés. A portugál rendek IV. János (João) néven trónra ültették a portugál dinasztia mellékágának sarját, János braganzai herceget. Portugália elszakadt Spanyolországtól. Szerencsésen választották meg az időpontot, mert ekkor a hatalmas arányú katalán felkelés kötötte le a spanyol kormányzat erőit. Portugália — külföldi támogatást keresve — Angliához, Hollandiához és Franciaországhoz fordult. Spanyolország sikertelen kísérleteket tett uralmának helyreállítására, de 1668-ban végül kénytelen volt elismerni a független portugál királyságot.

A SPANYOL ABSZOLUTIZMUS KÜLPOLITIKÁJA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. SPANYOLORSZÁG ÉS A HARMINCÉVES HÁBORÚ

II. Fülöp utódai az ország bevételi forrásainak teljes kimerülése és a krónikus pénzügyi válság ellenére továbbra is agresszív, reakciós külpolitikát folytattak. A XVII. század elején igen bonyolult volt az ország nemzetközi helyzete. A Németalföld területéből kivált Egyesült Tartományok Köztársasága (Hollandia) tovább folytatta függetlenségi harcát Spanyolország ellen. A spanyol partvidék és az amerikai gyarmatok angol hajók támadásainak célpontjává váltak; ugyanakkor a spanyol kormányzat túlzott követelései meghiúsították a szigetországgal való békekötés kísérleteit. Lerma herceg még a „győzhetetlen armada" szégyenletes kudarca ellenére sem volt hajlandó lemondani arról a képtelen elképzelésről, hogy meghódítsa Angliát. Ez a cél vezette, amikor 1601-ben 50 hajóból álló flottát küldött az angol partok ellen, hogy támaszpontokat szerezzen a sziget partvidékén. A hajóhadat azonban megtépázta és harcképtelenné tette a vihar. A felkelő írek segítségére küldött spanyol osztag is megsemmisült.

Más irányból is veszélyek fenyegették az országot. Franciaország és Spanyolország viszonya feszült volt. IV. Henrik francia király koalíciót szervezett a Habsburgok ellen. De utóda, XIII. Lajos, kezdetben békésebb indulatokkal viseltetett Spanyolország iránt; még rokonságba is került a spanyol Habsburgokkal.

1603-ban, Erzsébet királynő halála után, Stuart-házi király lépett az angol trónra, aki rokonszenvezett Spanyolországgal. 1604-ben Anglia békét kötött Spanyolországgal, és nem nyújtott többé segítséget a hollandoknak. Mindazonáltal a spanyol csapatokat továbbra is balszerencse kísérte az Egyesült Tartományokkal folytatott háborúban. Ennek oka részben a kincstár kimerülése volt (az amerikai kincsekkel megrakott spanyol gályák gyakran kerültek holland és angol kalózok kezére). 1609-ben a spanyol kormány kénytelen volt 12 éves fegyverszünetet kötni Hollandiával; ezzel Spanyolország elismerte Hollandiát hadviselő félként.

A spanyol Habsburgok agresszív politikája és világbirodalmi igényeik elkerülhetetlenül belesodorták Spanyolországot a harmincéves háborúba (1618—1648). Az osztrák és spanyol Habsburgok ellen több európai állam szövetkezett, amelyek nem tűrték a Habsburg-ház hegemóniáját.

1621-ben kiújult az ellenségeskedés Spanyolország és Hollandia között. Spanyolország különböző, egymástól távol eső frontokon háborúzott ellenségeivel. Még a tehetséges spanyol hadvezér, Spinola győzelmei sem befolyásolhatták döntő módon az események menetét. Spanyolország anyagilag a tönk szélén állt, és a kortezek nem adtak többé pénzt a háborúhoz.

A nemzetközi helyzet fölöttébb kedvezőtlenül alakult Spanyolország számára. Richelieu létrehozta Franciaország és több olasz állam Spanyolország ellen irányuló szövetségét, amellett tevékenyen segítette Hollandiát és a német protestáns fejedelmeket. A Habsburg-ellenes koalíció oldalán hadba lépett Dánia, majd ennek veresége után Svédország. Ezalatt a megerősödött holland hadsereg egyik várat a másik után ragadta el a spanyoloktól. A császári és spanyol csapatoknak a svédek felett aratott jelentős nördlingeni győzelme (1634) sem fordíthatta a Habsburgok javára a háború menetét; éppen ez a győzelem volt az oka annak, hogy Spanyolország legveszélyesebb ellenfele, Franciaország, közvetlen beavatkozásra szánta el magát (1635-ben). A francia csapatok az egész pireneusi határvonal mentén, valamint Flandriában és Itáliában hadműveleteket kezdtek Spanyolország ellen. Kihasználták, hogy a spanyol csapatok szét voltak szórva Nyugat-Európa különböző területein, és külön-külön győzték le őket. 1638-ban és 1639-ben francia csapatok elfoglalták Roussillont, és behatoltak Spanyolország északi tartományaiba. Itt Katalónia népének elszánt ellenállásába ütköztek. A katalánok, jóllehet ők is ellenséges érzülettel viseltettek a spanyol kormányzattal szemben, keményen ellenálltak a franciáknak.

De a franciák kudarca ellenére a hadműveletek továbbra is kedvezőtlenül alakultak Spanyolország számára. A hollandok uralkodtak a tengeri útvonalakon; 1639-ben megsemmisítő csapást mértek a spanyol flottára. Roussillon végleg elveszett; Aragóniát és a felkelt Katalóniát (az utóbbi nemesi-patríciusi körei — mint már említettük — közeledést kerestek Franciaországhoz) részben megszállták a francia csapatok. 1643-ban a Rocroi melletti ütközetben a francia hadsereg teljesen szétverte a spanyol csapatokat. 1648 elején Spanyolország arra kényszerült, hogy elismerje Hollandia teljes függetlenségét. A harmincéves háború befejezése és a vesztfáliai béke nem szüntette meg az ellenségeskedést Franciaország és Spanyolország között. A hadműveletek még 11 évig folytatódtak. Az 1659-es pireneusi békében Spanyolország kénytelen volt átengedni Franciaországnak Roussillont, Artois-t, a flandriai erődítmények egész sorát és Luxemburg egy részét.

Spanyolország másodrangú hatalommá süllyedt. A XVI. században betöltött vezető szerepét Franciaország vette át.

3. A SPANYOL RENESZÁNSZ

A reconquista befejezése, valamint Kasztília és Aragónia egyesülése után fellendült a spanyol kultúra. Ez volt a híres „aranykor", a spanyol kultúra XVI—XVII. századi virágzásának kora.

A XV. század végén és a XVI. század első felében a haladó gondolkodás nagyszerű eredményeket produkált nemcsak a művészeti alkotás, hanem a publicisztika és a tudományos kutatás területén is. II. Fülöp reakciós politikája súlyos csapást mért a spanyol kultúrára. De a reakció nem tudta megbénítani a nép alkotó erőit, amelyek különösen a XVI. század végének és a XVII. század első felének irodalmában és művészetében mutatkoztak meg.

A spanyol reneszánsz kultúrája mély népi gyökerekből táplálkozott. A spanyol városok korán kiharcolták függetlenségüket, a kasztíliai paraszt pedig nem ismerte a személyileg függő jobbágyság intézményét.[6] Ezek a körülmények népes rétegeket érintettek, és elősegítették magas fokú öntudatuk kifejlődését.

Spanyolországban rövid ideig tartott az az időszak, amely kedvezett a városok és bizonyos paraszti rétegek fejlődésének. A hősi idők emléke azonban tovább élt a nép tudatában, és a klasszikus spanyol kultúra nagy eredményeinek jelentős forrásává vált.

A reneszánsz ellentmondásosabb jelleget öltött Spanyolországban, mint más európai országokban. Az olasz városok például gazdasági és kulturális életük fellendülésének időszakában radikálisan

[6] *Marx—Engels:* Művészetről, irodalomról. MLKK 70—72. füzet. Szikra 1950. 56. old.

szakítottak a középkori feudális—katolikus ideológiával. Spanyolországban ez nem történt meg, ez az oka annak, hogy még olyan haladó szellemű nagyjai, mint Cervantes vagy Lope de Vega, sem szakítottak véglegesen a katolikus hagyományokkal.

SPANYOL HUMANISTÁK A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Spanyolországban a haladó gondolkodás képviselőit a XVI. század első felében „erasmistáknak" nevezték (Rotterdami Erasmusról, a híres humanistáról). Említést érdemel mindenekelőtt Alfonso de Valdés (meghalt 1532-ben). Lukianosz görög szatíraíró szellemében fogant, maróan gúnyos dialógusaiban támadta a pápai trónt és a katolikus egyházat, kapzsisággal és erkölcstelenséggel vádolva őket. Ugyancsak Erasmussal állt összeköttetésben a kiváló spanyol filozófus, Juan Luis Vives (1492—1540). Vives Valenciában született és Párizsban végezte tanulmányait. Élt Angliában és Flandriában is. Részt vett a humanizmus Európára kiterjedő mozgalmában. Már egyik korai munkája, a „Krisztus diadala", az arisztotelészi skolasztika kritikáját tartalmazza; az olasz reneszánsz filozófusainak szellemében Platón filozófiáját állítja szembe Arisztotelész tanításával.

Vives — elvetve a középkori skolasztikát — a tapasztalatot helyezte előtérbe: a megfigyelés és kísérletezés teszi lehetővé, hogy behatoljunk a természet titkaiba, és utat nyit a világ megismeréséhez. Vives tehát Francis Bacon egyik előfutárának tekinthető. Gondolati rendszerében az ember foglalja el a központi helyet. Vivesnek fontos szerepe van a lélektan fejlődésében is „A lélekről és az életről" írott munkájában tüzetes vizsgálat alá veszi az érzékelés problémáját „A bölcs" című pamfletje az oktatás régi, skolasztikus módszereinek humanista kritikáját tartalmazza; az általa kidolgozott új, haladó pedagógiai rendszerben helyet biztosít a klasszikus nyelvek, a történelem és a természettudományok tanításának. Luis Vives síkraszállt a nők oktatásának ügyéért is.

Francisco Sanchez (1550—1632) spanyol gondolkodó is fellépett a skolasztika és az skolasztikusok által eltorzított Arisztotelész ellen. De Sanchezt Luis Vivesszel ellentétben — a szabad kutatások szelleme a szkepticizmushoz vezette. Főműve: „Arról, hogy tudás nincs" (1581). Az emberi megismerés folyamatában rejlő ellentmondásokat kutatva Sanchez arra a teljességgel negatív következtetésre jutott, hogy minden tudásunk megbízhatatlan, viszonylagos és feltételes. A középkori gondolatrendszerek és dogmatikus elképzelések összeomlásának korában sok gondolkodó jutott ilyen peszszimisztikus következtetésekre, amelyeknek különösen kedveztek Spanyolország éles társadalmi ellentétei és zord életviszonyai.

A NÉPKÖLTÉSZET

A XV. század a spanyol népköltészet, elsősorban a románc virágzásának százada volt. A spanyol románc nemzeti költői forma: rövid lírai vagy lírai-epikus költemény. A románcok megénekelték a hősök tetteit, a mórok elleni harc drámai epizódjait. A lírai románcok költői módon ábrázolták a szerelmet és a szerelmesek szenvedéseit. Hazafiság, szabadságszeretet és a kasztíliai paraszt sajátos költői világszemlélete tükröződik ezekben a románcokban.

A népi románc termékenyítően hatott a spanyol klasszikus irodalomra. Ez volt a talaj, amelyből a XVI—XVII. század nagy spanyol költészete sarjadt.

A HUMANISTA KÖLTÉSZET

Amiként más országokban, Spanyolországban is a népi művészet és a humanista irodalom szintéziséből alakult ki a reneszánsz korának irodalma. A spanyol reneszánsz első költőinek egyike Jorge Manrique (1440—1478), a „Strófák apám halálára" című kitűnő költemény szerzője. Ünnepélyesen beszél a halál hatalmáról, és a halhatatlan hősök tetteit magasztalja.

Már a XV. században jelentkezett a spanyol költészet arisztokratikus irányzata, amely az olasz reneszánsz irodalmának mintájára „tudós költészet" létrehozásán fáradozott. Ehhez az irányzathoz tartozott a korai spanyol reneszánsz legnagyobb költője, Garcilaso de la Vega (1503—1536). Költészetében Petrarca, Ariosto és különösen a neves olasz bukolikus költő, Sannazaro hagyományait követte. Garcilaso költészetének legértékesebb alkotásai az eklógák, az idillikus pásztorénekek.

A spanyol reneszánsz költészetében virágzásnak indult a vallásos líra. Az úgynevezett misztikus költők csoportjának élén Luís de León (1527—1591) állt. Ágoston-rendi barát volt, a salamancai egyetem teológiai doktora, és ortodox katolikus. Ennek ellenére eretnekséggel vádolták, és az inkvizíció börtönébe vetették. Több mint négy évi keserves rabság után sikerült bebizonyítania ártatlanságát. De sorsa önmagában is tanúsítja, hogy műveiben több rejlik vallásos eszmék puszta ismételgetésénél. Luís de León nagyszerű költészetének mély társadalmi mondanivalója van. Mélyen átérzi, mennyire diszharmonikus az az élet, amelyben az „irígység" és a „hazugság" uralkodik, és igazságtalan bírák kezében van az ítélkezés joga. A természet ölén, magányos, szemlélődő életben keres menekvést. („Boldog élet" című ódája.)

Nem Luís de León volt az egyetlen költő, akit üldözőbe vett az inkvizíció. A spanyol nép sok tehetséges fiát gyötörték meg az inkvizíció kínzókamráiban. E poéták egyike, David Abenator Melo, akinek sikerült visszanyernie szabadságát és Hollandiába menekült, így írt megszabadulásáról: „A börtönt elhagyva síromból léptem ki, összetörten."

A XVI. század második felében Alonso de Ercilla (1533—1594) spanyol hősi eposz írásával próbálkozott. Ercilla a spanyol hadsereg katonájaként harcolt Amerikában, és hosszabb költeményt írt „Araucana" címmel. Művét a spanyol győzelmek apoteózisának szánta, Vergilius klasszikus eposzának, az „Aeneis"-nek a modorában. De a terjengős, zavaros mű nem lett több elhibázott kísérletnél. Hemzseg a hamis példáktól és irreális epizódoktól. Az „Araucana"-ban csak helyenként csillan meg némi szépség, amikor a konkvisztádorok ellen függetlenségi harcát vívó szabadságszerető araukán indiánok bátorságát és elszántságát ecseteli.

Az antik eposz nem volt alkalmas költői forma a kor eseményeinek ábrázolására. Maga az élet teremtett új epikus műfajt, amely megfelelt a kor követelményeinek. Ez a műfaj a regény volt.

A SPANYOL REGÉNY

A XVI. század kezdetén indult el hódító útjára Spanyolországban a lovagregény. A késői feudális műfaj határt nem ismerő fantasztikuma bizonyos szempontból megfelelt a kor pszichológiájának: a reneszánsz embere veszélyes hajóutakra indult és távoli országokban kalandozott.

A XVI. század második felében a bukolikus elem, amelyet Garcilaso de la Vega honosított meg a spanyol irodalomban, ugyancsak regény formájában fejlődött tovább. Itt kell megemlékezni Jorge de Montemayor „Szerelmes Diana"-járól (1559 táján íródott) és Cervantes „Galateá"-járól (1585). Ezekben a regényekben sajátos módon tükröződik az „aranykor" témája, a természet ölén zajló boldog élet ábrándja. De sokkal érdekesebb és sajátosabb típusa volt a spanyol regénynek az úgynevezett pikareszk (kópé) regény (novela picaresca).

E regényekben visszatükröződött a patriarchális viszonyok felbomlása, a pénzgazdálkodás behatolása a spanyol életbe, a néptömegek anyagi romlása és elszegényedése.

A spanyol pikareszk regény irányzatának az 1492 körül keletkezett tragikomédia, a „Calisto és Melibea" (Ismertebb címe: „Celestina") vetette meg az alapját. Szerzője — legalábbis a mű nagy részéé — Fernando de Rojas.

60 évvel a „Celestina" megjelenése után, 1554-ben egyszerre három városban látott napvilágot egy kis könyvecske. Ez volt a híres „Lazarillo de Tormes", a pikareszk regény első tökéletes példánya, amely roppant hatással volt az európai irodalom fejlődésére. A regény egy fiatal inas

élettörténetét mondja el. Lazarót, aki több ízben cserél gazdát, a létért való küzdelem agyafúrt cselfogásokra kényszeríti, s így hovatovább tökéletes szélhámossá válik. Az író nem egyértelműen ítéli meg hősét. Szélhámosságában az ügyesség, a józan paraszti ész és a találékonyság megnyilvánulását látja, csupa olyan tulajdonságot, amely távol áll a középkori ember eszményétől. De Lazaróban kiütköznek az új embertípus negatív vonásai is. A könyv értéke Spanyolország társadalmi viszonyainak őszinte ábrázolásában van: a reverenda és a nemesi köpeny alatt nyerészkedési láztól fűtött alantas szenvedélyek rejtőznek.

Méltó követője volt a „Lazarillo de Tormes" ismeretlen szerzőjének a kiváló író, Mateo Alemán (1547—1614). Ő a legnépszerűbb pikareszk regény, „A kópé Guzman de Alfarache élete és kalandjai, az emberi élet őrtornya" szerzője. Mateo Alemán könyvét a társadalmi háttér szélesebb ábrázolása és az új társadalmi viszonyok pesszimista értékelése különbözteti meg elődjének művétől. Az élet ostoba és értelmetlen — állapítja meg Alemán —, a szenvedélyek elvakítják az embereket. Csak akkor élhetünk okosan és erényesen, ha legyőzzük alantas szenvedélyeinket. Alemán annak a sztoikus filozófiának a követője, amelyet a reneszánsz gondolkodói a római kor szerzőitől örököltek.

MIGUEL DE CERVANTES

A spanyol irodalom fejlődésében a pikareszk regény készítette elő a cervantesi realizmus diadalát.

Az új spanyol irodalom megalapítója a nagy spanyol író, Miguel de Cervantes Saavedra (1547—1616). Műve összefoglalja az elődök fejlődésének összes eredményeit. Nemcsak a spanyol irodalmat, de az egész világirodalmat új magaslatra emelte.

Cervantes ifjúsága megfelelt a kor kalandos jellegének. Megfordult Itáliában, harcolt a lepantói tengeri ütközetben, majd algíri kalózok fogságába esett. Öt évi rabsága alatt több ízben hősies kísérletet tett kiszabadulására. Mikor kiváltották a fogságból, szegény emberként tért haza. Látva, hogy irodalmi munkásságából nem tud megélni, hivatalnokságra szánta el magát. Életének ebben a szakaszában ismerkedett meg szemtől szembe a valóságos Spanyolországgal, azzal a világgal, amelyet oly nagy művészi erővel ábrázolt a „Don Quijote"-ban.

Don Quijote és Sancho Panza
Metszet Cervantes „Don Quijote" című műve egyik első kiadásának címlapjáról

Cervantes gazdag és változatos irodalmi örökséget hagyott hátra. Pásztorregénye, a „Galatea" után hamarosan a színdarabírás felé fordult. „Numancia" című tragédiájában egy hispániai város lakóinak halált megvető hősiességét ábrázolja, akik a római légiók elleni küzdelemben inkább a halált választják, semmint megadják magukat a győztesek kénye-kedvére. Cervantes az olasz novellairodalomra támaszkodva megteremtette a spanyol novella eredeti típusát, amely az élet széles körű ábrázolását erkölcsi tanítással egyesíti („Példás elbeszélések").

De minden alkotása eltörpül zseniális műve, „Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha" (1605—1615) mellett. Cervantes nagy feladatot tűzött maga elé: meg akarta semmisíteni az élettől távol álló, fantasztikus lovagregények hatását. De a nép életének kiváló ismerete, éles megfigyelő és zseniális általánosító képessége lehetővé tették, hogy mérhetetlenül nagyobbat alkosson.

Don Quijote a lovagkor feltámasztásáról ábrándozik abban a korban, amikor az már minden realitását elvesztette. Ő az egyetlen ember, aki nem képes megérteni, hogy a lovagság elavult, és az utolsó lovag nem lehet más, mint komikus figura. A feudalizmus korában minden az ököljogra épült. És Don Quijote saját karjának erejére támaszkodva készült megváltoztatni az élet rendjét: védelmezni kívánja az özvegyeket és árvákat, megbüntetni a hatalmaskodókat. De a valóságban csak zavarokat csinál, bajt és szenvedést okoz az embereknek. „Don Quijote megbűnhődött azért a tévedéséért, hogy a kóbor lovagság a társadalom valamennyi gazdasági formájával megfér" — mondja Marx.[7]

De a manchai lovag tetteit mégis csak nemes és emberi szándék vezérli. Meggyőződéses védelmezője ő a szabadságnak és igazságnak, pártfogója a szerelmeseknek, tisztelője a tudománynak és költészetnek. Ez a lovag vérbeli humanista. Haladó eszményeit a reneszánsz nagy antifeudális mozgalmai alakították ki. De a rendi egyenlőtlenség és az élet túlhaladott feudális formái elleni harcban született eszméket az új társadalom sem tudta megvalósítani. A kérgesszívű gazdag paraszt, a kapzsi fogadósok és kereskedők kigúnyolják Don Quijotét, kigúnyolják a szegények és gyengék oltalmazóját, nagylelkűségét és humanizmusát.

Don Quijote jellemének kettőssége abban áll, hogy haladó, humanista eszméi reakciós, elavult lovagi formát öltenek.

Don Quijote mellett egy paraszt is szerepel a regényben: Sancho Panza, a fegyverhordozó. Rányomja bélyegét a falusi életkörülményekből fakadó korlátoltság. Sancho Panza naiv, sőt helyenként együgyű — ő az egyetlen ember, aki hisz Don Quijote lovagi ábrándjaiban. De Sanchóban sok a pozitív vonás is. Talpraesettsége mellett ő a népi bölcsesség hordozója, amit számtalan közmondással és szállóigével fejez ki. A lovag-humanista Don Quijote befolyása alatt Sancho nagy erkölcsi fejlődésen megy keresztül. Kiváló tulajdonságai különösen kormányzósága idején tűnnek ki, amikor tanúságot tesz a maga egyszerű bölcsességéről, önzetlenségéről és erkölcsi tisztaságáról. A nyugat-európai reneszánsz egyetlen alkotása sem formált ehhez fogható paraszti alakot.

A fantasztikus és naiv ábrándokat kergető két főszereplő mögött ott van a józan hétköznapok reális Spanyolországa, a kevély főnemesek, a fogadósok és kereskedők, a jómódú parasztok és öszvérhajcsárok országa. E hétköznapiság irodalmi megjelenítésében nincs Cervanteshez mérhető tehetség.

A „Don Quijote" Spanyolország nagy nemzeti alkotása, a spanyol irodalmi nyelv jelentős emléke. Cervantes a kasztíliai nyelvjárást az immár véglegesen kialakulóban levő spanyol nemzet irodalmi nyelvévé avatta. Életműve a spanyol reneszánsz kultúra fejlődésének csúcspontja.

LUÍS DE GÓNGORA

A fokozatosan hanyatló Spanyolország társadalmi tudatának összeroppanását, a reményvesztettséget tükrözték a XVII. század irodalmában mindinkább erősödő sötét tónusok. A humanista eszmék reakciója Luís de Góngora-y-Argote (1561—1627) költészetében nyerte el leghatározottabb formáját. Góngora különleges stílust teremtett. Góngora számára a szépség csupán a rendkívülit, az elképesztőt és az élettől távol esőt jelenti. Góngora a tökéletességet a fantasztikum világában kereste, s még a reális valóságot is fantasztikus, dekoratív tündérvilággá alakította.

[7] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 86. old.

Megvetette az egyszerűséget, homályos, nehézkes, bonyolult stílusa zavaros képekben és túlzásokban bővelkedik. Góngora költészete az arisztokrácia ízlését tükrözte. A „góngorizmus" mint valami járványos betegség terjedt el az egész európai irodalomban.

FRANCISCO DE QUEVEDO

A legnagyobb spanyol szatirikus Francisco de Quevedo-y-Villegas (1580—1645) volt. Az arisztokrata családból származó Quevedo diplomataként lehetett szemtanúja az itáliai spanyol politika cselszövéseinek. A spanyol birtokpolitikából mélységesen kiábrándult. Quevedo, felhasználva udvari összeköttetéseit, verses memorandumot nyújtott át IV. Fülöpnek, amelyben arra kérte a királyt, hogy csökkentse az adókat, és javítson a nép helyzetén. Ezért elfogták és az inkvizíció börtönébe zárták. Négy évig sínylődött bilincsek között. Testileg összetörve jött ki a börtönből; röviddel szabadon bocsátása után meghalt.

Quevedo nevezetes pikareszk regényét („A csavargók példaképe és a csalók tükre, bizonyos Pablos nevezetű agyafúrt ember életének históriája") valószínűleg fiatal korában írta. Ez a mű vitathatatlanul a legelmélyültebb valamennyi pikareszk regény között. Egy ravasz borbély és egy prostituált fiának — az ügyefogyott Pablosnak — a történetét elmesélve, Quevedo a gyermeknyomorítás egész rendszerét festette le. Pablos a körülmények hatása alatt semmirekellővé válik. Bejárja egész Spanyolországot, iszonyatos szenny és nyomor tárul fel előtte. Pablos látja, hogyan kényszeríti a létért való küzdelem egymás becsapására az embereket, akik minden energiájukat rosszra fordítják. Quevedo regényét kiábrándultság, keserűség hatja át.

Munkásságának második korszakában Quevedo szatirikus pamfleteket írt. E művek között különösen érdekesek publicisztikai jellegű szatirikus karcolatai, a „Látomások". A túlvilági élet képeit jelenítik meg ezek az írások groteszk formában és parodikus hangnemben. „Az ördögtől megszállott rendőr" című karcolatában a poklot mutatja be, ahol a királyok és udvaroncok, kereskedők és gazdagok pörkölődnek. Nincs itt helye a szegényeknek, mert közöttük nem akad hízelgő és hamis barát; amúgy sincs módjuk bűnt elkövetni. A XVII. században a pikareszk műfaj hanyatlásnak indult.

A SPANYOL SZÍNHÁZ

Spanyolországban, miként Angliában és Franciaországban, a XVI. és XVII. század a dráma és a színház felvirágzásának kora. A spanyol dráma társadalmi tartalmát — Lope de Vegától Calderónig — az abszolút monarchia által a reconquista korából származó spanyol nemesi, városi és kasztíliai paraszti kiváltságok ellen vívott harc végsőkig feszült drámaisága adja.

Az antik forrásokból merítő francia tragédiával ellentétben, Spanyolországban teljesen sajátszerű, népi-nemzeti dráma keletkezett. A drámai művek nyilvános színházak részére készültek. A hazafias beállítottságú nézők az ősök hőstetteit és a kor aktuális eseményeit kívánták látni a színpadon.

LOPE DE VEGA

A spanyol nemzeti dráma megalapítója Lope Felix de Vega Carpio (1562—1635). A „győzhetetlen armada" katonája, ragyogó világfi és híres író volt; egész életében vallásos ember maradt, és öregségében pappá, sőt a „szent" inkvizíció tagjává lett. Lope de Vega e kettősségében a spanyol reneszánsz jellemző vonásai tükröződnek. Munkásságában kifejezte e jelentős korszak humanista törekvéseit, ám Lope de Vega, korának felvilágosult embere, ugyanakkor nem tudott szakítani a feudális-katolikus Spanyolország hagyományaival. Igyekezett összeegyeztetni a humanizmus eszméit a patriarchális szokásokkal; ez volt társadalmi programja.

REGGELI
Velázquez. 1617 körül

Lope de Vega termékeny alkotó volt: 1800 komédiát és 400 egyfelvonásos allegorikus-kultikus darabot írt. (Mintegy 500 műve maradt ránk.) Írt hősi és komikus eposzt, szonetteket, románcokat, novellákat stb. Mint Shakespeare, Lope de Vega sem maga találta ki darabjainak témáját. Különböző forrásokból merítette: spanyol népi románcokat és krónikákat, olasz novellákat dolgozott fel, valamint antik történetírók műveit. Lope de Vega műveinek jelentős részét a különböző népek életéből vett történeti drámák alkotják. Orosz történelmi tárgyú műve is akad: „A moszkvai nagyfejedelem", amelyben a XVII. század elejének eseményeit eleveníti meg.[8]

Lope de Vega fő műveiben a királyi hatalom megerősödését és a spanyol királyoknak a lázongó feudális urak és a mór seregek elleni harcát ábrázolta. Hangsúlyozta Spanyolország egyesítésének progresszív jelentőségét, és osztozott a nép naiv hitében: az osztályok feletti igazság képviselőjét látta a királyban, aki képes gátat vetni a feudális urak önkényének.

Lope de Vega történeti drámái között különösen jelentősek a nép hősiességét megelevenítő drámák („Peribañez és Ocaña főparancsnoka", „Legjobb bíró a király", „Fuente Ovejuna"). Ezek a parasztság, a feudális urak és a királyi hatalom viszonyát ábrázolják. Lope de Vega a parasztok és a földesúr konfliktusát ábrázolva feltétlenül a parasztság pártjára állt.

E darabok legkitűnőbbike: a „Fuente Ovejuna" — nemcsak a spanyol, de a világ színházirodalmának egyik legnagyobb drámája. Ebben Lope de Vega bizonyos mértékig legyőzte monarchikus illúzióit. A darab cselekménye a XV. század második felében játszódik. A Calatrava-rend nagymestere erőszakoskodik falujában, Fuente Ovejunában („Bárányforrás"), és a parasztlányok becsületére tör. Laurencia, a lányok egyike tüzes beszéddel felkelésre bírja a parasztokat, akik megölik a hatalmaskodót. A király — annak ellenére, hogy a parasztok mindig engedelmes alattvalói voltak, a nagymester pedig részt vett a trón elleni pártütésben — parancsot ad, hogy kínvallatással szedjék ki a gyilkos nevét a parasztokból. De azok minden kérdésre csupán e szavakkal felelnek: „Fuente Ovejuna tette!"; állhatatosságuk végül arra kényszeríti a királyt, hogy kénytelen-kelletlen szabadon bocsássa őket. Lope de Vega Cervantes „Numanciá"-ja nyomán drámát alkotott a nép hősiességéről, erkölcsi erejéről és állhatatosságáról.

Lope de Vega számos művében ábrázolta a királyi hatalom zsarnokságát. Kiemelkedő helyet foglal el ezek között kitűnő drámája, a „Sevilla csillaga". A zsarnok király összeütközésbe kerül Sevilla becsületüket és ősi kiváltságaikat védelmező lakóival; kénytelen meghátrálni előttük, és elismerni erkölcsi nagyságukat. Társadalmi és lélekrajz tekintetében a „Sevilla csillaga" megközelíti Shakespeare tragédiáit.

Lope de Vega kettőssége leginkább a spanyol nemesség családi életéről írt drámáiban, az úgynevezett „becsület-drámákban" tűnik ki. („Veszélyes távollét", „A becsület diadala" stb.) Lope de Vega a kölcsönös szerelmet tekinti a házasság alapjának. De a megkötött házasság alapjai megingathatatlanok. Ha a férj hűtlenségre gyanakszik, joga van megölni feleségét.

Az úgynevezett „köpeny és tőr"-komédiákban fiatal spanyol nemesek — új típusú emberek — harcát ábrázolja, akik az érzelmek szabadságáért, a boldogságért, az apák és gyámok zsarnoki hatalma ellen küzdenek. Lope de Vega fondorlatos intrikákra és véletlenekre építi komédiáit. E komédiákból, melyek a szerelmet és az ember szabad akaratát magasztalják, tűnik ki leginkább Lope de Vega kapcsolata a reneszánsz humanista irodalmi mozgalmaival. De az ő műveiben a reneszánsz új típusú embere belsőleg nem annyira felszabadult, mint a shakespeare-i komédiákban. Lope de Vega hősnői hűek a nemesi becsület-ideálhoz. Jellemük kegyetlen, negatív vonásaik onnan származnak, hogy elfogadják osztályuk előítéleteit.

[8] Négy magyar tárgyú darabja ismeretes: „A végrehajtott törvény", „A megkoszorúzott engedelmesség", „A magyar állam", „A magyar korona". — *A kiadó.*

Lope de Vega körül drámaírók egész csoportja alakult ki. Közvetlen tanítványainak és követőinek egyike volt a Tirso de Molina néven ismeretes Gabriel Tellez (1571—1648) szerzetes. Világirodalmi rangra elsősorban a „Sevillai csábító vagy a kővendég" című komédiája emelte. E komédiában megalkotta Don Juannak, a híres nőcsábítónak az alakját. Tirso hőséből még hiányzik az a varázs, amely a későbbi korok íróinak Don Juan-ábrázolásait jellemzi. Don Juan züllött nemesember, aki nem felejtette még el az első éjszaka feudális jogát. Csábító, aki gyönyörökre vadászik, és ezek megszerzése érdekében semmilyen eszköztől sem riad vissza. Az udvari klikk képviselője, minden nő — legyen az nemes vagy közrendű — becsületének tolvaja.

PEDRÓ CALDERÓN

A spanyol dráma még egyszer magasba ívelt Pedro Calderón de la Barca (1600—1681) életművében. Calderón alakja mélyen ellentmondásos. Tekintélyes főnemesi család sarja, a Szent Jago-rend lovagja, pap, IV. Fülöp király tiszteletbeli káplánja. A népi és az udvari színház számára egyaránt írt drámákat.

Calderón világi darabjai közvetlenül kapcsolódnak Lope de Vega drámáihoz. „Köpeny és tőr"-komédiákat is írt, de különös realisztikus erő nyilvánul meg „becsület-drámáiban"; „Saját becsületének orvosa" című drámájában Calderón a XVII. század spanyol nemességének tipikus figuráját rajzolja meg. E nemesi típusban a fanatikus vallásossággal és nem kevésbé fanatikus becsületkultusszal jól megfér a könyörtelen józanság, a jezsuita ravaszsága és hideg számítása.

Calderónnak a „Zalameai bíró" című drámája, Lope de Vega azonos című drámájának átdolgozása. Pedro Crespo, az öntudatos, paraszti származására büszke falusi bíró elítéli és kivégezteti a lányát meggyalázó nemesi tisztet. Nagy művészi kifejezőerővel ábrázolja Calderón az egyszerű falusi bíró harcát a hatalmaskodó nemes ellen.

Calderón hagyatékában nagy helyet foglalnak el a vallási tárgyú drámák (szentek dramatizált élete stb.). E művek alapeszméje sajátosan katolikus. De Calderón többnyire a vallási csodák felett józan hitetlenséggel gúnyolódó bohócot (gracioso) is szerepeltet.

Közel áll a vallási drámák műfajához kiváló drámája, „A csodatevő mágus". Marx „katolikus Faust"-nak nevezte ezt a művet. A darab hőse merész, kutató ember. Lelkében érzékiség és a keresztény eszmék viaskodnak. Calderón darabja a keresztényi aszkétizmus győzelmével ér véget, de a nagy művész hatalmasnak és szépnek ábrázolja a földi, érzéki erőt. Ebben a darabban két gracioso is szerepel. Kigúnyolják a csodákat, és kissé durva hitetlenségüket hangoztatják a vallási fantasztikummal szemben.

Különös erővel nyilatkozik meg Calderón filozófiai felfogása „Az élet álom" című darabjában. A darab eseményei nem csupán reális, de szimbolikus jellegűek is. Lengyelország asztrológiával és mágiával foglalkozó királyának, Basiliónak megjövendölik, hogy újszülött fia, Segismundo, gazember és gyilkos lesz. A király egy elhagyott tájon épült toronyba záratja fiát. Így él Segismundo láncra verve, vadbőrökbe öltözve mint rab, születésétől fogva. Ez a kép, a bilincsbe vert fiatalember, nem más, mint a társadalmi viszonyok rabláncaiba vert emberiség szimbolikus ábrázolása. A király meg akar győződni a jóslat igazságáról, és parancsot ad, hogy az alvó Segismundót szállítsák a palotába. Segismundo felébred. Mikor megtudja, hogy uralkodó, egyszerre kiütköznek rajta a zsarnok és gonosztevő vonásai: halállal fenyegeti az udvaroncokat, és saját apjára is kezet emel. Az ember vagy megláncolt rabszolga, vagy zsarnok — mondja Calderón.

Következtetései fantasztikus és reakciós jellegűek. Amikor a toronyba visszatért Segismundo felébred, úgy érzi, hogy mindaz, ami a palotában történt, álom volt. Calderón úgy képzeli, hogy

az élet álom. Álom a gazdagság és nyomorúság, a hatalom és alávetettség, a jog és jogtalanság. De ha ez így van, akkor az embernek le kell mondania vágyairól, és elfojtva azokat bele kell törődnie az élet folyásába. Calderón filozófiai drámái új típust képviselnek.

Calderón életműve a mély realizmust reakciós vonásokkal egyesíti. A feudális-katolikus reakció eszméinek követésében és a nemesi becsületkultuszban véli megtalálni az emberi lét tragikus ellentmondásainak kiútját.

A XVI—XVII. század spanyol irodalma, különösen a spanyol regény és dráma, jellegzetes ellentmondásaik mellett is értékes kincsekkel gazdagították a világ kultúráját.

AZ ÉPÍTÉSZET

Nagy eredményeket ért el ebben a korban a képzőművészet is. A gótika uralmának hosszú időszaka és a mór építészet virágzása után a XVI. század Spanyolországában érdeklődés támadt az olasz reneszánsz építészete iránt. De a spanyolok eredeti módon átalakították az olasz építészeti formákat.

A XVI. század második felében élt Juan de Herrera (1530—1597), a zseniális építész. Nevéhez fűződik a sajátos „herreresque" stílus, amely az antik építészet formáit használta fel. De Herrera legnagyobb műve, az Escorial — II. Fülöp híres palotája —, nagyon kevéssé hasonlít a klasszikus építőművészet hagyományos formáira.

Az Escorial — egyidejűleg királyi palotának, kolostornak és sírboltnak szánták — az ellenreformáció korszakára jellemző építmény. Kívülről középkori erődítményre emlékeztet. Saroktornyokkal ellátott négyszögletes épület, alaprajza négyzetekre felosztott négyzet, amely a rostélyhoz hasonlít (a rostély Szent Lőrinc vértanú szimbóluma; az ő emlékének szentelték az

Az Escorial
Építette Juan de Herrera. 1563

épületet). Az Escorial sötét, kolosszális tömb: mintha csak a spanyol monarchia rideg szellemét jelképezné.

A reneszánsz építészeti motívumai már a XVII. század második felében eltorzultak; a formák cikornyás, mesterkélt, tartózkodó merészsége alig rejtheti el a belső ürességet és tartalmatlanságot.

FESTÉSZET

Spanyolország az irodalom mellett a festészet terén is egyetemes jelentőségű értékeket teremtett, bár a spanyol képzőművészet nem alkotott olyan harmonikus műveket, mint a XV—XVI. századi olasz festészet. A spanyol kultúra már a XVI. század második felében meglepően eredeti tehetséget tudott felmutatni: az El Greco néven ismert Domenico Theotocopulit (1542—1614), Kréta szülöttét. El Greco hosszú ideig élt Itáliában, és sokat tanult a velencei iskola híres mestereitől, Tiziantól és Tintorettótól. Művészete — az olasz manierizmus egyik elágazása — spanyol talajon eredeti módon fejlődött tovább. Greco képei nem arattak sikert az udvarnál. Toledóban élt, ahol tehetségének sokan hódoltak.

Greco művészetében nagy drámai erővel tükröződnek vissza korának gyötrő ellentétei. Az egyházi témák ábrázolásában eltér a hivatalos felfogástól, és ez megkülönbözteti Greco festményeit az egyházi művészet elcsépelt sablonjaitól. Krisztus és szentjei az eksztázis állapotában tűnnek fel előttünk. Aszketikusan elcsigázott, halálra kínzott alakjaik lobognak, mint a lángnyelvek, és magasba nyúlnak, fel az ég felé. Greco művészetének szenvedélyessége és mély pszichológiája közel hozzák őt a kor eretnekmozgalmaihoz.

A spanyol festészet a XVII. században élte virágkorát. E század spanyol festői közül mindenekelőtt José Riberát (1588—1652) kell megemlíteni. Ribera az olasz Caravaggio hagyományát fejlesztette tovább teljesen egyéni módon, és egyike lett Spanyolország legkiválóbb festőinek. Hagyatékában jelentős helyet foglalnak el a keresztény szentek és vértanúk kivégzését ábrázoló képek. Mesterien formálja a sötétből előtűnő emberi testet. Jellemző, hogy Ribera vértanúalakjait egyszerű emberek vonásaival ábrázolja. Francisco Zurbaran (1598—1664) kiválóan komponált vallásos tárgyú képein az aszkézis sajátos hűvös realizmussal egyesül.

DIEGO VELÁZQUEZ

A legnagyobb spanyol festő, Diego de Silva y Velázquez (1599—1660), élete végéig IV. Fülöp udvari festője volt. Más spanyol művészekkel ellentétben Velázquezt nem érdekelte a vallásos festészet; zsánerképeket és portrékat festett. Korai művei: népi életképek. Bizonyos mértékben ezzel a műfajjal kapcsolatosak Velázquez mitológiai jelenetei is: a „Bacchus" (1628) és a „Vulkán kovácsműhelye" (1630). A „Bacchus" című képen (másképpen: „Ivók") a bor és szőlő istene egy parasztlegényhez hasonlít, aki az őt körülvevő kissé durva külsejű parasztok egyikét megkoszorúzza. „Vulkán kovácsműhelye" című képén Apolló jelenik meg a félmeztelen kovácsok között, akik munkájukat félbeszakítva ámulattal nézik. Velázquez megkapó életszerűséggel ábrázolta a népi típusokat és jeleneteket.

Híres képe, a „Breda-vár átadása" (1634—1635), a művész teljes érettségéről tanúskodik. Ünnepélyes háborús jelenet ez, mélyen átgondolt kompozícióval és a személyek árnyalt lélektani jellemzésével. Velázquez egyike a világ legnagyobb portréfestőinek. Munkáit valósághű, gyakran kíméletlen pszichoanalízis jellemzi. Legkiválóbb művei közé tartozik a híres spanyol királyi kegyenc, Olivarez herceg portréja (1638—1641), X. Ince pápa arcképe (1650) stb. A királyi ház tagjai az ünnepélyesség és nagyság pózában jelennek meg Velázquez portréin. De a látszólagos nagyság nem rejtheti el a degeneráció jegyeit.

Velázquez portréinak külön csoportját alkotják a bolondok és torzszülöttek ábrázolásai. A kor spanyol festőire jellemző az ilyen irányú érdeklődés. De Velázquez meg tudja mutatni, hogy a torzalakúság csakúgy emberi jelenség, mint a szépség. Nemegyszer mély emberség és bánat csillan meg törpéi és bolondjai szemében.

Különleges helyet foglal el Velázquez életművében a „Szövőnők" című képe (1657), amely a gobelineket készítő királyi manufaktúrát ábrázolja. Az előtérben munkásnők láthatók, amint felgombolyítják a gyapjút, fonnak, kosarakat cipelnek. Pózaikban nyoma sincs a szabad fesztelenségnek, de mozdulataik energikusak és szépek. Mintegy ellentéte e csoportnak a manufaktúrát szemlélgető elegáns hölgyek csoportja; ezek nagyon hasonlítanak a gobelinre mintaként szőtt nőalakokra. A munkaterembe hatoló napfény mindent beragyog vidámságával, és költészettel tölti meg a hétköznapi élet képét.

Velázquez festészete könnyeden gazdag színekkel adja vissza a formák mozgását, a fényt és a levegő áttetszőségét.

Velázquez legkiválóbb tanítványa Bartolomé Estéban Murillo (1617—1682) volt. Korábbi művei az utcagyerekek életét ábrázolják, akik szabadon és otthonosan mozognak a piszkos városi utcán, és valósággal uraknak érzik magukat rongyaikban. Murillo vallásos festészete már magán viseli a szentimentalizmus bélyegeit, és a nagy spanyol iskola kezdődő hanyatlásáról tanúskodik.

XI. FEJEZET

NÉMETALFÖLD A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. A NÉMETALFÖLDI FORRADALOM

A XV. századi Európa egyik nagy állama volt a burgundiai hercegség. Burgundia Franciaország és Németország között széles sávban terült el, észak—déli irányban. Legészakibb részét — a Schelde-, Maas- és Rajna-folyók alsó folyása mentén elterülő tartományokat — nevezték Németalföldnek.

A XVI. századi Németalföld azon a területen feküdt, amelyen a mai Hollandia, Belgium, Luxemburg, valamint Északkelet-Franciaország néhány járása terül el. Németalföld 17 tartománya közül Flandria, Brabant, Hollandia, Zeeland, Friesland, Artois és Hennegau voltak a legjelentősebbek. 1519-ben Németalföld mint a burgundiai hercegség része s egyben a Német—Római Birodalom régi vazallusa, V. Károly hatalmas birodalmához került.

A németalföldi államszervezet igen sajátos volt. E sajátosság okai az ország történeti fejlődésében rejlettek. Németalföldön már a XIV—XV. században rendkívül fejlett volt az áru- és pénzgazdálkodás és a kézműipar. Létrejöttek az első tőkés manufaktúrák. Ennek következtében a városok igen erősek és önállóak lettek. Németalföld a XVI. század derekáig — bár a Habsburgok elértek bizonyos sikereket a központosított államapparátus megteremtésében — az azelőtt önálló, apró feudális grófságok és hercegségek föderációja volt. A grófságok és hercegségek továbbra is megtartották ősi kiváltságaik jó részét.

Németalföld politikai rendszere kettős jellegű volt. A központosított kormányzati apparátus vezetője a császár helytartója, majd V. Károly birodalmának felbomlása (1556) után Spanyolország királyának helytartója volt. A helytartó mellett az arisztokrácia képviselőiből álló államtanács, valamint pénzügyi és titkos tanács működött. Az utóbbiaknak a nemesség és a városi burzsoázia képviselői, továbbá a királyi legisták (törvénytudók) voltak a tagjai. A központi hatalom helyi képviselői a tartományi helytartók voltak, többnyire helybeli arisztokraták.

A Habsburgok központi királyi hatalmának szervei mellett az országban rendi képviseleti intézmények is működtek: az országos és a tartományi rendi gyűlések. A rendek jogkörébe tartozott az adó megállapítása. A városokban és a községekben a gazdag polgárok és a patríciusok irányításával önkormányzati szervek működtek, amelyek némileg korlátozták a királyi hatalmat. A 17 tartománynak és minden városnak különleges kiváltságai voltak.

Németalföld óriási értéket jelentett V. Károly számára: nemcsak hatalmas pénzösszeget szolgáltatott a birodalomnak (egyedül 1552-ben 6 692 000 livre-t), hanem fontos katonai-stratégiai felvonulási terület is volt Franciaország és az V. Károllyal szemben álló német fejedelmek ellen.

Németalföldnek egyben-másban ugyancsak előnyös volt, hogy V. Károly birodalmához tartozott. Európa gazdaságilag legfejlettebb államaként a spanyol gyarmatokkal folytatott kereskedelmet csaknem teljes egészében, a birodalom pénzügyeit és külkereskedelmét pedig jelentős részben a kezébe ragadta. Ez további lendületet adott Németalföld gazdasági fejlődésének. Németalföld különleges helyet foglalt el V. Károly birodalmában, és élt is az ebből eredő gazdasági előnyökkel.

Az országban azonban V. Károly uralkodásának második felében érlelődni kezdett az elégedetlenség a súlyos anyagi terhek és a véget nem érő pusztító háborúk miatt, amelyeket a Habsburgok az egész európai feudális-katolikus reakció érdekében a Németalföldből kisajtolt pénzen folytattak. Kifejezésre jutott ez az elégedetlenség egyrészt a városi és falusi szegényrétegek felkeléseinek növekvő számában, másrészt a katolicizmussal szemben álló különböző vallások — lutheranizmus, kálvinizmus, anabaptizmus stb. — terjedésében. A kormány 1525-től gyakran adott ki könyörtelen törvényeket az eretnekek ellen. Ezeket „hirdetményeknek" nevezték. Az érlelődő általános konfliktus fő oka azonban mélyebben rejlett: Németalföld gazdasági és társadalmi fejlődésének jellegében és adottságaiban.

A TŐKÉS VISZONYOK A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. század derekán Németalföld virágzó ország, Európa legnagyobb népsűrűségű területe volt: viszonylag kis területen több mint 300 várossal és 6500 faluval.

Gazdasági fejlődését elsősorban a feudális viszonyok bomlása, az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, a tőkés viszonyok kialakulása jellemezte. De a 17 németalföldi tartomány korántsem állt egy szinten. Fejlettségük szempontjából három csoportra oszthatók. Az első: a központi iparvidék (Flandria és Brabant). A második: az iparilag fejlett északi tartományok csoportja, amelynek magva Hollandia és Zeeland volt. A harmadik a mezőgazdasági jellegű tartományok csoportja (Artois, Luxemburg, Namur, Geldern). A többi tartomány a gazdasági fejlettség tekintetében közbülső helyet foglalt el.

Flandria és Brabant régi nagy városai — Gent, Ypern, Brüsszel, Leuven — már a XIII. században tekintélyes céhiparral rendelkeztek, és az akkori viszonyokhoz képest élénk kereskedelmet folytattak. De a XVI. század derekán a céhipar már hanyatlóban volt. A legfontosabb céhek — a posztócéhek — fokozatosan elvesztették jelentőségüket; háttérbe szorították a falvakban és az új városi központokban (Hondschoote-ban, Valenciennes-ben, Antwerpenben stb.) gyorsan fejlődő gyapjúszövő tőkés manufaktúrák. Más céhek is, amelyek külsőleg megőrizték ugyan a régi hagyományokat és formákat, bomlásnak és sorvadásnak indultak. A céhmesterek oligarchikus vezető csoportja elkeseredett küzdelmet folytatott a manufaktúrák ellen. Ezzel egyidejűleg a céhlegényeket a jogfosztott bérmunkások helyzetébe süllyesztette: megvonta tőlük azt a lehetőséget, hogy valaha is önálló iparosokká váljanak. Sok céhmester maga is elszegényedett, uzsorások és felvásárlók mohó karmai közé került és elvesztette önállóságát.

Gyors fejlődésnek indultak a gyapjú-, selyem-, len- és pamutszöveteket, szőnyegeket, gobelineket, csipkéket, üveg-, bőr- és fémárukat előállító manufaktúrák. Flandriában és Brabantban központosított manufaktúrák mellett szétszórt manufaktúrák — amelyek otthon dolgozó falusi és városi háziiparosokat foglalkoztattak — és vegyes típusú manufaktúrák is működtek.

Antwerpen, Brabant legfontosabb kikötője, a kereskedelmi és pénzügyi tevékenység központjává fejlődött. Központja lett a flandriai és brabanti városok főként kivitelre dolgozó manufaktúráinak, amelyek angol posztó kikészítésével, üvegáruk, szappan, cukor és más áruk előállításával foglalkoztak. Antwerpen hatalmas és jól felszerelt kikötőjében ezerszámra horgonyoztak a világ minden tájáról, többek között a spanyol és portugál gyarmatokról érkezett hajók. Antwer-

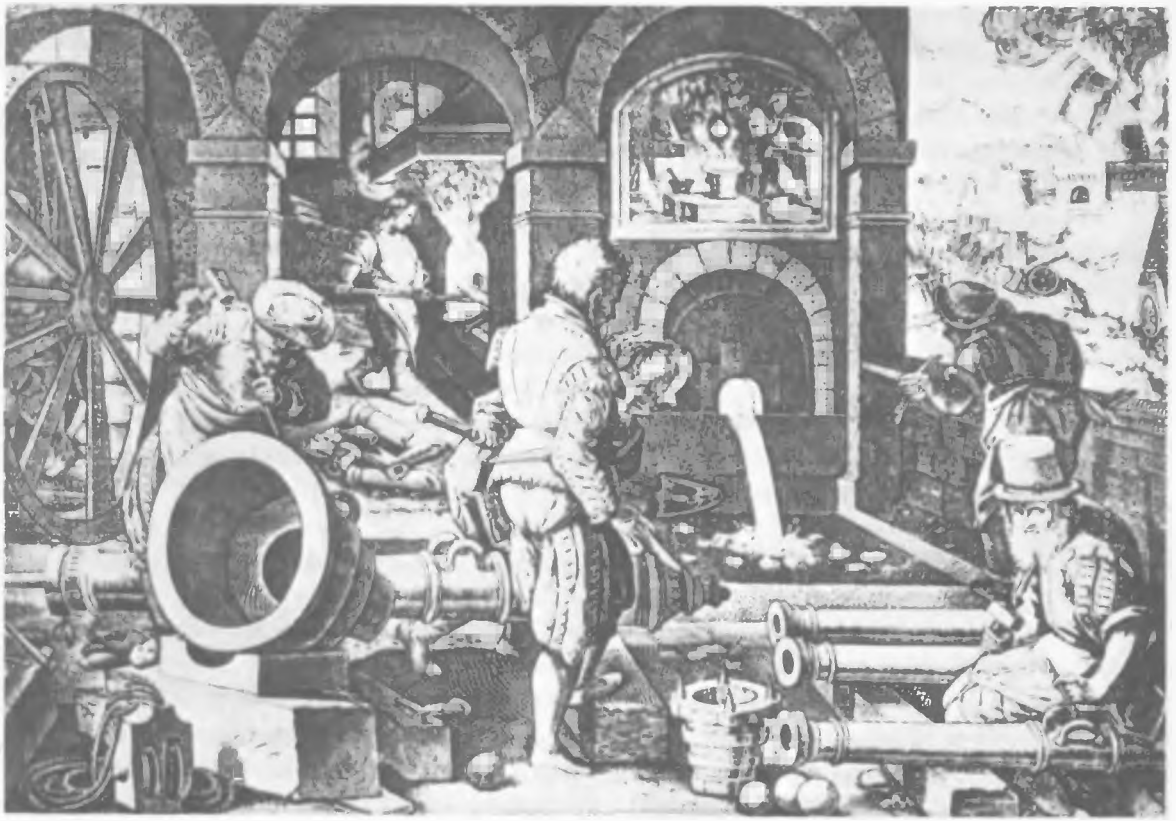

Ágyúöntés a XVI. században
F. Halle metszete Jan Stradanus rajza után

penben voltak a legbefolyásosabb európai pénzemberek irodái; az antwerpeni tőzsdén naponta mintegy ötezer különféle nemzetiségű kereskedő gyűlt össze.

A céhipar Hollandiában, Zeelandban és Utrechtben is fokozatosan átadta helyét a tőkés manufaktúráknak, amelyek nagy mennyiségben állítottak elő gyapjú- és lenszöveteket (Leiden), hajófelszerelést, vitorlavásznat. Igen fejlett volt a tengeri hajózás és a hajóépítés. A céhmesterek tönkremenésével, a manufaktúrák bérmunkásaivá süllyedő, azelőtt önálló kisiparosok elnyomorodásával egyidejűleg kiemelkedett a nagytőkések maroknyi csoportja: a pénztőke és a termelési eszközök tulajdonosai.

Az északi tartományok gazdasági életében fontos szerepet játszott a halászat és a kereskedelem. Amsterdam, továbbá a zeelandi kikötők — Middelburg és Vlissingen — élénk kereskedelmet folytattak Angliával, Skóciával, a balti országokkal, a Hanzával és az orosz állammal. Az elmaradott mezőgazdasági tartományok — Geldern, Drente, Overijsel — állattenyésztési termékeiket a holland és zeelandi kikötőkön keresztül értékesítették, és ugyanezeken a kikötőkön keresztül jutottak hozzá a számukra szükséges gabonához és egyéb árucikkekhez.

Flandria mezőgazdaságában, és részben Brabantban is, a censive (cenzus fejében birtokolt telek) mellett egyre nagyobb teret nyer a rövid lejáratú paraszti földbérlet. Megjelennek a tőkés jellegű földbérlet kezdetei is. A nemesi birtokok bérlői, illetve az azokat felvásárló gazdag városi polgárok mellett egyre inkább háttérbe szorul a nemesek közvetlen gazdasági tevékenysége. Hollandiában és Zeelandban nagyszabású mocsárlecsapolási munkálatokat végeztek, a lecsapolt földeket (az

AZ 1566–1609. ÉVI NÉMETALFÖLDI POLGÁRI FORRADALOM

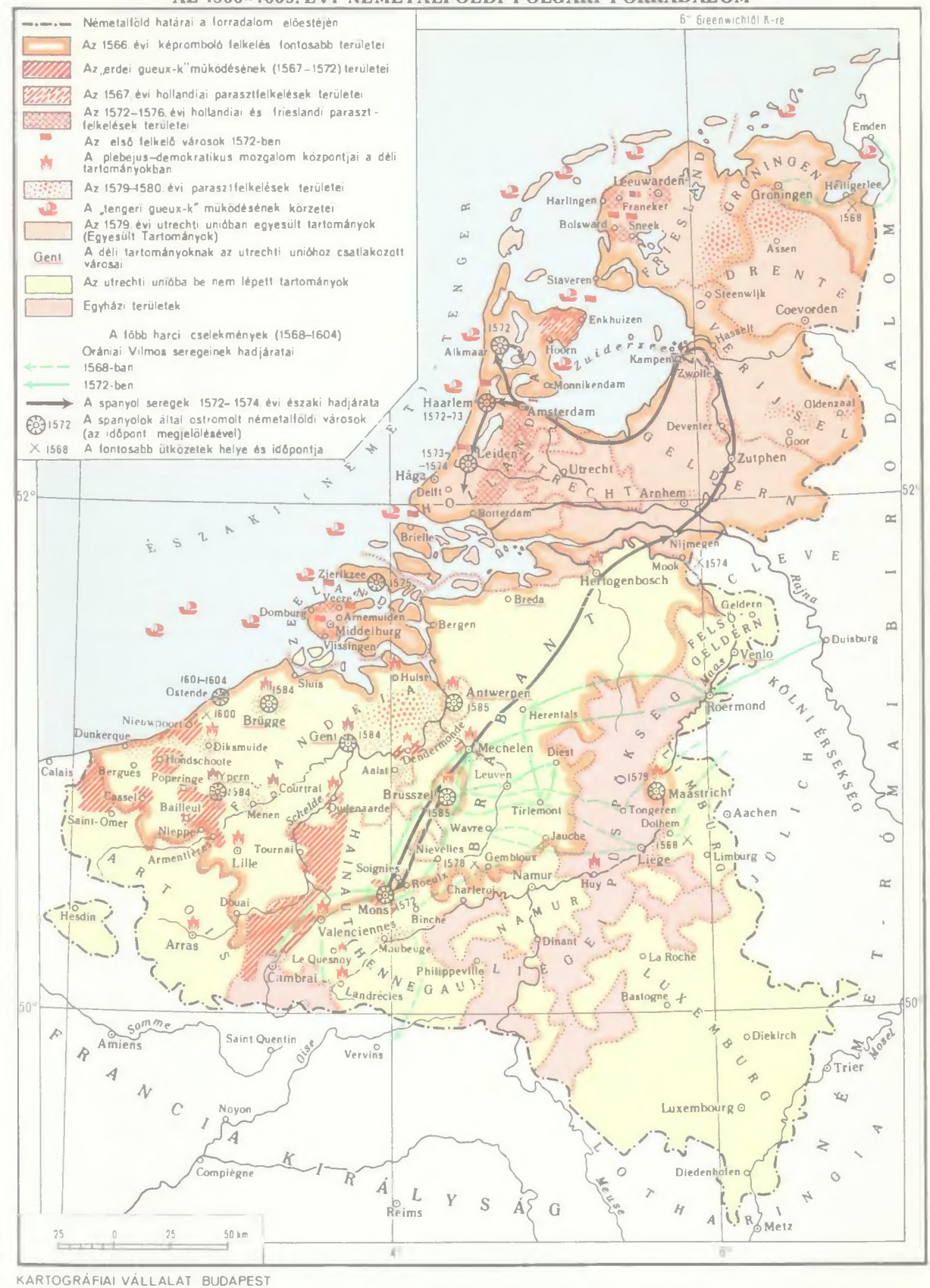

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

úgynevezett poldereket) pedig tőkés bérletbe adták. A nagy pénzösszegekkel rendelkező tőkésbérlők ezeken a területeken nagy állattenyésztő gazdaságokat (tejgazdaságokat) rendeztek be. Itt maguk a nemesek is áttértek a tőkés gazdálkodásra. Ezt a folyamatot a faluközösségi földek elrablása, a parasztoknak a feudális jog alapján használt telkeikről való elkergetése, nyílt erőszakoskodás és fosztogatás kísérte. Rengeteg paraszt vált zsellérré, manufaktúramunkássá vagy egyszerűen hajléktalan csavargóvá.

A németalföldi tőkés viszonyok kialakulását kísérő folyamatok lényege a következő volt: nagy tőkék felhalmozódása a burzsoázia kezében és a városi és falusi dolgozó rétegek kisajátítása. E kisajátítás következtében a termelési eszközöktől megfosztott kézművesek, céhlegények és parasztok tömegesen váltak manufaktúramunkásokká, zsellérekké, napszámosokká, sőt nem ritkán hajléktalan csavargókká, akik ellen már a XVI. század elején kegyetlen „munkástörvényeket" hoztak.

Az ipari tartományok központi és északi csoportjai között, gazdasági fejlődésük látszólagos egyöntetűsége ellenére, lényeges különbségek is voltak, amelyek a továbbiak során mind szembetűnőbbé váltak. Flandria és Brabant gyapjúszövő tőkés manufaktúrái jórészt a Spanyolországból importált gyapjútól függtek, és a Spanyolország uralma alatt levő piacokra dolgoztak. A flandriaiak és brabantiak túlnyomórészt szétszórt manufaktúrák voltak. Ezekben a tartományokban a nemességnek nagy volt a politikai befolyása. A földeket felvásárló gazdag polgárok maguk is feudális és félfeudális módszerekkel zsákmányolták ki a parasztokat.

A parasztság kisajátításának meglehetősen gyors üteme és a bérleti viszonyok fejlődése ellenére a központi tartományok parasztságát még a földdel kapcsolatos, számos feudális szolgáltatás terhelte. Ezért a belső piac itt még meglehetősen fejletlen volt. Antwerpen túlnyomóan közvetítő kereskedelmet folytatott. A város saját hajókkal úgyszólván egyáltalán nem rendelkezett. Mindez nagyon gyengítette Flandria és Brabant gazdaságát, és azzal a következménnyel járt, hogy e két tartomány gazdaságilag is erősen függött Spanyolországtól.

Ezzel szemben északon még a viszonylag elmaradott mezőgazdasági tartományok is bekapcsolódtak az áru- és pénzgazdálkodásba. Hollandiában, Zeelandban és Frieslandban a földterületnek viszonylag kis része volt a nemesség kezén; ezekben a tartományokban számottevő volt a szabad parasztok rétege, amely tulajdonjogon bírta a földet. A belső piac befogadóképessége és ebből következően a tőkés viszonyok fejlődéséhez szükséges bázis is sokkal nagyobb volt. Másrészt ezeknek a tartományoknak erős tengeri flottájuk volt, és Angliával, a balti országokkal és a Hanzával kereskedtek, ami lehetővé tette, hogy gazdasági életüket csaknem teljesen függetlenítsék Spanyolországtól. Sőt, Spanyolországnak égetően szüksége volt a németalföldi kereskedők importált gabonájára. Az északi tartományok kereskedelmi központja, Amsterdam, gyors fejlődésnek indult.

Németalföld két kereskedelmi központja — délen Antwerpen, északon Amsterdam — között vetélkedés indult meg, amelynek mérlege az idők folyamán egyre inkább az utóbbi javára billent.

Hennegau, Artois, Luxemburg, Namur, Geldern tartományokban igen szilárdak voltak a feudális viszonyok és a nemesség pozíciói. A kibontakozó tőkés viszonyok ezekben a tartományokban is bomlasztották a feudális termelést, de itt ez a folyamat lassúbb volt.

AZ OSZTÁLY-ERŐVISZONYOK A FORRADALOM KÜSZÖBÉN

A németalföldi burzsoázia jellegét tekintve még közel állt a középkori városi polgársághoz: ez volt az az időszak, amikor a középkori harmadik rend burzsoá osztállyá alakult át. Azok az ellentétek, amelyek egyfelől a burzsoázia, másfelől a spanyol abszolutizmus és a nemesség között fennálltak, ebben az időben még nem voltak antagonisztikus jellegűek. A németalföldi burzsoázia

— különösen a burzsoázia gazdaságilag legerősebb része, a kereskedő nagyburzsoázia — ezért ingadozó volt, és könnyen hajlott a kompromisszumokra.

A németalföldi burzsoáziának csak legfejlettebb része kezdte felismerni osztályérdekeit. Elsősorban a manufaktúra-tulajdonosok tartoztak ide, továbbá a belső piaccal kapcsolatban levő kereskedők, valamint az értelmiségiek — ügyvédek, orvosok stb. E rétegek osztálykövetéseiket a kálvinizmus tanaiban juttatták kifejezésre. Politikai szervezetüket a kálvinista konzisztóriumok alkották, amelyeknek volt bizonyos befolyásuk a parasztságra, valamint a városok kispolgári és plebejus-demokrata elemeire is.

A néptömegek körében igen népszerűek voltak az anabaptista szekták, amelyek közül sok a fennálló rendszer erőszakos megdöntését, a vagyoni egyenlőség gondolatát, az összes világi és egyházi hatalmak megsemmisítésének gondolatát hirdette.

A SPANYOL ELNYOMÁS FOKOZÓDÁSA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1556-ban V. Károly császár fia, II. Fülöp lépett a spanyol trónra, és a birodalom felosztása után Németalföld az ő fennhatósága alá került. Ettől kezdve az országban egyre erősödött az ellenzékiség.

Spanyolországban ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a feudális reakció győzelmet aratott a kibontakozó kapitalista viszonyok erői fölött. A spanyol feudális uralkodó osztály az alárendelt országok, köztük Németalföld kifosztására alapította jólétét. II. Fülöpnek azok a tervei, hogy egész Európában a katolikus-feudális reakciót juttassa uralomra, a spanyol feudális uralkodó osztály célkitűzéseit fejezték ki.

II. Fülöp kezdettől fogva arra törekedett, hogy Németalföldön kiépítse a spanyol abszolutizmus bürokratikus apparátusát, s ezáltal teljesen — gazdasági, politikai és vallási tekintetben egyaránt — uralma alá rendelje az országot. A spanyol kormány tervbe vette, hogy növeli az országban állomásozó spanyol katonaság létszámát; a tényleges hatalmat a szűk körű államtanács kezében összpontosítja (az államtanács tagjai egytől egyig hűséges kiszolgálói voltak a spanyol kormánynak); a püspököket inkvizíciós jogokkal ruházza fel az eretnek mozgalmak elleni harcban; 14 új püspökséget alapít; az eretnekek elleni törvényeknek — „hirdetményeknek" — feltétlen érvényt szerez (V. Károly alatt ezeket a törvényeket bizonyos óvatossággal alkalmazták).

Az említetteket még számos újabb intézkedés követte, amelyek Németalföld létfontosságú gazdasági érdekeit érintették. 1557-ben II. Fülöp államcsődöt jelentett be; ez óriási veszteségeket okozott számos németalföldi bankárnak. 1560-ban adót vetettek ki a Spanyolországból kivitt gyapjúra. Ennek következtében a gyapjú németalföldi importja évi 40 000 báláról 25 000 bálára csökkent. A németalföldi kereskedőket gyakorlatilag kirekesztették a gyarmati kereskedelemből, amelyet a spanyolok a saját monopóliumuknak nyilvánítottak. Sokat ártott Németalföldnek II. Fülöp angolellenes külpolitikája. Németalföld ugyanis Angliával élénk kereskedelmet bonyolított le, amely sok tízezer embert foglalkoztatott. A spanyol hatóságoknak ezek a reakciós intézkedései súlyosan érintették Németalföld csaknem valamennyi társadalmi rétegének érdekeit, és hovatovább az ország gazdasági életének pusztulását idézték elő. Sok manufaktúrát bezártak, az emberek ezrei veszítették el munkájukat, és családjukkal együtt éheztek, nyomorogtak. A kézművesek és kereskedők tömegesen vándoroltak ki külföldre.

A spanyol királynak ezek az intézkedései egyszersmind a nemzeti elnyomás politikáját szolgálták. E politika végrehajtója a spanyol király németalföldi helytartója, Pármai Margit és tanácsadója, Granvella volt, akit a németalföldiek osztatlanul gyűlöltek.

Így tehát a feudális rend méhében érlelődő új, tőkés termelési formák és a mögöttük álló tár-

sadalmi csoportok további fejlődésük útjában a feudalizmus hanyatló erőinek elkeseredett ellenállásába ütköztek.

Ilyen körülmények között a feudális rendszernek és támaszának, az idegen, spanyol uralomnak a megdöntése csakis polgári forradalom és függetlenségi háború útján mehetett végbe. Ezt a harcot a burzsoázia forradalmi elemei vezették, akik a kálvinizmus zászlaja alá sorakoztak. A fő mozgató erő a parasztság és a városi plebejus réteg volt: ezek a társadalmi csoportok szenvedtek a legtöbbet a feudális és a tőkés kizsákmányolás összefonódásától. Velük szemben állt a spanyol abszolutizmus és fő támasza, a katolikus egyház, meg a nemesség zöme. A nemesség egy része azonban — főként a kisnemesség —, amelyet a spanyolok kiszorítottak a különböző tisztségekből és a hadseregből, ellenséges álláspontot foglalt el a spanyol kormánnyal szemben.

A grafti városháza
1613

A FORRADALMI HELYZET KIALAKULÁSA

A fent ismertetett események hatására az 1560-as évek elején az országban erjedés indult meg a városi plebejusok és a parasztok körében. A kálvinizmus és az anabaptizmus mély gyökeret vert Flandria, Brabant, Hollandia, Friesland és más tartományok ipari városaiban és falvaiban. Egy inkvizítor szerint a flandriai tengerparti városok környéke tele volt eretnekekkel. Felfegyverzett emberek tömegével gyűltek egybe az eretnek prédikátorok meghallgatására. Pármai Margit, a spanyol király németalföldi helytartója az eseményeket „a társadalmi béke felforgatásának" minősítette.

1561-ben Valenciennes-ben a nép szétkergette a csendőrséget és a városi tanácsot, és két eretneket megmentett a kivégzéstől. Antwerpenben — amely az eretnek mozgalmak központja volt — 1564-ben egy papi tisztségétől megfosztott szerzetes, Cristophus Fabricius kivégzésekor fegyveres összetűzésre került sor a nép és az őrök között. A prédikációkat, sőt olykor a tömegmegmozdulásokat is, a burzsoá kálvinista konzisztóriumok irányították.

Nemesi „gueux"-k érme
1566

A spanyol abszolutizmus ellen vívott ellenzéki harcba lassanként a középkori kiváltságait féltő németalföldi nemesség is bekapcsolódott. A nemesi ellenzék magva kezdetben az államtanács három tagja —

Egmont gróf, az Orániai herceg és Hoorn admirális — körül csoportosult. Mindhárman ősi arisztokrata családból származtak. A németalföldi nemesség akaratának kifejezőiként az államtanácsban egyre erőteljesebben léptek fel a kormány ellen, követelték az ország szabadságjogainak visszaállítását, a spanyol csapatok kivonását, Granvella menesztését, az eretnekek elleni törvények hatálytalanítását.

A nemesi ellenzék csak néhány követelése teljesítését tudta kiharcolni. 1564-ben menesztették Granvellát, majd kivonták a spanyol csapatokat. De II. Fülöp ellentmondást nem tűrve követelte a „hirdetmények" maradéktalan érvényesítését, ugyanakkor ügyet sem vetett az ország gazdasági és politikai nehézségeire. Ezért a protestánsok kormányellenes megmozdulásai egyre nagyobb méreteket öltöttek, az izzó hangú prédikációk nyomán mind feszültebbé vált a légkör.

Fokozta az elégedetlenséget az is, hogy az idegen uralom béklyóba verte Németalföld nemzeti fejlődését; a spanyol abszolutizmus reakciós lépéseit egyúttal a nemzeti elnyomás aktusainak tekintették.

1565—1566-ban rendkívül kiéleződött a németalföldi helyzet. A burzsoá kálvinista konzisztóriumok, amelyek maguk is agitációt folytattak a „hirdetmények" és az inkvizíció ellen, csak nagy nehezen tudták féken tartani a tömegek forradalmi nyomását. A népharag egyre magasabbra csapó hullámainak sodrában még a nemesi ellenzék is kénytelen volt messzebb menni, mint ahogy eredetileg tervezte, amikor még az volt a szándéka, hogy a népmozgalmat saját osztályérdekeinek szolgálatába állítja.

1565 novemberében a nemesi ellenzék megalakította a „Megegyezés", más néven „Kompromisszum" szövetséget. A nemesek középkori szabadságjogaikat szegezték szembe az abszolutizmussal, a katolikus egyház megreformálását pedig arra akarták felhasználni, hogy az egyházi birtokok és vagyon kisajátításával személyes meggazdagodásukat mozdítsák elő. Ugyanakkor tiltakoztak a spanyol elnyomás és a spanyol inkvizíció ellen. A kormányhoz üzenetet intéztek, amely egyúttal az ellenzék programja is volt. 1566. április 5-én ezt az üzenetet a „Megegyezés" szövetség több száz nemesből álló küldöttsége ünnepélyes körülmények között átnyújtotta Pármai Margit spanyol királyi helytartónak. E nemeseket szegényes ruházatuk miatt az egyik arisztokrata megvetően „gueux"-knek, vagyis koldusoknak nevezte. Ezt az elnevezést az összes németalföldi függetlenségi harcosok vállalták, s ettől kezdve büszkén nevezték magukat „gueux"-knek.

A nemesek az említett üzenetben az ősi szabadságjogok tiszteletben tartását, az eretneküldözés enyhítését követelték, és figyelmeztettek, hogy ezeknek a feltételeknek nem teljesítése „általános zavargást és lázadást" idézhet elő; ennek első áldozatai a nemesek lesznek, akik „a legjobban ki vannak téve az ilyen zavargásokból származó összes bajoknak és megpróbáltatásoknak".

1566 nyarán a nemesek ligája szövetségre lépett a konzisztóriumokkal, amelyek nyilatkozatukban azt követelték a nemesektől, hogy ne álljanak meg félúton; hanem folytassák tovább a küzdelmet; ennek szükségességét azzal indokolták, hogy a néptömegek nyomását nem lehet tovább feltartóztatni. Elhatározták, hogy egyesített tanácsot alakítanak.

A konzisztóriumok élén álló burzsoákat osztályérdekeik és a néptömegekkel való szorosabb kapcsolataik a forradalmi cselekvés útjára ösztökélték. Kijelentették, hogyha a kormány nem hajlandó eleget tenni követeléseiknek, akkor le kell mészárolni a papokat, le kell rombolni a templomokat és össze kell törni a szentek képeit és szobrait.

A németalföldi spanyol hatóságok egyre jobban elszigetelődtek. Világossá vált, hogy a régi módszerekkel már nem tarthatják fenn uralmukat. Az országban forradalmi helyzet volt kialakulóban.

1566 nyarán az eretnekek prédikációin és felvonulásain sok ezer fegyveres protestáns vett részt. A hatóságok már tehetetlenek voltak velük szemben. 1566 augusztusában a mozgalom nyílt fegyveres felkelésbe csapott át. A felkelés a spanyol uralom legfőbb támasza, a katolikus egyház ellen irányult. Sok templomot feldúltak, mindenütt széttörték a szentképeket és szobrokat (képrombolás). A mozgalom központjai Hondschoote, Ypres, Kassel és Armentières iparvidékei voltak. A felfegyverzett manufaktúramunkások, kézművesek és parasztok tömegei mindenfelé lerombolták a katolikus templomokat és kolostorokat, elpusztították a szentképeket és szobrokat, magukhoz vették az értékes templomi kegyszereket és átadták a városi elöljáróságoknak, hogy a szegények javára fordítsák.

Antwerpenben a kézművesek és a városi szegény elemek voltak a képromboló mozgalom elindítói. Tournai-ben a környékbeli falvakból 800 paraszt is részt vett a templomrombolásban. A felkelés lendülete sok gazdag kereskedőt is magával sodort. Tournai-ben különleges katonai csapatokat állítottak fel, amelyeknek feladata a városban a rendfenntartás volt. A csapatokat az elkobzott vagyonból tartották el. A felkelők elégették a templomok és kolostorok kiváltságait tartalmazó okleveleket. Hasonló események játszódtak le Valenciennes-ben is.

Middelburgben a képrombolók, akiket több gazdag személy, sőt néhány városi tanácstag is támogatott, arra kényszerítették a városi tanácsot, hogy bocsássa szabadon a börtönbe zárt eretnekeket. Utrechtben a képrombolók tevékenysége félreérthetetlen társadalmi és politikai jelleget öltött, és a felkelők Pármai Margit szerint „nemcsak a vallás megdöntését, hanem az igazságszolgáltatás és az egész politikai rend megsemmisítését is" célul tűzték.

A képromboló felkelés óriási méreteket öltött. Néhány nap alatt a tizenhét közül tizenkét tartományban harapózott el. Egyedül Flandriában több mint 400 templomot és kolostort romboltak le; az egész Németalföldön összesen 5500 templom és kolostor esett áldozatul a népharagnak. Csak az elmaradott mezőgazdasági tartományok nem vettek részt a felkelésben; itt csak egyes nagyvárosokban volt némi visszhangja a képromboló mozgalomnak.

A hatóságok tehetetlennek bizonyultak a néptömegeknek ezzel az elemi erejű mozgalmával szemben. Pármai Margit kénytelen volt bizonyos engedményeket tenni. 1566. augusztus 23-án hivatalosan bejelentette, hogy hozzájárul az inkvizíció megszüntetéséhez, a „hirdetmények" enyhítéséhez, nem vonja felelősségre a nemesi „Megegyezés" szövetség tagjait és engedélyezi, hogy kálvinista istentiszteleteket tartsanak külön e célra szolgáló helyiségekben.

A felkelés ereje és lendülete nemcsak a kormányt rémítette meg. Megijedtek a „Megegyezés" szövetség tagjai és a burzsoázia is. A nemesek habozás nélkül elfogadták Margit feltételeit, feloszlatták szövetségüket és a kormánycsapatokkal karöltve megkezdték a felkelés elfojtását. A konzisztóriumok tárgyalásokba bocsátkoztak a kormánnyal, de már megtagadták a felkelésben való részvételt és ennek irányítását: azt állították, hogy a felkelés „tudtuk és beleegyezésük nélkül" történt.

A burzsoázia megalkuvó, határozatlan álláspontja következtében a felkelésnek immár nem volt vezetője. A konzisztóriumok prédikátorai mindenütt arra szólították fel a népet, hogy „vessenek véget a lázadásnak", és engedelmeskedjenek a hatóságoknak. A néptömegek egy ideig még folytatták ösztönös, hősi harcukat. De 1567 tavaszára már a felkelés utolsó kis szigeteit is megsemmisítették (Antwerpenben és Valenciennes-ben).

Pármai Margit ígéretei ellenére Németalföldön továbbra is az önkényuralom és az inkvizíció garázdálkodott. Madridban elhatározták, hogy Alba herceg erős hadsereget gyűjt, majd betör Németalföldre és könyörtelenül megbünteti a „lázadókat és eretnekeket".

ALBA HERCEG TERRORURALMA

1567. augusztus 22-én Alba herceg hadserege élén bevonult Brüsszelbe. Sok ezer család már ennek előtte külföldre menekült. Köztük volt néhány arisztokrata is, többek közt Orániai Vilmos, aki az emigráns nemesi ellenzék vezetője lett. Pármai Margitot visszahívták.

Don Fernando Alvarez de Toledo, Alba herceg — egy fanatikus katolikus spanyol főnemes — zsarnoki jellemű, hajthatatlanul konok ember volt. Tapasztalt hadvezér és diplomata létére sem ismerte ki magát azokban az eseményekben, amelyek Németalföldön — abban az országban, amelynek pacifikálására kiküldték — lejátszódtak.

II. Fülöp erélyes instrukciókkal látta el. Alba gyakorlatilag diktátori jogokat kapott. Feladata az volt, hogy „a lázadás szellemének" és az „eretnekségnek" valamennyi hívét fizikailag megsemmisítse. Alba herceg nyomban hozzálátott ezeknek az utasításoknak a végrehajtásához. Az ország valamennyi nagyvárosába és fellegvárába spanyol helyőrségeket helyezett, amelyek úgy bántak a „tűzrevalókkal" (így nevezték a spanyolok a németalföldieket), mint a spanyol gyarmatok bennszülötteivel. Szeptember 9-én Alba letartóztatta az arisztokrata ellenzék vezetőit — Egmont grófot és Hoorn admirálist, továbbá Antwerpen polgármesterét, van Stralent. Alba, éppúgy, mint II. Fülöp, még mindig azt hitte, hogy az ellenzéki nemesek és vezetőik a „rendbontás" legfőbb értelmi szerzői.

Szeptemberben megkezdte működését „a lázadás ügyeivel foglalkozó tanács", amelyet „véres tanácsnak" neveztek. Ennek a terror-törvényszéknek ítéletei alapján 1567-től 1569-ig több mint 8000 embert végeztek ki, több ezret pedig más büntetéssel sújtottak. 1568. június 5-én kivégezték az arisztokrata ellenzék vezetőit, Egmontot és Hoornt. Alba herceg az ellenzéki elemek megsemmisítésével egyidejűleg a bírói ítélettel kimondott vagyonelkobzásokat a spanyol kincstár gyarapítására használta fel.

1569 márciusában az országos rendi gyűlés elé terjesztették azt a törvényjavaslatot, amely szerint Németalföldön is bevezetik az alcabalának nevezett spanyol adózási rendszert. Az alcabala szerint minden ingó és ingatlan vagyontárgy után egyszázalékos, minden ingatlan vagyontárgy eladása után ötszázalékos és minden olyan kereskedelmi ügylet után, amelynek tárgyát ingóság képezi, tízszázalékos adót kell fizetni. Németalföldön, ahol minden áru sok kézen ment keresztül, amíg a fogyasztóhoz jutott, az ingó tárgyakkal kapcsolatos ügyletekre kirótt tízszázalékos adó bevezetése gazdasági katasztrófát jelentett volna. Felháborodás moraja hullámzott végig az országon. A rendi gyűlés nagy nehezen rávette Albát arra, hogy az alcabala bevezetését halassza el 1571-ig, egyelőre pedig érje be azzal, hogy Németalföld évi kétmillió forintot fizet a spanyol államkincstárba. Az egyszázalékos adót — 3 300 000 forintot — azonban behajtották.

PARTIZÁNHARCOK A SPANYOL ÖNKÉNYURALOM ELLEN

A néptömegek a spanyol sereg bevonulása után nyomban megkezdték a harcot Alba herceg terrorja ellen. Számtalan szegényebb kézműves, manufaktúramunkás és paraszt elhagyta otthonát, és bevette magát a flandriai Dieppe, Ypres, Kassel és Audenarde (Oudenaarde) környékének erdőségeibe. Innen indítottak heves partizánháborút a spanyolok és cinkosaik ellen. Lekaszabolták a kisebb spanyol katonai osztagokat, a titkos konzisztóriumok ítéletei alapján katolikus papokat és bírákat végeztek ki. Százával tértek vissza Angliából felfegyverzett flamand emigránsok és csatlakoztak az „erdei gueux"-khöz. A nép bosszúállóit a környező falvak parasztsága látta el élelemmel, és a kormánycsapatok, a hatóságok akcióira vonatkozó hírekkel.

Hasonló eseményekre került sor az ország északi részén is. 1567—1568-ban Észak-Hollandiában nagy parasztfelkelés tört ki. Ezt azonban könnyen leverték, mert nem volt vezetője. Ekkor

Hollandia, Zeeland és Friesland halászai és tengerészei — a „tengeri gueux"-k — könnyű, gyors járatú hajóikon a tengeren szálltak szembe a spanyolokkal. Az Orániai herceg eleinte nem akart kapcsolatba kerülni a „tengeri gueux"-kkel, de később összeköttetésbe lépett velük, és igyekezett a saját irányítása alá vonni őket. Orániai Vilmos olyan engedélyeket állított ki a „tengeri gueux"-knek, amelyek feljogosították őket arra, hogy háborút folytassanak a spanyolok ellen és elfoglalják hajóikat. Egy évbe sem telt, és a „gueux"-k hajóin megjelentek a nemesek is (de la Marck de Lumey és mások), akik fokozatosan kezükbe ragadták a vezetést. Ennek ellenére a „gueux"-k flottájában forradalmi szellem uralkodott.

Az inkvizíció elleni tiltakozás jeléül veretett érem
1568

Egy ízben a „tengeri gueux"-k egy egész spanyol hajóhadat foglaltak el: 46 hajót, minden értékével együtt. Más alkalommal egy 30 hajóból álló karaván ejtettek foglyul, és megrohamozták Monnikendam városát.

A „tengeri gueux"-k az angol kikötővárosokat használták bázisul; Anglia ugyanis egy ideig támogatta őket, hogy ezzel is gyengítse ellenségét, Spanyolországot.

AZ ORÁNIAI HERCEG ÉS A NEMESI EMIGRÁNSOK POLITIKÁJA

Orániai Vilmos herceg nem németalföldi származású volt. Németországban született, a Nassaui uralkodó hercegi család sarja volt. Németalföldi birtokait nagybátyjától örökölte. Az V. Károly udvaránál nevelkedett Orániai Vilmos szoros kapcsolatot tartott fenn németországi rokonaival, német hercegnőt vett feleségül, és mindig tüntetően hangsúlyozta birodalmi fejedelmi jogállását. A forradalom első szakaszában az volt a törekvése, hogy független birodalmi fejedelem, brabanti vagy holland választófejedelem legyen. Vallási türelmessége ellenére gyűlölettel viseltetett az anabaptistákkal szemben. A reformációt meg azért támogatta, mert anyagi előnyöket akart húzni az egyházi birtokok elkobzásából és külföldi szövetségeseket igyekezett szerezni a francia hugenották, a német protestáns fejedelmek és az angol kormány személyében.

Amikor a spanyolok a képromboló mozgalmat leverték, Orániai Vilmos híveinek egy csoportjával Németországba menekült, és ott fegyveres harcra készült Alba herceg ellen. A németalföldi városok gazdag kereskedőinek és konzisztóriumainak anyagi támogatásával, a német protestáns fejedelmek és a francia hugenották pártfogásával és közreműködésével több hadjáratot indított Németalföldre a spanyolok ellen. De egyik sem járt sikerrel. A kudarc oka nemcsak a herceg gyenge hadvezéri képességeiben keresendő, hanem politikájának és stratégiájának jellegében is. Orániai Vilmos csaknem kizárólag a zsoldoscsapatokra és a külföldi uralkodóktól kapott segítségre épített.

Miután az 1568—1569. évi hadjáratban vereséget szenvedett, 1571-ben titkos diplomáciai tárgyalásokat kezdett Franciaországgal és Angliával. A tárgyalások célja az volt, hogy katonai segítséget kapjon ezektől az államoktól. A „segítség" fejében Orániai Vilmos odaígérte Franciaországnak Hennegau, Artois és Flandria tartományokat, Angliának Hollandiát és Zeelandot; a terv szerint ő maga Brabantot kapta volna meg és még néhány tartományt, ezenkívül elnyerte volna a brabanti birodalmi választófejedelem címet.

De terveit módosította a társadalmi és politikai helyzet alakulása, módosították a forradalom és a szabadságharc további folyamán előállott konkrét osztály-erőviszonyok. Orániai Vilmos vég-

eredményben a németalföldi nagyburzsoázia — túlnyomórészt kereskedő burzsoázia — akaratának végrehajtója lett. A nagyburzsoázia az Orániai herceg személyében találta meg a számára szükséges „erőskezű embert". Orániai Vilmos egyszersmind a legkülönbözőbb társadalmi rétegeknek — a nemeseknek, a jómódú városi polgároknak, sőt a néptömegek egy részének — támogatását is meg tudta nyerni.

AZ 1572. ÉVI FELKELÉS. A POLGÁRI KÖZTÁRSASÁG KIALAKULÁSA ÉSZAKON

1571-ben Alba bevezette az alcabalát. Az ország egész gazdasági élete megbénult: kereskedelmi megállapodásokat bontottak fel, üzleteket és manufaktúrákat zártak be; sok cég és bank csődbe jutott. A légkör pattanásig feszült, különösen Hollandiában és Zeelandban. Az emberek tömegesen vándoroltak ki az országból.

Ilyen volt a helyzet, amikor a „tengeri gueux"-k — akiket a spanyol kormány követelésének engedő Erzsébet királynő rendeletére kiűztek az angol kikötőkből — 1572. április 1-én rajtaütésszerű támadással elfoglalták Brielle kikötővárost (Brielle a Rajna torkolatában, egy szigeten fekszik). Ez az esemény az ismét forradalmivá érlelődött helyzetben jeladás volt az északi tartományok általános felkelésére. 1572. április 5-én tört ki a vlissingeni plebejus tömegek felkelése; bebocsátották a városba a „gueux"-k forradalmi seregét. A környékbeli parasztság csatlakozott a felkelőkhöz, és súlyos csapásokat mért a kisebb spanyol katonai csapatokra. Ezt követően felkelés tört ki Veere városában, ahol a spanyol hadsereg legnagyobb fegyverraktára volt, majd Arnemuidenben, Enkhuizenben. Néhány hét alatt valamennyi északi tartományban magasra csapott az általános felkelés lángja. Harcra kelt a spanyolok ellen az északi tartományok nemességének az a része is, amely helyzete szerint közel állt a burzsoáziához és felvette a kálvinizmust. Ezeket a szárazföldi sikereket alátámasztották a spanyol flottára a tengeren mért súlyos csapások.

Az északi tartományokban kitört népi felkelés, amelyet a forradalmi kálvinista burzsoázia vezetett, megvetette az Egyesült Tartományok polgári köztársaságának alapjait. Jellemző, hogy ennek az eseménynek fontosságát sem Alba, sem Orániai Vilmos nem ismerte fel. A herceg, akit teljesen elfoglaltak a külföldi csapatok újabb németalföldi hadjáratának előkészületei, „egyáltalán nem örült, amikor tudomást szerzett erről a népmozgalomról. Ellenkezőleg, panaszkodott, hogy ezek az apró sikerek akadályozzák a nagy akciót, amelyre készülődik" — írta krónikájában Hugo Grotius. Alba megvetően szólt a „parasztlázadásról" és kevélyen kijelentette: „Jelentéktelen ügy." Az volt a véleménye, hogy a fő veszély az Orániai herceg és szövetségesei, a német fejedelmek részéről fenyegeti. Alba herceg Hennegauba, az Orániai herceg fivére, Nassaui Lajos által elfoglalt Mons város ellen vezényelte főerőit.

Az Orániai herceg csak akkor fordított nagyobb figyelmet az északi felkelésre, amikor újabb dél-németalföldi hadjárata teljes vereséget szenvedett. Ekkor az északi tartományokban már a „tengeri gueux"-k és a plebejusokból, kézművesekből és radikális burzsoákból alakult új városi népfelkelő csapatok voltak a helyzet urai. Szárazon és vízen aktív hadműveleteket folytattak a spanyolok ellen, megszervezték a városok katonai védelmét, és kíméletlenül leszámoltak a forradalom ellenségeivel és a spanyol ügynökökkel. De a hollandiai és zeelandi gazdag kereskedők, akik politikai szövetségben voltak a nemességgel és a középkori jellegű városi polgárság felső rétegével, fokozatosan magukhoz ragadták a hatalmat. Ezt szolgálta Orániai Vilmos meghívása is. Az Orániai hercegre ruházták a legfelső végrehajtó hatalmat, és a hadsereg meg a flotta parancsnokságát. Ezek a társadalmi rétegek azt remélték, hogy a herceg „megfékezi" majd a néptömegeket, és a külföldi szövetségesek segítségével biztosítani fogja a Spanyolország elleni háború folytatását. Hollandiában és Zeelandban már 1572-ben francia és angol csapatok szálltak partra, amelyek „segítség" ürügyén önző, hódító célok megvalósítása érdekében érkeztek Németalföldre.

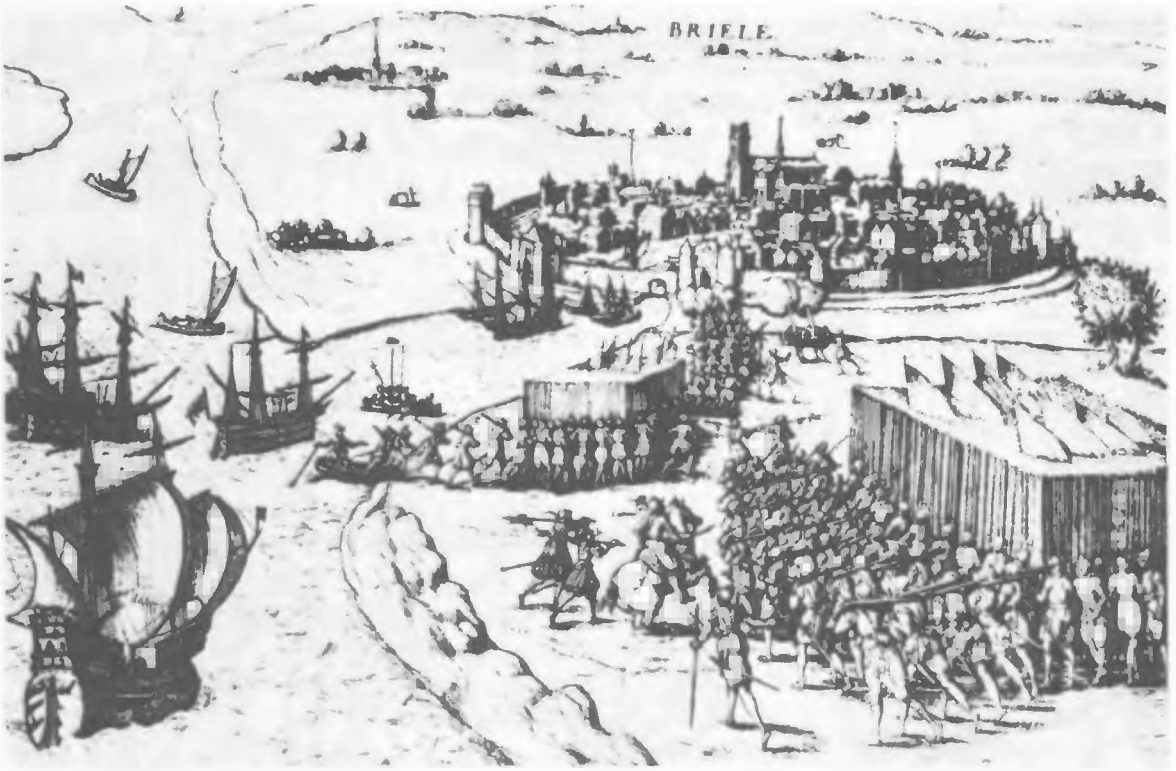

A „tengeri gueux"-k 1572-ben elfoglalják Brielle-t
1583-ban készült metszet

1573-tól 1575-ig nehéz idők jártak a felkelőkre. Alba herceg felismerte, hogy tévedett, és most teljes erővel rontott a „lázadókra". A néptömegek mindenütt kétségbeesett, hősi ellenállást tanúsítottak a spanyolokkal szemben. Haarlem lakói hét hónapig (1572 decemberétől 1573 júliusáig) hősies harcot vívtak a várost körülzáró spanyol ostromló seregek ellen, s csak az éhhalál fenyegető veszélye kényszerítette őket megadásra. Nem kevésbé hősiesen védekeztek az ostromlott Leiden lakói (1574 májusától októberig), akiknek harca ragyogó győzelemmel végződött. A felkelő tartományok nagy méretekben és kiváló hatással alkalmazták azt a módszert, hogy a spanyolok által elfoglalt területeket vízzel árasztották el, habár ez a parasztoknak is nagy károkat okozott.

AZ 1576. ÉVI FELKELÉS ÉS A „GENTI MEGBÉKÉLÉS"

Madridban végül is megértették, hogy Alba politikája kudarcba fulladt. 1573 decemberében a herceget visszahívták. Az Alba herceget felváltó Requesens megszüntette az alcabala behajtását, s igen korlátozott amnesztiát adott. Ezek azonban elkésett, felemás intézkedések voltak. Az országban nem javult a helyzet. A felkelő északi tartományok önfeláldozóan viselték a legsúlyosabb megpróbáltatásokat. A spanyol zsoldosok, akik éveken át nem kapták meg zsoldjukat, a nép hősies ellenállásával és a súlyos anyagi nélkülözésekkel szembekerülve, hamarosan martalóc, fosztogató bandákká alakultak át.

1576-ban a spanyol katonák fellázadtak. Meneszteték parancsnokaikat, önkényesen otthagyták a „barátságtalan" északot, tömegesen vonultak dél felé, mindenütt romokat és pusztulást hagyva maguk mögött.

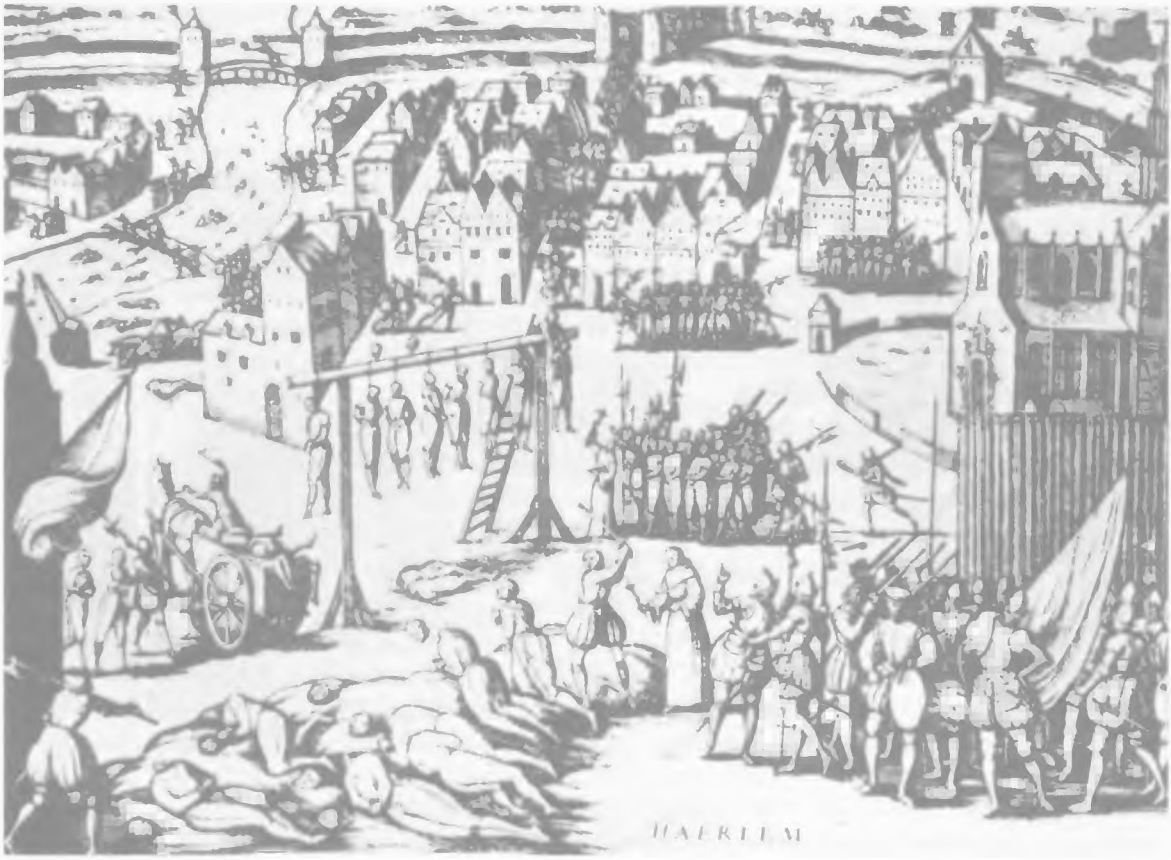

A spanyolok vérengzése Haarlem elfoglalása után (1573)
1583-ban készült metszet

Ám délen is gyorsan érlelődött a forradalmi helyzet. A városi elöljáróságok és a néptömegek jó előre felkészültek arra, hogy méltó választ adjanak a zsoldos martalócoknak. A paraszti csapatok sok helyütt megsemmisítették a kisebb csoportokban vonuló spanyol katonákat. Brüsszel utcáin leöldösték a spanyolokat és cinkosaikat. Még a nemesség és a papság köreiben is nagy volt az elégedetlenség a spanyol abszolutizmus politikája miatt.

1576. szeptember 4-én a brüsszeli városi milícia egyik osztaga, egy orange-ista (így nevezték Orániai Vilmos híveit) tiszt vezetésével, a lakosság támogatásával, letartóztatta az államtanács tagjait. Kitört a néptömegek felkelése. A spanyol uralmat a déli tartományokban is megdöntötték. A hatalom az országos rendi gyűlés kezébe került.

A szeptember 4-i felkelésnek szerte az országban nagy visszhangja volt. A néptömegek mindenütt fegyvert ragadtak és megdöntötték a reakciós városi magisztrátusokat. A városi plebejusok és a parasztság tömegei aktív politikai tevékenységet fejtettek ki. A burzsoázia forradalmi elemei arra törekedtek, hogy befolyásuk és irányításuk alá vonják ezt a tömegmozgalmat. Ugyanakkor a reakciós nemesség, a gazdag konzervatív polgárság és kereskedőréteg sem óhajtotta elveszteni vezető pozícióit. Igyekeztek tekintélyes pozíciókhoz jutni a városi elöljáróságokban és a kormányzati apparátusban. A nemesek parancsnoki tisztségeket szereztek maguknak a rendek által szervezett hadseregben és gyors ütemben készülődtek saját csapataik felállítására. Egészében véve a politikai helyzet rendkívül kusza és ellentmondásos volt.

Súlyosbította a helyzetet egyebek közt az a körülmény, hogy a fellázadt spanyol katonák számos nagyvárosban — Antwerpenben, Gentben, Aalstban és másutt — hatalmukba kerítették a fellegvárat. Ezeknek a városoknak lakosságát szüntelenül fenyegették a lázadó spanyol zsoldosok erőszakoskodásai és rablásai.

Ilyen körülmények között gyűltek össze Gentben 1576-ban az országos rendek. A rendi gyűlés összetétele aligha tükrözte az ország politikai életében végbement változásokat. A déli tartományokat a reakciós nemesség, a katolikus papság és a konzervatív polgári rétegek képviselték. Az északi tartományok küldöttei kisebbségben voltak, s radikális indítványaik elakadtak a meddő vitákon.

Ezalatt az antwerpeni fellegvárat megszállva tartó fellázadt spanyol zsoldosok november 4-én elfoglalták, kifosztották és lerombolták a várost. Mintegy 8000 embert gyilkoltak le és kínoztak halálra, s 1000 házat égettek fel. A teljes anyagi kárt körülbelül 24 millió forintra becsülték.

Ezek az események gyors döntésre késztették az országos rendi gyűlést. A „genti megbékélés" 1576. november 8-án elfogadott szövege azonban nem tartalmazott világos akcióprogramot. Alba herceg véres törvényeit hatálytalanították ugyan, ezenkívül kijelentették, hogy fenn kell tartani az ország egységét és erélyes harcot kell folytatni a fellázadt spanyol csapatok ellen (ezeket törvényen kívül helyezték), mindaddig, amíg az országot teljesen meg nem tisztítják a spanyoloktól. A déli tartományokban fenntartották a katolikus egyház uralmát; ugyanakkor elismerték Hollandiának és Zeelandnak azt a jogát, hogy protestáns maradjon. De számos igen fontos kérdés továbbra is megoldatlan maradt. A gyűlölt II. Fülöp uralmát nem döntötték meg. Nem állították vissza az utolsó 5—10 évben a spanyolok által eltörölt szabadságjogokat és kiváltságokat, amelyek a városi alsóbb rétegeknek biztosították a városi önkormányzatban való részvételt. Nem állították vissza többek közt Gent jogait sem, amelyeket V. Károly az 1539—1540-es genti felkelés után törölt el. A feudális földbirtokviszonyok megszüntetésének kérdésével az országos rendek még csak nem is foglalkoztak, az egyházi birtokok szekularizálására tett indítványt pedig a képviselők többsége elvetette. Mindez azt mutatta, hogy a „genti megbékélés" szövegének kidolgozói — gazdag polgárok, nemesek, városi patríciusok és a katolikus klérus képviselői — nem a forradalom továbbfejlesztésére, hanem korlátozására törekedtek.

AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE AZ ORSZÁG DÉLI RÉSZÉN

Az országos rendek a nép akarata ellenére tárgyalásokba bocsátkoztak Don Juan d'Austriával, akit II. Fülöp helytartó minőségben küldött Németalföldre. 1577 februárjában Don Juan elfogadta a „genti megbékélés" feltételeit, és aláírta az úgynevezett „örök ediktumot". De már július 24-én nyíltan szakított az országos rendi gyűléssel, és megkezdte csapatainak összevonását Namurba.

Válaszul a népi felkelések újabb hulláma söpört végig az országon. Brüsszelben és néhány más flandriai és brabanti városban megalakultak a forradalmi tizennyolcak bizottságai, amelyek a városi kilenc „céhnemzet"[1] két-két képviselőjéből álltak.

A tizennyolcak bizottságainak polgárok, ügyvédek, kézművesek, boltosok, kereskedők voltak a tagjai. Ezek a bizottságok ténylegesen a forradalmi hatalom szerveiként működtek. Fő feladatuk az volt, hogy megszervezzék a város és környéke védelmét a spanyol csapatokkal szemben. Az ország legégetőbb feladata a függetlenségi harc volt, s a pártok forradalmiságának az volt a mércéje, hogy mivel járultak hozzá a spanyolok elleni háborúhoz. A tizennyolcak bizottságai, bár eleinte csak a katonai védelem megszervezésével foglalkoztak, lassanként a város életének minden területére kiterjesztették befolyásukat, ellenőrizték a város vezetőségének tevékenységét, nyomást gyakoroltak a brüsszeli államtanácsra és az országos rendekre. 1577 nyarán és őszén a brüsszeli tizen-

[1] A rokon foglalkozások céheit nevezték együttvéve céhnemzetnek.

nyolcak bizottsága hivatalosan követelte az országos rendi gyűléstől, hogy távolítsa el az államapparátusból az oda befurakodott reakciósokat és spanyol ügynököket. A bizottság külön adót vetett ki a brüsszeli gazdag polgárok jövedelmére.

A néptömegek azonban nem voltak kellően szervezettek, a forradalmi burzsoázia pedig nem tudott az ország élére megfelelő vezetőt állítani. Ezt használta fel az Orániai herceg. 1577 őszén Orániai Vilmos Brüsszelbe érkezett, s híveinek erélyes fellépésére támaszkodva Brabant helytartója lett.

A nemesi párt ez idő tájt azon fáradozott, hogy megvesse lábát Flandriában, és a tartomány fővárosát, Gentet, ellenforradalmi központtá tegye. 1577. október 28-án a genti plebejusok felkelése elsöpörte a reakciós nemeseket. Vezetőjüket, Arschot herceget és az ellenforradalmi összeesküvés több más részvevőjét letartóztatták, s a hatalmat a városban a kálvinista konzisztóriumok befolyása alatt álló tizennyolcak bizottsága vette át.

Mindenfelé demokratikus katonai osztagokat, forradalmi tizennyolcak bizottságát állítottak fel, adományokat gyűjtöttek és fegyvert készítettek. A demokratikus elemek kezébe került a hatalom Arrasban, Artois tartomány fővárosában is, ahol pedig a reakciós nemesi elemek befolyása dominált. Ám a tizennyolcak bizottságaiban mindenütt jelen voltak Orániai Vilmos hívei is, akik a saját akcióprogramjuk keresztülvitelére törekedtek.

Az országos rendi gyűlésben és az azt támogató társadalmi rétegek körében teljes fejetlenség uralkodott. A tömegmegmozdulások óriási lendületétől megrettenve úgy látták, hogy nincs más mód helyzetük megmentésére, mint a feudális-katolikus reakció erőivel való megegyezés útján elfojtani a népmozgalmat. Ez a törekvésük még nagyobb felháborodást váltott ki a népből.

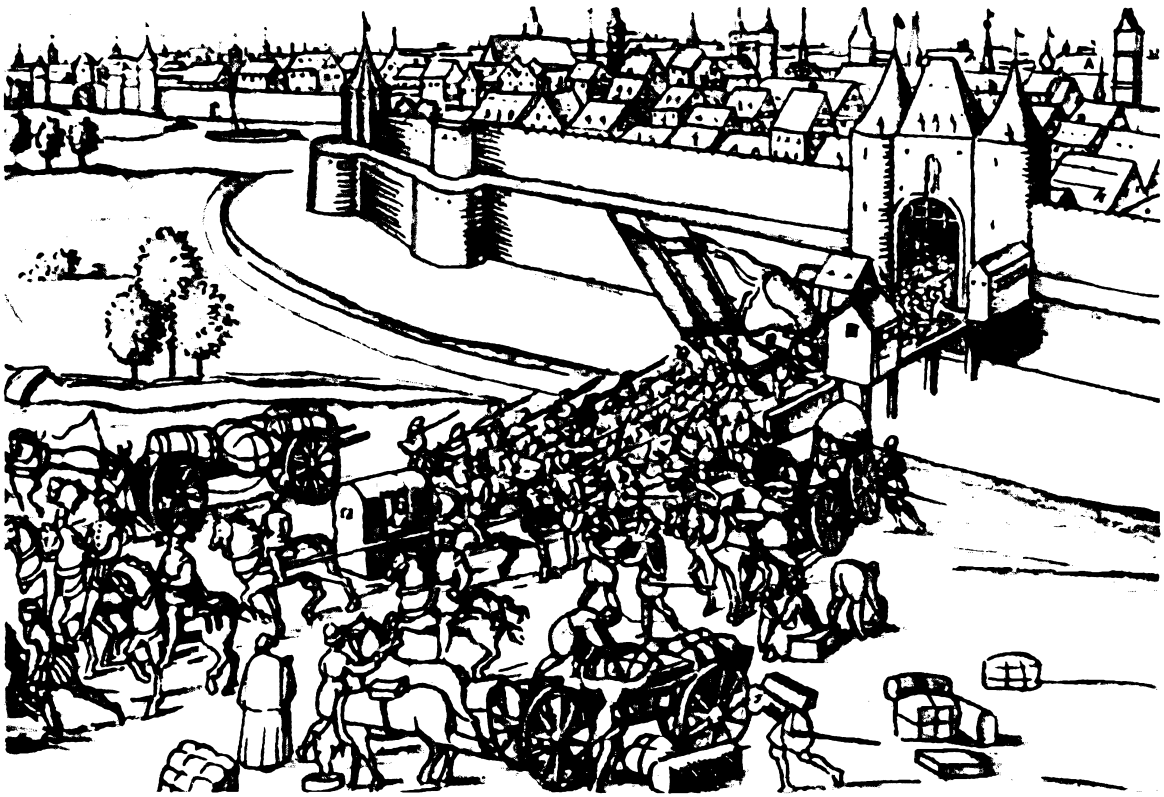

A spanyolok visszavonulása Brabantból 1577-ben
F. Hohenberg metszete

A GENTI DEMOKRATIKUS MOZGALOM

A társadalmi és politikai küzdelem Gentben volt a leghevesebb. Itt a tizennyolcak bizottsága bevezette a vallásszabadságot, a kormánycsapatokat kiűzték a városból, s helyettük demokratikus elemekből — plebejusokból és kézművesekből — álló katonai alakulatokat hoztak létre. Ennek a hadseregnek a vezetése a forradalmi burzsoázia képviselőinek a kezében volt. Az egyházi vagyont elkobozták és olcsón kiárusították. Az eladásából befolyt pénzt a katonaság fenntartására és a szegények megsegítésére fordították. 1578 őszén a gentiek kivégeztek két ádáz reakcióst, akik Spanyolországot támogatták: Jacob Hesselts-et, a „véres tanács" volt tagját és Jan de Wisches-t; mindkettőjüknek sok száz ember halála terhelte a lelkiismeretét.

A gentiek nem kívánták támogatni a rendek politikáját, s ezért megtagadták az adófizetést. A forradalmi felszabadító mozgalom erőinek egyesítése végett szövetségre léptek Brüsszellel és Flandria városaival.

1578 őszén Hennegau és Artois spanyolbarát nemessége lázadást szervezett és megdöntötte a városi demokráciát Arrasban és Valenciennes-ben. A gentiek ekkor a flamand parasztsággal szövetségben hadműveleteket indítottak a reakciós nemesség ellen. Flandriában valóságos parasztháború lángolt fel. Az országos rendi gyűlés a flandriai parasztságnak sem földet nem adott, sem a feudális szolgáltatások alól nem mentesítette. Ugyanakkor a nemesek, továbbá a rendek és Orániai Vilmos által az országba behívott zsoldosok szüntelenül fosztogatták a parasztságot, és erőszakoskodtak.

A parasztok a zsoldoskatonaság és a nemesek elleni harcra önvédelmi osztagokat alakítottak. Elfoglalták a nemesi földeket, lerombolták a várkastélyokat és a kolostorokat. A nemesség és a katolikus egyház már azt hitte, hogy ütött végórája.

Nagy parasztfelkelések törtek ki több északi tartományban (Overijsel, Friesland, Drente, Geldern, Groningen) is.

Az országos rendi gyűlés, amelyet megrémített a forradalmi tömegmozgalom fellendülése, katonaságot küldött a parasztok ellen, és vérbe fojtotta a felkelést.

AZ 1579. ÉVI ARRASI ÉS UTRECHTI UNIÓ

1579. január 6-án az Artois és Hennegau tartománybeli nemesek képviselői Arrasban szövetséget kötöttek. A szövetség célja az volt, hogy általános megegyezést érjenek el II. Fülöppel mint „törvényes uralkodóval". Ez a lépés azt jelentette, hogy a feudális-katolikus reakció nyílt hazaárulásra vetemedett.

Válaszul erre a lépésre 1579. január 23-án megalakult az utrechti unió, amelynek magvát a forradalmi északi tartományok — Hollandia, Zeeland, Utrecht és Friesland — alkották. Hamarosan csatlakoztak hozzá a flandriai és brabanti városok, Genttel az élükön. Az utrechti unió célkitűzése a Spanyolország elleni forradalmi háború folytatása volt egészen a végső győzelemig.

A hennegaui és artois-i sikereitől felbátorodott katolikus reakció egyre merészebb lett. A spanyol ügynökök Flandria és Brabant nagyobb városaiban — Antwerpenben, Brüsszelben, Brüggében — több lázadást szerveztek, ezek azonban sorra megtörtek a forradalmi mozgalom erőinek éberségén és ellenállásán.

II. FÜLÖP TRÓNFOSZTÁSA

1581. július 26-án, a Spanyolország elleni háború és az országon belüli heves politikai küzdelmek légkörében, az utrechti unióban résztvevő tartományok rendjei hivatalosan bejelentették II. Fülöpnek mint Németalföld uralkodójának trónfosztását. Az Orániai herceg már ezt megelőzően,

1579 augusztusában, leverte a demokratikus mozgalmat Gent városában. Északon a demokratikus városi testületeket, az úgynevezett milíciákat vagy másnéven lövészcéheket 1581-ben megfosztották attól a joguktól, hogy részt vegyenek a városi és az országos ügyek intézésében. 1582 februárjában az Orániai herceg és az országos rendi gyűlés a nép akarata ellenére behívta az országba uralkodónak Anjou herceget. 1583 januárjában Anjou herceg francia zsoldosaival reakciós lázadást szervezett, amelynek célja az volt, hogy Flandriát és Brabantot Franciaországhoz csatolja. A felfegyverzett nép leverte ugyan a lázadást, de ez az esemény az ország központi tartományaiban kialakult helyzetben katasztrofális következményekkel járt a forradalom további fejlődésére.

A FORRADALOM LEVERÉSE AZ ORSZÁG DÉLI RÉSZÉN

A demokratikus mozgalmat elfojtó Orániai Vilmosnak és híveinek politikája gyengítette a néptömegek függetlenségi harcát és oda vezetett, hogy 1583-ban a spanyolok erősödő katonai nyomásának már csak néhány elszigetelt városi központ — Ypres, Gent, Brügge, Brüsszel, Antwerpen — állt ellen. A hősiesen védekező városok forradalmár védői csak időleges sikereket arathattak. Alessandro Farnese, az új spanyol helytartó, felhasználva a rendelkezésére álló túlerőt és a városok hadműveleteinek szétforgácsoltságát, egyik várost a másik után foglalta el.

A vereségben közrejátszottak Flandria és Brabant gazdasági struktúrájának sajátosságai és az ezeknek megfelelő osztály-erőviszonyok.

A flandriai és brabanti városok plebejus kézműves tömegei, amelyeket vezetőik árulása dezorganizált, nem tudtak sikeresen szembeszállni a spanyol hadsereg és a belső reakció támadásával.

A parasztság már korábban elvesztette harcképességét, mert az országos rendek vérbe fojtották a feudális földtulajdon megszüntetésére irányuló megmozdulásaikat.

A városi burzsoázia legradikálisabb és leginkább vállalkozó szellemű elemei — a manufaktúratulajdonosok és a velük kapcsolatban álló kereskedők — nagy tömegekben vándoroltak ki az északi tartományokba. A flandriai és brabanti városokban egyre nagyobb erőre és befolyásra tettek szert a burzsoázia konzervatív elemei, a középkori jellegű városi polgárság felső rétegei, amelyeket politikai és gazdasági érdekeik Spanyolországhoz fűztek. Mindezek következtében a spanyolok elfoglalták Németalföld déli részét.

AZ EGYESÜLT TARTOMÁNYOK KÖZTÁRSASÁGA A XVI. SZÁZAD VÉGÉN

Másként alakult a helyzet északon. Hollandiában és Zeelandban viszonylag fejlettek voltak a tőkés viszonyok, s a forradalom folyamán különösen megszilárdultak. Ez a két tartomány volt a nemzeti felszabadító mozgalom központja. A vallási üldözés és a spanyol adózási rendszer — az alcabala — a városokban és a falvakban egyaránt nagy felháborodást idézett elő, s ez szilárd alapot teremtett a parasztok és a városi plebejusok együttes harcához. A burzsoáziának a kálvinista konzisztóriumok köré csoportosuló forradalmi elemei erősebbek és szervezettebbek voltak, mint délen, és a délről érkező emigránsokkal számbelileg is egyre gyarapodtak. Az északi tartományokban a burzsoázia és a néptömegek közösen harcoltak a spanyolok, a katolikus egyház és a leggyűlöltebb feudális intézmények ellen. A mozgalom ideológiai zászlója a kálvinizmus volt. Ezért írta Engels: „...a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot... alapított".[2]

A holland burzsoázia az 1576-os felkelés után az utóvéd szerepét átengedte a déli tartományoknak, ő maga pedig sikeresen felhasználta az így nyert ideiglenes lélegzetvételnyi szünetet. 1579-ben az utrechti unió megkötésével lerakta az új, független burzsoá állam — a Németalföldi Egyesült

[2] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 99. old.

Tartományok — politikai létének alapjait. Az Egyesült Tartományokat, a legnagyobb és legfontosabb tartomány után, többnyire Hollandiának nevezik.

Az Egyesült Tartományok államapparátusát hovatovább teljesen hatalmába kerítette a konzervatív kereskedő oligarchia. Az új oligarchia érdekeit szolgálta az Orániai herceg helytartói kinevezése, II. Fülöp németalföldi szuverenitásának 1581-ig való hivatalos elismerése, valamint a kálvinista konzisztóriumok és a lövészcéhek kirekesztése az államügyekből és a városi ügyekből, s ugyanígy az Orániai-párt külpolitikájának támogatása is.

1584 nyarán Balthasar Gérard, II. Fülöp ügynöke, megölte Orániai Vilmost. De az a társadalmi és politikai talaj, amelyből az orange-izmus kinőtt, továbbra is megmaradt. Az Egyesült Tartományok rendjei ezután sem mondtak le arról, hogy külföldön keressenek új uralkodókat Németalföld trónjára. Amikor III. Henrik francia király visszautasította ajánlatukat, az angol orientáció kerekedett felül. 1585 szeptemberében Leicester gróf, Erzsébet angol királynő bizalmi embere lett az Egyesült Tartományok tényleges uralkodója. E politika veszélyessége csakhamar nyilvánvalóvá lett. Leicester gróf az angol kormány utasításainak megfelelően arra törekedett, hogy a köztársaság Angliától függő, jogfosztott ország legyen, és segítette az angol kereskedőket abban, hogy megszerezzék Hollandia hagyományos külföldi piacait. Evégett Franciaországot és Németországot Spanyolország „szövetségeseinek" nyilvánította, és Hollandiának megtiltotta a velük való kereskedést. A Spanyolország elleni háborúban Leicester gróf több kudarcot szenvedett, majd az angol kormány utasítására áruló módon tárgyalásokba bocsátkozott a spanyolokkal, és Németalföld megszerzése végett újabb katonai lázadást szervezett.

Orániai Vilmos
Adriaen Thomas Key

A Leicester-féle lázadást leverték. Leicesternek el kellett hagynia a köztársaság területét. Az uralkodó kereskedő oligarchia csak ekkor tett le arról, hogy külföldi uralkodót keressen, és ekkor kezdett önálló politikát folytatni a szomszédos államok irányában.

AZ 1609. ÉVI FEGYVERSZÜNET

A köztársaság 1587-től 1609-ig Angliával és Franciaországgal szövetségben tovább folytatta a háborút Spanyolország ellen. A déli tartományokat a spanyol csapatok elfoglalták (1584-ben bevették Brüggét és Gentet, 1585-ben Brüsszelt, majd kíméletlen harcok után Antwerpent is; az utóbbinak az északi tartományok burzsoáziája nem nyújtott kellő segítséget, mert Amsterdam kereskedelmi vetélytársának tekintette). 1598-ban a déli tartományok Spanyolország vazallus államává lettek. Az országban Albert főherceg és Izabella, II. Fülöp leánya uralkodott. Orániai Vilmos fia, Móric, akit 1585-ben Hollandia és Zeeland helytartójává választottak, tehetséges hadvezér volt:

felszabadította a spanyolok által korábban elfoglalt területeket, és számos észak-brabanti és flandriai területet is az északi tartományokhoz csatolt. Ezzel egy időben a köztársaság hajóhada, kihasználva a spanyol tengeri haderő gyengülését, hadműveletekbe kezdett a spanyol tengeri útvonalakon és gyarmatokon, s lerakta a leendő holland gyarmatbirodalom alapjait.

Spanyolország, megannyi súlyos katonai veresége után, 1609-ben kénytelen volt 12 éves fegyverszünetet kötni. A fegyverszüneti szerződés értelmében Spanyolország elismerte az Egyesült Tartományok függetlenségét és azt a jogát, hogy kereskedelmet folytasson a kelet-indiai portugál gyarmatokkal. A Schelde torkolatát elzárták a kereskedelem elől. Ez elkerülhetetlen gazdasági pusztulásra ítélte Antwerpent. Az 1609. évi fegyverszünet megkötése azt jelentette, hogy Németalföld északi részén győzött a forradalom.

A NÉMETALFÖLDI FORRADALOM JELLEGE

Marx „A burzsoázia és az ellenforradalom" című cikkében a következőket írta: „Az 1789-es forradalomnak (legalábbis Európában) csak az 1648-as forradalom szolgált mintaképül, az 1648-as forradalomnak csak a németalföldiek felkelése Spanyolország ellen. Mindkét forradalom nemcsak időpontját, hanem tartalmát tekintve, egy évszázaddal előbbre volt mintaképeinél."[3]

A németalföldi forradalomnak az 1648-as és az 1789-es forradalomhoz viszonyított sajátos jellege azzal magyarázható, hogy Németalföldön a burzsoázia politikailag még éretlen osztály volt. Különösen érvényes ez Németalföld déli tartományaira. Még nem fejlődött ki teljesen a németalföldi burzsoázia osztályantagonizmusa a nemességgel és az abszolutizmussal szemben. A függetlenségi háború viszonyai között elhomályosodott az események társadalmi tartalma, mert az előtérben a spanyolok elleni nemzeti felszabadító harc állt. Ezért a németalföldi burzsoáziára — különösen pedig gazdaságilag legerősebb részére, a kereskedő nagyburzsoáziára — még az angol burzsoáziánál is nagyobb mértékben érvényes az, hogy nem a parasztsággal és a városi plebejusokkal, hanem a nemességgel lépett szövetségre. A XVII. századi elpolgáriasodott angol „új nemességgel" ellentétben a németalföldi nemesség zömében feudális nemesség volt, s ezért a burzsoázia, szövetségre lépve a nemességgel, jóval nagyobb engedményeket tett neki, mint a XVII. századi angol burzsoázia.

2. DÉL-NÉMETALFÖLD ÉS HOLLANDIA A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A SPANYOL NÉMETALFÖLD A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Németalföld déli tartományai, amelyeket az ókorban itt élt belga törzsekről később Belgiumnak neveztek, Spanyolország uralma alatt maradtak. E terület gazdasága az 1609-es fegyverszünet után súlyos válságba került. A magas kiviteli és alacsony behozatali vámok végzetes hatással voltak a hazai iparra. A belga kereskedőknek megtiltották, hogy a spanyol gyarmatokkal kereskedelmet folytassanak. Flandria és Brabant manufaktúraipara lehanyatlott, a városok elnéptelenedtek, és az egykor fejlett iparral rendelkező tartományok agrárvidékekké váltak. A tönkrement városokban a céhek megszilárdították monopolhelyzetüket; a városi elöljáróságok vezetését a polgárság reakciós rétegei és a patríciusok vették kezükbe.

Spanyol-Németalföldön a mezőgazdaság is hanyatlásnak indult. A parasztok tartozásait kíméletlenül behajtották. A föld továbbra is a feudális nagybirtokosok tulajdonában maradt.

[3] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 99. old.

KOMORNA PORTRÉJA
Pieter Rubens. 1625

Hollandia győzelemre vitte az idegen uralom elleni forradalmi harcot, amelynek eredményeképpen nemcsak lerázta a spanyol igát, hanem a világon elsőnek polgári köztársasággá alakult, akkor, amikor Európa összes többi országában még a feudalizmus uralkodott. A németalföldi polgári forradalom befejezetlensége azonban Hollandiában is éreztette hatását. Az átalakulás mind a gazdaság, mind az állami berendezkedés terén kompromisszumos jellegű volt. A későbbiek folyamán ez Hollandia hanyatlásához vezetett, de az első időben az ország gyorsan haladt a fejlődés útján. Rohamos ütemben fejlődött a manufaktúraipar. Leiden gyapjúszövő manufaktúrái a XVII. század elején évi 70—120 000 vég szövetet vittek piacra. Rotterdamban és sok más városban fellendült a plüss-, selyem- és lenszövetek s egyéb cikkek gyártása. Amsterdam és Zaandam hajógyáraiban a legkülönbözőbb típusú hajókat építették, nemcsak hazai szükségletre, hanem külországok megrendelésére is. Mintegy 2000 hajó foglalkozott halászattal, s az évi fogás értékét 22 millió holland forintra becsülték.

A legnagyobb gazdagság azonban a külkereskedelemben és a tengeri hajózásban összpontosult. A XVII. század közepén az Egyesült Tartományok flottája csaknem kétszer akkora volt, mint Anglia és Franciaország flottája együttvéve, a kereskedelmi forgalom teljes összege pedig évi 75—100 millió holland forintra rúgott. A XVII. századi Hollandia élénk kereskedelmet folytatott Oroszországgal. 1624-ben például kétmillió forintra becsülték az orosz—holland kereskedelmi forgalom értékét. Egy spanyol ügynök ezzel kapcsolatban a következőket írta titkos memorandumában: „Figyelembe kell venni, hogy a hollandok hosszú évek óta kereskedelmük legnagyobb részét... az északi államokkal, főként pedig Moszkóviával folytatják. Ezt tartják a legbiztosabbnak."

A köztársaság külkereskedelmében óriási szerepet játszott az 1602-ben alapított Kelet-Indiai Kereskedelmi Társaság, amelyet amsterdami kereskedők vezettek. A társaság állam volt az államban, s a holland köztársaság kormányzati szerveit a maga fiókintézményeivé változtatta.

Amsterdam európai kereskedelmi és hitelközponttá fejlődött. Itt alakultak meg az első hollandiai biztosítótársaságok, és itt létesült először olyan bank (1609), amely nagyszabású betét- és hitelműveletekkel foglalkozott.

A köztársaság gazdasági életében azért volt uralkodó szerepe a kereskedő burzsoáziának, mert az ország még a kapitalizmus fejlődésének manufaktúra-korszakában volt, amikor „...a kereskedelmi hegemónia biztosítja az ipari uralmat".[4]

AZ EGYESÜLT TARTOMÁNYOK POLITIKAI BERENDEZKEDÉSE

A köztársaság politikai életében a vezető szerepet a kereskedő és az ipari nagyburzsoázia ragadta magához. Ezek a rétegek szoros kapcsolatban álltak a külkereskedelemmel, amelyben Hollandia és annak legnagyobb városa, Amsterdam foglalta el a vezető helyet. Hollandia állami berendezkedése az utrechti unió cikkelyein alapult. A törvényhozás, az egész államot érintő kérdésekben való döntés és az adókivetés joga az országos rendi gyűlést illette meg. A rendi gyűlésben a hét tartomány mindegyikének, a küldöttek számától függetlenül, egy-egy szavazata volt. A küldötteknek a szavazások során szigorúan be kellett tartaniuk a választóktól kapott kötelező érvényű utasításokat. A határozatok csak egyhangú szavazás esetén léptek érvénybe. De ezt az első pillantásra liberális rendszert hatékony és energikus végrehajtó hatalom egészítette ki: a helytartó hatalma. Az utóbbinak messzemenő döntőbírói jogai voltak arra az esetre, ha az országos rendi gyűlés nem tudott egyhangú döntésre jutni.

[4] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 697. old.

Az államtanács főként a katonai ügyeket intézte. Ebben az intézményben a tartományok az általuk fizetett adók összegének arányában képviseltették magukat, ezért az államtanács 12 tagja közül öt Hollandia és Zeeland küldötte volt.

A belügyek terén a tartományoknak széles körű autonómiájuk volt. A kormányzat helyi szervei a tartományi gyűlések, a városi tanácsok és a helytartók voltak. Az egyes tartományokban különböző volt a tartományi gyűlések társadalmi összetétele és működésük formája. Hollandiában a rendi gyűlés 19 tagja közül 18 a nagyburzsoázia képviselője volt, és csak egy tag képviselte a nemességet. E tartomány 1 200 000 lakosa közül mindössze néhány ezernek volt aktív választójoga. A „szabad Friesland" rendi gyűlésében a nemesek mellett a parasztság és a városok is képviseltették magukat. Minden kérdésben egyszerű szótöbbséggel döntöttek. Az elmaradott keleti tartományok — Geldern és Overijsel — rendi gyűlésében a nemesség volt túlsúlyban.

AZ OSZTÁLYHARC A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az uralmon levő nagyburzsoázia nyíltan antidemokratikus belpolitikát folytatott. A néptömegek politikailag jogfosztottak voltak, és a közvetett adórendszer révén elsősorban ők viselték az óriási állami és katonai kiadások terhét. Magas adót vetettek ki a paraszti birtokokra, a mezőgazdasági termékek termelésére és kivitelére. A mezőgazdaság még nem szabadult meg teljesen a feudális maradványoktól. Csak a spanyolok pártjára állt nemesek és papok birtokát kobozták el és árusították ki. A többi egyházi birtokot a kálvinista egyházközségek kapták meg. Hollandiában és Frieslandban, ahol a parasztság tekintélyes része korábban is szabad volt, ezek a lépések a parasztok feudális függésének csaknem teljes felszámolását eredményezték. Ám sok paraszt, megszabadulva a függőségtől, egyszersmind földjét is elvesztette: a paraszti birtokok burzsoá kézre kerültek. Az elmaradott agrártartományokban — Geldernben, Overijselben, Észak-Brabantban — a nemesek megtartották a föld feudális tulajdonjogát és részben kiváltságaikat is. A parasztok feudális függősége ezeken a területeken a XVIII. század végéig fennmaradt.

A főként kereskedőkből álló nagyburzsoázia uralkodó rétegei a hazai manufaktúraipar szükségleteivel sem törődtek kellőképpen. Nem vezettek be védővámokat a hazai ipar érdekében, és például Hollandiában szívesen importáltak olcsóbb árucikkeket. Ezért a hazai manufaktúraipar a köztársaságban igen kedvezőtlen viszonyok között fejlődött.

Hollandiában, amely „a XVII. század tőkés mintanemzete volt"[5], a dolgozó tömegek rendkívül nehéz körülmények között éltek. A munkaidőt napi 12—16 órában szabták meg. A munkabér alacsony volt, a közszükségleti cikkek ára viszont igen magas. „Hollandia népét már 1648-ban jobban túldolgoztatták, elszegényítették és brutálisabban elnyomták, mint Európa többi országának népét együttvéve."[6]

A fiatal burzsoá köztársaságban elkeseredett osztályharc dúlt. Újra és újra parasztfelkelések törtek ki. A XVII. század első felében egymást érték a szegényebb céhiparosok és a munkaviszonyok javítását követelő bérmunkások megmozdulásai. A politikai pártok is bevonták küzdelmeikbe a városi tömegeket. Különösen éles formákat öltött ez a harc Orániai Móric helytartósága idején, az 1609. évi fegyverszünet megkötése után.

Orániai Móric — 1585 és 1625 között Hollandia és Zeeland helytartója — és a háborúból élő nemesség, amely támogatta a helytartó hatalmi törekvését, újra akarta kezdeni a háborút, és a központi hatalom szerveinek megerősítését, a szeparatizmus gyengítését, a tartományok közti szorosabb egységet követelte. Orániai Móric híveit ezért „unitaristáknak" (egyesítők) nevezték.

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 695. old.
[6] Ugyanott, 697. old.

Hollandia uralkodó kereskedő burzsoáziájának érdeke volt ugyan a helytartói tisztség fenntartása — a hadműveletek és az erős végrehajtó hatalom központosított irányítása végett —, de nem óhajtotta megadni Orániai Móricnak azokat a diktátori jogokat, amelyekre a helytartó törekedett. Az „unitarizmussal" a tartományok hagyományos autonómiáját állította szembe, s ennek örvén a holland nagyburzsoázia korlátlan meggazdagodásának és politikai önkényének szabadságáért s Hollandiának a többi tartomány fölötti tényleges hegemóniájáért szállt síkra. Ezt a pártot „provincialista" pártnak nevezték.

A küzdelem ideológiai síkon is tükröződött. Az uralkodó oligarchia elutasította a kálvinista konzisztóriumoknak azt az igényét, hogy részt vegyenek az államügyek eldöntésében, és a kérlelhetetlen, harcias kálvinizmussal — amelynek ideológusa Gomarus volt — a vallási türelem politikáját állította szembe. Ezt a politikát Arminius képviselte. A „gomaristák" és az „arminiánusok" harca, amely a nemzeti ipari burzsoáziának és a kispolgárságnak a háború kellős közepén Spanyolországgal kereskedést folytató uralkodó kereskedő oligarchia ellen folytatott küzdelmét tükrözte, rendkívül éles formákat öltött. A „gomaristák"-nak sikerült maguk mellé állítani a kereskedő oligarchia kapzsiságától és önkényétől szenvedő városi dolgozó tömegeket.

Jan van Oldenbarneveldt
Miereveldt

Orániai Móric és hívei ezt a harcot a saját céljaikra használták fel. A helytartó kezdetben a „gomaristák" megvédelmezésének demagóg politikájához folyamodott, hogy ily módon erősítse helyzetét a „provincialisták" elleni harcban. Az uralkodó kereskedő burzsoáziának az a része, amely Orániai Móric hajthatatlan ellensége volt, nyílt felkelést robbantott ki. A helytartó ezt a felkelést könnyen elfojtotta, mert mind a néptömegek és a „gomaristák", mind pedig az uralkodó kereskedő burzsoázia mérsékelt körei támogatták ebben. A felkelés vezetőjét, Oldenbarneveldt hollandiai főpensionariust[7] elfogták és hazaárulás vádja alapján 1619. május 13-án kivégezték.

Az Oldenbarneveldt-féle felkelés leverésével az uralkodó kereskedő oligarchia legagresszívebb csoportját zárták ki a hatalomból. Az „unitarista" párt időlegesen felülkerekedett. Ez azonban nem hozott lényegesebb változást az Egyesült Tartományok politikai rendszerében és az osztályerőviszonyokban.

A HADMŰVELETEK KIÚJULÁSA. A VESZTFÁLIAI BÉKE

1621-ben lejárt a Spanyolországgal kötött fegyverszünet, és újra megindultak a hadműveletek. A harmincéves háború részét alkotó hadműveletek váltakozó sikerrel folytak. Hollandia uralkodó kereskedő burzsoáziája hajlott arra, hogy békét kössön Spanyolországgal, s megakadályozta, hogy a köztársaság csapatai elfoglalják Antwerpent; attól félt ugyanis, hogy a város is része lesz az

[7] A főpensionarius vagy tartományi ügyvéd az egyes tartományok rendi gyűléseinek ügyintéző elöljárója volt. — *A kiadó.*

Egyesült Tartományoknak és veszélyes konkurrenciát támaszt majd Amsterdamnak. Sőt, a holland kereskedők fegyvert és élelmet szállítottak az Antwerpenben ostrom alá fogott spanyoloknak, természetesen jó pénzért.

A harmincéves háború befejeződésével az Egyesült Tartományok és Spanyolország háborúja is véget ért. 1648-ban elismerték az Egyesült Tartományok függetlenségét, s megszüntették a birodalommal fennállott formai kapcsolatát. Brabant, Flandria és Limburg sok városa és vidéke is a köztársasághoz került, de csak mint „országos rendi terület"[8], amelyet megfosztottak jogaitól és könyörtelenül kizsákmányoltak. A Schelde torkolata továbbra is zárva maradt a kereskedelem elől; Antwerpen végképp elsorvadt.

3. A NÉMETALFÖLDI RENESZÁNSZ KULTÚRA

A XVI. SZÁZADI HUMANIZMUS

Németalföld a XV. századtól kezdve az európai kultúra egyik melegágya volt. Itt is lejátszódtak azok a folyamatok, amelyek Itáliában, ha nem is öltöttek olyan határozott formát: kialakulóban volt az új társadalmi és gazdasági forma; a középkori vallási dogmatikát az új, világi életszemlélet váltotta fel. A gazdag városokban kibontakozó új, tőkés termelési forma egyelőre még a feudális burgundiai állam keretei közt fejlődött; ez rányomta bélyegét a németalföldi kultúra általános jellegére.

Németalföldnek a Habsburg-birodalomhoz kerülése véget vetett a németalföldi kultúra viszonylagos elzártságának. Szoros kulturális kapcsolatok alakultak ki Németalföld és Németország, Spanyolország és — ami különösen fontos — Itália között. Másrészt pedig a spanyol elnyomás elleni egyre erősödő nemzeti tiltakozás volt az, amelynek jegyében fejlődött a németalföldi kultúra a XVI. században.

Németalföldön a XVI. században indult meg nyíltan a harc az egyház megreformálásáért. A burzsoázia, különösen az északi tartományokban, határozottan a kálvinizmus pártjára állt. A humanista irodalom XVI. századi fellendülése részint a reformációval függött össze, részint pedig önálló jelenségnek tekinthető, amely nem esett egybe a vallási mozgalommal, sőt néha egyenesen szemben állt vele.

A humanista irodalmat a reneszánsz életöröme, világi szelleme hatotta át (Coornhert és mások). A XVI. század elején Észak-Európában a humanista irodalom legtekintélyesebb alakja a németalföldi születésű Rotterdami Erasmus, a német és a nemzetközi humanizmus egyik legkiválóbb képviselője volt.

A humanista műveltséget főként az egyetemek és a tudományos társaságok terjesztették. A humanizmus egyik központja az 1575-ben alapított leideni egyetem volt. Amsterdamban akadémia alakult, amely az ókori irodalom honi nyelvre fordított alkotásainak népszerűsítését tűzte célul. Ebben a kulturális fellendülésben óriási szerepet játszott a könyvnyomtatás. Németalföld ekkor már híres volt kiváló nyomdáiról; például Plantin antwerpeni nyomdája 160 munkást foglalkoztatott.

Különösen radikális szellemű volt a forradalmi évek irodalma, amelynek kimagasló képviselője Philipp Marnix van Sint Aldegonde (1539—1598), a forradalom egyik tevékeny részvevője volt. „Willelmus" című dalában — amely a németalföldi forradalom harci himnusza lett — a spanyol

[8] Olyan terület, amely nem volt önálló tartomány, hanem az országos rendi gyűlés fennhatósága alatt állt, önkormányzata nem volt. — *A kiadó.*

elnyomás elleni felkelést dicsőíti. „A szent római egyház méhkasa" című szatirikus műve ragyogó gúnyirat a katolikus egyház ellen. Ugyanebben az időben keletkeztek a „gueux"-k harci pátoszú forradalmi dalai.

A RETORIKAI TÁRSASÁGOK

Németalföld kulturális életében sajátságos, igen jelentékeny szerepet játszottak az úgynevezett retorikai társaságok. Ezek még a XIV—XV. században keletkeztek és eredetileg főként az egyetemi értelmiséget és a polgárság jómódú rétegeit tömörítették. A retorikai társaságok helyi ünnepélyek és szónoklási versenyek rendezésével, ünnepi beszédek és költemények írásával, katolikus misztérium-drámák előadásával foglalkoztak.

A XVI. században mind működési körükben, mind pedig a részvevők társadalmi összetételében lényeges változások következtek be. Most már mindenfelé, a nagyobb falvakban is, retorikai társaságok alakultak, amelyekbe az egyszerű kézművesek és parasztok százai és ezrei léptek be. A társaság tagjai az egyszerű nép helyi nyelvjárásaiban írtak. A retorikai társaságoknak ezért igen nagy befolyásuk volt a néptömegekre. Gyakran rendeztek vitákat vallási és politikai problémákról, előadásokat tartottak időszerű kérdésekről, röpiratokat és pamfleteket írtak, olykor élesen egyház- és kormányellenes tartalommal. A retorikai társaságok rendszeres időszakonként tartományi kongresszusokat tartottak, amelyeken az akkori időkhöz képest óriási hallgatóság vett részt.

A retorikai társaságok legforradalmibb tagjai nem érték be ezzel, hanem a forradalom előtti időszak osztálycsatáiban is tevékenyen részt vettek. Az északi tartományokban Amsterdam, Leiden és más városok retorikai társaságainak sok tagja csatlakozott a forradalmi anabaptizmushoz, és fegyverrel a kézben harcolt az 1534—1536-os évek paraszti plebejusi felkeléseiben, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a münsteri kommunával. Közülük került ki a münsteri kommuna több vezetője, például Johannes Bockelson (Johann von Leyden).

A flandriai retorikai társaságoknak 1539 nyarán Gentben tartott kongresszusa előjátéka volt a Németalföld történetében igen nevezetes 1539—1540. évi genti felkelésnek, amelynek egész Flandriában óriási visszhangja volt.

A forradalom és a függetlenségi háború idején a spanyol járom és a feudális-katolikus reakció elleni küzdelem számos bátor, önfeláldozó katonája került ki a retorikai társaságokból; ahol pedig győzött a forradalom, a retorikai társaságok a holland nemzeti nyelv és irodalom megteremtésének gócaivá lettek.

A XVI. SZÁZADI NÉMETALFÖLDI FESTÉSZET

A XVI. század első felében a németalföldi képzőművészet teljesen felszabadult a középkori megkötöttségek alól. A nemzeti realista hagyományokat ápoló korabeli németalföldi művészek legnagyobbika Lucas van Leyden (1494—1533), festő és rézmetsző volt. Igen értékesek rézmetszetei, amelyeken a nép életéből vett jeleneteket ábrázol.

A forradalmat közvetlenül megelőző években a németalföldi festészet ismét fellendült. A kor legnagyobb mestereinek — Pieter Aertsennek (1508—1575) és tanítványának, Joachim Beuckelaernak (kb. 1533—1573) — művészetét mindenekelőtt az jellemzi, hogy mindketten a nép valóságos élete felé fordultak.

IDŐSEBB PIETER BRUEGEL

A XVI. századi németalföldi képzőművészet csúcspontja idősebb Pieter Bruegel (másnéven Paraszt Bruegel) alkotómunkássága. Bruegel 1525 és 1530 között született, s 1569-ben halt meg. Alkotói pályájának kezdetén Bruegel számos szatirikus művet alkotott, amelyekben a kíméletlen társadalmi kritika elemei is fellelhetők („A pénzszekrények és perselyek csatája", „A sóványak

Parasztlakodalom
Id. Pieter Bruegel. 1567 körül. Bécs. Képtár

lakomája", „A kövérek lakomája" című metszetek). Rendkívüli eredetiség jellemzi a németalföldi folklór ihlette alkotásait: népi közmondásokat mintegy „átfordít" a kép nyelvére. Ugyancsak érdekesek fantasztikus jellegű képei. Művészetének érett szakaszában fő témája a népélet ábrázolása. „Aratás" és „Hazatérő csorda" című festményei a paraszti munka első ragyogó ábrázolásai; ugyancsak nagyszerűen festette meg a németalföldi falvak lakóinak szórakozásait („Parasztlakodalom", „Paraszttánc"). Ezeken a képeken, amelyeket alkotójuk az egyszerű emberek iránt érzett szeretettel festett meg, nyoma sincs az idealizálásnak. Az erős, testes paraszti figurákban a festő a kissé durva férfiasságot hangsúlyozza. Bruegel nagyszerű realizmussal jeleníti meg a paraszti élet vonásait.

Bruegel néhány késői, tragikus hangvételű művében a kor éles társadalmi ellentétei, a spanyol terror sötét évei fejeződnek ki. „A betlehemi gyermekgyilkosság" című festményén a spanyol katonáknak egy németalföldi falu lakossága ellen elkövetett gaztettét festi meg. „Koldusok" című képe, amely fatönkhöz hasonló, lábnélküli nyomorékokat ábrázol, az élet kegyetlensége elleni szenvedélyes tiltakozás. Híres képe, a „Vakok" az emberiség tragikus sorsának általános érvényű megjelenítése. Bruegel festészetét a különlegesen éles, realista látásmód jellemzi, amely néha groteszkségben jut kifejezésre; eszközei a pontos, markáns rajz, a határozottan elkülönülő, ragyogó színek.

Bruegel páratlan zsánerképeket alkotott, s emellett igen nagy érdemei vannak a tájképfestészet fejlődésében. Németalföldön ő volt az első, aki a képzelt, félig mesebeli tájak festéséről áttért a természet valóságos motívumainak ábrázolására, a különböző évszakok hangulatának megjelenítésére („Téli táj", „Borús idő" stb.). Bruegel a természet nagy poétája. Ennek a zseniális festőnek sok művészi eredménye a XVII. századi realista művészet kiindulópontja volt.

A ZENE

A festészet mellett a XV—XVI. században a németalföldi zenei iskola is nagy hírnévre tett szert. Az európai országok mind elismerték zenei nagyságát ebben az időben. A németalföldi zeneszerzők főleg kórusműveket írtak, amelyeket rendszerint hangszeres kíséret nélkül adtak elő; az önálló hangszeres muzsikát lényegesen kisebb mértékben kultiválták. A németalföldi mesterek zenetörténeti érdeme az, hogy igen magas szintre emelték a polifóniát — a több szólamú kórusművészetet.

4. A FLANDRIAI KULTÚRA A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Németalföldnek a forradalom utáni kettéválása két önálló nemzeti művészeti iskola — a flamand és a holland iskola — kialakulásához vezetett.

A forradalom veresége és a spanyol elnyomás fennmaradása Flandria[9] területén sok tekintetben kedvezőtlenül hatott az ország XVII. századi kulturális fejlődésére. Nagyon megerősödött a katolikus reakció; Flandriát valósággal elárasztották a jezsuiták: Európában itt volt a legtöbb belőlük. De a forradalom magas fokú társadalmi tudatát a spanyol elnyomás visszaállítása után a reakció erői már nem tudták a középkorisághoz visszatéríteni. A flandriai abszolutista és klerikális körök nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megsemmisítsék az előző évszázadok németalföldi kultúrájának vívmányait, megtörjék a nép életigenlő, szabadságszerető szellemét.

A haladó társadalmi irányzatok Flandriában közvetett formában jelentkeztek, csaknem kizárólag a művészet területén, mindenekelőtt a festészetben, amely a XVII. század első felében élte virágkorát. A flamand festészetben elsősorban az élet színgazdagságának, pezsgésének érzékelése, a természet ösztönös megérzése, a környező világ szépségének egészséges meglátása, az életörömnek és az élet élvezetének élménye kap hangot.

AZ ÉPÍTÉSZET

A flamand építészet alkotásaiban szembetűnő a művészetnek az uralkodó osztály ideológiájától való függősége. A katolicizmus győzelme következtében nagyszabású egyházi építkezések kezdődtek. A lenyűgöző egyházi épületeken az építészet, a szobrászat, a festészet és a díszítőművészet szintézisének minden eszköze azt a célt szolgálja, hogy a nézőt ámulatba ejtse, elkápráztassa, megrendítse, vallásos érzéssel töltse el. Ilyen épület például a beginák[10] brüsszeli temploma és a louvaini jezsuita templom, amelyek Lucas Faidsherbe (1617—1697), a kiváló flamand építész művei.

A FLAMAND FESTÉSZETI ISKOLA. RUBENS

A flamand képzőművészet realista alapjai ragyogóan érvényesültek a festészetben. A flamand festészetet Pieter Paul Rubens munkássága tette világhírűvé. Rubens, hatalmas művészi tehetségével és széles alkotói skálájával, a flamand művészet virágkorának legnagyobb mestere volt.

Rubens 1577-ben született, egy jogtudós fiaként. Kiváló humanista műveltséget szerzett. 23 éves korában, miután több évet töltött flamand festők iskolájában, Itáliába utazott, ahonnan 1608-ban tért vissza Flandriába. Izabella infánsnő spanyol helytartó bonyolult diplomáciai megbízatásainak teljesítése végett többször járt Franciaországban, Spanyolországban, Mű-

[9] Flandrián itt a déli tartományokat értjük, amelyek Spanyolország uralma alatt maradtak.

[10] Apácarend. — *A kiadó.*

vészi hírneve sok tanítványt vonzott műhelyébe. Rubens olyan sok megrendelést kapott, hogy egyedül nem győzte a munkát; műhelye szinte művészi manufaktúra volt, ahol igen sok tanítvány dolgozott a mester vázlatai alapján (Rubens műhelyéből mintegy 3000 festmény került ki).

A nagy flamand festő egész művészi szenvedélyével az emberi test ábrázolása felé fordult. Rubens alakjait nagy erő és érzéki szépség jellemzi. A meztelen test tónusainak és a ruházat ragyogó színfoltjainak ellentéteit nemes, mértéktartó tonalitású háttérbe ágyazza. Rubens nem mentes a túlzásoktól, de ezekért kárpótol alakjainak életereje, lüktető, magával ragadó temperamentuma.

Rubens röviddel Itáliából való hazatérése után festette az antwerpeni székesegyházban elhelyezett két hatalmas művét: „A kereszt felállítását"-t és a „Krisztus levételé"-t. Mindkét festmény titáni erejű embereket ábrázol, akiknek külseje távol áll a vallásos aszkézistől. Ezek a vonások még inkább előtérbe lépnek a következő években, különösen az antik mitológiai témákról festett képeken, ahol maga a tartalom is kedvezett a flamand művészetet jellemző legértékesebb vonások — a képekből sugárzó életöröm, a vérbő alakok, az ember és a természet megbonthatatlan egységének érzékeltetése — érvényesülésének. Ilyen festményei: „Leukipposz leányainak elrablása", „Diana vadászata", „Perszeusz és Andromeda".

Rubens nevéhez fűződik a XVII—XVIII. században sajátos típusú történelmi festmény, amely a valóságos események ábrázolását a hős allegorikus felmagasztalásával párosítja. Ugyancsak Rubens az egyik megalkotója az abszolutizmus korát jellemző díszes portrénak. De képeinek méltóságteljes ünnepélyessége nem homályosítja el az alakok friss életszerűségét („Medici Mária esküvője", „Ausztriai Ferdinánd lovasportréja").

Rubens nem kevésbé mutatkozott eredeti festőnek más műfajokban sem. Rendkívüli drámaiság jellemzi nagyméretű vadászjeleneteit, amelyeken vadászoknak és felbőszült vadállatoknak drámai összecsapását festette meg („Oroszlánvadászat", „Krokodil- és vízilóvadászat"). Nagy érdemei vannak Rubensnek a tájképfestészet fejlődésében. Rubens nagyvonalú tájképeit a természet dinamikus megjelenítése jellemzi; a magas horizont növeli térbeli tágasságukat; a néző szinte mozgásukban látja a magasba törő hegycsúcsokat, a tovasiető patakokat, a távolba vesző utakat, a virágos réteken legelésző kövér gulyákat. A tájképek alapeszméje és minden részlete a föld kiapadhatatlan termékenységét, örök életteremtő erejét érzékelteti („Tájkép Philemonnal és Baucisszal", „Követ fuvarozók" stb.).

Rubens életének utolsó évtizede — az 1630-as évek — külön szakaszt jelentenek művészetében. A festő ekkor már visszavonult az udvari és diplomáciai tevékenységtől, kevesebbet törődik a megrendelésre készülő munkákkal, és főként saját magának fest. Az ebben a periódusban készült festményeket az ábrázolás különleges mélysége jellemzi („Merkur és Árgus"). Rubens portréit most már nem annyira a díszes, méltóságteljes vonalvezetés, mint inkább a bensőséges értelmezés és látásmód jellemzi (a művész második feleségének, Hélène Fourmentnek portrésorozata); tájképein ugyancsak erősödnek a lírai elemek és a természeti motívumok konkrétabb megjelenítésének vonásai („Éjszakai táj", „Tájkép Steen várával"). Életének utolsó éveiben Rubens a flamand parasztság életét ábrázoló életképeket is alkotott. „Falusi búcsú" és „Paraszttánc" című képei a flamand nép áradó életörömének és kiapadhatatlan életerejének ragyogó festői megjelenítései.

Rubens 1640-ben — alkotóereje teljében — halt meg.

RUBENS TANÍTVÁNYAI

Rubens legtehetségesebb tanítványa, az ugyancsak európai hírű Anthonis Van Dyck (1599—1641), elsősorban portréfestő volt. Van Dyck a kifinomultabb alakokhoz, a modell mélyebb pszichológiai megmintázásához vonzódik. Jó példa erre „Családi portré"-ja és főleg híres „Önarckép"-e.

A húszas években Van Dyck hosszabb időre Itáliába utazott. Ebből az időből való portréit

ÉJJELI ŐRJÁRAT
Rembrandt. 1642

különleges ünnepélyesség jellemzi, amelyet még fokoz a járulékos elemek pompája, nagyszerűsége. Hazatérve, itáliai élményeivel gazdagodva, Van Dyck ismét a flamand művészet eleven forrásából merít. Festészetének virágkora az 1620-as évek végén és az 1630-as évek elején következik be (Brouwer és Snyders festők arcmása). Ebből az időből származik legjobb női portréja, kora ismert nagyvilági szépségének, Maria Luisa de Tassis-nak mély belső tartalommal, jellemábrázoló erővel megfestett arcmása.

Szatír vendégségben a parasztoknál
J. Jordaens

1632-ben Van Dyck I. Stuart Károly angol király meghívására Angliába utazott, és Károly udvari festője lett. Itt nagy tisztelettel és megbecsüléssel vették körül, nemesi címmel ruházták fel. De a hazai gyökerektől való elszakadás és az angol udvarban a forradalomnak és az abszolutizmus bukásának előestéjén uralkodó légkör sokat ártott Van Dyck művészetének. Angliában készült legjobb képei — „I. Károly" és „A festő felesége" — még kiváló alkotások, de későbbi portréin egyre inkább előtérbe lép az idealizáló ábrázolásmód, festői stílusában pedig a merőben külsőséges virtuozitás.

A flamand művészet másik, demokratikusabb vonalát képviseli Jacob Jordaens (1593—1678). Kapcsolatban állt Rubensszel: néhány megrendelésének teljesítésében együttműködött vele. Művészi stílusának kialakításában sokat köszönhet Rubensnek. Jordaens festészetéből hiányzik a művészi sűrítés Rubenset jellemző magas foka; alakjai kevésbé bonyolultak, a természet nála sokszor teljes durvaságában áll előttünk. Másrészt viszont Jordaens közvetlenebbül fejezi ki a spontán népiséget. Vonzódik a kendőzetlen igazságot árasztó paraszti típusokhoz („Krisztus siratása", „A napkeleti bölcsek hódolata"). Előszeretettel variálgatja Aiszoposz „Szatír a parasztok közt" című meséjét megelevenítő kompozícióját. Itt a mindennapi környezetükben megfestett paraszti alakokat igazi monumentalitás jellemzi. Jordaensnek a köznapi, valóságos élet iránti érdeklődését tükrözi a flamand népi ünnepeket ábrázoló nagyszámú festménye („Babkirály lakomája", „A nagyok fütyülnek, a kicsinyek csipognak" stb.). Ezek a képek valóságos dicshimnuszai a féktelen vidámságnak, nagyszerű tanúbizonyságai a nép életerejének.

Rubens iskolája dolgozta ki a flamand csendélet művészi alapelveit. Ennek a műfajnak legnagyobb képviselője Frans Snyders (1579—1657) volt. A flamand csendélet monumentalitásával ejt bámulatba; a csendélet-képek többnyire a paloták termeinek vagy a kolostori ebédlőknek díszítésére szánt nagyméretű festmények voltak. Snyders legkedveltebb motívumai: hús- vagy halkereskedések, vadakkal, gyümölcsökkel megrakott hatalmas asztalok. A Snyders csendéleteit jellemző bőség a föld kiapadhatatlan termékenységének, a lét ujjongó örömének ugyanazt az érzését fejezi ki, amely Rubens és Jordaens képeiről árad.

A festészetnek tulajdonképpen csak egyetlen iránya fejlődött Rubens hatásától függetlenül: az az irány, amely főként a parasztok életét ábrázolta, és amely jellegében közel állt a holland paraszti életképhez. Ennek az iránynak legkiválóbb képviselője Adriaen Brouwer (1606—1638) volt. Brouwer több évet töltött Hollandiában, és művészetének kiformálódása jórészt erre az időszakra esik.

Brouwer világa: gomolygó dohányfüsttel teli sötét falusi kunyhók, rongyokba burkolt torz paraszti alakokkal, vad verekedések ivászatokon vagy kockajáték alkalmával, vándor-sarlatán által operált betegek ordításától eltorzult arca. Brouwer élesszemű megfigyelő, mestere a találó jellemzésnek, kitűnő kolorista. A társadalom legalsó rétegei felé fordulása, alakjainak groteszksége éles kontrasztban van Rubens és Jordaens heroikus parasztfiguráival és életképeik általános vidám hangulatával. Ez a kontraszt a flandriai társadalom valóságos ellentéteit tükrözi.

Lágyabbak a flamand zsánerfestészet másik ismert képviselőjének, David Teniersnek (1610—1690) művei. Teniers idillikusan ábrázolja a paraszti élet jeleneteit. Leggyakoribb motívuma: mértéktartó formák közt vigadó parasztok. Az alakok fokozatos elsekélyesedésének, a valóságos élettartalom eltűnésének folyamata szembeötlően jelentkezik Jan Siberechts (1627—1703) művészetében. Siberechts az utolsó volt ennek az iránynak nagy életképfestői közül. Munkássága már Flandria gazdasági és művészeti hanyatlásának éveire esik.

5. A XVII. SZÁZADI HOLLAND KULTÚRA

A POLITIKAI ESZMÉK

A polgári forradalom győzelme és a kapitalizmus korai szakaszának fejlődése volt a talaja a XVII. századi holland kultúra felvirágzásának. A mindössze kétmillió lakosú kis ország nemcsak gazdaságilag vált nagyhatalommá, hanem a kulturális haladás terén is megelőzte a többi államot. A feudális rendi korlátoktól és a spanyol inkvizíciótól való megszabadulás kedvező feltételeket teremtett Hollandiában a haladó társadalmi gondolkodás fejlődéséhez. Az Egyesült Tartományok köztársasága menedéket nyújtott más országok haladó gondolkodóinak, akiket a reakció üldözött. A nyomdáiról híres Hollandiában adták ki az Európa-szerte titokban terjesztett politikai irodalmat.

A polgári köztársaságban kialakult új közjogi formák elméleti alaptétele a népszuverenitás politikai teóriája volt. A forradalom kora kiváló politikai publicistára talált Marnix személyében. Az első időben tulajdonképpen nem a monarchia megszüntetéséről, hanem a népnek arról a jogáról volt szó, hogy ítélkezzék a trón felett, és eltávolítsa a királyt, ha az zsarnokká vált. Ezeket az eszméket meglehetősen világosan fejezte ki az a híres okmány, amelyben II. Fülöp trónfosztását deklarálták: „Nem a nép van az uralkodóért, hanem az uralkodó a népért, mert nép nélkül uralkodó sem lenne. Az uralkodó azért van, hogy a törvény és igazságosság szerint kormányozza alattvalóit... Ha pedig nem így bánik velük, hanem úgy, mint rabszolgákkal, akkor nem uralkodó többé, hanem zsarnok, és alattvalóinak... joguk van a rendi gyűlésbe küldött képviselőik törvényes elhatározása alapján elpártolni tőle." Marnix ennek alapján igazolta a németalföldi forradalmat.

A népszuverenitás eszméit világosan és rendszerbe foglalva fejtette ki Johannes Althusius (1557—1638), Emden város polgármestere, a herborni egyetem volt rektora. „Könyvek a politikáról" című műve a hét Egyesült Tartományban kialakult közjogi berendezkedést taglalja. Althusius művét az első betűtől az utolsóig áthatja Kálvin vallásának szelleme, azé a Kálviné, aki ezeket

a híres szavakat mondotta: „Inkább köpjünk az istentelen király arcába, mintsem hogy parancsainak engedelmeskedjünk." Johannes Althusius azt írta, hogy a szuverén jogok összessége csak a népet illetheti meg. A holland politikai teoretikusok a XVI. században és a XVII. század első felében népen csak a vagyonos réteget értik, amely beletartozik a rendi alapon szervezett képviselet kereteibe. De Althusius, a paraszti Friesland szülötte, őszintén sajnálkozik azon, hogy a parasztság a legtöbb országban a politikai életen kívül marad, és nem jut önálló képviselethez. Az állam keletkezését Althusius „társadalmi szerződésre" vezeti vissza, arra a politikai fikcióra, amely a felemelkedő polgári demokrácia teoretikusait jellemzi. A polgári demokrácia teoretikusai axiómának tekintik, hogy a társadalom független árutermelőkből, egymással szerződéses viszonyra lépő jogi személyekből áll. Althusius a népszuverenitást már jóval Rousseau előtt a nép egészét megillető, oszthatatlan és elidegeníthetetlen jognak nyilvánította. Mint buzgó kálvinista a hit egysége, az államvallás kötelező elismerése mellett száll síkra.

A spanyol elnyomás alól felszabadult németalföldi tartományokban vallási üldözések kezdődtek; a protestáns teológusok még szították is a hívők fanatizmusát. A küzdelem az új egyház dogmái körül folyt, de a legnagyobb mértékben a szabad gondolkodás hívei szenvedték meg. Üldözték többek közt Descartes-ot, a nagy francia gondolkodót is, aki a szabad Hollandiában próbált menedékre lelni.

De a vallási konfliktusok csak külső kifejeződései voltak az „unitarista" és a „provincialista" párt harcának. A „provincialista" párt vezetői, Oldenbarneveldt és Hugo Grotius (Hugo de Groot) közelebb álltak a polgári köztársaság eszményéhez. Mint a humanista hagyomány folytatói, a vallási türelem szószólói voltak.

A XVII. század elején az Egyesült Tartományok politikai tapasztalatai óriási jelentőségűek voltak az egész világ számára. Hugo Grotiusnak (1583—1645), az Orániai-ház ellenfelének, menekülnie kellett hazájából. Főműve, „A háború és a béke jogá·ól" (1625), a németalföldi forradalom haladó eszméinek jegyében fogant. Könyvének alapgondolata az, hogy az önző érdekek gátlástalan harca nem feltétlen törvényszerűsége a nemzetközi kapcsolatoknak, s hogy az államok között — éppúgy, mint az államon belül az egyes személyek között — megvalósíthatók a „természet törvényéből" következő normális kapcsolatok. Az olasz teoretikusokkal — Machiavellivel és Guicciardinivel — ellentétben Hugo Grotius nemcsak az önzést látta meg az emberi természetben, hanem „az együttélésre való törekvést" is.

AZ IRODALOM

A XVII. század első felét a holland kultúra általános fellendülése jellemzi. Ez a periódus az erőgyűjtés ideje, amelyet a demokratikus tendenciák abszolút túlsúlya jellemez. Ebből a demokratikus talajból nőttek ki a holland társadalmi gondolkodás és a holland művészet legnagyszerűbb produktumai.

A XVII. századi holland irodalom művelői tehetségük tekintetében nem állíthatók egy szintre más európai országok irodalmának legkiválóbb képviselőivel, de ami haladó politikai programjukat, a szabadság és a nemzeti függetlenség eszményeinek hirdetését illeti, a holland költők ebben messze megelőzték kortársaikat.

A XVII. századi holland irodalom eszmei irányzatossága a forradalomból és a Spanyolország elleni nemzeti szabadságharcból sarjadt. Különösen figyelemre méltó, hogy a holland drámaírók gyakran merítették tárgyukat a közelmúltból, hazájuk hősies korszakából.

Az első hősi tragédia, amely a nemzeti történelemből vett témát dolgozott fel, Pieter Hooft költő és drámaíró (1581—1647) „Gerard van Velsen" című darabja volt. Hooft e drámájában kísérletet tett a feudális elnyomás ellen harcoló nemzeti hős alakjának megmintázására. Ezt a vonalat

folytatja Joost van den Vondel (1587—1679), a legnagyobb holland költő és drámaíró, bibliai tárgyú hősi tragédiák („Sámson", „Dávid"), továbbá elbeszélő költemények és lírai költemények szerzője. Vondel fő témája Németalföld nemzeti szabadságharca, amelyet hol allegorikusan, bibliai tárgyú munkáiban ábrázol („Húsvét" című drámája), hol pedig történeti műveiben („Geisbrecht van Amstel" című tragédiája). „Lucifer" című tragédiája Németalföld Spanyolország elleni harcának allegóriája.

A holland irodalom fejlődésének másik vonala: a reális valóság közvetlen ábrázolása. A drámaírás terén ez a vonal Pieter Hooft és Gerbrand Bredero (1580—1618) komédiáival kezdődik, amelyek tárgyukat a polgárok mindennapi életéből merítették. Jacob Cats (1577—1660) „Házasság" című elbeszélő költeményében és tanköltemények az ortodox kálvinizmust és a burzsoá erkölcsöt védelmezi. Az ő műveiben fejeződnek ki a legszembeszökőbben a holland polgárság világnézetének korlátai. Éppúgy, mint más országokban, Hollandiában is a pikareszk regény volt az egyik legnépszerűbb irodalmi műfaj. Ennek a műfajnak fő képviselője Nicolas Heinsius volt.

AZ ÉPÍTÉSZET

Ellentétben a katolikus abszolutisztikus államokkal, ahol ebben a korban fényűző egyházi épületek és paloták építése állt előtérben, a protestáns és burzsoá Hollandiában túlnyomórészt polgári épületeket — városházakat, kereskedelmi rendeltetésű épületeket stb. — építettek. Ezek rendszerint téglaépületek voltak, amelyeket fehér kőből készült építészeti elemek díszítettek; külső képüket szerénység és egyszerűség jellemezte. A polgári lakóházak egyetlen más országban sem voltak olyan ésszerű és gazdaságos beosztásúak és olyan kényelmesek, mint Hollandiában, ahol minden talpalatnyi föld értékes volt, és ahol már régtől fogva kialakultak a polgári életforma sajátos vonásai. A holland építészetben csak a XVII. század derekán következett be a fordulat a klasszicizmus irányában.

A szobrászat Hollandiában igen szűk térre szorult össze: a kálvinizmus kitiltotta a templomokból a képeket és a szobrokat, és a polgári Hollandiában nem voltak nagyobb paloták sem, amelyek díszítésénél a szobrászatnak szerepe lehetett volna.

A FESTÉSZET

Hollandiában a művészetek közül a festészet mutathatta fel a legnagyobb eredményeket. Egyetlen más európai országban sincs példa a festészet ilyen gyors fellendülésére. Alig fél évszázad leforgása alatt Hollandiában igen magasra emelkedett a festőművészek száma, akik között sok volt a valóban kimagasló tehetség is. A festőmesterség a legelterjedtebb foglalkozások egyike lett; nemcsak gazdag művészetpártolók vettek képeket, hanem kevésbé tehetős polgárok, kézművesek, sőt jobb módú parasztok is. Mivel rengeteg kép készült, áruk igen alacsony volt. Mindenütt árusították a festményeket: a speciális árveréseken, kereskedelmi közvetítők útján, sőt még a falusi vásárokon is. Míg más országokban a művészek az udvari vagy egyházi megrendelésektől függtek, vagy pedig gazdag mecénások pártfogására voltak utalva, a holland festőművész piacra dolgozott, és lényegében ugyanúgy árusította termékét, mint a kereskedő vagy a kézműves. A művésznek a burzsoá társadalomtól való függését a piaci kereslet határozta meg: azok a holland művészek, akiknek volt bátorságuk fittyet hányni az uralkodó ízlésnek, ismeretlenségre és nélkülözésre voltak kárhoztatva.

A holland festészet némely sajátossága Hollandia polgári köztársasági rendszeréből és a kálvinizmusból fakadt. Más nemzeti festészeti iskolákkal ellentétben a holland festészetben ismeretlen volt az udvari művészet, s az egyház is csak elvétve adott megrendeléseket a festőknek. A kálvinista

egyház nem avatkozott művészeti kérdésekbe. A holland festészetben ezért a vallásos téma igen kis helyet foglalt el, és — ami még ennél is fontosabb — a holland művész, akit nem kötöttek az egyházi dogmák, viszonylag szabadon értelmezhette a vallási témákat.

A XVII. századi holland festészet fontos szakasz a művészet fejlődésében. A holland művészek túlnyomó többsége szakított az idealizált ábrázolásmóddal, és közvetlenül az élet, a természet felé fordult. A holland festészet tárgya a valóságos ember a maga valóságos környezetében. A holland festők látásmódját kitűnően jellemzik a legnagyobb holland festő, Rembrandt szavai: „Az ég, a föld, a tenger, az állatok, a jó és rossz emberek — mindezeken gyakoroljuk magunkat. A síkságok, dombok, patakok és fák elég munkát adnak a művésznek. A városok, piacok, templomok és a természeti szépségek ezrei hozzánk fordulnak és így szólnak: menj, tudást szomjúhozó, szemlélj és teremts újra bennünket. A hazában olyan sok kedveset, kellemeset és méltót fogsz találni, hogyha egyszer belekóstoltál, túl rövidnek fogod találni az életet mindennek igazi megjelenítésére."

A XVII. századi holland festészet nagyjából három fő szakaszra osztható: a kialakulás ideje — 1640-ig; a virágkor — 1640-től 1670-ig; a gyors hanyatlás kora — 1670 után.

FRANS HALS

A kialakuló holland festészetnek Frans Hals, a kitűnő portréfestő (kb. 1580—1666) volt a vezető alakja. Hals képein a holland társadalom minden rétege felvonul — államférfiaktól kezdve a nép egyszerű fiaiig, akiket a művész különösen nagy érdeklődéssel és rokonszenvvel festett meg. Hals szakított a testtartás konvencionális jelentőségével és a portré műfaj más szabályaival, amelyek a modell mesterséges, ünnepélyes pózban való ábrázolását írták elő. Alakjainak mozdulatai természetesek, könnyedek: gesztikulálnak, mosolyognak, nevetnek. Hals legjobb művei közé tartozik „Heythuysen arcképe", amely egy tekintélyes haarlemi patríciust ábrázol természetes pózban; a tüzes „Cigánylány" — túláradó életörömöt sugárzó portré; a „Hille Bobbe" című kép, amely szinte groteszkül éles ábrázolása a „haarlemi boszorkánynak" csúfolt öreg kocsmárosnénak; az öregasszony a képen egy nagy kancsó sört tart a kezében, a vállán pedig egy bagoly ül.

Frans Hals egyik legtehetségesebb művelője volt a csoportképnek, ennek a sajátosan holland műfajnak, amely a XVI. században született meg, de virágkorát csak a következő században érte el. A csoportképeken különféle rétegek megállapodott típusai kaptak helyet: a lövészcéhek (vagyis a polgári milícia) tagjai, a jótékonysági intézmények régensei (elöljárói), a céhek vezetői, orvosok, tudósok. A polgári köztársaságban uralkodó testületi szellemet, a hősies függetlenségi harcnak még eleven emlékezetét tükrözték Frans Halsnak a Szent Adorján- és Szent György-lövészszázadok tisztjeit ábrázoló csoportos portréi. Tiszti ruhába öltözött polgárai testes, erőteljes és életvidám emberek. De a művész nem minden képén viseltetik ilyen rokonszenvvel modelljei iránt. Csoportképeinek legjobban megformált alakjai a szegényház női és férfi elöljárói, késő öreg korában alkotott nagy leleplező erejű festményének figurái.

Hals hosszú alkotó munkássága folyamán mindig hű maradt a realizmus elveihez, s művészete mindvégig demokratikus jellegű volt. Ez volt az oka annak, hogy élete utolsó évtizedeiben elvesztette egykori népszerűségét, és anyagi helyzete megrendült. Az arisztokratizálódó burzsoázia jobban kedvelte azokat a festőket, akik hízelegni tudtak modelljeiknek.

Hals igen nagy hatással volt kortársaira, s ez a hatás nemcsak a portréfestészetben érvényesült, hanem az életkép műfajban is. Halsnak az emberi alakok életszerű és realisztikus ábrázolására való törekvése, optimista életérzése előkészítette a talajt a holland zsánerfestészet későbbi, az 1640—1660-as években bekövetkezett fellendüléséhez.

A holland festészet legnépszerűbb műfaja, az életkép, arról tanúskodik, mennyire közel volt ez a művészet a való élethez. A holland iskola festői a polgári életformából merítették legkedveltebb témáikat: a háziasszony mindennapi foglalatosságait, szórakozásokat — kártyajátékot, házi koncertet, gáláns beszélgetéseket, vendéglátásokat — ábrázoló jeleneteket. Ugyancsak szívesen fordultak a paraszti élet eseményeihez. A leggyakrabban falusi vendégfogadókban lejátszódó jeleneteket, ivászatot, verekedést festettek. A holland iskola kicsiny, „kabinet"-méretű képeit a gondos kidolgozás, a kiváló piktúra jellemzi. A holland mesterek, amikor polgárházak szobáit vagy belső udvarait ábrázolják — rendszerint ez a cselekmény színhelye —, nemcsak az embert körülvevő dologi világot érzékeltetik lenyűgöző életszerűséggel, hanem magát a lakályosság légkörét, az élet kényelmes folyását is.

A nagyszámú holland életképfestők közül csak a néhány legnagyobbat említjük meg. Adriaen van Ostade (1610—1685), a paraszti életkép legnagyobb mestere, hosszú utat tett meg a groteszk mulatozási és verekedési jelenetektől, amelyeken a parasztokat karikaturisztikusan ábrázolta, a holland falvak lakóinak mélyebbre hatoló megjelenítéséig. Gerard Terborch (1617—1681), a nagy tehetségű festő képeit, amelyek többnyire a holland patríciusok életét ábrázolják, a szereplő személyek finom jellemzése és a színek választékossága jellemzi. Pieter de Hooch (1629—1684 után) festményein a holland házak napfényes szobáit látjuk, amelyekben a holland polgár élte ráérős életét.

A holland zsánerfestészet legnagyobb vívmányai Jan Vermeer van Delft (1632—1675) nevéhez fűződnek. A szűkszavú források arra engednek következtetni, hogy Vermeer minden egyes képét sokáig és rendkívül nagy gonddal festette. Témáit tekintve Vermeer úgyszólván semmiben sem különbözött a többi holland életképfestőtől, de a patríciusi otthonok egyszerű eseményeit jelképes jelentőségűvé, a magasrendű költészet színvonalára tudta emelni. Vermeer kedvenc motívuma: egy vagy két figura, napfényben úszó intérieurben. A lakályosságnak a többi holland életképfestőt jellemző lágy, lírai hangulata Vermeer festményein annak a mélységes nyugalomnak s megkapó harmóniának érzékeltetésére szolgál, amelyet a művész az emberi élet békés folyásában megragadott. Vermeer legjobb életképei a „Levélolvasó nő", a „Tejeslány", a „Borospohár", a „Műterem"

Gazdagították a holland mesterek a tájképfestészetet is. A holland festők konkrét természeti motívumokat ábrázoltak. Hollandia szerény tájait — a csendes, lassú folyókat, lapos partjaik mentén fekvő városokat és falvakat, a csaknem mindig szürke felhőkkel borított magas eget — festette meg Jan van Goyen (1596—1656) és Salomon van Ruysdael (kb. 1600—1670). Kies erdőrészleteket, elhagyott vízimalmokat örökített meg vásznain Meindert Hobbema (1638—1709). Hollandia tájképfestészetének sajátos, jellegzetes műfaja volt a tengeri tájkép.

A legnagyobb holland tájképfestő Jacob van Ruysdael (1628—1682) volt. Egyformán mélyrehatoló felfogásban festette epikus alföldi tájait és várakat, romokat ábrázoló, drámaisággal teli tájait, a népes városi tereket és a hóval borított falvacskákat, a viharos tengert és a sűrű erdőrészleteket, homokdűnéket és komor, vízeséses hegyi tájakat.

A holland festők reálisan érzékelték a dolgok világát, s a legmegszokottabb köznapi tárgyakban is meglátták azok emberi összefüggéseit; ezért még az élettelen tárgyak ábrázolásait is gazdag költői tartalommal tudták telíteni. A korai holland csendélet legnagyobb mesterei, Pieter Claesz (kb. 1597—1661) és Willem Heda (1594—1680 körül), koruk egyszerű ízlésének megfelelően szerény „reggeliket" festettek: fehér terítős asztalon pástétomot vagy sonkát, pirosra sült cipót, cinkancsót. Képeik mértéktartó barnásszürke színezésűek. A század második felében Abraham van Beyerennek (kb. 1620—1690 körül) és Willem Kalffnak (1622—1693) a tárgyak összeállítása és a festésmód tekintetében választékos „desszertjei" lépnek az előbbiek helyére.

A holland realizmus csúcspontja Rembrandt művészete. Rembrandtot művészi tökélye és alakjainak eszmei tartalma a világ művészetének legnagyobb alkotói közé emeli. Festőnek, rézmetszőnek, rajzolónak egyaránt nagy volt.

Rembrandt Harmensz van Rijn 1606-ban született Leidenben. Apja malomtulajdonos volt. Festészeti elhivatottsága igen korán jelentkezett. Művészi pályájának első évei, amelyeket szülővárosában, Leidenben töltött, a művészi önállóság keresésének jegyében teltek el. 1632-ben Amsterdamba, a köztársaság kulturális életének központjába költözött. Nagy sikert aratott „Tulp doktor anatómiája" című képén Rembrandt újszerűen oldotta meg a csoportos portré festésének feladatát: az alakokat a cselekménnyel fűzi egységbe. Művei egyre öregbítik hírnevét, műhelyébe tömegesen tódulnak a tanítványok. A harmincas években aratja legnagyobb sikereit; bibliai és mitológiai tárgyú képek mellett nagyszámú portrét fest rendelésre, sok rézkarcot és rajzot készít. Ennek az évtizednek az alkotásait hangsúlyozott drámai kifejezőerő, eleven életérzés jellemzi, de olykor bizonyos külsőséges effektusok is. Egyik legjobb alkotása a harmincas évekből a „Danaë", amely a hagyományos mitológiai alakot lenyűgöző életszerűséggel jeleníti meg. Ebben az időben alakul ki Rembrandt festői rendszere, amelyben a képek emocionális hatását erősítő fény-árnyékkontrasztok játsszák a fő szerepet.

A negyvenes évek elején Rembrandt festészetében fordulat következett be: a művész megszabadul korábbi munkáit jellemző bizonyos korlátaitól. Realista ábrázolásmódja elmélyül. A burzsoá körök meg nem értéssel fogadják ezt a művészeti korszakát. Tanulságos e tekintetben „Éjjeli őrjárat"[11] című híres képének története. A Banning Cocq kapitány lövészszázadának megrendelésére készült csoportkép festése alkalmával Rembrandt merészen túllépett a hagyományok merev szabályain. Megilletődötten egymás mellett ülő alakok helyett valóságos, mélységes poézissal áthatott utcai jelenetet vitt vászonra: a lövészek ünnepélyes felvonulását, az eseményre odacsődült nézőseregget. Ez a monumentális mű a németalföldi forradalom hősi éveinek visszfényét sugározza. Az „Éjjeli őrjárat" ellenséges fogadtatása jól mutatta a holland burzsoázia ízlésbeli korlátait, a forradalmi korszak haladó eszményeitől való eltávolodását.

A negyvenes években Rembrandt visszatér az egyszerű emberek világához.

Önarckép, az ölében Saskiával
Rembrandt. 1634. Drezdai Képtár

[11] Újabban „A lövészegylet kivonulása" címen is szokták említeni. — *A kiadó.*

Itt találja meg a magasrendű erkölcs és nemeslelkűség, a mély, őszinte érzések hordozóit. „A szent család" és „Az irgalmas szamaritánus" című képein az evangéliumi jeleneteket a mindennapi élet eseményeiként ábrázolta. Ez különleges társadalmi tartalmat ad a vallási témának. Ugyanilyen irányban fejlődik Rembrandt grafikája is. „A betegeket gyógyító Krisztus" című híres rézkarcsorozata a betegek és szenvedők alakjait szembeállítja az elbizakodott farizeusok alakjaival.

Az utolsó húsz év Rembrandt életének legtragikusabb szakasza. Az uralkodó burzsoá ízléssel való szakítása elidegenítette polgári megrendelőit, és 1656-ban a művész anyagi csődbe jutott; vagyonát és műgyűjteményét elárverezték. Rembrandt Amsterdam szegénynegyedébe (a Rózsasáncra. — *A kiadó)* költözött. Ekkor szakadtak rá családi tragédiájának gondjai is. De művészete éppen ezekben az években érte el zenitjét. Késői műveit az alakok monumentalitása, az ember belső világának mélyre hatoló feltárása, a megdöbbentő erejű piktúra — a mintegy belülről izzó, vöröses és barnás tónusok harmóniája — jellemzik. Ebből az időből valók legjobb alkotásai: „Asszur, Aman és Eszter", „Dávid Saul előtt" stb. Ugyanebben az időben festette Rembrandt hősi erőt sugárzó nagy történelmi kompozícióját, „Claudius Civilis összeesküvését", amely a hollandok őseinek tartott batávok Róma elleni felszabadító harcát örökíti meg.

A késői években éri el csúcsait a mester portréfestészete is. Arcképein Rembrandt nem éti be egyféle pszichológiai aspektussal, hanem mintegy az ember egész lelki életének, a gondolatok és érzelmek szüntelen belső mozgásának képét vetíti elénk. Rembrandt kimeríthetetlennek látta az ember belső gazdagságát; amikor több ízben, újra és újra visszatért ugyanahhoz a modellhez, mindig valami újat, meg nem ismétlődőt talált benne. Több mint száz önarcképet festett. Rembrandt legjobb alkotásai közé tartoznak második feleségéről, Hendrickje Stoffelsről, első feleségétől született fiáról, Titusról, Nicolas Bruyninghről, Jan Six polgármesterről készült portréi.

Rembrandt művészi pályájának betetőzése „A tékozló fiú hazatérése" című festménye. A híres mű mélységes emberi érzéseket sugároz. A XVII. századi Hollandiában a humanista eszmények igenlése azt jelentette, hogy a művésznek elkerülhetetlenül szakítania kellett a forradalmi hagyományait megtagadó burzsoáziával. Megdöbbentő, de egyben jellemző, hogy a nagy mester elhagyatottan halt meg (1669-ben).

A rembrandti realizmus magasrendű elveit elsajátító tanítványok közé — számuk nem volt nagy — tartozik a fiatalon elhunyt Karel Fabritius (kb. 1622—1654), továbbá Aert de Gelder (1645—1727).

A XVII. század utolsó negyede a holland festészet teljes hanyatlásának kora.

A TÉKOZLÓ FIÚ HAZATÉRÉSE
Rembrandt. 1668—1669

XII. FEJEZET

ANGLIA TŐKÉS FEJLŐDÉSÉNEK KEZDETEI

1. TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK A XVI. SZÁZADI ANGLIÁBAN

A XVI. századi Anglia abban különbözött a feudális Európa többi országától, hogy itt a feudális viszonyok bomlása és a tőkés termelés fejlődése gyorsabban haladt előre, mint másutt, mégpedig nemcsak városon, hanem falun is. Ekkor indult meg Angliában az a gazdasági fejlődési folyamat, amely a XVII. század derekán polgári forradalomhoz vezetett, és amelynek nyomán két évszázaddal később, a XIX. században, Anglia a leghatalmasabb kapitalista országgá — ahogyan akkor mondták, „a világ műhelyévé" — lett.

AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A XVI. századi Angliában a posztókészítés volt a legfontosabb iparág. Anglia mindenekelőtt a posztóiparnak köszönhette növekvő gazdagságát. Az előző korszakban, a XI. századtól kezdve, a finomszálú gyapjú és a bárányból volt a legfontosabb angol kiviteli cikk; különösen sok gyapjút szállítottak Flandriába. De már a XVI. század első felében a gyapjúszövetek kivitele lényegesen felülmúlta a gyapjúkivitelt. A XIV. század közepén Angliából évente mintegy 32 000 zsák gyapjút és körülbelül 5000 vég posztót szállítottak más országokba. Ezzel szemben a XVI. század derekán az évi posztókivitel már 122 000 vég volt, az exportált gyapjú mennyisége viszont nem haladta meg az 5—6000 zsákot. A posztó és az egyéb gyapjúáruk már 1564—1565-ben az egész angol export 81,6 százalékát tették ki. „Antwerpen Angliából igen sok finom- és durvaposztót, rojtot és más hasonló dolgokat kap nagy pénzekért, továbbá a legfinomabb gyapjút..." — írta Guicciardini olasz történetíró a XVI. század második felének angol exportjáról. „Angol posztót" (másnéven londoni posztót) Oroszországba is szállítottak a XVI. század közepétől kezdve, Moszkvából pedig tovább vitték Iránba, a krími kánságba, a Nogaji Horda területére. Az orosz kereskedők a XVII. század első felében még a távoli szibériai vidékekre is szállítottak angol posztót.

A gyapjúszövet-készítés elsősorban Délnyugat- és Kelet-Angliában volt elterjedt iparág. Délnyugaton főként széles finomposztót készítettek. Kelet-Angliában a fésűsgyapjú szövetek (vagyis a kártolt fésűsfonálból készült gyapjú- és félgyapjú szövetek) és a durvaszövésű kelmék termelése fejlődött. Ezen a területen Norwich és környéke volt a posztókészítés központja. A XVI. században eredményesen fejlődött a posztótermelés az északi grófságokban — Yorkshire-ben és Lancashire-ben — is. A legfőbb yorkshire-i posztóipari vidéken — West-Ridingben — például 1574-ben 56 000 vég duplaszéles finomposztót és 72 000 vég durvaposztót állítottak elő. Posztótermeléssel elsősorban a falvak és a mezővárosok foglalkoztak, itt ugyanis nem volt céhrendszer, amely szabá-

ANGLIA VÁZLATOS GAZDASÁGI TÉRKÉPE A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Főbb termelési körzetek:

finom posztó

durva posztó

fésűsgyapjú kelme

A textiliper központjai

Manchester — A pamutszövet termelésének központja

LONDON — A selyemáruk termelésének központjai

Ipswich

Bedford — A csipkekészítés központjai

Ásványi kincsek lelőhelyei:

szén — réz

vas — ólom

ón

A fémkohászat és fémfeldolgozás főbb körzetei

A fémkohászat és fémfeldolgozás központjai

Különböző termelési ágak központjai

A körök nagysága a termelési központok egymáshoz viszonyított gazdasági jelentőségét mutatja

Fő tengeri kikötők

Vízi utak

Utak

50 0 50 100 km

lyaival megkötötte volna a termelést és korlátozta volna a versenyt. Ez a körülmény a régi angol ipari központok hanyatlásához vezetett. Worcestershire posztókészítői 1534-ben panaszt nyújtottak be, amelyben elmondták, hogy a falvakban és mezővárosokban lakó „mindenféle személyek" „egyéni meggazdagodásuk kedvéért... sok különféle gazdaságot összevásároltak, és bérlők, állattenyésztők, mezőgazdák lettek, de posztókészítéssel, ványolással és posztónyírással is foglalkoztak"; ennek következtében a grófság sok városa hanyatlásnak indult, elnéptelenedett és tönkrement.

Az angol gyapjúipar egyik legfontosabb jellegzetessége az volt, hogy a tőkés termelés itt gyorsabban fejlődött, mint más iparágakban; „minden közönséges posztókészítő sok száz szegénynek ad munkát" — állapította meg egy kortárs a XVII. század első felének angol posztóiparáról. Minthogy a posztókészítésre a céhszabályok érvénye kevésbé terjedt ki, mint más iparágakra, a takácsok és a többi posztókészítő-iparos körén belül a vagyoni rétegeződés folyamata sokkal gyorsabb volt, mint más iparosoknál. Az angol posztó iránt Angliában és külföldön egyre növekvő kereslet lehetővé tette a profit növelését, ez pedig előmozdította a kereskedelemben felhalmozott tőkék behatolását a posztógyártásba, és serkentette a kisüzemi termelésről a nagyüzemi termelésre, a manufaktúrára való áttérést. Az angol juhtenyésztés fejlődése és a rendelkezésre álló olcsó munkaerő — amelyet a parasztság vagyoni rétegeződésének folyamata és különösen a parasztoknak a földtől való erőszakos megfosztása (a XVI. században) hozott létre — ugyancsak előmozdította a tőkés manufaktúrák gyarapodását a posztóiparban. Angliában már a XV. század közepén megjelentek az első decentralizált, vagy más néven szétszórt posztógyártó manufaktúrák. A XVI. században a szétszórt manufaktúra a gyapjúiparban a nagyüzemi termelés legelterjedtebb formája lett. De nem kis számban működtek nagy központosított posztógyártó manufaktúrák is. Egy, a XVI. század végén megjelent mű részletesen leírja egy gazdag posztókészítő központosított manufaktúráját. Egy tágas helyiségben — olvashatjuk itt — 200 szövőszék állt, s rajtuk egy sorban 200 ember dolgozott, ugyanennyi tanulófiú pedig segített nekik: ők készítették elő a vetélőket. A szomszédos helyiségekben 100 nő gyapjút fésült, 200 gyermekleány pedig orsó és lábítós rokka segítségével gyapjút font. A gyapjút 150 gyermek osztályozta, „szegény, gyenge szülők gyermekei", akik munkájukért rendkívül alacsony bért kaptak. Az elkészített posztó még 50 posztónyíró és 80 avatómunkás kezén ment keresztül. Ezenkívül az üzemhez tartozott még egy 20 munkással dolgozó kallózó és egy 40 főt foglalkoztató festőműhely is.

De a posztómanufaktúrák nem szorították ki a kisüzemi termelést; az utóbbi a XVI. században még túlsúlyban volt a posztóiparban, habár sok falusi és városi takácsmester alulmaradt a nagyüzemi manufaktúratermeléssel folytatott konkurrenciaharcban, tönkrement és manufaktúramunkás lett. „Ezek a gazdag posztókészítők — írták a takácsok 1539-ben beterjesztett panaszukban — házaikban szövőszékeket, napszámban foglalkoztatott takácsokat és ványolómunkásokat tartanak, s ezért az alulírott kérvényezők, akik otthon dolgoznak, és feleségük és gyermekeik vannak, elvesztik keresetüket..., és hogy megmeneküljenek a munkanélküliségtől, az önök szegény alattvalói a posztókészítőktől megszabott fizetségért kénytelenek munkát vállalni."

A XVI. században az angol ipar más ágai is sikeresen fejlődtek. A londoni kereskedők 1580-ban hajókat indítottak a Kínába vezető északkeleti átjáró felkutatására. Ezeket a hajókat megrakták különféle minőségű és színű posztókkal, gyapjúholmikkal, gyapjú- és selyemharisnyákkal, különféle bőrökből és bársonyból készült lábbelikkel, üvegekkel, tükrökkel, szemüvegekkel, késekkel, tűkkel, lakatokkal, kulcsokkal, rugókkal, csavarokkal, vas- és rézhuzalokkal, ólommal, öntött vassal és nyersvassal, amelyet a leltár az angol állam „legfontosabb árujának" nevez. Ebben az időben eredményesen fejlődött a selyem-, vászon-, bőr- és bőrárugyártás Norwichben és Colchesterben, a harisnya- és csipkekészítés Nottinghamshire-ben, a lakatok, kések és egyéb vasáruk készítése Birminghamben és Sheffieldben, az üveg- és a szappangyártás Londonban és Bristolban. Ezekben

a termelési ágakban szintén megjelentek a manufaktúrák. A XVII. század elejétől kezdve a keleti grófságokban és Lancashire-ben egyre-másra épültek a pamutszövő üzemek, amelyeknek nyersanyaga Levantéból hozott gyapot volt. Sok falu várossá fejlődött (Birmingham, Sheffield, Manchester stb.). A hajózható folyók mentén és sok tengerparti kikötőben a XVI. században számtalan különféle típusú hajót építettek, amelyek fontos szerepet játszottak Anglia kereskedelmi és gyarmati terjeszkedésében. A tengerparti lakosság eredményesen űzte a heringhalászatot és a bálnavadászatot; a heringhalászat központja Yarmouth volt (Kelet-Anglia). A Cornwall-félszigeten ősidők óta bányásztak ólmot és ónt, amelyek a középkorban a gyapjú mellett az angol kivitel legfontosabb cikkei közé tartoztak. A XVI. század második felében Angliában jelentősen emelkedett az ólom-, az ón-, a réz- és a vasérckitermelés; megindult a sárgaréz termelése. A kenti és sussexi üzemekben bronzágyúkat állítottak elő. A nyersvas- és a vasolvasztás a XVI. században elsősorban Sussexben, Gloucestershire-ben és Dél-Walesben fejlődött, amelyek gazdag vasérctelepeikkel és óriási erdőségeikkel az angliai kohászat ősi központjai voltak. De a XVI. századi Angliában a kohászat fejlődése elmaradt a többi iparág, elsősorban a posztókészítés fejlődésétől. Anglia vasércben és kőszénben gazdag ország volt ugyan, de a vasgyártás technikája a XVI. században még igen kezdetleges volt, a kohászatban még nem értettek a kőszén alkalmazásához. Az olvasztókemencéket továbbra is fával fűtötték, a levegő bepréselésére széllel, vízzel vagy lovakkal hajtott fújtatókat használtak. A vas gyenge minőségű volt, s a termelés mennyiségileg is messze elmaradt a szükségletek mögött. A hiány fedezésére főként Svédországból importáltak vasat.

Angliában az ipar fejlődésének egyik következménye az erdők gyors ütemű kiirtása volt. Ez a körülmény még nagyobb jelentőségűvé tette a kőszén alkalmazását. Angliában a kőszenet már a XIV. század óta használták, elsősorban a lakóhelyiségek fűtésére. A XVI. században a termelés fejlődése serkentően hatott a kőszénbányászatra is, amelynek központja az északi Northumberland grófságban fekvő Newcastle volt. A kőszenet innen a Tyne-folyón és a tengeren Londonba és más városokba, valamint külföldre szállították. Tekintélyes kőszénbányászat volt Gloucestershire-ben is.

A szén- és ércbányászatot a városi céhekhez hasonló külön társulatokba szervezett bányászok végezték, akik a bányákat a földbirtokosoktól kapták használatra. A XVI. században az aknák egyre mélyebbek, a bányaberendezések pedig bonyolultabbak és drágábbak lettek, a bányák ezért fokozatosan vállalkozók kezére kerültek, akik a bányászok szövetségeit a maguk szolgálatába állították.

A XVI. században az angol ipar fejlődéséhez nagyban hozzájárultak az európai országokból bevándorolt tapasztalt mesterek. A németalföldi forradalom idején a spanyol terror elől sok flamand takács menekült Angliába. Magukkal hozták a legjobb minőségű posztók előállításának, kikészítésének és festésének titkát. A francia hugenotta emigránsok selyem és kötött-szövött áruk készítésével foglalkoztak. A XVI. század második felében Dél-Németországból ércbányászok és a színesfém megmunkálásában jártas mesterek nagy csoportját hívták meg Angliába.

A manufaktúra rohamos fejlődése ellenére a XVI. századi Angliában továbbra is a kézművesek kisárutermelése volt túlsúlyban. Sok városban még mindig érvényben volt az ipar céhes rendszere.

AZ EREDETI FELHALMOZÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁGI FORRADALOM KEZDETE

A XVI. században az angol gazdasági fejlődést sok tekintetben elősegítette az a körülmény, hogy a nagy földrajzi felfedezések nyomán Anglia a fő nemzetközi tengeri kereskedelmi útvonalak középpontjába került. De a tárgyalt korszakban a kapitalizmus fejlődésének legfontosabb jelenségét abban kell látnunk, hogy a tőkés termelési mód előtörténetét alkotó eredeti felhalmozás folyamata Angliában sokkal intenzívebb volt, mint más országokban. E folyamat alapmozzanata a parasztság kisajátítása, Marx megállapítása szerint, csak Angliában ment végbe klasszikus formájában. A pa-

rasztság kisajátítása a XV. század végén kezdődött, és a XVIII. század második felében ért véget; ekkorra az angol parasztság teljesen eltűnt.

A középkori Angliában a föld a nemesek, az egyház és a korona feudális tulajdona volt. A parasztság nagy többsége nem tulajdonjogon bírta telkét. A szabad telkes parasztok — a freeholderek — a földért jelentéktelen összegű járadékot fizettek a lordoknak, s szabadon rendelkezhettek birtokukkal. De a freeholderek csak kisebb részét alkották az angol parasztságnak: a parasztok többsége copyholder[1] — szabadságát már korábban megváltott jobbágy (villain) — volt. A copyhold feltételeit a XIV—XV. században rögzítették — akkor, amikor a parasztság jobbágyi függőségét megszüntették. A feltételek hűbéri szokásjogon alapultak. A copyholder nem tulajdonjogon bírta telkét; földje általában örökletes volt, de az is előfordult, hogy gyermekei nem örökölhették a földet. A copyholder a földesúrnak feudális járadékot — pénzjáradékot — fizetett. Csak a földesúr engedélyével és meghatározott pénzösszeg lefizetése mellett hagyhatta örökül a telket gyermekeire vagy adhatta, illetőleg cserélhette el földjét. A copyholder hűségesküt tett a lordnak, és a földesúr bíráskodott fölötte.

Az angol falvakban a földművelés technikája még mindig igen kezdetleges volt (háromnyomásos gazdálkodás). A gabonafajták vetési sorrendjét megszabták; a termés betakarítása után a község minden tagja köteles volt a szántóföldet közlegelőül átengedni.

A XVI. században az angol parasztság helyzetében nagy változások történtek. A XV. század végétől mind Angliában, mind pedig Flandriában növekedett az angol gyapjú kereslete, és ennek megfelelően emelkedett a gyapjú ára is. A juhtenyésztés jövedelmezőbb lett, mint a földművelés. Sok nagybirtokos áttért a több hasznot hajtó juhtenyésztésre.

A földesúri gazdaságokban a földet egyre gyakrabban használták legelőként. De a nagybirtokosok nem érték be ezzel, hanem a közföldeket is, amelyeket addig parasztjaikkal közösen használtak, egyre-másra elfoglalták, sőt telkeikről is elkergették a copyholdereket. Ezeket a telkeket is legelővé változtatták, s hogy még tovább növeljék a legelők területét, nem riadtak vissza paraszthá zak, sőt egész falvak lerombolásától sem. Az elfoglalt földeket a nemesek palánkkal, árokkal, élősövénnyel kerítették körül. Miután ily módon ezeket a területeket a községi földhasználatból kivonták, gazdag állattenyésztő tőkéseknek adták bérbe, magas járadék ellenében. Olykor maguk a nagybirtokosok rendeztek be nagy juhtenyésztő gazdaságokat, vagy pedig vadaskertekké alakították át a parasztoktól elvett földet. Az angol parasztság földtől való erőszakos megfosztásának folyamatát bekerítésnek nevezték. „Jámbor juhaitok — írta a kortárs Morus Tamás (Thomas More) —, amelyek közönségesen kevéssel beérik, most, mint mondják, oly mohóvá és falánkká váltak, hogy felfalják még az embert is, és mezőt, házat, falvat feldúlnak s elpusztítanak."

Sok jómódú paraszt arra törekedett, hogy megszabaduljon a földhasználat faluközösségi formáitól, amelyek megkötötték őket és akadályozták gazdaságuk jövedelmezőbbé tételét; a gazdag parasztok is bekapcsolódtak a közös legelők elfoglalásába és bekerítésébe, bekerítették a saját telkeiket is, és ily módon hozzájárultak a falubeliek tönkrejuttatásához.

A földjükről elűzött parasztok a csavargók sorait gyarapították, végül is kénytelenek voltak munkaerejüket eladni városi és falusi vállalkozóknak. A kor politikai eseményei is növelték a létfenntartási eszközeiktől megfosztott emberek számát. VII. Henrik (1485—1509) rendeletet adott ki a hűbéri kíséret feloszlatásáról, hogy ezzel is gyöngítse a piros és fehér rózsa harcát[2] átvészelt régi arisztokráciát. Így azok, akik mindaddig a feudális nagyurak katonai kíséreteiben teljesítettek szolgálatot, most ugyancsak a munkaerő-piacon növelték a kínálatot.

[1] Szó szerint másolat-tulajdonos. Azért nevezték így, mert a jogait és kötelezettségeit tartalmazó, a földesúr kezében levő oklevél másolata az ő birtokában volt. — *A kiadó.*

[2] Lásd Világtörténet III. köt. 671. old.

Az angol parasztság kisajátítási folyamatában nagy szerepet játszott a VIII. Henrik (1509—1547) idején végrehajtott egyházreform.

Angliában a földterületnek mintegy egyharmadával az egyház rendelkezett. *„Az egyházi tulajdon a hagyományos földtulajdonviszonyok vallási védőbástyája volt."*[3] Az egyházreform magában foglalta a kolostorok megszüntetését is. Vagyonuk és birtokaik a korona kezére kerültek. A kolostori földeket részben a királyi kegyencek kapták meg adományképpen, részben pedig nemesek, tőkés bérlők, különböző birtokspekulánsok és gazdag városi polgárok vásárolták meg igen olcsón. A kolostori birtokok új tulajdonosai között sok új típusú földbirtokos volt, akik arra törekedtek, hogy a megszerzett birtokból minél nagyobb jövedelmet húzzanak. Felemelték a járadékot, nagy iramban folytatták a földek bekerítését, s tömegével kergették el a parasztokat, akik a szokásjog alapján és örökletes jogon bírták ezeket a földeket.

A kolostorok megszüntetése után a szerzetesek és az egyéb kolostori személyzet nagy része is nyomorba süllyedt.

A XVI. század második felében a városi lakosság felduzzadása következtében növekedett a gabona, a hús és más mezőgazdasági termékek kereslete. A falun specializált nagygazdaságok jöttek létre, amelyeknek a közföldekből egy tagban kihasított területekre volt szükségük; ez ugyancsak gyorsította a bekerítéseket és a parasztok kisajátítását.

A szegényparaszti gazdaságok pusztulását a paraszti földek nyílt elrablásán kívül elősegítette a járadékok és egyéb pénzbeli szolgáltatások emelése is; ezt az „árforradalom" viszonyai között azok a nagybirtokosok hajtották végre, akik nem riadtak vissza az örökletes paraszti földbirtoklás hagyományos formáinak és feltételeinek szétrombolásától. Az 1578-ban megjelent „Anglia leírása" című művében Harrison azt írja, hogy a „landlordok[4] kétszeresére, háromszorosára, sőt néha hétszeresére is emelték azt az összeget, amelyet a parasztoknak az örökség elfoglalásáért kellett fizetniük, és a copyholdereknek akármilyen semmiségért nagy pénzbüntetéssel és telkük elveszítésével kellett fizetniük".

Angliában ily módon a földjükről elkergetett, létfenntartási eszközeiktől és hajlékuktól megfosztott emberek nagy tömege jött létre, amely alacsony munkabérért volt kénytelen eladni munkaerejét a manufaktúrák és a nagy farmok tulajdonosainak.

Az a folyamat, amelynek során a nemesek erőszakkal megfosztották a földtől az angol parasztokat, előfeltétele volt a mezőgazdasági forradalomnak. A csaknem 300 évig tartó mezőgazdasági forradalom révén vált Angliában a régi, feudális földtulajdon új, burzsoá típusú földtulajdonná; e forradalom révén ment végbe a tőkés mezőgazdaságra való áttérés. „Angliában — írta V. I. Lenin — ez az átalakítás forradalmi, erőszakos úton történt, de az erőszakot a földesurak érdekében alkalmazták, az erőszakot a paraszttömeggel szemben alkalmazták, akik kimerültek a viaskodásban, akiket elűztek és kitoloncoltak falvaikból, akik elpusztultak vagy kivándoroltak."[5]

A bekerítések útján szerzett föld nagyobb részét a nemesek, mint már említettük, bérbe adták farmereknek. A leggazdagabb farmerek mezőgazdasági munkások — cotterek (zsellérek) és törpebirtokos parasztok — bérmunkájának kizsákmányolására tértek át, és így tőkés bérlőkké váltak. A XVI. század végére különböző városi és falusi társadalmi rétegek tagjaiból — gazdag parasztokból, kis- és középnemesekből, kereskedőkből és vállalkozókból — már kialakult a gazdag tőkés bérlők rétege, amely a földtulajdonosoknak tőkés járadékot fizetett: magasabbat, mint amekkora abban az időben a rögzített összegű feudális járadék volt.

A mezőgazdaságban gyorsan terjedt a bérmunka alkalmazása. XVI. századi birtokleltárak

[3] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 669. old.

[4] Feudális földtulajdonosok. — *A kiadó.*

[5] *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 280. old.; A kérdésről lásd még *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke" IV. könyve.) Második rész. Budapest 1961. 10. old.; *Engels:* „Anti-Dühring." Szikra 1950. 415. old.

tanúsága szerint ebben az időben Angliában rohamosan növekedett a mezőgazdasági munkások és a törpebirtokos parasztok száma. Egy 1548-ból származó dialógus szerint a falusi lakosság között sok a cotter, „akiknek nincs saját földjük, csak munkáskezük van". A jómódú falusi gazdák ezeknek a szegényparasztoknak rövid időtartamra apró parcellákat adtak bérbe, amelyekből azonban a parasztok nem tudtak megélni, ha nem bocsátották áruba munkaerejüket. A cotter apró parcellával rendelkező mezőgazdasági munkás volt; a bérbe adott parcella a mezőgazdasági vállalkozóknak eszközül szolgált arra, hogy a munkásokat gazdaságukhoz kössék és kizsákmányolásukat fokozzák.

A mezőgazdaságban a tőkés termelési forma fejlődése a mezőgazdasági termelés emelkedését, az árutermelés növekedését és a specializálódás fokozódását eredményezte. A XVI. században fellendült a juhtenyésztés. Erzsébet királynő szigorú büntetés terhe mellett megtiltotta a juhexportot. A XVI. század második felében a mezőgazdasági termékek iránti kereslet fokozódása és az árak emelkedése nyomán a mezőgazdaság más ágai is erőteljesebben fejlődtek. Növekedett a gabonafélék, a len, a kender, a sáfrány, a zöldségfélék, a komló vetésterülete; több trágyával — természetes trágyával, mésszel, tengeri növényekkel, a London környéki falvakban pedig a városi utcák hulladékával — látták el a talajt, s termőerejének fokozása érdekében lóherét vetettek. A XVI. század végén az ország keleti grófságaiban nagy mocsárlecsapolási munkálatok indultak meg. A XVI. század folyamán Angliában 34 agronómiai mű jelent meg, ami az ésszerű mezőgazdálkodási módszerek iránti növekvő érdeklődést mutatta. Sok agrártudományi munka állást foglalt a bekerítések mellett, amelyek a jövedelmezőség növelésének fontos eszközei, és a korabeli legfejlettebb, németalföldi mezőgazdaság tapasztalatait propagálta.

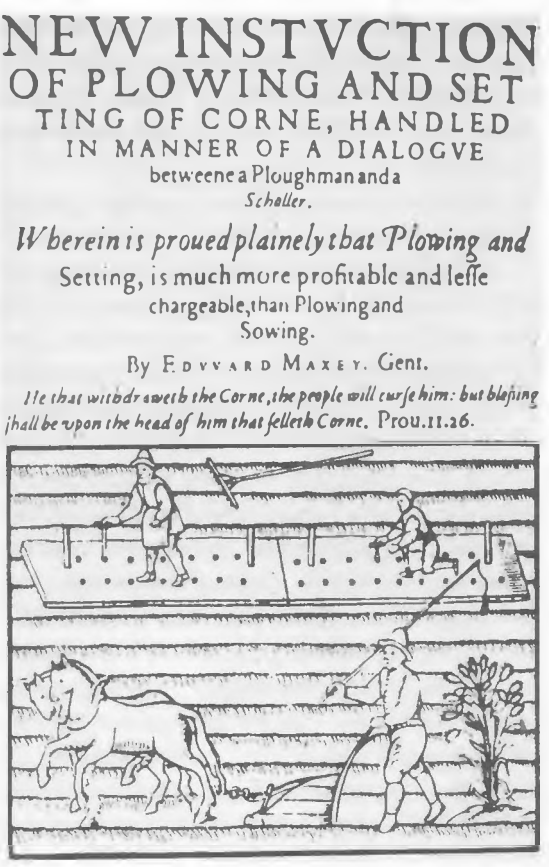
NEW INSTVCTION
OF PLOWING AND SET
TING OF CORNE, HANDLED
IN MANNER OF A DIALOGVE
betweene a Ploughman and a
Scholler.
Wherein is proued plainely that Plowing and
Setting, is much more profitable and leſſe
chargeable, than Plowing and
Sowing.
By EDVVARD MAXEY. Gent.
He that withdraweth the Corne, the people will curſe him: but blaſing
ſhall be vpon the head of him that ſelleth Corne. Prou.11.26.

Mezőgazdasági könyv címlapja
XVII. század

De a falun a tőkés termelési forma egyenlőtlenül fejlődött. Tőkés fejlődésről főként a középső és délkeleti grófságokban beszélhetünk. Az 1517. évi bekerítéseket kivizsgáló kormánybizottság adatai szerint a bekerített földek területe, a kisajátított parasztok és a lerombolt paraszthá zak száma a közép-angliai grófságokban volt a legnagyobb; a XVI. század második felében e grófságokban még nagyobbra nőtt a bekerített földek területe.

Közép- és Délkelet-Angliában az eredeti felhalmozás folyamata, a tőkés viszonyok kialakulása városon és falun egyaránt gyorsan haladt előre. Ezzel szemben Észak-Anglia a XVI. században gazdaságilag még elmaradott terület volt. A posztógyártás és a kőszénbányászat lassan fejlődött, a városok gazdasági jelentősége kicsiny volt, Anglia középső és déli részével még csak gyér kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. A földet feudális függőségben élő parasztok művelték, a nemeseknek rendszerint nem volt saját gazdaságuk, hanem a feudális járadékból éltek. Fontos volt az állattenyésztés. A paraszti gazdaságok alig voltak kapcsolatban a piaccal: a gazdálkodás

naturális jellegű maradt. Északon is előfordult ugyan, hogy a nemesek felemelték a parasztok által fizetendő földjáradék összegét, elfoglalták és vadaskertté alakították át a közföldeket. De a bekerítéseknek itt többnyire nem volt gazdasági rendeltetésük. Az északi grófságok mezőgazdaságában a középkori feudális viszonyok még csaknem érintetlenek voltak.

A XVI. SZÁZADI ANGLIA TÁRSADALMI SZERKEZETE

Angliában a kapitalista fejlődés megindulását fontos társadalmi változások kísérték. Az árutermelés erőteljes fejlődése nyomán már a XV. században megindult a feudális birtokos osztálynak új és régi nemességre való rétegeződése. Az új nemesség, más néven dzsentri, azokból a kis- és középnemesekből alakult ki, akik birtokukon áttértek az árutermelésre, a juhtenyésztésre, jó pénzért előnyösen adták el a gyapjút és birtokuk más termékeit. A dzsentrinek a telkes parasztok kizsákmányolása mellett jól jövedelmezett a bérmunka alkalmazása is. A régi nemesség számára továbbra is a parasztok feudális kizsákmányolása maradt a fő jövedelmi forrás. A XVI. században a mezőgazdasági forradalom és a tőkés termelési forma fejlődése a falun meggyorsította az angol nemesség rétegeződésének folyamatát. Sok kis- és középnemes, sőt néhány arisztokrata is — főként a gazdaságilag legfejlettebb grófságokban — burzsoá földbirtokossá alakult át. Ezek igyekeztek kivenni részüket a közföldek és a paraszti telkek kisajátításából és bekerítéséből, birtokaikon nagy méretekben alkalmazták a cotterek és a szegényparasztok bérmunkáját, földjeik egy részét tőkéseknek adták bérbe, gazdaságaik jövedelmezőségének fokozása érdekében agrotechnikai tökéletesítéseket vezettek be; szoros kapcsolatot tartottak a piaccal. Shakespeare „IV. Henrik" című színművében, amelyet 1597-ben írt, Shallow gloucestershire-i békebíró a XVI. századi gazdagodó dzsentri megszemélyesítője, „minden arannyá vált a kezében", háza bőségben dúskált. Búzát termesztett, állattenyésztést folytatott, ökröket és juhokat adott el a stamfordi vásáron, pompás gyümölcsöskertje volt, amelyben maga oltotta az almafákat, bérmunkásokat tartott, és bérüket a legkisebb mulasztásért is alaposan megkurtította. A mezőgazdasági termelés tőkés formáira való áttérés viszonyai között a föld előnyös tőkebefektetési objektum lett; a XVI. században a gazdag parasztok, városi polgárok és hivatalnokok szívesen vásároltak földet. Ily módon sokan beolvadtak közülük a dzsentrik soraiba. Angliában ugyanis — más országoktól eltérően — nem a származás, hanem a földtulajdon volt a nemesség alapja, s rendszerint bárki megkapta a nemesi címet, akinek elég földje volt ahhoz, hogy nemesi életmódot folytasson.

A XVI. század folyamán a közföldek és a paraszti telkek elrablása, a kolostori földek és a tönkrement arisztokraták birtokainak felvásárlása útján az új nemesség lényegesen kiterjesztette földbirtokait. „Minden gentleman falura menekül" — mondta egy királyi káplán a XVI. század első felében, s ezzel a nemesek birtokgyarapító törekvéseire utalt. A gazdagodó dzsentrik — vagyonuk növelése céljából — gyakran űztek burzsoá vállalkozói tevékenységet az ipar és a kereskedelem területén is. De az új nemességet nem szabad a mai értelemben vett burzsoáziával azonosítani. Az új nemesség földbirtokosokból állt, akiknek legjelentősebb jövedelmi forrása a földjáradék volt. Mezőgazdasági vállalkozói tevékenységük és életformájuk szorosan az angol falu feudális viszonyaihoz kapcsolódott. Ezért az új nemességet nem nevezhetjük burzsoáziának, hanem csupán elpolgáriasodott nemességnek. Ugyanakkor a XVI. században a nemesség jelentős része jövedelmét főképp a telkeken élő parasztoktól szedett feudális járadék formájában húzta, tehát továbbra is a régi, feudális nemességhez tartozott. Ide sorolható az arisztokrácia túlnyomó része — a piros és fehér rózsa harcát és a lázadó főnemesség elleni, XVI. századi megtorló intézkedéseket átvészelt régi arisztokrácia —, továbbá az új arisztokrácia jelentős része. Az új arisztokráciát a Tudorok hozták létre, akik kegyenceiknek nagy birtokokat adományoztak. Feudális maradt az északi grófságok nemessége is. De a többi grófságban korántsem polgárosodott el az egész kis- és középnemesség.

Az új nemességnek érdeke volt a tőkés viszonyok fejlődése. Ezért a XVI. századi Angliában közeledés indult meg az új nemesség és a felemelkedőben levő burzsoá osztály között. „Ezek a nagybirtokosok — írta Marx az új nemességről — egyrészt rendelkezésére bocsátották az ipari burzsoáziának manufaktúra űzéséhez szükséges népességet, és másrészt a földművelést arra a fokra tudták fejleszteni, amely megfelelt az ipar és a kereskedelem állapotának."[6] Ezenkívül, mint már említettük, a XVI. századi Angliában a gazdag városi polgárok is egyre szívesebben vásároltak és béreltek földet, s maguk is nemesi földbirtokosokká vagy tőkés bérlőkké váltak. Ez a körülmény is elősegítette a burzsoázia és az új nemesség közeledését. Így épült a XVI. században a fiatal burzsoázia és az új nemesség szövetsége, amely oly fontos szerepet játszott a XVII. századi polgári forradalomban.

A XVI. századi mezőgazdasági forradalom, a falun meginduló kapitalista fejlődés viszonyai között meggyorsult a parasztság vagyoni rétegeződésének folyamata. Sok jómódú paraszt földet bérelt a nemesektől, bérmunkát zsákmányolt ki, s ily módon tőkés bérlő lett. A parasztok nagy többsége viszont föld nélküli zsellér és törpebirtokos, félig paraszt, félig proletár elem volt.

Az angol parasztok vagyoni helyzetében bekövetkezett változások, a parasztok erőszakos elűzése a földről és a közföldek elrablása súlyos csapást mért a faluközösségi földhasználat rendszerére, gyengítette a paraszti községek ellenállását a bekerítésekkel szemben; a gazdagparasztok, akikből gyakran tőkés bérlő lett, belülről bomlasztották a faluközösséget.

AZ ANGOL PARASZTSÁG HARCA A FÖLDÉRT

Az említett gazdasági és társadalmi változások ellenére Angliában továbbra is a feudális rendszer maradt uralkodó, és a kapitalista termelés csak ennek a rendszernek a keretei között fejlődött. A földterület nagyobbik fele feudális tulajdonban maradt, a parasztok többsége pedig a nemesektől feudális függőségben élő telkes paraszt volt.

Ilyen körülmények között az a kérdés, hogy melyik osztály és miképpen fogja széttörni a középkori agrárviszonyokat és megteremteni a feudális korlátozásoktól mentes burzsoá földtulajdont — az új nemesség-e, a burzsoáziával szövetségben, vagy pedig a parasztság — a falun vívott heves osztályharcban dőlt el.

Az angol parasztok a XVI. században fokozták harcukat mind a feudalizmus ellen, mind pedig a nemesek és a burzsoázia érdekét szolgáló mezőgazdasági forradalom ellen.

1536—1537-ben nagyszabású parasztmegmozdulásokra került sor Lincolnshire-ben és Yorkshire-ben. „A felkelés oka — vallotta a kihallgatáson a forrongások egyik tevékeny részvevője — a falvak tönkrejutása. . ., a járadék emelkedése, a közföldek elrablása és bekerítése volt." A felkelő parasztok nem voltak elég öntudatosak, s ezért a megmozdulásokat nemesek és katolikus papok vezették, akik olyan mederbe igyekeztek terelni a felkeléseket, hogy azok a katolicizmus és a kolostorok védelmét szolgálják VIII. Henrik egyházreformjával szemben. Kifejeződött ez a felkelők követeléseiben is, amelyeket a királynak átnyújtottak. A felkelők zászlóján eke, áldozó kehely és ostya — mindkettő katolikus kegyszer — és „Krisztus öt sebe" volt látható. Yorkshire-ban a felkelők megmozdulásukat „malasztos zarándoklatnak" nevezték, s ezzel mintegy hangsúlyozták vallási céljait. Mindamellett a nemesi és papi vezetés sem akadályozhatta meg a parasztok antifeudális harcának erősödését, amitől megrémülve a nemesek igen hamar megegyezésre léptek a királlyal. Ez megkönnyítette VIII. Henrik kormányzata számára a mozgalom leverését.

1547-ben ismét sok vidéken került sor parasztmegmozdulásokra a bekerítések ellen. Különösen kitartóan harcoltak a parasztok Kentben. 1549 nyarán két nagy parasztfelkelés lángolt fel — az

[6] *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 205. old.

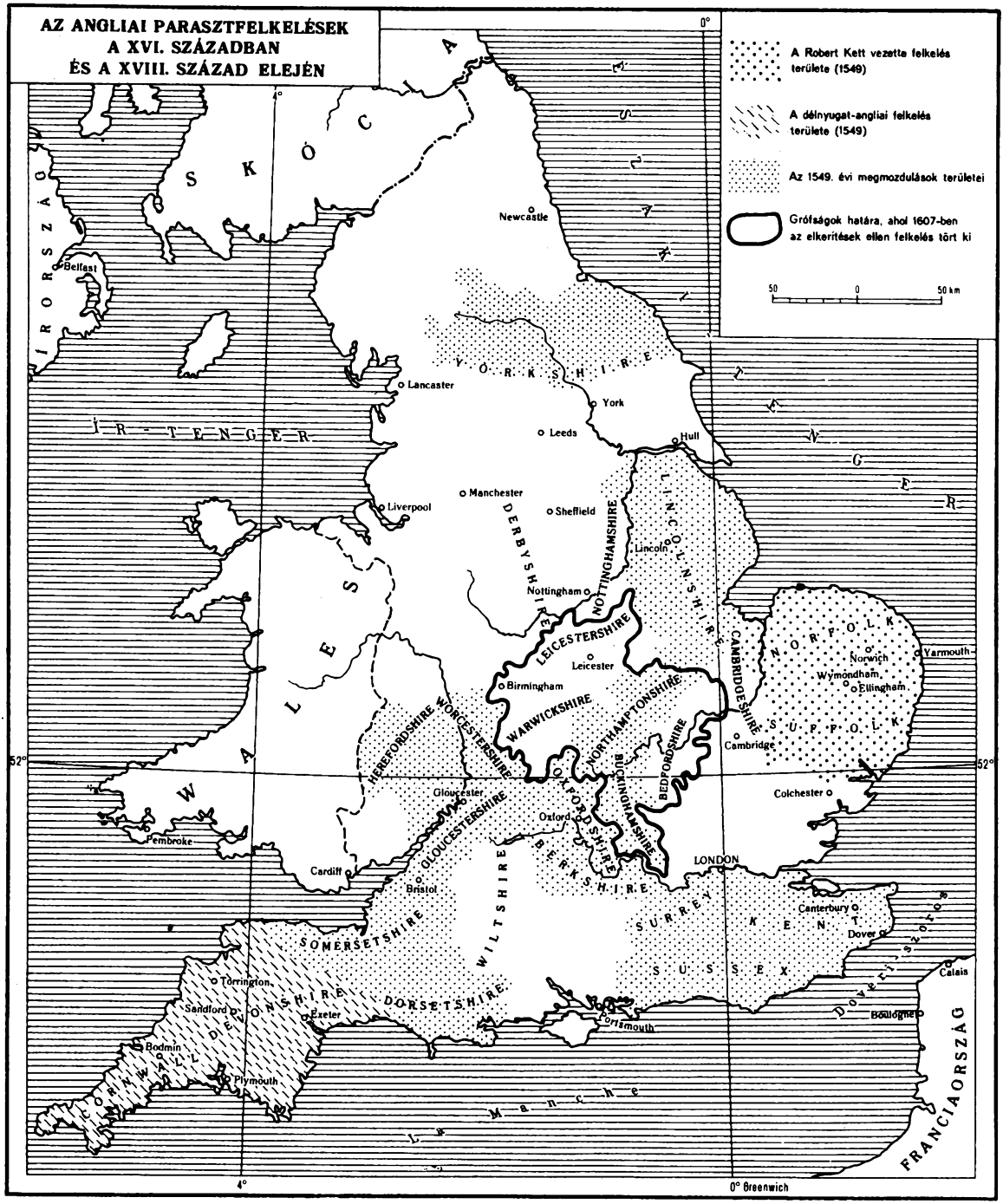

egyik Délnyugat-Angliában, Devonshire-ben és Cornwallban, a másik Kelet-Angliában, Norfolk és Suffolk grófságban, ahol igen intenzíven folyt a bekerítés; mindkét felkelés újabb parasztmegmozdulásokat váltott ki a szomszédos közép- és dél-angliai grófságokban is, ugyancsak a bekerítések ellen. A Wat Tyler-féle felkelés[7] óta ez volt a legnagyobb parasztmozgalom Angliában. Wymond-

[7] Lásd „Világtörténet" III. köt. 665. old.

hamben (Norfolk) a parasztok 1549. július 23-ra virradó éjjelen lerombolták az egyik földesúr földjét körülvevő kerítést; a felkelés rövid idő alatt a grófság területének nagy részére kiterjedt. Nagy számban csatlakoztak a felkeléshez pauperek, kézművesek, jómódú parasztok, sőt kis- és középnemesek is, akik a felkelést a földbirtokos arisztokrácia ellen vívott saját harcuk érdekében akarták felhasználni. A felkelő parasztokat egy Robert Kett nevű kisnemes és fivére, William vezette. Kett a felfegyverzett parasztseregeket a grófság központja, Norwich — Kelet-Anglia egyik legjelentősebb gazdasági központja — kapuihoz vezette. A felkelők, miután a városi hatóságok nem ereszkedtek be őket, a város közelében levő erdőben, a mouseholdi dombon vertek tábort. Tömegesen özönlöttek ide a munkanélküli takácsok, a tönkrement kézművesek, a hajléktalan csavargók. Kett fegyveres seregének létszáma hamarosan 20 000 főre emelkedett. Kett, a felkelők „kapitánya", megerősítette a tábort, a mouseholdi dombot bevehetetlen hadállássá alakította át, és szigorú fegyelmet tartott a seregben. Kett kivizsgálta a környékbeli parasztoknak a földesurak ellen emelt panaszait, és döntött a sereg tagjai közt felmerült vitás ügyekben. A szomszédos falvak és városok lakói látták el a felkelőket élelemmel. Még a norwichi burzsoázia is kénytelen volt színleg barátságos viszonyt fenntartani Kett hadseregével, bár titokban árulásra készült.

A Norwich melletti táborban kidolgozták, majd átnyújtották a kormánynak a felkelők programját, az úgynevezett mouseholdi programot. A program fő követelései — a járadék csökkentése, a freeholderek copyholderekké süllyesztésének megtiltása, a közföldek használati jogának elvétele a lordoktól, a földesúri bíróságok megszüntetése, a jobbágyság maradványainak felszámolása — a nagybirtokosok ellen irányultak. A parasztoknak ez a programja nem követelte a nemesi földtulajdon megszüntetését, a feudális függés minden formájának eltörlését, a bekerítések teljes megtiltását.

A program első pontjában a parasztok kérték ugyan a királyt, hogy tiltsa meg a bekerítéseket, de kivételt tettek a sáfrány, a hasznot hajtó ipari növény termesztése érdekében történő bekerítésekkel. Ez a kivétel, csakúgy, mint a követelések mérsékelt volta, a program kidolgozásában résztvevő gazdag parasztok befolyását tükrözte. Ugyanis a gazdag parasztok szintén végeztek bekerítéseket, gazdaságuk jövedelmezőségének fokozása végett. A kisnemesek kívánságai is helyet kaptak jó néhány cikkelyben.

Ez a program természetesen nem elégíthette ki a felkelő parasztok és a városi plebejusok legszegényebb rétegeit. A wymondhami események egyik korabeli leírása ismerteti a felkelés legradikálisabb részvevőinek beszédeit is. A nemesek és a parasztok vagyoni egyenlőségét követelték. „Lerontjuk a kerítéseket, betemetjük az árkokat, és mindenkinek lehetővé tesszük a közlegelő használatát — mondták a parasztok. — Azt kívánjuk, hogy mindent szabadon, egyformán és egyenlő jogok alapján lehessen használni." Sőt olyanok is akadtak a felkelők között, akik a vagyonközösség bevezetését követelték.

A felkelés ereje megrémítette a kormányt. Időt akart nyerni, ezért megígérte, hogy teljesíti a parasztok követeléseinek egy részét. A felkelők azonban nem tértek vissza otthonaikba: elfoglalták Norwichot, majd röviddel utóbb szétverték a felkelők ellen küldött kormánycsapatok egyik osztagát. De Kett parasztjai nem tudtak egyesülni a devonshire-i és cornwalli felkelőkkel. Nem járt sikerrel Yarmouth ostroma sem. A kormánynak így lehetősége nyílt arra, hogy külön-külön semmisítse meg a felkelés gócait. A délnyugat-angliai felkelés leverése után Kett ellen Norfolkba nagy sereget küldtek, amelyet német és olasz zsoldosokkal, valamint a norfolki és suffolki nemesek csapataival erősítettek meg. A kormánycsapatok, a norwichi burzsoázia árulását kihasználva, Warwick vezetésével bevonultak Norwichba, ahová azután a zsoldosseregek is megérkeztek.

A felkelők táborában ezalatt kiéleződött a harc a forradalmi és a mérsékelt szárny között. Az utóbbiak vezetője Kett volt, aki még arra is kísérletet tett, hogy otthagyja a tábort — nyilván kegyelmet várt a kormánytól —, de a felkelés közkatonái meghiúsították ezt a kísérletét, és erélyes

hadműveleteket követeltek. 1549. augusztus 27-én a dussindale-i völgyben lezajlott ütközetben a parasztsereget felmorzsolták. A felkelők az ütközet előtt végzetes hibát követtek el: elhagyták megerősített erdei táborukat, és a völgyben vették fel a harcot, ahol védtelenek voltak a német zsoldos lovassággal szemben. Maga Kett még az ütközet vége előtt elmenekült a csatatérről. A parasztseregek szétzúzása után a nemesek vérfürdőt rendeztek a felkelők között. Robert Kett-et és testvérét felakasztották.

1569-ben Anglia északi grófságainak parasztjai között okoztak heves forrongásokat a bekerítések. 1596-ban Oxfordshire-ben, 1607-ben pedig más közép-angliai grófságokban a bekerítések ellen újabb nagyszabású parasztmegmozdulásokra került sor.

A XVI. századi Anglia gazdasági viszonyai között az angol parasztok progresszív harcot vívtak a paraszti agrárforradalomért, a szabad paraszti gazdaságért. A parasztok azért harcoltak, hogy szabaddá tegyék Angliában a kapitalista fejlődés útját, a nemesek és a nemesi földtulajdon nélküli tőkés fejlődés útját. A parasztok objektíve a kapitalista mezőgazdaság győzelméért harcoltak, amely az árutermelést folytató szabad paraszti gazdaságok bomlása nyomán következik be. Ez a tőkés bérlettel összekapcsolt landlord-rendszerhez képest a mezőgazdasági termelőerők lényegesen gyorsabb fejlődését biztosította volna.

Az angol parasztok harcát — éppúgy, mint minden más parasztmozgalmat is — a tudatosság és a szervezettség hiánya, az ösztönösség, a megmozdulások helyi jellege gyengítette. Az angol burzsoázia ebben a harcban az új nemesség szövetségese volt. Ezenkívül a XVI. században a parasztság körében már meglehetősen előrehaladt a vagyoni rétegződés folyamata, s ennek következtében a parasztság különböző rétegei különbözőképpen foglaltak állást a föld kérdésében, a bekerítések ellen folytatott harcban. Ilyen körülmények között az angol parasztoknak a bekerítések ellen vívott harca vereséget szenvedett.

VÉRES TÖRVÉNYEK A KISAJÁTÍTOTTAK ELLEN. A MANUFAKTÚRAMUNKÁSOK

A XVI. században a manufaktúrák és a farmergazdaságok nem tudtak munkát adni a földjükről elűzött parasztok egész tömegének. Anglia városait és országútjait ellepték a munkanélküliek, koldusok és csavargók; „mennyi szegény, elesett, nyomorék, vak, sánta, beteg ember — akik közé naplopó csavargók és bűnözők is vegyülnek — fetreng és könyörög alamizsnáért térden csúszva a piszkos utcákon" — mondta Londonról szólva egy 1550. évi prédikáció. A XVII. század elején Londonban kb. 50 000 volt a pauperek száma. A Tudor-királyok egyre-másra hozták a kegyetlen törvényeket a csavargók és koldusok ellen — Marx kifejezésével élve —, a „véres törvényeket a kisajátítottak ellen". VIII. Henrik csak az öreg és munkaképtelen koldusoknak engedélyezte az alamizsnagyűjtést, a munkaképes koldusokat illetően viszont megparancsolta, hogy meg kell korbácsolni, majd meg kell esketni őket arra, hogy visszatérnek szülőhelyükre és „munkához látnak". Ha a megbüntetett ezután sem hagy fel a csavargással, ismét meg kell korbácsolni, és le kell vágni egyik fülét; ha pedig harmadszor is elfogják, akkor mint megátalkodott bűnözőt ki kell végezni — írta elő a törvény.

VI. Edward (1547—1553) törvénye szerint azt, aki nem hajlandó dolgozni, mint rabszolgát egy időre ítéljék oda annak a személynek, aki naplopásért feljelentette. Gazdájának joga volt korbáccsal kényszeríteni őt mindenfajta munkára, joga volt eladni, örökbe hagyni stb. Az ilyen rabszolgát, ha önkényesen eltávozott, életfogytiglani rabszolgaságra ítélték, és megbélyegzésül „S" betűt (slave = rabszolga) sütöttek a homlokára vagy az arcára. Másodszori szökésért újabb bélyeget sütöttek rá, harmadszori szökés esetén pedig mint hazaárulót kivégezték.

Erzsébet királynő uralkodása alatt újabb kegyetlen munkástörvényeket hoztak. „A mai mun-

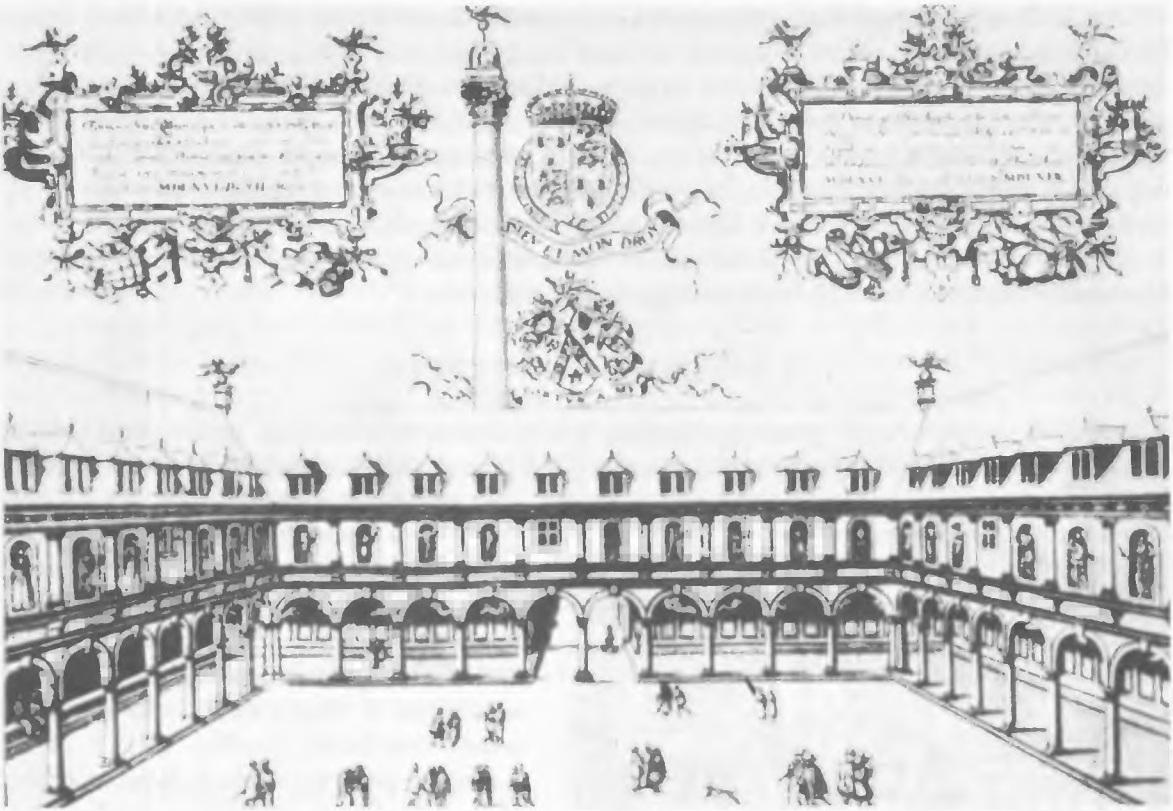

Az 1571-ben megnyitott londoni tőzsde
Régi metszet

kásosztály apáit — írta Marx ezekkel a törvényekkel kapcsolatban — mindenekelőtt megfenyítették azért, amit teájuk kényszerítettek, azért, mert csavargókká és pauperekké váltak."[8] Ezeknek a véres törvényeknek az volt a céljuk, hogy megelőzzék a kisajátítottak felkeléseit, biztosítsák az ipar és a mezőgazdaság számára az olcsó munkaerőt, s a volt parasztokat és kézműveseket, akik nemrég még önálló kistulajdonosok voltak, betörjék a bérmunka számukra új rendszerébe, engedelmes munkásokat neveljenek belőlük, akik zokszó nélkül viselik a tőkés kizsákmányolás járma. A népi felkelésekre a Tudorok azzal válaszoltak, hogy tovább szigorították, még kegyetlenebbé tették ezeket a törvényeket.

Az „árforradalom" leszorította az angol munkások reálbérét, és gyorsította a kapitalisták meggazdagodását. A parasztok és a kézművesek tömeges kisajátítása a XVI. században rengeteg embert fosztott meg létfenntartási eszközeitől, és arra kényszerítette őket, hogy a legalacsonyabb munkabérért adják el munkaerejüket. De a bérmunkára vonatkozó királyi törvények is előmozdították a munkabér csökkenését. Különösen fontos volt e törvények közül Erzsébet 1563-ban kibocsátott ún. segédtörvénye. Ez kimondta, hogy minden 20 és 60 év közötti férfi, akinek nincs meghatározott foglalkozása, köteles dolgozni annál a munkáltatónál, aki őt fel akarja fogadni. A munkaszerződés lejárta előtt nem hagyhatta ott a helyét. A munkaidő hossza évszakonként változott. A munkabér összegét a grófságokban működő békebírák (vagyis a munkáltatók érdekeinek képviselői) állapították meg, az évszaknak és a helyi áraknak megfelelően.

[8] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 679. old.

A XVI. századi Angliában a manufaktúramunkásoknak mindössze néhány penny volt a napi bérük. A falusi manufaktúrák munkásai, akiknek rendszerint még egy kicsiny parasztgazdaságuk is volt, még kevesebbet kaptak, mint a városi munkások. Ráadásul a munkabér egy részét áruban adták ki, ami igen előnyös volt a vállalkozónak, mert ténylegesen a munkabér csökkentését jelentette. A nagy manufaktúrákban egyre jobban terjedt a női és gyermekmunka alkalmazása. A falvakban a tőkés bérlők emelték a mezőgazdasági cikkek árát és csökkentették a mezőgazdasági munkások bérét; ily módon a landlordoknak fizetett magas földjáradék terhét a dolgozókra hárították át. A XVI. századi Angliában a munkások reálbére jóval elmaradt az árak emelkedése mögött: 1600-ban a reálbér az 1500. évi reálbérnek mintegy 47 százaléka volt.

A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XVI. századi Anglia gazdasági életében bekövetkezett változásokkal együtt járt a bel- és külkereskedelem fejlődése. Kialakult az egységes belső piac; London az ország gazdasági központjává fejlődött, és még az elmaradott északi grófságok is egyre élénkebb kereskedelmi kapcsolatba kerültek a fővárossal. A XIV—XV. században Anglia főleg a velencei kereskedők közvetítésével bonyolította le kereskedelmét Itáliával és a keleti országokkal. Angliának az észak-európai országokkal folytatott kereskedelme a Hanza-szövetségbe tömörült német kereskedők kezében volt. A XVI. században mind az előbbiek, mind az utóbbiak monopóliuma megszűnt, Anglia egész külkereskedelmét a kormánytól nagy kiváltságokat nyert angol kereskedelmi társaságok — a Levantei, a Keleti, a Moszkvai Kereskedelmi Társaság — vették kezükbe. 1588-ban alakult meg a Guineai Társaság, amely főként rabszolgakereskedelemmel foglalkozott; 1600-ban alapították meg a Kelet-Indiai Társaságot; ezzel vette kezdetét az angolok Indiába való behatolása. A király a hatalmas kereskedelmi társaságoknak rendszerint kereskedelmi monopoljogokat adományozott, s ez lehetővé tette számukra az árak önkényes emelését. A monopóliumok, amelyek megvédték a kereskedelmi társaságokat a konkurrenciától, akadályozták a kereskedelem szabadságát.

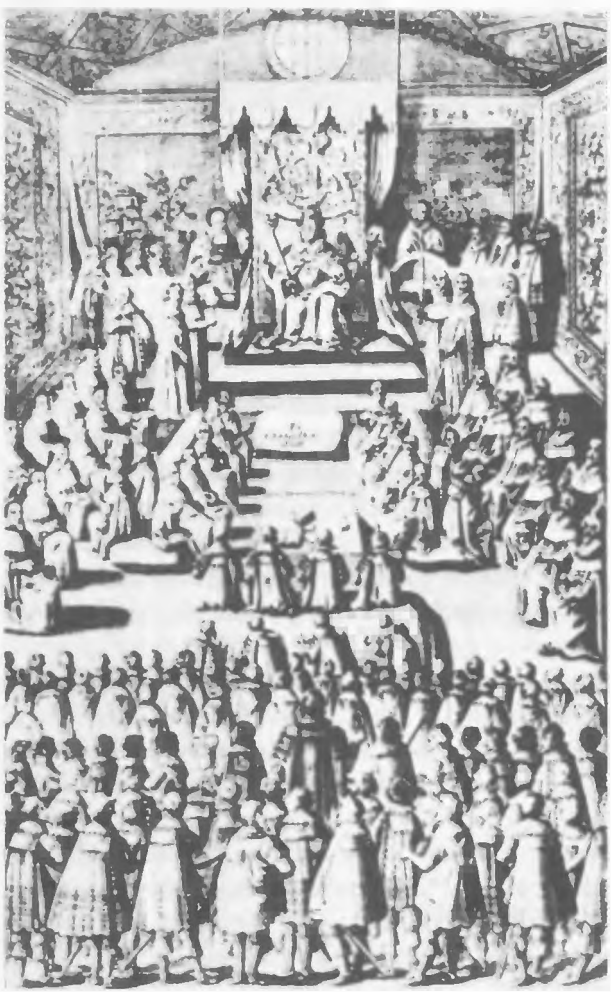

A parlament ülése Erzsébet királynő uralkodása idején
XVI. századi metszet

Anglia posztót, gyapjút, bőrt, viaszt, sört, ónt, ólmot, rezet, vasat és más árukat exportált. Külföldről finom pamutkelméket, selyemszöveteket, csipkét, a hajóépítéshez szükséges faanyagot, gyümölcsöt és zöldségféléket, növényi olajat, fűszereket, gyógyárukat, ezüstedényeket, pengéket importált.

A XVI. század derekán az Anglia és Antwerpen között lebonyolított áruforgalom a becslések szerint évi 12 millió aranytallér (écu) értékű volt, ebből Anglia kivitele 7,5 millió aranytallér, behozatala pedig 4,5 millió aranytallér értékű volt. Rohamosan fejlődött az angol tengerhajózás; a királyok úgy támogatták a hajózást, hogy számos árucikk szállítását csak olyan angol hajókon engedélyezték, amelyek legénysége nagyobbrészt angol volt.

Ugyanakkor Angliában az uzsoratőke is megerősödött. A XVI. század második felében az angol kereskedők és vállalkozók már többnyire a londoni uzsorásoktól vettek fel pénzkölcsönöket, és egyre kevésbé vették igénybe az antwerpeni, az olasz és dél-németországi bankárokat, akikhez azelőtt a kölcsönökért fordultak. A királyi kormány először 1569-ben vett fel kölcsönt angol uzsorásoktól.

Az angol ipar, kereskedelem fellendülése és a pénzügyletek megélénkülése következtében megnőtt London jelentősége: a város nemzetközi kereskedelmi és hitelközponttá fejlődött. Ebben nem kis része volt annak is, hogy 1576-ban a spanyolok lerombolták Antwerpent. London körül gomba módra nőttek ki a földből a proletarizálódó pauperek lakónegyedei, amelyek valóságos nyomortanyák voltak. A Temze partján, a XIII. században épült londoni hídtól keletre, gyorsan növekedett a kikötő, számtalan dokkjával, rakpartjával, raktárával; „a Temze-folyón kőhíd vezet át, a hídon pedig kőházak és boltok épültek, és nagy kereskedés folyik mindenfajta áruval" — írta a londoni hídról 1600-ban az orosz követ. 1571-ben Londonban megnyílt a tőzsde. Ekkor indult virágzásnak a londoni City, a város központja, ahol a bankok és nagykereskedelmi vállalatok irodái összpontosultak.

A XVI. században a szigetország nyugati partján fekvő nagy kikötővárosok, Bristol és Liverpool kereskedelmi jelentősége is megnőtt.

2. ANGLIA BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA

A TUDOROK ABSZOLUTIZMUSA

A feudális viszonyok bomlásának, a kapitalista viszonyok kibontakozásának idején más országokhoz hasonlóan Angliában is feudális-abszolutista monarchia jött létre. Angliában 1485-től 1603-ig a Tudor-házból való királyok uralkodtak; a Tudorok megszilárdították és lényegében korlátlanná tették a királyi hatalmat. A Tudor-ház első királya, VII. Henrik, eredményesen szállt szembe a feudális nagyurakkal, akik ellenezték a királyi hatalom erősítését. VII. Henrik az arisztokraták fegyveres csapatainak feloszlatásáról szóló rendelet végrehajtásának ellenőrzésére felállította az úgynevezett Star Chambert (Csillag Kamarát), amely a királyi abszolutizmus ellenfeleinek felelősségre vonására szolgáló félelmetes törvényszék lett. A XVI. században megerősödött az angol király hatalma a Londonnal csak laza kapcsolatban álló távolabbi vidékek — Wales, Cornwall és az északi grófságok — fölött. Kormányzásukat külön hivatalok végezték.

A Tudorok a parlamentet is a királyi hatalom szolgálatába állították. Az alsóház — amelynek tagjai főleg kis- és középnemesek és a városi burzsoázia felső rétegének képviselői voltak — a Tudorok uralkodása idején vonakodás nélkül jóváhagyta a király által beterjesztett törvényeket, és szolgai alázattal viseltetett a király iránt. A felsőház többsége még azokból az arisztokratákból került ki, akik a Tudoroktól nagy birtokadományokat kaptak, és ezért behódoltak nekik. A vidéki közigazgatási apparátus azonban — a királyi hatalom erősödése ellenére — gyenge maradt, és a helyi önkormányzati szervek, csakúgy, mint a rendi monarchiában, továbbra is nagy szerepet játszottak: a grófságokban és az egyházközségekben ezek hajtották végre a királyi rendeleteket. A grófságokban és a városokban a fontos tisztségeket többnyire a dzsentri és a kiváltságos városi felső burzsoá réteg képviselői töltötték be.

Az angol abszolutizmus ebben különbözött más országok abszolút monarchiáitól. Ennek a különbségnek az az oka, hogy Angliában a feudális nagybirtokosok — az abszolút királyi hatalom fő ellenségei — erejét a piros és fehér rózsa harca és a Tudorok megtorló intézkedései alaposan megtépázták, a parlamentben és a helyi önkormányzati szervekben pedig a közép- és kisnemesség elpolgáriasodása következtében a nemesség és a burzsoázia között nem volt olyan ellentét, mint más európai abszolutisztikus országban.

Az angol abszolutizmus jellemző sajátosságának tekinthető az is, hogy nem volt állandó hadserege. A Tudorok elsősorban az erős hadiflotta megteremtésére összpontosították figyelmüket, az angol szárazföldi hadsereg pedig a XVI. században is megőrizte régi polgári haderő jellegét; a hadsereget a király szabad alattvalói állították ki és szerelték fel vagyoni helyzetüknek megfelelően.

AZ ANGLIAI REFORMÁCIÓ

A Tudorok idején az abszolutizmus erősítésének fontos eszköze volt az angliai egyházreform, amely VIII. Henrik uralkodása alatt kezdődött. A reform elindítója az volt, hogy a római pápa nem hagyta jóvá VIII. Henrik és első felesége, Aragóniai Katalin (V. Károly rokona) válását. Válaszul erre az angol parlament 1534-ben az angol egyházat függetlennek nyilvánította Rómától, és az „Act of Supremacy" törvényben az angol egyház fejének a pápa helyett VIII. Henriket nyilvánította. De ezt leszámítva, minden egyéb katolikus dogma és szertartás érvényben maradt. A Rómával való szakítás hátterében az angol nemeseknek és a királyi hatalomnak az a törekvése állt, hogy az egyházat az abszolutizmus szolgálatába állítsák és megszerezzék az egyház birtokait és vagyonát. 1536-ban és 1539-ben a parlament törvényt hozott az angliai kolostorok megszüntetéséről. A kolostorok vagyonát és földbirtokait a király elkobozta. 1545-ben megszüntették az egyházi alapítványokat is, s vagyonukat ugyancsak a király sajátította ki. Ezek a kisajátítások végeredményben a nemesség és a burzsoázia földbirtokait gyarapították. A kolostori földek szekularizálása sokat hozott a királyi kincstárnak. VIII. Henrik 1536-tól 1545-ig összesen körülbelül 1,5 millió font sterling jövedelmet húzott az elkobzott jószágokból, nem számítva azt a nagy mennyiségű értékes ruhát, drágakövet, kegyszert, amit a király a rablott zsákmányból magának tartott meg.

A reformációt kegyetlen terrorral vitték keresztül. Az új egyház alapelveinek elutasítását államellenes bűncselekménynek minősítették és halállal büntették. VIII. Henrik, az új egyházzal szemben észlelhető népi ellenállás erősödésétől tartva, 1547-ben az iparosoknak, napszámosoknak, földműveseknek és szolgáknak megtiltotta a Biblia olvasását, nehogy ezek az elemek a Bibliát a radikális szekták tanításainak szellemében értelmezhessék. VI. Edward uralkodása alatt az anglikán egyház nagyobb mértékben eltávolodott a katolicizmustól, és átvette a protestantizmus bizonyos elemeit.

VI. Edward utóda, Tudor Mária (1553—1558), VIII. Henrik első házasságából származó leánya, vakbuzgó katolikus volt, és II. Fülöp spanyol királyhoz ment férjhez. Az ő uralkodása alatt Angliában rövid időre a katolikus reakció jutott uralomra. Mária a nemességnek az abszolutista politika miatt elégedetlen rétegeire (főleg a gazdaságilag elmaradott angol vidékek nemességére) támaszkodva visszaállította a katolicizmust és üldözni kezdte a reformáció képviselőit. Ezért kapta tőlük a „Véres" nevet. Mária azonban arra nem szánta el magát, hogy az apja uralkodása idején az egyháztól elvett földeket és vagyont visszaadja az egyháznak.

Mária közeledése Spanyolországhoz, Anglia legveszélyesebb vetélytársához, megijesztette az angolok széles rétegeit. 1554-ben Wyatt kenti nemes vezetésével felkelés tört ki, amelynek jelszava Angliának a spanyoloktól való megvédése volt. Wyatt a kenti parasztokból nagy sereget gyűjtött, és London ellen vonult. A felkelést leverték, mert a londoni burzsoázia éppúgy, mint a felkelők soraiban levő nemesek és gazdag parasztok megijedtek attól a veszélytől, hogy Londonban népi megmozdulásra kerül sor.

Mária halála után I. Erzsébet került a trónra (1558—1603). Erzsébet VIII. Henrik második, a pápa által el nem ismert házasságából született. Az új királynő visszaállította a megreformált egyházat. A nemesség és a burzsoázia többsége támogatta őt ebben. Az angol abszolutizmus Erzsébet uralkodása alatt érte el hatalma tetőpontját. Ekkor készült el az angol hitvallás (az úgynevezett „39 cikkely") végleges szövege, amelyet a parlament 1571-ben fogadott el.

A reformáció által Angliában kialakított anglikán egyház nemzeti egyház volt, amely közbenső helyet foglalt el a katolikus egyház és a protestáns egyházak között. A „39 cikkely" elismerte a hit által való megigazulásról és a szentírásról, mint a hit egyedüli forrásáról szóló protestáns dogmákat, de ugyanakkor az egyház üdvözítő erejét hirdető katolikus dogmát is (némi fenntartásokkal). Az anglikán egyház feje a király lett, maga az egyház pedig beleolvadt a feudális-abszolutista monarchia államapparátusába. A „39 cikkely" egyik pontja kimondta, hogy „a király fő hatalmat gyakorol az egyházban minden rend és minden személy fölött; de nem jogosult az Isten szavának hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására". Az istentisztelet angol nyelvű volt. Elvetették a katolikus egyháznak a búcsúról, a szentképek és ereklyék tiszteletéről szóló tanait, csökkentették a szentek ünnepeinek számát. De elfogadták a keresztség és az áldozás szentségét, fenntartották a püspökség intézményét, a liturgiát és a katolikus egyház több más szertartását. Továbbra is szedték az egyházi tizedet, de ez most már a királyi kincstárba folyt és a királynak, valamint a kolostori birtokok új tulajdonosainak meggazdagodását szolgálta. A korona, amikor a kolostori földbirtokokat világi tulajdonosoknak adta át, egyúttal a tizedszedés jogát is — amely azelőtt a kolostorokat illette meg — rájuk ruházta. Így alakult ki Angliában az egyházi tizedet élvező világi személyek rétege.

VIII. Henrik
Ifjabb Hans Holbein. 1537

A TUDOROK POLITIKÁJA

Angliában az abszolutizmus osztálybázisát a feudális birtokosok, a régi nemesek alkották. A feudális viszonyok bomlása közepette ez az osztály, amely sorra vesztette el gazdasági pozícióit, az erős monarchia segítségével igyekezett fenntartani a parasztság feudális kizsákmányolását és a maga osztályuralmát, ezzel akarta megtörni a lázadó arisztokrácia erőit, amelyek akadályozták a feudális birtokos osztály hatalmának a megszilárdítását; az erős monarchia segítségével törekedtek a maguk javára felhasználni a fejlődő burzsoázia és a hozzá csatlakozott új nemesség gazdagságát. Ezek a feladatok szabták meg a Tudorok bel- és külpolitikáját.

A Tudorok a feudális termelési mód érdekeinek védelmében arra törekedtek, hogy megszüntessék a bekerítéseket és megállítsák a nagy gyapjú-manufaktúrák fejlődését.

A bekerítések romboló hatással voltak a feudális mezőgazdaságra, növelték a parasztság elégedetlenségét, szaporították a koldusok és csavargók számát, és súlyos társadalmi megrázkódtatások veszélyét idézték föl. Az abszolút monarchiának ezenfelül azért is érdeke volt, hogy a parasztság — mint a feudális társadalom osztálya — fennmaradjon, mert legfontosabb jövedelmi forrását a parasztoktól szedett adók alkották; ugyancsak főképpen a parasztok adták szükség esetén a katonaságot. Ezért a Tudorok, arra a jogukra támaszkodva, hogy Anglia összes földjeinek fő hűbérurai voltak, számos törvényt hoztak a bekerítések ellen. A falvak lerombolása ellen hozott 1489. évi parlamenti törvény megtiltotta a házak és egyéb épületek lerombolását. VIII. Henrik megtiltotta, hogy egy állattenyésztő 2000 juhnál többet tartson. Ugyancsak VIII. Henrik rendelte el, hogy a farmok felvásárlóinak nem lehet egynél több farmjuk, továbbá azt, hogy az apja trónra lépése (1485) óta lerombolt összes parasztgazdaságokat és épületeket a bekerítőknek helyre kell állítaniuk. 1517-ben a grófságokba királyi bizottságot küldtek ki a bekerítések kivizsgálására és az említett törvények megszegőinek felelősségre vonására. A XVI. század második felében ugyancsak több törvényt hoztak a bekerítések ellen. Ám a Tudoroknak mindezek a törvényei kudarcot vallottak. A feudális monarchia uralkodói, a Tudorok úgy akartak véget vetni a bekerítéseknek, hogy közben érintetlenül fenntartották a nemesek feudális földtulajdonjogát és az összes nemesi kiváltságokat: a bekerítések ellen hozott egyetlen törvény sem adott a parasztoknak teljes tulajdonjogot földjükhöz, hanem meghagyta őket a feudális függésben. Ez lényegesen megkönnyítette a nemesek számára a parasztok kisajátítását. Ezenkívül a bekerítéseket végző nemesek a grófságokban és az egyházközségekben nem engedelmeskedtek a bekerítéseket tiltó törvényeknek, különféle módon eltitkolták a királyi biztosok elől a bekerített birtokok tényleges területét, a rombolásokat, a juhok számát. A törvények végrehajtásának ellenőrzése vidéken a helyi békebírák feladata volt, akik igen gyakran maguk is érdekeltek voltak és tevékenyen részt vettek a bekerítésekben.

1541-ben VIII. Henrik külön kamarát állított fel azoknak az összegeknek beszedésére, amelyeket a nemeseknek — mint a király vazallusainak — kellett a kincstár részére fizetniük birtokaik elidegenítése, örökül hagyása vagy zálogba adása stb. esetén. Ennek az intézkedésnek az volt a célja, hogy megszilárdítsa Angliában a feudális földbirtok-rendszert — olyan időpontban, amikor intenzívvé vált a birtokok burzsoá kézre kerülésének folyamata —, és hogy növelje a király jövedelmeit. A Tudorok támogatták az angliai posztóipar fejlődését, de ugyanakkor megkísérelték a törvényhozás segítségével feltartóztatni a gyapjúkészítő manufaktúrák fejlődését és a céhipar hanyatlását. Egy 1555. évi törvény erősen korlátozta az egy posztókészítő által üzemeltethető szövőszékek számát, városon és falun egyaránt. Egy másik törvény egyenesen megtiltotta, hogy a városok területén kívül posztót állítsanak elő. De ezek a törvények képtelenek voltak megállítani a posztókészítő manufaktúrák terjedését és erősödését. A kormány végül is maga volt kénytelen korlátozni a törvények érvényét: hatálytalanították azokon a vidékeken, ahol a posztógyártás már a legfontosabb gazdasági ággá fejlődött.

Mindamellett a Tudorok az egész országot egyesítették hatalmuk alatt, elfojtották a lázadó arisztokrácia mozgalmait, ösztönözték a kereskedelem fejlődését (számos kedvezményt nyújtottak a kereskedőknek), támogatták az első gyarmati hódításokat, a tengeri hajózást, a rabszolgakereskedelmet, a tengeri kalózkodást, kegyetlen törvényeket hoztak a csavargók és a koldusok ellen, kíméletlenül elfojtották a népi mozgalmakat. Ez nemcsak a feudális birtokos osztály egészének érdekeit szolgálta, hanem biztosította a felemelkedő burzsoá osztály és a hozzá csatlakozott új nemesség támogatását is a Tudorok abszolutizmusa számára. Ez utóbbi osztályoknak ugyanis kezdetben igen nagy szükségük volt arra, hogy érdekeiket az erős monarchia védelme alá helyezzék. A Tudorok az utóbbi osztályok támogatásával tudták megszilárdítani hatalmukat, és megoldani bel-

és külpolitikájuk számos igen fontos feladatát. A Tudorok politikája tehát ellentmondásos volt. A Tudor-házi királyok egyfelől arra törekedtek, hogy érintetlenül fenntartsák a feudális rendet, másfelől viszont pártfogolták a burzsoázia tevékenységét. A XVI. századi angol monarchiának ebben az ellentmondásos politikájában az a tény fejeződött ki, hogy a feudális társadalom méhében új termelési forma alakult ki, amelyet a Tudorok a feudális uralkodó osztály és a feudális állam érdekében igyekeztek felhasználni.

SKÓCIA A XVI. SZÁZADBAN

Az Angliával szomszédos Skócia a XVI. században önálló királyság volt a sziget északi részén. Skócia két részre — északi vagy más néven hegyvidéki (felföldi) és déli vagy síkvidéki (alföldi) Skóciára — tagolódott. A hegyvidéki Skócia feudális-patriarchális viszonyaival a királyság legelmaradottabb területe volt. Lakói állattenyésztéssel és vadászattal foglalkoztak, és még nemzetségi szervezetben — klánokban — éltek. A klánok élén a nemzetségfők álltak, akik kíméletlenül kizsákmányolták a parasztokat: különféle adókat szedtek tőlük, főleg természetben. A XVI. században ezeken a vidékeken az árutermelés fejletlen, a városok száma kicsiny volt. Dél-Skócia gyorsabban fejlődött. Lakói az állattenyésztésen kívül földműveléssel is foglalkoztak, az árutermelés pedig nagyobb lépésekben haladt előre, mint északon. Dél-Skóciának sok városa volt, amelyek élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak Angliával, Németalfölddel és Franciaországgal; bőröket, irhát, húst, szalonnát és zsírt, lazacot, gyapjút és gyapjúszövetet szállítottak ezekbe az országokba. Különösen rohamosan fejlődtek Dél-Skócia és a gazdaságilag fejlettebb Anglia közötti kapcsolatok; a skót városokban és völgyekben sok angol telepedett le.

A skót parasztság rendkívül nagy szegénységben élt. Dél-Skóciában a parasztok többsége rövid időtartamra kapta használatra a földet a feudális nagybirtokosoktól, akik ezt a körülményt a járadék önkényes emelésére használták fel. Az árutermelés XVI. századi fejlődésének hatására a földesurak egyre inkább pénzszolgáltatásokat követeltek az addigi terményszolgáltatások helyett, s emellett gyakran el is kergették a föld korábbi használóját a telekről, amelyet azután magasabb járadékért adtak ki használatra. Északon a skót királyok a XVI. században mind több nemzetségfőnek landlord címet adományoztak, egyszersmind a korona földjeinek birtokosaivá, a király vazallusaivá tették őket. Mindez fokozta a földesúri elnyomást. A feudális nagyurak ezenkívül — felhasználva az ország szétaprózottságát és a királyi hatalom gyengeségét — belháborúk és rablóportyák révén gyarapították jövedelmüket.

A XVI. században a Stuart-dinasztia ült Skócia trónján. Az ország egyes vidékei közti gazdasági kapcsolatok lassú és egyenlőtlen fejlődése következtében ebben a korszakban nem fejeződött be Skócia központosításának folyamata (még egységes pénzrendszer sem volt). Dél-Skócia feudális nagybirtokosai és az észak-skóciai klánok főnökei megtartották függetlenségüket; számos kisbirtokos nemes vazallusuk volt. A feudális nagybirtokosok erős fegyveres csapattal, kísérettel rendelkeztek, és — különösen az ország déli részén — jó néhány város is földesúri fennhatóság alá tartozott. Dél-Skócia városaiban a városi elöljáróság a kereskedő-oligarchiából került ki, amely féltékenyen őrizte a királytól vagy a földesuraktól nyert ősi kiváltságait. A városokban még csak kialakulóban voltak a burzsoá elemek; ezenfelül a városi polgárok jelentős részének sokkal inkább érdeke volt a külfölddel, elsősorban Angliával fennálló kapcsolatok fejlesztése, mint az elmaradott északi skót területekkel való egyesülés. Ilyen körülmények között a Stuartok — mivel nem volt szilárd támaszuk a városokban — nem tudták megtörni a főurak mindenhatóságát, s gyakran maguk is a hatalomért küzdő valamelyik feudális klikk szolgálatába szegődtek, különösen olyan időkben, amikor a trónon kiskorú király ült. Angliában nem ok nélkül hasonlították e tekintetben Skóciát Lengyelországhoz.

A gazdaságilag fejletlen, belső küzdelmektől legyöngült Skócia a XVI. században Anglia, Franciaország és Spanyolország hódító törekvéseinek célpontja lett. Ez a három nagyhatalom magával rántotta háborúskodásaiba Skóciát is, ami végül az ország függetlenségének elvesztéséhez vezetett. A Skóciáért folytatott küzdelemben különösen Anglia volt igen aktív. A XVI. század első felében némi megszakítással több évtizeden át viselt háborút Skócia ellen. V. Jakab skót király ebben a háborúban vereséget szenvedett. 1542-ben bekövetkezett halála után a skót trónra kiskorú leánya, Stuart Mária került. Máriát Franciaországba küldték, ahonnan fanatikus katolikusként tért vissza. Távollétében Skóciát régens — a királynő anyja, Guise Mária, a franciaországi nagy hatalmú Guise-nemzetség sarja — kormányozta. Az angolok elleni háborúban Skóciának francia seregek segítségével 1551-ben sikerült kiűznie az angol csapatokat. De az ország ekkor a francia király hatalma alá került; Stuart Mária feleségül ment II. Ferenc francia királyhoz, aki az angolok ellen nyújtott katonai segítség fejében megkapta a skót korona összes jövedelmeit. A francia csapatok megszállták az ország fontosabb várait, a vezető állami tisztségekbe francia arisztokraták kerültek.

Ez idő tájt Skóciában a kálvinizmus zászlaja alatt egyre erőteljesebben bontakozott ki az egyházi reformmozgalom. A kálvinizmus itt nemcsak a városi polgárság körében terjedt rohamosan, hanem a feudális birtokosok jó része is csatlakozott a mozgalomhoz (különösen az ország déli részén). Céljuk az volt, hogy az egyházreform révén megszerezzék az egyház vagyonát, és az új, presbiteriánus felépítésű egyház segítségével megszilárdítsák pozícióikat az országot a katolikus Franciaország kezére játszó Stuartok királyi hatalma ellen folytatott küzdelmükben. A skóciai reformáció vezetője és ideológusa John Knox volt (1505—1572), a teológia professzora, az anglikán egyház papja, aki a katolikus reakció idején emigrált Angliából és néhány évig Genfben élt. 1555-ben Knox visszatért Skóciába, és itt a kálvinisták vezetője lett. Knox a nép számára tartott prédikációit rendszerint így fejezte be: „Isten! Szabadíts meg bennünket ennek a szajhának a zsarnokságától!" (Stuart Máriát nevezte így.) Megalakították a kálvinisták szövetségét, a „Covenant"-ot. Amikor az országban népi megmozdulások kezdődtek a katolikus egyház ellen, a kálvinisták hadműveleteket indítottak a franciák ellen. Fegyverrel és pénzzel segítette őket Erzsébet, aki ekkor lépett Anglia trónjára. Erzsébet nemcsak azért tette ezt, hogy a kálvinisták segítségével megszerezze Skóciát, hanem azért is, hogy megszabaduljon a számára veszélyes angol trónkövetelőtől — Stuart Máriától. Amikor Erzsébet elfoglalta a trónt és visszaállította az anglikán egyházat, a pápa és a katolikus államok elhatározták, letaszítják őt a trónról és Stuart Máriát ültetik a helyére. A katolikus egyház úgy számított, hogy Stuart Mária majd végérvényesen leszámol az angliai reformációval. 1559-ben Mária és férje felvette az angol királyi címet. Erre válaszul Erzsébet fokozta a skót kálvinistáknak nyújtott segítséget. 1560-ban az angol flotta ostrom alá vette Leith skóciai erődöt. A skót kálvinisták győzelmet arattak, és Edinburghban szerződést írtak alá. Ennek értelmében a francia csapatok kivonultak az országból, a hatalmat az arisztokrácia 12 képviselőjéből álló tanács vette kézbe (a tagok közül ötöt a parlament választott, hetet pedig a királynő nevezett ki), kihirdették a vallásszabadságot, Stuart Máriának és férjének pedig le kellett mondaniuk az angol trónra támasztott igényükről.

A győzelmet felhasználva a skót parlament megalapította Skóciában a presbiteriánus egyházat, kisajátította az egyházi vagyont, amelynek nagyobb része az arisztokrácia kezére került.

A Franciaországban tartózkodó Stuart Mária nem ismerte el az edinburghi szerződést. A Guise-ek már újabb intervencióra készülődtek Skócia ellen; ekkor azonban II. Ferenc halála következtében elvesztették franciaországi befolyásukat, és Máriának vissza kellett térnie hazájába. Itt az angol trónra formált igényének alátámasztása végett hamarosan férjhez ment a Tudorokkal rokonságban álló Darnleyhoz. Mária hazatérésével újult erővel lángolt fel Skóciában a belső harc. Mária magához édesgette a katolikus arisztokráciát, üldözte a kálvinistákat, pénzbeli támogatást

kapott a pápától és a Guise-ektől, titkos kapcsolatokat tartott fenn az angliai katolikus főnemesekkel, akik összeesküvést szőttek Erzsébet ellen. Erzsébet viszont támogatta a skót kálvinisták harcát, amelyet Murray gróf vezetett. 1567-ben a kálvinisták fellázadtak Mária ellen: azzal vádolták, hogy kapcsolatban állt férje, Darnley gyilkosaival. A felkelők hatalmába került Mária kénytelen volt kiskorú fia, VI. Jakab javára lemondani a trónról. Röviddel utóbb sikerült megszöknie, de a felkelők ellen küldött királyi csapatok vereséget szenvedtek, és Máriának menekülnie kellett az országból. Erzsébet, akinél menedéket keresett, várfogságra vetette.

Skóciában tehát az 1560-as évek végén kálvinista, angolbarát erők jutottak hatalomra. VI. Jakab kiskorúsága idején Murray töltötte be a régensi tisztséget, Mária pedig Erzsébet foglya volt. „A legjobb politika, ha fenntartjuk hatalmunkat a skót király és országa fölött, a lehető legnagyobb engedelmességre és barátságra szorítjuk, s így más államokkal való kapcsolatai nem lehetnek ártalmunkra" — mondotta egy angol államférfi, Erzsébet kormányának egyik tagja. 1586-ban, amikor hevesebbé vált az angol—spanyol küzdelem, Erzsébet szövetséget kötött VI. Jakabbal, és ezzel megszilárdította skóciai befolyását. Jakab kötelezte magát, hogy nem támogatja Spanyolországot, nem segíti a skóciai és írországi katolikusokat. Ennek fejében ígéretet kapott arra, hogy az angol trón örökösének ismerik el.

ANGLIA HARCA SPANYOLORSZÁG ELLEN

A XVI. század második felében indult meg az angol gyarmati terjeszkedés; ebben az időben történtek az első kísérletek az angol gyarmatbirodalom megteremtésére. A gyarmatok aranyat, ezüstöt ígértek, kedvező piacot és nyersanyagforrásokat az angol ipar számára, valamint megfelelő területeket, amelyeket ki lehet osztani a telepesek között, és ahová rengeteg angliai csavargót és koldust lehet majd kitelepíteni.

De az angol terjeszkedésnek útját állta Spanyolország. Spanyolországnak gazdag gyarmatai voltak Amerikában, s 1581-ben — Portugáliának Spanyolországhoz csatolásával — az ázsiai portugál gyarmatok is kezére kerültek. Angliának Spanyolország elleni harca a XVI. század közepétől kezdve sajátos formákat öltött: Anglia csempészkereskedelmet folytatott a spanyol gyarmatokkal, s kalóztámadásokat intézett a spanyol kikötők és az amerikai aranyat meg ezüstöt szállító spanyol hajók ellen. Angliában külön kereskedőtársaságok alakultak a spanyolok elleni kalózexpedíciók felszerelésére. Erzsébet és a sok előkelő angol főnemes is részvényese volt ezeknek a társaságoknak. A kalózexpedíciók óriási — évi hárommillió dukátra becsült — kárt okoztak Spanyolországnak. Egy ízben az angol kalózok egyszerre 450 000 dukátot raboltak spanyol hajókról; a pénzt, amelyet

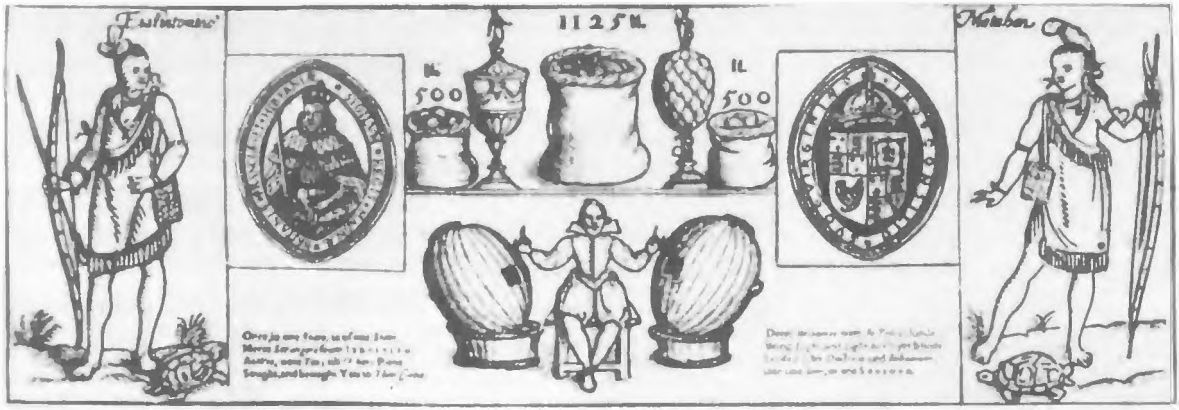

Virginia gyarmatosításának finanszírozására 1616-ban kibocsátott angol lottócédula

Francis Drake
R. Elstrake metszete

Spanyolország Genovában vett kölcsön, a Németalföldön állomásozó spanyol csapatok zsoldjának kifizetése végett akarták Németalföldre szállítani.

1562-ben John Hawkins, plymouthi hajótulajdonos partra szállt Afrikában, a guineai partokon, ahonnan egy nagy csoport négert csempészúton Hispaniola (Haiti) szigetére szállított, és itt eladta rabszolgának a spanyol telepesek részére. Hawkins ezzel megindította az angol rabszolgakereskedelmet. Később még néhány sikeres hajóutat tett a nyugat-indiai szigetekre. Erzsébet ezekért a „nagy tettekért" nemességet adományozott Hawkinsnak és tengernaggyá nevezte ki; az új rabszolgakereskedő-nemes címerén egy megkötözött néger fogoly díszelgett. Hawkins példáját más angol kalózok is követték.

Egy Francis Drake nevű kalóz (később a királynő tengernagya) az amerikai spanyol gyarmatok kirablásával szerzett hírnevet és vagyont. 1578-ban egy kisebb hajórajjal áthajózott a Magellán-szoroson, és kirabolta a chilei és perui tengerparton fekvő spanyol városokat, amelyekben nagy arany- és ezüstkészletek várták Spanyolországba szállításukat. Drake ezután átszelte a Csendes-óceánt, elérte a Maluku-szigeteket, majd a Jóreménység fokát megkerülve, 1580-ban nagy zsákmánnyal kötött ki az angol partokon. Magellán után tehát másodikként hajózta körül a Földet. A londoni spanyol követ hiába követelt Erzsébettől kárpótlást Drake rablásáért. A királynő személyesen látogatta meg Drake hajóját Plymouthban, Drake-et lovaggá ütötte, és koronájába helyezte azt a gyémántot, amelyet Drake a rablott kincsekből a királynőnek ajándékozott.

1583-ban Saint-John kikötőjét és a hozzátartozó területet (Új-Fundland szigetén) Erzsébet királynő birtokának nyilvánították. Nem sokkal utóbb egy Walter Raleigh nevű kalóz, a királynő kegyence, felderítette Észak-Amerika keleti partvidékének egy részét, amelyet Virginiának nevezett el, és megalapította itt az első angol gyarmatot.

Az angol kereskedők és nagykereskedő társaságok tehát az állam támogatásával Spanyolország ellen indított kalózháborúkban megvetették az angol gyarmatbirodalom alapjait.

Az angol monarchia nemcsak a világkereskedelmi útvonalakon került összeütközésbe vetélytársával, Spanyolországgal, hanem európai politikájában is. Az angol monarchia a spanyolok eszközéül szolgáló európai katolikus erők ellenfeleit támogatta.

Erzsébet segítette a francia hugenottákat és a németalföldi felkelőket is, Spanyolország viszont az írországi katolikusoknak nyújtott támogatást az angol uralom elleni harcukban, spanyol ügynököket, főként jezsuitákat küldött Írországba, és előkészületeket tett, hogy Írországban partra szálljon. Angliában a spanyol ügynökök több katolikus összeesküvést szerveztek Erzsébet ellen, amelyeknek középpontjában az Angliában bebörtönzött Stuart Mária, volt skót királynő állt.

1569-ben az észak-angliai grófságokban Northumberland, Westmoreland grófok és más feudális főurak vezetésével fegyveres felkelés tört ki az Erzsébet uralkodása idején megerősödött abszolutizmus ellen. A felkelők kiáltványukban leszögezték, hogy megmozdulásuk a királynő környezetében levő emberek ellen irányul, akik saját felemelkedésük érdekében „megdöntötték az országban az igaz hitet" és „az arisztokráciára törnek". A lázadók célja az volt, hogy kiszabadítsák a börtönből a „törvényes" királynőt, Stuart Máriát, és Erzsébet helyett őt ültessék a trónra, visszaállítsák a katolicizmust és Angliát alárendeljék az európai katolikus államok szövetségének. A lázadás vezérei titokban pénzt és utasításokat kaptak a pápától és a spanyol királytól, és kapcsolatban álltak Máriával; arra számítottak, hogy Észak-Angliába Alba herceg vezetésével spanyol csapatok érkeznek Németalföldről, és megmozdul a skóciai katolikus főnemesség is. A fellázadt nagybirtokosok az „igaz hit" visszaállításának demagóg jelszavával ideig-óráig leplezni tudták önző osztálytörekvéseiket és hazaáruló céljaikat, és az északi grófságokban a nép meglehetősen nagy rétegeit tudták maguk mögé állítani, felhasználva a társadalmi harc éleződését. A társadalmi küzdelmeket eleinte sikerült az erzsébeti abszolutizmus és az angol reformáció elleni harc medrébe terelni. A felkelők tekintélyes hadsereget gyűjtöttek, amely elfoglalta északon a fontosabb stratégiai pontokat, majd megindult délnek, hogy az ország többi grófságát is fellázítsa, és elfoglalja Londont.

Az északi grófságokban kitört felkelések leverésére Erzsébet a legtöbb angliai grófságban a nemesség és a burzsoázia széles rétegeire támaszkodhatott; ezek megértették, hogy a lázadók győzelme megrendítené az országban a királyi hatalmat, szabad teret engedne a feudális-katolikus reakciónak, és alárendelné Angliát fő vetélytársának, Spanyolországnak. Nem támogatták az északi felkelést a többi angliai grófság parasztjai sem. Erzsébet nagy haderőt és flottát küldött a lázadó főurak seregei ellen; sikerült a felkelőket észak felé visszaszorítani. Ez idő tájt az északi grófságokban a parasztok és a városi plebejusok, kihasználva a vallási jelszavak alatt kirobbant nemesi felkelést, harcot indítottak antifeudális követeléseik megvalósításáért. „Ebben a forró helyzetben veszélyes volt bízni az egyszerű népben" — mondta az északon kialakult helyzetről a felkelés egyik részvevője. A hátországban fellángolt antifeudális háborútól megrémülve a lázadó nagybirtokosok sebbel-lobbal visszavonultak északra, s a hadsereghez csatlakozott nagyszámú parasztcsapatot és városi sereget szélnek eresztették. A spanyol intervenció terve az időközben fellángolt németalföldi forradalom és a törökök elleni földközi-tengeri háború következtében meghiúsult. Ilyen körülmények között az északi felkelést 1569 őszén a kormánycsapatok leverték és véresen megtorolták. A felkelés sok vezérének sikerült Skóciába, onnan pedig Spanyolországba vagy Rómába szöknie, ahol azután újra szervezkedtek Erzsébet ellen.

1570-ben V. Pius pápa bullát adott ki, amelyben Erzsébetet mint törvénytelen uralkodót trónfosztottnak nyilvánította, a katolikus egyházból eretnekként kiközösítette, alattvalóit felmentette hűségesküjük alól, és megtiltotta nekik, hogy engedelmeskedjenek Erzsébetnek.

Az észak-angliai felkelés leverését követő kemény megtorló intézkedések ellenére a spanyol ügynökök az angol katolikusok között még jó néhány összeesküvést szőttek Stuart Mária trónra juttatása érdekében. A legjelentősebb volt ezek közül Babington összeesküvése. Az összeesküvők azt tervezték, hogy megölik Erzsébetet, kiszabadítják Máriát, megindítják az angliai és írországi katolikusok felkelését, s ezzel segítik a spanyol és francia csapatok angliai partraszállását. A csapatokra az a feladat várt volna, hogy elfoglalják Londont, lemészárolják Erzsébet párthíveit, elpusztítsák a spanyolok szemében gyűlöletes angol flottát és visszaállítsák a katolicizmust. Az összeesküvők kapcsolatban álltak a pápával, II. Fülöppel, a Guise-családdal, Stuart Máriával. De Erzsébet kormányának, sok besúgója révén, tudomása volt az összeesküvés előkészítésének minden mozzanatáról; Stuart Mária titkos levelezése is Walsingham államtitkár — a Spanyolország elleni harc egyik vezetője — kezén ment keresztül. 1586 szeptemberében az összeesküvőket elfogták és ki-

Erzsébet királynő
Ismeretlen mester alkotása a XVI. század második feléből

végezték. Máriát, mint főbenjáró bűnöst, különbíróság elé állították, és halálra ítélték. Az ítéletet Londonban közmegelégedéssel fogadták. 1587 februárjában Stuart Máriát lefejezték.

Stuart Mária kivégzése az európai katolikus reakció súlyos veresége volt. V. Sixtus pápa külön bullában szólította fel a katolikusokat, hogy indítsanak háborút Anglia ellen. II. Fülöp hatalmas hajóhadat szerelt fel — az úgynevezett győzhetetlen armadát —, amely főleg nehéz hajókból állt; fedélzetén 20 000 főből álló válogatott legénységet és 3000 ágyút vitt. A hajóhadnak a terv szerint érintenie kellett Dunkerque-et, hogy ott felvegye a Németalföldön állomásozó spanyol csapatokat, majd ezután a Temze torkolatánál, Londontól nem messze kellett volna végrehajtania a partraszállást. A spanyolok arra számítottak, hogy inváziójukat az angol katolikusok felkelése fogja támogatni.

Anglia Spanyolország elleni háborúja egyet jelentett az ország nemzeti önállóságáért vívott harccal. A partraszállás megakadályozására és London védelmére ütőképes flottát — mintegy 200 hadi- és szállítóhajót — és szárazföldi sereget állítottak ki. A nagyobb részben magánhajókból — kereskedő- és kalózhajókból — álló hajóhad (a hajókat Anglia különböző városai küldték) parancsnoka Drake volt. A spanyol flottával ellentétben az angol flotta könnyű, gyorsjáratú hajókból állt, és több tüzérségi fegyverrel rendelkezett. Ezért az angolok a következő taktikához folyamodtak: kitértek a döntő tengeri ütközet elől, de a spanyol hajóhad hátában és szárnyain aktív támadásokat hajtottak végre egyes hajók és kisebb kötelékek ellen. Az angol hajók matrózainak többsége jó iskolát járt ki a kereskedelmi vagy halászflottában, és gazdag tapasztalatokat szerzett a spanyol hajók elleni kalóztámadásokban is. Hawkins, Raleigh és a kor más nagy angol tengeri utazói és kalózai részt vettek a spanyol flotta elleni harcban. Támogatta az angolokat a holland flotta is.

1588. július 16-án az armada kifutott La-Coruñából és néhány nappal később Plymouthnál elérte az angol vizeket; innen Dunkerque felé vette útját. Ez volt az a pillanat, amikor az angol flotta kedvező hadállásokból támadhatta meg a spanyolokat. Két hétig folytak a tengeri csaták; az armada végül is nem tudott Dunkerque-ig eljutni. A spanyol hajóhadnak nem sikerült a szárazföldi haderőkkel egyesülnie; rengeteg hajó elvesztése után az Északi-tengerre szorult vissza. „A spanyolok tollait egymás után szaggattuk ki" — mondták akkoriban az angolok. A hatalmas veszteségek, a tengerészek és a katonák demoralizálódása következtében az armada parancsnoksága visszavonulásra szánta el magát. Az erős déli szél azonban lehetetlenné tette, hogy a hajóhad a La Manche-on keresztül visszafelé hajózzék. Időközben vihar tört ki, amely Skócia partjai mentén szétszórta a spanyol hajókat, és ezzel betetőzte az armada pusztulását. Írország nyugati részén fogságba került több mint 5000 spanyol, akiket a vihar sodort a partra.

Az angol abszolutizmusnak a lázadó arisztokrácián és az azt támogató nemzetközi katolikus-reakciós erőkön aratott győzelme megszilárdította Anglia politikai egységét, és megmentette az országot az idegen uralomtól. Marx a „Kronológiai jegyzetekben" Erzsébet működéséről ezt írta: „. . .noha kormányzása alávaló volt és uralkodása idején a nép nagy nyomorban élt", az a veszély, amely Anglia önállóságát a katolikus reakció részéről fenyegette, *„nemzeti jelentőségű kérdéssé* tette, hogy Erzsébet maradjon *a kormány* élén".[9]

A spanyol armada pusztulásával megrendült Spanyolország tengeri hatalma. A tengeri hegemónia lassanként Angliára és Hollandiára szállt át, s ez lehetővé tette az említett országok számára a nagyarányú gyarmati hódításokat és azt, hogy a gyarmatok kirablásával meggyorsítsák az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát, a kapitalizmus fejlődését. 1596-ban az angol hajók Cádiz kikötőjében tönkreverték a spanyol flottát. Erzsébet uralkodásának utolsó éveiben a Kelet-Indiai Társaság hajói rendszeresen kikötöttek a „Fűszer-szigeteken" (a Maluku-szigeteken) és Surat indiai kikötőben; ezzel megvetették az Anglia és India közti kereskedelem alapjait.

1612-ben az angol hajók Surat közelében megsemmisítettek egy portugál hajórajt, s ezután a Kelet-Indiai Társaság a városban felállította állandó kereskedelmi telepét.

ÍRORSZÁG LEIGÁZÁSA

Az első angol gyarmat Írország volt. Meghódítása a XII. században kezdődött, de a XVI. század elejére az angoloknak még csak az ország kisebbik felét sikerült leigázniuk. Az angolok csak a Pale-nek nevezett délkeleti partsáv felett uralkodtak, de itt is kénytelenek voltak a hatalmas ír vezéreknek és nemzetségfőknek adót fizetni — az ún. „fekete járadékot" —, hogy azok ne háborgassák őket támadásaikkal. Ebben az időben azonban az írek már elvesztették leggazdagabb, legtermékenyebb vidékeiket, és visszaszorultak a hegyekbe, erdőkbe, mocsarak közé. Ez hosszú időre visszavetette Írország gazdasági és társadalmi fejlődését; egészen a XVIII. század elejéig a feudális-patriarchális viszonyok uralma, a szétdaraboltság jellemezte az országot. Az angolok által le nem igázott területek nagy részén a lakosság főfoglalkozása a XVI. században az állattenyésztés volt, a földművelés pedig csak másodrangú szerepet játszott. Ezeken a vidékeken az írek félnomád életmódot folytattak, ritkán használtak pénzt, az adásvétel a leggyakrabban naturális csere formájában történt. Az írek nemzetségi szervezetben, klánokban éltek, amelyek mindegyike 5—6000 tagot számlált. Társadalmi életüket a brehoni[10] törvények szabályozták — Írország „barbár" törvénykönyve, amely i. sz. 438-ban készült. Emberölés esetén a bűnös a meggyilkolt rokonságának vérdíjat — „eric"-et — fizetett, mint a barbár „törvények" korában. A földek jelentős része közös tulajdon gyanánt továbbra is a nemzetségek birtokában maradt. Ezeket a földeket a nemzetségbe tartozó patriarchális családfők között osztották szét. Ha valamelyikük meghalt, földjét nem örökölték a gyermekei, hanem az összes parcellákat újra egyesítették és ismét felosztották, rendszerint két-háromévenként. Ezt a szokást gavelkindnak nevezték. Egy másik ír szokás volt a tanistry. E szokásnak megfelelően a nemzetségtagok megválasztották a nemzetségfőket és utódaikat (tanist). Mindegyik nemzetségfő részére külön földet hasítottak ki a nemzetségi földekből, s ezt nem gyermekeik, hanem tisztségbeli utódaik örökölték, mint a klán tulajdonát. De a nemzetségfői tisztség csakhamar egyes gazdag családok monopóliuma lett, tehát a tisztséggel együttjáró földbirtokot is hovatovább állandó birtokukként használták. Ezenkívül a nemzetségfők különféle úton-módon nagy kiterjedésű földeket szereztek meg saját birtokul, és a tisztséghez kapott földdel együtt ezeket a birtokokat is a jövevények és az elszegényedett nemzetségtagok feudális kizsákmányolására hasz-

[9] *Marx és Engels* Archívum. VII. köt. 379. old. (oroszul).

[10] *Brehon* — ír szó, bírót jelent.

nálták. Szolgáltatásokra — részben pénzbeli szolgáltatásokra — kötelezték mindazokat, akik földjeiket megművelésre adták ki, mind pedig a szabad, de a nemzetségfők hatalma alatt álló parasztokat. A nemzetségi kötelékek hagyományai által szentesített feudális kötelezettségek igen terhesek voltak, s a nemzetségi arisztokrácia ezek révén szemérmetlenül kizsákmányolta az ír parasztokat. A XVI. században az ország a nemzetségfők önálló birodalmaira esett szét, királyi hatalom valójában nem volt, a nemzetségfők sokat ellenségeskedtek és háborúskodtak egymással. Ez megkönnyítette a Tudorok számára Írország leigázását.

A gazdaságilag és politikailag gyenge Írország természeti kincsekben igen gazdag volt; a XVI. századi angol nemesség és burzsoázia számára Írország értékes gyarmatnak ígérkezett, emellett fontos támaszpontnak a tenger fölötti uralomért Spanyolország ellen folytatott harcban. A nemesség és a burzsoázia azt kívánta, hogy a Tudorok az egész szigetet meghódítsák és engedelmes angol gyarmattá tegyék. A királyi hatalomnak a Tudorok uralkodása idején bekövetkezett erősödése lehetővé tette ennek a vállalkozásnak végrehajtását. VII. és VIII. Henrik mindenekelőtt Pale-ben szilárdította meg uralmát. VIII. Henrik nem fizetett többé „fekete járadékot". Az írországi hatalomért egymás ellen harcoló tekintélyes angol—ír arisztokrata családok közül sokat kiirtottak. Pale parlamentjét most már csak az angol király engedélyével lehetett összehívni, és a parlament csak a Londonban már előzőleg megvitatott törvényeket tárgyalhatta. 1541-ben VIII. Henrik felvette az „Írország királya" címet, hűségesküt vett az ír feudális birtokosoktól, elvette tőlük a klánföldeket és hűbéri adománybirtokként osztotta szét köztük; ezzel az angol feudális hierarchiához láncolta őket. A reformáció és a kolostori birtokok kisajátítása Írországban fontos eszköze volt Írország leigázásának; sok ír parasztot — a kolostori földek addigi birtokosait — fosztottak meg ily módon földjétől. Ez még jobban fokozta Anglia és Írország között az ellenségeskedést. „Az írek attól tartanak, hogy eljön az idő, amikor az angolok végképpen kiűzik őket, és elveszik földjüket" — írta jelentésében egy angol hivatalnok Írországból. Az írek többsége katolikus maradt, s ezt Róma és Spanyolország sokszor megpróbálta felhasználni Anglia ellen.

A XVI. században az angolok elsősorban oly módon rabolták ki és igázták le Írországot, hogy az írek nagy tömegeitől elvették és angol telepeseknek adták a földet.

A földek első tömeges kisajátítása Tudor Mária uralkodása alatt történt. A királynő, kihasználva a Pale-lel szomszédos két grófság ír nemzetségfői és Pale lordjai közti viszályokat, a nemzetségfőket lázadóknak nyilvánította, és mindkét grófság földjét kisajátította. Ezzel durván megsértette, semmibe vette az ír földbirtokviszonyokat, amelyek megőrizték a nemzetségi földtulajdonjog maradványait, és tiltották, hogy a nemzetségtagok — beleértve a nemzetségfőt is — valamely cselekedetéért az egész nemzetségi birtokot kisajátítsák. Az elkobzott földet 1563—1564-ben igen előnyös feltételek mellett eladták angol katonáknak és hivatalnokoknak; az íreknek csak a föld egyharmad részét hagyták meg, persze a legrosszabb földeket. Erzsébet uralkodása alatt az írországi angol hatóságok beavatkoztak a munsteri (Délnyugat-Írország) ír nemzetségfők egymás közti viszályaiba, angolellenes felkelést provokáltak ki, amelyet vérbe fojtottak, és 1586-ban e hatalmas ír tartományban a földterület nagyobb részét kisajátították. Ezeket a földeket nagyobb birtoktestekben angol telepesek kapták meg — elsősorban arisztokraták és a királynő kegyencei —, azzal a kikötéssel, hogy e birtokokra angolokat kell telepíteniük, és az angliai feudális birtokviszonyokat kell ott meghonosítaniuk.

A Tudorok írországi gyarmatosító politikája fokozta az írek szabadságharcát az angol elnyomók ellen. A XVI. század második felében több nagy felkelésre került sor. 1594-ben Írország északi részén, Ulsterben hatalmas népi felkelés tört ki, Tyrone és Tirconaill grófok vezetésével. A felkelők a katolikusok vallásszabadságát, a földek kisajátításának megszüntetését, a régebben elvett földek visszaadását, ír hivatalnokok kinevezését, az angol korona által bevezetett kereskedelmi korlátozások megszüntetését követelték. A felkelők vezetői megalakították az „északi ligát", s 16 000 főnyi

hadsereget képeztek ki és állítottak csatarendbe. Ez a hadsereg a Blackwater-folyó mellett súlyos vereséget mért az angol csapatokra. Az angolok helyzete válságosra fordult, Írország déli területei a felkelőket támogatták. Az utóbbiak Spanyolországtól vártak anyagi és katonai segítséget. Erzsébet a felkelés leverésére 22 000 főnyi hadsereget küldött, kegyencének, Essex grófnak vezetésével. De Essex is vereséget szenvedett, és fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozott. Ezért visszahívták Írországból, és minden tisztségétől megfosztották. Írország új helytartója, Mountjoy irtóháborút indított az írek ellen. Gyilkolta a békés lakosságot, felgyújtotta az útjába eső falvakat, elpusztította a vetéseket. 1601-ben Kinsale ír kikötőben 5000 főnyi spanyol katonaság szállt partra, hogy az ír felkelést Spanyolország Anglia elleni küzdelme érdekében használja fel. Mountjoy azonban megakadályozta, hogy a spanyol sereg egyesülhessen a felkelők fő erőivel, amelyek Kinsale felé vonultak, és egyenként tönkreverte a felkelők csapatait. 1603-ban a felkelést vérbe fojtották. „Felséged ebben az országban most csak hullákon és üszkös romokon uralkodhat" — írta Erzsébetnek Mountjoy.

Az új király, I. Stuart Jakab Ulster hat grófságában kisajátította a földeket, s — kedvező feltételek mellett — angol telepeseknek osztotta szét. Ugyanakkor sok írt kitelepítettek Ulsterből.

E nagyarányú földelkobzások következtében Írországban megsemmisültek a nemzetségi földtulajdon maradványai, kialakult az angol földesurak feudális nagybirtoka, az íreket pedig erőszakos úton megfosztották a földtől, és arra kényszerítették őket, hogy kisbérlőkként dolgozzanak az angol arisztokrácia részére, igen súlyos bérleti feltételek mellett. Az angol földesuraknak ez előnyösebb volt, mint ha Angliából hozattak volna ide bérlőket — amint azt az adományozás feltételei előírták. Az írek tömegeinek a földtől való megfosztása és kirablása az angliai eredeti felhalmozás egyik forrása volt. Így lett Írország a Tudorok uralkodása idején angol gyarmattá „...az *angol földbirtokos arisztokrácia* erődjévé"[11] — ahogyan Marx nevezte.

ANGLIA ÉS OROSZORSZÁG KAPCSOLATAI A XVI. SZÁZADBAN

1524-ben első ízben léptek Anglia földjére orosz követek, akik Spanyolországba, V. Károly udvarába tartva útba ejtették Angliát. 1552-ben a Kínába vezető északkeleti átjárót kereső Willoughby—Chancellor-féle expedíció egyik hajója a Fehér-tengert átszelve kikötött Holmogoriban (az Északi-Dvina torkolatában). Chancellor moszkvai útja (1553) után az orosz és az angol állam között rendszeres kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok létesültek. Az orosz állam a Balti-tengeren keresztül nem folytathatott kereskedelmet a nyugat-európai országokkal. Ilyen körülmények között nagy jelentőségű volt az Oroszország és Anglia között a Fehér-tengeren keresztül létesített összeköttetés. Rettegett Iván sokat tett az orosz—angol kereskedelem fejlődéséért. Az angol Moszkvai Kereskedelmi Társaság tagjainak szabad beutazást adott; ezek szabadon közlekedhettek egész Oroszországban, vámmentesen kereskedhettek és ajándékképpen székházat kaptak Moszkvában. A Moszkvai Kereskedelmi Társaság tevékenysége az 1560—1570-es években volt a legélénkebb. Az angolok Oroszországba posztót, divatárut, fegyvert, ként, salétromot, ólmot exportáltak, az orosz kereskedők pedig lent, kendert, szalonnát, viaszt, prémet adtak el az angoloknak. A Moszkvai Kereskedelmi Társaság monopóliuma volt a legjobbnak tartott orosz köteleknek az angol flotta részére való szállítása.

A Moszkvai Kereskedelmi Társaságba tömörült angol kereskedőknek és nemeseknek az volt a céljuk, hogy megszerezzék az orosz piacot, és Oroszországon keresztül, a volgai víziúton közvetlen kereskedelmi összeköttetést létesítsenek Iránnal, Közép-Ázsiával és Indiával. Erzsébet nem támo-

[11] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 275. old.

gatta Oroszországot a Balti-tengerhez való kijutásért folytatott harcában. Az 1560-as évek végén, a livóniai háború idején, amikor Oroszország nehéz helyzetben volt, Rettegett Iván szövetségeseket keresett Európában a Habsburgok ellen, akik titokban Oroszország ellenségeit támogatták, s ezért felajánlotta Erzsébet angol királynőnek, hogy kössenek dinasztikus házasságot, valamint katonai és politikai szövetséget. Erzsébet azonban visszautasította ezt az ajánlatot, mert nem mert komoly összeütközésbe kerülni a Habsburgokkal, akik ellenezték Oroszország balti térhódítását. Rettegett Iván erre 1570-ben a Moszkvai Kereskedelmi Társaságot megfosztotta kiváltságainak egy részétől (ezeket később a társaság részben visszakapta). Rettegett Iván Erzsébethez intézett levelében sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy Londonban csak kereskedelmi ügyekről tárgyaltak az orosz követtel. Azzal fenyegetőzött, hogy az angol kereskedőket kizárja kegyeiből, és kijelentette: „A moszkvai állam pedig az angol áruk nélkül sem volt szegény." Az 1580-as évek elején ismét tárgyalásokat folytatott Erzsébettel az orosz—angol katonai és politikai szövetség megkötéséről, de az angol kormány ezúttal is megakadályozta a szerződés létrejöttét: elfogadhatatlan feltételeket szabott Oroszországnak.

Anglia a török veszély ellen sem támogatta Oroszországot, sőt a török szultánt megpróbálta szövetségesül felhasználni Spanyolországgal szemben. S bár a török szultán ebben az időben nem nyújtott közvetlen katonai segítséget Angliának, a földközi-tengeri török veszély lekötötte a spanyol haderők egy részét.

A XVI. század végén az orosz kormányt felháborították azok a hírek, hogy az angolok pénzzel és emberanyaggal támogatják Törökországot a Habsburgok és a pápa ellen. Erzsébet 1598-ban azt írta az orosz cárnak, hogy ezek hamis hírek, s hogy az angolok törökországi tevékenysége kizárólag kereskedelmi jellegű. Ennek ellenére 1600-ban orosz követséget menesztettek Londonba, azzal a feladattal, hogy vegye rá Angliát Törökországgal kapcsolatos álláspontjának megváltoztatására. A követség azonban nem járt sikerrel.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE ANGLIÁBAN A XVI. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

Az angol burzsoázia és az új nemesség csak ideig-óráig támogatta a feudális abszolút monarchiát. A kapitalizmus sikeres előrehaladtával már a XVI. század második felében kialakult az abszolutizmussal szemben álló ellenzék. Rohamosan terjedt a burzsoázia és az új nemesség körében a kálvinizmus. A születőben levő burzsoázia nem elégedett meg a királyi reformációval. Az angol kálvinisták a hivatalos egyházat meg akarták tisztítani a katolicizmus maradványaitól; ezért nevezték őket puritánoknak (a latin „purus" — „tiszta" szóból). A puritánok célul tűzték ki, hogy a királyi hatalom alól is felszabadítják az egyházat. Két irányzatuk volt. A mérsékelt puritánok — az úgynevezett presbiteriánusok — azt követelték, hogy vezessék be Angliában az államnak alárendelt kálvinista egyházszervezetet. A radikális puritánok — az independensek —, akiknek első egyházközsége 1581-ben alakult meg Norwich városában, teljes egészében elvetették az államegyház elvét, s azt hirdették, hogy minden egyházközség legyen független, és szabadon követhesse az általa választott vallást.

A puritanizmus csupán vallási formája volt az Angliában akkoriban kialakuló burzsoá világnézetnek. Az egyházi reformok követelése mellett a puritánok a régi, feudális erkölccsel szembeállították a maguk eszményeit, a kuporgatást és a vagyonszerzést, amelyek a tőkés viszonyok korai fejlődési fokán a burzsoázia eszményei voltak. Ezért elítéltek mindenfajta szórakozást, mulatságot, játékot, megvetették a színházat és a zenét.

Erzsébet uralkodásának utolsó éveiben a burzsoázia már egyre terhesebbnek érezte az abszolutizmusnak a termelés és a kereskedelem fölötti gyámkodását, amellyel korlátozta a szabad versenyt

és a vállalkozói tevékenységet. 1601-ben a parlament erélyesen tiltakozott azellen, hogy különféle áruk monopoltermelésére királyi pátenseket árusítanak; támogatták ezt a tiltakozást a londoni néptömegek is, s így a királynő kénytelen volt megtiltani a monopóliumok árusítását. Később azonban ezt a tilalmat megszegték.

Ezek voltak az első jelei annak, hogy érlelődik a szakítás az angol burzsoá rétegek és az abszolutizmus között, amely az 1640-es években a feudalizmus uralmát és az abszolút államot megsemmisítő angol polgári forradalomhoz vezetett.

A XVI. század végén Angliában a néptömegek elégedetlensége is egyre fokozódott. Az „árforradalom", a monarchia protekcionista politikája és a Spanyolországgal folytatott háború következtében gyorsan emelkedtek az árak, nőttek az adóterhek; számos grófságot rossz termés és ínség sújtott, a falvakban erőteljesen haladt előre a bekerítés folyamata, a városok zsúfolásig megteltek nincstelen nyomorgókkal, a kapitalizmus fejlődésének előrehaladása és a céhrendszer bomlása tovább rontotta a kézművesek és a városi szegények helyzetét. Az angol városokban és falvakban egyre gyakoribbá váltak a forrongások és zavargások. 1595 nyarán Londonban a céhlegények és a városi szegény elemek zavargásaira került sor. Az ország középső részén, Oxfordshire-ben, amelynek lakossága sokat szenvedett a bekerítésektől, a rossz terméstől, az éhínségtől, 1596. szeptember 9-én éjjel Barthelemew Staire ácsmester felkelést készített elő. Felszólította a népet, hogy rombolják le a kerítéseket, végezzenek a nemesekkel, vegyék el gabonájukat és osszák szét a szegények között, azután vonuljanak London felé, és ott egyesüljenek a céhlegényekkel. Erre a felhívásra mintegy 300 falusi gyűlt egybe; Staire azt javasolta, hogy a helyi földesúrtól szerezzenek lovat, fegyvert és élelmet. A hatóságok azonban egy árulótól tudomást szereztek a készülő felkelésről, és idejében megtették az intézkedéseket, hogy még csírájában elfojtsák a megmozdulást. Az öt fő szervezőt kivégezték.

1598-ban Lincolnshire és Lancashire grófságokban, valamint London környékén került sor megmozdulásokra a súlyos adóterhek és a drágaság ellen.

A néptömegek között, főképpen a városokban, a kegyetlen vallási üldözések ellenére különféle radikális eretnek irányzatok terjedtek el, amelyek a társadalmi egyenlőséget hirdették.

A fokozódó elégedetlenséget az írországi kudarcáért megbüntetett Essex gróf és néhány más arisztokrata arra akarta felhasználni, hogy kezébe ragadja a hatalmat. Összeesküvést szőttek Erzsébet kormánya ellen, és 1601. február 8-án Londonban az Essex grófok címerével ékesített zászlók alatt kivonultak az utcára, azzal a céllal, hogy kirobbantsák a városban a felkelést. De a londoniak többsége — helyesen — úgy vélekedett, hogy az összeesküvők győzelme esetén csak a feudális belháborúk sötét napjai térnének vissza, és nem támogatta a lázadókat. A királynő katonái könnyűszerrel szétkergették a lázadókat. Essex grófot és bűntársait elfogták és a Towerba zárták. Mindamellett Erzsébet, a londoni szegények forrongásaitól tartva, két hétre ostromállapotot hirdetett ki a fővárosban. Nagy volt a nyugtalanság a Londonnal szomszédos Middlesex grófságban is. Ilyen körülmények között a titkos tanács nagysietve kimondta a halálos ítéletet Essexre, s az ítéletet február végén végre is hajtották. Súlyos büntetéseket róttak a lázadás többi részvevőjére is.

AZ ANGOL BURZSOÁ NEMZET KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

A tőkés viszonyok fejlődésével a XVI. században megkezdődött Anglia burzsoá nemzetté válása. A kereskedelmi kapcsolatok fejlődése, valamint Londonnak, az ország gazdasági, politikai és kulturális központjának felemelkedése meggyorsította azt a folyamatot, amelynek során a helyi nyelvjárások egybeolvadásából kialakult az egységes angol nyelv. Az országnak a Tudorok uralkodása alatt bekövetkezett politikai egyesítése, a társadalmi munkamegosztás fejlődése és az egységes nem-

zeti piacnak ezen az alapon történő létrejötte megteremtette Angliában a gazdasági élet közösségét, a burzsoá nemzet egyik legfontosabb ismérvét.

A XVI. században jelentős előrehaladás történt az angol nemzeti kultúra kialakulásában. A nemzeti kultúrában az akkori idők különböző társadalmi rétegeinek gazdasági és társadalmi életviszonyai tükröződtek.

Az angol burzsoá nemzet kialakulásának megindulása egybeesett a Tudorok egységes központosított államának létrejöttével, és a XVI. század folyamán ennek az államnak keretén belül haladt előre. Az abszolutizmus idején a feudális állam bizonyos fokig segített vajúdásában a burzsoá nemzetnek. De a feudális rendszer uralma idején nem bontakozhatott ki az angol burzsoá nemzet, a nemzetté válás folyamata csak a XVII. századi angol polgári forradalommal fejeződött be.

3. AZ ANGLIAI RENESZÁNSZ KULTÚRA

A reneszánsz kultúra a maga ideológiai alapjával — a humanista filozófiával és esztétikával — egyetemben mindenekelőtt Itália földjén sarjadt ki. Nem csoda, ha az itáliai hatás valamennyi angol reneszánsz írónál fellelhető. De az olasz hatásnál sokkal fontosabb a kor angol kultúrájának eredetisége. A szabad parasztság tragikus sorsa az eredeti tőkefelhalmozás korában, a pénz hatalmának erősödése nyomán gyorsan széthulló feudális viszonyok, a nemzeti állam ellentmondásos fejlődése — mindez különösen kiélezte Angliában a társadalmi ellentéteket. Az angol reneszánsz népi háttere a kor angol kultúrájának legfőbb erénye, fontos forrása a XVI. század olyan kulturális eredményeinek, mint Morus Tamás „Utópiá"-ja és a shakespeare-i színpad.

AZ ANGLIAI HUMANIZMUS

Az oxfordi egyetem
XVII. századi metszet

A korai angol reneszánsz a XIV. században bontakozott ki; legkiválóbb képviselői Geoffrey Chaucer és William Langland.

A XV. századi feudális belháborúk hosszú időre feltartóztatták az angol humanizmus fejlődését. A piros és fehér rózsa háborújának időszakában az irodalmat a teológiai művek és az epigon lovagregények túlsúlya jellemezte. Viszonylag magas színvonalat csak a népköltészet ért el. A XVI. század elején a humanista irodalom ismét megélénkült.

Az új, humanista eszmék melegágya az oxfordi

egyetem volt. Ezek az eszmék persze elég gyakran teológiai köntöst öltöttek; e tekintetben sok volt a hasonlóság Anglia és Németország között. Nem véletlen, hogy Rotterdami Erasmus, a német humanisták elismert tekintélye, hálás hallgatóságra és igaz barátokra talált az oxfordi egyetemen.

Az Itáliában járt angol humanisták, Grocin (1446—1519), Linacre (1460—1524) és John Colet (1467—1519) túlnyomórészt filológiai kutatásokkal foglalkoztak, természetfilozófiai és esztétikai problémák iránt nem érdeklődtek. Filológiai munkásságuk többnyire a vallás és a morál kérdéseinek vizsgálatára korlátozódott. John Colet például Pál apostol leveleiről tartott előadásokat. Colet működésének igazi jelentősége azonban abban rejlett, hogy lelkes híve volt a humanista nevelési rendszernek, ellenezte a testi fenyítést az iskolában, kitartóan harcolt a skolasztika ellen. Colet érdeme, hogy megalapították Angliában az első világi iskolákat, az úgynevezett grammatikai iskolákat. Az oxfordi humanisták közül azonban messze kiemelkedett Morus Tamás.

MORUS TAMÁS „UTÓPIÁ"-JA

Morus Tamás (Thomas More, 1478—1535), VIII. Henrik kancellárja, jól látta az angol dolgozó osztályok helyzetében kezdődő nagy változást, a nép nyomorúságát, amelyet elsősorban a bekerítések okoztak. Értekezésszerű regényében — „Ugyanolyan hasznos, mint mulattató aranykönyv a legjobb államberendezésről és az új szigetről, Utópiáról" (a latin nyelvű szöveg 1516-ban, az első angol fordítás 1551-ben jelent meg) — Morus kíméletlenül leleplezi a XVI. századi Angliát, felsőbb osztályainak tunya életmódját, a kizsákmányoltak ellen hozott véres törvényeket, azt az Angliát, ahol „a juhok felfalják az embereket". Az angol valóság ábrázolásából Morus az alábbi következtetést vonja le: „Ahol csak magántulajdon van, ahol mindennek mértéke a pénz, ott aligha lehet valaha is helyes és eredményes az államügyek menete." A képzeletbeli utazó, Rafael Hythlodaeus nevében Morus beszámol a távoli Utópia (görög szó — „nem létező hely") szigetén virágzó boldog országról. Ebben az országban nincs magántulajdon. A sziget minden lakója dolgozik, iparral és földműveléssel foglalkozik. Mivel a társadalom minden tagja dolgozik, termékbőség van; a termékeket a szükségletek szerint osztják el. Az elméleti és a gyakorlati (munka-) oktatás összekapcsolásán alapuló közoktatásban Utópia minden lakosa részt vehet. A társadalmat a legfeljebb egy évre megválasztott vezetők irányítják. Kivétel a fejedelem, akinek tisztsége egész élete tartamára szól, feltéve, hogy nem gyanúsítható egyeduralomra törekvéssel. A fontos ügyekben a népgyűlés dönt. A pénz iránti megvetésüket Utópia lakói azzal fejezik ki, hogy államukban csak a bűnözők bilincsei és az éjjeli edények készülnek aranyból.

Morus Tamás
Ifjabb Hans Holbein. 1527

Morus Tamásnak a kommunizmusról alkotott elképzelésein meglátszik a középkori életviszonyok hatása. Morus Tamás az ipar szervezetét csak az idealizált középkori családi iparűzés rendszerében tudta elképzelni, és az egész igazgatási rendszert a patriarchális szülői tekintélyre építi fel. Eszményi államában, ahol teljes társadalmi és politikai egyenlőség uralkodik az állampolgárok között, megtartja a rabszolgaság elemeit (Utópia szigetén a bűncselekmények elkövetőit rabszolgaságra ítélik: ők végzik a nehéz, durva munkát). Morus Tamás nem ismerte és nem is ismerhette még a magántulajdonon alapuló igazságtalan társadalmi rendszer megszüntetésének reális útját. De alapeszméjének zsenialitásáról tanúskodik a társadalom minden tagja számára kötelező munka gondolata, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közti ellentét megszüntetésének megsejtése, a kizsákmányolás elutasítása. Morus Tamás könyve az angliai tőkés fejlődés folyamatára való eleven reagálás volt, és az angol néptömegek legmélyebbről fakadó vágyait, törekvéseit fejezte ki. Morus kommunisztikus eszményképe mintegy a jövő megsejtése volt fantasztikus formában.

A középkorban a magántulajdon bírálata rendszerint vallási köntösben jelentkezett. Morus Tamás megtisztította ezt a bírálatot misztikus burkától és politikai, közgazdasági, erkölcsi és filozófiai problémákkal kapcsolta egybe.

VIII. Henrik bevonta Morus Tamást az államügyek intézésébe. Egy ideig úgy látszott, mintha Morus egyes eszméi — az államok közti békés kapcsolatok megteremtése, az állami kiadások csökkentése stb. — hatással lettek volna az udvar politikájára. De a célok különbözőségének elkerülhetetlenül éles konfliktushoz kellett vezetnie a király és kancellárja között. Morus határozottan ellenezte az angol reformációt. A lordkancellárt a király követelésére elítélték. Az engedelmes bírák a volt lordkancellárt kínhalálra ítélték; ezt az ítéletet a „kegyes" VIII. Henrik lefejezésre „enyhítette".

Ez az eredete annak a legendának, hogy Morus Tamás katolikus mártír volt. Valójában a tökéletes vallási türelem mellett szállt síkra. Utópikus államában mindenki olyan hitet vall, amilyent akar, s tilos mindenfajta vallási üldözés. Az ateisták is kifejthetik nézeteiket a művelt emberek körében, csak a vallás elleni nyilvános agitáció tilos.

A KÉSŐI HUMANIZMUS

Az ezt követő időkben tovább erősödött a humanizmus hatása. A Tudorok felülről véghezvitt reformációja megszüntette a kolostorokat, és kihúzta a talajt a skolasztikus oktatási rendszer alól. Oxford után a cambridge-i egyetem is megnyitotta kapuit az új eszmék előtt. A XVI. század második fele (az úgynevezett Erzsébet-kor) a humanista műveltség virágzásának kora. Ebben az időben nagyon sok különféle ókori és újkori szerző művét fordítják angolra, Homérosztól Ariostóig. Népszerűek voltak az olasz elbeszélő irodalom alkotásai — Boccaccio és Bandello novellái, a földrajzi felfedezésekről szóló leírások, történelmi munkák.

A század második felében a világi irodalom véglegesen elfoglalja az őt megillető helyet.

Ugyanakkor a XVI. századi egyházi viták óriási teológiai irodalmat hoztak létre. A hivatalos reformáció nyomában a vallási fanatizmus újabb hulláma csapott magasra: a reneszánsz életörömet sugárzó, világi szellemével, a humanista irodalommal, művészettel, költészettel szemben álló puritánok mozgalma.

A KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS A ZENE

A reneszánsz korát Angliában is a művészet és az irodalom felvirágzása jellemezte. Az angol reneszánsz művészet általában nemzeti és realista jellegű volt. Legkiválóbb alkotásaiban a nép történelmi tapasztalatai tükröződnek, a középkori viszonyok megszüntetéséért vívott harcban, a XIV—XVI. századi sorozatos tömegmozgalmakban, Angliának a világkereskedelemben és a világ-

politikában való részvételével kapcsolatosan, a földművelésben, az iparban, a manufaktúrák fejlődésében szerzett gazdag tapasztalatai.

Az angol reneszánsz talaján a különböző művészeti ágak fellendülése nem egyforma mértékű volt. A XVI. századi építészetben az úgynevezett Tudor-stílus aligha jelentett többet, mint az első lépést a középkori gótika stíluselvei alóli felszabadulás felé. A gótika elemei megmaradtak egészen a nagy angol építész, Inigo Jones (1573—1651) fellépéséig, amely már e korszak alkonyán volt (építészi munkássága 1604-ben kezdődött). Inigo Jones legkiválóbb műve a Whitehall királyi palota terve, amelynek csak jelentéktelen része valósult meg (a Banketing House pavilon). Ez az épületterv az érett reneszánsz stílusát gyökerében nemzeti építészeti formákkal kapcsolja egybe.

A XV—XVI. században sok flamand és francia festőművész élt Angliában. VIII. Henrik udvarában dolgozott ifjabb Hans Holbein, a kiváló német festő. Számos angol követőre talált Smith, Brown, Bossam, a miniatúrafestő Oliver-fivérek és Hilliard személyében. Angliában a képzőművészeti műfajok csaknem kizárólag a portréfestészetre korlátozódtak. Itt nem volt olyan nemzeti festészeti iskola, amelyet az olasz vagy a német reneszánsz művészethez lehetne hasonlítani. Annál jelentősebbek voltak a zeneművészet eredményei: bensőséges kifejezésmód és finom báj jellemezte az angol zenét, amelyet madrigáljai és egyházi kórusai tettek híressé.

A KÖLTÉSZET ÉS SZÉPPRÓZA

A XVI. század angol irodalmában különböző társadalmi irányzatok ütköztek össze. John Skelton (kb. 1460—1529), a cambridge-i egyetem neveltje, a földi örömöket énekelte meg, a papságot és a lovagságot, az udvari embereket és a bíborosokat gúnyolta ki vaskos szatíráiban. Skelton írásaiban elevenen élnek a középkori népköltészet hagyományai, s versformáját is gyakran az egyszerű emberek tréfás dalaiból kölcsönzi.

Az angol költészetet nemesi származású udvari költők fejlesztették tovább. Thomas Wyatt (1503—1542), Surrey gróf (1517—1547), Philip Sidney (1554—1586) és a legtehetségesebb udvari költő — Edmund Spenser (1522—1599), Leicester gróf titkára, az új arisztokrácia gondolkodásmódját fejezte ki. Hangzatos, választékos verselésük (ezen a téren különösen Spensernek vannak rendkívül nagy érdemei) Petrarca, Bojardo és Ariosto hatását tükrözi. A verseikben ábrázolt lovagság mintegy összebékíti a középkort és a reneszánszot a pásztoridillek mesterkélt légkörében vagy a fantasztikum világában.

Ugyanezekkel az irányzatokkal találkozunk a prózairodalomban is. Az udvari írók munkásságában a nyelv tökéletesítésének törekvése egyoldalúvá válik. Különösen fennkölt, cikornyás stílus („euphuizmus") jellemzi John Lyly (1522—1606) „Euphues, avagy a szellemesség anatómiája" című művét vagy Sidney „Árkádia", Thomas Lodge „Rosalinda" című regényét stb. Sokkal inkább megközelítik a valóságot a pikareszk regények: Robert Greene „Ned Brown élete és halála", Thomas Nash „Jacke Wilton élete" című regénye, és különösen az író és takács Thomas Deloney (1543—1600) „Newbury-i Jack", „A nemes ipar", „Readingi Tamás" című regényei, amelyek a reneszánsz-kori iparosélet eleven humorát árasztják. Newbury-i Jack — egyszerű munkás — műhelytulajdonossá válik. Meglátogatja őt házában VIII. Henrik király, és amikor felajánlja neki a nemesi címet, Jack büszkén visszautasítja; a munkásembert a hangyához, az udvari élősdit pedig a lepkéhez hasonlítja. Thomas Deloney regényeiben az iparos ugyanolyan szerepet játszik, mint Robert Greene „A wakefieldi mezőőr" című színművében a paraszt. Mindkét író egyszerű embereket ábrázol, akik büszkén védelmezik a munka becsületét. Greene komédiáinak parasztfigurái az angol színpad első paraszti hősei.

Angliában a művészeti ágak közül a színművészetben öltött legteljesebben testet a reneszánsz korának társadalmi fellendülése. A színház Angliában szinte a népgyűlések szerepét töltötte be, a XVI. század sajátos, demokratikus „parlamentje" volt. A színházi nézőközönség soraiban megjelentek a hetivásárra érkezett parasztok, a londoni kikötőben horgonyzó hajók matrózai, hajóstisztjei, kötélmesterei, a városban lakó takácsok, gyapjúverők, gépészek. Rajtuk kívül nemesek, hivatalnokok, kereskedők is eljártak a színházakba (néha maga „Bess királynő" — Erzsébet — is megjelent, arcát álarc mögé rejtve). De a drámaírónak mindenekelőtt az egyszerű emberek szája íze szerint kellett írnia, akik élénken reagáltak a színészek játékára — hol zajos helyesléssel, hol a felháborodás hangjaival. És ez a közönség nemcsak műveletlen kontárokat — költőiparosokat — állított a maga szolgálatába, hanem olyan írókat is, mint Christopher Marlowe és Ben Jonson, akik az úgynevezett egyetemi műveltségű emberek közé tartoztak. Az antik színjátszás óta nem volt ilyen szerves kapcsolat színmű és előadás között (a színdarabot ebben az időben nem is tartották önálló irodalmi műnek), előadás és néző között.

Rövid idő leforgása alatt — az 1570-es évektől kezdve — Londonban számos nyilvános és magánszínházat alapítottak („Hattyú", „Globe", „Vörös Bika" stb.). A jövedelem elosztásának módját illetően különbség volt köztük: egyes színházak részvényei magának a színtársulatnak a tulajdonát alkották, más színházak viszont magántulajdonban voltak. A városi hatóságok döntése értelmében a színházak London szélén, a Temze déli partján álltak. Hatalmas kör alakú, pajtaszerű építmények voltak, tető és a legcsekélyebb kényelem nélkül. Az előadásokat nappal tartották, úgyhogy mesterséges világításra nem volt szükség. Az úgynevezett nyilvános színházakban a nézőtér befogadóképessége igen nagy volt — 1500—1800 fő. A „földszint" körívében három emelet páholysor futott körbe, ezek voltak a drágább helyek az előkelőbb közönség számára. 1596 körül alakult ki az a szokás, hogy az előkelő nézőket a színpad szélére ültették. A színpad, a híres shakespeare-i színpad egyszerű dobogó volt, amely a földszint fölé emelkedett. Egyes színházakban, például a „Hattyú"-ban, a színpad benyúlt a nézőtérre. A színpadot előtérre és háttérre, a színpad hátterét pedig alsó és felső részre osztották. A színpad minden részének megvolt a maga sajátos rendeltetése: az előtér különféle nyílt színtereket — mezőt, kastély előtti teret, városi utcát, palotaudvart stb. — jelzett; a színpad hátulsó része, amelyet kis függönyök választottak el az előtértől, zárt helyiséget jelzett: szobát, cellát, kriptát; a háttér felső része emeleti helyiség szerepét töltötte be, például hálószobát jelzett, amelyet az angol házakban mindig az emeleten rendeztek be (innen „Rómeó és Júlia" erkélyjelenete). Végül a színpad felső része szolgálhatott városfal jelzésére, de ott helyezkedtek el a színészek akkor is, amikor vártornyon vagy árbocon őrködő strázsát kellett alakítaniuk. Függöny nem volt, ezért a primitív kellékeket a nézők szeme láttára helyezték el a szín-

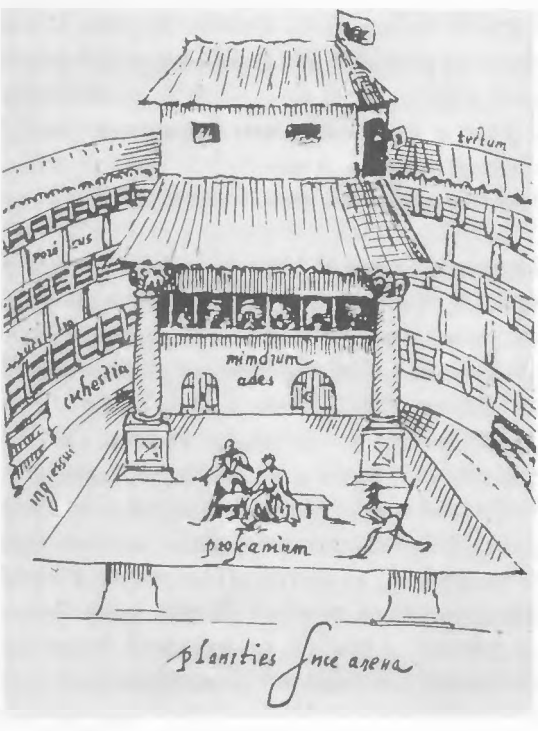

A londoni „Hattyú" színház belseje
Jan de Witt rajza. 1596

padon: két műfa azt mutatta, hogy a cselekmény erdőben játszódik; szürke négyszögek fekete kereszttel ablakot jeleztek, vagyis azt, hogy a cselekmény házban játszódik. Mindent a nézők képzelőerejére bíztak, és ebben a színdarabírónak kellett a nézők segítségére sietnie: a párbeszédekből rögtön megtudhatták, hol és mikor játszódik a cselekmény. Az írónak azzal is számolnia kellett, hogy még a színház mesterséges világához hozzászokott néző sem tűri, ha a tragédiának az ő szeme láttára meghalt vagy megölt hősei az előadás befejezte után felkelnek, és saját lábukon távoznak a színpadról. Ezért ilyen esetekben feltétlenül színre kellett lépnie valakinek, aki rendszerint nincs kapcsolatban a cselekménnyel, csak az a szerepe, hogy parancsot ad a halottak elszállítására (ilyen például Fortinbras a „Hamlet"-ben). Az angol színjátszásban ebben a korban a női szerepeket is férfiak játszották.

Mindez azt mutatja, hogy a közönséget korántsem a díszletek, a színpad gazdagsága, bonyolultsága vonzotta. A közönség az eleven szó kedvéért járt színházba — a darabok a kor aktuális kérdéseit vitték színre. A néző a legendás vagy történelmi személyek alakjában életszerű típusokra ismert, a drámaíró képzelete által alkotott összecsapásokban pedig a korabeli élet valóságos konfliktusait ismerhette fel.

A XIV—XV. századi középkori színjátszás misztériumait, mirákulumait, erkölcsnemesítő moralitásait fokozatosan kiszorították a kizárólag világi, földi tartalmú színművek.

Az angol színháznak két ellenséggel szemben kellett megvédelmeznie a léthez való jogát: az állam szigorú cenzúrájával (a megreformált egyház is az állam eszköze volt) és a hithű puritánok rosszindulatával szemben. Az utóbbiak a szórakozással és tétlenséggel egyetemben elítélték a színházat is. Tömérdek pamfletet írtak az efféle „bűnös időtöltés" ellen. 1583-ban Sir Philip Sidney udvari költő megírta híres művét, „A költészet védelmé"-t. „A népi vigalmakról szóló könyv"-ében maga I. Jakab is megvédelmezte a játékokat és táncokat a puritánok átkaival szemben.

Az angol nemzeti színműirodalom új korszakot nyitott nemcsak az angol, hanem a világirodalomban is, és magasan fölötte állt a Plautus és Seneca mintájára írt latin nyelvű „tudós drámának". A főképp allegorikus darabokat játszó udvari színházak és a londoni külvárosi színházak versengése az utóbbiak teljes győzelmével végződött. A népi színház jellegzetes vonása volt, hogy nagyon sok olyan darab szerepelt műsorán, amely Anglia történelmi múltját elevenítette fel, vagy más népek életéből merítette tárgyát, többnyire azokéból, amelyekkel Angliának valamilyen formában dolga volt a nemzetközi politikában. Spanyolok, Anglia katolikus ellenfelei és kereskedelmi vetélytársai, franciák, iménti ellenségeik, ezenkívül németalföldi protestánsok, németek, olaszok szerepeltek gyakran az angol reneszánsz drámákban. E színművek valóban egy egész költői világot teremtettek (az ókori görög drámában, ahol a hős szinte kivétel nélkül csak hellén lehetett, ez elképzelhetetlen volt).

Eltérően, azoktól a humanistáktól, akik szigorúan csak az antik kultúrát ápolták, a népi színház drámaírói élénk érdeklődést tanúsítottak a középkor — e sok maradványában még továbbélő kor — iránt, amelyben az angol nemzeti állam megszületett. D. Bell (1495—1563) „János király" című drámája, Robert Greene (1560—1592) „IV. Jakab" és „A wakefieldi mezőőr" című darabjai, Christopher Marlowe (1564—1593) „II. Edvárd" című színműve optimizmust és nemzeti büszkeséget árasztó alkotások, a valódi angol történelmi dráma megalkotásának első kísérletei.

Tökéletesednek a mindennapi életet megelevenítő komédiák is (J. Still „A pletykás Gerton varrótűje", N. Udall „Ralph Roister Doister" című darabjai). Megszületik az emberi jellemek és szenvedélyek tragédiája; a legjobb ilyen típusú dráma Thomas Kyd (1558—1594) „Spanyol tragédiá"-ja volt, jóllehet hőseinek féktelen szenvedélyei helyenként valószerűtlenek. Rendkívül jelentősek voltak Marlowe művei („A Nagy Tamerlán", „Doktor Faustus", „A máltai zsidó"). A korlátlan szabadságot szomjúhozó marlowe-i hősök minden esetben titáni párviadalra kelnek a közép-

kori társadalom vallási vagy rendi moráljával, és bár vereséget szenvednek, küzdelmük merész kihívás az egész régi életformával, a feudális világ elavult hagyományaival szemben. A történelmi krónikák, hősi drámák és a köznapi életet ábrázoló darabok közötti kölcsönös összefüggés jótékony hatással volt az összes drámai műfajokra. A színpadon egybekapcsolódnak a történelmi események és egyéni konfliktusok, a magasröptű és prózai, a tragikus és nevetséges mozzanatok, éppúgy, ahogy ennek az ellentmondásos kornak mindennapi életében is együtt jártak.

WILLIAM SHAKESPEARE

Így alakultak ki fokozatosan azok a feltételek, amelyek előkészítették a XVI. század legnagyobb angol írójának, William Shakespeare-nek (1564—1616) a fellépését. Shakespeare életéről vajmi keveset tudunk. Az Avon-folyó menti Stratfordban született, polgári családban. Grammatikai iskolába járt. 1585-ben Shakespeare Londonba ment szerencsét próbálni. Színész lett a lordadmirális színtársulatában, majd később színész és részvényes a lordkamarás társulatában. Shakespeare először más szerzők darabjait dolgozta át, de hamarosan saját maga dramatizált különféle novellákat és krónikákat a „Globe" színház részére. Shakespeare drámaírói tevékenysége 1590-től 1612-ig tartott.

Shakespeare a nép fia volt — hasonlatos azokhoz a névtelen mesterekhez, akik a középkor hatalmas székesegyházait és városházait alkották. 154 szonettjében is csak ritkán csillannak elő egyéni életének vonásai, 37 színművében pedig egyetlen személy sem tekinthető a shakespeare-i vélemény és álláspont közvetlen szócsövének. Mindenki úgy beszél, ahogy hasonló körülmények között az olyan helyzetű és jellemű embereknek beszélniük kellett. A szerző álláspontját a néző csak a darab kifejléséből ismerhette meg. A drámai műfajok és módszerek megválasztásában Shakespeare hű maradt az angol népi színház hagyományaihoz és drámaíró elődeinek eredményeihez.

William Shakespeare
M. Droeshout rézmetszete. 1623

Shakespeare a krónikák dramatizálásában Greene és Marlowe utóda; a problémafelvető heroikus tragédiában — Kydé és Marlowe-é, a szikrázóan vidám komédiában — Greene-é, Lodge-é és Heywoodé. Nem veti meg Shakespeare a vásári közjátékokat, az illem és az ízlés szabályait áthágó vaskos tréfákat sem, csupán észrevétlenül művészi mércét lop bele az angol színház megszokott fogásaiba, és műveiben a kor legfontosabb filozófiai és etikai problémáit tárgyalja.

Shakespeare a népköltészet olyan vonásait is megőrzi, mint a külső valószerűség elhanyagolása, a művészi alakok grandiozitása, a tragikum és a komikum egybekapcsolása. A kor időszerű kérdéseinek tárgyalása végett ismert történelmi legendákhoz, régóta ismert novellatémákhoz nyúl vissza. Shakespeare nem maga találja ki a mesét, nem sző bonyolult intrikákat, amilyenekben például az egykorú spanyol színműirodalom vagy a későbbi angol dráma bővelkedett. A „Globe" színházban előadott shakespeare-i darabokban — éppúgy, mint az ókori görög színházban — a néző előre ismeri a szereplő személyeket, a cselekmény

menetét és a végkifejlést; a drámaíró a téma feldolgozására, az eszmék általánosítására, az egyéni tett és teljesen életszerű jellemek fejlődésére összpontosítja figyelmét.

Történelmi drámáiban („VI. Henrik", „III. Richárd", „II. Richárd", „János király", „IV. Henrik", „V. Henrik") Shakespeare nemcsak a múlt eseményeit igyekszik megörökíteni, hanem azt is, hogy az angol nép nagy tömegei hogyan ítélték meg ezeket az eseményeket. Shakespeare óriási képzelőerővel és csodálatos éleslátással (aminek a forrásként használt Hall- és Holinshed-féle krónikákban nyoma sincs) festi meg a középkori Anglia fejlődésének lenyűgöző képét, Földnélküli János királytól kezdve az első Tudorig, VII. Henrikig. A shakespeare-i dráma a „történelmi légkört" eleveníti meg, mélyrehatóan elemzi a politikai küzdelmeket. Shakespeare darabjai mindig világos képet adnak arról, hogy a nép hogyan befolyásolja vagy ítéli meg az eseményeket.

Shakespeare nem szánja ugyan a lázadó tömeget, amely darabokra tépi a hűbéri függést rögzítő okleveleket, legyilkolja a főnemeseket és az írástudó tisztviselőket; nem kételkedik a nemesség kiváltságaiban, és a monarchiát jobbnak tartja a köztársaságnál, de monarchikus illúziói ellenére éleslátó realista művész, aki képes arra, hogy a felszín mögé hatoljon. Jóllehet drámáiban a felsőbb osztályok képviselői vannak előtérben, mögöttük mindig kirajzolódik a széles társadalmi háttér, amelyet a legkülönfélébb elemek népesítenek be, lerongyolódott lovagoktól parasztokig, a „büszke shakespeare-i yeoman"-ektől (Marx kifejezése) a kézművesekig, szolgákig, katonákig. Shakespeare-től távol áll az uralkodók és az arisztokrácia előtti hajbókolás. Hőseinek sem címére, sem magas rangjára nincs tekintettel. A nemzeti állam felemelkedését ábrázoló drámáiban a hatalom birtokosai összeütköznek a történelmi szükségszerűséggel, amely az érdekek harcán, az egyes személyek hibáin és bűncselekményein keresztül tör magának utat.

Shakespeare „krónikái" (királydrámái) az angol nép történetének eleven emlékei. A nemzeti „krónikák" mellé felsorakoznak az ókori római tárgyú darabok („Julius Caesar", „Coriolanus", „Antonius és Cleopatra"), amelyek jellegüket tekintve Shakespeare második művészi korszakának (1601—1608) tragédiái közé tartoznak. Míg a „krónikák" a főnemesek feudális viszályait és a király elleni harcukat — az angol történelem közelmúltját — ábrázolják, a római tárgyú tragédiák a plebejusok és az arisztokrácia ellentétét, a köztársasági és a monarchista irányzat összeütközését mutatják be, vagyis a XVI. század élő problémáit tárgyalják. Shakespeare felismerte ugyan a korabeli Anglia és az ókori Róma közti távoli hasonlóságot, de óvakodik attól, hogy modernizálja a múltat. Megőrzi a római élet határozott, világos vonásait. Shakespeare az államférfiak és hadvezérek, a patríciusok és plebejusok jellemzésében sok tekintetben tárgyilagosabb, mint akár Plutarkhosz, akinek műveiből témáit merítette. Még olyan naiv anakronizmusok sem fosztják meg Shakespeare darabjait a hamisítatlan római kolorittól, mint az egyes jelenetekben előforduló toronyórák, ágyúk, londoni céhlegényöltözékek. Ezért nem hasonlítanak a shakespeare-i színművek egy cseppet sem Ben Jonson, Chapman és mások ókori tárgyú, irreális drámáihoz, és még kevésbé Corneille, Racine és Voltaire római tragédiáihoz. Shakespeare költői historizmusát csak a XVIII—XIX. században értették meg és méltányolták érdeme szerint.

Shakespeare elvetette a középkori misztikus történelemfelfogást, de ugyanakkor nem túlozta el a személyiség szerepét sem, ami pedig oly jellemző a reneszánsz korának történeti irodalmára. Shakespeare minden drámájában feltétlen elsőbbséget biztosít a nép jogának és bölcsességének az egyes ember esze, akarata, sorsa előtt, bármily nagy legyen is az egyes ember jelentősége a társadalomban.

A nagy angol költő művei sokoldalúan fejezik ki szerzőjük humanista eszményeit. Korai tragédiája, a „Rómeó és Júlia", valamint a „Sok hűhó semmiért", a „Szentiványéji álom", „A velencei kalmár" című vígjátékai egyaránt az embernek a sötét erők fölötti közeli győzelmébe vetett biztos hitét sugározzák. Később, a XVII. század elején írt drámáiban elmélyül a tragikum, a társadalmi valóság egyre növekvő ellentmondásaival párhuzamosan.

A „Globe" színház
Vischer „London látképe" című metszetének részlete.
1606—1614

Legnagyobb tragédiái (a „Hamlet", az „Othello", a „Lear király", az „Athéni Timon") azt a mély szakadékot leplezik le, amely a reneszánsz emberének reményei és a valóság közt tátongott. Shakespeare műveinek egyik fő témája a pénz bomlasztó hatása, a személyiség erkölcsi süllyedése a magánérdekek szabad érvényesülésének következtében. A feudális világrendnek a pénz uralmán alapuló új világ elleni harcában kibékíthetetlen konfliktust lát; ebben a harcban az anyagi fölény az újnak az oldalán van, de az erkölcsi fölény korántsincs mindig ott. Shakespeare, aki tudatában van ennek a történelmi kollíziónak, nem keres kompromisszumot, mint a XVI. század annyi humanistája és udvari költője. A valóban népi alapokon nyugvó shakespeare-i tragédia csak Angliában, a feudális viszonyok viharos bomlásának talaján jöhetett létre.

A reneszánsz korának vége felé a humanisták reményeire súlyos megpróbáltatás várt. A középkori társadalom méhéből kiemelkedett civilizáció mélyen gyökerező belső konfliktusokat hordozott magában. A szívek és lelkek nagy tudósa, Shakespeare megtalálta a két világ — a középkor és a kapitalizmus — határán álló ember lelkivilágának nyitját. Megmutatta, hogyan válnak a legnemesebb lelkek a társadalom ellentmondásos fejlődése által felidézett vad, kegyetlen erők áldozatává. És mégis, Shakespeare szemszögéből tekintve, ez a fejlődés — még ha antihumánus formákat ölt is — szükségszerű és jogos. Lear, Hamlet, Othello története, tragikus sorsuk ellenére is, az ember végső diadalába vetett hitet erősíti meg.

AZ ANGOL DRÁMA SHAKESPEARE UTÁN

Shakespeare kortársai és korutódai közül Ben Jonson (kb. 1573—1637) volt a legjelentősebb drámaíró. Jonson az antik minták utánzásának híve volt, és a kor humanista történetírásához közelálló „tudós", „szabályszerű" tragédiákat írt („Seianus bukása", „A Catilina-féle összeesküvés"). Sokkal inkább kifejezik az angol népi reneszánsz szellemét Ben Jonson köznapi tárgyú vígjátékai („Mindenkinek kedve szerint", „Volpone", „A Bertalan-napi vásár"). Ezek a vígjátékok moralizáló irányzatúak.

Az Erzsébet-kori drámairodalom utolsó szakaszát John Fletcher, John Tourneur, John Webster és Massinger képviselik. Ezek a drámaírók, bár egynémely haladó vonás még fellelhető bennük, már a reneszánsz kultúra mély belső válságát fejezik ki. Túlzott érdeklődést tanúsítanak a minden erkölcsi szabály alól felszabadított ember végzetének gondolata iránt. A késői angol dráma politikai szempontból a feudális reakció hatását tükrözi. Az angol drámai költészet hanyatlásának kezdete azt mutatta, hogy a humanizmus elfajult, és a színház fokozatosan elszakadt az egyszerű közönség igényeitől.

Angliában, éppúgy, mint más európai országokban, a reneszánsz korának vége felé fellendült a filozófia. Nem véletlen, hogy az újkori filozófia egyik első nagy alakja, Francis Bacon (1561—1626), angol volt. A legfejlettebb kereskedelem és ipar hazájában, Angliában nevelkedett Bacon dolgozta ki a tudományos megismerésnek a megfigyelésen és a kísérleteken alapuló materialista elméletét. Bacon rendszerében a reneszánsz humanizmus és természetfilozófia új formát ölt: középpontjába a gyakorlatot állította. Bacon azon fáradozott, hogy megvalósuljon a földön a regnum hominis (az ember uralma). Véleménye szerint az emberek le tudják igázni a természetet, ha engedelmeskednek a természet törvényeinek és azok érvényesülését a szükséges irányba terelik. E cél elérésének eszköze a tudomány, elsősorban a fizika korlátlan fejlődése.

Bacon „Új Atlantisz"-a — száz évvel Morus Tamás „Utópiá"-ja után — ugyancsak a jövő eszményi birodalmát rajzolja meg. De a két utópia között igen nagy a különbség. Morus a nép érdekeit védelmezi és bizalmatlanul szemléli a kapitalizmust, amely az ő korában még csak első lépéseit tette a fejlődés útján. Bacon a nemzeti gazdagság növekedését és az angol államiság erősödését tartotta szem előtt. Utópiájában a természet leigázásának lenyűgöző képét festi meg, de utópikus államában megmarad a pénz, a magántulajdon, az osztályegyenlőtlenség. Az „Új Atlantisz"-ban csak a technika magas szintje és a tudomány fejlődésének határtalan lehetőségei teszik az életet széppé. Bacon utópiájának semmi köze sincs a szocializmushoz, de műve mégis számottevő: a burzsoá civilizáció legpozitívabb vonását emeli ki, azt a képességét, hogy a korábbi társadalmi formák számára elérhetetlen mértékben tudja fejleszteni a termelőerőket.

Bacon a Tudorok alatt felemelkedő nemesi család sarja volt. I. Jakab pártfogolta őt, és lordkancellárjává tette. 1621-ben a parlament harcot indított az udvar pénzügyi visszaélései ellen, amelyeket a monopóliumokra szóló pátensek osztogatásánál elkövetett; Bacon magas pártfogói elhatározták, hogy a kancellárt dobják oda áldozatul. Azt ajánlották neki, hogy vállalja magára az egész ügyet. Bacont elítélték, de nyugdíjat kapott és visszavonulhatott birtokára, ahol természettudományi kutatásokkal foglalkozott. Egy fizikai kísérlete közben megfázott, és röviddel utána meghalt. Egyik utolsó levelében a már súlyosan beteg Bacon diadalmasan közölte egy barátjával, hogy a kísérlet sikerült.

Politikai nézeteit Bacon „Essays" („Esszék") című munkájában fejtette ki, amelyet 1597 és 1625 között Montaigne

Francis Bacon
Metszet. XVII. század közepe

hatására írt. Bacon, bár lerótta a tisztelet adóját a köztársaságnak, a monarchiát a nemzeti állam elkerülhetetlen fejlődési fázisának tartotta, és a dolog morális oldala iránti teljes közönnyel mondott véleményt a hatalom támogatásának módszereiről. Mindamellett Bacon nem volt feltétlen híve az abszolutizmusnak. Fő gondolata az, hogy a legszigorúbb intézkedések sem menthetik meg az államot a megrázkódtatásoktól, ha a nép éhezik. A lázadásoknak elsősorban anyagi okai vannak, jóllehet a közvetlen kiváltó okok igen sokfélék lehetnek. A néptömegek elnyomorodását nem lehet elkerülni, ha az országban túl nagy a nem termelő lakosság, azaz a nemesek, papok és hivatalnokok száma. A forradalom veszélyét felidéző okokat, Bacon nézete szerint, a kereskedelmi útvonalak megnyitásával, kedvező kereskedelmi mérleggel, a manufaktúrák támogatásával, a földművelés fejlesztésével, az adók és vámok leszállításával lehet kiküszöbölni. Bacon ezeket a sajátosan burzsoá jellegű eszméket néhány középkori eredetű illúzióval egészítette ki. Így például azt tartotta a monarchiáról, hogy az korlátozni tudja a fejlődő pénzgazdálkodás visszásságait. Törvényeket követelt a parasztság helyzetének megszilárdítása érdekében, mert szerinte Anglia virágzásának és katonai erejének alapja az erős parasztság.

Amint láttuk, Bacon abból a helyes gondolatból, hogy a politikai élet az anyagi érdekektől függ, ahhoz az utópisztikus kísérlethez jutott vissza, hogy két, egymást kizáró princípiumot egyesítsen: a kapitalista viszonyok szabad fejlesztését és a kisparaszti tulajdon védelmét. Ugyanilyen kettős volt Bacon álláspontja a nemességet illetően. Egyfelől félreérthetetlenül megmondotta, hogy a nemesek csak élősködnek az országon, másfelől azonban politikai szempontból szükségesnek tartotta a nemességet, a nemesi rendet, amely — úgymond — korlátozni tudja az uralkodó abszolút hatalmát. Nézete szerint a kereskedők rétege is hasznos alkotórésze a nemzetnek, jóllehet gazdaságuk eredete nem egészen tiszta. Bacon általában arra törekedett, hogy megtalálja a tudományos formulát a reneszánsz korabeli társadalmi ellentmondások összebékítésére. Az 1640-es évek forradalmi vihara halomra döntötte mindezeket az illúziókat.

A nagy angol gondolkodónak elsősorban az ismeretelmélet és a természetfilozófia területén vannak érdemei. Bacon el akarta készíteni a tudományos ismeretek enciklopédiáját. Ezt a szándékát csak részben sikerült megvalósítania — „A tudományok méltóságáról és gyarapodásáról" (1605—1623) és a „Novum organum" (1612—1620) című — munkáiban.

Bacon elméletének legfontosabb része az egyház tekintélyére és a minden valóságos tartalomtól elszakadt arisztotelészi logikára támaszkodó skolasztikus módszer bírálata. Az antik világ iránt szolgai tiszteletet tanúsító filológus humanistákkal szemben Bacon nagyra becsülte és hangsúlyozta saját kora tudományos felfedezéseinek jelentőségét — amelyek révén az emberiség új horizontokat ért el, és túlhaladta az antik világot. Ahhoz, hogy még sikeresebben haladhassunk előre, el kell vetni a megszokott előítéleteket. Ezeket az előítéleteket vagy babonákat Bacon négy csoportra osztotta: „a faj bálványai", amelyek az embereket arra késztetik, hogy mindent az emberrel való analógia alapján ítéljenek meg; „a barlang bálványai: az a szokás, hogy az ember a maga szűk álláspontjáról szemléli a környező világot; „a piac bálványai": a többi emberrel való érintkezésből — főként a nyelv segítségével való érintkezésből — keletkező nehézségek; s végül, „a színház bálványai": túlzott bizalom valamely elfogadott dogma iránt.

A tudománynak a szillogizmusokkal való üres játék helyett a tapasztalatra, az érzékeink által közvetített adatokra kell támaszkodnia. Bacon nem kételkedik abban, hogy az érzéki megismerés helyes képet ad a világról, csak le kell mondani a képzelet túlságos szárnyalásáról, amely megalapozatlan következtetések levonására késztet bennünket. Másrészt azonban a tudós ne kövesse a hangyát, vagyis ne elégedjék meg a tények puszta összegyűjtésével. És Bacon egész rendszert dolgoz ki, amelynek segítségével az ember a tapasztalat által nyert adatokat elemzés és óvatos általánosítás útján ésszerűen feldolgozhatja.

Bacon módszere magában foglalja mind az induktív — az egyestől az általános felé haladó —,

mind pedig a deduktív — azaz az általános axiómáktól az egyes tételek felé haladó — módszert. De a „Novum organum" szerzője nem tudott megbirkózni a tudományos módszer bonyolultabb kérdéseivel, amelyeket csak dialektikus módon lehet megoldani. E nehézségekkel szembekerülve vagy az egyoldalú empirizmusban, vagy a reneszánsz természetfilozófiára jellemző fantasztikus találgatásokban lelt menedéket. Ez a kettősség a nagy angol materialista nézeteinek egész rendszerén végigvonul.

Bacon úgy vélte, hogy a filozófiai materializmus önmagában nem képes megmagyarázni a világegyetemnek mint egyetlen egésznek az egységét és belső harmóniáját, és ezért ki kell egészíteni a „természeti teológiá"-val. Baconnál ezt a teológiai következetlenséget gyakorlati meggondolások támasztják alá. Bacon a vallást merőben politikai szempontból vizsgálja. Jellemző, hogy az „Új Atlantisz"-ban, az eszményi államban, a tudósok államában hivatalos keresztény egyház működik.

Bacon, aki a vallást — Machiavelli szellemében — a politikai érdekek eszközének tekintette, maga is kénytelen volt engedelmeskedni a vallás követelményeinek. Szorult helyzetéből a már középkorban ismert és bevált módszerrel — a „kettős igazság" elméletével — vágja ki magát. Az, ami a tudomány világában ostobaság, érthető lehet a vallási kinyilatkoztatás fényében. Mindaddig, amíg a természet kutatásáról van szó, a hit bármiféle beavatkozása megengedhetetlen, de a tudomány területén kívül fenntartás nélkül el kell fogadni az államegyház dogmáit. Ez az álláspont felettébb jellemző a XVII. század elejére, amikor mindkét oldalról, mind protestáns, mind pedig katolikus részről, az egyház ismét támadást indított a szabadgondolkodás ellen.

Ilyen ellentmondások közepette ér véget az angol reneszánsz kultúra történetének útja. Utolsó állomása Francis Bacon filozófiája, a technika és a természettudományok gyors fejlődésének előhírnöke volt.

XIII. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. században európai jelentőségre tett szert az úgynevezett balti kérdés, a balti-tengeri uralomért vívott harc problémája. Az „árforradalom", a városok és manufaktúrák fejlődése a hadsereg és a hajóhad megnövekedése megnyitotta a nyugat-európai piacot, ahol nagy mennyiségű orosz lent, vásznat, kendert, bőrt, kátrányt, lengyel és livóniai gabonát, dán állattenyésztési terméket, svéd vasat, rezet, hamuzsírt, norvég fát és halat értékesítettek kedvező feltételek mellett. Megnőtt a Baltikum és egész Észak-Európa jelentősége, ami odavezetett, hogy az érdekelt államok között hosszan tartó, heves harc indult meg a legnagyobb balti-tengeri kikötőknek, a Balti-tengerbe ömlő folyók torkolatvidékének, a tengerszorosok mentén fekvő partoknak a birtoklásáért. Észak-Európa számára a XVI. századot és még inkább a XVII. századot hallatlan méretű tengeri és szárazföldi fegyveres összecsapások, diplomáciai bonyodalmak és területi osztozkodások tették emlékezetessé. A harmincéves háború végére Svédország szerezte meg az elsőbbséget a Balti-tenger mellékén, elsősorban Dánia rovására.

A skandináv országokban ebben az időben már megjelentek az új, tőkés termelési forma egyes elemei, de ugyanakkor még a feudalizmus sem bontakozott ki teljesen: a társadalmat át- meg átszőtték a feudalizmus előtti idők patriarchális-nemzetségi maradványai. Ez elsősorban a tulajdonképpeni Skandináv-félszigetre, vagyis Svédországra és Norvégiára vonatkozott; Dániában ugyanis a XVI. századra már úgyszólván teljesen eltűntek ezek a maradványok, Finnországban és Izland szigetén viszont még egyáltalán nem jöttek létre a kapitalizmus kialakulásának feltételei.

Ilyen — feudalizmus előtti — maradvány volt például az, hogy a rokonságnak joga volt megváltani az öröklődő paraszti birtokot. A parasztcsaládok gyakran valóságos házközösséget — három nemzedéket magában foglaló patriarchális nagycsaládot — alkottak. Egyes faluközösségekben tovább élt a föld — a rétek, sőt a szántók — rendszeres időközönként történő újrafelosztásának a szokása, valamint a helyi bíráskodó gyűlések — tingek — rendszere, amelyekben paraszti választott ülnökök vettek részt; a parasztok választott képviselői a rendi-képviseleti intézmények tevékenységében is részt vettek. Itt a rendi-képviseleti intézmények is több vonását megőrizték az ősi népgyűléseknek, mint más országokban.

Nem kevésbé fontos volt az a körülmény is, hogy a skandináv országokban a törvény formailag elismerte a parasztok egy bizonyos kategóriájának — az adózó parasztoknak — a földtulajdonjogát. Ezek az adózó parasztok a XV—XVI. század fordulóján Dániában az egész parasztság egyötödét, Norvégiában egyharmadát, Svédországban pedig több mint a felét alkották. Lényegében azonban az adózó parasztoknak sem volt korlátlan a földtulajdonjoguk. Feudális függésük abban fejeződött

ki, hogy vagy közvetlenül a királynak — a legfőbb földesúrnak —, vagy a király hűbéresének, a helyi földesúrnak különféle adókat fizettek és szolgáltatásokat teljesítettek. A parasztnak kötelessége volt a gondos, lelkiismeretes gazdálkodás. A késői középkorban fokozódott a skandináv adózó parasztok feudális függősége, és gyakorlatilag feudális függésben élő örökletes birtokosai lettek földjeiknek. Dániában, Svédországban, Finnországban a királyok most már tetszésük szerint elajándékozhatták vagy eladhatták a nemeseknek az adózó parasztokat, földjükkel együtt. A parasztságnak ez a része — amelynek többnyire továbbra is fegyver maradt a kezében — vezette a XV—XVII. századi számos antifeudális skandináv parasztfelkelést.

A skandináv parasztság másik, nagyobb részének — a nemesi és a tulajdonképpeni koronabirtokok (királyi birtokok) telkes jobbágyainak — semmiféle szilárd tulajdonjoga sem volt. A XVI—XVII. században a skandináv országokban tovább rosszabbodott a parasztok helyzete. Ezért a késő középkorban Skandináviában is — miként sok más európai országban — a parasztok heves harcokat vívtak földesuraik ellen.

1. DÁNIA

A KIRÁLYI HATALOM ERŐSÖDÉSE II. KERESZTÉLY URALKODÁSA ALATT

A XVI. században Dánia volt a legnépesebb és gazdaságilag a legfejlettebb skandináv ország. A dán királyok birtoka volt Norvégia és Izland, a Német—Római Birodalom területéből pedig

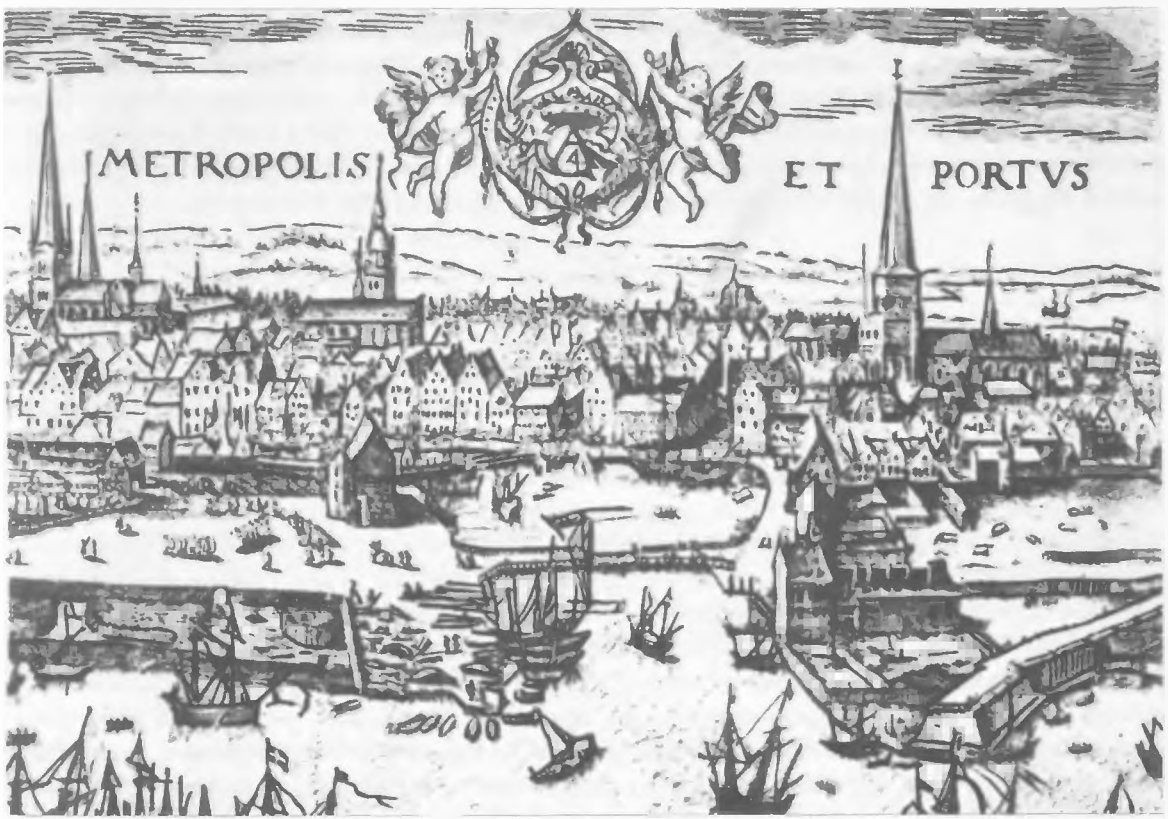

Koppenhága a XVI. században
Wierx metszetének részlete

Schleswig és Holstein hercegség. A Skandináv-félsziget déli részén hosszú idő óta Dánia birtokában volt Skåne, Halland és más gazdag vidékek. Svédországgal ellentétben a középkori Dániának több nagy városa is volt, főként kikötővárosok (a legnagyobb Koppenhága). Dániában sok gazdag kereskedő élt.

A tárgyalt időszakban egyre fokozódott a dán parasztok feudális kizsákmányolása, jogi helyzetük pedig szakadatlanul rosszabbodott. Mind kevesebb lett azoknak a személyileg szabad adózó parasztoknak a száma, akik szilárd tulajdonjog alapján bírták földjüket. A szabad parasztok számának csökkenésével arányosan nőtt a robotra kötelezett földesúri parasztok száma. A Seeland-szigeteken, Schleswigben és Skånéban a földesurak erőszakkal visszatarthatták a parasztokat, akik ezek szerint már a földhöz voltak kötve.

A dán nemesek terményeiket nagy mennyiségben szállították külföldre. A kereskedelmi haszon itt is — bár kisebb mértékben, mint Lengyelországban — egyre inkább közvetlenül a földesúr kezébe jutott, megkerülve a városi polgárok közül származó kereskedőket. A parasztok mind nagyobb méretű röghöz kötése és jobbágysorba süllyesztése, a nemeseknek a városi polgárok rovására történő további gazdasági erősödése odavezetett, hogy hanyatlásnak indultak a középkor rendi képviseleti intézményei, amelyekben az adózó rendek legfelső rétege is részt vett. A XV—XVI. század fordulóján Dániában a királyi hatalom maradéktalanul a világi és egyházi feudális főurak szervének, az államtanácsnak (rigsrod) befolyása alatt állt. Az államtanács tagjai választották meg a királyt, igaz, hogy mindig ugyanabból a dinasztiából (az Oldenburgi-dinasztiából). Az új király minden esetben külön oklevélben — „kapitulációban" — erősítette meg az egész nemesség és elsősorban az államtanács kiváltságait.

II. Keresztély király (1513—1523) megkísérelte, hogy függetlenítse magát a főnemesek hatalmától. Felhasználta a földesúri osztályon belül a főurak és a köznemesek között folyó harcot, és 1517-ben megszüntette az államtanácsot. Tanácsosait a kereskedők és a köznemesek közül választotta, s ezért az arisztokrata történetírás „zsarnok" jelzővel illette. Később a király kizárólagos jogot adományozott a városi polgároknak a külfölddel való kereskedésre, és némileg lazította a parasztság feudális függését. Ez a politika elégedetlenséget keltett a jobbágytartó nemesekben.

AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE. A „GRÓFI BELVISZÁLY". A REFORMÁCIÓ

Miután a király a nemesség többségének támogatását elvesztette, katonai és pénzügyi erőforrásai kimerültek, és a svédek elleni sikertelen hadjáratok tekintélyét is megtépázták, az arisztokraták összeesküvése letaszította őt a trónjáról (1523-ban). Az előzött II. Keresztély helyét nagybátyja, I. Frigyes foglalta el, az ország egyik legnagyobb földesura, Schleswig és Holstein hercege. Keresztély reformjait eltörölték, a dán városi polgároknak a volt király érdekében szervezett felkelését pedig leverték. De a harc ezzel korántsem ért véget. I. Frigyes halála (1533) után a trón birtoklásáért belháború tört ki, az úgynevezett „grófi belviszály". Ez a háború az 1533—1536-os években óriási felkelésbe csapott át, amelyben a parasztok és városi polgárok is részt vettek. Szerte Dániában lángban álltak a földesúri kastélyok. Az 1526-ban Németországban lezajlott paraszthábo rúhoz hasonlóan a dán népi mozgalom is a vallási reformáció jegyében indult. A városi polgárok felkelését Koppenhága és Malmö polgármesterei vezették. Az ostromlott Koppenhága lakói hosszú ideig ellenálltak a királyi seregeknek, és csak az éhhalál veszélye kényszerítette őket megadásra. A nemesség érdekeinek képviselője, III. Keresztély király, miután leverte a felkelést, 1536-ban végrehajtotta az úgynevezett királyi lutheránus reformációt. A papoktól és a kolostoroktól elvették a földbirtokokat. Az egyházi birtokok zöme a király kezére jutott. A megreformált egyház feje a király volt.

Az uralkodó osztály a király köré sorakozott fel. A nemesek gyakran megnyirbálták a paraszti

telkeket, elfoglalták a közföldeket és megnagyobbították saját majorsági gazdaságukat. Ugyanakkor megkezdődött — nagyobb eredménnyel, mint Svédországban — a feudális széttagoltság felszámolása: a hűbéri tartományok (Dánia is, Svédországhoz hasonlóan, már régóta hűbéri tartományokra tagolódott) feudális birtokokból egyre inkább közigazgatási körzetekké váltak, s jövedelmük már a kincstárba folyt be.

DÁNIA HARCA A BALTI-TENGERI HEGEMÓNIÁÉRT

A nemesi állam megerősödése nyomán a dán királyok felújították agresszív külpolitikájukat. A XVI. század második felében fellendült a balti-tengeri kereskedelem, különösen a gabonakereskedelem. Ennek folytán a különböző államok számára elsőrendű jelentőségűvé váltak a baltikumi

pozíciók. E pozíciókért elkeseredett küzdelem indult. Dánia már a XVI. század közepén — miután a Hanza-városok szövetségesei, a felkelő dán városok vereséget szenvedtek a „grófi belviszályban" — fölébe kerekedett a német Hanzának. A balti-tengeri hegemóniáért folytatott küzdelemben Svédország lett Dánia legnagyobb vetélytársa.

Habár a kalmari dán—svéd—norvég uniót 1523-ban hivatalosan felbontották, a dán királyok még sokáig igényt tartottak a svéd trónra. A XVI. század második felében a dánok ismét összeütközésbe kerültek a svédekkel. Az 1563—1570. évi dán—svéd háború eredményeképpen megmaradt a Dánia számára kedvező baltikumi status quo, többek között a dánoknak az a joga, hogy akadálytalanul kereskedhessenek Oroszországgal Narván keresztül. A dán kereskedők — Dánia Oroszország szövetségese volt a Svédország ellen vívott harcban — még II. Keresztély idején kereskedelmi kiváltságokat kaptak Moszkvában. A dán királyok tevékenyen — és kezdetben sikeresen — részt vettek a livóniai lovagrend hagyatékán való osztozkodásban. 1559-ben elfoglalták Saaremaa észt szigetet és a jelenlegi Lettország és Észtország számos gazdag vidékét.

Mezei munkák
Holckenhavn akvarellje. 1568

Dánia a XVII. század folyamán elsősorban kereskedelmi háborúkat folytatott balti-tengeri hegemóniájának megtartásáért. A Sund-tengerszoros mindkét partjának birtoklása állandó és egyre nagyobb jövedelmet biztosított a kincstárnak a vámokból. Aranybánya volt ez a királyság részére. Dánia IV. Keresztély uralkodása alatt (1588—1648) érte el hatalmának tetőpontját.

1611—1613-ban a dánok megállították a svédek mindkét irányú expanzióját. Útját állták az északi, a Jeges-tenger felé, valamint a déli, az Északi-tenger és a Balti-tenger közötti tengerszorosok felé irányuló terjeszkedésnek. 1625-ben Dánia belépett a harmincéves háborúba, de miután sorozatos vereséget szenvedett, 1629-ben megkötötte a lübecki békét. Az 1630-as évektől kezdve ismét Svédország volt Dánia legnagyobb ellenfele. Az 1643-ban kitört dán—svéd háború 1645-ben ért véget. Dánia jelentős engedményekre kényszerült, és meggyengültek pozíciói az északi-tengeri útvonalakon. IV. Keresztély uralkodása idején Dánia megkezdte a gyarmati terjeszkedést. 1616-ban dán gyarmatot alapítottak Indiában, 1671-ben pedig a nyugat-indiai szigeteken. Megalapították a Kelet-Indiai és a Nyugat-Indiai Kereskedelmi Társaságot, ezenkívül külön kereskedelmi társaságok bonyolították le Oroszországgal (a Keleti Társaság) és Izlanddal a kereskedelmet.

DÁNIA A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

A XVI. és XVII. század fordulóján jelentek meg Dániában az első központosított manufaktúrák, amelyek bérmunkaerőt alkalmaztak. Az első dán manufaktúrák nem magánvállalatok, hanem királyi manufaktúrák voltak, s az állam részére fegyvert, lőport, egyenruhákat állítottak elő. A magántőkés manufaktúrák csak a XVII. század vége felé kezdtek elterjedni. A dán manufaktúraipar rendkívül gyenge volt, a tőkék legnagyobb részét nem a manufaktúrákba, hanem a külkereskedelembe fektették. A belső piac felvevőképessége azért sem növekedett kellően, mert éppen a középkor végén következett be a dán parasztság életviszonyainak további rosszabbodása.

A királyok és a dán nemesek versengtek egymással abban, hogy ki rendez be nagyobb kelet-

német mintájú gazdaságot. Ennek következtében a nemesek mind több földet hódítottak el — természetesen a legjobbakat — a parasztoktól. A majorsági gazdaságok növekedésével együtt a XVII. században az állattenyésztés mind jobban kiszorította a földművelést. Ezért a robot nem terjedt el olyan általánosan, mint a Balti-tenger keleti vidékén. A XVII. század közepén a dán parasztságnak csak 18 százaléka teljesített heti három nap robotot. A parasztgazdaságok alacsony színvonalára jellemző, hogy a XVI—XVII. században a hozam alig érte el a vetőmag mennyiségének kétszeresét.

A feudális kizsákmányolás súlya egyre nagyobb terheket rótt a dán parasztságra, annak következtében, hogy az 1620-as évektől egymást követték a háborús vereségek, és a harmincéves meg az azt követő háborúk idején csökkent a mezőgazdasági termékek külkereskedelme.

A feudális arisztokrácia elszegényedett; a polgári rend a „grófi belviszály" letörése után újra megerősödött (a XVII. század derekán igen gazdag kereskedők, hajótulajdonosok tartoztak a polgári rendbe, és idetartoztak az első manufaktúratulajdonosok is); az ország külső helyzete bizonytalan volt — elsősorban az erősödő Svédország részéről fenyegette veszély —, s ez jelentős katonai reformokat sürgetett. Mindezek a körülmények előkészítették a talajt ahhoz, hogy az arisztokratikus monarchiát — amelyben óriási hatalma volt az államtanácsnak — felváltsa az abszolút monarchia. De erre már csak a következő korszakban került sor.

2. SVÉDORSZÁG

A XVI. század elején Svédországnak elmaradott volt a mezőgazdasága és elenyészően gyér a városi lakossága. Az iparnak csak két ága virágzott — a bányászat és a kohászat, ezek viszont nemzetközi jelentőségre emelkedtek. A parasztok személyileg valamennyien szabadok, kötelezettségeik pedig többnyire igen mérsékeltek voltak. Az adót és az egyéb szolgáltatásokat nagyobbrészt természetben — gabonában, vajban, állatban, vasban, fában — rótták le. Csak azok a parasztok teljesítettek hetenként robotot, akik az urasági gazdaságok közelében éltek, de ilyen gazdaság kevés volt, és nagyságra sem voltak számottevőek. A svéd parasztok számára — éppúgy, mint a dán parasztoknál — létfontosságú volt a faluközösség, amelyben meghatározott rendje volt a mezei munkáknak, az erdőket, legelőket közösen használták, sőt helyenként még a szántókat is rendszeres időközökben újra felosztották.

Svédországban a XVI. században a naturális gazdálkodásnak még jelentős maradványai éltek. A királyi hivatalnokok egy része természetben kapta javadalmazását. A belföldi kereskedelmet még a XVII. században is többnyire a naturális csere formájában bonyolították le. De már a XVI—XVII. században megélénkült a svéd kereskedők, különösen a stockholmiak tevékenysége (Stockholm volt az ország egyetlen nagyobb városa). A bányászatban és a kohászatban egyre inkább előtérbe kerültek a nagy felvásárlók; ezek gazdaságilag leigázták a kisárutermelőket. A XVI. század végétől kezdve a svéd parasztoktól és nemesektől mindinkább külföldi, főként holland kereskedők vásárolták meg a vajat, a szarvasmarhát, a feldolgozatlan vasat és egyéb termékeket.

A svédeknek már a XV—XVI. század fordulóján véres háborúkban kellett visszaverniük a dán királynak azokat a kísérleteit, hogy visszaállítsa Dánia és Svédország kalmari unióját. Utoljára 1518—1520-ban járt sikerrel II. Keresztély dán királynak ez a kísérlete. II. Keresztély kegyetlenül leszámolt a vele szemben álló svéd főnemesekkel és polgárokkal (az 1520. évi „stockholmi vérfürdő"). De a terror csak rövid időre hosszabbíthatta meg a dán uralmat. Már 1521-ben parasztfelkelés tört ki az idegen elnyomók ellen.

A felszabadító háborúval kapcsolatos feladatok egy időre közelebb hozták egymáshoz a parasztságot és az uralkodó osztály egy részét, elsősorban a közép- és kisnemességet. A polgári haderő vezetője egy Gustav Wasa nevű nemes volt, akit a dánok kiűzése után Svédország királyává válasz-

tottak (1523—1560). Dániával ellentétben, ahol már a középkor utolsó szakaszában megkezdődött a rendi képviseleti intézmények hanyatlása, a független svéd állam az újkor küszöbén Európa egyik legszilárdabb rendi monarchiája volt.

A svéd feudalizmus fejletlensége, a szabad parasztok nagy számaránya azzal a következménnyel járt, hogy a svéd rendi képviseleti intézmény — a riksdag — nem három kúriából állott, mint Nyugat-Európában általában, hanem négyből: a nemességhez, papsághoz, polgársághoz itt még az adózó parasztság csatlakozott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Svédországban a riksdag az egész nép érdekeit képviselte. Az uralkodó erő a riksdagban a feudális nemesség volt. A városok és a papság képviselői többnyire fizetett királyi tisztviselők voltak; sok ilyen elem akadt a parasztok képviselői között is. Mindamellett a riksdagban való képviselet adott némi lehetőséget a svéd parasztoknak arra, hogy eredményesen védekezzenek a király és a nemesek támadásaival szemben.

A REFORMÁCIÓ. A KÜLSŐ TERJESZKEDÉS

Svédországban a hatalmas egyházi nagybirtokok miatt támadt elégedetlenség előkészítette a talajt a reformáció győzelméhez. Ugyanilyen irányban hatott az is, hogy a katolikus prelátusok és maga a pápa is, aki kiközösítette a svédeket az egyházból, a svéd függetlenség ádáz ellenségeinek bizonyultak. II. Keresztély dán király Svédországban éppen a főpapságra támaszkodva próbálta fenntartani a kalmari uniót. Ugyanakkor az új, lutheránus eszmék hirdetői az ország függetlensége mellett szálltak síkra. A reformációt a nagy svéd államférfi, Wasa Gusztáv király 1527-ben kezdte meg és 1544-ben fejezte be. Elvette az egyház birtokait és vagyonát; az új egyházat közvetlenül az államhatalomnak rendelte alá. Svédországban — a többi skandináv országhoz hasonlóan — a reformáció igen mérsékelt változatát, az 1530-as úgynevezett ágostai hitvallást fogadták el.

Wasa Gusztáv és utóda, XIV. Erik a parasztok adóellenes felkeléseivel, valamint az egyházi és arisztokrata ellenzékkel vívott harcban erősítette meg a svéd központosított monarchiát. A XVI. század közepétől Svédország is részt vett a Balti-tenger fölötti uralomért folytatott küzdelemben. Ebben az időben évről évre nőtt a Balti-tengeren lebonyolított áruforgalom. A gazdasági hegemóniát Európának ebben a térségében ez idő tájt a legyengült Hanza-városoktól a hollandok vették át. A katonai uralom szilárdan Dánia kezében volt: Dánia birtokolta a Sund mindkét partját és a Balti-tenger legfontosabb szigeteit. Ilyen körülmények között a svéd királyok és nemesek a számukra legkönnyebben elérhető, gazdag zsákmányra, a katonailag és politikailag gyenge livóniai lovagrend kelet-baltikumi birtokaira fordították figyelmüket. Livóniának — Európa egyik élés-tárának — értékét csak növelte, hogy Rigában, Revalban és Narvában futottak össze a Keletről — Oroszországból, Litvániából és a távoli ázsiai országokból — Nyugat felé haladó kereskedelmi utak.

A rabló „keleti hadjáratok" hagyományai még elevenen éltek a svéd vikingek és keresztes lovagok utódaiban. Már Wasa Gusztáv is (1554-ben) agressziót kísérelt meg Karéliában az orosz állam ellen. Ez a kísérlete azonban nem járt sikerrel. Rettegett Ivánnak a livóniai háborúban aratott győzelmei nyugtalanították a svédeket, csakúgy, mint Oroszország többi nyugati szomszédját. XIV. Erik nem is késlekedett elfoglalni a livóniai lovagrend birtokainak egy részét. 1561-ben a svédek elfoglalták Revalt (Tallinnt) és Észtország északi felét. A dán—svéd hétéves háborúnak (1563—1570) elsősorban azt kellett eldöntenie, melyik állam kezébe kerüljön az orosz állammal a Balti-tengeren keresztül lebonyolított kereskedelem. A svéd feudális urak dühödten ellenálltak az erősödő orosz állam ama törekvésének, hogy megvesse lábát a Balti-tenger partján. Egy negyedszázad leforgása alatt (1570 és 1595 között) három háborúra került sor Svédország és Oroszország között. A XVI. században azonban a svédeknek még nem sikerült teljesen kiszorítaniuk az orosz államot a Finn-öbölből.

A livóniai háborúban Svédország és Lengyelország katonai és politikai szövetséget kötött

Stockholm 1580-ban
F. Hohenberg rézmetszete

Oroszország ellen. III. János svéd király uralkodása alatt (1568—1592) Svédországban egyre érezhetőbbé vált a lengyel kultúra és a katolicizmus befolyása. A svéd istentisztelet közeledett a katolikushoz. A két állam kapcsolatait dinasztikus házasságokkal is megerősítették. 1592-től Svédországot és Lengyelországot személyi unió egyesítette: III. Zsigmond, a jezsuiták neveltje, svéd és lengyel király volt. Svédországot a katolikus ellenreformáció és a Lengyelországnak való teljes behódolás veszélye fenyegette.

A kisnemesség, a városi polgárok és az adózó parasztok nemzeti színezetű, katolikusellenes mozgalmát Wasa Gusztáv kisebbik fia, Károly herceg vezette. 1599-ben elkergették Zsigmondot, s kíméletlenül üldözni kezdték a feudális arisztokráciát, Zsigmond legfőbb helyi támaszát.

A FEUDÁLIS ELNYOMÁS ERŐSÖDÉSE A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A PARASZTOK ÉS A VÁROSI POLGÁROK ANTIFEUDÁLIS MEGMOZDULÁSAI

Az északi országok bekapcsolódása a nemzetközi kereskedelembe (ezt a folyamatot a XVI. század végétől kezdve meggyorsította az európai mezőgazdasági és bányászati termékek árának emelkedése) Svédországban is — mint a kelet- és közép-európai országok többségében — a feudális elnyomás erősödéséhez vezetett. A balti kereskedelem révén meggazdagodott nemesek 1612-ben és 1644-ben széles körű rendi kiváltságokat szereztek (a vámmentes kereskedelem, a parasztjaik fölötti rendőri hatalom jogát stb.). II. Gusztáv Adolf (1611—1632) és különösen Krisztina királynő (1632—1654) uralkodása alatt rendkívül nagy méreteket öltött a koronabirtokok és különösen az adózó parasztok által művelt királyi földek eladása, elzálogosítása vagy a nemeseknek való eladományozása. A királytól való függés helyett a parasztok nagy tömegei most már az egyes nemesektől függtek. A svéd feudalizmus elvesztette kifejletlen jellegéből fakadó „sajátos" vonásait.

Pénzverde
O. Magnus fametszete

A feudális függésnek nemcsak a formája változott meg, hanem mértéke is. Nőtt a nemesi birtokok száma és területe. A nemesek a járadék minden formáját növelni igyekeztek, de különösen arra törekedtek, hogy új parasztjaikat robotra kötelezzék. Mindenképpen azon voltak, hogy a volt adózó parasztokat megfosszák a földhöz való ősi joguktól, kisajátítsák a közföldeket és elkergessék a parasztokat a legjobb földekről. A parasztokat a jobbágysorba süllyedés veszélye fenyegette.

Az 1630—1650-es években sok parasztmegmozdulásra került sor. Ez volt a válasz a feudális elnyomás erősödésére, az újoncállításra és az új adókra. Svédországban több körülmény lassította a jobbágyrendszer győzelmét; elsősorban a kellő gazdasági alap hiánya: a piacra való nagyüzemi termelés korlátozott mértékű volt. Az a körülmény, hogy a riksdagban mind a négy rend helyet kapott, s hogy országszerte szilárdan fennállt a parasztok részvételével ülésező bíróságok rendszere, lehetővé tette a parasztok számára, hogy védekezzenek a földesurak ellen. A nemesek előretörése a városi polgárokban is elégedetlenséget keltett. Krisztina királynő kormánya — amely az angol forradalomnak az európai uralkodókra nézve veszterhes éveiben joggal félt a nép felkelésétől, és számolt az adózó rendek képviselettel bíró felső rétegének egyöntetű tiltakozásával — 1650—1652-ben megerősítette a parasztság személyi szabadságának és földhöz való jogának sérthetetlenségét, és némileg korlátozta a feudális szolgáltatások további emelését. De továbbra is sok, sőt, még több földet adományoztak a nemeseknek, a Smaland és Nerike tartományokban 1652—1653-ban fellángolt parasztmozgalmakat pedig kegyetlenül elfojtották.

A TŐKÉS VISZONYOK FEJLŐDÉSE. A SVÉD NAGYHATALMI POLITIKA

A nagy európai háborúk idején megnőtt a svéd vas és réz kereslete. Ennek következtében a XVII. század második felében gyorsan szaporodott a manufaktúrák száma, tökéletesedett a kohászat technikája. A nagy ércbányák, a vasöntő, vasmegmunkáló és rézolvasztó manufaktúrák a gyakran idegen származású bérmunkások mellett helybeli parasztokat is foglalkoztattak; az utóbbiak ipari munkájukkal az államnak teljesítendő szolgáltatásukat rótták le. Svédországban az első tőkés vállalkozók külföldiek voltak: németalföldiek, németek, franciák. Svéd városi polgárok és nemesek is szép számmal foglalkoztak iparral. A manufaktúraiparban rendkívül rosszak voltak a munkakörülmények, és a munkások közt gyakran került sor forrongásokra. Ugyanebben az időben Svédországban befolyásos arisztokrata hivatalnokok részvételével több nagy monopolkereskedelmi társaságot alapítottak a tengeri külkereskedelem lebonyolítására. A bányászat, a kohászat és a fémfeldolgozás fellendülése volt az egyik oka annak, hogy Svédország a XVII. században katonailag és politikailag megerősödött, és nagyhatalmi politikát folytatott.

A XVII. század első negyedében Svédország és Lengyelország között megszakítás nélkül folyt a harc a Balti-tenger keleti partvidékéért. Az ellenségeskedést csak fokozták Zsigmondnak a svéd trónra támasztott dinasztikus igényei.

E küzdelem folyamán a svéd seregek — azzal az ürüggyel, hogy „segítséget nyújtanak" Vaszilij Sujszkij orosz cárnak — Oroszország földjére léptek (1609). A svédek oroszországi hódító terveit elsősorban a hatalmas feudális mágnások támogatták — mint például Jakob de la Gardie —,

akik jobbágytartó birtokaik megnövelésére és jövedelmük megsokszorozására törekedtek. Az orosz néptömegek szabadságharca II. Gusztáv Adolf svéd királyt Novgorod elhagyására kényszerítette és arra, hogy mondjon le az orosz trónra formált igényéről. De Oroszország időleges meggyengülését kihasználva a svédek sokáig megtartottak még egyes orosz területeket (az 1617. évi sztolbovói béke alapján). A svédek érzékeny csapásokat mértek Lengyelországra: az 1620-as években elvették tőlük Rigát, egész Livlandot és a porosz kikötőket, mindenekelőtt Pillaut, Königsberg tengeri kikötőjét.

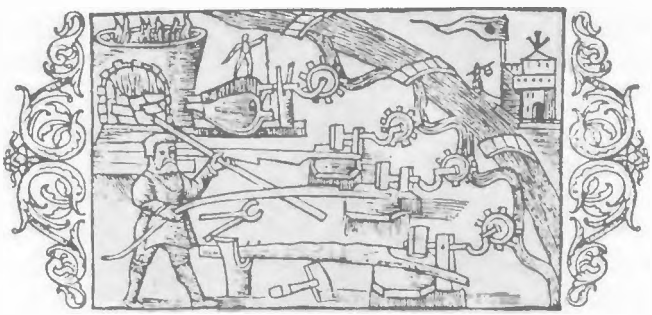

Kovácsműhely
O. Magnus fametszete

1630-ban Svédország belépett a harmincéves háborúba. Ennek oka egyrészt a katolikus ellenreformáció veszélye volt, másrészt a svéd nemeseknek és kereskedőknek az a törekvése, hogy uralkodjanak a Balti-tengeren és annak déli partvidékén.

Svédország nemzetközi szerepének növekedését az 1648. évi vesztfáliai béke rögzítette. A békefeltételek értelmében Svédország megkapta egész Nyugat-Pomerániát, Kelet-Pomeránia egy részét, Stettin (Szczecin) városát és néhány más területet. Ezzel Európában új nagyhatalom jött létre, amelynek birtokai csaknem az egész Balti-tengert körülvették. A svéd uralom kezdettől fogva súlyos teherként nehezedett a balti népekre, mindenekelőtt a lett, észt, német és orosz parasztokra. Svéd nemesek telepedtek be Livland és Estland főnemesi kastélyaiba. A svéd vámhivatalnokok, a holland burzsoá iskola tanítványai a Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelem hasznát jelentős részben lefölözték.

A gyéren lakott és sok tekintetben még elmaradott Svédország azért folytathatott nagyhatalmi politikát, mert a XVII. század első évtizedeiben meggyengültek szomszédai: Lengyelország és Oroszország. A németországi háború is ebben az irányban hatott. Az említett körülmények, ezenkívül a svéd „balti birodalom" stratégiai sebezhetősége, a „birodalomba" tartozó népek érdekközösségének teljes hiánya, az uralkodó nemzet kis népessége — megannyi olyan tényező, amely arra mutatott, hogy a svéd birodalom nem állhat fenn sokáig.

3. FINNORSZÁG

FINNORSZÁG A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. század elején Finnországban többnyire még csak a tengerpart volt lakott. Az ország belső területeit a finnek csak a XVI. század folyamán és a XVII. század elején népesítették be. Finnországban sok svéd élt. Svéd volt a földesurak túlnyomó többsége, a városi polgárok és a papok számottevő része, valamint a parasztság egy csekély hányada. Az ország gazdasági életében nagy szerepe volt a mezőgazdaságnak. A legfontosabb foglalkozások a vadászat, a halászat, a gyantafőzés, a bucatüzes eljáráson alapuló nyersvastermelés voltak. Közigazgatási tekintetben Finnország a svéd államnak formailag egyenjogú alkotórésze volt, és ugyancsak hűbéri tartományokra (lääni) tagolódott, amelyek élén a királyi helytartók álltak. A finnországi rendek vagyonos rétegei is elküldték választott képviselőiket a svéd riksdagba. A parasztságot azonban a szokásos feudális elnyomáson kívül (amely a XVII. századig majdnem kizárólag az adózási kötelezettségben nyilvá-

Halászat és halbesózás
O. Magnus fametszete

nult meg) még nemzeti elnyomás is sújtotta: a hivatalos és az irodalmi nyelv a svéd volt, a finn kultúrának nem volt más kifejezési formája, mint a népköltészet és a népművészet. Az állam központjától való nagy távolság lehetővé tette a helytartók, adószedők és általában a helyi földesurak számára, hogy szinte büntetlenül szegjék meg a törvényeket. Az orosz—svéd háborúkban és a belháborúkban Finnország hadszíntér volt, és ez nagy károkat okozott az országnak. Az éghajlat zordabb, a talaj rosszabb volt, mint Svédországban; ez is nehezítette a finn dolgozó nép életét.

Amikor II. Keresztély dán helyőrsége megkísérelte az ellenállást Wasa Gusztáv csapataival szemben, a finn föld volt az utolsó támaszpontjuk. A reformáció hirdetését a papság leghaladóbb része már az 1520-as években megkezdte Finnországban. Az egyházi változásokat itt a nép nem fogadta olyan ellenállással, mint Norvégiában és Izlandon. Másrészt pedig a finn nép tömegei még túlzottan ragaszkodtak a kereszténység előtti, pogány szokásaikhoz és hiedelmeikhez, s az egész ország nagyon elmaradott volt ahhoz, hogysem itt nagyszabású népi reformációs mozgalom bontakozhatott volna ki (mint amilyen például Dániában). Finnországban — éppúgy, mint a többi skandináv országban — a reformáció ellentmondásos volt. Az egyházi birtokok szekularizálása az addigi egyházi birtokokon élő parasztok feudális terheinek súlyosbodásával járt. Egyszersmind azonban éppen a reformáció teremtette meg a finn nép saját írásbeliségét, s ezáltal előmozdította a finn nemzeti kultúra fejlődését. Finnország az első finn nyelvű ábécés könyvet és evangéliumot Michael Agricolának (1510—1557) köszönheti. Agricola egy halász fia volt, Wittenbergben tanult, s 1554-ben ő lett az egyik legelső finn lutheránus püspök Åbóban, az ország akkori közigazgatási központjában (a város lakóinak száma alig ötezer volt).

Finnország gazdasági és társadalmi fejlődése a késői középkorban nagyjából megegyezett Svédországéval, de volt néhány eltérő vonása is. Wasa Gusztáv uralkodása alatt a királyi adók emelkedtek; emiatt az 1550-es évek elején az ország délkeleti vidékein forrongásokra került sor, amelyeket csak a parasztvezetők kivégzésével tudtak elfojtani.

Sajátos helyzetben voltak a XVI. században a finn városok. Viszonylag szegény és gyérszámú polgárságukra nézve súlyos következményekkel járt a gdański, rigai, revali Hanza-kereskedőkkel fennállott évszázados kapcsolatok megszakadása: a svéd hatóságok féltékenyen őrködtek e kapcsolatok teljes felszámolásán, mert így akarták a kereskedelmi utak irányát megváltoztatni és Stockholm jelentőségét növelni. A livóniai Reval ellensúlyozására alapították meg 1550-ben Helsingforsot (Helsinkit), Finnország jövendő fővárosát. A XVI. század folyamán Helsingfors, Åbo és néhány más város az orosz—svéd kereskedelem meglehetősen fontos átrakodóállomásává fejlődött.

Az ország gazdasági fejlődése megteremtette a Svédországtól való elszakadás feltételeit. Kísérletet tett az elszakadásra Wasa Gusztáv halála után fia, János, aki Finnországot hercegségül kapta meg. János a helyi feudális ellenzékre támaszkodva szembefordult XIV. Erik királlyal. De a herceg

önálló, Stockholmtól független finnországi uralma csak néhány évig tartott; 1563-ban Erik elfogta és bebörtönözte Jánost, akit azután egy újabb — ezúttal magában Svédországban szervezett — összeesküvés szabadított ki a fogságból. Miután János svéd király lett, már eszébe sem jutott, hogy függetlenné tegye Finnországot.

A következő elszakadási kísérlet a XVI. század legvégén történt, amikor Finnország valóságos átjáróháza volt az Oroszország ellen vonuló svéd seregeknek. A beszállásolás, az adók, a fuvarozási kötelezettségek, a szedett-vedett katonanépség fosztogatásai elviselhetetlenné tették a parasztok amúgy is nyomorúságos helyzetét. Az évtizedekig tartó háborúskodás következtében gyengült a központi hatalom befolyása, és erősödött a földesúri önkény. A királyi földadományozások révén viszont a földesúri birtokok évről évre gyarapodtak.

Az elfojtott népharag az 1590-es években robbant ki; abban az időben, amikor a finnországi nemesség Zsigmond, Svédország és Lengyelország királya mellé állt Södermanlandi Károly herceggel és az őt támogató svéd hazafias erőkkel szemben. Ekkor tört ki a finn történelem legnagyobb parasztháborúja.

A „BUNKÓ-HÁBORÚ" (1596—1597)

A svéd—lengyel unió létrejötte (1592) után Klos Fleming tábornagyot, Finnország legnagyobb földesurát, a finnországi svéd csapatok parancsnokát Zsigmond igen széles körű jogokkal ruházta fel, s ezek a tábornagyot mint Finnország helytartóját valójában függetlenítették Stockholmtól. Amikor Stockholm nyíltan szakított Zsigmonddal (1595-ben), Finnország — Fleming vezetésével — hű maradt a katolikus királyhoz, és gyakorlatilag elszakadt Svédországtól. A lakosság nagy tömegei és a lutheránus papok nem támogatták Fleming politikáját. A tábornagy katonáinak garázdálkodása és főképpen az, hogy a katonai beszállásolásokat Nyugat-Finnországban (Österbotten[1]) is megkezdték, 1596 őszén a nyugati területeken felkeléshez vezetett. Bizonyos szerepet játszott ebben Károly herceg biztatása is. A számbelileg egyre gyarapodó fegyveres parasztseregek dél felé, Åbo ellen vonultak, s útjukban lerombolták, felégették a földesúri majorságokat („bunkó-háború"). A parasztseregeket 1597 telén — a gyenge vezetés és a csapatok hiányos fegyverzete következtében — tönkreverték. Mintegy háromezer felkelőt kínhalállal végeztek ki.

FINNORSZÁG SVÉDORSZÁG RÉSZE

A XVI. század végén Finnországban megdöntötték Zsigmond híveinek uralmát. A királyi hatalom központosító politikája, valamint az a körülmény, hogy idegen és nem nemesi származású személyek (akik királyi szolgálatot teljesítettek) tagjai lettek az uralkodó osztálynak, meggyorsította a finn és a svéd nemesség összeolvadását.

A XVII. század elején Finnország volt a svéd monarchia legszegényebb területe. A svéd királyok — főként II. Gusztáv Adolf — törekedtek a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás rendezésére. 1623-ban főkormányzót állítottak Finnország élére. Nagy érdemeket szerzett ezen a poszton Per Brahe gróf (1602—1680). Jórészt neki köszönhető, hogy az országban gimnáziumokat és egyházközségi iskolákat létesítettek, 1640-ben pedig megalapították az első egyetemet, az åbói akadémiát. Az oktatási nyelv az egyetemen és a gimnáziumokban egyaránt a latin és a svéd volt, s ezekbe az iskolákba akkoriban főleg svédek jártak. Az iskoláknak nemcsak az oktatás volt a rendeltetése, hanem az is, hogy érvényesítsék a svéd befolyást és mélyítsék a finn társadalom felső és alsóbb rétegei között tátongó kulturális szakadékot.

A XVII. század Finnországban, éppúgy mint Svédországban, a nemesség „aranykora" volt.

[1] Finnül: Pohjanmaa. — *A kiadó.*

Apáikkal és nagyapáikkal ellentétben a finnországi nemesek most már nem politikai összeesküvésekben vettek részt, hanem a svéd királyok tengerentúli hadi portyáiban, odahaza pedig buzgón kereskedtek a parasztoktól beszedett terményekkel, s minden eszközzel emelni igyekeztek a feudális járadékot. A XVII. század közepén az ország mezőgazdasági művelésre alkalmas területének túlnyomó része már a nemesség feudális tulajdonát alkotta. Finnországban a feudális kizsákmányolás súlyosabb formákat öltött, mint Svédországban. Jellegzetes volt ebben a korban az ún. ledolgozásos bérlet: az ilyen bérlők (torpare-ok) a hét felét vagy még nagyobb részét töltötték robottal. Finnországban a bérletnek ez a formája sokkal jobban elterjedt, mint Svédországban.

A XVII. századi svéd királyok számára Finnország egyszersmind a katonák utánpótlásának fontos forrása volt. Az újoncozás újabb súlyos csapást jelentett a lakosságra nézve; az emberek éppen az újoncozás miatt húzódtak fel Finnország és Svédország északi, nehezen megközelíthető területeire és menekültek külföldre: Kelet-Karéliába és Oroszországba. A Finnországból „menekültek" kérdéséről 1649-ben Stockholmban külön orosz—svéd tárgyalásokra került sor.

4. NORVÉGIA

Norvégiában a XV. században megindult gazdasági és politikai hanyatlás még a XVI. század elején is tartott. A gyéren lakott, főként állattenyésztéssel foglalkozó, a gabonabehozataltól függő Norvégia a XIV. század végétől kezdve politikai unióban volt Dániával. A gyengébb és elmaradottabb Norvégiának az unióban gyakorlatilag egyre inkább alárendelt szerep jutott. A közös dinasztia a dán uralkodóház volt, a norvég nyelv kiszorult a kancelláriákból, az üzleti életből, az irodalomból. De a norvég függetlenséget a XVI. század elején még nem semmisítették meg teljesen. Norvégiának még volt saját kormánya — helybeli világi és egyházi földesurakból alakított államtanács (rigsrod).

„A norvég paraszt *sohasem volt jobbágy.*"[2] A szomszédos skandináv országokban élő sorstársainál valamivel jobb viszonyok között élt. A norvég adózó parasztoknak a földhöz való jogát (az úgynevezett „odel" jogot) a legnagyobb feudális földbirtokos, a királyi hatalom kevésbé korlátozta, mint Dániában és Svédországban. A többi paraszt a király, az egyház és a világi földesurak földjén élt. Jogilag nem volt biztosított a földhöz való joguk; a törvény értelmében a feudális földbérlet vagy meghatározott időre, vagy élethossziglan szólt. A parasztságon belül már hosszabb ideje nagy vagyoni különbségek alakultak ki. Akadtak gazdag tanyásgazdák, akiknek 10—20 gazdasági épületük és hatalmas nyájaik voltak. Másfelől pedig igen nagy volt a zsellérek (husmandok) száma, akiknek minden vagyonuk egy kicsiny parcella volt. Norvégiában (és Izlandban) a falusi lakosság nem falvakban élt — mint Dániában és Svédország nagy részében —, hanem tanyajellegű településeken.

A XVI. század elején a norvég parasztságot nem a szokásos árendakötelezettségek sújtották a legjobban — bár ezek is emelkedtek —, hanem a királyi adók és a dán helytartók önkénye. A XV. század végétől kezdve az országban szinte egymást érték a parasztforrongások, amelyek gyakran népi szabadságharccá terebélyesedtek. A legnagyobb parasztfelkelés 1502-ben tört ki, Knut Alfsson köznemes vezetésével. A felkelők kapcsolatba léptek a svédekkel, akik ugyancsak fellázadtak a dán király ellen. De Norvégia felszabadulását a dán uralom alól akadályozta népességének, különösen a városi lakosságnak gyér volta. A függőség fenntartásában bizonyos szerepet játszottak a földművelő Dániához fűződő gazdasági kötelékek. A dán helytartók ellen kitört következő felkelést — Herlog Gudfat felkelését 1508-ban — ugyancsak leverték. A norvégek szabadságszeretetét a katolikus papság arra használta ki, hogy szívós ellenállást szervezzen a dán hatóságok által 1537—1539-ben

[2] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 489. old.

megvalósított lutheránus reformációval szemben. A kisszámú norvég főnemesség, Olaf Engelbrektsson püspökkel az élén, a trónról elűzött II. Keresztély pártján részt vett a „grófi belviszályban". II. Keresztély ellenfelének, III. Keresztély dán királynak a győzelme 1537-ben a norvég rigsrod feloszlatásához vezetett. Az ország jogfosztott dán tartomány lett, Norvégia nemessége és új papságának számottevő része csaknem kizárólag külföldiekből — dánokból és németekből — állott. Az országra rákényszerített reformáció eleinte a norvég kultúra elleni harc eszköze volt a külföldiek kezében. A lutheránus egyház nyelve a dán nyelv volt, az egyház feje a dán király lett. Az országnak egészen a XVII. századig nem volt saját könyvnyomtatása; a könyveket Dániából szállították Norvégiába. Norvégia irodalmi nyelve hosszú időre a dán lett. E nehéz körülmények között csak a nép, elsősorban a parasztok tartották fenn a norvég nyelvet és az ország ősi kultúráját.

Az 1630-as években Norvégia megszabadult a Hanza-kereskedők kereskedelmi monopóliumától (a Hanza-kereskedők mindaddig teljesen kezükben tartották a norvég kereskedelmet). A következő évtizedekben a nagy földrajzi felfedezések, a hollandiai és az angliai gazdasági fellendülés némileg éreztették hatásukat a norvég gazdasági életben is. Anglia, Hollandia és más országok nagyobb mennyiségben vásároltak norvég épületfát. Létrejöttek az első vízikerék-meghajtású fűrészüzemek, fejlődött a halászat, kialakult a norvég kereskedelmi flotta. Az 1537-től 1660-ig terjedő időszakban a városi lakosság megháromszorozódott. Az ezüst- és rézbányászat fejlődésének eredményeként a XVII. században Norvégiában létrejöttek az első manufaktúrák, amelyeket városi polgárok alapítottak.

A XVI. században és a XVII. század első felében, a többi skandináv országhoz hasonlóan, Norvégiában is korlátozták a paraszti földbirtokot a nemesi földbirtok javára. A fennmaradt adatok szerint 1652-ben már csak a földterület egynegyede volt a parasztoké. Növekedtek a paraszti szolgáltatások, köztük a megnagyobbodott majorsági birtokokon teljesítendő robot is. A nagyüzemi gazdaság számára azonban Norvégia talaja és domborzati viszonyai még kedvezőtlenebbek voltak, mint a svédországiak. A telkes parasztoknak csak elenyészően kis részét tudták robotra kötelezni. A földesúri szolgáltatások mellett csaknem ugyanolyan súlyos volt a királyi adók és szolgáltatások (fuvarozás, faúsztatás, tűzifaszállítás a bányák részére) terhe, amely egyformán sújtotta az összes kategóriába tartozó parasztokat.

Norvégia alárendelt politikai szerepe ellenére az ország gazdasági és társadalmi rendszere más volt, mint Dániáé. Ez a következő jelenségekben nyilvánult meg: a jómódú felső réteg erősödése, a helyi alsóbb tisztviselők és papok paraszti származása, a városi polgárok és a gazdag parasztok heves gazdasági versenye, főként a fakereskedelem terén.

A dán királyoknak szükségük volt a norvég adóbevételekre, a norvégek katonai segítségére a svédek ellen, s ezenkívül tartottak attól, hogy a norvégek a szomszédos svédekhez csatlakoznak; ezért kénytelenek voltak tekintetbe venni a norvég vagyonos rétegek érdekeit. A XVI. század végétől kezdve gyakrabban hívták össze a helyi rendi képviseleti intézményeket, amelyekben olykor a parasztok képviselői is helyet foglaltak. Sok norvég nemes került magas állami hivatalokba. 1628 és 1641 között létrehozták a reguláris norvég hadsereget. A XVII. századi dán—svéd háborúkban a norvégek elkeseredett ellenállást tanúsítottak a svéd feudális urak ellen, akik több ízben kísérletet tettek az ország feldarabolására. E háborúk folyamán fokozatosan megerősödött a norvégek nemzeti öntudata. Norvégia helyzete a dán uralom alatt még mindig jobb volt, mint a svéd feudális urak belső gyarmatának, Finnországnak helyzete.

5. IZLAND HANYATLÁSA A DÁN URALOM IDEJÉN

Izland, amely már a XII. századtól kezdve a norvég királyok birtoka volt, a XVI. században fokozatosan dán befolyás alá került. A legfőbb világi és egyházi tisztségeket dánok töltötték be. A XVI. századi reformáció és azt követően Norvégia politikai autonómiájának megszüntetése nyomán az izlandiak teljesen elveszítették önállóságukat, bár az ősi törvényhozó-bíráskodó gyűlés — az althing — továbbra is fennállt. A sziget utolsó katolikus püspöke, Jon Arason, a dánokkal szemben szervezkedő ellenzék vezetője volt (1550), s ezért fiaival együtt kivégezték. Ez óriási felháborodást váltott ki az izlandiakból: végeztek a szigeten lakó összes dánokkal (1551). De III. Keresztély büntető expedíciója könnyűszerrel „rendet teremtett" a kicsiny szigeten. 1567-ben lefegyverezték az izlandi parasztokat, akiknek most már hosszú időre bele kellett törődniük az idegen uralomba. A XVI—XVII. század folyamán megszilárdultak a Dániához fűződő gazdasági kapcsolatok is, a Hanza-városokkal folytatott kereskedelem pedig fokozatosan megszűnt, és a németek helyére a dán monopolkereskedők léptek.

Izland lakosságának többségét szétszórtan lakó állattenyésztő parasztok alkották, akik vagy örökletes jogon használták, vagy meghatározott időre bérelték a földet. A földbirtokok legfőbb tulajdonosa a dán király volt.

A reformáció és az egyházi földek szekularizálása után a korona lett a sziget legnagyobb földbirtokosa. Izlandban a feudális járadék fő formáját az adók és az államnak teljesítendő egyéb szolgáltatások alkották. Az északi országok közül Izlandban fejlődött ki legkevésbé a feudalizmus.

A XVI—XVII. század folyamán az izlandi nép a természeti csapásoktól — aszályoktól, járványoktól, vulkanikus kitörésektől — is sokat szenvedett. Az újkor kezdetén sok tekintetben Izland volt Észak-Európa legelmaradottabb területe.

6. A SKANDINÁV ORSZÁGOK KULTÚRÁJA

A késői középkorban a skandináv országok kultúrájában két áramlat érvényesült egymás mellett: a tősgyökeres paraszti kultúra, amelyet át- meg átszőttek a feudalizmus előtti időkből fennmaradt (Dániában azonban elenyészett) ősi hagyományok, és az erős külföldi hatás alatt álló nemesi-polgári kultúra. A népi hagyomány egyik legértékesebb formája volt a faépületek építése, a fafaragás, a folklór terén pedig a sagák (mondák), népdalok és népmesék. A feudalizmus korában Norvégiában kizárólag, Izlandban és Finnországban pedig főként a parasztság tartotta fenn az anyanyelvet. Más jellegű volt a nemesség és polgárság szükségleteit és ízlését kielégítő kultúra. Ezeket az osztályokat szoros szálak fűzték más európai országok udvari és városi életéhez, s ezenfelül soraikban állandóan nőtt a külföldiek száma. Bergen utcáin hosszú ideig a német szó uralkodott, Göteborgban pedig a holland. Nem csoda, hogy az olasz művészek és a francia építészek, a német teológusok és a holland tudósok kitörölhetetlen nyomot hagytak a skandináv népek XVI—XVII. századi szellemi életében.

Kulturális tekintetben a tárgyalt időszakban kétségkívül Dánia állt az első helyen a skandináv országok között. A XVI—XVII. század fordulóján európai hírnévre tett szert több dán tudós — az idősebb Bartolinus anatómus és különösen Tycho Brahe, a híres csillagász (1546—1601), akinek obszervatóriuma, Uranienborg — a kor legjobb európai csillagvizsgálója —, egy időben Dánia tudományos központjának szerepét töltötte be. A nemesi monarchia felvirágzásáról adtak hírt a IV. Keresztély uralkodása alatt (az úgynevezett dán reneszánsz idején) épített pompás paloták és kastélyok. Kevésbé ismertek — pedig a nemzeti kultúra fejlődése szempontjából rendkívül fontosak — a XVI—XVII. századi dán prózaírók és költők művei. A reformáció Dániában, éppúgy mint Svéd-

országban, megtermékenyítő hatással volt a kultúrára. A bibliafordítások nagyban előmozdították mindkét ország irodalmi nyelvének fejlődését. A XVI—XVII. századi Dánia szellemi életében a protestantizmus pusztán vallásos költészete mellett tekintélyes helyet foglaltak el a humanista eszmék is, amelyek nagy ösztönzést adtak az ország nyelvének és történelmének tanulmányozásához (például Wedel történetírói munkássága).

A XVI. század legnagyobb svéd írója Olaus Petri volt (1493—1552), a svéd reformáció legnagyobb alakja. Különösen értékes „Svéd krónikája", a legelső svéd történeti mű. A XVII. századi svéd irodalmat és különösen a történetírást az jellemzi, hogy mértéktelenül felnagyította Svédországnak az emberiség történetében és kultúrájában elfoglalt helyét. Ez persze a svéd „nagyhatalmi politika" hatására történt. A költészet túlnyomórészt udvari költészet volt, amely különösen kedvelte a klasszikus formákat. A XVII. század első felében jött létre a svéd történelmi dráma és világi költészet. A nemesség „aranykorát" hirdették a nagyarányú barokk stílusú építkezések. Itt is, mint Dániában, a festők és a zeneszerzők főként a királyi udvarban működtek és többnyire külföldiek voltak. Descartes, a nagy francia racionalista, aki Svédországban telepedett le, állandó társalkodó partnere volt Krisztina svéd királynőnek, kora alighanem legműveltebb asszonyának.

Norvégia politikai hanyatlása, mint már mondottuk, kultúrájában is éreztette hatását. Míg Dániában és Svédországban már a XV. század végén megalapították az első egyetemeket, Norvégiában erre csak a XIX. században került sor (igaz ugyan, hogy a vagyonos norvég ifjak Dániában tanulhattak). A festészet továbbra is főként egyházi jellegű maradt. Az építészetben főként fát használtak. A norvégek nemzeti öntudatának fejlődése szempontjából fontosnak bizonyult az a tény, hogy a norvég humanisták kiadták az ősi történeti és irodalmi emlékeket. A XVI—XVII. század fordulóján Norvégiának már voltak saját — igaz, dán vagy latin nyelven író — tudósai (Claussen, a „Norvégia leírása" című mű szerzője; meghalt 1614-ben) és költői (vallásos költők). Mindamellett a norvégeknek még nem volt igazi nemzeti kultúrájuk, amint nem volt az izlandiaknak és a finneknek sem. A középkori népek nemzetté válásának, amely Dániában és Svédországban már messze előre haladt, Észak-Európa politikailag nem önálló népeinél még csak ekkor indult meg.

XIV. FEJEZET

A SOKNEMZETISÉGŰ OSZTRÁK ÁLLAM

Ausztria a középkorban és az újkor kezdetén a Német—Római Birodalom része volt, de már a középkorban külön állammá fejlődött. A XIV. század végén Ausztria a birodalom legnagyobb hercegségei között foglalt helyet. A XV. századtól kezdve a Habsburg-házból származó osztrák hercegek (1414-től kezdve főhercegek) hatalmi helyzetüket — a birodalom legerősebb fejedelmei voltak — arra igyekeztek felhasználni, hogy Németország kisebb államait befolyásuk alá vonják, és magukhoz ragadják a hegemóniát a birodalomban. 1438-tól kezdve megszakítás nélkül az ausztriai Habsburgokat választották a Német—Római Birodalom császárává.

A Duna két partján fekvő Ausztria birtokában volt a középkorban a Kelet- és Nyugat-Európát összekötő legfontosabb és legbiztonságosabb víziút. Szárazföldi utak kötötték össze Ausztriát az orosz állammal és Lengyelországgal, a másik irányban pedig, az Alpok hágóin keresztül, Itáliával. Az országot tehát igen sok előnyhöz juttatta földrajzi fekvése: fontos kereskedelmi utak kereszteződésénél terült el. Ezért a városi fejlődés már korán megindult (Markt-Mödling, Wiener-Neustadt, Linz stb.). Bécs lakossága a XIV. század végén elérte a 100 000 főt. Az osztrák városok kezdetben főként közvetítő kereskedelmet folytattak, de már a XIII. századtól kezdve számottevő volt a hazai szövőipar, kohászat és bányászat termelése, a fényűzési cikkeket előállító ipar és más, exportra termelő iparágak fejlődése.

A XVI. századi Ausztriában fejlődött a céhipar, és megélénkült a nagykereskedők és nagyvállalkozók tevékenysége, akik gazdaságilag leigázták a falusi és városi kistermelők nagy részét. A bányászatban és más iparágakban megkezdődött a tőkés viszonyok kialakulása.

Egészében véve Ausztria nem maradt el Németország gazdaságilag legfejlettebb területeitől, de sajátos gazdasági szerkezete megkülönböztette Németországtól. Ausztriában a városi és a falusi lakosság területileg többé-kevésbé egyenletesen oszlott meg. Az ország valamennyi vidéke csaknem egyformán az élénk forgalmú nemzetközi kereskedelmi utak hatósugarába esett, és nagyjából egyforma fejlettségi fokon állt.

Sajátosan alakult Ausztria politikai fejlődése is. Lakói, elsősorban a parasztok, akik történetük korai szakaszában a nomád támadások ellen vívott harcokban edződtek meg, olyan kiváló katonai erényekre tettek szert, amelyekkel az osztrák hercegeknek és földesuraknak mindenképpen számolniuk kellett. Ez volt az egyik oka annak, hogy az osztrák parasztok a XV. századig a feudális függés lazább formáiban éltek, mint a szomszédos német területek parasztsága. Az ország egyes területein a parasztoknak fegyverviselési joguk volt.

Ausztria közép- és délkelet-európai katonai és politikai befolyását részben lakosságának katonai

erényei, részben városainak gyors gazdasági fejlődése és korai megerősödése alkotta. Az osztrák hercegek (előbb a Babenbergek, majd a Habsburgok) fel tudták használni ezeket az előnyöket és szomszédaik gyengeségét arra, hogy megszerezzék a szomszédos szláv területeket — Stájerországot, Karintiát, Krajnát, Görzet (Goricát), Gradiskát. A Habsburgok uralma alá került Tirol is, valamint a Felső-Svábországban és a déli Feketeerdőben elterülő kisebb, szétszórt német birtokok (az úgynevezett Elő-Ausztria). A Habsburgok, akik Ausztriában és a meghódított területeken gazdag erőforrásokkal rendelkeztek, s ezenkívül kihasználták Ausztria uralkodó helyzetét a Német—Római Birodalomban, a XV—XVI. században is folytatták birodalmuk határainak kiterjesztését.

A Habsburg-birtokok között Ausztria különleges helyet foglalt el: nemcsak fontos alkotórésze volt, hanem politikai központja is, különösen azután, hogy 1521-ben Ausztria — a Habsburg-ház más hatalmas birtokaival együtt — V. Károly császár fivérének, Ferdinánd főhercegnek (1521—1564) uralma alá került. A főherceg 1556-ban I. Ferdinánd néven császár lett. Ausztriához tartozott ebben az időben a Duna partjai mentén elterülő Felső- és Alsó-Ausztrián kívül Elő-Ausztria is, továbbá Tirol és a délszláv területek — Stájerország, Karintia, Krajna stb.

Az osztrák főhercegséghez tartozó délszláv területeken a szláv lakosságnak nem volt lehetősége az önálló gazdasági és kulturális fejlődésre. Ausztria számára pedig a Habsburg-birodalomban betöltött szerepe azzal a következménnyel járt, hogy az ország anyagi és katonai erőforrásait, politikai érdekeit a Habsburgok és a pápaság — amelyek a korabeli Európa legreakciósabb erőit képviselték — nagyratörő terveinek rendelték alá.

A SOKNEMZETISÉGŰ OSZTRÁK ÁLLAM KIALAKULÁSA

Európában a XV. század végén megindult a nagy központosított államok kialakulásának folyamata. Ez a folyamat másképpen zajlott le Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Európa nyugati részén a kapitalista viszonyok fejlődésének és a nemzetek kialakulásának alapján nemzeti államok jöttek létre. Ezzel szemben Európa keleti országaiban soknemzetiségű államok alakultak ki.

A XV. században az Oszmán Birodalom már az egész Balkán-félszigetet meghódította, kivéve az Adriai-tenger partvidékének egy részét — Dalmáciát (amely Velence birtokában maradt), valamint a dalmát partokon fekvő gazdag szláv kereskedővárost, Dubrovnikot (Ragusát), amely megvédelmezte függetlenségét. A XV. század végére a törökök átkeltek a Száván és a Dunán, elfoglalták Moldvát és Havasalföldet, és most már közvetlenül fenyegették Magyarországot, Csehországot, Lengyelországot és Ausztriát.

Az egyre növekvő török veszély olyan nagy, központosított államok megalakulását követelte, amelyek alkalmasak voltak a török előnyomulás feltartóztatására.

A XVI. század elején Ausztria volt az az erős délkelet-európai állam, amelyet elsősorban fenyegetett a török betörés. A szomszédos államok Ausztriában remélték megtalálni az Európának ezt a részét fenyegető török veszély elleni küzdelem erős központját. Ezek a körülmények voltak a soknemzetiségű osztrák állam kialakulásának feltételei. De Ausztria a Habsburg-állam része volt, s a Habsburgok kegyetlen elnyomó intézkedésekkel igyekeztek elfojtani a délszláv népek szabadságtörekvéseit, megsemmisíteni nemzeti nyelvüket és kultúrájukat. A népeknek azt a törekvését, hogy egyesítsék erejüket a török hódítók elleni védelemre, a Habsburgok agresszív politikájuk érvényesítésére igyekeztek kihasználni. A XVI. század elején a Habsburgok fokozták erőfeszítéseiket annak érdekében, hogy a belviszályokban legyengült és a törököktől veszélyeztetett Csehországot és Magyarországot leigázzák.

Az 1520-as években Nagy Szolimán török szultán csapatai elfoglalták Belgrádot és betörtek Magyarországra.

Csehország és Magyarország sorsa a mohácsi csatában dőlt el: 1526. augusztus 29-én a túl-

Bécs
1493-ban készült metszet

erőben levő törökök megsemmisítették az egyesült magyar—cseh sereget. II. Lajos, Magyarország és Csehország királya, életét vesztette Mohácsnál. Hamarosan a törökök kezére került Magyarország fővárosa, Buda is.

A mohácsi vereség arra késztette a cseh főnemeseket és a magyar nemesség egy részét, hogy Ausztriától kérjenek védelmet. A cseh és a magyar országgyűlés engedett a Habsburgok nyomásának és Habsburg Ferdinándot választotta királlyá.

Csehország így az osztrák monarchia része lett, Magyarországon azonban továbbra is folyt a harc, mert Ferdinánddal egyidejűleg Budán a törökök pártfogoltját, Szapolyai Jánost is megválasztották királynak. Ezért Ferdinánd csak az Ausztriával szomszédos nyugat- és északnyugat-magyarországi területekre terjeszthette ki uralmát.

A Habsburgok nem mondtak le arról, hogy Magyarország többi részét és Erdélyt is megszerezzék. De a Törökország és Ausztria közötti háborúk, amelyekben Magyarország és Erdély népe is részt vett függetlensége védelmében, hosszú ideig nem hoztak tartós területi gyarapodást egyik fél számára sem.

Az osztrák monarchia, amely a Duna-medencében feltartóztatta a törökök további előnyomulását, ily módon soknemzetiségű állam lett. És bár ez a körülmény abban az időben kétségkívül kedvező volt a délkelet-európai népek számára, nem eredményezte az osztrák állam és a kötelékébe

került országok valódi összeforrását. A délkelet-európai országok népeire rákényszerített Habsburg-uralom rendkívül súlyos következményekkel járt e népek egész további gazdasági és kulturális fejlődése szempontjából. A néptömegek számára a Habsburg-uralom kettős csapást jelentett. A Habsburgok kegyetlen elnyomó és megtorló intézkedéseikkel nemcsak e népek szabad nemzeti fejlődését fojtották el, hanem a kizsákmányolt tömegeknek az erősödő idegen és hazai földesúri elnyomással szemben tanúsított ellenállását is igyekeztek megtörni.

A soknemzetiségű osztrák állam apparátusa két kormányzatra tagolódott, amelyeket még I. Miksa állított fel 1498—1501-ben. A két kormányzatot, amelyek hatáskörébe az osztrák állam területének meghatározott része tartozott,[1] egyesítette az 1527-ben felállított udvari tanács (Hofrat) — amelynek tagjai a főherceg által kinevezett tanácsosok (nemesek és jogtudósok) voltak — és az udvari kancellária. A külpolitika legfontosabb kérdéseiben az uralkodó mellett működő négytagú titkos tanács döntött. Az állam pénzügyeit külön központi szerv, az udvari kamara intézte.

AZ OSZTRÁK TARTOMÁNYOK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE

Ausztria kedvező földrajzi fekvése, a városi ipar fejlődése, különösen pedig Tirol, Stájerország, Karintia, Krajna és az Ausztriával gazdasági kapcsolatban álló Salzburg bányászatának fellendülése már a XVI. században jelentékeny hatással volt az osztrák tartományok mezőgazdaságára és az agrárviszonyok jellegére. A városi lakosság számának gyarapodása és a bányászat fejlődése azt eredményezte, hogy növekedett a mezőgazdasági termékek kereslete, és a falu mind nagyobb szerepet játszott az árutermelésben.

A fejlődésnek ez a menete a parasztság különböző rétegei számára más-más következménnyel járt. Az 1470-es évektől kezdve az osztrák parasztok földjeit az átvonuló hadseregek — a magyarok, törökök és velenceiek ellen folytatott háborúk idején — gyakran letarolták. Ezenfelül az osztrák tartományok parasztságát megnyomorították a nagy és egyre növekvő adók is, amelyeket a Habsburgok e számtalan háború költségeinek fedezésére szedtek. A XV. század végéről származó források adatai szerint a parasztok nagy része ebben az időben eladósodott. Csak azok a parasztok, akiknek különösen kedvező feltételeik voltak, tudtak eredményesen gazdálkodni és hasznot húzni az árutermelésből. De a földesurak arra törekedtek, hogy a piaci konjunktúrát a maguk javára, a parasztok rovására használják fel, és a paraszto-

Ércmosás
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

[1] Az egyik a felső-ausztriai, a másik az alsó-ausztriai területek államapparátusát alkotta. — *A kiadó.*

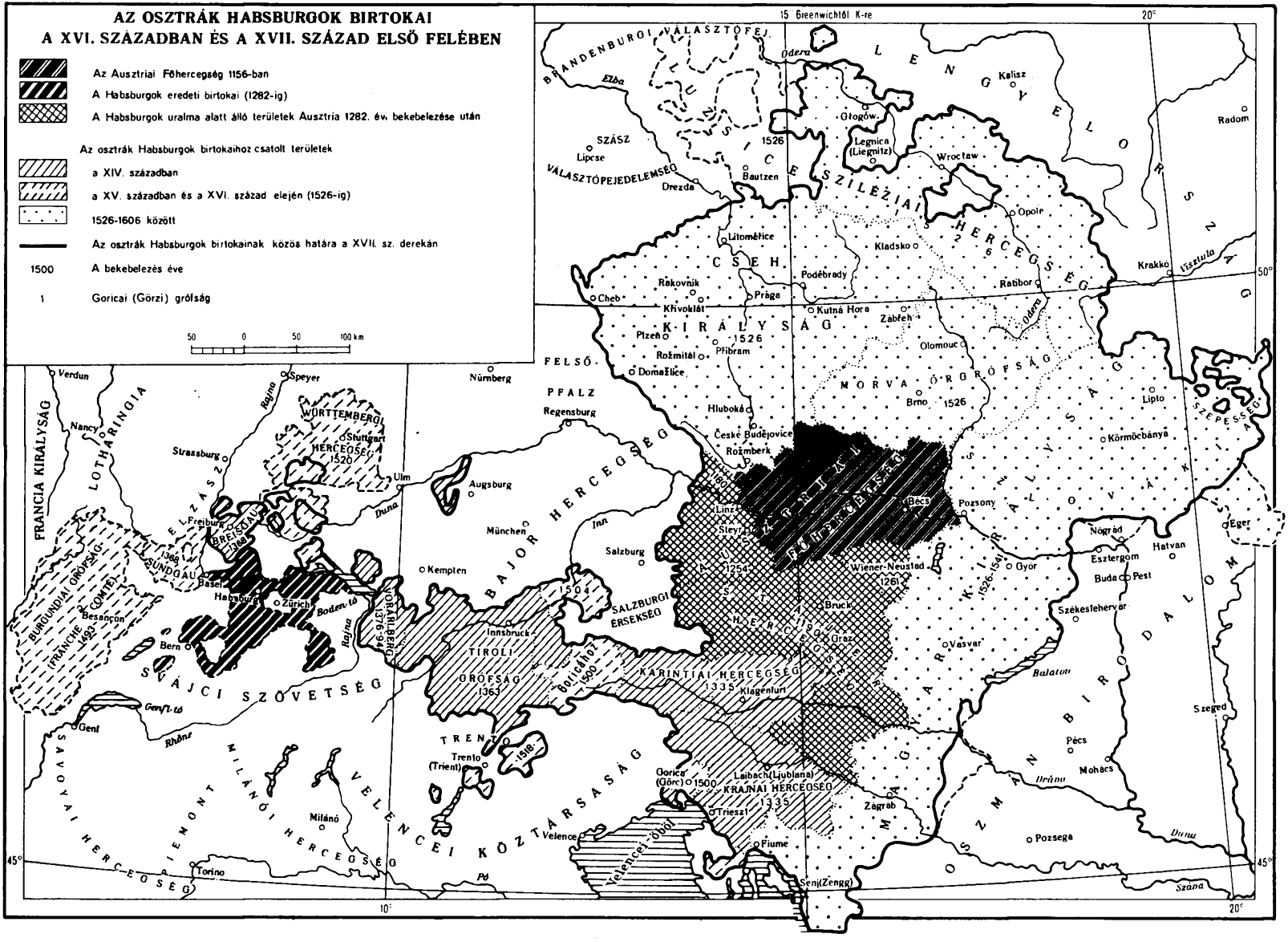
AZ OSZTRÁK HABSBURGOK BIRTOKAI
A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Az Ausztriai Főhercegség 1156-ban
A Habsburgok eredeti birtokai (1282-ig)
A Habsburgok uralma alatt álló területek Ausztria 1282. évi bekebelezése után
Az osztrák Habsburgok birtokaihoz csatolt területek
a XIV. században
a XV. században és a XVI. század elején (1526-ig)
1526-1606 között
Az osztrák Habsburgok birtokainak közös határa a XVII. sz. derekán
1500 A bekebelezés éve
1 Goricai (Görzi) grófság
50 0 50 100 km
15 Greenwichtől K-re
20°
10°
45°
BRÁNDENBURGI VÁLASZTÓFEJ.
SZÁSZ VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG
CSEH KIRÁLYSÁG 1526
SZILÉZIAI HERCEGSÉG
MORVA ŐRGRÓFSÁG
FELSŐ-PFALZ
BAJOR HERCEGSÉG
WÜRTTEMBERGI HERCEGSÉG 1520
ELZÁSZ
FRANCIA KIRÁLYSÁG
LOTHARINGIA
BURGUNDIAI GRÓFSÁG (FRANCHE COMTÉ) 1492
SVÁJCI SZÖVETSÉG
SALZBURGI ÉRSEKSÉG
TIROLI GRÓFSÁG 1363
VORARLBERG 1376-649
KARINTIAI HERCEGSÉG 1335
KRAJNAI HERCEGSÉG 1335
TRENTÓ
SAVOYAI HERCEGSÉG
PIEMONTI
MILÁNÓI HERCEGSÉG
VELENCEI KÖZTÁRSASÁG
Velencei-öböl
MAGYAR KIRÁLYSÁG 1526-1541
OSZMÁN BIRODALOM
Boricához 1500
Gorica (Görz) 1500
Trento (Trient) 1518
Breisach 1368
Sundgau 1368
Habsburg
Basel
Zürich
Bern
Genf
Genf-tó
Boden-tó
Rajna
Rhône
Pó
Duna
Inn
Odera
Elba
Visztula
Száva
Dráva
Balaton
Verdun
Nancy
Speyer
Strassburg
Freiburg
Ulm
Augsburg
München
Kempten
Nürnberg
Regensburg
Stuttgart
Besançon
Innsbruck
Salzburg
Linz
Steyr
Wien
Wiener-Neustadt
Bruck
Graz
Klagenfurt
Laibach (Ljubljana)
Triest
Fiume
Zengg (Senj)
Zágráb
Torino
Milánó
Velence
Lipcse
Drezda
Bautzen
Görlitz
Legnica (Liegnitz)
Wroclaw
Opole
Kalisz
Głogów
Radom
Litoměřice
Kladsko
Poděbrady
Ratibor
Krakkó
Cheb
Rakovník
Praga
Kutná Hora
Zabřeh
Plzeň
Rožmitál
Příbram
Olomouc
Domažlice
Hluboká
České Budějovice
Rožmberk
Brno 1526
Lipto
Körmöcbánya
Pozsony
Nógrád
Hatvan
Eger
Esztergom
Buda
Pest
Győr
Székesfehérvár
Vasvár
Szeged
Pécs
Mohács
Pozsega
Kanizsa
Sopron
Sümeg
Veszprém
Komárom
Tata
Gran
Vác
Hatvan
Miskolc
Kassa
Eperjes
Bártfa
Lőcse
Késmárk
Munkács
Ungvár
Beregszász
Nagyszombat
Pozsony
Trencsén
Turóc
Liptó
Árva
Zólyom
Nyitra
Bars
Hont
Nógrád
Gömör
Abaúj
Zemplén
Ung
Bereg
Ugocsa
Szepesség
Szepes
Sáros
Torna
Borsod
Heves
Külső-Szolnok
Pest
Fejér
Tolna
Somogy
Baranya
Zala
Vas
Moson
Győr
Komárom
Esztergom
Nógrád
Hont
Gömör
Abaúj
Zemplén
Ung
Bereg
Ugocsa
Szepesség
Szepes
Sáros
Torna
Borsod
Heves
Külső-Szolnok
Pest
Fejér
Tolna
Somogy
Baranya
Zala
Vas
Moson

kat igyekeztek meggátolni különféle termékeik értékesítésében. A földesurak például megtiltották a parasztoknak, hogy másutt értékesítsék a legkelendőbb árukat (a húst, sajtot stb.); ezeket az árukat csak a földesúrnak adhatták el. Ugyancsak általánosan jellemző volt erre az időszakra a földesuraknak az a törekvése, hogy a paraszti gazdaságok rovására kiterjesszék majorsági gazdaságukat (amelynek gazdálkodása a robotmunkán alapult), s az, hogy növeljék a feudális szolgáltatásokat.

A súlyos adók és feudális szolgáltatások, a fokozott feudális korlátozások, a katonai beszállásolások és a vetések legázolása következtében igen sok paraszt tönkrement, a paraszti gazdaság sok helyütt hanyatlásnak indult. A hegyvidékeken a tönkrement parasztok otthagyták birtokukat, a városokba és a bányákba tódultak, s ott az olcsó munkaerő tartalékforrását alkották.

Ebben az időben Ausztriában — Németországhoz hasonlóan — a tőkés viszonyok elemei az iparban főként oly módon alakultak ki, hogy a kereskedelmi tőke behatolt a kézműiparba és leigázta a kistermelőket. Ennek általános előfeltétele a távoli nyersanyag- és felvevő piacokkal való kapcsolat volt, amely már a XV. században létrejött. A XVI. században megjelentek az első tőkés manufaktúrák a textiliparban, és Bécsben a fényűzési cikkeket előállító iparágakban. Az a módszer, hogy a kereskedők előlegezték a tőkét, főként a vasbányászatban és a vasiparban, a higanybányászatban, az ólombányászatban és más bányászati ágakban terjedt el. Itt a távoli árupiacokkal való kapcsolat különösen nagy szerepet játszott. A stájerországi vasat nemcsak a különböző osztrák tartományokba szállították, hanem Itáliába, Magyarországra, a Német—Római Birodalom egész területére, Németalföldre, Lengyelországba és Oroszországba is. Ugyanez volt az útja a karintiai ólomnak és réznek és az idriai (Krajna) higanynak is. A másik feltétele annak, hogy a tőkés kereskedők hatalmukba keríthették a bányászatot, a bányák berendezésének bonyolultabbá válása volt: sok technikai újítást vezettek be, olvasztókemencéket állítottak fel, alkalmazni kezdték a nehézkalapácsot stb. A kistermelőknek nem állt módjukban sem a bonyolult felszerelések beszerzése, sem a termékeknek távoli piacokon való értékesítése.

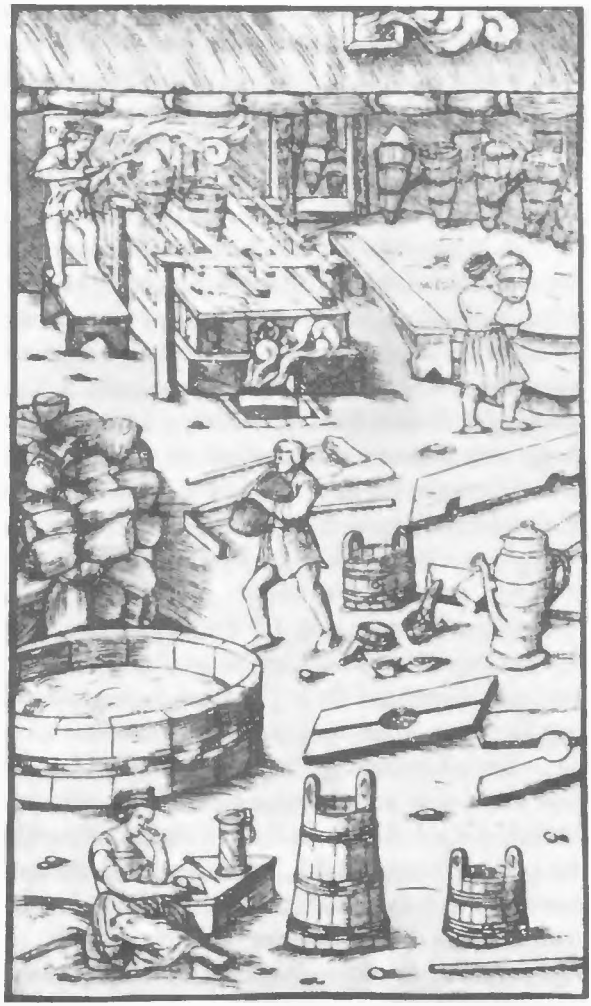

Sófőző üzem
Metszet G. Agricola „A fémekről" című könyvéből (1556)

Az ausztriai iparban a XV. század utolsó harmadáig a hazai kereskedelmi tőke volt az úr. A XV. század utolsó évtizedeiben és különösen a XVI. században az osztrák tőkét kiszorították a nagy külföldi — túlnyomórészt délnémet — kereskedőcégek, a Fuggerek, Höchstetterek, Rosenbergek, Unhälterek stb. A Fuggerek még jobban kibővítették a tiroli, stájerországi, karintiai és krajnai bányászati és kohászati termékek értékesítési piacait: Cádizon, Lisszabonon és Antwerpenen

keresztül tengeri úton egészen távoli piacokra szállították ezeket a termékeket. 1488-ban a Fuggerek tulajdonába kerültek a tiroli bányák. Ezt követően a Fuggerek figyelme a karintiai ólomra irányult, amelyet tiroli és magyarországi bányáikban ezüst kiolvasztásához kezdtek alkalmazni. Egyre több tőkét fektettek be a karintiai ólombányákba, amelyekből óriási jövedelmet húztak. Fugger Jakab le is telepedett Karintiában, és megépíttette ott Fuggerau várkastélyát. A Fuggerek kezére került a Velencében működő stájerországi kereskedőház is, amelyen keresztül a karintiai ólmot, a többi bányászati termékkel együtt, a világpiacokra szállították.

A Fuggereknek és más nagy délnémet kereskedőházaknak az ausztriai bányászatba és kohászatba való behatolása azt eredményezte, hogy a bányászati és kohászati termékek piaca számottevően kibővült, s kezdetben emelkedett a termelés, tökéletesedtek a bányaberendezések. De az a körülmény, hogy az ország legfontosabb természeti kincsei külföldi kereskedőcégek kezére kerültek, egészében véve kárt okozott Ausztriának. A Fuggerek nem gondoskodtak a termelés ésszerű megszervezéséről és a bányák huzamos üzemeltetésének biztosításáról. Ellenkezőleg: arra törekedtek, hogy maximálisan kihasználják és a legrövidebb időn belül kimerítsék a bányákat. Sok bánya használhatatlanná vált, s ez már a XVI. század második felében a termelés hanyatlásához vezetett. Ezenfelül a Fuggerek a Habsburgoktól nagy jelentőségű kiváltságokat és monopoljogokat kaptak, amelyeket a hazai tőkések háttérbe szorítására és tönkretételére használtak fel. Ez gátolta az ország normális gazdasági fejlődését. A Fuggerek gyakran a Habsburgok akarata ellenére is az ausztriai ipar rovására használták fel kiváltságaikat. Így például I. Miksa megtiltotta a karintiai ólomnak Velencébe való kivitelét, mert azt akarta, hogy a tiroli ezüstbányák ne szenvedjenek hiányt az olcsó karintiai ólomban. De a Fuggerek keresztülvitték ennek a tilalomnak hatálytalanítását, és rengeteg karintiai ólmot szállítottak Velencébe.

Azt a körülményt, hogy a legfontosabb ausztriai iparágakban a délnémet kereskedőcégek uralkodtak, jórészt a Habsburgok politikája idézte elő: a Habsburgok hatalmas kölcsönöket vettek fel ezektől a cégektől, s ezek fejében elzálogosították náluk örökös tartományaik ásványkincseit. A Habsburgok tehát nagyhatalmi politikájuk érdekében az ország gazdasági életét idegen erőknek — a Fuggereknek és más kereskedő- és bankárcégeknek — szolgáltatták ki, amelyek beavatkoztak a tőkés manufaktúra kialakulásának már megindult folyamatába, meggyorsították a közvetlen termelők tönkrejutását és elnyomorodását, fokozták a néptömegek szenvedéseit és egyúttal kiszorították és tönkretették a hazai vállalkozókat. A rablógazdálkodás következtében sok bányát be kellett zárni, ami tömeges munkanélküliséghez, nyomorhoz és éhínséghez vezetett. A délnémet bankár- és kereskedőcégeknek a XVI. és XVII. század fordulóján bekövetkezett csődje sokban hozzájárult a kereskedelemnek és az ausztriai bányavidékek iparának általános hanyatlásához.

AZ OSZTÁLYHARC

A Habsburgok politikája elégedetlenséget keltett az osztrák tartományok lakosságának különböző rétegeiben. A nemesség is gyakran tanújelét adta ellenzékiségének, különösen Stájerországban és Felső-Ausztriában. Mindamellett a feudális uralkodó osztály többsége az osztrák monarchia valamennyi tartományában támogatta a Habsburgokat; a hadi és adópolitika terhe ugyanis túlnyomórészt a parasztokra és a városi polgárokra nehezedett. Az ausztriai feudális urak nagy anyagi és politikai hasznot reméltek attól, hogy Ausztria erős nagyhatalom központja lesz. Az osztrák tartományok nemességének állásfoglalására döntő befolyással volt az a körülmény, hogy a Habsburgok támogatták a XV. században megindult feudális támadást a parasztok ellen, akik Ausztriában fegyvert viselhettek és a feudális függés viszonylag enyhébb feltételeihez voltak szokva.

A Habsburgok, mivel európai politikájuknak szerves része volt a pápasággal és a katolikus papsággal való szoros kapcsolat, az uralmuk alatt álló területeken mindenütt buzgón támogatták az

egyházat és az egyházi feudális birtokokat. Ez a körülmény rányomta bélyegét a XVI. századi osztrák államban dúló osztályharcra: a parasztok antifeudális megmozdulásai és a városi ellenzéki mozgalmak egyaránt az egyházellenesség jegyében zajlottak le. A parasztmozgalmaknak és a városi mozgalmaknak fontos eleme volt az osztrák monarchia adópolitikája, a közigazgatási elnyomás, a Habsburg-politika és a nagy külföldi bankár- és kereskedőtársaságok tevékenysége elleni harc.

A XV. század második felében megindult stájerországi, karintiai és krajnai parasztmozgalmak különösen nagy méreteket öltöttek a reformáció első éveiben, amikor a városoknak és a falvaknak a katolikus egyház elleni általános harca kiterjedt Tirolra, Salzburgra, Felső- és Alsó-Ausztriára is. 1525 tavaszán, a német parasztháború legviharosabb napjaiban, ez a mozgalom Ausztriában is általános felkelésbe csapott át. Itt szorosabb kapcsolat volt a parasztok és a városi polgárok harca között, mint Németországban. A tiroli parasztok programjai követelték, hogy vessenek véget az adók, a paraszti szolgáltatások és a robot emelésének, a közföldek kisajátításának és a feudális reakció egyéb megnyilvánulásainak, követelték továbbá, hogy a papoknak ne lehessen vagyonuk, vegyék el az egyház birtokait, a parasztok pedig szabadon választhassanak protestáns prédikátorokat. A felkelők a jogtudósok és a gyűlölt közigazgatási tisztviselők eltávolítását, az egész államra egyformán érvényes törvények kiadását, egységes súly- és mértékrendszer kidolgozását követelték. A parasztok és a városi polgárok szempontjából nagy jelentőségű volt az, hogy a felkelők követelték: Tirol területén ne állomásozzanak császári csapatok.

Az osztrák tartományokban a német parasztháború fő gócainak felszámolása után is tovább tartott a felkelés. Michael Gaismayrnak, Münzer Tamás egyik követőjének vezetésével a parasztok Salzburg vidékén megverték Ferdinánd főherceg és a bajor hercegek seregeit. Tirol felkelő parasztjai és polgárai 1526-ban rövid időre hatalmukba kerítették ezt a tartományt.

Gaismayr programja a maga idejében rendkívül haladó és demokratikus program volt. Az általános antifeudális követeléseken kívül az alábbi követeléseket tartalmazta: az igazságszolgáltatás demokratizálása, szegénygondozás, állami kórházak építése, a kolostoroknak kórházakká és gyermekmenhelyekké való átalakítása, állami támogatás a mezőgazdaság fellendítéséhez és új növények meghonosításához, út- és hídépítés, a bányászat állami megszervezése, küzdelem az uzsora ellen stb.

Gaismayrnak nagyszabású katonai és politikai tervei voltak. 1525 végén és 1526 elején arra törekedett, hogy a felkelésben részt vett parasztok harcképességét újrateremtse és erős hadsereggé szervezze őket. Forradalmi osztagokat alakított azokból a tiroli és salzburgi parasztokból és bányászokból, akik a német parasztság veresége után is megőrizték harci elszántságukat. Csatlakoztak Gaismayr seregéhez a német parasztháborúnak azok a részvevői, akik a felkelés veresége után a tiroli hegyekben kerestek menedéket. Gaismayrnak az volt a szándéka, hogy a tiroli, salzburgi és dél-németországi bányászokat és parasztokat egyesíti az ausztriai és bajorországi földesurak és fejedelmek, valamint a sváb szövetség csapatai elleni harcra. 1526 tavaszán Gaismayr általános felkelést készített elő Tirolban, s azt várta, hogy Dél-Németország és a szomszédos salzburgi érsekség néptömegei is csatlakozni fognak a felkeléshez. Gaismayr a Ferdinánd főherceg és a délnémet földesurak elleni harcban külső támogatásra — a svájci szövetség és Velence segítségére is számított.

Gaismayr ellenségei, mindenekelőtt Ferdinánd főherceg, az 1526 tavaszán Tirolban és Salzburgban kialakult helyzetet igen veszedelmesnek tartották. A mozgalom bomlasztása érdekében a főherceg tárgyalásokba bocsátkozott, és engedményeket tett a mérsékelt polgári elemeknek és a parasztok felső rétegének. Megígérte, hogy szigorúan rögzíteni fogják a robot és az egyéb feudális szolgáltatások mértékét, megreformálják a törvényhozást és az igazságszolgáltatást, valamint az egyház szervezetét. Ezek a tárgyalások nézeteltéréseket okoztak a parasztok és a bányászok körében, és a tiroliak várt általános felkelése elmaradt.

Gaismayr tiroli csapatai, amelyek ellen több oldalról sereglettek az osztrák főherceg, a bajorok és a sváb szövetség csapatai, 1526 nyarán az egyes ütközetekben győzelmet arattak. A katonailag jól képzett Gaismayr ragyogó hadműveletekkel akadályozta meg az ellenséges csapatok egyesülését, kellő időben visszavonult a védekezés szempontjából kedvező pontokra, sőt támadó hadműveleteket is folytatott: körülzárta Rastattot, és Innsbruckot fenyegette. Gaismayrnak ügyes manőverezéssel sikerült visszavonulnia csapataival a velencei területre. Itt új sereg szervezéséhez kezdett az Ausztriában folytatandó háborúra, szövetségi tárgyalásokat kezdeményezett a svájciakkal és a velenceiekkel, de ekkor az osztrák kormány bérgyilkos által véget vetett életének.

I. FERDINÁND KÖZIGAZGATÁSI REFORMJA. A KATOLIKUS REAKCIÓ AUSZTRIÁBAN A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A parasztfelkelés vereségét a Habsburgok a katolikus reakció erősítésére igyekeztek felhasználni. Mivel Németországban valóságos hatalomhoz szerettek volna jutni, a birodalom összes közigazgatási ügyeinek intézését az osztrák örökös tartományok központi szervének, az udvari tanácsnak (Hofratnak) a kezébe adták. De még az osztrák tartományokban sem sikerült megszilárdítaniuk hatalmukat. A polgárság és a nemesség ellenzéki mozgalma — a reformáció zászlaja alatt — a XVI. század második felében tovább fejlődött, és ugyanakkor, a feudális kizsákmányolás erősödése nyomán, egyes helyeken folytatódtak a parasztok forrongásai is. A Habsburgoknak pénzügyi és katonai bázisuk sem volt ahhoz, hogy terveiket megvalósítsák és az udvari tanácsot az osztrák örökös tartományoknak s egyszersmind a birodalomnak is tényleges legfelsőbb közigazgatási szervévé tegyék. A legfőbb ok pedig az volt, hogy a Habsburgok uralma alá tartozó tartományokból hiányzott a szükséges belső egység.

Részlet a bécsi Szent István-dómból

A Habsburgok politikájának kudarca odavezetett, hogy az osztrák birtokokat I. Ferdinánd halála után fiai felosztották egymás között. II. Miksa (1564—1576), akinek a császári korona jutott, az osztrák főhercegségen kívül megkapta Csehországot és Magyarországot. Ferdinándnak jutott Tirol és Elő-Ausztria, a harmadik fiúnak, Károlynak pedig Stájerország, Karintia és Krajna; az utóbbi tartományok Károly fiának, Stájerországi Ferdinándnak, uralkodása idején, 1619-ben ismét egyesültek a többi Habsburg-tartománnyal.

II. Miksa úgy próbálta megbékíteni a Habsburg-tartományok ellenzéki nemeseit és polgárait, hogy az 1555. évi augsburgi vallásbéke alapján engedményeket tett a lutheránusoknak. De utódának, II. Rudolfnak az uralkodása alatt (1576—1612), II. Fülöp spanyol király és a pápa tevékeny közreműködésével, felülkerekedtek a katolikus reakció harcos hívei. Az országban szabad kezet kaptak a jezsuiták; a gyenge akaratú császár teljesen a befolyásuk alá került. A jezsuiták vezetőjének, Khlesl bécsi püspöknek irányításával Elő-Ausztriában és az osztrák főhercegség területén megindult

a protestáns ellenzék üldözése, a katolikus kultusz és a katolikus iskolák erőszakos terjesztése. Ez a protestáns ellenzéki mozgalom újabb fellendüléséhez vezetett; a protestáns nemesek és városi polgárok a tartományi gyűléseken felléptek a katolikus reakció ellen.

AZ 1595—1597. ÉVI PARASZTFELKELÉS

Az ellenreformáció győzelme megsemmisítette a parasztok által korábban kivívott engedményeket. Újra fokozódott a feudális elnyomás, ismét növelni kezdték a feudális szolgáltatásokat és több újabb szolgáltatást is bevezettek. A földesurak a közföldek, sőt helyenként a jobbágytelkek elfoglalása révén növelték majorsági gazdaságukat. A földesurak jogot nyertek ahhoz, hogy a parasztok gyermekeit is munkára kényszerítsék a majorsági földeken.

A feudális reakció a parasztmozgalmak erősödéséhez vezetett. 1595-ben nagy parasztfelkelés tört ki Felső-Ausztriában. Kezdetben a parasztok csak az ellen tiltakoztak, hogy a protestáns lelkészeket a kormány katolikus papokkal cserélte fel. De hamarosan napirendre kerültek a felkelő parasztok antifeudális célkitűzései. Követelték az önkényes, nem rögzített robot eltörlését, a számtalan feudális szolgáltatás és mindenféle zsarolás megszüntetését; mindez a földesurak bíráskodási jogának és a parasztok jogfosztottságának a következménye volt. A parasztok követelésének középpontjában a német parasztháború után bevezetett új intézkedések, vagyis a földesúri reakció és az újabb röghözkötés elleni tiltakozás volt. A parasztok egy része radikálisabb tartalommal töltötte meg ezt a követelést: a feudális kizsákmányolás teljes megszüntetését tűzte ki célul. A törökökkel ebben az időben kiújult a háborúskodás; a felkelő parasztok felháborodását az is növelte, hogy a háború terheit elsősorban ők viselték, a zsoldoskatonák pedig szabadon fosztogatták gazdaságaikat, letarolták vetéseiket.

1595 tavaszán és nyarán a parasztfelkelés egész Felső-Ausztriára átterjedt. A felkelés leverésére egyesült felső-ausztriai földesurak a saját erejükből nem tudtak megbirkózni vele. Fegyveres seregüket a sokszoros túlerőben levő felkelők pozdorjává zúzták. A földesurak ekkor cselhez folyamodtak: kihasználták a parasztok hiszékenységét, és azt, hogy hiányzott soraikból az egység. Ezt annál is könnyebben tehették, mert a felkelők táborában nem a legszegényebb rétegeknek, hanem a jómódú elemeknek volt döntő szavuk, s ezek szívesen beleegyeztek a kompromisszumba. A felső-ausztriai földesuraknak sikerült fegyverszünetre bírniuk a felkelőket, miután megígérték nekik, hogy követeléseiket napirendre tűzik a tartományi gyűlésen. A fegyverszünetet arra használták ki, hogy kapcsolatba léptek a Prágában székelő Habsburg-hatóságokkal. Amikor a parasztok ezt megtudták, 1596-ban újra felkelést robbantottak ki. Az egyik felső-ausztriai járásban a 15 000 főnyi parasztsereget egy volt kocsmáros, Georg Tasch vezette, aki azonban nem tanúsított kellő határozottságot. 1596-ban és 1597-ben a felkelés több alsó-ausztriai járásra is átterjedt. Felső- és Alsó-Ausztria parasztjai kapcsolatba léptek egymással. Már úgy látszott, hogy a felkelés Stájerországra is átterjed: a bányamunkások mozgolódni kezdtek. A Habsburg-kormány azonban, amely most már erélyesen lépett fel, mindent elkövetett, hogy szétforgácsolja a mozgalmat és megakadályozza a fő felkelési gócok egyesülését. A kormány a felső-ausztriai parasztokkal tárgyalni kezdett, Alsó-Ausztriába pedig csapatokat küldött, amelyek ott vérbe fojtották a felkelést. II. Rudolf császár csak ezután, 1597 májusában rendelte el egyes szolgáltatások korlátozását és a robot csökkentését; a robot mértékét évi 14 napban határozták meg. E rendelet közzététele után a felkelők mérsékelt csoportjai felhagytak a további küzdelemmel. A parasztok néhány szétforgácsolt csoportja folytatta a harcot, de ellenállásukat a földesurak most már könnyűszerrel megtörték. 1597 végére a felkelést már mindenütt elfojtották. Georg Taschot és a parasztok más vezetőit kivégezték.

Az 1595—1597. évi parasztfelkelés elfojtása után kedvezett a helyzet a nemesi és polgári protestáns ellenzékkel való leszámoláshoz is. (Az utóbbiak maguk is ugyancsak megrémültek a parasztok forradalmi harcának lendületétől.) A kormány azért is tudott erélyesebben fellépni a protestánsok ellen, mert 1606-ban békét kötött Törökországgal; ennek értelmében mindkét fél megtartotta addigi birtokait. A Habsburgok most már könnyebben lemondhattak arról a támogatásról, amelyet a rendek nyújtottak addig a háborús költségek megajánlásában, most már tehát nem kellett tekintettel lenniük a nemesi ellenzékre a tartományi gyűléseken. A Habsburg-monarchia minden részében a legharciasabb katolikus reakció kerekedett felül. Felső- és Alsó-Ausztriában II. Rudolf kormánya katonasággal terjesztette a katolikus vallást. Tirolt sok ezer jezsuita lepte el, s a tartomány minden egyházi tisztségét jezsuiták foglalták el. Ádáz ellensége volt a protestánsoknak Ferdinánd stájerországi herceg, II. Rudolf császár unokaöccse. Ez a jezsuiták nevelte fanatikus katolikus az összes protestánsok kiirtását tűzte ki politikája céljául. Stájerországi Ferdinándot szorosabb szálak fűzték II. Fülöp spanyol királyhoz és a pápai kúriához, mint a többi Habsburgot.

AUSZTRIA A HARMINCÉVES HÁBORÚ KEZDETÉN. AZ 1626. ÉVI FELKELÉS

A harmincéves háború idején nagy erővel tört ki az ausztriai néptömegek elégedetlensége, amiért a Habsburgok az osztrák érdekeket feláldozták reakciós politikájuknak. Ferdinánd már a harmincéves háború elején odaadta Felső-Ausztriát „zálogként" Miksa bajor hercegnek, mert az katonai segítséget nyújtott a csehek és a német protestánsok elleni harcában. Miksa nem titkolta Felső-Ausztriával kapcsolatos hódító szándékait, és esze ágában sem volt, hogy kivonja onnan csapatait. Helytartója, Herberstorf, meghódított országként kezelte Felső-Ausztriát. A bajor helyőrségek fosztogatták a lakosságot, élelmiszert rekviráltak, s ezért csak ritkán és keveset fizettek. A parasztság tönkrement. A háború okozta gazdasági nehézségeket súlyosbította a bajor megszállás. Visszaesett a fémáruk és bányászati termékek kivitele. Az elégedetlenség megnyilvánulását a bajor helytartó katonai beszállásolásokkal büntette, s arra kényszerítette az osztrák parasztokat, hogy ingyen tartsák el az országot fosztogató idegen katonaságot.

1624-ben — miközben az idegen katonaság elleni felháborodás nőttön-nőtt — a bajorok megindították Felső-Ausztriában az ellenreformációt. Bezárták a protestáns iskolákat, elűzték a protestáns prédikátorokat, lelkészeket és tanítókat, sok más protestánssal együtt. II. Ferdinánd császár (1619—1637) ahelyett, hogy harcba szállt volna a bajorokkal, nyíltan támogatta politikájukat.

1626 tavaszán Felső-Ausztriában nagy parasztfelkelés tört ki. A felkelést egy Stephan Fadinger (Fädinger) nevű paraszt vezette, aki fiatalabb korában a hadseregben szolgált és kiváló katonai ismereteket szerzett.

A felkelők legfontosabb követelése az volt, hogy szabadítsák meg Felső-Ausztriát az idegen uralomtól, állítsák vissza szabadságát és csatolják ismét az osztrák államhoz. A felkelők elhatározták, hogy végeznek a bajor katonákkal és elkergetik a bajor hivatalnokokat.

A felkelés, amely Steyr vidékéről (Linztől délre) indult ki, gyorsan átterjedt Felső-Ausztria más vidékeire is. Aránylag jól szervezett felkelés volt ez. A hét parasztsereg közül a legnagyobb hamarosan körülzárta Linzet, Felső-Ausztria fővárosát. A Linz melletti táborban működött a felkelők vezérkara és „parlamentje". A seregekben parasztbizottságok működtek. A parasztok „parlamentje" és bizottságai a hatalom szerveinek tekintették magukat csaknem egész Felső-Ausztria területén.

A parasztok felkelésével — mivel jellegét tekintve szabadságharc volt — az osztrák társadalom

más osztályai is rokonszenveztek. Csatlakoztak a felkeléshez a városok polgárai, köztük a gazdag polgárok is. A felkelők soraiban az ellenzéki protestáns nemesség is képviseltette magát. Tömegesen özönlöttek a felkelőkhöz csehországi önkéntesek, ezek külön osztagokat alakítottak.

1626 júliusában a felkelők között nézeteltérések támadtak taktikai és társadalmi kérdésekben. Különösen fokozta a széthúzás veszélyét Ferdinánd időnyerő manőverezése: keresztül vitte, hogy Bajorország és a paraszti bizottságok között, az ő megbízottainak közvetítésével, tárgyalások induljanak. Ferdinánd képmutatóan hangoztatta, hogy Felső-Ausztria felszabadításán fáradozik, s hogy erre vonatkozólag már ígéretet kapott a bajor hercegtől. Bár a parasztok továbbra is körülzárva tartották Linzet és nem tágítottak legfontosabb követelésüktől, a megindult tárgyalások mégis csökkentették aktivitásukat és bomlasztották soraikat. Ezt elősegítették a gazdag polgárok és a nemesek, akiket megrémített a felkelő forradalmi tömegeknek az osztrák feudális urak ellen irányuló antifeudális követelésekben tanúsított határozottsága. Röviddel a tárgyalások megindulása előtt a Linz körüli harcokban elesett Stephan Fadinger.

Az elhúzódó tárgyalások és a paraszti táborban támadt nézeteltérések csökkentették a felkelő sereg harcképességét, katonai erejét. Ekkor Ferdinánd nagy zsoldoshadsereget küldött Felső-Ausztriába. Ferdinánd a béke haladéktalan megkötését követelte. A parasztoknak amnesztiát ígértek, és a bajor katonai rezsim enyhítését. Az Ausztriával való újraegyesítés kérdésében az ígéretek igen homályosak és határozatlanok voltak. A parasztoktól viszont azt követelték, hogy azonnal oszlassák fel hadaikat.

A felkelők vezetői aláírták a békeegyezményt és feloszlatták a hadsereget. A bajorok — mit sem törődve a békefeltételekkel — kegyetlen vérengzést rendeztek az osztrákok között. Az volt a szándékuk, hogy a felkelés összes részvevőit halomra gyilkolják, és végképp elpusztítják a megszállt területet. Egyre újabb és újabb bajor csapatok érkeztek Felső-Ausztriába.

De a paraszti sereg forradalmi elemei ellenezték a tárgyalásokat, és nem ismerték el a békeegyezményt. Ezek a Ferdinánd árulásán felháborodott néptömegek hangulatát fejezték ki. A tömegek nem voltak hajlandók beletörődni a bajor katonaság további erőszakoskodásaiba. 1626 őszén ismét fellángolt a felkelés. Az újból egybeverődött parasztsereg egészen a tél beálltáig elszántan harcolt. De a bajorok, számbeli fölényük mellett, fegyverzetük és katonai szervezettségük tekintetében is messze felülmúlták a parasztokat. A felkelést elfojtották. A hős parasztsereg vezetőinek többsége elesett a harcokban, az életben maradottakat pedig a bajorok vandál módon halálra kínozták.

Bár a felkelés elbukott, nagy lendülete és a parasztok hősi kitartása a bajorokat is meggyőzte arról, hogy nem tudják megszilárdítani uralmukat Felső-Ausztriában, amelyet 1628-ban vissza is adtak Ausztriának. A harmincéves háború idején tehát az osztrák néptömegek tanújelét adták annak, hogy mennyire elégedetlenek a Habsburgok reakciós nagyhatalmi politikájával. Az 1626. évi felkelés egyszersmind antifeudális jellegű volt.

Az osztrák tartományok a harmincéves háborúban nem váltak hadszíntérré, és ezért viszonylag kevéssé szenvedték meg a háborút. A háború befejeződése után Ausztria állami elkülönülésének folyamata meggyorsult.

XV. FEJEZET

CSEHORSZÁG HABSBURG-URALOM ALATT

A huszita forradalmi mozgalom veresége és az ezt követő reakció ellenére a XV. századi parasztháború nagy hatással volt a cseh nép fejlődésére. Észrevehetően csökkent Csehországban a külföldiek befolyása. A hivatalos nyelv a cseh lett. Növekedett a városok politikai szerepe. Egy időre megjavult a parasztság helyzete.

A XV. század végén a városokban gazdasági fellendülés következett be. Fokozódott a kézműiparok specializálódása. Új iparok és termelési ágak jöttek létre, többek között a nyomdászat és a vászonfehérítés. Újra fellendült a bányászat. Fejlődött a jáchymovi ezüstbányászat. Nagy haladás mutatkozott az üvegkészítésben. A XVI. század elejére már a kereskedelem is kiheverte a háborús megrázkódtatásokat. Tetemesen megnőtt a helyi piacok száma, s ezzel egyidejűleg bővült a Németországgal, Lengyelországgal, Olaszországgal, Németalfölddel folytatott kereskedelem. A részben már ugyancsak kivitelre kerülő mezőgazdasági termékeken kívül főként cseh és morva posztót exportáltak. Meglehetősen élénk kereskedelmet folytatott Csehország Oroszországgal, ahonnan coboly-, róka- és farkasprém meg bőr érkezett; Csehország ennek ellenében elsősorban üvegárut és posztót szállított Oroszországba, Lengyelországon — Poznanon, Krakkón stb. — keresztül. Csehország ebben az időben Európa egyik legfejlettebb országa volt.

Később azonban egyre inkább éreztették hatásukat a huszita háborúk vereségének káros következményei, elsősorban a robotkötelezettséggel járó jobbágyság térhódítása. Előrehaladt a főnemesi nagybirtokok kialakulásának folyamata. Már 1467-ben törvényt hoztak, amelynek értelmében nem tartoztak a korona ellenőrzése alá a feudális urak által vásárolt szabad földek. Folytatódott a kisnemesi birtok hanyatlása is. A földesurak gazdaságuk jövedelmezőségének és áruhozamának növelése végett a parasztsággal kapcsolatos régebbi jogaik visszaállítására és növelésére törekedtek. A kormány ebben hatékonyan támogatta őket. Országgyűlési rendeleteket, országos bírósági határozatokat hoztak arról, hogy a parasztok uruk elbocsátó levele nélkül nem mehetnek a városba és nem költözhetnek át más földesúr földjére. A cseh és morva földesurak közt létrejött egyezmény ezzel kapcsolatban kimondta, hogy egyetlen cseh- vagy morvaországi származású embernek sem adható elbocsátó levél „saját urának akarata nélkül". 1487-ben a cseh országgyűlés megszüntette a parasztok szabad költözési jogát. A szökött jobbágyok rejtegetését súlyosan büntették. Csorbították a parasztoknak a közföldekre irányuló, még érvényben maradt jogait is. Megtiltották a parasztoknak, hogy az erdőben vadásszanak vagy madárcsapdákat állítsanak. Új jobbágyi szolgáltatásokat vezettek be, például robotmunkában ásatták az urasági halastavakat, s a paraszt köteles volt halászni a földesúr részére, nevetségesen csekély fizetségért stb.

A kortársak rámutattak a parasztság helyzetének szembetűnő rosszabbodására. Viktorín Kornél ze Všehrd — a XV—XVI. század fordulója táján élt cseh jogtudós — így írt: „Az urak szakmányban dolgozó és idénymunkásokat meg béreseket vesznek maguknak pénzért, és élethalál fölött uralkodnak." Azt is megírta, hogy az urak állandóan erőszakoskodnak a parasztokkal. „Ilyen törvénytelenségeket még a pogányok sem cselekszenek" — kiált fel Viktorín Kornél. A XVI. század elején egy kortárs azt írta, hogy a parasztok nem juthatnak sem törvényhez, sem igazsághoz, mert „a király messze, az Isten pedig magasan van". Az egyik földesúr ekként fenyegette meg parasztjait: „Figyelmeztetlek benneteket, hogy teljesítenetek kell, amit megígértetek nekem. Ha nem tesztek eleget kötelezettségeteknek, hát elpusztítlak benneteket, s még azt a helyet is felperzselem, ahol találllak benneteket."

A huszita háborúk idején Csehország lakossága megcsappant. A munkaerőhiány arra kényszerítette a földesurakat, hogy — legalábbis az első időkben — kevéssé munkaigényes ágazatokkal bővítsék és erősítsék gazdaságaikat. Már akkor igen nagy szerepet játszott a halgazdaság, amely gyors fejlődésnek indult, különösen az ország déli részein, ahol sok természetes vízmedence volt. Itt lépett fel az úgynevezett halastóépítési láz is. Egyes nagybirtokokon a halkereskedelemből származó bevétel túltett minden más bevételi forráson. A juhtenyésztés, az erdőgazdaság és a sörfőzés szerepe is növekedett a majorsági gazdaságokban.

A XV. század végén már érezhetővé váltak a huszita forradalmi mozgalom leverésének káros következményei. A XV—XVI. század fordulóján tovább gyengült a királyi hatalom és erősödött a főnemesség befolyása. Hanyatlott a városok politikai szerepe is. A városok és a feudális nagyurak elkeseredett harcában a kisnemesség végül is a mágnások pártjára állt; ennek következtében a városok számos korábbi kiváltságukat elveszítették. A jobbágyok röghözkötésének tendenciája visszavetette a városokba özönlés folyamatát. A régi városok fejlődését a földesúri birtokokon létrejött új piacok és városok versenye is akadályozta. A mágnásoknak a városokon aratott győzelme súlyos kihatással volt az ország egész további fejlődésére. A köznemesség viszont semmit sem nyert e győzelemből.

AZ OSZTÁLYHARC

Az erősödő feudális reakció az osztályharc éleződéséhez vezetett. A XV. század végén és a XVI. század elején tömegesen szöktek meg a parasztok földesuruktól. A nép leigázása elleni tiltakozás többek között „jövendölésekben" jutott kifejezésre. Az egyik „jövendölés" szerint az urak elveszik majd a parasztoktól a földet és halastavakat létesítenek rajta, és „kitépik majd a kenyeret a parasztok szájából". A szerző megfenyegeti a földesurakat: a parasztok még megboszszulják uraikon az ellenük elkövetett erőszakoskodásokat. A szökések mellett nem volt ritka jelenség a fegyveres parasztmegmozdulás sem, amikor a parasztok „a régi jogok és szokások" meghagyását követelték. Ez sajátos formája volt az új szolgáltatások és adók elleni harcnak. 1494-ben forrongani kezdtek a parasztok a morvaországi zábřehi uradalomban, 1498-ban pedig Litoměřice körzetében. 1517-ben Křioklát környékén 400 paraszt fegyverrel vonult az egyik falu tulajdonosa ellen, aki arra akarta kényszeríteni őket, hogy elismerjék személyi függésüket.

A városokban a céhlegények, céhinasok és a bérmunkások heves küzdelmet folytattak a városok és a céhek felső rétege ellen. A szegényebb kézművesek és a céhlegények gyakran sajátos formájú sztrájkjaikban és felkeléseikben juttatták kifejezésre tiltakozásukat a gazdag céhmesterek és a céhvezetőség ellen. Gyakoriak voltak a forrongások a bányamunkások körében. 1494—1496-ban fellázadtak a mértéktelen kizsákmányolás ellen Kutná Hora bányászai. A bányászok tíz vezetőjét, akik panasszal akartak fordulni a királyhoz, kivégezték. Prágában és más városokban a XVI. század első évtizedeiben a céhlegények körében gyakoriak voltak a forrongások. 1519-ben sztrájkoltak a prágai kalapkészítő céh legényei, 1523-ban pedig megmozdultak a céhmesterek ellen a

Prága
Metszet. XVII. század eleje

prágai fürdős és borbély céhlegények. Az akkori parasztmozgalmakhoz hasonlóan a városi plebejus rétegek megmozdulásai is elszórtak és ösztönös jellegűek voltak. A felkelők hittek abban, hogy a király és a hatóságok segíteni fognak rajtuk.

1521-ben Németországból Prágába érkezett Münzer Tamás. Münzer a népet újabb antifeudális felkelésre szólította fel. A csehekhez intézett felhívásában kifejezte azt a meggyőződését, hogy a cseh nép „példakép lesz az egész világ számára", s hogy az elnyomók felett legelőször a cseh nép arat majd győzelmet, őt követi majd a többi nép. A német parasztháború nagy hatással volt a csehországi parasztokra, bányászokra, városi plebejustömegekre. A 14 000 lakosú új nyugatcsehországi bányavárosban, Jáchymovban, 1525-ben kitört a bányászok és a városi plebejusok felkelése, amelyet a környékbeli falvak parasztjai is támogattak. Itt a thüringiai Wolf Heftel buzdította a népet. A kormányzat 2500 főnyi katonaságot küldött a felkelés elfojtására, de ez az akció eredménytelen maradt, és a városi hatóságok kénytelenek voltak bizonyos engedményeket tenni. Ugyanebben az időben történt Cheb lakóinak felkelése. A těplovi polgárok, a környékbeli parasztok támogatásával, megostromolták a helyi kolostort. Az apát kénytelen volt engedni a parasztok követeléseinek: elengedte a papi tizedet, visszaadta a közföldek használatára vonatkozó jogokat stb. Egyidejűleg parasztmegmozdulások voltak a rakovníki és a plzeni területen is.

A cseh polgárság között és a nemesség bizonyos köreiben elterjedtek a lutheránus eszmék.

Elterjedésüket elősegítette az, hogy a lutheranizmus és a mérsékelt huszitizmus eszméi között volt némi rokonság. A cseh protestánsok lelkesen üdvözölték Luthernek a lipcsei hitvitában, 1519-ben tett kijelentését: „Anélkül, hogy észrevennénk, valamennyien husziták vagyunk." A prágai polgárok 1524. évi nagy megmozdulása a reformáció jegyében zajlott le.

CSEHORSZÁG MINT A HABSBURG MONARCHIA RÉSZE

A cseh—magyar csapatok mohácsi veresége után a török veszély miatt Habsburg Ferdinándot választották meg Csehország királyává. A cseh korona Habsburg-kézre jutása Ausztria és Csehország közti személyi unió formájában történt, vagyis úgy, hogy a két országnak közös uralkodója lett. A valóságban a Habsburgok azt tűzték ki célul, hogy Csehországot teljesen alávetik uralmuknak: nagyhatalmi politikájuk érdekében meg akarták szüntetni Csehország független állami létét. A Habsburg-monarchiának eleinte volt némi pozitív szerepe: megakadályozta, hogy a törökök lerohanják Csehországot. De végeredményben a szuverenitás megsemmisítése, a csehellenes pénzügyi és nemzetiségi politika, valamint az ellenreformáció súlyos kihatással volt Csehország gazdasági, politikai és kulturális fejlődésére.

AZ 1547. ÉVI FELKELÉS

Habsburg Ferdinánd, amikor Csehország királya lett, kötelezte magát, hogy a cseh rendek minden jogát és kiváltságát megtartja és tekintetbe veszi az ország régi szokásait és viszonyait. E kötelezettség értelmében Csehország megtartotta belső autonómiáját. Az országban változatlanul megőrizték funkcióikat a helyi rendi gyűlések, a cseh közigazgatási szervek. A kerületek élén a cseh nemesek által választott hetmanok álltak. A nemesség továbbra is döntő szerepet töltött be az államapparátus többi láncszemében. A cseheknek megígérték, hogy tiszteletben tartják politikai és vallási függetlenségüket.

De Ferdinánd nem tartotta be ígéreteit. Az osztrák hatóságok már az ő uralkodása alatt súlyos adókkal és a kereskedelem elé gördített akadályokkal ártottak Csehország gazdasági fejlődésének. Kimerítették anyagi erőforrásait, és arra törekedtek, hogy a többi leigázott országhoz hasonlóan Csehország is a Habsburgok pénzügyi és katonai erőforrása legyen. A lakosságra igen gyakran vetettek ki rendkívüli adókat. A cseh területek fizették a legnagyobb adóösszegeket, és az adókivetés itt jóval magasabb kulcs szerint történt, mint Ausztriában. A behajtott összegek nagyobb részét kivitték Csehországból. A társadalmi harc összefonódott a nemzeti küzdelemmel, ugyanis egyre nőtt a német földesurak és a német városi patríciusok száma. Ferdinánd uralkodása idején a csehországi katolikusok különösen nagy pártfogásban részesültek. A protestánsokat a király nem szívelte; különösen a „cseh testvérek" gyülekezeteit üldözték a Habsburgok.

Ferdinánd a csehek politikai jogainak megsemmisítésére tört. Már 1528-ban megtiltotta, hogy a nemesek kerületi gyűléseit és az országgyűlést az ő engedélye nélkül egybehívják; igyekezett éket verni a nemesek és a városi polgárok közé, hogy elejét vegye a Habsburg-politika elleni közös harcuknak.

Súlyos helyzetbe kerültek a királyi (vagyis közvetlenül a királytól függő) városok — az ország legfejlettebb városai —, amelyek fokozatosan elveszítették politikai jelentőségüket.

Röviddel azután, hogy Csehország a Habsburg-monarchia kötelékébe került, a tiltakozás helyi parasztmozgalmak formáját öltötte. Hosszan tartó forrongás tört ki Radoušovban (1530—1533). 1532—1534-ben a Domažlice környéki határmenti falvakban élő chodok (határőrvidék lakói) megmozdulása jelezte a növekvő elégedetlenséget. A harmincas években az „ősi jog" védelmében felkelések törtek ki a prachnói, litoměřicei, poděbradi kerületekben.

A Habsburgok nemzeti és vallási elnyomó politikája váltotta ki Csehország 1547. évi nagy felkelését, amelynek központja Prága volt. A felkelés közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Ferdinánd megpróbálta a cseheket is felhasználni a Habsburgok és a német protestánsok háborúskodásában. Katonákat és pénzt követelt a csehektől a német protestáns fejedelmek schmalkaldeni szövetsége ellen folytatott harcához. A cseh rendek képviselői elutasították a király követelését, és március 19-re Ferdinánd engedélye nélkül összehívták az országgyűlést Prágába. Az országgyűlésen 57 pontból álló panaszt fogalmaztak meg és terjesztettek a király elé. Ez lett egyszersmind a felkelés programja. A felkelés első szakaszában sok feudális úr is részt vett a mozgalomban, bár a fő szerepet ekkor is a királyi városok lakói vitték. A felkelők táborán belüli társadalmi ellentétek az 57 pontban is tükröződtek: a panaszok nagy része a polgárság és a földesurak kiváltságainak védelmét célozta. Szó volt az országos bíróságok, az országgyűlések, a kerületi nemesi gyűlések szervezetéről; egyes politikai jellegű pontok szélesebb körű, az egész nemzetet érintő követeléseket is tartalmaztak. Ilyen volt a rendek királyválasztási jogának meghagyását követelő pont (amely félreérthetetlenül a Habsburgok ellen irányult), továbbá az a követelés, hogy a király tartsa tiszteletben a királyság ősi jogait, és ne vállaljon semmiféle kötelezettséget a római pápával szemben. A rendek képviselői határozottan visszautasítottak minden olyan törvényt, amely ellentétben volt a csehek ősi kiváltságaival. Az 57 pont osztálykorlátai abban is megnyilvánultak, hogy a parasztság és a városi plebejusok közvetlen szükségletei és jogai egyáltalán nem szerepeltek a követelések között. A program mindössze egy helyen szólt arról, hogy tiszteletben kell tartani a chodok ősi jogait. Ez a követelés azonban a parasztságnak csak egy számbelileg elenyésző részét érintette, és ez is csupán azért került be a pontok közé, mert a mozgalom vezetői a chodokat igyekeztek megnyerni a felkelés katonai bázisának.

A márciusi országgyűlés azt is elhatározta, hogy követeléseinek védelmére meghirdeti a népfelkelést. Ezután megválasztotta az ország hetmanjait. A prágai polgárság felső rétege, amely néhány nemessel együtt a felkelést vezette, ha meghirdette is a toborzást, várakozó álláspontra helyezkedett, és arra törekedett, hogy fegyveres harc és tömegmozgalom nélkül csikarjon ki engedményeket a királytól. Ez lehetővé tette, hogy Ferdinánd erőt gyűjtsön a felkelés elfojtásához. A király megígérte a régi kiváltságok visszaállítását, s ezzel elérte, hogy a nemesség többsége — amely félt a prágai plebejusok és a környékbeli parasztok mozgalmától — elpártolt a felkeléstől. A nemesség árulása közrejátszott abban, hogy a prágai városi vezető réteg megingott.

1547 április végén fordulat történt a schmalkaldeni háborúban, mégpedig a császár javára. Ennek hírére a cseh felkelés vezetői elvesztették fejüket, elhatározták, hogy visszahívják a korábban a német protestánsok táborába küldött csapataikat, és a tárgyalások megkezdése végett követeket küldtek Ferdinándhoz. Amikor pedig e lépéseik miatt a prágai plebejusok forrongani kezdtek, megnyitották a város kapuit a királyi csapatok előtt. A katonaság feldúlta a külvárosokat. Július elején, a vezetők felhívásai ellenére, összecsaptak a városiak és a császári katonák. Ebben a harcban a dolgozó rétegek vettek részt, amelyek a legkövetkezetesebben fejezték ki a cseh nemzeti érdekeket. Július 5—6-án tört ki a prágai néptömegek fegyveres felkelése a király és az idegen katonaság ellen. A környező falvakból több ezren gyűltek össze a prágaiak megsegítésére. A néptömegeknek ezt a felkelését azonban, amely csak epizódnak bizonyult, könnyűszerrel leverték. A XV. századi parasztháború megismétlődésétől rettegő gazdag városi polgárok és nemesek passzív taktikája, amely megakadályozta a tömegek cselekvőbb részvételét, fő oka volt az 1547. évi felkelés vereségének.

A prágai felkelés Ferdinándnak ürügyet szolgáltatott a Habsburgok dinasztikus jogainak kiterjesztésére és a cseh tartományok jogainak további csorbítására. A Habsburgok uralmát Csehországban örökletesnek nyilvánították. Ferdinánd a felkelők fölött aratott győzelmét emellett a nemesség és a városi polgárság közötti széthúzás fokozására is igyekezett kihasználni, hogy így

mindkét réteget könnyebben szoríthassa engedelmességre. A vereség legsúlyosabb következményét a városi polgárságnak kellett elviselnie. Négy város — Prága, Plzeň, České Budějovice, Ústí nad Labem — kivételével (az utóbbi három város nem vett részt a felkelésben, mert a városi elöljáróságban németek voltak többségben) az összes városokat megfosztották országgyűlési képviseletüktől. A király javára minden földbirtokukról le kellett mondaniuk, és hatalmas hadisarcot fizettek. A városi önkormányzatot megnyirbálták: minden fontos ügyet királyi ellenőrzés alá helyeztek. A felkelés leverése után erőteljesebbé vált a német földesurak, nagykereskedők és vállalkozók behatolása az országba.

Megindult a radikális vallási szekták tagjainak üldözése. A „cseh testvérek" gyülekezeteit betiltották, templomaikat pedig átadták a katolikusoknak vagy a kelyheseknek.[1] 1548-ban elrendelték, hogy a „cseh testvéreknek", ha nem pártolnak el hitüktől, el kell hagyniuk az országot.

Kezdetben a felkeléshez csatlakozott cseh nemesurak többsége ellen azonban Ferdinánd nem alkalmazott megtorló intézkedéseket, mert rájuk akart támaszkodni a cseh nemzeti szabadságmozgalom visszaszorításában. A nemesség megtarthatta régi jogait.

A Habsburgoknak mégsem sikerült elfojtani a cseh nép függetlenségi vágyait, nem sikerült megtörni elszántságát, hősiességét, ellenálló erejét abban a harcban, amelyet a nemzeti elnyomás kegyetlen politikájával szemben folytatott.

A FEUDÁLIS REAKCIÓ ERŐSÖDÉSE, CSEHORSZÁG GAZDASÁGI HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

A XVI. század második felében és a XVII. században az ország gazdasági helyzete, az „árforradalom" és a városi lakosság számának növekedése a belső és külső piaccal kapcsolatban álló majorsági gazdaságok fejlődését eredményezte. A búza, a rozs, a hús és más élelmiszerek ára megkétszereződött. Csehországból Szászországba, Lausitzba, Bajorországba, Ausztriába szállítottak gabonát. A mezőgazdasági termékekért a belső és külső piacokon kapott magas árak, a majorsági szántók területének növekedése, a piacra termelt mezőgazdasági termékek mennyiségének emelkedése következtében hevesebbé vált a harc a földért. A földesurak egyre gyakrabban foglalták el a közföldeket és a jobbágytelkeket; igaz ugyan, hogy ez a folyamat csak később, a harmincéves háború után teljesedett ki. Egészében véve tehát folytatódott a feudális nagybirtokok növekedése. A Smiřici uraság birtokában 6 város, 22 mezőváros, 478 falu volt, összesen 56 000 jobbággyal. Birtokaikon 3500 szarvasmarha, 1000 igásló, 15 000 juh legelt. Morvaországban hatalmas földbirtokai voltak a Žerotín- és a Liechtenstein-családnak. A földesúri birtokokon növekedett a piacra termelt mezőgazdasági cikkek mennyisége, fokozódott a nemesek vállalkozói tevékenysége.

A megnövekedett területű majorsági szántók nagy részén gabonát, főleg sörfőzéshez szükséges gabonát termeltek. Országszerte rengeteg uradalmi sörfőzde épült. A földesurak monopoljogot szereztek a gabonasörrel való kereskedésre, és előírták, hogy a paraszt csak saját földesuránál vehet sört. A majorsági gazdaságok árutermelésének növekedését mutatta a haltenyésztés további fejlődése is. A XVI. század második felében Csehországon a „halastóépítési láz" újabb hulláma vonult végig. Már több mint 78 000 halastó volt az országban. Fejlődött a juhtenyésztés, a marhakereskedelem s a tejtermékekkel és a fával folytatott kereskedés is. A majorsági gazdálkodás minden ágának fejlődése újabb kötelezettségeket rótt a jobbágyokra. Sok helyütt a parasztokat megfosztották jó néhány régi joguktól. Most már csak a földesúr malmában őröltethették meg

[1] Kelyheseknek nevezték azokat, akik a huszita felkelés korából még megőriztek bizonyos szertartásbeli eltérést a katolikus egyháztól (például két szín alatt áldoztak), de egyébként elismerték a katolikus egyházhoz való tartozásukat. — *A kiadó.*

Bányászok
Freskórészlet a příbrami székesegyházból. 1583. Rajz

gabonájukat, csak az ő birtokának határain belül adhatták el termékeiket. A bíráskodás továbbra is a földesurak kezében maradt. A kormányzat segítségére volt a feudális birtokosoknak a parasztokkal szembeni jogaik növelésében. 1575-ben az országgyűlés megtiltotta, hogy a parasztok az erdőkben vadásszanak, az urasági birtokokon halat fogjanak. Folytatódott a parasztság röghözkötésének folyamata. Egyre nagyobb lett a robot. A majorsági árutermelő gazdaság legelterjedtebb típusa a parasztság kizsákmányolásának régi, feudális módszerein alapult.

A kisnemesi gazdaság nem tudott versenyezni a mágnások gazdaságaival. A feudális nagybirtokosok, különösen az ország déli részén, fokozatosan megszerezték a kis- és középnemesség birtokait. A kisnemességnek az 1618—1620-as évek Habsburg-ellenes küzdelmeiben való tevékeny részvételét elsősorban éppen e réteg gazdasági romlása magyarázza.

A XVI. század második felében a csehországi ipar és kereskedelem fejlődésében új jelenségek mutatkoztak. A bányászat és a kohászat technikáját nagy lépéssel vitték előre a XVI. század végén az első kohók, amelyek számottevően emelték a munka termelékenységét. A bányászatban és a kohászatban az addiginál sokkal nagyobb mértékben alkalmaztak bérmunkaerőt. Habsburg-pártfogással fokozódott a külföldi tőke behatolása Csehországba. A Fuggerek, a Welserek és a többi nagy német kereskedő- és vállalkozó cég Csehország ásványkincseinek megkaparintására törekedtek.

Jelentős haladás történt az építőiparban. A nagyvárosokban egyre több kőház épült. A XVI. század második felében a városokban megnőtt a céhen kívül álló iparosok száma. A könyvnyomtatás fejlődése fellendítette a papírkészítést.

A tőkés viszonyok első csíráinak meglétére mutatott, hogy egyes vidékeken nagyot fejlődött a háziiparszerűen űzött vászonkészítés. Kirajzolódtak a szétszórt manufaktúra rendszerének körvonalai; már a nyersanyagot is a kereskedő — a kereskedelmi tőke tulajdonosa — szállította az otthon dolgozó parasztoknak, és felvásárolta munkájuk termékeit. A céhszervezeten kívül álló nyomdászat ugyancsak új típusú, a bérmunka alkalmazásán alapuló termelési ágként alakult ki. A termelés tőkés formái különösen a bányászatban fejlődtek.

Csehországban azonban ebben az időben nem voltak kedvezőek a feltételek a tőkés termelés kibontakozásához; a létrejött első kapitalista elemek meglehetősen gyorsan elsorvadtak. Bár a helyi piacok bővültek, a belső cseh piac egészében véve még rendkívül gyenge volt. A XVI. század második felében már a nagy földrajzi felfedezéseknek Csehországra kedvezőtlen hatása is érezhető volt. Csehországnak nem volt saját tengeri kijárata, s ezért nem tudott közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat fenntartani az ázsiai, amerikai stb. országokkal. Az európai kereskedelmi útvonalak áthelyeződése káros hatással volt a cseh tartományokra; ez utóbbiak elveszítették a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kereskedelemben addig betöltött szerepüket. A XVI. század végén megkezdődött Csehország gazdasági hanyatlása. Visszaesett — mégpedig nem kismértékben — az ezüstbányászat. A városok és a nemesség között a kereskedelmi jogokért folytatott hosszan tartó küzdelem a városok vereségével végződött. A cseh feudális urak 1545-ben jogot nyertek arra, hogy saját szükségleteik fedezésére vámmentesen hozzanak be az országba külföldi árucikkeket, s ez súlyos károkat okozott a cseh iparnak és kereskedelemnek. A XVI. század és a XVII. század eleje a földesúri városok és mezővárosok virágkora volt. Iparuk és kereskedelmük fellendülése súlyos kihatással volt a királyi városok gazdasági életére. Egyre jobban gátolta az ország gazdasági fejlődését a röghözkötés további térhódítása, mivel akadályozta a lakosságnak

a városokba áramlását; pedig a városi iparban nagy volt a munkaerőhiány. A földesuraknak az a követelése, hogy a parasztok minden szükségleti cikket csak az ő birtokaikon vásárolhassanak meg, ugyancsak hátráltatta a városok gazdasági fejlődését. Nagy akadályt jelentett a Habsburgok csehellenes politikája is: az osztrák uralkodóház a német ipari vállalkozókat, kereskedőket és patríciusokat támogatta a cseh nemzeti érdekek ellenében. Visszavetették az ország gazdasági fejlődését a Habsburgoknak fizetett nagy összegű adók is. Az 1547. évi felkelés leverése után jelentősen megnőtt az adóteher. 1552-ben felemelték az egyenes adót: az ingatlan vagyon minden ezer kopája[2] után 12 krajcárt kellett fizetni. 1567-ben bevezették a kapuadót. Súlyos teherként nehezedett a lakosságra a „török" adó, amelyet a törökellenes háborúk kiadásainak fedezésére szedtek. Sokszor vetettek ki a lakosságra rendkívüli adókat is.

A TÁRSADALMI ÉS NEMZETI HARC FOKOZÓDÁSA A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A robotmunkán alapuló földesúri nagybirtok fejlődése rendkívül kedvezőtlen hatással volt a földhözkötött jobbágyok gazdaságára. A földesúri szolgáltatásoktól és az állami adók elviselhetetlen terheitől agyonnyomorított parasztgazdaságok többé már nem voltak fejlődőképesek. A cseh falunak mindennapos látogatói lettek a járványok, aszályok, az egész országot sújtó óriási éhínségek.

A XVI. század végétől kezdve ismét erősödött az antifeudális parasztmozgalom és a városi plebejusok harca a földesurak és a patríciusok ellen. Gyakoriak voltak a parasztmegmozdulások. 1569-ben forrongások kezdődtek Petr Vok z Rožmberka földesúr halgazdaságában. 1575-ben a příbrami és a rožmitali uradalmakban került sor forrongásokra. A dél-csehországi hlubokái uradalomban 1580-ban a parasztok megtagadták a robot és más feudális szolgáltatások teljesítését; a parasztok mozgolódásai a XVI. század végén és a XVII. század elején is folytatódtak. Különösen gyűlöletesek voltak a parasztok szemében az új adók és szolgáltatások. Ezek a mozgalmak, ha helyi jellegűek voltak is, azt mutatták, hogy a parasztság körében most is működtek azok az erők, amelyek a fennálló rend megváltoztatására törekedtek.

Erőteljesek voltak a bányászmozgalmak is, különösen Kutná Horában, ahol sok szökött jobbágy dolgozott. A bányamunkások tiltakoztak a bányákban uralkodó rendkívül nehéz munkafeltételek ellen, és a földesurak azon kísérletei ellen, hogy a kormány támogatásával visszaszerezzék szökött jobbágyaikat. A kormányzat kénytelen volt új bányaügyi szabályzatot életbe léptetni, amely szerint a bányászok szabad embereknek tekintendők, és rájuk nem érvényesek a szökött jobbágyok visszaadására vonatkozó országgyűlési határozatok. A XVII. század elején más termelési ágakban is gyakoriak voltak a céhlegények megmozdulásai.

A XVI. század második felében és a XVII. század elején erősödött a csehek nemzeti öntudata. A cseh nemesek az országgyűlésen már 1564-ben kimondták, hogy a királynak nincs joga Csehországban idegeneknek nemesi címet adományozni. Hevesebb lett a harc a cseh és a német nyelv használata körül is. A királyi hivatalokban a cseh nyelv mellett a német nyelvet is használták. 1615-ben az országgyűlés külön törvényt hozott a cseh nyelv védelméről. A törvény kimondta, hogy városi polgárjogot csak a cseh nyelvet ismerő személyek kaphatnak, s hogy a bíróságokon csak a cseh nyelvet szabad használni. Olyan nyomdákat létesítettek, amelyekben kizárólag cseh nyelvű könyveket nyomtattak.

Heves harc dúlt az említett időszakban a vallási kérdések körül is. A Habsburgok erélyesen védelmezték a római katolikus egyházat és az ellenreformációt. Csehországban a reformáció mér-

[2] 1 kopa — 60 darab. — *A kiadó.*

sékelt nemesi-polgári irányzata mellett a nemzeti hagyományokat elevenen őrző „cseh testvérek" szervezetei és a társadalmi egyenlőséget hirdető anabaptista szekták is működtek. A Habsburg-hatóságok kíméletlenül üldözték a cseh protestánsokat, bármely irányzathoz tartoztak is. Sokszor megparancsolták a cseheknek, hogy — vagyonelkobzás és száműzetés terhe mellett — tagadják meg protestáns hitüket. 1556-ban I. Ferdinánd behívta Csehországba a jezsuitákat, akik azután itt a Habsburg-dinasztia elszánt védelmezőiként működtek, minden eszközzel igyekeztek előmozdítani a Habsburg-uralom megszilárdítását, és tűzzel-vassal harcoltak a cseh nép függetlenségi mozgalma ellen.

Az ellenreformációval folytatott harcukban a cseh lutheránusok és a „cseh testvérek" 1575-ben kidolgozták a közös „cseh hitvallást", amely szükségesnek nyilvánította a protestáns egyház bizonyos belső önállóságát, s azt a jogát, hogy saját konzisztóriuma legyen ügyeinek általános intézésére. A Habsburgok nem akarták elismerni a csehországi protestáns egyház autonómiáját. II. Rudolf király (1576—1611), aki egész életében a spanyolok és a jezsuiták befolyása alatt állt, megtagadta a vallási türelemlevél kibocsátását. De amikor a cseh rendek fegyveres felkeléssel fenyegetőztek, 1609-ben mégis kénytelen volt aláírni a „Felséglevelet", amely jóváhagyta az 1575. évi „hitvallást". A cseh protestánsok jogot kaptak vallásuk szabad gyakorlására, nyilvános istentiszteleteket rendezhettek, templomokat és iskolákat tarthattak fenn. A prágai egyetem vezetése a protestánsok kezébe került. Ezek azonban csak kényszerű, időleges engedmények voltak, amelyeket II. Rudolf nem szándékozott véglegesíteni.

Eközben a Habsburg-dinasztián belül tovább folytatódtak a viszályok, amelyek 1608-ban nyílt összecsapássá érlelődtek Rudolf és fivére, Mátyás között. A testvérek idegen katonák segítségével harcoltak egymás ellen; a zsoldosok úgy viselkedtek Csehországban, mint meghódított területen: fosztogatták és sanyargatták a lakosságot. A katonák rablásaira válaszul a prágai iparosok fegyvert ragadtak és megakadályozták, hogy az idegen katonák bevonuljanak Prágába. A felkelés folyamán a prágai plebejusok szembefordultak a katolikus főpapokkal is, megostromolták a gyűlölt kolostorokat és néhányat leromboltak. II. Rudolf 1611-ben lemondott a cseh trónról. Utóda, Mátyás (1611—1619), kénytelen volt forma szerint megerősíteni a „Felséglevelet", de valójában a legkülönbözőbb ürügyekkel megszegte az abban foglalt elveket. Mátyás tovább folytatta a csehellenes politikát és a protestánsok üldözését. Sok városban és faluban a jezsuiták és a katolikus papok erőszakkal bezárták a protestáns templomokat. 1617-ben a király a jezsuita neveltetésű Stájerországi Ferdinándot jelölte ki utódjául. Ez a körülmény, továbbá a vallási zaklatások voltak a kiváltó okai annak a hatalmas Habsburg-ellenes megmozdulásnak (1618), amellyel a harmincéves háború megindult.

AZ 1618. ÉVI HABSBURG-ELLENES MOZGALOM ÁLTALÁNOS OKAI

A Habsburg-ellenes megmozdulást közvetlenül megelőző időkben Csehországban olyan ellenzéki mozgalom alakult ki, amely társadalmi összetételét és érdekeit tekintve rendkívül sokrétű volt. Az 1618. évi cseh mozgalom általános okai összefüggtek a XVI. század végén az országban megindult, fent vázolt gazdasági és politikai átalakulásokkal. A cseh nemesség sehogyan sem tudott alkalmazkodni az új gazdasági viszonyokhoz. Az idegen származású nemesség fokozatosan kiszoríttota a cseh nemeseket az udvari szolgálatból és az állami hivatalokból. A polgárság elégedetlenségét növelte az adók gyors emelkedése, a kormányzatnak a polgárság szempontjából kedvezőtlen gazdaságpolitikája, a „második jobbágyság" térhódítása, a városi polgárság politikai jogainak alapos megnyirbálása. 1618-ban éppen ezek a rétegek mozdultak meg — elsősorban a nemesség. A Habsburgok szolgálatában álló főnemesek kivételével a cseh lakosság valamennyi rétegét sértette és felháborította a Habsburgok csehellenes, katolikus párti politikája, a cseh nyelv

és a cseh kultúra üldözése. De mivel a nemesség nem volt hajlandó támogatni a parasztok antifeudális követeléseit, a cseh nép túlnyomó többsége nem vett tevékenyen részt az 1618—1620-as évek eseményeiben. A cseh népnek a reakciós Habsburg-uralom ellen a XVI. század második felében és a XVII. század elején folytatott harca lényegében az európai katolikus reakció erői elleni küzdelem volt. A harmincéves háború megindulásakor a cseh Habsburg-ellenes mozgalom nemzeti harca nemzetközi jelentőségűvé vált.

A RENESZÁNSZ CSEH KULTÚRA

Az a nagy népi mozgalom, amely tetőpontját a huszita háborúkban és az ezeket követő XV—XVI. századi társadalmi mozgalmakban érte el, mély nyomokat hagyott a cseh kultúra történetében. Husz és Žižka korának dicső forradalmi eseményeit a nép megőrizte emlékezetében. Ennek hatására erősödtek meg a nemzeti hagyományok a kultúra minden területén, fejlődött ki a cseh nyelv szeretete, a „jó csehek" iránt érzett tisztelet (azokat nevezték „jó cseheknek" akik a latinnal és a birodalom német nyelvével szemben szívükön viselték az anyanyelv védelmének és fejlesztésének ügyét). A XVI. század a cseh szépprózа „aranykora" volt. A huszitáknak az egyházi és feudális reakció ellen vívott hősi harca más európai országokban is nagy visszhangra talált, és nagy hatással volt a németországi és svájci reformációs mozgalom fejlődésére. Csehország sem maradt ki e forradalmi korszak nagy, közös szellemi áramlataiból. Prága és más cseh városok szoros kapcsolatban álltak a humanizmus és a reformáció vezető központjaival. A prágai egyetem már a XV. században az antik irodalom és filozófia tanulmányozásának egyik fő központja lett.

A tisztán klasszikus irányzat mellett, amelyet Bohuslav z Lobkovíc, Stanislav Thurzó, Augustín z Olomouca képviselt, a cseh humanizmusban kialakult egy másik, a nemzeti nyelvvel és kultúrával szorosabb kapcsolatban álló irányzat is. A XV. század végén és a XVI. század elején számos cseh nyelvű jogtudományi munka jelent meg. Ctibor Tovačovský z Cimburka, Poděbrad György király egyik legbizalmasabb embere, összeállította a morvaországi szokásjog törvénygyűjteményét, a „Tovačovcei könyvet" (1481). A régi nemesi családból származó Ctibor a jogi hagyományt az arisztokrácia szempontjának és érdekeinek megfelelően foglalta írásba. Más, demokratikus szellemben fogant Viktorín Kornél ze Všehrd († 1520) „Kilenc könyv a cseh föld jogairól, bíróságairól és nemesi birtokkönyveiről" című műve. Ez a szokásjog-gyűjtemény számos fontos adatot tartalmaz Csehország társadalomtörténetére vonatkozóan.

A XVI. századi kiterjedt történelmi irodalmat is a kor eleven érdekei szövik át. A legtöbb történelmi munka a közelmúlt viharos eseményeivel foglalkozik. Bartoš Písař „Prágai krónika"-ja[3] például I. Habsburg Ferdinánd cseh trónra jutásának körülményeivel ismertet meg. Sixt z Otterdorfu azt a harcot írja le, amelyet a cseh rendek az 1546—1547-es években folytattak a király ellen. Martin Kuthen hazafias szellemű műveket írt „A cseh föld krónikája" és „Žižka krónikája" címmel. A történelmi munkák nagyobb része a „cseh testvérek" mozgalmával függött össze, de sokan olvasták a Václav Hájek z Libočan katolikus szellemben megírt „Cseh krónika"-ját is, eleven stílusa és a cseh régmúlt időkből vett, élénk képzelettel megírt történetei miatt.

Jellegzetes XVI. századi műfaj volt az útleírás is. Különböző országokban, főleg keleti országokban tett utazásokról számoltak be az írók — demokratikus egyházi szervezetek tagjai —, akik vallási tanaik igazolását keresték a távoli országokban. Így például Martin Kabátník a XV. század kilencvenes éveiben a „cseh testvérek" gyülekezetének megbízásából írta meg „Utazás Csehországból Jeruzsálembe és Egyiptomba" című könyvét.

[3] „Könyv egyeseknek mások fölé való emeléséről, vagyis krónika az 1524. évi prágai felkelésről". — *A kiadó.*

A reneszánsznak hatalmas fegyvere volt a nyomtatott könyv. Csehországban a könyvnyomtatás már a XV. században elterjedt.

E korszak híres nyomdászai tudósok, írók és fordítók voltak egyszemélyben. A cseh reneszánsz jellegzetes alakja volt például Mikuláš Konáč (†1546); ő fordította cseh nyelvre Lukianosz „Beszélgetései"-t és Aeneas Silvius Piccolomini „Csehország történeté"-t.

A XVI. század második felében működött Jiří Melantrich Rožd'alovický, a kiváló cseh fordító és nyomdász. Rengeteg különféle tárgyú cseh, német, latin és görög nyelvű könyv került ki nyomdájából. Melantrich kiadványait, szépség és tipográfiai tökély tekintetében teljes joggal egy sorba állíthatjuk a híres reneszánsz könyvnyomdászok — Aldus Manutius és Elzevier — kiadványaival.

Még jelentősebb alakja volt ennek a kornak Melantrich veje, ügyének folytatója, Daniel Adam z Veleslavín (1546—1605). Veleslavín tudós és fordító volt, mestere a cseh prózának. A cseh reneszánsz utolsó szakaszát „Veleslavín korának" is szokták nevezni. Veleslavín molnár fia volt, a prágai egyetemen tanult (később ennek az egyetemnek történelmi tanszékén tanított). 1576-ban abbahagyta a tanítást és a kiadói tevékenységnek szentelte életét. Melantrich halála után örökölte a nyomdát, amelyet azután kibővített és nagyszerűen vezetett. A „prágai főtipográfus" kiadványainak nagy száma, szép kiállítása, rendkívüli gondossága és pontossága messze az ország határain túl is híressé tette Veleslavín nevét. Veleslavín gondozásában jelent meg A. Guagnini cseh nyelvre lefordított híres „Moszkvai krónika"-ja is. Veleslavín legfontosabb tudományos munkája az oktató célzatú „Történelmi kalendárium" volt (1578—1590). Veleslavín ezenkívül cseh—latin és négynyelvű szótárt, jogi kézikönyvet stb. is szerkesztett.

A XVI. századi cseh kultúra legfontosabb jelenségei a „cseh testvérek" gyülekezetének tevékenységével függenek össze. Demokratikus szekta volt ez, visszfénye a táboriták korában bekövetkezett nagyszerű szellemi fellendülésnek. A „cseh testvérek" gyülekezete, amelyet még a XV. században alapított egy Petr Chelčický nevű elszegényedett lovag, megtagadta az államhatalom szerveiben való tevékenységet, a bíróságnak, a rendőrségnek való engedelmeskedést, a katonai szolgálatot stb. Mivel a „cseh testvérek" gyülekezete társadalmilag nem volt egyöntetű, a tagok között belső harc folyt, amely Chelčický közvetlen utódainak halála után kiéleződött.

Fokozatosan felülkerekedett a mérsékelt irányzat, amelynek fő képviselői tudósok voltak — Prokop, Lukáš, Vavřinec Krasonický, a prágai egyetem baccalaureusai. A keresztény életideálért folytatott harcuk egyik fő eszközének a nyomtatott könyvet tekintették. A gyülekezet tagjai közt sok író, fordító és tudós volt. Héber és görög nyelvről csehre fordították a Bibliát (ez a fordítás volt a híres Kralicei Biblia). Ezt a mintaszerű fordítást a „cseh testvérek" gyülekezetének nyolc tagja készítette, a „cseh testvérek" kiváló vezetőjének, Jan Blahoslavnak (1523—1571) a kezdeményezésére.

Jan Blahoslav síkraszállt a vallási türelem és a humanizmus elveiért, amelyeket Petr Chelčický tanai tartalmaztak az emberek közti egyenlőség elveivel együtt. Blahoslav szükségesnek tartotta, hogy a „cseh testvérek" tagjai magasabb műveltséget szerezzenek. Fontos feladatként jelölte meg a cseh nyelv ápolását; ő maga is kiváló stiliszta volt; 1571-ben kiadott „Cseh nyelvtan"-a mindmáig nem vesztette el jelentőségét. Fontos szerepe volt Blahoslavnak „A cseh testvérek története" című nagyszabású mű megalkotásában. Mindezeken felül Jan Blahoslav a „cseh testvérek" zenekultúrájának egyik legnagyobb teoretikusa és művelője volt. 1561-ben megjelentette „A cseh testvérek énekeskönyvé"-nek (egyházi énekek gyűjteményének) új kiadását. Két zeneelméleti művet is írt.

A „cseh testvérek" által létrehozott kiterjedt iskolahálózat a cseh lakosság széles rétegeit ölelte fel. Ezekben az iskolákban anyanyelven folyt az oktatás. A „cseh testvérek" mozgalmán belül uralkodó általános „őskeresztényi" szellemnek megfelelően a tanulók között nem tettek

rendi megkülönböztetést. Az iskolásoknak fizikai munkát is kellett végezniük. Mindezek következtében a „cseh testvérek" iskoláinak népszerűsége messze túlnőtt a szervezet keretein. Az iskolákban rengeteg olyan gyermek tanult, akiknek szülei nem tartoztak közvetlenül a „cseh testvérek" szervezetéhez.

A „cseh testvérek" nevelési eszméinek legkiválóbb harcosa a zseniális Jan Amos Komenský volt (1592—1670).

Komenský Morvaországban született és a heidelbergi egyetemen tanult. Hazatérése után Přerovban és Fulnekben vezette az iskolaügyet. A fehérhegyi csata után, az üldözések éveiben Komenskýnek rejtőznie kellett, majd pedig kénytelen volt elmenekülni Csehországból. Ugyanezekben az években lett Komenský a „cseh testvérek" szervezetének egyik vezetője. Lesznóban, egy lengyel városkában telepedett le, s itt összesen 28 évet töltött. Komenský nagy jelentőségű művei közül „A világ labirintusa és a szív paradicsoma" című filozófiai értekezés volt az első (1631); ez a mélyen vallásos mű keserű és éleslátásra valló társadalombírálatot tartalmazott. Komenský Lesznóban írta legfontosabb filozófiai és neveléstudományi munkáit: „Nagy oktatástan", „A nyelvekhez vezető nyitott ajtó" (reserata) és az ehhez vezető „Előcsarnok", „Fizika", „Az általános bölcsesség előfutára" című műveit stb. (a cseh gondolkodó műveinek első gyűjteményes kiadása Hollandiában jelent meg 1657-ben). Ezek a művek európai hírnevet szereztek Komenskýnek. Magyarországi utazása idején írta „A látható világ képekben" című gyermekeknek szóló híres művét.[4]

Jan Amos Komenský
Jürgen Ovens festménye

Jan Amos Komenský munkásságának jelentősége messze túlnőtt a „cseh testvérek" működésének keretein. Komenský az újkori neveléstudomány atyja.

Bár Komenský nevelési eszménye még a keresztény vallás köntösében jelenik meg, semmi aszketizmus nincs már benne. Tartalmát tekintve teljesen világi, földi, humanista jellegű. Komenský világnézetének alapja a világmindenség egységének eszméje. Az ember nem véletlen vendég a természet világában, hanem része a természetnek és egyúttal „mikrokozmosz" is, vagyis egy kis rész, amely magában hordozza az egészet.

Megismerésünk, mondja Komenský, a dolgok képe, tükröződése, mint a tükörkép, vagy mint a viaszban maradt nyom. Az értelem semmi olyant sem tartalmaz, ami ne lett volna előbb az érzékekben. Ezért minden tudás kiindulópontja a megfigyelés, a tapasztalás. A tudásnak azonban egyetemesnek kell lennie, vagyis mindent fel kell ölelnie, ami a világban létezik. És az ember képes is erre, mert természetes adottságai a legnagyszerűbb lehetőségeket rejtik magukban. Csak a család, az állam és az egyház tökéletlensége akadályozza, hogy az ember elérje az örök boldogságot. E tökéletlenség leküzdésének eszköze, hogy az embert harmonikus lényként neveljék. A nevelés célja az erkölcsi és vallási fejlesztés, de ezt a célt az értelem fejlesztésével, a világ külső megismerésével lehet elérni.

[4] Komenský II. Rákóczi György, ill. Lorántffy Zsuzsanna meghívására 1650—1654-ben a sárospataki főiskolán tanított. „A nép boldogsága" című művében itteni tapasztalatai alapján vázolta fel az állam ideális berendezését. — *A kiadó.*

Komenský nézetei a leghatározottabban szemben állnak a skolasztikus oktatási rendszerrel, amelyet a protestantizmus érintetlenül hagyott. Komenský elveti az elvont latin bölcsességek bemagolását. A nevelőnek fejlesztenie kell a tanuló érzékeit, minden dolgot szemléletesen kell bemutatnia, mert hiszen az emberek tévelygései abból erednek, hogy megtanulják a dolgok neveit, anélkül, hogy értenék lényegüket. Ugyanilyen veszélyes az ember személyiségének helyes fejlesztése szempontjából az oktatásban alkalmazott durva erőszak. A nevelő feladata az, hogy megnyissa az utat a tanuló természetes képességeinek szabad kifejlődéséhez. Fegyelemre szükség van, de a fegyelmezésben csak minimális kényszert szabad alkalmazni.

Komenský azt hirdette, hogy az ifjakat, rendi hovatartozásuktól és szociális helyzetüktől függetlenül, egyforma elvek szerint kell oktatni. A leányok ugyanúgy tanulhatnak az iskolában, mint a fiúk. Komenský, anélkül, hogy kisebbítette volna a természetes képességek fontosságát, rámutatott a közösség nagy jelentőségére az iskolai nevelésben. Tökéletlennek nyilvánította az egyéni oktatás módszerét, amely akkoriban az iskolákban uralkodott. Ennek helyébe az osztályok és tanórák szerint történő oktatást állította, s ezt részletesen kidolgozta. A nagy cseh pedagógus nézetei szerint az iskolának nemcsak szellemileg kell fejlesztenie növendékeit, hanem testileg is, a tanulókat munkaszeretetre kell nevelnie és meg kell tanítania őket dolgozni. Komenský, bár elismeri az ókori nyelvek tanulásának szükségességét, ezeket csak a tudás elsajátítására és átadására szolgáló eszköznek, nem pedig a tudás alkotórészének tekinti.

Jan Amos Komenský nevelési rendszerének számos része elavult, de a reneszánsz kori nagy cseh pedagógus legfontosabb eszméi a neveléstudomány maradandó részét alkotják és jelentőségük az idő múltával sem csökken.

A XVI—XVII. századi Csehország szellemi életében fontos szerepet töltött be a színjátszás. Míg a királyi udvarban és a gazdag mecénások kastélyaiban Terentius és Plautus klasszikus komédiáit adták elő, a népi dráma, még ha kezdetleges kompozíciójú és vaskos nyelvezetű volt is, sok esetben az eleven társadalmi és erkölcsi problémákkal foglalkozott. A népi színielőadások külső körülményei igen kezdetlegesek voltak. Prágában a terek kövezetéből kivettek néhány követ, s az előadás színhelyét földbe vert karók jelezték. A közönség körben ült és állt; a nézők sokszor a környező épületek erkélyein, ablakaiban vagy éppen tetőin helyezkedtek el. A — rendszerint nyári — előadás déltől egészen a késői alkonyig tarthatott.

A darab többnyire prológussal kezdődött, amely a darab tartalmának ismertetésén és a szereplők felsorolásán kívül még valamilyen oktató célzatú eszmefuttatást is tartalmazott. A színmű sok (öt vagy még ennél is több) felvonásból állott, a felvonások között pedig intermezzókat játszottak.

Nagy sikere volt Dačický „Farsangi tragédia" című darabjának. Ez a tréfás „tragédia" különböző célzásokat tartalmazott ismert személyekre és helyi szokásokra. Formáját tekintve a párbeszédnek és a szerző elbeszélésének kötetlen keveréke volt.

Igen elterjedt volt a XVI. században a bibliai témák dramatizálása. A legismertebb vallási tárgyú darabok közé tartozott Mikulás Konáč „Judit" és a szlovák származású Pavel Kirmezer „Az özvegyasszony komédiája" című színműve. A „Judit" nagy vonásokban az ismert bibliai történetet vitte színre, „Az özvegyasszony komédiája" a „Királyok könyvének" egyik fejezetét dramatizálta. Ebben a komédiában azonban számtalan különféle célzás található a korabeli cseh társadalom visszásságaira. A darab különösen nagy népszerűségét éppen ezek az aktuális vonások magyarázzák, amelyek életszerűvé tették Kirmezer művét.

A XVI. századi színjátszásnak mélyből fakadó népi gyökerei voltak; a jezsuiták 1556-ban alapított prágai kollégiuma nem ok nélkül hadakozott makacsul a reneszánsz korának e terméke ellen.

A huszita háborúk idején a cseh városokban sok épület elpusztult, ezt követően pedig az

egyházi építészetnek Csehországban már nem volt olyan jelentősége, mint más európai országokban, például Franciaországban vagy Németországban. A huszita háborúk után valamennyire újjáéledt ugyan az egyházi építészet; II. Ulászló (1471—1516) uralkodása alatt fejezték be a cseh gótika legnagyszerűbb alkotását, a Kutná Hora-i Szent Borbála-templomot, amelynek építését még a XIV. században kezdték el. Ennek a nagyszerű épületnek befejezésén a „kései", vagy másnéven, „Ulászló-korabeli" gótika kiváló cseh építészei munkálkodtak: Matouš Rejsek és Benedikt Rejt.

A világi építészet sokkal szemléltetőbben példázta a kései gótika és a reneszánsz rokonságát. A cseh városoknak a huszita háborúk rombolásai után kezdődő újjáépítésében eleinte a hagyományos helyi építészeti stílust követték, amelyet a középkori polgári élet alakított ki. De ellentétben a német világi gótikus építészet magasba meredő alkotásaival, a cseh építészek a nyugodtabb arányokat részesítették előnyben. A csúcsívek fokozatosan (félkörös) lunetta formát öltenek, a kőfaragású oromzatok pedig majdnem teljesen egyenlőszárú háromszögekké alakulnak át. A téglafalakat gyakran befestik enyves festékkel, akárcsak Észak-Itáliában. Az átmeneti stílusban épült alkotások közé tartozik a szép prágai Lőpor-torony (az Óváros erődítményének egy része), amelyet nagy részben Matouš Rejsek épített. A régi gótikus stílus Rejt műveiben csaknem észrevétlenül alakult át az építészeti formák új rendszerévé (az Ulászló-terem a prágai várban; épült 1493—1502).

Az itáliai reneszánsz Csehországban valamivel később, a XVI. század második negyedében talált követésre. Ettől kezdve egészen a fehérhegyi csatáig (1620) a cseh építészet az antik formák újjászületésének jegyében fejlődött, úgy, ahogy azok a nagy olasz művészek alkotásaiban újjáéledtek.

Az olasz Giovanni de Spazzio I. Ferdinánd megrendelésére vigadópalotát épített a prágai vár királyi kertjében (1536—1556). Az arisztokrácia követte a király példáját. Az új stílus egyik nagyszerű alkotása a prágai Schwarzenberg-palota volt. Az épületet sgraffito eljárással (több rétegű színes vakolatra való karcolás) mintázott párkányok stb. díszítették. Spazzio építette a plzeňi városházát is, amely a nemzeti hagyományokhoz közelebb álló középület típusát képviseli.

A cseh reneszánsz stílusa a humanista kultúra egyik eredménye, amellyel Csehország az egyetemes művészettörténetet gazdagította. A városházák, a „cseh testvérek" gyülekezeteinek templomai, a polgárházak, a paloták eredeti együtteseket alkotnak a városképen belül. A reneszánsz kori cseh építészet jellegzetességei a kettős ablakokkal díszített homlokzatok, a gyakori kő- vagy műmárvány burkolatok stb. Prágában vagy Plzeňben lakályosabbak voltak ezek a XVI. században épült házak, mint az itáliai városokban; harmonikus és szép külsejűket párkányok és kis ablakok, kupolával fedett tornyocskák, tető fölé emelkedő pártázat egészítik ki. A reneszánsz öröksége az egész XVII. század folyamán eleven maradt, de a fehérhegyi csata, a nemzeti függetlenség elvesztése, a katolikus reakció véget vetett a cseh építészet legragyogóbb korszakának. A cseh „barokk" első építészeti alkotása a prágai Wallenstein-palota (épült 1623—1629, Andrea Spezza [Spaz] építész tervei szerint).

A szobrászat terén ugyancsak a kései gótika előzi meg a reneszánsz művészetet. A szobordíszek nagy szerepet játszanak Matouš Rejsek épületein. A XV. század végi kőfaragás mesterei szép szobrokat készítettek a közterekre és utakra (városi szökőkutak stb.). A templomok díszítésében a fafaragás virágzott. Prága, Kutná Hora, Rakovník és más városok szobrászati iskolái művészeti eszközeik tekintetében rendkívül változatosak és sokfélék, de mindegyikükben érezhető a német gótika formalizmusának uralkodó befolyása. Az olasz reneszánsz motívumai 1500 körül bukkannak fel. A XVI. századi szobrászat kiváló alkotásokat hozott létre (síremlékek, templomi oltárok stb.), s ugyanígy az iparművészet is (különösen a harangok és fémedények öntése). De a XVI. századi cseh szobrászat nem volt annyira önálló, hogy versenyezhetett volna a kor építészeti stílusának eredetiségével.

A XVI. századi cseh festészeten is a német képzőművészet, elsősorban Cranach iskolájának hatása érződik. A német reneszánsz festészetben naiv, provinciális vonások párosultak a „manierizmus" túlontúl is nagy érettségével — ez a jellegzetesség lépten-nyomon kiütközik a cseh mesterek művein is, akiknek a nevét nem őrizte meg az utókor. De a kései gótika és a reneszánsz cseh festészetének eredeti vonásai is vannak. A szentek öltözetében rendszerint erős testalkatú, kifejezetten szláv arctípusú parasztok szerepelnek a festményeken. Elevenen él a nemzeti jelleg a női alakokban is. Az ábrázolásban, minden formalizmusa mellett, akadnak realisztikus vonások. Az apostolok és szentek között megdöbbentően realista alakokat láthatunk (ilyen például a szemüveges öregember alakja a Szent György-oltáron[5], a betűrágó bibliai „írástudó" típusa). A Kutná Hora-i graduále (a mise alatt énekelt templomi himnuszok gyűjteménye) címlapján bányászati jelenetet ábrázol.

A XVI. század végén és a XVII. század elején, II. Rudolf uralkodása alatt, Prágában sok külföldi festőművész élt és alkotott. Az ő érdemük volt az új, világi műfajok (tájkép, csendélet, állatjelenetek) megteremtése. Elterjedt a portré műfaja is. Ez az udvari festészet, amely távol állt a nemzeti élettől, a harmincéves háború idején csaknem nyomtalanul eltűnt.

[5] A prágai Szent Vitus-templom egyik oltára. — *A kiadó.*

XVI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁNI ORSZÁGOK HARCA A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN

1. MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XV. század végén a tulajdonképpeni magyar területeken kívül a magyar királysághoz tartoztak Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, valamint szlovák-, kárpátukrán- és szerblakta területek is.

A középkori Magyarország önálló politikai létének utolsó korszakát (1490—1526) a növekvő török veszély árnyékolta be. A magyarországi néptömegek elszántan küzdöttek hazájuk függetlenségéért. A XV. század végén Dél-Magyarországon — ahogy egy dalmát krónikaíró feljegyezte — „e vidék parasztjai, akiknek sem katonai vezetőjük, sem hadifegyverzetük nem volt", megfutamítottak egy 25 000-es török sereget. Magyarország uralkodó osztálya úgy látta, hogy az országot egyesíteni kell a cseh királysággal, amelyet ugyancsak fenyegetett a török veszedelem. Corvin (Hunyadi) Mátyás halála (1490) után a magyar nemesek a Jagelló-házból származó cseh uralkodót II. Ulászlót, választották királlyá. A király Budára tette át székhelyét. II. Ulászló és fia, II. Lajos uralkodása alatt Magyarországot és Csehországot személyi unió egyesítette (1526-ig).

AZ 1514-ES PARASZTFELKELÉS

A XVI. század elején Magyarországon befejezéséhez közeledett a parasztság röghözkötésének folyamata. A magyar parasztokat lényegében már Mátyás uralkodása idején megfosztották szabad költözködési joguktól. Az első Jagelló uralkodása alatt, 1495-ben, a magyar országgyűlés törvényt hozott, amely erősen korlátozta még a szökött jobbágyok befogadását is. Ugyanakkor megkísérelték a parasztok jobbágyi helyzetének jogi megfogalmazását is. Ebben a szellemben készítette el a XVI. század első évtizedében Werbőczi István, a király jogtudósa, törvénykönyvét, az úgynevezett Tripartitumot — Hármaskönyvet.

A magyar parasztság harca, amely a XVI. század elején az előbb említett talajon bontakozott ki, az 1514-es felkelésben érte el tetőpontját.

A felkelés közvetlen előzménye az volt, hogy a magyarországi katolikus egyház feje keresztes hadjáratot hirdetetett a török ellen. 1514 áprilisában megkezdődött a parasztság gyülekezése a keresztes hadjáratra. De a seregbe gyűlt parasztok saját földesuraik ellen fordultak. A felkelő parasztok élére Dózsa György állt, aki már előbb kitüntette magát a törökök elleni harcban, és röviddel azelőtt nemességet kapott. Dózsa a felkelő parasztok legnagyobb seregének lett a parancsnoka. De korántsem ez volt az egyetlen sereg: a magyar királyság területén még mintegy tíz paraszti had harcolt. 1514 nyarára a parasztfelkelés már egész Magyarországra kiterjedt. A magyar

Dózsa György az izzó trónon
Egykorú metszet

parasztok mellett részt vettek benne román, szlovák, kárpát-ukrán parasztok is, közös elnyomóik, a magyar földesurak ellen.

A felkelők taktikájának eredményessége abban rejlett, hogy a seregek nagyobb része támadó jellegű hadműveleteket folytatott. A megrettent földesurak a parasztok boszszúja elől Budára menekültek. Dózsa diadalmas hadjáratban vonult végig az Alföldön, és a felkelő parasztok nagy tömegeit gyűjtötte maga köré. Nagylaknál megverte Báthori István nemesi hadait, majd ostrom alá fogta a jól megerősített Temesvárt. Június-július folyamán csapott a legmagasabbra a felkelés lángja.

Az egyes paraszti hadak mindvégig egymástól elszigetelten harcoltak, jóllehet Dózsa György megpróbálkozott a felkelők erőinek egyesítésével. A parasztsereg gyengességének jele volt, hogy Dózsa hadai az ostromlott Temesvárt egy hónap alatt sem tudták bevenni. Ezzel a földesurak időt nyertek erőik összevonására. Dózsa csapatait Temesvárnál szétverték, magát Dózsát foglyul ejtették és iszonyatos módon kivégezték: tüzes trónra ültették, és izzó vaskoronát tettek a fejére. Ettől kezdve a felkelés rohamosan hanyatlott, de egyes vidékeken a parasztok ellenállása 1514 őszéig is eltartott.

A magyarországi parasztfelkelést, amely a középkor egyik nagy osztályütközete volt, nemcsak nagy lendülete jellemezte, hanem az is, hogy a részvevők a felkelés folyamán igen radikális követeléseket hangoztattak. Ezekről a krónikaírók tudósítanak. Dózsa és a felkelés többi vezetője — közülük a legkimagaslóbb Lőrinc pap volt — azt hirdették, hogy a nemesi rendet fel kell számolni. Dózsa a parasztokhoz intézett beszédében szívbemarkoló képet festett a parasztok földesúri elnyomásáról. A legfőbb bajnak a parasztság röghözkötését tekintette, amelyet rabszolgaságnak nevezett. Dózsa a harc legfőbb céljának a jobbágyi röghözkötöttség megszüntetését tartotta. A felkelés vezetői a nemesség eltörlésének és az egyenlőség megteremtésének követelésétől eljutottak a nemesi birtokok felosztásának követeléséig. Az 1514-es magyar parasztfelkelésben tehát megjelent a feudális-jobbágytartó rendszer megsemmisítésének forradalmi követelése.

A magyar földesurak, miután a felkelő parasztok hadait leverték, nagy sietve hozzáfogtak megrendült uralmuk törvény útján való megszilárdításához. Az 1514-es országgyűlésen törvénybe iktatták a jobbágyok röghözkötését, amely ténylegesen már jóval a felkelés előtt megtörtént. De az 1514-es parasztfelkelés olyan súlyos csapást mért a magyar feudális uralkodó osztályra, amely után sokáig nem tudott magához térni. Ezt mutatja az a körülmény is, hogy a XVI. század első felében újra meg újra törvényekben követelik, hogy az 1514-es felkelés idején eltávozott parasztok térjenek vissza urukhoz.

A jobbágyság röghözkötése és a parasztfelkelés leverése az ország politikai és katonai meggyengüléséhez vezetett, és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország a törökök ellen folytatott háborúban vereséget szenvedett, majd pedig három részre szakadt. A magyar nemesség, miután 1514-ben megtiltotta a parasztok felfegyverzését és kirekesztette a parasztságot az ország védelméből, már eleve kudarcra ítélte a török elleni harcot.

A szlovák parasztok aktívan részt vettek az 1514. évi parasztfelkelésben. A Hont és Nógrád megyei szlovákok az elsők között emelték fel a felkelés zászlaját. A városok legnagyobb része azonban nem támogatta a parasztok megmozdulását. Ez volt az 1514-es felkelés vereségének egyik fő oka.

Az 1520-as években azonban a helyzet megváltozott, amikor Magyarországra, s egyúttal a szlovák vidékekre is behatoltak és a lakosság jelentős rétegeiben elterjedtek a reformációs eszmék. A reformáció terjedését megkönnyítette az a körülmény, hogy Szlovákiában a városban lakók helyzete erősen rosszabbodott. Különösen nehéz volt a bányászok élete. 1524-ben felkelés tört ki a szlovák bányavárosokban. A bányák tulajdonosai, a Fuggerek és a Thurzók kíméletlenül kizsákmányolták a bányászokat. Nem kevésbé nyomorgatták a munkásokat a városi patríciusok sem, akiknek legtöbbje idegen volt.

A felkelés közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Körmöcbányán, Besztercebányán és más városokban a bányászok megtagadták annak a silány értékű pénznek az elfogadását, amellyel a Fuggerek fizetni akartak. A munkások elkergették a Fuggerek megbízottait, abbahagyták a munkát és megesküdtek, hogy amíg követeléseiket nem teljesítik, nem dolgoznak. Egyúttal követelték a városi hatóságok elmozdítását is.

1526 márciusának első napjaiban a besztercebányai bányászok, akikhez városi polgárok is csatlakoztak, fegyvert ragadtak, és munkabérük felemelését követelték. Az államtanács ezt az eseményt igen fontosnak ítélte, és Werbőczit küldte a bányavárosokba a felkelés leverésére, a „lutheránus eretnekség" kiirtására.

Werbőczi április 8-án érkezett Besztercebányára, s azonnal összehívta a helyi nemesség rendkívüli ítélőszékét. A munkások jogos követeléseit és megmozdulásait bűnnek minősítették, a felkelés vezetőit kivégezték, jószágukat pedig, a szököttekével együtt, elkobozták.

E megtorlás után Werbőczi eltávozott, de még haza sem ért, amikor a szlovák városokban újabb felkelés robbant ki. 1526 augusztusában a kormányzat újabb terrorakciója következett. A bányavárosok felkelésével csaknem egy időben Pozsonyban is egymást követték a plebejus tömegek megmozdulásai (1526 elején).

A rendkívül szétforgácsolt, a feudális terrortól teljesen legyengített parasztság nem támogatta a városokat éppúgy, ahogy 1514-ben a városok sem segítették a parasztokat a földesurak ellen vívott küzdelmükben.

MAGYARORSZÁG FÜGGETLENSÉGÉNEK ELVESZTÉSE; AZ ORSZÁG FELOSZTÁSA

A belső viszályokban meggyengült Magyarország nem tudott ellenállni a török támadásnak. A magyar, a cseh és más nemzetiségű seregek mohácsi veresége után a magyar főnemesség, éppúgy, mint a cseh uralkodó osztály, a Mohácsnál elesett II. Lajos helyére I. Habsburg Ferdinándot választotta királlyá; Horvátország és Szlavónia feudális urai szintén elfogadták a Habsburgok fennhatóságát.[1] De a Habsburgok hatalma csak Nyugat-Magyarországra terjedt ki. Magyarország tehát megszűnt független állam lenni.

[1] 1515-ben a Jagellók és a Habsburgok között kölcsönös öröklésre vonatkozó családi szerződés jött létre, ez szolgált jogalapul a Habsburgok trónra kerüléséhez.

A köznemesség jelentős része Szapolyai Jánost, az 1514-es parasztfelkelés kíméletlen leverőjét kiáltotta ki királlyá. Szapolyai János azonban csak a törökök segítségével tudta az ország keleti részét és Erdélyt hatalmában tartani, s hamarosan kénytelen volt elismerni a török szultán hűbéri főségét. A főnemesek és a köznemesek királya, Ferdinánd és Szapolyai

A magyar és az erdélyi nemesség politikája nemcsak a magyar állam hanyatlásához vezetett, hanem a közép-európai népeket is veszélybe sodorta. „A magyar oligarchia — hangsúlyozza Marx — megnyitotta az utat a törököknek Németország felé."[2]

A MAGYAR ÁLLAM FELOSZTÁSÁNAK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

Másfél évszázadnál tovább tartott Magyarország három részre szakadása. E másfél évszázadban török janicsárok és Habsburg-zsoldoscsapatok garázdálkodtak Magyarország földjén, s az ország állandó háborúk (osztrák—török háborúk, magyar feudális belháborúk) színtere volt. A törökök

János között váltakozó szerencsével folyt a harc az egész ország feletti uralom megszerzéséért. Ennek a harcnak a törökök látták a legnagyobb hasznát. 1538-ban a nagyváradi békében a két ellenkirály megosztozott az országon, oly módon, hogy Szapolyai halála után az egész terület Ferdinánd uralma alá kerül. Szapolyainak azonban a Jagelló-családból származó feleségétől, Izabellától fia született, János Zsigmond. Szapolyai 1540-ben bekövetkezett halála után a köznemesi párt nem tartotta meg a váradi békében kötött egyezséget. A törökök János Zsigmond támogatásának ürügyével 1541-ben megszállták Buda várát, s ezzel az ország legtermékenyebb középső és délvidéki területei közvetlenül török uralom alá kerültek. János Zsigmond az ország keleti területeit és Erdélyt tartotta meg, török fennhatóság alatt. Így alakult ki az erdélyi fejedelemség. — *A kiadó.*

[2] *Marx—Engels* Archívum. VII. köt. 212. old. (oroszul).

szüntelenül portyáztak a határmenti területeken, s ez tönkretette a paraszti gazdaságokat, pusztította az embereket. Ebben az időszakban rengeteg falu tűnt el a föld színéről.

Az állam három részre osztása volt a fő akadálya a magyarországi belső piac kifejlődésének. Következményei közé tartozott a magyar és a szlovák városok hanyatlása is. A török hódoltsági területen a városi kézművesség és kereskedelem erősen összezsugorodott. A Habsburg-uralom alatt álló területeken és Erdélyben pedig a feudális széttagoltság, a szűnni nem akaró belháborúk s végül a parasztok röghözkötése tette lehetetlenné városba költözésüket, s ez meghatározta a városok gazdasági gyengeségét. Ennek következtében a magyar, a szlovák és az erdélyi városoknak akkoriban semmi politikai súlyuk nem volt. Bár a városok legfelső rétege elküldhette képviselőit az országgyűlésre, szava ott csak a nemességnek volt.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ALATT LEVŐ MAGYAR TERÜLETEK

A török földesurak a meghódított magyar területeken élő parasztokat kíméletlen kizsákmányolás tárgyának tekintették. A magyar paraszt — a horvát és a szerb paraszthoz hasonlóan — szolgáltatásokat volt köteles teljesíteni a török feudális-katonai államnak (elsősorban a földadót — harácsot — kellett lerónia), továbbá a török földesuraknak, a szpáhiknak termése felét kellett átadnia. Sokat szenvedett a nép a török katonák megismétlődő rajtaütéseitől: a parasztokat kirabolták és tömegesen hajtották fogságba. A határvidékek parasztjait gyakran sújtották azok a portyázások is, amelyeket a török hódoltsági területekről elmenekült, de különféle jobbágyi szolgáltatásokat továbbra is követelő magyar földesurak katonái hajtottak végre. Mindez a termelőerők pusztulásához vezetett, és aláásta az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődését. A török kézre került magyar városok jelentős részéből a kézművesek és a kereskedők elköltöztek, s ezek a városok már csak katonai és közigazgatási központok lettek.

A török uralom súlyos akadályává vált a magyarországi népek kulturális fejlődésének is. A török feudális urak nem voltak tekintettel a nem muzulmán népek hagyományaira, szokásaira, kulturális örökségére. A több mint másfél évszázados idegen uralom erősen hátráltatta Magyarország történelmi fejlődését.

Az idegen hódítók ellen vívott harcban a magyarok és a szlávok tömegesen tettek tanúbizonyságot hősiességükről. 1532-ben Kőszeg várának védői Jurisics Miklós vezetése alatt visszavonulásra kényszerítették a túlerőben levő török sereget. Eger vára a néptömegek kitartásának köszönhette, hogy 1552-ben, Dobó Istvánnal az élen, több hónapig állta a hatalmas török sereg ostromát. 1566-ban Zrínyi Miklós magyar és horvát katonái életük árán tartóztatták fel Szigetvárnál a Bécs felé előnyomuló török hadsereget. A végvárak, amelyeket a magyar parasztok emeltek és állítottak újra meg újra helyre, akadályozták meg a török hadsereg benyomulását Közép-Európa szívébe.

A HABSBURG-URALOM ALATT LEVŐ MAGYAR ÉS SZLOVÁK TERÜLETEK HELYZETE

A mohácsi csatavesztés után Magyarországnak főként magyar és szlovák lakosságú nyugati részét függő terület gyanánt a Habsburg-birtokokhoz csatolták. A magyar országgyűlés továbbra is működött, de határozatai csak akkor voltak érvényesek, ha a bécsi udvar megerősítette azokat. A Habsburgok Magyarországot elsősorban az örökös tartományoknak a török elleni védelmére akarták felhasználni. A magyar parasztság tartotta el az osztrák zsoldosokat, akik kíméletlenül fosztogatták az országot. A nemesek birtokai viszont mentesek voltak a katonai beszállásolás kötelezettsége alól.

A magyar nemesség számára a Habsburgokkal kötött szövetség lehetővé tette a magyar és a

szláv parasztok feudális kizsákmányolásának fokozását és ellenállásuk elfojtását. A Habsburgok a magyar nemesség számára továbbra is biztosították az országban lakó nem magyar népek feletti uralmat. Ez utóbbiak közé tartoztak mindenekelőtt a szlovákok és a kárpátukránok, akik az erőszak ellenére meg tudták őrizni nemzeti sajátosságaikat. A szlovákiai városokban, amelyek messze voltak a török hódoltsági terület határától, és így megmenekültek a török portyázásoktól, ipari és kereskedelmi központok maradtak, a közvetlen termelők zömét szlovák iparosok alkották. A szlovák parasztság több ízben felkelt a feudális elnyomás ellen.

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

Az erdélyi fejedelemséghez a tulajdonképpeni Erdélyen kívül számos — magyar, szlovák és kárpátukrán lakosságú — kelet-magyarországi megye tartozott. Az erdélyi fejedelmek a török szultán vazallusai voltak, de a belügyek tekintetében bizonyos önállóságot megtartottak.

Az erdélyi fejedelmet rendszerint az erdélyi országgyűlés választotta. Az országgyűlésen a magyar és a székely nemesség, valamint az erdélyi szász városok képviselői — a városi patríciusok — vettek részt (a szász városokat német telepesek alapították). Az erdélyi országgyűlés számos határozatban erősítette meg és rögzítette az erdélyi parasztság feudális függőségét.[3]

Bocskai István (1605—1606), Bethlen Gábor (1613—1629) és I. Rákóczi György (1630—1648) erdélyi fejedelmek, akik a magyar trón egyedüli törvényes várományosainak tekintették magukat, Magyarország felszabadításának jelszavával háborúkat vívtak a Habsburgok ellen. Bocskai megnyerte terveihez a szökött parasztokból verbuválódott hajdúcsapatokat. Bethlen Gábor egyik kezdeményezője volt annak a tervnek, hogy az összes nem katolikus államok széles körű Habsburg-ellenes koalíciót alakítsanak; ebből a célból követeket küldött Moszkvába. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György részt vettek a harmincéves háborúban — Bethlen a protestáns Csehország szövetségeseként, Rákóczi György Svédország és Franciaország szövetségeseként. Ugyanakkor az erdélyi fejedelmek és a Habsburg-megszállta magyar területek nemessége közösen léptek fel a felkelő parasztság ellen. Bethlen Gábor 1619-ben elrendelte, hogy a nemesi kúriákra támadó parasztokat a legszigorúbban büntessék meg.

A PARASZTSÁG HELYZETE A HABSBURG-URALOM ALATT LEVŐ MAGYAR TERÜLETEKEN ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBEN

A XVI—XVII. században törvényekben rögzítették a parasztok jobbágyi függőségének fokozását és a feudális földtulajdon megerősítését. A feudális szolgáltatások rendszerében fontos helyet foglalt el a robot. A törvény évi 52 napban szabta meg a robotot, de a XVI. század második felében és a XVII. század elején a magyar királyság egyes területein a feudális birtokosok arra kényszerítették a parasztokat, hogy heti 2—3 nap robotot teljesítsenek számukra, sőt sok helyen teljesen önkényesen

[3] Báthori és utódai uralma alatt Erdély az egész ország területének egyesítését tekintette fő céljának. Az erdélyi fejedelmek az ország belső erőforrásaira támaszkodva kiépítették a központi államapparátust, és abszolutisztikus államhatalom kialakítására törekedtek. Ennek érdekében támogatták a városi ipar fejlődését. Különösen Bethlen Gábor igyekezett a városokra támaszkodva visszaszorítani az erdélyi nemesség hatalmát. Ebben a korban különösen az erdélyi szász városok fejlődtek jelentősebb mértékben: iparcikkeik nemcsak az országon belül voltak kelendők, hanem még a szomszédos román fejedelemségekbe is kivitelre kerültek.

Ennek a központosító, az abszolutizmus kialakítására törő erdélyi fejedelmi politikának persze állandóan számolnia kellett a török hatalommal, hiszen a fejedelemség török fennhatóság alatt állt, s ha a törökök nem is avatkoztak be belső ügyeibe, például nem akadályozták meg gazdasági fejlődését, és az abszolutisztikus tendenciákkal sem szálltak szembe, külpolitikai téren mégis saját hatalmi érdekeiknek rendelték alá az erdélyi fejedelemséget, s felhasználták szövetségesként a Habsburgok elleni hadjárataikban. — *A kiadó.*

állapították meg, „a földesúr akarata szerint". A XVI—XVII. században megnőtt a robot jelentősége, mert ebben az időszakban további fejlődés következett be a majorsági gazdálkodásban. A magyar és az erdélyi földesurak a mezőgazdasági termékeket — elsősorban a gabonát és a marhát — a császári hadseregnek és külső piacokra — Észak-Itáliába, Ausztriába, Csehországba, Svédországba és Németországba — szállították. A mezei munkák idején a földesurak érdekében a jobbágyokat mentesítették az állami szolgáltatások teljesítése alól.

Nagyszombat városa
XVI. századi metszet

A magyar és erdélyi földesurak a majorsági szántók növelése céljából elragadták a jobbágyoktól földjeiket. Ebből az időből számtalan panasz maradt fenn, amelyeket a parasztok tettek a robotmunka önkényes növelése, valamint a közös legelők és földek elvétele miatt. A földesurak a „rendes" szolgáltatásokon kívül különféle büntetésszerű szolgáltatásokat vetettek ki a jobbágyokra.

Az egyház ebben az időszakban — a természetben és a pénzben beszolgáltatott — dézsma növelésére törekedett. Az egyház gyakran bérbeadta a dézsmabeszedést. A törvény a nemeseknek tartotta fenn a dézsmabérlet elsőbbségi jogát. Súlyosan terhelték a jobbágyot az államnak végzett szolgáltatások is: rendes és rendkívüli pénzbeli adókat fizetett, a katonaság eltartására pedig természetbeni szolgáltatásokat teljesített. Különösen terhes volt a fuvarozási kötelezettség, a foglyok őrzése és kísérése, a várak helyreállítása és javítása. Az állami adók beszedését is gyakran a földesurak végezték.

A jobbágyi szolgáltatások és a robot növekedése, a majorsági földek kiterjedése a XVI—XVII. században a paraszti gazdálkodás hanyatlását idézte elő. 1539-ben az esztergomi érsek állapította meg, hogy „a parasztok elnyomottsága lehetetlenné teszi a földművelést, pedig az Isten termékeny talajjal áldotta meg Magyarországot".[4]

[4] A rendkívül rossz körülmények ellenére a XVI. században fejlődésnek indult a paraszti árutermelés. A parasztok újabb területeket fogtak művelés alá, s ezeken az ún. irtásföldeken viszonylag szabadon gazdálkodhattak, a földesurak az ilyen területek után kevesebb szolgáltatást követeltek. A földesúri földek egy részét bérbe is vették a parasztok. Jelentős volt, különösen az ország északi dombos vidékein, a szőlőművelés.

A nagyobb helységek, az ún. mezővárosok jobbágyai nem egy esetben kiharcolták maguknak azt a jogot, hogy csak pénzszolgáltatással tartoztak a földesúrnak. Ezekben a mezővárosokban a parasztság egy része helyi szükségleteket kielégítő ipari termeléssel is foglalkozott. Jelentős mennyiségekben került kivitelre élőállat és bor. Ez a viszonylag kedvező fejlődési lehetőség azonban csak a parasztság egy részét érintette, a gazdasági élet további alakulása pedig ezeket a lehetőségeket is egyre inkább visszaszorította.

A földesurak rövid ideig megpróbálkoztak azzal, hogy saját majorsági földjeiket bérmunkával műveltessék meg. Az addigi általános földesúri jövedelmeket, a termény- és pénzszolgáltatást azonban hamarosan kevesellték a földesurak, s maguk is áttértek az árutermelésre. Ehhez pedig szükséges volt egyrészt a majorsági földek területének a növelése, másrészt pedig a jobbágyok robotszolgáltatásra kényszerítése. A jobbágyok egy része nem bírta a jobbágytelekkel járó,

Az 1514. évi parasztfelkelés leverése után Magyarországon több mint tíz évig folytatódtak az itt-ott fellángoló parasztmozgalmak.

1526-ban indult meg a magyar, a moldvai, a havasalföldi és a szerb parasztok felkelése Cserni Jovan vezetésével. A felkelés nagy területre terjedt ki, és egészen 1527 júliusáig tartott. A felkeléstől megrémült földesurak az 1527. évi országgyűlésen törvényt hoztak, amely szerint minden megyében külön nemesi bíróságot állítanak fel „a tolvajok, rablók, gyújtogatók, gyilkosok és más gonosztevők" (így nevezték a nemesek a földesúri kizsákmányolás ellen fellépő jobbágyokat) megfékezésére.

1562 áprilisában és májusában zajlott le a székely parasztok hatalmas felkelése, amelyet Nagy György vezetett. Az egykorú krónikaíró szerint a székely parasztsereg mintegy 60 000 fegyveres lovasból és gyalogosból állt. 1562 májusának utolsó napjaiban a felkeléshez időlegesen csatlakozott székely nemesek árulása révén János Zsigmond erdélyi fejedelemnek sikerült levernie a felkelést. A felkelés vezetőit, köztük Nagy Györgyöt, Segesvárott kivégezték, s még ugyanebben az évben az erdélyi országgyűlés a székely parasztokat állami jobbágyoknak nyilvánította.

Székely paraszt
Magyar miniatúra 1600-ból

Az 1560-as évek végén, az 1570-es évek elején több parasztfelkelés tört ki, a legnagyobbak a Tiszántúlon és Horvátországban zajlottak le. Ebben az időben gyorsan terjedtek a radikális reformációs tanok, amelyek a parasztfelkelésekben részt vevő tömegek ideológiájává váltak.

Erdélyben és Magyarország keleti megyéiben már az 1550-es évek végén tért hódított az anabaptizmus és az antitrinitarizmus (az isten három személyű voltának tagadása)[5]; ezeket a tanokat hirdette Heltai Gáspár, Dávid Ferenc és Kebler Mátyás. Szóbeli (hitviták útján történő) és írásos igehirdetésük (Dávid Ferenc például az 1560-as évek végén és az 1570-es évek elején mintegy 10 könyvet írt) kedvező talajra hullott a parasztságban, amely ezeket a tanokat a társadalmi elnyomás elleni tiltakozásként fogta fel. A katolikus papság felismerte, mennyire veszélyes ennek az eretnekségnek az elterjedése, s már 1558-ban azt követelte, hogy ítéljék el és égessék meg Heltait, Dávidot és Keblert. Az 1569-ben, Karácsony György vezetésével Debrecen környékén kitört parasztfelkelés is az anabaptizmus és az antitrinitarizmus elveit hangoztatta. 1570-ben a magyar földesurak és a törökök szétszórták Karácsony György 10 000 főnyi seregét. De a reformáció balszárnyának tanai e felkelés után is széles körben terjedtek Magyarországon és Erdélyben.

Az 1570-es évek másik nagy felkelése a horvát és szlovén parasztok felkelése volt Gubec Máté (Matija) vezetésével. A földesurak önkényeskedései által a végső kétségbeesésbe kergetett pa-

állandóan növekvő szolgáltatásokat. Ezek elszöktek. Különösen a XVII. század első felében nőtt meg az ún. pusztatelkek száma, amelyeket a jobbágyok otthagytak. Ezek a parasztok más földesúrnál álltak munkába, itt azonban nem kaptak jobbágytelket, hanem földnélküli zsellérek lettek. Ez a folyamat egyre erősebben ellensúlyozta a mezővárosi szabadabb paraszti fejlődést. — *A kiadó.*

[5] Magyarországon és Erdélyben unitarizmus néven ismeretes. — *A kiadó.*

rasztok először a királyhoz fordultak panasszal, de hasztalanul. Ezt követően, 1572-ben, kitört a felkelés, amely Zágráb és Varasd vidékére terjedt ki. Középpontja Zagorje volt. A felkelőket támogatták a Száva völgyében lakó parasztok, a karintiai és a stájerországi szlovének is. 1573 február elejére már 20 000 paraszt állt a felkelők közé, és Stubicánál összegyűlve, „parasztkirállyá" választották Gubecet. A felkelők az urak és parasztok egyenjogúságát, a földesurak hatalmának megszüntetését, a robot és dézsma eltörlését, a földesúri birtokoknak a parasztok közötti felosztását követelték.

1573. február 17-én Stubicánál vereséget szenvedett Gubec főserege. A vezért foglyul ejtették, és halálra kínozták. A felkelés vereségéhez hozzájárult, hogy a paraszti sereg sok apró, különálló csapatra oszlott.

A XVII. században tovább folytatódott a magyarországi és erdélyi parasztok antifeudális harca. 1631 őszén felkeltek a tokajhegyaljai magyar és szlovák parasztok. Az elégedetlenség oka az volt, hogy a helybeli földesurak felemelték a robotot. A felkelők Császár Pétert választották vezérükké. Császár Péter hitt a földesurakkal való békés megegyezés lehetőségében, és bízott a császár segítségében, ezért a parasztok több más vezetőjével együtt Kassa városába ment, hogy ott a nemesekkel tárgyaljon. Kassán azonban elfogták, megkínozták és kivégezték őket. Ezután a felkelés újult erővel lángolt fel, s a magyar megyéken kívül Szlovákia és Kárpát-Ukrajna területének jelentős részére is kiterjedt. A felkelők azonban egymástól elkülönülten, szétforgácsolva harcoltak, s nem sokkal utóbb kénytelenek voltak letenni a fegyvert.

Az 1650-es években Zágráb környékén lángolt fel a horvát és magyar parasztok felkelése, amelyet csak 1659-ben tudtak leverni.

A XVII. században a jobbágyfelkeléseket kiegészítette az erdélyi és szlovákiai bányamunkások harca. 1637-ben és 1659-ben zajlott le a torockói (Erdély) ércbányákban dolgozó parasztok megmozdulása, amely a bányatulajdonosok azon törekvése ellen irányult, hogy a bányában dolgozókat jobbágyi helyzetbe süllyesszék.

A parasztok a harc passzív formáit is felhasználták. Ezek közül a tárgyalt időszakban a legelterjedtebb a jobbágyok szökése volt. 1625-ben például egyedül Csáky gróf birtokán minden 100 jobbágyból 20 szökött, 1657-ben pedig 17. A XVI—XVII. században csaknem minden országgyűlésen törvényeket hoztak a szökött jobbágyok ellen. A munkáskezek elveszítésétől tartó magyar nemesek 1574-ben azt kérték II. Miksától, tiltsa meg az osztrák és cseh nemeseknek, hogy magyarországi szökött jobbágyokat befogadhassanak.

A Magyarország keleti határai mentén letelepedő szökött jobbágyok alapították meg a hajdútelepüléseket. A szabad hajdúk csapatai — így nevezik őket a XVI. század második felében hozott törvények — feldúlták a földesúri kúriákat. A hajdúk nem ismerték el a nemesi hatóságokat, és nem fizették az állami adókat. A hajdú-településekre állandóan áramlottak a szökött jobbágyok. 1604—1606-ban Bocskai István erdélyi fejedelem szolgálatába fogadta a hajdú-csapatokat; a Habsburgok ellen folytatott harcában használta fel őket, és a hajdú-településeknek számos kiváltságot adományozott, többek közt törvényesítette a hajdúk adómentességét.

A REFORMÁCIÓ ÉS ELLENREFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

A reformáció eszméi az 1520-as években jelentek meg Magyarországon. A társadalom valamennyi osztálya bekapcsolódott a vallási harcokba. A magyar királyság területén a paraszti-plebejus eretnekség képviselői az anabaptisták voltak, akik zömmel a jobbágyok, favágók, bányamunkások közül kerültek ki.

Jellegzetes körülmény, hogy a népi reformáció tanai Magyarországon is a parasztság osztályharcának fellendülése idején (az 1560-as évek végén, az 1570-es évek elején) terjedtek el a legnagyobb

Magyar nemesek
Magyar miniatúra 1600-ból

mértékben, amikor — a Karácsony György és Gubec Máté vezette felkelés idején — a parasztiplebejusi eretnek irányzat meghirdette legfontosabb követeléseit. A feudális törvényhozás még abban az időszakban is szigorúan büntette az anabaptista szektához tartozást, amikor a Habsburgok a nemesek számára vallásszabadságot engedélyeztek. Az ország politikai szétdaraboltsága és a városok gazdasági hanyatlása következtében a magyar városi polgárságnak nem volt önálló álláspontja a reformációban, hanem a protestáns irányzathoz csatlakozott. Ennek az irányzatnak élén a nemesség állt, amelyet elsősorban az egyházi birtokok megszerzésének vágya vezérelt.

Már a XVI. század közepén megindult a katolikus reakció ellentámadása. A katolicizmus támaszai a Habsburgok voltak. 1548-ban, 1550-ben és 1563-ban a Habsburg-uralkodó törvényben írta elő a katolikus egyház összes földbirtokainak visszaadását.

A magyar nemesség, amelyet megrémített a parasztság osztályharca a XVI. század második felében és a XVII. század elején, fokozatosan visszatért a katolicizmushoz, s jobbágyait is kényszerítette erre.[6]

[6] A katolikus ellenreformációnak a Habsburg-uralom alatt álló területeken éppúgy, mint más országokban, a jezsuiták voltak a legfanatikusabb végrehajtói. Közülük került ki a XVII. század elején Pázmány Péter, később esztergomi érsek és bíboros. A Habsburg-uralom alatt álló területen a főnemesség, valamint a köznemesség jelentős része, amely valamilyen formában az arisztokrácia szolgálatában állt, a katolikus vallást választotta, míg Erdélyben a nemesi uralkodó osztály általában megmaradt a protestantizmus mérsékelt változatát jelentő református valláson. A központosító törekvésekkel szemben álló köznemesség egy része még a Habsburg-országrészben is kitartott a protestantizmus mellett. Ugyancsak jelentős mértékben protestánsok maradtak a nagyrészt német, kisebb mértékben magyar és szlovák lakosságú városok is, itt inkább a lutheri irányzat terjedt el. — *A kiadó.*

A magyar nép XVI—XVII. századi kultúrája híven tükrözi azokat a viharos időket, amelyeket az éles osztályharc, valamint a magyar népnek a török hódítókkal és a Habsburgok beolvasztó törekvésével szemben tanúsított szívós ellenállása jellemez. Ezen időszak magyar irodalmának és zenéjének jellegzetes vonása, hogy nemcsak az ellenséges túlerő ellen vívott kemény harcok motívumai töltik be, hanem a természet, a szerelem és az életörömök élvezetének vidámabb, humanista motí-

Buda és Pest 1617-ben
Egykorú rézkarc

vumai is. Ennek a humanista művészetnek, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódott a hazáért vívott önfeláldozó harccal, kimagasló művelője volt Balassi Bálint (1554—1594), Magyarország első lírai költője, Petrarca követője. Balassi nagy számban írt lírai, szerelmes verseket („Darvaknak szól" stb.), vidám katonadalokat („Borivóknak való", „Egy katonaének"), hazafias verseket, amelyekből a haza sorsa miatt érzett fájdalom és aggódás árad („Bujdosó ének", „Búcsúja hazájától" stb.). A haza iránti önfeláldozó hűségét nemcsak egész életével és művészetével bizonyította, hanem halálával is: a törökök ellen folytatott harcban esett el.

Balassi nemcsak új humanista tematikát hozott a magyar költészetbe, hanem új versformát is, amelyet „Balassi-strófának" neveztek el.

Az 1514-es parasztháború emléke népdalokban, Dózsa György parasztvezér mártírhaláláról és hóhérainak pusztulásáról szóló legendákban élt tovább. Taurinus „A parasztháború" című, latin nyelven írt költeménye (1519) szerzőjének — a parasztokkal szemben ellenséges érzületű olmützi (olomouci) püspöknek — egyházi, katolikus ideológiáját tükrözi.

A török elleni harcokban tengernyi népi ének született. Országszerte ismert volt Tinódi (Lantos) Sebestyén vándor énekmondó, muzsikus, költő és krónikás (1505?—1556), aki 1554-ben kinyomatta „Cronica" című könyvét. A „Cronica" magyar nyelvű, világi, zenés kíséretű műveit, rímbeszedett elbeszélésgyűjteményét tartalmazta.

Európai hírnevet szerzett Bakfark Bálint magyar zeneszerző (1507—1576). Az általa szerzett táncok hatással voltak e zenei műfaj fejlődésére a XVI—XVII. századi Lengyelországban, Ausztriában, Franciaországban és Olaszországban, ahol a zeneszerzők „magyar stílusban" komponáltak műveket.

A magyar nép körében a legnépszerűbb a kor legnagyobb epikai alkotása, Zrínyi Miklós (1620—1664) 1651-ben megjelent „Szigeti veszedelem" című 15 énekes irodalmi alkotása. Az eposz, amelyet később „Zrínyiász"-nak neveztek el, a török hódítók ellen vívott hősi harcok egyik epizódját dolgozta fel. Zrínyi ezenkívül sok verses művet, elégiát, idillt, publicisztikai remekművet írt.

Zrínyi egyik főműve az izzóan hazafias „Ne bántsd a magyart!" vagy „A török áfium ellen való orvosság", amelyben a magyarokat egységre és függetlenségi harcra szólítja fel. Zrínyi egész írói és politikusi energiáját (1647-től Horvátország bánja volt) a törökök kiűzésének és a Habsburgok nemzeti és vallási elnyomása ellen vívott harcnak szentelte. Az a mondása, hogy nem tollal, hanem vértől pirosra festett szablyával ír, kitűnően szemlélteti az egész XVI—XVII. századi magyar kultúra harcos jellegét.

Ilyen körülmények között a magyar irodalom fejlesztése egyet jelentett a magyar népiség fennmaradásáért vívott harccal. 1527-ben Krakkóban jelent meg az első nyomtatott magyar nyelvű könyv.

1559-ben ugyancsak Krakkóban jelent meg Benczédi Székely István prózában írt, verses bevezetővel ellátott világkrónikája. 1565 táján jött létre az első nemzeti színmű, a „Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról". A magyar protestánsoknak a Habsburgok által erőszakkal véghezvitt katolikus restauráció ellen folytatott harca Heltai, Sztárai és mások műveiben tükröződött.

A SZLOVÁKIAI KULTÚRA

Szlovákiában, amelyet a magyar földesurak évszázadokig tartottak nemzeti elnyomás alatt, a XV. században erősen elterjedtek a forradalmi huszita tanok. A táboriták csehországi veresége után sokan emigráltak Szlovákiába. A XV—XVI. században elterjedtek a „cseh testvérek" közösségének tanai. A „cseh testvérek" sok iskolát alapítottak, amelyekben cseh nyelven tanítottak. Szlovákiában a cseh nyelv vált irodalmi nyelvvé, és nagy hatást gyakorolt a szlovák nép további fejlődésére.

A reformáció szlovákiai képviselőinek működése egybefonódott a Habsburgok beolvasztó politikájával szemben tanúsított ellenállással, a nemzeti függetlenség védelmezésével. Ugyanakkor az ellenreformátorok a nemzeti elnyomás fokozását és a huszita hagyományok üldözését segítették elő.

A reformáció és a népi kultúra képviselőit Szlovákiában mind a Habsburg-hatalmi apparátus, mind a katolikus papság üldözte. Az egyik legdühödtebb protestánsüldöző Oláh Miklós esztergomi érsek (1493—1568), egykori szlovákiai királyi helytartó volt, aki számos teológiai, történeti munkát és verseket írt. Nagyszombat városában jezsuita központot szervezett, amely katolikus művek kiadásával foglalkozott.

A súlyos nemzeti és vallási elnyomás azonban nem tartóztathatta fel az önálló szlovák kultúra fejlődését. A XVI. században és a XVII. század első felében világi irodalmi alkotások keletkeznek, számos tudományos mű jelenik meg.

Jiří Tranovský (1591—1637), Těšín város szülötte, latin verseket írt, de legismertebb műve a cseh nyelven írt „Augsburgi hitvallás" volt, egy protestáns imádságos-, zsoltáros- és énekeskönyv. Énekei rendkívül népszerűek voltak.

Ebben az időben Szlovákia egyik leghíresebb tudósa Vavrinec Benedicti z Nedožier (Nedozseri Benedicti Lőrinc) volt (1555—1615). A szlovák nyelv grammatikája terén végzett kutatásaival előmozdította a népi kultúra fejlődését.

A XVI. században Szlovákiában igen elterjedt a könyvnyomtatás és a könyvillusztrálás. Számos ábrázolás, amelynek tárgyát a nép életéből vett jelenetek alkotják, tanúskodik a kultúrának e területén érvényesült demokratikus és nemzeti irányzatról.

2. A BALKÁNI ORSZÁGOK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A BALKÁNI NÉPEK AZ OSZMÁN BIRODALOM URALMA ALATT

A törökök Európába való benyomulása — amely a XIV. század közepén kezdődött — gyökeresen megváltoztatta a balkáni népek és a többi délkelet-európai nép életét. A XVI. század elején már Görögország egész szárazföldi területe, Bulgária, Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Montenegro és Albánia az Oszmán Birodalom része volt. Moldva és Havasalföld a törökök vazallus állama lett.

Csak az Adriai-tenger partja mentén húzódó keskeny sáv, meg az Égei-tenger és a Jón-tenger göröglakta szigetei maradtak Velence birtokában. Törökország és Velence között a XVI. és XVII. század folyamán szívós harc folyt ezeknek a területeknek birtoklásáért. A harc eredményeképpen csaknem valamennyi sziget és az Adriai-tengerpart egy része török uralom alá került.

A török hódoltság visszavetette a balkáni népek történelmi fejlődését és a feudális viszonyok konzerválódásához vezetett.

A török hódítás tönkretette a leigázott területek termelőerőinek jelentős részét. Azokat a városokat és falvakat, amelyek ellenállást tanúsítottak a török csapatokkal szemben, a törökök kirabolták és felégették, lakóikat kiirtották vagy elhajtották. A török rabság elől menekülő emberek tömegesen települtek át más országokba. A Balkán félsziget lakossága összezsugorodott, a valaha virágzó területek elnéptelenedtek, a föld nagy része megműveletlenül hevert. A török hódítók a nagyobb városokat erődítményekké és a török közigazgatás központjaivá alakították át. E városok iparos és kereskedő lakosságát gyakorta elűzték.

A véget nem érő háborúk a Balkán félsziget kereskedelmére is súlyos hatással voltak. A török hódítások gazdasági következményeképpen meggyengült a földközi-tengeri és fekete-tengeri kereskedelem, és meggyérültek az európai és a keleti országok közötti kereskedelmi kapcsolatok. A világkereskedelem útvonalainak a Balkán félszigettől való eltávolodása (a nagy földrajzi felfedezések következtében) ugyancsak akadályozta a Törökország által meghódított délkelet-európai országok kereskedelmének további fejlődését. A török uralom sújtotta országokban mindenütt a kultúra is lehanyatlott.

A leigázott országokban a hódoltság következményei azonban nem egyforma súllyal nehezedtek a lakosság különböző rétegeire. A balkáni feudális földesurak egy része áttért az izlám vallásra, és beolvadt az Oszmán Birodalom uralkodó osztályába. A törökök az első időben érintetlenül hagyták azoknak a keresztény földesuraknak birtokait is, akik engedelmeskedtek a hódítók hatalmának.

A török elnyomás legsúlyosabb terheit a néptömegeknek kellett viselniük. Az Oszmán Birodalomban élő leigázott keresztény lakosságnak semmilyen politikai jogai nem voltak, és számos lealázó előírásnak kellett engedelmeskednie. A kereszténveknek tilos volt fegyvert viselniük, lóhá-

ton utazniuk, díszbe öltözniük, szép házakat építeniük stb. Ezeknek a tilalmaknak, a török hódítók szándékai szerint, az volt az értelmük, hogy a leigázott népeket a hódítóknak való szolgai behódolás szellemében neveljék, és megfosszák őket a felszabadulásukért való harc lehetőségeitől. A városok lakóinak helyzetét a nagy adók mellett a török hatóságok erőszakoskodásai súlyosbították. Különösen nehéz helyzetben élt az Oszmán Birodalomban a leigázott országok parasztsága. Az állam és a földesurak töméntelen sok adót és szolgáltatást vetettek ki a parasztokra. A békés lakosokat gyakran tömegestől hajtották rabságba. A XVI—XVII. században rabságra vetették a fizetésképtelen adósokat, a felkelésekben részt vevő személyeket. A Balkán félsziget különböző részeire vezetett büntető expedíciók során rengeteg ifjút, gyermeket, sok szép fiatal leányt hajtottak el. A rabszolgákat a törökök közmunkákon, gályarabokként, házi szolgákként dolgoztatták.

A török hódítók a vallási megszorítások politikáját folytatták. A pravoszláv egyház összes ügyeinek intézését a török hatóságok engedelmes eszközeként működő konstantinápolyi patriarkátus vette át, amely a maga számára külön adókat szedett, polgári ügyekben bíráskodott a Törökország területén élő pravoszlávok fölött, és még sok egyéb kiváltságai is voltak. A török kormány és a helyi földesurak politikai és társadalmi uralma mellett tehát még a görög főpapság igája is ránehezedett a meghódított területek lakosságára.

A leigázott országok beolvasztásának egyik eszköze a XV. században az volt, hogy keresztény gyermekeket és ifjakat elhurcoltak és janicsárnak neveltek (az úgynevezett devsirme-rendszer). Mohamedán hitben nevelték és katonai kiképzésben részesítették őket, és az engesztelhetetlen muzulmán fanatizmus szellemét oltották beléjük. A keresztény rabok az izlám vallásra való áttérés esetén szabadok lettek, s ezért sokan felvették az izlámot. A rabokból és janicsárokból lett muzulmánok közül nem egy török államférfi — vezír, hadvezér, magas állású udvari ember — került ki.

A törökök asszimilációs politikáját azonban nem kísérte számottevő siker. A leigázott országok lakosságának túlnyomó része szívós ellenállást tanúsított minden ilyen kísérlettel szemben és hű maradt szokásaihoz, nyelvéhez, vallásához.

A BALKÁNI NÉPEK HELYZETE A TÖRÖK URALOM ALATT

Az oszmán-törökök európai birtokai a legkülönbözőbb népek által lakott országok tarka konglomerátumát alkották. E népek nemcsak nyelvükben és kultúrájukban különböztek egymástól, hanem társadalmi rendszerük és társadalmi-gazdasági fejlettségük szintje tekintetében is. A ruméliai beglerbégség, amely a XVI. században Törökország Balkán félszigeti birtokait egyesítette, magában foglalta Görögország, Bulgária, Szerbia gazdaságilag fejlett területein kívül a Balkán félsziget erdős hegyvidékeit is, ahol a még fejletlen feudális viszonyokat át- meg átszőtték az ősközösségi rendszer maradványai. Ezért a török kormány nem létesíthetett az egész meghódított területen egységes közigazgatási rendszert. Az Oszmán Birodalom központjához közelebb fekvő területeket török hivatalnokok igazgatták, s itt a török törvények és állapotok uralkodtak. A távolabbi vidékeken, a nehezebben megközelíthető hegyvidékeken sok esetben fennmaradt az önkormányzat, a török uralom pedig a lakosságot terhelő súlyos adók behajtására korlátozódott.

A török hódítók nem szüntették meg a feudális viszonyokat, amelyek hosszú évszázadok folyamán alakultak ki a leigázott népeknél, de arra törekedtek, hogy a régi feudális intézményeket az Oszmán Birodalom szükségleteihez igazítsák. Így például Bulgáriában, Szerbiában, Boszniában, Hercegovinában, Görögország szárazföldi területein általánossá tették a katonai-hűbéres földtulajdont. A katonai hűbéresek, a szpáhik — ebbe a rétegbe olvadt be a balkáni feudális birtokosok nagy része — behajtották a parasztoktól a földjáradékot és birtokaikon számos feudális hatósági jogkört gyakoroltak.

A Balkán félsziget szláv országai közül Bulgária volt a legközelebb az Oszmán Birodalom központjához. Bulgária előbb került török uralom alá, mint a többi balkáni ország; a török feudális uralkodó osztály Bulgáriát felvonulási területül használta további európai hódításaihoz. A török hivatalnokok és földesurak hatalma itt lényegesen szilárdabb volt, mint a birodalom távolabbi területein. Bulgáriában hatalmas török feudális nagybirtokok voltak, többek közt a muzulmán egyház tulajdonában levő ún. vakufok. Már a XIV. század végétől kezdve folyt a nagyarányú török betelepedés Plovdiv és Sztara-Zagora vidékére, majd a XV. században Szófiába. A Duna és a Marica-folyó völgyében, a Fekete-tenger partján és más stratégiai útvonalak mentén török parasztok telepedtek le. A Duna menti városokban erős török helyőrségek állomásoztak. A XV—XVI. században a Rhodope vidékén a falusi lakosság tekintélyes részét muzulmán hitre térítették.

A XVI. század végén a konstantinápolyi patriarkátus megkezdte a bolgárok hellenizálását. A magasabb egyházi tisztségekbe szinte kivétel nélkül görögöket neveztek ki. A görög papság a nemzeti kultúra hagyományainak kiirtására, a bolgár írásbeliség megsemmisítésére törekedett.

Szerbia valamivel jobb helyzetben volt, mint Bulgária. A törökök itt főként a városokban és a várakban laktak. A patriarchális nemzetségi rendszernek még jelentős maradványai voltak. Sok vidéken, főképp a hegyekben, megmaradtak a nagycsaládok (zadrugák), amelyeknek sokszor több tucat tagjuk volt. Sok helyütt tovább éltek a falusi földközösségek, amelyek a parasztokat bizonyos fokig megvédték a török földesurak és hivatalnokok önkényétől. A községi önkormányzat vezetői — a knezek és a kmetek — szedték be a lakosságtól az adókat, az ő közvetítésükkel tartották a kapcsolatot a parasztokkal a török földesurak és hivatalnokok, és ők bíráskodtak a faluközösség tagjai fölött. Különösen nagy volt az önállóságuk az állattenyésztő hegyvidékek faluközösségeinek; itt a községi önkormányzatok vezetőinek meglehetősen nagy hatalmuk volt a faluközösségbe tartozó parasztok fölött.

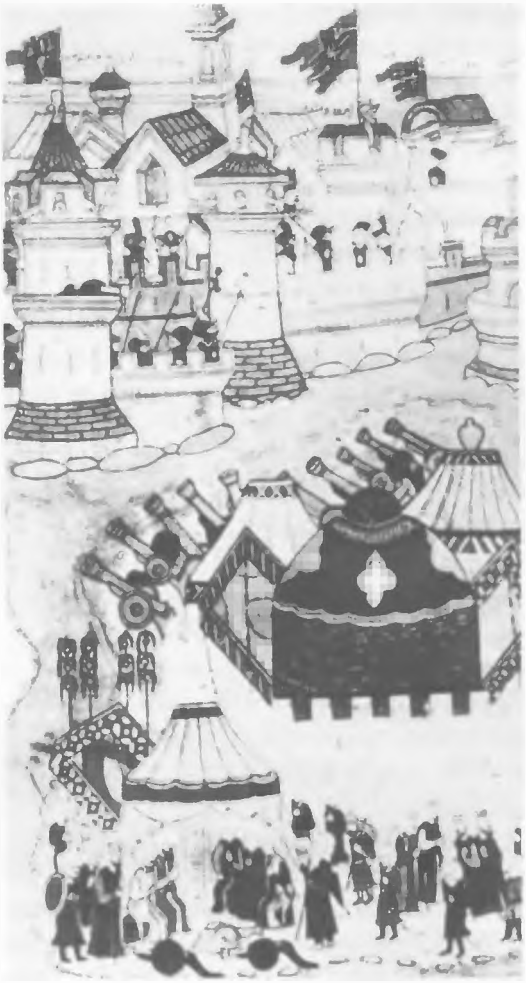

Belgrád török ostroma 1521-ben
XVI. századi török miniatúra

A XVI. század közepén (1557-ben) a hercegovinai származású Mehmed Szokoli nagyvezír segítségével visszaállították az önálló szerb patriarkátust Pećben (Ipekben); ennek egyházi hatásköre kiterjedt Szerbia, Bosznia és Hercegovina, Montenegro, egyes nyugat-bulgáriai területek, Észak-Macedónia és Magyarország pravoszláv lakosságára. A konstantinápolyi patriarkátustól való függőség megszűnése bizonyos szabadságot adott a szerbeknek vallási ügyekben. A XV—XVII. században a szerb főpapok — a peći pátriárkák, metropoliták — nagy szerepet játszottak az ország politikai életében. A szerb papság nemegyszer tevékenyen részt vett a felszabadító harcokban.

Rendkívül súlyos helyzetben volt Bosznia és Hercegovina leigázott lakossága. A török hódítás után a helybeli földesurak legnagyobb része muzulmán hitre tért, a parasztok többsége viszont ke-

resztény maradt. A birodalomnak ebben a részében a helyi pasák és bégek szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek.

A török feudális uralkodó osztály — jóllehet uralma alá hajtotta a Balkán félsziget összes népeit — egy kis ország, a hegyekben fekvő Montenegro lakosságát sohasem tudta teljesen leigázni. A XV. század végén Montenegro az Oszmán Birodalom része lett ugyan, de megtartotta belső autonómiáját. Az adót, amelyet Montenegróra kivetettek, a törököknek katonai erővel kellett behajtaniuk. Az ország gazdaságilag rendkívül fejletlen volt. A fő gazdasági ág a legeltető állattenyésztés volt. Földműveléssel a montenegróiak alig foglalkoztak. Állandó élelmiszerhiánnyal küzdöttek, a lakosságot gyakran sújtotta éhínség. A szüntelen háborús feszültség, amelyben ez a szabadságszerető nép élt, a külső világhoz fűződő nagyon gyenge szálak — mindez tartósította Montenegro gazdasági elmaradottságát, a patriarchális nemzetségi viszonyok maradványait. Az ország több területi közösségre — „törzsre" — oszlott. Élükön a törzsfők (vajdák) állottak, akik vagyoni és társadalmi tekintetben a paraszti faluközösségi tagok fölé emelkedtek, és voltaképpen a helyi földesurak kisszámú rétegét alkották. A törzsek egymástól elkülönülve éltek és gyakran ellenségeskedtek egymással. Csak a nagyobb birtokokkal rendelkező pravoszláv egyház egyesítette őket. E körülmény folytán a XVII. század folyamán növekedett a pravoszláv egyház fejének — a metropolitának, vagy más néven vladikának (püspöknek) — a világi hatalma is.

Montenegróhoz hasonlóan Albániában is megvolt még a törzsi szervezet és az ősközösségi rendszer több más maradványa. Az albán törzsek egy része pravoszláv, más része katolikus volt. A XVI—XVII. században a török hatóságok nyomására sok törzs felvette az izlámot. A vallási különbségek elmélyítették a törzsek politikai elkülönültségét és ellenségeskedését; ezt a török kormány nagy buzgalommal szította. Sok albán földesúr felvette az izlám hitet és a török kormány szolgálatába szegődött. A török kormányzat az albán muzulmán földesurak közül nevezte ki az Albánia egyes részeit kormányzó pasákat. Az albán földesurak katonáikkal együtt részt vettek a török hadjáratokban, nemegyszer rablókalandokat hajtottak végre a szomszédos területek ellen. Albánia dolgozó lakossága viszont a feudális kizsákmányolás jármában sínylődött.

A Balkán félsziget göröglakta területei (Epeirosz, Thesszália, Morea[7], az Égei- és a Jón-tenger szigetei) teljesen tönkrementek a török hódítás következtében. A XVI—XVII. század folyamán ezek a területek sokat szenvedtek a Törökország és Velence között rendszerint görög földön lezajlott gyakori háborúktól. A görög területek szinte elnéptelenedtek a törökök emberirtó hadjáratai és a görög lakosság tömeges kivándorlása következtében. Szerbiához hasonlóan Görögországban is fennmaradt a faluközösségi rendszer. A görög területek falusi önkormányzatainak vezetői gyakorlatilag a török hódítók szolgálatában álltak, és ők szedték be az adót. A török hódítás jóval nagyobb befolyással volt a görög városok és falvak életére, mint a szerbekére.

Csak a konstantinápolyi főnemesek és görög kereskedők egy bizonyos rétege — amely teljesen behódolt a törököknek — tudta az Oszmán Birodalom gazdasági és politikai elmaradottságát a saját gyarapodására felhasználni. A görög arisztokrácia magas állami tisztségekbe jutott. A görög kereskedők számos kereskedelmi kiváltságot szereztek és fokozatosan kezükbe ragadták Törökország bel- és külkereskedelmének jelentős részét. Ahol az oszmán uralom alatt álló területeken fennmaradt a pravoszláv vallás, a török közigazgatás elősegítette a görög papok térhódítását.

Magyarország függetlenségének megsemmisülése után a dubrovniki szláv városköztársaság elismerte az Oszmán Birodalom fennhatóságát. A XVI. században Dubrovnik (Ragusa) a Balkán félsziget Adriai partvidékének legjelentősebb ipari és kereskedővárosa volt. Dubrovnikban sok fejlett iparág működött, többek közt textil-, bőr-, ékszeripar, s jelentős volt a hajóépítés. A város saját hajóhaddal rendelkezett és nagyszabású kereskedelmet bonyolított le a Földközi-tengeren.

[7] Az ókori Peloponnészosz, vagyis a Korinthoszi-szorostól délre fekvő félsziget. — *A kiadó.*

A dubrovniki kereskedők szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn Szerbiával, Boszniával, Bulgáriával, Konstantinápollyal. A török területekre saját iparuk termékeit, az olasz városok és más nyugat-európai területek áruit szállították. Az Oszmán Birodalom fennhatóságának elismerése lehetővé tette a dubrovniki kereskedőknek, hogy jelentős kereskedelmi kiváltságokat kapjanak a portától: rendkívül alacsony (2 százalékos) vámokkal vagy sokszor teljesen vámmentesen vitték be áruikat Törökországba, monopoljoguk volt bizonyos árucikkek be- és kivitelére. Dubrovniknak több balkáni városban voltak kolóniái, amelyekkel szoros kapcsolatot tartott fenn, és gyakran közvetítőként szerepelt e városok lakóinak Ausztriával, az olasz városokkal, Spanyolországgal való kapcsolataiban. A XVII. században Dubrovnik hanyatlásnak indult; ez összefüggött a földközi-tengeri kereskedelem általános hanyatlásával.

Dubrovniki palota belső galériája
XV. század

Bár a balkáni népeknek nehéz soruk volt a török iga alatt, jó néhány balkáni város, amely a török birodalom kereskedelmi főútvonalain feküdt, a XVI—XVII. században számottevően fejlődött. Belgrád, Skoplje, Szaloniki, Szófia, Plovdiv az Oszmán Birodalom legjelentősebb ipari és kereskedelmi gócai közé tartoztak, és sok európai állammal tartottak fenn kereskedelmi kapcsolatokat. A kereskedelmi utak mentén új városok jöttek létre. Így nőtt meg Boszniában a XVI. században Boszna (Szarajevo) városa, amely hamarosan nagy ipari és kereskedelmi központtá fejlődött. A XVII. században Bulgária hegyvidékein új városok keletkeztek, amelyekben csaknem kizárólag bolgár iparosok és kereskedők laktak (Szliven, Gabrovo, Szamokov stb.).

Az idegen uralom alatt azonban a balkáni országok gazdasági fejlődése nem lehetett egészséges. A XVI. század végén az Oszmán Birodalomban gyengülni kezdett a központi hatalom, s ezzel egyidejűleg erősödött a helyi pasák és hivatalnokok hatalma, fokozódott a török hatóságok és bíróságok korrupciója, elszaporodtak a különféle visszaélések; a mértéktelenül felduzzadt és most már gyakran a császárnak sem engedelmeskedő janicsárcsapatok mindenfelé raboltak és gyilkoltak. A katonai-hűbéres rendszer bomlásnak indult. A földesurak újabb és újabb jogokat szereztek, amelyeknek segítségével még inkább magukhoz láncolták a hűbéres földet és a rajta élő parasztokat. Az árutermelés fejlődése és a mezőgazdasági termékekkel való kereskedés megélénkülése a török földesurakat a parasztok kizsákmányolásának fokozására ösztönözte. Élve a fejlődő áru- és pénzviszonyok adta lehetőségekkel, sok földesúr megteremtette saját majorsági gazdaságát, amely a jobbágyok robotmunkáján alapult. Gyorsan emelkedtek az adók és a feudális járadékok. Ez tönkretette a parasztgazdaságokat és az uzsora felvirágzásához vezetett.

MOLDVA ÉS HAVASALFÖLD A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A dunai fejedelemségek — Moldva és Havasalföld — Törökország vazallusai lettek, de belügyeiket önállóan intézték. Évente nagy adót kellett fizetniük a szultánnak, és csapataik kötelesek voltak résztvenni a törökök hadjárataiban. Az uralkodók személyét a török szultánok hagyták jóvá.

A moldvai és havasalföldi bojárok egymással való viszálykodásai és belháborúi lehetővé tették Törökországnak, hogy fokozottabb mértékben beavatkozzon a fejedelemségek belügyeibe. A moldvai és havasalföldi fejedelmi trónt olykor egészen nyíltan annak adták, aki többet fizetett érte. Az uralkodók gyakran váltogatták egymást: sokan még egy évig sem tölthették be ezt a tisztséget; s mindegyikük igyekezett emelni az adókat, hogy teljesíthesse a török hatóságokkal szembeni kötelezettségeit, és megszedje magát a nehezebb időkre.

Román pásztor
Magyar miniatúra 1600-ból

A török hódítók a moldvai és havasalföldi fejedelmeket és bojárokat — akik a törököknek való teljes behódolás árán megtarthatták földjüket és feudális kiváltságaikat — uralmuk támaszának tekintették a dunai fejedelemségekben.

Moldva és Havasalföld élelmiszereket és egyéb termékeket szállított Sztambulba (Konstantinápolyba), és számos török várba. A dolgozó lakosság egyre nagyobb adókat fizetett a szultánnak: a XV. század végén a fejedelemségeknek egyenként évi 3—4000 aranyat, a XVI. század végén pedig már 60—80 000 aranyat kellett fizetniük adó fejében.

A XVI—XVII. században mégis volt némi fejlődés a moldvai és havasalföldi városi iparban és kereskedelemben. A fejedelemségek jelentős iparos és kereskedő városai voltak: Iaşi, Bukarest, Hotyin, Văslui; a kereskedelmi utak mentén fejlődésnek indult Focşani, Galaţi, Ploeşti, Craiova stb. Az árutermelés fejlődése véget vetett az egyes területek gazdasági elkülönültségének.

A belső piac fejlődése és a szomszédos országokba történő mezőgazdasági kivitel növekedése arra ösztönözte a bojárokat, hogy a jobbágyföldek és a közföldek elrablása útján növeljék saját gazdaságuk területét. A földesurak mindent megtettek, hogy biztosítsák gazdaságuk számára a munkaerőt: a parasztokat robotra kötelezték és megerősítették feudális függésüket. A XVI—XVII. század folyamán a moldvai és havasalföldi parasztok nagy része röghözkötött jobbágy lett. Már a XVI. század végén kísérletek történtek arra, hogy törvénybe iktassák a parasztok röghözkötését. 1595-ben például Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem elrendelte, hogy „minden jobbágy, bárhol legyen is, mindörökre jobbágy marad ott, ahol éppen van". A moldvai fejedelmek a XVII. század első felében többször elrendelték a szökött jobbágyok kiadatását, megtiltották a jobbágynak a föld elhagyását. 1646-ban Moldvában kiadták az első Törvénykönyvet („Szabályok"), amelyekben végérvényesen megtiltották a jobbágyok szabad költözését.

A parasztság kitartóan harcolt a földesurak önkénye és törvénytelenségei ellen, megtagadta a szolgáltatások teljesítését, megszökött uraitól és kozáknak állt be Ukrajnában. A XVI—XVII. század folyamán a dunai fejedelemségekben több antifeudális parasztfelkelés zajlott le. 1566-ban például Moldvában tört ki felkelés. Az erdélyi havasokban feltűnt egy trónkövetelő, aki nagy paraszti seregével kísérletet tett a fejedelmi trón megszerzésére, de hamarosan vereséget szenvedett. Felkelésre került sor 1591-ben is; a földesurak jó része elmenekült a fejedelemség területéről.

A DÉLKELET-EURÓPAI LEIGÁZOTT NÉPEK HARCA A TÖRÖK URALOM ELLEN

A balkáni népek állandó partizánharcot folytattak leigázóik ellen: ilyen volt Bulgáriában és Szerbiában a hajdukok, a dalmát partvidéken és Horvátországban az uskokok, Görögországban a kleftek (kleftiszek) mozgalma. A partizáncsapatok olykor igen nagy létszámúak voltak és szervezett hadműveleteket folytattak. Nemcsak kisebb rajtaütésekre vállalkoztak, hanem időnként nagyobb városokat is megtámadtak. A partizánok a hegyekben és az erdőkben éltek, s szoros kapcsolatot tartottak fenn a helybeli lakossággal, amely állandóan támogatta és segítette őket.

A XVI—XVII. században kitartóan harcolt a török függőség ellen a moldvai és a havasalföldi nép. A moldvai nép szabadságharcában nagy szerepet játszottak az orosz és ukrán néppel fennálló baráti kapcsolatai: ezeket a népeket a pusztító török és tatár támadások elleni közös harc szükségessége egyesítette. A zaporozsjei kozákok nemegyszer küldtek csapatokat Moldvába, hogy a moldvaiakkal együtt harcoljanak a tatárok és törökök ellen.

Az 1530-as években Petru Rareș moldvai fejedelem, Oroszország diplomáciai segítségére támaszkodva, kísérletet tett arra, hogy függetlenné váljék a törököktől. Ez a kísérlet azonban a fejedelemtől elpártoló bojárok árulása miatt kudarccal végződött. Ekkor a török és tatár csapatok egy időre megszállták Moldvát és elszakították az országtól a Prut és Dnyeszter közötti vidéket.

Az 1570-es években Ion Vodă fejedelem megtagadta a porta azon követelésének teljesítését, hogy kétszeres összegű adót fizessen, és a bojárok hozzájárulásával megkezdte a készülődést a törökök visszaverésére. A moldvaiak segítségére sietett egy ukrajnai kozákcsapat. 1574 tavaszán a Moldva ellen vonuló török sereg a moldvai és kozák harcosoktól vereséget szenvedett. Ezután a moldvai és kozáksereg elfoglalta Bukarestet, Havasalföld fővárosát, és ostrom alá vette Brăila és Bengyeri török erődítményeket. Amikor azonban a porta újabb hatalmas sereget indított a moldvaiak ellen, a bojárok ez alkalommal is az árulás útjára léptek: csapataikkal együtt átpártoltak az ellenséghez. A törökökkel vívott ütközet a moldvaiak vereségével végződött. Moldva ismét a török hordák fosztogatásainak és erőszakoskodásainak a színtere lett.

1594-ben, az osztrák—török háborúk idején, a három török vazallus — Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem, Aron Vodă moldvai fejedelem és Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) havasalföldi fejedelem — szövetséget kötött Törökország ellen. Különösen nagy aktivitást fejtett ki Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem, akinek az volt a célja, hogy Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt felszabadítsa a török uralom alól, és a saját uralma alatt egyesítse.

Ugyancsak 1594-ben indítottak harcot a törökök ellen a bánsági szerbek, akik az osztrák csapatoktól és az erdélyi fejedelemtől reméltek segítséget. A felkelés lángja gyorsan elharapózott, a felkelők több várost elfoglaltak és már Temesvárhoz közeledtek. Az osztrák katonaság azonban nem támogatta őket. A túlerőben levő törökök rövid idő alatt szétverték a felkelők csapatait.

1594 végén Vitéz Mihály vajda hadjáratot indított a törökök ellen, és eljutott egészen a Balkán hegységig. A török hadsereg elleni harcokban a bolgár és szerb hajdukok is részt vettek. 1595-ben Mihály kis csapatával Tîrgovișténél ragyogó győzelmet aratott a hatalmas török sereg fölött. Hamarosan egész Havasalföldet megtisztították a török hódítóktól. A török kormány attól félt, hogy a havasalföldiek és moldvaiak példájára a többi leigázott nép is felkel a török uralom ellen, s ezért békét kötött Vitéz Mihállyal, elismerve őt Havasalföld fejedelmének.

Az osztrák—török háború és Vitéz Mihály sikeres küzdelme nagy hatással volt a balkáni felszabadító mozgalomra. 1595-ben egy hajduk csapat, Baba-Novak vezetésével, rajtaütésszerű támadást intézett Szófia ellen. 1596-ban az uskokok egy időre birtokukba vették a dalmát tengerparton fekvő Klis városát. 1596—1597-ben felkelések törtek ki Dél-Szerbiában, Hercegovinában, Montenegróban és Albániában. Ezeket a felkeléseket azonban a törökök leverték.

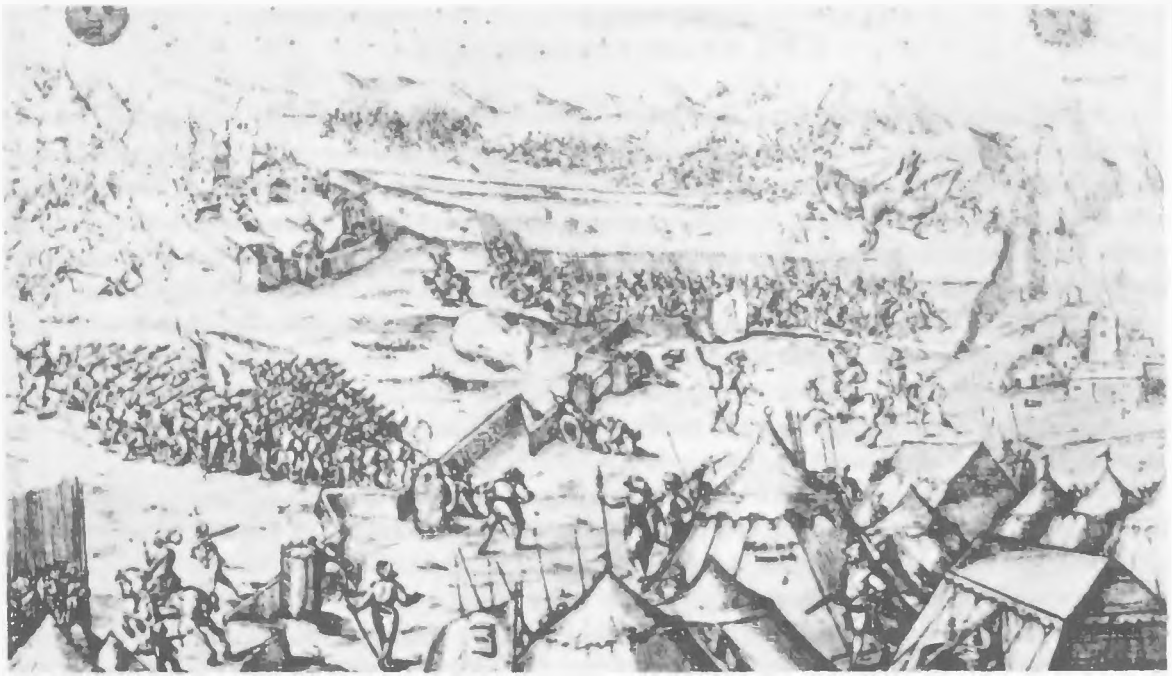

A tîrgovişteі román—török ütközet 1595. október 16-án
A XVI. század végén készült metszet

Nagy méreteket öltött a szabadságmozgalom Bulgáriában. Itt a felkelés előkészítésében részt vettek az észak-bulgáriai városok gazdag kereskedő és iparos rétegei, egyes bolgár földesurak, sőt főpapok is. A mozgalom vezetői arra számítottak, hogy a felkelésben nemcsak a városok lakossága, hanem a parasztság is tevékenyen részt vesz. Ugyanakkor biztosították maguknak a császár támogatását is: az utóbbi megígérte, hogy 6000 főnyi segélycsapatot és pénzt küld Bulgáriába. A felkelés 1598-ban kezdődött, egyidejűleg több észak-bulgáriai városban. Központja Tirnovo város volt, ahol a bolgár cárok állítólagos leszármazottját III. Sisman néven cárrá kiáltották ki. De a rosszul előkészített felkelésbe nem kapcsolódott be az egész nép, s ezért már kitörésekor könnyűszerrel el tudták fojtani.

Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem, bár 1595-ben békét kötött az Oszmán Birodalommal, nem mondott le a török fennhatóság elleni harc gondolatáról. 1598—1599-ben sikerült könnyűszerrel uralma alá hajtani Moldvát és Erdélyt. De a moldvai és erdélyi földesurak nem támogatták Vitéz Mihály terveit, mert attól féltek, hogy a Havasalföld vezetésével történő egyesítés a havasalföldi bojárok hatalmát növeli, és a saját befolyásukat csökkenti majd. A parasztság közönyös volt Mihály tervei iránt, hiszen Mihály, amikor a havasalföldi bojárok érdekeinek képviselőjeként trónra lépett, elrendelte a jobbágyok röghözkötését. Vitéz Mihály a Habsburgok segítségére sem számíthatott, mert ők is arra törekedtek, hogy Erdélyt és a dunai fejedelemségeket birodalmukhoz csatolják. Mindez végzetes következményekkel járt Vitéz Mihályra. Az erdélyi mágnások a moldvai bojárokkal egyetértésben sereget indítottak Havasalföld ellen, és legyőzték Vitéz Mihály csapatait. Vitéz Mihály a csatából elmenekült, de nemsokára (1601-ben) megölték.[8]

[8] Vitéz Mihály 1598-ban Rudolf császárral szövetkezett, 1599-ben elfoglalta Erdélyt és röviddel később Moldvát, de 1600-ban az erdélyi főnemesek Miriszlónál vereséget mértek rá, és el kellett hagynia az országot. 1601-ben Moldvából is elűzték, a Habsburg-csapatokkal visszament Erdélybe, de Rudolf hadvezére, Basta meggyilkoltatta. — *A kiadó.*

A Balkán félsziget nyugati részének lakossága a XVII. század első évtizedében sem hagyta abba a harcot Törökország ellen. 1603-ban felkelést szerveztek Klis lakói. Kitartóan harcoltak szabadságukért a montenegrói törzsek. A shkodëri (szkutari) szandzsák-bég számos büntető hadjáratot vezetett a montenegrói törzsek ellen, de így sem tudta megtörni ellenállásukat. A török kormányzatnak csak a XVII. század második évtizedében sikerült leszámolnia a mozgalom vezetőivel, és így egy időre lecsendesítette európai birtokain a népi felszabadító mozgalmak hullámát.

A XVII. század első felében egy időre abbamaradt a török uralom alatt élő népek függetlenségi harca. A harmincéves háború elvonta az európai államok figyelmét az Oszmán Birodalom elleni harctól. A balkáni népek ebben az időben nem számíthattak külső segítségre, de tovább készülődtek a küzdelem folytatására.

Már a XVI. század végén megindult a katolikus misszionáriusok hittérítő tevékenysége — a római pápa és a Habsburgok tevékeny támogatásával — a balkáni pravoszlávok között. A pápa és a Habsburgok a katolikus hitre térítéssel igyekeztek bevonni a balkáni népeket a katolikus államok befolyási övezetébe. Ez idő tájt a Habsburgok, kihasználva az Oszmán Birodalom fokozatos gyengülését, aktív kísérleteket tettek Erdély és Havasalföld megkaparintására. A dunai fejedelemségekre Lengyelország is igényt tartott; az utóbbinak a terveit a moldvai és havasalföldi bojárok egy része is támogatta.

A XVII. század első évtizedeiben Moldva a lengyel—török háborúk színterévé vált. A fejedelemségen belül elkeseredett küzdelem folyt a lengyel párti és a török párti bojárok között. Fellángoltak a viszályok a havasalföldi és az erdélyi főurak között is; ez lehetővé tette, hogy a porta nagyobb mértékben avatkozzék be a fejedelemségek belügyeibe.

A XVII. század első felében Moldva és Havasalföld legerősebb fejedelmei Vasile Lupu (1634—1653) és Matei Basarab (1632—1654) voltak. Sikertelen kísérleteket tettek egymás megdöntésére, és a két fejedelemségnek egységes hatalom alatt történő egyesítésére. Ez a küzdelem rendkívüli mértékben kimerítette a fejedelemségek gazdasági erejét, és akadályozta az Oszmán Birodalom elleni harcot, amelyre pedig Matei Basarab erőfeszítéseket tett.

A Balkán félsziget népei tehát nem nyugodtak bele a török uralomba. Az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére kitartóan harcoltak az idegen elnyomás ellen. A leigázott népek állhatatosan ragaszkodtak nyelvükhöz, szokásaikhoz, kultúrájukhoz.

Az a tény, hogy az orosz nép nyelvében, vallásában és kultúrájában közeli rokonságban állt a délszlávokkal, továbbá vallási és kulturális tekintetben a moldvaiakkal, havasalföldiekkel, görögökkel is, hozzájárult ahhoz, hogy a XVI—XVII. század folyamán megszilárduljanak az Orosz-

Iaşi templom
1639

ország és a balkáni népek között régóta fennálló politikai és kulturális kapcsolatok. A balkáni népek abban reménykedtek, hogy az orosz néptől kapnak segítséget a török járom lerázásához. Bulgáriában az orosz felszabadító küldetésbe vetett néphit a „djado Iván"-ról („Iván apó"-ról), a hatalmas erejű óriásról, a pravoszláv népek védelmezőjéről szóló sajátos legendában öltött testet. A legenda eredete III. Iván orosz nagyfejedelem uralkodásának korára nyúlik vissza. „Djado Iván" alakjában a bolgár népnek a nagy orosz népről, az erős orosz államról alkotott elképzelései testesültek meg. A velencei köztársaság törökországi követe egy 1576. évi követi jelentésében ezt írta: „A szultán két okból fél az oroszoktól: először azért, mert az oroszoknak 400 000 bátor, merész és fegyelmezett emberből álló félelmetes lovassága van, másodszor pedig azért, mert Bulgária, Szerbia, Bosznia, Morea és Görögország népei hűséggel viseltetnek a moszkvai nagyfejedelem iránt, akivel a közös vallás egyesíti őket, és bármikor készek fegyvert ragadni a török rabságból való megszabadulásukért, hajlandók a moszkvai nagyfejedelem uralmát elismerni."

A balkáni népek szilárdan hitték, hogy Oroszország fogja megszabadítani őket a török rabságból.

A BALKÁNI NÉPEK KULTÚRÁJA

A balkáni népeknek a török hódítás súlyos veszteségeket okozott: kultúrájuk hanyatlásához, írásbeliségük, irodalmuk és művészetük sok emlékének pusztulásához vezetett. A délszláv és a görög kultúra kincseinek és eredményeinek megőrzésében a XVI—XVII. században fontos szerepet játszottak a kolostorok, köztük az Athosz-hegyi kolostor (a Chalkidiké-félszigeten), a bulgáriai rilai kolostor stb. A kolostorok helyenként iskolákat tartottak fenn, amelyekben a szerzetesek a gyermekeket írásra, olvasásra és egyházi szertartásokban való segédkezésre képezték ki. A kolostorok falai között számos régi kézirat és műtárgy maradt fenn; a szerzetesek lemásolták az egyházi könyveket és sok irodalmi alkotást hoztak létre.

A XVI—XVII. századi délszláv irodalmi emlékek csaknem kivétel nélkül vallásos tartalmú művek. Igen népszerűek voltak ebben az időben a szentek élettörténetei, amelyeket gyakran félreérthetetlen hazafias tartalommal töltöttek meg. Így például a „szófiai Szent Miklós élete", amelyet Matej Grammatik (Lombardij), az egyik legnagyobb XVI. századi bolgár író írt, egy mélyen vallásos bolgár iparosmester mártírhalálát örökíti meg. A népi kultúra fejlesztésében, a nemzeti hagyományok fenntartásában különösen nagy szerepe volt a balkáni népek népköltészetének. A névtelen, nagy tehetségű költők és írók alkotásai, a népdalok, mesék, mondák, hősi eposzok százai híven tolmácsolják az idegen járom alatt sínylődő nép vágyait és gondolatait. A népköltészet alkotásai igen gyakran a nép hőseinek, szabadságharcosainak tetteit éneklik meg.

A XVI—XVII. század az irodalom virágkora Dubrovnikban, ahol sok író, költő, drámaíró élt és dolgozott. A XVII. század első felének kiváló dubrovniki költője volt Ivan Gundulić, az „Oszmán" című elbeszélő költemény írója; a vers a kozákoknak és a lengyeleknek a török sereg fölött Hotyinnál aratott győzelmét énekli meg.

A XVI. században és a XVII. század első felében fellendült Moldva és Havasalföld népeinek kultúrája. Főképp Moldvában ebben az időben sok krónika született. Az 1630—1640-es években a városokban számos iskolát alapítottak a bojárok és a városi polgárok gyermekei számára.

A XVI—XVII. században a bolgárok, szerbek, montenegróiak, a moldvaiak és a havasalföldiek a pravoszláv papok révén kapcsolatban álltak Oroszországgal; az utóbbi rendszeres anyagi támogatást nyújtott a balkáni pravoszláv templomoknak és kolostoroknak, egyházi könyveket és kegyszereket ajándékozott nekik.

A moldvai és havasalföldi orosz és ukrán kulturális befolyás a közoktatásban és a könyvnyomtatásban is megnyilvánult. A fejedelemségek első nyomdáikat Kijevből kapták. Az Oroszországgal és Ukrajnával fenntartott kulturális kapcsolatok segítették a balkáni népek szabadságharcát.

XVII. FEJEZET

A SOKNEMZETISÉGŰ LENGYELORSZÁG[1] KIALAKULÁSA

A XV—XVI. század fordulóján Lengyelország Közép- és Kelet-Európa egyik legerősebb állama volt. Politikai megerősödése a XIV—XV. századi gazdasági fellendüléssel és a német lovagrenddel — Lengyelország legfőbb ellenségével — vívott harc sikeres kimenetelével függött össze. A német feudális hódítók elleni hosszas harc megnövelte a lengyel nép nemzeti öntudatát.

Lengyelország gazdasági, kulturális és politikai fellendülése azonban nem volt tartós. A XVI. század vége felé már egyre érezhetőbbek voltak a közeli hanyatlás jelei.

A LENGYEL VÁROSOK FEJLŐDÉSE

A XV. század második felében és a XVI. század elején virágzásnak indultak ugyan a lengyelországi városok, de gazdaságilag még ebben a korszakban is jóval gyengébbek voltak, mint a fejlettebb európai országok városai; az ország életében betöltött politikai szerepük pedig általában csekély volt. Új városi központok jöttek létre, és megerősödtek olyan régi városok, amelyek azelőtt gazdasági tekintetben alig jöttek számításba. Ilyen gyorsan fejlődő város volt Varsó, amely a XVI. században az állam fővárosa lett; rohamosan nőtt a Balti-tengerrel kapcsolatban álló városok, Toruń, Elbląg és különösen Gdańsk kereskedelmi jelentősége. A német lovagrend ellen folytatott tizenhárom éves háború (1454—1466) eredményeként Lengyelország visszaszerezte a Balti-tengerhez való kijáratát, s ez elősegítette külkereskedelmének gyors növekedését. A Visztula lett a kereskedelem ütőere, amely összekötötte Lengyelországot a külvilággal.

Jól mutatja a lengyel városok fejlődését a városi lakosság számának növekedése. A nagy lengyel városokban (Krakkó, Poznań, Lublin, Kalisz, Toruń stb.) a XV. században és a XVI. század elején a lakosság lélekszáma mintegy megkétszereződött.

Több fontos technikai tökéletesítés eredményeként a városi kézművesek munkájának termelékenysége megnőtt, és ez ösztönzőleg hatott a termelési technika további fejlődésére. Különösen nagy jelentősége volt a vízikerék (vízimalmok) széles körű alkalmazásának. A XV—XVI. században Lengyelországban igen sok kiválóan képzett kézműves élt.

[1] Az eredeti szöveg a soknemzetiségű lengyel—litván államról szólva a XVI. század óta elterjedt lengyel Rzecz Pospolita (köztársaság) kifejezést használja. Minthogy ez a kifejezés a magyar történeti irodalomban nem honosodott meg, általában Lengyelországnak fordítjuk. Ott, ahol ez szükséges, mint éppen itt a címben, hozzátesszük a „soknemzetiségű" jelzőt. A továbbiakban, ha lengyel—litván állam helyett lengyel államról vagy Lengyelországról van szó, az egész Rzecz Pospolita értendő ezen. — *A kiadó.*

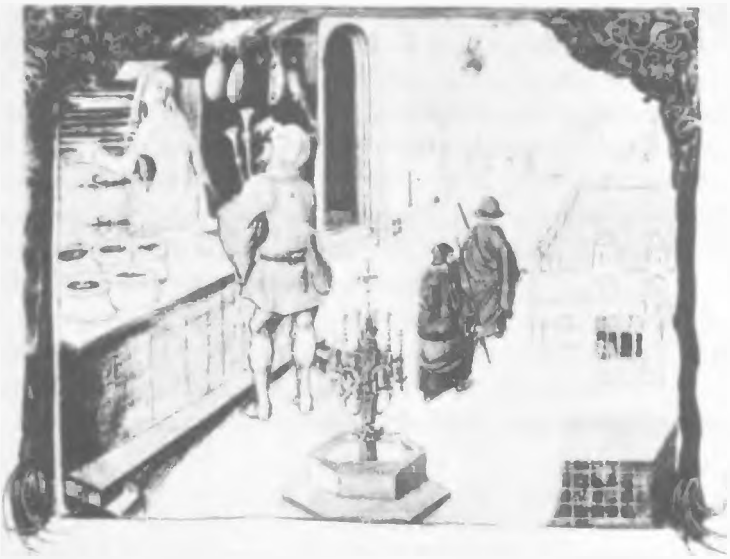

Bolt
XVI. századi miniatúra

A céhekben fokozódott a belső harc egyrészt a mesterek, másrészt a legények és inasok között. A városi patriciátus és a céhek közti harcba beleszövődött a nemzeti harc. Több nagy lengyel városban a patríciusok számottevő része még mindig német volt. Sőt a tengerparti városokban ez az arány továbbra is erősödött. Lengyelország egyéb városaiban az általános gazdasági fellendülés folytán egyre gyorsabb ütemben haladt a városi kereskedő és kézműves felső réteg ellengyelesedése.

Fejlődött azoknak az áruknak a termelése, amelyeket a viszonylag távoli piacokra szántak, és szórványosan megjelentek a tőkés termelés elemei. A tőkés manufaktúra példájának tekinthetjük a krakkói városi tanács egyik tagjának, Kaufmannak a drót- és bádogüzemét. Manufaktúra jellegűek voltak az első nyomdák. A posztó-, gyapjú- és lenáruk termelésében kialakultak a szétszórt manufaktúra elemei (ebben a rendszerben a kereskedők és a gazdag városi iparosmesterek szervezték meg a termelést, felhasználva a paraszti lakosság munkáját).

A városi termelés növekedése és tökéletesedése súlyos következményekkel járt a lengyel falura nézve. A nagybirtokokon dolgozó kézművesek termékei nem vehették fel a versenyt a városi kézműipar tökéletesebb készítményeivel. A városi termékek és a drága külföldi áruk beszerzéséhez a feudális uraknak lényegesen növelniük kellett pénzjövedelmeiket.

ÁTTÉRÉS A FEUDÁLIS GAZDÁLKODÁS ROBOTOLTATÓ MAJORSÁGI RENDSZERÉRE

A XV. század második felében és a XVI. században Lengyelország gazdasági és társadalmi fejlődésének legfontosabb mozzanata a gazdálkodás robotoltató majorsági rendszerére való áttérés volt. Ez a legszorosabban összefüggött a városok gazdasági fellendülésével, a lengyel területek közötti gazdasági kapcsolatok fejlődésével, a belső piac kialakulási folyamatának megindulásával. A piaci szükségletek növekedése mellett elősegítette a robotoltató majorsági rendszerre való áttérést az, hogy megindulhatott az észak- és nyugat-európai országokba a gabonakivitel. Kezdetben csak az ország néhány vidékén tértek át az új rendszerre. A XV—XVI. század fordulóján számos esetben tovább növekedett a pénzjáradék. A majorsági gazdálkodásra való áttérés csak a XVI. század második felétől kezdve öltött általános jelleget, mégpedig a Hollandiába, Flandriába, Angliába, Franciaországba és más nyugat-európai országokba irányuló mezőgazdasági kivitel meglehetősen gyors növekedésének hatására.

A mezőgazdasági termékek megnövekedett kereslete késztette a feudális urakat gazdaságuk átalakítására, annak érdekében, hogy a városokban és a külső piacon mezőgazdasági termékeket adhassanak el. Ezt a célt szolgálta az ún. folwarkok (majorsági gazdaságok) létrehozása. Olyan nagy-

birtokok voltak ezek, amelyek robotmunkán alapultak, gabonát és más mezőgazdasági terményeket termeltek a földesúr szükségletein felül, eladásra is.

A robotoltató nagybirtokok megteremtésével együtt járt a parasztság robot útján való kizsákmányolásának fokozása. A munkajáradék vált a feudális járadék fő formájává, ami nagyon súlyosbította a parasztok helyzetét. A jobbágyrendszer terhei nyomorúságos létre kárhoztatták a parasztot. Éppúgy, mint számos más kelet- és középeurópai országban, a mezőgazdasági árutermelés fejlődése az adott történelmi körülmények között nem a tőkés viszonyok kialakulásához vezetett, hanem éppen ellenkezőleg, a legkegyetlenebb feudális termelési formák újjáéledését és a piachoz való alkalmazkodását segítette elő.

Kádárok
XVI. századi miniatúra

A régi robotoltató nagybirtokok növelése és újak létrehozása a parasztság földtől való megfosztása révén történt. A majorsági föld növelése érdekében a feudális urak kisajátították a faluközösségi földeket, elorozták a paraszti telkeket. A robotoltató majorsági rendszer fejlődése következtében csökkent az egy łannal[2] (telekkel) rendelkező paraszti gazdaságok száma. Ezzel szemben megnőtt a fél vagy negyed telket vagy még ennél is kevesebb földet magában foglaló gazdaságok száma. Igen nagy lett azoknak a parasztoknak a száma, akiknek mindössze talpalatnyi belső telkük, vagy még annyi földjük sem volt.

A robotoltató majorsági rendszer a parasztságnak nemcsak gazdasági helyzetét rosszabbította, hanem jogi helyzetét is. A feudális uraknak érdekük volt, hogy gazdaságukban a lehető legnagyobb létszámú munkaerőt biztosítsák. Ezért arra törekedtek, hogy jogilag is rögzítsék Lengyelországban a jobbágyrendszert. Már az 1496. évi alkotmány korlátozta a parasztok költözését. 1518-tól kezdve a parasztok egyedül saját uruk joghatósága alá tartoztak, 1543-ban pedig teljesen megtiltották a parasztok szabad költözését.

Városi polgárok nem birtokolhattak nemesi uradalmat. 1496-ban a nemesség kivívta az italmérés kizárólagos jogát (vagyis csak a nemesek főzhettek szeszt és árusíthattak szeszes italokat), valamint saját árui behozatalának és kivitelének vámmentességét. A feudális urak a városok közvetítése nélkül vettek részt a külkereskedelemben. A külkereskedelemből eredő jövedelmek egyre jelentősebb szerepet játszottak a földesurak gazdálkodásában. A mágnások és a nemesek, miután ők maguk mentesültek a behozatali és kiviteli vámoktól, kivívták a városi polgárok gazdasági tevékenységének szigorú megrendszabályozását. Ez aláásta a lengyel városok gazdasági alapjait.

[2] 1 łan — 16 hektár.

A robotoltató majorsági gazdálkodásra való áttéréssel szoros kapcsolatban állt a kisnemesség, de különösen a középbirtokos nemesség politikai megerősödése. A XVI. század elején Lengyelországban befejeződött a rendi monarchia kialakulásának folyamata. A rendi monarchia kialakulását az uralkodó osztály különböző rétegei, a mágnások, a nemesség és az egyházi földesurak közötti szüntelen harc kísérte. 1501-ben a mágnásoknak sikerült elérniük a mielniki kiváltságlevél kiadását; ez a királyi hatalmat a szenátusnak rendelte alá. A szenátus tagjai a legfőbb tisztségviselők és az egyházi hierarchia legfelsőbb vezetői, az érsekek és püspökök voltak, akik a feudális nagyurak érdekeit képviselték. A mágnásoknak ez a sikere azonban csak igen rövid életű volt. A nemesség kihasználta Sándor király (1501—1506) katonai nehézségeit — ebben az időben az orosz állam sikeres háborút vívott a Lengyelországgal perszonálunióban levő litván nagyfejedelemség ellen —, s 1505-ben kivívta a radomi alkotmány kiadását, amely ezekkel a szavakkal kezdődött: „Semmi újat!" (Nihil novi!). Ez az alkotmány előírta, hogy új törvényeket csak az országgyűlés (sejm) mindkét házának a beleegyezésével lehet kiadni; az országgyűlés lett a legfelsőbb törvényhozó szerv, amely a feudális urak javára korlátozta a királyi hatalmat. Az országgyűlés alsóháza — a követi tábla — a nemesség képviselőiből (követeiből) állt, akiket a helyi nemesi gyűléseken (sejmikeken) választottak. A felsőház a szenátus volt. Idővel az országgyűlésben egyre nagyobb szerepet játszott a követi tábla. Az országgyűlésben való részvételből nemcsak a parasztságot, hanem a városokat is teljesen kizárták.

Paraszt és földesúr
XVI. századi metszet

A mágnások elleni harcban a nemesség az 1538-as országgyűlésen I. Zsigmond királyt (1506—1548) támogatta, aki a zálogba adott koronauradalmak visszaadását (redukcióját) követelte, ezek nagyobb része ugyanis a nagybirtokosok kezén volt. A redukció végrehajtása a mágnások részéről nagy ellenállásba ütközött. II. Zsigmond Ágost (1548—1572) uralkodása alatt azonban, az 1562—1563-as országgyűlésen, a mágnások kénytelenek voltak beleegyezni az 1504 után kapott koronabirtokok visszaszolgáltatásába. Ez a nemesség jelentős győzelme volt, de nem rendítette meg a nagybirtokot, a mágnások hatalmának gazdasági alapját. Ugyanakkor a nemesség arra törekedett, hogy a királyi hatalmat befolyása alá vonja, és makacsul megtagadta a királytól az állandó hadsereg felállítására kért pénzt.

A lengyel feudális urakat belső ellentétei nem akadályozták meg abban, hogy egységesen lépjenek fel — az államapparátust is felhasználva — a parasztok és a városi polgárok ellen.

A nemesség megerősödése — miközben a városok viszonylag gyengék voltak —, arra vezetett, hogy az államhatalom központosításának a XIV—XV. században megindult folyamata befejezetlen maradt.

LENGYELORSZÁG
A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
100 0 100 200 km
Lengyelország és a tőle függő országok határa
A Lengyel Királyság és Litvánia határa 1569 előtt
A Lengyel Királyság és Litvánia határa 1569 után (a lublini unió értelmében)
Lengyelország hűbéres tartományai
A Livóniai Lovagrend államának felosztása következtében Lengyelországhoz került területek
1582-ben Oroszországtól Lengyelországhoz került terület
ESTLAND
LIVLAND
KURLAND
ŽEMAITIA
SVÉD KIRÁLYSÁG
BALTI TENGER
OROSZ BIRODALOM
LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG
BELORUSSZIA
POLESZJE
PODLASIE
MAZOVIA
NAGY-LENGYELORSZÁG
LENGYEL KIRÁLYSÁG
KIS-LENGYELORSZÁG
VOLHYNIA
UKRAJNA
PODÓLIA
ZAPOROZSJE
POROSZ HERCEGSÉG
NYUGAT-POMERÁNIA
SZILÉZIA
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
KÁRPÁTALJA
OSZMÁN BIRODALOM
Csúd-tó
Novgorod
Pszkov
Osztrov
Zapolszkij Jam
Holm
Opocska
Velikije Luki
Szebezs
Nyevel
Velizs
Moszkva
Vjazma
Kaluga
Dorogobuzs
Szmolenszk
Andruszovo
Roszlavl
Msztyiszlavl
Mcenszk
Brjanszk
Karacsev
Trubcsevszk
Szterodub
Novgorod-Szeverszkij
Kurszk
Rilszk
Gomel
Csernyigov
Romni
Poltava
Perejaszlavl
Kijev
Cserkasszi
Belaja Cerkov
Korszuny
Szics
(az 1590-es évektől)
Dnyeper
Déli-Bug
Don
Ilka
Pernov (Pärnu)
Derpt (Tartu)
Wenden (Cēsis)
Riga
Kirchholm (Salaspils)
Mitava (Jelgava)
Piltene
Rezsica (Rēzekne)
Dünaburg (Dvinszk, Daugavpils)
Nyugati-Dvina
Polock
Vityebszk
Orsa
Mogiljov
Rogacsov
Palanga
Šiauliai
Varnja (Varniai)
Nyeman
Vilija
Kovno (Kaunas)
Troki (Trakai)
Vilnó (Vilnius)
Minszk
Grodno
Novogrudok
Szluck
Pinszk
Pripjaty
Turov
Königsberg
Heilsberg
Elbląg
Malbork
Altmark
Oliva
Gdańsk
Kolberg (Kołobrzeg)
Stettin (Szczecin)
Odera
Visztula
Chełmno
Toruń
Bydgoszcz
Inowrocław
Gniezno
Poznań
Płock
Brześć Kujawski
Łomża
Drohiczyn
Brześć-Litowski (Breszt)
Varsó (1596-tól főváros)
Warta
Kalisz
Sieradz
Piotrków
Rawa
Radom
Wrocław
Lublin
Chełm
Vlagyimir-Volinszkij
Luck
Osztrog
Zsitomir
Sandomierz
Krakkó (1596-ig főváros)
Oświęcim
San
Belz
Lvov
Przemyśl
Sanok
Nowy Targ
Tarnopol
Zsuravno
Halics
Kamenyec
Braclav
Dnyeszter
Hotyin
Csernovici
Szepesség (1412-től lengyel)
Brno
Bécs
Duna
Buda
Pest
20° Greenwichtől K-re
30°
40°
50°

A reformáció eszméi a lengyel társadalom valamennyi rétegében — a városi plebejus tömegek és a parasztság, a városi polgári középrétegek és a nemesség, sőt a világi főurak körében is — visszhangra találtak.

Ennek okai a katolikus papság hatalmában és különleges kiváltságaiban rejlettek. A XVI. században Lengyelország földterületének $^1/_5$-ét egyházi birtokok foglalták el. Az egyházi tized, amelyet a parasztoktól és a lakosság egyéb rétegeitől egyaránt behajtottak, igen súlyos teher volt, és általános felháborodást keltett, éppúgy, mint a pápai kúria, az egyházi bíróságok stb. javára beszedett külön adók.

A tized és az egyházi bíráskodás megszüntetésének a követelése, valamint az a törekvés, hogy az állami kötelezettségeket és adókat a papságra is terjesszék ki, voltak azok a főbb pontok, amelyek körül az országgyűléseken a politikai harc kibontakozott. Miként Európa más országaiban, itt is a lakosság széles rétegei észrevették az összefüggést a katolikus papságnak az anyagi javak utáni hajszája és erkölcsi züllése, a hit kérdéseiben elfoglalt formális és közönyös álláspontja között. A krakkói püspöknek a következő mondást tulajdonították: „Te csak fizesd meg a tizedet, hinni akár a kecskében is hihetsz." A lengyel társadalom különböző rétegeiben egyre nőtt a felháborodás az egyházi földbirtok, a katolikus papság nyerészkedő szelleme és a feudális kizsákmányolás durva módszerei ellen. Ez elősegítette a reformáció eszméinek terjedését Lengyelországban.

Lengyelországba már a XV. században behatoltak a huszita tanok. Különösen kedvező talajra találtak Nagy- és Kis-Lengyelországban, valamint Pomerániában.

A huszitizmus hatására a reformációs mozgalom Lengyelországban már jóval Luther fellépése előtt kialakult. A XV—XVI. század fordulóján egyik korai képviselője Lublini Bernát volt, aki a pápaság leleplezését és a skolasztika elleni harcot a feudális kizsákmányolás ellen irányuló táborita propagandával kapcsolta össze. Lengyel ellenzéki nemesi körökben ugyanebben az időben a mérsékelt huszitizmus eszméi terjedtek el.

Szénakaszálás
XVI. századi metszet

Luther németországi fellépése után a lengyel városok lakosságának német része arra törekedett, hogy a lengyelországi reformációs mozgalmat lutheránus jellegűvé tegye. Luther eszméi eleinte a lengyel városok plebejus köreiben is népszerűek voltak. Egyes plebejus elemek azonban, különösen Pomerániában, hamarosan radikális szellemben kezdték értelmezni Luther tanítását. Megjelentek az anabaptista (újrakeresztelő) eszmék hívei is. Poroszországban 1525-ben a Gdańskban akkor lezajlott megmozdulások hatására népi „cikkelyeket" dolgoztak ki, az anabaptisták radikális követeléseinek a szellemében.

Kis-Lengyelországban a humanista és népi reformációs eszmék terjesztője a krakkói egyetem tanára, Iłżai Jakab volt. Követői szoros kapcsolatot tartottak a „cseh testvérekkel" és a morvaországi anabaptistákkal. Iłżai Jakab és tanítvá-

nyai a kézművesek és parasztok körében folytatott propagandájukat a fizikai munka és a technikai ismeretek dicséretével és a skolasztika bírálatával kötötték össze.

Más országokhoz hasonlóan az 1520-as évek második felétől kezdve Lengyelországban is az anabaptizmuson belül a „nem ellenállni" jelszót és a békességet hirdető szekták kerültek előtérbe.

A lengyel városok politikai gyengesége magyarázza azt a körülményt, hogy a reformációs mozgalom szele alig érintette őket. A reformáció híveinek egyes haladó képviselői, akiket hazafias érzés és a társadalmi szabadságra való törekvés fűtött, magukra maradtak. Krakkóban a városi polgárok reformációs mozgalma kimerült a humanista szabadgondolkodásban és az egyházi ideológia természettudományi alapon való bírálatában.

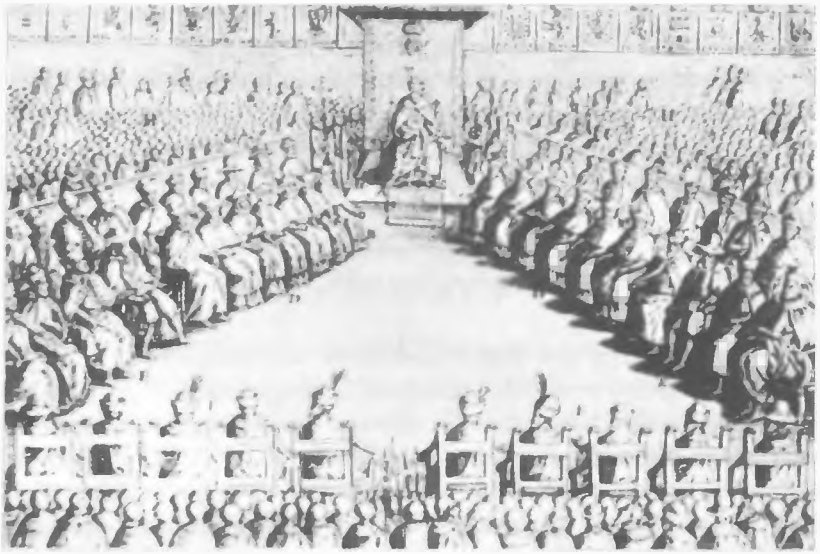

A lengyel országgyűlés (sejm) ülése
XVI. századi metszet

Az 1530-as évek végétől kezdve a reformációs tanok széltében elterjedtek a nemesség és részben a főurak közt. A világi főurak, akik arra törekedtek, hogy az egyházi földek szekularizálása útján növeljék vagyonukat és nagyobb mértékben függetlenítsék magukat az államhatalomtól, politikájuk eszközéül a kálvinizmust választották. A kálvinizmus egyházi szervezete vonzotta a nemességet, mert megkönnyítette, hogy a gazdagok, mint egyházközségi elöljárók beavatkozhassanak az egyházi életbe, a zsinatok és iskolák tevékenységébe, ez pedig egyenértékű lett volna azzal, hogy az egyházközségek a nemességtől függő viszonyba kerülnek. A nemesség érdekeit fejezte ki Kálvinnak az a tétele is, hogy a rendi-képviseleti intézményeknek jogukban áll megtagadni az engedelmességet a királyi hatalommal szemben. Ugyanakkor a nemesi kálvinista reformáció képviselői ellenezték minden változtatást a feudális rendet illetően. Még olyan felvilágosodott kálvinisták is, mint Mikołaj Rej és Anzelm Gostomski, szükséges dolognak tartották a parasztok mérsékelt feudális kizsákmányolását.

Ezért a városi polgárság és a parasztság demokratikus elemei, akik eleinte csatlakoztak a kálvinizmushoz, elfordultak tőle, és kialakították saját reformációs irányzatukat, az arianizmust vagy antitrinitarizmust (az isteni háromság tagadását), követői pedig „lengyel testvéreknek" nevezték magukat.

Az arianizmuson belül hamarosan két irányzat alakult ki. Mérsékelt szárnyát nemesek alkották, akik ellenezték a gyökeres társadalmi változásokat. Az ariánusok radikális szárnya viszont nemcsak a parasztoknak a jobbágyi függéstől és a robottól való megszabadítását követelte, hanem a „vagyonközösség" bevezetését is. Ez az utóbbi lényegében véve plebejus kifejezése volt annak a követelésnek, hogy szüntessék meg a feudális földbirtokot és tegyék egyenjogúvá a rendeket. Az 1568-ban tartott ariánus zsinat például a következőkre szólította fel a nemességet: „Ne egyétek azt a kenyeret, amelyet nyomorult jobbágyaitok kemény munkával teremtettek, hanem dolgozzatok magatok; ne éljetek olyan birtokokon, amelyeket őseitek vérükkel szereztek, hanem adjátok el ezeket a bir-

tokokat és osszátok szét a szegények közt." A radikális ariánus egyházközségek a „morva testvérek" mintájára bevezették a közös fogyasztást.

Az ariánusok az anabaptistákhoz hasonlóan — akiknek a hagyományait folytatták — csupán szektát alkottak, amely nem keresett forradalmi utakat. Szervezetük már a katolikus reakció és az ellenreformáció korában alakult ki. A „lengyel testvérek" mozgalmának az volt a jelentősége, hogy a néptömegeknek az erősödő feudális elnyomás elleni társadalmi tiltakozását és a gondolatszabadságra való törekvését tükrözte.

A LENGYEL NEMESI „KÖZTÁRSASÁG"

Lengyelország politikai fejlődésének sajátossága volt, hogy a rendi monarchia nem vált az abszolutizmushoz vezető út szakaszává. A lengyel városok nem tudták visszaverni a feudális reakció támadását, és nem tudtak komoly szövetségesként fellépni a központi hatalom oldalán. Az uralkodó osztályon belül a főurak, a nemesség és az egyházi feudális nagyurak küzdelme a XVI. század második felében kompromisszummal végződött. A lengyel állam 1569—1573 között rögzített alkotmánya megerősítette a nemesség politikai pozícióit, de nem szüntette meg ezzel együtt az egyházi és világi feudális nagyurak hatalmát.

A nemesi alkotmány egyik alapelve a szabad királyválasztási jog megerősítése volt. Amikor 1572-ben meghalt az utolsó Jagelló-király, II. Zsigmond Ágost, a Jan Zamoyski vezette nemesség kivívta magának azt a jogot, hogy részt vegyen az új király megválasztásában, és a választás előtti harcban döntő politikai erőként lépett fel. A Lengyelország királyává választott francia herceg, Valois Henrik (1573—1574) elfogadta az eléje terjesztett feltételeket, amelyek „Henrik-féle artikulusok" néven ismeretesek. Az artikulusok megerősítették a szabad királyválasztás elvét. A király köteles volt kétévenként rendszeresen összehívni az országgyűlést. Az országgyűlés hozzájárulása nélkül a király nem üzenhetett hadat, nem köthetett békét, nem hívhatta össze a feudális nemesi hadsereget, s állandó királyi tanács volt mellé rendelve. Ha a király nem volt hajlandó kötelezettségeit teljesíteni, a feudális urak sem voltak kötelesek engedelmeskedni. Az országgyűlés csak olyan határozatokat hozhatott, amelyeket a nemességet képviselő követi tábla egyhangúlag megszavazott. Az alsó tábla bármelyik képviselője megakadályozhatta a határozat meghozatalát még akkor is, ha a többi képviselő mind mellette szavazott. Ez volt az ún. „liberum veto" elve. Az országgyűlés nemesi képviselői, a követek kötelesek voltak szigorúan ragaszkodni a helyi nemesi gyűlések követi utasításaihoz.

A SOKNEMZETISÉGŰ LENGYELORSZÁG KIALAKULÁSA

Lengyelországnak választott király által vezetett „köztársasággá" való átalakulása egybeesett a soknemzetiségű lengyel állam kialakulásának befejező szakaszával. A XV. század derekáig a lengyel—litván unió még számottevő tényezője volt a Keletre irányuló német feudális agresszió elleni harcnak. A XV. század közepétől kezdve a lengyel—litván unió jelentősége teljesen megváltozott. A tizenhárom éves háború eredményeként a német lovagrendet végképp szétzúzták. A lengyel feudális urak azonban a lovagrend felett aratott győzelmüket nem használták fel annak teljes megsemmisítésére. Ebben az időben nem tűzték ki feladatul azt, hogy újra egyesítsék Lengyelországgal a német feudális urak által elrabolt nyugati területeket.

A XV. század második felében és a XVI. század első felében a lengyel uralkodó osztály politikájában félreismerhetetlenül felülkerekedett az az irányzat, amely az ukrán és belorusz területek felé igyekezett terjeszkedni. A lengyel feudális urak ezzel az agresszív politikával súlyosan ártottak az országnak, elhanyagolták a nemzeti érdekek érvényesítését a nyugati területeken.

Az 1519—1521-es években Lengyelország és a német lovagrend nagymestere, Brandenburgi Albert között újból háborúra került sor, mert az utóbbi nem volt hajlandó hűbéri esküt tenni a lengyel királynak. A német lovagrend ismét vereséget szenvedett; ennek ellenére I. Zsigmond és a lengyel feudális urak megengedték Albertnek, hogy a lovagrendet világi állammá alakítsa át, és öröklési joggal porosz herceg legyen, persze úgy, hogy megmarad Lengyelország hűbéresének. Később II. Zsigmond Ágost elismerte a brandenburgi őrgrófoknak azt a jogát, hogy Albert ágának kihalása esetén örököljék a porosz trónt. Így tehát komoly veszélyként jelentkezett az a lehetőség, hogy egy dinasztia kezében egyesül a brandenburgi őrgrófság és a porosz hercegség, amelyek két oldalról fogták körül Lengyelország balti területeit. A brandenburgi őrgrófok kezében volt a nyugati lengyel területek jelentős része is.

A már meglevő lengyel—litván perszonálunió mellett a XV. század második felében Lengyelország dinasztikus unióra lépett Csehországgal és Magyarországgal is. Ezeknek az országoknak trónján is (előbb a cseh, azután a magyar trónon) Jagelló-király ült. Ennek komoly nemzetközi jelentősége lehetett volna. Lengyelországot éppúgy, mint Csehországot és Magyarországot, a növekvő török agresszió fenyegette. A lengyel feudális urak azonban nem voltak hajlandók cselekvően részt venni a török veszély elleni harcban. A Jagellók és a mögöttük álló lengyel feudális urak a Dunamedencében átengedték a vezető szerepet a Habsburgoknak. A lengyel feudális urak arra törekedtek, hogy megerősítsék a lengyel—litván uniót, hogy a litván nagyfejedelemséget Lengyelországhoz csatolják. Ez hozzásegítette volna a lengyel főurakat és a nemességet ahhoz, hogy megvessék lábukat Litvánia ukrán és belorusz területein, s egyúttal elkerülhetetlenül összeütközéshez vezetett volna Lengyelország és az erősödő központosított orosz állam között. Lengyelország és Litvánia szorosabb egyesítésére törekedett a litván nemesség is, mert arra számított, hogy az egységes lengyel—litván államban ugyanolyan politikai hadállásokat foglalhat el, mint a lengyelországi nemesség. Az inkorporáció (vagyis Litvánia beolvasztása Lengyelországba) ellenségei a litván főurak voltak, akik politikai hatalmuk gyengülésétől féltek. Ők csak a Lengyelországgal való dinasztikus unió fenntartását kívánták. Az ukrán és belorusz nép leigázására irányuló törekvés és az orosz állammal szemben elfoglalt ellenséges álláspont azonban egyesítette a lengyel és litván feudális urakat.

A lengyel nemesség felhasználta Litvánia súlyos helyzetét a livóniai háború idején, és elérte azt, hogy 1569-ben a lublini országgyűlésen a litván urak beleegyeztek egy új uniós szerződésbe (lublini unió), amelynek az értelmében Lengyelország és Litvánia egy államot alkottak, a Rzecz Pospolitát (respublica), közös központi szervvel, az országgyűléssel. Lengyelország uralkodóját az állam mindkét részének nemessége közösen választotta, az uralkodó egy személyben lengyel király és litván nagyfejedelem volt. Az egyesült államok mindegyike, Litvánia (a fejedelemség) és Lengyelország (a királyság) megtartotta belső autonómiáját: külön közigazgatását, igazságszolgáltatását, pénzügyeit és hadseregét.

A lengyel és a litván feudális urak arra törekedtek, hogy elvágják az orosz államot a Baltikumtól, és megakadályozzák további erősödését. Rettegett Iván, aki a livóniai lovagrenddel hadakozott a balti-tengeri kijáratért, hosszan tartó és elkeseredett háborút vívott először Litvánia, majd a lengyel—litván állam ellen. Ez a háború az 1570-es évek végén és az 1580-as évek elején érte el tetőfokát, Báthori István (1576—1586)[3] uralkodása idején, akit akkor választottak Lengyelország királyává, amikor Valois Henrik elhagyta Lengyelországot, hogy elfoglalja a francia trónt. A Zapolszkij Jamban 10 évre megkötött fegyverszünet (1582) értelmében Livónia Lengyelországhoz került. Báthori hamarosan ismét háborúra készült az orosz állam ellen. Hirtelen bekövetkezett halála azonban véget vetett a háborús készülődéseknek.

[3] Báthori István erdélyi fejedelem volt (1571—1576). Erdélyből hívta meg a lengyel köznemesi párt a trónra. — *A kiadó.*

Az így kialakult Lengyelország soknemzetiségű állam volt, amelyben a hatalmat a lengyel és litván feudális urak birtokolták. A litvániai, ukrajnai és belorussziai földesúri felső réteg gyors ellengyelesedése és a lengyel földesuraknak Ukrajnába és Belorussziába való behatolása következtében az állam keleti területein bonyolultabbá vált a helyzet, amennyiben az osztályellentétek mellett nemzeti és vallási ellentétek támadtak. Az 1560-as évektől kezdve és különösen a XVI—XVII. század fordulóján, III. Zsigmond uralkodása idején, az országban a jezsuiták vezette katolikus reakció dühöngött. Az 1596-ban Bresztben (Brzesć-Litowski) tartott egyházi zsinaton kimondták az ún. breszti uniót. Ez a lengyel főurak és nemesség eszköze volt a keleti területek feudális gyarmatosítására és a jobbágyok kizsákmányolásának fokozására. Mindez — különösen Ukrajnában és Belorussziában — elmélyítette a nemzeti és osztályellentéteket.

LENGYELORSZÁG GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

A mágnásoknak és a nemességnek a feudális kizsákmányolás erőteljes fokozása révén átmenetileg sikerült növelniük a mezőgazdasági termelést. A feudális gazdálkodás termelékenységének emelkedése azonban nem tarthatott sokáig. A jobbágyok egyre fokozódó kizsákmányolása és elnyomása a paraszti gazdaság hanyatlásához vezetett. A robotra kötelezett parasztot állandóan elszólították saját gazdaságából. Ezenkívül nagy kárt okozott a parasztgazdaságoknak az erdők és a legelők elvesztése. A paraszti gazdaság hanyatlását szükségképpen követte a földesurak gazdaságának hanyatlása is, amely különösen a XVII. század második felében és a XVIII. század elején vált szembetűnővé.

Lengyelországban a robotoltató majorsági rendszerre való áttérés nemcsak egyszerűen fékezte a belső piac kialakulásának már megindult folyamatát, hanem hosszú időre vissza is vetette. A lengyel városok egymás közti, valamint a falunak a várossal kiépített gazdasági kapcsolatai megszakadtak. A nyugat-európai tőkés viszonyok fejlődése és az „árforradalom", amely többek között a mezőgazdasági termények drágulásában öltött testet, nagy hatással volt Lengyelország gazdasági életére. A feudális urak inkább külföldi piacokon értékesítették áruikat. A kivitel különösen a XVI—XVII. század fordulóján nőtt meg. A fő kiviteli cikk a gabona volt. A XVII. század elején Lengyelország évi gabonakivitele (amelynek útja főképp Gdańskon keresztül vezetett) elérte a 100 000 lasztot, vagyis mintegy 200 000 tonnát. Ezenfelül a lengyel főurak és nemesek, mint már említettük, maguk szállították ki a mezőgazdasági terményeket külföldre, és maguk szerezték be a külföldi kézműipar termékeit, megkerülve a városi kereskedőket. Ugyanakkor erőteljesen fejlesztették a kézműipart saját nagybirtokaikon.

Kereskedő
XVI. századi miniatúra

Ez tönkretette a lengyel városi kézműipart. A városi kézművesek száma csökkent. Különösen szembeötlő volt ez a nagyobb városokban: Krakkóban,

Poznanban stb. A városokban elsorvadtak a tőkés manufaktúra csírái. A XVI. század második felében a lengyel városokban gazdasági pangás következett be, a XVII. században pedig megkezdődött a hanyatlás korszaka. Ugyanakkor a feudális urak, a kedvező külföldi kereskedelmi konjunktúrára támaszkodva, továbbra is növelték majorsági területeiket, és ezzel tönkretették a parasztokat.

A városok és a paraszti gazdálkodás hanyatlása a lengyel állam politikai gyengüléséhez vezetett.

Az erősödő feudális reakció következtében Lengyelországban nem fejlődött tovább az állam központosításának folyamata, sőt ellenkezőleg, egyre nagyobb pozíciókra tettek szert a feudális anarchia erői, amelyeknek a nemesi alkotmány tág teret adott. Az országgyűlések az egyhangúság hiánya miatt gyakran félbeszakadtak, s ez később, a XVII. század második felében oda vezetett, hogy az állam egyes részein a valóságos hatalom a helyi sejmikek kezében összpontosult, ezekben pedig a gazdag és erős mágnások, a feudális anarchia képviselői voltak túlsúlyban.

A LENGYEL FEUDÁLIS URAK INTERVENCIÓJA AZ OROSZ ÁLLAM ELLEN

Báthori halála után Lengyelországban újra heves harc tört ki a különböző társadalmi csoportok között. A királyi trónra Wasa Zsigmond svéd herceget választották (1587—1632). A nemesség ettől azt remélte, hogy békés úton rendezheti a Livónia miatt támadt lengyel—svéd ellentéteket, és ütőképes lengyel—svéd koalíciót hozhat létre az orosz állam ellen. Ezek a tervek azonban meghiúsultak. III. Zsigmond csak rövid ideig birtokolta a svéd trónt, és Lengyelországot háborúba vitte Svédország ellen. 1600-ban húszéves fegyverszünetet kötött az orosz kormánnyal, hogy biztosítsa az orosz állam semlegességét. Lengyel részről a fegyverszünetet azonban hamarosan megsértették. A lengyelországi mágnások arra törekedtek, hogy az Oroszországban megindult paraszthábort további keleti terjeszkedésre használják fel, és Oroszországot Lengyelországtól függő állammá tegyék. III. Zsigmond támogatta I. Ál-Dimitrijt, és ezzel lényegében intervenciót hajtott végre az orosz állam ellen. Később a lengyel feudális urak támogatták II. Ál-Dimitrijt. 1609-ben pedig Zsigmond nyílt fegyveres intervenciót kezdett az orosz állam ellen. A lengyel és litván csapatok elfoglalták Moszkvát. A bojárok egy része III. Zsigmondhoz pártolt, és fiát, Ulászlót orosz cárnak ismerte el.

Az 1612. évi szabadságharcban az orosz nép szétverte és kikergette az intervenciós erőket. A lengyel intervenciósok Moszkvából való kiűzése a lengyel feudális urak és III. Zsigmond agresszív terveinek meghiúsulását jelentette. Az 1618-ban Deulinóban megkötött fegyverszünet értelmében Lengyelország kezén maradt Szmolenszk, Csernyigov és Novgorod-Szeverszkij. A meggyengült Lengyelországot azonban Török-

Krakkói fegyverkovács műhely
XVI. századi miniatúra

ország és Svédország támadta meg. 1621-ben Lengyelország az ukrán-kozák csapatok segítségével Hotyinnál legyőzte a török seregeket, és így megmenekült a törökök beözönlésétől. Lengyelországra nézve kedvezőtlenül alakult a Baltikumért folytatott lengyel—svéd háborúskodás. 1629-ben Lengyelország kénytelen volt Altmarkban rendkívül kedvezőtlen fegyverszünetet kötni Svédországgal. Brandenburgnak és Poroszországnak 1618-ban a Hohenzollernek hatalma alatt történt egyesülése megrendítette Lengyelország nyugati pozícióit. IV. Ulászló király (1632—1648) idején tovább rosszabbodott Lengyelország nemzetközi helyzete. Az 1632—1634. évi orosz—lengyel háború következtében IV. Ulászló kénytelen volt lemondani orosz trónigényéről. A harmincéves háborúban Lengyelország a Habsburgokat támogatta, és ezzel megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy Ausztria gyengülését Szilézia visszaszerzésére használja fel.

A LENGYELORSZÁGI NÉPTÖMEGEK HARCA A NEMZETI ÉS FEUDÁLIS ELNYOMÁS ELLEN

Lengyelország állandó katonai és politikai gyengeségének forrása a szélsőséges formákat öltő robotoltató majorsági rendszer és a feudális és nemzeti elnyomás volt.

A lengyelországi paraszti tömegeknek a kegyetlen feudális elnyomás ellen vívott harca főképp a tömeges jobbágyszökésekben, a földesúri majorságok feldúlásában jutott kifejezésre.

A lengyel parasztság antifeudális mozgalma időnként fegyveres felkeléssé nőtt. E felkelések tüzében erősödtek a lengyel parasztság antifeudális mozgalma és az ukrán meg a belorusz nép szabadságharca közötti kapcsolatok. Így például az 1591—1596. évi ukrajnai paraszt- és kozákfelkelés nagy visszhangra talált a lengyel parasztság körében. Mazóviában lengyel felkelő parasztcsapatok alakultak. 1592-ben parasztfelkelés tört ki a surazi sztarosztaságban[4] (Podlasie), 1610-ben pedig az osieki sztarosztaságban. 1630-ban nagy parasztmozgalom kezdődött a Nowy Targ-i sztarosztaságban (Kis-Lengyelország).

A nemesi „köztársaság" kegyetlenül leverte a jobbágyság megmozdulásait. A lengyel feudális urak, számos felfegyverzett nemesi csapatra támaszkodó erős rendi szervezetük segítségével meg tudták akadályozni, hogy a lengyel parasztság mozgalmai paraszthábo rúvá érjenek.

A KULTÚRA

A XVI. század a lengyel kultúra virágzásának a kora, fontos szakasz a lengyel irodalmi nyelv kialakulásának folyamatában. Lengyelország kulturális fejlődésére nagy hatással volt a városoknak a XV—XVI. század fordulóján bekövetkezett időleges fellendülése, valamint a humanizmus és a reformáció eszméinek elterjedése a lengyel társadalom különböző rétegeiben. A katolikus egyház elvesztette uralkodó szerepét a kultúra területén, s ez Lengyelország XV. századi és különösen XVI. századi kulturális fejlődését az előző korszakétól eltérő irányba terelte. A tudományban és a művészetben új, köznemesi és polgári származású emberek tűntek fel.

A XVI. században tovább tartott a lengyel tudománynak már a XV. században megindult fellendülése. Az új tudományos világnézet terjesztésének központjai a különböző lengyel városokban, elsősorban Krakkóban működő humanista és tudományos-irodalmi körök voltak. Közéjük tartozott Callimachus humanista csoportja, Jerzy Retyk természettudós krakkói csoportja és több más hasonló kör, amelyeket Pinczówban és Gdańskban alapítottak. Különösen eredményesen fejlődtek a krakkói egyetemen a csillagászati kutatások, amelyek már a XV. század második felében megindultak.

[4] A sztarosztaság kb. egy járásnak megfelelő közigazgatási egység. — *A kiadó.*

A lengyel csillagászati és matematikai iskola zseniális képviselője volt Mikołaj Kopernik — Kopernikusz — (1473—1543). A nagy lengyel csillagász „Az égi pályák körforgásairól" című híres munkájával megalapozta a heliocentrikus rendszert, amely súlyos csapást mért az egyház tekintélyére és a középkori teológiára. Kopernikusz csillagászati tanítása (amelyet részletesebben kötetünk XXXIII. fejezetében tárgyalunk) a reneszánsz természettudományos materializmusának legnagyobb vívmányai közé tartozik.

Kopernikusz a krakkói egyetemen tanult és tanulmányait Itáliában folytatta. 1506-ban tért vissza hazájába.

A reneszánsz más szellemi óriásaihoz hasonlóan Kopernikusz is nagy műveltségű és sokoldalú tudós volt. Sokat foglalkozott trigonometriával, hidraulikával és földméréssel, vízvezetékeket épített és ezenkívül orvos is volt. Kopernikusz a történelmi kronológia terén is maradandót alkotott. Földrajzi térképeket készített Lengyelországról, és kiváló közgazdász volt. Tanulmányt írt „A pénz megjavításáról" címen, s ebben meggyőzően kimutatta, hogyan zilálja szét a pénzrontás a gazdasági életet. A megfeszített tudományos munka nem gátolta Kopernikuszt abban, hogy az irodalom iránt is érdeklődjék és görögről latinra fordítson. Maga is írt görög és latin nyelvű költeményeket és epigrammákat.

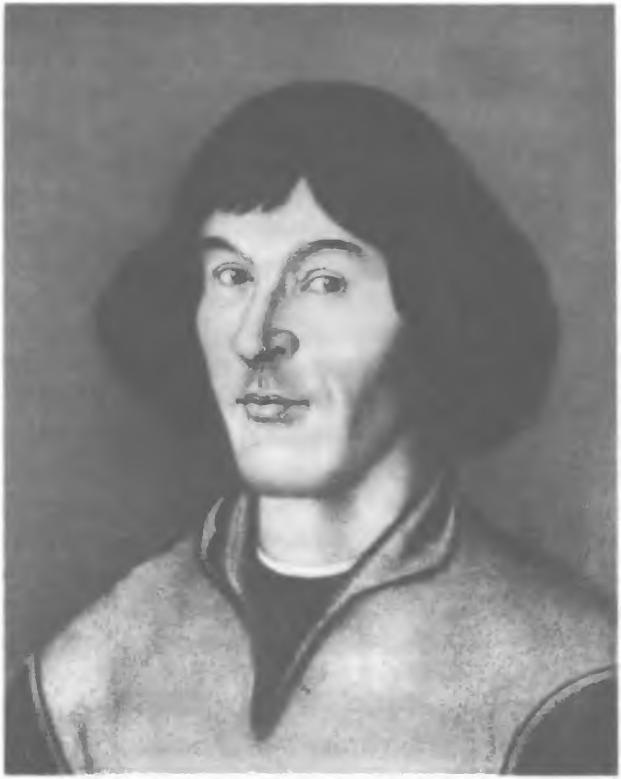

Kopernikusz
Ismeretlen művész alkotása a XVI. századból

A XVI. században a krakkói egyetemen jelentős fejlődést ért el a földrajztudomány és az orvostudomány is. Stopnicai János nevéhez fűződik az új földrajzi felfedezések első módszeres ismertetése (1512-ben). Miechówi Mátyás „A két Sarmatiáról" című munkájában (1517) értékes földrajzi adatokat szolgáltatott Kelet-Európáról, Bernard Wacowski 1526-ban elkészítette Lengyelország első nagy térképét, Marcin Kromer pedig első ízben nyújtott teljes földrajzi leírást Lengyelországról („Lengyelország", Polónia, 1577). Kiváló tudományos eredmények születtek más területeken is.

A reformációs mozgalom és a humanista eszmék különösen a humán tudományok fellendülését segítették elő. A lengyel filológia fejlődését Jan Mączyński munkái jelzik: Mączyński lengyel—latin szótárt szerkesztett. A XVI. században a lengyel nyelv az ország társadalmi és kulturális életének valamennyi területére behatolt, és több helyről kiszorította a latint. 1543-tól kezdve az országgyűlési iratokat lengyel nyelven készítették, 1547-ben és 1548-ban lengyel nyelven írták meg az országgyűlés első naplóját (diáriumát), 1559-ben pedig németről lengyel nyelvre fordítottak több, a városi jogra vonatkozó munkát.

A lengyel irodalom XVI. századi felvirágzásának alapja bizonyos mértékig a publicisztika fejlődése volt, ezt pedig a könyvnyomtatás sikerei segítették elő. Az egymás ellen harcoló táborok állásfoglalásuk ideológiai alátámasztására törekedtek, és éles hangú polémiákat folytattak egymással. Az íróknak és közíróknak, akik a nemesség széles köreihez szóltak, a lengyel nyelvet kellett használniuk. A XVI. századi lengyel publicisztikában különböző politikai irányzatok harcoltak. A re-

akciós nézetek ideológusa, a nemesi diktatúra teoretikusa és a „nemesi szabadság" szószólója volt Stanisław Orzechowski, Stanisław Zagorowski pedig „A királyi jogok és birtokok természetéről" című munkájában (1507) olyan állami berendezés programját tárta az olvasók elé, amely a nemesség politikai nézeteit tükrözte. A haladó szellemű közírók munkáikban a reformációval kapcsolatos kérdéseket tárgyaltak, és kíméletlenül bírálták a katolikus papságot, a római kúria politikáját. Ugyanakkor fontos külpolitikai problémákkal is foglalkoztak, megvitatták az államszervezet megreformálására vonatkozó tervezeteket stb.

A leghaladóbb közírók a lengyelországi feudális-jobbágytartó rendszert bírálták. Közéjük tartozott Andrzej Frycz Modrzewski (1503—1572). Legkiválóbb munkája „A köztársaság megjavításáról" című értekezés. Ebben a művében a rendeknek a törvény előtti egyenlőségéért szállt síkra, követelte a főurak és nemesek birtokain az úriszéki joghatóság felszámolását, felvetette a valamennyi rend által választandó törvényszék létrehozásának a tervezetét. Modrzewski hivatkozott arra, hogy valamikor régen a föld köztulajdonban volt, s támadta a feudális urak önkényét, amely a robotoltató majorsági rendszerre való áttéréssel kapcsolatban ijesztően fokozódott. Harcolt az ellen, hogy a nemesség kisajátítja a paraszti földeket, elkergeti a parasztokat telkeikről. Nevezetes Modrzewski fellépése a városi polgárság védelmében. Figyelemre méltó és haladó nézeteket vallott ez a közíró a háborúról. Modrzewski szerint a méltányos háborúkat — a honvédő háborúkat — meg kell különböztetni a hódító háborúktól. Igazságosnak tartotta a harcot a német feudális urak által elrabolt nyugati lengyel területeknek Lengyelországgal való újraegyesítéséért.

A XVI. század a lengyel irodalom „aranykora" volt. Már a XVI. század elején felvirágzott a humanista lengyel—latin költészet. Ez a költészet határozottan eltért a vallásos tematika és a középkori ideológia hagyományaitól. Ennek az irányzatnak kiváló képviselője volt Klemens Janicki (1516—1543), paraszti származású költő, aki Rómában elnyerte a legjobb latin költő babérkoszorúját.

Az a költő, aki első ízben használta sokoldalúan a lengyel nyelvet, a polgári származású, radikális társadalmi és politikai programot hirdető Lublini Bernát volt. Nyíltan szatirikus, leleplező jellegük volt a nagłowicei Mikołaj Rej (1505—1569) műveinek. Rej a pápaság következetes ellenfele és lángoló lengyel hazafi volt. Munkáiban megbírálta a robotoltató majorsági rendszer szélsőséges megnyilvánulásait is. Legfontosabb műve „Egy tiszteletre méltó ember élete". Rej csak lengyelül írt. A népélet kitűnő ismerete, a világos és zamatos anyanyelv szeretete magyarázza ennek az első valóban nemzeti lengyel írónak kivételes sikerét.

A lengyel irodalmi nyelv és irodalom egész további fejlődése szempontjából különleges jelentősége volt a lánglelkű költő, Jan Kochanowski (1530—1584) életművének. Kochanowski költői munkásságában fel tudta használni a népköltészet eredményeit, és a lengyel irodalmi nyelv nevezetes megújítója volt. Kochanowski több elbeszélő költeményt írt, ő alkotta meg az első lengyel világi nemzeti drámát. De költészetének csúcspontját lírai alkotásaiban érte el: „Elégiák", „Dalok", „Töredékek", „Semmiségek", „Siralmak" (ezeket kislánya halála alkalmából írta). Alkotásai az emberi méltóságot hirdették, a boldogságot és a bánatot énekelték meg.

A legnevesebb lengyel költő a városi patríciusok hangjának megszólaltatója, Sebastian Fabian Klonowicz (1545—1602) volt, akire nagy hatást gyakoroltak Kochanowski művei. Klonowicz leleplezte a nemesség és különösen a mágnások önkényét, úgy vélte, ezek pusztulásba viszik az országot, és fellépett a jobbágyság kegyetlen kizsákmányolása ellen. A nehéz paraszti munkáról és a jobbágytartók irgalmatlanságáról írt a XVI. század második felének és a XVII. század elejének másik neves költője is, a jómódú városi polgári családból származó Szymon Szymonowicz (1558—1629).

Sajátos szerepük volt a parasztság és a városi szegények hangulatát kifejező alkotásoknak. A népdalokban, amelyeket a „falusi öregek", lantos énekesek adtak elő, világos társadalmi motívumok szólaltak meg. Ilyen dalok szóltak a robotról, mások a nemesség rendi kiváltságait gúnyolták

ki stb. A parasztság és a városi alsó rétegek körében létrejött művek a legtöbb esetben névtelenek voltak. Tartalmuk a fennálló feudális renddel való szembenállást fejezte ki.

Eredményesen fejlődött a világi énekes és hangszeres zene is. Krakkói Miklós, Szamotułai Wacław, Cyprian Bazylik, Mikołaj Gomółka, Jakub Polak és Wojciech Długoraj a maguk korában kiváló lengyel zeneszerzők voltak, alkotásaik Lengyelország határain túl is hírnevet szereztek nekik.

A XVI. századi lengyel építészetben kedvelt volt a reneszánsz stílus. Ebben a stílusban építettek újjá több városházát. A XVI. század kiváló szobrászművésze volt az urzędówi Jan Michałowicz, akit lengyel Praxitelésznek is neveznek. Ő alkotta sok lengyel főúri mauzóleum szobrait.

A XVI. századi lengyel építészet és szobrászat remekműve volt a krakkói királyi palota, a Wawel. A palotatömbben, amely a XVI. század első évtizedeiben épült, alkotó módon használták fel az olasz reneszánsz legjobb mintaképeit. A Wawel palota ezért a reneszánsz korabeli lengyel művészet eredeti alkotása volt, szerves kapcsolatban állt a lengyel hagyományokkal, és nagy hatással volt a lengyel építészet további fejlődésére. 1519—1533 között építették fel a Wawelben a lengyel reneszánsz klasszikus alkotását, a Zsigmond-kápolnát, amelyben a központi helyet a lengyel királyok síremlékei foglalják el, I. Zsigmondé (a Lengyelországban letelepedett olasz szobrász, Bartolomeo Berecci alkotása) és Zsigmond Ágosté (Giovanni Maria Padovano műve).

A festészet kiváló mestere volt Stanisław Samostrzelnik, más néven Mohyłai Szaniszló (kb. 1480—1541) krakkói művész, kitűnő lengyel miniatúrák, portrék és polikrómiák alkotója. Különösen híresek a Krakkó melletti mohyłai kolostorban levő művei. Samostrzelnik sok motívumot a népművészetből vett át.

A reneszánsz kori lengyel kultúra felvirágzása azonban csak rövid ideig tartott. Már a XVII. század első felében megkezdődött a hanyatlás, amely szorosan összefüggött az ország általános gazdasági és politikai helyzetével. A Lengyelországban diadalmaskodó ellenreformáció végzetes hatással volt a lengyel kultúra fejlődésére.

XVIII. FEJEZET

UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS A BALTIKUM

1. UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS LITVÁNIA

A XVI. század elején egész Belorusszia és Ukrajna nagyobb része (Vlagyimir-Volinszkijtől és Vinnyicától Romni és Gagyacs városokig bezárólag) a litván nagyfejedelemség uralma alatt

Kijev
A. Westerfeld rajza.

állt. A litván nagyfejedelemséghez tartozott ekkor majdnem egész Litvánia; csak északnyugati része (a Palanga—Jurbarkas-vonaltól délre és nyugatra fekvő sáv) volt a német lovagrend birtokában. Nyugat-Ukrajna (a Kárpátoktól Szokalig, Tarnopolig, Barig) Lengyelországé volt; Kárpát-Ukrajna Magyarországé; a csernovici terület Moldváé; Ukrajna fekete-tengeri és azovi-tengeri partvidékei a krími kánság és Törökország birtokában voltak.

UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS LITVÁNIA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Ukrajnában, Belorussziában és Litvániában a lakosság túlnyomó többségének főfoglalkozása a földművelés volt. A háromnyomásos rendszer volt túlsúlyban. Az égetéses és parlagoló rendszert főképp szűz talajok feltörésénél alkalmazták. A lakosság állattenyésztéssel is foglalkozott. Nemcsak az erdei, hanem a kerti méhészkedés is fejlődött. Nyugat-Ukrajna fekete földes területein már a XIV—XV. században sok halastavat létesítettek.

A litván nagyfejedelemség területén sok nagy paraszti gazdaság (udvarok, szluzsbák[1]) volt, amelyek több családból álltak. Legtöbbjük 40—50 hektárnyi földterületet birtokolt; sok gazdaság több száz hektárnyi területet ölelt fel. A gazdálkodás alapjában véve naturális jellegű volt. Kevés terméket szántak közvetlenül eladásra (mézet, viaszt, prémet, vasat, fazekas készítményeket).

Lényegesen fejlődött a városi élet, az árutermelés és az áruforgalom. A XVI. század derekán a volhíniai vajdaságban már 68 várost tartottak nyilván, a podóliaiban pedig 37-et. 1589-ben a ruszszai vajdaságban több mint 100 város volt, a belziben 18. Sok város népes volt, és az akkori időkhöz képest számottevő kereskedelmi és ipari központnak számított. Így Kamenyec-Podolszkijban 1578-ban 230 kézművesmester (nem számítva a mészárosokat, pékeket és szeszfőzőket) és 90 „segédjük" fizetett adót; 1589-ben Novij Szamborban 90 kézműves, Drogovicsban 57, Sztrijben 51.

Készült 1651-ben

Az áruforgalom fejlődéséről tanúskodik a kereskedők száma. 1577—1578-ban Kovelben 111 kereskedő fizetett adót, Kamenyec-Podolszkijban 80 (ez utóbbi szám nem foglalja magában a hús-, kenyér- és szeszesital-árusítókat). A XVI. században megélénkültek a litván nagyfejedelemségnek a nyugat-európai országokkal, az Oszmán Birodalommal, Oroszországgal fenntartott kereskedelmi kapcsolatai: az import tételei között többnyire prémek, posztó, selyem, bársony, szőnyegek, pamutáruk, vászon, cserzett bőr, fa- és vaskészítmények, fűszerek, só szerepeltek; a kivitelt méz, viasz, élő állat, hamuzsír és hamu, fa, gabona, bárányból és egyéb áruk alkották. Az Oroszországgal foly-

[1] Nagycsaládok. — *A kiadó.*

tatott kereskedés főképp Kijeven, Csernyigovon, Mogiljovon, Vilnón (Vilnius), Polockon, Vityebszken keresztül történt. A városok fejlődésével megnövekedett a városi polgárok gazdasági és politikai jelentősége. Megszilárdult a nagybirtokokkal rendelkező városi polgárokból, kereskedőkből, bankárokból álló városi patríciátus helyzete. A patríciusok a város feletti uralmukat az ún. magdeburgi jog szerint felépült városi önkormányzat révén érvényesítették.

A városokban nagy létszámú plebejus réteg élt. Sok városi lakos, mivel nem volt saját háza, kénytelen volt ágyat bérelni (ezeket kamornyikoknak nevezték).

Az árutermelés és áruforgalom fejlődése következtében megnövekedtek a feudális urak szükségletei, és fokozódott a függő viszonyban levő lakosság, elsősorban a parasztok kizsákmányolása.

A XVI. század derekán a litván nagyfejedelemség feudális urai földtulajdonuk megerősítése végett hozzáláttak az ún. voloka-reform végrehajtásához. Az egész földterületet, amelyet a parasztok emberemlékezet óta használtak, bevonták az uradalom összállagába, és kimérték voloka szerint.[2] Ebből az összállagból a falu lakosai új helyeken kaptak egész volokás, félvolokás és egyéb telkeket. Az uradalom tulajdonosa ezáltal több lehetőséget nyert arra, hogy a parasztok használatában levő földet saját tulajdonának tekintse.

A voloka-reform előtt csak a nagygazdaságok (udvarok, szluzsbák) fejei voltak közvetlenül alárendelve a földesúrnak. Most az udvarokban és szluzsbákban élő családok önálló telkeket kaptak, és közvetlenül függő viszonyba kerültek az uradalom birtokosától.

A parasztok az uradalom birtokosától kapott föld fejében kötelesek voltak munkában, természetben és pénzben bizonyos szolgáltatásokat teljesíteni. A voloka-reformot a városi polgárok által használt földeken is végrehajtották.

A feudális urak támadása a parasztok heves ellenállásába ütközött. A szétszórt parasztfelkelések nagy területre terjedtek ki. A voloka-reform végrehajtása több mint egy évszázadig elhúzódott, Ukrajnában pedig a parasztok ellenállása miatt teljesen el is akadt. 1545-ben a vinnyicai kerület feudális urai panaszolták a nagyfejedelemnek: „a parasztok szétszaladtak", a paraszt „egyáltalán nem dolgozik ura számára", az urak itt állandóan attól rettegtek, hogy a parasztok „bajt csinálnak".

1563-ban felkeltek a volhíniai vajdaság jahoveci járásának parasztjai, és megölték földesurukat, Matvej Szenyutát. 1567-ben fegyveresen felkeltek Csernyecsgorodok parasztjai (a volhíniai Poleszjében). A felkelés néhány hónap alatt átterjedt a szomszédos falvakra is. A felkelő parasztok a királyi biztosoknak megtagadták az új szolgáltatások teljesítését.

Kitartóan harcoltak elnyomóik ellen a litván parasztok is. 1525—1528 között nagy parasztfelkelés zajlott le Litvániának a német lovagrendhez tartozó részében; a felkelést csak a litván és lengyel feudális urak, I. Zsigmond litván nagyfejedelem és lengyel király segítségével tudták leverni. Gyakoriak voltak a žemaitiai parasztok megmozdulásai: 1530 táján felkeltek a dirveni járás parasztjai, 1536-ban a vešveni járás parasztjai, 1536—1537-ben a telšiai, biržai, tveriai és godigi járás parasztjai. 1544-ben az anikšai és ukmergei járásban tagadták meg a parasztok a szolgáltatások teljesítését. A litván parasztok ellenállását a földesurak katonai erővel törték le.

AZ OSZTÁLYHARC ÉS A NEMZETI SZABADSÁGHARC ERŐSÖDÉSE A XVI. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A litván nagyfejedelemségen belüli osztályellentétek és nemzeti ellentétek kiéleződését felhasználva 1569-ben a lengyel feudális urak a lublini országgyűlésen megkötötték Litvánia és Lengyelország unióját, létrehozták az egységes lengyel—litván államot, amelyben ők játszották a vezető szerepet.

[2] A voloka a parasztoknak juttatott telek, terjedelme 30—33 morg, vagyis mintegy 20,3 hektár.

A lublini unió megkötése után Litvánia és Belorusszia a litván nagyfejedelemségé maradt. A korábban Litvániához tartozó ukrán területeket közvetlenül az ún. koronaföldekhez, vagyis a lengyel államhoz csatolták.

A soknemzetiségű lengyel állam (Lengyelország és Litvánia) mindegyik részében megvoltak a királyi és a fejedelmi főméltóságok: a nagy hetmanok (a hadsereg parancsnokai) és a tábori hetmanok (a nagy hetmanok helyettesei), a kancellárok, kincstartók stb.

Az állam vajdaságokra oszlott, a vajdaságok kerületekre. Vidéken a nemesi gyűlések (sejmikek) játszottak döntő szerepet.

A parasztok felett a közigazgatási és bírói hatalom letéteményese a földesúr volt. A városok önkormányzati szervei a város földesurának ellenőrzése alatt döntöttek a polgárokra vonatkozó közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyekben.

A lublini unió elfogadása után a lengyel és litván feudális nagybirtokosok újabb és újabb területeket foglaltak el a Kijev—Vinnyica-vonaltól délre. A Belaja Cerkovtól délre és délkeletre fekvő egész területet „pusztaságnak" nyilvánították; az 1590. évi törvény feljogosította a királyt arra, hogy ezeket a földeket a nemesi rend tagjainak adományozza.

Vilnói torony („Éleskapu") és a városfal részlete

A Belaja Cerkovtól délre eső ukrajnai terület azonban valójában nem volt pusztaság. Éltek itt földesurak, parasztok, városi polgárok, kozákok. A kozákok parasztok és városi polgárok voltak, akik elmenekültek Észak- és Nyugat-Ukrajnából, Belorussziából és Oroszországból, hogy megszabaduljanak a feudális elnyomástól. A kozákok továbbra is szoros kapcsolatban maradtak hazájukkal. A kozákság sorait helybeli lakosok — parasztok, városi polgárok és egyes nemesek — is növelték. A XVI. század derekén a kozákok létrehozták központjukat, a zaporozsjei Szicset, és fegyverrel a kézben harcoltak a tatár és török betörések ellen. A harcok során a kozákok nagy katonai tapasztalatra tettek szert, és hovatovább félelmetes erőt képviseltek, amellyel a lengyel kormánynak is számolnia kellett.

Amikor a lengyel és ukrán feudális urak sorra elfoglalták a Belaja Cerkovtól délre eső területeket, arra törekedtek, hogy megosszák a kozákokat, egy részüket megnyerjék maguknak, és felhasználják a krími kánság, Törökország és a helybeli lakosság elleni harcban. 1572-ben a lengyel kormány állami szolgálatba fogadta a módosabb kozákokat; néhány száz kozákot külön jegyzékbe, lajstromba írtak be, ezért aztán lajstromos kozákoknak nevezték őket. Ez a lépés korántsem biztosította a kozákok engedelmességét a feudális uraknak, mert a lajstromra csak a kozákok kisebb része került fel. A lajstromos kozákok szoros kapcsolatban álltak a nem lajstromosokkal és Ukrajna lakosságának egyéb rétegeivel.

Lengyelország, Litvánia, Ukrajna és Belorusszia feudális urai, miután megerősödtek, tovább fokozták a parasztok kizsákmányolását. Megnövelték a robotot, olyannyira, hogy ez lett a feudális járadék fő formája. A XVI. század második felében a robot kétszeresére nőtt. 1588-ban kiadták a harmadik litván statútumot, amely fokozta a parasztnak a földesúrtól való függését.

Ukrán kozákok
Rajz. Beauplan 1650-ben készült Ukrajna-térképén szereplő metszet után

A városokban a feudális urak súlyosbították az adóterheket, és monopolizálták a kereskedelem számos ágát.

A parasztok harcoltak a kizsákmányolás újabb fokozása ellen; megtagadták a szolgáltatások teljesítését, felégették a nemesi udvarházakat, lekaszabolták a földesurakat. A parasztokkal együtt léptek fel a kozákok. 1591-ben az ukrajnai kozákok Koszinszkij vezetésével felkeltek a helybeli főurak ellen; a kozákokkal együtt harcoltak a kijevi, braclavi, volhíniai és podóliai vajdaságok parasztjai és városi polgárai. Az ukrán főurak a lengyel feudális uraktól kaptak segítséget. 1593 elején az Osztrozsszkij herceg (ukrajnai főnemes) parancsnoksága alatt álló seregek vereséget mértek a felkelőkre Pjatki városa mellett (Zsitomirtól délnyugatra). Koszinszkij kénytelen volt egyezményt aláírni a harc beszüntetéséről. A kozákok az orosz cárhoz fordultak és azt kérték, hogy vegye fel őket alattvalói sorába az általuk lakott földekkel együtt. 1593 májusában Cserkasszi mellett szétverték Koszinszkij kozákseregét, maga Koszinszkij pedig elesett. Ezek után a kozákoknak Oroszországgal megkezdett tárgyalásai félbeszakadtak.

1594-ben újult erővel tört ki a parasztok és kozákok felkelése. A felkelők vezére Nalivajko volt. 1595-ben a felkelők csapatai Nalivajko parancsnoksága alatt Volhíniában harcoltak, azután Belorussziában, ahol elfoglalták Szluckot. Szluck környékén a felkelők szétverték a feudális urak seregét, amely a felkelés elfojtására érkezett. November végén rohammal elfoglalták Mogiljovot, ahová a helybeli nemesek rejtőztek. 1596 elejétől 18 000 főnyi nemesi hadsereg folytatott hadműveleteket Nalivajko ellen. Nalivajko ügyes manőverezéssel elvezette csapatait az Umanszki erdőségbe, onnan pedig Belaja Cerkov körzetébe, ahol egyesült a felkelő lajstromos kozákokkal. A felkelők seregei elszakadtak az ellenségtől, sikerült átkelniük a Dnyeperen és eljutniuk a folyó bal parti területére, de Lubni mellett a lengyel hadsereg bekerítette őket. A lajstromos kozákok elfogták a felkelés vezetőit, köztük Nalivajkót, és kiszolgáltatták őket a lengyel uraknak; a bekerített felkelők letették a fegyvert a lengyel hadsereg előtt. A magukat megadó felkelőket, asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt, halomra gyilkolták; csak a kozákok egy része tört ki az ellenséges gyűrűből és menekült el Zaporozsjébe.

Ukrajna, Belorusszia, Litvánia feudális urai együtt harcoltak a néptömegek ellen a lengyelországi feudális urakkal, s egyre szorosabb kapcsolatba kerültek velük, átvették nyelvüket, vallásukat, ellengyelesedtek. A parasztok és a városi polgárok, látva, hogy a feudális Lengyelország az ő ellenségeiket támogatja és erősíti, az orosz állam felé fordultak. Az ukrán és a belorusz nép közel állt az orosz néphez; nemcsak a nyelv, a történelmi múlt rokonsága fűzte őket egybe, hanem évszázados kulturális kapcsolatok, a közös vallás is. A lengyel feudális urak az ukrán és a belorusz nép fölötti uralmuk erősítése végett elhatározták, hogy elszakítják az ukrajnai és belorussziai egyházat a pravoszláv egyháztól, és a katolicizmushoz láncolják. Ennek az eszmének kezdeményezői és ügybuzgó hirdetői a katolikus papok voltak, elsősorban a jezsuiták. 1596-ban kimondták

az ukrán és belorusz pravoszláv egyház unióját a római katolikus egyházzal (breszti unió). Az ukrán és belorusz főpapság készségesen elismerte az uniót, de a pravoszláv alsó papság, a városi polgárok és a parasztok túlnyomó többsége és a kozákok nem ismerték el. A lengyel kormány az egyesült egyházat nyilvánította az egyedüli törvényes egyháznak, a pravoszláv egyházat pedig törvényen kívül helyezte.

A XVII. század első felében a lengyel mágnások folytatták az ukrán és belorusz földek elrablását: Ukrajna területén már nagy kiterjedésű uradalmak voltak a Potocki-, Koniecpolski-, Kalinowski- és más családok kezén. A mágnási birtokok terjeszkedése a jobbágyok elnyomásának nagymérvű fokozásához vezetett.

A XVII. század elején Oroszországban hatalmas parasztháború tört ki Ivan Bolotnyikov vezetésével. Az ukrajnai és belorussziai dolgozók segítették az orosz parasztokat és holopokat a kizsákmányolók elleni küzdelmükben. Bolotnyikov seregeiben sok ukrán és belorusz harcolt. A felkelés az orosz állam délnyugati részén, vagyis orosz és ukrán lakosságú területen robbant ki. Az ukrán és a belorusz népnek a lengyelországi feudális urak ellen vívott harca megkönnyítette az orosz nép számára a lengyel intervenció sikeres visszaverését, minthogy a lengyel hadsereg jelentős részének Ukrajnában és Belorussziában kellett maradnia a „lázongás" leverésére. 1601-ben belorusz parasztok csatlakoztak a Dubina vezette kozákcsapathoz, és Vityebszk és Polock körzetében szétverték elnyomóik seregeit. 1602—1603-ban kozák csapatok vezették a belorusz parasztok több antifeudális megmozdulását Gomel, Recsica, Bihov, Orsa, Msztyiszlavl környékén. 1606-ban tört ki a mogiljovi városi szegénység felkelése; amelyet a királyi csapatok csak 1610-ben tudtak leverni. 1606-ban Gluszk vidékének parasztjai és városi polgárai szétzúzták az egyik nemesi csapatot, amely orosz területre tartott.

Ukrajnában 1604—1605-ben nagy felkelés tört ki Korszunyban s ezzel egy időben Braclavban. 1607-ben jelentős paraszti megmozdulásokra került sor Nyugat-Ukrajnában.

1605-ben Janus Osztrozsszkij herceg a lengyel országgyűlésen arról beszélt, hogy a nem lajstromozott kozákok „nagyon elszemtelenedtek", hogy az uradalmak birtokosai attól félnek, hogy a parasztok is csatlakoznak hozzájuk, s hogy a kozákok „lázongását" gyorsan le kell verni. A XVII. század elején a lengyel országgyűlési határozatokban nemegyszer történik utalás az „ukrajnai lázongásra", „az ukrán rablásra és gaztettekre". Az ukrajnai lakosság hatalmas tömegei „elkozákosodtak": megtagadták az engedelmességet az uradalmi birtokigazgatásnak, és semmilyen szolgáltatást nem voltak hajlandók teljesíteni.

A lengyelországi feudális urak — miután az a kísérletük, hogy az orosz államot meghódítsák, kudarcot vallott, az ukrajnai kozákok ellenállásának letörését tekintették elsőrendű feladatuknak. Ez azonban nem volt olyan könnyű dolog, mert a XVII. század elején a lengyel—litván állam és Törökország között elmérgesedett a viszony,

Belorusz parasztok
Minszk városában, a XVII. század elején készült ikon részlete

a török kormány arra készülődött, hogy megkezdi Lengyelország meghódítását. Közben a kozákok súlyos csapásokat mértek Törökországra és hűbéresére, a krími kánságra, gyöngítették a Lengyelországra gyakorolt török nyomást. 1614-ben a kozákok kis hajóikon átkeltek a Fekete-tengeren, elfoglalták Sinopot, megsemmisítették az ott állomásozó helyőrséget és az ott horgonyzó török hajóhadat. 1615-ben támadást intéztek az Oszmán Birodalom fővárosa, Sztambul (Konstantinápoly) ellen, felgyújtották a környékbeli kikötőket, szétszórták az őket üldöző hajóhadat. 1616-ban a kozákok elfoglalták Kaffát (Feodoszijját), és megsemmisítették az ott horgonyzó hadihajókat, valamint a 14 000 főnyi török helyőrséget. Ugyanabban az évben rajtaütésszerűen lerohanták Trapezunt (Trabzon) városát.

1621-ben Törökország nagy hadsereget indított Lengyelország ellen, de a lengyel hadsereg Hotyinnál útját állta. A kozákcsapatok tevékeny részvétele e harcokban hozzájárult a török hadsereg vereségéhez. A török kormány ezúttal lemondott Lengyelország ellen irányuló hódító terveiről és békét kötött.

1625-ben lengyel hadsereg indult a kozákok ellen; az utóbbiak szívósan ellenálltak. A Kurukovói-tó mellett lezajlott csata után (Kremencsug közelében) egyezményt írtak alá: 6000 főnyi lajstromot állítottak össze, és aki nem került fel a lajstromra, annak vissza kellett térnie földesura „engedelmes szolgálatára". A lajstromba fel nem vett kozákok (a „kiírottak") azonban nem ismerték el az egyezményt; egy részük Oroszországba ment.

1629-ben a nem lajstromos kozákok Tarasz Fedorovics vezetésével felkeltek a Lengyelországgal egyezményre lépett kozák vezető réteg ellen. A kozákokat követve a parasztok is felkeltek. A felkelés leverésére küldött lengyel hadsereg több vereséget szenvedett. Némi engedményeket tettek a kozák felső rétegnek, többek közt 8000 főre növelték a lajstromot. Az 1637-ben és 1638-ban a Dnyeper vidékén kitört nagy paraszti és kozákfelkelések szétzúzása után a kozák lajstromra felvettek számát 6000 főre csökkentették. A kozák elöljárók és a kozák bírák választhatóságát megszüntették; a kozáksereg élére a lengyel kormány által kinevezett nemeseket állítottak. A felkelések leverése után ez alkalommal is tömegesen települtek át kozákok, városi polgárok és parasztok az orosz állam területére.

A kozák- és parasztfelkelések leverése sem szilárdította meg Lengyelország ukrajnai uralmát. Az elnyomás fokozódása elkeserítette a parasztokat, a városi polgárokat és a kozákokat. A lajstromos kozákok kiváltságaiknak 1638-ban történt korlátozása után még inkább megbízhatatlanná váltak.

Nagy erőt képviselt ekkor az ukrán és belorusz városi polgárság, amely jelentős anyagi eszközökkel rendelkezett, és fontos szerepet játszott az ország kulturális életében. A városi polgárság, amelyet a lengyel feudális urak állandóan üldöztek, ellenséges érzülettel viseltetett Lengyelországgal szemben. Az orosz állammal való egyesülés eszméje népszerű volt a városi polgárság körében, különösen a Dnyeper menti és bal parti városokban, amelyek gazdaságilag szorosabb kapcsolatban álltak Oroszországgal, mint a többi város.

Az 1640-es években Ukrajnában és Belorussziában egyaránt megérlelődött a Lengyelország ellen, az Oroszországgal való újraegyesítésért indítandó szabadságharc gondolata.

A KULTÚRA

Az ukránok és a beloruszok kultúrája közös volt az óorosz népével, amelytől mindkét nép származik. Nyelvük igen hasonló volt, s annak idején egyazon állam uralmának terheit viselték, közös volt a vallásuk (pravoszláv), együtt harcoltak az ellengyelesítés ellen. Közösen fejlesztették kultúrájukat, közös kulturális központjaik voltak. Az orosz nép nagy befolyást gyakorolt az ukrán, a belorusz és a litván nép kultúrájának fejlődésére.

Belorusszia és Litvánia városai a XVI. században tekintélyes helyet foglaltak el a kulturális életben. A polocki városi polgárság soraiból származó Georgij Szkorina (kb. 1490—1535) könyveket nyomtatott „orosz testvérei számára". Szkorina képzettsége szerint orvos volt, de igazi életműve a testvéri belorusz, ukrán és orosz nép irodalmi nyelvének kidolgozása volt. Szkorina ezt a nyelvet „orosznak" nevezte, bár a szláv népek különféle nyelvjárásainak elemei tarkítják. Szkorina 22 könyvet fordított le erre a nyelvre, és ezeket Prágában adta ki. Szkorina minden jel szerint maga fordította le erre a nyelvre a Bibliát, amelyet ő adott ki és látott el magyarázatokkal. Szkorina kiadványait reálisan ábrázolt emberi alakokkal illusztrálta.

Georgij Szkorina
Metszet az 1517-ben kiadott Bibliából

Számos könyvet adtak ki Ukrajnában és Belorussziában a reformációs mozgalom hívei és ellenségei egyaránt. Az első litván nyelvű nyomtatott könyv Martinas Mažvidas protestáns prédikátor 1547-ben kiadott műve volt: „A katekizmus egyszerű szavai."

A XVI. század második felében a lengyel feudális urak nagyszabású támadást indítottak Ukrajna, Belorusszia és Litvánia kultúrája ellen. A támadást elsősorban a katolikus papság kezdeményezte, élén a jezsuita renddel. A jezsuiták számos iskolát alapítottak a pravoszláv vallás és az eretnekség elleni küzdelemre, 1578-ban Vilnóban megnyitották főiskolájukat (akadémiájukat). A jezsuiták kiadványaikkal elárasztották Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát.

A katolikus propaganda nagy sikerrel járt az ukrán, belorusz és litván feudális urak körében, felvették a katolicizmust és ellengyelesedtek.

A városi polgárok és a parasztok nem támogatták az egyházi uniót. A lengyel katolikus agresszió elleni harc érdekében a városi polgárok templomaik körül testvéri testületekbe tömörültek. A pravoszláv vallás védelmében fellépett néhány földesúr is.

Pravoszláv iskolákat alapítottak Osztrogban (K. K. Osztrozsszkij herceg birtokán), Lvovban, Vilnóban, a Dnyeper melletti Mogiljovban, Luckban, Kijevben stb. (a testvéri testületek iskolái). Pravoszláv nyomdák létesültek Osztrogban, Lvovban, Vilnóban, Mogiljovban és másutt. Az ukrajnai és belorussziai nyomdászat fejlődésében nagy szerepet játszott az első orosz nyomdász, Ivan Fjodorov. Ukrajnában ő teremtette meg a könyvnyomtatást. Ivan Fjodorov először Zabludovban (Belorussziában) nyitott nyomdát, segítőtársa, Pjotr Msztyiszlavec pedig Vilnóban. Ivan Fjodorov később Lvovban és Osztrogban dolgozott az általa alapított nyomdákban. Lvovban 1574-ben nyomtatta ki az első orosz ábécés könyvet és az „Apostolok könyvét", Osztrogban 1580—1581-ben a Bibliát, a kor nyomdászatának kiemelkedő termékét.

ГРАММАТІКИ
Славенскиѧ правилное
Сѵнтагма

Meletyij Szmotrickij „Grammatiká"-jának címlapja
Vilnó 1613

A testvéri testületek és a pravoszláv egyház kiképezték a maguk hitvitázóit és teológusait. A katolikus egyház ellen irányuló polemikus művek a pravoszláv vallás védelmében íródtak. A legfontosabb ilyen művek: „Apokrisis, vagyis válasz a breszti zsinatról szóló könyvekre" (1597), „Siralom", abból az alkalomból, hogy a feudális urak elhagyták a pravoszláv hitet, „Palinódia — az egyház... védelmének könyve" (1621), „Protestáció" azellen, hogy a nemesi Lengyelország elnyomja az ukrán és belorusz népet. Határozott hangnemük és politikai tartalmuk igen népszerűvé tették Ivan Visenszkij „leveleit" (röpiratait).

A nemzeti lét védelméért vívott harcban nagy jelentősége volt az anyanyelv tanulmányozásának. Számos ábécés és nyelvtankönyvet írtak. Kiemelkedő filológiai mű volt Pamva Berinda műve: „Szláv—orosz lexikon és névmagyarázat." Fejlődött a költészet és a színjátszás. A festészetben a vallásos tematikától való távolodás figyelhető meg, gyakoriak a közéleti férfiakról és politikusokról készített portrék, a csatajelenetek. A festők kedvelt témája volt a kozák.

A népköltészet dalokban, szólásokban, közmondásokban, mesékben fejezte ki a nép érzés- és gondolatvilágát. A kor ukrán népköltészetének legszebb alkotásai a történeti énekek és népballadák voltak, amelyeket a nép forró hazaszeretete, a külső és belső ellenséggel szembeni gyűlölete ihletett.

2. A BALTIKUM (LETTORSZÁG ÉS ÉSZTORSZÁG)

A BALTIKUM A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. század derekáig Lettország és Észtország továbbra is a livóniai lovagrend államához tartozott. Ezt az államot különféle feudális birtokok alkották: a livóniai lovagrend[3], a rigai érsekség, három püspökség (Észtország területén a tartui, a saaremaa—liaanemaai, Lettország területén a kurzemei püspökség) és a városok. A középkori Livónia legnagyobb feudális birtokosa a livóniai lovagrend volt.

A rendi lovagság rendszeresen kiegészült Németországból származó jövevényekkel, akik a meggazdagodás és a dicsőség kedvéért mentek Livóniába. Szoros kapcsolatban álltak a német anyaországgal a livóniai hűbéresek is, akik zömükben a XIII. századi német hódítók leszármazottai voltak. Ezekből a hűbéresekből alakult ki a helyi nemesség a püspökök és a lovagrend birtokain.

[3] Miután Brandenburgi Albert, a német lovagrend nagymestere 1525-ben áttért a protestantizmusra és a rend poroszországi birtokát világi fejedelemséggé alakította át, a megmaradt livóniai rendtartomány után a német lovagrendet livóniai lovagrendnek is nevezték. — *A kiadó.*

A lovagrend, a püspökök és egyházi főméltóságaik voltak a legnagyobb feudális földesurak. Egyes lovagrendi földeken, például Észak-Észtországban (Harju-Viru), valamint a püspökségekben a föld túlnyomó része a hűbéres nemesek kezén volt. A livóniai lovagrend állama mindvégig leplezetlenül hódító, agresszív külpolitikát folytatott.

A XV. század végén és a XVI. század első felében Livónia gazdasági és társadalmi életének legjellegzetesebb folyamata a földesúri birtok erőteljes fejlődése volt. E folyamat előzménye az volt, hogy a városok fejlődése és a nem földművelő lakosság számának növekedése következtében fokozódott a gabona és egyéb mezőgazdasági termékek kereslete. Fő oka azonban abban keresendő, hogy Nyugat-Európában megnőtt a livóniai kivitel legfontosabb tételének, a kenyérgabonának a kereslete, és ezzel együtt ára is jelentősen emelkedett. A livóniai földesurak (a lovagrend, a püspökök és a hűbéres földesurak) természetesen felhasználták a konjunktúrát és — főképp a parasztság feudális kizsákmányolásának fokozása útján — növelték az árugabona termesztését. A majorsági szántóterületet oly módon növelték, hogy a parasztokat elkergették ősi földjeikről, amelyeket azután földesúri földekként birtokukba vettek és paraszti robotmunkával műveltettek meg. A feudális kizsákmányolás fokozása elleni tiltakozás legelterjedtebb formája a szökés volt. A feudális urak a parasztok röghözkötésére törekedtek. A XV. század végén és a XVI. század elején egész Livóniában röghöz kötötték a parasztságot, és törvénybe iktatták a jobbágyság jogfosztottságát.

A röghözkötés elsősorban a telkes gazdákat — a parasztság többségét — érintette, akik a feudális uradalmakban robotoltak. A XVI. században a röghözkötés folyamata a földnélküli parasztságra is kiterjedt, az ún. bobilokra, akik a parasztgazdaságokban, a házakban vagy a gazdasági épületekben laktak és a parasztgazdák alkalmazásában dolgoztak mint napszámosok, mesteremberek, halászok. A legszegényebb parasztok külön csoportját alkották a „gyalogosok" (üksjalgok), akik rendszerint elvadult vagy szűzföldeket műveltek meg, és saját igásjószág hiányában csak

Tallinn
1656-ban készült metszet

gyalogrobotot teljesítettek. A társadalmilag korántsem egységes livóniai jobbágyság, differenciáltsága ellenére, közösen harcolt a feudális urak ellen.

A függő helyzetbe kényszerített parasztság feudális kizsákmányolásának fokozódásával egyidejűleg Livónia politikai életében megnőtt a nemesi rend súlya. A XV. század végétől kezdve nagy jelentőségre tett szert a tartományi gyűlés (Landtag), vagyis az ország uralkodó rendjeinek, a lovagrendnek, a püspökségeknek, a hűbéres nemességnek és a legnagyobb városoknak a képviseleti intézménye. A tartományi gyűlést a nemesség eredményesen felhasználta politikai befolyásának növelésére.

A XV. század végén és a XVI. század első felében megnőtt a városok — főleg a nagyobb városok; Riga, Tallinn (Reval) és Tartu — politikai szerepe is. Ezek a városok a Hanza szövetség tagjai voltak, és igen fejlett önkormányzattal rendelkeztek; minden eszközzel harcoltak a feudális nagybirtokosok és hűbéreseik azon törekvése ellen, hogy jogaikat és kiváltságaikat a városokra is kiterjesszék.

A városi önkormányzat felsőbb szervei továbbra is a városi felső réteg, elsősorban a német kereskedők kezében voltak. Rigában, Tallinnban és Tartuban a városi élet legfontosabb ügyeinek intézésében különösen jelentős szerepet játszott a nagy gilde, amely a nagykereskedőket és egyes kézműiparok (például az ékszerészek) képviselőit egyesítette. A gilde tagjaiból választották a magisztrátust (Rat), a városi kormányzat legfelsőbb szervét. A magisztrátus és a nagy gilde tagjai a városi patriciátus soraiból kerültek ki. A polgárság jórészt kézművesekből és kiskereskedőkből állt, akik szakágak szerint céhekbe tömörültek. Ezek a céhek a kis gildébe tartoztak. Rigában a kézművesek közt nagy számban voltak lettek, Tallinnban és Tartuban pedig észtek. A polgárjoggal nem rendelkező városi szegényréteg, amely nem tartozott a gildékbe és céhekbe, főképp a városokba menekült parasztokból tevődött össze, akik házicselédként és napszámosként dolgoztak. A XV. század végén és a XVI. század első felében a nagyobb livóniai városokban jelentős számban éltek orosz kereskedők és kézművesek is, akik itt külön utcákban — „végeken" laktak.

A XVI. század első felében a szegényebb polgárok és a plebejustömegek sokszor igen heves harcot vívtak a patríciátus ellen. A livóniai városokban az osztályellentétek nemzeti ellentétekkel fonódtak össze: egyfelől a német felső réteg, másfelől az észt és lett kizsákmányolt lakosság tömegei közti ellentétekkel.

A nagyobb livóniai városok politikai helyzetének javulása összefüggött azzal, hogy megnőtt közvetítő kereskedelmük a Nyugat és Kelet között. Élénk kereskedelem folyt Riga és Litvánia közt a fő kereskedelmi útvonalon, a Daugava-folyón (Nyugati-Dvina). Riga, valamint Tallinn és Tartu számára nagy jelentőségű volt az Oroszországgal folytatott kereskedelem. Megnőtt a livóniai városok közvetítő szerepe az Oroszországba irányuló kereskedelemben, miután 1494-ben Novgorodban bezárták a Hanza ügynökségét. Ez hozzásegítette a livóniai városokat, hogy növeljék a XVI. század első felében gazdasági és politikai befolyásukat. A livóniai városok azonban arra törekedtek, hogy monopolizálják az Oroszország és a Nyugat közti közvetítő kereskedelmet s emiatt igen éles ellentétbe kerültek az orosz kereskedőkkel és az orosz kormánnyal, valamint a nyugati Hanza-városokkal, főképp Lübeckkel.

A livóniai városok tevékenyen segítették a lovagrendet és a püspököket abban, hogy Oroszországot elszigeteljék és gazdasági blokád alá vegyék. Ez a politika előmozdította az orosz állam és Livónia közti fegyveres konfliktust.

A városok és a vidéki nemesség szerepének növekedése siettette a livóniai lovagrendi állam felbomlását.

Az ellentétek éleződésével együtt járt a reformációs mozgalom fellendülése. Az 1520-as évek elején megindult reformáció a városi polgárság és a hűbéresek körében talált legtöbb követőjére. De eljutott a városi alsóbb rétegekhez és a parasztokhoz is.

Livóniában a reformáció legradikálisabb szárnyát Melchior Hofmann, egy vándoriparos szűcs vezette, aki tevékenysége során kiemelkedő sikereket ért el az ország egyes nagyvárosaiban. Hofmann a feudális urak és a városi patriciátus nyomására kénytelen volt elhagyni Livóniát; Németországban a parasztháború leverése után a radikális anabaptizmus egyik vezére lett.

Livóniában a mérsékelt reformációs mozgalom, a lutheranizmus győzött, amely itt a nemesség és a német polgárok ideológiája volt. A XVI. század dereka táján Livónia lakosságának többsége hivatalosan is lutheránus lett. 1554-ben a valmierai tartományi gyűlésen kimondották a livóniai lutheránusok szabad vallásgyakorlatát.

A reformáció sikerei aláásták a lovagrend tekintélyét, amelyet régebben a katolikus egyházzal való szoros kapcsolata biztosított. Nagy nehézségekbe ütközött a lovagrend létszámának „új lovagokkal" való kiegészítése (ezeket általában az országon kívül, mindenekelőtt Németországban toborozták). A lovagrend katonai ereje hanyatlóban volt. A reformáció ezenkívül alapjaiban meggyengítette a fennálló feudális-hierarchikus állami szervezetet is, hiszen ennek vezető rétegét, a lovagrend vezetőségét, a püspököket és káptalanaikat továbbra is szoros szálak fűzték a katolikus egyházhoz.

Így tehát a livóniai háború előtti évtizedekben az országban nagy változások mentek végbe, mind a gazdasági életben, mind az osztály-erőviszonyokban, s ezek a változások előmozdították a társadalmi ellentétek kiéleződését. Ilyen körülmények között a livóniai lovagrend állama nyilvánvaló anakronizmussá vált.

Livónia politikai helyzetére a nemzetközi erőviszonyok megváltozása is hatott.

A Hanza kereskedőinek, akik foggal és körömmel ragaszkodtak a balti-tengeri kereskedelemben élvezett régi jogaikhoz és kiváltságaikhoz, veszélyes konkurrensei támadtak: Anglia és Németalföld. Ugyanebben az időben Kelet-Európában megnőtt az orosz állam, valamint a litván nagyfejedelemség, Lengyelország, Svédország és Dánia politikai szerepe, s ezek az országok mind arra törekedtek, hogy megszüntessék a Hanza-kereskedők korábbi monopolhelyzetét.

Walter von Plettenberg (1494—1535), a livóniai lovagrend nagymestere, gondos diplomáciai előkészítés után 1501 augusztusában támadást indított Pszkov területe ellen. Az orosz főerők ellentámadással válaszoltak, s még ugyanazon év őszén mélyen behatoltak Livóniába. Plettenberg számottevő segítséget kapott a pápai kúriától és a Hanza-városoktól. 1502-ben újabb nagy támadást indított Pszkov ellen, összehangolva ezt Sándor litván nagyfejedelemnek az oroszok elleni hadműveleteivel. Az oroszok legyőzték Plettenberg csapatait. 1503-ban Livónia és Oroszország fegyverszünetet kötött, amelyet később megújítottak. Ez a fegyverszünet egészen a livóniai háborúig érvényben maradt. Livónia azonban még ebben az időben is részt vett az orosz állam gazdasági blokádjában, amelyet Litvánia, Lengyelország és Svédország szervezett.

A lovagrend, a püspökségek és a livóniai városok minden eszközzel akadályozni igyekeztek az orosz állam és a nyugat-európai államok közti külkereskedelem és diplomáciai kapcsolatok fejlődését. Nem engedték meg a külföldön felfogadott mesteremberek, különösen a katonai szakértők átutazását Moszkvába. Egyre világosabb lett, hogy Oroszországnak meg kell küzdenie Livóniával a balti-tengeri kijáratért.

A XVI. század derekán Livónia uralkodó köreiben már jelentékennyé nőtt az a csoport, amely szoros együttműködést kívánt Lengyelországgal és Litvániával. Ez a törekvés azonban a lovagrend egy befolyásos lengyelellenes beállítottságú részének az ellenállásába ütközött. A Lengyelországhoz való közeledés ellenfeleinek az 1546-os valmierai tartományi gyűlésen sikerült olyan határozatot keresztülvinniük, amelynek értelmében a livóniai területeken a koadjutorok (a nagymester, valamint a püspökök helyettesei és utódai) megválasztását valamennyi fejedelem hozzájárulásától tették függővé. A Lengyelország támogatta rigai érsek és a lovagrend közt támadt hosszan tartó fegyveres konfliktusban (az ún. „koadjutori viszály") a livóniai lovagrend vereséget

szenvedett, és elfogadta II. Zsigmond Ágost királynak a pozvoli békeszerződésben (1557 szeptember) diktált feltételeit. Vilmos rigai érseket visszahelyezték jogaiba, rokonát, Kristóf mecklenburgi herceget pedig elismerték koadjutornak. A lovagrend szövetségi szerződést kötött Lengyelországgal és Litvániával.

A „koadjutori viszály" és a Lengyelországgal történt összeütközés kimenetele feltárta a livóniai lovagrend politikai és katonai gyengeségét. A Livónia és Lengyelország közti szövetség nyilvánvaló megsértése volt az 1554-es orosz—livóniai szerződésnek, amelynek értelmében Livónia kötelezte magát, hogy nem lép szövetségre Lengyelországgal és Litvániával, és beleegyezett abba, hogy a tartui püspökség után adót fizet. A szerződés értelmében az orosz kereskedők számára biztosítani kellett Livóniában a szabad kereskedelmet és az orosz áruk szabad átszállítását. A livóniai hatóságok kötelesek voltak megadni a külföldieknek és az oroszoknak a szabad átutazás jogát Oroszországba és vissza.

A LIVÓNIAI HÁBORÚ ÉS A BALTI NÉPEK

1558-ban Oroszroszág és a livóniai lovagrend között kitört a háború, amely később több más európai államra is átterjedt. Az észt és a lett nép az oroszokban szövetségeseit és védelmezőit látta gyűlölt elnyomói ellen vívott harcában. Ezért már a háború kezdetén fegyvert fogott német urai ellen, segítette az orosz seregeket és együttműködött velük. 1560 őszén az észt parasztok felkelést indítottak a német feudális urak ellen, amelynek leverése nem csekély erőfeszítésbe került.

A háború, amelybe több európai hatalom beavatkozott, sokáig elhúzódott. Dánia elfoglalta az ország nyugati részén fekvő saaremaa-liaanemaai püspökséget. 1561 júniusában Svédország megszállta Tallinnt, és Észak-Észtországra kezdte kiterjeszteni hatalmát. A livóniai lovagrend és a rigai érsek teljesen behódolt II. Zsigmond Ágost lengyel királynak és litván nagyfejedelemnek.

A livóniai háború eredményeképpen a lovagrendi államot felszámolták, s ennek pozitív jelentősége volt az észt és lett nép történelmi fejlődése szempontjából. De a lovagrendi állam végleges széthullása után megkezdődött a livóniai háború új szakasza, a livóniai örökség megosztásáért marakodó hatalmak, Oroszország, Lengyelország és Litvánia, Svédország és Dánia egymás elleni küzdelme. Az orosz állam ekkor nem érte el célját, nem jutott széles sávhoz a Baltitenger mentén. A háborúnak ilyetén kimenetele súlyos következményekkel járt az észt és lett népre is. A balti népek a livóniai háború folyamán az egymással versengő államok — Svédország, Lengyelország és Dánia — hatalma alá kerültek, és így ismét külföldi hódítók elnyomása nehezedett rájuk.

A következő 150 év folyamán a Baltikum véget nem érő háborúk színhelye lett, területét feldúlták, lakosságának számottevő része elpusztult.

A BALTIKUM SVÉDORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG URALMA ALATT A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A livóniai háború után a Baltikum politikai térképe ugyanolyan tarka maradt, mint amilyen a háború előtt volt. Lengyelország elfoglalta Lettország északi részét (a Daugava-folyótól északra) és Dél-Észtországot, amelyet a livóniai háború idején orosz csapatok szálltak meg. Ez a terület külön tartományt alkotott dvinántúli hercegség néven. 1581-ben Riga is lengyel uralom alá került. A Daugava-folyótól délre létrejött a Lengyelországtól függő kurzemei és zemgali (kurlandi) hercegség, amelyet a livóniai lovagrend utolsó nagymestere, Gotthard Kettler kapott meg örökletes hűbérbirtokként. Külön területet alkotott a kurlandi püspökség, amelyből később a lengyel királynak közvetlenül alárendelt autonóm piltenei területet hozták létre. Észak-Észt-

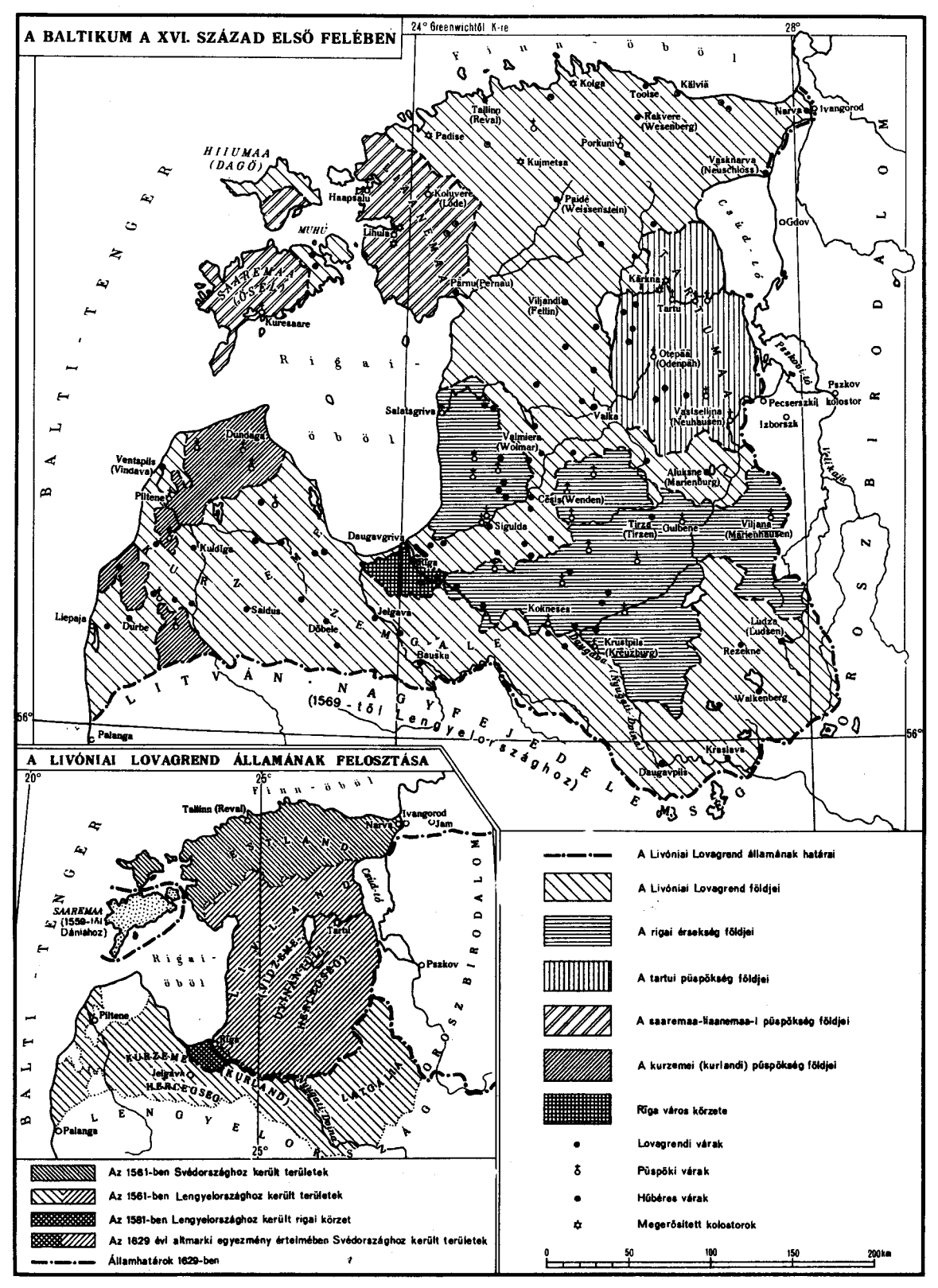
A BALTIKUM A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
24° Greenwichtől K-re
28°
56°
Finn-öböl
Rigai-öböl
BALTI-TENGER
HIIUMAA (DAGÖ)
MUHU
SAAREMAA (ÖSEL)
Kuresaare
Haapsalu
Lihula
Koluvere (Lode)
Pärnu (Pernau)
Tallinn (Reval)
Padise
Kolga
Toolse
Kälviä
Rakvere (Wesenberg)
Porkuni
Kujmetsa
Paide (Weissenstein)
Narva
Ivangorod
Vasknarva (Neuschloss)
Gdov
Csúd-tó
Kärkna
Tartu
Viljandi (Fellin)
Otepää (Odenpäh)
Pszkovi-tó
Pszkov
Pecserszkij kolostor
Izborszk
Vastselijna (Neuhausen)
Valka
Salatsgriva
Valmiera (Wolmar)
Aluksne (Marienburg)
Cēsis (Wenden)
Sigulda
Tirza (Tirzen)
Gulbene
Viljana (Marienhausen)
Dundaga
Ventspils (Vindava)
Piltene
Kuldīga
Daugavgriva
Rīga
Saldus
Döbele
Jelgava
Bauska
Liepaja
Durbe
Palanga
Kokneses
Krustpils (Kreuzburg)
Daugava (Nyugati-Dvina)
Ludza (Ludsen)
Rezekne
Walkenberg
Kraslava
Daugavpils
KURZEME
ZEMGALE
LITVÁN-NAGYFEJEDELEMSÉG
(1569-től Lengyelországhoz)
OROSZ BIRODALOM
Velikaja
A LIVÓNIAI LOVAGREND ÁLLAMÁNAK FELOSZTÁSA
20°
25°
Finn-öböl
Tallinn (Reval)
Narva
Ivangorod
Jam
ESTLAND
LIVLAND
Csúd-tó
Tartu
SAAREMAA (1559-től Dániához)
Rigai-öböl
Pszkov
Piltene
Rīga
KURZEME (KURLAND)
Jelgava
HERCEGSÉG
LATGALIA
Nyugati-Dvina
Palanga
LENGYELORSZÁG
OROSZ BIRODALOM
Az 1561-ben Svédországhoz került területek
Az 1561-ben Lengyelországhoz került területek
Az 1581-ben Lengyelországhoz került rigai körzet
Az 1629 évi altmarki egyezmény értelmében Svédországhoz került területek
Államhatárok 1629-ben
A Livóniai Lovagrend államának határai
A Livóniai Lovagrend földjei
A rigai érsekség földjei
A tartui püspökség földjei
A saaremaa-liaanemaa-i püspökség földjei
A kurzemei (kurlandi) püspökség földjei
Rīga város körzete
Lovagrendi várak
Püspöki várak
Hűbéres várak
Megerősített kolostorok
0
50
100
150
200km

országot Svédország foglalta el, Saaremaa- és Muhu-szigetét Dánia foglalta el a livóniai háborúban, s birtokában maradt egészen 1645-ig, amikor is újabb háború eredményeként Svédország kezére került.

A dvinántúli hercegség eleinte függő viszonyban volt II. Zsigmond Ágost lengyel királytól és litván nagyfejedelemtől, az 1569. évi lublini unió után pedig beolvasztották Lengyelországba. A lengyel kormány a dvinántúli hercegséget elsősorban Svédország és Oroszország elleni előretolt állásnak tekintette. Ezért megnyirbálta a német nemesség kiváltságait, és ugyanakkor bőkezűen osztogatott birtokokat lengyel és litván feudális uraknak, továbbá kiterjesztette helyi hatósági jogaikat. A német nemesség ezért szembefordult a kormánnyal: ellenzékisége különösen a XVII. század eleji lengyel—svéd háború idején okozott nehézségeket.

A lutheranizmus kiirtása és a katolicizmus helyreállítása végett a lengyel kormány a dvinántúli hercegségben erőteljesen támogatta az ellenreformációt.

A dvinántúli hercegség területét a livóniai háború letarolta. A lakosság nagy része elpusztult az éhínség és a járványok következtében. Az ország igen lassan népesült be. A XVI. század végén egy négyzetkilométerre átlag négy ember jutott. A XVII. század első negyedében, a lengyel—svéd háború éveiben, a lakosság még gyérebb lett. A parasztságnak nemcsak a régi feudális szolgáltatásokat kellett teljesítenie, hanem újabb adókat és szolgáltatásokat is, amelyeket főképp a földesúri gazdálkodás helyreállítása végett vetettek ki a parasztokra.

Különleges helyet foglalt el a dvinántúli hercegségben Riga, amely továbbra is a Baltikum legnagyobb városa volt. Riga főképpen közvetítő kereskedelmet folytatott, elősegítette a csereforgalmat a Daugava medencéjének tartományai és Nyugat-Európa között.

A XVI. század utolsó negyedében Rigában hatalmas erővel csapott össze a városi patriciátus

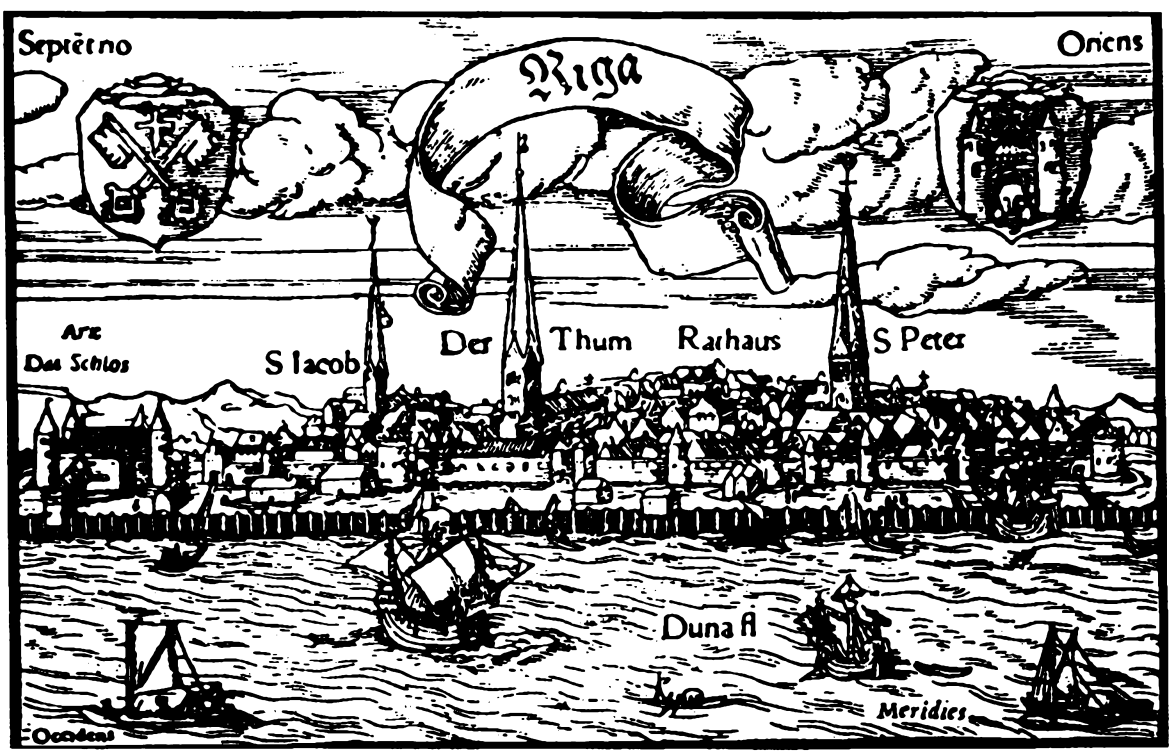

Riga
1550-ben készült metszet

és a polgári ellenzék (az 1584—1589. évi úgynevezett „naptári zavargások"). Az összeütközés kiváltó oka az volt, hogy a lengyel hatóságok bevezették a gregoriánus naptárt.

A városi alsó rétegek befolyásának növekedésétől való félelem megosztotta a polgárságot, s ezért a „naptári zavargásokban" a városi patriciátus kerekedett felül. De néhány évvel később, 1604-ben, a lengyel—svéd háború idején, a rigai magisztrátus bizonyos engedményeket tett a polgárságnak: bevonta a gildék képviselőit a városi pénzügyek igazgatásába.

A kurlandi hercegség — Gotthard Kettlernek, a livóniai lovagrend utolsó nagymesterének, a lengyel király hűbéresének dinasztikus birtoka — voltaképpen nemesi köztársaság volt. Az 1570-ben kiadott „Gotthard-féle kiváltságlevél" értelmében a földesurak hűbérbirtokai örökletes tulajdonukká váltak. A nemesség uralmát a kurlandi hercegség 1617-ben készült „alkotmánya", az ún. „Kormányzás formulája" rögzítette. A helyi német nemesség rendi képviseletének legfelső szerve, a tartományi gyűlés (Landtag) kiválóan alkalmas volt arra, hogy széles körű jogokat és kiváltságokat biztosítson a nemességnek mind az ország kormányzásában, mind pedig a parasztok felett.

A „Svéd kapu" Rigában
XVI. század

A kurlandi hercegségben a XVII. század első felében tovább nőtt az árugabona termelése, amelyet Nyugat-Európába szállítottak. A majorsági szántóterületnek ezzel kapcsolatos növekedése egyszersmind a robot növekedését és a parasztok elnyomásának fokozását is magával hozta. Az 1617. évi „Kurlandi statútum" a parasztokat éppúgy a nemesség tulajdonának minősítette, mint az állatállományt vagy egyéb vagyontárgyakat. A parasztok feletti joghatóság korlátlan lehetőségeket biztosított a földesurak számára a paraszti lakosság kizsákmányolására.

A kézműipar, amely főképp a falvakban összpontosult, a tárgyalt időszakban igen lassan fejlődött. A XVI. század végén Kurlandban megjelentek az első, jobbágyokkal dolgozó manufaktúrák. A jelentősebbek közé tartozott a herceg által alapított vasüzem, amelyben ágyút is öntöttek és szöget gyártottak. A városok mint ipari és kereskedelmi központok gyengén fejlődtek, és ez rányomta a bélyegét az ország gazdasági és politikai életére. A hercegség fővárosa az új Jelgava (Mitava) város lett.

1600-tól a Baltikum megint hadszíntér lett, a Lengyelország és Svédország közti háború színtere. A hadműveletek megszakításokkal mintegy 25 évig tartottak. Az altmarki fegyverszünet értelmében Svédország megtartotta a dvinántúli hercegségben szerzett hódításait és Riga városát. Így tehát Észtország egész kontinentális része és a dvinántúli hercegségbe tartozó lett területek nyugati része svéd tartomány lett. A Daugavától északra elterülő lengyel birtokok délkeleti része Lengyelországé maradt.

A Baltikumnak a svédek által meghódított része továbbra is ugródeszkául szolgált az orosz állam ellen; innen sajtolták ki az anyagi eszközöket Svédország költséges külpolitikájához. Svéd-

ország balti birtokaiból óriási jövedelmeket húzott. Új adókat és vámokat vezettek be: a parasztok által fizetendő katonatartási adót, a licenciát (vámilletéket) stb. Ezek az adók, amelyeket főképp természetben hajtottak be, olyan tekintélyes jövedelmeket hoztak, hogy a század végén Livlandot Svédország éléstárának nevezték.

Svédország a Baltikumban a helybeli földesurakra támaszkodott. II. Gusztáv Adolf (1611—1632) és leánya, Krisztina (1632—1654) uralkodása idején a Baltikumban hatalmas állami földterületeket adományoztak svéd nemeseknek és főuraknak. Mindez a lett és észt parasztok feudális kizsákmányolásának fokozódásához vezetett.

A svéd állam támogatásával a balti tartományokban élő német nemességnek sikerült kivívnia, hogy saját rendi szervezetet létesítsen. A svéd uralom alatt álló estlandi és livlandi tartománynak, valamint Saaremaa tartománynak külön-külön megvolt a saját tartományi gyűlése, a helyi önkormányzat legfelső szerve — nagy hatáskörrel. A tartományi gyűléseken szavazati joga csak a „lovagi"-nemesi uradalmak tulajdonosainak volt, Livlandban ezenkívül néhány városnak is. A helyi önkormányzat valamennyi szerve és csaknem az egész közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátus a német nemesség kezén maradt. A királyi hatalom képviselői a svéd főkormányzók és tartományi kormányzók voltak.

A Baltikumban kialakult rendszer biztosította a helybeli német nemesség osztályuralmát, és előmozdította az észt és lett parasztság további röghözkötését.

A Svédország uralma alá került balti városok többsége még hosszú ideig a gazdasági hanyatlás állapotában maradt. Ennek számos oka volt: a hosszan tartó és pusztító hadműveletek, az uralkodó feudális jobbágytartó rendszer, a svéd kormánynak a bel- és külkereskedelmet egyaránt sújtó vámpolitikája stb. A balti városoknak az Oroszországgal folytatott kereskedelemben betöltött közvetítő szerepe csaknem teljesen megszűnt, a balti-tengeri medence keleti vidékein végbement nagy külpolitikai változások miatt, többek közt az északi-tengeri út jelentőségének növekedése következtében.

Narva városa, amelyet a livóniai háború idején éppen az élénk orosz kereskedelem tett nagy kereskedelmi központtá, jelentéktelen helységgé változott. Tartu, amely korábban előkelő helyet foglalt el az oroszországi tranzit kereskedelemben, teljes hanyatlásnak indult. Tallinn, amely elveszítette hajdani közvetítő szerepét a Kelettel folytatott kereskedelemben, hosszú ideig nem tudott felemelkedni a XVI. század első felében elért szintre.

A KULTÚRA

A nemzeti és osztályellentétek bonyolult összefonódása a Baltikumban a kultúra területén is megnyilvánult. A német feudális urak és a polgárság kultúrája a németországi feudális kultúra erős hatása alatt jött létre és fejlődött. Továbbra is sok nehéz körülmény gátolta a lett és észt nép kultúrájának kibontakozását.

A XVI. században és a XVII. század elején a Baltikumban a kultúra új eleme volt a városi iskolai oktatás valamelyes fellendülése. Ennek az oka abban rejlett, hogy az államapparátusnak és az egyháznak szüksége volt képzettebb emberekre. Az iskolák fejlődésében bizonyos felélénkülést hozott a katolikus és lutheránus egyház versengése is. De még ebben az időszakban is kevés volt a városi iskola, és ezekben is főként a német földesurak és polgárok gyermekei tanultak. Ezeknek az iskoláknak elvégzése után sokan németországi egyetemeken folytatták tanulmányaikat, és onnan tértek haza jogászként vagy teológusként.

A svéd kormány, miután szilárdan megvetette lábát a Baltikumban, néhány intézkedést tett az iskolai oktatás színvonalának emelésére. Számos nagyobb városban gimnáziumok nyíltak. 1632-ben megalapították a tartui egyetemet. Ezeknek az intézkedéseknek közös célja az volt,

hogy Svédország számára megbízható hivatalnokokat és egyházi embereket képezzenek. A parasztok számára az említett iskolákba való bejutás gyakorlatilag lehetetlen volt. A tartui egyetemnek a svéd uralom egész ideje alatt egyetlen észt vagy lett nemzetiségű hallgatója sem volt.

A katolikusok és lutheránusok közti heves harc légkörében láttak napvilágot az első észt és lett nyelvű nyomtatványok. 1535-ben jelent meg az első észt nyelvű könyv, egy lutheránus katekizmus. 1560 táján jelent meg egy lett nyelvű útmutató a lutheránus istentiszteleti rendhez. Az 1580-as évek derekán az ellenreformációt szolgáló katolikus istentiszteleti könyveket adtak ki lett és észt nyelven. Az első észt és lett nyelvű nyomdai termékeket német lelkészek adták ki, annak érdekében, hogy a lakosságban az ellenséges ideológiát meggyökereztessék.

Helyi nyomdák hiányában ezeket az egyházi könyveket nem a balti országok területén nyomtatták. Az első nyomdákat Rigában 1588-ban, Tartuban és Tallinnban pedig az 1630-as években alapították. Külföldön, Németországban nyomtattak néhány korabeli livóniai krónikát is, amelyek igen keresettek voltak, mert a nyugat-európai olvasók élénken érdeklődtek a livóniai háború eseményei iránt. 1558-ban jelent meg Bredenbach katolikus hittudós (1526—1587) szigorúan katolikus szellemben írt krónikája, amelyet nemsokára újból kiadtak. 1578-ban jelent meg Russow (1542—1600) tallinni lutheránus lelkész krónikája, aki a balti polgárság szószólója volt. Az utolsó rendi nagymester, Kettler politikáját védelmezte művében Henning (1528—1589), a lovagrend egyik tisztségviselője, aki 1578-ban adta közre krónikáját. Mindezek a krónikák a livóniai idegen származású urak különböző rétegeinek érdekeit és nézeteit tükrözték, és ellenségesen foglaltak állást az észt és a lett néppel szemben.

Az elnyomott balti népek kívül maradtak ezen a kultúrán, művészetük a népköltészetben tört magának utat. Az észt és a lett nép dalaiban, mondáiban, meséiben, találós kérdéseiben, szólásmondásaiban kifejeződött az a szenvedélyes törekvésük, hogy felszabaduljanak a gyűlölt feudális hódítók igája alól.

XIX. FEJEZET

A FEUDÁLIS JOBBÁGYTARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN ÉS A KÖZPONTOSÍTOTT ÁLLAM MEGERŐSÖDÉSE

Az 1480-as évek derekára Moszkva lényegében egyesítette hatalma alatt Északkelet-Oroszországot. Az orosz állam[1] az Északi-Jeges-tenger partjaitól délen a Tula—Kolomna—Tyemnyikov-vonalig terjedt, nyugaton a Volga forrásvidékéig, keleten az Urál hegységig és a Szura-folyóig (a Volga mellékfolyóiáig).

Számos „nagyfejedelemség" és „részfejedelemség" összeolvadásának eredményeképpen jött létre az egységes állam, élén az orosz néppel. Oroszországban számos északi nép élt: karéliaiak, komik (zürjének), nyenyecek, hantik (osztjákok), manysik (vogulok); valamint a Volga menti mordvinok, udmurtok (votjákok). A XVI. században az orosz állam területe jelentősen megnőtt.

Az egységes állam létrejöttének sajátosságai sok tekintetben meghatározták további fejlődésének jellegét.

Az egységes állam létrejötte még nem jelentette a feudális széttagoltság teljes felszámolását, maradványai még elevenen éltek az ország gazdasági és politikai életében. Kelet-Európa sok más országához hasonlóan a XVI. századi Oroszországban sem voltak meg a tőkés viszonyok keletkezésének előfeltételei. Ebben az időszakban Oroszországban egyre növekedtek a földesúri földbirtokok és a paraszti szolgáltatások, amelyekben mind nagyobb helyet foglalt el a robot. A fokozódó feudális elnyomás következtében hevesebbé vált a jobbágyság és a városi polgárok osztályharca. Az ország helyzetét súlyosbította a feudális urak osztályán belül dúló harc. E harc résztvevője az egyik oldalon a feudális arisztokrácia volt, amelynek a gazdasági és politikai helyzete rosszabbodott, a másik oldalon a szolgáló birtokos nemesség, amely a nagyfejedelmi, később pedig a cári hatalom hű támasza lett. A feudális széttagoltság megszüntetésének, a központosított állam megteremtésének folyamatát a társadalmi ellentétek elmélyülése kísérte.

[1] A XVI—XVII. századi forrásokban gyakran nevezik moszkvai államnak.

1. AZ OROSZ ÁLLAM GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI SZERKEZETE A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZADBAN

A MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSE

Oroszország vezető gazdasági ága továbbra is a földművelés volt; mellette megőrizte jelentőségét az állattenyésztés is. A legészakibb és az északkeleti vidékek lakosságának gazdálkodásában továbbra is fontos szerepet játszott a vadászat és a halászat.

Ebben az időszakban a földművelés bizonyos fejlődést mutatott. Gyarapodott a földművelő vidékek száma. Gabonát kezdtek termeszteni a novgorodi terület északi, tengerparti vidékén és az országhoz újonnan csatolt területeken (Volga-vidék, Urál). Nem váltak földművelő területté a legészakibb, az északkeleti vidékek, továbbá az Orjoltól és Novosziltől délre fekvő, még művelés alá nem vont területek és a Don forrásvidéke.

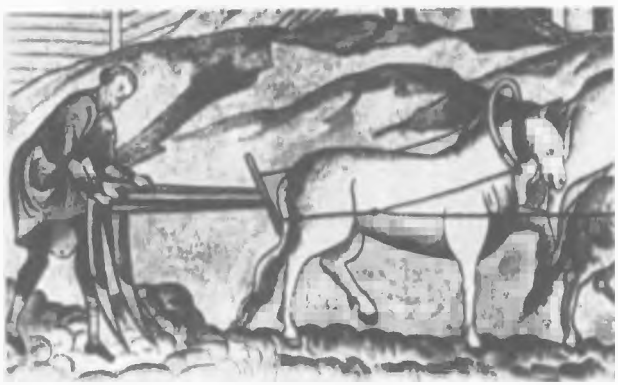

Szántó paraszt
Miniatúra „Szergij Radonyezsszkij legendájá"-ból. XVI. század vége

Egyre több helyen tértek át a háromnyomásos rendszerre, amely ebben az időben az állam központi és nyugati területein dominált. Egyidejűleg mind több vidéken trágyázni kezdték a talajt. A nyomásos rendszer mellett továbbra is megmaradt a parlagoló rendszer, különösen a sztyeppés vidékeken. Északon nagy területeken alkalmazták az égetéses rendszert is. A XVI. század során a terméshozam alacsony volt (a szemtermelés átlagban háromszoros volt).

A XV. század végétől kezdve a gabona fontos árucikk lett a belső piacon. Legfőbb fogyasztója a városi lakosság volt. Ugyanakkor a gabonát alig vagy egyáltalában nem termelő vidékek is a piacról fedezték szükségleteiket. A növekvő kereslet következtében fokozódott a gabonatermelés. A földesurakon kívül a parasztok is szállítottak gabonát piacra.

A parasztok rendszerint azért adták el gabonájukat, mert az állami adók és a földesúri pénzszolgáltatások kifizetéséhez pénzre volt szükségük. A paraszti gazdaság piaci kapcsolatainak további fejlődését azonban akadályozta a feudális kizsákmányolás fokozása, elsősorban a robot növelése.

A SZOLGÁLATI BIRTOK TÉRHÓDÍTÁSA

A gazdasági változások eredményeképpen (elsősorban a belső piac növekedése nyomán) a XV. század végétől, de különösen a XVI. század derekától a földesurak fokozott erőfeszítéseket tettek újabb földek szerzésére, majorsági gazdaságuk növelésére. A XVI. században intenzíven folyt a föld újrafelosztása a feudális urak és a parasztok között. E folyamat lényege az volt, hogy a feudális urak mind nagyobb darabot hasítottak ki maguknak a paraszti földekből. A földterületet nemcsak a földesúri birtokokon belül osztották fel újra, hanem azokon kívül is. Az előbbi esetben az újrafelosztás azt jelentette, hogy megfogyatkoztak a paraszti telkek, és ezek rovására megnőtt a majorsági föld, az utóbbi esetben pedig azt, hogy az ún. „fekete", vagyis állami tulajdonban levő földeket a magánföldesurak foglalták el.

Az orosz állam egyes vidékein különböző arányokban csökkent a paraszti szántóterület: leginkább a központi területeken, ahol a XVI. század végére (a század közepéhez viszonyítva)

A parasztok meghozzák az adót a kolostorba
Miniatúra „Szergij Radonyezsszkij legendájá"-ból.
XVI. század vége

elérte a 40 százalékos csökkenést. Hasonló volt a helyzet a novgorodi—pszkovi területen. A paraszti szántó itt portánként nyolc-tíz csetvertyről[2] kettő-háromra csökkent. A déli területeken ugyancsak kisebb lett a szántóterület, de még így is lényegesen nagyobb maradt (portánként öt-hat csetverty), mint az állam egyéb vidékein. Ez a folyamat nem érintette a tengerparti vidéket, amely továbbra is a „fekete" földek körzete maradt.

A XV. század végén és a XVI. században megváltozott a feudális földbirtok különböző formáinak aránya. A feudális földtulajdon korábbi formája, az örökletes birtok (votcsina) mellett fejlődésnek indult a szolgálati birtok (pomesztye) is. A XVI. század második felére a szolgálati birtok vált a földbirtok legelterjedtebb, legáltalánosabb formájává.

A votcsinától, vagyis a teljes és örökletes tulajdontól eltérően, a szolgálati birtok feltételekhez kötött földbirtok volt, amelyet nem lehetett eladni, elcserélni, egyszóval semmilyen formában elidegeníteni. A szolgálati birtok személyhez fűződő tulajdonjog volt, csak a birtokos haláláig vagy szolgálatának megszűntéig tartott. A feudális földbirtoklás feltételekhez kötött formái korábban sem voltak ismeretlenek, de a szolgálati birtok rendszerére az a jellemző, hogy a nemesek tömegesen kaptak szolgálati birtokot, és ezzel együtt szabályozták szolgálatukat. A szolgálati birtok rendszere, amely a feltételekhez kötött birtoklás valamennyi egyéb formáját magába olvasztotta, ebben a formájában csak a központosított államban jöhetett létre.

A kis- és középnemesi birtok nagyobb mértékben alkalmazkodott a fejlődő árutermeléshez és pénzgazdálkodáshoz, és gazdasági szempontból életképesebbnek bizonyult, mint a feudális arisztokrácia nagybirtoka. Később, a XVII. században, amikor kialakultak az orosz piac alapjai és a föld bekerült az áruforgalomba, a szolgálati birtok és az örökletes birtok közti különbségek fokozatosan eltűntek.

A szolgálati birtok (pomesztye) rendszerének fejlődése a feudális urak új rétegének, a szolgáló nemességnek a kialakulásához vezetett. Ez volt az a társadalmi erő, amely az államhatalmat a feudális széttagoltság maradványai ellen vívott harcában támogatta. Az állam a földesurak kívánságának megfelelően szentesítette a jobbágyok kizsákmányolásának további fokozását, és könyörtelenül leszámolt az elnyomott és leigázott parasztság társadalmi tiltakozásának minden kísérletével.

A szolgálati földbirtok fejlődése megváltoztatta az uralkodó osztályon belüli birtokmegoszlást. A szolgálati földbirtok területének gyors gyarapodásához nagy szabad földterületekre volt szükség. A XV. század végétől kezdve már nem volt elég nagy a fejedelmi birtok, amelyből a nemeseknek földet juttattak. A földkérdés egyre súlyosabb probléma lett, mert a legjobb földeket már régen a bojárok és a kolostorok kerítették a kezükbe. Ilyen körülmények között a szolgálati földbirtok óhatatlanul nemcsak a „fekete" paraszti földek rovására nőtt, hanem a bojári és kolos-

[2] Egy csetverty = egy gyeszjatyina (1,0925 hektár) fele.

tori földbirtokok rovására is. Így tehát a földkérdésben az uralkodó osztály különböző csoportjainak érdekei ütköztek össze.

A szolgálati földbirtok további terjeszkedésének útjában álltak az egyházi földesurak hatalmas birtokai. A XVI. század derekán az egész lakott földterület egyharmada az egyház kezén volt. A volokolamszki kolostor egymaga több mint 30 000 gyeszjatyina szántóterülettel rendelkezett. Az egyházi birtokok (votcsinák) továbbra is gyarapodtak, mert egyesek „lelkük üdvére" földeket adományoztak az egyháznak, vagy a kolostorok vásároltak földeket, illetve egyéb úton-módon jutottak hozzá. A kormányzat két ízben is (1503-ban és 1550-ben) megkísérelte az egyházi földbirtok szekularizációját. Ezek a kísérletek azonban megtörtek az egyház heves ellenállásán. A XVI. század derekán valamelyest mégis sikerült korlátozni az egyházi földbirtok növekedését.

Miután az önálló feudális fejedelemségek megszűntek, a feudális osztály felső rétege moszkvai bojárokból, nagyfejedelmek és részfejedelmek nagyszámú utódaiból és bojáraiból, és kisebb számban olyan urakból állt, akik Litvániából, az Arany Hordából és más országokból származtak. A XV. század végén a bojárcsaládoknak körülbelül a felét az uralkodóházból származó hercegek alkották. A XV—XVI. század fordulóján csökkenni kezdett az uralkodó osztály ezen részének gazdasági és politikai jelentősége.

Az egykori részfejedelmek és utódaik, továbbá a nagybojárság képviselői harcoltak a feudális széttagoltság idejéből megőrzött jogaik és kiváltságaik megtartásáért. A feudális arisztokrácia egyre inkább kerékkötőjévé vált az ország fejlődésének.

Mindamellett a bojárok helyzete az ország gazdasági és társadalmi életében még elég szilárd volt. Hatalmas földbirtokokkal és megszámlálhatatlan jobbággyal rendelkeztek. A bojárok fegyveres csapatokat tartottak, és veszélyeztették a nagyfejedelem hatalmát.

A PARASZTOK FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁSÁNAK FOKOZÁSA

A feudális földbirtok növekedése és a föld újrafelosztása nyomán megváltozott a paraszti szolgáltatások mennyisége és jellege. A földesurak mindenekelőtt arra törekedtek, hogy gyarapítsák a jobbágyok számát, s ennek érdekében a gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer legkülönbözőbb módszereit alkalmazták. A feudális urak egyre kevésbé voltak hajlandók holopokat[3] alkalmazni gazdaságukban, szabadon bocsátották vagy függő parasztokként a majorsági földön dolgoztatták őket. Ez a holopok munkájának alacsony termelékenységében leli magyarázatát.

Már a XV. század végén a függő viszonyban élők sajátos csoportja jelent meg, az adósszolgák (kabalnije ljugyi vagy kabalnije holopi), akik bizonyos pénzösszeget vettek kölcsön, és kötelesek voltak a „többletért" (vagyis a kamatért) az úr számára dolgozni. Az adósszolgák inkább érdekeltek voltak munkájukban, mint a teljes holopok, s ezért ennek az új rétegnek a megjelenése a holopok foglalkoztatottságának felszámolásához vezetett. Ez a folyamat egyben az adósság béklyójába vert parasztság fokozódó tönkremenését jelentette.

A parasztság helyzetének rosszabbodását mutatta az is, hogy a falusi lakosság körében megjelentek a novoporjadcsikok, bobilek, polovnyikok és gyetyonisok. A novoporjadcsikok vagy novoprihogyecek (újszerződésesek vagy jövevények) szerződésben vállalták a feudális függést; bizonyos idő elteltével sztarozsilecek (régi lakosok) lettek (ez utóbbiak alkották a parasztság többségét). Északon elterjedt a részes munka. A paraszt, akinek nem volt elegendő földje, függő viszonyba került a feudális úrtól, és polovnyik (felés bérlő) lett: megművelte a földesúri föld egy részét, s a termés bizonyos hányadát (felét, negyedét) ezért átadta a földesúrnak.

[3] A holopok (szolgák) olyan jobbágyi függésben levő parasztok, akik nem kaptak a földesúrtól földet gazdálkodásra, saját munkaeszközeik sem voltak. — *A kiadó.*

A nincstelenné lett parasztok a zsellérek (bobilek) sorait szaporították. Ezeknek rendszerint nem volt földjük, és nem fizették az állami adókat és szolgáltatásokat („tyaglót"), vagy gyetyonisek lettek, akik terményben és pénzben kapott fizetségért („obrokért") dolgoztak az egyházi földesurak gazdaságaiban.

Még a XVI. században is voltak az egyházi és világi földesuraktól független parasztok. Ezek voltak a „fekete" vagy „feketeszántós" parasztok, akiket közvetlenül a feudális állam zsákmányolt ki. A feudális urak az egész XVI. század folyamán minden úton-módon arra törekedtek, hogy növeljék a jobbágysorba döntött parasztok számát.

A tárgyalt időszakban a függő parasztok száma szüntelenül növekedett. A feudális földesurak érdekeit szolgáló erős államapparátus elősegítette ezt a folyamatot.

A függő viszonyban levő parasztok számának növekedésével együtt tovább fokozódott kizsákmányolásuk is. Kelet- és Közép-Európa számos más országához hasonlóan a XV. század végén és a XVI. században Oroszországban is nőtt a robot, ami szorosan összefüggött a majorsági földek jelentékeny növekedésével. Először a közepes és kisebb birtokokon emelték a robotot. Itt a jobbágytartó földesúr most már nem elégedett meg a termény- és pénzszolgáltatással, amelynek nagyságát rendszerint a szokásjog szabta meg, hanem majorsági gazdaságát is igyekezett robotmunkával megműveltetni.

A robot növelése egyrészt úgy történt, hogy a korábban terményszolgáltatásra kötelezett parasztokat munkajáradék teljesítésére, a majorsági föld megművelésére szorították, másrészt újabb paraszti rétegeket süllyesztettek jobbágysorba.

A munkajáradék mellett továbbra is megmaradt a terményjáradék, sőt sok vidéken ez volt a parasztság kizsákmányolásának legfőbb formája. Így például az ország déli részein még a XVI. század végén is a terményszolgáltatás volt túlsúlyban.

Ugyanakkor valamelyest emelkedett a pénzjáradék, ami azt mutatja, hogy az ország gazdasági életében és a paraszti gazdaság jellegében fontos változások mentek végbe.

A fejletlen, kezdetleges technikájú mezőgazdaság távolról sem elégítette ki a szükségleteket. Egy-egy rossz termésű évben elviselhetetlenné vált a parasztság amúgy is súlyos helyzete; éhínség tizedelte az embereket. A nehéz paraszti sorsot még a XVI. század gyakori háborúi — különösen a livóniai harcok — is súlyosbították.

A parasztságnak a feudális elnyomás fokozódása elleni tiltakozása főként abban nyilvánult meg, hogy a parasztok elszöktek telkeikről, jobb életfeltételeket kerestek. A paraszti szökések aláásták az örökletes és a szolgálati birtokok gazdaságát; a XVI. század második felében ezeket a birtokokat az elnéptelenedés veszélye fenyegette. Ez a magyarázata a parasztkérdés kiéleződésének. A földesuraknak két gondjuk volt: hogyan tartsák meg a már meglevő munkaerőt, és hogyan szerezzenek új munkáskezeket. Evégett különféle eszközökhöz folyamodtak: kölcsönöket nyújtottak („ezüstöt"), ideiglenes kedvezményeket adtak a novoporjadcsikoknak; külön ügynökök útján kutatták fel azokat a parasztokat, akik elhagyni készültek földesurukat.

A központosított orosz állam erélyesen beavatkozott a parasztok és a feudális földesurak viszonyába. A legfontosabb törvénygyűjteményekbe (törvénykönyvekbe) külön cikkelyeket iktattak be a parasztok helyváltoztatásának korlátozására.

A feudális urak támadása a parasztok ellen, a pénzjáradékra való áttérés a parasztok egy részénél, a függő lakossággal műveltetett majorsági gazdaság bővítése a földek elfoglalása útján — mindez a feudális mezőgazdaság mélyreható átalakulásáról tanúskodott. A paraszt a maga telkén és a feudális úr a maga szántóján egyaránt arra törekedett, hogy gabonát termeljen, s ennek egy részét pénzért eladja: az egyik abból a célból, hogy pénzhez jusson, ebből a pénzjáradékot kifizethesse és olyan cikkeket vásárolhasson, amelyeket a paraszti gazdaságban nem lehetett előállítani, a másik pedig abból a célból, hogy jövedelmeit növelje.

A PARASZTOK ÚJ FÖLDET FOGNAK MŰVELÉS ALÁ
Miniatúra a „Szergij Radonyezsszkij legendája" című XVI. századi könyvből

A mezőgazdaság átalakulása fokozta a parasztok közötti vagyoni egyenlőtlenséget. A XVI. század folyamán a jobbágyi állapot jogi formába öntése fokozatosan csökkentette a jogi különbségeket a parasztság különféle kategóriái között, de ugyanakkor ezen a most már jogilag homogénebb tömegen belül fokozódott a vagyoni differenciálódás. A parasztok köréből kiemelkedett bizonyos számú gazdagparaszt; ezeknek még némi pénztartalékuk is volt. A paraszti felső réteg foglalta el a fontosabb választott járási tisztségeket, ez intézte a faluközösség ügyeit, s birtokának gyarapítására törekedett. Az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődésével egyesek meggazdagodtak, a parasztság nagy többségének gazdasági helyzete azonban rosszabb lett.

A KÉZMŰIPAR FEJLŐDÉSE

Az ország termelőerőinek fejlődése a XV. század végén és a XVI. században nemcsak a mezőgazdaság fellendülésében mutatkozott meg, hanem a kézműipar további fejlődésében, a technika, a termelési eszközök és a mesterségbeli tudás tökéletesedésében is. A XVI. században, különösen a század második felében, meggyorsult a kisárutermelés fejlődése mind a városon, mind a falun. Egyre világosabban elkülönültek a meghatározott termékek előállítására specializálódott vidékek. A specializálódást a rendelkezésre álló nyersanyagbázis határozta meg. A XVI. században például híressé vált vasfeldolgozó iparáról Usztyuzsna Zselezopolszkaja. Vasat ezenkívül Novgorod körzetében, Tyihvinben, Beloozero vidékén, Karéliában, Lopszkije pogosztiban[4] is termeltek. Vologda és Holmogori a hajóépítő ipar központjai lettek. Kaluga és Tver faedényeiről volt nevezetes; széles körben elterjedtek a Beloozero vidékén készült fakanalak. A posztókészítés a mozsajszki kerületben, Rzsevben, Vologdában összpontosult. Fegyvereket a moszkvai kézművesek állítottak elő; készítményeiket messze az ország határain túl is megbecsülték. Az egy vagy néhány fajta termék előállítására való specializálódás mind a paraszti háziiparra, mind a nagybirtokon űzött iparra, főleg pedig a városi kézműiparra jellemző volt. A falusi és városi kézművesek specializálódására akkor került sor, amikor már nemcsak megrendelésre, hanem piacra is dolgoztak, méghozzá olykor meglehetősen távoli piacra.

Kovácsok
Miniatúra a „Képes világtörténet"-ből. XVI. század

A kézműipar és az árutermelés technikájának fejlődésében a városok játszották a vezető szerepet. A XVI. századi orosz városokban több mint 200 különféle kézműves mesterséget tartottak számon. A kézművesek főképp élelmiszerek, ruhanemű és lábbeli készítésével foglalkoztak. A kézműipar egyes ágai már differenciálódtak, az egyes szakmák sokrétűek voltak. Kenyérsütéssel például pékek, kalácssütők és pirogsütők foglalkoztak, a lábbelit cipészek és vargák készítették, egy részük csizmaszár, más részük cipőtalp készítésére specializálódott stb. Ez arról tanúskodik, hogy az egész

[4] Lopszkije pogosztinak nevezték Észak-Karélia kontinentális részét, ill. az itteni közigazgatási egységet. — *A kiadó.*

kézműipar termelése megnőtt, és a kézművesség a piaccal is kapcsolatban állt. A termelési technika tökéletesedése elősegítette olyan, munkamegosztáson alapuló nagy üzemek létesítését, mint például ágyúkészítő üzem, fegyverház stb. Az egyes szakmák közti munkamegosztás igen fejlett volt, például a tengerparti vidék nagy sópároló üzemeiben (egyesek a vizet szállították, mások kifőzték stb.). Ezekben a sópároló üzemekben éppúgy, mint a kovácsmesterségben, már bérmunkást is alkalmaztak.

A kézműipar fejlődésével meggyorsult az ipar és a mezőgazdaság szétválásának folyamata. A városok a kézműipari termelés és a kereskedelem viszonylag nagy központjaivá lettek.

A BELSŐ KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XVI. században a városok a mezőgazdasági termékek számára már számottevő piacot jelentettek. Az árucsere, ezen belül a mezőgazdasági termékek eladása leginkább központi területeken fejlődött. A gabonakereskedelem legnagyobb központja Moszkva volt, ahová hatalmas mennyiségű gabona özönlött. Richard Chancellor angol tengeri utazó tanúbizonysága szerint (Chancellor az 1550-es években járt Oroszországban) csupán a jaroszlavli úton naponta 700—800 gabonával megrakott szekér érkezett Moszkvába. A XVI. század második felétől kezdve megfigyelhető, hogy az árak kevésbé függtek helyi véletlen okoktól, és egyre inkább kiegyenlítődtek; ez kétségtelen bizonysága a piacok közötti kapcsolatoknak. Számos vidéknek bizonyos termékfajtákra való specializálódása nyomán fellendült az ipari termékek kereskedelmi forgalma. Megnőtt a felvásárló szerepe a kereskedelmi ügyletekben. Az orosz városok élénk kereskedelmi központokká váltak, rengeteg bolttal, raktárral és vásárcsarnokkal. Az 1580-as évekből származó adatok szerint Velikij Novgorodban két vásárcsarnok volt, a „tveri" és a „pszkovi", és 42 kereskedősor 1500 bolttal; Pszkovban 40 kereskedősor volt 1478 bolttal; Szerpuhovban az 1550-es években 250-re rúgott a boltok és raktárak száma.

Így tehát az egyes városok, valamint a városok és mezőgazdasági környezetük között többékevésbé állandó kereskedelmi kapcsolatok épültek ki, s ezek az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődésével állandóan bővültek. A XVI. század második felében már megvoltak az egységes orosz piac létrejöttének előfeltételei, bár ez csak a XVII. században következett be. A parasztság nagy tömegei ekkor még alig vettek részt az árutermelésben, a kereskedelemben pedig fontos szerepet játszottak a feudális urak, köztük az egyháziak, akiket különféle mentesítések és kiváltságok védelmeztek a konkurrenciától. Az ország gazdasági széttagoltsága még nem szűnt meg.

A KÜLKERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

Nemcsak az orosz állam különböző vidékei között épültek ki rendszeres kereskedelmi kapcsolatok, hanem a külfölddel is, elsősorban Ukrajnával és Belorussziával. Orosz kereskedők szőrméket, bőröket, vásznat, fegyvert és egyéb árukat szállítottak az ukrajnai és belorussziai vásárokra, és itt nyugat-európai szöveteket, keleti selyemkelméket és fűszereket, helybeli termékeket és készítményeket — sót, pálinkát, papírt, ékszereket — vásároltak. Ukrán és belorusz kereskedők rendszeresen jártak Moszkvába és egyéb orosz városokba.

Moldva a XVI. században sem szüntette meg kereskedelmi kapcsolatait Ukrajnával és az orosz állammal. Főképp mezőgazdasági termékeket exportált és iparcikkeket importált.

Az Oroszország és a Baltikum közti élénk kereskedelmi kapcsolatokról tanúskodik az a tény, hogy 1522-ben Rigában az orosz kiskereskedők külön céhet alapítottak.

A XVI. században lényegesen eltolódtak azok a kereskedelmi útvonalak, amelyeken Oroszország a külkereskedelmét lebonyolította. Sok régi út elvesztette jelentőségét. A Krímen keresztül

vezető déli utakat elfoglalták a tatárok. A livóniai háború után bezárultak a Szmolenszken és a Balti-tengeren át vezető utak. Ezzel szemben igen megnőtt a Skandináviát megkerülő északi-tengeri út jelentősége. Ezt az utat az orosz tengerparti lakosok már régóta jól ismerték, és az orosz diplomaták is nemegyszer igénybe vették. Dmitrij Geraszimov orosz diplomata és tudós III. Vaszilij uralkodása idején háromszor is végighajózott a Skandináv-félsziget partjai mentén. Felvetette a Jeges-tengeren keresztül Kínába és Indiába való hajózás gondolatát.

Az angol, holland és egyéb nyugat-európai kereskedőket és utazókat ugyancsak élénken foglalkoztatta az Indiába vivő északi-tengeri út felkutatása. Az északi átjárón jutott el 1553-ban Richard Chancellor hajója a Fehér-tengerre; ez volt a rendszeres orosz—angol kereskedelmi kapcsolatok kezdete.

1555-ben Angliában megalapították a Moszkvai Kereskedelmi Társaságot. 1565—1566-ban a Kola-félszigeten levő orosz településeken (Kola, a pecsengai kolostor) antwerpeni kereskedők jelentek meg. Később a hollandok az Északi-Dvina torkolatvidékén kezdtek kereskedni. Minthogy az északi út nagy kereskedelmi jelentőségre

Méz- és gabonakereskedelem Novgorodban
Miniatúra a „Képes világtörténet"-ből
XVI. század

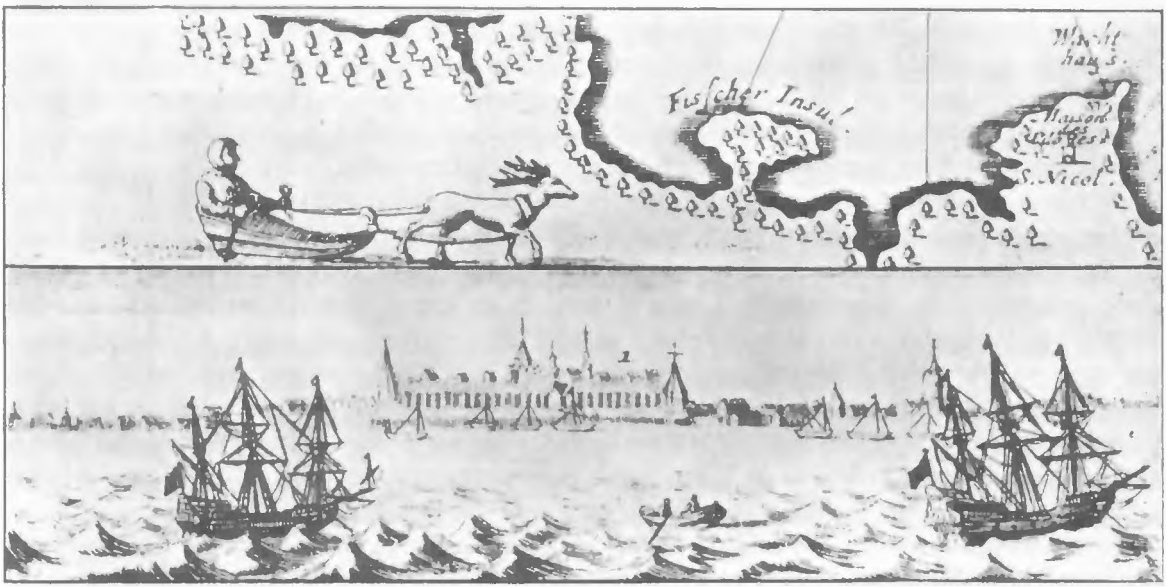

Arhangelszk
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből (1656)

Orosz „vállalkozó emberek" találkozása holland kereskedőkkel a Jeges-tenger partján
1595-ben készült metszet

tett szert, az Északi-Dvina mentén (ott, ahol a Mihály arkangyal kolostor állt) 1584-ben új várost alapítottak, Arhangelszket, amely hosszú időre az orosz állam fő tengeri kereskedelmi kikötője lett. Az angolok és a hollandok arra törekedtek, hogy monopolizálják az orosz áruk más országokba való továbbítását. A kivitel fontosabb cikkei a következők voltak: ipari növények és egyéb ipari nyersanyagok (kender, len, viasz, bőr, kátrány, hamuzsír), továbbá szőrmék, hajókötelek és egyéb tárgyak.

Nyugat-Európából főképp posztót importáltak, továbbá fémeket és fémárukat, katonai felszerelést, bort, papirost, nemesfémeket, főként pénzérmék formájában.

A Nyugattal folytatott kereskedelem mellett bővültek a keleti országokkal fennálló kereskedelmi kapcsolatok. A XV. század végétől kezdve kiépült a kapcsolat Törökországgal, ahonnan török és görög kereskedők jártak Moszkvába. Ugyancsak rendszeresen megfordultak Moszkvában a krími és nogaji kereskedők. Miután a XVI. század derekán az orosz államhoz csatolták Kazanyt és Asztrahanyt, könnyebbé vált a kereskedelmi összeköttetés a Kaukázussal, Közép-Ázsiával, Iránnal. Már egy évvel Asztrahany elfoglalása után megjelentek itt a hivai, buharai, semahai és derbenti kereskedők. 1557-ben kereskedelmi szerződést kötöttek Semahával (ezen az országon keresztül jutottak Oroszországba a „kizilbasi"[1] [iráni] áruk). 1559-ben megérkezett Moszkvába az első közép-ázsiai követség. Később, különösen az 1580—1590-es években, a közép-ázsiai államok kereskedelmi és diplomáciai képviselői szinte minden évben megfordultak Oroszországban.

Oroszországból főképp a kézműipar — a bőr-, fémfeldolgozó, fa- és textilipar — termékeit, továbbá szőrmét, viaszt, mézet szállítottak Keletre. Keletről gyapotszövetek, selymek, festőanyagok,

[1] A török szó eredeti jelentése: vörös sapkás. — *A kiadó.*

ásványolaj, szőnyegek, szattyánbőr, fegyverek, drágakövek, fűszerek érkeztek. Számos keleti áru (festőanyagok stb.) fontos szerepet játszott a kézműipari termelésben. Nagy volt az olcsó gyapotkelmék kereslete. Közép-ázsiai kereskedők közvetítésével a XVI. század végétől kezdve kínai kelmék is eljutottak Moszkvába.

Oroszország külkereskedelmének fontos része volt az átmenő kereskedelem. Keleti árukat szállítottak Oroszországon keresztül a nyugat-európai államokba és viszont, számos európai ország áruit vitték Oroszországon keresztül Keletre. Anglia és Hollandia, Irán és Közép-Ázsia felé felhasználta az orosz államon keresztül vezető kereskedelmi utakat. Angol és más külföldi kereskedők már a XVI. században megkísérelték, hogy az orosz kereskedelmi utak felhasználásával hatoljanak be a Keletre. Az északi orosz partok mentén keresték az Indiába vezető utat Willoughby és Chancellor (1553), Stephen Barrow (1556), Barents (1596) és mások expedíciói. Átmenő kereskedelemmel nemcsak külföldi, hanem orosz kereskedők is foglalkoztak: sirvani selymet adtak el a nyugati kereskedőknek és angol szöveteket a krímieknek és nogajiaknak. Mindamellett a XVI. században a behozott áruk legnagyobb része az országon belül került felhasználásra, aminthogy a kivitelre kerülő áruk legnagyobb része is orosz eredetű volt.

A XVI. században a belső és a nemzetközi piac bővülése következtében Oroszországban a kereskedő új típusa jelent meg, a nagyvállalkozó, aki egyszerre több helyen bonyolított le kereskedelmi ügyleteket, kisebb-nagyobb számú ügynökeinek segítségével. Így például a Sztroganovok Németalföldön és Buharában is kötöttek üzleteket.

A VÁROSOK FEJLŐDÉSE

A XVI. században a régebbi városok megerősödtek és új városok keletkeztek; a városok mint a kézműipar, valamint a helyi és területi piac központjai egyre nagyobb jelentőségre emelkedtek, különösen a XVI. század második felében. A kézműipar és a mezőgazdaság különválása, a belső piac ezt követő fejlődése városi jellegű települések, kereskedőnegyedek (rjadokok), várfalon kívüli települések (poszadok), kereskedő-iparos falvak kialakulásához vezetett; ezek azután maguk is kézműipari és kereskedelmi központokká, azaz városokká váltak.

A novgorodi területen a XV. század végén és a XVI. században sajátos települési típus jelent meg, a rjadok — kézműves- és kereskedőlakossággal, boltokkal, vásárcsarnokokkal, gabonalisztraktárakkal és hombárokkal, vendégfogadókkal. A rjadokok a városok előfutárai. A rjadok lakói a „rjadovicsok" voltak, olyan parasztok, akik fokozatosan elszakadtak a földműveléstől és poszadbeliekké, vagyis igazi városi polgárokká lettek. A rjadokok a novgorodi terület életében jelentős szerepet játszottak; 1500 „rjadovics" portát tartottak itt számon.

A XVI. század folyamán az orosz államban több mint kétszeresére nőtt a városok száma; a XVI. század elején 96 volt, a század derekán 160, a végén pedig 230. Megnőtt a lélekszám a régi városokban is, amelyek immár számottevő ipari és kereskedelmi központok lettek.

A XVI. századi orosz város egyre inkább levetette a feudális széttagoltság korából származó régi vonásokat. Régebben a városok egy része még egyes földesurak hatalma alatt állt. A XV—XVI. század fordulóján a városok nagy többsége „királyi" város lett. A XVI. században már csak néhány város maradt meg az egykori részfejedelmek, a metropoliták és a kolostorok birtokában. A XVI. századi orosz városok lakossága az állami szolgáltatások teljesítése szempontjából „fekete" és „fehér" lakosságra oszlott. A „fekete" városi lakosok a poszadbeliek voltak, akik az uralkodónak adót fizettek.

A „fehér" lakosság kategóriájába tartoztak azok a városlakók, akiknek nem kellett portájuk után szolgáltatásokat teljesíteni: bojárok, nemesek, papok, szolgáló katonák — „kiválasztott", vagyis toborzott katonák, őrállók, ágyúmesterek stb. A világi és egyházi nagybirtokosoknak a váro-

sokban saját házaikon kívül nagy földterületeik voltak, amelyeken tőlük függő viszonyban levő emberek éltek. Ezek az utóbbiak nem az államnak, hanem a földet adó városi földesuraknak teljesítettek szolgáltatásokat. Így tehát a város területén kisebb-nagyobb, magántulajdonban levő városrészek, ún. szlobodák voltak. Különösen Moszkvában és a határmenti városokban volt sok szloboda. A XVI. század folyamán a „fehér", azaz magántulajdonban levő földeket, szlobodákat és egyes házakat sokhelyütt elkobozták és ezek „fekete", uralkodói, vagyis poszadbeli földekké lettek. Ez a folyamat azonban hosszasan elhúzódott: a XVII. század derekáig maradtak „fehér" földek a városokban. Egyidejűleg azzal, hogy a feudális nagyurak jelentős része elvesztette a városban élvezett földesúri jogait, erősödtek a nagyfejedelmi hatalom gazdasági és politikai pozíciói. A nagyfejedelem központosító politikáját a városi lakosság legnagyobb része támogatta.

A XVI. század második felében a tarka összetételű városi lakosságnak legalább 25 százaléka kézműves volt. Egyes városokban a lakosság részben még mezőgazdasággal is foglalkozott, másokban viszont végleg szakított a földműveléssel. Kolomnában például kézművesek alkották az egész poszadbeli lakosság 60 százalékát, Mozsajszkban pedig 86 százalékát. A városi kézművesek számának gyarapodása szorosan összefüggött azzal, hogy a kézműves most már nemcsak megrendelésre, vagyis a közvetlen fogyasztó számára dolgozott, hanem a többé-kevésbé nagy kiterjedésű piac számára is.

Az orosz városokban nagy számban éltek kis- és nagykereskedők. Helyenként a lakosság egy részét építkezéseknél foglalkoztatták. Végül voltak a városokban plebejus elemek is; ezek rendszerint alkalmi munkákból éltek, nehéz szállító- és egyéb munkákat vállaltak napszámba.

MOSZKVA A XVI. SZÁZADBAN

A XVI. századi városok sorában kiemelkedő helyet foglalt el Moszkva, a központosított orosz állam fővárosa. A XVI. század derekán Moszkvának csaknem 100 000 lakosa volt. Moszkva területének gyors növekedéséről tanúskodtak a poszad körül emelt falak is: így például a Kitaj gorod 1534—1535-ben épült falai 92 hektár nagyságú területet vettek körül, a Belij gorod falai (amelyek 1585—1591-ben épültek a mai Bulvarnoje Kolco vonalán) 533 hektár nagyságú területet, a Zemljanoj gorod falai (amelyek 1591—1592-ben épültek a mai Szadovoje Kolco vonalán) már 1878 hektár nagyságú területet öveztek. Kezdetben az egész moszkvai kereskedelem a Kitaj gorodban összpontosult, ahol a XVI. század derekán 26 kereskedősor volt. A XVI. század végén a Kitaj gorodban új kereskedősorokat építettek kőből. A század végén a Belij gorodban számos élelmiszerbolt működött.

Moszkva nemcsak a bel-, hanem a külkereskedelemnek is központja volt. Egy kortárs tanúbizonysága szerint Moszkvába özönlöttek „az idegen nyelvű kereskedők, törökök, örmények, németek és litvánok". A XVI. században Moszkvában külön kereskedőháza volt az angoloknak, a Litvániából és Lengyelországból érkező kereskedőknek és örmény kereskedőház a keleti kalmárok részére.

Moszkva nagy fogyasztó központ volt, ahová élelmiszereket, nyersanyagokat és iparcikkeket nemcsak a közvetlen környékről szállítottak, hanem távolabbi helyekről is: gabona Rjazanyból és más déli vidékekről érkezett ide, hal a Volga-vidékről, zsír Vologdából, só a tengerpartról, vasáruk Usztyuzsna Zselezopolszkajából, szőrme Urálból és Szibériából. A külföldi áruk Velikij Novgorodon, Pszkovon és Szmolenszken, később Arhangelszken keresztül jutottak el Moszkvába. Moszkva, minthogy nagy kézműipari központ volt, készítményeivel számos piacot látott el. A moszkvai készítmények egy részét külföldre szállították.

Moszkva gazdasági jelentőségének növekedését a XVI. században a kormány intézkedései is elősegítették: gyakran telepítettek át kényszerrel kézműveseket és kereskedőket más városokból Moszkvába.

A „fehér" és „fekete" porták lakossága vagyoni helyzetét tekintve sem volt egységes. A „fehér", azaz állami szolgáltatást nem teljesítő portákon a világi és egyházi feudális uraktól függő viszonyban levő kézművesek és udvari cselédség lakott. A „fehér" porták és szlobodák fékezték az orosz városok fejlődését, és rontották a „fekete" (vagyis adófizető) lakosság helyzetét, hiszen ez utóbbiak vállára nehezedett az állami adók és szolgáltatások teljes súlya. A „fekete" poszadbeli lakosság vagyoni differenciálódása a XVI. században már messze előrehaladt. Vagyoni helyzetük szempontjából gazdagokra, módosakra és szegényekre oszlottak. A besorolás az egyik vagy másik kategóriába az adó összege alapján történt, ezt pedig a poszadbeli vagyonának nagysága szabta meg. A gazdagok kategóriájába tartoztak a nagykereskedők meg a kézműves műhelyek tulajdonosai, akiknek legényeik és inasaik voltak.

A moszkvai kereskedők legfelső rétege a XVI. században három kiváltságos szervezetet alkotott. Elsőnek a legvagyonosabb kereskedők, a „vendégek" (hospes — letelepedett idegen kereskedők) szervezete jött létre. A XVI. század második felében még két szervezet alakult, ezek a „vendégszázak" és a „vásznas százak" elnevezést kapták. Azoknak a kereskedőknek, akik ezeknek a testületeknek tagjai voltak, nem kellett a poszadbeliek adóját fizetniük; csak Moszkvában ítélkezhettek felettük, és még sok más kiváltságuk volt. A tulajdonképpeni kereskedelmi ügyleteken kívül a „vendégek", a „vendégszázak" és a „vásznas százak" kereskedői különféle kincstári megbízásokat is vállaltak, a kincstár birtokában levő árukkal kereskedtek az orosz városokban és külföldön, vámszedéssel foglalkoztak stb.

A nagykereskedők gazdagodása együtt járt a poszadbeli kisemberek tönkremenésével, hiszen a megszámlálhatatlan és egyre növekvő adók és szolgáltatások súlya főként rájuk nehezedett. Ezenfelül a poszadbeli kisemberek sokat szenvedtek a „fehér" porták lakosainak konkurrenciájától, sőt olykor nyílt erőszakoskodásaitól.

A városon belüli társadalmi differenciálódást jól mutatja az 1550-es törvénykönyv, amely kimondja, hogy a „vendég" „meggyalázásáért" 50 rubel, „módos" poszadbeli „meggyalázásáért" öt rubel, szegény poszadbeli „meggyalázásáért" pedig egy rubel bírságot kell fizetni.

A feudális város fejlődésével tehát a városi lakosságon belül elmélyültek az ellentétek a gazdagok és a nincstelenek, a földesurak és a függő lakosság, az ún. „fehérhelyesek" (a nem adózók) és a „fekete" népek közt.

A FALUSI ÉS VÁROSI OSZTÁLYHARC

A parasztok és a poszadbeli alsó rétegek helyzetének rosszabbodása kiélezte az osztályharcot a falun és a városon, ahol egyrészt a „fekete", adófizető lakosság harcolt a feudális uralkodó osztály ellen, másrészt a plebejus rétegek küzdöttek a poszad gazdag kereskedőrétege ellen.

A XVI. században igen nagy méreteket öltött a parasztok szökése. A parasztok és a holopok, az elviselhetetlen kizsákmányolás elől menekülve, a jobb sors reményében a déli sztyeppékre és az Urálba szöktek, s ezzel előmozdították az ország új területeinek betelepítését és megművelését. A parasztok és holopok szökése különösen a XVI. század derekától vált egyre gyakoribbá; ez volt az egyik oka annak, hogy az ország központjában sok falu elnéptelenedett. A néptömegek osztályharca időnként aktívabb formákat is öltött: nyílt merényleteket követtek el a feudális urak vagyona és élete ellen. Nem volt ritka eset, hogy a parasztok erőszakkal elszántották a földesurak földjeit, kivágták erdőiket, elfoglalták kaszálóikat. Különösen hevesen harcoltak a „feketeszántós" (állami) parasztok azellen, hogy földjeiket a földesurak elfoglalják. Többször előfordult, hogy magánföldesúri parasztok megtagadták egyes földesúri szolgáltatások teljesítését. Amikor rátörtek a földesúri udvarházakra, gyakran megsemmisítették azokat az okleveleket, amelyek a földesuraknak a földre

és a parasztokra vonatkozó jogait rögzítették. Az 1530-as évek végén és az 1540-es években kiadott hivatalos iratok gyakran utalnak a „rablók" tevékenységére; a kormányzat többnyire azokat nevezte így, akik fegyvert fogtak a feudális elnyomás ellen.

A XVI. században a poszadbeli lakosság elnyomott rétegeinek tiltakozása gyakran a nyílt felkelés formáját öltötte. Forrongások voltak Moszkvában, Pszkovban, Novgorodban, Opocskában, Velikij Usztyugban és más városokban.

A XV. század végén és a XVI. században az orosz állam egyes vidékein kirobbant paraszti és városi mozgalmak ösztönösek és szervezetlenek voltak, ezért az uralkodó körök könnyen elfojthatták ezeket. Mindamellett a feudális uralkodó osztály kénytelen volt a központi apparátust átszervezni, hogy megszilárdítsa hatalmát az ország lakosságának kizsákmányolt többsége felett.

Az osztályharc éleződése az orosz társadalmi gondolkodás fejlődésére is hatással volt. A XV. század végén és a XVI. század folyamán fokozatosan tért hódított a reformációs mozgalom.

2. AZ OROSZ TERÜLETEK EGYESÍTÉSE. OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

AZ ÁLLAMAPPARÁTUS KÖZPONTOSÍTÁSA

A XV—XVI. század fordulóján az államapparátus még magán viselte a feudális széttagoltság korából visszamaradt udvari és nagyfejedelmi birtok közigazgatásának számos vonását. Északkelet-Oroszország egységes állammá való egyesítése lehetetlen volt az apparátus további központosítása nélkül. Ennek megvalósítása már a XV—XVI. század fordulóján megindult, vagyis nem sokkal azután, hogy Moszkva vezetésével nagyjából egyesítették az orosz területeket. Az orosz állam megerősítéséért vívott harcban a nagyfejedelmi hatalom a növekvő létszámú szolgáló nemességre támaszkodott, és felhasználta a városok támogatását.

Oroszországban a XV. század végén és a XVI. században még voltak közigazgatásilag különálló területek, fejedelemségek is. Ilyen volt a volocki részfejedelemség, a félig önálló rjazanyi fejedelemség és a pszkovi feudális köztársaság. Sőt 1504-ben még új részfejedelemségeket is létrehoztak, a dmitrovit, a kalugait, az uglicsit és a sztaricait, III. Iván kisebb fiai számára. Ezek és még néhány kisebb fejedelemség a feudális széttagoltság korának örökségét képviselték. A részfejedelmek udvarai nemegyszer váltak a XVI. század folyamán feudális lázongások gócaivá. Felszámolásuk a nagyfejedelmi kormányzat fontos feladata volt, amelyet már a század elején megoldottak.

A XV—XVI. század fordulóján az orosz államban a legfőbb hatalmat az egyre tekintélyesebb nagyfejedelem és a bojár duma gyakorolta. A bojár duma a feudális arisztokrácia képviselőiből álló tanács volt, amely lényegesen korlátozta a nagyfejedelem hatalmát. A nagyfejedelem rendszerint csak a bojárokkal való tanácskozás alapján döntött a törvényhozást, a külpolitikai kapcsolatokat és az igazságszolgáltatást érintő legfontosabb kérdésekben. A dumába a kinevezés rendjét éppúgy, mint általában a magasabb igazságszolgáltatási és közigazgatási méltóságokra való kinevezés módját a mesztnyicsesztvo rendszere, vagyis a feudális úrnak a rendi, hierarchikus létrán elfoglalt helye szabta meg, ez pedig mindenekelőtt „nemzetségének" előkelő voltától, részben pedig az illető feudális úrnak és őseinek az „érdemeitől" függött. A feudális arisztokrácia képviselői túlsúlyban voltak a kormányzati apparátusban. A bojár duma rendszerint viszonylag csekély számú bojárból és okolnyicsijből[6] állt (1533 végén például 12 bojár és három okolnyicsij volt a duma tagja); ezek többnyire a csernyigov-szeverszkiji fejedelmek (a Glinszkijek és mások) és a „Gediminidák" közül,

[6] Okolnyicsij: magasabb méltóság viselője. — *A kiadó.*

AZ OROSZ BIRODALOM 1490-1618-KÖZÖTT

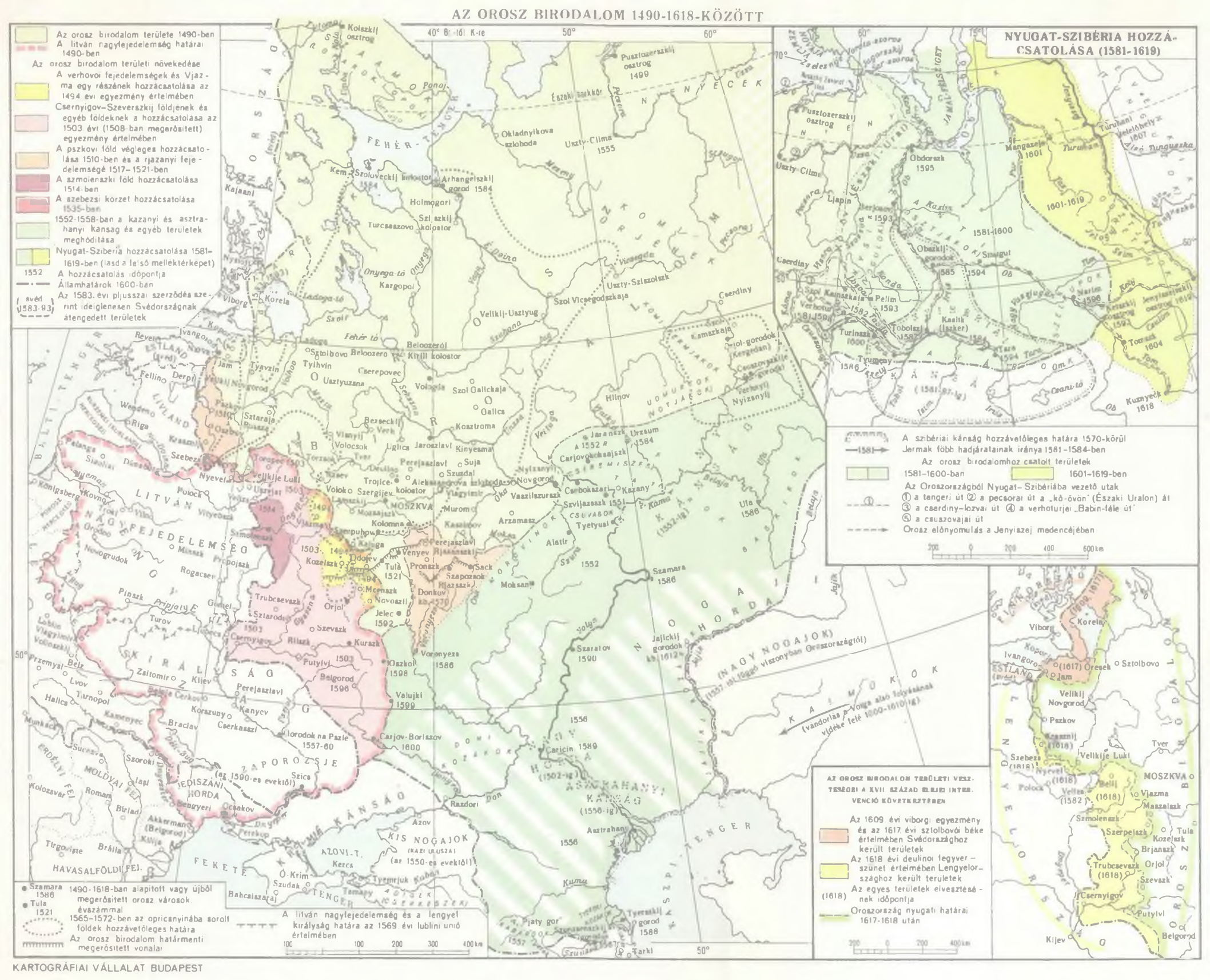

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

vagyis Gedimin litván nagyfejedelem leszármazottaiból (a Belszkijek és mások) vagy a rosztov-szuzdali fejedelmi sarjak közül (a Rosztovszkijok, Sujszkijok és mások), vagy pedig a régi moszkvai bojárságból kerültek ki (a Morozovok, Voroncovok, Zaharjin-Jurjevek). A feudális arisztokrácia körében szüntelenül folyt a harc a rangokért és címekért.

III. Iván (1462—1505) és III. Vaszilij (1505—1533) változtatni kívántak a bojár duma arisztokratikus összetételén, s ezért egyre inkább bevonták a duma munkájába a titkárokat[7], akik a duma ügyvitelét intézték, és akiket később „dumabeli titkároknak" neveztek. Bevonták ezenkívül a nagyfejedelemhez feltétlenül hű szolgáló nemeseket, akiket később „dumabeli nemeseknek" neveztek. A XV—XVI. század fordulóján azonban a duma egészében még annak a nagybirtokos arisztokráciának a hatalmi szerve volt, amely ellene szegült az államapparátus további központosításának.

Nemesi lovasság
XVI. századi metszet

A végrehajtó kormányszékek létrejöttének alapja a nagyfejedelmi udvar volt, élén az udvarmesterrel, és a kincstár, élén a kincstartóval. Az udvar elsősorban a nagyfejedelem személyes birtokában levő földeket igazgatta, a kincstár volt az állami kancellária. A XVI. század elején a legfontosabb udvari méltóságok közé tartozott még az „istállómester", a „pohárnok" (ünnepi lakomákon ő szolgálta fel a nagyfejedelemnek az itallal teli serlegeket), a „fegyvermester" (ő volt a tűzfegyverek parancsnoka és előállításukról is ő gondoskodott) stb. Az udvari méltóságokat rendszerint a régi moszkvai bojárság rang nélküli képviselőinek adományozták; ez a bojárság már régóta kapcsolatban állt a nagyfejedelmi udvarral. Az udvari méltóságok többek között ún. „eleséget" (ellátmányt) kaptak, amelyet az „utaktól", vagyis a speciálisan alájuk rendelt területektől hajtottak be.

Az állami hivatalokban a gyakorlati munkát jelentős részben a kincstár titkárokból álló apparátusa végezte, amely főképp a szolgáló nemesek közül került ki. A kincstartó intézte az állami pénzügyeket, ő volt az állami levéltár őrzője. Segítőtársával, a pecsétőrrel (a nagyfejedelmi pecsét őrzőjével) együtt részt vett a diplomáciai szolgálat megszervezésében. A XV. század végétől kezdve a kincstár állományán belül már különváltak azok a titkárok, akikre a közigazgatás meghatározott feladatköreit bízták. Így például, minthogy az országban kiterjedt postai hálózatot létesítettek (az

[7] Titkároknak (djakoknak) nevezték azokat az írástudó, művelt embereket, többnyire szolgáló nemeseket, akik a kormányzati apparátusban az érdembeli munkát végezték. — *A kiadó.*

állami küldemények és szállítmányok továbbítására), megjelentek a postai titkárok, a szolgálati birtok rendszerének fejlődésével kapcsolatban a pomesztyés titkárok stb. A bojár dumából kiváltak bojárokból és titkárokból álló külön bizottságok, amelyek a közigazgatás egyes ágait intézték (például a követi bizottságok, valamint „azok a bojárok, akikre a rablások ügye tartozik" stb.). A központi igazgatás egyes ágainak fokozatos elkülönülése arról tanúskodott, hogy a kormányzás új rendszere volt születőben. Megindult az egyes kormányszékek kialakulása, amelyeket később prikázoknak neveztek.

A XV—XVI. század fordulóján megváltozott a fegyveres erők összetétele is. Az orosz hadsereg legfontosabb része továbbra is a nemesi lovasság volt. Ugyanakkor a tűzfegyverek elterjedésével kapcsolatban, minthogy az elöltöltő ágyúk kezelése különleges szaktudást igényelt, a XVI. század elején külön tüzércsapatokat állítottak fel, ezeket a poszadbeliek közül toborozták. A tüzércsapatok képviselték Oroszországban az állandó hadsereg csíráját. Megnőtt a tűzfegyverek előállításának jelentősége is. Kisebb és nagyobb kaliberű ágyúk előállításával Moszkvában külön ágyúkészítő üzem foglalkozott. A hadműveletekben egyre inkább részt vettek a „mezei hadak", vagyis a gyalogos népfelkelés, amelyet a paraszti és poszadbeli lakosság soraiból állítottak fel. A déli sztyeppékre előnyomuló orosz fegyveres erők élén a kozákok lovascsapatai (sztanyicái) álltak, amelyek őrszolgálatot teljesítettek.

A XV. század végétől kezdve átszervezték a helyi közigazgatást is. A központosított orosz állam kialakulásának korában bevezetett ellátmányos rendszer a XVI. század első felében lassanként megszűnt. A helytartók és járási elöljárók önállósága, az, hogy közvetlenül az alájuk rendelt lakosságtól kaptak „eleséget" (vagyis pénz- és terményszolgáltatásokat), tág teret nyitott a hatalommal való visszaélésnek, és gátolta a pénzügyeknek a nagyfejedelmi kincstárban való összpontosítását. A legnagyobb helytartói tisztségeket a feudális arisztokrácia birtokolta, amely nem volt hajlandó lemondani jogairól és kiváltságairól. A nagyfejedelmi kormányzat, hogy korlátozza a helytartók és a járási elöljárók hatalmát, a XV. század végétől kezdve egyre gyakrabban adott a helybeli földesuraknak, a poszadok lakosságának és a „feketeszántós" parasztságnak külön kiváltságleveleket, amelyek szabályozták a helytartóknak és a járási elöljáróknak járó illetékek behajtását. A helytartói méltóság viselésének időtartamát fokozatosan csökkentették, a XVI. század első felében rendszerint már nem haladta meg az egy évet.

A helytartók hatalmának korlátozása együtt járt a helyi szolgáló nemesség politikai befolyásának növekedésével és a helyi közigazgatás további központosításával. A XVI. század elejétől kezdve fokozatosan bevezették a városi megbízottak intézményét: a városokban és a hozzájuk tartozó kerületekben ezek látták el a közigazgatást és pénzügyeket. A városi megbízottak vezették a városi erődítmények építését, ők szervezték meg a város védelmének anyagi ellátását, számos adót hajtottak be a lakosságtól (postapénzt stb.). A kisnemesség soraiból kiválasztott városi megbízottak intézménye a helytartók hatalmának újabb korlátozását és a helyi szolgáló nemesség politikai pozícióinak megerősödését jelentette.

AZ 1497. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYV

Az államapparátus központosítási folyamatát a törvényhozás is tükrözte. 1497-ben elkészült a törvénykönyv, a központosított orosz állam első törvénygyűjteménye. A törvénykönyv nemcsak általános érvényre emelte az egyes feudális központokban régebben kialakult jogszokásokat, hanem új szakaszt is nyitott az orosz feudális jog fejlődésében. A törvénykönyv cikkelyeinek nagyobb része az orosz állami igazságszolgáltatás és bírósági szervezet szabályozására vonatkozott. Szabályozták a bojárság kezében levő központi igazságszolgáltatási szervek működési rendjét is. A helytartók igazságszolgáltatási tevékenységét úgy korlátozták, hogy kötelezővé tették a helytartói bíró-

ságokban a poszadbeli lakosság felső rétegei és a „feketeszántós" parasztság képviselőinek a részvételét. Az uralkodó osztály érdekeinek védelmében a törvénykönyv szigorú büntetést (halálbüntetést) szabott ki a földesúr megöléséért és általában mindazokért a cselekedetekért, amelyeket „ismert rossz emberek" hajtottak végre; ezek közé mindenkit be lehetett sorolni, aki fellépett a feudális jogrend ellen. Külön cikkely korlátozta a parasztok költözési jogát. Ettől kezdve a paraszt az évnek csak meghatározott időszakában hagyhatta el földesurát (az őszi György-napot, vagyis november 26-át megelőző és követő hét folyamán), amennyiben megfizette neki a „lakbért" (vagyis a paraszti porta használatáért járó illetéket). Ebben a rendelkezésben világosan kiütközött a feudális korszak törvényhozásának jobbágytartó jellege, az, hogy az összes törvények „alapjában véve arra irányultak, hogy a földesúr fenntartsa a jobbágy fölötti hatalmát".[8]

A feudális jogszabályok írásba foglalása hozzájárult az államigazgatás további központosításához, és korlátozta a feudális arisztokrácia önkényét.

A NAGYFEJEDELMI HATALOM MEGERŐSÍTÉSE

Az orosz uralkodók autokratikus hatalmának megerősödését mutatta az az ünnepélyes szertartás, amellyel 1498 februárjában az Uszpenszkij-székesegyházban „Monomah koronájával" megkoronázták III. Iván unokáját, Dimitrijt (az elhunyt trónörökös, ifjabb Ivan Ivanovics fiát). Dimitrij ettől kezdve a vlagyimiri nagyfejedelem és az orosz trón örököse címét viselte. Az a tény, hogy Dimitrijt azzal a koronával koronázták meg, amelyet Vlagyimir Monomah állítólag a bizánci császártól kapott, Oroszország nemzetközi tekintélyének növekedéséről tanúskodott.

Ezzel az eseménnyel kapcsolatban keletkezett az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről" című munka, amely a hivatalos politikai eszméket fejtette ki. Az „Elbeszélés" szerint az orosz fejedelmek Augustus római császártól származtak. Az „Elbeszélés"-nek, amely a moszkvai uralkodókat a kijevi fejedelmek közvetlen utódainak és a bizánci császárok örököseinek nyilvánította, az volt a célja, hogy ideológiai téren megalapozza a moszkvai uralkodók autokratikus hatalmát. Ugyanakkor igyekezett megindokolni a moszkvai uralkodóknak azt a jogát is, hogy újra egyesítsék az egykor a régi orosz államhoz tartozott területeket. Hasonló célt szolgáltak a XV—XVI. század fordulóján megjelent más publicisztikai munkák is. Így a babilóniai birodalomról szóló elbeszélés azt bizonygatta, hogy a bizánci uralkodók közvetlenül a babilóniai uralkodóktól vették át a hatalmat, az elbeszéléshez fűzött kiegészítések pedig arról adtak hírt, hogy Vlagyimir Monomahnak Leó bizánci császár adta át a cári méltóság jelvényeit.

A nagyfejedelmi hatalom, az autokrácia megszilárdulásával szemben elkeseredett ellenállást tanúsított a bojári ellenzék. A XV. század végére III. Iván udvarában a hatalomért vívott harcban két csoport állt szemben egymással. Az egyik csoport élén III. Iván fia, Vaszilij és anyja, Palaiologosz Zsófia állt, akik, a jelek szerint, a szolgáló nemességre támaszkodtak. A másik csoport a kiskorú Dimitrij és anyja, Jelena, Nagy István moldvai fejedelem lánya körül tömörült. Valószínűleg ehhez a csoporthoz tartoztak a bojárság előkelő képviselői, Szemjon Rjapolovszkij herceg, Ivan Patrikejev és Vaszilij Patrikejev hercegek, Fjodor Kuricin követi titkár és mások. 1499-ben Szemjon Rjapolovszkij herceget kivégezték, Ivan és Vaszilij Patrikejevet pedig kolostorba zárták szerzetesnek (az utóbbit Vasszian néven). Dimitrij, az unoka, 1502-ben bukott meg végleg, amikor tömlöcbe zárták, és Vaszilij Ivanovicsot kiáltották ki trónörökössé. Dimitrij kegyvesztettségének fő oka az volt, hogy környezete kapcsolatban állt a hercegi-bojári ellenzékkel. Bukásához az is hozzájárult, hogy Jelena Sztyefanovna és Fjodor Kuricin közel álltak a moszkvai eretnekek köréhez, míg Vaszilij Ivanovicsot és híveit a hivatalos egyház támogatta.

[8] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 494. old.

Az autokratikus hatalom megerősödésével fokozódott az osztályharc. A XV—XVI. század fordulóján ennek egyik formája a novgorodi—moszkvai eretnekség volt, amely szembefordult a hivatalos egyházzal, és támadta az egyházi ideológia alapjait (az eretnekeket eszmei ellenfeleik „zsidózóknak" nevezték, mert nézeteik kifejtésekor az Ószövetségre hivatkoztak). Ez az eretnekség reformációs mozgalom jellegét viselte és két irányzat különült el benne. Az egyik a polgári ellenzék volt. Ideológusai a novgorodi papság (Alekszej, Dioniszij papok és mások) és a kereskedők (Ignat Zubov, Szemjon Kljonov) soraiból származtak. A novgorodi eretnekek tagadták a pravoszlávia alapvető dogmáit (többek közt a szentháromságot), Krisztus isten voltát, elvetették a szertartásokat stb. Az eretnekség nem sokkal azután, hogy Novgorodban megjelent, a nagyfejedelmi udvarban is elterjedt. A moszkvai kör, amelynek ideológusai Fjodor Kuricin és Ivan Volk Kuricin titkárok voltak, más, mérsékelt irányzatot képviselt. Ezt az irányzatot feudális hercegi körök támogatták, többek közt Rjapolovszkij és a Patrikejev fivérek. Oroszországban éppúgy, mint Lengyelországban és más európai országokban, visszaéltek a reformációs és humanista mozgalom eszméivel: a bojári ellenzék teoretikusai az egyén szabadságának humanista tanítását a bojárok önkényének igazolására használták fel. Ugyanakkor a moszkvai eretnekek bírálták a szerzetességet, követelték a kolostori földek szekularizációját, síkraszálltak a tudományos ismeretek és a felvilágosodás terjesztéséért. Az 1490-ben tartott egyházi zsinaton Dioniszijt és más novgorodi eretnekeket kiátkozták az egyházból. (Alekszej ekkor már nem élt.) Miután Dimitrijt börtönbe zárták, az 1504-ben tartott zsinat máglyahalálra ítélte Ivan Volkot (az elhunyt Fjodor Kuricin fivérét) és több más nevesebb moszkvai eretneket. Bár az eretnekséget kipusztították, a XV—XVI. század fordulóján élt szabadgondolkodók haladó eszméi észrevehető hatást gyakoroltak az orosz társadalmi gondolkodás fejlődésére, elősegítették az egyházi ideológia béklyóiból való kiszabadulást, a humanista eszmék térhódítását. A későbbi nemzedék haladó humanistái közé tartozott például Fjodor Karpov okolnyicsij, III. Vaszilij korának neves politikusa. Fjodor Karpov igen művelt ember volt, jól ismerte az antik irodalmat és filozófiát, leveleiben szembeszállt a reakciós egyházi vezetőknek azzal a törekvésével, hogy az orosz kormányzat politikáját szűk egyházi érdekeknek rendeljék alá.

AZ OSZIFLJÁNUSOK ÉS AZ „ÖNZETLENEK"

A reformációs és humanista tanok térhódítása nyomán a hivatalos egyház képviselői keresni kezdték ideológiai hadállásaik megerősítésének útját-módját. Már a XV. század végén Gennagyij novgorodi érsek körül tömörültek a harcos egyház vezetői, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy a „hispán (spanyol) király" példája nyomán kíméletlenül irtsák az eretnekséget. Gennagyij köre terjesztette azokat a reakciós eszméket, hogy az egyházi hatalom felette áll a világinak, és a kolostori földbirtok sérthetetlen. A „Fehér süveg története" című elbeszélés arról szól, hogy a fehér süveg (a novgorodi érsek hatalmának a jelvénye) Rómából került Novgorodba, s hogy ez a süveg „becsesebb" a cári koronánál, vagyis hogy a cári hatalmat alá kell rendelni az egyháznak.

Gennagyij tanítványa és követője volt a volokolamszki (volocki) kolostor apátja, Joszif Szanyin (Volockij). Fő munkája, az „Eretnekek ellen való könyv", amelyet a XVII. században „Felvilágosító" néven emlegettek, valamint egyéb publicisztikai munkái bírálták a novgorodi és moszkvai eretnekek nézeteit, megalapozták a harcos egyház vezetőinek tételeit (többek közt védelmükbe vették a kolostori földtulajdont). Élete utolsó éveiben a volocki apát kísérletet tett, hogy megszilárdítsa a harcos egyház vezetőinek és a nagyfejedelmi kormányzatnak a szövetségét. Kidolgozta az autokrácia ideológiai alapját: a moszkvai uralkodók hatalmát isteni eredetűnek nyilvánította. Joszif Volockij és követői (az oszifljánusok) szigorú fegyelmet vezettek be a kolostorokban, nagyobb súlyt

helyeztek a hithűség külsőleges megnyilvánulásaira, és elnyomtak mindenfajta szabadgondolkodást, ezzel akarván helyreállítani az egyház megingott tekintélyét. Az oszifljánus doktrína híve volt az egyik pszkovi kolostor szerzetese, Filofej is, aki III. Vaszilij uralkodása idején tovább fejlesztette a bizánci császárok és a moszkvai uralkodók között fennálló történeti folytonosság eszméjét. Elmélete szerint Moszkva volt a harmadik Róma: „Két Róma elbukott, a harmadik áll, negyedik pedig nem lesz."

Az egyházi reformnak az oszifljánusoktól eltérő útját jelölte ki Nyil Szorszkij, aki a Majkov djak- (titkár) családból származott. Fiatal korában megfordult az Athosz-hegyi kolostorokban, aztán a Volgántúl a Szora-folyó mentén remeteséget alapított (ezért nevezik követőit olykor „volgántúli szerzeteseknek"). Itt kezdte tanítását hirdetni.

Nyil Szorszkij nézeteinek kialakulására nagy hatással voltak a középkori misztikusok; Szorszkij elvetette a hithűség külsőséges formaságait és azt vallotta, hogy aszkézisre és erkölcsi tökéletesedésre van szükség. Az oszifljánusoktól eltérően, akik mereven ragaszkodtak az egyházi könyvek minden egyes betűjéhez, Nyil Szorszkij azt követelte, hogy az egyházi könyveket kritikusan kezeljék. Tanítványai ellenezték az oszifljánusok kegyetlenkedéseit az eretnekekkel szemben. A volgántúli remetelakok gyakran nyújtottak oltalmat az eretnekeknek.

Nyil Szorszkij tanítását a bojárság ideológusai is felhasználták, elsősorban Vasszian Patrikejev, aki az egyház ingatlan vagyonának szekularizálása mellett foglalt állást.

Joszif Volockij és Nyil Szorszkij nyílt összecsapására az 1503. évi egyházi zsinaton került sor, ahol Nyil Szorszkij III. Iván támogatásával felvetette az egyházi birtokok szekularizálásának kérdését (ezért nevezték Nyil követőit „önzetleneknek"). A zsinat oszifljánus többsége határozottan elutasította a kolostori földbirtok felszámolásának követelését. Az „önzetlenek" és az oszifljánusok harca azonban ezzel nem ért véget.

MAKSZIM GREK ÉS AZ „ÖNZETLENEK"

III. Vaszilij uralkodásának évei alatt tovább erősödött a nagyfejedelmi hatalom. A nagy hatalmú bojárok ellen vívott erélyes harcot megelőzően III. Vaszilij megkísérelte, hogy politikájában az „önzetlenekre" támaszkodjék, hiszen ezek szekularizációs programja megfelelt a nagyfejedelmi kormányzat érdekeinek. III. Vaszilij közelebbi kapcsolatot épített ki Vasszian Patrikejevvel. Külön rendelettel megtiltotta több orosz vidék lakosainak, valamint a jaroszlavli, szuzdali és sztarodubi fejedelmek utódainak, hogy örökletes birtokaikat (votcsináikat) a nagyfejedelem tudta nélkül eladják vagy „lelkük üdvösségére" odaajándékozzák a kolostoroknak. 1511-ben az „önzetlenekhez" közel álló Varlaam lett a metropolita. Varlaam a szertartáskönyvek kijavítására meghívta az Athosz-hegyről a tudós szerzetest, Makszim Greket (Mihail Trivolisz görög humanistát), aki annak idején Savonarola hatása alatt állt. Makszim Grek Oroszországban neves közíró lett, aki folytatta Vasszian Patrikejev „önzetlen" eszméit.

III. Vaszilij közeledése az „önzetlenekhez" rövid életű volt, mert ellentétben állt az orosz kormányzat alapvető politikai irányvonalával, a bojári önkény korlátozásával. Az „önzetlenek" és bojár szövetségeseik nem voltak hajlandók támogatni a moszkvai uralkodók autokratikus törekvéseit. 1522-ben a kegyvesztett Varlaam helyére Joszif Volockij tanítványát és az oszifljánusok vezetőjét, Danyiilt nevezték ki metropolitává, aki buzgó híve volt a nagyfejedelmi hatalom megerősítésének.

1525-ben a kormányzat összeesküvést leplezett le, amelynek élén az egyik neves udvari ember, Berszeny-Beklemisev állt. Berszeny a feudális arisztokrácia előjogait védelmezte és felháborodottan írta, hogy „urunk néhányadmagával bezárkózik legbelső szobájába, és így intéz mindenfajta ügyet", nem tanácskozik a bojárokkal, ahogy ez azelőtt szokásban volt. Berszenyt kivégezték,

s egyidejűleg üldözni kezdték az „önzetleneket". 1525-ben és 1531-ben két ízben is elítélték és kolostorba zárták Makszim Greket. 1531-ben bírói tárgyalás után hasonló sorsra jutott Vasszian Patrikejev is, aki nemsokkal ezután meghalt.

AZ OROSZ TERÜLETEK EGYESÍTÉSE

Az orosz állam megerősödése a XV—XVI. század fordulóján lehetővé tette a nagy történelmi feladat végrehajtását, a litván nagyfejedelemség hatalma alatt álló orosz területeknek Oroszországgal való egyesítését. Az első lépés ezen az úton az ún. határmenti háború volt Oroszország és a litván nagyfejedelemség közt (1487—1494). Már ebben a háborúban világosan megmutatkozott, hogy a litván nagyfejedelemség orosz lakossága Moszkvával tart; ezt bizonyította, hogy a Vorotinszkij, Belevszkij és Vjazemszkij hercegek birtokaikkal együtt III. Iván oldalára álltak. Az 1494-es egyezmény értelmében Litvánia elismerte, hogy ezek a felsorolt területek Oroszországhoz tartoznak. Moszkva és a nyugati országhatár között a távolság több mint kétszeresére nőtt.

Az 1494-es egyezmény nem oldotta meg teljes egészében a litván uralom alatti orosz területek egyesítését, ezért nem is volt hosszú életű. Az újabb orosz—litván háború azzal kezdődött, hogy 1500 elején Szemjon Belszkij, Szemjon Ivanovics Sztarodubszkij és Vaszilij Ivanovics Semjacsics novgorod-szeverszkiji herceg III. Iván oldalára állt. E hercegek átpártolása megmutatta, hogy a litván nagyfejedelemség nem szilárd. 1500 nyarán, Dorogobuzs közelében, a Vedrosa-folyónál vívott ütközetben a litván hadsereget teljesen szétverték, parancsnoka, Konsztantyin Osztrozsszkij herceg fogságba esett. Az orosz seregek ekkor elfoglalták Észak-Ukrajnát.

Bár a litván feudális urakat támogatta a livóniai lovagrend is, ez nem könnyített Kázmér fia, Sándor fejedelem helyzetén, aki 1501-től a lengyel koronát is viselte. III. Iván seregei 1501-ben megverték a litvánokat Msztyiszlavl mellett, a lovagrendet pedig Gelmed mellett (Livóniában). III. Iván szövetségeseinek, Mengli-Girej krími kánnak és István moldvai fejedelemnek a litván határon végrehajtott hadműveletei még inkább gyengítették Litvánia hadállásait, úgyhogy az kénytelen volt béketárgyalásokat kezdeni az orosz állammal. Az 1503. évi fegyverszünet biztosította Oroszország számára a litván nagyfejedelemség elleni háborúban aratott győzelmek gyümölcseit. Ettől kezdve tartoztak Oroszországhoz az orosz—litván határvidék hatalmas kiterjedésű területei, többek közt a csernyigov-sztarodubi fejedelemség (Csernyigov, Sztarodub, Gomel városokkal), a novgorod-szeverszkiji fejedelemség (Novgorod-Szeverszkij és Rilszk városokkal), valamint Brjanszk, Karacsev, Mcenszk, Dorogobuzs és egyéb városok. E területek egyesítése kedvező feltételeket teremtett Oroszországnak ahhoz, hogy fejlődjenek gazdasági és kulturális kapcsolatai a belorusz és az ukrán néppel. Ugyancsak 1503-ban a livóniai lovagrend is fegyverszünetet kötött az orosz állammal. Ezt a fegyverszünetet ismételten meghosszabbították, közben az orosz diplomáciának sikerült rávennie a lovagrendet arra, hogy adót fizessen Jurjev (Tartu) városáért, amely valaha a régi orosz állam kötelékébe tartozott.

III. Iván fia, III. Vaszilij, folytatta az orosz földek egyesítését. Uralkodása idején egyesítettek Oroszországgal jó néhány részfejedelemséget, amelyeknek az uralkodói kihaltak. Ilyen volt a volokolamszki (1514), a kalugai (1518), az uglicsi (1521) részfejedelemség. A Krím-félsziget és Litvánia állandóan veszélyeztették Oroszország déli határait. Ez arra késztette III. Vaszilijt, hogy a sztarodubi meg a novgorod-szeverszkiji részfejedelemségeket mihamarabb felszámolja, és egyesítse az orosz állammal a rjazanyi fejedelemséget (1522). Vaszilij Semjacsics Szeverszkij herceget elfogták és börtönbe vetették, az utolsó rjazanyi nagyfejedelemnek, Ivan Ivanovicsnak viszont sikerült Litvániába menekülnie, ahonnan tovább szőtte intrikáit III. Vaszilij ellen. A megszüntetett részfejedelemségek kormányzására Moszkvában külön hatóságokat, udvarokat létesítettek, amelyeknek élén udvarmesterek álltak. Ezek ellenőrizték a helyi közigazgatás tevékenységét. A XVI. század

első harmadában már működött a novgorodi, tveri, rjazanyi és valószínűleg az uglicsi udvar, később hozták létre a dmitrovi udvart. A területi udvaroknak nem kis szerepük volt abban, hogy az egykori részfejedelmi területeket beépítették a központosított kormányzat rendszerébe. Ezeket az udvarokat a XVI. század második felében szüntették meg, amikor is létrehozták a prikazokat; ezekben ugyanis az igazgatás területi elvét a funkcionális elv váltotta fel (vagyis egy-egy prikaz alá a közigazgatás meghatározott ágát rendelték).

A XVI. század elején — hosszadalmas előzmények után — a pszkovi köztársaságot végre egyesítették Oroszországgal (1510). A vecsét[9] felszámolták, az előkelőbb pszkovi bojárcsaládokat az ország központi területeire telepítették át, helyükre pedig moszkvai szolgáló nemeseket költöztettek.

Nagy győzelmet arattak az orosz seregek a litván nagyfejedelemség ellen vívott újabb háborúban (ez megszakításokkal 1507-től 1522-ig tartott): háromhónapos ostrom után 1514-ben bevették Szmolenszket, ezt a Belorussziába vivő úton fekvő régi orosz várost és fontos erődítményt. A XVI. század első harmadában tehát befejeződött az orosz területek egységes állammá egyesítése. Az ukrán és a belorusz népnek az orosz néppel való egyesítésére ekkor még nem kerülhetett sor; ezt csak jóval később sikerült megoldani.

OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

Az orosz államnak az orosz földek egyesítésében elért sikerei megnövelték nemzetközi tekintélyét. Az ország keleti határait már III. Iván kormányzatának sikerült megszilárdítania. Az orosz seregek 1487. évi hadjáratának eredményeképpen Mohamed Emin került a kazanyi trónra, s ő elismerte hűbéri függését Oroszországtól. Mengli-Girej krími kán a XVI. század elejéig több esetben Oroszországgal együttműködve szállt szembe a közös ellenséggel. Bonyolulttá vált a helyzet délen és keleten az 1520-as években, amikor az új krími kán, Mohamed-Girej palotaforradalmat hajtott végre Kazanyban, és sikerült neki öccsének, Szahib-Girejnek a kezére játszani a hatalmat, ezzel egy időben 1521-ben nagy hadjáratot indított Moszkva ellen. Ezt a támadást visszaverték, de a Dél és Kelet felől fenyegető új támadások veszélyét nem sikerült felszámolni.

A XV. század végén diplomáciai kapcsolat létesült Oroszország és Törökország között. Mihail Plescsejev orosz követet Bajazid szultán 1497-ben olyan nagy tisztelettel fogadta, amilyenben más európai országok törökországi képviselői még sohа nem részesültek. Az orosz—török kapcsolatokban csak az 1520-as években következett be időleges rosszabbodás; amikor is a szultán támogatta krími hűbéresének az orosz állammal szemben ellenséges politikáját.

A XV. század végén és a XVI. század első harmadában egyre gyakrabban látogattak Oroszországba keleti országok diplomáciai képviselői. A XV. század végén Grúziából, Sirvanból és Horaszanból érkeztek követségek. 1532-ben III. Vaszilij udvarát meglátogatta Baburnak, az indiai Nagymogul-dinasztia alapítójának követsége.

A XV. század végén s a XVI. század első harmadában Oroszország jelentős szerepet kezdett játszani az európai politikában. Felvették a diplomáciai kapcsolatot az orosz állammal a Habsburgok, akik „Moszkóviát" szövetségesüknek tekintették a lengyel Jagellók ellen vívott harcukban, és kitartóan törekedtek arra, hogy Oroszországgal törökellenes koalíciót létesítsenek. A német követek gyakori vendégek voltak Moszkvában, az orosz diplomaták pedig V. Károly udvarában.[10]

[9] A város szabad lakosaiból álló népgyűlés, amely a várost érintő ügyekben döntött. — *A kiadó.*

[10] A Jagellók elleni közös harc érdekében III. Iván igyekezett Mátyás magyar királlyal is szövetségi kapcsolatba kerülni, s az orosz tüzérség fejlesztéséhez kérte a magyar király segítségét. — *A kiadó.*

Az egyik ilyen utazás során az orosz követek Londonban is megfordultak, és felújították Angliával a kapcsolatokat, amelyek a feudális széttagoltság korszakában szakadtak meg.

A XV. század végén szövetségre lépett Oroszországgal Dánia. III. Iván és János dán király 1493-ban szerződést kötöttek, amely egyfelől lényeges segítséget nyújtott a dán királynak Sten Sture svéd kormányzó elleni harcában, másfelől biztosította Oroszország számára Svédország semlegességét az orosz—litván háború éveiben.

Az orosz állam fokozatosan bővítette diplomáciai kapcsolatait a nyugati és keleti országokkal. Ez maga után vonta a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fejlődését is. A megerősödött orosz állam már a XV. század végén és a XVI. század első felében számottevő európai hatalommá vált.

3. AZ 1530—1540-ES ÉVEK BOJÁRI REAKCIÓJA. AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE A XVI. SZÁZAD DEREKÁN

Bármilyen jelentős eredményeket ért is el Oroszország III. Iván és III. Vaszilij korában a központi hatalom megerősítése terén, a feudális széttagoltság maradványait még nem sikerült teljesen felszámolnia, minthogy a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése még nem készítette elő ennek tényleges feltételeit.

A központosítás folyamatának előrehaladtával a jogaikhoz és kiváltságaikhoz görcsösen ragaszkodó fejedelmi sarjak és nagy hatalmú bojárok egyre növekvő ellenállást tanúsítottak a nagyfejedelmi hatalommal szemben.

JELENA GLINSZKAJA

1533 decemberében meghalt III. Vaszilij nagyfejedelem, a trónt hároméves fia, Iván örökölte. Gyakorlatilag a kiskorú IV. Iván anyja, az erélyes Jelena Glinszkaja és kegyence, Tyelepnyev-Obolenszkij herceg uralkodott. Jelena Glinszkaja régensségének éveiben a bojári reakció zászlóvivői III. Vaszilij testvérei, Jurij Ivanovics Dmitrovszkij és Andrej Ivanovics Sztarickij hercegek voltak, akik arra igyekeztek felhasználni a központi hatalom gyengülését, hogy megerősítsék pozícióikat a részfejedelemségekben. Jelena Glinszkaja kormányzata erélyes intézkedéseket tett ellenük. Már egy héttel III. Vaszilij halála után elfogták és tömlöcbe vetették Jurij Danyilovics herceget, aki ott hamarosan meg is halt. 1537-ben Andrej Ivanovics Sztarickij herceg tett kísérletet arra, hogy lázadást szervezzen IV. Iván ellen. A Velikij Novgorod-i szolgáló nemesek támogatására számított, reményei azonban nem teljesültek. Jelena Glinszkaja hadvezérei (vajdái) elfogták, s Andrej Sztarickij herceg, Jurijhoz hasonlóan, a börtönben fejezte be életét.

Jelena Glinszkaja kormányzata a részfejedelmi ellenzékkel vívott harcában folytatta a kormányzati apparátus központosítását. Ezt a politikát a szolgáló nemesség széles körei támogatták, s a kormány a városok támogatását is felhasználhatta. Tovább szűkítették az egyházi feudális urak mentelmi kiváltságait. Az 1535—1538-ban végrehajtott pénzreform eredményeképpen az országban egységes pénzrendszert vezettek be.

Megnőtt a városoknak, a fejlődő árutermelés központjainak a szerepe. Ezt és a külső támadások elleni honvédelem szükségleteit mutatta Jelena Glinszkaja kormányzatának városépítő tevékenysége. A moszkvai poszad legsűrűbben lakott részét a Kitaj gorod kőfalaival vették körül. Az 1534—1538-as években sok orosz városban erődítményeket építettek. Védműveket emeltek Balahnában, felépült Tyemnyikov, Pronszk, Buj-gorod és Ljubim. Mindezek az erődök a krími és kazanyi tatárok rajtaütéseitől védték az orosz földeket. Az állam nyugati határait Szebezs, Velizs új városerődei és Sztarodub meg Pocsep ekkor megépült erődei védelmezték.

A városi erődítmények építése növelte az orosz városok biztonságát.

Valószínűleg még Jelena Glinszkaja kormányzásának utolsó szakaszában kezdődött meg a „guba"-reform végrehajtása (az első „guba"-oklevelek 1539 októberében keletkeztek). A reform lényege az volt, hogy az „ismert rossz emberekre" vonatkozó legfontosabb büntetőügyeket kivonták a helytartók és a járási elöljárók hatásköréből, és átadták a kerületi szolgáló nemességnek, s ezek választott képviselői (a „kedvelt főemberek" vagy más néven „guba"-sztaroszták) kerültek a helyi büntetőosztagok élére. A reformot még nem valósították meg mindenütt, csak egyes körzetekben („gubákban"), a helybeli szolgáló nemesség és a poszadbeliek felső rétegének a kérvényezése alapján. A reform célja az volt, hogy gátat vessen a néptömegek növekvő ellenállásának.

A BOJÁRI CSOPORTOK HARCA A HATALOMÉRT

1538 áprilisában váratlanul meghalt Jelena Glinszkaja, s a kormányzat keménykezű politikájával elégedetlen hercegi-bojári ellenzék nyomban megélénkült. Jelena hercegnő halála után néhány nappal a „bojári tanács" palotaforradalmat hajtott végre, s ennek eredményeképpen Jelena kegyencét, I. F. Tyelepnyev-Obolenszkijt tömlöcbe vetették. A hatalmat kezébe ragadó bojár kormányzat két csoportra szakadt: az egyik csoport élén a Sujszkij hercegek álltak, a bojári kiváltságok védelmezői, a másik csoport vezetői a Belszkijek voltak, akik a központosító politika híveire támaszkodtak. Nem sokkal az új kormányzat uralomra jutása után elkeseredett küzdelem indult meg a két csoport között. 1538 őszén I. F. Belszkijt „zár alá" helyezték, Fjodor Misurin titkárt, III. Vaszilij politikájának aktív hívét pedig kivégezték. 1539 elején a Sujszkijok új sikert értek el: eltávolították az oszifliánus metropolitát, Danyiilt. De a helyére állított Joaszaf, aki az „önzetlenekhez" állt közel, nem váltotta be a Sujszkijok hozzá fűzött reményeit, és 1540 végén kiharcolta I. F. Belszkij kiszabadítását. Belszkij egy időre átvette a hatalmat. Kormányzása azonban nem tartott sokáig. A Sujszkijok vezette újabb palotaforradalom (1542 elején) után Belszkijt elfogták és Beloozeróba száműzték; itt is halt meg. A makacs Joaszaf metropolitát a Kirill-kolostorba zárták, helyébe Makarij novgorodi érsek lépett, aki biztosítani tudta a maga számára a Sujszkijok támogatását. Az 1542-es évben beteljesedett a IV. Iván kiskorúsága idején kibontakozott bojári reakció. A közben felserdült nagyfejedelem és a régi moszkvai bojárság őt támogató képviselői (a Voroncovok, a Morozovok és mások) már 1543-ban leszámoltak a Sujszkijokkal és párthíveikkel: az ellenzék vezérét, Andrej Sujszkij herceget kivégezték, párthíveit pedig száműzték. Ezzel azonban még korántsem fejeződött be a bojári csoportok közti hatalmi viszály. 1546-ban kivégezték a Voroncovokat, és IV. Iván udvarában rokonainak befolyása szilárdult meg: nagyanyjának, Annának, és nagybátyjainak, Mihail Vasziljevics Glinszkij istállómesternek és Jurij Vasziljevics Glinszkij pohárnoknak a befolyása.

1547 januárjában IV. Iván felvette a cári címet, s ez hozzájárult a központi hatalom megerősödéséhez. 1547 februárjában IV. Iván nagykorú lett, és feleségül vette Anasztaszija Romanovnát, a Zaharjin-Jurjevek régi moszkvai bojár család tagját. A Zaharjin-Jurjevek régóta párthívei voltak a nagyfejedelmi hatalom központosító politikájának. Az új cári rokonság azonban irigykedve nézte a Glinszkijeket, akik kezükben tartották a kormány gyeplőjét, és a hatalomért folyó harcban inkább a hercegi-bojári ellenzéknek azokat a képviselőit támogatta, akiket a Glinszkijek háttérbe szorítottak. Új feudális belharcok érlelődtek.

Az udvari arisztokrácia különböző csoportjainak hatalmi vetélkedése mérhetetlen nyomorúságot zúdított a néptömegekre. A Sujszkijok, a Glinszkijek, a Belszkijek, a Voroncovok és más bojár kegyencek csak arra használták fel a kormányrúd mellett eltöltött idejüket, hogy a parasztok és a városi polgárok feudális kizsákmányolásának mérhetetlen fokozása révén a legszemérmetlenebb módon meggazdagodjanak.

Rettegett Iván kiskorúsága idején Oroszország külpolitikai helyzete is rosszabbodott. A litván

nagyfejedelemség elleni sikertelen háború következtében 1537-ben ideiglenesen át kellett engednie Litvániának Gomelt és Ljubecset. Az ország keleti és délkeleti határterületeit újra és újra feldúlták a kazanyi és krími feudális seregek, felégették a falvakat és városokat, sok ezer oroszt fogságba hurcoltak. A bojár oligarchia képviselőinek uralma elkeseredett harcra késztette a néptömegeket.

AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE

A parasztok jobb sorsot keresve északkeletre (az Urálba) és délre a „mezőre" (a sztyeppére) szöktek. A XVI. század derekán a parasztok igen sokszor önkényesen kivágták a feudális urak erdejét, elszántották a majorsági földet. A bojári kormányzat évei alatt a parasztok sok földesurat és földesúri embert megöltek. A tveri kerület telekkönyvi feljegyzései 1548-ban olyan eseteket emlegetnek, amikor a „rablók" megtámadták a földesurakat és elrabolták az okleveleket, amelyek a feudális uraknak a földhöz és a parasztokhoz fűződő jogait rögzítették.

A városokban is heves harc dúlt. A városi polgárok a feudális rablás és erőszak ellen harcoltak. Leginkább a helytartók önkényeskedése háborította fel őket, hiszen ezek gátlástalanul zsarolták, fosztogatták a városokat. Különösen hírhedtté vált e tekintetben Andrej Sujszkij pszkovi helytartó, aki hamis vádak alapján mérhetetlenül magas bírságokat csikart ki a lakosságtól. És nem ő volt az egyetlen. Az 1540-es években a helytartói apparátus önkénye ellen vívott harc egyes városokban már nyílt engedetlenséggé nőtt (például Pszkovban és Novgorodban). Az országban egyre feszültebbé vált a helyzet.

Az 1547. évi moszkvai felkelés
Miniatúra a „Képes világtörténet"-ből. XVI. század.
(A miniatúra alapján készült rajz)

VÁROSI FELKELÉSEK A XVI. SZÁZAD DEREKÁN

Az osztályharc az 1547. évi moszkvai felkelésben érte el csúcspontját. A felkelés kirobbanásának közvetlen oka az 1547. június 21-i tűzvész volt, amely elpusztította a poszad egy részét. A felkelés a Glinszkijek kormányzata ellen irányult, mert a poszadbeliek őket tartották felelősnek a bojári kormányzat minden hibájáért. A nép körében olyan hírek terjedtek el, hogy a Glinszkijek gyújtották fel a fővárost. A felkelők magvát a moszkvai poszadbeli tömegek („fekete emberek") alkották. A mozgalom ugyanakkor igyekezett felhasználni a Sujszkijok szétvert csoportjának egyes képviselőit (I. P. Fjodorovot, F. Szkopin-Sujszkijt és más bojárokat), hogy ezek számoljanak le politikai ellenfeleikkel, elsősorban a Glinszkijekkel. Június 26-án a poszadbeli tömeg a vecse gyűlése után a Kreml alá vonult, követelték a Glinszkijek kiadását, hogy mint gyújtogatókkal végezzenek velük. A népi mozgalom méreteitől megijedt bojárok kiszolgáltatták Jurij Glinszkijt, aki az Uszpenszkij-székesegyházban rejtőzött el, de rátaláltak és megölték. Mihail Glinszkijt az mentette meg, hogy nem volt a fővárosban. A felkelők felégették a Glinszkijek és párthíveik házait.

Június 29-én a poszadbeliek nagy létszámú felfegyverzett csoportjai indultak a Moszkva közelében fekvő Vorobjovo faluba, ugyanis IV. Iván a tűzvész óta itt tartózkodott. A felfegyverzett nép megérkezése nagy hatást gyakorolt az ifjú cárra. Később az 1547-es év eseményeire visszaemlékezve azt mondta, hogy ettől az időtől kezdve „lelkemet félelem szállta meg, és csontjaimat rettegés". A felkelők Mihail Glinszkij és Anna Glinszkaja kiadását követelték. A cár csak nehezen tudta meggyőzni őket arról, hogy ő nem rejtegeti a Glinszkijeket. A felkelők eltávoztak Vorobjovóból, mert nem volt világosan kidolgozott programjuk és akciótervük. Ezután megkezdődött a felkelés részvevőinek kivégzése és üldözése. A Glinszkijeket a felfokozott népharag miatt el kellett távolítani a hatalomból. Mihail Glinszkij Litvániába próbált menekülni, de elfogták és száműzték. A hatalom egy időre a hercegi-bojári ellenzék képviselőinek a kezébe került. Ez csak tovább súlyosbította az ország amúgy is nehéz helyzetét. A városokban és falvakban újra fellángoltak a feudális elnyomás elleni mozgalmak. 1547 nyarán Pszkov egyik „elővárosának", Opocskának a lakói börtönbe zárták a cári adószedőt. Az elégedetlenkedők „lecsendesítésére" külön katonaságot kellett kivezényelni.

Északon is fellángolt a harc, mert vég nélkül növelték az adókat, annak ellenére, hogy az 1540-es évek végén sorozatosan rossz volt a gabonatermés. 1549-ben Velikij Usztyugban került sor megmozdulásokra, 1550-ben pedig Pszkovban. Ezek a mozgalmak helyi jellegűek és szervezetlenek voltak; mindenesetre arról tanúskodtak, hogy az országban a XVI. század derekán kiéleződtek, feszültebbé váltak az osztályellentétek.

A REFORMÁCIÓS MOZGALOM A XVI. SZÁZAD DEREKÁN

IV. Iván kormányzatának nagy erőfeszítések árán sikerült a XVI. század derekán kitört városi felkeléseket és parasztmozgalmakat elfojtania. Az országban azonban továbbra is feszült volt a helyzet. 1554—1555 folyamán Moszkvában, valószínűleg valamelyik, a poszadban kitört megmozdulással kapcsolatban „igen sok" kereskedőt végeztek ki.

Az osztályellentétek éleződésének egyik megnyilvánulási formája a reformációs mozgalom volt. A XVI. század derekán ez a mozgalom újból fellendült Oroszországban. Míg a XV—XVI. század fordulóján az eretnekek az egyházat elsősorban mint a hivatalos ideológia képviselőjét támadták, a XVI. század derekán az orosz szabadgondolkodók már társadalmi kérdéseket vetettek fel. Ebben az időben alakult ki az a népi eretnekség, amelynek Feodoszij Koszoj volt az ideológusa. Koszoj az egyik cári nagyúr holopja volt, híveinek egy csoportjával a volgántúli remetelakokba szökött, s itt kezdte hirdetni tanait. Az 1550-es évek közepén elfogták és egyházi bíróság elé állították. Koszojnak azonban sikerült a litván nagyfejedelemségbe menekülnie; itt folytatta tevékenységét és nagy hatással volt a litvániai és belorussziai haladó társadalmi és politikai gondolkodás fejlődésére.

Feodoszij Koszoj nézetei több ponton érintkeztek az antitrinitáriusok felfogásával: tagadta a szentháromságot, fellépett a pravoszláv egyház legfontosabb dogmái és szertartásai ellen. Feodoszij Koszoj a szegényparasztság és a poszadbeli szegények ideológusa volt, azt tanította, hogy nem kell engedelmeskedni a hatóságoknak és meg kell tagadni mindenfajta adó fizetését. A népek egyenlőségét hirdette: „Isten előtt minden ember egyenlő, a tatárok és a németek és az egyéb pogányok (azaz egyéb népek)". Koszoj a háborúknak is ellensége volt, mert azok — úgymond — nyomorba döntik a néptömegeket. Feodoszij Koszoj tanai alapjaiban támadták a feudális rendet.

Mérsékeltebb irányzatot képviselt Matvej Baskin bojárfi. Az 1550-es évek elején Moszkvában köréje tömörült a szabadgondolkodók egy csoportja. Baskin racionalista módon bírálta az „egyházatyák" műveit. A maga módján magyarázta a „szentírás" könyveit, fellépett a teljes és adósleveles holopi intézmény ellen. Baskin nemcsak elméletben ítélte el a szolgaságot, felszabadította valamennyi holopját, és inkább szabad bérmunkásokat alkalmazott.

A reakciós egyházi vezetőknek az 1553—1555-ös egyházi zsinatokon sikerült elérniük, hogy elítéljék az eretnekeket. Baskint a volokolamszki kolostorba zárták, követőjét, Boriszovot pedig a valaami kolostorba, ahonnan Svédországba menekült. Oroszországban a reformációs mozgalmat elsősorban azért sikerült szétzúzni, mert viszonylag gyenge volt. Az oroszországi városok a XVI. században még mind gazdaságilag, mind politikai befolyásukat tekintve elmaradtak a nyugati városok mögött; a poszadbeliek úgyszólván egyáltalán nem vettek részt a reformációs mozgalomban.

4. AZ 1550-ES ÉVEK REFORMJAI. KAZANY ÉS ASZTRAHANY ELFOGLALÁSA

A REFORMOK KEZDETE

Mivel a XVI. század derekán a népmozgalmak hatalmas hulláma söpört végig az országon, a feudális urak különböző csoportjai egy időre felfüggesztették viszályaikat, és olyan kormányt kellett alakítaniuk, amely biztosíthatta uralmukat a dolgozók nagy tömegei felett. A feudális arisztokráciának számolnia kellett a szolgáló nemesség megnövekedett szerepével, és ezért kénytelen-kelletlen számos jogáról és kiváltságáról lemondott, hogy a szolgáló nemesség követeléseit kielégítse. 1549 elejére IV. Iván udvarában kormányzati csoport alakult („a kiválasztottak tanácsa"), amelyben részt vettek a fejedelmi sarjak, a bojárok és a szolgáló nemesség képviselői. A kormány élén Alekszej Adasev, a cár kedvelt embere állt, tehetséges politikus, aki gazdag, de rang nélküli szolgáló nemesi családból származott. Iván cárra ebben az időben nagy hatással volt Szilveszter udvari lelkész, akinek nézetei közel álltak az „önzetlenekéhez". Szilveszter hajlandó volt engedményeket tenni a fejedelmi sarjaknak és a bojároknak, akiknek érdekeit D. I. Kurljatev, D. F. Paleckij herceg és a kormány más tagjai képviselték. Adasev kormánya a feudális uralkodó osztály egyes rétegei közti kompromisszum politikáját folytatta.

Az államapparátus megreformálásának első lépéseként 1549 februárjára összehívták az országgyűlést, az uralkodó osztály felsőbb rétegeinek: a bojároknak, a főpapságnak, a moszkvai szolgáló nemességnek a képviselőiből alakult gyülekezetet. A gyűlést IV. Iván nyitotta meg; beszédében megvádolta a bojárokat, hogy kiskorúsága idején visszaéltek a hatalommal és önkényeskedtek. A cár azonban már ebben a beszédében kompromisszumokat emlegetett, megígérte a bojároknak, hogy megbocsátja múltbeli erőszakoskodásaikat. A gyűlésen bejelentették, hogy készül az új törvénykönyv kiadása, és más tervbe vett reformokról is szó esett. Míg az 1549-ben összehívott első országgyűlésen csak a feudális urak vettek részt, az 1566-ban összehívott országgyűlésen a kereskedelemmel és iparral foglalkozó lakosság felső rétegének a képviselői is jelen voltak. Az orosz állam a XVI. század derekán rendi-képviseleti monarchia lett, amelyben a legfontosabb állami intézkedéseket az országgyűlés szentesítésével hajtották végre. Az országgyűlésen a szolgáló nemességé volt a döntő szerep. A lakosság nagy többsége, a parasztság, nem képviseltethette magát.

A szolgáló nemesség és más rendi csoportok képviselőinek az ország kormányzásába való bevonása megerősítette az orosz állam központosított szervezetét.

Nem sokkal az 1549-es országgyűlés után lerakták egy másik fontos kormányzati intézmény, a kérvények kamarájának az alapjait. Itt vizsgálta meg Adasev és Szilveszter a kérvényeket, vagyis a panaszokat és kérelmeket. A kérvények kamarája egyszersmind felügyeletet gyakorolt a központi hatóságok tevékenysége felett.

A reformok megkezdése után számos javaslatot terjesztettek be az államszervezet további átalakításának módozataira. A korszak nevezetes politikai gondolkodói terjesztettek elő javaslatokat. 1549 őszén juttatta el IV. Ivánhoz munkáit Ivan Szemjonovics Pereszvetov, aki a litván nagyfejedelemséghez tartozó orosz területekről származott. Pereszvetov művei kérvényeket tartalmaztak, és elbeszéléseket arról, hogyan foglalták el a törökök Konstantinápolyt. Pereszvetov élete első felét katonai szolgálatban töltötte Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban. 1538—1539 táján került Oroszországba, ahol a mindenható bojárok hosszú ideig a legkülönbözőbb módon zaklatták. A munkáiban javasolt reformtervek az erősödő szolgáló nemesség érdekeit fejezték ki, és az autokrácia megerősítését, a bojári önkényeskedés korlátozását célozták. A közíró rámutatott a végzetes példára: mire vezetett a nagyurak hatalmaskodása az utolsó bizánci császár, Konsztantin udvarában, és azt tanácsolta a cárnak, hogy tartsa féken a bojárokat, és emelje fel a „harcosokat" (a szolgáló nemességet), mégpedig nem származásuk, hanem katonai érdemeik alapján. Az igazságszolgáltatás és a pénzügyek központosítása, a „harcosoknak" fizetendő állandó zsold bevezetése és más intézkedések révén biztosítani kell Oroszország aktív külpolitikáját, mindenekelőtt pedig a „földi paradicsom", vagyis Kazany elfoglalását. Pereszvetov különösen azt hangsúlyozta, hogy az orosz államban reménykednek a leigázott szláv népek, amelyek Oroszországtól várják a segítséget a török iga alóli felszabadulásukhoz.

Pereszvetov a szolgáló nemesség ideológusa volt, de társadalmi, filozófiai nézeteiben áttörte a nemesi osztálykorlátokat. Matvej Baskinhoz hasonlóan ő is állást foglalt a holopi intézmény és az adósszolgaság ellen, mert úgy vélte, hogy olyan országban, ahol „szolgaság" van, elkerülhetetlenül „mindenféle rosszat" követnek el. Pereszvetov óriási jelentőséget tulajdonított a „könyveknek" és a „bölcsességnek": ezek vezéreljék az uralkodót az átalakítások végrehajtásában. Elképzelése szerint az emberek tevékenységének legfontosabb ismérve az „igazság", nem pedig a „hit". Pereszvetovot, szemléletének mélységénél és széles látókörénél fogva világviszonylatban is jelentős hely illeti meg a XVI. század társadalmi és politikai gondolkodóinak sorában, az erős uralkodói hatalom olyan kiváló teoretikusai mellett, mint a francia Jean Bodin, az olasz Machiavelli, a lengyel Andrzej Frycz Modrzewski és mások.

AZ 1550. ÉVI TÖRVÉNYKÖNYV ÉS A SZÁZ CIKKELY

Az orosz jogszabályok törvénybeiktatása és az igazságszolgáltatás szabályozása terén fontos lépés volt 1550 júniusában az új törvénykönyv összeállítása. IV. Iván törvénykönyvében az államhatalom további, ha nem is egészen következetes központosítása jutott érvényre. Az igazságszolgáltatás terén megnőtt a központi kormányzati szervek és a titkári (djak-) bürokrácia súlya; tovább korlátozták a helytartók igazságszolgáltatási hatókörét, nagyobb mértékben vonták be a bíróságok tevékenységébe a poszadbeli lakosság és a „feketeszántós" parasztság módosabb köreinek képviselőit. Még keményebb büntetéseket szabtak ki az „ismert rossz emberek" ellen, bevezették a „rablással" és „gyilkossággal" kapcsolatos ügyek „kivizsgálásának" rendszerét. Az 1550-es törvénykönyv megerősítette az 1497-es törvénykönyv rendelkezéseit a parasztok György-napi költözését illetően, de felemelte az elbocsátásért járó illetékeket. Az 1550-es törvénykönyv magán viseli az Adasev-kormány politikájának kompromisszumos jellegét. A szolgáló nemességnek nem sikerült számottevő mértékben korlátoznia a bojári földbirtokot.

Az egyházi-kolostori földbirtok sorsának kérdését az 1551. évi zsinat vizsgálta meg külön. Ezt a zsinatot százcikkelyes zsinatnak vagy száz cikkelynek (Sztoglav) nevezték, mert a zsinat határozatait száz fejezetet tartalmazó törvénykönyvbe foglalták. A kormányzat arra számított, hogy

a zsinat hozzájárul az egyházi-kolostori földbirtok és a „fehér" szlobodák felszámolásához, amelyek egyházi feudális urak birtokában voltak, és jelentős adókedvezményeket élveztek. A százcikkelyes zsinat oszifljánus többsége azonban határozottan védelmébe vette a papság ingatlan tulajdonának sérthetetlenségét. Ezt az elvet védelmezte Makarij metropolita. A dolog kompromisszumos határozat elfogadásával végződött. A kolostori földbirtokot valamelyest csökkentették. Többek között visszavették azokat a földeket, amelyeket III. Vaszilij halála után a hercegek és bojárok adományoztak a kolostoroknak. A kolostoroknak megtiltották, hogy a cárnak való bejelentés nélkül földet vásároljanak, a részfejedelmek utódainak pedig azt, hogy földjeiket „lelkük üdvösségére" eladományozzák. Az egyházi feudális urak ettől fogva nem létesíthettek új „fehér" szlobodákat és házakat a városokban. Az adománylevéleket 1551 májusában felülvizsgálták, s ennek eredményeként egyes egyházi-kolostori testületektől elvettek bizonyos földterületeket, a városokban levő kolostori házak lakosait adózási és igazságszolgáltatási tekintetben egy csoportba sorolták a poszadbeliekkel, a főbb adók alól való mentességet („tarhanokat") pedig, amelyeket az egyházi földesurak egyéb földbirtokai élveztek, megszüntették. Csak később, az opricsnyina éveiben sikerült az egyházi vezetőknek kivívniuk adókiváltságaik részleges visszaállítását.

A százcikkelyes zsinaton Makarij metropolita és más oszifljánus főpapok számos olyan reformot fogadtattak el, amelyek egyes egyházi szertartások egységesítését és a papság bizonyos visszaéléseinek felszámolását célozták. A zsinat határozatot hozott arról is, hogy külön iskolákat állítanak fel a papok képzésére. Mindezeknek az intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy emeljék az egyház tekintélyét.

AZ 1550-ES ÉVEK ELEJÉNEK REFORMJAI

A hadsereg harcképességének fokozása érdekében a kormányzat 1549—1550-ben a hadműveletek időtartamára korlátozta a mesztnyicsesztvo rendszerének megfelelő közös parancsnoklást, és bevezette az egyszemélyi parancsnoklás elvét a hadseregben. Bár ezzel a mesztnyicsesztvo rendszerét nem számolták fel, Alekszej Adasev kormányának mégis sikerült fokoznia a szolgáló nemesi hadsereg harckészségét.

Megnőtt a tüzércsapatok (ágyúmesterek) jelentősége, amelyek a déli városokat védelmezték a kazanyi és krími tatárok betöréseivel szemben. Ezeket sztrelec-csapatokká szervezték át. 1550-ben az ágyúmestereket hivatalosan sztreleceknek nyilvánították, és kiemelték közülük a „válogatott" (moszkvai) sztrelecek háromezer főből álló csapatát. A jól felfegyverzett és fegyelmezett sztrelec-csapatok megszervezése első lépése volt az állandó hadsereg felállításának.

1550 októberében a kormányzat elhatározta, hogy a moszkvai és a szomszédos kerületekben 1078 szolgáló nemesnek (az ún. „válogatott ezrednek") földbirtokot adományoz, minthogy ezeknek nem volt Moszkva környékén földjük. Ez a reformtervezet a szolgáló nemesség felső rétegének gazdasági pozícióit volt hivatott megerősíteni. 1551—1552-ben a kormányzat külön kiváltságokat adományozott a szolgáló nemesség egy részének (ez lett az ún. udvari nemesség). Ezek közül választották ki a magasabb állami méltóságok jelöltjeit; külön udvari jegyzékben tartották őket nyilván.

Az államapparátus további átszervezése és a külpolitikai tervek új pénzforrások felkutatását tették szükségessé, ehhez pedig a pénzügyeket kellett megreformálni. Az 1550-es évektől az orosz állam központi területein fokozatosan a moszkvai „ekealja" (szoha)[11] lett a föld megadóztatásának fő egysége. Abból a meggondolásból vezették be, hogy a „feketeszántós" parasztság és az egyházi feudális urak földjeire több adót vessenek ki, mint a szolgáló nemesség földjeire. A XVI. század

[11] Az „ekealja" meghatározott számú csetvertyből állt (1 csetverty $^1/_2$ gyeszjatyina); a földesúr társadalmi hovatartozásától és a föld minőségétől függően 500—1200 csetverty közt ingadozott (a háromnyomásos rendszeren belül egy nyomásban, azaz a terület $^1/_3$-ában).

derekától kezdve ugrásszerűen megnőtt az adóteher. A parasztságnak és a poszadbeli lakosságnak ettől kezdve számos új, nyomasztó adót kellett fizetnie, többek közt az ágyúpénzt (a sztreleckatonaság eltartására) és a fogolypénzt (a fogságba esett katonák kiváltására).

Az 1550-es évek elején végrehajtott reformok — amennyiben a néptömegek feletti uralom megszilárdítását célozták — megfeleltek az egész feudális osztály érdekeinek. Ugyanakkor a reformok arról tanúskodtak, hogy megnőtt a szolgáló nemesség politikai szerepe.

A szolgáló nemesség előretörése aggasztotta a bojári ellenzéket, amely erélyesen szembeszegült a szolgáló nemesség további követeléseinek teljesítésével. 1553 tavaszán IV. Iván súlyosan megbetegedett, és felmerült a trónöröklés kérdése. Iván cár és legközelebbi munkatársai (Alekszej Adasev és mások) azt követelték a bojár dumától, hogy tegye le az esküt a cár kiskorú fiára. A feudális arisztokrácia Szilveszter támogatásával a cár unokafivérét, Vlagyimir Andrejevics Sztarickij herceget jelölte utódnak A bojár összeesküvés kudarccal végződött. Rettegett Iván felgyógyulása után megvonta kegyét Vlagyimir Sztarickij legbuzgóbb párthíveitől. Mindez lehetővé tette IV. Iván számára, hogy számos új reformot hajtson végre a szolgáló nemesség érdekében.

AZ 1555—1556. ÉVI REFORMOK

Az 1550-es évek derekán igen fontos intézkedés volt a központi kormányszervek átszervezése. Ezeket valamivel később, már az 1560-as évek végétől „prikazoknak" nevezték. Egy-egy prikazban az ország igazgatásának valamelyik ágát összpontosították. A kormányhivataloknak ez az új rendszere váltotta fel az udvari, illetve nagyfejedelmi földbirtok-apparátust, s ez arra vallott, hogy az államhatalom központosításában jelentős eredményeket értek el. A prikazok egész ügyintézése a titkárok kezében volt, akik rendszerint a szolgáló nemesség köréből kerültek ki. Annak ellenére, hogy a legfontosabb prikazok élén bojárok vagy okolnyicsijok álltak, a bojár arisztokrácia súlya az ország igazgatásában lényegesen csökkent. 1555-ben alakult meg a pomesztyés prikaz, amely a szolgálati földbirtok kérdéseivel foglalkozott, és a kinevezések prikaza, amely a szolgáló nemesi hadsereg kiegészítésének központi szerve volt, ugyanakkor katonai funkciókat is teljesített. 1549-ben jött létre a követek prikaza, amely a külügyeket intézte. 1554-ben alakult meg a „nagy jövedelem" kormányszéke, ide futottak be a legfontosabb állami adók. Később hozták létre a sztreleci és a rendőri prikazt (az utóbbi rendőri feladatokat látott el Moszkvában). Új területeknek Oroszországhoz csatolásával kapcsolatban jött létre néhány területi prikaz (többek között a kazanyi).

A területi közigazgatás átszervezése aláásta a feudális arisztokrácia helyi hatalmát. 1555-ben a guba-intézményeket kiterjesztették az egész országra, vagyis a legfontosabb bűnügyekben a bíráskodás hatásköre a kerületekben a helytartók és járási elöljárók kezéből a guba-sztaroszták kezébe került, akiket a helybeli szolgáló nemesség tagjai közül választottak. 1554-ben a kormányzat külön prikazzá szervezte át azt a bojár bizottságot, amely a „rablások ügyeit" intézte. A szolgáló nemesség érdekében végrehajtott guba-reform határozott csapást mért az „eleség" rendszerére. Végleges felszámolása a helyi közigazgatási reformmal függött össze, amelyet lényegében 1555—1556-ban hajtottak végre. Ezt a reformot elsősorban a „feketeszántós" északi vidéken valósították meg; a lényege az volt, hogy a helytartókat és a járási elöljárókat a helyi kormányzat szervei, a „kedvelt főemberek" és „adószedők" váltották fel, akiket a poszadbeliek és a „feketeszántós" parasztság módosabb köreiből választottak. A helyi közigazgatási hatóságok másodlagos fontosságú ügyekben jártak el és beszedték azokat az adókat, amelyeket azelőtt az „eleség" rendszerén belül a helyi közigazgatási vezetők kaptak („eleség váltság"). Ezek az adók most a cári kincstárba, később pedig külön pénzügyi prikazokba (csetvertyekbe) folytak be, és elsősorban a szolgáló nemesi hadsereg ellátását biztosították. A guba- és az egyéb helyi közigazgatási intézmények a szolgáló ne-

IV. Iván
Ismeretlen XVI. századi orosz művész alkotása

messég, valamint a poszadbeli felső réteg és a vagyonos „feketeszántós" parasztság rendi-képviseleti szervei voltak. A helyi közigazgatás reformja elősegítette a feudális széttagoltság maradványainak felszámolását.

A szolgálatra vonatkozó 1556. évi rendelet értelmében minden világi földesúrnak birtoka után teljes fegyverzetű lovaskatonákat kellett kiállítania (minden 150 gyeszjatyina után egy katonát). Ha a katonát nem állította ki vagy nem fegyverezte fel, pénzbüntetéssel sújtották. Ez növelte a szolgáló nemesi lovasság létszámát. Minthogy a szolgálat szempontjából az örökbirtokok (votcsinák) és a szolgálati birtokok (pomesztyék) tulajdonosai közt nem tettek különbséget, ez megfosztotta a feudális arisztokrácia képviselőit kiváltságaiktól: ők is végleg szolgáló nemesekké váltak, akik katonai szolgálattal tartoztak a cárnak.

Az 1556. évi rendelet kiadásával egy időben számos más intézkedést is végrehajtottak a hadsereg erejének növelése érdekében. A kormányzat szigorú ellenőrzési rendszert vezetett be. Ez biztosította, hogy a világi feudális urak pontosan ellássák a szolgálatot. A katonai gyakorlatok alkalmával gondosan felülvizsgálták a szolgáló nemesek létszámát a „tízesjegyzékek", vagyis a katonai nyilvántartási jegyzékek alapján. A mesztnyicsesztvo-rendszer további korlátozása végett 1555-ben összeállították az „uralkodói nemzetségkönyvet", amely a legelőkelőbb hercegi és nemesi családok származására vonatkozó adatokat tartalmazta. Az 1556-ban összeállított „uralkodói kinevezési lista" a bojárok és a szolgáló nemesek szolgálatára vonatkozó feljegyzéseket tartalmazta 1470-ig visszamenőleg. Az uralkodói nemzetségkönyv és az uralkodói kinevezési lista, hivatalos kézikönyvek voltak, amelyek alapján ellenőrizni lehetett a feudális arisztokráciának a mesztnyicsesztvo-rendszer alapján támasztott igényeit.

Az 1550-es évek derekán végrehajtott katonai reformok egészében véve megszilárdították a hadsereg harckészségét és hozzájárultak az orosz fegyverek sikereihez.

Az 1540—1550-es évek fordulóján az orosz kormányzat legfontosabb külpolitikai feladata a kazanyi probléma megoldása volt.

A kazanyi feudális urak állandó portyázásokkal háborgatták az orosz állam délkeleti birtokait. Különösen gyakorivá lettek ezek a bojár kormányzat idején, amikor is az orosz területeket dúlták fel, több tízezer orosz embert hurcoltak el rabszolgának. A XVI. század derekán Törökország megnövekedett katonai és politikai tekintélyével támogatta a krími és kazanyi kánok agresszív terveit. A kazanyi feudális urak állandó támadásai ellen védekezni kellett, s ez arra késztette az orosz kormányt, hogy siettesse a kazanyi kérdés megoldását.

A kazanyi kánság emellett minden lehető módon akadályozta Oroszországot abban, hogy Közép-Ázsia, Kaukázus, Elő-Ázsia és Szibéria népeihez fűződő régi gazdasági és kulturális kapcsolatait bővítse. A Volga-vidék elfoglalása azonkívül új lehetőségeket ígért a szolgáló nemesség földigényének kielégítésére.

Az orosz állam számára lényegesen megkönnyítette a kazanyi kánság elleni harcot az a körülmény, hogy a Volga középső folyása mentén lakó népeknek érdekük volt az Oroszországhoz való csatlakozás. Ezek a népek (mordvinok, udmurtok, marik, csuvasok és tatárok) a kazanyi feudális urak rettenetes igája alatt senyvedtek. A kazanyi kánság, az Arany Horda széthullása után fennmaradt töredékállam, egész katonai feudális apparátusa a leigázott lakosság tönkretételét szolgálta. Az állam maga különböző népek mesterséges konglomerátuma volt. A Volga-vidék lakosságának túlnyomó többsége falvakban élt és földműveléssel foglalkozott. A legelső földbirtokos a kán volt, aki hűbérbirtokként (szojurgal) adományozta a földet hűbéreseinek. A feudális függésben élő parasztok kizsákmányolásának fő formája a terményjáradék volt. A kán számára is sokféle adót szedtek (többek közt a haradzsot, a földadót). Különféle szolgáltatásokat hajtottak be a muzulmán papság eltartására. Különösen nehéz volt a Volga-vidék nem tatár lakosságának az élete, mert nagy jaszakot (természetbeni adót) kellett fizetnie (szőrmében, mézben stb.). A feudális urak gazdaságaikban hadifoglyokat dolgoztattak. A Volga középső folyásának vidékén kevés város volt. A legnagyobb város Kazany, a volgai úton folytatott tranzit kereskedelem központja volt. Orosz kereskedők gyakran fordultak meg Kazanyban, Moszkvában pedig külön tatár szloboda volt, ahol kazanyi kereskedők laktak.

Bár a muzulmán papság a kán iránti engedelmességet prédikálta, a Volga-vidék néptömegei egyre gyakrabban fogtak fegyvert a nemzetiségi és társadalmi elnyomás ellen. Még a kazanyi feudális urak körei is szót emeltek az orosz államhoz való csatlakozás mellett, mert számoltak azzal, hogy a Volga-vidék lakossága az orosz néppel tart. A kazanyi kánság ellen vívott háború éveiben a Volga-vidék néptömegei Moszkvát támogatták. 1546-ban a Volga jobb partján lakó csuvasok és marik önként csatlakoztak Oroszországhoz.

KAZANY ÉS ASZTRAHANY ELFOGLALÁSA

A Kazany ellen intézett döntő támadásra hosszas katonai és diplomáciai előkészületek után került sor. 1551 tavaszán azon a helyen, ahol a Szvijaga-folyó a Volgába ömlik, felépítették Szvijazsszk városerődjét, amely nagy jelentőségű katonai támaszpont volt a Kazanyért vívott harcban. Kazanyban újabb belháborúk törtek ki az egyes feudális csoportosulások között, a néptömegek és a helyi arisztokrácia egy része is egyre elégedetlenebb lett a krími uralkodók kazanyi bábjainak politikájával.

IV. Ivánnak sikerült megbontania a muzulmán uralkodók koalícióját, és a maga oldalára állítania Iszmail nogaji murzát. 1552 júniusában megindult a döntő hadjárat Kazany ellen. A mintegy

Az orosz seregek bevonulása Kazanyba
Miniatúra a „Képes világtörténet"-ből. XVI. század

IV. Iván fogadja a nogaji követeket
Miniatúra a „Képes világtörténet"-ből. XVI. század

150 000 főnyi orosz sereget maga IV. Iván vezette. Devlet-Girej krími kán, aki hadseregét török tüzérséggel szerelte fel és janicsárokkal egészítette ki, az orosz sereg megállítására törekedve átlépte az orosz határt, és Tula ellen indult. Az orosz főerőkkel való nyílt összecsapásra azonban Devlet-Girej nem szánta el magát, és hamarosan visszafordult.

1552 augusztusában megkezdődött Kazany ostroma. A korszerűen felfegyverzett orosz sereget tehetséges hadvezérek irányították. Az ostrom során jól felhasználták a tüzérséget és a műszaki tudományt. A bonyolult ostromművek építését Ivan Virodkov, kiváló orosz mérnök vezette (az ő nevéhez fűződik Szvijazsszk felépítése is). Kazany bevételét meggyorsította a városfalak egy részének a felrobbantása. 1552. október 2-án hatalmas rohammal bevették Kazanyt. Kazany elestével a kazanyi kánság is megszűnt.

1556-ban az asztrahanyi kánságot is felszámolták. Asztrahany úgyszólván ellenállás nélkül megadta magát. A Volga egész hosszában az orosz állam víziútjává vált.

1557-ben a Nogaji Nagy Horda elismerte hűbéri függését Moszkvától.

A középső Volga-vidéknek az orosz államhoz csatolása hatással volt a baskír nép sorsára is. Röviddel a kazanyi kánság felszámolása után Nyugat-Baskíria, amely addig a kazanyi kánok birtoka volt, csatlakozott Oroszországhoz. 1557-ben a nogaji baskírok is önként orosz alattvalók lettek; IV. Iván külön oklevélben biztosította földjogaik sérthetetlenségét és gazdasági kedvezményeket ígért nekik. Az Urálon túl élő baskírok később, Kucsum szibériai kán leverése után csatlakoztak Oroszországhoz.

A kazanyi probléma megoldása elősegítette az orosz politika élénkebb tevékenységét az ország déli határain. Itt a krími feudális urak állandó betöréseikkel nagy pusztításokat vittek véghez az orosz területeken. Az aktív védelem megszervezése szempontjából különösen nagy jelentősége volt annak, hogy az 1550-es években az Oka-folyó mentén Nyizsnyij-Novgorodtól Szerpuhovig és még ezen is túl a Kozelszk—Tula-vonalig gyepűvonalat építettek ki (az ún. tulai gyepűvonalat). Ez városerődök rendszeréből kialakított megerősített védelmi vonal volt; a városerődök közt fasáncokat, kivágott fákból épített erdei torlaszokat stb. emeltek. A továbbiakban

újabb gyepűvonalakat építettek ki a tulai gyepűvonaltól délre és délkeletre. Ez az erődítményrendszer megkönnyítette az állam déli határainak védelmét. A központi területeken uralkodó feudális elnyomás elől menekülő lakosság mind nagyobb számban özönlött az ország déli részére.

A KÖZÉPSŐ VOLGA-VIDÉK ÉS AZ URÁL DÉLI VIDÉKÉNEK NÉPEI

A kazanyi kánság felszámolása után a Volga-vidék és az Urál népeinek nem kellett többé attól félniük, hogy a krími kánok és Törökország leigázzák őket. Ezenkívül védve voltak a szomszédos nomád feudális urak támadásaitól is. A soknemzetiségű orosz államban a Volga-vidéknek és az Urál déli vidékének népei gazdasági és kulturális fejlődésük szempontjából kedvezőbb feltételekhez jutottak. A XVI. század második felében új városok keletkeztek a Volga mentén és az Urál vidékén. 1557-ben épült Csebokszari, Laisev, Tyetyusi, Szamara, Ufa. Ezek a városok nemcsak a cári kormányzat volga-vidéki és uráli támaszpontjai voltak, hanem e területek kereskedelmi és ipari központjai is. A Volga középső folyásának vidékén Kazany és Szvijazsszk lett a legnagyobb kereskedő és kézműves város. A mezőgazdaságban elterjedt a háromnyomásos rendszer. Fokozatosan meghonosodott a földművelés Baskíriában is, ahol korábban ismeretlen volt. A Volga mentén orosz parasztok vették művelés alá a földet, s ez is elősegítette a vidék termelőerőinek a fejlődését.

A Volga-vidék és az Urál-vidék Oroszországhoz csatolása a cárizmus nemzeti és gyarmati elnyomó politikájának érvényesítését is magával hozta. A Kazanyban alapított egyházmegye hittérítő tevékenységet fejtett ki a lakosság körében. A pravoszláv egyház nagy földterületeket kapott a Volga mentén. Birtokadományokhoz jutottak orosz földesurak is. A helybeli dolgozó lakosságnak, ha megtarthatta is földjeit, jaszakot kellett fizetnie a cári kincstárba. A Volga-vidék parasztjai és városi polgárai egyaránt harcoltak az orosz földesurak és a helybeli feudális urak ellen. Az orosz, tatár, mordvin, udmurt, mari és baskír parasztság közös harcot vívott a kizsákmányolók ellen, és ebben a harcban nőtt és erősödött az orosz nép és a Volga menti népek barátsága.

5. A LIVÓNIAI HÁBORÚ. AZ OPRICSNYINA[12]

A LIVÓNIAI HÁBORÚ ELŐZMÉNYEI

Az államszervezési reformok, amelyek megerősítették Oroszország fegyveres erőit, továbbá a kazanyi kérdés sikeres megoldása lehetővé tette, hogy az orosz állam megindítsa harcát a Baltitengerhez vezető kijáratért. Az orosz szolgáló nemesség arra törekedett, hogy a Baltikumban újabb birtokokat szerezzen, a kereskedők pedig így akartak akadálytalanul eljutni az európai piacokra.

A livóniai feudális urak, éppúgy mint a litván nagyfejedelemség és Svédország urai, Oroszországgal szemben a gazdasági blokád politikáját folytatták. Tilos volt bizonyos áruk bevitele Oroszországba, nem engedték át az európai országban szerződtetett szakembereket stb.

Az észt és a lett nép már a régi orosz állam fennállása idején kapcsolatba került az orosz néppel. Ez a kapcsolat megszakadt, amikor a német keresztesek meghódították a Baltikumot és ott megalapították a livóniai lovagrendet.

Az észtországi és lettországi dolgozó tömegek a német feudális urak elleni harcukban az orosz népet szövetségesüknek tekintették, s további gazdasági és kulturális fejlődésük feltételét abban látták, ha a Baltikumot Oroszországhoz csatolják.

[12] Az opricsnyina kifejezés az „oprics" (kívül) szóból származik és az örökségnek külön birtokká formált részét jelentette.

A XVI. század derekára a balti kérdésnek már fontos szerepe volt az európai hatalmak nemzetközi kapcsolataiban. Oroszország mellett Lengyelország és a litván nagyfejedelemség tanúsítottak megkülönböztetett érdeklődést a balti-tengeri kijárat iránt, hiszen gazdasági életükben nagy volt a nyugat-európai országokkal folytatott kereskedelemnek a jelentősége. A Baltikumért vívott harcban tevékenyen részt vett Svédország és Dánia is. A harcban Dánia többnyire IV. Iván szövetségese volt, Dánia ellenfele, Svédország pedig három éven át eredménytelen háborút vívott Oroszország ellen (1554—1557). Végül, az egymással versengő Angliának és Spanyolországnak is fontos érdekei fűződtek a kelet-európai piacokhoz. Minthogy Anglia barátságos diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn Oroszországgal, már az 1550-es évek végétől lényegesen visszaszorította a balti piacokon a flandriai posztóval kereskedő Hanza-városokat.

A livóniai háború tehát bonyolult nemzetközi viszonyok közepette indult meg: a legjelentősebb európai nagyhatalmak vagy részt vettek benne, vagy feszült figyelemmel kísérték a háború menetét.

A LIVÓNIAI HÁBORÚ KEZDETE

A livóniai háború kitörésének közvetlen indítéka az volt, hogy Livónia megszegte a „jurjevi adó" megfizetésére vonatkozó egyezményt. Gyakorlatilag Oroszország ellen irányult Livónia és Litvánia 1557-ben megkötött katonai szövetsége: Livónia ezzel megszegte az 1503-ban és a következő években az orosz állammal kötött egyezményekben vállalt kötelezettségeit. 1558 januárjában megkezdődött a livóniai háború. A hadműveletek eredményeként 1558 tavaszán és nyarán az oroszok elfoglalták Észtország egész keleti részét, Narvával és Tartuval együtt. 1559 elején az orosz seregek hadjárata azzal végződött, hogy megverték a rigai érsek fegyveres erőit és ostrom alá vették Rigát.

Az orosz fegyverek első sikerei élénk visszhangot keltettek Nyugat-Európában. 1558 augusztusában Hubert Languet francia protestáns azt írta Kálvinnak Oroszországról, hogy „ha van Európában hatalom, amelynek megadatott, hogy növekedjék, akkor ez az".

A szó szoros értelmében éppen abban a pillanatban, amikor Livónia már a teljes vereség előtt állt, Adasev kormánya fegyverszünetet kötött a livóniai feudális urakkal (1559). Adasev és a feudális arisztokráciának hozzá közel álló képviselői (többek között Kurbszkij herceg) ellenezték a balti háborút. Déli területek megszerzésére törekedtek, s ezért a Krím és Törökország elleni háború szükségességét vallották.

A livóniai feudális urak felhasználták a lélegzetvételi szünetet, és 1559-ben egyezményt kötöttek II. Zsigmond Ágosttal. Az egyezmény értelmében a lengyel király és litván nagyfejedelem védelme alá vette a lovagrendet (és hamarosan a rigai érsekséget is). Ugyanabban az évben Kurzeme (Kurland) és Saaremaa-sziget püspöke eladta birtokait Dániának.

A Baltikumban kialakult új helyzet meggyengítette az orosz állam pozícióit, mert most már nemcsak a lovagrend állt vele szemben, hanem Litvánia, Lengyelország, Dánia és hamarosan Svédország is.

Az 1559. évi fegyverszünet ellentétben állt az orosz állam érdekeivel, és ez az Adasev-kormány bukásának egyik oka volt. A kormány az oroszországi osztályharc kiéleződése idején jött létre, és arra törekedett, hogy az egész feudális uralkodó osztály egyesítése révén megerősítse a központosított államapparátust. Az 1550-es évek végére ezt a fő feladatát bevégezte. A kompromisszumok kormánya nem vihette végig a bojári ellenzékkel vívott harcot, és nem teljesíthette a szolgáló nemesség további követeléseit, mert megbénították a belső ellentétek. A külpolitikai kérdésekben támadt nézeteltérések csak siettették Adasev bukását.

Amikor 1560-ban Rettegett Iván felesége, Anasztaszija Romanovna meghalt, Adasevet és Szilvesztert azzal vádolták, hogy megmérgezték őt. Szilvesztert a messzi Szoloveckij kolostorba

zárták, s ott hamarosan meghalt. Adasev, akit Jurjevben (Derptben) tartottak őrizetben, közvetlenül kivégzése előtt meghalt. 1561—1562-ben Adasev híveit kivégezték vagy kegyvesztettek lettek.

A LIVÓNIAI LOVAGREND SZÉTZÚZÁSA

Az 1559-es fegyverszünet nem bizonyult hosszú életűnek. A hadműveletek kiújultak, és 1560 februárjában az orosz seregek elfoglalták Marienburgot (Aluksnét), augusztusban pedig szétverték a lovagrend legjobb fegyveres erőit, elfoglalták Livónia leghatalmasabb erődítményét, Viljandit (Fellint). A lovagrend nagymestere, Fürstenberg, fogságba esett, a livóniai lovagrend pedig megszűnt mint önálló katonai erő. Az orosz csapatok sikeres balti hadműveleteit megkönnyítette az észt és lett parasztok támogatása. A balti parasztok a livóniai háború céljának a német feudális urak elkergetését és az országnak az orosz állammal való egyesítését tekintették. Amikor az orosz seregek elfoglalták Kelet-Észtországot, megszüntették itt a német egyházi földesurak birtokait. A lett és észt parasztok földesuraik és a lovagrendi csapatok ellen az oroszoknál kerestek segítséget és védelmet, híreket hoztak nekik a livóniai lovagokról, ellátták őket élelemmel, leszámoltak földesuraikkal. Livóniában sok helyütt parasztfelkelések törtek ki. A legnagyobb 1560 őszén Harjumaa és Virumaa szigetén zajlott le. Az észt parasztok a tallinni szegényektől kaptak támogatást. Az észt és lett parasztok megmozdulásai 1561-ben is folytatódtak.

Az orosz állam sikerei kiélezték a balti kérdés körül vívott harcot. Az 1560-as speyeri birodalmi gyűlésen napirendre került az Oroszország elleni koalíció kérdése. Ugyanabban az évben I. Ferdinánd császár, a livóniai lovagrend hűbérura, ajánlatot tett IV. Ivánnak a livóniai háború befejezésére. IV. Iván visszautasította a javaslatot. A próbálkozás kudarca ellenére a Habsburgok a livóniai háború alatt újra meg újra megkísérelték, hogy IV. Ivánt Törökország ellen háborúra bírják, és ezzel gyengítsék az orosz seregek nyugati hadműveleteit.

Az orosz csapatok újabb győzelmei siettették Svédország és Litvánia nyílt beavatkozását a livóniai háborúba.

1561-ben Svédország elfoglalta Tallinnt (Revalt) és Észak-Észtország jelentős részét. 1561-ben a livóniai feudális urak és II. Zsigmond Ágost vilnói egyezménye megszüntette a livóniai lovagrendet. A Daugavától (Nyugati-Dvinától) északra eső területet Litvániához csatolták (ez volt a dvinántúli hercegség), a Daugavától délre fekvő területen pedig megalapították a kurlandi hercegséget, élén a lovagrend utolsó nagymesterével, Gotthard Kettlerrel, aki ettől kezdve a litván nagyfejedelem és a lengyel király hűbérese volt. Svédország, Dánia és Litvánia blokád alá vették Narvát, és csak az alkalmas pillanatot várták, hogy a Baltikumban az oroszokra törhessenek. Oroszország most már nem a széttagolt Livóniával állt szemben, hanem számos erős európai hatalommal.

A Litvánia ellen 1562-ben megkezdett hadműveletek eredményeképpen 1563 februárjában az orosz hadak elfoglalták Polockot. A Nyugati-Dvina mentén fekvő régi orosz város elfoglalása nemcsak a Riga elleni támadást tette lehetővé, hanem egyszersmind megnyitotta az utat a litván nagyfejedelemség fővárosa, Vilnó (Vilnius) felé is.

AZ OPRICSNYINA LÉTREHOZÁSA

1564 elején Oroszországot több nagy katonai balsiker érte. Az orosz csapatok két ízben is vereséget szenvedtek: az Ula-folyó mellett (Polock közelében) és Orsánál. Súlyosbította a helyzetet, hogy az orosz hadvezetőség magas beosztású tagjai hazaárulást követtek el. 1564 áprilisában a hadműveleti területről Litvániába szökött Kurbszkij herceg. Kurbszkij herceg még szökése előtt megegyezett a litván főparancsnoksággal és Zsigmond királlyal. Árulása napvilágra hozta IV. Iván politikája és a nagybojárság törekvései közti ellentéteket, amelyek már a bojári-hercegi reakció idején

alakult „választottak tanácsának" kormányzásakor is állandóan éreztették hatásukat. A mesztnyicsesztvo megszüntetésére irányuló kísérlet megtört a bojárok ellenállásán; megbukott az a javaslat, hogy a világi feudális urak szlobodáit ugyanolyan mértékben kell adóztatni, mint a poszadokat; a bojárság továbbra is arra törekedett, hogy joga legyen Litvániába távozni. Mindez világosan mutatta a súlyos nézeteltéréseket, amelyek az 1550-es évek reformjai után sem szűntek meg. 1553 viharos januári napjaiban, amikor a bojárok egy része megtagadta a beteg cár parancsát: nem volt hajlandó felesküdni fiára, Dimitrijre, és Vlagyimir Sztarickij herceget jelölte trónutódként, szembeötlően kiütköztek ezek a nézeteltérések. Az 1560-as évek elején, a livóniai háború megindulásakor tovább mélyültek az ellentétek. Az Ula mellett elszenvedett katonai kudarc oka, ha nem is nyílt árulás, de legalábbis a hadvezetés vétkes mulasztása volt. A hadieseményekkel egy időben követte el „számos helytelen és igaztalan tettét" Vlagyimir Sztarickij herceg, akit annak idején a bojárság egy része a trón örökösének jelölt.

Ilyen körülmények között IV. Iván számára sietős lett azoknak a tervbe vett intézkedéseknek a végrehajtása, amelyeknek célja a bojár arisztokrácia ellenállásának megtörése és a szolgáló nemesség fő követeléseinek (különösen a földkérdést illető követeléseknek) megvalósítása volt. Ezeknek az intézkedéseknek terve már közvetlenül az Adasev-kormány bukása után megszületett.

IV. Iván cár Moszkvában nem érezte magát biztonságban, 1564 decemberében elhagyta a fővárost, és Alekszandrova szlobodába (a mai vlagyimiri területre) ment, amelyet parancsára erődítménnyé alakítottak át. 1565 januárjában a cár két oklevelet küldött Moszkvába. Az egyik a papságnak, az udvari arisztokráciának és a szolgáló nemességnek szólt: ebben árulással, a kincstár prédálásával és a katonai szolgálat alóli kibúvással vádolta meg a hercegeket és a bojárokat. A papságot elítélte azért, mert segített a bojároknak. IV. Iván bejelentette azt az elhatározását is, hogy lemond a trónról. A Moszkva poszadbeli lakossághoz intézett oklevélben a cár kijelentette, hogy „nem haragszik rájuk, és kegyéből semmiképpen sem zárta ki őket". A poszad IV. Iván szövetségese volt a bojár ellenzékkel vívott harcban.

A moszkvai poszadbeliek nyomására Alekszandrova szlobodába küldöttséget menesztettek, hogy kérje fel IV. Ivánt: térjen vissza Moszkvába. A cár alkalmasnak találta a helyzetet, hogy felvegye a harcot az ellenzéki bojár körök ellen. IV. Iván külön rendelettel kimondotta az opricsnyina létrehozását. Az egész államot két részre osztották: a zemscsinára, vagyis állami területre, és opricsnyinára, vagyis azokra a birtokokra, amelyek az uralkodó személyes tulajdonát alkották.

Az opricsnyinába kerültek Moszkva egyes utcái és szlobodái, a tengerpart gazdag kereskedő városaival és a Fehér-tengerhez vezető fontos víziúttal, számos város és kerület az ország központjában és déli részén. A zemscsinában maradtak főképp a nyugati és északnyugati, valamint a déli és délkeleti határterületek. Az opricsnyinába kerültek tehát a nagy kereskedelmi és ipari fontosságú területek, a szolgáló nemesség földbirtokának vidékei, hiszen ezek voltak a központi hatalom támaszai, továbbá azok a területek, ahol ősi fejedelmi birtokok voltak. Az opricsnyinába sorolt földek az orosz állam egész területének mintegy felét alkották. Az opricsnyina területéről kiköltöztették a nagybirtokosokat; ezek más kerületekben kaptak valamelyes birtokkárpótlást. Az opricsnyina létrehozása megtörte a fejedelmi sarjak és a bojárok gazdasági hatalmát, s ezzel politikai jelentőségüket is aláásta. A kitelepített votcsina-birtokosok helyére az opricsnyina területére az „opricsnyina szolgáló embereit" telepítették. Ezek alkották az opricsnyikok külön testületét.

Az opricsnyikok zömét a kis- és középbirtokos szolgáló nemesség alkotta, amely IV. Iván fő támasza volt bojárellenes politikájában. A nem főnemesi származású embereken kívül azonban a hercegi-bojári nemzetségek egyes képviselői is bekerültek az opricsnyinába, ha hűségükben a cár nem kételkedett. Az opricsnyikok közé kalandorok is vegyültek, akik a bojár zendülés elleni harc ürügyén vagyont akartak szerezni, s e céljuk elérése érdekében semmilyen eszköztől sem riadtak vissza.

A zemscsinában a régi kormányzati rendszer maradt érvényben. Élén a bojár duma és a moszkvai prikazok álltak. Az opricsnyinát eredetileg az udvari hatóságok mintájára kellett volna igazgatni. Később az opricsnyinába került nagy területek igazgatására prikazokat hoztak létre, az udvari prikazt, a kinevezések prikazát, a postai prikazt stb., s ezek a zemscsina azonos nevű prikazaival párhuzamosan működtek.

Az opricsnyina sorompóba állította mindazokat az erőket, amelyek előmozdították a cári hatalom megerősödését. Ugyanakkor az országnak két részre, opricsnyinára és zemscsinára való felosztása számos káros következménnyel járt: újabb akadályokat gördített az orosz területek gazdasági és politikai egyesítése elé.

A Rettegettnek nevezett IV. Iván politikáját a szolgáló nemesség támogatására építette, s ugyanakkor szövetségesekre talált a poszad módos köreiben, hiszen ezek jelentős előnyökhöz jutottak részben a közvetlen kedvezmények révén — amikor az opricsnyinába kerültek —, részben pedig a központosított állam megerősödése révén. Az egyházat és földbirtokait nem érintette az a nagy változás, amelyet az opricsnyina létrehozása jelentett. Ezért az oszifljánus hagyományhoz ragaszkodva támogatta a cár autokratikus hatalmát. Az opricsnyina rendszerével a károsodott feudális rétegek szegültek szembe. Rettegett Iván azzal, hogy a főnemesek utódait kitelepítette az opricsnyina területéről, gyökerestül kitépte a fejedelmi földbirtok és a részfejedelemségi kiskirályság maradványait, aláásta a reakciós bojárság és a fejedelmi sarjak földbirtokosi hatalmát és politikai jelentőségét. Rettegett Ivánnak azonban a feudális arisztokrácia elleni harcot bonyolult bel- és külpolitikai helyzetben kellett megvívnia, ezért terrorisztikus eszközökhöz folyamodott; nemcsak az opricsnyina ellenségei közül végeztetett ki nagyon sokat, hanem számos olyan embert is, akinek semmi köze sem volt ehhez a harchoz. A bojári örökletes birtokok (votcsinák) felszámolásakor gyakran az udvarházbelieket és a bojári falu lakosságát is kiirtották.

Legelőször annak a bojári csoportnak párthívei ellen irányultak a megtorlások, amely részt vett az 1553-as eseményekben. Kivégezték A. Gorbatij-Sujszkij bojárt, P. Gorenszkij herceget és közeli embereiket. IV. Iván megtorló intézkedései ellen számos szolgáló nemes is tiltakozott (V. Pronszkij herceg vezetésével): az 1566. évi országgyűlés után azt követelték a cártól, hogy szüntesse be az opricsnyikok erőszakoskodásait. A cár újabb kivégzésekkel és más büntetésekkel válaszolt. A moszkvai bojárság, a főpapság és a prikaz-apparátus egy része újabb nagyszabású összeesküvést szőtt. Az összeesküvők Zsigmond Ágost lengyel királlyal kerestek kapcsolatot. Az volt a tervük, hogy az 1567. évi őszi hadjárat idején elfogják Rettegett Ivánt, és Vlagyimir Sztarickij herceget ültetik az orosz trónra, sőt arra is készek voltak, hogy az országot akár a lengyel király hatalmába adják. A kormányzat azonban felfedte az összeesküvést. Elsőnek az összeesküvés fejét, I. Fjodorov bojárt végezték ki. Filipp metropolita (aki a Kolicsevek bojár családjából származott) megpróbálta védelmébe venni az összeesküvőket, de elítélték őt is, száműzték, és később megölték. 1569-ben a cár meggyilkoltatta Vlagyimir Sztarickij herceget, és felszámolta fejedelemségét, amely az orosz állam egyik utolsó részfejedelemsége volt. Az áruló bojároknak a feudális uralkodó osztály népesebb alsó rétegében nem volt támaszuk, ezért külső segítségre építettek. Arra készültek, hogy a livóniai és a határmenti orosz városokat átadják a lengyel csapatoknak. Rettegett Iván ezért 1570-ben az opricsnyina seregével Novgorod ellen vonult. Novgorod lakosságát felelőssé tették a bojárok árulásáért.

A leszámolás során Novgorodban és a novgorodi területen több tízezer embert öltek meg. Már az áldozatok száma is mutatja, hogy nemcsak bojárokat végeztek ki, hanem a lakosság egyéb rétegeinek képviselőit is.

Miután a cár visszatért Moszkvába, befejezték a bojári árulás kivizsgálását. A kíméletlen leszámolás áldozatai között volt I. Viszkovatij nyomdász, a követek prikazának feje, és a prikazi közigazgatás néhány más képviselője is.

Az opricsnyina pusztító viharként zúdult a hercegi és bojári birtokokra, s százával semmisítette meg a régi arisztokrácia képviselőit.

Ezalatt IV. Iván új támadást készített elő a litván nagyfejedelemség seregei ellen. Az 1566-os országgyűlés elutasította a litván békeajánlatot, amelynek az volt a feltétele, hogy az orosz állam adja át a litván nagyfejedelemségnek Szmolenszket és Polockot. Az országgyűlés támogatta Rettegett Iványt, aki tervbe vette az egész Baltikum elfoglalását. Az orosz diplomácia hatalmas sikere volt IV. Iván és XIV. Erik svéd király 1567-ben kötött szerződése, amelynek értelmében Svédország kötelezte magát, hogy megszünteti Narva blokádját.

AZ OPRICSNYINA MÁSODIK SZAKASZA (1572—1584)

Az 1570-es évek elején rosszabbodott Oroszország külpolitikai helyzete. Miután 1569-ben a lublini országgyűlésen létrehozták a lengyel—litván uniót, az egyesült lengyel—litván állam állt szemben Oroszországgal. Svédországban János finnországi herceg kezébe került a hatalom; János herceg ellensége volt Oroszországnak. Megnőtt a krími tatár és török agresszió veszélye. A török szultán már 1569-ben hadjáratot indított Asztrahany ellen. A hadjáratot kudarcba fullasztották ugyan a török és a krími feudális urak közti ellentétek, de az újabb török és krími tatár betörések veszélye nem múlt el. És csakugyan, Devlet-Girej krími kán, néhány szolgáló tatár opricsnyik árulását kihasználva, 1571 májusában szétverte az ellene küldött opricsnyik sereget, Moszkva alá vonult, és útjában csaknem teljesen felégette a poszadokat. 1572-ben Devlet-Girej újabb Moszkva elleni támadását a Vorotinszkij vezette zemscsina seregek verték vissza a Lopasznya-folyó mentén, a fővárostól mintegy 50 kilométernyire.

Az így kialakult helyzetben Rettegett Iván kormányzata 1572-ben átszervezte az opricsnyinát. Az „opricsnyina" hivatalos elnevezést megszüntették. Ennek ellenére a kialakult rendszert és a módszereket megtartották. Az opricsnyinát ezentúl az uralkodó „udvarának" nevezték, külsőleg udvari hatóság formáját öltötte. Megkezdődött az opricsnyina történetének második korszaka. Bár fennállt az állam zemscsinai és udvari fele, az éles határ fokozatosan elmosódott köztük. A zemscsina élére Rettegett Iván hű embereit állította. 1575—1576-ban Szimeon Bekbulatovics viselte a „minden oroszok nagyfejedelme" címet; a tatár származású Bekbulatovics valamikor kaszimovi kán volt, de már régóta moszkvai szolgálatban állt. A tényleges hatalom Rettegett Iván kezében összpontosult, bár 1575—1576-ban csak „moszkvai fejedelemnek" címeztette magát. Az opricsnyina második szakaszában a megtorlások azokat a bojárokat érintették, akik behatoltak az opricsnyinába. Az 1570-es évek elején végezték ki Tyomkin-Rosztovszkij herceget, N. Odojevszkij herceget és másokat, akik annak idején mind előkelő opricsnyikok voltak. Az ún. visszaszolgáltatásokkal, ami azt jelentette, hogy néhány zemscsinabeli birtokosnak visszaadták régi örökletes földjeiket, amelyeket az opricsnyinában elvettek, lényegében új szakasz kezdődött a hercegi-bojári ellenzék földbirtokainak felszámolásában. A fejedelmi sarjak és a bojárok, akik visszakapták feldúlt családi birtokaikat, az opricsnyikok gondos felügyelete alatt álltak. A központosított hatalmi apparátus megerősödésével fokozódott a parasztokra és a poszadra nehezedő nyomás. Nemcsak a bojári örökletes birtokok tömege, hanem a „feketeszántós" és az udvari földek jelentős része is az opricsnyikok kezére került. Amikor a szolgáló nemesek kezükbe kerítették a birtokokat, fokozták a jobbágyok elnyomását is. Az opricsnyina prikazi szervezete a lakosságból sajtolta ki a livóniai háború folytatásához szükséges anyagi eszközöket. A parasztság válasza minderre az volt, hogy a legkülönbözőbb formákban fokozta ellenállását, a tömeges szökéstől kezdve egészen az opricsnyikok elleni nyílt fellépésig. A helyzet különösen az opricsnyina második szakaszában vált súlyossá, amikor az ország gazdasági megrázkódtatásokon ment keresztül, a központi területek elnéptelenedtek, pestis és éhínség dúlt. Ebben az időszakban a munkaerőért sokszor úgy harcoltak, hogy a parasztokat erő-

szakkal elfogták és „átvitték" őket az opricsnyikok szolgálati birtokaira. A hátralékok és az adó behajtása nem ritkán azt jelentette, hogy a parasztok javait egyenesen elrabolták. Az 1580-as években az állam a jobbágytartó rendszabályok egész sorával (összeírás, a parasztok szabad költözésének gyakorlati megszüntetése stb.) törekedett arra, hogy biztosítsa a szolgáló nemességnek a szükséges munkaerőt.

Az állam központosításának megszilárdítása a bojári ellenzékkel vívott heves harc közepette ment végbe. IV. Ivánnak nem sikerült maradéktalanul felszámolni a bojárság hatalmát. A bojár duma és a feudális arisztokrácia még tekintélyes helyet foglalt el az államapparátusban.

Az opricsnyinát vandál középkori módszerekkel valósították meg. A cár gyanakvó és kegyetlen természetének nem csekély szerepe volt abban, hogy az opricsnyikok, ha kellett, ha nem, megkínozták és halálra gyötörték a bojárok köréből származó politikai ellenfeleik mellett azokat is, akiket alaptalan vád ért, és akiknek rendszerint nem is volt politikai kapcsolatuk a bojári ellenzékkel.

IV. IVÁN LEVELEI. ANDREJ KURBSZKIJ MŰVEI

Az opricsnyina éveiben az önkényuralom ideológiájának védelmezője maga Rettegett Iván cár volt. IV. Iván a maga korában művelt embernek számított, ismerte a külföldi irodalmat és az ókori szerzők műveit. IV. Iván Kurbszkij herceghez, Grjaznoj opricsnyikhoz és másokhoz intézett leveleiben a korlátlan cári hatalom elvét hirdette, s ezt a hatalmat az isteni tekintély dicsfényével vette körül. „Jogunkban áll — írta Rettegett Iván —, hogy megjutalmazzuk szolgáinkat, és jogunk van megbüntetni őket." Rettegett Iván leleplezte az arisztokrácia önkényét, amelynek a bojári kormányzat idején tanúja volt. Számos történeti példára hivatkozva kimutatta, hogy a nagyurak uralma belháborúkba és pusztulásba dönti az államot. Az autokrácia ideológiájának megalapozására felhasználta az istentől rendelt cári hatalom oszifljánus elméletét, de határozottan elutasította a főpapságnak az állam kormányzására formált minden igényét. Iván cár azzal, hogy az autokrácia minden lépését istennek tetsző cselekedetnek nyilvánította, az uralkodó zsarnokságának és despotizmusának szélsőséges megnyilvánulásait is igazolni kívánta.

Rettegett Iván leveleiben Andrej Kurbszkij herceg műveit támadta. Kurbszkij a bojári ellenzék nézeteit védelmezte. A külföldről IV. Ivánhoz intézett „epistolái" (levelei) és „A moszkvai nagyfejedelem története" című, ugyancsak külföldön írt munkája kíméletlenül leleplezték Rettegett Iván opricsnyináját. Kurbszkij herceg az opricsnyinát a cár semmivel sem igazolható „vad vérengzésének" minősítette. Kurbszkij képtelen volt arra, hogy Rettegett Iván rendszerével valamennyire is határozott politikai platformot szegezzen szembe. Munkáiban idealizálta az 1550-es évek kompromisszumos politikáját, a cár „bölcs tanácsadóinak" (többek közt Adasevnek és Szilveszternek), vagy ahogy ő nevezi, a „kiválasztottak tanácsának" a tevékenységét. Kurbszkij világnézete Makszim Grek körében alakult ki és több ponton az „önzetlenek" felfogásával mutat rokonságot. Kurbszkij úgy mutatta be az „igen alattomos" oszifljánusokat, mint az opricsnyinabeli kegyetlenkedések fő kezdeményezőit. Kurbszkij munkáiban arra tett kísérletet, hogy igazolja a IV. Iván cárral szemben ellenzéki bojár körök politikai programját. Műveiben helyenként felbukkan a társadalmi élet különféle jelenségeinek racionalista szemlélete.

A LIVÓNIAI HÁBORÚ BEFEJEZÉSE

Az orosz kormányzat, a bojárság ellen vívott elkeseredett küzdelem ellenére, a háborúban számos diplomáciai és katonai sikert ért el. Dánia semlegességének biztosítása végett IV. Iván 1570-ben Livóniában hűbéres királyságot hozott létre, amelynek élére a dán király öccsét, Magnust állította, és unokahúgát férjhez adta Magnushoz. (A livóniai hűbéres királyság 1577-ig állt fenn,

A LIVÓNIAI HÁBORÚ 1558-83-BAN
Az orosz seregek hadjáratai (az időpont megjelölésével)
Az oroszok által elfoglalt fontosabb városok
Dorpat 1558-64-ben
Wenden 1572-77-ben
Ütközetek helye
Városok ostroma
A litván seregek hadjárata 1561-ben
Báthori István 1579-81 évi hadjáratai és a seregei által elfoglalt
Opocska
orosz városok
A svéd hadjáratok iránya és a svédek által elfoglalt
Korela
orosz városok
Az Orosz Birodalomtól
1582-ben Lengyelországhoz
került területek
1583-ban Svédországhoz
100 0 100 200 300 km
30° Greenwichtől K-re
Nyslott
Szerdobolszkij pogoszt
VALAAM
Valaami-kolostor
FINNORSZÁG
(svéd)
Korela
(Kexholm)
Ladoga-tó
Viborg
Finn-öböl
Szesztra
Oresek
Ladoga
Neva
Tosna
Mga
Naja
Volhov
Koporie
Izsora
Reval
(Tallinn)
Padis
Wesenberg (Rakvere)
Narva
Ivangorod
Jam
VORMSI
DAGÖ
(HIIUMAA)
Lode
Hapsal
(Haapsalu)
MUHU
Leal
ÖSEL
(SAAREMAA)
Weissenstein
(Paide)
Lane
Pernau
(Pärnu)
Pellin
(Viljandi)
Tarvast
Dorpat
(Tartu, Jurjev)
Karkhus
Ringen
Ermes
Gdov
Csúd-tó
Pljussza
Luga
OROSZ BIRODALOM
Orogyezs
Tyoszovo
Tyavzin
Velikij Novgorod
Ilmeny-tó
Selony
Pszkovi-tó
Neuhausen
Pecsori
Pszkov
Izborszk
Valka
Porhov
Sztaraja Russza
Polisty
Rigai-öböl
VIDZEME
Wolmar
(Valmiera)
Marienburg (Alüksne)
Osztrov
Zapolszkij Jam
Lovaty
Wenden
(Césis)
Gauja
RIGA
Marienhausen
Tirzen
Holm
KURZEME
Mitau
(Jelgava)
ZEMGALE
LATGALIA
Rositten
(Rēzekne,
Rezsica)
Ludsen
(Ludza)
Velikaja
Opocska
Ny. Dvina
(Daugava)
Lielupe
Toropec
Zavolocs
Szebezs
Velikije Luki
Nyevel
Jezeriscse
Uszvjat
Dünaburg
(Daugavpils)
Szokol
Polock
Velizs
LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG
(1569-től Lengyelországhoz)
Nemunas
Ulla
Vityebszk
Kovno
Szvir
Csasnyiki
VILNÓ
Szmolenszk
Orsa
Dnyeper
Vilija
25°
30°
55°
60°

amikor is Magnus elárulta a cárt és átpártolt Lengyelországhoz.) Ugyanakkor IV. Iván a balti-tengeri lengyel és svéd kalózkodás elleni harc során dán kalózokat fogadott orosz zsoldba.

A lengyelországi interregnum és feudális anarchia időszakában (1572—1575) Rettegett Ivánnak óriási erőfeszítéssel sikerült új, nagy sikereket elérnie a Nyugati-Dvina mentén: elfoglalta majdnem egész Livóniát, Riga és Tallinn kivételével.

1579 júliusában és augusztusában az új lengyel király, Báthori István seregei elfoglalták Polockot. Báthori szövetséget kötött a krími kánsággal és Törökországgal. 1580 őszén a lengyel csapatok bevették Velizst, Velikije Lukit, Osztrovot és ostrom alá fogták Pszkovot. Ugyanakkor a svédek is megindultak; csapataik de la Gardie vezényletével 1581-ben elfoglalták Narvát, és Karéliában folytattak hadműveleteket.

Báthori István többször megrohamozta Pszkovot, de kísérletei megtörtek az ostromlottak derekas ellenállásán. Ez arra kényszerítette Báthorit, hogy hosszadalmas ostromra rendezkedjék be. A pszkovi erődítmény helyőrsége a békés lakossággal együtt öt hónapig hősiesen védekezett. A rohamok alkalmával nemcsak a harcosok álltak csatasorba szülővárosuk védelmére, hanem a nők, a gyerekek és az öregek is: lövedékeket, földet, égetett meszet hordtak. A pszkoviak bámulatra méltó kitartással és hősiességgel verekedtek az ellenséggel. A pusztító ágyútűz és a számbelileg túlerőben levő ellenség dühödt rohamai sem tudták megadásra kényszeríteni Pszkov hős védőit.

A lengyel királyt Pszkov ostromának sikertelensége arra késztette, hogy lemondjon további terveiről: 1582-ben Zapolszkij Jamban 10 évre fegyverszünetet kötött az orosz kormányzattal. A fegyverszünet feltételei szerint megmaradt a régi államhatár. Az orosz állam ezzel elvesztette Livóniát. A következő évben, 1583-ban a Pljussza-folyó mellett fegyverszünetet kötöttek a svédekkel, akik megtartották Koporje, Jam, Ivangorod orosz városokat és a Finn-öböl egész partvidékét, kivéve egy balti-tengeri szűk kijáratot a Néva torkolatvidékén.

A negyedszázados (1558—1583) livóniai háború, amely óriási áldozatokat követelt az orosz államtól, nem oldotta meg a történelmi feladatot, Oroszország kijutását a Balti-tengerre.

A livóniai háború következményeképpen Livóniát felosztották Lengyelország és Svédország között. Lengyelország kapta Vidzemét, Latgaliát, Dél-Észtországot és a kurlandi hercegséget, Svédország pedig Észak-Észtországot Tallinnal, és a Finn-öbölnél elterülő orosz földeket; Dánia megkapta Saaremaa szigetét és a volt kurzemei püspökség egyes területeit. A lett és az észt nép tehát új hódítók uralma alá került, s továbbra sem szűnt meg politikai széttagoltsága.

A livóniai háború azonban nem volt egészen hiábavaló az orosz állam szempontjából. Az orosz seregek szétzúzták és végleg megsemmisítették a livóniai lovagrendet, az orosz, lett, észt és litván nép kegyetlen ellenségét. A hosszantartó livóniai háború idején szorosabbra fűződött az észt és a lett nép barátsága az orosz néppel.

NYUGAT-SZIBÉRIA NÉPEINEK AZ OROSZ ÁLLAMHOZ CSATOLÁSA

Az 1580-as évek első felében kezdődött meg a szibériai kánság hatalma alatt levő nyugat-szibériai népeknek a soknemzetiségű orosz államhoz csatolása.

A XV—XVI. században Nyugat-Szibériában megalakult szibériai kánság etnikailag tarka összetételű volt. A szibériai kánok uralma a tatárokon kívül a hantikra (osztjákokra) és manysikra (vogulokra) is kiterjedt.

E népek főként nomád állattenyésztéssel foglalkoztak, az északabbra fekvő vidékeken pedig prémes állatokra vadásztak és halásztak, egyes helyeken pedig erdei méhészkedést űztek. A szibériai tatárok földműveléssel is foglalkoztak.

A XVI. századra a szibériai tatárok fokozatosan áttértek a feudális termelési módra. A nemzet-

ségek szabadjai (a „fekete emberek") közül kivált az arisztokrácia, amely a földet, a halász- és vadászterületeket magántulajdonába ragadta.

A hantik és manysik ősközösségi társadalomban éltek, amely azonban már a bomlás állapotában volt.

A szibériai kánságot a széttagoltság jellemezte. A kán főhatósága alatt számos kis ulusz (birtok) tulajdonosa állt, s ezek mind megtartották önállóságukat. A kántól való függésük abban merült ki, hogy megfizették a főképpen szőrmékből álló jaszakot (adót), és részt vettek a kán hadjárataiban. Az egyes uluszok közti szilárd kapcsolatok hiánya, a káni trónért folytatott heves politikai küzdelem gyengítette a szibériai kánságot.

1574-ben IV. Iván oklevelet adott a Sztroganov gazdag orosz kereskedőcsaládnak, és ebben engedélyezte számukra, hogy várost építsenek a Tobol, az Irtis, az Ob és más folyók mentén. Ennek a lépésnek a fő célja az volt, hogy előkészítse a támadást Kucsum szibériai kán ellen, aki megszakította az 1555 óta az orosz államhoz fűződő hűbéri kötelékeket.

1582-ben indítottak először támadást Kucsum kánságának központja ellen; a hadjáratot a Sztroganovok költségén felszerelt kozák csapat hajtotta végre Jermak Tyimofejevics atamán vezetésével. A kozákok, anélkül hogy különösebb ellenállásba ütköztek volna, elfoglalták Kucsum fővárosát, Kaslikot. Ettől kezdve ők szedték a jaszakot az Irtis mentén és az Ob alsó folyásánál élő manysiktól és hantiktól. Jermak sikere nem volt tartós, de feltárta Szibéria meghódításának lehetőségét. Jermak élete egyébként tragikusan végződött; 1585 augusztusában kozákjaival együtt csapdába esett és az Irtisbe fulladt, amikor úszva próbált egy csónakot elérni. A népköltészet Jermak alakját felruházta a bátor ember tulajdonságaival, olyannak ábrázolja, akiben a merészség a sokoldalúsággal és az új, ismeretlen földek felfedezésének vágyával párosul.

Jermak hadjárata után megindult az Oroszországból Szibériába vezető főút meghódítása és biztosítása. A kormányzat erődítményeket épített a legfontosabb útszakaszokon. 1586-ban a Turafolyó mellett épült fel Tyumeny városa. Kaslik közvetlen szomszédságában, a szibériai kánság középpontjában alapították 1587-ben Tobolszk városát. Ez lett Szibéria közigazgatási központja. Azután 1594-ben megépítették Tara városát; innen indultak a hadjáratok a barabinszki tatárok ellen, akik hamarosan elismerték az orosz állam fennhatóságát. 1598-ban a tarai vajdák megsemmisítő vereséget mértek Kucsumra. Kucsum Közép-Ázsiába menekült és ott halt meg.

Amikor 1593-ban megalapították Berjozovot, már az orosz állam kötelékébe tartozott az Ob egész alsó folyása. 1594-ben Szurgut, 1598-ban Narim és 1604-ben Tomszk felépítésével megkezdődött az előnyomulás az Ob mentén felfelé. Az a tény, hogy a szibériai területek az orosz állam kötelékébe kerültek, természetszerűleg nagy jelentőségű volt az állam gazdasági és politikai fejlődése, megerősödése és terjeszkedése, az árutermelés és a pénzgazdálkodás további fejlődése szempontjából.

A prémes állatokban gazdag Szibéria vonzotta az orosz kormányzatot és a kereskedőket meg az iparosokat. A prém értéke különösen attól kezdve nőtt meg, hogy Arhangelszken keresztül a XVI. század közepén kereskedelmi kapcsolat létesült Nyugat-Európával. A szőrme, amelyhez az állam részben a helybeli lakosságtól kapott adó, jaszak formájában jutott, s amely az orosz kivitel legjövedelmezőbb cikke volt, a cári kincstár meggazdagodásának kimeríthetetlen forrása lett, de egyúttal az északi vidékek kereskedőit és iparosait is gazdaggá tette, akik új területeket hódítottak meg, hogy növeljék jövedelmeiket. A szibériai új földek felfedezőit a parasztok és poszadbeliek tömege követte, akik Oroszország központi vidékeiről telepedtek ide, menekülve az elviselhetetlen feudális elnyomás elől.

Amikor az oroszok a XVI—XVII. század fordulóján elérték az Ob-folyót, gyors ütemben tovább nyomultak kelet felé, mégpedig két fő irányban, észak felé (az Ob alsó folyásának a vidékéről kiindulva) és dél felé (az Ob középső folyásának a vidékéről kiindulva, jobb oldali mellékfolyója,

a Kety mentén). A XVII. század elejére a szolgáló nemesek és iparosok kicsiny csapatai az északi útvonalon eljutottak a tazi gubáig és a Jenyiszej alsó folyásáig. 1601-ben a Taz-folyó mentén alapított Mangazeja város fontos kereskedelmi és ipari központja lett az orosz világjáróknak, akik innen indultak Szibéria belsejébe.

Az újonnan elfoglalt területek helyi lakosságát súlyos jaszakkal terhelték meg. A lakosság helyzete még inkább rosszabbodott a gyarmati kereskedelem rabló módszerei következtében.

Ennek ellenére az orosz és a helybeli dolgozó lakosság együttes élete már ebben az időben kedvező hatást gyakorolt a nyugat-szibériai népek fejlődésére.

A helybeli gazdaság bekapcsolódott az orosz állam gazdasági életébe. Az orosz lakosság a szibériai népeket új foglalkozási ágakra és új gazdálkodási módszerekre tanította meg; az orosz telepesek meghonosították a földművelést Szibériában. Mindez, de kiváltképp a földművelés elterjedése lényeges változást hozott az ország gazdasági életében.

AZ OROSZ ÁLLAM NEMZETKÖZI HELYZETE

Az orosz állam eredményes harcot folytatott területeinek egyesítéséért. Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria népeinek jelentős részét egyesítette az orosz nép vezetése alatt. Az orosz állam tekintélyes helyet foglalt el az európai nemzetközi életben. Számos ország kormánya megteremtette és megerősítette a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat a távoli „Moszkóviával". Diplomáciai kapcsolatok létesültek Angliával, Németalfölddel, Spanyolországgal, Magyarországgal,[13] Moldvával, Grúziával, Iránnal, Törökországgal és más országokkal. Dánia, Svédország és más hatalmak szerződéseket kötöttek Oroszországgal. Az 1570-es években az interregnum idején a lengyel—litván köznemesség IV. Ivánt jelölte a lengyel trónra.

Kazany és Asztrahany elfoglalása előmozdította, hogy az orosz állam kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatba lépjen Közép-Ázsia, a Kaukázus országaival és Iránnal.

Az orosz állam iránti megnövekedett érdeklődésről tanúskodott a nyugat-európai irodalom, amely megismertette olvasóit Oroszországgal. A XVI. század második felében tartalmas leírások jelentek meg Oroszországról angol tengeri utazók és diplomaták tollából (Chancellor, Fletcher és mások). A neves francia gondolkodó, Jean Bodin már 1566-ban felhívta a figyelmet arra, hogy tanulmányozni kell a „moszkoviták" történetét, „akik győztesen hatoltak előre a Volgáig, a Donig és a Dnyeperig és nemrégiben elfoglalták Livóniát".

Különösen élénk diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn Oroszország közvetlen szomszédaival: Lengyelországgal, Litvániával, Svédországgal és a Krímmel, bár ezeket a kapcsolatokat gyakori katonai összetűzések bonyolították. Reménykedve tekintettek az orosz államra a rokon népek: az ukránok, beloruszok, délszlávok. Az orosz államban látták azt az erőt, amely képes arra, hogy megsegítse őket a külföldi elnyomók elleni harcban. A XVI. század folyamán fokozatosan kiépültek a gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok ezekkel a népekkel.

Az orosz állam a törökök által leigázott népek védelmezőjének a szerepét töltötte be. Már 1576-ban azt írta az egyik velencei diplomata, hogy Bulgária, Szerbia és Görögország népei a török iga elleni harcukban az orosz állam segítségére számítanak. Oroszország támogatta a bulgáriai tirnovói felkelést, és menedéket nyújtott a szétvert felkelés részvevőinek.

Az orosz uralkodók dinasztikus kapcsolatokat is létesítettek a görög és szerb uralkodóházakkal. Rettegett Iván rokonságban volt mind az utolsó Palaiologoszok dinasztiájával, mind a szerb uralkodókkal.

[13] Részben a Mátyás korában létrejött, már korábban említett kapcsolatokról van itt szó, részben pedig a Jagellók idején történt követjárásokról. 1526 után ezek a közvetlen kapcsolatok megszűntek. — *A kiadó.*

6. AZ OROSZ KULTÚRA A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZADBAN

Bár a XV. század végén és a XVI. században az országban megerősödtek az autokratikus és jobbágytartó tendenciák, s az egyházi, skolasztikus világnézet uralkodott, az orosz kultúra, amely a korábban szétt agolt területek kulturális örökségét egyesítette, eredményesen fejlődött és bekerült a kor haladó kultúrájának közös sodrába.

A KÖNYVNYOMTATÁS OROSZORSZÁGBAN

A XVI. század közepének egyik legnagyobb vívmánya a könyvnyomtatás volt. Ezt a kézműipari termelés általános fellendülése, a kéziratos könyvek készítésében szerzett gazdag tapasztalatok és a többi európai országgal való kulturális érintkezés készítette elő.

Az első nyomda 1553-ban létesült Moszkvában; itt hamarosan egyházi tartalmú könyveket nyomtattak. A legkorábbi nyomtatott könyvek közé tartozik a „Böjti triódion", amelyet 1553 táján adtak ki, és két evangélium, ugyancsak az 1550-es évekből. Ezek a könyvek külső formájuk és az előállítás technikája tekintetében közel állnak a korabeli szerb, moldvai és velencei kiadványokhoz, ami arról tanúskodik, hogy az orosz állam kulturális kapcsolatokat tartott fenn a délszláv országokkal és Olaszországgal, a könyvnyomtatás nagy központjával.

1563-ban Ivan Fjodorovot, az oroszországi könyvnyomdászat kiemelkedő képviselőjét megbízták az „uralkodói nyomdaház" létrehozásával. Segítőtársával, Pjotr Msztyiszlaveccel együtt 1564. március 1-én bocsátotta ki a nyomdából az „Apostolok cselekedetei"-t, a következő évben pedig a „Csaszovnyikot" (egyházi szertartáskönyvet). Az Ivan Fjodorov nyomdájában készített könyveknek gyönyörű kivitelezésük és értékes, művészi díszítéseik szereztek hírnevet.

Ivan Fjodorov 1574-ben Lvovban kiadott ábécés könyve. (Utószó)

Ivan Fjodorov tevékenysége előmozdította a közművelődés fejlődését, ezért a bojárság és a papság reakciós körei ellenségesen fogadták. Hajszát indítottak az első orosz nyomdász ellen és arra kényszerítették, hogy elhagyja Oroszországot. Munkáját először Belorussziában, Zabludov városában, azután pedig Ukrajnában folytatta. Élete utolsó éveit Lvov városában töltötte. Itt halt meg 1584-ben.

Ivan Fjodorov húsz évig dolgozott a könyvnyomdászat terén. Tevékenységét nem korlátozta az egyházi szertartásokhoz szükséges könyvek kiadására. Elsősorban a szolgáló nemesség és a városi lakosság művelődési igényeit akarta kielégíteni, ezért arra

törekedett, hogy az iskolai oktatáshoz szükséges könyveket kiadja. Az ábécés könyvet 1574-ben adta ki Lvovban. Ez a könyv az ábécéből, valamint olvasásra és megtanulásra szánt szövegekből állt. Utána a tanulónak a „Csaszovnyikot" és a zsoltárokat kellett olvasnia, s ezek megtanulása után tért át az „Apostolok cselekedetei"-nek és az evangéliumoknak az olvasására.

Ivan Fjodorovnak az orosz állam határain túl, Belorussziában és Ukrajnában kifejtett tevékenysége elősegítette az orosz és az ukrán meg a belorusz nép kulturális kapcsolatainak erősödését. Ivan Fjodorov, a nagy „moszkovita nyomdász" volt az ukrán könyvnyomtatás megalapítója.

A könyvnyomtatás Ivan Fjodorov Moszkvából való távozása után sem szűnt meg, jóllehet a reakciós erők mindent elkövettek ennek érdekében. A XVI. század második felében az orosz nyomdászok mintegy 20 könyvet adtak ki, például az „Apostolok cselekedetei"-t 1597-ben 1050 példányban, ami az akkori időkhöz képest szokatlanul nagy szám volt. Az orosz állam központjában kiadott könyveket szerte az országban olvasták.

A KÖZMŰVELŐDÉS ÉS AZ ISKOLA

A gazdasági és politikai változások és a könyvnyomtatás megindulása nyomán az írni-olvasni tudás és a művelődés tovább terjedt, mégpedig nemcsak a feudális urak és a papság körében, hanem a poszadbeliek közt is. Erről tanúskodik az, hogy a kézművesek a lábbelikre feljegyezték a megrendelők nevét, hogy a fából készült padlásszékekbe évszámokat faragtak, hogy a hordókra és más gazdasági eszközökre ráírták a tulajdonos nevét. Azt, hogy a városokban, különösen a módosabbak körében, viszonylag nagy volt az írni-olvasni tudók száma, bizonyítja a XVI. századi irodalom ismert emléke, a „Domosztroj" („Házirend"), amely többek között előírja, hogy a gazdaságban írásos számadást kell vezetni.

Az oktatás általában a kolostorokban folyt, ahol a gyerekeket „olvasásra, írásra, éneklésre és számolásra" tanították. Ezenkívül a feudális urak és a vagyonos városi felsőbb rétegek körében szokás volt külön tanítók, „iskolamesterek" házi alkalmazása.

A XVI. században kiadtak egy számtankönyvet is: „Könyv, amelyet görögül aritmetikának, németül algorizmusnak neveznek, oroszul pedig a számvetés bölcsességének." Ez és több más XVI. századi tankönyv tartalmazza az összeadást, kivonást, szorzást, osztást és a törtekkel való alapműveleteket; a példákat általában a kereskedelem területéről vették.

Az orosz állam nemzetközi helyzetének megszilárdulása, az európai és a keleti államokkal fenntartott diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődése egyre inkább szükségessé tette az idegen nyelvek tanulmányozását.

A XVI. század második felében néhányan, akik diplomáciai pályára készültek, Konstantinápolyban tanulták a „görög nyelvtant és nyelvet"; egy embert „tudományszerzésre" Németországba küldtek, és ott „jól megtanulta az alemann (vagyis német) nyelvet és írást"; a XVI—XVII. század fordulóján egy csoport fiatalember Londonban, Lübeckben és Franciaországban tanult idegen nyelveket.

Mindezek ellenére az országban még igen szűk volt a magasabb műveltségű emberek köre. Az ínségtől megnyomorított néptömegeknek nem volt pénzük és lehetőségük arra, hogy magasabb műveltséghez jussanak és bővítsék ismereteiket.

Művelt, „nagy ésszel megáldott embernek" ismerték a XVI. század első felének nagy politikusát, Fjodor Karpovot; leveleiből látszik, hogy eredetiben olvasta Arisztotelészt és Ovidiust. Vasszian Patrikejev, Ivan Pereszvetov, Rettegett Iván, Andrej Kurbszkij művei szintén szerzőik széles látóköréről tanúskodnak. Hogy a művelt emberek milyen élénken érdeklődtek a tudomány és a szépirodalom iránt, jól mutatják a hatalmas orosz, valamint görög, latin és más nyelvű könyvgyűjtemények, amelyeket sok világi feudális nagyúr vagy kolostor könyvtárában őriztek.

Ebben az időben megfigyelhető volt az a törekvés, hogy a földmérés és építészet, a matematika, földrajz, kémia, orvostudomány és más ismereti ágak területén felhalmozott tapasztalati anyagot meghatározott rendszerbe foglalják. A tudományos ismeretek fejlődése lehetővé tette, hogy a gondolkodás fokozatosan kiszabaduljon a misztikus fogalmak rabságából. Ez azonban igen lassú folyamat volt; az uralkodó egyházi skolasztikus világszemléletet az autokratikus hatalom is támogatta.

A matematikai ismeretek fejlődését elsősorban gyakorlati szükségletek mozdították elő. Az „ekealják" (adófizetési egységek) meghatározásához szolgált a „Könyv az ekealja feljegyzéséhez" című munka, amely arról tanúskodik, hogy már eléggé bonyolult matematikai műveleteket is ismertek. Ehhez a könyvhöz egy cikket mellékeltek: „A földmérésről, azaz hogyan kell mérni a földet". Ez volt az első geodéziai kézikönyv Oroszországban. A cikk gyakorlati kézikönyv volt, ezért konkrét példákon mutatta be, hogyan kell a különböző formájú telekrészeket alapidomokra (háromszög, négyszög, négyzet, trapéz) visszavezetni és területüket kiszámítani.

A matematikai ismeretek fejlődését szükségessé tette az építészet és a hadművészet is, különösen a tüzérség fejlődése. A tüzérségnek ugyanis a XVI. században már messzi objektumok távolságát kellett meghatároznia.

Az új húsvéti táblák (olyan speciális táblázatok ezek, amelyek évenként megmutatják a húsvét és a többi egyházi ünnep idejét) elkészítése ugyancsak alapos matematikai és csillagászati ismereteket követelt meg. Ezt a munkát Zoszima moszkvai metropolita udvarában végezték el; itt 20 évre előre állították össze a húsvéti táblákat. Majdnem ugyanabban az időben Novgorodban Gennagyij érsek közreműködésével 70 évre számították ki a húsvéti táblákat. 1538-ban Agafon novgorodi pap új húsvéti táblát állított össze „Csodatévő kör" címen, amelyben 7980-ig (i. sz. 2472-ig) számította ki a Húsvétot.

Kopernikusz heliocentrikus rendszerét, a XVI. századi európai tudományos gondolkodásnak ezt a hatalmas vívmányát ismertető munkák csak a XVII. század derekán jelentek meg Oroszországban. Ennek ellenére a XVI. századi orosz irodalomban, amely még nem ismerte Kopernikusz tanítását, számos eredeti és idegenből fordított munka jelent meg, amelyek az egyes természeti jelenségek magyarázatában túlhaladták a misztikus teológiai világképet. Így például a „Kozmográfiá"-ban (a világ leírásában) helyesen sorolták fel a Földet környező bolygók sorrendjét, híven írták le az állatkört (zodiákust) és a bolygók ezen belül való forgásának a szakaszait, helyesen állapították meg, hogy a Hold kisebb térfogatú, mint a bolygók stb.

A XVI. században lényegesen kibővültek az oroszok földrajzi ismeretei. Már a XV. század végén ismertté vált a Fehér-tengerről a nyugat-európai országokba vezető tengeri út. 1496-ban ezen az úton hajózott Dániába Grigorij Isztoma orosz követ. A XVI. században általánossá vált a Jeges-tenger európai vizein való hajózás. Ugyanebben az időben kísérletek történtek arra, hogy a Hideg-tengeren (a Jeges-tengeren) eljussanak a Pecsorától keletre elterülő vizekre. Az Északi-Jeges-tenger felkutatása iránti érdeklődés észrevehetően megnőtt, amikor az 1550-es években a Fehér-tengeren keresztül megteremtették a rendszeres összeköttetést Angliával. Ebben az időszakban felmerült néhány expedíció terve, amelyeknek az Indiába és Kínába vezető északi-tengeri átjárót kellett volna megkeresniük.

A földrajzi látókör kitágulása, továbbá az orosz állam jelentősen megnőtt területével kapcsolatos közigazgatási szükségletek nyomán készültek el az első orosz térképek.

Az 1550-es évek reformjai idején kezdtek hozzá az egész ország térképének elkészítéséhez. A XVI—XVII. század fordulóján készült „Az egész moszkvai állam rajzolata" nem maradt fenn, de tartalmáról és jellegéről képet alkothatunk a „Könyv a nagy rajzolathoz" című magyarázat alapján. A „Nagy rajzolat" jelentős számú térképészeti részforrás alapján készült és hatalmas

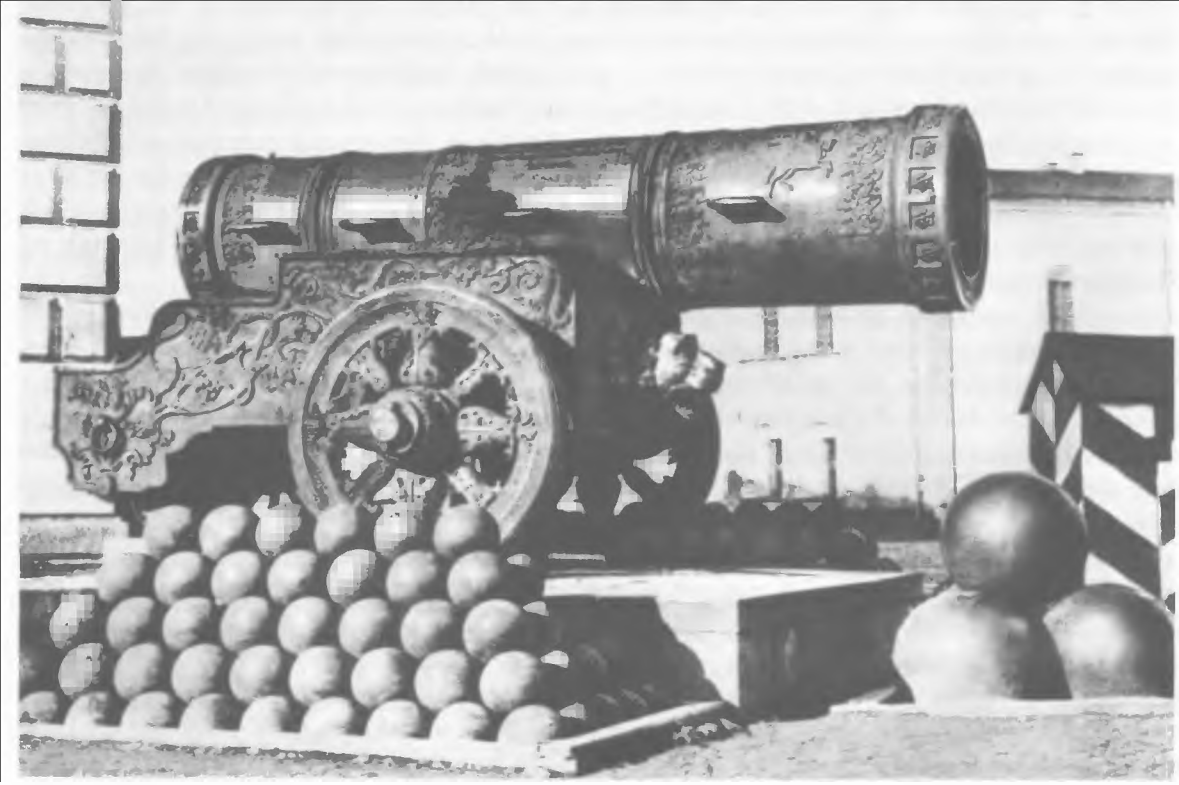

A „cár-ágyú" a moszkvai Kremlben
Andrej Csohov ágyúöntő mester munkája. 1586

területet dolgozott fel, északon a Jeges-tengertől délen a Fekete-tengerig, nyugaton a Finn-öböltől (Katlan-tótól) keleten az Ob-folyóig. A „Nagy rajzolat" az orosz állammal szomszédos országokat is feltüntette, például a Dnyeper bal partján Ukrajna egy részét, a Krímet, Észak-Kaukázus egy részét, a „nomád kozák hordát", a Nagy Nogajok legelőit, Irán és a „török föld" egyes területeit. A XVI. század végéről származó „Kivonat a novgorodi számadáskönyvekből" megjelölte a novgorodi terület legfontosabb kereskedelmi útvonalait, valamint Novgorodot az orosz állam egyéb vidékeivel összekötő utakat. A XVI. század második felében állították össze „Velikije Luki és a pszkovi előrosok rajzolata Polock litván várossal", „A szmolenszki föld rajzolata és a szmolenszki járások határai", „Az ukrajnai városok rajzolata és jegyzéke" című munkákat.

Ugyanakkor gazdaságföldrajzi művek is megjelentek. A speciális „Kereskedő könyv" tudnivalókat tartalmazott a külföldi árukról, a különböző országok pénzrendszeréről, valamint adatokat a mértékekről, az árakról stb.

A gyakorlati tevékenységgel szoros kapcsolatban állt a kémiai ismeretek fejlődése. A XV. század végén Oroszországban elsajátították a puskapor készítését, s hamarosan nagy műhelyt (puskapor-üzemet) állítottak fel termelésére. A sópárlás terén szerzett gyakorlati ismeretekről a XVI. század második felében külön útmutatót állítottak össze, ami a sóoldatok vegyi tulajdonságainak ismeretéről tanúskodik.

A XVI. században kezdték a termőtalajt a rozstermés alapján osztályozni. Számos agrotechnikai eljárás alkalmazásáról tanúskodik a „Domosztroj".

A biológiai és orvosi ismeretek fejlődéséről az igen elterjedt „füvészkönyvek" és „gyógyítókönyvek" adnak képet. A füvészkönyvek részletesen leírták a növényeket, majd gyógyító tulajdonságaikat; a gyógyítókönyvek mindenekelőtt a gyógyszerek általános tulajdonságait ismertették, azután felhasználásuk módjait. A XVI. században oroszra fordítottak néhány lengyel orvosi könyvet.

A műszaki tudományos ismeretek fejlődése a műszaki mechanizmusok számának növekedésében és alkalmazási körük bővülésében mutatkozott meg. Különösen magas színvonalat ért el az építkezés technikája. Erre mutat az, hogy 50—60 méter magas fa- és kőépületeket emeltek, vagy az, hogy a Kazany elleni háború idején 1551-ben egy hónap leforgása alatt építették fel Szvijazsszk városát.

A XVI. században az óraművesség külön szakma volt. Jelentős mértékben tökéletesítették a vízi hajtóerőt: nemcsak a malmokban alkalmazták, hanem a kovácsmesterségben is, nehézkalapácsok mozgatására. Ugyanebben az időben terjedt el a lóerővel hajtott lábítós rokka és a horizontális szövőszék. A tűzfegyverek alkalmazásának terjedésével tökéletesebbé vált az ágyúk és puskák készítése. Moszkvában, Tulában és Novgorodban már a XV. század végétől kezdve nagy üzemek foglalkoztak ágyúkészítéssel (ágyúházak). A XVI. század második felében kiváló ágyú- és harangöntő mester volt Andrej Csohov. Ő készítette a híres „cár-ágyút" (1586), amelyet ma is őriznek a Kremlben. Hosszúsága öt méter, súlya 2400 pud,[14] kalibere (az ágyúcső belső átmérője) 89 centiméter. A XVI. században már olyan ágyúkat is előállítottak, amelyeket nem elölről, hanem hátulról töltöttek meg golyóval, ez lehetővé tette a gyors tüzelést és a lövedék messzire való kilövését.

A látókör gyors szélesedése, a különböző területeken felhalmozódó ismeretek gyarapodása létrehozta a „szótárakat". Ezek kisebb fajta enciklopédiák voltak, amelyek különféle adatokat tartalmaztak betűrendben.

AZ IRODALOM

A hivatalos irodalmi és történelmi munkák stílusa ebben a korszakban emelkedett és ünnepélyes volt. Az orosz irodalmi nyelvbe azonban az élő, beszélt nyelvnek egyre több eleme hatolt be. Különösen az orosz állam központjában, Moszkvában használatos akták és okiratok anyaga alapján jött létre az ügyiratok nyelve, amely közel állt a népnyelvhez. Ez a nyelv még olyan irodalmi alkotásokba is behatolt, mint a „Domosztroj" vagy Ivan Pereszvetov kérvényei, s olvasmányosabbá tette ezeket.

Az irodalmat ebben a korszakban új műfajok gazdagították. Az osztályellentétek éleződése és az autokratikus monarchia kialakulási folyamatával kapcsolatos politikai harc következtében a XVI. századi irodalomban a publicisztikai művek, a kormányzás kérdéseit tárgyaló levelek, röpiratok, kérvények stb. voltak túlsúlyban.

Az egységes orosz állam létrehozása és megerősödése megnövelte a nemzeti öntudatot, élénk érdeklődést keltett a történelmi múlt iránt és felébresztette a törekvést, hogy az orosz állam történetét az egyetemes történelem áramlatában vizsgálják.

A XV. század végétől kezdve Moszkvában számos új évkönyv keletkezett, amelyek az orosz területek egészének eseményeit foglalták magukban; íróik arra törekedtek, hogy bebizonyítsák: a moszkvai nagyfejedelmek hatalma közvetlenül a kijevi orosz fejedelmektől eredt, s így a moszkvai uralkodóknak joguk van ahhoz, hogy az egész északkeleti és délnyugati Oroszország területét birtokolják. A XVI. század derekán tovább fejlődött az orosz évkönyvírás, sokkötetes összefoglalások készültek, amelyek a korábbi évkönyvek, kormányzati ügyiratok és oroszra fordított bizánci-szláv világkrónikák alapján tárgyalták az orosz történelmet.

[14] 1 pud = 16,38 kg, tehát az ágyú súlya kb. 39 tonna. — *A kiadó.*

A kor történelmi ismereteinek sajátos enciklopédiája volt a „Képes Világkrónika". Ez a mintegy 20 000 oldalas mű részletesen tárgyalta az emberiség történetét a „világ teremtésétől" a XVI. század derekáig. A krónikát több mint 16 000 kitűnő miniatúra díszítette. Egyes vékony, áttetsző vízfestékkel készült illusztrációi a képzőművészet kiváló alkotásai.

Az 1560-as évek elején állították össze a „Fokozatok könyvét". Ez az orosz autokrácia történetét nem évek szerint, hanem fokozatonként (vagyis a nagyfejedelmek uralkodása szerint) haladva világította meg; az utolsó (a 17. fokozat) Rettegett Iván autokrata uralma volt, amelyet a könyv mértéktelenül magasztalt.

1564—1566 között egy ismeretlen orosz szerző megírta „A kazanyi cárság történetét". Különösen részletesen írja le a kánság fennállásának utolsó korszakát. Kazany elfoglalását az orosz seregek nagy győzelmének tartotta. A kiváló megfigyelőképességű és írói készségű szerző nagy művészi megjelenítő erővel mutatja be a kazanyi feudális urak életét, a helybeli lakosság szokásait és erkölcseit, a kazanyi orosz foglyok helyzetét stb.

Már a XV. század közepén megjelentek a kronográfnak nevezett sajátos történeti munkák, amelyek az egyetemes történelem ismertetését tűzték ki feladatul. A XVI. század elejétől kezdve a kronográfok készítői nagyobb feladatra vállalkoztak: az orosz államnak az egyetemes történelemben betöltött szerepét igyekeztek meghatározni. Az 1512-ből fennmaradt kronográf a „világ teremtésével" kezdi az egyetemes történelem kifejtését. Azután az asszír és perzsa birodalom történetét, Nagy Sándor uralkodását stb. ismerteti. Külön fejezet foglalkozik a „keresztény cárok uralkodásának kezdetével", s ettől kezdve egyre sűrűbben találkozunk benne az orosz történelem eseményeivel. Az 1512-es kronográf befejezésképpen azt beszéli el, hogyan foglalták el a törökök Cargradot (Konstantinápolyt).

A későbbi kronográfokban még inkább észrevehető az a törekvés, hogy megmutassák Oroszország fontos szerepét a világtörténelemben.

Az egyházkormányzat központosítása és a szentek egységes orosz kultuszának megteremtése szükségessé tette, hogy egybegyűjtsék az egyházi irodalom valamennyi emlékét. Ezt a hatalmas feladatot írók, művészek és másolók tömege végezte el, akik Makarij metropolita vezetése alatt több mint 20 évig dolgoztak és 1564-re elkészítették a „Csetyi-Minyeji"-t (olvasmányok minden hónapra). Ez a 12 terjedelmes kötetből (27 000 oldalból) álló mű az Oroszországban „olvasandó" egész egyházi irodalmat magában foglalta és tendenciózusan átdolgozta: az orosz földet mint az igazi kereszténység egyetlen központját dicsőíti.

A szépirodalom sokrétűbb és tartalmilag gazdagabb lett. Fejlődésére kedvező hatással volt az, hogy Oroszország egyre kiterjedtebb politikai és kulturális kapcsolatokat teremtett más országokkal. Így például a Moldvával és Havasalfölddel kibontakozó kapcsolatok eredménye volt az „Elbeszélés Drakula mutyani (munténiai) vajdáról". Az elbeszélés főhőse azt a célt tűzte maga elé, hogy irtsa a gonoszt és helyreállítsa az igazságot. A Grúziával kialakult baráti kapcsolatok terméke a Dinara grúziai királynőről szóló elbeszélés, amelynek alapja a Tamara királynőről szóló legenda volt.

A feudális elnyomás fokozódása az osztályharc éleződése nyomán egyre nagyobb helyet kapott az irodalomban a néptömegek helyzetének bemutatása és különösen a parasztkérdés. Az uralkodó osztály egyes képviselői rendkívül veszélyesnek tartották a feudális urak korlátlan önkényét a parasztsággal szemben, és a vidéki közigazgatás vezetőinek visszaéléseit. Ennek az aggodalomnak adott hangot műveiben a XVI. század derekán Jermolaj-Jerazm, korának egyik legnagyobb publicistája. Az egykori pap, majd később szerzetes, szót emelt a túlságosan nagy feudális szolgáltatások, főként a pénzszolgáltatások és a különféle visszaélések ellen. Jermolaj-Jerazm szükségesnek tartotta a jobbágyság rendszerének a fenntartását. De azt hirdette, hogy a társadalom életének alapja a parasztok munkája, s ezért felszólította az urakat: javítsanak az „egyszerű

emberek" helyzetén, helyettesítsék a különféle szolgáltatásokat egységes terményszolgáltatással, amely a termés egyötödére rúgna.

Sajátos irodalmi alkotás a „Domosztroj", amely a gazdag kereskedőcsaládok belső életét ábrázolja és a vallási, társadalmi és családi élet viselkedési szabályait foglalja össze. A „Domosztroj" a XV. század végén keletkezett, a gazdag novgorodi bojárság és a kereskedők köreiben. A XVI. század derekán Szilveszter protopópa átdolgozta; középpontjába a férj és atya korlátlan családi uralmának eszméjét állította. A „Domosztroj" a legapróbb részletekig leírta azt a — szerző szerint kívánatos — vallási, erkölcsi légkört és életmódot, amelynek a családfő irányította családban uralkodnia kell.

A korszak vidéki irodalma hazafias motívumokkal gazdagodik, s túllép a helyi elkülönültség szűk keretein. Ennek példájául szolgálhat a nevezetes „Elbeszélés Báthori Istvánnak Pszkov városa elleni támadásáról". Ezt a művet egy hazafias érzületű pszkovi lakos írta, Pszkov 1581—1582-es hősies védelmének még eleven hatása alatt. A szerző büszkén szól az oroszok forró hazaszeretetéről, a külföldi hódítók elleni harcban tanúsított hősiességükről és bátorságukról. Az ellenséghez pártolt áruló bojárok, élükön Kurbszkijjal, „istentagadók és Krisztus ellenségei".

A NÉPKÖLTÉSZET

A korszak népköltészetében tovább fejlődtek a bilina-eposzok (hősi énekek), amelyekben egyre erőteljesebb hangot kapott az alsóbb néptömegeknek a fejedelmekkel és bojárokkal szembeni elégedetlensége. Megnyilvánult ez abban is, hogy például Vlagyimir fejedelem alakját megfosztották korábbi dicsfényétől. Vlagyimir most egyes bilinákban úgy jelent meg, mint az uralkodó osztályra jellemző gonoszság megtestesítője. A „Vavilról és a komédiásokról" szóló nevezetes bilinában a szociális rossz Kutya cár személyében ölt tipikus alakot; az ellene vívott harcból a nép győztesen kerül ki.

A gonoszság, az erőszak, a társadalmi igazságtalanság birodalmával a bilinák egy másfajta életet állítanak szembe, amelynek hősei Ilja Muromec, a „parasztfiú", és Mikula Szeljanyinovics, a szántóvető.

Az orosz földek egyesítését, az orosz nemzeti állam megalakulását kísérő viharos eseményekből a népi eposz új fajtája sarjadt ki: a történeti ének, amelyben az elbeszélés szervesen kapcsolódik a konkrét történeti alakokhoz és eseményekhez.

A XVI. században keletkezett az első nagy történeti énekciklus, amely a XVI. század derekának és második felének legfontosabb eseményeit dolgozza fel.

Forró hazafiasság hatja át az egyik nagy történeti eseményről, a Kazany elfoglalásáról szóló éneket. Rettegett Ivánt mint a hadjárat vezetőjét dicsőíti, de az ének főhősei a nép fiai, a „nagyszerű mesterek", tüzérek és ágyúmesterek, „okos emberek", „bölcs emberek", akiknek állhatatossága és hősiessége tette lehetővé a győzelmet.

Nemcsak a történeti énekek, hanem a népmesék is kapzsi, gyáva, önző embereknek ábrázolták a bojárokat. Félreérthetetlenül kifejezi a nép bojárgyűlöletét a „Leszámolás a bojárokkal" című mese, amely elbeszéli, hogy a cár, akit az áruló bojárok elkergettek trónjáról, hamarosan visszatért Moszkvába, és „úgy agyoncsapta a bojárokat, mintha legyek lettek volna".

Bár a népköltészeti alkotásokban helyenként fellelhető a „jó cár" illúziója, a nép határozottan elítélte énekeiben a zsarnok uralkodó kegyetlenségét. Így például „A Rettegett és fia" című énekben a nép nem fogad el mentséget arra, hogy IV. Iván cár megölte fiát és 1570-ben leszámolt a novgorodiakkal.

Kosztrjukról, a rabló bojárról szóló énekben szereplő paraszt nyíltan fenyegeti elnyomóit, hogy leszámol velük. Az ének a nép erejébe vetett hitet sugározza.

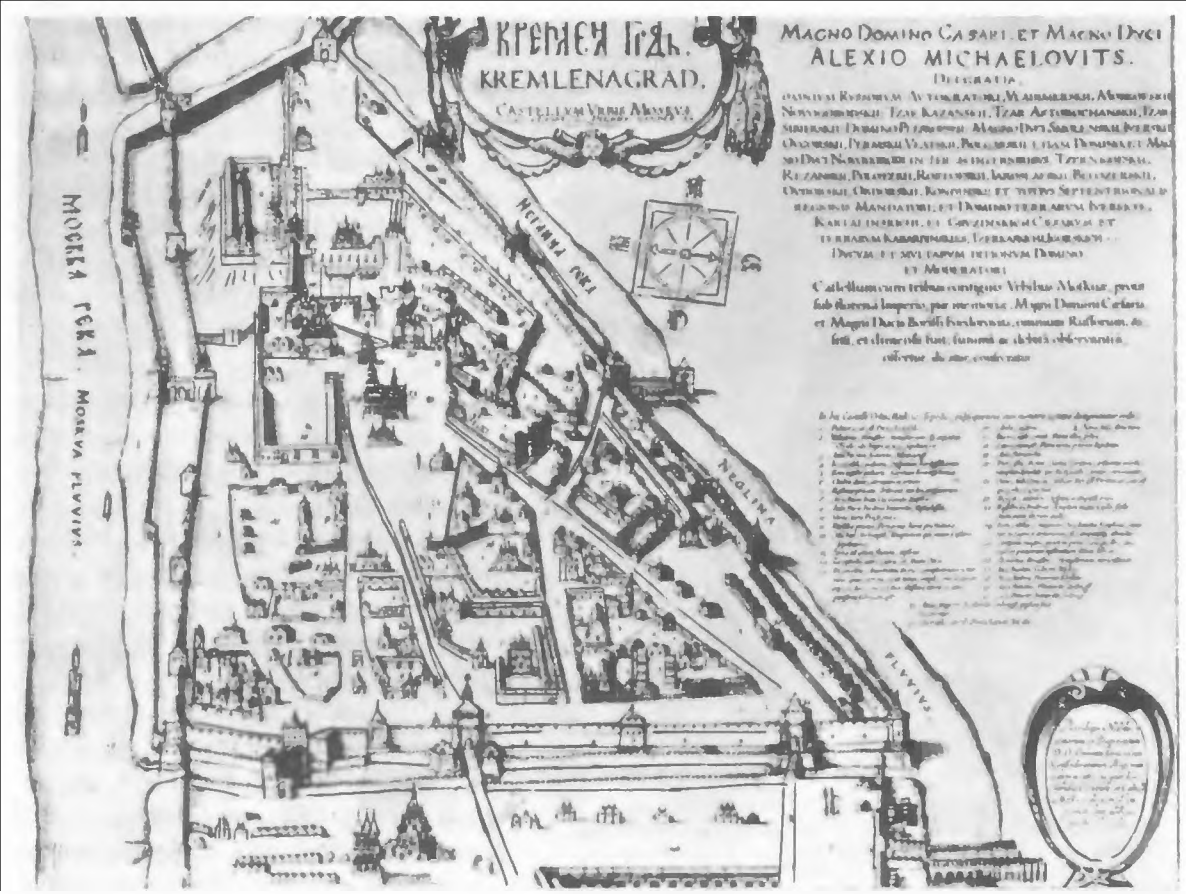

A moszkvai Kreml alaprajza a XVII. század elején
1663-ban készült metszet

Az igazi népi művészet hordozói voltak az énekmondók, komédiások, domra-játékosok[15]. A népi szatirikus alkotások fejlődése összeütközésbe került a hivatalos világi és egyházi ideológiával. Az egyházi és világi hatóságok üldözték a népi szatírát terjesztő komédiásokat, és igyekeztek megakadályozni a népköltészet alakjainak és formáinak a hivatalos irodalomba való behatolását. A társadalmi elnyomás elleni tiltakozás jegyében sok közmondás született.

AZ ÉPÍTÉSZET

A XV. század végén és a XVI. században különösen jelentősek voltak az orosz építészet vívmányai. Az építészet szervesen magába olvasztotta a népi hagyományokat, és ezek alapján klasszikus érettségű, mesteri stílust fejlesztett ki.

A korszak csekély számú faépítészeti emlékei tökéletes formáikkal és az építészetben feszülő nagy erő érzékeltetésével tűnnek ki. Ilyen például az 1493-ban épített Szent György-templom Jukszovicsi faluban (a mai leningrádi területen).

Az orosz faépítészet legnagyobb vívmánya a sátortetős stílus volt. Az ilyen típusú épületek felfelé szökő, gúlában végződő építményt alkottak; a gúla lejtős oldallapú sátorra hasonlított.

[15] *Domra* — orosz népi húros hangszer, pengetéssel szólaltatták meg. — *A kiadó.*

Fatemplom az arhangelszki terület Una nevű falujában
1501

A sátortetős stílus gyönyörű építménye volt az Una faluban (arhangelszki terület) 1501-ben épített fatemplom (1892-ben leégett).

A világi faépítészet példája a Sztroganov kereskedőcsalád 1565-ben épült és 233 éven át fennállt palotája. Kétemeletes faépület volt, 14 öl magas, festőien aszimmetrikus lépcsőtornáccal és sátor formájú tornyokkal.

A sokoldalú, pompázatos orosz faépítészet gazdag tapasztalatokat halmozott fel és olyan formákat és eljárásokat dolgozott ki, amelyek a kőépítészet alapjául szolgáltak.

Az egységes orosz állam kialakulásával gyökeresen megváltozott az ország egyesítésében vezető szerepet játszó főváros, Moszkva helyzete. A nagyfejedelmi székhelyet, a Kremlt, a XV—XVI. század fordulóján nagyszerű várkastéllyá és elsőrendű erődítménnyé alakították át. Mintegy az orosz állam politikai erejének szimbóluma lett a Kreml nagyszerű építészeti komplexusa, amely elkápráztat sokféleségének dinamikus egységével, és mind a mai napig az orosz nép büszkesége.

Rövid időn belül felépültek a Kreml főszékesegyházai, az Uszpenszkij- (Mária halála, 1475—1479), a Blagovescsenszkij- (Angyali üdvözlet, 1484—1489) és az Arhangelszkij- (Szent Mihály arkangyal, 1505—1508) székesegyház.

Csaknem ugyanakkor épültek meg a Kreml falai. 1495-re a Kreml falai és tornyai lényegében már készen álltak. Az alapjaiknál 4—5 méter vastag és 8—17 méter magas falak már körülérték a Kremlt, és 2270 méter kerületű szabálytalan alakú háromszöget alkottak. A Kremlnek összesen 21 tornya volt: 3 saroktorony és 6—6 torony az oldalfalakon. Egyes tornyokon kapubejárat volt. A főbejárat a (Vörös térre nyíló) Frol-kapu volt, amelyet később Szpasz- (Üdvözítő) kapunak neveztek. Ezzel azonban nem végződött be a munka. Kisebb megszakításokkal 1516-ig folyt, amikor is a Kreml északkeleti fala mentén (a Vörös tér oldalán) árkot ástak, és második védőfalat emeltek. Az árkot a Nyeglinka-folyó vizével töltötték meg.

A Kreml vastag falai, amelyek lőréseikkel, hatalmas tornyaikkal uralkodtak a környék felett, és a Kremlt minden oldalról körülvevő víz a moszkvai nagyfejedelmek székhelyét olyan erődítménnyé tették, amely a védelmi technika legmagasabb rendű követelményeinek is megfelelt.

A nagyfejedelmi hatalom tekintélyének növekedése új palota építését tette szükségessé. Az építészek több dísztermet terveztek, amelyek közül a szögletes terem volt a legfőbb, ezt szánták az ünnepélyes fogadások számára. Ezt a napjainkig fennmaradt nevezetes építészeti remekművet

1487—1491 közt építette Marco Ruffo és Pietro Antonio Solari, a moszkvai hagyományok figyelembevételével. Ez a 485 négyzetméter alapterületű, majdnem négyzetes alaprajzú terem, amelyet középen boltívbe hajló vaskos négyszögletes alapú oszlop tart, a korabeli Oroszország legnagyobb és legkáprázatosabb terme volt. A XVI. század végén falait freskókkal díszítették.

Az egész XVI. század folyamán fennállt az a veszély, hogy a krími tatárok betörnek az orosz államba és Moszkváig hatolnak előre. Ezzel kapcsolatban a kormányzat intézkedéseket tett a rohamosan növekvő moszkvai poszad területének megerősítésére. 1534-ben Moszkva kereskedelmi negyedét fasövénnyel megerősített földsánccal vették körül. Minden valószínűség szerint a fasövény kita (támasz) nevéről kapta a fal a Kitaj gorod nevet. 1535—1538 folyamán a Kitaj gorod fából készült fala helyére hatalmas téglafalat építettek, amelynek alapját nagy fehér mészkő lapokból rakták fel. A fal építésének munkálatait Pjotr Frjazin mérnök vezette. Moszkvában és más városokban az építkezés olyan méreteket öltött, hogy irányítására 1583-ban létrehozták a kőműves prikazt. A prikaz vezette első nagyobb munka a kőből készült harmadik erődítményvonal, a Belij gorod felépítése volt. Ez a mintegy nyolc versztnyi kerületű nagyszabású építmény a neves orosz építész, Fjodor Kony irányításával igen rövid idő alatt, 1586—1593 közt készült el.

1591-ben kezdték meg és a következő évben már be is fejezték a negyedik védelmi vonal, a mintegy 15 verszt hosszú földsánc felépítését.

Ezeknek a Moszkva központját, a Kremlt körülvevő építményeknek a létrehozása megszabta az orosz állam fővárosának sugárutas beépítését. Ma is ez a moszkvai városrendezés alapja.

A XVI. század második negyedében az orosz faépítészet mintájára építettek kőből káprázatos szépségű sátortemplomokat.

1532-ben III. Vaszilij fia, a későbbi IV. Iván cár születése tiszteletére Kolomenszkoje faluban egy ismeretlen orosz építész felépítette a Voznyeszenyije (Krisztus mennybemenetele) templomot. A templom csodálatos eredetisége és szépsége lenyűgözte az évkönyvírót. Egyéb nevezetességei

A Nagy Iván-harangtorony és a Lajtorjás Szent János-templom a moszkvai Kremlben
1600

A Krisztus mennybemenetele templom a Moszkva melletti Kolomenszkoje faluban
1532

A moszkvai Vaszilij Blazsennij-székesegyház
Barma és Posztnyik építészek alkotása. 1553—1560

mellett azt is megjegyezte, hogy a faépületek mintájára „magasba törően" épült. Az épület voltaképpen hármas tagolású. A tulajdonképpeni templom négyszögű alaprajzú. Ezen nyugszik a középső nyolcszögletes tagozat, amelyet azután 20 méter magas sátortető borít. A templomot egy félholdon nyugvó egyenlő szárú kereszt teszi még magasabbá. A templom építőinek művészi arányérzékét dicséri az, hogy a 60 méter magas hatalmas kőépítmény rendkívül karcsúnak és könnyednek tűnik. A magasba törő templom festői látványt nyújt a Moszkva-folyó meredek, szakadékos partján.

1553—1554-ben épült meg Gyakovo faluban (nem messze Kolomenszkojétól) Keresztelő Szent János temploma, amely kiemelkedik kompozíciójának és díszítményeinek eredetiségével. Az orosz építészet felülmúlhatatlan remekműve a Moszkvában 1554—1560-ban épített Pokrovszkij- (Mária oltalma) székesegyház az árok mellett. Ezt a székesegyházat, amely később a Vaszilij Blazsennij nevet kapta, Kazany meghódításának emlékére építette két zseniális orosz építész, Posztnyik és Barma.

A Pokrovszkij-székesegyház alaprajza az orosz faépítészetre jellemző keresztforma. Középpontjában a fő sátortemplom áll, a kereszt szárain négy templom, átlóiban még négy, de kisebb méretű. A templom legjellegzetesebb vonása az építészeti formák változatossága és mozgalmassága. Az épület egyes részei nem ismétlik egymást. Ha különböző oldalakról nézzük a templomot, külseje állandóan változik, s az a körülmény, hogy a főtemplom nem pontosan középütt helyezkedik el, azt a benyomást kelti, mintha az egész festői együttes a Kreml felé törekedne.

A Vaszilij Blazsennij-templom megalkotásával a kiváló orosz építészek olyan művészeti elvek megsejtéséről tettek tanúbizonyságot, amelyek csak a XVII. században bontakoztak ki.

Ugyanennek a korszaknak kiemelkedő építészeti emléke az 1557—1561 közt épített öt sátortetős Sztarickij- (Apáca) székesegyház. Bár kevésbé dekoratív, mint a korszak építészetének egyéb emlékei, kitűnik vonalainak határozottságával, mondhatni szigorúságával, de ez mégis sajátos szépséget kölcsönöz az épületnek.

OROSZ KÖVETSÉG REGENSBURGBAN 1576-BAN
XVI. századi színes metszet

A XVI. század végén, az autokrácia megerősödése nyomán az orosz építészetben megfigyelhető a nehézkes, túlságosan monumentális székesegyházak építésére való törekvés. Ennek egyik példája a Trojice-Szergijev-kolostor Uszpenszkij-székesegyháza, amely 1585-ben épült. De a doni kolostor 1593-ban felépített templomát már arányos és harmonikus formái teszik nevezetessé. Ugyanilyen nagyszerű alkotás volt a Borisz Godunov idején épített Lajtorjás Szent János-templom és harangtorony (később Nagy Iván harangtornya néven vált ismertté). Több mint 80 méter magas monumentális épülete kompozíció szempontjából tökéletessé tette a moszkvai Kreml csodálatos együttesét.

A FESTÉSZET

Az orosz nemzeti kultúra fellendülését a XV. század második felében és a XVI. század elején élt nagy orosz festő, Dioniszij alkotásai jelzik. Dioniszij már tevékenysége korai szakaszában, az 1460—1480-as években számos ragyogó freskót festett a borovói Pafnutyij- és a Joszif Volokolamszkij-kolostorban meg a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban. Művészetének csúcspontját a Szűzanya születése templom és a beloozerói Ferapont-kolostor mai napig jó állapotban fennmaradt falfestményei képviselik, amelyeket Dioniszij 1500—1502-ben festett a fiaival együtt. Mindenekelőtt megkapó a freskók harmonikusan kiegyensúlyozott kompozíciója, méltóságteljesen nyugodt jellege. A hajlékony, karcsú alakok könnyedeknek és átszellemülteknek látszanak, a világos, vidám türkizkék, lilás stb. színek lágy skálája pedig kifejezően tolmácsolja a művész örömteli életérzését. Az alakok és környezetük konkrét ábrázolása már jelzi a világi elemet, amely a XVI—XVII. század folyamán teljesedett ki.

Dioniszij fia, Feodoszij, atyja keze alatt jó iskolát járt ki: a XVI. század elején már az orosz festők élvonalában foglalt helyet. Az ő irányításával festették tele a Kreml Blagovescsenszkij-székesegyházának falait. A festmények azt mutatták be, hogy a moszkvai fejedelmek hatalma közvetlenül a kijevi fejedelmektől, ezek révén pedig Konsztantin bizánci császártól származik. A templom legnagyobb (és legjobb állapotban fennmaradt) kompozíciói merészek és kifejezőek. Ezeket maga Feodoszij festette. Számos freskó fűződik öccse, Vlagyimir nevéhez.

A XVI. század derekán született meg az orosz monumentális festészet számos nevezetes alkotása. Ezek közé tartoznak például az Alekszandrova szloboda Pokrovszkij templomának freskói, Vlagyimir, Borisz és Gleb fejedelmek ünnepélyes, arányos alakjai. A korszak monumentális festészetének legnagyszerűbb alkotásai a Kremlpalota aranytermének freskói, amelyek 1547—1552 közt készültek az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről" fő témái alapján; szimbólumokkal fejezik ki a cári hatalom és a keresztény egyház nagyságát.

A Ferapont-kolostor falfreskó részlete
Dioniszij műve. 1500

IV. Iván niellóval díszített aranytála

Kazany elfoglalásával kapcsolatos „A harcos egyház" nagyszabású ikonja az 1550-es évekből. Ez az ikon, amelynek festészeti modora közel áll a történeti csataképekhez, a győztes orosz harcosoknak a lángok martalékává lett városból való diadalmas visszatérését ábrázolja. A művésznek az volt a szándéka, hogy az ikonnal Rettegett Ivánnak és az ő személyében az egész igazhitű autokráciának állítson emléket a hitetlenek felett aratott diadala alkalmából. Az egyébként egyházi tartalmú ikon alakjainak ábrázolásában a világi motívumok is megszólalnak.

A világi elem egyre nagyobb helyet követelt magának az egyházi festészetben. A XVI. század derekán készült híres „négyrészes" ikon például a „szentek" mellett cárokat, fejedelmeket, egyszerű papokat ábrázolt, sőt az egyszerű nép képviselőit is, vagyis olyan embereket, „akik élnek". A festészetbe behatoló realista elemek ellentétben álltak a régi, megszokott szabályokkal, és tiltakozást váltottak ki a régi rend híveiből. Például Viszkovatij titkárt többek közt az háborította fel, hogy az aranyterem falfestményein az Üdvözítő mellé „egy nőt festettek, aki ruhaujját leeresztve, mintha táncolna". A kérdést az 1554-es zsinat vitatta meg és Viszkovatij véleményével szemben megengedhetőnek tartotta, hogy a festmények nemcsak a szent könyvekben foglalt, hanem „az életből vett", azaz történeti témákat is feldolgozzanak, vagy akár példabeszédeket, ha ezeket művészi formában lehet megfesteni. A zsinat engedményei azonban nem mentek túl az egyház és az „istentől elrendelt" autokrácia számára elfogadható határokon.

A miniatűr festészet volt a képzőművészetnek az a területe, amely jobban megfelelt a demokratikus orosz társadalmi rétegek szükségleteinek. A XVI. századtól kezdve itt vallásos témák mellett történeti és a mindennapi életből vett témák is tért hódítottak. Ilyenek például Szergij Radonyezsszkij életének miniatúrái, amelyek építkezéseket, parasztok szántó-vető munkáját, iskolai oktatást ábrázoltak. Ilyenek a „Képes Világkrónika" miniatúrái is.

IV. Iván cizellált mintával és drágakövekkel díszített arany merítőedénye

A XVI. század utolsó negyedében Moszkvában új orosz festészeti irányzat alakult ki, amelyet később Sztroganov-iskolának neveztek, mert a Sztroganovok pártfogolták. Az iskolához tartozó mesterek képeit a monumentális festészet alkotásaitól az aprólékos miniatúra-technika, a legkisebb részletek gondos kidolgozása különböztette meg. A Sztroganov-iskola művészei

a feudális felső réteg ízlésének és igényeinek megfelelően a külsőleges szépségre, az alakok választékos ábrázolására, az aranyos körvonalakba foglalt figurák aprólékos kidolgozására törekedtek. Ugyanakkor, különösen az iskola legnagyobb képviselőinek, Prokopij Csirinnek, Isztoma Szavinnak és Nyikifor Szavinnak epikus jellegű alkotásait a magával ragadó kifejező erő és elbeszélő stílus jellemzi. A mindennapi életből vett motívumok gondos kidolgozása a realizmus elemeinek felbukkanásáról tanúskodik; ezek az elemek azután a XVII. század során fejlődtek tovább.

A DÍSZÍTŐ- ÉS IPARMŰVÉSZET

Magas fejlettségi fokot ért el az iparművészet. Az orosz ötvösművészek a legkülönfélébb technikai módszerek alkalmazásával nagy tökélyre tettek szert a filigrán- és a rekeszzománctechnikában stb. A XVI. századi ötvösség mintapéldányai a Rettegett Iván és Borisz Godunov részére készített munkák. Ezek közé tartozik egy smaragdokkal és rubinokkal díszített, niellotechnikával, finom díszítményekkel ékesített aranykehely.

Magas szintre emelték az orosz mesterek a fa- és csontfaragás művészetét. A domborműves fafaragás mintaképe a Kreml Uszpenszkij-székesegyházában levő cári trón. Oldalán a domborművek epizódokat ábrázolnak abból a legendából, amely elbeszéli, hogyan adta át Konsztantin bizánci császár a cári hatalom jelvényeit Vlagyimir Monomahnak. A csontfaragás különösen a nagy északi városokban virágzott. Itt külön műhelyek tömegesen készítettek művészi fogantyúkat és ornamentikával díszített lemezeket hosszabb és rövidebb botokhoz, fésűkhöz és más hasonló tárgyakhoz.

Az iparművészet kiváló alkotásai voltak az orosz hímzőnők munkái. Tökéletes technika és művészi ízlés jellemzi azt a selyemmel hímzett fátylat, amelyet Jelena Sztyefanovna fejedelemné rendelésére készítettek fia, Dimitrij Ivanovics 1498-ban történt koronázása emlékére. A fátyolra ráhímezték III. Ivánnak és a nagyfejedelmi család más tagjainak az arcképét. A XVI. század derekán nagy hírnévre tettek szert Anasztaszija Romanovna cárné, a Sztarickij hercegek és mások művészi hímzőműhelyei. A XVI. században a hímzésművészet mesterei különösen kedvelték az ún. festői stílust, amely a különböző sötét és világos színárnyalatok ízléses párosításával színpompás sziluettet hozott létre.

XX. FEJEZET

A XVII. SZÁZAD ELEJI OROSZORSZÁGI PARASZTHÁBORÚ; A LENGYEL ÉS SVÉD INTERVENCIÓ SZÉTZÚZÁSA

1. AZ OROSZ ÁLLAM A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az 1570—1580-as években az ország gazdaságán időleges hanyatlás lett úrrá; sok vidéken megfogyatkozott a lakosság, csökkent a megművelt földek területe, tönkrement a kereskedelem, pénzügyi nehézségek léptek fel stb. A gazdasági pusztulásnak részben külső, részben belső okai voltak. Most éreztették hatásukat a hosszan tartó és költséges háborúk (a kazanyi hadjárat, a livóniai háború), a pusztító ellenséges betörések, különösen a krími tatárok dúlásai az orosz állam déli és központi területein. Káros hatású volt az opricsnyina is, a földbirtokok terén bekövetkezett zűrzavar és az opricsnyikok visszaélései miatt. A gazdasági válság következtében az ország sok vidéke elpusztásodott.

Az 1590-es évek elején ismét fejlődésnek indult a gazdasági élet, bővült a megművelt földterület, újra művelni kezdték a pusztává lett földeket, s a lakosság lélekszáma növekedett.

A PARASZTHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI

A gazdasági élet helyreállítása a régi technika alapján és változatlan társadalmi viszonyok közepette ment végbe, s ezért azt jelentette, hogy a parasztság rovására megerősödött a feudális urak gazdasága. A földesurak újabb támadást intéztek a parasztok ellen, növelték saját földbirtokaikat, fokozták a parasztok kizsákmányolását és jobbágyi függését.

A feudális földbirtok gyarapodása odavezetett, hogy a „feketeszántós" parasztság megfogyatkozott, sőt sok vidéken, elsősorban a központi területeken szinte teljesen eltűnt.

Az opricsnyina, amely megerősítette a jobbágytartó feudális urak osztályuralmának alapjait, újabb lépést jelentett a parasztság feudális kizsákmányolásának fokozása terén. Egyszersmind azonban az opricsnyina révén gomba módra elszaporodtak a szolgálati birtokok, s fokozott erővel indult meg a harc a parasztokért. A paraszti költözési jog egyre inkább arra korlátozódott, hogy a földesurak a parasztokat az egyik nagybirtokról a másikra telepítették át. Ez a paraszti gazdaságok tönkremenésére vezetett, és szökésre késztette a parasztokat.

A parasztok tömeges szökéseire a feudális földesurak és az ő akaratukat érvényesítő államhatalom a XVI. század utolsó két évtizedében számos olyan intézkedéssel felelt, amelyek fokozták a parasztok személyi függését a földesúrtól, és elősegítették akadálytalan kizsákmányolásukat. 1581-ben bevezették a „tilos évek" intézményét: amíg a tilalmat fel nem oldották, a parasztoknak tilos volt az egyik földesúrtól a másikhoz költözni. A „tilos évek" bevezetése, bár átmeneti időre szólt, gyakorlatilag a paraszti költözési jog felszámolását és a törvénykönyvekben a György-napra

megállapított rendelkezések hatálytalanítását jelentette. Az 1580—1590-es években összeírták a földeket az egész országban. Az ennek alapján készült telekkönyvi feljegyzések voltak azok az alapvető okmányok, amelyek igazolták a földesurak jogát az ebben az időpontban birtokaikon élő jobbágyokra.

Az említett intézkedések megvalósításához IV. Iván életének utolsó éveiben és fiának, Fjodornak az uralkodása idején (1584—1598) kezdtek hozzá. Ekkoriban Borisz Godunov, a régenstanács tagja volt az állam teljhatalmú kormányzója.

Parasztok
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből 1656

Fjodor halála után Borisz Godunov (1598—1604) lett a cár. Borisz Godunov, akit IV. Iván egyes párthívei támogattak, az ő politikáját folytatta, és igyekezett kielégíteni a szolgáló nemesség fő követeléseit.

Borisz Godunov kormányzatának fontos törvénye volt az 1597. évi rendelet a szökött parasztok felkutatásáról: ez nagy szerepet játszott a földhözkötés folyamatának kibontakozásában. A rendelet értelmében azokat a parasztokat, akik 1592 után szöktek el, feltétlenül vissza kell szolgáltatni korábbi földesuruknak; azok a parasztok viszont, akik 1592 előtt szöktek el, megmaradtak új uruknál.

Ugyancsak 1597-ben adtak ki törvényt az adósleveles szolgákról: a törvény azokat az embereket, akik szolgálat vállalása fejében kapott kölcsön révén ideiglenes függő viszonyba kerültek, és kötelezték magukat, hogy a kamatokat az úr gazdaságában dolgozzák le, megfosztotta attól a joguktól, hogy az adósság megfizetésével felszabaduljanak a függés alól. A törvény az úr haláláig meghagyta őket ebben a függő viszonyban, és „adósleveles holopoknak" nevezte őket. Ugyanakkor a törvény adósleveles holopokká nyilvánította az ún. önkénteseket is, akik „szolgálatra kötelező oklevél" nélkül éltek a földesúrnál, és kötelezővé tette, hogy azokkal, akik több mint féléve szolgáltak, szolgálatra kötelező adósleveleket irassanak. Ugyanez a törvény elrendelte, hogy valamennyi adósleveles holopot speciális adósleveles könyvekbe kell bejegyezni, s ezek a telekkönyvi feljegyzésekhez hasonlóan véglegessé tették az illető függő helyzetét.

A parasztokra és a holopokra vonatkozó rendeletek a robot és egyéb paraszti szolgáltatások növelésével izzó társadalmi légkört teremtettek, és harcra késztették a parasztságot a növekvő feudális elnyomás ellen.

A feudális kizsákmányolás növekedésével együtt a városi lakosság alsóbb rétegeinek a helyzete is egyszerre rosszabbodott. A kézműipar és a kereskedelem fejlődése a XVI. század végén fokozta a vagyoni egyenlőtlenséget a poszadbeliek körében, élezte az osztályharcot a városokban. Ez az osztályharc két irányban folyt. Egyrészt a poszadbeliek arra törekedtek, hogy kitörjenek a feudális elnyomás igájából, másrészt a poszadok alsó rétegei harcoltak a városi felső rétegek ellen.

1594—1595 folyamán paraszti megmozdulások zajlottak le a Joszif Volokolamszkij-kolostor birtokán. A parasztok megtagadták a robot teljesítését, nem fizettek pénzszolgáltatást, és nem engedelmeskedtek a kolostori hatóságoknak. A mozgalom olyan erős volt, hogy a kolostor az államhatalom képviselőihez fordult segítségért. Heves, elkeseredett harcot vívtak a parasztok a XVI. század végén az orosz állam más vidékein is. Amikor Beloozero vidékén a kolostorok a „fekete" paraszti földekhez nyúltak, a parasztok szívós ellenállást tanúsítottak. Harcuk a legkülönbözőbb formákban nyilvánult meg, az erdők kivágásától és a rétek erőszakos lekaszálásától a kolostori birtokigazgatás képviselőinek meggyilkolásáig. Ugyanez volt tapasztalható az ország északi részén is, az Antonyij Szijszkij-kolostor birtokán. A parasztok megtagadták a kolostornak járó szolgáltatásokat, nem fizették meg a pénzszolgáltatást, nyíltan szembeszálltak elnyomóikkal. A harc szívós és hosszan tartó volt.

Mindezek az elszórt megmozdulások már előre jelezték a parasztháború közeledő viharát.

AZ 1601—1603. ÉVI ÉHÍNSÉG

Az osztályharc fokozódásában közrejátszott az 1601—1603-as évek rossz termése és az éhínség. A gabona ára hirtelen felszökött, s ezt azon nyomban felhasználták a kereskedők, a nagy egyházi és világi földesurak, akik óriási gabonatartalékokat halmoztak fel abban a reményben, hogy az árak még tovább emelkednek. Mialatt a lakosság nagy tömegei éhen haltak, az uralkodó osztályok féktelen spekulációt folytattak. Egész falvak lakossága kerekedett fel munkát meg élelmet keresni. Rengeteg paraszt kóborolt az országutakon, vagy Moszkva felé vette útját, jóllehet a főváros lakossága szintén éhezett.

A kortársak elbeszélése szerint Moszkvában naponta 90—300 ember halt éhen. Borisz Godunov félt a nép haragjától, s ezért elrendelte, hogy a kincstárból és gabonatárából osszanak szét pénzt és gabonát a nép között. A kiosztott pénz és gabona azonban nem elégítette ki a lakosság szükségleteit. Tetejében ezek jelentős részét a prikazi hivatalnokok kaparintották meg. A tönkrement és éhező parasztok, kézművesek, a legkülönbözőbb rétegekhez tartozó szabadok kénytelenek voltak adósszolgaságot vállalni. Mindennek következtében a lakosság szabad elemei közül egyre többen kerültek a feudális kizsákmányolás közvetlen hatósugarába. Az éhínség éveiben a városi és falusi lakosság tömegesen vált holoppá.

Az egyre gyakoribb szökések megnehezítették számos kis- és középbirtokos helyzetét. Ezért Borisz 1601. és 1602. évi rendeletei részlegesen és átmenetileg visszaállították a földesuraknak azt a jogát, hogy parasztokat „kikérjenek". A kormányzat szavakban mintegy visszaállította a parasztok szabad költözését, amelyet a „tilos évekre" vonatkozó rendeletek megszüntettek. Valójában a rendelet csak azt engedte meg a kis- és középbirtokos földesuraknak, hogy egy vagy két parasztot „cseréljenek". A paraszti szabad költözés helyett a földesurak költöztették el a parasztokat, méghozzá igen korlátozott mértékben; ez az intézkedés például a moszkvai kerületre nem vonatkozott. Sem a moszkvai éhezőknek nyújtott „pénzsegély", sem az 1601—1602. évi rendeletek nem enyhítették az éhező parasztság helyzetét. Ezeknek a rendeleteknek nem volt számottevő jelentőségük a kisbirtokos szolgáló nemesek gazdaságának megerősítése szempontjából sem. Az 1603. évi rendelet értelmében azok a holopok, akiket uraik az éhínség éveiben sorsukra hagytak, a holopbírósági prikaznál szabadságot és elbocsátó oklevelet kaphattak, de ez a rendelet sem könnyített az éhező emberek helyzetén. Akik elbocsátó oklevelet kaptak, más földesúrhoz álltak szolgálatba, vagy a könnyebb élet reményében az ország határterületeire menekültek.

Az éhínség volt a közvetlen kiváltó oka a Hlopko vezette felkelésnek, amely az állam központi területeire terjedt ki. A felkelő parasztok és holopok leszámoltak uraikkal. Borisz Godunov büntetőosztagai vereséget szenvedtek. A felkelés Moszkvához közeledett, itt pedig a városi alsó rétegek kezdtek mozgolódni. A helyzet fenyegetővé vált az uralkodó osztály számára, s ez nagy riadalmat keltett a kormányzati körökben. 1603 őszén a kormányzat elhatározta, hogy döntő ütközetbe bocsátkozik a felkelőkkel és vajdákat[1] küldött ellenük „nagy hadi néppel". A csata Moszkva közelében zajlott le. Hlopko és társai hősiesen harcoltak, de az egyenlőtlen küzdelemben vereséget szenvedtek. A felkelés részvevőinek megmaradt csoportja Szeverszkaja Ukrajnába menekült, ahol hamarosan kitört a Bolotnyikov-féle felkelés.

Így tehát, ha Borisz Godunov kormányzatának sikerült is elfojtania a felkelést, valójában ez csak azt jelentette, hogy az osztályharc góca az orosz állam középpontjából a déli végekre helyeződött át, ahol kisbirtokos szolgáló nemesek és főképp szökött parasztokból kikerült kozákok laktak.

A VÁROSI OSZTÁLYHARC

A XVI. század utolsó negyedében a városokban is számos felkelés zajlott le. 1584-ben, közvetlenül Rettegett Iván halála után, Moszkvában lángolt fel a felkelés, amelyben a moszkvai poszad alsó rétegei és a sztrelecek vettek részt. Még nagyobb jelentőségű volt a moszkvai poszadbeliek mozgalma 1587-ben, amikor a kormányzat embereit a Kremlben ostrom alá fogták. 1586-ban Szol Vicsegodszkaja népe fogott fegyvert a Sztroganovok ellen. Az egyik Sztroganovot, Szemjont meg is ölték. Ugyanebben az évben Livniben is harcra keltek a poszadbeliek elnyomóik ellen. 1592-ben az uglicsi poszadban tört ki nagy felkelés. A közvetlen indítékot azok a híresztelések szolgáltatták, hogy IV. Iván fiát, Dimitrij cárevicset Borisz Godunov bérgyilkosai ölték meg. A felkelés fő erejét a poszad „fekete" emberei és a hajós „kozákok" (segédmunkások), valamint a környékbeli „feketeszántós" emberek alkották, akik éppen akkor Uglicsban tartózkodtak. A mozgalom a cári közigazgatás és a poszad felső rétege ellen irányult. A felkelők feldúlták a „titkárok házát", végeztek az uralkodói titkárokkal és több vagyonos poszadbelivel.

A városi szegénynép és a gazdag poszadbeliek meg a földesurak érdekellentéte világosan megmutatkozott az éhínség éveiben, amikor a poszadbeli szegények „kirabolták a gazdagok házait".

2. A LENGYEL INTERVENCIÓ KEZDETE

A LENGYEL ÉS LITVÁN FEUDÁLIS URAK HÓDÍTÓ TERVEI

Lengyelország nemesi kormányzata nagy figyelemmel kísérte az orosz állam belső helyzetét, abban a reményben, hogy újra elfoglalja Szmolenszket és Csernyigov-Szeverszkij földjét, sőt az orosz népet is uralma alá hajtja. A pápaság is csak a kedvező alkalomra várt, hogy Oroszországban meghonosítsa a katolicizmust.

A lengyel uralkodó körök nem voltak megelégedve a livóniai háború eredményeivel. Lengyelország uralkodó osztályának nagy és igen befolyásos része a Zapolszkij Jamban megkötött fegyverszünet feltételeinek felülvizsgálására törekedett.

[1] Vajdáknak nevezték a vidéki közigazgatás, ill. a városok élén álló, a központi kormányzat által kinevezett vezetőket, akik elsősorban katonai funkciókat láttak el, hadvezérek voltak. — *A kiadó.*

Báthori István nyomban a fegyverszünet létrejötte után megkezdete az Oroszország meghódítására irányuló kalandor tervek kidolgozását. IV. Iván 1584-ben bekövetkezett halála és a gyengeelméjű Fjodor trónralépte kedvező feltételeket teremtett a terv végrehajtásához. Megvalósítását Báthori István 1586-ban bekövetkezett halála és az utána következő interregnum akadályozta meg.

A trónért folytatott küzdelemben a svéd királyfi jelölését támogató csoport győzött. A királyfi 1587-ben lépett a lengyel trónra III. Zsigmond néven. Lengyelországban arra számítottak, hogy ennek révén a Balti-tenger egész partvidékét Észtországgal együtt Lengyelországhoz csatolják, és elnyerik Svédország támogatását az Oroszország elleni harchoz. A főúri és köznemesi körök nem remélhették, hogy az egész orosz államot elfoglalják, de arra számítottak, hogy Zsigmond legalább Pszkovot és Szmolenszket megszállja, a svéd hajóhad segítségével elzárja a Fehértengeren át vezető utat, és ily módon blokád alá veszi Oroszországot. A lengyel politikusok az orosz—svéd ellentétek kiéleződésében bíztak, különösen az 1595-ös tyavzini béke után, amely lehetővé tette Oroszországnak, hogy felszámolja a livóniai háború legsúlyosabb következményeit és visszaszerezze a balti-tengeri kijáratot.

Ezek a számítások azonban nem váltak be. Svédország nem kezdhetett háborút Oroszország ellen, mert a svéd—lengyel háború a Balti-tenger partjaiért, amelyet még III. Zsigmondnak a svéd trónért vívott küzdelme is bonyolított, erőinek nagy részét lefoglalta. Svédország egyenesen szövetségest keresett Moszkvában a Lengyelország elleni harcra, hiszen az utóbbi megerősödése ellentétes volt mind Svédország, mind Oroszország érdekeivel.

Lengyelország tehát kénytelen volt egy időre lemondani Báthori István oroszellenes terveinek megvalósításáról. Lengyelország mágnási-köznemesi kormányzata most új módszerekkel próbálta terveit keresztül vinni. 1600-ban III. Zsigmond Lew Sapieha vezetésével követséget küldött Moszkvába, és felajánlotta Borisz Godunovnak, hogy kössenek „örök békét" és szoros szövetséget a két állam között; a javasolt szövetség feltételei persze a lengyel feudális urak érdekeit fejezték ki. Lengyelország igényt tartott Szmolenszkre, Csernyigov-Szeverszkij területére, és a két állam közti politikai unió is csorbította volna Oroszország önállóságát.

Az orosz kormányzat elutasította ezt a tervezetet, és csak 20 évre kötött fegyverszünetet a korábbi feltételek alapján. A lengyel—litván kormányzat azonban az új fegyverszünetet létrejötte után három évvel megszegte.

A kormánykörökben dúló harcok megingatták Borisz Godunov helyzetét, s ez lehetővé tette a lengyel és litván mágnásoknak, hogy újból kísérletet tegyenek az orosz állam meghódítására. Lengyelország nem szánta rá magát nyílt harcra, hanem más úton-módon próbálta megszerezni az orosz területeket. Az egyik módszer a kalandor I. Ál-Dimitrij támogatása volt.

I. ÁL-DIMITRIJ

I. Ál-Dimitrij lengyelországi tartózkodásáról 1601-ben érkeztek az első hírek. I. Ál-Dimitrij először a Kijevo-Pecserszkij-kolostorban bukkant fel, utána pedig Konsztantyin Osztrozsszkij herceg kijevi vajdánál.[2] A bitorló csak később lépett fel orosz trónkövetelőként, amikor Adam Wiśniowiecki befolyásos mágnás udvarában élt. Wiśniowiecki birtokai az orosz határ közelében terültek el, a Dnyeper bal partján. I. Ál-Dimitrij itt „tárta fel" 1603-ban „cári származását", felvette IV. Iván fiának, az 1591-ben Uglicsban elhunyt Dimitrij cárevicsnek a nevét. Feltételezhető, hogy valójában egy Grigorij Otrepjev nevű szökött szerzetes volt. Wiśniowiecki 1603 őszén

[2] Lengyelországban a vajda az ún. vajdaság, tehát kb. a magyar megyének megfelelő közigazgatási egység kinevezett vezetője, vagyis nagyjából a magyar főispáni tisztségnek felel meg. — *A kiadó.*

BOLOTNYIKOV PARASZTHÁBORÚJA

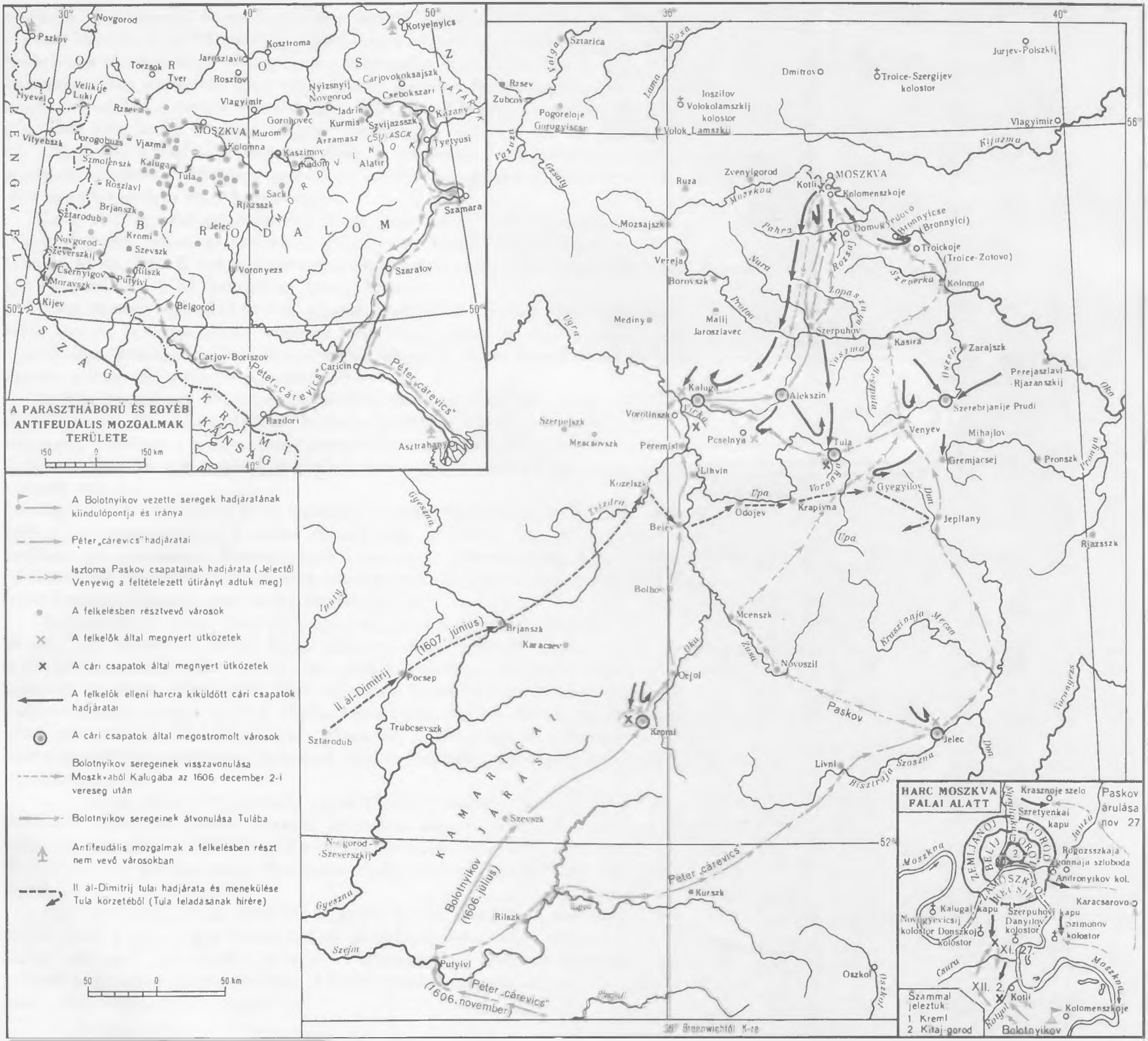

jelentette III. Zsigmond lengyel királynak a cárevics „csoda útján" történt megmenekülését. I. Ál-Dimitrij kalandor fellépését tehát a lengyel mágnási körök agyalták ki, hogy segítségével terjeszkedhessenek az orosz állam rovására. 1604 márciusában a király Krakkóban fogadta Ál-Dimitrijt. Zsigmond titkos támogatást ígért neki, pénzzel segítette és megengedte, hogy magánúton hadsereget toborozzon a lengyel nemesek közt. Ál-Dimitrij beleegyezett abba, hogy az orosz trón elfoglalása után átadja Lengyelországnak Szmolenszk vidékét és az ún. Szeverscsinát[3], segíti III. Zsigmondot a svéd trón megszerzésében, és előmozdítja a katolicizmus terjesztését Oroszországban. Krakkóban felvette a kapcsolatot a katolikus egyházzal, titokban áttért a katolikus hitre és a pápa oltalma alá helyezte magát.

Lengyelország tehát arra számított, hogy „nagy háború" nélkül valósítja meg Báthori István terveit. A gazdag zsákmány reményében mintegy ezer kisebb-nagyobb kalandor gyűlt össze I. Ál-Dimitrij körül. Köztük volt a tönkrement sandomierzi vajda, Jerzy Mniszech is, aki hajlandó volt feleségül adni I. Ál-Dimitrijhez lányát, Marinát.

1604 október végén Ál-Dimitrij csapatai Szeverszkaja Ukrajna körzetében átlépték az orosz állam határát, és megindultak Moszkva ellen. Ezzel kezdetét vette Lengyelország fegyveres intervenciója Oroszország ellen. Fő szervezői a lengyel és litván főurak voltak, a király, a pápai nuncius, a jezsuiták pedig támogatták őket.

A trónkövetelő megjelenésekor Godunov kormányzata rendkívül gyenge volt, mert a bojársággal szemben IV. Iván politikáját folytatva gyűlöletet keltett a bojárokban a nem főnemesi származású cár ellen. A Lengyelország szervezte összeesküvés tehát egybeesett a moszkvai bojárok Godunov elleni összeesküvésével. A bojárok és a szolgáló nemesek egy része nyíltan átpártolt a bitorló oldalára.

Ugyanakkor bontakozott ki az országban a parasztok hatalmas antifeudális harca. A jobbágyok és a városi szegények naiv módon elhitték, hogy Ál-Dimitrij „jó cár" lesz, jobb, mint Borisz Godunov. Ez biztosította Ál-Dimitrijnek a parasztok időleges támogatását. A kormányzatnak I. Ál-Dimitrij hívei ellen alkalmazott kegyetlen megtorló intézkedései nem tudták megerősíteni Borisz Godunov helyzetét, csak tovább feszítették a húrt.

Ál-Dimitrij az orosz állam délnyugati végvidékein át vonult Moszkva ellen, ott, ahol a lakosság már felkelésben tört ki Borisz Godunov ellen. Ezért Ál-Dimitrij serege gyorsan nőtt, és félelmetesen haladt előre. A cári hadvezérek sok esetben nem voltak képesek harcba bocsátkozni, és küzdelem nélkül adták fel a városokat. Egyes hadvezérek, akik elégedetlenek voltak Godunov kormányzatával, átálltak Ál-Dimitrij oldalára. Putyivl, Rilszk, Szevszk, Kurszk, Kromi és sok más város két hét leforgása alatt „elismerte" I. Ál-Dimitrijt. A Szevszk és Kromi városai között elterülő nagy kiterjedésű komaricai járásban hatalmas parasztfelkelés robbant ki Godunov kormányzata ellen.

Ál-Dimitrij először Novgorod-Szeverszkij mellett ütközött komoly ellenállásba. 1605 januárjában Dobrinyicsi mellett vereséget szenvedett. Ez a katonai kudarc azonban nem javított Borisz cár helyzetén. A felkelés tovább terjedt, és egyre újabb területekre csapott át. A bitorló élt is a kedvező körülménnyel. Hamarosan Ál-Dimitrij oldalára állt Rjazany, Tula, Alekszin, Kasira.

1605 áprilisában Borisz Godunov meghalt. Halála siettette az események kibontakozását. Május elején a cári seregek Kromi mellett állomásozó maradványai átpártoltak Ál-Dimitrijhez. Szabad volt az út Moszkvába. A bojárok felhasználták a moszkvai szegényebb rétegek egyre nyíltabb antifeudális megmozdulásait. A Godunovokkal végeztek. Borisz fiát, Fjodort, aki atyja halála után a trónra került, megölték.

[3] Novgorod-Szeverszkij és Csernyigov-Szeverszkij városok földjét, másként Szeverszkaja Ukrajnát. — *A kiadó.*

1605. június 20-án Ál-Dimitrij a lengyel csapat élén bevonult a fővárosba, egy hónap múlva pedig cárrá koronáztatta magát.

Ál-Dimitrij meg akarta szerezni a moszkvai arisztokrácia támogatását, s ezért visszahívta a száműzetésből a Borisz Godunov idején kegyvesztett bojárokat. Ál-Dimitrijnek azonban nem sikerült támaszt lelnie a bojárságban. Mihelyt a Godunov-dinasztiát megsemmisítették, a fejedelmi sarjaknak és bojároknak már nem volt szükségük a bitorlóra. Ál-Dimitrij törekvése az volt, hogy a kis- és középbirtokos szolgáló nemeseket megnyerje. A katonai szolgálatban álló nemesek pénzbeli zsoldját felemelte, sok birtokot adományozott nekik. Az éhínség idején elmenekült parasztokat azoknak a földesuraknak ítélték oda, akiknek birtokán letelepedtek. Az 1606. január 7-én kiadott törvény megerősítette az adósleveles holopoknak az 1597. évi törvényben megszabott helyzetét. Az 1606. február 1-én hozott törvény fenntartotta a szökött parasztok felkutatásának ötéves határidejét.

Mindezek az intézkedések kifejezetten jobbágytartó jellegűek voltak, és lényegében az előző években határozottan kirajzolódott politika folytatását jelentették. Ezért a városi alsó rétegek és a jobbágyok harca most Ál-Dimitrij ellen fordult. Az 1606-ban kiadott jobbágytörvények elsősorban a szolgáló nemesek érdekeit tartották szem előtt, és nem elégítették ki a bojárokat. A bojárok a bitorló segítségével leszámoltak Godunovval, s most csak a kedvező alkalomra vártak, hogy magát Ál-Dimitrijt is félreállítsák. Az orosz papság is ellenséges volt Ál-Dimitrijjel szemben, mert nagy pénzadóval sújtotta a nagyobb kolostorokat, és néhány kolostortól elvette földjeik egy részét. I. Ál-Dimitrij az ország érdekeinek rovására akarta megjutalmazni a lengyel mágnásokat és a katolikus egyházat a neki nyújtott segítségért. Erre a politikára azonban a lakosság valamennyi rétege viharos tiltakozással válaszolt.

A legfőbb veszély a becsapott néptömegek részéről fenyegette Ál-Dimitrijt. A nép elégedetlenségét a feudális arisztokrácia a maga érdekében igyekezett felhasználni.

Siettette az eseményeket Ál-Dimitrij és a vele érkezett lengyel kalandorok magatartása, akik úgy viselkedtek Moszkvában, mint valami meghódított városban, s mindenfelé erőszakoskodtak.

1606. május 2-án Lengyelországból Moszkvába érkezett I. Ál-Dimitrij menyasszonya, Marina Mniszech, kétezer fegyveres lengyel nemes kíséretében. Május 8-án volt az esküvő. Az ünnepségek idején a Moszkvába érkezett lengyel urak és katonák garázdálkodtak és fosztogattak. A lengyelek féktelen garázdasága az orosz fővárosban meggyorsította a népi felkelés kitörését.

A MOSZKVAI NÉPI FELKELÉS. VASZILIJ SUJSZKIJ HATALOMRA JUTÁSA

1606. május 17-re virradóra Moszkvában felkelés tört ki az intervenciósok ellen. Megszólalt a vészharang. A tömeg behatolt a Kremlbe és a palotákba, ahol a lengyel urak kíséretükkel megszálltak. Ál-Dimitrijt megölték, az intervenciósokat halomra gyilkolták.

Az 1606. május 17-i felkelés döntő erejét a moszkvai poszadlakosság tömegei alkották. Az intervenciósok ellen kitört felkelés nagyszabású megmozdulássá nőtt. A néptömegek ellenségüknek tekintették Ál-Dimitrijt és környezetét. A bojári felső réteg viszont intézkedéseket tett a lengyel „követség" tagjainak védelmére.

A népi megmozdulás ereje megdöbbentette a bojárokat. Attól tartottak, hogy az intervenciósok elleni felkelés a feudális elnyomás ellen fordulhat. Ezért minden intézkedést megtettek, hogy a városban helyreállítsák a „rendet". Az összeesküvő bojárok ügyesen kihasználták saját céljaikra a városi alsó rétegek harcának eredményeit. Ál-Dimitrij megdöntése után az összeesküvésben részt vett hercegek és bojárok nyomban hozzáláttak a hatalom megszervezéséhez és saját politikai helyzetük megszilárdításához. A különböző csoportoknak a hatalomért vívott harcában Vaszilij Ivanovics Sujszkij herceg győzött: 1606. május 19-én maroknyi bojár cárrá kiáltotta ki.

Az új cárnak nem volt szilárd társadalmi bázisa. A bojárok Sujszkijtól esküvel megerősített oklevelet kényszerítettek ki, amely biztosította a feudális osztály felső rétegének és a poszadok felsőbb rétegeinek személyi és vagyonbiztonságát.

1606. június 1-én Sujszkijt cárrá koronázták. Haladéktalanul intézkedéseket tett, hogy leleplezze Ál-Dimitrij csalását és elejét vegye újabb bitorló fellépésének. A „meggyilkolt" Dimitrij cárevicset „csodatevő szentté" nyilvánították, hamvait pedig ünnepélyes szertartások közepette Uglicsból Moszkvába, az Arhangelszkij-székesegyházba szállították. A városoknak szétküldött oklevelekben Sujszkij trónhoz való jogának igazolásaképpen a korábbi cári családhoz fűződő rokoni kapcsolatokra hivatkozott, és azt állította, hogy az orosz állam valamennyi lakosa őt választotta cárnak.

Sujszkijnak ezek a lépései azonban nem jártak sikerrel. Moszkvában hamarosan olyan hírek keltek szárnyra, hogy I. Ál-Dimitrij megmenekült, s helyette valaki mást gyilkoltak meg.

Sujszkij kormányzata a bojárság kiváltságos helyzetének biztosítására törekedett, és továbbra is parasztellenes politikát folytatott, amelynek nyomán újra fellángolt a népmozgalom. Moszkvában 1606. május végén, aztán pedig június közepén és júliusban került sor megmozdulásokra a poszad szegényrétegei körében. A Kremlt sietve védelmi készültségbe helyezték. Egyidejűleg Asztrahanyban és a Tyerek-folyó vidékén tört ki felkelés.

A Sujszkij-kormánynak nem sikerült leszámolnia a népmozgalmakkal. Később a Tyerek mentén Sujszkijjal szemben Péter „cárevics" lépett fel, aki Fjodor cár fiának mondotta magát. Ezeknek a mozgalmaknak legfontosabb gócpontja Oroszország délnyugati végvidékén volt, Szeverszkaja Ukrajnában (Csernyigov-Szeverszkij vidékén).

3. A BOLOTNYIKOV-FÉLE FELKELÉS (1606—1607)

A FELKELÉS KEZDETE

1606 nyarán Szeverszkaja Ukrajnában tört ki a feudális Oroszország egyik legnagyobb parasztfelkelése. A felkelés fő erőit a jobbágyok és holopok alkották. Velük együtt harcoltak a feudális elnyomás ellen a kozákok, a határmenti városok poszadbeli lakosai és sztrelecei.

Nem volt véletlen, hogy a felkelés az orosz állam délnyugati végein robbant ki. Itt gyűltek össze nagy számban a szökött parasztok és holopok, itt kerestek menedéket a Hlopko-féle felkelés életben maradt részvevői. A vidék lakossága, különösen a határtól nem messze fekvő, nagy kiterjedésű és sűrűn lakott komaricai járás lakossága már Godunov ellen is fellázadt, és I. Ál-Dimitrijt támogatta. Borisz Godunov válaszul a felkelésre az egész járást végigdúlta. Érthető tehát, hogy a Bolotnyikov-féle felkelésben a komaricai járás parasztjainak kiemelkedő szerepük volt; ez a terület lett a mozgalom egyik központja. A poszadok lakossága is aktívan részt vett a felkelésben.

Az orosz parasztsággal együtt keltek harcra a feudális rend ellen a középső Volga-vidék soknemzetiségű lakosságának dolgozó tömegei, a marik, mordvinok, csuvasok, tatárok.

Ivan Iszajevics Bolotnyikov fegyveres holopja volt Tyeljatyevszkij hercegnek, így tett szert katonai tapasztalatokra és jártasságra a hadművészetben. Bolotnyikov ifjú korában megszökött Tyeljatyevszkijtől, és a sztyeppvidékre ment a kozákokhoz. Gyikoje Poljén[4] a tatárok elfogták, és eladták Törökországba rabszolgának. Gályarab lett. A rabságból akkor szabadult ki, amikor a törökök egy tengeri ütközetben vereséget szenvedtek. Ekkor Velencébe vitték. Innen Németországon és Lengyelországon keresztül hazatért. 1606 nyarán akkor lépte át a „moszkvai határt", amikor Sze-

[4] Vad Mező — senki földje az orosz és a krími tatárok korabeli birtokai között. — *A kiadó.*

verszkaja Ukrajnában már rohamos gyorsasággal terebélyesedett a népmozgalom. Ennek a mozgalomnak ő lett a vezére. A kortársak fennmaradt vallomásaiból a bátor, erélyes vezető, a tehetséges hadvezér alakja rajzolódik ki, olyan emberé, aki kész feláldozni magát a nép ügyéért.

A MOSZKVA ELLENI HADJÁRAT

Az 1606 nyarán megindult felkelés hamarosan átterjedt más vidékekre. Az orosz állam déli városainak és falvainak lakossága csatlakozott a felkelőkhöz.

1606 júliusában Bolotnyikov Putyivlból kiindulva a komaricai járáson át Moszkva ellen indult. Augusztusban Kromi mellett a felkelők hatalmas győzelmet arattak Sujszkij csapatain; megnyílt az út Orjol felé. A kibontakozó hadműveletek másik központja a stratégiailag fontos Jelec volt, amely csatlakozott a felkelőkhöz. A cári csapatok Jelec ellen intézett ostroma kudarcba fulladt. A felkelők Jelec és Kromi mellett aratott győzelmei zárták le a Moszkva elleni hadjárat első szakaszát.

1606. szeptember 23-án Bolotnyikov győzelmet aratott Kaluga mellett, ahol Sujszkij hadseregének főerőit összpontosította. A győzelem rendkívül fontos volt a harc további kimenetele szempontjából: szabaddá tette a felkelők előtt a Moszkvába vezető utat. A felkelés újabb nagy területekre csapott át, a lakosság újabb tömegei csatlakoztak a harchoz.

Ősszel szolgáló nemesi földbirtokosok egyesültek Bolotnyikovnak a főváros felé menetelő seregeivel. A rjazanyi szolgáló nemesek Grigorij Szumbulovval és Prokopij Ljapunovval az élükön jelentek meg, a tulaiakat és a venyevieket Isztoma Paskov százados vezette. De a szolgáló nemesek osztagainak csatlakozása a későbbiekben hátrányosnak bizonyult Bolotnyikov seregére nézve. A szolgáló nemesek ugyanis a parasztfelkelést csak eszközül akarták felhasználni a Vaszilij Sujszkij cár kormányzata ellen vívott harcukban. A szolgáló nemesség társadalmi érdekei szöges ellentétben álltak a felkelők túlnyomó többségének érdekeivel.

A FELKELŐK CÉLKITŰZÉSEI

A felkelők mindenekelőtt a jobbágyi függés megsemmisítését, a feudális kizsákmányolás és elnyomás felszámolását tűzték ki célul. Ez volt azoknak a felhívásoknak az értelme, amelyeket Bolotnyikov kiáltványaiban („leveleiben") a „bojári holopokhoz", Moszkva és más városok szegényeihez intézett. Bolotnyikov arra szólította fel őket, hogy „öljék meg a bojárokat . . ., a vendégeket és az összes kereskedőket", a falvakban pedig a parasztok számoljanak le a földesurakkal, foglalják el földjeiket és vessenek véget a jobbágyi függésnek. A Bolotnyikov-féle felkelés politikai jelszava „Dimitrij cárnak" cárrá való kikiáltása volt. Nemcsak a felkelés egyszerű részvevői hittek Dimitrijben, hanem maga Bolotnyikov is, aki „Dimitrij cár" „fővezérének" mondta magát. Ennek az eszményített „Dimitrij cárnak" semmi köze sem volt I. Ál-Dimitrijhez, a lengyelek kreatúrájához. A „jó" cár jelszava jellegzetes paraszti utópia volt.

A FELKELÉS TOVÁBBTERJEDÉSE

A Moszkva felé tartó felkelő sereghez újabb városok és területek csatlakoztak. Először az orosz állam délnyugati határán fekvő — szeverscsinai, lengyel és ukrajnai városok álltak a felkelők oldalára, majd a rjazanyi és a partmenti városok (amelyek dél felől fedezték Moszkvát); később terjedt ki a felkelés a litván határ mentén fekvő városokra, Dorogobuzsra, Vjazmára, Roszlavlra, a tveri elővárosokra, az Okán túli városokra, Kalugára, Muromra, Arzamaszra stb. Amikor Bolotnyikov serege Moszkva alá ért, a felkelés már több mint 70 várost ragadott magával.

A Bolotnyikov-féle felkeléssel egy időben bontakozott ki a harc az északkeleti Vjatka és Perm vidékének városaiban, az északnyugati Pszkovban és a délkeleti Asztrahanyban. Mindhárom vidéken a városokon belüli osztályellentétek következtében harc tört ki a poszad gazdag és szegény rétegei közt. Vjatka és Perm vidékének városaiban 1606 folyamán a városi lakosság leszámolt a cári közigazgatás képviselőivel, akiket katonaállíttatásra és a pénzadók behajtására küldtek ide. Ugyanakkor a városi lakosok megmozdultak a poszad felső rétege, különösen a legvagyonosabbak közül választott sztaroszták ellen.

A harc Pszkovban volt a leghevesebb. Itt a küzdelem a „nagyobb" és a „kisebb" emberek között bontakozott ki. A pszkovi „kisebbek" harca határozottan hazafias jellegű volt. A „kisebbek" igen erélyesen szálltak szembe az áruló „nagyobbakkal", akik Pszkovot át akarták adni a svédeknek. A „nagyobbak" és „kisebbek" nyílt harca 1606 második felében indult meg és jóval a Bolotnyikov-féle felkelés leverése után ért véget.

A Bolotnyikov-féle felkelés idején a harc egyik legfontosabb központja Asztrahany volt. Az asztrahanyi események időben sokkal tovább tartottak, mint maga a Bolotnyikov vezette felkelés. A kormányzatnak csak 1614-ben sikerült ezt a mozgalmat elfojtania, a nyílt harc pedig már Godunov uralkodásának az utolsó évében kitört Asztrahanyban. Asztrahany azok közé a városok közé tartozott, amelyek a legkitartóbb harcot folytatták. Itt a városi felkelők nemcsak a szolgáló nemesek, hanem a kereskedők ellen is harcoltak. Az asztrahanyi felkelés mozgató erejét a városi lakosság legszegényebb része alkotta (a holopok, rendőrlegények, napszámosok), ezenkívül tevékeny szerepet játszottak a felkelésben a sztrelecek és a kozákok. Az asztrahanyi alsó rétegek által kikiáltott „cárevicsek" (az egyik holop volt, a másik telkes paraszt) gyökeresen különböztek az olyan bitorlóktól, mint I. Ál-Dimitrij és később II. Ál-Dimitrij, akik a külföldi intervenciósok kreatúrái voltak.

Az egyes városok felkelő lakossága között nem volt összeköttetés; többek között ez is jól mutatja a Bolotnyikov-féle felkelés ösztönös jellegét.

MOSZKVA OSTROMA

Kalugától észak felé nyomulva a felkelők Trojickoje falunál (Kolomna közelében) legyőzték Vaszilij Sujszkij csapatait, és októberben Moszkva alá értek. Moszkva ostroma volt a felkelés tetőpontja. Minthogy Moszkvában az osztályellentétek kiéleződtek, az ostromlott fővárosban rendkívül feszült volt a helyzet. A kormányzat a néptömegektől való félelmében már Bolotnyikov megérkezte előtt bezárkózott a Kremlbe. Az ostrom még inkább kiélezte a helyzetet. Moszkvában megjelentek Ivan Bolotnyikov kiáltványai („levelei"), amelyekben a város feladására szólította fel a lakosságot. Bolotnyikov hű embereit küldte Moszkvába azzal a megbízással, hogy harcra mozgósítsák a néptömegeket. De már ebben a szakaszban megmutatkoztak a felkelés gyengéi, amelyek majd vereségét siettették.

Bolotnyikov csapatai sem osztályösszetételük szempontjából, sem szervezeti szempontból nem voltak egységesek. A sereg magva parasztokból, holopokból és kozákokból állt, akik később is hívek maradtak Bolotnyikovhoz és a végsőkig harcoltak. A szolgáló nemesek kezdetben támogatták Bolotnyikovot — minél közelebb ért Moszkvához, annál nagyobb tömegben csatlakoztak hozzá —, a felkelés későbbi szakaszán azonban elárulták őt, és átpártoltak Vaszilij Sujszkij kormányához.

Bolotnyikov hadserege, amely Moszkvát ostrom alá vette, mintegy 100 000 embert számlált. Ez a sereg félig önálló csapatokra tagolódott, mindegyik élén egy-egy hadvezérrel (Szumbulov, Ljapunov, Paskov, Bezzubcev). Ivan Bolotnyikov volt a fővezér.

Sujszkij kormányzata mindent elkövetett, hogy bomlassza Bolotnyikov hadseregét. Bolotnyi-

kovot a felkelés odasodródott „útitársai" és a szolgáló nemesi-földesúri elemek, a rjazanyiak — Ljapunovval és Szumbulovval az élükön — elárulták. Később Isztoma Paskov is elárulta Bolotnyikovot. Ez óriási előnyhöz juttatta Vaszilij Sujszkijt a Bolotnyikov elleni küzdelemben.

BOLOTNYIKOV VERESÉGE MOSZKVA MELLETT

November 27-én a cári csapatok vereséget mértek Bolotnyikov seregeire, és december 2-án Kotli falu mellett újabb — ezúttal döntő — győzelmet arattak. Bolotnyikov Moszkva melletti vereségének magyarázatát a megváltozott erőviszonyokban kell keresnünk. November végén Sujszkij jelentős erősítést kapott: szmolenszki, rzsevi és más ezredek jöttek segítségére. Bolotnyikov hadseregében is változás történt, s ez meggyengítette a sereget: Isztoma Paskov november 27-én csapatával együtt Sujszkij oldalára állt. Bolotnyikov december 2-i veresége gyökeresen megváltoztatta a helyzetet az országban: Moszkva ostroma megszűnt, a kezdeményezés Sujszkij hadvezéreinek kezébe került át. A cár kegyetlenül leszámolt a felkelés foglyul ejtett részvevőivel. A felkelő parasztok és holopok azonban nem hagyták abba a harcot.

A FELKELÉS KALUGAI SZAKASZA

A Moszkva melletti vereség után Kaluga és Tula lett a felkelés fő bázisa. A felkelés területe nem csökkent, hanem ellenkezőleg, megnőtt és a Volga-vidék városaira is átterjedt. A Volga-vidéken a tatárok, mordvinok, marik és más népek is felkeltek a jobbágytartók ellen. A harc tehát nagy területen folyt. Különösen heves volt a küzdelem Rjazany-Brjanszk körzetében és a középső Volga-vidéken, de nem tették le a fegyvert északon a novgorod—pszkovi területen és Asztrahanyban sem. A Tyerek mentén megindult mozgalom, amelynek élén a bitorló Péter „cárevics", Fjodor Ivanovics állítólagos fia állt (a Murom városi poszadlakosságból származó Ilja Gorcsakov vette fel ezt a nevet), 1607 elején már nem pusztán kozákfelkelés volt, hanem egybeolvadt Bolotnyikov felkelésével. Sujszkij kormánya arra törekedett, hogy a felkelés valamennyi központját és gócát megsemmisítse. Kalugában Sujszkij seregei ostrom alá fogták Bolotnyikovot. Kaluga sikertelen ostroma 1606 decemberétől 1607 május elejéig tartott. A felkelés másik legfontosabb központjában, Tulában tartózkodott Péter „cárevics".

Vaszilij Sujszkijnak nem sikerült egy csapással szétzúznia Bolotnyikov seregeit. A Moszkva mellett elszenvedett vereség ellenére a felkelők ereje távolról sem merült ki. Ezért Sujszkij kormánya, miközben Kalugánál folytatta a harcot Bolotnyikov főerői ellen, a többi körzetbe is csapatokat küldött a felkelés leverésére.

A Kalugáért vívott harc 1607 májusában a Pcselnya-folyó mellett vívott ütközettel fejeződött be; Sujszkij csapatai itt súlyos vereséget szenvedtek és elmenekültek. Sujszkij csapatainak veresége és Kaluga ostromának megszüntetése a Bolotnyikov-féle felkelés óriási sikere volt. A vereség súlyos összetűzésre vezetett a cár és a bojárok között; a bojárok Vaszilij Sujszkij lemondását követelték.

Miután Sujszkij csapatai a Pcselnyánál vereséget szenvedtek és felhagytak Kaluga ostromával, Bolotnyikov Tulához vonult, és egyesült Péter „cárevics" csapataival.

Ezalatt Sujszkijnak sikerült erőt gyűjtenie és ideiglenes egyezséget elérnie az uralkodó osztály két fő csoportja, a bojárok és a szolgáló nemesek közt. Sujszkij különböző fontos intézkedésekkel szerezte meg a szolgáló nemesség támogatását.

A legfontosabb ilyen intézkedések közé tartoztak a parasztokra vonatkozó törvények. Borisz Godunov és I. Ál-Dimitrij egymásnak ellentmondó törvényei következtében a szökött parasztok felkutatása igen nehéz volt. A földesurak közt késhegyig menő harc folyt a szökött parasztokért. Az 1607. március 9-i törvény, Sujszkij legfontosabb paraszttörvénye, azt a célt szolgálta, hogy

megszüntesse a parasztoknak egyik földesúrtól a másikhoz való költözését. A törvény elrendelte, hogy a szökött parasztokat a szökéstől számított 15 éven belül vissza kell szolgáltatni. A törvény a földesurak, elsősorban a szolgáló birtokos földesurak kívánságait elégítette ki, s az volt a rendeltetése, hogy a földesurak egyes csoportjai közt megszűnjék a szökött parasztokért vívott éles harc, s így a földesurak valamennyien egyesülhessenek a Bolotnyikov elleni harcra. Sujszkij törvényei a jobbágyrendszer erősítésével rosszabbá tették a parasztok helyzetét. Sujszkijnak a parasztok és holopok kérdésében követett politikája a Bolotnyikov-féle felkelés leverését szolgálta.

1607. május 21-én Vaszilij Sujszkij újabb hadjáratot indított Bolotnyikov és Péter „cárevics" ellen, akik Tulában erős védelmi állásokat építettek ki. A Tula ostromára kijelölt csapatokat Szerpuhovban vonták össze. Élükön maga a cár állt. A cári seregek és Bolotnyikov csapatai első ízben a Voszma-folyó mellett csaptak össze, s ez a találkozás a felkelők vereségével végződött. Vereséget hozott Bolotnyikovnak a Voronya-folyó melletti ütközet is (Tulától hét kilométerre). Sujszkij ostrom alá vette Tulát. A város négy hónapig tartó védelme volt a Bolotnyikov-felkelés befejező szakasza.

Sujszkij seregeinek számbeli fölénye ellenére az ostromlottak hősiesen védték Tulát, és visszaverték az ellenség minden rohamát. Ősszel az ostromlók gátat építettek az Upa-folyón, úgyhogy árvíz keletkezett. Tulában a víz elöntötte a harci felszereléssel megtöltött pincéket, megromlottak a gabona- és sókészletek. De Vaszilij Sujszkij is nehéz helyzetben volt Tula alatt. Az országban nem hagyott alább a parasztok és a holopok harca. Új trónkövetelő jelentkezett, aki Sztarodub-Szeverszkij városában „Dimitrij cárrá" kiáltatta ki magát. Ez a kalandor, akit az orosz államot gyűlölő lengyel feudális urak küldtek, gátlástalanul felhasználta a szociális demagógiát: „szabadságot" ígért a parasztoknak és a holopoknak. „Dimitrij cár" neve kezdetben nagy tömegeket vonzott. 1607 szeptemberében II. Ál-Dimitrij Sztarodubból Brjanszk ellen indult.

Ilyen körülmények közt Sujszkij tárgyalásokba bocsátkozott Tula védőivel a város feladásáról: megígérte, hogy az ostromlottaknak nem lesz bántódásuk. A kimerült tulai helyőrség 1607. október 10-én megadta magát, mert hitt a cár hamis ígéreteinek. Tula eleste a Bolotnyikov-féle felkelés teljes vereségét jelentette. Bolotnyikovot és Péter „cárevicset" vasra verve vitték Moszkvába.

Mihelyt Vaszilij Sujszkij visszatért Moszkvába, Péter „cárevicset" felakasztották. A felkelés igazi vezérével, Ivan Bolotnyikovval való leszámolásra csak félévvel Tula bevétele után szánta rá magát Sujszkij. Ivan Bolotnyikovot Kargopolba vitték, és ott 1608-ban brutális módon meggyilkolták: megvakították, majd vízbe fojtották.

AZ IVAN BOLOTNYIKOV-FÉLE FELKELÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A Bolotnyikov vezette hatalmas méretű felkelés volt az első paraszthábORÚ Oroszországban. A jobbágyok alkották a felkelés fő mozgató erejét. Okai a parasztság és a feudális földesurak közt fennállt viszonyokban gyökereztek. A Bolotnyikov-féle felkelés akkor robbant ki, amikor nagymértékben fokozódott a parasztság feudális kizsákmányolása, s jogi formába öntötték a parasztok röghözkötését.

A Bolotnyikov vezetésével felkelt parasztok és poszadbeli szegények célkitűzéseinek megvalósítása az ország életében lényegbevágó társadalmi változásokhoz, a jobbágyrendszer felszámolásához vezethetett volna.

A Bolotnyikov-féle felkelés — mint a feudalizmus korának parasztfelkelései általában — ösztönös jellegű volt. Ez többek között abban fejeződött ki, hogy a felkelőknek nem volt programjuk a társadalom átalakítására. Meg akarták semmisíteni a fennálló feudális rendszert, de nem tudták, hogyan építsenek új társadalmi rendet. Ehelyett csak az volt a jelszavuk, hogy az egyik cár helyébe egy másik kerüljön. Világos program hiányában a felkelők az elnyomás konkrét helyi kép-

viselői ellen harcoltak, anélkül, hogy valamelyest is tartós kapcsolat jött volna létre a felkelés különböző gócpontjai között. Ez szervezetileg gyengévé tette a mozgalmat. Nem volt olyan osztály, amely alkalmas lett volna a mozgalom vezetésére, ösztönös jellegének leküzdésére, a mozgalom programjának kidolgozására és szervezeti megszilárdítására. Ez meghatározta a felkelés sorsát. Sem részvevőinek hősiessége, sem a vezetők tehetsége nem küszöbölhette ki a felkelés gyengéit, amelyek lényegéből fakadtak, nem háríthatta el a mozgalom bukását.

4. A LENGYEL INTERVENCIÓ FOKOZÓDÁSA. A SVÉD INTERVENCIÓ

A kalandor I. Ál-Dimitrij kudarca, valamint a lengyelországi nemesség egy részének III. Zsigmond ellen ekkortájt megindult felkelése („rokosz")[5] egy időre megakadályozta a lengyel kormányzat agresszív politikáját. Megváltozott a helyzet, amikor 1607 nyarán Żółkiewski hetman leszámolt a „rokosz" részvevőivel. Ezzel a lengyel intervenció fejlődésében új szakasz kezdődött.

II. ÁL-DIMITRIJ

A megölt I. Ál-Dimitrij helyébe a nemesi-főúri Lengyelország újabb kalandort állított, akit a történelem II. Ál-Dimitrij néven ismer. A bitorló azt állította magáról, hogy ő Dimitrij cárevics, aki 1606-ban megmenekült. II. Ál-Dimitrij 1607 júliusában tűnt fel Sztarodub határmenti városban. Lengyelországból érkezett, ahol eddig börtönben ült.

1607 szeptemberében, amikor Tula még védekezett Vaszilij Sujszkij seregeivel szemben, II. Ál-Dimitrij lengyel nemesekből álló csapatával Sztarodubból elindult az Oka felső folyásának vidékére. Tula eleste 1607 októberében arra késztette II. Ál-Dimitrijt, hogy Szevszk körzetébe (komaricai járás) meneküljön. Innen újból észak felé nyomult előre és 1608 elejét Orjolban töltötte, ahol sereget gyüjtött. 1607—1608 telén, majd nyarán II. Ál-Dimitrij erői számottevő lengyel—litván csapatokkal bővültek. Lew Sapieha litván kancellár rokona, Jan Sapieha, a király engedélyével nyíltan hadsereget toborzott az új hadjárathoz. A lengyel kormányzat meg akart szabadulni a nemesi felkelésben, a „rokosz"-ban részt vett elemektől, és ezért lehetővé tette számukra, hogy az orosz állam területére menjenek. Így került II. Ál-Dimitrij seregébe a „rokosz" egyik részvevője, Lisowski. A lengyel nagyurakat, Różyński herceget, Wiśniowiecki herceget (I. Ál-Dimitrij egykori pártfogóját) stb. követték a lengyel és litván kisnemesek és mindenfajta kalandorok.

A hadsereg magvát lengyel—litván csapatok alkották, de csatlakoztak II. Ál-Dimitrijhez mindazok, akik folytatták a harcot Sujszkij kormányzata ellen. Csernyigov-Szeverszkij környékének városaiban szolgáló kisnemesek, azután kozákcsapatok, majd Bolotnyikov szétvert seregének a maradványai is csatlakoztak hozzá, többek közt Zaruckij atamán; ő lett a kozákcsapatok vezetője.

II. Ál-Dimitrij csapatai 1608 tavaszán Bolhov mellett szétszórták a cári sereget, június 1-én Moszkva alá érkeztek, és megkezdték a város ostromát.

Az intervenciósok főhadiszállását Moszkvától 12 kilométerre, Tusino faluban helyezték el. Innen kapta II. Ál-Dimitrij a „tusinói tolvaj" elnevezést. A tusinói táborban hamarosan megjelent Marina Mniszech, aki az új bitorlóban „felismerte" elhunyt urát, I. Ál-Dimitrijt. Egyenként, később csoportosan a táborba szállingóztak a moszkvai szolgáló nemesek, valamint a bojár nemzetségek egyes képviselői, akik elégedetlenek voltak Vaszilij Sujszkijjal (a Trubeckojok, a Romano-

[5] A lengyel alkotmány megengedte a lengyel nemességnek, hogy szembeszegüljön a királlyal és fegyveres harcot folytasson ellene. Ezt a nemesi felkelést a rákosi magyar országgyűlés nevéről nevezték rokosznak (ejtsd: rokos). — *A kiadó.*

A XVII. SZÁZAD ELEJI OROSZORSZÁGI KÜLFÖLDI INTERVENCIÓ ÉS AZ ELLENE VÍVOTT HARC

vok stb.). Tusinóban megalakult a cári udvar, a bojár duma. A tusinói táborban azonban a tényleges hatalom a tíz lengyel nemesből álló „decemvirek bizottságának" kezében volt. A római katolikus egyház élénk figyelemmel kísérte, mi történik Oroszországban, mert II. Ál-Dimitrijt saját céljaira akarta felhasználni. A tusinói tábor bojári és szolgáló nemesi csoportja számszerűleg egyre növekedett. Ezzel szemben azok a parasztok és holopok, akik a Bolotnyikov-felkelés leverése után csatlakoztak II. Ál-Dimitrijhez, most elpártoltak tőle. A tusinói tábor hatóságainak politikája és a lengyel csapatok viselkedése megmutatta a dolgozó lakosságnak a tusinói „cárfi" igazi arcát: II. Ál-Dimitrij csak játékszer volt a lengyel arisztokráciának és azoknak a moszkvai bojároknak a kezében, akik sorsukat az intervenciósokkal kötötték össze.

A tusinóiak nem voltak elég erősek ahhoz, hogy bevegyék Moszkvát, ezért blokád alá vették. Hozzáláttak, hogy hadműveleti területüket kiszélesítsék. Az első időben néhány város lakossága, amely szembefordult Vaszilij Sujszkij bojár kormányzatával, önként átállt II. Ál-Dimitrij oldalára. Hamarosan azonban a terület további bővítése csak a városok fegyveres elfoglalása útján vált lehetségessé. A tusinóiakat különösen vonzották a gazdag északi és Volga-menti városok: Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir, Jaroszlavl, Vologda stb. 1608 őszéig 22 várost foglaltak el és raboltak ki.

Sujszkij kormányzata erőtlennek bizonyult ahhoz, hogy az intervenciósok elleni harc élére álljon, ezért egyre inkább elvesztette befolyását az országban. Éppen ekkor bontakozott ki számos vidéken (Pszkov, Volga-vidék, tengerpart, Nyugat-Szibéria) a jobbágyok elnyomása és az elnyomást megtestesítő Sujszkij-kormány elleni harc.

A tusinóiak nemcsak az elfoglalt városokat rabolták ki, hanem ugyanolyan buzgón fosztogatták a parasztokat is. II. Ál-Dimitrij szétosztogatta a falvakat és városokat hívei között, akik aztán végképp tönkretették a lakosságot. Az orosz nép felismerte a lengyel kalandor, II. Ál-Dimitrij igazi szerepét. A tusinói csoport erőszakoskodásaira a városi polgárok és a parasztok már 1608 végén ösztönös felkelésekkel válaszoltak.

A népi mozgalom központjai a nagyobb városok voltak: Velikij Novgorod, Vologda, Velikij Usztyug, Nyizsnyij Novgorod stb. 1608 november végén a felkelés már számos tengerparti és Volga menti városra kiterjedt. 1608—1609 telén sok városban a poszadbeliek és a környékbeli parasztok fegyveres csapatokat alakítottak. A csapatok élére rendszerint sztrelecek, kozákok, poszadbeliek, parasztok és holopok álltak. Az egyik ilyen paraszti csapat vezetője Vaszilij Sujszkij holopja, Szemjon Szvisztunov volt. A városok levelekben szólították fel egymást, hogy keményen állják meg a helyüket a betolakodókkal szemben. A rosszul felfegyverzett parasztok és poszadbeliek, ha nem is tudták megtisztítani az országot a betolakodóktól, mindenesetre megnehezítették az intervenciósok számára az orosz föld feldúlását. A parasztok és a poszadbeliek meg-megtámadták az intervenciósok kisebb csapatait, s aztán az üldözés elől az erdők sűrűjébe menekültek. A hódítók ellen vívott hősi harc példaképe a Trojice-Szergijev-kolostor védelme. A kolostor falai közé húzódott parasztok 16 hónapig (1608 szeptemberétől 1610 januárjáig) keményen védekeztek az intervenciósok 15 000 főnyi seregével szemben. A nagy emberveszteség, a számtalan roham eredménytelensége miatt az intervenciósok kénytelenek voltak végül is abbahagyni az ostromot. A Trojice-Szergijev-kolostor védelme a néptömegek lelkes hazafiasságáról tanúskodott.

LENGYELORSZÁG NYÍLT FEGYVERES BEAVATKOZÁSA

Amikor III. Zsigmond lengyel király végképp meggyőződött arról, hogy II. Ál-Dimitrij nem képes Moszkvát elfoglalni, 1609-ben elhatározta, hogy nyíltan betör az orosz állam területére. Elhatározását az is befolyásolta, hogy Sujszkij kormányzata 1609 februárjában szerződést kötött IX. Károly svéd királlyal. A szerződés értelmében a svédek azzal a feltétellel, hogy az orosz állam átengedi Korelát (Kexholmot) és környékét, továbbá lemond Livóniára támasztott igényéről, 15 000

M. V. Szkopin-Sujszkij
Ismeretlen XVII. századi művész alkotása

főnyi sereget bocsátottak Vaszilij Sujszkij rendelkezésére. A cár unokaöccse, Mihail Szkopin-Sujszkij, aki a svédekkel folytatott tárgyalásokat vezette, az általa toborzott orosz sereg élén, a svéd csapat közreműködésével (az utóbbi zömét néhány svéd katonán kívül — a legkülönbözőbb európai országokból származó zsoldosok alkották) 1609-ben Novgorodból megindult Moszkva felé. A döntő pillanatban a svédek megtagadták a hadműveletekben a Sujszkij-kormány oldalán való részvételt, és azt követelték, hogy fizessék ki nekik a pénzt, az orosz helyőrség pedig ürítse ki Korela városát. Szkopin-Sujszkij a II. Ál-Dimitrij ellen felkelt városok lakosságának segítségével jelentős területet megtisztított a tusinói bandától, Moszkva alá vonult és a várost felmentette az ostrom alól. Szkopin-Sujszkij hadvezéri sikerei és a hódítók ellen kibontakozott népi harc eleve teljes kudarcra kárhoztatták a II. Ál-Dimitrij nevéhez fűződő lengyel kalandot.

1609 tavaszán Lengyelországban megkezdődtek az Oroszország elleni nagy hadjárat előkészületei. A királyi udvarban részletesen kidolgozták a hadműveletek tervét, a határmenti körzetekben csapatokat vontak össze. 1609 szeptember közepén a lengyel seregek átlépték az orosz határt és megjelentek Szmolenszk kapuinál.

A lengyel nemesség önhitten hangoztatta, hogy Szmolenszk, a régi orosz erődítmény, hamar elesik, Szmolenszk azonban hősiesen ellenállt. Az ostrom 20 hónapig elhúzódott. A város védelmét M. B. Sejin vajda irányította.

Szmolenszk lakói, a város falai közt védelmet keresők csakúgy, mint a helybeliek, fegyvert ragadtak, csapatokba szerveződtek és a városi erődítményeken szolgálatot teljesítve visszaverték az ellenség rohamait.

A szmolenszki szolgáló nemesek többsége részt vett az intervenciósok elleni harcban. De a város védelmében a legtöbbet a poszadbeliek és a megerősített falak mögé húzódott környékbeli parasztok vállaltak magukra.

Amikor III. Zsigmond megkezdte a nyílt intervenciót, azt javasolta a Tusinóban levő lengyeleknek, hogy csatlakozzanak seregéhez. A lengyel csapatok egy része ezt meg is tette. A tusinói bojár csoport megegyezett Zsigmonddal, és 1610. február 4-én szerződést kötött vele, amelynek értelmében Ulászló lengyel királyfinak kellett volna az orosz trónt elfoglalnia. A tusinói tábor teljesen felbomlott. A „tusinói tolvaj", II. Ál-Dimitrij, Kalugába menekült, ahol 1610 végén egyik párthíve megölte.

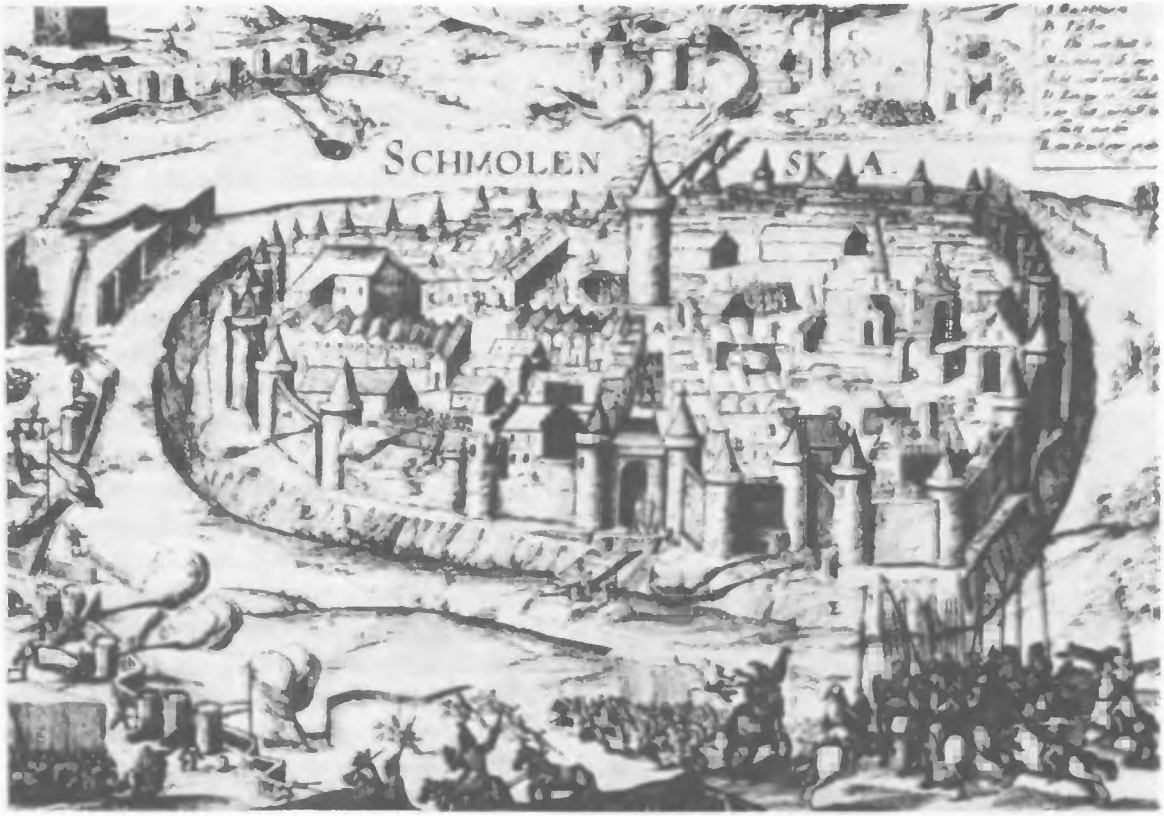

Szmolenszk lengyel ostroma 1609—1611-ben
Metszet. XVII. század eleje

A HÉT BOJÁR KORMÁNYZATÁNAK ÁRULÁSA ÉS MOSZKVA FELADÁSA

III. Zsigmond nem hagyta abba Szmolenszk ostromát, de ugyanakkor Żółkiewski hetmant nagy sereggel Moszkva ellen küldte. 1610 júniusában Żółkiewski Klusino falu mellett megverte Vaszilij Sujszkij csapatait. A lengyel seregek előtt nyitva állt az út Moszkvába.

1610. július 17-én Zaharij Ljapunov vezetésével a szolgáló nemesek Vaszilij Sujszkijt megfosztották a tróntól. A hatalmat egy nagyobb, régi főnemesi bojár csoport ragadta magához — Mszty iszlavszkij herceggel az élén —, s a feudális arisztokrácia hét képviselőjéből alakítottak kormányt, az ún. hét bojár kormányát.

A bojár kormányzat nem volt képes felülemelkedni szűk csoportérdekein, elárulta a haza érdekeit, és 1610 augusztusában egyezségre lépett III. Zsigmonddal: beleegyezett abba, hogy cárként elismeri a lengyel király fiát, Ulászló királyfit, és beengedi a lengyel seregeket a fővárosba. Szeptember végén Moszkvát lengyel helyőrség szállta meg, amelynek parancsnoka A. Gosiewski lett.

A bojár kormányzatnak semmiféle tényleges hatalma nem volt. Moszkvában a lengyel hódítók garázdálkodtak. Kíméletlenül fosztogatták és gyilkolták a lakosságot, kigúnyolták az orosz szokásokat, elrabolták a paloták és templomok értékeit. Lengyelország kormányzó körei az orosz árulók támogatásával arra készülődtek, hogy III. Zsigmondot kiáltsák ki cárrá, s így teljesen leigázzák az orosz államot. A fővárosban nőttön-nőtt az elégedetlenség a külföldi hódítókkal szemben.

Miután III. Zsigmond csapatai elfoglalták Moszkvát, 1611. június 3-án, közel két évig tartó ostrom után Szmolenszk is elesett.

Novgorod védelme a svédek ellen 1611-ben
XVII. századi ikon részlete

Oroszország északnyugati szomszédja, Svédország megpróbálta kihasználni az orosz állam nehéz helyzetét. A Lengyelországgal vívott elkeseredett harc a külföldi intervenció első éveiben megakadályozta a svédeket abban, hogy nyíltan beavatkozzanak az orosz ügyekbe. A svéd kormányzat ebben az időben a megvesztegetés és a diplomáciai nyomás eszközeivel élt. IX. Károly Korela, Oresek és Ivangorod városok orosz vajdáit megvesztegetés útján igyekezett rávenni arra, hogy a svédek oldalára álljanak. A kísérlet azonban hiábavaló volt. 1605-ben a svéd kormányzat fegyveres „segítséget" ajánlott fel Borisz Godunovnak a nemesi Lengyelország elleni harcra, azzal a meggondolással, hogy ennek révén ősi orosz földeket szerezhet meg — az izsorai terület nyugati részét és a korelai (karéliai) kerületet.

Sujszkij, amikor helyzete 1608-ban válságosra fordult, elhatározta, hogy elfogadja a régóta felajánlott svéd segítséget. Sujszkij kérését Svédországban kedvező alkalomnak ítélték a hódító tervek megvalósítására. A Svédországból küldött sereg, mint már utaltunk rá, részt vett Szkopin-Sujszkij hadseregének támadó hadműveleteiben.

Vaszilij Sujszkij trónfosztása és az a körülmény, hogy Moszkvában egy ideig nem volt szilárd államhatalom, kedvező feltételeket teremtett a svédeknek a nyílt intervenció megindítására. 1610 júliusában a svédek behatoltak a korelai kerületbe. Szeptemberben megkezdődött Korela fél évig tartó ostroma. A bátor korelai helyőrség teljesen lekötötte az intervenciósok fegyveres erőit. Ahogy Szmolenszk védelme fékezte a lengyel intervenció kibontakozását, úgy lassította Korela védelme is a svéd hódítók terveinek megvalósítását, megkönnyítette az orosz nép szabadságmozgalmának előkészítését.

Miután a svédek elfoglalták Korela körzetét, 1611 nyarán Novgorod földjén is megkezdték a hadműveleteket. IX. Károly és utóda, Gusztáv Adolf, aki 1611-ben lett Svédország királya, olyan terveket szőtt, hogy nemcsak a határmenti korelai kerületet és az izsorai területet hódítja meg, hanem Oroszország egész északi részét, beleértve a fehér-tengeri Karéliát, a Kola-félszigetet, a Dvina mentét is. Oroszország északi részének — amely magában foglalta Kolát, a Szumszkij osztrogot, a Pecsengai kolostort stb. — elfoglalásával, a Balti- és a Fehér-tenger partjaira való kijutással a svédek elvágták volna Oroszországot a tengertől és Svédországtól függő állammá tették volna.

1611 nyarának elején de la Gardie svéd hadvezér nagy seregével Velikij Novgorod ellen vonult. A váratlan támadás eredményeképpen a svédek 1611 júliusában elfoglalták Novgorodot, és megszállták az egész novgorodi földet. 1612 derekára az ország egész északnyugati részén csak Pszkov és

elővárosa, Gdov nem volt még a svédek birtokában. Valamennyi elfoglalt városban svéd helyőrség rendezkedett be. 1612-ben, amikor a svéd királyfit jelölték az orosz trónra, a svéd kormányzat felfüggesztette az aktív hadműveleteket, és csak 1613-ban indította meg újra a harcot.

5. AZ OROSZ NÉP HARCA A FÜGGETLENSÉGÉRT. AZ INTERVENCIÓSOK SZÉTZÚZÁSA

A haza érdekeit eláruló hét bojár, aki orosz cárnak ismerte el Ulászló királyfit, Moszkvát a lengyel intervenciósok kezére játszotta. Velikij Novgorodot a svéd megszállók foglalták el. Ez megsokszorozta a néptömegek függetlenségi harcának lendületét. A népi mozgalom különböző formákban jelentkezett. Egyes esetekben a poszadbeliek és a parasztok fegyveresen szembeszálltak az ostromlókkal (a Trojice-Szergijev-kolostorban, Szmolenszkben és más városokban). Más esetekben a lakosság az erdőkbe menekült, s az ellenség az elfoglalt falvakban nem talált sem élelmet, sem takarmányt, sem vezetőket, akik kalauzolták volna őket. A lakosság nem egyszer partizánháborút kezdett, egy percre sem hagyta az ellenséget lélegzetvételhez jutni. Végül pedig népi felkelő csapatok alakultak.

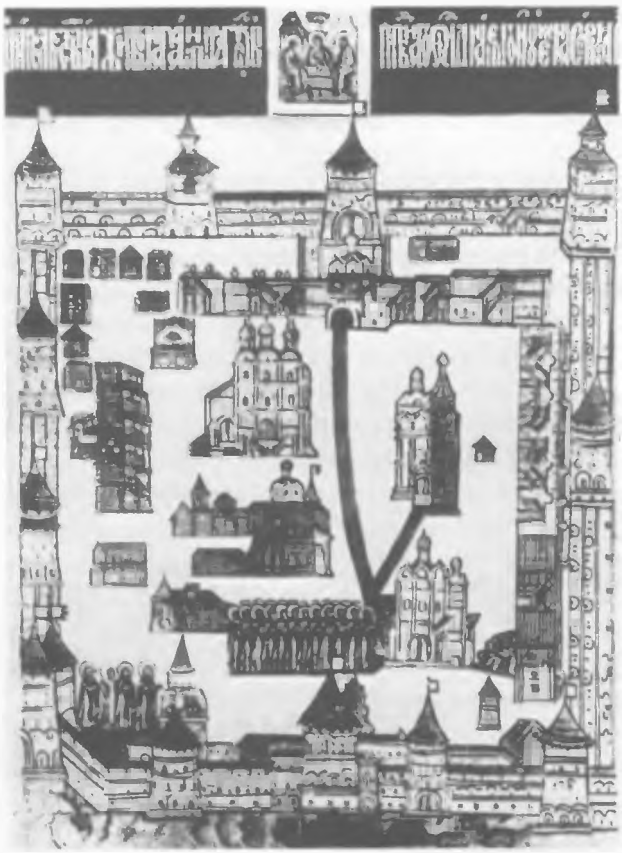

A Trojice-Szergijev-kolostor
XVII. századi ikon részlete

AZ ELSŐ NÉPFELKELÉS[6]

Azokon a vidékeken, amelyeket a tusinóiak és a lengyel hódítók csapatai kevésbé pusztítottak el, s ahol főképp „feketeszántós" parasztok és poszadbeliek laktak, megkezdődött az intervenciósok elleni nagyszabású népi szabadságharc megszervezése.

A népi mozgalom szervezői a paraszti és poszadbeli közösségek, népgyűlések voltak. Már 1610 vége felé egyre több feltétele megérlelődött a mozgalom fellendülésének. Moszkvában a szabadságmozgalom Vaszilij Sujszkij trónfosztása után kezdett megerősödni. 1610—1611 fordulóján felhívások jelentek meg a fővárosban, amelyek fegyveres harcra szólították a lakosságot a lengyel hódítók ellen. („Új elbeszélés az igen híres orosz cárságról és a nagy moszkvai államról" stb.) Ugyanakkor a pravoszláv egyház feje, Hermogen pátriárka is fellépett a lengyel hatalom ellen.

Az intervenciósoknak tudomásuk volt a széles körű országos népi mozgalom kibontakozásáról, és ezért óvintézkedéseket tettek. Moszkvában nemcsak a fegyvereket vették el a lakosságtól, hanem

[6] Népfelkelésen itt önkéntesekből álló hadsereg értendő. — *A kiadó.*

még a fejszéket is. Minden Moszkvába érkező szekeret gondosan átkutattak. Éjszakai kijárási tilalmat vezettek be. Ez azonban nem csökkentette, hanem ellenkezőleg, csak növelte a hódítók elleni népharagot. A moszkvai lakosság nem volt hajlandó élelmet eladni nekik, az utcákon minduntalan fegyveres összetűzésekre került sor. Az intervenciósok már féltek egyenként mutatkozni a moszkvai utcákon.

1611 elején Rjazanyban és Nyizsnyij Novgorodban gyülekeztek a népfelkelők, akik a lengyel intervenciósok kiűzését tűzték célul.

A Rjazanyban megindult mozgalom rövid idő alatt az Oka-folyótól délre eső egész területet átfogta, Nyizsnyij Novgorodból pedig az egész Volga-vidékre kiterjedt. A városok leveleket váltottak, s felszólították egymást a harc megkezdésére és népi osztagok létrehozására. A mozgalom élén Prokopij Ljapunov rjazanyi vajda állt. Ljapunovhoz csatlakoztak a tulai, kalugai, szeverscsinai és határmenti szolgáló nemesek, bojárfiúk, kozákok és egyéb szolgáló elemek. A népfelkelés mellé állt néhány olyan katonai csapat, amely korábban Vaszilij Sujszkij cárt szolgálta, továbbá a szétthullott tusinói tábor fegyveres erőinek maradványai, Ivan Zaruckij és Dmitrij Trubeckoj herceg vezetésével. A Ljapunov-féle népfelkelésre az egyes csapatok szétszórtsága, elkülönülése volt jellemző. 1611 elején az első népfelkelő sereg Moszkva ellen indult.

A MOSZKVAI FELKELÉS

1611. március 19-én Moszkvában a felháborodás és a sok elszigetelt összetűzés fegyveres felkelésbe csapott át. A felkelők ágyúkat szereztek, szekerekből és gerendákból barikádokat emeltek

Nyizsnyij Novgorod
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből (1656)

Moszkva utcáin. Az utcákon elkeseredett harcok folytak. A házak tetejéről, a kerítések mögül, az ablakokból tüzeltek az intervenciósokra, kövekkel hajigálták őket. Különösen erősen ellenállt a hódítóknak az a csapat, amelynek a parancsnoka Dmitrij Pozsarszkij herceg volt. Ez a csapat a Szretyenka városrészben helyezkedett el, amelyet valóságos erődítménnyé alakított át. Az ütközetben Pozsarszkij súlyosan megsebesült, ezért a Trojice-Szergijev-kolostorba vitték. Az utcai harcok két napig (március 19-én és 20-án) tartottak. A lengyel hódítók felgyújtották Moszkvát. A Kitaj gorod, a Belij gorod és a Moszkva-folyón túli rész a lángok martaléka lett.

Március 20-án az intervenciósok erősítéseket kaptak, s ez lehetővé tette számukra, hogy leverjék a felkelést és vandál pusztítást vigyenek véghez a főváros lakosai között.

Az 1611. március 19—20-i moszkvai felkelés, a főváros felégetése és a lakosai közt végzett öldöklés felszította az oroszok hazafias felháborodását. A Moszkvához közeledő népfelkelésben résztvevők száma rohamosan nőtt.

Március 21-én a népfelkelés előőrsei Moszkva elé érkeztek. A Gosiewski parancsnoksága alatt álló lengyel csapat nyílt ütközetben próbálta szétverni a npéfelkelőket, de kudarcot vallott. Április 1-én az első népfelkelés nagy létszámú, de igen vegyes összetételű ezredei elhelyezkedtek a Belij gorod falai mentén, és ostrom alá vették az ellenséges helyőrséget, amely bezárkózott a Kitaj gorodba és a Kremlbe.

A népfelkelésben különböző társadalmi csoportok vettek részt, s így éles belső ellentétek léptek fel. Ezek végzeteseknek bizonyultak. A szolgáló rétegeknek (szolgáló nemeseknek, bojárfiúknak), a kozákság jelentős részének, valamint a parasztságnak az osztályérdekei sokban különböztek egymástól. A népfelkelés néhány csapategységének vezetői — Ljapunov, Trubeckoj és Zaruckij — ideiglenes kormányt hoztak létre. A kormányban Ljapunovnak volt a legnagyobb befolyása. Az ország kormányzásának rendjét az 1611. június 30-án kiadott „zemscsinai ítéletlevél" szabta meg, amely a szolgáló nemesség érdekeit fejezte ki: hangsúlyozta a szolgáló nemesség vezető szerepét a kormányzati apparátusban, a legfontosabb kérdések közt tárgyalta a szolgáló nemeseknek és a bojárfiaknak földdel való ellátását, visszaállította az állam igazgatásának régi rendjét. Az ítéletlevél jobbágytartó jellegét világosan kifejezte az a követelés, hogy a szökött parasztokat és holopokat adják vissza uruknak. Ljapunov a népfelkeléshez csatlakozó holopoknak „szabadságot" és „jutalmat" ígért, s ehelyett most az ítéletlevél szentesítette jobbágyi helyzetüket. Az ítéletlevél még nagyobb széthúzást okozott a népfelkelés soraiban. Különösen kiélezte a szolgáló nemesek és a kozákok viszonyát. 1611. július 22-én a kozákok fellázadtak, Ljapunovot megölték. Halála után a népfelkelők szétszéledtek. Az első népfelkelésnek nem sikerült Moszkvát bevennie.

Csak a kozákok maradtak Moszkva alatt Ivan Zaruckij és Dmitrij Trubeckoj vezetésével, de gyengék voltak ahhoz, hogy a fővárosból kiűzzék az intervenciósokat. Trubeckoj és Zaruckij hűséget esküdött a „kis cárnak" (II. Ál-Dimitrij és Marina Mniszech fiának). Ezért a lakosságnak azok a rétegei, amelyek tovább akarták folytatni a harcot az idegen hódítók ellen, egyszersmindenkorra megvonták tőlük bizalmukat és támogatásukat.

A MÁSODIK NÉPFELKELÉS. KUZMA MINYIN ÉS DMITRIJ POZSARSZKIJ

Miután 1611 nyarán a lengyelek elfoglalták Szmolenszket, Novgorodba pedig behatoltak a svédek, a helyzet rendkívül súlyossá vált. Az országot a politikai felbomlás és a nemzeti függetlenség elvesztése fenyegette. A lakosság, különösen a központi kerületekben, koldusbotra jutott; az éhínség és a betegségek tömegesen szedték áldozataikat. A parasztok az intervenciósok erőszakoskodásai elől menekülve elhagyták házaikat és az erdőkben rejtőztek el. Sűrűn lakott poszadok elnéptelenedtek, a kereskedelem megszűnt.

1611 őszén a nemzeti szabadságmozgalom újabb, még erősebb hulláma csapott fel. Központja

ismét Nyizsnyij Novgorod volt. A mozgalom a poszadbeliek köréből indult ki. A népi erőket Kuzma Minyin sztaroszta[7] tömörítette. Felhívása nyomán Nyizsnyij Novgorodban megkezdődött a második népfelkelés gyülekezése.

A népfelkelés megszervezését, amelyhez nagy anyagi erőkre volt szükség, Kuzma Minyin egy csapásra szilárd anyagi alapra helyezte. Az önkéntes adományokon kívül kötelező vagyondézsmát vetettek ki, amely a vagyon egész értékének egyötödére rúgott. Az anyagi eszközök megteremtése lehetővé tette, hogy nagy katonai erőket tudjanak összpontosítani. A katonai vezetéshez olyan hadvezérre volt szükség, akiben a hadművészetben való jártasság a nép iránti odaadással és hűséggel párosul.

Kuzma Minyin javaslatára Dmitrij Mihajlovics Pozsatszkij herceget választották hadvezérré. A „zavaros években", amikor a bojár arisztokrácia politikailag ingadozónak bizonyult, Pozsarszkij szilárdan tartotta a lengyel hódítókkal szemben elfoglalt álláspontját. 1608-ban szétszórta azt a lengyel csapatot, amely Kolomnát próbálta bevenni, 1611 tavaszán pedig ott volt a felkelő moszkvaiak soraiban és mindaddig harcolt, amíg sebesülése következtében annyira le nem gyengült, hogy el kellett szállítani Moszkvából. Minyin és Pozsarszkij lettek a második népfelkelés szervezői és vezetői.

A népfelkelés magvát eredetileg a nyizsnyij novgorodi poszadbeliek és szolgáló kisnemesek, valamint a környező kerületek parasztjai alkották. A levelek, amelyek Moszkva felszabadítására szólították fel az országot, gyorsan terjedtek a Volga-vidék lakossága körében és ezen túl is. Az elsők közt jelentkeztek a nyugati kerületekből származó szmolenszki, vjazmai és más szolgáló nemes földbirtokosok, akiket a lengyelek elkergettek otthonukból. Azután megmozdult a felső Volga-vidék városainak a lakossága. Nyizsnyij Novgorodhoz csatlakoztak az Oka mentén és azon túl elterülő körzetek is. A népfelkelés tehát országos üggyé vált. A népfelkelés magvát az északi városok poszadlakossága és a „feketeszántós" parasztság alkotta, de a szolgáló nemesek is tömegesen csatlakoztak hozzájuk. Az oroszok mellett részt vettek a népfelkelésben tatárok, mordvinok, csuvasok, marik és udmurtok. 1612 elején mintegy 20—30 000 főt számlált a népfelkelők serege.

Ekkorra a moszkvai lengyel helyőrség erősítéseket kapott, a Moszkva alatt állomásozó kozákcsapatok pedig ahelyett, hogy egyesültek volna a népfelkeléssel, tárgyalásokat folytattak egy újabb bitorlóval, aki Pszkovban tűnt fel. Az északnyugati határvidékeken a svédek garázdálkodtak. Az általános helyzet nem tette lehetővé, hogy a népfelkelők azonnal Moszkva ellen induljanak.

A második népfelkelés 1612 februárjában indult meg Nyizsnyij Novgorodból Jaroszlavlba. A felső Volga-vidéken csatlakozott a népfelkeléshez a már 1608 óta itt működő tekintélyes számú partizáncsapat, amely poszadbeliekből és parasztokból állt. A falvak és városok lakossága kivonult a népfelkelők elébe, átadta összegyűjtött pénzét és készleteit. A népfelkelés sorait újabb önkéntesek gyarapították. A népfelkelés rendelkezésére bocsátotta gazdag erőforrásait az intervenciósoktól megkímélt tengerparti vidék.

A népfelkelés 1612 áprilisától augusztusig táborozott Jaroszlavlban. Ezalatt befejeződött a népfelkelés katonai megszervezése és létrehozták a központi hatalmat, a „zemscsinai" kormányzatot. Az új kormányzat az összes városokból való „minden rendű és rangú választott emberekből" állt. Képviseltette benne magát a szolgáló nemesség, a poszad és részben a parasztság (a „kerületi emberek" révén). Igen gyér számú képviselője volt a felsőbb feudális arisztokráciának, és egyetlen egy sem volt a jobbágyságnak. Helyreállították a központi kormányzat szerveit, a prikazokat is.

A második népfelkelés vezetőinek Jaroszlavlban külpolitikai kérdésekkel is kellett foglalkozniuk. Pozsarszkij taktikai célokból tárgyalásokat folytatott a svédekkel a svéd királyfi trónjelöléséről, de ugyanakkor megerősítette a svéd előnyomulástól veszélyeztetett városokat. Sikerült visszatarta-

[7] A sztaroszták a helyi (kerületi vagy járási) közigazgatás élén álló tisztviselők voltak, akiket másként „kedvelt főembereknek" is neveztek. — *A kiadó.*

nia a svédeket attól, hogy hadműveleteket folytassanak a népfelkelés ellen, és ezzel elkerülni az erők megosztását. Pozsarszkij diplomáciai képességei abban is megnyilvánultak, hogy ügyesen fel tudta használni a Lengyelország és az ausztriai Habsburgok közt támadt ellentéteket. A diplomáciai tárgyalások eredményeként sem a Habsburgok, sem Svédország nem akadályozta a második népfelkelés hadműveleteit.

1612 végére a népfelkelés kormánya már az állam területének a felét uralta. A megszállt területeket a helyi lakosság együttműködésével szabadították fel. A parasztok fejszékkel és vasvillákkal fegyverkeztek fel, és irgalmatlanul irtották a falvakban élelem után kutató betolakodókat. Az ellenség hátában mindenfelé parasztokból álló partizáncsapatok tevékenykedtek.

A népfelkelés erősödésével egyidejűleg a Moszkva mellett táborozó kozákság körében megindult a bomlás. Egyes atamánok Jaroszlavlba „távoztak", és csatlakoztak a népfelkeléshez. Zaruckij szembefordult Pozsarszkijjal és merényletet szervezett ellene, de ez nem sikerült. A kalandor Zaruckij egyezségre lépett az intervenciósokkal. A kozákok egy része Trubeckoj vezetése alatt a második népfelkelést támogatta.

Az intervenciósok megijedtek a népfelkelés sikereitől, és III. Zsigmondhoz fordultak segítségért. 1612 nyarán a király jelentős létszámú zsoldossereget küldött Moszkvába Chodkiewicz hetman parancsnokságával. Zaruckij ekkor a kozákok egy részével Chodkiewiczhez pártolt.

MOSZKVA FELSZABADÍTÁSA

Chodkiewicz Moszkva felé közeledtének híre meggyorsította a második népfelkelés kivonulását Jaroszlavlból. A népfelkelés vezetői meg akarták akadályozni Chodkiewicz egyesülését a moszkvai lengyel helyőrséggel.

A népfelkelők első csapata, 400 lovas, július 24-én ért Moszkva alá és a Péter-kapunál foglalt el állásokat, a sánckarókból maguk készítette kis erődítményben. Augusztus 2-án egy 700 lovasból álló csapat a Tveri kapunál helyezkedett el megerősített állásban. Ezek a csapatok elvágták a lengyelek összeköttetését a szmolenszki országúttal, amelyen Chodkiewicz közeledett. Trubeckoj kozákjai a Moszkva-folyón túli részen állomásoztak.

A népfelkelés főerői július 20-án hagyták el Jaroszlavlt, augusztus 20-án érték el Moszkvát és a Belij gorod falainál sáncolták el magukat.

Augusztus 22-én Chodkiewicz a Novogyevicsij-kolostornál átkelt a Moszkva-folyón. Itt az ütközet nem vezetett döntő eredményre. Augusztus 24-én újabb ütközetben Chodkiewicz visszaszorította az orosz csapatokat. A helyzetet a népfelkelők egyik csapatának Minyin vezette merész ellentámadása mentette meg. Átkelt a Moszkva-folyón, és a Krími palota táján (a mai Krími-híd közelében) oldalba támadta az ellenséget. Ez a váratlan támadás zavart idézett elő a lengyelek táborában. Az augusztus 24-i csatában Chodkiewicz seregeit teljesen szétverték. A csapatok maradványai Vjazma felé vonultak vissza.

Október 22-én a népfelkelők megrohamozták és rövid kézitusa után elfoglalták a Kitaj gorodot. A Kremlben rekedt intervenciósok kilátástalan helyzetükben 1612. október 26-án megadták magukat.

D. M. Pozsarszkij herceg kardja

Megnyíltak a Kreml kapui, a lengyel helyőrség kivonult, letette zászlóit és fegyvereit. A felszabadított Kremlbe bevonultak a népfelkelés seregei. Moszkvának az intervenciósoktól való megtisztítása biztosította az egész ország felszabadulását és az orosz állam függetlenségének a helyreállítását.

A győzelem dicsfénnyel övezte a csata hőseinek és közülük a legelsőknek, Kuzma Minyinnek, a „választott embernek" és Dmitrij Pozsarszkijnak, a „délceg daliának" a nevét.

Sok hősnek, aki életét adta a haza megmentéséért, nem maradt fenn a neve. A nép emlékezete csak a kosztromai kerületbeli Domnyino falu egyik parasztjának, Ivan Szuszanyinnak a nevét őrizte meg. Ivan Szuszanyin az erdő rengetegében tévútra vezette az egyik lengyel csapatot, és élete árán akadályozta meg az intervenciósok kísérletét, hogy Kosztromába jussanak.

Az orosz népnek a lengyel és svéd intervenciósok ellen vívott harcában tevékenyen részt vettek a soknemzetiségű orosz államba tartozó nem orosz népek is. A svéd hódítók ellen hősiesen küzdöttek a karélok, akik már régóta az orosz néppel kapcsolták össze sorsukat. Minyin és Pozsarszkij népfelkelésében közvetlenül is részt vett és hozzájárult Moszkva felszabadításához a baskír lovasság. 1608-tól kezdve kivette részét az intervenciósok elleni harcból a komi nép: katonákat küldött Szkopin-Sujszkij seregébe, az első és a második népfelkelésbe, valamint pénzzel járult hozzá a harcosok ellátásához.

A második népfelkelés győzelmét a népi szabadságmozgalom ereje biztosította. A szabadságharc az orosz nép legszélesebb rétegeit magával ragadta. Döntő része volt a sikerben az idegen hódítók ellen tanúsított páratlan bátorságnak és hősiességnek. A győzelemhez hozzájárult a második népfelkelés szervezettsége is. Vezetői az orosz nép és más népek tömegeinek szabadságmozgalmára támaszkodva képesek voltak arra, hogy a hazafias erőket egyesítsék és mozgósítsák őket a lengyel meg a svéd hódítók ellen, az ország felszabadításáért vívott aktív, elszánt harcra.

6. ÚJ KORMÁNY. A SZTOLBOVÓI BÉKE ÉS A DEULINÓI FEGYVERSZÜNET

AZ 1613. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

A népfelkelés kormányzatának legfontosabb feladata az államhatalom helyreállítása és az intervenciósok kezében levő területek felszabadítása volt.

Az államhatalom helyreállítását a népfelkelés vezetői az ebben a korban szokásos monarchikus formában képzelték el. Ezt a feladatot kellett teljesítenie az országgyűlésnek, amelyet a cár megválasztására hívtak össze. Az országgyűlést összehívó okleveleket a második népfelkelés kormányzata 1612 novemberében küldte szét. Ez az országgyűlés az egyik legnagyobb és a részvevők számát tekintve az egyik legteljesebb volt valamennyi közt. Üléseit 1613 januárjában nyitották meg. Más XVI—XVII. századi országgyűlésektől eltérően az arisztokrácia itt alig képviseltette magát, a fő szerepet a szolgáló nemesség és a papság játszotta. Képviselethez jutottak a poszadbeliek, a kozákok, a sztrelecek, s valószínűleg a „feketeszántós" parasztok is.

Az új cár megválasztása körül heves harcok dúltak. A bojárok külföldi jelöltet próbáltak állítani, Ulászló lengyel vagy Károly Fülöp svéd királyfi személyében, de az országgyűlés túlnyomó többségének ellenállásába ütköztek. A régi fejedelmi családokból származó jelölteket sem támogatta senki. A moszkvai szolgáló nemesek, akiket a poszadbeliek is támogattak, a 16 éves Mihail Romanovot jelölték, Fjodor Nyikityics Romanov fiát (Fjodor Romanov, másnéven a tusinói Filaret metropolita, az elhunyt Fjodor cár unokafivére volt). Mihailt támogatták a kozákok is, hiszen atyjának jó kapcsolatai voltak velük. Mihail jelöltsége az országgyűlésen részvevők többségének érdekében állt. 1613 februárjában Mihail Romanovot választották meg az orosz trónra (1613—1645).

Az országgyűlés ülése 1613-ban
Miniatúra a „M. F. Romanov cárrá választása" című kéziratos könyvből (1673)

AZ INTERVENCIÓSOK ELLENI HARC FOLYTATÁSA

Az új kormányzatra az a feladat várt, hogy befejezze a Lengyelország és Svédország elleni hadműveleteket és megtisztítsa az ország területét a szerteszét kóborló fegyveres csapatoktól, amelyek nem ismerték el az új cár hatalmát.

Azok a hírek, hogy a népfelkelés győzelmet aratott a lengyel hódítókon, s Moszkvát felszabadították, nagy hatással voltak a svédek által elfoglalt Novgorod lakosságára. 1613 tavaszán a nép itt is fegyvert fogott a megszállók ellen. Elsőnek Tyihvin lakosai keltek fel, 1613 májusában felszabadították a várost; példájukat Porhov és Gdov lakossága is követte.

A svédek elleni harc főképpen Tyihvin körzetében bontakozott ki, mert ez a város a novgorodi földről Oroszország központi körzeteibe vezető úton feküdt. Miután de la Gardie rohammal nem tudta elfoglalni Tyihvint, hosszadalmas ostrom alá vette a várost, de ez a kísérlete is kudarccal végződött. Tyihvin lakosai, a falai közé menekült környékbeli parasztok és a Moszkvából érkezett katonai csapat vereséget mértek a svédekre, akik ezután felhagytak Tyihvin ostromával, sőt lemondtak az orosz állam központja ellen tervezett további hadműveletekről is.

A Tyihvinnél megvert svéd sereg szétszóródott az északi vidéken. Egyes csapatai az Onyegán túli megerősített helyeken tevékenykedtek, fosztogatták és irtották a helybeli lakosságot, feldúlták és felégették a falvakat; eljutottak Holmogoriig, amelyet megpróbáltak rohammal bevenni. Most már azonban a svéd zsoldoscsapatok nem voltak félelmetesek.

Ugyanebben az időpontban a svédek öt ízben kísérelték meg Pszkov bevételét (1611-ben, 1612-ben, 1615-ben kétszer is és 1616-ban). A Pszkovért vívott harc különösen 1615-ben vált rendkívül hevessé, amikor II. Gusztáv Adolf svéd király személyesen vezette több mint 13 000, különféle nemzetiségű zsoldosból álló hadseregét a város ellen. 1615. augusztus 20-án teljesen körülzárták Pszkovot. Az ostromlottak, akik jóval kevesebben voltak, mint a támadók, aktív védelmet folytattak, kitöréseikkel súlyos veszteségeket okoztak az ellenségnek. Nagy segítséget nyújtottak az ostromlottaknak a környékbeli parasztokból alakult partizáncsapatok: megakadályozták a hódítókat az élelem beszerzésében, megsemmisítették kisebb csapataikat. A kormányzat is támogatta az ostromlott Pszkovot, Plescsejev vezetésével sereget küldött a város alá. 1615. október 17-én az intervenciósok kénytelenek voltak abbahagyni Pszkov ostromát és visszavonulni Narva felé. Pszkov hősies védelme újból megmutatta az orosz nép kiapadhatatlan erejét, és arra késztette a svédeket, hogy béketárgyalásokat kezdjenek.

Svédország sietett befejezni a háborút, amíg jelentős orosz területek voltak a kezén. A Lengyelországgal még mindig harcban álló orosz államnak is szüksége volt arra, hogy békét kössön Svédországgal. 1615 októberében megkezdődtek a béketárgyalások.

AZ 1617. ÉVI SZTOLBOVÓI BÉKE

1617. február 23-án Sztolbovo faluban (Tyihvin közelében) Oroszország és Svédország megkötötte a békét. A svédek visszaadták az elfoglalt Novgorodot, de az orosz kormányzat kénytelen volt beleegyezni, hogy Svédország régi orosz városokat foglaljon el (Ivangorodot, Jamot, Koporjét, Oreseket), s Korelát és a korelai (karéliai) kerületet is megtartsa. Svédországhoz tehát politikailag és gazdaságilag nagy jelentőségű terület került át. Az orosz kormányzat elvesztette a kijáratot a Baltitengerre. Karélia területe és a karél nép két részre szakadt, Karélia központja, Korela a svédek kezére került. A karélek tömegesen költöztek el a svédek által elfoglalt karéliai szorosról Oroszország belsejébe; ez az áttelepülés több évtizedig tartott (a XVII. század derekáig), és azzal végződött, hogy valamennyi karél elhagyta Svédország területét.

A sztolbovói béke jóllehet rendkívül hátrányos volt az orosz államra nézve, mindazonáltal lehetővé tette a Lengyelország elleni háború befejezését.

AZ 1618. ÉVI DEULINÓI FEGYVERSZÜNET

Az orosz városok ellenállása és különösen a Volok Lamszkij melletti ütközetben elszenvedett vereség meghiúsította III. Zsigmond újabb Moszkva elleni hadjáratát. Lisowski lengyel kalandor csapatait, amelyek Szeverszkaja Ukrajna felől veszélyeztették az országot, Pozsarszkij herceg 1616-ban szétverte.

1617-ben Ulászló királyfi és Chodkiewicz csapatai újból betörtek az orosz földre. A lengyel seregek Vjazmán keresztül nyomultak előre, 1618 októberében Moszkva alá értek és elfoglalták Tusinót. Október 1-én a Belij gorod falainál folyt a harc (az Arbatszki kapu közelében). A támadást visszaverték, az intervenciósok a Trojice-Szergijev-kolostorhoz és Kalugához vonultak vissza. A betolakodók ellen nagy erővel küzdött a megerősödött kormánycsapat és a megszállt terület lakossága.

A mágnási és nemesi felső réteg kalandor vállalkozásai kimerítették Lengyelországot, az intervenciósok újabb kísérletei már kudarcba fúltak. A harmincéves háborút megelőző feszült nemzetközi helyzet is megnehezítette Lengyelország számára keleti hódító politikájának folytatását. 1618 decemberében Lengyelország kénytelen volt Deulino faluban (a Trojice-Szergijev-kolostor közelé-

ben) 14 és fél évre fegyverszünetet kötni, de megtartotta az elfoglalt szmolenszki, csernyigovi és novgorod-szeverszkiji földeket. E területek elvesztése súlyos csapás volt az orosz államra, de így hosszan tartó harcok után lélegzetvételnyi szünethez jutott.

1618 végére tehát az orosz állam felszabadult az ellenséges megszállás alól, kivéve azokat a területeket, amelyek a sztolbovói béke értelmében Svédországhoz kerültek, illetve amelyek a deulinói fegyverszünet értelmében Lengyelország birtokában maradtak.

7. AZ INTERVENCIÓ KÖVETKEZMÉNYEINEK FELSZÁMOLÁSA. A SZMOLENSZKI HÁBORÚ

A GAZDASÁGI HELYZET JAVULÁSA

A lengyel és svéd intervenció következtében az ország gazdasági élete a súlyos hanyatlás állapotába jutott. Az ország központi részén, továbbá nyugati és délnyugati végvidékein, amelyek megszállás alá kerültek, kisebb-nagyobb falvak százaiból csak romok maradtak. A megmaradt településeken is üresen állt a házak nagyobb része, lakóik elpusztultak vagy szétszéledtek. Lényegesen csökkent a megművelt földterület. A földesúri birtokokon a 70 százalékot is elérte azoknak a paraszti gazdaságoknak a száma, amelyeknek csak igen kevés felszántott földje volt vagy egyáltalán nem volt szántója. Az ország termelőerőit azonban nem pusztították el teljesen. A hadműveletek befejeztével megkezdődött a gazdaság újjáéledése.

Az ország gazdasági életének helyreállításával kapcsolatos nehéz kérdések megoldásában Mihail Romanov kormányzata az új cár támaszának, a szolgáló nemességnek az érdekeit tartotta szem előtt.

Az új uralkodóház megszilárdítása jelentős mértékben a szolgáló nemesség alapvető követeléseinek — különösen az örökletes földbirtokot (votcsina) és a szolgálati földbirtokot (pomesztye) illetően támasztott követeléseinek — a kielégítésétől függött. Az új kormányzat felülvizsgálta a régi földbirtok-adományozásokat, és azoknak a földbirtokosoknak az esetében hagyta jóvá, akik támogatták Mihail Romanov kormányzatát. Ezenkívül bőkezűen osztogattak a szolgáló nemességnek udvari és „fekete" földeket a legkevésbé elpusztított körzetekben. A szolgáló nemesség a földet az új kormányzattól a számára legelőnyösebb formában kapta, többnyire örökletes birtokként. Ez nagy győzelme volt a szolgáló nemességnek, amely arra törekedett, hogy a szolgálati birtokot egy szintre emelje az örökletes birtokokkal.

A szolgálati birtokokhoz szükséges jobbágyi állomány biztosítására a szolgáló nemesség kívánságának megfelelően a szökéstől számítva 10 éves határidőt állapítottak meg a szökött parasztok felkutatására. A kormányzat nem merte a 15 éves határidőt kimondó 1607. évi törvényt megerősíteni. Kénytelen volt a paraszti függést lassabban megszigorítani, mint ahogy szerette volna. Ezenkívül a bojárok, akiknek több lehetőségük volt a parasztok elcsábítására, és nem voltak hajlandók lemondani az örökletes birtokaikra áttelepített parasztokról, tiltakoztak a határidő meghosszabbítása ellen.

Az új kormányzat belpolitikájában a szolgálati birtok megszilárdítására törekedett, ezért intézkedései elkerülhetetlenül a parasztság helyzetének rosszabbodását idézték elő. A jobbágyoknak kellett a szolgáló nemesi gazdaságokat helyreállítaniuk. Az állami adók megnövekedett súlya a poszadok és a „feketeszántós" parasztság vállára nehezedett.

Az államkincstár teljesen üres volt, az új kormányzatnak pedig nagy szüksége volt pénzre; ezért egyre újabb adókat vetett ki (rendkívüli 20, 10 és 5 százalékos vagyondézsmák). Az 1610—1620-as években hét ízben szedték be a 20 százalékos vagyondézsmát, amelyet főképpen a poszadlakosságon hajtottak be.

Így tehát a néptömegek, a parasztok és a poszadbeliek, akik felszabadították az országot a külföldi hódítók elnyomása alól, akik megmentették az orosz állam függetlenségét és egységét, az új kormányzat politikájának következményeképpen nehezebb helyzetbe jutottak, mint a parasztháború és az intervenciósok elleni küzdelem előtt voltak.

Az új kormányzat másik feladata az intervenció éveiben megrendült államapparátus megszilárdítása, további központosítása volt. Ebben az időszakban megélénkült az országgyűlések tevékenysége; Mihail Romanov uralkodásának első évtizedében szüntelenül üléseztek. Az országgyűlések főképpen az elszegényedett államkincstár feltöltését szolgáló anyagi eszközök felkutatásával és külpolitikai kérdésekkel foglalkoztak. A rendkívüli intézkedések végrehajtásához a kormányzat az uralkodó osztálynak az országgyűlésekre összehívott képviselőitől várt támogatást. Az államhatalom erősödésével párhuzamosan a kormányzat egyre ritkábban fordult segítségért az országgyűlésekhez. A központi hatóságok tevékenységének javítása érdekében megnövelték a prikazok számát, megnőtt a titkárok száma és jelentősége. A helyi közigazgatás szerveit nagyobb mértékben rendelték a központ alá. A városokban bevezették a vajdai közigazgatást, élén a kormányzat által kinevezett vajdákkal, akik a közigazgatás valamennyi ügyét intézték. A helyi önkormányzati szerveket a vajdák alá rendelték. A guba-sztaroszták ott, ahol egyáltalán megmaradtak, a vajdák segítőtársai lettek.

Az 1630-as évekre az intervenció következményeit nagyjából felszámolták. Már az 1620-as évekből származó telekkönyvi feljegyzések tükrözik az ország gazdasági életének helyreállítási folyamatát. Az 1614—1615-ben pusztákként nyilvántartott kisebb és nagyobb falvak benépesültek. A paraszti és bobil (zsellér)-háztartások aránya megváltozott az előbbiek javára. A szántóterület rohamosan nőtt.

A gazdaság helyreállítása és az ország belső helyzetének megszilárdulása lehetővé tette több külpolitikai feladat megoldásának napirendre tűzését.

A SZMOLENSZKI HÁBORÚ

A deulinói fegyverszünet és a sztolbovói béke az orosz állam létérdekeit sértették. Az ország gazdasági és politikai helyzetének megszilárdulása lehetővé tette Mihail Romanov kormányzatának, hogy aktívabb külpolitikára térjen át és harcot indítson az intervenció idején Lengyelország által elfoglalt területek visszaszerzéséért.

Azok a vereségek, amelyeket II. Gusztáv Adolf svéd király mért a harmincéves háborúban a katolikus Habsburg-koalícióra, kedvező helyzetet teremtettek ahhoz, hogy Oroszország háborút indítson Lengyelország ellen. Az 1632 tavaszán megindult háborút szmolenszki háborúnak nevezték, mert célja Szmolenszk, a csernyigovi és novgorod-szeverszkiji földek visszaszerzése volt. Alapos diplomáciai és katonai előkészületek előzték meg ezt a háborút. A háború kirobbanásakor Oroszországnak több olyan ezrede volt, amely felépítését, fegyverzetét tekintve nem maradt el az európai hadászat korabeli színvonalától. Az orosz hadsereg mintegy 40 000 emberből állt.

1632 őszén az orosz seregek számos várost foglaltak el a Szeverscsinában és Szmolenszk területén és hamarosan Szmolenszk alá értek.

A hadsereg támadásával egy időben megkezdődött a szmolenszki és dorogobuzsi kerület parasztjainak ösztönös mozgalma. A parasztok partizáncsapatokat alakítottak. Ivan Balasov, Szemjonov, Verjovkin, Oszip Baksejev és mások csapatai eredményesen működtek. A partizánmozgalom nagy erővé vált az ellenséges seregek ellen vívott küzdelemben. A cári hadsereg főparancsnoksága azonban félt a népi mozgalomra támaszkodni.

1633 nyarán nagy sereggel az ostromlott szmolenszki helyőrség segítségére sietett az új lengyel király, IV. Ulászló. Az orosz csapatokat elvágta, és Szmolenszk falai alá szorította. A had-

seregben éhínség támadt, betegségek pusztítottak, sokan meghaltak. 1634 februárjában az orosz főparancsnokság megadta magát. Sem ekkor, sem később Oroszország nem kapta meg azt a támogatást, amelyet a harmincéves háborúban a Habsburg-ellenes hatalmak megígértek. Törökország hűbérese, a krími kán, Lengyelországgal egyetértésben pusztító betörést hajtott végre az orosz föld ellen, s ez elvonta a fegyveres erők egy részét a nyugati frontról.

A háború 1634-ben ért véget a poljanovói békével, amely újra megerősítette a deulinói fegyverszünet feltételeit, azzal a kiegészítéssel, hogy Ulászló lemondott orosz trónigényéről.

Az orosz kormányzat nem kapta meg a várt segítséget a Habsburg-ellenes hatalmaktól, amelyeknek sikereit elősegítette, s ezért lazította a kötelékeket Dániával, Hollandiával és Svédországgal. Csökkentették a gabona és salétrom kivitelét ezekbe az országokba; csak olyan mennyiségben és olyan feltételekkel vittek ki, amelyek előnyösek voltak az orosz állam gazdasági érdekei szempontjából.

A szmolenszki háborúban nem sikerült felszabadítani Szmolenszket és a Szeverscsinát, tetejébe a nagy háborús kiadások ismét súlyos hatással voltak az ország gazdasági és pénzügyi helyzetére. A kormányzat az adóteher jelentős fokozásával igyekezett helyreállítani a megingott költségvetést.

A Romanov-kormányzat politikája a parasztság és a poszadbeli alsó rétegek fokozottabb kizsákmányolásával állította helyre a szolgáló nemesség Oroszországát, s ezzel természetszerűleg kiélezte az osztályellentéteket.

Az 1640-es években fokozódott az elnyomott tömegek osztályharca, amely végül is a század derekának nagy városi felkeléseihez és a század második felében a Sztyepan Razin vezette paraszthábóruhoz vezetett.

8. A PARASZTHÁBORÚ ÉS AZ INTERVENCIÓSOK ELLENI HARC A XVII. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉNEK IRODALMÁBAN

A XVII. SZÁZAD ELEJÉNEK PUBLICISZTIKAI ALKOTÁSAI

A XVII. század elején sok irodalmi alkotás dolgozta fel a Bolotnyikov-féle parasztfelkelést, az orosz népnek a lengyel és a svéd intervenciósok elleni harcát. A korszak irodalmi alkotásai többnyire publicisztikai jellegűek voltak és a politikai harc éles fegyveréül szolgáltak.

A XVII. század első publicisztikai műve, az „Elbeszélés az 1606-os évről" a bojár körök ideológiáját fejezte ki. Az „Elbeszélés"-t a Trojice-Szergijev-kolostor egyik szerzetese írta. A szerző az arisztokrácia odaadó híve. Magasztalja Sujszkijt és rendszerét. Ugyanakkor élesen elítéli Borisz Godunovot, tevékenységét sötét színekkel festi, mindenféle gonosztettel vádolja. Egyszersmind nem titkolja a szolgáló nemességgel szemben elfoglalt ellenséges álláspontját sem. Később az „Elbeszélés"-t folytatták: az eseményeket 1645-ig ismertették. Kiegészített formájában ma ez az irodalmi alkotás „Másféle elbeszélés" címen ismeretes.

Az „Új elbeszélés az igen híres orosz cárságról és a nagy moszkvai államról" című agitációs mű éles szavakkal tiltakozik az intervenciósok erőszakoskodásai ellen és szigorúan megszólja az intervenciósokat támogató, áruló bojárokat. 1610 végén vagy 1611 elején írta ismeretlen, a szolgáló nemességhez tartozó szerző. Az „Új elbeszélés" magasztalja az ellenség által ostromlott Szmolenszk védőit, és lelkes felhívással fordul a lakossághoz, hogy keljen harcra az idegen hódítók ellen.

Az intervenció éveinek sajátos típusú publicisztikai alkotásai a „látomások", amelyek különböző legendás epizódokat és jóslatokat fejtegettek. Céljuk buzdítás volt a haza megmentése

érdekében. Számos „siralom" is megjelent. A legjelentősebb ezek közül a „Siralom a moszkvai állam elestéről és végső pusztulásáról" (1611—1612 első fele). A mű lírai hangon panaszolja el a szenvedő haza sorsát, az ellenség okozta súlyos csapásokat, izzó gyűlölettel szól az intervenciósokról és a moszkvai bojár árulókról.

A szolgáló nemesek egyes alkotásai a Bolotnyikov vezette felkelő parasztokat és holopokat kárhoztatja. Az „Egy szolgáló nemes levele egy szolgáló nemeshez" szerzője, Ivanyec Funyikov földesúr azt beszéli el, hogyan harcoltak a paraszthábóru részvevői az uralkodó osztály ellen. Ugyancsak a szolgáló nemesség álláspontjának megfelelően írta le a Bolotnyikov-féle felkelést a „Kazanyi elbeszélés". Ezek a munkák rendkívül ellenséges hangnemben tárgyalták a lakosság elnyomott rétegeinek a feudális urak elleni megmozdulását.

Egészen másképp értékelték az eseményeket a felkelő parasztok táborából származó publicisták. A XVII. század eleji paraszthábóru idején igen sokan olvasták Ivan Bolotnyikov közérthető tartalmú kiáltványait („leveleit"), amelyek az elnyomott népi tömegeket buzdították a feudális földtulajdon és a jobbágyi függés megszüntetésére, az uralkodó osztály képviselőivel való leszámolásra.

Ebben a korban született néhány nagy irodalmi alkotás, ezek általános képet adnak a XVI—XVII. század fordulójának történeti eseményeiről. Ilyen alkotás Ivan Tyimofejev titkár „Krónikā"-ja (1619) és Avraamij Palicinnak, a Trojice-Szergijev-kolostor szerzetesének „Elbeszélés"-e (1620). Mindkét művet az uralkodó osztály ideológiája hatja át. A szerzők elítélik a néptömegek mozgalmát, a jobbágyrendszer elleni tiltakozásukban látják a „zavaros korszak" fő okát. De a szerzők nézeteinek osztálykorlátai ellenére ezekből a munkákból értékes adatokat lehet meríteni az orosz történelem egyik sorsdöntő fordulatának megértéséhez. Ivan Tyimofejev ékesszólóan írja le, milyen károkat okoztak az orosz államnak a külföldi hódítók. Személyes tapasztalatok alapján beszéli el, milyen súlyos volt Novgorod helyzete a svéd megszállás idején. Avraamij Palicin munkájában központi helyet foglal el annak leírása, hogyan ostromolták a lengyel intervenciósok 1608—1610-ben a Trojice-Szergijev-kolostort. A szerző megörökítette azoknak az egyszerű embereknek az állhatatosságát és bátorságát, akik inkább elestek a harcban, de nem adták meg magukat az ellenségnek.

Az évkönyvírás, amely az előző korszak irodalmában központi helyet foglalt el, és hivatalos jellegű volt, Moszkvában megszűnt és csak Novgorodban, Pszkovban, valamint egyes kolostorokban és templomokban folytatódott.

A novgorodi és különösen a pszkovi évkönyvírásban nagy helyet foglal el a szegények és gazdagok társadalmi harca, amely ezekben a városokban a XVII. század elején igen éles formákat öltött. A novgorodi és pszkovi évkönyvek szerzői sok esetben nem titkolták el bojárellenes állásfoglalásukat, kifejezték a társadalom demokratikus rétegeinek nézeteit. Ugyancsak jellemző ezekre az évkönyvekre az orosz nép egységének tudata, annak felismerése, hogy Novgorod és Pszkov az orosz állam elidegeníthetetlen részei, továbbá a külföldi hódítók elleni lángoló gyűlölet. A korszak novgorodi és pszkovi évkönyvei közel állnak a népköltészethez, nyelvezetük egyszerű és kifejező.

A XVII. század első negyedében írt történeti tárgyú alkotásokat számos sajátosságuk, elsősorban pedig a világi ideológia térhódítása különbözteti meg a régebbi évkönyvektől. A korszak vezető embereinek a jellemzése előkelő helyet kapott a publicisztikában. A „Másféle elbeszélés"-nek, Ivan Tyimofejev „Krónikájá"-nak, Avraamij Palicin „Elbeszélés"-ének és más műveknek a szerzői igyekeznek képet adni a történelmi személyiségekről és értékelni tevékenységüket. A jellemrajzok új elemekkel gazdagították az elbeszélést. Különösen érdekes ebből a szempontból a „Rövid leírás a moszkvai cárokról, képükről, életkorukról és erkölcseikről", amely I. M. Katirev-Rosztovszkij herceg „Elbeszélés"-ének a végén található. Önéletrajzi mozzanatok kölcsönöznek

személyi jelleget I. A. Hvorosztyinyin herceg „Rajzolatok a moszkvai napokról és cárokról és szentekről" című munkájának és Sz. I. Sahovszkoj herceg „Elbeszélés"-ének.

A XVII. század elején írt munkák új képekkel és fogalmakkal gazdagították az orosz irodalmi nyelvet, gyarapították a hazafias és népies elemeket az orosz irodalomban.

A NÉPKÖLTÉSZET

A korszak népköltészetének fő témája a társadalmi harc volt. Ezért vált a népköltészet hatalmas fegyverré a feudális-jobbágytartó állam egyre erősödő elnyomása ellen vívott harcban. Közkedvelt volt a falvak és városok dolgozó lakosságának a körében; erről tanúskodnak a kormányzat külön rendeletei, amelyek megtiltották a népköltészeti alkotások előadását.

A XVII. század elején a népköltészet legkedveltebb formája a történeti ének volt. Ezek az énekek különböző társadalmi rétegek nézeteit fejezik ki, kozákok, kereskedők és kézművesek, holopok, parasztok egyaránt szerepeltek alkotóik közt. A korszak konkrét történeti eseményeit beszélték el, jellemezték és értékelték az események részvevőit. A történeti énekeknek fontos témája volt a paraszthábor ú, valamint a lengyel és a svéd hódítók ellen vívott népi szabadságharc. Jellemző, hogy teljesen elutasítóan foglaltak állást Vaszilij Sujszkijjal, a bojár cárral szemben, aki vérbe fojtotta a Bolotnyikov-féle felkelést, és tovább fejlesztette a jobbágyrendszert, elítélték I. Ál-Dimitrijt és Marina Mniszechet is. Hálával őrizte meg a nép Minyin és Pozsarszkij emlékét. Énekeiben az eposzi hősök vonásaival ruházta fel őket.

XXI. FEJEZET

AZ OSZMÁN FEUDÁLIS BIRODALOM

A XV. század végén az oszmán állam a török szultánok és a katonai-feudális arisztokrácia hódító politikája eredményeként hatalmas feudális birodalommá vált. Kisázsia államai, Szerbia, Bulgária, Görögország, Albánia, Bosznia, Hercegovina, Moldva, Havasalföld és a krími kánság az Oszmán Birodalom hűbéres államai voltak.

A meghódított országok kincseinek elrablása, saját népük és a leigázott népek kizsákmányolása révén tovább növekedett a török hódítók katonai ereje. A katonai-feudális nemesség érdekében hódító politikát folytató török szultánok mellé sok nyereség- és kalandvágyó, úgynevezett „gházi" („a hitetlenek legyőzője") szegődött. A balkáni országokat gyengítő feudális széttagoltság, a feudális és vallási belharcok kedveztek a törökök hódító törekvéseinek. A balkáni népek nem tudtak egységesen és szervezetten szembeszállni a törökökkel. A hódítók egymás után foglalták el a Balkán-félsziget különböző területeit, és a már leigázott népek erőforrásait újabb hadjáratok szervezésére használták fel. A balkáni fegyverművesek segítségével létrehozott tüzérség lényegesen megnövelte a török hadsereg katonai erejét. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom a XVI. századra hatalmas katonai állammá fejlődött, amelynek hadserege Keleten hamarosan megsemmisítő vereséget mért a Szefevidák államának uralkodóira és az egyiptomi mamelukokra, Nyugaton pedig a cseh és a magyar haderők szétzúzása után Bécs falai alá jutott.

A XVI. században a törökök szüntelen támadó háborúkat folytattak Nyugaton és Keleten, ugyanakkor fokozódott a török földesuraknak a paraszti tömegekre gyakorolt nyomása, és a parasztság sokszor fogott fegyvert a feudális kizsákmányolás ellen.

A TÖRÖK HÓDÍTÁSOK KELETEN

A törökök, kihasználva katonai fölényüket ugyanúgy, mint az előző korszakban, most is támadó politikát folytattak. A XVI. század elején a török feudális uralkodó osztály hódító törekvéseinek célpontjai elsősorban Irán, Örményország, Kurdisztán és az arab országok voltak.

Az 1514. évi csaldirani csatában az I. Szelim vezette török csapatok, amelyeknek erős tüzérségük volt, vereséget mértek a Szefevidák államának seregére. I. Szelim elfoglalta Tebrizt, és innen hatalmas hadizsákmányt szállított haza (többek közt Iszmail sah személyi kincstárát); továbbá ezer kiváló iráni iparost küldött Sztambulba (Konstantinápolyba), hogy azok ott az udvar és a török főnemesség számára dolgozzanak. Az ekkor Iznikbe szállított iráni iparosmesterek vetették

meg Törökországban a színes kerámia készítésének alapjait; ezt a színes kerámiát Sztambul, Bursa és más városok palotáinak és mecsetjeinek építésénél használták fel.

1514—1515-ben a török hódítók leigázták Kelet-Örményországot, Kurdisztánt és Észak-Mezopotámiát, egészen Moszulig.

1516—1517-ben I. Szelim szultán Egyiptom ellen vezetett hadjáratokat. Egyiptomban ebben az időben a mamelukok urakodtak, akik Szíriát és Arábia egy részét is birtokukban tartották. A mamelukok serege fölött aratott győzelem eredményeképpen az oszmánok kezére került egész Szíria és Hidzsáz, a muzulmánok szent városaival, Mekkával és Medinával együtt. 1517-ben az oszmán csapatok elfoglalták Egyiptomot. A helyi uralkodók nagy értékű felszerelési tárgyainak elrablása és kincstárának kifosztása révén a törökök gazdag hadizsákmányt küldhettek Sztambulba.

Izniki fajanszlámpa
XVI. század

A mamelukok fölött aratott győzelem eredményeképpen török ellenőrzés alá kerültek a Földközi-tenger és a Vörös-tenger partjain fekvő fontos kereskedelmi központok. Dijarbekir, Haleb (Aleppo), Moszul, Damaszkusz a török uralom támaszpontjai lettek. Ezekben a városokban hamarosan erős janicsár helyőrségeket helyeztek el, amelyek a szultáni helytartók rendelkezésére álltak. A janicsárok katonai és rendőri szolgálatot teljesítettek, és így védelmezték a szultán új birtokainak határait. Az említett városok egyszersmind a török polgári közigazgatás székhelyei is voltak. A közigazgatás főként a szóban forgó tartományok lakosságára kivetett adók behajtásában és nyilvántartásában és az egyéb kincstári jövedelmek beszedésében merült ki. A befolyt összegeket évente egyszer Sztambulba, a birodalom szultánjának udvarába továbbították.

KÁNÚNÍ SZOLIMÁN HÓDÍTÓ HÁBORÚI

Az Oszmán Birodalom legnagyobb kiterjedését és hatalmát a XVI. század közepén, II. Szolimán (Szulejmán) szultán (1520—1556) uralkodása alatt érte el. II. Szolimán a törököktől a „Törvényhozó" (Kánúní) nevet kapta. Számtalan katonai győzelméért és udvarának fényűzéséért az európaiak ezt a szultánt Nagy Szolimánnak nevezték. II. Szolimán a nemesség érdekében nemcsak keleti, hanem nyugati irányban is ki akarta terjeszteni birodalma határait. A török hódítók 1521-ben elfoglalták Belgrádot, és 1526—1543 között öt hadjáratot vezettek Magyarország területére. Az 1526-os mohácsi győzelem után 1529-ben a törökök Bécs mellett súlyos vereséget szenvedtek. De ez nem szabadította fel Dél-Magyarországot a török uralom alól. Hamarosan Magyarország középső része is török kézre került. 1543-ban a török hódoltság alatt álló magyar területet 12 részre osztották és a szultán helytartóinak kormányzása alá rendelték.

Magyarország meghódításakor — ugyanúgy, mint a többi országban — kirabolták a városokat és a falvakat, ami ugyancsak a török katonai-feudális uralkodó réteget gazdagította.

Szolimán magyarországi hadjárataival egyidejűleg más vidékeken is folytatott hadműveleteket. 1522-ben a törökök elfoglalták Rodosz szigetét. 1534-ben a török hódítók rabló- és irtóhadjáratot vezettek a Kaukázus ellen, ahol elfoglalták Sirvant és Nyugat-Grúziát. Meghódították Arábia tengerparti vidékeit is, és Bagdadon meg Baszrán keresztül kijutottak a Perzsa-öböl partjára. Ugyanebben az időben a földközi-tengeri török flotta az égei-tengeri szigetek nagy részéről kiszorította a velenceieket, Afrika északi partvidékén pedig elfoglalta Tripoliszt és Algírt.

A XVI. század második felében az oszmán feudális birodalom három kontinensre terjesztette ki határait: Budától és Észak-Tauriától Észak-Afrikáig, Bagdadtól és Tebriztől Marokkóig. A Fekete-tenger és a Márvány-tenger az Oszmán Birodalom beltengerei lettek. A birodalomhoz tehát erőszakos úton hatalmas délkelet-európai, elő-ázsiai és észak-afrikai területeket csatoltak.

A törökök hódításaik során városokat és falvakat töröltek el a föld színéről, elrabolták az anyagi és kulturális értékeket, sok százezer békés lakost hurcoltak rabságba. A török megszállás történelmi katasztrófa volt a balkáni, a kaukázusi, az arab és a többi leigázott nép számára, s hosszú időre feltartóztatta gazdasági és kulturális fejlődésüket. Emellett a török feudális uralkodó osztály hódító politikája magára a török népre is rendkívül súlyos következményekkel járt. Mivel ez a politika csupán a feudális uralkodó osztály meggazdagodását szolgálta, hallatlanul megnövelte gazdasági és politikai hatalmát saját népe fölött. A török feudális uralkodó osztály és állama a végsőkig kimerítette és tönkretette az ország termelőerőit, s ily módon a leigázott népek mellett a török népet is gazdasági és kulturális elmaradottságra kárhoztatta.

AZ AGRÁRRENDSZER

A XVI. században az Oszmán Birodalomban fejlett feudális viszonyok uralkodtak. A feudális földtulajdonnak több formája volt. A XVI. század végéig az Oszmán Birodalomban a föld nagyobb része állami tulajdonban volt, és legfelső fokon a szultán rendelkezett vele. De a kincstár közvetlenül e földterületnek csak egy részét kezelte. Az állami földek jó részét a szultán birtoka (domíniuma) alkotta. A szultán birtokában voltak Bulgária, Thrácia, Macedónia, Bosznia, Szerbia és Horvátország legjobb földjei. E birtokok jövedelmét teljes egészében a szultán személyes céljaira és udvartartására fordították. Sok anatóliai terület (például Amasya, Kajszeri, Tokat, Karaman stb.) ugyancsak a szultánnak és családjának — fiainak és más közeli rokonainak — birtokában volt.

A szultán az állami földbirtokokat örökletes hűbérbirtokként, katonai szolgálati kötelezettséggel, a feudális uraknak adományozta. A kicsiny és a nagy hűbérbirtokok (a 3000 akcsén aluli jövedelmű timárok és a 3000—100 000 akcse jövedelmű ziámetek) birtokosai a szultán hívására kötelesek voltak hadba vonulni, a jövedelem arányában meghatározott nagyságú, felszerelt lovascsapat élén. Ezek a földbirtokok alkották a feudális földesurak gazdasági hatalmának alapját és az állam legfontosabb katonai erőforrását.

Ugyancsak az állami földekből adományozott a szultán birtokokat az udvari és a tartományi tisztségviselőknek is. Ezeknek az úgynevezett hász-birtokoknak 100 000 és ennél is több akcse jövedelmük volt, az állami tisztviselők fizetés helyett ezt kapták javadalmazásul. A tisztviselők csak addig élvezhették e birtok jövedelmét, ameddig tisztségüket betöltötték.

A XVI. században a timár-, ziámet- és hász-birtokosok rendszerint a városokban éltek és nem folytattak majorsági gazdálkodást. A földjükön élő parasztoktól jószágigazgatók és dézsmaszedők, sőt olykor adóbérlők útján hajtották be a feudális szolgáltatásokat.

A feudális földtulajdon másik formáját az úgynevezett vakuf-birtokok alkották. Ezek közé tartoztak a mecsetek és a különféle vallási és jótékonysági intézmények teljes tulajdonjogon bírt

hatalmas földbirtokai. Ezek a birtokok alkották a muzulmán papság óriási politikai befolyásának gazdasági alapját.

A feudális magántulajdon kategóriájába tartoztak azok a birtokok, amelyeket egyes feudális urak valamilyen szolgálatukért külön szultáni adománylevéllel kaptak, teljes tulajdonjoggal. A feudális földtulajdonnak ez a fajtája (mülk) az Oszmán Birodalom kialakulásának kezdeti szakaszában jött létre. Bár a mülk-földek száma szakadatlanul nőtt, a XVI. század végéig a feudális birtokoknak elenyészően kicsiny hányadát alkották.

A PARASZTSÁG HELYZETE

A feudális birtokok a parasztság örökletes használatában voltak. A földesurak földjén élő parasztokat az Oszmán Birodalom egész területén rája néven nyilvántartásba vették. A parasztok kötelesek voltak telküket megművelni. A ráják röghözkötését már a XV. század végén törvénybe iktatták. A XVI. század folyamán a birodalom egész területén folytatódott a parasztok röghözkötésének folyamata, amelyet a XVI. század második felében Szolimán törvénye véglegesen megerősített. A törvény kimondta, hogy a rája annak a földesúrnak a birtokán köteles élni, akinek összeírásában szerepel. A számára kijelölt földről önkényesen távozó és más földesúr birtokára költöző ráját földesura 15—20 évig kerestethette és visszatérésre kényszeríthette, sőt még büntetéssel is sújthatta.

A rája-parasztok megművelték telküket és a föld tulajdonosának számtalan feudális szolgáltatást teljesítettek. A XVI. századi Oszmán Birodalomban a feudális járadék mindhárom formája — a munka-, a termény- és a pénzjáradék — érvényben volt, a legelterjedtebb volt a terményjáradék. A muzulmán ráják tizeddel tartoztak a gabona, a kerti és konyhakerti vetemények terméséből, adót fizettek állataik után, ezenkívül takarmányt is kötelesek voltak beszolgáltatni. A földesúrnak jogában állt megbüntetnie és megbírságolnia azokat, akik vétséget követtek el. Egyes vidékeken a parasztnak évente több napot kellett robotolnia a földesúr szőlőjében, építkezésén, fát, szalmát, szénát kellett fuvaroznia és különféle ajándékokkal kellett „kedveskednie" földesurának.

A felsorolt szolgáltatásokat a nem muzulmán ráják is kötelesek voltak teljesíteni. Sőt, ők még külön fejadót, úgynevezett dzsizijét is fizettek a kincstárnak minden egyes felnőtt férfi után. A Balkán-félsziget egyes területein pedig a nem muzulmánoknak minden 3—5 évben fiúgyermekeket is kellett adniuk a janicsársereg számára. Ez az utóbbi kötelezettség (az úgynevezett devsirme) egyik eszköze volt a leigázott lakosság erőszakos asszimilálásának, s különösen súlyos és megalázó teher volt.

A rájákat a földesuraknak teljesített szolgáltatásokon kívül közvetlenül a kincstár javára még számos különleges katonai szolgáltatásra (amelyeket avariznak nevez-

Sztambul (Konstantinápoly)
1490-ben készült német miniatúra

tek) kötelezték. Ezek az adók, amelyeket a díván (államtanács) adóinak neveztek és a legkülönbözőbb formában — robotban, terményben, sőt gyakran pénzben — hajtottak be, annál jobban megszaporodtak, minél többet háborúzott az Oszmán Birodalom. Az Oszmán Birodalomban tehát a letelepedett földművelő parasztság viselte az uralkodó osztály eltartásának és a feudális birodalomban kialakult hatalmas állami és katonai gépezet fenntartásának fő terheit.

Kisázsia lakosságának jelentős része továbbra is nomád életmódot folytatott, törzsi vagy nemzetségi szervezetben élt. A törzsfő a szultán vazallusa volt, a törzsfő alá rendelt nomádokból pedig háború esetén lovasosztagokat alakítottak; a lovascsapatok, katonai vezetőjükkel az élen, kötelesek voltak a szultán első hívására a kijelölt helyen megjelenni. A nomádoknál minden 25 férfi egy „fészket" alkotott, amelynek tagjai közül az öt „sorosat" el kellett küldeni a háborúba; a „fészeknek" az egész hadjárat folyamán saját költségén kellett lóval, fegyverrel és élelemmel felszerelnie, illetve ellátnia ezt az öt férfit. Ennek fejében a nomádokat mentesítették az állami adó alól. De annak arányában, ahogy a hűbéresek lovasságának jelentősége nőtt, a nomád csapatok feladatai egyre inkább csak kisegítő munkálatok végzésére — utak, hidak építésére, fuvarozásra stb. — korlátozódtak. A nomád törzsek a legnagyobb számban Dél- és Délkelet-Anatóliában, továbbá egyes macedóniai és dél-bulgáriai vidékeken éltek.

A XVI. századi törvények még őrizték a nomádok korlátlan vándorlási jogának nyomait. „A legelőknek nincs határuk. Ősidőktől fogva úgy rendelték el, hogy ahová a jószág megy, azon a helyen barangolhasson... Ősidőktől fogva törvényellenes a kijelölt legelőket eladni vagy megművelni. Ha pedig valaki erőszakkal megműveli őket, el kell venni tőle, és legyen ismét legelő. A falvak lakóinak semmi közük a legelőkhöz, és ezért nem tilthatják meg senkinek, hogy ott legeltesse állatait."

A legelők, a többi földhöz hasonlóan, lehettek állami tulajdonban, a papság vagy magánszemélyek tulajdonában. A legelőket feudális urak birtokolták; a törzsfők is ilyen feudális urak voltak. Mindezekben az esetekben a föld tulajdonjoga vagy birtoklási joga azé a személyé volt, aki a földjén átvonuló nomádoktól a megfelelő adókat és szolgáltatásokat beszedte. Ezek az adók és szolgáltatások a föld használata fejében fizetett feudális járadéknak tekinthetők.

A nomádokat nem sorolták a föld tulajdonosai közé. A nomád állattenyésztőknek nem voltak egyéni telkeik, hanem közösen használták a legelőket. Amennyiben a legelők tulajdonosa vagy birtokosa nem volt egyúttal a nomád törzs vagy nemzetség főnöke, nem avatkozhatott be a nomád közösség életébe, minthogy az csak saját törzs- vagy nemzetségfőjének engedelmeskedett.

A nomád közösségek egésze gazdaságilag a feudális földtulajdonosoktól függött, de a nomád közösség egyes tagjai gazdaságilag és jogilag csakis a saját közösségüktől függtek. E közösségek tagjait kölcsönös kezesség fűzte össze, s a törzsfők és a katonai vezetők uralkodtak rajtuk. A hagyományos nemzetségi kötelékek leple alatt a nomád közösségeken belül már szembeötlő volt a társadalmi tagolódás. Csak azok a nomádok váltak röghözkötött rájákká, akik szakítottak a nomád közösséggel és letelepedtek. De a nomádok letelepedésének folyamata rendkívül lassú volt; szívósan ellenálltak minden olyan kísérletnek, amely ezt a folyamatot erőszakos intézkedésekkel meg akarta gyorsítani, mert a törzsi és nemzetségi közösségek valamelyes védelmet nyújtottak a földesúri elnyomással szemben.

A KÖZIGAZGATÁSI, A KATONAI ÉS A POLITIKAI BERENDEZKEDÉS

A XVI. századi Oszmán Birodalom államrendszerét, közigazgatási struktúráját és katonai szervezetét Kánúní Szolimán törvényei rögzítik. A szultán rendelkezett a birodalom összes jövedelmei és fegyveres erői felett. A szultán kormányozta az országot, a nagyvezír és a muzulmán főpap — a sejk-ül-izlám — közreműködésével. Az utóbbiak, más magas rangú világi és egyházi

tisztviselőkkel együtt, alkották a díván̈t (a főméltóságok tanácsát, államtanácsot). A nagyvezír kancelláriáját „magas portának" nevezték.

Az Oszmán Birodalom egész területét tartományokra vagy helytartóságokra (vilajetekre) osztották. A vilajetek élén a szultán által kinevezett helytartók, a beglerbégek állottak, akiknek az illető terület hűbéres urai, feudális katonaságukkal együtt, engedelmeskedni tartoztak. A hűbéres uraknak személyesen kellett megjelenniük a hadban, csapataik élén. Minden egyes vilajet szandzsákoknak nevezett kerületekre oszlott. A szandzsák élén a szandzsákbég állt, akinek a saját területén ugyanazok voltak a jogai, mint a beglerbégnek a magáén. A szandzsákbégek a beglerbégnek tartoztak engedelmességgel. A hűbérbirtokosok által kiállított feudális katonaság a XVI. században a birodalom fő katonai erejét alkotta. Kánúní Szolimán uralkodása idején a feudális katonaság létszáma elérte a 200 000 főt.

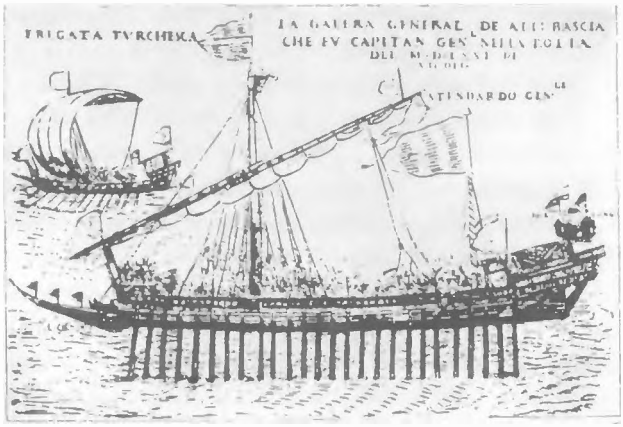

Török hadihajó a XVI. században
Melchior Lorichs metszete

A tartományokban a polgári közigazgatás feje a kádi volt, aki a vezetése alatt álló, kazának nevezett területen minden polgári és igazságszolgáltatási ügyet intézett. A kaza területe rendszerint egybeesett a szandzsákkal. Ezért a kádinak és a szandzsákbégnek egyetértésben kellett eljárniuk. A kádit azonban szultáni rendeletre nevezték ki, és közvetlenül Sztambul alá rendelték.

A janicsársereget az állam tartotta el. A sereg utánpótlását keresztény fiúgyermekekkel biztosították, akiket a szüleiktől 7—12 éves korban elragadtak és anatóliai török családokban, majd pedig a sztambuli vagy edirnei (drinápolyi) katonaiskolákban fanatikus muzulmán szellemben neveltek. A XVI. század derekán a janicsársereg, amelynek létszáma elérte a 40 000 főt, nagy erőt képviselt a török hódító hadjáratokban. Különösen nagy jelentősége volt a birodalom fontos városaiban és váraiban, ahol helyőrségi szolgálatot teljesített — elsősorban a Balkán-félszigeten és az arab országokban; itt ugyanis a török járom elleni népharag minden pillanatban kitöréssel fenyegetett.

A török szultánok már a XV. század derekától kezdve, de különösen a XVI. században nagy gondot fordítottak a török tengeri hajóhad megteremtésére. Velencei és más külföldi szakemberek segítségével rengeteg gályából és vitorlás hajóból álló erős flottát hoztak létre, amely szüntelen kalóztámadásokkal akadályozta a földközi-tengeri kereskedelmet, és nehéz ellenfele volt a velencei és a spanyol hajóhadnak. Az állam belső katonai és politikai szervezete, amely elsősorban a hatalmas hadigépezet fenntartását szolgálta — hiszen ezzel a hadigépezettel hajtották végre a hódításokat, a török feudális uralkodó osztály érdekében —, az Oszmán Birodalmat, Marx megállapítása szerint, „*a középkor* egyetlen *valódi katonai államává*[1]" tette.

VÁROSOK, IPAR, KERESKEDELEM

A leigázott országokban sok olyan város jutott a török hódítók kezére, amelyekben már régóta fejlett ipar és élénk kereskedelem virágzott. A török hódítás után a nagyobb városokat erődítményekké, a katonai és polgári közigazgatás központjaivá szervezték át. Az állam által

[1] *Marx* és *Engels* Archívum. VI. köt. 189. old. (oroszul).

szabályozott és korlátok közé szorított kézműipari termelés elsősorban a hadsereg, az udvar és a földesurak szükségleteinek kielégítését szolgálta. A legjobban azok az iparok virágoztak, amelyek a török hadsereg számára kelmét, ruhát, lábbelit, fegyvert stb. állítottak elő.

A városi iparosok céhekbe tömörültek, céhen kívül senki sem dolgozhatott. Az iparosok termelését a céhek a legszigorúbb előírásokkal szabályozták. Az iparosok csak olyan készítményeket termelhettek, amelyeket a céhszabályzat megengedett. Bursában például, amely a szövőipar központja volt, a céhszabályzat értelmében minden egyes kelmefajtához csak meghatározott fonalfajtákat volt szabad felhasználni; pontosan megszabták, milyen legyen a végek hossza és szélessége, a kelmék színe és minősége. Az iparosoknak szigorúan előírták, hol adhatják el készítményeiket és hol vásárolhatnak nyersanyagot. Nem vehettek több fonalat és más nyersanyagot, mint amennyit a szabályzat megengedett. A céhbe csak külön vizsgával és kezességgel vették fel a tagokat. A céhszabályzat az iparosok készítményeinek árát is megszabta.

A kereskedelmet éppúgy az állam szabályozta, mint az ipart. Törvények állapították meg az egyes piacokon működő boltok számát, az eladásra kerülő áruk mennyiségét, minőségét és árát. Ezek a szabályzatok, az állami adók és a helyi földesúri adók akadályozták a szabad árucsere fejlődését a birodalom határain belül, s ezáltal hátráltatták a társadalmi munkamegosztás fejlődését is. Ugyanakkor a paraszti gazdaságok túlnyomóan naturális jellege is korlátozta az ipar és a kereskedelem fejlődését. Itt-ott tartottak ugyan helyi piacokat — hetenként egyszer, havonta kétszer vagy még ritkábban —, amelyeken a parasztok és a városiak, a letelepedett földművelők és nomád állattenyésztők kicserélték termékeiket.

A török hódítások következtében a Földközi-tengeren és a Fekete-tengeren igen lehanyatlott a kereskedelem és megcsappantak a kereskedelmi kapcsolatok Európa és a keleti országok között.

Az Oszmán Birodalom azonban mégsem tudta teljesen megszakítani Kelet és Nyugat között a hagyományos kereskedelmi kapcsolatokat. A török uralkodók hasznot húztak az örmény, görög és más nemzetiségű kereskedők tevékenységéből: vámokat és piaci illetékeket vetettek ki rájuk, ezek az illetékek a szultán kincstárának egyik fontos bevételi forrását alkották.

A levantei kereskedelemben érdekelt Velence, Genova és Dubrovnik már a XV. században megszerezte a török szultánok engedélyét arra, hogy az Oszmán Birodalom területén kereskedelmet folytasson. Külföldi hajók keresték fel Sztambul, Izmir, Sinop, Trapezunt, Szaloniki kikötőjét. Kisázsia belső területeit azonban szinte egyáltalán nem sikerült bekapcsolni a külkereskedelem áramlatába.

Sztambul, Edirne, az anatóliai városok és Egyiptom rabszolgapiacain nagyszabású rabszolgakereskedelmet bonyolítottak le. A török hódítók tízezrével hurcolták el a hadjáratok során a felnőtteket és gyermekeket rabszolgának. A török földesurak a házi munkákra túlnyomórészt rabszolgákat használtak. Rengeteg fiatal leány került a szultán és a török főnemesek háremeibe.

NÉPI FELKELÉSEK KISÁZSIÁBAN A XVI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. század elejétől kezdve a szüntelen török hódító háborúk következtében a már amúgy is töméntelen számú adó tovább szaporodott. Különösen terhesek voltak azok a szolgáltatások, amelyeket a harcoló hadsereg számára kellett teljesíteni. A hadsereg végeláthatatlan áradatban hömpölygött át a kisázsiai falvakon és városokon, vagy éppen ezekben állomásozott: készülődött a Szefevidák állama és az arab országok elleni újabb támadó hadjáratokra. A feudális urak egyre több pénzt és szolgáltatást követeltek a parasztoktól csapataik eltartására, a kincstár pedig éppen ebben az időben új, rendkívüli hadiadókat (avariz) vezetett be. Mindezek miatt a nép elégedetlensége Kisázsiában egyre nőtt. Az elégedetlenség nemcsak a török parasztok és nomád állattenyésztők

AZ OSZMÁN BIRODALOM ÉS HÓDÍTÁSAI A XVI-XVII. SZÁZADBAN

KARTOGRAFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

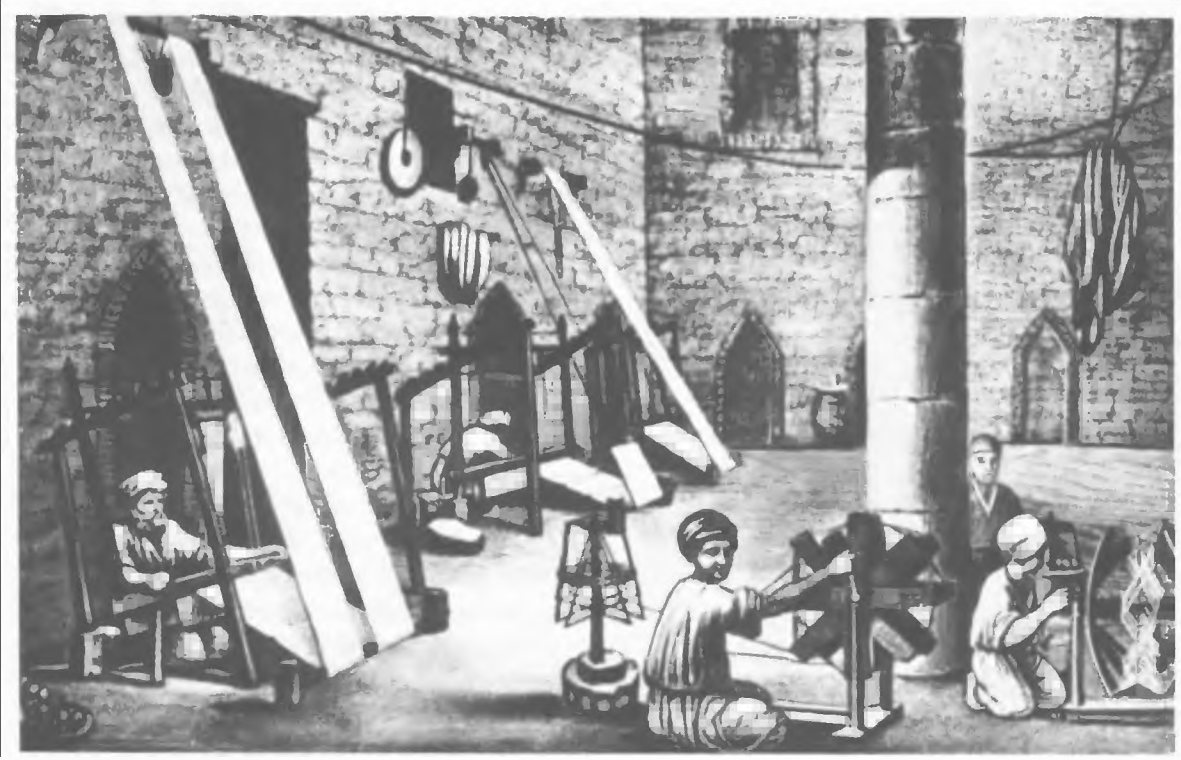

Török szövőműhely
Régi metszet

antifeudális megmozdulásaiban tört utat magának, hanem a nem török törzsek és népek — köztük a Kisázsia keleti vidékein élő kurdok, arabok, örmények stb. — szabadságharcában is.

1511—1512-ben Kisázsiában Sah-kulu (más néven Sajtan-kulu) vezetésével elemi erejű népi felkelés tört ki. A felkelés, bár vallási, siita[2] jelszavakkal folyt, valójában a kisázsiai földművesek és nomád állattenyésztők nagyszabású fegyveres harca volt a fokozódó feudális kizsákmányolás ellen. Sah-kulu „messiásnak" nyilvánította magát és felhívta a népet, hogy ne engedelmeskedjék a török szultánnak. A felkelők Szivasz és Kajszeri vidékén több ízben vereséget mértek a szultán csapataira.

I. Szelim szultán irtóhadjáratot indított e felkelők ellen. A siiták üldözése címén több mint 40 000 kisázsiait gyilkoltak le. Mindenkit siitának nyilvánítottak, akit a török földesurak és a török szultán iránti engedetlenséggel gyanusítottak.

1518-ban egy Nur Ali nevű paraszt vezetésével újabb nagy népi felkelés tört ki, amelynek központja Karahiszár és Nikszár vidéke volt. Később a felkelés Amasya és Tokat vidékére is átterjedt. A felkelők ezúttal is az adók és szolgáltatások eltörlését követelték. A szultáni csapatokkal történt több összecsapás után a felkelők szétszéledtek a falvakban. De hamarosan újabb felkelés tört ki Tokat környékén és innen rövid idő alatt egész Közép-Anatóliára átterjedt (1519). A felkelők száma elérte a 20 000-t. Vezetőjük a tokati Dzselál volt; róla nevezték később az összes ilyen jellegű népi felkeléseket dzselálinak.

Az előző felkelésekhez hasonlóan Dzselál felkelése is a török földesurak önkénye, a megdöbbentő adóterhek és szolgáltatások ellen, a szultáni hivatalnokok és adószedők garázdálkodása

[2] Siiták — mohamedán szekta. — *A kiadó.*

Török katona
Jost Amman metszete

ellen irányult. A fegyveres felkelők elfoglalták Karahiszárt és Ankara felé indultak. A felkelés leverése érdekében I. Szelim szultánnak jelentős katonai erőket kellett Kisázsiába küldenie. A felkelőket Aksehir mellett tönkreverték és szétszórták; Dzselált ellenségei elfogták és rettenetes kínzások között kivégezték.

De a felkelők közt véghezvitt vérengzés nem sokáig tartotta féken a parasztokat. 1525—1526-ban újabb parasztfelkelés söpört végig Kisázsia vidékein: egészen Szivaszig terjedt. Vezetője Kodzsa Szoglun-oglu és Zunnun-oglu volt. 1526-ban Malatja vidékén tört ki felkelés, amelyben 30 000 török paraszt és kurd nomád vett részt, Kalender-sah vezetésével. A földművelő parasztok és a nomád állattenyésztők nemcsak az adók és szolgáltatások csökkentését követelték, hanem a szultáni kincstár által kisajátított és a török földesurak közt szétosztott földek és legelők visszaadását is.

A felkelők több ízben vereséget mértek a büntető csapatokra, és csak a szultán Sztambulból küldött nagy serege tudta leverni őket.

A XVI. század elején Kisázsiában lezajlott parasztfelkelések azt mutatták, hogy a török feudális társadalomban hevesebbé vált az osztályharc. A XVI. század közepén a szultán elrendelte, hogy a birodalom valamennyi tartományának nagy városaiban janicsár helyőrségek állomásozzanak. Ezzel az intézkedéssel és a szultán büntető expedícióival egy időre sikerült helyreállítani Kisázsiában a nyugalmat.

KÜLKAPCSOLATOK

A XVI. században megnőtt az Oszmán Birodalom nemzetközi jelentősége, hiszen Törökország ebben az időben az egyik legerősebb nagyhatalom volt. Külkapcsolatai kibővültek. A török szultánok aktív külpolitikát folytattak, s ellenfeleikkel — elsősorban a török érdekeket Délkelet-Európában sértő Habsburg-birodalommal — szemben a harcnak nemcsak katonai, hanem diplomáciai eszközeit is felhasználták.

1535-ben (más források szerint 1536-ban) az Oszmán Birodalom szövetségi szerződést kötött Franciaországgal, amelynek érdeke volt, hogy a törökök segítségével gyengítse a Habsburg-birodalmat; ugyanekkor II. Szolimán szultán aláírta az úgynevezett kapitulációkat (fejezeteket, cikkelyeket), azaz a Franciaországgal kötött kereskedelmi megállapodást, amelynek értelmében a francia kereskedők a szultán különleges kegyelméből szabadon kereskedhettek az egész török birodalom területén. A Franciaországgal kötött szövetségi és kereskedelmi egyezmény megerősítette a szultán pozícióit a Habsburgok ellen folytatott küzdelemben. Ezért a szultán nem fukarkodott a franciáknak nyújtott kedvezményekkel. A francia kereskedők és általában a francia állampolgárok a kapitulációk alapján az Oszmán Birodalom területén különleges kiváltságokat élveztek.

Franciaország egészen a XVII. század elejéig csaknem teljes egészében kezében tartotta az Oszmán Birodalom és az európai országok közötti kereskedelmet. A XVII. század elején Hollandia

és Anglia is megszerezték e jogokat államполgáraik számára, de addig az angol és holland kereskedők csak francia hajókon bonyolíthatták le kereskedelmüket az Oszmán Birodalomban.

Az Oszmán Birodalom és Oroszország között először a XV. század végén létesült hivatalos kapcsolat, miután II. Mehmed elfoglalta a Krím-félszigetet. A Krím-félsziget leigázása után a törökök akadályozni kezdték az orosz kereskedők tevékenységét Kaffában (Feodoszija) és Azovban.

1497-ben III. Iván nagyfejedelem elküldte az első orosz követet, Mihail Plescsejevet Sztambulba, és panaszt tett az orosz kereskedelem említett korlátozása miatt. Plescsejevnek, megbizatása szerint, át kellett nyújtania „a kereskedőink ellen a török földön elkövetett erőszakoskodások" listáját. A moszkvai kormány több ízben tiltakozott a krími tatároknak az orosz területekre történt pusztító, rabló betörései ellen is. A török szultánok a krími tatárok útján megkísérelték uralmukat a Fekete-tengertől északra fekvő vidékekre is kiterjeszteni. De az orosz állam népeinek a török agresszió ellen vívott harca és az orosz hatóságok doni és dnyeperi védelmi intézkedései megakadályozták a törökök és a krími kánok hódító terveinek megvalósítását.

A KULTÚRA

A törökök tudományára, irodalmára és művészetére a török feudális uralkodó osztály uralmát szentesítő muzulmán vallás nyomta rá bélyegét. Csak a nagy mecsetek mellett működtek iskolák (medreszék), s ezek is csupán papokat, teológusokat és bírákat neveltek. Az innen kikerült tudósokat és költőket a török szultánok és főhivatalnokok szívesen látták udvarukban.

A XV. század vége és a XVI. század az erős perzsa befolyást mutató török klasszikus költészet „aranykorának" számít. A perzsa költészetből vettek át jó néhány költői műfajt — a kaszidát (dicsőítő óda), a gazelt (lírai költemény) —, továbbá sok tárgykört és alakot is: a hagyományos csalogányt, rózsát, a bor, a szerelem, a tavasz magasztalását stb. A kor híres költői — Hamdi Cselebi (1448—1509), Ahmed pasa († 1497), Nedzsati (1460—1509), Mihri Hatun költőnő († 1514), Meszihi († 1512), Revani († 1524), Iszhak Cselebi († 1537) — főként lírai költemények irtak. Az „aranykor" utolsó költői — Ljamii († 1531) és Baki (1526—1599) — a klasszikus költészet témáit újították fel.

A török irodalom történetében a XVII. századot „a szatíra korának" nevezik. Vejszi († 1628) az erkölcsök romlásáról írt („Intés Sztambulhoz", „Álomlátás"); Nefi († 1635) életével fizetett „A sors nyilai" című szatirikus versciklusáért, amelyben nemcsak a nemesség ellen fakadt ki, hanem a szultán ellen is.

A kor tudományának legismertebb alakja Kjatib Cselebi (Hadzsi Halife, 1609—1657) volt, aki hírnevét történelmi, földrajzi, életrajz-bibliográfiai, filozófiai stb. munkáinak köszönhette. Még ma is becses sok munkája, így például „A világ leírása", „Az események krónikája", az arab, török, perzsa, közép-ázsiai és más írókról készült életrajz-bibliográfiai szótára, amely 9512 szerzőről közöl adatokat. Értékes történeti krónikákat írt az Oszmán Birodalomról Hodzsa Szadeddin († 1599), Musztafa Szeljaniki († 1599), Musztafa Ali († 1599), Ibrahim Pecsevi († 1650) és még néhány XVI—XVII. századi szerző.

Igen értékes forrásul használhatók Ajni Ali, Kjatib Cselebi, Kocsibej és más XVII. századi szerzők politikai értekezései, amelyek a birodalomban a XVI. század végén és a XVII. század első felében kialakult katonai, politikai és gazdasági állapotokról nyújtanak képet. Evlija Cselebi, a világhírű utazó tízkötetes munkában számolt be az Oszmán Birodalomban, Dél-Oroszországban és Nyugat-Európában tett utazásairól.[3]

[3] Evlija Cselebi útleírása a korabeli, török hódoltság alatt álló Magyarország történetének is fontos és érdekes forrása. — *A kiadó.*

Az építőművészet többnyire a török szultánok és főnemesek szeszélyeit szolgálta. Mindegyik szultán és a legtöbb főméltóság elengedhetetlennek tartotta, hogy kormányzásának mecset, palota vagy valamilyen más épület építtetésével állítson emléket. A ránk maradt ilyen építmények egynémelyike lenyűgözően monumentális. A XVI. századi török építészet kimagasló alakja, Szinan, rengeteg ilyen műemléket épített, köztük több mint 80 mecsetet. Ezek közül építészetileg a sztambuli „Szulejmanije" (1557) és az edirnei „Szelimije" (1574) mecset a legjelentősebb.

A török építészet a leigázott balkáni és elő-ázsiai országokban elevenen továbbélő helyi hagyományok alapján alakult ki.

A rendkívül sokféle hagyományt az Oszmán Birodalom építészeti stílusának megteremtői igyekeztek egységbe forrasztani. Ennek a szintézisnek legfontosabb eleme a bizánci építészeti séma volt, amely a legtökéletesebben a konstantinápolyi Hagia (Aja) Sophia-templom kompozíciójában öltött alakot.

Az izlám tiltotta az élőlények ábrázolását, ezért a török képzőművészet főképpen az építészet egyik ágaként fejlődött: növényi és geometriai ornamentikájú falfestés, fa- és kőfaragás, ötvösművészet, márvány- és gipszmintázás, kő- és üvegmozaikok stb. Ezen a téren mind a kényszerrel áttelepített művészek, mind a török mesterek a tökély igen magas fokát érték el. Nagy művészei voltak a török mesterek a fegyverek berakásokkal és faragásokkal való díszítésének, magas szinten művelték az arany-, ezüst-, elefántcsont- stb. vésés művészetét is. Az élőlények ábrázolására vonatkozó vallási tilalmat egyébként gyakran megszegték; például a kéziratokat gyakran díszítették embert és állatot ábrázoló miniatúrákkal.

Művészi szintet ért el Törökországban a kalligráfia. A paloták és mecsetek falait gyakran díszítették a Koránból vett idézetekkel.

AZ OSZMÁN BIRODALOM HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

A XVI. század vége felé, amikor Európában már erős központosított államok alakultak ki, a hatalmas kiterjedésű, tarka összetételű Oszmán Birodalomban a belső gazdasági és politikai kapcsolatok lazulni kezdtek. A parasztság antifeudális mozgalma és a nem török népek szabadságküzdelme kibékíthetetlen belső ellentétekről vallott, amelyeket a szultáni hatalom nem volt képes leküzdeni. A birodalom konszolidálódását az a körülmény is akadályozta, hogy központi területe, a gazdaságilag elmaradt Anatólia, nem tölthette be a leigázott népek gazdasági és politikai központjának szerepét.

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése a földesurakat arra késztette, hogy növeljék katonai hűbéres birtokuk jövedelmezőségét. Ezeket a feltételhez kötött birtokokat most már önkényesen örökös tulajdonukként kezelték; a katonai hűbéresek egyre kevésbé tettek eleget katonaállítási és eltartási kötelezettségeiknek, gyakran megtagadták a hadjáratokban való részvételt; a hűbérbirtokok jövedelmeit a maguk részére tartották fenn. Az egyes feudális-földesúri csoportok között is harc indult a föld birtoklásáért és koncentrációjáért. Egy kortárs leírása szerint „vannak köztük olyanok, akiknek 20—30, sőt 40—50 ziámetjük és timárjuk van, amelyeknek termését behajtják".

Az állami földtulajdon egyre gyengült és fokozatosan elveszítette jelentőségét, a katonai-hűbéres rendszer pedig felbomlott. Fokozódott a feudális széttagoltság. A XVI. század végén szembetűnő jelek árulkodtak a szultáni hatalom gyengüléséről.

A szultánok és udvari embereik pazarlása felbecsülhetetlen összegeket emésztett föl. Az állami jövedelmek jelentős részét a szakadatlanul növekvő központi és tartományi katonai, közigazgatási és pénzügyi bürokratikus apparátus nyelte el. Igen sokba került a janicsárhadsereg fenntartása. Ennek létszáma a hűbéresek által kiállított feudális katonaság csökkenésével és bom-

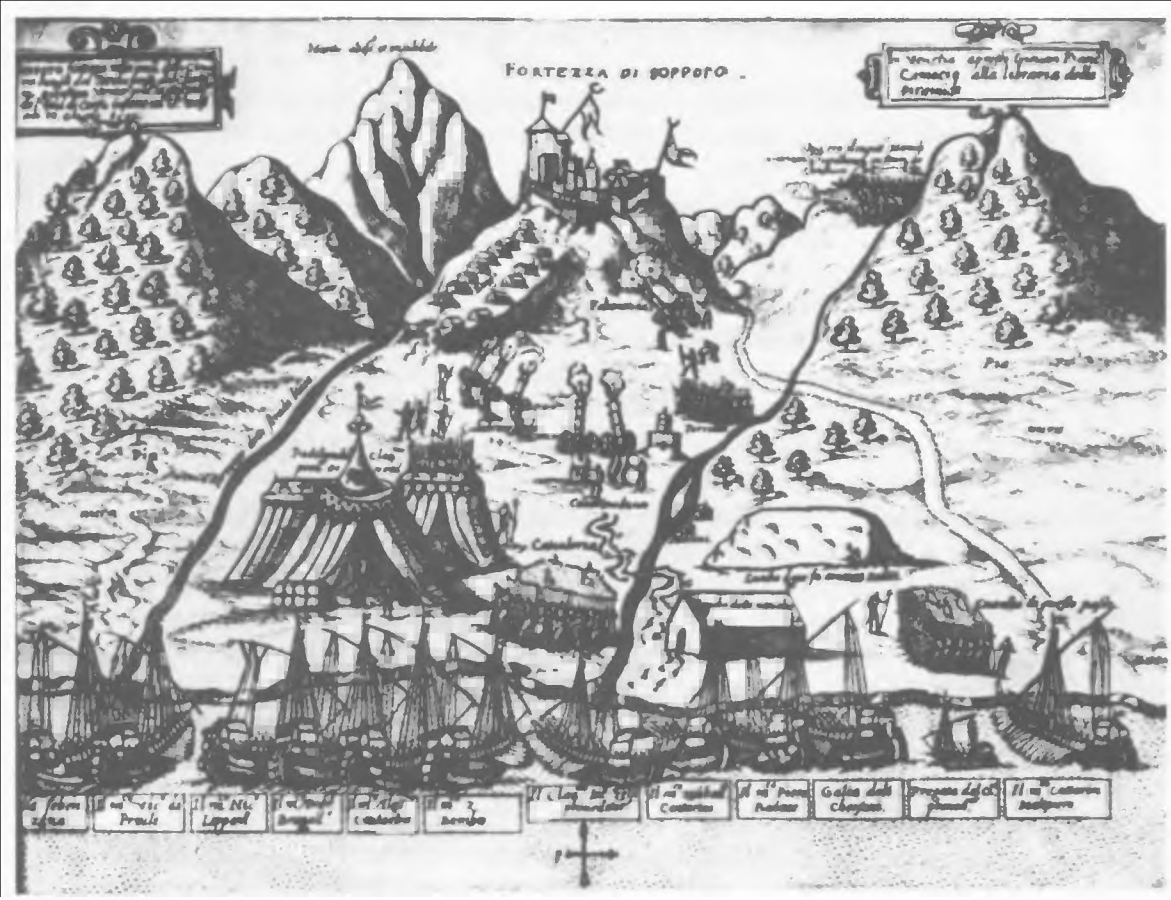

A velenceiek 1570-ben megostromolják a Korfu szigetén fekvő Soporo török erődöt
1572 körül készült metszet

lásával arányosan növekedett. A janicsárhadsereg létszáma azért is nőtt, mert a szultánnak szüksége volt a katonai erőre, hogy le tudja verni a török és nem török néptömegek egyre erőteljesebb ellenállását a feudális és nemzeti elnyomással szemben. A XVII. század elején a janicsárhadsereg több mint 90 000 főt számlált.

A jövedelmek növelése érdekében az államhatalom évről évre emelte a régi adókat és ezek mellé újabb adókat vezetett be. A dzsizije nevű adó, amely a XVI. század elején fejenként 20—25 akcséra rúgott, a XVII. század elején már elérte a 140 akcsét, a hatalmukkal mértéktelenül visszaélő adószedők pedig sokszor 400—500 akcse összegre emelték. Növekedtek a földesúri szolgáltatások is.

A kincstár egyre gyakrabban adta bérbe az állami területeken az adószedés jogát. Így alakult ki és erősödött meg a földesurak új kategóriája — az adóbérlők rétege, akik hovatovább egész vidékek tényleges feudális tulajdonosaivá lettek. Sok udvari és tartományi főhivatalnok volt adóbérlő. Adóbérlet útján igen sok állami föld került janicsárok és szpáhik kezére.

Ugyanebben az időben az Oszmán Birodalom hódító politikája is egyre nagyobb akadályokba ütközött. A török terjeszkedéssel szemben egyre erőteljesebb ellenállást tanúsított Oroszország, Ausztria, Lengyelország, a Földközi-tengeren pedig Spanyolország.

Kánúní Szolimán utódjának, II. Szelimnek az uralkodása alatt (1566—1574) a törökök megpróbálkoztak Asztrahany elfoglalásával (1569). Ez a hadjárat azonban, bár rengeteg pénzt

emésztett föl, teljes kudarcba fulladt: a török hadsereg vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült.

1571-ben Spanyolország és Velence egyesült hajóhada a lepantói öbölben megsemmisítő vereséget mért a török flottára. Az asztrahanyi hadjárat kudarca és a lepantói vereség a birodalom kezdődő katonai gyengülését mutatta.

A török szultánok ennek ellenére tovább folytatták a néptömegekre nézve végzetes háborúkat. 1578-ban a Szefevidák állama ellen indítottak háborút, amely óriási szenvedéseket hozott a transzkaukáziai népekre. A háború 1590-ben azzal végződött, hogy Sztambulban békeszerződést írtak alá, amelynek értelmében Törökországhoz csatolták Tebrizt, Sirvant, Lurisztán egy részét, Nyugat-Grúziát és néhány más kaukázusi területet. Ezek a területek azonban (Nyugat-Grúzia kivételével) csak 20 évig maradtak török uralom alatt.

PARASZTFELKELÉSEK A XVI—XVII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az államkincstár katonai kiadásait újabb adókkal, az adózó lakosság további megterhelésével igyekezett fedezni. A meglevő adók mellett temérdek rendkívüli adót és „adópótlékot" vetettek ki. Az egykorú krónikás feljegyzése szerint „az állam tartományaiban a rendkívüli adók odáig juttatták az alattvalókat, hogy elviselhetetlenné vált számukra ez a világ és minden, ami benne van". A parasztok tömegesen jutottak koldusbotra, és a rájuk váró büntetéssel dacolva megszöktek földjükről. Az éhes, rongyos emberek nagy csapatokban vándoroltak az egyik tartományból a másikba. A parasztokat földjüknek önkényes elhagyásáért megbüntették, felemelt adó fizetésére kötelezték. Mindez azonban nem segített.

A hivatalnokok és az adóbérlők önkénye, a beszállásolt szultáni seregek ellátásával kapcsolatos különféle szolgáltatások és robotmunkák a XVI. század utolsó negyedében sok helyen a parasztok elégedetlenségének nyílt kirobbanásához vezettek.

1591-ben Dijarbekirben felkelés tört ki, azokra a kegyetlen rendszabályokra válaszul, amelyeket a beglerbég a parasztok hátralékainak behajtásánál alkalmazott. Több összetűzés történt a lakosság és a katonák között 1592—1593-ban Erzerum és Bagdad vidékén. 1596-ban Kermanban és a szomszédos kisázsiai területeken tört ki felkelés. 1599-ben az általános elégedetlenség parasztfelkelésben tört ki, amely Anatólia központi vidékeiről Kelet-Anatóliára is átterjedt.

A felkelők ezúttal is a feudális szolgáltatások, az adók, a szultáni hivatalnokok és adóbérlők korrupciója és önkénye ellen harcoltak. A parasztmozgalmat kihasználva a kisnemesek szembeszálltak a földhöz való jogaikat bitorló udvari hivatalnok-arisztokráciával, nagybirtokosokkal és adóbérlőkkel. Kara Jazidzsi, egy anatóliai kisnemes, felkelő földművesekből, nomád állattenyésztőkből és kisnemesekből 20—30 000 főnyi hadsereget szervezett, 1600-ban elfoglalta Kajszeri városát, önmagát az elfoglalt területek szultánjának nyilvánította, és megtagadta az engedelmességet a sztambuli udvarnak. A szultán seregei öt évig (15991—603) harcoltak az antifeudális népi felkelések ellen. Végül is a szultánnak sikerült kiegyeznie a lázadó földesurakkal, és kegyetlenül elfojtania a parasztok felkelését.

De a kisázsiai parasztok antifeudális felkelései a következő években — a XVII. század első felében is — folytatódtak. Különösen nagyszabású volt a dzselálik mozgalma 1608-ban. Ez a felkelés egyszersmind a leigázott szíriai és libanoni népeknek a török földesúri elnyomás alól való felszabadulásért folytatott harca volt. A felkelés vezetője, Dzsanpulad-oglu, kikiáltotta az általa elfoglalt területek függetlenségét, s azon fáradozott, hogy egyes földközi-tengeri államokat is bevonjon a szultán elleni harcba. Többek között szerződést kötött Toscana nagyhercegével. A szultán büntetőseregei véres terrorral számoltak le a dzseláli mozgalom részvevőivel. A krónikák tanúsága szerint a törökök ez alkalommal 100 000 embert gyilkoltak meg.

Még nagyobb szabású felkeléseket szerveztek a török uralom ellen a birodalom nem török népei Európában, különösen a Balkán-félszigeten.

Az antifeudális és a népi szabadságmozgalmak ellen folytatott harc rengeteg anyagi áldozatot és állandó erőfeszítést követelt a török uralkodóktól. Ez még inkább aláásta a török zsarnoki rendszert.

A FEUDÁLIS CSOPORTOK HARCA A HATALOMÉRT. A JANICSÁROK SZEREPE

Az Oszmán Birodalmat a XVII. század első felében a sok feudális-szeparatista mozgalom is gyengítette. Ilyen volt Bekir Csavus felkelése Bagdadban, Abaza pasa felkelése Erzerumban, Vardar Ali pasa felkelése Ruméliában, a krími kánok és sok más feudális nagyúr lázadása.

A szultáni hatalom számára megbízhatatlan támasz lett a janicsárhadsereg is. Ennek a nagy létszámú hadseregnek a fenntartásához sok pénz kellett, de a kincstár gyakran üres volt. A feudális arisztokrácia különböző csoportosulásai között egyre fokozódó hatalmi versengés és harc következtében a janicsársereg az udvari cselszövények aktív szereplője és az udvari zűrzavarok, lázadások tűzfészke lett. 1622-ben a janicsárok közreműködésével taszították le a trónról és ölték meg II. Oszmán szultánt, egy évvel később pedig utódát, I. Musztafát is.

Az Oszmán Birodalom a XVII. század első felében még erős állam volt. Hatalmas európai, ázsiai és afrikai területeket uralt. Az osztrák Habsburgokkal folytatott hosszan tartó háborúk 1606-ban a zsitvatoroki békével végződtek, amely megerősítette az Oszmán Birodalom és a Habsburg-birodalom között húzódó addigi határvonalat. A Lengyelország elleni háború Hotyinnak a lengyelek által való elfoglalásával ért véget (1620). A Velencével folytatott háborúskodás (1645—1669) eredményeképpen a törökök megszerezték Kréta szigetét. A Szefevidák elleni újabb háborúk, amelyek kisebb megszakításokkal csaknem 30 évig tartottak, 1639-ben a kaszri-sirini békeszerződés aláírásával végződtek. E béke értelmében Irán kapta meg Azerbajdzsánt és Jerevánt, de a törökök megtartották Baszrát és Bagdadot. A törökök katonai hatalmának alapjai azonban már megrendültek. A XVII. század első felében fejlődésnek indultak azok a tendenciák, amelyek a későbbiekben az Oszmán Birodalom széthullását idézték elő.

XXII. FEJEZET

A SZEFEVIDÁK ÁLLAMA

Az iráni fennsík népei és törzsei a XVI. század elején a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés más és más fokain álltak, s különböztek egymástól etnikai eredetük, nyelvük és vallásuk tekintetében is. Az ősi, fejlett technikájú öntözéses földművelést folytató letelepedett lakosság mellett félnomád vagy nomád népcsoportok és törzsek is éltek ezen a területen. De már a legelmaradottabb nomád törzsek is feudális viszonyok között éltek. Iránban csaknem az egész földterület a maroknyi világi feudális birtokos — a kánok, emírek, bégek — és az egyházi (muzulmán és keresztény egyházi) földesurak kezén volt. A földműves parasztnak általában nem volt saját földje.

A XVI. században még volt ugyan egy keskeny paraszti réteg, amelyet továbbra is „szabadnak" neveztek. A „szabad" parasztok formailag az általuk megművelt földdarab tulajdonosainak számítottak, de ez a tulajdonjog puszta fikció volt. A földesurak elvehették és eladhatták a „szabad" parasztok földjét, éppúgy, mint bármely más faluközösség földjét. A parasztok túlnyomó többsége pedig egyáltalán nem rendelkezhetett földtulajdonnal, és ezért teljes egészében a feudális birtokosoktól függött.

A parasztok feudális kizsákmányolásának fő formája a részes bérlet volt. A régi szokásjog szerint a termést öt részre osztották, a föld, a víz, a vetőmag, az igásjószág, a munkaerő tulajdonosai között. A parasztot — minthogy a felsorolt öt elem közül legtöbbnyire csak a legutóbbival rendelkezett — a termésnek általában csupán egyötöde illette meg. De a részes bérlő sokszor még ezt a részt sem kapta meg: a különféle szolgáltatások és illetékek szerteágazó rendszere következtében még ennek az egyötödnek is jelentős részét az államhatalom megbízottainak és a mullahnak (molla) kellett beszolgáltatnia. E szolgáltatások fajtái elérték a harmincat, sőt néha még a negyvenet is.

A gyakori éhínség és járványok egész jobbágytelepüléseket pusztítottak ki. Az iráni fennsíkon még ma is látható alacsony, lankás dombok valaha lakott falvak voltak, amelyeket betemetett a homok és az agyag.

IRÁN A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

A tárgyalt időszakban Iránban igen lassan fejlődtek a termelőerők. Erre vallott az, hogy rendkívül lassú volt az ipar és a mezőgazdaság szétválásának folyamata. Számos ipari terméket a XV., XVI., sőt a XVII. században is még mindig a faluközösségek állítottak elő, a városok pedig félig agrár jellegűek voltak. A legtöbb város jelentőségét nem annyira a kézművesek, kis- és nagykereskedők száma szabta meg, mint inkább az, hogy éltek-e ott földbirtokos arisztokraták, kánok és ezek udvarai. A városi kézműveseket jellemző módon két csoportra osztották: céhekbe szervezett

A SZEFEVIDA-BIRODALOM A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

úgynevezett szabad kézművesekre és a földesúr műhelyeiben dolgozó kézművesekre. Ez utóbbiak általában hasonló feltételek közt részért dolgoztak, mint a parasztok. A perzsa városok külső képe azonban elárulta társadalmi szerkezetüket. Itt-ott fényűző paloták és mecsetek emelkedtek, de az árnyas kertjeiket körülzáró magas falakon kívül a szorosan egymás mellé épített, piszkos, roskadozó vályogkunyhók rendetlen halmaza jelezte a kiáltó ellentéteket. A városokban is a feudális birtokosok tulajdonában volt a föld.

Irán elmaradottságának szemléletes bizonysága volt a nomád állattenyésztő lakosság nagy szerepe a gazdasági és politikai életben. A letelepedett földművelő lakossághoz hasonlóan a nomád állattenyésztő törzsek is rég túljutottak az ősközösségi viszonyokon. A kurdok, lúrok, bahtijárok, afsarok és más törzsek már a feudális termelési viszonyok között éltek. A kánok, a törzsi arisztokrácia tulajdonában hatalmas földek és legelők voltak. A szegény pásztorok a nemzetségen belül mindinkább elvesztették egyenjogúságukat. A nemzetségi legelők a nomád arisztokrácia feudális magántulajdonába mentek át, a nemzetség szegény tagjai pedig feudális függőségbe kerültek. A XVI—XVII. században a törzsek kizsákmányolt tagjai részt vettek a feudális urak ellen kirobbant népi mozgalmakban. Mindamellett a nomád társadalom feudalizálódásának folyamata lényegesen lassúbb volt, mint a letelepedett földműveseké. Az ősi patriarchális nemzetségi-törzsi szokások elfedték a növekvő osztályellentéteket: a törzsek tagjai között elevenen éltek olyan szokások, mint a vérbosszú, idegeneknek a törzsön vagy nemzetségen belül testvérré fogadása stb. Ez látszólagos egységet teremtett, s a nomád törzseknek katonai erőt kölcsönzött, amely már hosszú idő óta a feudális urak osztálycéljainak szolgálatában állt.

Pásztor
Aga-Reza Abbaszi miniatúrája. 1632

Az iráni fennsík különböző társadalmi és gazdasági fejlettségi fokon álló, különböző nyelvű, kultúrájú és vallású népeit és törzseit a XVI. század elején még nem egyesítette egységes államhatalom. Egy korabeli krónikás tizenkét kán nevét jegyezte fel; ezek egymás ellen hadakoztak és mind azt vallotta magáról: „Én vagyok az úr, senki más." A korabeli Irán tömérdek különféle emirátusból és kánságból állt; a legnagyobbak a gazdaságilag fejlettebb vidékeken, Azerbajdzsán déli részén és Irán nyugati részén voltak. Tebriz, Hamadán és más dél-azerbajdzsáni meg nyugat-iráni városok fontos ipari és kereskedelmi központokká fejlődtek. Nagy mennyiségben állítottak elő itt pamut- és gyapjúárut, szőnyeget és főként selyemárut, amelyet különböző európai és ázsiai országokban értékesítettek. Transzkaukázia országain haladtak keresztül a Nyugatot és Keletet összekötő kereskedelmi utak. Azerbajdzsán és a vele szomszédos Kaszpi-tenger menti vidékek a nyersselyem termelésének központjai voltak; a nyersselymet nemcsak a helyi kézműipar dolgozta fel nagy mennyiségben, hanem Nyugatra is kivitték.

A XV. század végén ezen a területen több viszonylag nagy fejedelemség volt: ak-kojunlu („fehér kos") állama, a sirvan-sahok állama, s végül az ardebili sejkek állama.

Az azerbajdzsáni eredetű Ak-Kojunlu-dinasztia Dél-Azerbajdzsánban (kivéve Ardebilt és vidékét), Közép- és Délnyugat-Iránban, Karabahban rendelkezett nagy területekkel, ezenkívül Örményországot, Kurdisztánt és Irak jelentős részét is magáénak mondhatta. Azerbajdzsán északi része a sirvan-sahok birtokában volt.

Ardebil vidékét a „Szefevije" nevű papi rend élén álló Szefevida-sejkek uralták. A rendet a XIV. század elején Szefi ed-Din sejk alapította. A Szefevidák székhelye a kitűnő hegyi legelőkkel körülvett Ardebil városa volt. A Szefevida-sejkek az ardebili állattenyésztő törzsek katonai erejére támaszkodva hovatovább az egész ardebili területet meghódították és uralkodó fejedelmekké váltak. Ezután elkeseredett harcot indítottak a sirvan-sahok észak-azerbajdzsáni birtokaiért.

A társadalmi és gazdasági fejlettség viszonylag magas fokán álló Azerbajdzsán volt a XVI. század elején Irán és Transzkaukázia területén kialakult nagy kiterjedésű feudális állam magva. Ez az állam számtalan különféle törzset és népcsoportot foglalt magában, de a hatalmat hosszú időn át az azerbajdzsáni feudális uralkodó osztály birtokolta, amelynek katonai erejére az első Szefevidák támaszkodtak. Más helyzetben voltak a Szefevidák államában a grúz feudális fejedelemségek, amelyeket hódítás útján, erőszakkal csatoltak ehhez az államhoz.

A SZEFEVIDÁK FEUDÁLIS ÁLLAMA A XVI. SZÁZADBAN

A XV. század második felében Iránban és Transzkaukáziában a néptömegek elégedetlensége oly nagyfokú volt, hogy nem egyszer fegyvert fogtak a földesurak ellen. E megmozdulásokban a parasztok és a kézművesek mellett részt vettek az elszegényedett nomád pásztorok tömegei is. A népmozgalmak ellen az uralkodó osztálynak erős hatalomra volt szüksége. Az apró fejedelemségek uralkodói nem tudták megvédelmezni a feudális birtokosok kiváltságait a népharaggal szemben. A hatalmas Oszmán Birodalom hódításának veszélye is mindinkább sürgette az erős államhatalom megteremtését.

Az Ardebilben uralkodó Szefevida sejkek teremtették meg a viszonylag erős államot. Iszmail Szefevi volt az állam megalapítója. Iszmail a XVI. század elején egészen fiatal emberként lépett a történelem színpadára. Vakmerő katona és agyafúrt politikus volt, s ezzel sikerült megnyernie az azerbajdzsáni — zulkadar, afsar, kadzsar, samlu, rumlu stb. — törzsek földbirtokos arisztokráciáját. A továbbiakban ezek a törzsek voltak hódításainak fő támaszai. Egy európai utazó beszámolója szerint Iszmail katonái maguk fedezték fenntartásuk és felszerelésük költségeit, s egész családjukat, mindenüket magukkal vitték a hadba.

Iszmail, hogy a néptömegeket megnyerje, siitának vallotta magát. A népszerű siita vallási szekta a nép álmait valóra váltó igazságos uralkodó, az imám-messiás eljövetelét hirdette. Iszmail hívei, a siita vallás követésének jeléül, valamennyien piros turbánt hordtak, amelyen tizenkét redő jelképezte a tizenkét imám-messiást. Az Iszmailt támogató törzsek erről a turbánról kapták a kizilbas, azaz a „vörös fejűek" nevet. A kizilbas elnevezés hamarosan rokonjelentésű lett a Szefevida névvel. A XVI—XVII. századi orosz források a Szefevidák dinasztiáját és államát többnyire kizilbasnak nevezik.

Iszmail Szefevit az örmény és perzsa kereskedők és kézművesek is támogatták. A perzsák sokat szenvedtek a feudális belháborúk miatt; helyzetüket súlyosbította, hogy az Oszmán Birodalom elhódította az Iránból és Transzkaukáziából Nyugatra vezető ősrégi kereskedelmi utakat.

A kizilbasok először az ardebili sejkekkel ősidők óta ellenségeskedő Sirvan fejedelemséget támadták meg. Iszmail elfoglalta Semahát, Bakut és más észak-azerbajdzsáni városokat, majd dél felé nyomulva szétzúzta Ak-Kojunlu szultán főerőit és 1502-ben elfoglalta Tebrizt. Iszmail itt sahhá kiáltatta ki magát (1502—1524), a siizmust pedig államvallássá tette. Így alakult ki a Szefevidák feudális állama.

A siizmus államvallássá nyilvánítása fontos következményekkel járt. A siita szekta vallási tanai népszerűek voltak a tömegek körében, amelyek a siizmust az izlám uralkodó ideológiája, a szunnizmus ellenlábasának tekintették. A XVI. század elején e két tan szembeállításának törökellenes tartalma volt, mert az Oszmán Birodalomban a szunnizmust nyilvánították államvallássá. Végül, a siizmus mint államvallás lehetővé tette a Szefevidáknak, hogy elvegyék a szunnita muzulmán papság óriási földbirtokait és egyéb vagyonát. Iszmail ily módon „törvényes" jogalapot szerzett arra is, hogy a vallásváltoztatást megtagadó világi földesuraktól szintén elvegye birtokait.

A Szefevida-dinasztia első sahja óriási földbirtokokhoz jutott. A birtokok igazgatására külön vezirátust állítottak fel, amelynek vezetője „a magas díván vezírje" nevet viselte, megkülönböztetésül az ország többi részét kormányzó másik vezírtől. A Szefevidák államának megalapításában a sah mellett tevékenyen részt vett törzsek kánjai és a siita papok lettek az ország legnagyobb birtokosai; a siita szent helyek — Meshed, ahol az egyik legtiszteltebb imám sírja van, Kum, ahol a legenda szerint ennek az imámnak a nővérét temették el — és sok más vallási központ óriási vakuf-birtokokká nőttek.

Iránban készült sisak
XVI. század

A sirvan-sahok és az Ak-Kojunlu-dinasztia birtokainak elfoglalása csak a kezdete volt a Szefevida Iszmail hódításainak. Hamarosan a Szefevida-államhoz került egész Irán (Horaszan kivételével), valamint (1508-ban) Irak (Mezopotámia) Bagdaddal együtt. Itt igen fontos kereskedelmi utak találkoztak, és két szent siita város is volt, Nedzsef és Kerbela.

A Szefevida-állam megerősödését nem jó szemmel nézték szomszédai: Sejbani kánnak a XV. század végén alapított közép-ázsiai üzbég állama és az Oszmán Birodalom. 1510-ben a mervi csatában (Horaszan) a Szefevidák hadserege legyőzte Sejbani kán csapatait. Horaszan is a Szefevidák birtokába került.

A Szefevida-állam XVI. századi történetében különösen jelentősek voltak a törökökkel folytatott háborúk. 1514-ben Iszmail vereséget szenvedett I. Szelim szultántól. A pusztító háborúskodás Iszmail utódjának, I. Tahmaszp sahnak az uralkodása alatt (1524—1576) is folytatódott. 1534-ben a török feudális urak ismét megtámadták a Szefevida-államot. Ekkor is Transzkaukázia és Irak volt a legnagyobb ütközetek színhelye. A törökök elfoglalták Tebrizt, majd röviddel utóbb (1534-ben) Bagdadot is. Tebrizt a kizilbasok hamarosan visszafoglalták, de Bagdad és Irak sokáig a törökök kezén maradt. A Szefevidák, újabb támadásoktól tartva, székhelyüket a török határtól távol fekvő Kazvin városába tették át.

1547-ben újabb háború tört ki, amely több mint nyolc évig tartott. Az 1555-ben kötött békeszerződés értelmében Transzkaukáziát felosztották Irán és Törökország között. A leghosszabb háború 1578-tól 1590-ig tartott; a törökök egész Transzkaukáziát elfoglalták. Török hajók úsztak a Kaszpi-tengeren, és elvágták az összeköttetést az északi és a déli part között.

Iránban készült porcelán butykos
XVI. század

A Szefevida-államban ezalatt sem szűntek meg az antifeudális népi megmozdulások. A források a parasztok és a kézművesek nyílt megmozdulásáról tudósítanak (például az 1571—1572. évi tebrizivárosi felkelésről, az 1591—1592. évi giljani felkelésről).

I. ABBASZ SAH HÁBORÚI

A Szefevida-állam hatalmát I. Abbasz sah (1587—1628) állította helyre. I. Abbaszt a feudális történetírás a Nagy jelzővel ruházta fel. A sah elsősorban saját birtokainak területi gyarapításával és gazdasági fellendítésével igyekezett megerősíteni az államot. Emiatt ellentétei támadtak az arisztokrácia egyes csoportjaival. E küzdelemben I. Abbasz a feudális nemesség vazallus rétegére, és a gazdag városi kereskedőkre meg uzsorásokra támaszkodott.

A kizilbas törzsek vezető rétege, amely annak idején Iszmail sahot támogatta, ekkor már hatalmas nagybirtokokkal rendelkezett. Egyik-másik kán birtokai a sah birtokaival vetélkedtek. Például a zulkadar nevű azerbajdzsán törzsek kánjai Farszot és Kermant is kezükben tartották. A zulkadar kánok adókat szedtek, a hatalmuk alatt álló törzsek tagjaiból saját fegyveres csapatot tartottak fenn, bíráskodtak a lakosság fölött, a maguk portáján élet és halál urai voltak, nem érezték magukat kisebbnek a sahnál. E kánok sirázi udvara fényűzésben és pompában sem maradt a Szefevidáké mögött.

Az újabban kialakult kizilbas nagybirtokok mellett megmaradtak az örökös uralkodó fejedelmek régi feudális birtokai is. Ilyen fejedelem volt többek közt Giljan kánja, aki a sahtól független külpolitikát folytatott és saját követeket küldött Sztambulba a török szultánhoz. I. Abbasz sah uralkodásának első időszaka e kánságok elleni harc jegyében telt el. I. Abbasz kíméletlen volt az engedetlen feudális nagyurakkal szemben: kivégeztette őket, birtokaikat elkobozta és a sajátjaihoz csatolta. A krónikások szerint ebben a harcban az uralkodó kánoknak és emíreknek legalább a fele elpusztult. I. Abbasz rengeteg ilyen fejedelmi birtokot csatolt a sajátjához (ezeket a szefevida kancellária nyelvén mamálekeknek — államoknak nevezték).

I. Abbasz sah további tevékenységének célja saját birtokainak védelme és gazdálkodásának szabályozása volt. Uralkodása alatt az azerbajdzsáni törzsi arisztokráciát és törzseket megfosztotta az államban addig elfoglalt uralkodó helyzetüktől. Abbasz egyre inkább a helyi, perzsa arisztokráciára támaszkodott. 1598-ban székhelyét Kazvinból áttette Iszfahanba.

Abbasz sah igen nagy gondot fordított a hadseregre; szüksége volt erre a nép és a lázadó arisztokrácia elleni harcában csakúgy, mint a Törökország elleni háborúkban. A törzsi hadsereg helyett, amely mindaddig a Szefevida-dinasztia fő támaszát alkotta, Abbasz sah állandó hadsereget létesített. Több egységet tűzfegyverekkel, sőt tüzérséggel szerelt fel. Az állandó hadsereg felállítása döntő befolyással volt az Oszmán Birodalommal folytatott háborúk végső kimenetelére.

1603-ban I. Abbasz — most már állandó hadseregre és tüzérségre támaszkodva — államának nyugati határain ismét megkezdhette a hadműveleteket. Abbasz hosszan tartó, de sikeres hadműveletek után 1612-ben új békeszerződést kényszerített ellenfelére: a Szefevida-állam visszakapta Grúzia és Örményország nagy részét, valamint Azerbajdzsánt, Kurdisztánt, Dijarbekirt, Moszult és Bagdadot. A Szefevida-állam birtokába került Horaszan — amely addig vita tárgya volt az üzbég kánok és a Szefevidák között —, s végül a jelenlegi Afganisztán nyugati része is.

1622-ben a szefevida hadsereg Allahverdi kán hadvezér parancsnoksága alatt kiszorította a portugálokat a Perzsa-öböl partján fekvő Hormuzból. A szefevida hadsereget az angol Kelet-Indiai Társaság hajóhada támogatta. Viszonzásul az angolok azt követelték, hogy vámmentesen kereskedhessenek az egész Szefevida-állam területén, irodákat és kereskedőházakat tarthassanak fenn Iszfahanban, Sirázban, Bender-Abbaszban. Ezzel megkezdődött a Brit Kelet-Indiai Társaság behatolása Iránba.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A XVII. SZÁZADBAN

A területi gyarapodás, az állandó hadsereg és katonai sikerek révén valóságos nagyhatalommá vált a Szefevidák állama. A sah udvarában megfordult európaiak a XVII. században azt állították a Szefevidákról, hogy „a világ leggazdagabb uralkodói". A sah az ország legnagyobb földbirtokosa és egyúttal legnagyobb kereskedője volt. Aminthogy a Szefevida-állam területe két részből — a sah birtokaiból és a feudális urak birtokaiból — állt, az egész kereskedelmet is a hatalmas ügyleteket lebonyolító sah és a feudális urak meg kereskedők tartották kezükben. A korlátlan hatalmú sah a saját monopóliumának nyilvánította a legnagyobb hasznot hajtó árukkal — a selyemmel, sóval, szappannal stb. — való kereskedést.

Az országban előállított selyemárut, nyers vagy feldolgozott állapotban, át kellett adni a sah megbízottainak, az állami hivatalnokok által megszabott áron. Külföldre csak a sah kereskedői szállíthattak selymet. Abbasz közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat tartott Európával, ahová tengeri úton szállította a selymet. Kereskedelmi ügyeiben a sah nem tűrt konkurrenciát. Az örmény kereskedőket például úgy tette lehetetlenné, hogy

Mezőgazdasági munkák
Mohamed miniatúrája. 1578

tönkretette Dzsuga városát, a transzkaukáziai örmény kereskedelem gócpontját, és az örmény lakosságot áttelepítette Iszfahan külvárosába, amelyet Új Dzsugának (Új Dzsulfának) neveztek el. Az áttelepítés során sok örmény kézműves és napszámos elpusztult. A gazdag örmény kereskedők a sah szolgálatába szegődtek: az ő megbízottaiként működtek közre a selyem és más áruk külföldi értékesítésében. Az adóbérlők alaposan kihasználták a különféle monopóliumokat és gyorsan meggazdagodtak a vámok, adók vagy egyéb illetékek bérlete útján. Abbasz a kereskedelem fellendítése érdekében utakat, hidakat és öntözőberendezéseket építtetett.

Iszfahan és más városok a Szefevidák uralkodása idején élénk kereskedelmet folytattak, elsősorban fényűzési cikkekkel. E városok távoli országokkal is kapcsolatban álltak. A XVI—XVII. században különösen nagy becsben voltak az európai kézműipar bizonyos termékei. A sah és a nagybirtokosok udvarában gyakran vendégeskedtek európai kereskedők, kiváló kézművesek és festőművészek. A pompás paloták és templomok építése és díszítése, a fényűző életmód sok pénzbe került. A pénzhez pedig egyetlen úton juthattak: a parasztok és kézművesek egyre fokozottabb kizsákmányolása révén.

A Szefevida-állam létrejötte — amelynek előfeltétele volt a termelőerők fejlettségének egy bizonyos szintje — eleinte kedvező hatással volt a földművelés, az ipar és a kereskedelem fejlődésére. A mongol hódítás és a XIII—XIV. századi háborúk idején legelővé vált földterület nagy része a XVI. században újra szántóföld, gyümölcsös — illetve veteményeskert lett. A mezőgazdasági termelésben a gabonafélék játszották a legnagyobb szerepet, utánuk következtek a kertművelés termékei. Erőteljesen fejlődött a selyemhernyó-tenyésztés. Magas színvonalú volt a mesterséges öntözés technikája. Az iráni fennsík földművelői ősidők óta kiváló mesterei voltak az öntözésnek; bonyolult topográfiai viszonyok közt kezdetleges eszközökkel, olykor pusztán szemmérték után készítették el a vízvezető csatornákat. A városokban és a falvakban elterjedt a szövő-, a selyemszövő- és a fazekasipar, a papírtermelés, a fémáruk előállítása, a fegyverkészítés, a bőripar. A letelepedett, de különösképpen a nomád lakosság híres volt arról, hogy nagyszerűen értett bonyolult színezésű és mintájú gyapjú- és selyemszőnyegek szövéséhez. Az ország gazdasági fellendüléséhez hozzájárult az adóterhek szabályozása és némi csökkentése is, ez az első Szefevida-sahok nevéhez fűződött.

A kánok, a bégek és a feudális állam azonban az idők folyamán egyre kíméletlenebbül kizsákmányolták a dolgozó lakosságot, ami gátolta a termelőerők fejlődését, aláásta az állam gazdasági alapját.

Közrejátszott a Szefevida-állam gazdasági helyzetének romlásában a világkereskedelmi útvonalak áthelyeződése is. Az iráni selyemkereskedelem visszaesett, amikor az európai kereskedők megtalálták az utat a kínai selyemhez. Ezenfelül a Szefevida-állam feudális nagybirtokosai, akiknek egyetlen gondja a parasztok és kézművesek kifosztása volt, egyáltalán nem vettek részt a mezőgazdasági és a kézműipari termelés megszervezésében. A XVI—XVII. században még az öntözőberendezések építését és fenntartását is jelentős mértékben a faluközösségekre hárították. A feudális nagybirtokos rendszerint nem is a birtokán élt, hanem a városban.

AZ OSZTÁLYHARC ÉLEZŐDÉSE. ADIL SAH FELKELÉSE

1629-ben, röviddel Abbasz sah halála után Giljanban elemi erejű antifeudális felkelés tört ki. Fő gócai Lahidzsan és Rest — a selyemhernyó-tenyésztés központjai voltak. A felkelést a sah hivatalnokainak a selyemhernyó-tenyésztő parasztokkal szembeni önkényeskedései, erőszakoskodásai idézték elő. Tevékenyen részt vettek a mozgalomban a kézművesek és a városi szegények. A felkelők behatoltak az arisztokraták palotáiba és házaiba, s megölték leggyűlöltebb, legkegyetlenebb el-

nyomóikat. A felkelést kihasználták a giljani feudális körök, amelyek szembeszálltak a sah központosító politikájával és a szefevida közigazgatás önkényeskedéseivel.

A felkelők az elfoglalt helységekben a hatalom élére a helyi fejedelmi dinasztia egyik elszegényedett leszármazottját állították, akit Adil sahnak („igazságos uralkodónak") neveztek el. Adil sah közvetlen segítőtársai „az állam emírjei" voltak, ezek között tekintélyes helyet foglalt el a papság.

Az Adil sah vezette felkelésben nagy tömegek vettek részt. A felkelők több várost elfoglaltak, s mindenütt irtották az előkelőket és a hivatalnokokat.

A szefevida sereg nehezen verte le a felkelést. A helyi kánok parancsnoksága alatt álló törzsi csapatok nem akartak harcolni a felkelők ellen, s ezért csak lassan, erélytelenül léptek akcióba. A felkelés sorsát végül is árulás és a felkelők kellő szervezettségének hiánya pecsételte meg.

Az a körülmény, hogy a népi mozgalomban az uralkodó osztály képviselői is részt vettek, végzetes kihatással volt a felkelés sorsára. Ez a csoport megrémült a felkelés erejétől — hiszen a tömegek nemcsak a Szefevidák ellen harcoltak, hanem a feudális kizsákmányolás teljes megszüntetéséért — és a megalkuvás, az árulás útjára lépett. A szefevida csapatoknak ily módon sikerült szétszórniuk és felmorzsolniuk a felkelők erőit. Adil sahot elfogták és kivégezték. Szefi sah — Abbasz utóda — az iszfahani főtéren saját kezűleg lőtte a gyilkos nyilat a megfeszített felkelővezér testébe. A néptömegekre kíméletlen megtorlás várt.

Az 1629. évi felkelés nagy befolyással volt a Szefevida-állam sorsára: a Transzkaukáziában és másutt lezajlott felkelésekkel együtt megrendítette a feudális Szefevida-állam hatalmát, s ezzel megkönnyítette a Szefevida-államba erőszakkal bekényszerített népek szabadságharcát.

A KULTÚRA

A szefevida Irán népei sok évezredes munka során felhalmozott óriási kulturális örökség hordozói voltak. A városi és falusi emberek mindennapi életének elválaszthatatlanul szerves része volt a zene, a tánc, a költészet. Sokan kívülről tudták a régi nagy költők bajtjait (kétsoros vers), szívesen olvastak és rögtönöztek verseket.

Ám az osztályelnyomás és a muzulmán vallás uralma egyoldalúvá tette az iráni kultúra fejlődését. Az uralkodó vallási rendszer, a siita vallás, amely — bár hagyományaiban az ortodox izlám, a szunnizmus elleni küzdelmet tükrözte — ebben az időben már maga is formális, dogmatikus vallási rendszerré merevedett. A szunnizmushoz hasonlóan a siizmus is arra törekedett, hogy a világi, materialista szemlélet minden megnyilvánulását gyökerében elfojtsa.

A XVI—XVII. századra már a perzsa költészet is — amely a korai középkorban oly nagyszerűen tükrözte a néptömegek érzelmeit, vágyait — misztikus, elvont jellegű lett. Mesterkélt szójátékokra, betűrejtvényekre épült, a nép számára érthetetlen udvari költészetté vált.

Az izlám tiltotta az élőlények és különösen az ember ábrázolását; ez hátráltatta a festészet és a szobrászat fejlődését, amelyeket pedig az iráni fennsík népei ősidőktől fogva magas szinten műveltek. A képzőművészet terén a XVI—XVII. században és az ezt követő időkben is a művészi kalligráfia volt a legnépszerűbb. A kalligráfia mestereinek kéziratai, sőt a kisebb idézetek, az úgynevezett kitek, a gazdagok házainak ugyanolyan ékességei voltak, mint Európában a képtárak. A meshedi Szultán-Ali, a herati Mir-Ali és más kiváló művészek kéziratait és a kiteket nagyra értékelték a műgyűjtők, nemcsak Iránban, hanem Indiában, Törökországban, Közép-Ázsiában stb. is. E kéziratokat olykor nagy művészi tökéllyel megfestett miniatúrák díszítették. Herat, Tebriz, Iszfahan és a Szefevida-állam más nagyobb városai híresek voltak műhelyeikről, amelyekben a művészi szépírással készített és miniatúrákkal díszített kéziratokat készítették. A miniatúrafestők közül nagy hírnévre tett szert a herati Behzad, a berizi Szultán-Mahmud, az iszfahani Aga-Reza Abbaszi.

A Szefevida-állam kultúrájában jól megfigyelhetők az államot alkotó különböző népek kultúrájának kölcsönhatásai és a szomszédos közép-ázsiai országokkal való élénk kulturális érintkezés hatásai. Ez magyarázza azt a tényt, hogy Herat hosszú időn át egyidejűleg több iráni és közép-ázsiai nép kulturális központja volt, s hogy olyan kitűnő művészek, mint például Behzad, egyformán közel állnak az iráni és a közép-ázsiai népekhez.

A szefevida Irán kultúrája nagyrészt a szűk udvari és arisztokrata körök határain belül fejlődött. A kánok és emírek arra törekedtek, hogy minél több festőt, építészt, kalligráfust és más művészt nyerjenek meg szolgálatukba.

A Szefevidák Iránjában az előkelőségek palotái és a mecsetek káprázta tó fényűzéssel épültek. A palotákat és a mecseteket gazdag növényi vagy geometrikus ornamentika, cseppkőformájú stukkódíszítés, kerámia mozaik ékesítette.

XXIII. FEJEZET

A KAUKÁZUSI ÉS A KÖZÉP-ÁZSIAI NÉPEK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. A KAUKÁZUS

Transzkaukázia országaiban a XVI. század elejére kibontakozott a feudalizmus. A földtulajdonnak sajátos feudális formái váltak uralkodóvá. A grúziai viszonyokat a korlátlan kiváltságokat élvező fejedelmek és papok feltételhez nem kötött örökletes nagybirtoka jellemezte; a grúz szolgáló nemesség is főként a fejedelmi földekből kapott birtokot szolgálata fejében. Azerbajdzsánban és Örményországban a feltételhez nem kötött örökletes birtok — a mulk — mellett az állami földeken gyakoriak voltak a földbirtoklás feltételhez kötött formái, a tiul és a szojurgal is. A tiul meghatározott időre szóló birtokadományt jelentett, haszonélvezeti joggal (a járadék — az adó — beszedésének jogával), a szojurgal pedig örökletes birtok volt, teljes immunitással, bár szolgálathoz kötve. Transzkaukáziában, főként Örményországban, a helyi világi földesurak helyét a háborúk következtében jórészt idegen hódítók foglalták el. De az örmény egyháznak és a kolostoroknak sikerült továbbra is mulkként megtartaniuk hatalmas birtokaikat, amelyek nem maradtak el a muzulmán papság vakuf-birtokai mögött.

Arannyal és drágakövekkel kirakott ezüst fejdísz
Azerbajdzsán. XVI. század

A földesurak kíméletlenül kizsákmányolták a jobbágyságot — nemcsak azáltal, hogy birtokukba vették a földet, hanem azáltal is, hogy az övék volt a víz, amelyet öntözőcsatornák rendszerével vezettek el a földekre. A naturális gazdálkodásnak megfelelően a földjáradék formája jobbára a terményszolgáltatás volt. A robot lényegesen kisebb szerepet játszott. Igen elterjedtek a részes bérlet olyan formái is, amelyek a parasztokat a földhöz kötötték.

A szomszédos Törökországban és Iránban keresett „cikk" volt a rabszolga, ezért a transzkaukáziai földesurak gyakran nemcsak a belháborúkban ejtett foglyokat adták el rabszolgának a muzulmán országokba, hanem saját jobbágyaikat is. A keleti rabszolgapiacokon nagy becsben álltak a kiváló szaktudású transzkaukáziai földművesek és ügyes kézművesek.

Örményországban és Azerbajdzsánban a földművelő lakosságon kívül nomád vagy félnomád állattenyésztő törzsek is éltek, sőt, számuk a XVI—XVII. században megnőtt, mert a hódítók kurd és türkmén nomádokat telepítettek ide, azzal a céllal, hogy egységének megbontásával gyengítsék a helyi letelepedett lakosságot. A nomád törzsbeli közszabadok és az őket kizsákmányoló törzsi arisztokrácia közti ellentéteket elfedték a patriarchális viszonyok maradványai.

A lakosság földműveléssel, kertészkedéssel, szőlőműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Transzkaukázia éghajlata és a régóta meghonosodott öntözéses földművelés lehetővé tette a búza, árpa, köles, sőt egyes vidékeken a rizs termesztését is. Nagy ütemben fejlődött a selyemhernyótenyésztés és a gyapottermesztés; a paraszti háziipar fontos ága volt a selyem- és pamutkelmék szövése. A sirvani selyem világhírű volt. A lakosság a Kaszpi-tengeren halászattal, Baku vidékén pedig olajbányászattal is foglalkozott. Az ásványolajat kezdetleges eszközökkel, kézi erővel vagy lómeghajtású berendezéssel hozták felszínre a kutakból.

Transzkaukáziában a naturális gazdálkodás uralkodott. A városok között akadt azonban néhány számottevő ipari és kereskedelmi központ is. A helybeli kézművesek — főként a takácsok, fegyvermesterek, ötvösök, tímárok — készítményei külföldi piacokra is eljutottak. A kézművesek céhekbe, a kereskedők kereskedőtestületekbe tömörültek. Az iparosok nagy része feudális függő viszonyban volt. Az átmenő kereskedelem ősrégi útvonalai mentén fekvő városok — Tbiliszi, Jereván, Semaha, Baku stb. — súlyos károkat szenvedtek a szakadatlan háborúk és a kereskedelmi forgalmat akadályozó vámsorompók miatt.

A KAUKÁZUSI NÉPEK AZ IRÁNI—TÖRÖK HÁBORÚK IDEJÉN

A XVI. és a XVII. században az Oszmán Birodalom és a szefevida Irán elkeseredett harcot folytatott egymással a Kaukázus birtoklásáért. A XVI. század elején kitört iráni—török háború az 1555. évi békeszerződéssel végződött. A békeszerződés értelmében Transzkaukáziát felosztották a szultán és a sah között: Törökország birtokába került az imeretiai királyság, Gúria és Megrélia fejedelemség, Meszheta (Grúzia) nyugati része, továbbá Vaszpurakan, Alaskert és Bajazet (Örményország); a Szefevidáké lett Grúzia és Örményország keleti része, valamint egész Azerbajdzsán. A XVI. század második felében a pusztító feudális belháborúk meggyengítették a Szefevidák államát és elősegítették Törökország pozícóinak erősödését. Az 1578—1590. évi háború után Törökország birtokába került egész Transzkaukázia. Csak I. Abbasz sahnak sikerült tízéves háború (1603—1612) eredményeként visszaállítania az 1555. évi békében megállapított határt. Az újabb háború, amely alig néhány évvel az 1612-ben történt békekötés után lángolt fel, kisebb megszakításokkal 1639-ig tartott és semmilyen lényeges változást nem hozott Törökország és Irán transzkaukáziai birtokainak megoszlásában. A sahok befolyási övezetébe került a tengerparti Dagesztán is, Törökország és a Krím pedig arra törekedett, hogy kiterjessze befolyását az észak-kaukázusi adige törzsekre.

A Kaukázus a két nagy és katonailag erős feudális állammal szemben nem tudta megőrizni függetlenségét. A kaukázusi népeket gazdasági és politikai elkülönültségük, a szüntelen belháborúk megakadályozták abban, hogy összefogjanak a hódítók ellen. A XVI. század elején Grúzia véglegesen három királyságra — az imeretiai, a kartliai és a kahetiai királyságra — és több fejedelemségre esett szét. Egyes fejedelemségek — Gúria, Megrélia vagy Abházia — valójában függetlenítették magukat a királyi hatalomtól. E királyságok mindegyikét a feudális nagyurak szüntelen belviszályai gyengítették.

A KAUKÁZUS
A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Az Oszmán Birodalom és a Szefevida Birodalom érdekszféráit az 1555. évi egyezmény értelmében elválasztó határvonal
KARSZ Az 1555. évi egyezmény értelmében el nem határolt terület
Az oszmán-törökök által a XVI. század végén ideiglenesen elfoglalt területek
Az 1639. évi egyezmény értelmében az Oszmán Birodalom és a Szefevidák között véglegesen megállapított határ
Fontosabb török erődök
Orosz erődítmények
50 0 50 100 km
40° Greenwichtől K-re
45°
50°
OROSZ BIRODALOM
OSZMÁN BIRODALOM
SZEFEVIDA BIRODALOM
FEKETE-TENGER
KASZPI-TENGER
KAUKÁZUS
KIS NOGAJ (KUBÁNI NOGAJOK)
ADIGÉK (CSERKESZEK)
KABARDIA
PJATYIGORJE
KARACSAJOK
BALKAROK
TEREKI (GREBENSZKIJ) KOZÁKOK
CSECSENCEK
INGUSOK
KUMIKOK
KAJTAG
DAGESZTÁN
AVARIA
KAZI-KUMUH
OSZÉTIA
SZVANÉTIA
ABHÁZIA
MEGRÉLIA (ODISI)
IMERETIA
GÚRIA
KARTLI
KAHETIA
SZAMCHE
DZSAVAHÉTIA
SAVSETIA
ADZSARA
KLARDZSÉTIA
ARTAHANA
LAZISZTÁN (CSANÉTIA)
KARSZ
JEREVÁN
NAHICSEVÁN
KARABAH
SIRVÁN
HUDAT
AZERBAJDZSÁN
ÖRMÉNYORSZÁG
VASZPURAKÁN
Kercs
Tamany
Tyemrjuk
Kopil
Bala-Dag (Gagra)
Szuhum-Kale (Szuhumi)
Zugdidi
Kutaiszi
Poti
Batumi
Goni
Trabzon (Trapezunt)
Bajburt
Erzurum
Erzindzsan
Zara
Szivasz
Oltu (Oltil)
Alaskert
Bajazet
Van
Van-tó
Karsz
Ardahan
Ahalcihe
Zekari-szoros
Gori
Mcheta
Tbiliszi
Marabda
Goriszi
Lori
Kazah
Gumri
Ecsmiadzin
Jereván
Szevan-tó
Nahicsevan
Dzsuga (Dzsulfa)
Csaldirán
Kapan
Gandzsa
Telavi
Szignahi
Eliszu
Seki
Kabala
Ares
Agdás
Semaha
Baku
Dzsavat
Szaljani
Lenkorany
Asztara
Ardebil
Darjali-szoros
Derbent
Tarki
Kojszinszkij osztrog
Terszkij gorod
Szunzsenszkij osztrog
Hudat
Nizabat
Kubany
Laba
Jegorlik
Kuma
Terek
Malka
Szunzsa
Kojszu (Szulak)
Szamur
Aragvi
Alazani
Iori
Kura
Araksz
Rioni
Coruh
Ahurjan
Kelkit
Firat
Aras
Murat
Eufrátesz

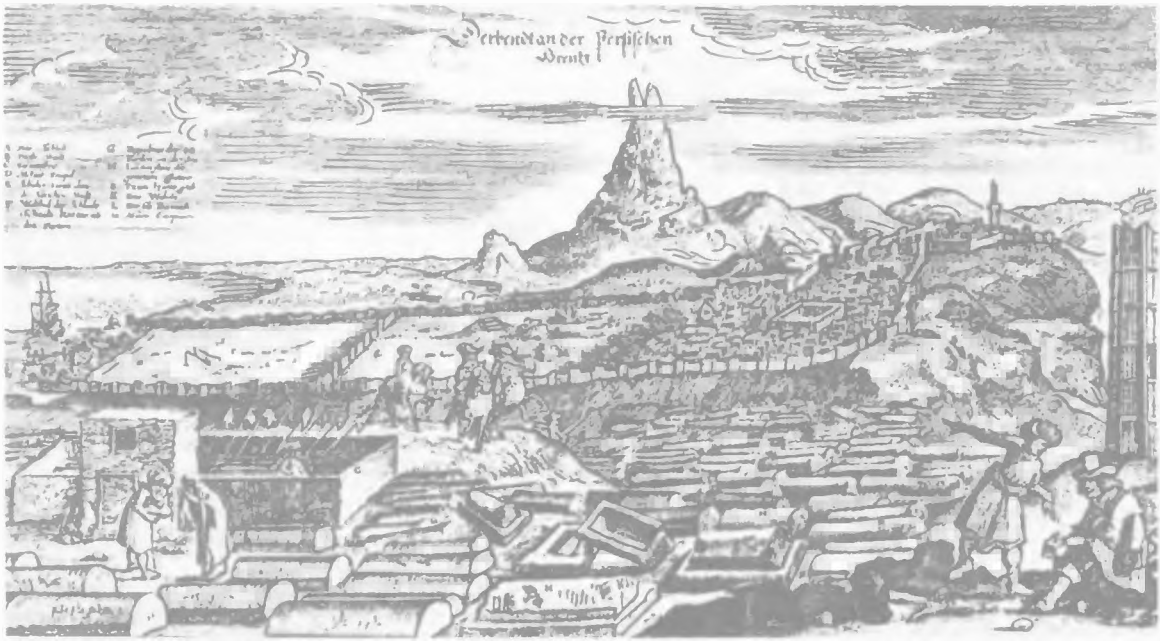

Derbent
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből (1656)

A XVI. század elején Örményországban még nem volt semmiféle állam. Azerbajdzsánban a sirvan-sahok állama — amely Észak-Azerbajdzsán nagyobb részét magában foglalta — és a seki kánság a Szefevidák hódító politikája következtében a XVI. század közepén megszűnt. Örményország és Azerbajdzsán területén részben török, részben iráni jellegű közigazgatási rendszert vezettek be. Az Oszmán Birodalom uralta Nyugat-Örményországban vilajeteket és szandzsákokat, a Szefevida-állam birtokába került Kelet-Örményországban és Azerbajdzsánban pedig beglerbégségeket hoztak létre. Az utóbbiak területén a sahok óriási földbirtokokat adományoztak a kizilbas arisztokrácia és a helyi feudális dinasztiák tagjainak. A XVI—XVII. században ezeknek az adománybirtokoknak egy része örökletes birtok lett. A későbbiek folyamán Észak-Azerbajdzsánban és Örményországban ennek következtében több különálló kánság alakult ki.

Dagesztán síkságain és a hegységek lábánál elterülő dombos vidékeken a XVI—XVII. században miniatűr feudális fejedelemségek alakultak ki, amelyekben a kibontakozó feudális viszonyok mellett még elevenen éltek a patriarchális maradványok. Az észak-kaukázusi adige törzsek — amelyek félig letelepedett életmódot folytattak — semmiféle tartós vagy fejlett állami képződményt sem ismertek. A Kaukázus-hegység magasabb részein élő lakosság etnikailag rendkívül tarka volt. Gazdasági és társadalmi fejlettségük tekintetében ezek a területek elmaradtak a sík vidékek és a hegység lábánál elterülő vidékek mögött. A hegyilakók fő foglalkozása a rideg állattenyésztés volt. A nemzetségi szervezet szilárdan tartotta magát, a feudalizálódás folyamata még a kezdet kezdetén volt.

A hódítók pusztító hadjáratai a termelőerők hanyatlását, a kulturális értékek megsemmisítését, sok tízezer ember halálát vagy rabságba döntését okozták. Transzkaukázia legjelentősebb városait — Tbiliszit, Jerevánt, Semahát —, amelyek számtalanszor gazdát cseréltek, mindannyiszor feldúlták és kifosztották.

A hódítók brutális önkényének és kegyetlenségének megnyilvánulása volt az is, hogy 1603-ban I. Abbasz sah parancsára lerombolták Dzsuga városát — a nemzetközi selyemkereskedelem egyik fontos központját —, és lakóit egytől egyig áttelepítették Irán belső területeire.

Törökországnak és a szefevida Iránnak a Kaukázusért folytatott harca Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán számára gazdasági, politikai és kulturális hanyatlást hozott. Sok helyütt a sűrű bozóttal benőtt romok tanúsítják, hogy helyükön valaha virágzó ipar vagy mezőgazdaság volt.

A KAUKÁZUSI NÉPEK SZABADSÁGHARCA

A kaukázusi népek ezekben a súlyos időkben sem hagyták abba a harcot hódítóik ellen. A szabadságmozgalom időnként méreteit és erejét tekintve egyaránt megnövekedett: a parasztokon és a kézműveseken kívül részt vett benne a földbirtokosok, a papok és a kereskedők egy része is. De míg az uralkodó osztálynak a mozgalomhoz csatlakozott tagjai az idegen hódítók kiűzését tekintették egyetlen célnak, a parasztok és a városi szegények egyszersmind a feudális kizsákmányolástól is meg akartak szabadulni.

A szultánok és a sahok gyakran nagy katonai erőket vetettek be a népmozgalmak elfojtására. A grúz nép a XVI. században hősiesen küzdve a török és az iráni csapatok ellen több ízben nagyszerű győzelmet aratott: az 1558. évi gariszi csatában legyőzte a szefevida csapatokat; az 1598—1599. évi kartliai felkelés idején Gori várából kiűzte a törököket. A XVII. század elején a törökök kiszorítása Azerbajdzsánból nemcsak a szefevida csapatok hadműveleteinek következménye volt, hanem nagy szerepe volt ebben a helyi lakosságnak is, amely a felkelés során elfoglalta Derbent és Baku várát. Az 1615-ben kirobbant transzkaukáziai felkelés méreteire abból is következtethetünk, hogy a büntető expedíciót maga Abbasz sah vezette.

1623—1625-ben Grúziában tört ki ismét felkelés. Egyik vezetője egy tbiliszi mouravi feudális közigazgatási tisztségviselő, Georgi Szaakadze volt. Körülbelül 20 000 grúz gyűlt a felkelés zászlaja alá. Miután 1624-ben a felkelők a sah seregével vívott nyílt ütközetben Marabdánál vereséget szenvedtek, partizánháborúba kezdtek. A szefevida katonaság nehezen tudta elfojtani a mozgalmat. Szaakadze Törökországba menekült és ott is halt meg. Örményországban és Azerbajdzsánban a XVII. század első évtizedeiben a paraszti felkelő csapatok tevékenysége a nép körében legendás hősként tisztelt Kör-oglu nevéhez fűződik. Alakját a népi eposz az elnyomottak és nincstelenek védelmezőjeként, a gazdagok és elnyomók ellenségeként örökítette meg. A hódítók elleni szabadságharc összefonódott az antifeudális harccal. Különösen világosan jelentkeztek az osztálycélok az 1616—1625. évi mozgalomban, amely Örményország és Azerbajdzsán területén bontakozott ki, Mehlubaba (más néven Mehlu-vardapet) volt szerzetes vezetésével. A mozgalom elsősorban a szefevida hatóságokra támaszkodó örmény egyházi nagybirtokosok ellen vette fel a harcot. Mehlunak nemcsak a keresztény örmények között voltak hívei, hanem a muzulmán azerbajdzsánok körében is igen sok követőre talált.

A mozgalmat, amely Gandzsa és Karabah vidékéről Jereván vidékére is átterjedt, a terület beglerbégje az örmény főpapság követelésére elfojtotta. Mehlu Nyugat-Örményországba menekült, ahol azután örökre nyoma veszett.

A KAUKÁZUSI NÉPEK NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

A Kaukázus, gazdasági jelentőségénél — különösen a selyemiparban elfoglalt helyénél — és az iráni—török háborúkban játszott nagy szerepénél fogva a XVI—XVII. században magára vonta az európai államok figyelmét. A Kaukázust Kisázsián keresztül kereskedelmi utak kötötték össze a Földközi-tenger menti országokkal, elsősorban Velencével, a Fekete-tenger mellékén és a Krímfélszigeten keresztül pedig Lengyelországgal és részben Németországgal. A XVI. században új kereskedelmi út jött létre Arhangelszken és Asztrahanyon keresztül. Ezt az utat főképpen angolok használták, akik ebben az időben az orosz kormánytól megkapták a Kelettel folytatott átmenő

kereskedelem kizárólagos jogát. A nyugat-európai kereskedők selymet és selyemárukat vittek ki a transzkaukáziai országokból nyugati készítményekért, főként posztóért, cserébe.

Törökország nagyszabású földközi-tengeri és közép-európai hódításai idején az európai diplomáciai és katonai körök nagy érdeklődéssel figyelték a kaukázusi népek kitartó küzdelmét a török agresszió ellen. A XVI—XVII. században — többnyire Irányon keresztül — sok nyugat-európai utazó, kereskedő és követ járt a Kaukázusban, értesüléseket gyűjtöttek a vidék természeti kincseiről, a kaukázusi népeknek a hódítók elleni szabadságharcáról. Az 1540-es évek végén, az 1560-as és az 1580-as években az örmény papság, nemesség és a gazdag kereskedők több követséget küldtek Európába, azzal a megbízatással, hogy segítséget kérjenek a törökök ellen.

A KAUKÁZUSI NÉPEK ÉS AZ OROSZ ÁLLAM

A XVI—XVII. században kibővültek és megerősödtek a Kaukázus és Oroszország kapcsolatai. A kaukázusi kereskedők Asztrahanyba és Moszkvába jártak. Az orosz kereskedők, akik a Volgán Asztrahanyig ereszkedtek le, gyakran utaztak innen a Kaukázusba. Vagy szárazföldi úton — Derbenten keresztül — haladtak, vagy tengeri úton, amikor is rendszerint Nizabatban, az úgynevezett alsó kikötőben, Derbent és Baku között szálltak partra; innen vezetett az út Semahába, ahol külön orosz kereskedőnegyed volt.

A hosszan tartó iráni—török háborúk megnehezítették az orosz—kaukázusi gazdasági kapcsolatok fejlődését. Mivel a krími kánok a török szultánok vazallusai voltak, s így a törökök a Krímfélsziget és az Azovi-tenger irányából is támadást intézhettek Észak-Kaukázuson keresztül, az Oroszországhoz csatolt Asztrahany és a déli területek állandó veszélyben forogtak. A törökök a XVI. század végén Transzkaukázián át eljutottak a Kaszpi-tengerhez; ez újabb akadályokat gördített Oroszország és a Kelet kereskedelme elé.

Bár a XVI. század második felében és a XVII. század első felében Oroszországot jórészt a nyugati határain felmerült külpolitikai problémák foglalták el, kaukázusi kapcsolatai fontosak voltak az iráni—török háborúk kimenetele és a kaukázusi népek sorsa szempontjából.

Amikor Oroszország Asztrahany elfoglalásával kijutott a Kaszpi-tengerre, kiterjedt és megerősödött kaukázusi befolyása. 1557-ben Kabardiát Oroszországhoz csatolták; Dagesztán és Oroszország kapcsolatai is megerősödtek. Észak-Kaukázus középső, stratégiailag fontos részén — a Szunzsa- és a Tyerek-folyók találkozásánál — orosz erődítmény épült. Oroszország a Darjali-szoroson keresztül Grúziával is kapcsolatot teremtett. Ezt követően Levan kahetiai királynak kérésére orosz katonákat küldtek segítségül. A szultán, felismerve Asztrahany és a Szunzsa-folyónál épült erődítmény jelentőségét, megpróbálta elhódítani az oroszoktól Asztrahanyt (az 1569. évi sikertelen hadjáratban), majd 1571-ben a krími seregek Moszkva elleni pusztító betörésével (1571) arra kényszerítette az oroszokat, hogy egy időre visszavonuljanak a Tyerektől.

Asztrahany
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből (1656)

A szultánok a XVI. század utolsó negyedében érték el a legnagyobb sikereket a Kaukázus birtoklásáért folytatott harcban. Törökország kijutott a Kaszpi-tengerhez; hajóhada akadályozta az orosz keleti kereskedelmet. A nizabati kikötőben, ahol azelőtt orosz kereskedelmi hajók kötöttek ki, most török hadihajók épültek. A törökök azt tervezték, hogy erődítményeket építenek Dagesztánban meg a Tyerek mentén, és hadjáratot indítanak a Kaukázusból Asztrahany ellen.

E sorsdöntő helyzetben a kaukázusi népek számára tehát fontosak voltak Oroszországhoz fűződő kapcsolataik és az orosz csapatok észak-kaukázusi hadműveletei, amelyek elősegítették a törökök kiszorítását Azerbajdzsánból, Dagesztánból és Kelet-Grúziából. A kabardiai fejedelmek és Sándor kahetiai király (aki 1587-ben orosz alattvaló lett) kérésére, valamint a Dagesztánnal és a sahhal — mint a szultán ellenfelével — folytatott diplomáciai tárgyalások után az orosz erődök és megerősített pontok egész láncolatát hozták létre a Volgánál, a Tyereknél és más folyók torkolatánál. Az Észak-Kaukázuson át Azerbajdzsánba vezető út ismét bezárult a törökök előtt.

Az 1590-es években és a XVII. század elején az orosz csapatok Asztrahanyból és a Tyerek-folyónál épült orosz városból több hadjáratot vezettek Dagesztánba, hogy elvágják a törökök és a krími tatárok Dagesztánnal fenntartott kapcsolatait, elzárják a török—krími hadak előtt a Transzkaukáziába vezető utat, és megszilárdítsák Kahetia helyzetét.

Bár a legnagyobb hadjárat (1604—1605) kudarccal végződött, ezt követően pedig a lengyel intervenció és a paraszthábóru arra késztette az orosz kormányzatot, hogy felhagyjon aktív kaukázusi politikájával, a XVI—XVII. század fordulóján az orosz—kaukázusi kapcsolatok eredményei katonailag is, politikailag is számottevőek voltak. Kibővültek a politikai kapcsolatok. A XVII. század elején Derbentben és Azerbajdzsánban kirobbant törökellenes felkeléseket északról az orosz erődítmények fedezték. Törökország elvesztett stratégiai pozícióit többé nem tudta visszaszerezni.

A XVII. század elején lényegesen megváltozott a Kaukázus nemzetközi helyzete. A Tyerek torkolatánál épült orosz város ekkor már a gazdasági és politikai kapcsolatok középpontja volt; itt haladt keresztül a szárazföldi út Azerbajdzsánba, majd innen tovább a Grúziába vezető hágókhoz. Az orosz erődítmény közelében fekvő észak-kaukázusi területek az orosz befolyási övezetbe kerültek, s így a krími kánok már nem tudtak eleget tenni azoknak a Sztambulból érkező parancsoknak, hogy a Derbenti-szoroson keresztül vezessenek hadjáratokat Transzkaukáziába. Ahhoz, hogy a krími lovasság részt vehessen az Irán elleni hadműveletekben, most már hosszú tengeri úton, speciális csapatszállító hajókon kellett a lovasságot a Krímből Sinopba szállítani. Másfelől, a sahoknak azok a tervei, hogy Dagesztánban megvessék a lábukat és a Tyerek középső folyásánál építendő erődítménnyel biztosítsák csapataik számára az állandó összeköttetést a Darjali-szoroson keresztül, a helyi erők, valamint Asztrahany és a Tyerek-folyónál épült város ellenállásába ütköztek.

Oroszország és Transzkaukázia gazdasági és politikai kapcsolatai jelentősen kibővültek. Azerbajdzsán és örmény kereskedők rendszeresen utaztak Oroszországba, Asztrahanyban és Moszkvában állandó örmény kolóniák jöttek létre. A török—iráni háborúktól és a helyi feudális csoportok vad belháborúitól sokat szenvedett Grúziában is erősödött az a törekvés, hogy a szabadságharchoz megszerezzék Oroszország támogatását. A XVII. század első felében és az 1650-es évek elején több kahetiai követség járt Moszkvában (az első 1618-ban érkezett és Imeretiát, Gúriát és Megréliát is képviselte), ezenkívül külön követségek érkeztek Imeretiából, Megréliából és Kartliából. A látogatást viszonzó orosz követségek megismerték Grúzia különböző részeinek gazdasági és politikai helyzetét, valamint a Grúziába vezető hegyi utakat. E kapcsolatok eredményeképpen Tejmuraz kahetiai király 1639-ben felesküdött, hogy Kahetia csatlakozik Oroszországhoz, s elfogadta az orosz fennhatóságot; 1651-ben Sándor, Imeretia királya is Oroszország alattvalója lett. A grúz követek közvetlen katonai segítséget kértek az orosz kormánytól Törökország és Irán ellen. Az orosz kormányzatnak azonban nem volt módja hadműveleteket indítani a sah és a szultán ellen, de anyagi és diplomáciai támogatást nyújtott a grúzoknak.

Az orosz—kaukázusi kapcsolatok több nyugat-európai állam érdeklődését felkeltették: ez érezte tette hatását a Moszkvával fenntartott diplomáciai kapcsolataikban is. Egyrészt a nyugat-európai kereskedők számára szabad átutazást kértek az orosz államon keresztül Iránba, s nemcsak Irán belső területeire, hanem Semahába is. Ez elsősorban az angoloknak és a hollandoknak volt fontos. Az orosz kormány nem járult hozzá az átutazáshoz, mert ez mind az orosz kereskedők, mind pedig a kincstár érdekeit sértette volna. Másrészt tárgyalások folytak arról, hogy Oroszországot is bevonják a törökök ellen tervezett széles körű szövetségbe. E kérdés iránt az orosz kormány lényegesen nagyobb érdeklődést tanúsított, de az európai törökellenes liga létrehozására ebben az időben nem került sor.

A KAUKÁZUSI NÉPEK KULTÚRÁJA

A XVI. században és a XVII. század első felében a kaukázusi népek kultúrája a hosszan tartó és súlyos háborúk nehéz körülményei között fejlődött. A korszak grúz irodalmában a hazafias tárgykör dominál. Ez jellemzi Tejmuraz király lírai alkotásait. Tejmuraz „Ketevaniani" címen elbeszélő költeményt írt, amelyben leírja anyja, Ketevan halálát a perzsák fogságában. A XVII. század második felében Joszif Szaakadze költő „Ének a nagy mouravecről" címen hőskölteményt írt a grúzok függetlenségi harcáról. A krónikaírók is feljegyezték a történelmi eseményeket. E feljegyzésekből állították össze később a grúz évkönyvek gyűjteményét „Kartlia élete" címmel. Sota Rusztaveli

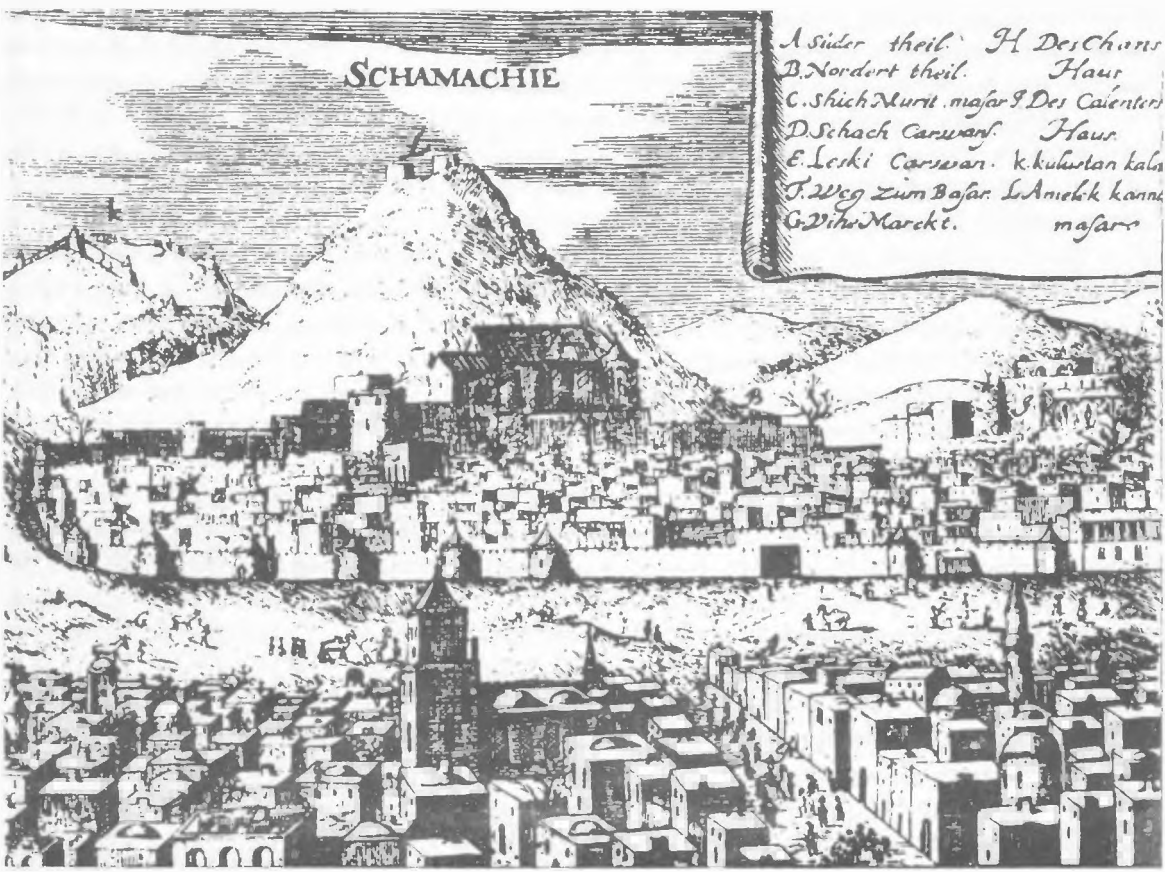

Semaha
Metszet A. Olearius „Útleírás" című könyvéből (1656)

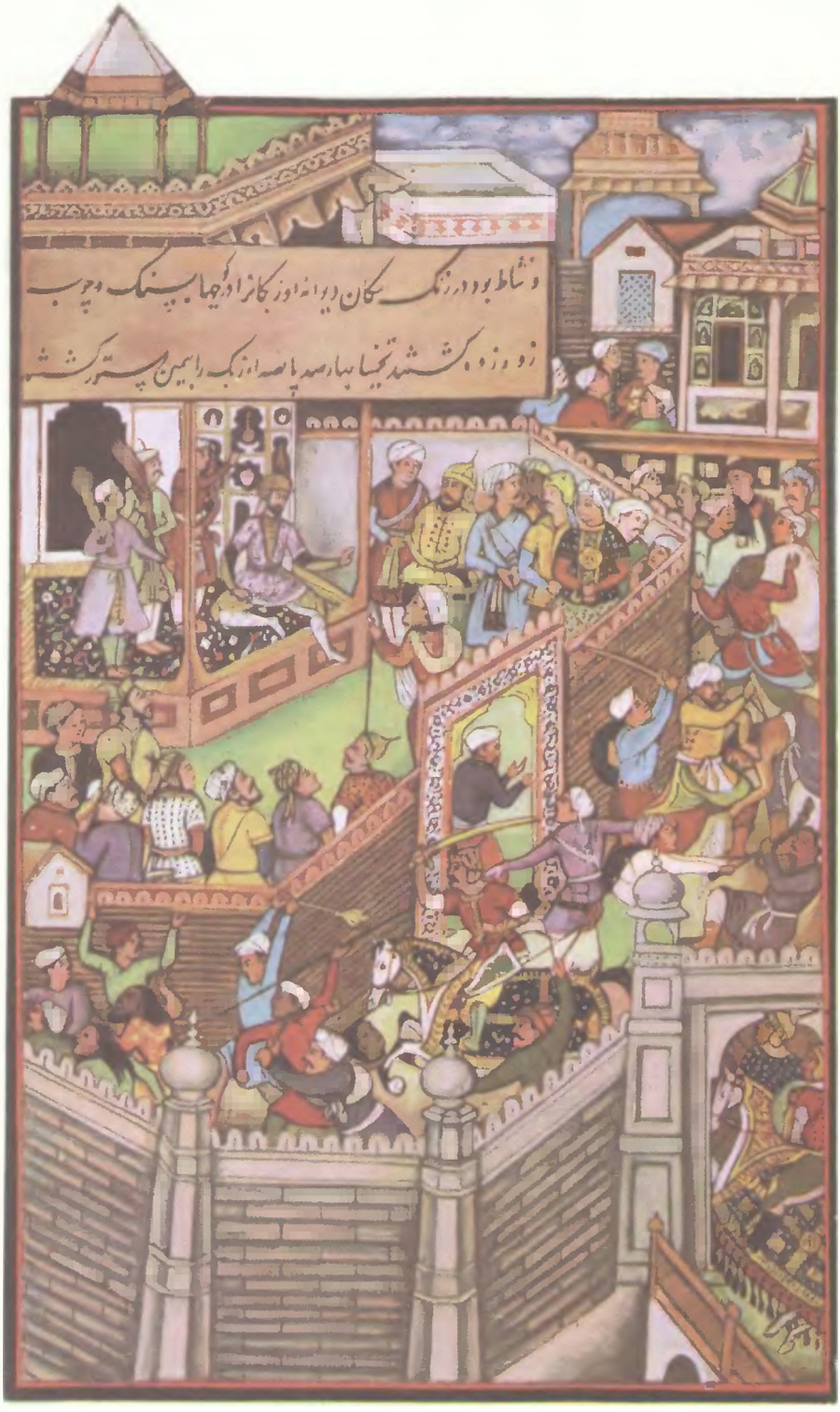

BABUR KATONÁI PUSZTÍTJÁK SZAMARKAND LAKÓIT
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század

„A párducbőrös lovag" című költeményét újra lemásolták és miniatúrákkal díszítették. E mű elterjedése elősegítette a haladó társadalmi gondolkodás és költészet fejlődését.

A nép továbbra is dalok, legendák, mesék, szokások formájában gyarapította a népköltészetet. Az építészet legjellegzetesebb alkotásai a várak: az ananuri várkastély az Aragva-folyó völgyében, a gori vár, az ackuri várkastély stb. A kupolás fürdők, karavánszerájok, földesúri kastélyok építészeti formái iráni hatásokat mutattak. A parasztházak megőrizték az évszázados hagyományokat.

A XVI—XVII. századi templomok falait gazdagon díszítették freskókkal, de ezek színekben és fantáziában szegényesek voltak. Helybeli festők hiányában a restaurálási munkákra a XVII. század első felében orosz ikonfestőket hívtak meg.

Örményországban a korabeli világi költészet sokat merített a népköltészetből. A XVI. században élt és alkotott Grigor Ahtamarci költő és miniatúrafestő, és Kucsak, a híres népköltő.

A XVI. század végi pusztító háborúk idején, egy Szimeon Aparanci nevű szerzetes történelmi eposzt írt Örményország múltjáról; művében a független örmény állam visszaállításának eszméjét hirdette. Tebrizi Arakel krónikája értékes adalékokkal szolgál az 1600—1660-as évek örmény történetéhez.

A XVI—XVII. században az örmény kultúra fejlődése szempontjából rendkívül fontos volt az örmény nyelvű könyvnyomtatás megindulása. Az első örmény nyomdákat Itáliában alapították a XVI. században; 1639-ben Új-Dzsulfában (örmény település Iszfahan közelében) épült fel egy nyomda.

A festészet főként a könyveket díszítő miniatúrák formájában fejlődött, de portrék és freskók is készültek szép számmal. A XVII. századi örmény festészetnek nevezetes alakja volt Minasz.

A XVI. századi Azerbajdzsán irodalmának, társadalmi és filozófiai gondolkodásának történetében kimagasló helyet foglal el a neves költő, Fizuli. Életének nagy részét Bagdadban töltötte. Művei nagy hatással voltak az azerbajdzsán irodalmi nyelv és az azerbajdzsán költészet fejlődésére. Fizuli legnagyobb irodalmi alkotása a „Lejla és Medzsnun" című elbeszélő költemény. Sok versének mondanivalója határozottan antifeudális.

A XVII. században Fizuli örökségét a költészetben Maszihi folytatta.

A XVI—XVII. századi azerbajdzsán népköltészet kedvelt műfaja volt a romantikus elbeszélő hősköltemény. Ezeket a műveket az asugok — népi dalnokok — adták elő. Az „Aszli és Kerem" című alkotás egy azerbajdzsán ifjú és egy örmény leány szerelmét énekelte meg. Különösen népszerű volt a „Kör-oglu" című népi eposz, amely az azerbajdzsán népnek a hódítók és a hazai feudális urak ellen vívott harcát örökítette meg. A XVI. században híres népi dalnok volt Gurbani.

A kor legnevezetesebb építészeti alkotásai — a bakui „Murad kapuja", a Gandzsa városában fennmaradt mecset, fürdő és karavánszeráj — az egész Elő-Ázsiára jellemző díszes kapuzatú, kupolás stílus hagyományait folytatják.

Tariel szétveri Rosztevan fejedelem seregét
XVII. századi grúz miniatúra

Azerbajdzsán városaiban és falvaiban virágzott a népi iparművészet: kelméket és szőnyegeket, mázas cserépedényeket, különféle fémtárgyakat készítettek.

A Kaukázus fő hegyláncolatának magasabb részein és az Észak-Kaukázus előhegységeiben élő népek többnyire nem ismerték az írásbeliséget, viszont virágzó népköltészetük volt. A XVI—XVII. századi események emlékét a történelmi mondák őrizték meg. A rituális énekek a kaukázusi hegyilakók közt tovább élő pogány hiedelmeket tükrözték.

A Kaukázus hegyvidékein fejlett volt a kőépítészet. A XVI—XVII. században épültek a szvanetiai, hevszuriai és ingusiai vártornyok. Ugyanebben az időben alakult ki a hegyi aulok többszintes építészeti stílusa, amely szorosan összefügg a helyi domborzati viszonyokkal.

A Kaukázusban a népi díszítőművészet változatos formái virágoztak: a kőfaragás (a lakóházak homlokzatain), a fafaragás, az ötvösművészet.

2. KÖZÉP-ÁZSIA ÉS KAZAHSZTÁN

A XVI. század elején Közép-Ázsiában és Kazahsztánban nagy politikai változások következtek be, főként annak következtében, hogy a nomád törzsek Dest-i Kipcsakból Közép-Ázsia földművelő vidékeire vonultak. A XVI. században Közép-Ázsiában két állam keletkezett: a buharai kánság Maverannahrban és az urgencsi kánság Horezmben[1]. Mindkettőben üzbég dinasztia uralkodott. E két állam magában foglalta Közép-Ázsia letelepült lakosságának túlnyomó részét, ezenkívül nomád és félnomád törzsek is éltek itt, főként a horezmi kánságban. Horezm uralkodói idővel hatalmas türkmén területekre is kiterjesztették befolyásukat: a XVI. században a jelenlegi Türkménia területe csaknem teljes egészében a horezmi kán vezette üzbég feudális urak hatalma alá került.

A letelepült földművelő lakosság és a nomád állattenyésztő törzsek közti gazdasági és politikai kapcsolatok a XVI—XVII. században továbbra is fontos elemei voltak a közép-ázsiai népek fejlődésének. A XVI. század az üzbég nép kialakulásának befejező szakasza volt. A nomádok, akiknek közös törzsi neve szállt át erre a népre, fokozatosan letelepedtek, s elkeveredtek a szogdok, horezmiek és a jelenlegi Üzbekisztán területét ősidők óta benépesítő türk törzsek és népcsoportok leszármazottaival.

A XVI—XVII. század folyamán több türkmén törzs a horezmi oázisból és a környező területekről Türkmenisztán déli részére telepedett át. A déli és északi türkmén törzsek keveredése nagy szerepet játszott a türkmén nép kialakulásában. A kazah kánságok már a XV. században létrejöttek. A XVI. században lényegében befejeződött a türk törzsek egybeolvadásának hosszú folyamata: kialakult a kazah nép. Feltehetően ugyanerre az időre esik a kazahokkal szomszédos más közép-ázsiai türk népek, a kirgiz és a karakalpak nép kialakulása.[2]

A közép-ázsiai és kazahsztáni népek elhelyezkedésének a XVII. század derekára kialakult képe a következő századokban lényegében változatlan maradt.

A XVI. században és a XVII. század első felében valamennyi közép-ázsiai és kazahsztáni nomád népnél fejlődtek a feudális viszonyok, amelyeknek azonban a nemzetségi-törzsi szervezet számottevő maradványai patriarchális jelleget kölcsönöztek.

A Közép-Ázsia fejlettebb földművelő vidékein letelepülő üzbég nomádok a feudalizmus korai szakaszára jellemző viszonyokat hoztak magukkal. Mindez kihatással volt Maverannahr,

[1] Később (a XVII. századtól kezdve azután, hogy a fővárost Urgencsből Hivába helyezték át) az urgencsi kánságot hivai kánságnak nevezték.

[2] Az írott forrásokban először a XVI. század elején találkozunk megbízható adatokkal a Tien-Sanon élő kirgizekről, a karakalpak etnikai elnevezés pedig a XVI. század végén bukkan fel a forrásokban.

Fergana és különösen Horezm további fejlődésére: a megújult feudális széttagoltság visszavetette a társadalmi és gazdasági haladást.

A közép-ázsiai földművelő területeken a XVII. század dereka táján megfigyelhető gazdasági és kulturális hanyatlás másik oka az volt, hogy a nagy földrajzi felfedezések, valamint az európai országok és a Kelet közti tengeri kereskedelem fejlődése következtében áttevődtek a kereskedelmi utak, és lényegesen csökkent a karavánkereskedelem szerepe. Akadályozták a szárazföldi úton lebonyolított kereskedelmet az elő-ázsiai török hódítások is. A XVI. században Kínából a Hét-folyóközben (Szemirecsje) és Ferganán keresztül a mediterrán országokba vezető ősrégi szárazföldi kereskedelmi utak elvesztették egykori jelentőségüket.

Ugyanebben az időben csaknem teljesen megszakadtak Kínával mind a gazdasági, mind a diplomáciai kapcsolatok, minthogy az odavezető kereskedelmi utak nem voltak többé biztonságosak. A Szefevidák és az üzbég kánok közti háborúk pedig Közép-Ázsia és Irán gazdasági kapcsolatait is feldúlták.

Közép-Ázsia és Kazahsztán külpolitikai helyzetét a dzsungariai feudális urak és az iráni sahok veszélyeztették.

Ebben a helyzetben mind fontosabbá lettek a Kazahsztán, Közép-Ázsia és az orosz állam között fejlődő gazdasági és diplomáciai kapcsolatok, amelyek a későbbiekben megteremtették e területek Oroszországhoz való hozzácsatolásának történelmi előfeltételeit.

A XV—XVI. század fordulóján lezajlott politikai események, a háborúk és a belharcok szétzilálták Közép-Ázsia gazdasági életét, pedig az még a mongol hódítás súlyos következményeit sem küzdötte le teljesen. A háborúkban és belviszályokban ismét sok öntözőrendszer megsemmisült és egész területek váltak néptelenné. Különösen súlyos helyzet alakult ki a XVII. század első felében, amikor a buharai kánságban és Horezmben lényegesen meggyengült az uralkodói hatalom és mind veszélyesebb méreteket öltött a feudális széttagoltság.

A MEZŐGAZDASÁG

A közép-ázsiai letelepült lakosság főfoglalkozása az öntözéses földművelés volt; a termés-hozam az öntözőhálózat állapotától függött. Az Amu-Darja- és a Szir-Darja-folyók évente többször bekövetkezett áradása iszappal tömte el az öntözőcsatornákat; építésükhöz és karbantartásukhoz igen sok munkáskézre volt szükség.

A mezőgazdaság ősi munkaeszközei évszázadokon át csaknem változatlanok maradtak. A közép-ázsiai földműves kezdetleges ekével (omacs) szántott, faboronát (mala) használt, a magot falapáttal tisztította meg a pelyvától stb. A földmunkákat sajátos kapaféle szerszámmal, ketmennel végezték.

A XVI—XVII. században a mezőgazdaság legfontosabb terméke továbbra is a búza, az árpa, a rizs és a gyapot volt. Termesztettek kukoricát, kölest és mákot is. Jelentős volt a selyemhernyó-tenyésztés, a konyha- és gyümölcskertészet, a szőlőművelés és a dinnyetermesztés. A gyümölcsök és a főzelékfélék (helyi őszibarack-, szőlő- és dinnyefajták) nagy szerepet játszottak a lakosság táplálkozásában. Szárított gyümölcsöt (sárgabarackot és szőlőt) a belső fogyasztás mellett külföldre — a XVI. század második felétől kezdve többek között nagy mennyiségben Oroszországba — is szállítottak.

Az állattenyésztés a földművelő vidékeken másodrendű szerepet játszott, de a nomádoknak a külterjes állattenyésztés volt a főfoglalkozásuk. A legfontosabb állatfajták a faggyúsfarkú juh, a kétpúpú teve, a különböző fajtájú szarvasmarhák és lovak voltak. Közép-ázsiai (főleg türkmén) lovakat évente ezerszámra vittek eladásra Kabulba.

A XVI—XVII. században az orosz és a keleti piacokon megnőtt a pamut- és selyemszövetek kereslete, s ennek nyomán fellendült a közép-ázsiai textilipar. Fejlődött a bőripar is. A kelmék és a bőráruk fontos helyet foglaltak el a külkereskedelemben. A városi kézművesek egyéb készítményei — a fegyverek és a katonai felszerelések, a fémedények és az ötvöstárgyak — főként a helyi piac szükségleteit elégítették ki.

A városokban az iparosok céhekbe tömörültek, amelyeknek külön céhszabályzatuk (riszóla) volt. Az iparost számos kötelezettség láncolta a feudális úrhoz. Munkája termékeiből külön adót (foglalkozási és boltadót) kellett fizetnie. A kán ünnepek alkalmával szokásos megajándékozása feudális szolgáltatássá alakult át.

A közép-ázsiai kézművesek rendszerint maguk adták el termékeiket. Sokuknak külön boltja volt a bazárban.

A XVI—XVII. században sok közép-ázsiai, elsősorban horezmi város hanyatlásnak indult. Erre mutat az építészeti technika és az építőművészet hanyatlása, a fazekas készítmények és más iparcikkek minőségének romlása.

Közép-ázsiai kereskedők gyakran utaztak a keleti államokba és Oroszországba, ahol elsősorban a kán áruit cserélték ki, de saját áruikkal is kereskedtek. A kánok a kereskedőket és a követeket használták fel az árucsere lebonyolítására, és többnyire monopolizálták a külkereskedelmet.

A külkereskedelmet jórészt a feudális felső réteg szükségletei szabták meg. Jól mutatja ezt a Közép-Ázsiába bevitt áruk jegyzéke: értékes prémek (coboly, vidra), rozmáragyar („halfog"), drága piros bőr, vadászmadarak (sólymok és kerecsensólymok). Az árutermelés igen lassan fejlődött.

A FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁS FOKOZÓDÁSA. AZ OSZTÁLYHARC

A Közép-Ázsiában uralkodó termelési mód alapja a föld és a víz feudális tulajdona volt. A XVI—XVII. században a közép-ázsiai kánságokban tovább terjeszkedett a feudális földtulajdon, különösen a muzulmán papság birtoka. A kazah és a kirgiz feudális felső réteg földtulajdona megszilárdult, bár a föld névlegesen továbbra is köztulajdonban volt.

A feudális földbirtok megerősödése nyomán fokozódott a parasztok kizsákmányolása. Jellegzetes formája az adósrabszolgasággal egybekötött részes bérlet volt. A parasztok többsége jogi tekintetben személyileg szabad maradt, de a valóságban teljes mértékben a feudális uraktól függött.

A paraszt rengeteg különféle adót fizetett és súlyos szolgáltatásokkal tartozott a feudális úrnak és az államnak. Az öntözőcsatornák, utak, épületek építéséhez és más munkákhoz a parasztnak igásállatot, szerszámot és élelmiszert kellett magával vinnie. E munkákhoz többnyire a kézműveseket is kirendelték. Sokat szenvedett a dolgozó nép a háborúktól és a feudális belharcoktól: katonákat kellett adnia, erődítmények építésére, katonaság elszállásolására, fuvarozásra, hátaslovak és málhásállatok beszolgáltatására stb. kötelezték.

A társadalmi ellentétek és a feudális elnyomás fokozódása a XVI—XVII. században a közép-ázsiai kánságokban kiélezte az osztályharcot. A források csak elvétve és töredékesen tudósítanak a korabeli antifeudális mozgalmakról; az udvari történetírók figyelmét elsősorban az uralkodók udvaraiban lezajló politikai események, a feudális háborúk és hadjáratok kötötték le, vajmi keveset törődtek ezekkel a mozgalmakkal. Mégis fennmaradtak olyan adatok, amelyek minden kétséget kizáróan tanúskodnak a különböző közép-ázsiai tömegmozgalmakról és felkelésekről.

Egyik-másik felkelés közvetlen kapcsolatban állt a XVI. század elejének hadi eseményeivel:

KÖZÉP-ÁZSIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Az üzbég birtokok határa Sejbani kán idején (1508)
Az Urgencsi (Hivai) Kánság területe a XVI. században
A Buharai Kánság területe a XVI. században
A kánságok és a szomszédos államok határai az 1640-es években
150 0 150 300 km
50°
60° Greenwichtől K-re
70°
40°
OROSZ BIRODALOM
KALMÜKÖK (az 1630-as évektől)
KALMÜKÖK (XVII. sz. elején)
Desht-i-Kipcsak
ÜZBÉGEK
KARAKALPAKOK (XVI. sz. végén)
KAZAHOK
HÉTFOLYÓ (DZSETISZU)
DZSUNGÁRIAI KÁNSÁG
KIRGIZEK
KASGÁRI KÁNSÁG
HIVAI KÁNSÁG
BUHARAI KÁNSÁG
KUNYA-URGENCS
TÜRKMÉNEK
NAGYMOGUL BIRODALOM
SZEFEVÍDA-BIRODALOM
KASZPI-TENGER
Aral-tó
Balhas-tó
Isszik-Kul
Zajszan-tó
Tarbagataj
Takla-Makán
Kizil-Kum
Kara-Kum
Usztyurt
Mangislak-fsz.
Szarikamis-tavak
Desht-i-Kevir (Nagy-Sós-sivatag)
Kopet-Dag
Pamir
Hindukus
Badahsan
Fergana
Horaszan
Gurgan
Balh
Kunduz
Irtis
Nura
Turgaj
Irgiz
Emba
Jaik
Szari-Szu
Szir-Darja
Csu
Talasz
Narin
Ili
Ajaguz
Tarim
Zeravsan (Zarafsán)
Amu-Darja
Vahs
Uzboj
Atrek
Murghab
Heri-Rud
Indus
Asztrahany
Gurjev
Baku
Dehisztan
Nisza
Abiverd
Meshed
Nisapur
Szebzevár
Gurgán
Teherán
Iszfahán
Herat
Merv
Szerahsz
Vazir
Hivak (Hiva)
Kath
Hazaraspz
Csardzsou (Csardzsuj)
Karakul
Buhara
Karsi (Neszef)
Kes
Számarkand
Hiszár
Termez
Kuljab
Kunduz
Balh
Kabul
Gazna
Peshawar
Srinagar
Szauran
Otrar
Szignak
Szuzak
Hazret (Jaszi)
Taraz
Szajram
Taskent (1576-tól Buharához)
Hodzsent
Andizsan
Kokand
Os
Fergana
Uzgen
Kasgar
Jarkend
Ucsturfan
Akszu
Kucsa

Sejbani kán hódító hadjárataival és az üzbég feudális uraknak a Timuridák ellen vívott harcával. Az adószedők erőszakoskodásai miatt elégedetlen városlakók fegyvert fogtak a feudális urak ellen. Egy névtelen szerzőtől származó munka („A győzelmek válogatott krónikái"), amely Sejbani kán hadjáratait örökítette meg, hírt ad arról, hogy Sejbani kán 1501-ben véres kegyetlenséggel verte le Karakul város lakóinak felkelését. Babur, Fergana uralkodója — aki később az indiai Nagymoguldinasztia megalapítója lett — feljegyzéseiben félreérthetetlenül utal arra, hogy Fergana különböző városaiban a „csőcselék" felkelt a hatalom képviselői ellen. Beszámol Os város „csőcselékének" 1498—1499. évi megmozdulásáról is. 1502—1503-ban a Baburral szövetséges mogulisztáni kánok a Baburnak behódolt Os és Marginan (Margelan) városokban helyőrségeket hagytak hátra. „A nép reményeivel ellentétben — írta Babur —, kegyetlenkedni és erőszakoskodni kezdtek." Az említett városok lakosai felkelést szerveztek és elkergették a helyőrségeket.

A XVI. században Szamarkand lakói, akiket felháborított feudális uruk, Hoszrov-sah kegyetlensége, fegyveresen támadtak ellene. A XVI. század második felében Kuljabban tört ki nagy felkelés, a XVII. században pedig a Zarafsan völgyében lángoltak fel fegyveres mozgalmak. A forrásokból arra következtethetünk, hogy ezek a mozgalmak csupán helyi jellegűek voltak.

A BUHARAI KÁNSÁG MEGALAKULÁSA

A nomád pásztorok, de főként feudalizálódó törzsi arisztokráciájuk gazdasági szükségletei — a földművelés és a kézművesség termékei iránt növekvő igény — gyakran szolgáltak indítékul ahhoz, hogy a nomádok a sztyeppék belsejéből a földművelő oázisok és a városok közelébe vándoroljanak. Ezzel függött össze, hogy a XV—XVI. században fellendült az árucsere a szír-darjai városokban, s némelyiknek, főként Taskentnek, megnőtt a gazdasági és politikai jelentősége.

A XVI. század elején Mohamed Sejbani üzbég kán meghódította a Timuridák államához tartozó területeket. Közép-Ázsia fontosabb földművelő területei ekkor az üzbég feudális urak birtokába kerültek. Névlegesen a Sejbanidák uralma alá tartoztak ettől kezdve a jelenlegi Tadzsikisztán hegyvidékei is.

Sejbani nagy kiterjedésű állama azonban belsőleg gyenge katonai-közigazgatási képződmény volt. A feudális belharcok kedvező helyzetet teremtettek Iszmail iráni sahnak és szövetségesének, Baburnak ahhoz, hogy fegyverrel rontsanak az országra. 1510-ben Merv vidékén, az Iszmail hadai ellen vívott elkeseredett ütközetben sok üzbég harcos pusztult el, és Sejbani is elesett. A meghódított területek egy részét elveszítették. 1512 végén Babur elfoglalta Szamarkandot, de már a következő évben vereséget szenvedett Maverannahrban, és Szamarkand ismét a Sejbanidák fővárosa lett. A feudális széttagoltság tovább fokozódott, olyannyira, hogy sok közép-ázsiai város (Buhara, Taskent, Fergana stb.) független tartománnyá lett. A XVI. század közepén a Sejbanidák Maverannahr területén kialakult üzbég kánságának a székhelyét Szamarkandból Buharába helyezték át. Ettől kezdve a kánságot buharai kánságnak nevezték.

Az 1550-es évek végén megerősödött Sejbanida Abdullah kán, aki apját, Iszkander kánt ültette a trónra (1561—1583). Abdullah kán, mint a hadsereg fővezére, apja nevében csatázva, leszámolt a többi trónkövetelővel, és jelentősen megnövelte a buharai kánság területét: meghódította a ferganai völgyet, bevette Balhot, majd 1576-ban elfoglalta Taskentet és Szamarkandot is. 1583-ban, apja halála után, Abdullah kán ült a trónra, és 1598-ig uralkodott. A káni hatalom megerősítéséért folytatott harcában a muzulmán főpapságra támaszkodott, és kegyetlenül leszámolt azokkal a honfitársaival és vazallusaival, akik megtagadták az engedelmességet. Ilyen eszközökkel elérte, hogy a Sejbanidák birtokain egy időre csökkent a feudális széttagoltság és Maverannahr egyetlen központ, Buhara köré tömörült. Ez viszonylagos nyugalmat és kedvező lehetőségeket teremtett az országban a kereskedelem és a gazdasági élet fejlődéséhez.

Abdullah kán bőkezű földadományozásokkal igyekezett megnyerni a kazah szultánokat; ezzel, valamint hadjárataival és politikai akcióival az 1570—1580-as években Dél-Kazahsztán területén is nagy befolyást biztosított magának. De 1588-ban Tevekkel kazah kán megszakította vazallusi kapcsolatait és nyíltan szembefordult Buhara uralkodójával. Hosszú háborúskodás következett a buharai és a kazah feudális urak között. A háborúk csaknem megszakítás nélkül folytatódtak a XVII. század első felében is. 1584-ben Abdullah kán elhódította Badahsant a Timurida uralkodóktól. Ezután elfoglalta Merv, Herat és Meshed városát, majd 1593—1594-ben Horezmet is leigázta.

Miután I. Abbasszal, Irán sahjával is ellenséges viszonyba került, Abdullah kán Törökországot és a Nagymogul indiai államát igyekezett ellene szövetségesül megnyerni. 1585-ben Buhara és India kölcsönösen követséget menesztettek egymáshoz.

Abdullah kán halála és fiának nem sokkal utóbb bekövetkezett meggyilkolása után (a feudális urak végeztek vele) a Sejbanidák dinasztiáját a buharai trónon az Astarhanidák váltották fel (1599—1793), az asztrahanyi kánok leszármazottai, akik Rettegett Iván csapatai elől menekültek el Asztrahanyból.

Babur serege elfoglalja Gondri erődjét
A mogul iskola stílusában készült miniatúra. XVI. század

A XVII. század elején Buhara sokat vesztett politikai jelentőségéből. Horezm uralkodói már 1598-ban visszaszerezték önállóságukat. Ezt követően Abdullah kán sok más hódításáról is le kellett mondani. Az 1611-től 1642-ig uralkodó Imamkuli kán valamelyest megerősítette hatalmát, és néhány nagyobb portyát vezetett a kazah sztyeppékre, de az ő uralkodása után Maverannahrra ismét a feudális széttagoltság nehéz idői következtek.

A buharai kánságban a föld a feudális állam tulajdonában volt. Az állami földtulajdon leple alatt azonban többnyire a feudális nagyurak és a muzulmán főpapság földtulajdona húzódott meg.

A Sejbanidák államában az üzbég feudális felső réteg már a XVI. század első felében óriási földbirtokok felett rendelkezett. A régi Timurida nagybirtokosok behódoltak a Sejbanida-dinasztiának és részben megtartották földbirtokaikat.

A feudális urak gazdasági és politikai uralmának alapját a kántól kapott birtokadományok alkották. A XVI. században még gyakoribbá vált a feltételhez kötött adománybirtok, amelynek neve Közép-Ázsiában a Timuridák előtt ikta volt, a Timuridák idején pedig szojurgal és tiul. Ebből az időből származik az adószedési jog adományozásának gyakorlata: egyes személyek jogot nyertek arra, hogy meghatározott számú parasztgazdaságtól vagy akár egész kislákoktól és járásoktól (tanho) beszedjék a földadót.

A feltételhez kötött katonai-hűbéres földbirtok mellett létezett a feltételhez nem kötött birtok, a mulk is. A mulkok nagy része a legfelsőbb feudális arisztokrácia és a muzulmán főpapság kezén volt. A legnagyobb mulkok felett maga a kán és az uralkodóház tagjai rendelkeztek. A kis mulkok száma csekély volt. A mulk egyik forrása a „holt", azaz nem öntözött földek mezőgazdasági művelés alá vétele volt. A mulk-birtokokhoz vásárlás vagy káni birtokadományozás útján lehetett jutni. A kánok különféle érdemekért gyakran adományoztak a világi és egyházi földesuraknak mulk-birtokot, teljes adómentességgel. Ezeket nevezték az állami terhektől mentes földbirtoknak. Ezt a kategóriát mulki hurr vagy mulki holisz elnevezéssel jelölték, ami „tiszta", „fehér" birtokot jelent. A feudális arisztokrácia mulk-birtokai között akadtak parlagon heverő, nem öntözött földek is; ezeket föld nélküli vagy kevés földű parasztoknak adták használatra súlyos feltételek mellett. A használat fejében a parasztok kötelesek voltak öntözőhálózatot építeni a földön, s ezenkívül nagy szolgáltatásokat teljesíteni a gabona- és a gyapottermés után.

Egyes nagybirtokosok elnyerték a tarhan címet, ami mentesítette őket az állami adók és szolgáltatások alól. Ugyanakkor a földjükön dolgozó parasztok nem kaptak adómentesítést: ők a tarhannak tartoztak befizetni ezeket az adókat.

Gyarapodott azoknak a birtokoknak területe, amelyeket a vallási intézményeknek különféle vallási és jótékonysági célra adományoztak. Ezeket a birtokokat hívták vakufnak. A papság a vakufok révén korlátlan lehetőségeket nyert a dolgozók kizsákmányolására.

Óriási birtokok voltak a papság és a dervisrendek sejkjei kezén. Így például Hodzsi-Iszmail buharai sejknek Közép-Ázsia legkülönbözőbb területein szétszórva több száz kisebb-nagyobb birtoka és töméntelen sok állata volt. A muzulmán főpapság a Keletre és Oroszországba küldött karavánokból is óriási jövedelmet húzott. Gazdaságaikban jelentős mértékben alkalmazták a rabszolgamunkát is.

A HOREZMI (HIVAI) KÁNSÁG MEGALAKULÁSA

Horezmet, amelyben a Timuridák uralkodtak, 1505-ben meghódította Sejbani kán, néhány évvel később pedig, Sejbani kán halála után, a Sejbanidákkal ellenséges üzbég kánok terjesztették ki uralmukat erre az oázisra. Az új dinasztia megalapítója Ilbarsz volt. E dinasztia uralkodóinak hatalma a nomád üzbég törzseknek Dest-i Kipcsakból Horezmbe való áttelepülése révén megerősödött. A kedvező helyzetet — amelyet Irán meggyengülése teremtett számukra — kihasználva a jelenlegi Dél-Türkmenisztánt, továbbá Balhan és Mangislak türkmén területeket a saját birodalmukhoz csatolták. De a horezmi kánság helyzete válságos volt: gazdasági hanyatlását a nagyfokú feudális széttagoltság súlyosbította. A hatalmas területek, amelyek csak névleg tartoztak a horezmi kán uralma alá, több részfejedelemségre szakadtak, élükön az uralkodóház tagjaival, a

kán fiaival. Sok részfejedelemségben az uralkodó üzbég arisztokrácia mellett nagy szerepet játszott a türkmén arisztokrácia is. A jelenlegi Türkménia területén a XVI. században négy feudális birodalom volt, amelyeknek uralkodói többnyire csak formailag ismerték el a horezmi kánok főhatalmát.

A XVI. században Buhara kánjai többször is kísérletet tettek Horezm leigázására, a XVII. században pedig megkezdődtek a nomád kalmükök betörései.

1598—1601-ben az iráni sahok ismét meghódították Dél-Türkmenisztánt, felszámolták a helyi feudális fejedelemségeket, és helytartókat neveztek ki Mervbe és Niszába. A XVII. században alakult ki az arali feudális fejedelemség, amely később elszakadt a hivai kánságtól.

A horezmi kánságban, amelynek székhelye a XVI. században és a XVII. század első felében Vazir után Urgencs, végül Hiva volt, a feudális-törzsi arisztokrácia különböző csoportjai Ilbarsz után is, egészen a XVII. század derekáig torzsalkodtak a hatalomért.

Horezm belpolitikai helyzetét még bonyolultabbá tette az üzbég és türkmén feudális urak szüntelen harca a hegemóniáért. A XVII. század elején a türkmén arisztokrácia egyre nagyobb befolyásra tett szert, s Aszfendijar kán (1623—1643) uralkodása alatt teljesen felülkerekedett. Az üzbég arisztokrácia ebbe nem nyugodott bele, és hosszú küzdelem után sikerült is Abulgazit a trónra ültetnie (1643—1663). Az ő uralkodása alatt némileg megerősödött a káni hatalom; Abulgazi a türkmén törzsek ellen több hadjáratot vezetett, amelyektől különösen a szalor törzs szenvedett sokat.

A horezmi kánság lakossága három, egymástól etnikai, gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt eltérő csoportból tevődött össze. A városok és a földművelő települések lakói lényegében a horezmieknek — az oázis őslakóinak — leszármazottai voltak, akik az idők folyamán sok jövevény, főleg türk elemmel keveredtek. A második csoportot a türkmén törzsek alkották, amelyek a nyugati és déli részeket lakták, és főleg nomád állattenyésztéssel foglalkoztak. A harmadik a nomád üzbégek csoportja volt, ezeknek többsége Ilbarsz uralkodása alatt telepedett át Horezmbe. Az üzbégek jelentős része áttért a letelepedett életmódra, a földművelésre. A későbbiek folyamán az üzbégek és a horezmiek fokozatosan egy néppé olvadtak össze.

Horezm dolgozó népét sokféle adó és feudális szolgáltatás terhelte. A türkmének az usuron (a termés $^1/_{10}$ része) és a zijaketen (az állatok $^1/_{40}$ része) kívül kötelesek voltak a „kán üstje" részére „üstadót" fizetni, amely sok tízezer bárányra rúgott. A földműveléssel foglalkozó türkmének gabonában fizették az adót. Egyes türkmén törzsek katonákat (nuker) adtak a kán testőrségébe.

A türkmén népet kizsákmányolták és elnyomták „saját" feudális urai is, akik fontos tisztségeket töltöttek be a kán udvarában és sok esetben nagy szerepet játszottak Horezm belpolitikai életében. Mindamellett a horezmi feudális uraknak nem sikerült teljesen leigázniuk a türkménet. Erre mutat az, hogy a türkmének sokszor szembeszálltak a kánokkal és hivatalnokaikkal. A XVI. század közepén például az erszari törzshöz tartozó türkmének legyilkolták a kán 40 adószedőjét, és megtagadták a zijaket fizetését. A kán megtorló hadjáratot indított a türkmének ellen, s arra kényszerítette őket, hogy kitelepüljenek a víz nélküli sztyeppére és súlyos hadisarcot, 40 000 ürüt fizessenek: minden meggyilkolt adószedőért ezret. Később ezt a hadisarcot évi adóként rendszeresítették.

Horezm lakosságának legalsó, jogfosztott rétegét a rabszolgák alkották. Általában a hadifoglyokat tették rabszolgává. A XVI. században és a XVII. század első felében, sőt még később is, Horezmben volt Közép-Ázsia legnagyobb rabszolgapiaca.

A XVI. században és a XVII. század első felében több kazah kánság állt fenn egymás mellett. Nem jártak sikerrel Kaszim és Hakk-Nazar kánoknak azok a kísérletei, hogy megteremtsék az egységes, hatalmas kazah államot.

Kaszim (1511-től kb. 1520-ig) Taskent birtoklásáért háborúskodott a Sejbanidákkal, s hatalmát nagy területre, lényegében egész Dél-Kazahsztánra kiterjesztette. De halála után belharcok lángoltak fel a kánok között. A vérengző és álnok Tagir kán uralkodása idején (1523—1533) sok kazah törzs menekült el más területre. Hakk-Nazar, Kaszim fia (1538—1580) elsősorban a nogaji feudális urak belviszályait használta fel hatalmának megszilárdítására és birodalmának kiterjesztésére. Uralkodása első éveiben folytatódott a kazahok és kirgizek együttes harca Moguliszián kánjai ellen. A harc váltakozó sikerrel folyt. Az 1560-as években Hakk-Nazar súlyos vereséget szenvedett Abd-ur-Rasid moguliszián kántól. A kazah kánok ekkor hosszú időre elveszítették befolyásukat a Hétfolyóközben, ahol később a moguliszíani kánoktól az ojrat (más néven dzsungar) kánok ragadták magukhoz a hatalmat. Tevekkel (1586—1598) háborúkat vezetett a Sejbanida Abdullah kán ellen, több ízben megtámadta Taskentet és más közép-ázsiai városokat. Jeszim (1598—1628) békét kötött a buharai kánnal. Taskent, amelynek birtoklásáért a kazah és a buharai feudális urak harcoltak, a kazah kán uralma alá került.

Hoszrov kán behódolása Baburnak
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század

A XVII. században egyre nagyobb veszélyt jelentettek

a kazah kánokra a dzsungariai állam támadásai. Ugyanakkor Dzsungaria uralkodóira is egyre nagyobb súllyal nehezedett a Kínában uralkodó mandzsu dinasztia nyomása; ez ugyanis arra törekedett, hogy Közép-Ázsiát is meghódítsa. A kazah kánságok sorsa ily módon szoros kapcsolatba került a belső-ázsiai[3] eseményekkel. Ezek az események a Tien-San vidékén és a Közép-Ázsia északi peremén élő kirgizek helyzetére is kihatással voltak.

Az ősi maverannahri földművelő és városi kultúra hatása alá került üzbég nomádokkal ellentétben a kazah pásztorok túlnyomó többsége megmaradt a nomád életmód mellett. A földművelés a kazahoknál igen fejletlen volt. Kisebb földművelő területek voltak Kazahsztán déli és középső vidékein — a Szir-Darja mentén, a Hétfolyóközben és a Turgaj mentén. De a földművelés itt sem vált külön az állattenyésztéstől, és csak alárendelt szerepe volt. A földet kezdetleges technikával művelték meg. Ősrégi mezőgazdasági szerszámokat használtak: kapát, faekét, borona helyett göcsörtös faágat vagy rőzseköteget. A hozam nagyon alacsony volt. A vetéseket kezdetleges vízátemelő szerkezetek segítségével (atpa és csigir) öntözték. Ez a keserves munka rengeteg időbe és fáradságba került. A kazahoknál főleg a szegények (dzsatakok) foglalkoztak földműveléssel, mivel nekik nem volt lehetőségük a pásztorkodásra.

A kazahok ipari tevékenysége — nemezványolás, bőr- és fafeldolgozás, kezdetleges takácsipar és kovácsmesterség — a termelőerők alacsony fejlettségi szintje és a társadalmi munkamegosztás kezdetleges volta következtében szorosan összefonódott az állattenyésztéssel. A rendszertelen és elenyésző mértékű cserét a sztyepplakók főképp nyáron és általában közvetítők nélkül bonyolították le. Az északi vidékek kézművesei, akik a jurtához faalkatrészeket, nyergeket és egyéb tárgyakat készítettek, maguk adták el áruikat a sztyeppés vidékek pásztorainak. A földművelés fejletlensége miatt gabonafölösleg úgyszólván nem volt. Csak kevés gabonát cseréltek állatra. Jelentéktelen volt a cserére kerülő kézműipari termékek mennyisége is. A nomád pásztor törzsek szegény tagjai alig vettek részt a cserében. Gazdaságukból nemhogy fölösleg telt volna, hanem olykor a család létszükségleteit sem tudták kielégíteni. Ezzel szemben a feudális uraknak a szolgáltatások behajtása, a dolgozó lakosság kizsákmányolása útján szerzett termékek lehetővé tették a mind nagyobb mértékű cserét. A pénzt helyettesítő általános értékmérő a juh volt.

Kazahsztánban a föld és a legelő formailag a „nemzetség" és a nemzetségbe tartozó aul-közösségek tulajdonában volt, valójában azonban a legelőkkel a nemzetségfők — a közösségek élén álló feudális urak — rendelkeztek. Ez helyzeti előnyükből fakadt: mivel ők döntöttek a továbbvándorlásról és a legelők elosztásáról, a legnagyobb és legjobb legelőket foglalták el sokezres nyájaik számára, a nemzetség szegényebb tagjait pedig feudális függésbe süllyesztették.

A kazah kánságok lakosságának zömét a kistermelő állattenyésztő parasztok (a saruák) alkották. Ezek a parasztok rendelkeztek bizonyos munkaeszközökkel és csekély állatállománnyal, de mivel a legelőt elvették tőlük, gazdaságilag függő helyzetbe kerültek a feudális uraktól, a föld tényleges tulajdonosaitól. A függés mértékét az határozta meg, hogy az aul-közösségek, a föld egykori tulajdonosai, mennyire őrizték meg erejüket és befolyásukat.

A kazah aul-közösségekben megőrizték a nemzetségi formát, s gyakran nevükben is kifejeződött nemzetségi-törzsi jellegük. Megmaradt a nemzetségi rokonságszámítás is. Szívósan tartották magukat a nemzetségi hagyományok. A kazah sereg osztagait nemzetségenként állították ki. Minden nemzetségnek saját harci kiáltása (uran) volt. De az aul-közösség nemzetségi vonásai csak a feudális uraktól való növekvő gazdasági függőségét takarták.

[3] A földrajztudomány a XIX. század végéig nem tett különbséget Közép-Ázsia és Belső-Ázsia között. A számos, főként orosz expedíció által gyűjtött gazdag anyag meggyőzően bizonyította, hogy az ázsiai kontinens e két részének fizikai-földrajzi és természettörténeti viszonyai lényegesen eltérnek egymástól. Ettől kezdve „Közép-Ázsia" fogalma a tudományos szóhasználatban pontos értelmezést és elismert helyet kapott.

Babur követeket fogad
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század

A kazah állattenyésztő parasztokat, a saruákat számos különféle feudális szolgáltatás terhelte. Egyes feudális kötelezettségek az idők folyamán rendszeres adóvá alakultak át. A saruáktól az állattenyésztő vidékeken zijaketet, a földművelő vidékeken usurt szedtek.[4] A saruák kötelesek voltak eltartani a kánt és a szultánokat, amikor azok a sztyeppén utazgattak, a szultán helyett meg kellett fizetniük a kalim jelentős részét, a hadjáratokhoz katonákat kellett adniuk, teljes felszereléssel (két lóval, fegyverrel, lőszerrel, élelemmel) ellátva.

A kevés állattal rendelkező pásztorok és a nincstelen szegények nagy része adósszolgaságra jutott. A szarvasmarhák vagy juhok ideiglenes használatáért robotot kellett teljesíteniük a feudális gazdaságokban, ezenkívül a kölcsönvett állatot szaporulattal együtt kellett visszaadniuk. Sok szegény kénytelen volt családjával együtt állandóan a feudális úr gazdaságában dolgozni, legeltetni és fejni az állatokat, nyírni a juhokat, kikészíteni a bőrt, feldolgozni a gyapjút stb.

A XVI—XVII. században a kazah kánságokban még létezett a rabszolgaság intézménye. A rabszolgák elsősorban a hadifoglyok közül kerültek ki. De Kazahsztánban a rabszolgaság megőrizte patriarchális jellegét és nem öltött olyan kegyetlen formákat, mint Buharában és Hivában. Sok rabszolga, miután urától jurtát és állatokat kapott, „saját" gazdaságot rendezett be, a rabszolgaságot feudális függőséggel cserélte fel.

[4] A XVI. században és a XVII. század első felében e kétféle szolgáltatás mértékét a kazahoknál jogilag még nem rögzítették. Ez csak a XVII. század végén következett be, az úgynevezett Tauke törvényekben, amelyek a zijaket mértékét az állatok $^1/_{20}$ részében, az usurét a termés $^1/_{10}$ részében állapították meg.

Az aul-közösségek gazdag felső rétegét a bájok — a feudális osztály legnépesebb csoportja —, továbbá a bijek — a nemzetségfők és bírák — alkották. Ezek a feudális urak nagy gazdagság és a hatalom birtokában, a patriarchális nemzetségi intézményekre és hagyományokra támaszkodva, könyörtelenül kizsákmányolták az aul-közösségek dolgozó rétegét.

Az aul-közösségek élén sok esetben a batirok — katonai vezérek — állottak, akik mindig feudális urak voltak. A batirok dzsigit-csapatokkal rendelkeztek, s ez lehetővé tette számukra, hogy állatállományukat barimta[5] útján gyarapítsák. A batirnak az aul-közösség fölötti hatalma különösen súlyos következményekkel járt a feudális háborúk idején, amikor sok fiatal katonára volt szükség. A batirok meggazdagodásának egyik fontos forrása a hadizsákmány volt.

A feudális hierarchia legfelső fokán a szultánok álltak. Szultán csak Dzsingisz kán leszármazottja lehetett, ezért a szultánok nem is tartoztak a kazahok nemzetségi csoportjaiba, hanem a különálló tore nemzetséget alkották. Ennek tagjai közül választották a kánokat. Ez a „választás" valójában csak szertartás volt, amelynek az volt a célja, hogy a kánok ténylegesen örökletes hatalmát leplezze. Mindamellett a káni hatalomnak nem volt szigorú utódlási rendje, s a kán személye gyakran az egymással versengő feudális csoportosulások elkeseredett harcának kimenetelétől függően változott.

A kán a kánság minden földjének legfőbb tulajdonosa volt, de ezt a jogát a feudális széttagoltság viszonyai között lényegesen korlátozta az aul-közösségek legelőivel rendelkező nemzetségfők — bijek — valóságos ereje.

A kán és a szultánok legbizalmasabb környezetét a tülengutok — a feudális kíséret tagjai — alkották, akik a végrehajtó apparátus szerepét töltötték be: érvényt szereztek a bírósági döntéseknek, megbüntették az engedetlen adófizetőket.

A kazah társadalomban — különösen Dél-Kazahsztánban, ahol az izlám ekkor már mélyebb gyökeret vert — kiváltságos helyet foglaltak el a muzulmán papok. A muzulmán vallás mellett a kazahok tovább őrizték a sámánhit és más ősi pogány vallások maradványait.

A XVI—XVII. században nagy változás történt a kazah nomádok életében oly fontos költözés módjában. A XVI. század elején feltehetően még túlsúlyban volt a lakóalkalmatosság (sátor, jurta) teve-, ökör- vagy lóvontatású kocsin való szállítása. Az ezt követő évtizedekben a költözésnek ezt a módját felváltotta a nyeregben való költözés; a lakásul szolgáló építményt szétszedett állapotban málhásállatokon szállították.

A TIEN-SAN KIRGIZEI

Közép-Ázsia északkeleti része — a Mogulisztánhoz tartozó Hétfolyóköz (Dzseti-Szu) — jellegzetes állattenyésztő terület volt. Az egykori városokat és földművelő központokat a XIII. századi mongol hódítás teljesen tönkre tette.

Egy korabeli utazó, aki 1543-ban Közép-Ázsián keresztül utazott Kínába, a nomád kirgizeket mongol származásúaknak tartotta, és feljegyezte, hogy a kirgizek nem valamiféle uralkodónak engedelmeskednek, hanem véneiknek, akiket kaskának neveznek.

A nehezen megközelíthető hegyvidékeken élő kirgizekhez vajmi kevés jutott el a középázsiai feudális államok földművelő és városi kultúrájából. A patriarchális-nemzetségi maradványokkal át- meg átszőtt feudális viszonyok rendkívül lassan fejlődtek.

A XVI—XVII. századi keleti forrásokban csak töredékes adatok találhatók a kirgizekről, s ezek is többnyire csak azokról a nemzetségekről és törzsekről szólnak, amelyek valamilyen formában szerepet játszottak a Tien-Sannal szomszédos feudális államok politikai életében. Ezeket az adatokat mindmáig igen kevéssé tanulmányozták.

[5] A barimta (barmta) — a vétkes aulja elleni támadás és az állatok elhajtása a bijek bíróságának döntése alapján.

A muzulmán vallás a kirgizek között később terjedt el, mint a kazahok körében. E vallás terjedését tevékenyen előmozdította a kirgizek feudalizálódó nemzetségi vezető rétege, amely gazdasági és politikai kapcsolatot tartott fenn a szomszédos muzulmán kánságokkal; támogatta a Ferganából és a Tien-Sannal szomszédos más területekről érkező muzulmán sejkeket. A sejkek leírása szerint a XVI. században még sok kirgiz több istennek és bálványnak hódolt. Az izlám terjedésével egyidejűleg fokozódott a feudális elnyomás Kazahsztánban, Kirgiziában és a többi közép-ázsiai nomád vidéken.

A KÖZÉP-ÁZSIAI KÁNSÁGOK ÉS AZ OROSZ ÁLLAM KAPCSOLATAI

A XVI. század derekától kezdve, különösen Kazanynak és Asztrahanynak az orosz államhoz csatolása óta, érezhetően megélénkültek Hiva, Buhara és a kazah kánságok Oroszországhoz fűződő kapcsolatai.

A kazah sztyeppéken haladtak át az Oroszországot Közép-Ázsiával és a Kelet országaival összekötő karavánutak: a Tobolszkból Száriszába, Turkesztánba és Buharába, valamint az Asztrahanyból Gurjevbe, majd onnan a hivai oázison át Csardzsouba és Buharába vezető út. A Mangislak-félsziget emberemlékezet óta mintegy kapuja volt a Volga-vidékről Közép-Ázsiába vezető útnak. A Mangislak-félsziget két kikötőjében, Karagonban és Karbalikban kötöttek ki azok az orosz kereskedelmi hajók, amelyek Asztrahanyból orosz és ázsiai árukat hoztak.

1557-ben urgencsi kereskedők érkeztek Asztrahanyba. A közép-ázsiai kánságok követségei kereskedelmi tárgyalásokat folytattak Oroszországgal.

Abdullah buharai kán IV. Ivántól szabad bebocsáttatást kért Asztrahanyba kereskedői részére. IV. Iván teljesítette a kérést, sőt megengedte az ázsiai kereskedőknek, hogy más orosz városokban is kereskedjenek.

1573-ban Csebukov vezetésével követség ment a kazah kánokhoz, hogy tárgyalásokat folytassanak a Kucsum szibériai kán elleni közös harcról. Bár a követség nem érte el a célját, a kazah kánok és Oroszország kapcsolatai tovább fejlődtek. E kapcsolatokat meg-megzavarták a kazah feudális urak, akik időnként fegyveres támadásokat intéztek orosz települések és kereskedőkaravánok ellen, de a konfliktusokat általában sikeresen áthidalták.

Kucsum leverése és Szibériának az orosz államhoz való csatolása után Oroszország határai még közelebb kerültek a kazah sztyeppéhez. A XVI. század végén megkezdődött az orosz betelepülés Nyugat-Szibériába. Kazahsztán északi határain orosz városok épültek — Tara, Tyumeny, Verhoturje, Tobolszk —, amelyek Nyugat-Szibéria gazdasági és kulturális központjaivá fejlődtek, s összekapcsolták Kazahsztánt Oroszország központi vidékeivel. A kazah gazdaság termékeit egyre nagyobb mennyiségben cserélték ki orosz árukra; Tobolszkon keresztül kazah követségek érkeztek Oroszországba; megnőtt a Buharából Közép-Kazahsztánon át Nyugat-Szibériába vezető úton lebonyolított tranzitkereskedelem.

A Nyugat-Szibériában épült orosz falvak, amelyeket főként „feketeszántós" parasztok laktak, tőszomszédságba kerültek a kazah aulokkal. Létrejöttek az orosz földművelő parasztok és a kazah pásztorok közötti termékcsere feltételei.

A XVI. század végén, amikor Tevekkel kán követeket küldött Moszkvába, felmerült a kérdés, hogy a kazah kánságok elismerjék az orosz fennhatóságot. E kérdés megtárgyalása végett 1595-ben Sztyepanov vezetésével követséget küldtek Tevekkelhez, ugyanezen év márciusában pedig adománylevelet állítottak ki részére arról, hogy a kazahokat felvették Oroszország alattvalói közé. Ezzel új szakasz kezdődött Kazahsztán és Oroszország gazdasági és politikai kapcsolataiban.

A XV. század végétől kezdve Szamarkand, amely régebben Közép-Ázsia politikai és kulturális központja volt, egyre inkább elvesztette ezt a szerepét. Az izlám és a dervisizmus hatása alatt fejlődő költészet és történetírás lehanyatlott. Szamarkandban csaknem teljesen megszűnt a világi tudományok művelése. Közép-Ázsia politikai és kulturális központja Herat lett, amely az Iránból, Közép-Ázsiából, Indiából és Kínából érkező kereskedelmi utak kereszteződésénél feküdt. De a XVI. század elejének katonai és politikai eseményei Heratot is megfosztották ettől a szerepétől.

Sok író és művész arra kényszerült, hogy Heratból más keleti országokba költözzék, és ott folytassa alkotómunkásságát. Köztük volt Kemaleddin Behzad, a tehetséges herati festőművész, aki kitűnő miniatúráival Keleten és Nyugaton egyaránt nagy hírnévre tett szert. Behzad munkássága a XV. század végén kezdődött, és a XVI. század első negyedében érte el csúcspontját. Festményein Behzad pontosan, híven ábrázolta alakjainak sajátosságait; különösen kifejezően tudta néhány vonással a mozgást megjeleníteni. Behzad a kompozíció nagy mestere volt, és kitűnően festette a természetet.

A XVI. század első felében alakult a miniatúrafestők buharai iskolája. Ennek kiemelkedő tagja volt Sejh-zade Mahmud — akit más néven Muzahhibnak („Aranyozó") neveztek — és tanítványa, Abdullah Aga-Riza. A buharai iskolához tartozó festők műveit a kompozíció egyszerűsége és szigorú arányai, a friss és élénk színek jellemzik.

Magas művészi fokra emelkedett Buharában a kéziratos könyvek kivitelezése, az épületdíszítés, a kő- és fafaragás, a színes majolika készítése. Buhara a XVI. század második felében Maverannahr politikai és kulturális központja lett; a városban palotákat, mecseteket és medreszéket[6] építettek, parkokat, víztárolókat létesítettek.

Ám ugyanebben az időszakban Buharában csaknem teljesen megszűnt a világi tudományok oktatása, kiszorította a hittudomány és a skolasztika. Közép-Ázsia XVI—XVII. századi tudósai, elődeikkel ellentétben, vajmi kevéssel járultak hozzá a matematika, a csillagászat, a földrajz- és az orvostudomány fejlődéséhez. A közép-ázsiai tudósok a XV. század folyamán a világ tudományát még kiváló munkákkal gazdagították, amelyekben az Ulug-bek szamarkandi csillagvizsgálójában észlelt megfigyeléseket dolgozták fel. A XVI. században azonban a csillagászati kutatások helyét egyre inkább az asztrológia foglalta el. A közép-ázsiai tudósok többnyire az arab nyelv, a hittudomány és a muzulmán jog tanulmányozására korlátozták tevékenységüket. Mindazonáltal a XVII. század első feléből fennmaradt töredékes formában egy nagy enciklopédia, amelyet Balhban készített egy üzbég uralkodó megbízásából a tudós Muhammed ibn Veli. Az enciklopédiához tartozott ibn Veli nagy történelmi munkája, amely Közép-Ázsia történetét tárgyalta Dzsingisz kántól az első Astarhanidákig.

Hondemir herati történetíró terjedelmes történeti krónikát írt „Életleírások" címen. Ebben a világtörténelem eseményeit és nevezetes személyek életrajzait tárgyalja 1510-ig. Fazlullah Ruzbe kán „A buharai vendég", Hafiz Tanis „A sah nagylelkűsége" című könyve és Babur híres emlékiratai is a XVI. században keletkeztek. Ezek a művek Közép-Ázsia XVI. századi történelmének fontos forrásai.

A XVI. század első negyedében Szamarkandban óüzbég (csagataj) nyelvre fordították Rasid-ad-din perzsa világtörténelmi krónikáját (XIII—XIV. század), és Sarafuddin Jezdi „Zafar-name" című művét, amely Timur történetét dolgozza fel. A XVII. század első felében Szalor-Baba türk nyelvre fordította Rasid-ad-din művét.

[6] Medresze — felsőfokú mohamedán egyházi tanintézet. — *A kiadó.*

Közép-Ázsia XVI. századi történetírásában és szépirodalmában egyaránt előtérbe nyomult az óüzbég nyelv, bár sok költő továbbra is tadzsik nyelven írt. A XVI. század elején élt és alkotott Kemaleddin Benai költő és történetíró és Zajnuddin Vaszifi, egy igen érdekes emlékirat szerzője. Vaszifi finom és éles szatírával leplezte le a világ bűneit. Benai óüzbég nyelven írt „Sejbani-name" című eposzában korának hadieseményeit örökítette meg. Benai prózai szatirikus műveket is alkotott. Hilali költő, akit 1639-ben a siizmus vádjával kivégeztek, lírai költeményeivel szerzett hírnevet. Az 1560—1580-as években a Sejbanida Abdullah kán buharai udvarában sok híres költő élt. A legjelesebb közülük Abdurrahman Musfiki volt († 1588), aki néhány szatirikus költeményében a női egyenjogúság hiányát, és a korabeli élet egyéb fonák vonásait ostorozta. Musfiki művei bizonyos mértékig a dolgozók, főként a városi kézművesek érdekeit tükrözték.

A XVI. században visszaesett a kultúra színvonala Horezmben is, ahol a gazdasági hanyatlás és a feudális széttagoltság még súlyosabb következményekkel járt, mint Maverannahrban.

A nomád népek (kazahok, kirgizek és türkmének) XVI—XVII. századi kultúrájára vonatkozóan a források meglehetősen szűkszavúak. A XVI—XVII. században a sztyeppei nomádok és a közép-ázsiai földművelő vidékek kulturális kapcsolatai — bár valamelyest fejlődtek — még mindig igen gyérek voltak. A nomád társadalomban elevenen éltek az izlám előtti hiedelmek és szertartások maradványai. A nomádok között írni-olvasni tudó ember csak elvétve akadt. A kazahoknak még saját írásbeliségük sem volt, ezért a kazah nép kultúrájában — miként a kirgizekében is — nagy szerepet játszott a műfajokban gazdag népköltészet.

A kazahok, türkmének és kirgizek nemzedékről nemzedékre adták át a nomád pásztor munkáját és tapasztalatát tükröző dalokat és szólásokat, valamint a lakodalmi, temetési, búcsúzó dalokat (ilyen volt a „kiz-taniszu": a menyasszony búcsúja családjától és szülőfalujától, a „zsoktau": siratóének stb.). A dolgozó nép a mesékben egyrészt a jó legelők, a családi boldogság stb. utáni vágyát fejezte ki, másrészt (a fantasztikus mesékben) a természet titkainak megismerésére való törekvését: a hős csak úgy juthat el a boldogság képzelt országába, ha a végtelen sztyeppén megküzd a természet elemi erőivel.

A XVI. századi kazah hőskölteményben a képzeletbeli elemek valóságos történelmi eseményekkel vegyülnek, ilyenek például a kipcsakok, irániak és ojratok közti hosszan tartó háborúk („Ének Koblandiról"), a kazahok és üzbégek közös harca a külső ellenséggel („Ének Kambarról") stb.

Az énekeket különféle, főként húros-pengetős hangszerek kísérték. A legtehetségesebb muzsikusok maguk foglalták énekbe a történelmi és köznapi eseményeket. Az előadó egyszemélyben muzsikus és énekes volt.

Fejlett volt a közép-ázsiai iparművészet: a kazahok gyönyörű, művészi gyapjúmunkákat készítettek (mintázott gyapjútakarók a jurta belső díszítésére, szőttesek a jurta tartóoszlopára), a türkmének szőnyegszövésükről, az üzbégek és a tadzsikok gyönyörű fa- és csontfaragásaikról és ötvösmunkáikról voltak híresek. Az iparművészetben mindegyik nép sajátos díszítőstílust alakított ki.

A XVI—XVII. században, amikor Közép-Ázsiában a feudális kultúra már hanyatlásnak indult, az üzbég, tadzsik, kazah, türkmén, kirgiz stb. népművészet tovább virágzott és értékes alkotásokkal gazdagította a közép-ázsiai népek kulturális örökségének kincsestárát.

XXIV. FEJEZET

A TÖRÖK URALOM AZ ARAB ORSZÁGOKBAN

A XVI. században a török feudális uralkodó osztály csaknem az összes arab országot az Oszmán Birodalomhoz csatolta. Először Szíriát (amely Palesztinát és Libanont is magában foglalta) és Egyiptomot hódította meg. E két országban a mamelukok sajátos katonai-hűbéri kasztja volt hatalmon. A mameluk-bejek, a Kairóban székelő mameluk-szultánnal az élükön, kegyetlenül kizsákmányolták az arab fellahokat (parasztokat) és beduinokat (nomád pásztorokat). Nem törődtek a mezőgazdaság fejlesztésével, és elhanyagolták az egyes vidékek számára oly fontos mesterséges öntözőrendszerek karbantartását. Annál nagyobb gondot fordítottak az adók szüntelen növelésére. Ennek következménye a mezőgazdasági termelés csökkenése, a néptömegek helyzetének katasztrofális rosszabbodása, a fellahok és beduinok elégedetlenségének fokozódása volt. Ezek a körülmények megkönnyítették a török feudális uralkodó osztály számára az arab országok meghódítását.

SZÍRIA ÉS EGYIPTOM MEGHÓDÍTÁSA

Szíria dolgozó népét a korai feudális urakon kívül az egyiptomi mameluk-bejek is kizsákmányolták. A mamelukok meghódított országnak tekintették Szíriát. Rendkívül súlyos adókat vetettek ki a szíriai fellahokra, holott a termés jelentékeny részére már amúgy is igényt tartottak a helybeli földesurak és papok. A mamelukok önkénye és garázdálkodása a városi plebejus lakosságot — elsősorban a kézműveseket és kiskereskedőket — is sújtotta. A mameluk hatóságok sokszor gazdag kereskedők vagyonát is elkobozták. A karaván-nagykereskedelmet bénították a számtalan vámhatár következtében rendkívül magas vámok, s a mamelukok és a helyi földesurak gyakori rablótámadásai is. A XV—XVI. század fordulóján tovább nőtt az adóteher: az utcáról tüzelőnek felszedett tehéntrágyára is adót vetettek ki. Súlyos terhet jelentett a lakosság számára a katonai beszállásolási kötelezettség; a durva és féktelen mamelukokat a magánházaknak kellett befogadniuk és élelemmel ellátniuk.

A XVI. század elejére a szíriai lakosság valamennyi rétege — nemcsak a parasztok és a plebejustömegek, hanem sok helybeli földesúr is — megelégelte a mameluk uralmat; a mamelukok garázdálkodása korlátozta a helyi földesurak kizsákmányolási lehetőségeit. Ezért, amikor a török hadak közeledtek, több szíriai nagybirtokos arról biztosította I. Szelim török szultánt, hogy csapatai Szíriában nem fognak ellenállásra találni.

1516 nyarán az I. Szelim vezette török sereg Kisázsiából Észak-Szíria területére lépett. Az Egyiptomból érkezett mameluk sereg, amelynek hadvezére Kanszuh Guri szultán volt, Haleb

(Aleppo) mellett teljes vereséget szenvedett. A török hadseregnek külön fegyvernemenként tüzérsége is volt, a gyalogság (a janicsársereg) pedig kitűnően értett a kézi tűzfegyverek használatához. A török hadvezetés ügyesen kihasználta katonai fölényét, és könnyűszerrel megsemmisítette a karddal, lándzsával, íjjal és nyillal felszerelt mameluk lovasságot. A csatában Kanszuh Guri mameluk-szultán is életét vesztette.

A mameluk sereg aleppói vereségének hírére egész Szíria felkelt a mameluk elnyomás ellen. A szétvert sereg maradványainak ahhoz, hogy hazatérhessenek, olyan területeken kellett áthaladniuk, amelyeket teljesen hatalmába kerített a felkelés. A mameluk katonaságnak az a kísérlete, hogy Aleppo falai mögött találjon menedéket, a városi polgárok erélyes ellenállásába ütközött. A város kapuit bezárták a mameluk katonák előtt, majd hatalmukba kerítették a mameluk-bejek vagyonát, az élelmiszer-, iparcikk- és katonai raktárakat. Az Aleppo felé közeledő török szultánt nagy tömeg üdvözölte, élén a helyi papság képviselőivel, akik régi Korán-kéziratokat vittek magukkal. Sok más szíriai város is ellenállás nélkül adta meg magát a török seregnek.

Damaszkuszban, Szíria fővárosában a törökök megérkezése előtt felkelés tört ki a mameluk hatóságok ellen. I. Szelim Damaszkuszba való bevonulása után azonban sok damaszkuszi lakos esett áldozatul a janicsárok vérengzésének és fosztogatásainak.

A mamelukok szétzilált seregét Dél-Palesztinából való menekülése közben a beduinok megtámadták. De a beduinok nemcsak a mamelukokkal szálltak harcba, hanem — mivel nem akartak behódolni a török betolakodóknak — többször rajtaütöttek Szelim hadseregén is, amikor az Palesztinából Egyiptom felé vonult.

Egyiptomban a mamelukok szívós ellenállása hiábavaló volt. Kanszuh Guri utóda, Tuman-bej (volt rabszolga) parancsot adott megerősített katonai tábor kiépítésére, hogy a sivatag határán feltartóztassák a törököket. A törökök azonban megkerülték a tábort. Tuman-bej ekkor a Kairóba vezető úton akarta feltartóztatni a török sereget, s evégett Velencétől 80 ágyút vásárolt. A mamelukok között azonban senki sem akadt, aki értett volna az ágyúk kezeléséhez.

1517 elején I. Szelim serege minden ellenállás nélkül bevonult Kairóba, és teljesen kifosztotta a fővárost. A Tuman-bej vezette mameluk sereget a törökök visszaszorították Felső-Egyiptomba, nem sokkal ezután pedig teljesen megsemmisítették. Tuman-bejt, miután az egyiptomi beduinok kiadták őt Szelimnek, Kairóban felakasztották.

Egyiptom meghódításával Hidzsáz is a török szultán uralma alá került. Mekka és Medina — száz- és százezer muzulmán hívő zarándokhelye — az élelem tekintetében teljes egészében Egyiptomtól függött. Egyiptom urai az egyiptomi búza és más élelmiszerek szállításának beszüntetésével bármikor éhínséget idézhettek elő Hidzsázban, s ez óhatatlanul forrongásokat okozott volna a zarándokok között éppúgy, mint a helyi lakosság között, amely főként a zarándoklatból élt. Így hát amikor Egyiptom a török szultánok birtokába került, Hidzsáznak is osztoznia kellett sorsában. Egyiptom meghódításának évében I. Szelim megkapta a mekkai Kába-templom — a legfontosabb muzulmán szentély — kulcsait, és felvette „a két szent város szolgája" címet. Később, a XVIII. század második felében, amikor megindult az Oszmán Birodalom bomlása, az a legenda terjedt el, hogy a kairói mameluk-szultán udvari szolgálatában álló Al-Motavakkil abbaszida kalifa ruházta fel I. Szelim szultánt az összes muzulmánok kalifájának címével és jogaival.

SZÍRIA ÉS LIBANON A TÖRÖK HÓDÍTÓK URALMA ALATT

A török hódítás nem idézett elő lényegesebb változásokat az arab országok társadalmi rendjében. Azoktól a szíriai és libanoni földesuraktól, akik a mamelukokat támogatták, a törökök elvették birtokaik egy részét. Azok a földesurak viszont, akik a török hódítókhoz pártoltak és felléptek a mamelukok ellen, a mamelukok híveitől elvett földből megnövelték birtokaikat. A török

katonai-hűbéres rendszert csak Aleppo vidékén vezették be, ahol a török hatóságok Kisázsiából áttelepített szpáhiknak adományoztak timár-birtokokat. Az aleppói területet katonai támaszponttá építették ki, hogy innen fojthassák el a szíriai népnek a török hódítók elleni felkeléseit. És valóban, I. Szelim szultán már 1517-ben, amikor Egyiptomból hazatérőben átutazott Aleppón, hírt kapott arról, hogy Szíriában több helyütt felkelés tört ki a szörnyű éhínség és járványok, de főleg a hódítók kíméletlen fosztogatásai miatt. A janicsárok már a török uralom első hónapjaiban teljesen elpusztították Damaszkuszt.

A török uralom idején Szíriát négy tartományra — pasalikra — osztották, Damaszkusz, Tripoli, Szajda és Aleppo központokkal. Az aleppói pasalik helyzete — mint már említettük — különleges volt: területére török timár-birtokosokat telepítettek. A többi pasalikban továbbra is a helyi földesurak uralkodtak, akik a török pasák vazallusaiként megtartották birtokaikat és kiváltságaikat. A pasa — a szultáni hatalom képviselője — az arab feudális urak útján hajtotta be az adókat a pasalik népétől. A beszedett adók kisebb részét elküldte a szultáni kincstárba, Sztambulba (Konstantinápolyba), nagyobbik részével pedig ellenőrzés nélkül rendelkezett. A pasa ebből a pénzből köteles volt sereget tartani, amely az ő személyes parancsnoksága alatt állt; katonái kezdetben janicsárokból és szpáhikból, később pedig zsoldosokból kerültek ki. A pasák a gyors meggazdagodásra törekedve igyekeztek minél több adót behajtani a lakosságtól, anélkül, hogy figyelembe vették volna a pasalikok gazdasági helyzetét és a lakosság fizetőképességét.

A lakosság féktelen kizsákmányolása a gazdasági élet, elsősorban a mezőgazdaság hanyatlásához vezetett. A kereskedelem ugyancsak jelentősen visszaesett. Kedvezőtlen hatással voltak a szíriai átmenő kereskedelemre a XV. század végi nagy földrajzi felfedezések, amelyek nyomán az indiai és indonéziai áruk az elő-ázsiai országok kikerülésével főleg tengeri úton jutottak Nyugat-Európába. Megszenvedte a szíriai kereskedelem a számtalan vámhelyen szedett magas, gyakran önkényes vámokat, főleg pedig a pasáknak és a földesuraknak a kereskedő-karavánok ellen intézett rablótámadásait. A pasák sokszor egyszerűen kifosztották a kereskedők értékes árukkal telt raktárait vagy pedig durva zsarolással nagy pénzösszegeket csikartak ki tőlük. Mindezek ellenére az Észak-Indiából, Iránból és Közép-Ázsiából kiinduló karaván-kereskedelem nem szűnt meg teljesen, s Szíriából továbbra is vittek ki mezőgazdasági terményeket és kézműipari termékeket (kelméket, fémtárgyakat, üvegtárgyakat stb.) Európába.

A török kormányzatnak számolnia kellett a leghatalmasabb arab feudális urak erejével és befolyásával, de arra törekedett, hogy gyengítse őket. Felhasználta erre a régi törzsi és nemzetségi villongásokat, a vallási gyűlölködést, a politikai versengést is, amelyek gyakran fegyveres belharcokhoz vezettek.

A török uralom alatt viszonylagos függetlenséget élveztek a libanoni feudális urak. Libanon ugyanis hegyes vidék, amelyet nemigen lehetett pusztán fegyveres erővel leigázni. A török hódítást követő több mint egy évszázadnyi időben a Maanidák feudális nemzetsége volt a legbefolyásosabb erő az országban. A törökök támogatták a feudális uraknak a Maanidák elleni akcióit, de nem sok eredménnyel.

1584-ben libanoni fegyveresek megtámadtak egy török karaván't, amely az Egyiptomban és Szíriában beszedett adót vitte Sztambulba. A szultáni kormányzat ekkor megparancsolta az egyiptomi pasának, hogy számoljon le a Maanida emírrel (a törökök ugyanis őt vádolták a támadás megszervezésével). Az egyiptomi pasa vezetésével a török sereg benyomult a Maanidák területére, és szörnyű vérengzést vitt véghez a lakosság között, amelynek pedig semmi köze sem volt a karaván kifosztásához. A Maanida emír bevette magát a hegyek közé, megközelíthetetlen várába, s ott röviddel utóbb meghalt. Néhány libanoni feudális úr kénytelen volt Sztambulba menni, és ott óriási összegek erejével „bizonyítani" a török kormány előtt, hogy nem vettek részt a karaván kifosztásában.

A török hatóságok vérengzései, a kizsákmányolás, a janicsárok önkénye és erőszakoskodásai általános felháborodást keltettek Libanonban. A gyűlölt török iga ellen felkelés tört ki, de a hódítók ezt kíméletlenül elfojtották.

A Maanidák, kihasználva a néptömegek törökellenes harcát, megkísérelték kivívni Libanon teljes politikai függetlenségét. Ez a kísérlet II. Fahr-ad-din emír nevéhez fűződik. II. Fahr-ad-dint a libanoni feudális urak már 13 éves korában, 1585-ben a Maanida nemzetségi birtokok urának ismerték el. Az egyre gyarapodó birtokokat öt évi megszakítással egészen 1635-ig kormányozta. Kezdetben maradéktalanul teljesítette a török szultánnal szemben fennálló vazallusi kötelezettségeit, befizette a szultáni kincstárba az uralma alatt levő területekről behajtott adót, s nem támadta meg azokat a területeket, amelyeket közvetlenül a török pasák igazgattak. A török hatóságok ezért nem akadályozták abban, hogy emirátusának területét más helyi feudális urak rovására kiterjessze. Fahr-ad-din erős, 40 000 főnyi hadserege zsoldosokból és libanoni népfelkelőkből állt.

A XVII. század elején Fahr-ad-din birtokai a libanoni tengerparttól délre egészen Szafadig és Baniaszig terjedtek, s Beirut meg Szajda városát is magukba foglalták. Fahr-ad-din a Jordántól keletre eső területekre is kiterjesztette befolyását. Csapatai már Jeruzsálem kapujánál voltak, és megnyílt előttük az út Egyiptomba. A terület növekedésével az adók és vámok összege révén Fahr-ad-din kincstára is gyorsan gyarapodott. Az erős hadsereggel és sok pénzzel rendelkező Fahr-ad-din kísérletet tett arra, hogy a török kormány megkerülésével közvetlen diplomáciai kapcsolatot létesítsen az olasz városállamokkal és Franciaországgal, amelyeknek — mivel jelentős kereskedelmet bonyolítottak le Szíriával és Libanonnal — ugyancsak érdekük volt, hogy felvegyék a kapcsolatot a nagyhatalmú libanoni emírrel. Fahr-ad-din kereskedelmi szerződést kötött Firenzével. Ez kedvező feltételeket teremtett az olasz kereskedők tevékenységéhez és általában, az európaiaknak a levantei országokba való gazdasági és politikai behatolásához.

Fahr-ad-din ténylegesen önálló államának megerősödése erélyes ellenintézkedésekre késztette a török kormányt. 1609-ben az energikus és elszánt hadvezér hírében álló Ahmed Hafizt nevezték ki damaszkuszi pasának. A török kormány Anatóliából jelentős fegyveres erőket küldött Ahmed Hafiznak, és megparancsolta neki, hogy Fahr-ad-din birtokain állítsa vissza a török uralmat. Sok helyi feudális úr csatlakozott csapatával Ahmed Hafizhoz, köztük a Sihab-nemzetség néhány tagja, akik a Maanidák vetélytársai voltak. De még az egyesült török és arab seregek sem tudták egy csapásra megtörni a Maanida emír csapatainak ellenállását.

Fahr-ad-din csak akkor hagyott fel az ellenállással, amikor 1613-ban egy 60 gályából álló török hajóhad ostromzár alá vette a szíriai—libanoni tengerpartot. Az emír ekkor francia hajón Itáliába utazott. Öt évet töltött itt, a toscanai nagyhercegek, a Mediciek udvarában, és ez idő alatt több sikertelen kísérletet tett arra, hogy megszerezze az itáliai államok és Franciaország fegyveres segítségét az Oszmán Birodalom elleni harcához.

1618-ban Fahr-ad-din visszatért Libanonba. A törökök ellen vívott korábbi harcai hősi dicsfénnyel vették körül személyét. Ezért visszhangra talált az a felhívása, amelyben harcba szólította a lakosságot a török elnyomás ellen. Fahr-ad-din rövid idő múlva százezres sereg élére állhatott. A nép nagy tömegeinek támogatásával az Antiochiától Szafadig terjedő hatalmas területen megdöntötte a török uralmat. Öt évvel később megsemmisítette a damaszkuszi pasa seregét, ezután meghódította Palesztinát.

E hatalmas területek elfoglalása szétforgácsolta Fahr-ad-din fegyveres erőit. Legharcképesebb egységei az erődökben szétszórtan állomásoztak, helyőrségi szolgálatot teljesítve. A hosszan tartó harcokban kimerült helyi népfelkelők nem akartak sokáig távolmaradni falvaiktól, kertjeiktől, szántóiktól és szőlőiktől. Ráadásul a háború miatt megnövekedett adóteher elégedetlenséget keltett a parasztokban, még a népfelkelőkben is. A török kormány kihasználta ezeket a körülményeket és vereséget mért Fahr-ad-dinre. Őt magát elfogták és 1635-ben Sztambulban kivégezték.

A török hódítás Egyiptom társadalmi rendszerében sem idézett elő nagyobb változásokat. A fellahokat továbbra is kizsákmányolták a földesurak, de most már nemcsak a helybeliek, hanem a törökök is. A feudális uralkodó osztály felső rétegét most is a mameluk-bejek és a muzulmán főpapok alkották. Már I. Szelim szultán elismerte — Egyiptom meghódításának első évében — 24 mameluk-bej régi földtulajdonjogát és megerősítette kiváltságaikat.

Az egyiptomi néptömegek már a török uralom legelső éveiben kifejezték elégedetlenségüket. Az ország különböző vidékein forrongásokra és felkelésekre került sor. Emiatt Szulejmán Kánúní (Nagy Szolimán) szultán 1525-ben Egyiptomba küldte kegyencét, Ibrahim pasát, hogy „rendet teremtsen". Ibrahim nagy fegyveres sereg élén megérkezett Egyiptomba és nagy vérengzést vitt véghez a felkelők között. Egyiptomban érvénybe léptették a II. Szolimán idején készült törvénykönyvet, a „kánún-náme"-t; ez rögzítette a földesurak kiváltságait és a parasztok kötelezettségeit; a parasztok röghözkötését ugyancsak ez a törvénykönyv mondta ki.

A török pasát, aki a szultán nevében kormányozta Egyiptomot, a szultán egy évi időtartamra nevezte ki, de ezt rendszerint 2—3 évre meghosszabbította. A pasa, akinek székhelye Kairó volt, janicsár- és mameluk-testőrséggel vette magát körül. A testőrség magasabb rangú tisztjeinek birtokokat adományozott abból a földből, amely korábban a mameluk-szultánoké volt, s ezenkívül különböző közigazgatási tisztségeket adományozott nekik. A török feudális urak ily módon törekedtek arra, hogy támaszt szerezzenek maguknak a meghódított országokban.

Mivel azonban a föld és a feudális kiváltságok lényegében a korábbi uralkodó osztály tulajdonában maradtak, a török pasa hatalma nemigen terjedt túl Kairón és környékén. A kairói pasa

Velencei követség Kairóban
Bellini iskolája. XVI. század

a török szultán és az egyiptomi feudális urak közti közvetítő szerepét töltötte be. Legfőbb (sokszor egyetlen) kötelessége az volt, hogy eljuttassa az adókat a szultáni kincstárba.

Az állami feudális földtulajdon elvének megfelelően az egész öntözött, megművelt földterületet a török szultán birtokának tekintették. A föld tényleges tulajdonosai azonban a multazimoknak nevezett földesurak voltak, akik a földet a kairói pasától, a szultán képviselőjétől kapták birtokul. Különböző rangú mamelukok, arab sejkek (beduin törzsfőnökök és rokonaik), török tisztek, helybeli kereskedők és uzsorások voltak a multazimok között. Birtokaik nagysága és jövedelme igen különböző volt: egyesek birtokában egész kerületek voltak, falvak százaival és több várossal, másoknak pedig csak annyi földjük volt, amennyit egy falu művelt meg.

A multazimnak az állam iránti legfontosabb kötelezettsége az volt, hogy az állami adókat (miri) a fellahoktól behajtsa és továbbítsa a pasának. A multazim az adókat a falusi bíró vagy pedig saját adószedői útján hajtotta be. Az adókat pénzben és terményben szedték. Egyiptom lakosságának a természetbeni szolgáltatásokon kívül eredetileg évente 600 000 piaszter adót kellett fizetnie a szultán kincstárába.

Ha a multazim nem fizette be a pasának időben vagy maradéktalanul az adót, megfosztották birtokától. A multazim birtoka örökölhető volt, de a jogutód az örökséget csak magas illeték lefizetése után foglalhatta el.

A multazim a mirin kívül más adókat és szolgáltatásokat is követelt a tőle függő fellahoktól. Mivel kapzsiságát és önkényét gyakorlatilag semmi sem korlátozta, a fellahnak termékeiből csak annyit hagyott meg, amennyiből az magát és családját szűkösen fenntarthatta. A falusi földközösség területe, amelynek birtokosa a dolgozó lakosság volt, egyre kisebb lett. A fellah halála után telke örökösének nagy pénzösszeggel kellett az örökséget megváltania. Ha az örökösök nem tudták megfizetni ezt az összeget — ami gyakori eset volt —, a multazim elvette a telket. A multazim különféle robotmunkák révén is kizsákmányolta a fellahokat. Arra kényszerítette őket, hogy az általa adott nyersanyagból fonalat és szövetet készítsenek. A nagybirtokosok gazdaságaiban már a szántóföldi robotmunkát is alkalmazták, különösen ott, ahol külső piacokra szánt növényeket termesztettek.

Az egyiptomi és a török feudális uralkodó osztály a közvetlen termelők kizsákmányolásával és röghözkötésével a fellahok elnyomorodását, a mezőgazdaság tönkrejutását és az egyiptomi termelőerők általános hanyatlását idézte elő.

A török uralom Egyiptomban meggyorsította a kézműipari termelés hanyatlását. Nemcsak a mennyiség csökkent, hanem a termékek minősége is rosszabbodott. A termelés elsősorban a mind súlyosabb adóterhek miatt esett vissza; a városi és falusi lakosság vásárlóereje minimálisra csökkent. Közrejátszott ebben a portugál kereskedelmi és kalózhajók megjelenése az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren, aminek következtében csökkent Egyiptom Indiával és Indonéziával folytatott kereskedelme. Az említett országokból Egyiptomba szállított áruk nagy részét azelőtt többnyire tovább vitték Európába. A behozatal nagymérvű csökkenése következtében sok egyiptomi kereskedő tönkrement és a feudális urak is elestek a vámbevételektől. Mindez — a világkereskedelmi utak áthelyeződésével együtt — odavezetett, hogy Egyiptom, miután elveszítette az átmenő kereskedelemben betöltött egykori szerepét, a gyors gazdasági hanyatlás útjára lépett.

ÉSZAK-AFRIKA

A XV. században a feudális széttagoltság és belháborúk, a gazdasági hanyatlás felőrölték az észak-afrikai országok ellenállóerejét a külső támadásokkal szemben.

Az európai hódítás első célpontja Észak-Afrikában Marokkó volt. 1415-ben fegyveres portugál csapatok bevonultak Ceutába. A XV. század második felében a portugálok több más fontos

helységet is elfoglaltak, köztük Tangert (1471-ben). A XVI. század elejére a portugálok már berendezkedtek Észak-Marokkó sok helységében és atlanti-óceáni partvidékén: a meghódított területen erődítményeket építettek, amelyekben portugál helyőrségeket hagytak hátra. A marokkói tengerpart lakosságától állandó sarcot szedtek pénzben, kincsekben és helyi termékekben. A kegyetlen és kapzsi hódítók ezenkívül időnként rabló-expedíciókat vezettek az ország belsejébe, s néha egészen Marrakesig eljutottak. Az expedíciók során városokat és falvakat romboltak le, kegyetlenül kirabolták és halomra gyilkolták a lakosságot, férfiakat, nőket és gyermekeket hurcoltak rabságba. A foglyul ejtett férfiak nagy része gályarab lett, a nőket és a gyermekeket eladták a rabszolgapiacokon.

A XV. század végén, miután Spanyolországban befejeződött a reconquista, a háborúra áhítozó spanyol hidalgók — a „hitetlen" muzulmánok elleni, „istennek tetsző" háború folytatása ürügyén — az észak-afrikai országokba tették át hadműveleteik színhelyét. A spanyol csapatok már a XVI. század első évtizedében több fontos észak-afrikai tengerparti várost elfoglaltak. Marokkó területén Mersz-el-Kebirben és Oranban hagytak helyőrséget, Algériában elfoglaltak egy szigetet, amely Algír város közelében volt. Ezen a szigeten felépítették Penon várát, amelynek ágyúi Algéria fővárosára meredtek. Ezután elfoglalták Buzsit és Teneszt, s a két városnak meg környékének lakóira sarcot vetettek ki. Tripolitániában a spanyol csapatok 1510 nyarán rohammal bevették Tripolisz városát, ahol azután általános fosztogatást rendeztek és sok ezer embert lemészároltak. A spanyolok, az elfoglalt tengerparti helységekre támaszkodva, sok belső területre is kiterjesztették uralmukat, megsarcolták és kifosztották a lakosságot, lerombolták a településeket, az embereket pedig rabszolgának hajtották el. Marokkóban például a spanyolok leigázták Tlemszen államát is, amely az akkori Észak-Afrika egyik legerősebb, leggazdagabb, legmagasabb kultúrájú állama volt.

A XVI. század elején Észak-Afrikában új hódítók jelentek meg, a Földközi-tenger keleti medencéjéből érkezett törökök. A Mütüléné (Leszbosz) szigetéről való Hajreddin Barbarossa, vakmerő kalózvezér, megvetette lábát Algírban, és Algírt I. Szelim török szultán birtokának nyilvánította. I. Szelim parancsára kétezer főnyi tüzérséget és négyezer főnyi, janicsár módra szervezett sereget bocsátottak Hajreddin rendelkezésére. Ez a jelentős erősítés lehetővé tette Hajreddinnek, hogy további nagy hódításokra vállalkozzék Észak-Afrikában. A meghódított területeken a szultán helytartójává nevezték ki, s a szultántól elnyerte a pasa és a beglerbég címet. Tüzérséggel és sok gyorsjáratú hajóval rendelkező serege egy évtized alatt (1518-tól kezdve) az algériai partvidék számos települését elfoglalta, többek közt Bon, Kollo, Sersel fontos kikötővárosokat. Hajreddin csapatai behatoltak az ország belsejébe is, elfoglalták Konsztantint, és sarcot vetettek ki több kabil hegyvidéki törzsre. 1529-ben véglegesen berendezkedtek Algír városában, majd elfoglalták és lerombolták a város bejáratánál fekvő spanyol erődöt, Penont.

A török hódítók mind a letelepült, mind pedig a nomád helyi feudális uraknak meghagyták birtokaikat és osztálykiváltságaikat; nem avatkoztak be a feudális urak és jobbágyaik viszonyába. De a szultán helytartója — a beglerbég címet viselő pasa, akinek székhelye Algír városában volt — adót szedett, amelynek egy részét Sztambulba küldte, a másik részét pedig a saját szükségleteire — kíséretének, kancelláriájának és katonai csapatainak fenntartására — fordította. A pasa az adóteher szüntelen növelése mellett nyíltan fosztogatta és zsarolta a lakosságot.

Az idők folyamán Algériában is — akárcsak a többi észak-afrikai területen és az egész Oszmán Birodalomban — megnőtt a janicsársereg politikai jelentősége.

A janicsárok meghatározott összegű javadalmazást kaptak a helyi pasa kincstárából, és a helyi bazárokban rendkívül alacsony, külön az ő részükre megállapított áron vásárolhattak élelmiszert, szöveteket és egyéb árut. Adót és illetéket nem kellett fizetniük. Képviselőik részt vettek a pasa dívánjának ülésein. De ez az önkényes és féktelen katonai réteg csak akkor teljesítette a pasa parancsait, ha azok megfeleltek érdekeinek. A janicsárok Algírban és a többi észak-afrikai török

birtokon politikai hegemóniára törekedtek. Később az algériai janicsároknak sikerült is politikai hatalmat szerezniük: közülük nevezték ki a dejt, aki a török szultán névleges fennhatósága alatt ténylegesen kormányozta Algériát.

Ugyancsak szervezett erőt képviseltek az észak-afrikai kalózok, különösen azok, akiknek támaszpontja Algír városában volt. Főnökük vagy kapitányuk — a raisz — vezetésével nemcsak a nyílt tengeri hajózást veszélyeztették, hanem rendszeresen fosztogatták a nyugat-európai országok tengerparti vidékeit is. Algírban és az észak-afrikai tengerpart más nagy kikötővárosaiban a raiszoknak külön testületük volt, amely nagy anyagi erővel és jelentős befolyással bírt.

A kalózhajók legénysége főként a kalózok által foglyul ejtett vagy hazájukból elmenekült és az izlámra áttért európaiakból került ki.

A raiszok a janicsárokkal folytatott hatalmi versengésben a pasát és a helyi feudálisokat támogatták. Az algériai pasák a XVI. század közepéig még elég erősek voltak ahhoz, hogy növeljék Észak-Afrikában a törökök befolyási övezetét. Hajreddin utódai kivédték az újabb spanyol támadást, Algír városa mellett 1541-ben megverték V. Károly seregét, sőt kiszorították a spanyolokat valamennyi algériai erődítményükből. Nyugaton sikeres harcot vívtak a marokkói feudális urakkal Tlemszen birtoklásáért, 1553-ban pedig rövid időre Fezt is elfoglalták. Az algériai pasák Észak-Afrika területén és a tengeren hosszan tartó és elkeseredett küzdelmet vívtak V. Károllyal. Ezzel elnyerték I. Ferenc francia királynak, V. Károly engesztelhetetlen ellenfelének a támogatását. I. Ferenc az algériai pasák első szövetségese lett.

Tuniszban a spanyolok kihasználták a hosszú ideje húzódó feudális belháborút, és 1535-ben egy hafszidi emírt ültettek a trónra, aki V. Károly vazallusának ismerte el magát. Később azonban Tunisz belső területein felkelés tört ki a spanyolok bábja ellen, és belháború lángolt fel a helyi törzsek között. Az algériai törökök, akik Konsztantin területét már teljesen elfoglalták, nem szalasztották el a kínálkozó alkalmat, és Tuniszra is kiterjesztették uralmukat. De amikor nem sokkal utóbb a tuniszi partoknál megjelent a spanyol flotta, fedélzetén Don Juan d'Austria katonáival, a törökök kivonták csapataikat Tuniszból. Az a veszély, hogy Tunisz spanyol birtokká válhat, arra késztette a török szultánt, hogy erős flottát küldjön Tunisz partjaihoz; a török hajókon érkezett katonaság kiszorította a spanyolokat, elfoglalta és az Oszmán Birodalom tartományává (pasalikjává) nyilvánította Tuniszt (1574-ben).

Tripolitániában, ebben a sivatagos országban, ahol alig volt néhány oázis és tengerparti kikötőváros, az európaiak és a törökök az egyedüli nagyobb város, Tripolisz birtoklásáért küzdöttek egymással. Ez a város 1510-től 1530-ig a spanyolok kezén volt; 1530-ban a máltai lovagok szerezték meg, akiket a törökök Rodosz szigetéről kiszorítottak. A máltai lovagok csak olasz és spanyol zsoldosok segítségével tudták megtartani új észak-afrikai birtokukat: ezek alkották a város helyőrségét. De a zsoldosoknak szüntelen harcot kellett folytatniuk a helyi arab törzsek ellen. A tengerről viszont a török hadvezetőség által támogatott kalózok támadták Tripoliszt. 1551-ben három kalózvezér egyesített csapatai megostromolták és bevették a várost. A lovagoknak sikerült hajóikon Máltába menekülniük, a zsoldosokat azonban a kalózok majdnem az utolsó szálig lemészárolták; az életben maradottakat a kalózhajók evezőspadjaihoz láncolták.

Három észak-afrikai ország — Algéria, Tunisz és Tripolitánia — tehát török uralom alá került, bár meg kell jegyezni, hogy a XVII. századtól kezdve a törökök már csak névlegesen uralkodtak ezeken a területeken. A török uralom idején az említett országok politikai történetét az egyes területekért versengő feudális csoportok közti szüntelen belharcok jellemezték.

Marokkóban ezzel szemben érvényre jutottak azok az erők, amelyek képesek voltak szembeszállni az európaiak hódító törekvéseivel és fel tudták tartóztatni a török előnyomulást. Ezeket az erőket a marabutok fogták össze. A testvériségekbe egyesült marabutok a harcias muzulmán szerzetesség sajátos képviselői voltak, akik a szufizmus eszméit vallották. Megerősített településeik,

a zaviják (kolostorféle intézmény, olykor nagy feudális földbirtokkal), katonai és prédikátori tevékenységük támaszpontjai voltak. Ezek a fanatikus igehirdetők és harcosok Marokkó-szerte „szent háborúba" (dzsihadba) hívták a népet a keresztény hódítók — a portugálok és a spanyolok — ellen. Amellett a marabutok, akiknek többsége az egyszerű népből származott és szoros kapcsolatot tartott a parasztokkal, a nomád pásztorokkal és a városi plebejusrétegekkel, felléptek a Marokkóban uralkodó Marinida-dinasztia ellen, és támogatták a serifek hatalmi törekvéseit (serifeknek nevezték azokat, akik azt állították magukról, hogy az izlámalapító Mohamed leszármazottai). A marabutok azt hirdették, hogy a serifek származásuknál fogva magasabb rendű erkölcsi és politikai tulajdonságokkal bírnak, mint a közönséges feudális fejedelmek. Ezért azt remélték, hogy a serifek, ha hatalomra jutnak, átalakítják és megjavítják az államot és a társadalmat.

1550-ben Mohamed al-Mahdi serif, aki ekkor már jó ideje uralkodott Dél-Marokkóban, és a birtokain termesztett cukornádból óriási jövedelemre tett szert — elfoglalta Fezt. A Marinida-uralkodó megkísérelte az algíri törökök katonai támogatásával visszaszerezni hatalmát, de ez a kísérlete 1554-ben dinasztiájának végleges bukásához vezetett.

Marokkóban a serifek 1544-től uralkodó dinasztiája az egész országra kiterjesztette a hatalmát. A XVI. század második felében és a XVII. század elején a marokkóiak döntő győzelmeket arattak a portugálok és az algériai törökök felett, sőt újabb területeket is szereztek Nyugat-Szudánban, és eljutottak a Szenegálig. A serifek marrakesi udvarának fényűzése és pompája elkápráztatta a kortársakat. A fővárost nagyszerű építészeti alkotásokkal ékesítették.

A serifek anyagilag hatékonyan segítették a dél-marokkói arab törzseket, amelyeket katonai támaszul használtak. Ahmed al-Manszur serif idején (1578—1603) ezt a támaszt megerősítették: Fez vidékén katonai hűbérbirtokokat adományoztak azoknak az arab törzsfőknek, akik nem akartak tovább török uralom alatt maradni Északkelet-Marokkóban.

Marokkó védelmi képességének fokozása és a helyi feudális urak szeparatista törekvéseinek ellensúlyozása végett állandó hadsereget létesítettek, amelynek ügyeit külön hivatal, a mahzen intézte. A hadsereget az izlámra áttért európaiakból, Spanyolországból elmenekült vagy kiűzött mórokból, szudáni és más négerekből verbuválták. A hadsereg kiképzését a serif szolgálatába állt török tisztek és katonák végezték.

Mindamellett ez a hadsereg, jóllehet biztosította, hogy a serif-kormányzat többé-kevésbé rendszeresen megkapja az adókat, nem tudta megakadályozni Marokkó széthullását különálló feudális tartományokra; a XVII. század derekán a csalódott marabutok szembefordultak a serifekkel.

A KULTÚRA

Az arab országok kulturális élete a tárgyalt időszakban a hanyatlás jegyeit viselte magán. Ennek egyik legfőbb oka a török uralom volt, amely az elnyomás és az önkény fokozódásával járt együtt, és jelentős számú népesség, főleg a városi lakosság beolvadásának veszélyét idézte fel. A kormányzati és katonai szervekben a török nyelv lépett az arab helyére. A tudományos irodalomban, a szépirodalomban, a teológiai és a jogi irodalomban azonban továbbra is az arab nyelv uralkodott, sőt néhány török tudós is áttért az arab nyelv használatára. Ennek oka abban keresendő, hogy az arab kultúra magasabb fejlettségi fokon állt, és már régtől fogva eleven irodalmi hagyományokkal rendelkezett.

A késő középkorban azonban ezek a hagyományok élettelenné váltak. A muzulmán teológusok és jogtudósok (fakihok) meglehetősen nagy számban készült munkáiban az élettől elszakadt skolasztika uralkodott el. E hagyományos muzulmán tudományok számos művelője százszor félretett kérdésekről írt, fölösleges kommentárokat készített régebbi művekhez és régebbi kommentárokhoz. Az egyedüli új téma, amelynek látszólag köze volt a gyakorlati élethez, és amely élénk vitát keltett

a muzulmán skolasztikusok körében, a dohányzás kérdése volt (a dohányfogyasztás ugyanis ekkortájt kezdett igen nagy méreteket ölteni).

A török uralom idején különböző misztikus tanok és felfogások terjedtek el. A miszticizmus, a szufizmus hirdetése és terjesztése lefegyverezte a néptömegeket és így a törökök uralmát erősítette. A muzulmán hittudósok és jogtudósok, akik a hívőket szóban és írásban az önmegtartóztatásra és a tűrésre szólították fel, maguk távolról sem éltek aszkéta életet. Tisztségek, jutalom és ajándékok reményében alázatosan csúsztak-másztak az idegen hódítók előtt.

Kivételes nagyságként magasodik ki közülük as-Sarani († 1565), a „Szétszórt gyöngyszemek könyvé"-nek és sok más műnek a szerzője. A nagy egyiptomi tudós elítélte a szenteskedők erkölcstelenségét és képmutatását, felemelte szavát az elnyomott és kisemmizett néptömegek védelmében.

A történetírásban feledésbe merültek Ibn Haldun, a kiváló arab történetíró és társadalomtudós (1332—1406) elméleti megállapításai és kritikai módszere. A XVI—XVII. századi arab történetírók régi mintára készült muzulmán „világtörténelmek" összeállításával foglalkoztak, az elődök műveit írták át, életrajzokat és életrajzi adatgyűjteményeket készítettek. Mindamellett műveik tartalmaznak értékes adatokat is tudósokról, írókról és uralkodókról, és az egyes feudális államok, területek és városok politikai történetéről és hadtörténetéről. A kor leghíresebb történelmi munkája a marokkói Makkari (kb. 1590—1632) „Andalúzia friss ágának illatos fuvallata" című antológiája, amely négy vastag kötetben dolgozza fel a pireneusi arab uralom történetét.

A szépirodalom terén egyetlen író sem tűnt ki. Az arab klasszikus írók epigonjai erőtlenek voltak ahhoz, hogy hassanak az olvasók képzeletére vagy érzelmeire.

A népművészet alkotásai megőrizték frisseségüket és elevenségüket. Ebben az időszakban fejeződött be az „Ezeregy éjszaka" mesegyűjtemény összeállítása; legkésőbbi meséi a XVI. századból származnak.

XXV. FEJEZET

INDIA, A NAGYMOGULOK ÁLLAMA

A XVI. században Dél-India és Észak-India különböző utakon fejlődött. Dél-India legnagyobb állama Vijayanagar volt; itt az indus dinasztia uralkodott. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése nyomán Vijayanagarban fokozódott a néptömegek feudális kizsákmányolása és kiéleződtek az osztályellentétek. A paraszt jövedelmének túlnyomó része földjáradékra és adóra ment. A vijayanagari feliratok több ízben említik, hogy a parasztok elhagyták falvaikat. Gyakori volt az éhínség. 1540-ben Vijayanagar állam fővárosa környékén a lakosságnak mintegy kétharmada éhen halt.

Vijayanagar fegyveres harcot folytatott Dekkan többi kisebb állama — Bijapur, Ahmednagar, Bidar, Berar és Golkonda — ellen, amelyekben muzulmán dinasztiák uralkodtak.

Az 1540-es évek elején kirobbant trónviszályok során az egymás ellen harcoló vijayanagari feudális klikkek ezeknek az államoknak a muzulmán fejedelmeit és seregeit hívták segítségül.

A vazallus uralkodók a központi hatalom gyengülése után nyomban kísérletet tettek az elszakadásra. Az osztályellentétek éleződése következtében az ország belpolitikailag is nehéz helyzetben volt. A feudális szeparatista törekvések erősödése összefüggött azzal, hogy csökkent az állami földbirtokok területe, és az adó különvált a földjáradéktól. A feudális nagybirtokosok a parasztoktól beszedett földjáradéknak legfeljebb a felét fizették be a kincstárba. Miután gazdaságilag megerősödtek, igyekeztek függetleníteni magukat a központi hatalomtól, és teljes jogú tulajdonba venni a szolgálat fejében időleges használatra kapott földeket. Vijayanagar hadserege erőtlennek bizonyult Bijapur, Ahmadnagar, Bidar és Golkonda egyesült seregeivel szemben. Az 1565-ben Talikot (más néven Rakshas-Tagdi) mellett lezajlott ütközetben Vijayanagar hadserege vereséget szenvedett. A muzulmán uralkodók csapatai feldúlták az állam fővárosát. A vazallus fejedelmek elszakadtak Vijayanagartól, az állam széthullott. Vijayanagar kicsiny fejedelemséggé zsugorodott össze, a fejedelemség fővárosa Penukonda vára lett.

AZ EGYESÜLT ÉSZAK-INDIAI ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A XVI. század elején a politikailag széttagolt Hindosztánban (a Narbada-folyótól északra fekvő indiai területek közös neve) sok kisebb feudális állam volt (Kasmír, Sind, Multan, Gujarat, Djaunpore, Malwa, Bengália, Bihar stb.). Rajputana felszabadult a delhi szultánok uralma alól, de a rajputanai fejedelmek örökös viszályai gyengítették az államot. A XVI. század első negyedében felbomlott a legnagyobb hindosztán állam, a delhi szultanátus. A delhi szultánok hatalma ténylegesen ekkor már csak a főváros közvetlen környékére és a Punjabra terjedt ki.

A parasztságnak és a városi lakosságnak érdeke volt, hogy megszűnjenek a feudális belháborúk, amelyek pusztították a mezőgazdaságot, akadályozták a kereskedelmet. Ezenkívül egy befolyásos muzulmán feudális réteg is szükségesnek tartotta az ország politikai egyesítését. A muzulmán feudális uraknak döntő szavuk volt az országban, de attól tartottak, hogy a türk, tadzsik és afgán hódítások következtében háttérbe szorult indus földesurak ismét megerősödnek. A delhi szultanátus bomlása és a muzulmán dinasztiák államai közti háborúk valóban elősegítették az indus feudális urak megerősödését. 1452-ben például a djaunpore-i rádzsa ostrom alá vette Delhit; ezt az eseményt 26 éves háború követte. A helyi fejedelmek ekkor már elég erősek voltak ahhoz, hogy harcot indítsanak a muzulmán uralom ellen. Erre a muzulmán feudális urak Babur hatalma alatt egyesültek. Babur — Kabul nagyhatalmú uralkodója — óriási indiai területeket akart uralma alatt egyesíteni.

A NAGYMOGUL BIRODALOM MEGALAPÍTÁSA

Babur, Fergana volt uralkodója, akit Sejbani kán nomád üzbégjei kergettek ki Közép-Ázsiából, tehetséges hadvezér, költő és éles szemű író volt. Egyszerű nyelvezettel írt emlékirataiban találóan jellemzi kortársait; ez a mű a korabeli Közép-Ázsia, Afganisztán és Észak-India tanulmányozásának egyik legértékesebb forrása. Babur 1526-ban Panipatnál döntő győzelmet aratott Ibrahim Lodi, a delhi szultanátus uralkodója fölött, majd 1527 márciusában Sikri mellett Ram Sangam, a rajputanai fejedelmek vezetője fölött, s ezzel megvetette az indiai Nagymogul Birodalom[1] alapjait.

Babur azért győzhette le az indiai feudális urakat, mert türk, tadzsik és afgán katonákból álló tapasztalt, harcedzett serege kitűnő tüzérséggel rendelkezett, és mert új harcászati eljárásokat alkalmazott (például gyalogságát és tüzérségét láncokkal egybefűzött szekértorlasszal fedezte).

Babur 1530-ban meghalt. Halála előtt úgy rendelkezett, hogy birodalmát felosztja fiai között. India legnagyobb részét legidősebb fiára, Humayunra hagyta.

A FEUDÁLIS BELHÁBORÚK KORA

Babur mindegyik fia független uralkodónak nyilvánította magát, egyik sem ismerte el Humayun főségét. A testvérharc felőrölte Humayun erejét. Kihasználta ezt Sher kán, a Bengáliában és Biharban élő szur törzsbeli afgánok leszármazottja, és két csatában tönkreverte Humayunt, majd India uralkodójává koronáztatta magát (1539—1545). Humayun kénytelen volt Iránba menekülni, de később, miután afgán területen ismét erőt gyűjtött, folytatta harcát a hatalomért.

Sher kán utódai nem voltak elég erősek ahhoz, hogy véget vessenek a feudális belviszályoknak. Humayun kihasználta ezt, 1555-ben betört Indiába és elfoglalta Delhit. 1556-ban Humayun hirtelen meghalt. A padisah Akbar, Humayun 13 éves fia lett. 1556-ban, a Panipat mellett lezajlott döntő ütközetben Akbarnak sikerült megvernie legveszélyesebb ellenfeleit, s ezzel megszilárdította a Nagymogul-dinasztia hatalmát Delhiben.

A hosszan tartó feudális belháborúk tapasztalatai meggyőzték az indiai muzulmán feudális uralkodó osztályt arról, hogy erős államhatalom nélkül sem az országot nem tudják megvédeni az északnyugatról fenyegető nomád törzsekkel szemben, sem pedig a paraszti mozgalmakat nem tudják elfojtani. A feudális uralkodó osztály érdekeit szolgáló erős államhatalmat Akbar (1556—1605) teremtette meg.

[1] „Moguloknak" nevezték „Mogulisztán" lakóit. Mogulisztánhoz észak-indiai, belső-ázsiai és közép-ázsiai területek (ill. ezek déli részei) tartoztak. Ezért kapta a Közép-Ázsiából Indiába származott Babur állama a „mogul" nevet. Az európaiak a Nagymogul Birodalmat a „Nagymogulok Államá"-nak nevezték.

A Nagymogul Birodalomban a föld a feudális állam tulajdonában volt. Minden újonnan meghódított föld először állami birtok, azaz halisze („tiszta", „szabad" föld) lett. Ezeken a területeken az adót külön állami hivatalnokok szedték be és továbbították a kincstárba. Később azonban a halisze birtokok területe a megművelt földterületnek alig 1,7 százalékára zsugorodott. Az állami birtokok túlnyomó része katonai adománybirtok — dzsagir — formájában a feudális nagyurak, az úgynevezett dzsagirdarok kezére került, az adószedés jogával együtt. A földek egy része a régi uralkodók — akkor már vazallus zamindarok — birtokában maradt.

A Nagymogul Birodalom kormányzata minden birtokra megállapította a földadó nagyságát és fizetésének módozatát, tekintet nélkül a birtokos személyére (kivételt képeztek a zamindarok). A föld megművelését a parasztok állami kötelességévé nyilvánították. A helyi földesúrnak joga volt a földadót és a különféle kisebb szolgáltatásokat behajtani a parasztoktól, s ingyenmunkára kényszeríteni az öntözésnél és utak építésénél, valamint az állami és a földesúri építkezéseknél (hidak, mecsetek, síremlékek, paloták, sőt egész városok építésénél). A falusi földközösségek és tagjaik szabadon rendelkeztek földjükkel, eladhatták, örökül hagyhatták a földet (de csak a földet terhelő összes kötelezettségekkel együtt), a helyi földesúr vagy az állami hivatalnok külön engedélye nélkül.

Észak-Indiában a feudális földtulajdon uralkodó formája a dzsagir — a feltételhez kötött adománybirtok — volt. Az adománybirtokos — a dzsagirdar — köteles volt rangjának és megállapított jövedelmének megfelelő nagyságú zsoldoscsapatot — többnyire lovasságot — tartani. A dzsagir nem volt egy bizonyos helyhez kötve. A dzsagir adományozásakor csak a dzsagirból nyerhető jövedelmet, vagyis a parasztokra kivetett földadó összegét vették figyelembe. A pénzügyi tisztviselők kijelölték azokat a falukat, amelyeket az illető földesúr dzsagirként birtokolhatott. A földesúr, ha a ranglétrán feljebb emelkedett, általában e falvak helyébe az ország más területén kapott birtokot. A dzsagirdar nem hagyhatta örökül birtokát, sőt még élete végéig sem birtokolhatta mindig. A dzsagir rendszerint nagybirtok volt.

Az 1550—1560-as években, amikor a Nagymogul Birodalom még viszonylag kis területet foglalt magában, kevés volt a dzsagirdaroknak adományozható föld, ezért az adománybirtokok lényegesen kisebb területűek és kevésbé jövedelmezőek voltak, mint ahogy azt az adománylevél hivata-

Alligátorvadászat

A mogul iskola stílusában festett miniatúra. XVI. század

losan meghatározta. Amikor Akbar India jelentős részére kiterjesztette hatalmát, megnőtt a dzsagirdarok száma és birtokaik nagysága is.

A zamindarok (helyi fejedelmek és törzsfők) kötelesek voltak a központi hatalomnak meghatározott összegű évi adót fizetni, és az uralkodó kívánságára seregükkel együtt hadba vonulni. A zamindarok a padisah beleegyezésével örökül hagyhatták birtokukat. Saját birtokuk területén ők maguk állapították meg a földadó nagyságát.

A zamindarságok nem voltak a feudális földtulajdon tipikus formái: főként a határszéli vidékeken vagy a mogul lovasság számára nehezen járható hegyvidékeken — Rajputanában, Orissában, Bengáliában és Kabulban — terjedtek el. A dzsagirdaroktól eltérően a zamindaroknak gyakran saját földesúri gazdaságuk is volt, amelyben csekély méretekben paraszti robotmunkát is alkalmaztak.

A zamindarok többsége hindu vallású volt és India őslakosságához tartozott, ellentétben a dzsagirdarokkal, akik nagyobbrészt muzulmánok, a közép-ázsiai és az afgán hódítók leszármazottai voltak.

Indiában a sejkek (a muzulmán kis- és középbirtokos egyházi földesurak) és a muzulmán egyházi intézmények örökös, viszonylag kis területű földbirtokait szojurgalnak nevezték. A szojurgalokat a kormányzat adományozta. Semmiféle katonai szolgálatot nem kellett értük teljesíteni. A szojurgalbirtokok az ország földterületének körülbelül négy százalékát tették ki. A muzulmán vallási szervezetek azért voltak gazdaságilag gyengék, mert az ország lakosságának kevesebb mint egynegyede volt muzulmán. A hindu templomok földbirtokait már a delhi szultánok elvették. Csak a zamindarok birtokain maradtak meg kisebb-nagyobb hindu templomi földbirtokok.

India területének jelentős részén, főként délen, öntözéses földművelést folytattak. Az öntözőrendszer karbantartása az államhatalom feladata volt. Ezért a feudális belviszályok, mivel elvonták a figyelmet ettől a feladattól, óriási kárt okoztak az ország gazdaságának.

A FALUSI FÖLDKÖZÖSSÉG

Az indiai falu életének egyik legjellegzetesebb vonása az volt, hogy az ősidők óta szinte változatlan formában fennmaradt a falusi földközösség.

Marx szerint az indiai falusi földközösségek „a föld közösségi birtoklásán, a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek létesítése esetén adott tervül és vezérfonalul szolgál"[2]. Az indiai falusi földközösség ebben az időben, amikor kezdetleges, csaknem kizárólag fából készült mezőgazdasági szerszámokat használtak, sok társadalmilag hasznos funkciót töltött be. Biztosította a parasztok számára egyszerű gazdasági szükségleteik kielégítését, megkönnyítette a dzsungel ellen vívott küzdelmet, amelyhez a parasztgazdaságok külön-külön gyengék lettek volna. Ugyanakkor azonban a feudális állam a falusi földközösséget a maga érdekeinek rendelte alá: az adók behajtásának alkalmas egységéül, a parasztok röghözkötésének eszközéül használta fel.

A földművelés és a kézművesség összefonódása továbbra is egyik fő jellegzetessége maradt az indiai faluközösségeknek, és erősítette a mezőgazdaság naturális jellegét.

Egyes falusi földközösségekben továbbra is közösen művelték a földet, de a legtöbb helyen már felosztották a szántókat a faluközösség tagjai között. A legelők és a műveletlen területek azonban továbbra is közös birtokban és kezelésben voltak, és a faluközösség szabadon rendelkezett velük. A legelők és a műveletlen földek után nem kellett adót fizetni.

Indiában a falusi földközösségnek két fő típusa volt: ezek a megművelt föld felosztása módjában különböztek egymástól. India északi részében és Bengáliában a földet a családtagok száma,

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 335. old.

az ekék stb. szerint osztották fel. Rajputanában és Gujaratban másféle, jóval ősibb rendszer volt érvényben: a faluközösségi tag aszerint részesült a földből, hogy milyen közeli rokonságban állott a valóságos vagy képzelt őssel, a falu alapítójával. A faluközösség tagjai igen sok tagban kapták a földet, mert minden egyes résznek egyenlő területű rossz és jó, öntözött és öntözetlen, megművelhető és megművelhetetlen földet kellett magában foglalnia. A falusi földközösségek tagjai továbbra is négy csoportra oszlottak: a kiváltságos tisztségviselőkre, a faluközösség paraszti tagjaira, kézműves tagjaira és a jogtalanokra, úgynevezett jövevényekre. A faluközösségek tagjai között sok tekintetben — kasztbeli, vallási vagy egyéb — különbség volt; ez határozta meg adójuk összegét.

A faluközösség együttesen eltartott 8—12 kézművest, akik a parasztok szükségleteit elégítették ki. A paraszt általában csak az anyagot adta, a teljesített munkát a faluközösség fizette meg: a kézműves az aratás után terményrészt kapott. Egyes foglalkozások (például a kovácsmesterség) nagy tiszteletben álltak, más kézművesek viszont az „érinthetetlenek" kasztjába tartoztak (például a tímárok), s ezért a falu külön részén kellett lakniuk, csak külön kútról hozhattak vizet stb.

A teljes jogú tagokon kívül a faluközösségben „jövevények" is éltek. Számukra a legrosszabb földeket hasították ki, s a rendes adókon felül különféle naturális vagy pénzbeli szolgáltatásokat és munkákat kellett teljesíteniük a faluközösség, azaz valójában a tisztségviselők részére.

Bengál fejedelem
A mogul iskola stílusában festett miniatúra. XVII. század

Az indiai faluközösségben szigorúan ragaszkodtak a tisztségek és funkciók örökléses voltának hagyományaihoz. Minden jog és kötelesség — kezdve a kiváltságos felső rétegtől (a falu bírája és az írnok), egészen az egyszerű faluközösségi tagokig, a földművesekig és kézművesekig — apáról fiúra öröklődött. A funkcióknak ez a szigorú öröklési rendje volt az alapja annak, hogy a faluközösség stagnált, alig változott, és röghöz kötötte a parasztokat meg a falusi kézműveseket. A parasztnak és a kézművesnek csak a saját falujában volt valamelyes joga, csak ott, ahol ősei nemzedékeken át éltek és dolgoztak. Faluja határán túl hajléktalan és jogtalan „jövevénnyé" vált. A faluközösség megőrizte a mezőgazdasági munka kezdetleges formáit és eszközeit, a faluközösség kis világának zártságát, gátolta a város és a falu közti munkamegosztást, s ezzel a társadalmi haladást.

A XVI. században a helyhez kötött és szolgáltatásra kötelezett paraszttól körülbelül a termés egyharmadát a földadó vitte el. A termés fennmaradó részéből is csak annyit tarthatott meg, amennyi a faluközösségi tisztségviselőknek, kézműveseknek és szolgáknak járó rész beszolgáltatása után megmaradt. Jó terméső évben a paraszt nyilván megélt a következő aratásig, még az adó befizetése után is. De a rossz terméső években a parasztok nem tudták megfizetni az állami adót. Ilyenkor az adókat katonaság hajtotta be.

A KERESKEDELEM ÉS AZ UZSORA

A XVI—XVII. századi Indiában, bár változatlanul a naturális gazdálkodás volt az uralkodó, tovább haladt előre a kereskedelem, az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése.

India szerteágazó külkereskedelmet bonyolított le. Tengeri utakon eljutottak Kínába, a maláj szigetekre, Iránba, Afrikába, Arábiába és Európába. Kabulon keresztül karavánút vitt Iránba és Közép-Ázsiába, Kasmíron keresztül pedig Kínába.

A portugálok, miután megvetették lábukat az indiai tengerparton, magukhoz ragadták az Európával folytatott tengeri kereskedelmet. A szárazföldi kereskedelmet a karavánokat felszerelő indiai nagykereskedők és afgán nomád törzsek bonyolították le.

A tengeri és a karaván kereskedelem nehéz körülményei között csak könnyen szállítható és értékes árukat volt érdemes nagyobb távolságokra eljuttatni. Indiából elsősorban fűszereket, kelméket és indigót vittek ki, a behozatal fő tételei pedig jobbára a földesurak fényűzését szolgáló cikkek voltak. A nagy pénzösszegekkel rendelkező dzsagirdarok olykor maguk is bekapcsolódtak a kereskedelembe: pénzüket exportműveletekbe fektették.

A belső kereskedelem is fejlődött valamelyest. A Nagymogul Birodalom minden tartományából, különösen Bengáliából, az udvar és a hadsereg számára rengeteg élelmiszert szállítottak Agrába, az állam fővárosába. Gyakran rendeztek nagy vásárokat a hindu és a muzulmán zarándokhelyeken is.

A belső kereskedelem erősítette az egyes vidékek közti gazdasági kapcsolatokat, bizonyos gazdasági bázist teremtett a hatalmas birodalom részére, amelynek különféle nyelvű népei közé a kasztok és a vallási különbözőség emeltek falat. A kereskedelem mellett nagy szerepet játszott India életében az uzsoraüzlet is. Gazdag uzsorások pénzt adtak kölcsön a dzsagirdaroknak és egyes uralkodóknak, főként zsoldosok felfogadására. A Nagymogul Birodalomban a pénztőke befektetésének még egy formája kezdett kialakulni: a földadóbérlet.

A VÁROSOK ÉS AZ IPAR. AZ ÁRUTERMELÉS ÉS A PÉNZGAZDÁLKODÁS

Indiában a városok — a nagy, népes települések — száma igen nagy volt. A legtöbb lakost azok a városok számlálták, amelyeket a feudális uralkodók székhelyül választottak. Itt a lakosság többségét a feudális urat kiszolgáló személyek alkották: fegyveres emberei, kísérete, intézői, szolgái, kézművesei. Ha a feudális úr hadseregével együtt máshová tette át székhelyét, az ilyen város nyomban elveszítette jelentőségét. Hasonló, rövid ideig virágzó székváros volt például az Akbar által alapított Fathpur-Sikri, amely már Akbar idején — amikor Akbar Agrába tette át székhelyét — elnéptelenedett.

Némileg más volt a helyzet a zarándokhelyeken keletkezett városokban, ahol rendszerint élénk ipari és kereskedelmi tevékenység folyt: kegyszerek készítése, létfenntartási cikkek árusítása a zarándokok számára, akik nagy vallási ünnepek idején tömegesen özönlöttek ide. A város utcáin a hindu és a muzulmán kolduló rendek tagjai (fakírok és dervisek), kereskedők és zarándokok nyüzsögtek. Ilyen város volt például Benares.

A kikötővárosok lakóinak zöme kereskedő és tengerész volt. Úgyszólván minden tengerparti városban virágzott valamilyen sajátos iparág. A Nagymogul Birodalom híres kikötővárosai közé tartozott többek közt Surat.

Egyik-másik város valóságos kereskedelmi központ volt, nagy kiterjedésű kézműipari külvárosokkal. De rendszerint még az ipari és kereskedelmi központok is a világi vagy egyházi földesúr lakóhelye körül alakultak ki és tőle függtek. A földesuraknak ez a befolyása többek között abban is kifejezésre jutott, hogy a város iparos külvárosai és utcái általában annak a földesúrnak nevét viselték, aki számára a kézművesek dolgoztak.

BABUR BEVONULÁSA IBRAHIM SZULTÁN AGRAI PALOTÁJÁBA
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század

Ser-kán mauzóleuma Sasaramban.
1540

A kézművesek teljesen jogfosztottak voltak. Nem céhekbe, hanem kasztokba tartoztak. A céhhel ellentétben az iparos kaszt úgyszólván semmi védelmet sem nyújtott a feudális úr önkényével szemben. A kasztban ismeretlen volt a mester—segéd—inas hierarchiája; nem vettek fel inasokat. A kívülállók közül senki sem űzhette az illető ipart. Az ősi, hagyományos eljárásokat és munkaeszközöket nem lehetett megváltoztatni. A városi iparos kasztok vezetőjét a feudális hatóságok nevezték ki, ugyanúgy, mint a kaszton belül a kereskedelmi ügyek intézőjét is. A feudális úr ily módon beavatkozott a kézműipari termékek termelésébe és értékesítésébe.

India nagy részének egyesítése a Nagymogul Államban, az államigazgatás bizonyos fokú központosítása és a padisahnak a földadó behajtásának szabályozására hozott intézkedései lehetővé tették az ország gazdasági életének némi fejlődését. A mezőgazdaságban megnőtt az eladásra termelt, munkaigényesebb növények — az indigó és a cukornád — vetésterülete. Ugyanilyen irányban fejlődtek a paraszti háziiparok, elsősorban a pamutszövetek készítése (India régtől fogva híres volt batikolt pamutkelméiről). Az uzsorások pénzt adtak kölcsön a parasztoknak, akik így gyakran adósszolgaságra jutottak. Mindezek a jelenségek arra mutatnak, hogy az árutermelés és a pénzgazdálkodás behatolt az indiai falu életébe. Ez a folyamat azonban rendkívül lassan haladt előre.[3]

[3] A szovjet tudósok véleménye eltérő a XVI—XVII. századi India gazdasági fejlettségének szintjét illetően. Az egyik felfogás azonos a jelen fejezetben elmondottakkal. Más történészek szerint Indiában a tárgyalt időszakban mind a városokban, mind a falvakban fejlődött az árutermelés és a pénzgazdálkodás, s ez a folyamat aláásta az indiai faluközösség sokévszázados zártságát és elszigeteltségét, fokozta a faluközösség tagjainak vagyoni egyenlőtlenségét, elősegítette, hogy a faluközösség felső rétege a közföldek tényleges tulajdonosává, a faluközösség parasztjai valójában mezőgazdasági munkásokká, a faluközösségben élő kézművesek pedig most már nemcsak a faluközösség számára, hanem piacra is dolgozó kisárutermelőkké váljanak.

zetükbe behatoló feudális viszonyok és az afgán feudális urakat támogató mogul kormányzat ellen harcoltak; a bhaktik és a mahdisták mozgalma osztályösszetétele és osztálytartalma tekintetében egynemű volt, de a bhaktik mozgalma főleg hindukra, a mahdisták mozgalma kizárólag muzulmán rétegekre támaszkodott.

A „bhakti" („hűség istenhez") nevet viselő évszázados szektás vallási tanításoknak igen sok híve volt. A „bhakti" a városi lakosság antifeudális tiltakozását fejezte ki. A sokféle irányzatnak volt négy közös fő elve: az összes indiaiak (vagyis a hinduk és a muzulmánok) vallási egyesítése, Isten előtti egyenlősége, a kaszt-egyenlőtlenség elleni küzdelem, és az az elv, hogy az embert nem rendi, kasztbeli hovatartozása, hanem egyéni érdemei szerint kell megítélni: egy alacsonyabb kasztbeli igaz ember — a hinduizmus hivatalos elveivel ellentétben — lehet jobb és több, mint egy nem igaz brahman (a legfelső kaszt tagja).

E mozgalom ideológusainak többségét hindu kereskedők vagy kézművesek alkották. Kabir például takács, Nanak, a sikhek[4] vezetője pedig egy kereskedő fia volt. Utódai közül az egyik írástudatlan falusi fonómester, a másik házaló utcai árus volt. Dadu, a bhakti mozgalom rajputanai vezetője eredetileg pamutfonással kereste kenyerét. Akbar uralkodása idején a bhakti tanok hívei a hindu városi rétegekből — a kis- és nagykereskedők, a kézműiparosok (takácsok, kosárfonók, vízhordók, sokszor a legalacsonyabb, megvetett kézműves kasztok tagjai) — közül kerültek ki. A XVII. században a parasztság is bekapcsolódott a bhakti mozgalomba, amely ekkor lett igazán tömegmozgalommá. A Punjabban a bhakti — a sikhizmus formájában — a néptömegek fegyveres harcává nőtt az elnyomó feudális urak és a Nagymogul Állam ellen.

Harcos, elefánton
XVI. századi indiai miniatúra

A bhaktik mozgalma haladó jellegű volt, mivel a rendi és kasztkorlátok megsemmisítése mellett szállt síkra. Elsősorban a kasztrendszer volt az oka az indiai — mind a hindu, mind a muzulmán — lakosság kicsiny, zárt csoportokra való széttagoltságának. A bhakti tanok lényegében a társadalom békés átalakítását hirdették. Ez a mozgalom csak a sikheknél és részben a marathiknál alakult át a Nagymogul Állam és a feudális uralkodó osztály elleni fegyveres küzdelemmé a XVII. században, amikor a bhakti mozgalomba a paraszti tömegek is bekapcsolódtak.

A bhakti tanokat vándorprédikátorok hirdették, akik mondanivalójukat közérthető himnikus dalokba öntötték.

A XVI. század elején a delhi szultanátus központjában, Bayana városában indult meg a mahdisták mozgalma. Ellentétben a bhakti mozgalommal, amelyben a hindukon kívül kis számban muzulmánok is részt vettek, a mahdisták kizárólag muzulmánokat toboroztak soraikba. Vezetőjük Alai sejk volt, akinek Bayana kereskedőköreiben volt sok híve, továbbá Abdullah Nayazi; az utóbbi

[4] A sikhek a néptömegek antifeudális ideológiáját kifejező vallási tanok követői a Punjabban.

Abd-ul Hakka Dehlevi
„Az indiai sejkek élete" című
1590-ben készült kéziratos könyvének egy oldala
XVII. század eleji másolat

a környékbeli „favágók és vízhordók" között, meg az Agra város környékén letelepedett afgán nayazi törzs körében rendelkezett nagy befolyással. A felfegyverzett mahdisták Bayana városában és környékén, a krónikás szavai szerint, megszüntették a törvénytelenséget, ha lehetett, szép szóval, „ha pedig nem engedelmeskedtek nekik, erőszakkal". A mahdistáknak közös pénztáruk volt, amelybe jövedelmük tizedrészét befizették. A mahdista tanoknak Rajputanában is sok híve akadt. E tanok alapja az „igazságos uralkodóba" — a mahdiba, vagyis a messiásba — vetett hit volt; a mahdisták azt tanították, hogy a messiás eljövetelével megvalósul az igazságos rend.

A feudális hatóságok vérbe fojtották a mozgalmat. Alai sejket kivégezték, Abdullah Nayazit félholtra botozták. De a XVI. század folyamán és a XVII. század elején a Punjabban és másutt újra és újra fellángoló helyi, elszigetelt népi mozgalmak sokszor a mahdizmust tűzték zászlajukra.

Igen veszélyessé vált a Nagymogul Birodalomra a rousaniták megmozdulása. A Tirahban hatalomra jutott rousaniták kedvező stratégiai pozíciókat foglaltak el; ez azzal a veszéllyel járt a Nagymogul Birodalomra nézve, hogy még inkább gyengül Kabulnak a hindosztáni padisahtól való politikai függése, és elvágják az Indiából Közép-Ázsiába és Iránba vezető karavánutakat. Akbar padisah, majd utóda, Jahangir nagy büntető expedíciókat küldött a rousaniták ellen. A harc váltakozó sikerrel folyt, de végül is Jahangirnak sikerült levernie az afgán rousanitákat.

AKBAR POLITIKÁJÁNAK ALAPJAI

Akbar trónraléptekor a birodalomhoz Delhi és Agra vidéke és a Punjab egy része tartozott, de még ezeket a területeket is állandó harcokban kellett megvédelmeznie. Akbar vazallus birtoka volt Kabul, a jelenlegi Afganisztán nagyobb része. A kabuli területek függősége azonban lényegében csak névleges volt. A belügyekben a kabuli helytartó többnyire teljesen önállóan döntött.

Akbar katonai támaszát a Baburral és Humayunnal érkezett muzulmán hódítók — az indiai lakosság túlnyomó többségétől vallás és nyelv tekintetében idegen elemek — aránylag kis létszámú hadserege alkotta. Mindamellett Akbarnak sikerült lényegesen kiszélesítenie hatalmának alapjait. Megnyerte magának India egész feudális uralkodó osztályát, a muzulmánokat és a hindukat egyaránt, továbbá a hinduk, sikhek és dzsainák kereskedő- és uzsorásrétegét. A Nagymogul Birodalom a feudális uralkodó osztály kizsákmányoló érdekeit védte, fegyveres erőt biztosított számára a parasztok elnyomásához. A paraszti forrongások elfojtására nemcsak a földesurak büntetőosztagai szálltak ki, hanem a Nagymogulok lovas és gyalogos kormánycsapatai is.

Akbar hadserege és kiváló katonai erényeiről híres rajputanai lovassága segítségével államának határait északon Tibetig, délen a Godavari-folyóig, nyugaton Gujaratig, keleten a Bengáli-öbölig

terjesztette ki. Csak a félsziget déli területei nem tartoztak a Nagymogul Állam kötelékébe: itt Ahmadnagar, Bijapur, Bidar, Golkonda szultánjai és tucatnyi kisebb hindu fejedelem uralkodott. A Nagymogul Állam 1573-ban meghódította a gazdag Gujarat tartományt, kikötővárosaival együtt.

E hatalmas területek egyesítésével a Nagymogul Birodalom uralkodó osztálya óriási földbirtokokhoz jutott. A földesurak jövedelme felszökött. A kereskedelmi utak viszonylagos biztonsága és az alacsony belső vámok serkentőleg hatottak a kereskedelem, az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődésére.

AKBAR REFORMJAI

1574-ben, Gujarat meghódítása után Akbar rövid időre lemondott a további nagyszabású hódító hadjáratokról és arra törekedett, hogy a már meghódított területeken megszilárdítsa hatalmát. Számos belső reformmal előmozdította az államhatalom központosítását, a feudális rendszer megszilárdítását és a kereskedelem fejlesztését.

Az államapparátus alapos reformját Akbarnak nem sikerült végrehajtania. Megkísérelte a dzsagirok rendszerének felszámolását; tervbe vette a hadvezérek pénzbeni fizetését, és azt, hogy a kincstárnak járó földadó beszedését kormányhivatalnokokra bízza, akiknek előzőleg nagy összegű zálogot kell letenniük. Akbar tervei azonban a földesurak elszánt ellenállásába ütköztek; az utóbbiak ugyanis nem voltak hajlandók lemondani birtokaikról és jövedelmükről. Másfelől, az új adóbérlő-hivatalnokok olyannyira sanyargatták a parasztokat, sutba vágva a törvényt és szokásjogot, hogy rövid idő alatt egész vidékeket teljesen tönkretettek. E vidékek parasztjai elmenekültek, földjük parlagon maradt. Három év múlva Akbar kénytelen volt visszaállítani a dzsagirok rendszerét.

A FÖLDADÓ-REFORM

Akbar uralkodása idején a parasztság kizsákmányolásának szabályozása végett új földadórendszert vezettek be: gondosan felmérték a földeket, és az adót az egész termés egyharmadában állapították meg. Akbar az állam középső területein a naturális adókat az 1574—1575-ös években pénzadóvá alakította át; alapul azokat az átlagos terményárakat vette, amelyek az ország különböző részein az új rendszert megelőző 10 évben kialakultak. Ez a reform csak az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődésének eredménye és egyben további fejlődésének eszköze volt.

A paraszt, hogy az adót befizethesse, kénytelen volt a betakarítás után piacra vinni termékeit. Ez az árak csökkenéséhez vezetett. Az alacsony terményárak arra kényszerítették Akbart, hogy négy ízben—1585-ben, 1586-ban, 1588-ban és 1590-ben—átlagosan 10—25 százalékkal leszállítsa a földadót, mind a kincstári földeken, mind pedig a feudális urak földjein, mert a parasztok a termékeikért kapott összegből nem tudták volna kifizetni az adót. A pénzbeni földadó bevezetése azzal a fontos következménnyel is járt, hogy a parasztok uzsorásokhoz kényszerültek fordulni: az utóbbiak így nagy hatalomhoz jutottak a falvakban.

A parasztok sokat szenvedtek az aszályoktól, amelyek időszakonként éhínséget idéztek elő. Az 1583—1584. évi éhínség a Nagymogul Birodalomnak egyszerre több tartományát sújtotta, 1595—1597-ben pedig egész India területén egymást követő három évben pusztított az aszály és az éhínség.

A VALLÁSI REFORM

Akbar birodalmának megszilárdítására, a feudális uralkodó osztály egységének megteremtésére törekedett; igyekezett ezért megnyerni a hindu feudális urakat, kereskedő és uzsorás köröket. Ennek érdekében fokozatosan áttért a vallási türelem politikájára. 1582-ben bevezette az új, úgynevezett isteni hitet. Elképzelése szerint ennek a hitnek kellett volna egyesítenie összes alattvalóit

és kibékítenie vallási ellentéteiket; az új hit eklektikusan magában foglalta a hinduizmus, az izlám és a dzsainizmus elemeit. A bhaktik és a mahdisták eszméiből is kiválasztotta Akbar azt, ami politikájának megfelelt: az „igazi uralkodó" hatalmának dicsőítését (ő magát tartotta az igaz uralkodónak), az alattvalók közti vallási ellentétek megszüntetésére való törekvést.

A muzulmán feudális urak és a papság jelentékeny része — amely továbbra is ragaszkodott az izlám uralkodó szerepéhez — heves ellenállást tanúsított az új „isteni hittel" szemben; Akbar ezért kénytelen volt különböző intézkedéseket tenni a muzulmánok ellen, s ezzel nemcsak a sejkek haragját idézte magára, hanem a velük kapcsolatban álló dzsagirdarokét is, pedig éppen az ő hatalmukat akarta vallási politikájával megszilárdítani. 1580—1582-ben a legnagyobb muzulmán feudális urak fellázadtak, a lázadást Akbar elsősorban a hindu feudális urak segítségével fojtotta el.

INDIA A XVI. SZÁZADTÓL A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Akbar rendszabályai erőtlennek bizonyultak. Akbar utódai alatt, a hódító hadjáratok sikertelensége nyomán, az erős központi hatalom az indiai feudális urak szemében mindinkább elvesztette jelentőségét, és kiújultak a szeparatista lázadások.

INDIA A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Akbar halála után fia, Jahangir (1605—1627), majd unokája, Sah-Jahan (1628—1657) került a trónra. Uralkodásuk alatt a széthúzó erők mindinkább előtérbe léptek. A Nagymogul Birodalom területe a Dekkan meghódításával némileg gyarapodott. A hadsereg azonban sokat veszített mozgékonyságából, a haditechnika nem fejlődött, a hadvezérek a saját elgondolásaik szerint cselekedtek, s nem törődtek uralkodójuk haditerveivel. A hadsereg egyre gyengébb lett.

A mogul feudális uralkodó osztály, mivel birtokainak gyarapítására ekkor már nem volt lehetőség, még inkább fokozta a parasztok kizsákmányolását. Ennek következtében az adóterhek sokhelyütt olyan nyomasztóak lettek, hogy még a paraszti gazdaság egyszerű újratermelését is lehetetlenné tették. A parasztok kizsákmányolásának fokozását elősegítette az is, hogy Jahangir idején bevezették a földadó bérbeadását, ez Sah-Jahan uralkodása alatt egész rendszerré bővült. A szüntelen hadműveletek Dekkanban visszavetették a mezőgazdaságot. Dekkanban és az északi vidékeken folytatott háborúk, valamint a gyakori feudális lázongások leverésének költségei kimerítették a kincstárt és az adóterhek további növekedéséhez vezettek.

Jahangir, mivel pénzre volt szüksége, arra kényszerítette a dzsagirdarokat, hogy jövedelmük egy részét fizessék be a kincstárba. Ezen összegek behajtása érdekében új adományozás esetén nagy összegű zálogot fizettetett le a dzsagirdarral. A földadó beszedését tehát gyakorlatilag bérbe adták. Az adóbérlő szerepét ekkor a dzsagirdarok töltötték be. A dzsagir jellege egyre inkább megváltozott. A dzsagirdarok fokozatosan feudális adóbérlő-földbirtokosokká lettek.

Megváltozott némileg a zamindarság is. Mivel sok zamindar a Nagymogulok szolgálatába lépett és zamindarságuk mellé még dzsagirt is kaptak, a zamindarok és a dzsagirdarok között fokozatosan elmosódott a különbség. Most már a zamindarok birtokát is feltételhez kötött birtokként kezelték.

Jahangir uralkodása idején a feudális urak egyre veszélyesebbé váló lázadásai gyengítették a központi hatalmat. Már közvetlenül Jahangir trónra léptekor felkelés tört ki ellene, fia, Husru vezetésével. Jahangir a felkelést kíméletlenül elfojtotta. Több mint nyolc esztendeig tartott Usman kán felkelése Bengáliában. 1622-ben felkelést szervezett Jahangir másik fia, aki később Sah-Jahan néven elfoglalta a Nagymogul Birodalom trónját. Végül 1626-ban Mahabat kán, Jahangir fellázadt hadvezére magát az uralkodót is foglyul ejtette; Jahangirnak csak nagy üggyelbajjal sikerült megszöknie a fogságból.

A Nagymogul Birodalom Sah-Jahan uralkodása alatt érte el legnagyobb területi kiterjedését.

Várkastély Gwaliorban
1500 körül

A Taj-Mahal-mauzóleum
XVII. század első fele

Sah-Jahannak a Dekkanban folytatott sokéves hadjárataival sikerült kiterjesztenie a birodalom határait. 1633-ban elfoglalta Ahmadnagart; 1636-ban Golkonda és Bijapur a Nagymogul Birodalom vazallusa lett; 1656—1657-ben arra kényszerültek, hogy területük egy részét átengedjék a Nagymogul Birodalomnak. Az új területek egy részén (például Maharashtrában, a marathik országában) a muzulmán dzsagirdarok nagybirtokai mellett továbbra is fennmaradtak a hindu feudális urak kis- és középbirtokai. A Nagymogulok ebben az újonnan meghódított, ellenséges országban a helyi feudális urakra támaszkodtak.

Sah-Jahan egész Dél-Indiát le akarta igázni, s ezért élete végéig háborúskodott Dekkanban. A dzsagirdarok, akiket hosszú évekre a határvidékekre küldtek háborúzni, ott is a megszokott fényűző életmódot akarták folytatni. Hatalmas kíséretet, háremeket, rengeteg szolgát vittek magukkal a hadba. A Nagymogulok hadserege egyre nehézkesebb lett, mind többet veszített harcképességéből. 1645-ben a mogul seregek elfoglalták Balhot és Badahsant, de nem tudták ott megvetni lábukat: két év múlva vissza kellett vonulniuk. 1638-ban a Nagymogulok seregeinek sikerült elfoglalniuk az irániaktól Kandahart, de 1649-ben a város ismét Irán birtokába került; hiába ostromolta meg Kandahart Sah-Jahan az 1649—1653-as évek folyamán háromszor is, a katonai siker elmaradt. Az ostromok során az is kiderült, hogy a Nagymogul Birodalomban készült ostromgépek és ágyúk sem mennyiségileg, sem minőségileg nem voltak megfelelőek.

Sah-Jahan uralkodása idején még súlyosabbak lettek a parasztok adóterhei. Sah-Jahan udvarának fényűzése és pompája elkápráztatta az utazókat. Az udvar fényűzése és a néptömegek nyomora közti szembeszökő ellentétet még az udvari krónikaírók sem hallgathatták el. 1630—1632-ben a Dekkan és Gujarat termékeny vidékeit sújtotta éhínség. Sah-Jahan uralkodása alatt, a sikeres hódítások ellenére, tovább haladt előre a birodalom belső gyengülésének folyamata, amely a XVII. század második felében a Nagymogul Állam hanyatlásához vezetett.

A XVI. században a Nagymogul Birodalomba behatoltak az európai kereskedelmi társaságok, amelyek azután a XVII. század második felében szilárdan megvetették lábukat Indiában, és a politikában is jelentős befolyást szereztek, lerakván ezzel India gyarmati leigázásának alapjait.

Az orosz kereskedők nem juthattak el Indiába közvetlen tengeri úton, hanem sok idegen, gyakran ellenséges uralkodó területén kellett keresztülutazniuk. Az Oroszországgal folytatott kereskedelmet főként indiai kereskedők bonyolították le, akik a XVII. század elején kereskedőtelepet alapítottak Asztrahanyban. Az orosz kormányzat minden eszközzel támogatta ezt a kereskedelmet, s az indiai (főleg punjabi származású) kereskedőknek különböző kedvezményeket adott. A Nagymogul Birodalomba útnak indított két orosz követség (1646-ban és 1651-ben) nem jutott el rendeltetési helyére, mert Iránban nem engedélyezték átutazásukat. De — annak ellenére, hogy a XVII. század első felében nem sikerült a közvetlen diplomáciai kapcsolatok megteremtése Oroszország és India között — a kereskedelmi kapcsolatok viszonylag élénkek voltak.

AZ INDIAI KULTÚRA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az indiai népek irodalma és művészete a XVI. században és a XVII. század első felében magas fokon állott. Messzi földről sereglettek Indiába, a padisah udvarába festőművészek, költők, építőművészek, akik azután megtelepedtek az országban. India művészetében — elsősorban az építészetben — a helyi hagyományok egybeforrtak a Közép-Ázsiából és Iránból átkerült legjobb elemekkel. Az indiai építészek olyan mesterműveket alkottak, mint Fathpur-Sikri, Akbar ideiglenes fővárosa — ez a „kőbe álmodott mese", és Sah-Jahan feleségének világhírű síremléke, az agrai Taj-Mahal mauzóleum.

A nyitott teraszok, a karcsú oszlopokon álló pavilonok, az áttört, csipkeszerű kőfaragás — az ősi indiai művészet hagyományai — harmonikusan párosultak a Közép- és Elő-Ázsiából Indiába került boltívekkel és kecses minaretekkel.

Remek alkotásokat mutatott fel a miniatúrafestés művészete. Az indiai miniatúrák megőrizték a perzsa miniatúrák finom rajzát, de színeik reálisabbak voltak, háttér gyanánt a perzsa miniatúrák képzeletbeli, rózsaszínű és arany síkjai helyett indiai tájakat és épületeket festettek, és ábrázolták az indiai köznapi életet is. Akbar udvarában Dasvanath, Basavan és a Humayunnal Sirázból érkezett Abd-usz Szamad voltak a legismertebb miniatúrafestők.

Híres költő volt Akbar udvarában az indiai Faizi és a sirázi Urfi. Mindketten perzsa (parszi) nyelven írtak.

Tovább fejlődött az egyes nemzetiségek nyelve és irodalma is. A legnagyobb költői alkotás Tulsi Das (1532—1624) nevéhez fűződik, amely név minden hindi nyelven beszélő ember számára jól ismert. Nagyszabású elbeszélő költeménye, a „Ramajana", amelyben indiai epikus témát dolgozott fel, olyan népszerű volt, hogy falusi ünnepélyeken felolvastuk A költemény a bhaktik eszméit hirdette. Sur Das, a vak költő, aki egy másik hindi nyelvjáráson írt, ugyancsak a XVI. század második felében, „Surasagasra" című költeményében az epikus hős, Krisna isten dicsőítésével kapcsolta egybe a bhakti eszmék hirdetését. Sur Das szerelmi lírája mind a mai napig hat érzelmi gazdagságával. A legnépszerűbb költő Akbar udvari énekese, Tansen volt. Dallamos, kifejező dalait, amelyek az indiai természet szépségét dicsérik, még manapság is éneklik. A XVII. század első felében egy jaipuri költő, Bihar Lal, hindi nyelven dalgyűjteményt írt, „Satsaiya" („700 vers") címmel. Ugyanebben az időben írta marathi nyelvű himnuszait Ekanath, aki műveiben a bhakti eszméket hirdette. Ezek a költők, akik a bhakti mozgalom eszméit népszerűsítő lírai verseket írtak, költői munkásságukban nem az udvari parszi nyelvet használták, hanem a népnyelveket. Többségük egyúttal dallamot is komponált verseihez. Tansen például inkább muzsikusként, mint költőként

volt ismert. Ezek a dalköltők mind a szöveg, mind a zene tekintetében bőven merítettek a népművészetből és ugyanakkor gazdagították is a népművészetet. Néhány alkotásuk még ma is eleven hatást gyakorol az emberekre. Szorosan összefüggtek a dallal a tánc formái is; a tánc gyorsabb és élénkebb volt, mint a régi, klasszikus tánc.

A Nagymogul Birodalom határain túl, a Golkonda uralkodóinak udvarában virágzó költészet nyelve a hindi dekkani nyelvjárása volt. A korabeli Golkonda legnagyobb költője, Gavasi, az 1630—1640-es években két nagy mesekölteményt és sok kisebb verset írt.

Az udvari krónikaírók a korabeli eseményeket rendszerint a mindenkori uralkodó dicsőítésének szellemében tárgyalták. Mindamellett a krónikák értékes történelmi források. A legérdekesebbek: Badauni krónikája (ezt Akbar egyik ellenfele írta, és olykor elmondja azt is, amit a hivatásos krónikaírók elhallgatnak), azután Abu-l Fazla „Akbar-name" című krónikája, amely sok eredeti rendeletet és okmányt is közöl, és a középkorban rendkívül ritka gazdasági adatgyűjteményt tartalmaz az adókról, az árakról, a munkások (főleg az építőmunkások) fizetéséről stb., végül Ferishta krónikája, amely részletesen taglalja a középkori India különböző államainak történetét.

Ugyanebben az időben állították össze a parszi nyelv értékes szótárát, „Farhang-i Jahangiri" címen a „Mahabharata" és a „Ramajana" című szanszkrit eposzokat lefordították parszi nyelvre. Ebből az időből maradt ránk egy igen értékes történelmi forrás, a „Dabistan-i mazahib" című könyv, amely indiai vallási szekták tanait ismerteti, alapítójuk életrajzával együtt.

XXVI. FEJEZET

KÍNA A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A kínai birodalom a XVI. században, a Ming-dinasztia uralkodása idején Kína jelenlegi belső tartományait és Mandzsúria (a jelenlegi Északkelet-Mandzsúria: Tungpej) egy részét foglalta magában. Kína vazallusa volt Korea, Vietnam és Tibet. Az ország területét 15 nagy közigazgatási egységre osztották, amelyeket a központi hatalom által kinevezett hivatalnokok igazgattak.

A XVI—XVII. századi Kínában fejlődött a kézműipar, a földművelés technikája, az árutermelés és a pénzgazdálkodás. A feudális Ming-birodalomban megjelentek az új, tőkés termelési viszonyok elemei (létrejött a manufaktúra). Ugyanakkor azonban számos tényező gátolta Kína társadalmi fejlődését. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a súlyos feudális kizsákmányolás, amely nyomorba döntötte a parasztokat, továbbá a zárt faluközösségek léte, amelyekben a földművelés összefonódott a háziiparral. Ezenfelül a XVII. századi mandzsu betörés és a mandzsu uralom, ami hosszan tartó háborúkkal és a termelőerők pusztulásával járt, s az országnak a külvilágtól való „barbár és hermetikus elszigeteléséhez" vezetett *(Marx)*, ez szükségképpen hátráltatta Kína fejlődését.

1. AZ AGRÁRVISZONYOK

A FÖLDTULAJDON FORMÁI

A földtulajdon és a kizsákmányolás korábban kialakult feudális formái mellett az agrárviszonyoknak új vonásai figyelhetők meg; a feudális nagybirtokosok kezében óriási földterületek összpontosultak, a parasztokat tömegesen megfosztották a földtől és részesbérlőkké süllyesztették, az árutermelés és a pénzgazdálkodás mind nagyobb tért hódított a mezőgazdaságban, megjelent a pénzjáradék. Ennek az időszaknak sajátos vonása az is, hogy a nagybirtokosok gazdaságaiban széles körben alkalmazták a bérmunkát.

A paraszti függés formái különbözőek voltak. Formailag nem létezett jobbágyi állapot: a paraszt jogilag szabad volt, de a valóságban személyi szabadságát számos megkötöttség korlátozta. Ilyen volt a kölcsönös kezesség rendszere, amely magában foglalta a lakosság legpontosabb nyilvántartását és ellenőrzését (minden tíz parasztgazdaság egy egységet alkotott, amelynek élén a „tizedes" állt); a parasztot kötelezték, hogy az állam és a földesúr részére nehéz munkát teljesítsen stb. Még inkább függő helyzetben voltak a részes bérlők, akik a földesúrtól feudális bérleti feltételek mellett kapták művelésre a földet. Végül, lényegesen alig különbözött a jobbágyi állapot-

tól azoknak a közvetlen termelőknek a helyzete, akik földjüket a nagybirtokosok úgynevezett védnöksége alá helyezték.

A kínai forrásokban használatos osztályozás szerint a Ming-birodalomban a földek kincstári (állami) és „népi", azaz magánbirtokra oszlottak. A kincstári földek közé tartoztak: az előző korszakból, a Szung- és Jüan-időkből (X—XIV. század) fennmaradt állami birtokok; a bűncselekményben elmarasztalt személyektől elkobzott földek; a legelők; a megműveletlen közföldek; a városkörnyéki földek; a császári ház földjei (az úgynevezett császári birtokok); a különböző fokozatú hercegeknek, az érdemeket szerzett hivatalnokoknak, a taoista és buddhista templomoknak adományozott birtokok; a katonai települések földjei stb. A többi terület „népi" birtoknak számított. Az utóbbin lényegében a földesurak és a parasztok magántulajdonként bírt földjeit értették.

AZ ÁLLAMI FÖLDTULAJDON FORMÁI

A XVI—XVII. században az ország legnagyobb földbirtokosai a Ming-dinasztia császárai voltak. Már a XVI. században létrehozták a Ming-kor első császári birtokait, amelyeknek száma szakadatlanul növekedett. A XVI. század elején egyedül a főváros körzetében (a jelenlegi Hupej tartomány) 36 császári birtok volt, s területük együttesen elérte a 37 000 csinget. A XVI. század folyamán és a XVII. század elején tovább terjeszkedtek a császári födbirtokok, magánbirtokok — főként paraszti birtokok — elfoglalása révén.

Ezeket a földeket a röghöz kötött, földbérrel tartozó parasztokkal műveltették meg. A földbér névlegesen a termés $^1/_{10}$-e volt, de valójában a parasztnak sokkal többet kellett beszolgáltatnia. Lássuk csak, mit ír egy forrás a császári birtokigazgatók jogtalanságairól és önkényéről a XVI. század elején: „A hivatalnokok, éhes sakálok és farkasok módjára, nagy kárt okoznak a népnek. A dolog odáig fajul, hogy a tönkretett családok eladják vagyontárgyaikat, fiaikat és leányaikat, a nép mindenütt zúgolódik, menekülők lepik el az utakat..." A nagybirtokosok közé tartoztak a feudális arisztokrácia különböző csoportjai. A részükre adományozott föld örökletes birtoknak számított.

A voltaképpeni arisztokrácia óriási birtokokkal rendelkezett, s ezek nem csupán az adományozások révén gyarapodtak, hanem a legelők, a műveletlenül hagyott földek, puszták, a paraszti birtokok és a kisebb földesúri birtokok elfoglalása révén is. 1561-ben Caj csingkungi herceg Hukuang tartományban (ma — Hupej és Hunan tartomány) több tízezer csing földet foglalt el, és az ott élőket földadóra kötelezte. 1589-ben Ji-liu herceg megkapta a Csin-herceg korábbi, összesen 40 000 csing területű birtokait. Más hercegeknek is egyenként több ezer csing földje volt.

Ugyancsak óriási birtokai voltak a hivatali nemesség felső rétegeinek — a kínai források terminológiája szerint: az „érdemes méltóságoknak" — és a császárné rokonainak, akik a szolgálatért főnemesi címeket kaptak, de mivel nem voltak a császári család tagjai, ezek alatt foglaltak helyet a ranglétrán.

A XVI—XVII. században a feudális urak e csoportjának birtokai jelentősen megnőttek, elsősorban paraszti földek és üresen álló kincstári földek elfoglalása útján.

Különösen buzgók voltak a földszerzésben a nagyhatalmú, befolyásos eunuchok, az udvari bürokrácia képviselői. A XVI. század elején Ku Ta-jung, egy magas rangú eunuch, több mint 10 000 csing „népi földet" foglalt el.

A hivatali arisztokrácia oly módon is gyarapította birtokát, hogy egyszerűen a sajátjaihoz csatolta a nála védelmet kereső személyek földjét. A kínai forrásokban igen sok adat példázza, hogy a kisebb földbirtokosok — szabadulni akarván a súlyos adóterhektől és a hatóságok önkényétől — a hatalmas feudális urak védelme alá helyezték magukat, s átadták nekik földjeiket, vagy fiktív módon átírták azokat a feudális urak nevére. „Védnökséget" (amely megfelelt az európai földfelajánlásnak, kommendációnak) egyesek már a XV. században is igénybe vettek, s földjüket a feudális

nagyurak már ekkor is elsajátították, de a „védnökség" mint intézmény csak a XVI. században terjedt el szélesebb körben. Az uralkodóház megkísérelte, hogy beavatkozzon ebbe a spontán folyamatba, hogy meggátolja továbbterjedését; a „védnökség" igénybe vétele ugyanis az adóbevételek csökkenésével járt, minthogy a feudális arisztokrácia mentes volt az adók alól. A „védnökség" alá helyezkedő személyeket „árulóknak", „gazembereknek" nevezték, császári rendeleteket adtak ki ellenük. Így például Hsziao-cung uralkodása idején (1488—1505) elrendelték, hogy azokat, akik földjüket a hercegek „védnöksége" alá helyezték, a határra küldik katonáskodni, azaz lényegében száműzik.

Ezek a rendszabályok azonban nem vethettek véget a földfelajánlás intézményének, mert az arisztokrácia számottevő része, amelynek érdeke volt ennek az intézménynek fenntartása, a központi hatalom gyengülését felhasználva minden lehetséges módon szabotálta a császári hatalom intézkedéseit. Ennek következtében a XVI. század végén és a XVII. század elején még inkább elterjedt a földfelajánlás gyakorlata.

A földtulajdon külön kategóriáját alkották azok az állami földek, amelyeket az arisztokrata címekkel nem rendelkező hivatalnokok kaptak, az államapparátusban teljesített szolgálatuk fejében. Ezeket a földeket, amelyeket „hivatali földnek" neveztek, a szolgálat időtartamára adták a hivatalnokoknak, a szolgálatból való elbocsátás vagy önkéntes távozás esetén pedig visszakerültek a kincstárhoz.

Magas rangú hivatalnok portréja
Ismeretlen mester alkotása. XVI. század

A földeknek ugyanebbe a csoportjába tartoztak az úgynevezett „határszéli hivatalnokok önzetlenségét jutalmazó földek", amelyeket egyes helységek tisztviselői a havi természetbeni javadalmazás kiegészítéseképpen kaptak. E jutalomföldek azt a célt szolgálták, hogy csökkentsék a távoli határvidékeken élő, rosszul fizetett hivatalnokok megvesztegethetőségét. (Innen ered a fenti csoportba tartozó földek elnevezése is.)

Az állami földbirtoklás sajátos formáját alkották a katonai földművelő telepek, amelyeket az 1370-es évek elején létesítettek a határszéli és a belső vidékeken (Honan, Santung, Senhszi, Sanhszi stb. tartományokban). Minden katonai telepes 50 mu földet kapott. A hatóságok igásállatot és mezőgazdasági felszerelést is rendelkezésükre bocsátottak. A határvidékeken a katonai telepesek idejük 30 százalékát töltötték katonai kiképzéssel, és 70 százalékát fordították a föld megművelésére; a belső területen ez az arány 20 és 80 százalék volt.

A telepesektől az első három évben nem szedtek földadót. Az ezt követő időben a kincstári igásállatot és vetőmagot használó telepesek a termés 50 százalékát, a saját termelési eszközöket és vetőmagot használó telepesek a termés 30 százalékát fizették földadóba.

A XV. század elején a katonai telepek földjei — 900 000 csing — az ország megművelt területének még $^1/_9$-ét foglalták el; a XVI—XVII. század fordulóján területük már csak 644 000 csing volt, vagyis 25 százalékkal csökkent. Ennek az volt az oka, hogy a feudális urak különböző csoportjai katonai telepesektől foglaltak el földeket.

A MAGÁNFÖLDBIRTOK

A magánbirtokok vagy „népi" földek kategóriája a feudális urak birtokait és a földjüket maguk művelő kistulajdonosok birtokait egyaránt felölelte. Ezeket a földeket kivétel nélkül állami adó terhelte.

A feudális földmagántulajdonnal rendelkező birtokosok közé a nemesség egy részén kívül gazdag kereskedők, bánya- és műhelytulajdonosok, sensik (tudományos címek és állami tisztségek jog szerinti birtokosai), valamint kisebb hivatalnokok, falusi bírák stb. tartoztak. Sokuknak jelentős nagyságú birtoka volt. A XVI—XVII. század fordulóján egyes tartományokban (Hopej[1], Senhszi, Honan tartományokban, a Jangce-folyó medencéjében) számos nagybirtokosnak több tízezer, sőt százezernél is több mu föld volt tulajdonában. Fenghua járásban (Csöcsiang tartomány) például egy Taj Ao nevű falusi hivatalnok családjának tulajdonában volt a járás földjeinek tetemes része; ez a földesúr fizette a járásra jutó adók összegének csaknem a felét.

Az ilyen földesurak birtokait általában bérlők művelték meg, a termés meghatározott részéért. A saját gazdálkodást folytató földesurak földjeinek egy részén bérmunkások dolgoztak. A bérmunkások széles körű alkalmazásáról — különösen Senhszi tartományban — sok, a XVI. század második feléből származó forrás tanúskodik.

A PARASZTI FÖLDTULAJDON ÉS FÖLDHASZNÁLAT

A paraszti földhasználatot az apró parcellák rendszere jellemezte. A parasztság a népi felkelés eredményeként hatalomra jutott Ming-dinasztia uralkodásának első éveiben kivívta a föld részleges újrafelosztását: a földnélküli parasztok egy része parlagon heverő földet vagy addig még művelés alá nem vett földet kapott művelésre, és hozzá igásállatokat is. A parasztoknak a földet örökletes birtokként juttatták; bizonyos idő leteltével tulajdonuk lett és szabadon adhatták-vehették. A paraszti birtokok nagysága nem volt egyforma: a lakosság számától és az illető vidéken található szabad földterület nagyságától függött. Északon például, a városok közelében, ahol sok volt az elhagyott föld, a parasztok mindegyike családtagonként 15 mu szántót és két mu veteményeskertet kapott, s ezenkívül három évi adómentességet. Az ország más vidékein a paraszti földbirtok felső határa 100 mu volt. Ezeket a földeket, ugyanúgy, mint a feudális birtokosok földjeit, „népi", azaz magánbirtokként tartották számon.

A parasztok közül a jelek szerint nem soknak volt földje. Többsége továbbra is föld nélkül maradt, és az állami vagy a földesúri földeket művelte meg. Egy XVII. századi kínai forrás szerint a Tajhu-tó medencéjében csak a lakosság egytizedének volt saját földje, a fennmaradó kilenctized rész mások földjén dolgozott. Feltehetően más vidékeken is hasonló volt a helyzet.

A parasztok második csoportját az állami földeken élők alkották. Számbelileg jóval felülmúlták a kistulajdonos parasztok csoportját, és abban különböztek tőlük, hogy nagyobb mértékben függtek a feudális államapparátustól, a feudális uralkodó osztálytól.

A parasztok harmadik, legnépesebb csoportját a magánbirtokok, azaz a feudális urak teljes jogú tulajdonában levő földeket használó vagy bérlő parasztok alkották.

A parasztoknak ezeket a csoportjait nem választották el egymástól merev határok. Helyzetük folytonosan változott. Mivel a földesurak szüntelenül elorozták a paraszti birtokokat, sok kistulajdonos paraszt állami földek megművelője vagy magánbirtokok, „népi" birtokok bérlője lett. Másrészt, a magánbirtokok bérlőiből is lehettek állami földet művelő parasztok, amikor az állam elkobozta, vagy a feudális arisztokrácia és bürokrácia elvette a kisebb földesurak birtokát.

[1] E fejezetben a kínai tartományok nevét a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint használjuk.

A XVI—XVII. században az agrárviszonyok fejlődésének általános tendenciája a magántulajdonban levő feudális nagybirtok gyarapodása, az állami földek területének csökkenése és főképpen a kisparaszti földtulajdon felszámolása volt. A paraszti földek jelentékeny részét elfoglalták a feudális urak. Sok paraszt, miután egészen vagy részben elvesztette földjét, részes bérlő lett.

A FALUKÖZÖSSÉG. AZ ADÓK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

A Ming-birodalomban az adók és szolgáltatások kivetése céljából gondos nyilvántartást vezettek a lakosságról. Tízévenként úgynevezett sárga jegyzékeket (lajstromokat) fektettek fel, ahová az adóköteles személyeket foglalkozások és rendek szerint írták be. A lakosság nyilvántartását lényegesen megkönnyítette a faluközösségek fennállása és a tízudvaros rendszer, az úgynevezett licsia rendszer. A faluközösség egyszersmind közigazgatási egység is volt és a császári kincstár céljait szolgálta. Falusi jellegű településeken 100 udvar alkotott egy falut (faluközösséget), amelynek élén a falu bírája állott. A faluközösség tíz tízudvaros csoportra oszlott, amelyek mindegyikét a tizedes vezette. A közigazgatási beosztásnak ez a rendszere megkönnyítette az adók és szolgáltatások behajtását, s azt is lehetővé tette, hogy a hatóságok szemmel tartsák a lakosságot.

A XVI. század második feléig a terményjáradék volt a kizsákmányolás uralkodó formája: az államhatalom ezt adó gyanánt hajtotta be mind az állami földeken dolgozó, mind a saját kis parcelláikat megművelő parasztoktól. A magánföldtulajdonnal rendelkező feudális urak a birtokukon élő parasztoktól szedték be a járadékot. A járadéknak ez a fajtája olykor lényegesen nagyobb volt, mint az adó: általában a termés felére rúgott.

Évente kétszer szedtek adót: nyáron és ősszel. Az adót gabonában (rizsben és búzában), nyersselyemben vagy selyemszövetben, gyapotban vagy pamutszövetben és pénzben kellett fizetni. A XV—XVI. század fordulóján a nyári adót csaknem húszféle mezőgazdasági és háziipari termékben kellett beszolgáltatni, az őszit pedig különféle termékekben. A terményadó fő formája a gabonaadó volt; a nyersselyem, a kelmék és a pénz ezt kiegészítették. A földadót hivatalosan a termés $^1/_{10}$-ében állapították meg, de valójában lényegesen többet követeltek. A parasztnak magának kellett a gabonát a kincstári magtárakba beszállítani; a szállítási költségek pedig gyakran két-háromszorosan is meghaladták az adó összegét. Az állami földekre kirótt földadó gyakran elérte a feudális földesúrnak szolgáltatott paraszti járadék nagyságát. A Tajhu-tó medencéjében a Ming-dinasztia alapítója ellen támadt nagybirtokosok földjeinek elkobzása után a földet használó parasztok ugyanannyi földadót fizettek az államnak, mint amennyit korábban a bérlők fizettek a földesuraknak. A kizsákmányolás fokáról képet alkothatunk egy XVII. századi kínai forrás alapján, amely szerint a parasztoknak „az adó kifizetését követő napon már kölcsönért kell folyamodniuk".

Aranydíszítésű orvosságos szekrény
Lakk. Ming-korszak

1581-ben elrendelték, hogy a földadót nem terményben, hanem pénzben, mégpedig ezüstben kell fizetni, a birtok nagysága szerint. Ettől kezdve a magántulajdonban levő birtokok után is pénzben kellett fizetni az adót az államnak, s ugyanígy a földbért is pénzben követelték. Ez a tény kétségkívül az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődéséről tanúskodott.

A XVI—XVII. században megvolt még a munkajáradék is, mind a földesurak gazdaságában végzett különféle robotmunkák formájában, mind pedig — elsősorban — az állami kötelezettségek formájában, amelyek lényegében állami robotmunkát jelentettek. Ezek a kötelezettségek a 16—60 éves férfiakat terhelték. A feudális urakat, még azokat a nagybirtokosokat is, akik nem tartoztak a nemesi rendhez, továbbá a gazdag városi polgárokat mentesítették a munkakötelezettség alól. Már Csu Jüan-csang, a Ming-birodalom alapítója elrendelte (1368-ban), hogy a főváros, Nanking közelében fekvő vidékeken a 100 mu földdel rendelkező birtokosoknak minden évben, amikor a mezőgazdaságban nincs munka, egy felnőtt férfit kell küldeniük a fővárosba 30 napi munkaszolgálatra.

Nemcsak a fővárosban kellett dolgozni, hanem kinek-kinek a lakóhelyén is. Voltak állandó és időleges vagy — ahogy nevezték — különféle kötelezettségek. A parasztokra azok a kötelezettségek nehezedtek a legnagyobb súllyal, amelyek hosszú időre elszakították a gazdaságtól a munkáskezeket: a városok, paloták, csatornák, gátak építése, a gabonának messzi vidékekre, a határterületekre való fuvarozása, a postai futárszolgálat stb. Az állami munkakötelezettséget megválthatták, vagy ahhoz is joguk volt, hogy maguk helyett felfogadjanak valakit a munka elvégzésére. De ezt csak gazdag emberek tudták megtenni. A dolgozó lakosságot egyre jobban nyomta a növekvő feudális kötelezettségek súlya. A parasztok sokszor elbujdostak szülőfalujukból, elhagyták házukat és családjukat, néha pedig fegyveres felkelésben törtek ki a feudális kizsákmányolás ellen.

A parasztok, mivel termésük nagy részét a feudális urak elvették tőlük, nagy nyomorban tengődtek. Gyakran arra kényszerültek, hogy kölcsönt vegyenek fel az uzsorástól, aki sok esetben maga a földesúr volt. A dolgozók helyzete különösen elviselhetetlenné vált természeti csapások (árvíz, aszály, sáskajárás) idején, amelyek elég gyakoriak voltak a korabeli Kínában. A földesurak ilyenkor kisegítették a parasztokat gabonával vagy pénzzel, de utána magas uzsorakamatot követeltek. Így például a Csing-dinasztia uralkodásának első éveiben (az 1640-es években) Senhszi tartományban az uzsorások évi 400 százalékos kamatot szedtek a kölcsönök után. Nyilván ugyanilyen magas volt a kamatláb a Ming-dinasztia utolsó éveiben is.

Az uzsora nemcsak a parasztokat sújtotta, hanem a városi lakosságot is, elsősorban a kézműveseket.

2. A KÉZMŰIPAR ÉS MANUFAKTÚRA. A VÁROSOK ÉS BELKERESKEDELEM

A KÉZMŰIPAR FEJLŐDÉSE

A XVI. századi Kínának fejlett kézműipara volt. Sok iparágban már nagy állami műhelyek működtek (ezek túlnyomórészt jobbágymunkán alapultak), s ezenkívül voltak magánműhelyek is, amelyek bérmunkásokat foglalkoztattak.

Tovább fejlődtek a kézműipar legfontosabb ágai: a selyem- és pamutszövetek készítése, a porcelánkészítés, a hajóépítés, a papírgyártás, a fémolvasztás, az arany-, ezüst-, réz-, vasérc- és a sóbányászat, az üvegkészítés. A papírgyártáshoz most már vízi papírmalmokat alkalmaztak — számuk különösen nagy volt Fucsien tartományban.

Fellendült az építkezés: városok, paloták, templomok, hidak, csatornák, diadalívek épültek, főként a déli és az északi fővárosban: Nankingban és Pekingben. Az építkezések nagyszabásúak voltak. Az állami robotot teljesítő személyek száma elérte az évi 100 000-t, a nankingi paloták

A MING-BIRODALOM A XVI. SZAZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

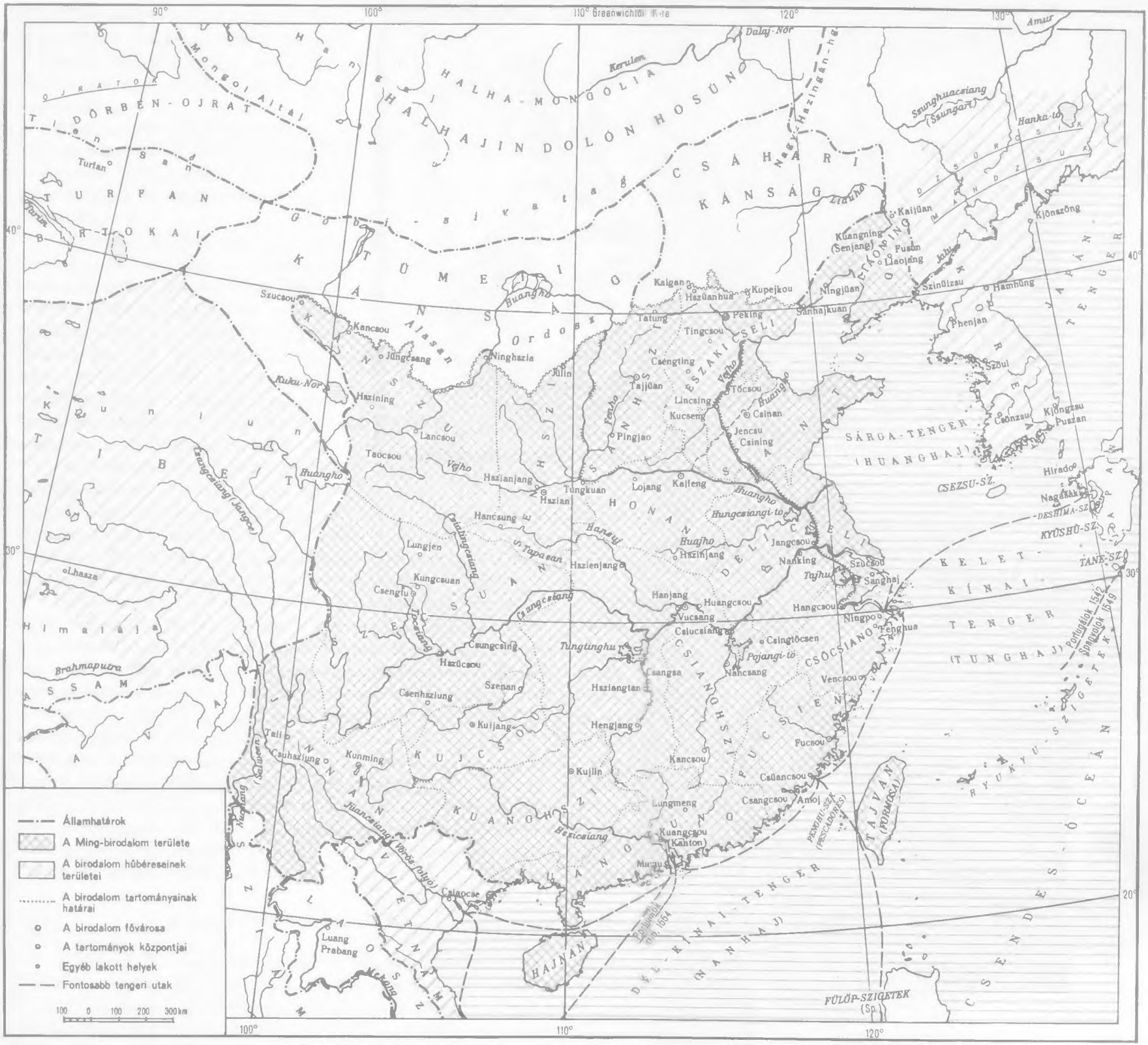

építésében pedig 200 000 különféle szakmájú, állami munkaszolgálatra kötelezett ember vett részt. A nagyobb épületek építésénél kezdetleges emelőszerkezeteket alkalmaztak.

Kínában igen sokan foglalkoztak lakkmunkák készítésével, amelyek messze földön híresek voltak kiváló minőségükről. Sokat fejlődött a tűzfegyverek készítése és a nyomdászat is.

A központi hatalom nagy gondot fordított a gyapottermesztésre és a pamutszövetek készítésére. A falusi lakosságnak kötelezően előírták, hogy földje egy részén eperfákat ültessen, kendert és gyapotot termesszen. Az 1675—1676-ban Kínában járt orosz követség vezetője, Szpafarij tanúbizonysága szerint a XVII. században egyedül Sanghajban 200 000 ember foglalkozott pamutszövetek készítésével.

Gyors ütemű volt a hajóipar fejlődése is; előmozdította ezt az európai gyarmatosítók (portugálok, spanyolok és hollandok) ellen vívott harc, a bel- és külkereskedelem bővülése, a folyami és tengeri összeköttetések gyarapodása. Fucsien tartományban több száz utas és nagy rakomány befogadására képes hatalmas tengeri hajókat építettek.

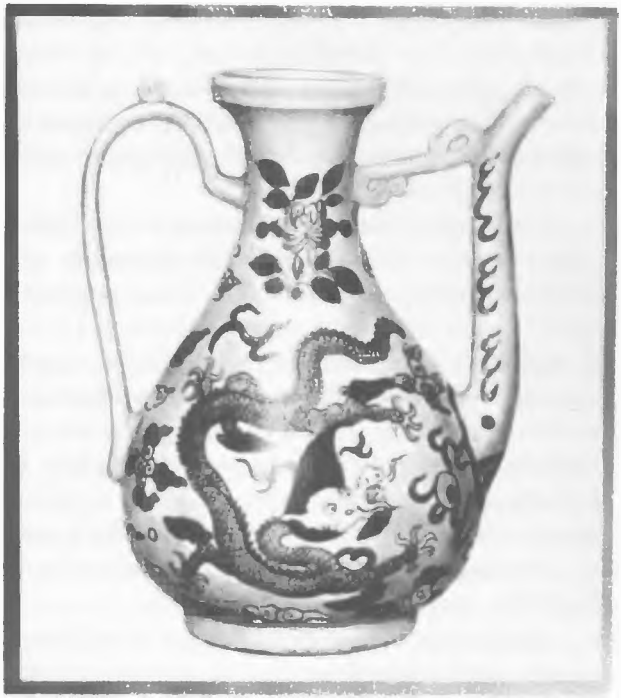

Korsó
Ming-porcelán. XVI—XVII. század fordulója

Kínában már az ókorban ismerték a porcelánkészítés technikáját. A XVI—XVII. században a porcelánkészítés Sanhszi, Santung, Honan, Csiangszi, Csiangszu, Csöcsiang tartományokban összpontosult. A többnyire jobbágymunkán alapuló nagy porcelánműhelyek mind állami tulajdonban voltak. A XV. században még magántulajdonban levő műhelyek is készítettek porcelánt, de a Ming-dinasztia kormánya rendeletben tiltotta meg a magánosoknak mindenfajta színű porcelán termelését. A tilalom megszegőit halállal büntették. Az ezt követő időkben bevezették a porcelánkészítés szigorú állami ellenőrzését. Az állami műhelyek vezetésére a fővárosból küldtek ki hivatalnokokat. Az előállítandó mennyiséget a kormányzat szabta meg. Lung-csing (1567—1572) egyik császári rendelete például a Csiangszi tartománynak 100 000 darab porcelántárgy előállítását engedélyezte; 1591-ben egy másik rendelkezés 159 000 darab porcelántárgy készítésére adott engedélyt. A legnagyobb porcelánkészítés központja Csingtöcsen város volt, amelynek 10 négyzetkilométernyi területén mintegy 3000 kisebb-nagyobb műhely működött. Csingtöcsen porcelánárui eljutottak az ország minden részébe.

A KÉZMŰIPAR FORMÁI. AZ ÁLLAMI MŰHELYEK

A XVI—XVII. századi kézműipari és manufaktúratermelést formái és társadalmi jellege tekintetében négy csoportra oszthatjuk: 1. a falusi háziipar, amely főként az ország délkeleti vidékein terjedt el; termékei a külső piacokra is eljutottak; elsősorban nőket foglalkoztatott; 2. a városi kézműves kisipar; az apró műhelyekben a családfő — a mester —, a családtagok és néha tanulók is dolgoztak; 3. a kincstári, vagyis állami műhelyek; 4. a magánvállalkozók manufaktúrái.

Az állami ipar a termelés minden fontosabb ágát magában foglalta: a porcelánkészítést, a hajóépítést, a só- és ércbányászatot, a fémöntést, a szénbányászatot stb. Az állami iparnak voltak nagyobb, manufaktúra típusú műhelyei is, például a csingtöcseni porcelánkészítő műhelyek stb.

Az állami termelés döntő szerepet játszott az iparban; méretei és jelentősége tekintetében messze maga mögött hagyta a magánipart. Az állami műhelyekben akkoriban 188 szakma mesteremberei dolgoztak.

Az állami műhelyekben és manufaktúrákban túlnyomórészt feudális függőségben élő, voltaképpen jobbágyi helyzetű emberek dolgoztak, akik a törvény előírta munkaszolgáltatást, állami robotkötelezettséget teljesítettek. Több csoportjuk volt: a katonák (csünfu), a mesteremberek (csianghu) és a sófőzők. A mesteremberek is két csoportra oszlottak: egyesek havonta 10 nap munkát teljesítettek, mások pedig egymást váltó csoportokban évi három hónapig dolgoztak, de robotmunkájukat havi hat csien ezüsttel megválthatták; ezért „váltásért (sorrendért) fizetőknek" nevezték őket. Valamennyi robotmunkást egyszer s mindenkorra lajstromba vettek: leszármazottaik örökölték apáik munkakötelezettségét, a lényegében véve kényszerű robotmunkát. A termelés bővülésével növekedett a robotmunkások száma. A sóbányászat legnagyobb arányú fejlődése idején (XVI. század—XVII. század eleje) például a sófőzők száma több mint 155 000 volt.

A robotmunkások fent említett kategóriáin kívül az állami műhelyekben dolgoztattak elítélt bűnözőket, részben rabszolgákat is.

Az állami műhelyekben és főleg a bányákban teljesítendő nehéz munka — valójában kényszermunka — elől sokan elmenekültek szülőföldjükről. Emiatt a lajstromba vett robotmunkások száma a XVI. század második felében megfogyatkozott. Míg például az első Ming-császár uralkodása idején, a XIV. század végén, a lajstromokban több mint 232 000 mesterember (csianghu) szerepelt, számuk 1562-ben már alig haladta meg a 142 000 főt.

A bányákban dolgoztatott állami robotmunkások elviselhetetlen helyzetéről és magas halálozási arányszámáról tanúskodik a „Ming-történet", amely szerint 1465 és 1487 között Hukuang tartomány 21 ércbányájában „. . . évente 550 000 ember teljesített robotkötelezettséget; az emberek számlálatlanul hullottak, aranyat pedig csak 53 liangot bányásztak". Ugyanilyen nehéz és életveszélyes munka volt a gyöngyhalászat is. A déli részeken, főképp Kuangtungban folytatott gyöngykitermelés mennyisége nagyon változó volt, néha elenyésző. 1526-ban például mindössze 80 liangot termeltek, és ezért 50 ember áldozta életét.

Selyemgubófőzés és selyemszál-gombolyítás 1648-ban készült rajz

A központi hatalom a Ming-korszakban is számos intézkedést tett a robotmunkás mesteremberek ellenőrzésére és az állami műhelyekben szükséges munkaerő biztosítására. Ilyen intézkedések voltak: a mesteremberek szigorú nyilvántartása, külön jegyzékbe való felvétele, a foglalkozásváltoztatás megtiltása. A lajstromozás alól való kibújást, a hivatalnokok megvesztegetését a legszigorúbban büntették, s a vétkes hivatalnokot is felelősségre vonták.

A kézműipari munkások ellenőrzése érdekében külön közigazgatási szervezeteket is létesí-

tettek. Ezek formailag hasonlítottak a középkori európai céhekhez, de fő feladatuk nem a kézműiparosok érdekvédelme, hanem ellenőrzése volt.

A mesterembereket egyebek közt úgy igyekeztek az állami műhelyekhez kötni, hogy megmunkálásra földet adtak nekik. A sófőzőknek például megengedték, hogy a sókitermelő helyek közelében művelés alá vegyék a szűzföldeket. A lungcsiangi hajóépítő műhelyek mesterembereinek állami földet adtak bérbe.

Ám az árutermelés és pénzgazdálkodás további fejlődése, a kézművesség és a földművelés különválása felbomlasztotta a robotmunka rendszerét, új munkaformákat hozott létre az állami kézműipari és manufaktúra típusú műhelyekben, elősegítette a magánmanufaktúrák fejlődését.

Kínában már többszáz évvel a tárgyalt időszak előtt alkalmaztak bérmunkát a kézműiparban; a XVI—XVII. században számos állami ellenőrzés alatt álló termelési ágban már nagy arányokban foglalkoztattak mesterembereket, akiket vagy az elvégzett munka, vagy a ráfordított idő szerint fizettek. Van-li uralkodása alatt (1573—1620) például a munkakamara elkészítette a különféle munkások — kőfaragók, földmunkások, rézmetszők, bányászok, acélolvasztók, fegyverkészítők, ácsok — díjazásának szabályait. A kőfaragók, meghatározott mennyiségű kő megmunkálása után, 7 fen ezüstöt kaptak. Az ácsoknak a magtárak tatarozásáért 3,5—6 fent fizettek, nyilván a ráfordított időtől függően. Bár ezek a feltételek formailag bérmunkások díjazására emlékeztetnek, a Ming-korszakban a „felfogadott" mesteremberek még nem voltak szabad munkások, akik munkaerejüket áruba bocsáthatták volna. Nem voltak azok, először azért, mert a feudális függő viszony kötelezte őket a munkaszolgáltatás teljesítésére, még ha kaptak is valami díjazást munkájukért. Másodszor: atekintetben is lényegesen különböztek a kapitalista kor bérmunkásaitól, hogy saját termelési eszközeik voltak. Egyszersmind azonban különböztek a közönséges robotmunkásoktól is; „csaomu"-nak, azaz „behívottaknak" nevezték őket. A mesterembereknek ez az új kategóriája arról tanúskodott, hogy tovább fejlődött az árutermelés, az állami termelésben bomlásnak indult a robotmunka rendszere és megkezdődött az áttérés a kizsákmányolás új fajtájára.

A MAGÁNMANUFAKTÚRÁK

Az állami kézműipar és az állami manufaktúrák mellett a XVI—XVII. században már magántulajdonban levő nagy vállalatok is működtek, amelyek jellegükben igen közel álltak a nyugateurópai manufaktúrákhoz. A XVI—XVII. századi kínai manufaktúrák, különösen a magánmanufaktúrák kérdését még nem dolgozták fel kellőképpen. Vannak bizonyos adatok magántulajdonban levő szövőmanufaktúrákról. Csang Han, a XVI—XVII. század fordulóján élt magas rangú hivatalnok leírta, hogy egyik őse a XV. század végén szövőműhelyt rendezett be; először egy szövőszékkel kezdte, majd — miután fokozatosan meggazdagodott és már 20 százalék haszna volt a befektetett tőke után — több mint 20 szövőszék és nagy pénzösszegek tulajdonosa lett. Egy másik kínai forrás elmondja, hogy bizonyos Si Fu, aki a XVI. században élt, 10 év leforgása alatt jelentősen kibővítette szövőműhelyét, és szövőszékeinek száma 1-ről 40-re emelkedett.

Ezek a jelenségek azt a folyamatot példázzák, amelynek során a kisárutermelő kézműves manufaktúra-tulajdonossá alakult át.

A selyemszövőipar központja Szucsou városa volt. A források tanúsága szerint Van-li uralkodása idején a város egész északkeleti része kézműipari műhelyekből és manufaktúrákból állt. „A szövőszékek tulajdonosai adják a pénzt, a takácsok pedig az erejüket (munkájukat)" — mondja az egyik kínai forrás. A városban több ezer takács és kelmefestő élt, akik eladták munkaerejüket. Ezek egy része állandó, másik része ideiglenes munkás (napszámos) volt. Más termelési ágakban is működtek magánmanufaktúrák. Tudunk például arról, hogy lungmengi kereskedők (Kuangtung

Selyemszövőszék
1656-ban készült rajz

tartomány) a XVII. század második évtizedében magánüzemeikben vasolvasztással foglalkoztak. A forrásoknak a Csing-dinasztia uralkodása kezdetére vonatkozó adatai szerint Kuangtung tartományban nagy teljesítményű fémolvasztó kemencék működtek, amelyek mindegyike több száz munkást foglalkoztatott és naponta több mint 6000 csing (azaz több mint három tonna) fémet olvasztott ki.

A magánmanufaktúra a XVI—XVII. században kedvezőtlen körülmények között, a feudális államtól akadályoztatva fejlődött. A kínai források sokszor utalnak olyan esetekre, amikor magánszemélyeknek megtiltották a szénbányászatot, a vasércbányászatot és egyéb vállalkozásokat. E tilalmak azonban nem tartóztathatták fel a magánmanufaktúra fejlődését, ami azt jelentette, hogy a kor feudális gazdaságában megszülettek a tőkés elemek.

A VÁROSOK ÉS A BELKERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A Ming-korban a kézművesség és a manufaktúra fejlődése a régi városok felemelkedését és új városok létrejöttét eredményezte. A XVI—XVII. században a városok voltak a kézműipar és a kereskedelem központjai.

Nanking és Peking voltak a legnagyobb városok, s egyúttal az ország gazdasági, politikai és közigazgatási központjai. Peking lakóinak száma a XVI. század elején elérte a 660 000-t.

Ezekben a fejlett kézművességgel és kereskedelemmel rendelkező városokban külön városrészek voltak, amelyekben a kerületek, az utcák, a sikátorok és a piacok egy bizonyos iparág vagy kereskedelmi ág nevét viselték. Nankingban például külön kerületük volt a kézműveseknek: a lakatosoknak, takácsoknak stb. Nanking egyúttal fontos kereskedelmi központ is volt. Pekingben külön szénpiac, szénapiac, gabonapiac és fazekaspiac volt. Peking, miután a XV. század elején főváros lett, kereskedelmi és ipari téren is gyorsan fejlődött. Erről tanúskodik az a kínai forrás, amely szerint a XVI. században „. . . sok kereskedő utazott Huajanból, Csingjiből, Tungcsangból, Lincsingből és Töcsoungból Pekingbe, ahol most kétannyi áru van, mint azelőtt".

Nankingon és Pekingen kívül Kínában még 33 nagy kereskedő- és ipari város volt, köztük olyanok, mint Szucsou, Hangcsou, Fucsou, Vucsang, Kuangtung (Kanton), Csingtöcsen stb. Többségük már korábban is nevezetes város volt, de a legnagyobb fejlődést a Ming-korszakban érték el, amikor jelentős volt az előrehaladás az iparban, a bel- és külkereskedelemben. A kereskedelem a három délkeleti (Csiangszu, Csöcsiang és Fucsien) tartományban fejlődött a leggyorsabban; itt 12 nagy város állt fenn.

A legnagyobb és leghíresebb kereskedővárosok a Nagy Csatorna mentén feküdtek. A Nagy Csatorna az egyik legfontosabb közlekedési és kereskedelmi összekötő kapocs volt az ország északi és déli fele között. Kína nagy folyói, a Huangho és a Jangce megkönnyítették az áruk eljuttatását az ország távoli belső területeire. Csingtöcsen porcelánáruit egész Kínában vásárolhatták. A délkeleti országrész nevezetessége a selyemszövés volt; a selyem eljutott az északnyugati vidékekre is, ahol fejletlen volt a házi szövőipar. Ugyanide vitték a Honan és Hupej tartományokban készült pamutszöveteket is. Az északi részekről gyapotot szállítottak délre, a szövőműhelyek részére.

Az adóterhek, a sokhelyütt felállított vámsorompók, a magán só-, tea-, szén- és vaskereskedelem korlátozása ellenére a XVI—XVII. században tovább fejlődött a kereskedelem. Erről képet adnak az alábbi közvetett adatok: 1511 után az államnak a kereskedők adóiból származó bevételei az előző időszakhoz képest papírpénzben négyszeresére, ezüstben pedig 300 000 csiennel nőttek.

A kereskedők jelentős forgalmat bonyolítottak le. Egy kínai forrás közlése szerint a gazdag kereskedők nagy pénzösszegeket vittek magukkal a vásárra: „Az itt forgalomba kerülő ezüst több tízezer, de néha több százezer liangra rúg."

A kereskedelmi adók emelése és a feudális hatóságok fokozódó önkénye miatt nagy volt az elégedetlenség a kereskedők körében, amelyek tevékenyen részt vettek a városi mozgalmakban.

3. KÍNA KERESKEDELMI ÉS KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATAI

A KÜLKERESKEDELEM

Kína élénk kapcsolatot tartott a közép-ázsiai államokkal és a csendes-óceáni országokkal. A Ming-császárok ezen államok többségét Kína vazallusainak tekintették.

A gazdasági — főként a kereskedelmi — kapcsolatok sokszor sajátos formában jelentkeztek: a kínai császárok „ajándékot" kaptak a „vazallus" országok uralkodóitól a hódolat jeléül, s ezt Kína ugyanolyan értékű ajándékkal viszonozta. Kezdetben ez Kína valóságos hatalmának jele volt. Idővel azonban ez a hatalom egyre inkább látszattá vált, a kereskedelemnek „ajándékok" formájában való fenntartása pedig a múlt csökevényeként akadályozta az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődését.

Az említett sajátos kereskedelmi forma lényegében egyenlő értékű áruk cseréje volt. A közép-ázsiai és a déltengeri országok követségei különféle árukat — főleg fényűzési cikkeket — vittek Kínába. A behozott „ajándék" áruk egy részét a kínai hivatalnokok lefoglalták. Amit jónak minősítettek, azt felvették a „hódolati ajándékok" listájára, a többit a külföldiek eladhatták a piacon. A követek a fővárosban átnyújtották a kínai császárnak a „hódolat jelét", majd cserébe megkapták a viszontajándékokat.

Az „ajándékot" hozó követségek száma igen nagy volt; ez élénk külkereskedelmi kapcsolatokról tanúskodik. Tudunk például arról, hogy 1536-ban 150, magát „királynak" (vang) nevező uralkodótól érkeztek Kína fővárosába követségek. A követségeknek több tucat, sőt néha több száz tagja volt, akiket a kínai hagyományok értelmében a kincstár költségén láttak vendégül. A külföldiek inváziója arra kényszerítette a Ming-kormányzatot, hogy korlátozza az „ajándékot" hozó személyek számát és Kínába utazásuk alkalmait (például három-öt évenként legfeljebb egy látogatást engedélyeztek).

Macau kikötőjének látképe
XVII. század eleji metszet

A sajátos állami kereskedelem fenti formája mellett a magán-külkereskedelem is fejlődött. De a magánkereskedelmet is az állam ellenőrizte, szabályozta. A Ming-birodalom kereskedelmi kikötőiben, ahová a külföldi áruk érkeztek, a feudális hatóságok magas vámokat szedtek, amelyek olykor elérték az áru értékének 30 százalékát. A megvesztegethető helyi hivatalnokok külön pénzösszegeket is követeltek a kereskedőktől, s arra kényszerítették őket, hogy olcsó áron adjanak el számukra árukat. Mindez hátráltatta a külkereskedelem fejlődését.

Kína főként porcelánt, selyem- és fémárukat szállított külföldre, és illatszereket, festékeket, gyógyszereket, ezüstöt, gyöngyöt importált.

A tengeri külkereskedelmet a délkelet- és dél-kínai kikötővárosokon — Csüancsouon, Ningpón és főleg Kuangtungon (Kantonon) — keresztül bonyolították le. A XVI—XVII. században jelentős szerepre emelkedett Csangcsou kikötőváros is.

A XVI. századig a tengeri kereskedelem túlnyomó részt a déli tengerekre összpontosult. A XVI—XVII. században a déltengeri országokkal folytatott kereskedelem összezsugorodott, minthogy ezeket a területeket az európai gyarmatosítók és kereskedők ragadták kezükbe. Kína külkereskedelmében Portugália, Spanyolország és Hollandia került előtérbe.

A kínai befolyási övezetbe tartozott Japán is. A XVI. században Japán és a Ming-birodalom között meglehetősen jelentékeny kereskedelem folyt, amelyben részt vettek: a shogun, a leghatalmasabb feudális urak, a buddhista egyház és a magánkereskedők is. E kereskedelem külső formája ugyancsak az „ajándékcsere" volt. A japánok ként, vasat, rezet, iparművészeti tárgyakat, különféle fegyvereket — köztük a híres japán kardokat — és más árukat vittek a Ming-birodalomba, ahonnan ezüstöt, rézpénzt, selymeket, szöveteket szállítottak Japánba.

Japánnal 1547-ig állt fenn a kereskedelmi kapcsolatok „ajándékozási" formája, s akkor szűnt meg, amikor a japán kalózok rablótámadásai következtében kiéleződött a viszony Kína és Japán közt.

KÍNA POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS BEFOLYÁSA A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKRA

Kína a XVI—XVII. században számos kelet-ázsiai országra kiterjesztette politikai és kulturális befolyását, de különösen erős volt a kínai hatás a déltengeri országokban, mivel itt már jóval a XVI. század előtt nagy számban települtek le kínaiak.

A kínai telepesek megvetették lábukat a Fülöp-szigeteken, Japánban, Jáva tengerparti részein, Szumatra keleti felében, Sziámban, Malakában és Burmában, de különösen sok kínai telepedett le az indokínai félsziget északi részén. A felsorolt országok uralkodói rendszeresen küldtek „ajándékokat" a Ming-császároknak. A kínaiak befolyása olyan nagy volt, hogy helyenként — például Palembangban (Szumatra szigetén) kezükbe kerítették a hatalmat is. A borneói Pali fejedelemségben is igen nagy volt a kínaiak politikai befolyása, s több ízben magukhoz ragadták a hatalmat. Annamban az egyik uralkodó dinasztia etnikailag kínai származású volt. A kínai betelepülés jelentős hatást gyakorolt ezeknek az országoknak gazdasági életére.

Kína kulturális téren is nagy hatással volt a déltengeri országokra; ezt bizonyítja a kínai írás, a kínai irodalom és filozófia széles körű elterjedése ezeken a területeken.

HARC A JAPÁN BETÖRÉSEK ELLEN A XVI. SZÁZADBAN

A japánok már a XIV—XV. században támadásokat intéztek Kína keleti partjai ellen, de e támadások csak a XVI. században öltöttek fenyegető méreteket. 1549-ben a japánok óriási károkat okoztak Csöcsiang és Fucsien tartományokban. A japán betörések elleni harcot megnehezítette, hogy a japánok szövetségesekre találtak a megvesztegethető kínai hivatalnokok — területi és tartományi kor-

mányzók — személyében. Csak 1563-ban sikerült a Ci Csi-kuang tábornok vezette kínai hadseregnek Fucsien tartományban súlyos vereséget mérnie a japánokra.

Harminc évvel később, 1592-ben a japán csapatok betörtek Koreába. A Ming-birodalom katonai segítséget nyújtott Koreának, és így belekeveredett a háborúba, amely kisebb megszakításokkal 1598-ig tartott. A koreai hadműveletek diplomáciai tárgyalásokkal és a japán hadvezérek megvesztegetésére tett kísérletekkel váltakoztak. 1598-ban végleg kiszorították a japánokat Koreából.

AZ ELSŐ ÖSSZEÜTKÖZÉSEK A NYUGAT-EURÓPAI GYARMATOSÍTÓKKAL

A XVI. században az európaiak jó néhányszor megkísérelték, hogy behatoljanak Kínába. A portugálok voltak az elsők. 1511-ben elfoglalták Malakát, a kínai kereskedelem egykori délkelet-ázsiai központját, és innen fokozatosan kiterjesztették befolyásukat az egész déltengeri területre, amelynek egy részéről sikerült kiszorítaniuk a kínaiakat.

1516-ban a portugálok Malakából Kínába érkeztek. A helyi hivatalnokok megvesztegetése révén engedélyt kaptak arra, hogy Kuangtungban (Kantonban) berendezkedjenek. A portugál kereskedők hódítók módjára viselkedtek Kínában: mindaddig, amíg el nem adták a maguk áruit, nem engedték meg a Sziámból (Thai) és Kambodzsából érkező dzsunkáknak, hogy áruikat kirakják. Sőt, 1522-ben támadást intéztek Kína területe ellen, és a Kuangtung tartományban fekvő Hszinhujhszien járás kínai lakosságát kirabolták. Mivel a portugál kereskedők nem voltak hajlandók elhagyni Kína területét, fegyveres összetűzésre került sor.

Az ágyúkkal felszerelt portugálok vereséget szenvedtek a kínaiaktól, több ágyújukat elvesztették a csatában és kénytelenek voltak elhagyni Kína területét. Ahhoz azonban a Ming-birodalom már nem volt elég erős, hogy Kína határain túl is folytassa a harcot a portugálok ellen. A portugálok továbbra is ott maradtak Malakában, és a következő több mint 30 évben a tilalom ellenére is folytatták a kereskedést a kínaiakkal. De most már nem a Ming-birodalom diktálta a feltételeket a kereskedelmi kapcsolatokban; Kína egész déltengeri kereskedelmét a portugálok vették kezükbe. Ezzel egyidejűleg a déltengeri országokban a portugálok megrendítették a Ming-birodalom politikai befolyását is.

1554-től Kínában újra megindult a kereskedés a portugálokkal; megengedték nekik, hogy letelepedjenek Macauban. A portugálok itt külön kereskedő kolóniát létesítettek, amelynek létszáma elérte az ezret. 1557-ben a portugálok megvesztegették a Ming-közigazgatás egyik magas rangú hivatalnokát és koncessziót szereztek Macaura; a koncesszióért évi 20 000 liang ezüstöt fizettek. Így jutottak az európaiak az első koncesszióhoz Kína területén.

A XVI. század második felében a spanyolok elfoglaltak és támaszpontjukká tettek egy szigetcsoportot Kína partjai mentén; a spanyol király tiszteletére ezeket a szigeteket Fülöp-szigeteknek nevezték el. A Fülöp-szigetek elfoglalása után (1565—1571) a spanyolok féktelen rablást és öldöklést vittek véghez a bennszülött lakosság és a kínai kereskedők között; az utóbbiak a X—XIII. században telepedtek le a szigeteken. A Fülöp-szigeti kínaiak sikertelen felkelése után (1574) a kínai kereskedőket mind egy szálig kiűzték a szigetekről. 1575-től ismét létrejöttek ugyan kereskedelmi kapcsolatok a Ming-birodalom és a Fülöp-szigeteken berendezkedett spanyolok között, de a helyi spanyol hatóságok minden módon nehezítették a kínai kereskedők működését: magas adókat vetettek ki áruikra és korlátozták beutazásukat a Fülöp-szigetekre.

A hollandok a XVI—XVII. század fordulóján jelentek meg Kína partjainál. Először sikertelen kísérletet tettek arra, hogy kiszorítsák a portugálokat Macauból. 1622-ben holland hajóhad érkezett Amoj körzetébe, de a kínai tengeri haderő visszaverte a támadást. A következő évben a hollandok megtámadták a Penghulietao szigeteket, számos települést kifosztottak és felégettek, több mint ezer embert foglyul ejtettek és eladtak rabszolgának. 1624-ben a kínai katonaság kiszorította a hol-

land gyarmatosítókat Penghulietaóból, de ugyanabban az évben a hollandoknak sikerült elfoglalniuk Tajvan szigetének egy részét; 40 évig tartották hatalmukban ezt az ősi kínai területet. 1661-ben a híres kínai hazafi, Cseng Cseng-kung (akit az európai irodalom Coxinga néven ismer) szorította ki őket innen. Cseng Cseng-kung ezután a mandzsu hódítók elleni küzdelem támaszpontjává tette Tajvan szigetét.

Az angolok már a XVI. század végén megpróbáltak behatolni Kínába. Kísérletük azonban kudarcba fulladt. Később, 1637-ben, felfegyverzett angol kereskedelmi hajók megkísérelték a Macauban való kikötést, de ezt a portugálok megakadályozták. Ekkor Kuangtungba (Kantonba) vették útjukat; itt engedélyt kaptak a kereskedésre.

A XVI. század második felében megkezdődött az európai jezsuita misszionáriusok beáramlása Kínába. A misszionáriusok, miután a kínai hatóságok bizalmába férkőztek, nemcsak hittérítéssel foglalkoztak, hanem kormányaik megbízásából értesüléseket gyűjtöttek Kínáról. A misszionáriusok legaktívabban a XVII. század második felében és a XVIII. században tevékenykedtek.

Az európaiak tehát a XVI—XVII. század folyamán behatoltak Kínába; ez azzal a következménnyel járt, hogy meggyengültek Kína gazdasági és politikai pozíciói a déltengeri országokban, és a déltengeri utak elvesztése nyomán — összezsugorodott a Ming-birodalom tengeri kereskedelme.

A MONGOLOKKAL VALÓ KAPCSOLATOK

Miután az 1360-as évek végén Kínában megdőlt a mongolok uralma és létrejött a Ming-birodalom, Kínának még hosszú ideig nehéz harcokat kellett vívnia a mongol feudális urak ellen.

A XVI. században, amikor Mongóliában megerősödött Dajan kán hatalma, a mongolok rendszeresen betörtek Kína területére. A mongol támadásoktól Sanhszi, a főváros környéke (jelenleg Hopej tartomány) és Kanszu szenvedett a legtöbbet. Dajan kán 1532-ben vezette a legnagyobb hadjáratot Kína ellen: ekkor nagy hadsereggel tört be az ország területére és hatalmas zsákmánnyal tért vissza hazájába. Dajan kán halála után unokája, Altan kán 1541-ben megkísérelte a kereskedelmi kapcsolatok helyreállítását a Ming-birodalommal, de ajánlatát visszautasították. Ezt követően Altan kán több ízben betört Kína területére. Csak 1570-ben kötötték meg hivatalosan a békeszerződést. A mongolokkal való kereskedelem lebonyolítására a határon több piacot létesítettek. Ezenfelül megengedték, hogy a mongolok „hódolati ajándék" gyanánt évente 500 lovat küldjenek a fővárosba viszontajándékokra való kicserélés végett, de az ajándékot hozó küldöttség létszámát 150 főben maximálták. A mongolok a lovakon kívül szarvasmarhát, állatbőröket, lószőrt vittek a piacra, sőt olykor a kínaiaktól elrabolt ezüstöt és aranyat is. A kínai kereskedők ezeken a piacokon pamutszöveteket, selymet és főzőüstöket árusítottak, ezek keresett cikkek voltak a mongolok körében.

A DZSÜRCSI (MANDZSU) TÖRZSEK HARCA A MING-BIRODALOM ELLEN

A XVI. század végén Kína északkeleti határain új, veszélyes ellenség támadt: a dzsürcsik, akiket 1636-tól kezdve mandzsuknak neveztek. Ebben az időben a Ming-birodalom már kiterjesztette politikai befolyását Mandzsúria déli részére és néhány más területére (a jelenlegi Tungpejre). Mandzsúria többi részén független nomád és félnomád dzsürcsi törzsek éltek. A dzsürcsiknek három nagy törzsszövetségük volt, amelyek mindegyike több kisebb csoportra oszlott.

A XVI. században már kialakult a kánokból és fejedelmekből álló örökletes törzsi arisztokrácia, amely a törzs többi tagját kizsákmányolta. A kánok között elkeseredett küzdelem folyt a törzsek fölötti uralomért. 1582-ben Nurhaci dzsürcsi kán állt (1575—1626) a törzsszövetség egyik csoportjának élére. A kínai kormányzat Nurhacit a birodalom vazallusának tekintette, és sokszor igénybe vette segítségét, főképp a japánok ellen.

Nurhaci két évtizedig harcolt a dzsürcsi törzsek egyesüléséért és végül létre is hozta az egységes kánságot, amely óriási területet foglalt magában. Korai feudális állam volt ez, a nemzetségi rendszer jelentős maradványaival. A dzsürcsi államban fontos szerepet töltött be a katonaság. 1601-ben Nurhaci létrehozta a hadsereget, amely kezdetben négy, később, amikor létszáma megnőtt, nyolc részre tagolódott; mindegyiknek meghatározott színű zászlója volt. Ezért nevezték a dzsürcsi hadsereget „nyolczászlós seregnek". Az egyes „zászlókhoz" a katonák családtagjaikkal együtt tartoztak. Békeidőben a „zászlókhoz" tartozó férfiak és nők földműveléssel és kézművességgel foglalkoztak. Nurhaci uralkodása idején, 1599-ben, az addig használt dzsürcsi és mongol írás helyébe új írást vezettek be, a mandzsu írást.

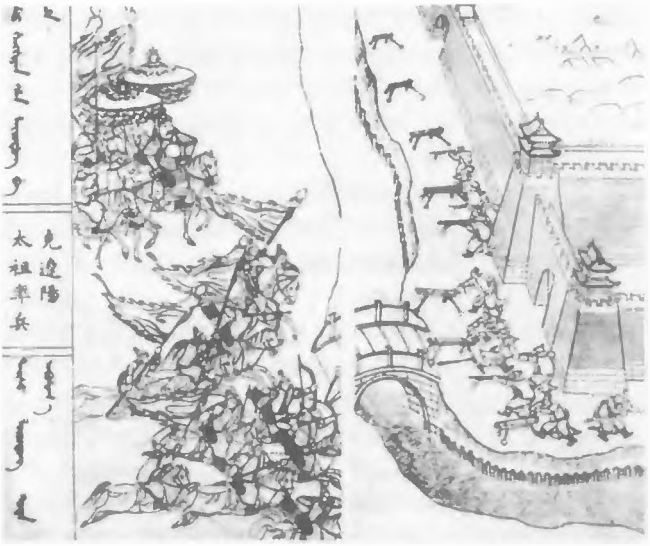

A mandzsu csapatok Nurhaci vezérletével Liaojangot ostromolják
Kínai fametszet (xilográfia).
XVIII. század

1609-től kezdve Nurhaci nem küldött többé hódolati ajándékot a Ming-birodalomnak, 1616-ban pedig kánná kiáltatta ki magát. Dinasztiáját „Arany dinasztiának" (Csin-dinasztiának) nevezte el. Így hívták azelőtt a dzsürcsi államot; Nurhaci tehát ezzel az elnevezéssel a folyamatosságot kívánta hangsúlyozni uralma és Mandzsúria meg Észak-Kína korábbi uralkodói között. Két évvel később a mandzsuk betörtek a Ming-birodalom területére, Liaotungba és elfoglalták Fusun városát. A következő évben a Jang Hao vezette kínai sereget megverték. A harcokban 50 000 katona vesztette életét.

1620-ban már csaknem egész Liaotung Nurhaci kezén volt. Ugyanebben az évben a mandzsuk leigáztak több mongol fejedelemséget, 1627-ben pedig, Abahaj kán uralkodása idején, nagy sereggel Koreára törtek és szerződést erőszakoltak rá. Korea azonban nem szakította meg kapcsolatait Kínával, hanem segítette a mandzsuk elleni harcában. A következő években a mandzsuk folytatták háborúikat a Ming-birodalom és Korea területén.

Nurhaci utóda, Abahaj (1626—1643) tovább háborúzott Kína ellen. 1636-ban Abahaj császárrá (huangti) nyilvánította magát és dinasztiája nevét „Fényesre" (Csing) változtatta. Ezen a néven vált ismertté a mandzsu dinasztia, amely később egész Kínát leigázta.

A következő években, Belső-Mongólia elfoglalása és Korea végleges leigázása (1637) után a mandzsuk büntetlenül rabolták végig Cseli (a jelenlegi Hopej), Santung és Honan tartományokat, sok várost elfoglaltak és már a fővárost fenyegették.

A kínai nép ellenállását megbénította a kormány tétlensége, a katonai apparátus bomlása, a hadvezérek nagy részének tehetetlensége, gyávasága és korruptsága. Az uralkodó osztály egy része áruló módon megegyezett a mandzsukkal.

4. ANTIFEUDÁLIS MOZGALMAK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

A XVI. SZÁZADI PARASZTFELKELÉSEK

A feudális kizsákmányolás miatti elégedetlenség harcra indította a paraszti tömegeket és a városi plebejus rétegeket. A „Ming-történelem" adatai szerint az 1500-as évek végén egyszerre több helyütt tört ki parasztfelkelés. A legnagyobb felkelés a főváros közelében fekvő Pacsou és Penan járásokban robbant ki. Itt a XVI. század elején nagyon sok parasztbirtokot foglaltak el és csatoltak a császári birtokokhoz. A parasztok ellenálltak a hatóságok önkényének és 1509-ben felkelést szerveztek, amely kezdetben csak helyi jellegű volt. A helyi hatóságok véres kegyetlenséggel számoltak le a felkelőkkel, és még azokat is „banditizmussal" vádolták, akik csak megtagadták a hivatalnokok követeléseinek teljesítését, de nem vettek részt a felkelésben. A hatóságok ilyetén eljárása a felkelés kiszélesüléséhez vezetett: sensik — kishivatalnokok és értelmiségiek — is csatlakoztak hozzá.

A felkelést két testvér — Liu Csung (hatodik Liu), Liu Csen (hetedik Liu) — és Jang Hu nevű harcostársuk vezette.

1511 tavaszán csatlakozott a felkelőkhöz a sensi Csao Szuj, aki azután nagy szerepet vitt a felkelésben. Az ösztönös mozgalomba a szervezettség bizonyos elemeit vitte, a felkelőket katonai csapatokba szervezte. Valamennyi forrás megemlíti a felkelők fegyelmezettségét, valamint az értelmiség és a kishivatalnokok iránti jóindulatú magatartását. A parasztok nagy tömegei segítették a felkelőket: élelemmel és lovakkal látták el őket. Ez lehetővé tette a felkelő csapatok gyors helyváltoztatását és váratlan támadásait a kormánycsapatok ellen.

A felkelők több hadoszlopban behatoltak Honan, Santung és Sanhszi tartományok területére, ahol a helybeli parasztok csatlakoztak hozzájuk. 1512-ben a felkelés Csiangszu, Anhuej és Hupej tartományokra is átterjedt. A felkelők már három ízben fenyegették közvetlenül a fővárost; az uralkodó körökben pánik tört ki.

Erre a felkelésre is jellemző volt a feudalizmus korabeli parasztmozgalmak tipikus hibája, a „jó uralkodó" illúziója. Csao Szuj, a felkelés vezetője levelet írt a császárnak, s ebben azt a reményét fejezte ki, hogy a császár önállóan fog dönteni, kivégezteti az őt körülvevő erkölcstelen főhivatalnokokat. A felkelők, akiknek elemi haragja a nagybirtokosok és a hatalom helyi képviselői ellen fordult, azt remélték, hogy a császár meghallgatván panaszukat, majd rendet teremt és megbünteti alattvalóit, amiért a parasztokat sanyargatják.

Bár a felkelők több csatában megverték a kormánycsapatokat, a tartományi és fővárosi csapatok, valamint a határvidéki hadsereg egyesült erőinek 1512-ben sikerült leverniük a felkelést.

Ezzel a mozgalommal csaknem egy időben parasztfelkelések zajlottak le Csiangszi és Szecsuan tartományokban is. Csiangszi tartományban a felkelők főként jól megerősített helyeken vették fel a harcot és a védelem során felhasználták a tartomány északi természetes határait. De az a körülmény, hogy a parasztok nem akartak távolabb kerülni szülőföldjüktől, szűk keretek közé szorította a mozgalmat, és megakadályozta, hogy a felkelők kapcsolatot teremtsenek a szomszédos tartományokkal.

A Csiangszi tartományban lezajlott felkelést gyengítette az is, hogy részvevői a nemzetségi és vallási hagyományok erős befolyása alatt álltak.

A kormányzat a felkelők ellen először a szomszédos tartományok nem kínai népeiből verbuvált csapatokat vetette be — azaz a népek egymás ellen uszításának taktikájához folyamodott. Ez időleges sikerrel járt: 1513-ban a kormánycsapatoknak sikerült a felkelést elfojtaniuk. De a győzők véres kegyetlensége, a lakosság elleni erőszakoskodások és rablások miatt 1517-ben újra fellángolt a mozgalom: Csiangszi tartomány déli részében, a Hukuang és Kuangtung tartománnyal szomszédos vidékeken kelt fel a parasztság.

A büntető hadjáratot Vang Sou-zsen (Vang Jang-ming) filozófus vezette, aki abban az időben Dél-Csiangszuban a hszünfu tisztséget töltötte be (a kormány által kinevezett katonai hivatalnok, feladata valamely vidék „lecsendesítése" volt). Vang Sou-zsen más taktikát követett, mint a tartomány északi részébe küldött büntetőosztagok: a helyi feudális urak által alakított csapatokat vetett be, igyekezett megbontani a nemzetségi és vallási szervezeteket, a falu különböző társadalmi csoportjait megpróbálta egymás ellen uszítani, és így belülről akarta felbomlasztani a felkelők táborát. Egyszersmind széles körben támaszkodott a kölcsönös kezesség rendszerére, s így a parasztokat arra kényszerítette, hogy egymásra vigyázzanak. E módszerek, valamint a katonai erő segítségével Vang Sou-zsen két év alatt elfojtotta a felkelést.

A Senhszi tartományban kirobbant felkelés 1509 végén átterjedt Észak-Szecsuan nagy területeire is. A felkelők itt kihasználták a harc számára kedvező természetes védővonalakat: a Hansuj-folyót és a Tapasan hegyvonulatot. A több mint 10 000 főnyi felkelő sereg élén Lan Ting-zsuj, Liao Huj és mások álltak. Lan Ting-zsuj és más vezérek felvették a vang („király") címet és létrehozták saját kormányzati szerveiket.

A felkelők egy másik csoportja Szecsuan déli részén harcolt; ez a csoport azonban gyengébb volt, és hadműveleteinek színtere is kisebb volt, mint az északi csoporté. Délen a felkelést először egy Csao Pi nevű csungkingi lakos vezette, majd csatlakozott hozzá felkelő csoportjával Csao Fu is. Haláluk után Fang Sze lett a vezető, egy földnélküli paraszt, aki azelőtt bérért dolgozott a feudális urak földjén. Fang Sze keményen, állhatatosan harcolt a parasztok érdekeiért. A hatóságok semmilyen eszközzel sem tudták megadásra kényszeríteni. Akkor sem tágított, amikor családjának tagjait elfogták. Vezetésével a felkelők nemcsak Dél-Szecsuanban folytattak hadműveleteket, hanem viszonylag távoli vidékekre — délen Kujcsou tartományba, északon a Tocsiang- és a Csialingcsiang-folyók mentén — is vezettek hadjáratokat, és eljutottak Szecsuan tartomány északi részébe.

Szecsuanban a felkelő parasztok elleni harcra a Ming-kormányzat felhasználta az ott élő nem kínai népeket. Megvesztegetéssel, félrevezetéssel és kényszerrel sikerült e népek egyes helyi vezetőit és a lakosság egy részét a maguk oldalára állítaniuk, megnyerni támogatásukat, főleg az észak-szecsuani felkelők leveréséhez. Dél-Szecsuanban azonban Fang Sze kapcsolatot teremtett a miao nemzetiséggel, amely a felkelőket támogatta a kormánnyal szemben. Ez minden valószínűség szerint az első eset volt, amikor a felkelő kínai parasztok egyesültek az elnyomott kis nemzetiségekkel a közös elnyomók, a kínai feudális urak elleni harcra.

A szecsuani felkelést 1514-ben leverték. De a parasztság az ország más vidékein tovább harcolt, még hosszú ideig nem tette le a fegyvert.

Hamarosan újra nagyszabású parasztfelkelések törtek ki országszerte. A birodalom fővárosában több ízben kihirdették az ostromállapotot. A felkelő parasztok nemcsak falvakat szabadítottak fel a földesúri uralom alól, hanem városokat is. Santungban például 90 várost foglaltak el.

A felkelés hevében a parasztok megölték a leggyűlöltebb kizsákmányolókat és helyi hivatalnokokat, felégették udvarházaikat, elvették birtokaikat, megsemmisítették az adólajstromokat, s így egy időre megszabadultak a feudális kizsákmányolástól. A felkelésben nemcsak parasztok vettek részt, hanem olykor katonák is (például 1533—1535-ben Tatungban és Liaotungban), mert nem kapták meg járandóságukat és mert embertelenül bántak velük. Az 1530-as évek végére a kínai feudális uralkodó osztálynak sikerült felszámolnia az országban a felkelés fő gócait.

A XVI. század végén a parasztfelkelések újabb hulláma borította el az országot: e parasztfelkelések a továbbiak folyamán paraszthábo rúvá fejlődtek.

AZ ÁLLAMI ÉS MAGÁNMANUFAKTÚRÁK DOLGOZÓINAK HARCA. A VÁROSI MOZGALMAK

A parasztfelkelésekkel egy időben az állami manufaktúrák dolgozói is harcra keltek a feudális kizsákmányolás ellen. A harcnak különböző formái voltak. A munkások szántszándékkal rontották az előállított áruk (fegyverek, hajók stb.) minőségét, megszöktek az üzemekből. A legfejlettebb forma az állami manufaktúrákat vezető hivatalnokok elleni aktív harc volt, amely helyenként fegyveres felkelésbe csapott át. A küzdelem a XVI—XVII. század fordulóján érte el forrpontját. Az állami manufaktúrák dolgozóinak harcát olykor a városi lakosság szélesebb rétegeinek (kereskedőknek, kézműveseknek, a magánmanufaktúrák bérmunkásainak) megmozdulásai kísérték. E megmozdulások rendszerint az adóterhek fokozódása, a hatalom képviselőinek önkényeskedése miatti tiltakozás kifejeződései voltak.

Az állami ércbányákban uralkodó nehéz körülmények és az ott dolgozó robotmunkások elviselhetetlen helyzete miatt a munkások sokszor megszöktek, sőt olykor rátámadtak az ércbányák vezetőire és a munkafelügyelőkre. Egy hivatalnok a XVI. század végén készült jelentésében ekképpen ecseteli a bányák helyzetét: „a bányákban dolgozó nép abbahagyja a földművelést és a selyemhernyó-tenyésztést"; „a (munkára) felfogadott emberek a szűkös táplálék miatt éheznek..."; „a hivatalnokok önkényeskednek, visszaélnek büntetőjogukkal, s ezzel lázongásokat idéznek elő... Az ércbányászok elnyomorodnak, elpusztulnak..." A jelentés megállapítja, hogy „az ércbányákból megszökött rablók" felhívására könnyen törhetnek ki zavargások.

A források gyakran tesznek említést a bányákban lezajlott megmozdulásokról, amelyeket rablásnak, fosztogatásnak neveznek. Megemlítik, hogy Si-csung uralkodása alatt (1522—1566) Csöcsiang és Csiangszi tartományok ércbányáiban is sor került ilyen „bűntettekre", s röviden megemlékeznek egy korábbi felkelésről, amely 1504-ben tört ki a Kuangtung tartományi öntőműhelyekben, Tang Ta-pin vezetésével. Az állami és magánmanufaktúrák mesterembereinek legtöbb és legnagyobb felkelései a XVI—XVII. század fordulóján zajlottak le.

A legnagyobb méretű és legszervezettebb felkelés a Szucsou városában működő magánműhelyek és manufaktúrák takácsainak 1601. évi felkelése volt. Okairól az alábbiakat tudjuk. 1601 ötödik hold hónapjának idején egy Szun Lung nevű eunuch, aki Szucsou, Hangcsou és néhány más város szövő iparának ügyeit igazgatta, a magánszövőműhelyekre újabb adót vetett ki: minden szövőszék után további három csient. A műhelytulajdonosok bezárták műhelyeiket; a munka nélkül maradt bérmunkásokat éhhalál fenyegette.

Az új adó bevezetése miatt „bezárták a kelmefestőműhelyeket, és több ezer munkást elbocsátottak. Bezárták a szövőműhelyeket, és újabb néhány ezer munkás vesztette el kenyerét. Valamennyien a saját munkájukból élő, derék emberek voltak, akiket most egyszerre a pusztulás fenyegetett."

Ko Hszien szucsoui lakos felhívására a takácsok összegyűltek, körülvették a szövőipar igazgatási épületét, és az adók eltörlését követelték. Ezután a takácsok elfogtak hat-hét adószedő hivatalnokot, a folyóba dobták őket, majd megölték Huang Csien-csiét, Szun Lung egyik bérencét, és felgyújtották egy másik gyűlölt hivatalnok házát. A felkelő takácsok leszámoltak a feudális hatalomnak azokkal a képviselőivel, akik közvetlenül elnyomták a népet. De a források tudósítása szerint elnézőek voltak a kishivatalnokokkal szemben, akik nem sanyargatták a népet. Elismerésre méltó volt a takácsok szervezettsége és fegyelmezettsége. Megvesztegethetetlenek voltak, nem tűrték a fosztogatást. Még maga a Ming-császár is kénytelen volt tényként elismerni, hogy a takácsok „csak azokat a családokat tették tönkre, amelyek a viszályt előidézték, de egyetlenegy ártatlan embert sem bántottak".

Ko Hszien, a takácsok vezetője, becsületes, nemes lelkű, határozott és önfeláldozó ember volt.

Miután a takácsok sikereket értek el a harcban és elbántak a gyűlölt feudális hivatalnokokkal, Ko Hszien, hogy a felkelés részvevőit megmentse a megtorló intézkedésektől, önként jelentkezett a hatóságoknál és mindent magára vállalt. A szucsoui takácsok mozgalma volt a kínai manufaktúrák bérmunkásainak első nagyszabású megmozdulása.

1602-ben robbant ki Csingtöcsen, a nagy porcelánipari központ lakosságának mozgalma, mely Pan Hsziang, a Csiangszi tartományi porcelánipar vezetője ellen irányult, s feltehetően mesteremberek vettek részt benne, akiket a városi lakosság más rétegei is támogattak.

Az állami és magánműhelyek dolgozóinak harcával szoros kapcsolatban állt számos város lakosságának mérsékeltebb jellegű mozgalma, amelyben széles városi rétegek vettek részt.

A harc főként az egyre nyomasztóbb adóterhek ellen irányult. A legnagyobb ilyen mozgalom a Hukuang tartománybeli városok kereskedőinek és kézműveseinek harca volt, Csen Feng magas rangú helyi hivatalnok ellen. Csen Feng 1599-ben Csingcsou városba (a jelenlegi Hupej tartományban) érkezett, hogy behajtsa az adókat, és átvegye az ércbányák igazgatását. Megérkezése után megnőttek az adók és fokozódtak az önkényeskedések. Ez nagy elégedetlenséget keltett a lakosságban, főleg a kereskedőkben. Emiatt, amint egy forrás közli, „több ezer felbőszült ember gyűlt össze az úton, kövekkel és téglákkal dobálták meg Csen Fenget, aki futva keresett menedéket". A mozgalom Vucsang, Hankou, Huangcsou, Hsziangjang, Paocsing, Töan és Hsziangtan városokra is átterjedt. Több mint két évig tartott a harc. Vucsangban, ahová 1601-ben érkezett Csen Feng, a gyűlölt főhivatalnok hivatali épületét több mint 10 000 városi lakos fogta körül; Csen Feng 16 emberét elfogták és a Jangceba dobták. Csen Fengnek ismét sikerült elmenekülni.

Lincsing városában, ahol Ma Tang adófelügyelő hajtotta be az adókat, ugyancsak több mint 10 000 helybeli lakos kelt harcra: felgyújtották az adófelügyelő hivatali helyiségét és megölték 37 emberét.

Hasonló megmozdulásokra került sor 1606-ban Jünnan tartományban, ahol súlyos teherként nehezedett a városi lakosságra Jang Zsung adófelügyelő önkénye. Jang Zsung nyíltan fosztogatta a lakosságot, önkényesen elrendelt letartóztatásokat, sőt több kisebb hivatalnokot és más városi lakost megöletett. A felháborodott városiak felégették az adóhivatal helyiségét, és sok kormányzati hivatalnokot megöltek. Jang Zsung ezért véres bosszút állt és több ezer embert legyilkoltatott. Emiatt Ho Si-hszün vezetésével felkelés tört ki, amelyben tízezernél is többen vettek részt. A felkelők tűzbe vetették Jang Zsungot és öccsét, és több mint 200 emberét is elégették.

A városi mozgalmak, amelyeknek fő követelése az adók csökkentése és a feudális hatóságok önkényének megszüntetése volt, a XVII. század elején az ország sok vidékét hatalmukba kerítették. Ezek a mozgalmak a feudális uralkodó osztállyal szembeszálló új erők hírnökei voltak.

HARC AZ URALKODÓ OSZTÁLYON BELÜL

A feudális urak és a parasztok ellentétei mellett az uralkodó osztályon belül is erősödtek az ellentétek. Fokozódott a harc a feudális jövedelmekben való részesedésért, a feudális urak különböző csoportjai az államapparátusban elfoglalt pozícióik megszilárdítására törekedtek.

A küzdelemben tevékenyen részt vettek az udvari eunuchok is, akik a Ming-birodalomban először a XV. században szerepeltek aktív politikai erőként. Az eunuchok feudális nagybirtokosok voltak, s egyben magas tisztségeket töltöttek be az államapparátusban.

Az udvari tisztségviselőknek ez a csoportja nagy befolyással volt a császárok kül- és belpolitikájára. Elégedetlenséget váltott ki a feudális uralkodó osztály más csoportjaiból — a főrangú hivatalnokokból és a tudós rend (sensi) tagjaiból, akik az állami tisztségek jelöltjei voltak, és szoros kapcsolatban álltak a feltételhez kötött földbirtokkal. A feudális uraknak ez a csoportja félt az eunuchok hatalmától, akiknek rágalmazó feljelentései következtében nemcsak tisztségüket veszít-

hették el, hanem életüket is. A feudális klikkek hosszan tartó és igen elkeseredett küzdelmet folytattak egymással.

1506 és 1521 között a külön szervezetbe tömörült eunuchok a hatalom birtokában ellenfeleiket börtönbe vagy a hóhér kezére juttatták; a császár dróton rángatott bábként engedelmeskedett nekik. A nyolc leghatalmasabb eunuchot „nyolc tigris" néven emlegették. Valójában ők kormányozták az országot. De csakhamar viszály támadt köztük az elsőbbségért. A harc 1510-ben Liu Csing, a mindenható kegyenc vereségével végződött. Liu Csinget lázadás szervezésének vádjával börtönbe zárták, majd kivégezték. Vagyonának elkobzásakor óriási kincsek kerültek napvilágra: egyik forrás szerint „80 köteg nagy jáspis, 2 500 000 lang sárga arany, 50 millió lang ezüst és sok más kincs számolatlanul".

A különböző feudális csoportok közti harc a XVI—XVII. század fordulóján kiéleződött és aláásta az amúgy is meggyengült feudális Ming-birodalmat.

A TUNGLIN SZERVEZET

Hevesebbé vált a harc a feudális nagybirtokosok és a városi jómódú rétegek között is; az utóbbiakat a sensik haladó része támogatta. Ezt a harcot tükrözte a Tunglin szervezet megalakítása és fellépése a feudális viszonyok ellen.

A Tunglin szervezetet a XVI. század végén alapították. Vezetője Ku Hszien-cseng, egy magas rangú udvari tisztségviselő és tudós volt, aki az eunuchok intrikái elől nyugalomba vonult. Hazatérve Vuhszibe, a helybeli „Tunglin sujüan" nevű akadémián előadásokat tartott, amelyekben bírálta a feudális klikkek kormányzási módszereit. Ku Hszien-csenget és híveit ettől kezdve „tunglinistáknak", szervezetüket „Tunglin szervezetnek" nevezték.

A Tunglin hívei azt követelték, hogy a kereskedelemben és az iparban több lehetőséget kell biztosítani a magánvállalkozásnak, enyhíteni kell a feudális kizsákmányolást (adócsökkentés, egyes paraszti kötelezettségek eltörlése), harcolni kell a hivatalnokok korruptsága ellen, rendet teremteni a hadseregben, megerősíteni a határok védelmét stb.

Bár a Tunglin szervezet a sensi réteg leghaladóbb képviselőit tömörítette, objektíve nemcsak azoknak a sensi csoportoknak érdekeit fejezte ki, amelyek szoros kapcsolatban álltak a piaccal és a városi foglalkozásokkal, hanem a kereskedők, a nagy műhely- és manufaktúratulajdonosok érdekeit is. Másszóval, a Tunglin a városi tehetős rétegek és a velük kapcsolatban álló sensi rétegek ellenzéki csoportosulása volt. A Tunglin tevékenysége a XVII. század folyamán megélénkült. Híveinek lehetőségük nyílt arra, hogy magas állami tisztségekbe kerüljenek. De mihelyt az udvarnál megerősödött az eunuch kegyencek befolyása, a Tunglint üldözni kezdték. Különösen nehéz volt a helyzetük a szervezet híveinek az 1620-as években, amikor a tényleges hatalom egy Vej Csunghszien nevű eunuch kezében volt. Sok embert „feketelistára" tettek, hamis feljelentések alapján vád alá helyeztek és kivégeztek.

5. A XVII. SZÁZADI PARASZTHÁBORÚ. A MING-DINASZTIA BUKÁSA

A MING-BIRODALOM BELSŐ ÉS KÜLSŐ HELYZETÉNEK ROSSZABBODÁSA

Az 1620-as években a Ming-birodalom belső és külső helyzete rohamosan romlott. A felső rétegekben a különböző feudális klikkek közt kíméletlen harc folyt a hatalomért. A hadseregben a rossz élelmezés és a hiányos felszerelés bomlást idézett elő. A nyugat-európai gyarmatosítók és a japán kalózok támadásai következtében Kína elvesztette a tengeri utakat, egyszersmind a délten-

geri országokban elfoglalt gazdasági és politikai pozícióit. Északkeleten a mandzsuk nagy területet hódítottak el a Ming-birodalomtól.

A feudális urak még több földet oroztak el a parasztoktól, mint a XVI. században. Fokozódott a feudális kizsákmányolás. A katonai kiadások növekedésével együtt emelkedtek az adók. 1592-ben három hadjárat — Ninghsziába (a mongolok ellen), Koreába (a japánok ellen) és Kujcsou tartományba (a felkelők ellen) — több mint 10 000 000 lang ezüstöt emésztett fel. A mandzsuk elleni tízéves harcban (1618-tól 1627-ig) a hadsereg rendes kiadásain felül több mint 60 000 000 lang ezüstöt költöttek el.

A császári család óriási kiadásainak egész terhe is a néptömegek vállára nehezedett. 1599-ben például 24 000 000 lang ezüstöt vettek ki a kincstárból a császár fiainak házasságával kapcsolatos költségek fedezésére. Hatalmas összegeket fordítottak paloták építésére: 1627-ben például mintegy 6 000 000 langot.

1618-ban földadópótlékot vetettek ki „a liaotungi hadsereg ellátására". Ez az új adó a következő években lényegesen emelkedett: 1620-ban 5 200 000 lang ezüstnyi összegre rúgott. A következő években a kormányzat új vámokat, sóadót és más adókat vezetett be. Ezek csaknem 7 500 000 lang ezüst összeget tettek ki. A lakosság összes adóterhei tíz év alatt 50 százalékkal emelkedtek.

Súlyos szenvedéseket zúdítottak a néptömegekre a természeti csapások, amelyek a XVII. században szinte egymást érték. Mivel az államhatalom és a feudális urak nem gondoskodtak a régi gátak és öntözőberendezések karbantartásáról és újak építéséről, gyakori volt az árvíz és az aszály, aminek következménye az éhínség és a lakosság nagy halálozási arányszáma volt. A „Ming-történelem" és a többi kínai évkönyv sok adatot közöl ezekről.

Különösen súlyos volt a néptömegek helyzete Senhszi tartományban. Az éhínség és a tömeges elhalálozás itt állandó jelenség volt. Egy hivatalnok így számolt be 1629-ben a tartomány helyzetéről: „Janan körzetben egy évig nem hullott eső. Augusztusban és szeptemberben a nép a városokban ürömöt evett, októberben elkezdték enni a fakérget, az év végére már minden kérget lehántottak a fákról, ekkor krétát ettek. Néhány nap múlva felpuffadt az emberek hasa, összerogytak és meghaltak... Minden járásban a városon kívül nagy gödröket ástak és ezek mindegyikébe sok száz embert temettek. Csingjangtól és Janantól északra igen nagy az éhínség..."

Ilyen körülmények között az elkeseredett paraszti tömegek ismét harcra keltek.

FELKELÉS SENHSZIBEN

A parasztmozgalom az 1620—1630-as években érte el csúcspontját. A mozgalom Senhszi tartományban kezdődött, ahol a parasztok helyzete rosszabb volt, mint más vidékeken; innen azután az ország nagy részére átterjedt. Lendületénél, méreteinél és viszonylagos szervezettségénél fogva ez a mozgalom igazi parasztháborúnak tekinthető. A felkelőket a helyi katonaság is támogatta.

Senhsziben már 1626-ban lángra lobbant a felkelés. 1627-ben Senhszi újonnan kinevezett kormányzója kísérletet tett az adók erőszakos behajtására, a parasztság erre hatalmas felkeléssel válaszolt. A parasztseregek először külön-külön, elszigetelten harcoltak, később több sereg egyesült. A felkelés sok vezetője „királynak" nyilvánította magát. Voltak köztük tehetséges szervezők, mint például Kao Ying-hsziang, Csang Hszien-csung és Li Ce-cseng, akik később a paraszti seregek hadvezérei lettek.

Li Ce-cseng 1606-ban született, szegényparaszti családból, Micsi járásban (Senhszi tartomány). Apjának volt némi saját földje, amit maga művelt meg, de az adók és a szolgáltatások tönkretették, úgyhogy Li Ce-cseng már kora ifjúságától kezdve egy hivatalnok gazdaságában pásztorkodott. Később postai szolgálatba lépett. Li Ce-csengben olthatatlan gyűlölet égett a kizsákmányolók ellen. Szeme láttára jutott koldusbotra az apja, szeme láttára haltak éhen a nincstelen földművesek. Hir-

telen indulatában megölte egyik elnyomóját. Menekülnie kellett. A szomszédos Kanszu tartományban katona lett. 1629-ben kapcsolódott be a felkelésbe, először mint közkatona, majd 1631-ben egy osztag élére került, amely Kao Ying-hsziang parancsnoksága alatt állt. Li Ce-cseng kitűnt természetes józanságával, kitartásával és céltudatosságával.

A felkelés másik vezetője, a Janan városból való Csang Hszien-csung ugyancsak 1606-ban született. Apja vándorló datolyaárus volt. Csang Hszien-csung ifjú korában egész Senhszi tartományt bejárta apjával. Családjának tönkrejutása után Csang Hszien-csung katona lett. Később hamis vád alapján börtönbe vetették, és halálra ítélték. Miután egy börtönőr segítségével sikerült megszöknie, minden erejét a gyűlölt feudális rend elleni harcnak szentelte. 1630-ban csatlakozott a Senhszi tartományban kitört felkeléshez, és Micsi járásban több támaszpontot elfoglalt. Csang Hszien-csung makacs, lobbanékony és bizonyos mértékig becsvágyó ember volt. A kizsákmányolókkal szemben érzett haragvó indulatai és nehéz természete megakadályozták abban, hogy az alacsonyabb rangú hivatalnokokkal és az elszegényedett földesurakkal szemben rugalmasabb taktikát alkalmazzon. Emiatt gyakran támadt nézeteltérése Li Ce-csenggel.

1631-ben, amikor a felkelés már egész Senhszi tartományt lángba borította és amikor a parasztmozgalom elfojtására a császár erősítéseket vezényelt oda más tartományokból, Vang Ce-jung vezetése alatt egyesült a 36 felkelő sereg. A seregek különböző nagyságúak voltak, a legnagyobbak létszáma elérte a 10 000 főt. Az egyesüléskor a felkelők hadserege összesen mintegy 200 000 főt számlált. Az egyesülés után a főerők Vang Ce-jung vezetésével Sanhsziba vonultak át, amely 1631 óta a mozgalom központja volt. A mozgalom első szakaszától eltérően itt, Sanhsziban, a felkelők közös vezetés alatt vívták harcukat. De a felkelés terjedése következtében az egységes vezetés nem érvényesülhetett teljes mértékben, különösen nem Vang Ce-jung 1633-ban bekövetkezett halála után. A seregek egy része, miután Sanhsziban vereséget szenvedett, Honan és Hopej tartományba, majd Hupej és Szecsuan tartományba vonult. 1635-ben már jónéhány tartomány volt a felkelők hatalmában.

A HONANI TANÁCSKOZÁS

1635-ben Honanba összehívták a parasztseregek vezetőinek tanácskozását, amelyen a parasztok 13 legkiemelkedőbb vezére vett részt, 72 csapat képviseletében. A korábbi vezetők közül ekkor már sokan elestek a kormánycsapatokkal vívott egyenlőtlen ütközetekben. De az elesettek helyére újak álltak, a seregekbe újabb felkelők özönlöttek, és létszámuk nőttön-nőtt.

A Honanban tartott tanácskozáson, amelyen a követendő taktikát tárgyalták meg, Li Ce-cseng javaslatára elfogadták a kormánycsapatok elleni további harc tervét. Az összes felkelő erőket négy nagy seregre osztották, s ezek mindegyikének meghatározott irányban kellett megindítania a hadműveleteket. Három irányban (nyugat, észak, dél) védelmi hadműveleteket kellett folytatni, a negyedik — keleti — irányban pedig támadó akciókat vettek tervbe. Egy nagy csapatrészt pedig tartalékul hagytak; ennek előírták, hogy mozgékony legyen és azokat az egységeket segítse, amelyek bajba kerülnek. A tanácskozás befejeztekor bikákat és lovakat áldoztak az égieknek, és hűséget esküdtek a közös ügynek. A Honanban lezajlott tanácskozás nagy jelentőségű esemény volt. Lehetővé tette a parasztfelkelés haditervének kidolgozását, a nagy seregek élén álló hadvezérek akcióinak egybehangolását. A parasztmozgalomban ez volt az első eset, hogy az erőket egyesítették, és kísérletet tettek szervezett és összehangolt hadműveletek folytatására; ez arra mutatott, hogy a felkelés új szakaszába lépett.

Honan, Hupej, Hunan és Senhszi tartományok ez idő tájt a felkelők kezén voltak. A legerősebb felkelő sereg a Honanban működő 13 csapat volt, s ezek közül is a Kao Ying-hsziang, Li Ce-cseng és a Csang Hszien-csung parancsnoksága alatt álló osztagok bizonyultak a legkiválóbbaknak. Ezek alkották a felkelés főerejét.

A honani tanácskozás megerősítette a felkelők sorait, a feudális uralkodó osztály elleni elszánt harcra lelkesítette őket. A felkelők a védekezésből támadásba mentek át. Nemcsak falvakat sikerült elfoglalniuk, hanem városokat is, ahol azután bíróság elé állították és elítélték a gyűlölt feudális urakat. A városokban a szegényebb kézművesek, a segédek és a bérmunkások is csatlakoztak a felkelőkhöz.

NÉZETELTÉRÉSEK A FELKELŐK TÁBORÁBAN. A FELKELÉS IDŐLEGES VERESÉGE

A felkelő parasztok táborában azonban nem volt teljes az egyetértés. Röviddel a tanácskozás után nézeteltérések támadtak Li Ce-cseng és Csang Hszien-csung között; ennek következtében Li Ce-cseng Kao Ying-hszianggal együtt Senhszi tartományba vonult. A nézeteltérések oka az volt, hogy Csang Hszien-csung nem akart megegyezésre lépni az elszegényedett feudális urakkal és a sensikkel, s amellett önálló akciókra törekedett, ami gyengítette a felkelők erőit Honanban. Ennek az lett a következménye, hogy a kormánycsapatok kiszorították innen Csang Hszien-csung, Cao Cao és mások seregeit. Később a felkelők 13 serege ismét átlépte Honan tartomány határait, és több körzetet meg járást elfoglalt. Kao Ying-hsziang és Li Ce-cseng nem vettek részt ebben a hadjáratban, hanem Senhszi területén folytatták hadműveleteiket.

A felkelők erői szétforgácsolódtak, ami időleges vereségükhöz vezetett. 1636 nyarán Senhszi területén Kao Ying-hsziang seregét az ellenség bekerítette, őt magát elfogták, a fővárosba vitték és kivégezték. A Ming-birodalom hadvezérei joggal tartották Kao Ying-hsziangot a felkelés lelkének és legjelentősebb alakjának. Az egyik „pacifikáló" ezt mondta Kao Ying-hsziangról: „. . . Meg kell szereznünk a fejét, s akkor a többi felkelőt már könnyű lesz lecsendesíteni."

És valóban, Kao Ying-hsziang halála után a felkelés sokat veszített erejéből; Kao Ying-hsziang csapatainak egy részét megsemmisítették vagy foglyul ejtették. Csak kis részük ment át Li Ce-cseng parancsnoksága alá. Li Ce-cseng felvette a „csuang-vang" (csuangi király) címet, amelyet azelőtt Kao Ying-hsziang viselt. A felkelők kisebb csoportokban folytatták a harcot. Sokan közülük a hegyekben rejtőztek el. Li Ce-cseng seregével Szecsuanba vonult (1637-ben), ostrom alá fogta a tartomány fővárosát, Csengtut, de egy hét múlva kénytelen volt felhagyni az ostrommal. Visszavonulás közben a kormánycsapatok szétverték seregét. Csak nagy nehezen sikerült kitörnie a bekerítésből. 18 lovasával Senhszibe tört át, ahol egy időre a hegyek közt talált menedéket.

1638-ban, miután súlyos vereséget szenvedett, Csang Hszien-csung önként jelentkezett vallomástételre a Ming-hadvezéreknél. Rövidesen 13 nagy parasztsereg vezetője hódolt be az ellenségnek.

A PARASZTMOZGALOM ÚJABB FELLENDÜLÉSE

1639—1640-ben új fellendülés kezdetei mutatkoztak a parasztmozgalomban. Ismét akcióba lépett Csang Hszien-csung. Több társával együtt támaszpontot létesített Kucseng városában (Hupej tartomány). Leereszkedett a hegyekből és harcba bocsátkozott Li Ce-cseng is. 1640-ben nagy túlerőben levő Ming-csapatok teljesen körülzárták Li Ce-csenget. A helyzet reménytelennek látszott, de a parasztvezérnek és társainak — akik ugyancsak a nép fiai voltak — állhatatossága, a nép iránti hűsége és a nép ügyébe vetett hite megmentette a helyzetet. Li Ce-cseng könnyű lovasságával áttörte a bekerítők gyűrűjét. Eljutott Honanba, s itt a paraszttömegek támogatásával ismét kiegészítette seregét, majd sorra foglalta el a városokat. Ebben az időben a sensi réteg képviselői is csatlakoztak Li Ce-csenghez. Egyikük, egy Li Jen nevű költő, később Li Ce-cseng legbizalmasabb tanácsadója lett.

Li Jen egyéniségéről képet alkothatunk abból a tanácsból, amelyet a költő (akinek igazi neve Li Szin volt) Li Ce-csengnek adott: „Ne engedd meg ártatlan emberek meggyilkolását, az elvett

kincseket osszad szét az éhező nép között." Li Jen egyik versében megénekelte Li Ce-cseng igazságosságát és azt a törekvését, hogy segítsen a parasztokon. Ebben a dalban a költő így beszélt: „Aki jól fogadja a bátor vangot" (azaz Li Ce-csenget), „az nem fog adót fizetni és megszabadul a szolgáltatásoktól". A dal a feudális elnyomás elleni harcra buzdította a népet, a paraszti tömegek számára érthető nyelven szólt, és a tömegek a szívükbe is zárták ezt az alkotást. Ugyanilyen érthető és rokonszenves volt a néptömegek számára a felkelők többi jelszava: „a földek egyenlősítése", vagyis a föld egyenlő elosztása; „az igazságos kereskedelem", vagyis az áruknak igazságos áron való vétele és eladása. Ez a jelszó a városiakat vonzotta. A felkelők egy-egy helység elfoglalása után elkobozták a nagybirtokosok földjeit, vagyonukat szétosztották a nélkülöző parasztok között. Egyidejűleg elrendelték, hogy három vagy öt évig semmiféle adót se szedjenek.

A felkelőknek ezt a politikáját a város és a falu lakosságának széles rétegei helyeselték, s ezért a parasztok, a kézművesek, a segédek és a bérmunkások seregestől özönlöttek a felkelők táborába.

1641-ben Li Ce-cseng nagy sikereket ért el Honan tartományban. Elfoglalta Lojang városát, majd elkobozta Csang Hszün (Fu-vang) herceg birtokait, őt magát kivégeztette, palotáját felgyújtotta, vagyonát pedig szétosztotta az éhezők között. Ugyanígy bántak el a felkelők más feudális urakkal is. Ezt követően a parasztseregek Li Ce-cseng vezetésével végigvonultak Honan tartományon, szétverték a tartományi hatóságok segítségére küldött kormánycsapatokat, és ostrom alá vették Kajfeng városát. A város jól megerősített helység volt, és védői szívósan védekeztek. Ostroma sok időt és erőt vett el a felkelőktől. Az ostromlottak felrobbantották a Huangho-folyó gátját, hogy vízzel árasszák el Li Ce-cseng táborát.

Li Ce-csenghez egymás után csatlakoztak azok a seregek, amelyek korábban Csang Hszien-csungot követték. Li Ce-cseng, akinek erői egyre gyarapodtak, a felkelés általánosan elismert vezérévé nőtt. Honanból Li Ce-cseng Hupejbe vonult. Itt jelentős területet foglalt el, többek közt egy nagy várost, Hsziangjangot is. Ebben az időben Csang Hszien-csung, aki seregével ugyancsak Hupej tartomány területén tartózkodott, ismét alávetette magát Li Ce-cseng parancsnokságának. De az erősödő nézeteltérések következtében újra szakításra került sor; Csang Hszien-csung Hunan tartományba vonult, ahol elfoglalta a fővárost, Csangsát és még néhány nagyobb várost. Ekkoriban Li Ce-cseng már azt tűzte ki célul, hogy elfoglalja a nagyvárosokat és új államhatalmat hoz létre, megdönti a belülről elkorhadt Ming-monarchiát.

A FELKELŐK HATALMI SZERVEZETE ÉS HADSEREGÜK FELÉPÍTÉSE

A felkelők központi apparátusának legfelsőbb szerve háromtagú államtanácsból és hat közigazgatási (rangügyi, pénzügyi, vallásügyi, hadügyi, építésügyi és bűnügyi) főhatóságból állt. Ezek lényegében a Ming-birodalomban működő hat kamara mintájára alakultak. A járásokban és a körzetekben helyi önkormányzati szerveket is létesítettek. A régi hivatalnokokat mindenütt leváltották. A felkelők közigazgatási szerveibe főként olyan paraszti származású személyek kerültek, akik kezdettől fogva részt vettek a felkelésben, de kívülük kézművesek is, sőt hellyel-közzel alkalmaztak volt Ming-hivatalnokokat (sensiket) is, ha nem vétettek a nép ellen.

A felkelő parasztok megteremtették katonai szervezetüket is. A hadsereg 5 nagy seregből tevődött össze. Élükön 20 főparancsnok állt. A legnagyobb a központi sereg volt. Ez 100 alegységből (osztagból) állott, és vezetését 8 főparancsnok látta el. A többi seregnek egyenként hozzávetőlegesen 30 alegysége és 3—3 főparancsnoka volt. Minden alegységbe 100—150 főnyi gyalogság, 50 főnyi lovasság és megfelelő számú segédszemélyzet (teherhordók, szakácsok stb.) tartozott. Az 5 seregben összesen kb. 60 000 főnyi lovasság és gyalogság szolgált. Óriási katonai erőt képviselt ez a hadsereg; a harcosok 15—40 év közötti férfiak voltak. Mindegyik harcoshoz 2—4 ló és kb. 10 ember tartozott, akiknek feladata a lovak ápolása, a teherszállítás, az élelem

elkészítése volt. A segédszemélyzet létszáma összesen 500—600 000 fő lehetett, s szükség esetén ők is részt vettek a csatákban.

Az öt sereg parancsnokai Li Ce-cseng legmegbízhatóbb emberei voltak, akik kiváló képességekről és a parasztttömegek iránti hűségről tettek tanúbizonyságot: Liu Cung-min volt kovács, Li Jen költő, Li Ce-cseng két közeli rokona (Csang Hszing és Li Suang-hszi) és mások. Ezek az emberek együttesen amolyan katonai tanácsfélét alkottak és megvitatták a legfontosabb katonai kérdéseket.

A felkelő seregben szigorú fegyelem uralkodott. A csapatok hadmozdulatainak előkészítése általában a legszigorúbb titokban folyt le, a támadás irányáról még sok parancsnok sem tudott. A katonai tanács határozatait az alárendeltek ellentmondás nélkül végrehajtották. A hadjáratban a központi sereg volt az irányító, a többi őt követte. A felkelőknek nem volt nehéz trénjük, még élelmiszert sem vittek magukkal, hanem a földesuraktól rekviráltak élelmet.

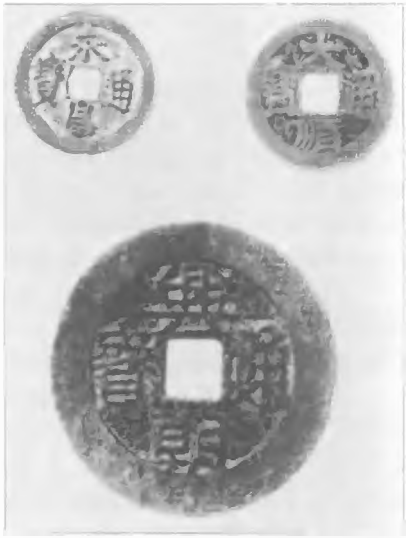

Az 1628—1645. évi kínai felkelés vezetői által kibocsátott pénzek

Ütközetben elöl a lovasság állt fel három sorban, mintegy hármas tagolású falként. Ha az első sor vissza akart vonulni, a hátsó sorok feltartóztatták, sőt inkább leszúrták a visszavonulókat, de nem engedték, hogy megfutamodjanak. Ha az ütközet elhúzódott, cselhez folyamodtak: a lovasok visszavonulást színleltek, gyűrűbe csalták az ellenséges katonákat, ahol aztán a hosszú lándzsákkal felfegyverzett gyalogság iszonyú pusztítást végzett közöttük; ekkor újra megjelent a lovasság is, és segített az ellenség teljes megsemmisítésében.

Városok ostrománál a felkelők gyalogos erői rendszerint közvetlenül a városfalak alatt helyezkedtek el, a lovasság pedig a város körül cirkált, hogy megakadályozza az ostromlottak kitörését. Más hadicseleket is alkalmaztak: az ellenség kezén levő városokba kereskedőnek vagy kormánykatonának öltözött kémeket csempésztek be.

A parasztsereg közkatonái és parancsnokai igen szerény életmódot folytattak. Arany és ezüst senkinek se lehetett a tulajdonában. Minden katonának csak annyi pénze lehetett, amennyit javadalmazásul kapott, s ez nem volt nagy összeg. A hadizsákmányt rendszerint szétosztották a lakosság között, a fennmaradó részt pedig jutalomképpen osztották el a katonák között, érdemeik és rangjuk szerint. A legértékesebb jutalom a ló vagy öszvér volt, ezt követték sorban az íj és nyíl, a lőfegyverek, a ruha és a pénz. A feleségeknek megengedték, hogy katonaférjük mellett maradjanak, de más nőket tilos volt a katonáknak magukkal vinniük. Li Ce-cseng ugyanolyan életet élt, mint a közkatonák. Egyes hozzá csatlakozott nagy osztagok vezéreit kivégeztette, ha méltatlanul viselkedtek vagy nyerészkedni akartak.

A felkelők szívesen fogadták soraikba az általuk felszabadított helységek kizsákmányolt lakosságát; ezeket foglalkozásuk szerint osztották be, külön a szabókat, a muzsikusokat, a földműveseket (ide azok kerültek, akiknek nem volt semmilyen mesterségük), a lovászokat stb. A nagy testi erővel és katonai képességekkel rendelkező személyeknek lovat, fegyvert adtak, és felvették őket a harcosok közé.

1643-ban Hsziangjangban a felkelés vezetői tanácskozásukon elhatározták, hogy hadjáratot indítanak Senhszi és Sanhszi tartományokba, majd támadást intéznek a főváros, Peking ellen. Megkezdődött az újabb hadjárat. 1643 végén nagy felkelő erők hatoltak be Honanba, ahol szétverték Szun Csuan-ting tábornok hadseregét, majd elfoglalták Tungkuant és bevonultak Hszianba, Senhszi tartomány fővárosába. Li Ce-cseng seregeinek egy másik hadoszlopa sikeres hadműveleteket folytatott Ninghszia és Kanszu tartományokban.

Li Ce-cseng lényegesen megnövekedett hadserege Sanhszi tartomány területén folytatta további hadműveleteit, majd pedig főerőivel elérte a főváros körzetét. Ugyanekkor (1644-ben) Csang Hszien-csung Szecsuanban zúzta szét a feudális urak seregeit.

Amikor Li Ce-cseng hadserege a főváros alá ért, a várost védelmező csapatok, amelyek nem voltak hajlandók harcolni a felkelők ellen, a levegőbe lövöldöztek; a katonák egy része fellázadt és átpártolt Li Ce-csenghez. A tüzérség az ostromlók kezére került. 1644. április 25-én a paraszti sereg, Li Ce-csenggel az élén, bevonult a Ming-birodalom fővárosába. Csu Ju-csien császár (1628—1644) a felkelőknek a városba való bevonulása előtt felakasztotta magát.

Li Ce-cseng a főváros elfoglalása után keményen leszámolt az arisztokrácia és a feudális bürokrácia tagjaival. Sok feudális urat kivégeztek, vagyonukat elkobozták. A negyediknél alacsonyabb rangfokozatú hivatalnokoknak (összesen kilenc rangfokozat volt) megkegyelmeztek, sőt még az államapparátusban is alkalmazták őket.

Könnyítettek a parasztok helyzetén, nem szedtek tőlük adókat, a hadsereget és az államapparátust a feudális urakra és a gazdag városi polgárokra kirótt kötelezettségek összegéből tartották fenn.

A KÍNAI ÉS MANDZSU FEUDÁLIS URAK SZÖVETSÉGE. A MING-DINASZTIA BUKÁSA

Li Ce-cseng csapatai mindössze 42 napig tartották hatalmukban a fővárost. Az események további alakulása Peking elhagyására kényszerítette őket. A felkelők győzelmétől megrettent kínai feudális urak szövetkeztek a külső ellenséggel — a mandzsu feudális urakkal. Az egyik Ming-tábornok, egy Vu Szan-kuj nevű nagybirtokos, aki Sanhajkuan várát védte a mandzsukkal szemben, a mandzsuktól kért segítséget a felkelők ellen. A segítséget meg is kapta. Dorgun herceg (a kiskorú mandzsu császár mellé kinevezett régens) vezetésével hatalmas mandzsu hadsereg indult a felkelők ellen. Vu Szan-kuj csapatai támogatták a mandzsukat. Li Ce-cseng kétszázezres hadserege nem akart a fővárosban késlekedni, hanem az ellenség egyesült erői ellen vonult.

A véres ütközetben a felkelők hadserege vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült. Ennek ellenére Li Ce-cseng felvette a császári címet. Az volt a szándéka, hogy szülőföldjére, északnyugatra vonul vissza, s a kínai császári cím itt lehetővé teszi számára, hogy erőt gyűjtsön a mandzsuk elleni harcra.

Li Ce-cseng a koronázás utáni napon seregével kivonult Pekingből, miután előzőleg a feudális arisztokráciától és bürokráciától elkobzott rengeteg aranyat és ezüstöt Hszianba szállíttatta. 1644. június 6-án a mandzsu sereg, az áruló Vu Szan-kuj csapataival együtt, bevonult Pekingbe. Ez az esemény a Ming-dinasztia bukását jelentette. A kínai történetírás ettől az évtől kezdve már a Csing-dinasztia történetét, vagyis a madzsu hódítók uralma alá került Kína történetét tárgyalja.

Mindamellett a mandzsuknak és segítőtársaiknak, a kínai feudális uraknak, még negyven évre volt szükségük ahhoz, hogy végleg megtörjék a kínai nép ellenállását. 1645-ben rátörtek Li Ce-csengre és meggyilkolták őt, de egyik bajtársa, Li Kuo, a megmaradt felkelő erők élére állt, és a mandzsuknak ellenálló Ming-seregekkel egyesülve, még egy ideig folytatta a harcot a betolakodók ellen.

1646-ban megölték Csang Hszien-csungot is, akinek támaszpontja Szecsuan tartomány volt. Csang egyik harcostársa, Li Ting-kuo egyesült a déli Ming-csapatokkal és még 15 évig folytatta a harcot a mandzsuk ellen Hunanban, Jünnanban és Kujcsouban. A mandzsuknak csak 1683-ban sikerült megsemmisíteniük a kínai hazafiak ellenállásának utolsó gócait.

A feudális urak árulása és a külföldi erők beavatkozása következtében és bizonyos fokig a felkelők táborában jelentkező belső ellentétek miatt ez a hatalmas népmozgalom tehát vereséget szenvedett. A hódítók az országban a nemzeti elnyomással párosult feudális reakció rendszerét vezették be.

6. A KULTÚRA FEJLŐDÉSE

A Ming-korban újabb értékekkel gazdagodott a kínai kultúra. Fejlődött az irodalom; terjedelmes történelmi munkák, új enciklopédiák jelentek meg, amelyek teljesség tekintetében minden más ország hasonló jellegű kiadványait felülmúlták. Nagyszerű alkotásokat mutatott fel a képzőművészet is, elsősorban az építőművészet. Nagy előrehaladás történt a lakkozott tárgyak és a finom művű porcelántárgyak készítésében.

Fejlődött a társadalmi és tudományos gondolkodás is, bár a középkori konfuciánus skolasztika korlátok közé szorította, sőt béklyóba verte.

A TUDOMÁNY

A XVI—XVII. században szembetűnően megnőtt Kínában a technika, a természettudományok és a matematika iránti érdeklődés. A Ming-birodalom vége felé megjelent a földek öntözésére használt tökéletesített vízátemelő kerék, az addiginál lényegesen szélesebb körben alkalmazták a fémolvasztásnál a kovácsfújtatókat. Fejlődött a hajóépítés; jól mutatták ezt már a XV. században Cseng Ho nagy tengeri expedíciói. Az egyik expedícióban egyszerre 62 nagy tengeri hajót indítottak útnak, fedélzetükön kb. 28 000 emberrel és nagy rakománnyal. E nagy befogadóképességű hajókat Kínában építették.

A XVI. században jelent meg Li Si-csen „Értekezés a fákról és növényekről" című többkötetes természetrajzi műve. Ez a mű nemcsak a gyógyfüvek leírását tartalmazta, hanem az ásvá-

Faragott oszlopok Csiufu városában (Santung tartomány) XVI. század

nyok, valamint az állatvilág ismertetését is. Igen népszerű volt a tudós Csang Csung-csing orvosi könyve („A tífuszról").

A XVII. században egy Hszü Kuang-csi nevű tudós szerkesztésében nagy mezőgazdasági enciklopédia jelent meg. Ez a munka nemcsak a kínai földművelés és mezőgazdasági technika fejlődését tárgyalta, hanem részben az európaiét is. Az 1630-as években egy Szung Jing-hszing nevű tudós „Tien kung kajvu" címen könyvet írt, sajátszerű technikai enciklopédiát, amely a kínai kézműipar fejlődését, történetét mutatta be.

Különösen nagy volt a fejlődés a filológiában és a történetírásban. A kínai nyelvészet elsősorban a kínai nyelv élő északi dialektusait tanulmányozta. A XVII. század legnagyobb enciklopédikus tudósa és filológusa Ku Jen-vu volt (1613—1683). Ő írta az „Öt könyv a fonetikáról" című művet, a történeti és az egykorú fonetika klasszikus feldolgozását. Ezenkívül sok más történelmi, közgazdasági, filozófiai, nyelvtudományi stb. munkát írt. Ku Jen-vu nemcsak tudós volt, hanem hazafias politikus is, aki tevékenyen részt vett a mandzsuk elleni harcban.

Tovább fejlődött a hivatalos történetírás: dinasztia-történeteket adtak ki, folytatták a XI. században megkezdett évkönyvet („Az uralkodást segítő általános tükör").

Fejlődtek a Ming-korban más történelmi műfajok is. Egyes művek nem időrendben tárgyalták az eseményeket, hanem témakörök szerint (ezek elnevezése a következő volt: „Az események leírása elejétől végig"); először a XI—XII. században írtak ilyeneket. Megjelentek földrajzi művek, amelyeket a középkori hagyomány nem ok nélkül sorolt a történeti munkák közé: ezek a sokkötetes könyvek bőséges adatokat tartalmaztak a különböző korokban használt közigazgatási beosztásról, földrajzi és gazdasági adatokat közöltek az egyes tartományokról, járásokról, városokról, ismertették kialakulásuk rövid történetét, leírták az illető helység műemlékeit, a hely nagy szülötteinek életrajzát stb. Fontos földrajzi mű volt Ku Jen-vu munkája, amely az alábbi címet viselte: „Könyv a Föld tartományainak és részeinek fogyatékosságairól és hasznáról". Ez a mű nemcsak az ország földrajzi leírását tartalmazta, hanem Kína gazdasági és társadalmi helyzetét is felvázolta. Ugyancsak a történelmi munkák közé tartoztak a különböző gyűjteményes kötetek, enciklopédikus jellegű művek.

A FILOZÓFIA. A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE

A XVI. század elején Vang Jang-ming (más néven Vang Sou-zsen, 1472—1528) volt a legismertebb kínai filozófus. Vang Jang-ming azt tanította, hogy a világ csak tudatunkban létezik, hogy az egész világ, minden dolog a szellem vagy a szív szülötte. „Nincsenek dolgok az értelmen kívül, és nincs értelem a dolgokon kívül — mondta Vang Jang-ming —, semmi sem létezik gondolkodásunktól függetlenül"; „Mindennek gyökere és forrása a szív, a tudat". Vang Jang-ming szerint az igazság kritériuma a szubjektív tudat; az ember veleszületett tudással, intuícióval bír, amely segítségére van az igazság felismerésében. Vang Jang-ming idealizmusának és intuitivizmusának nemcsak Kínában volt sok követője, hanem Japánban is, ahol a XVII. században ez lett az egyik vezető filozófiai irányzat.

Vang Jang-mingnek és követőinek filozófiai nézetei a maguk idején némileg elősegítették a neokonfuciánus filozófia elleni küzdelmet; ezt a filozófiát, amely a Szung-korban alakult ki, később követői skolasztikus rendszerré merevítették.

Vang Jang-ming politikai nézetei azonban a kor hatalmas parasztmozgalmától megrémült feudális uralkodó osztály érdekeit tükrözték. Vang Jang-ming a parasztság megfékezése, a földesúri osztály hatalmának növelése mellett szállt síkra, sőt maga is büntető hadjáratot vezetett a parasztok ellen. Ő javasolta a „tízudvaros törvény", „a tízudvarok elöljáróiról szóló törvény" és egyéb olyan törvények bevezetését, amelyek a falusi lakosság fokozott ellenőrzését, a kölcsönös

kezesség intézményének erősítését, a falvakban működő rendőri hatalom növelését, a parasztok magán- és közéletének, életmódjának, viselkedésének szigorú szabályozását célozták. Vang Jang-ming olyan viszonyokat kívánt, amelyek lehetetlenné tesznek mindenfajta tiltakozást a feudális kizsákmányolás ellen.

A feudális urak és a függő helyzetben levő parasztok közti elkeseredett harc, az uralkodó osztályon belüli ellentétek éleződése az ideológiában is kifejezésre jutott: a XVI—XVII. században feltartóztathatatlanul fejlődött a neokonfuciánus skolasztikával szembeszálló haladó gondolkodás. Fejlődését elősegítette a városok erősödésével, az árutermelés és a pénzgazdálkodás előrehaladásával és a manufaktúrák kialakulásával kapcsolatos új társadalmi erők megjelenése.

A leghaladóbb irányzatok képviselői a dolgozó néprétegekből, vagy a jómódú városi polgárságból származtak. Az előbbiek közé tartoznak: Vang Jang-ming kortársa, Vang Hszin-csaj (1483—1541), követői: Jen San-nung, Liang Zsujüan (más néven Ho Hszin-jin) és még néhányan, akiket a hatóságok haladó magatartásuk miatt üldöztek. Filozófiai nézeteik nem különböztek gyökeresen Vang Jang-ming idealizmusától és intuitivizmusától. Etikai nézetei tekintetében Vang Hszin-csaj közel állt az időszámításunk előtti V—IV. században élt ókínai filozófushoz, Mo Tihez, aki „az általános szeretet" tanát hirdette. Vang Hszin-csaj és követői olyan társadalom megteremtésének eszméjét hirdették, amelyben nincsenek se gazdagok, se szegények, hanem mindenki egyenlő. Ez a gondolat abban a korban természetesen utópisztikus volt. Ugyancsak a haladó gondolkodók közé tartozott Li Csi (más néven Li Cso-vu, 1527—1602). A Ming-hatóságok őt is üldözték, akárcsak a kor többi haladó gondolkodóját. Tanait eretnekségnek bélyegezték, mert az uralkodó konfuciánus ideológia ellen irányultak. Li Csi tiltakozott az ellen, hogy fenntartás nélkül igaznak fogadják el mindazt, amit Konfucius hirdetett. Li Csi kijelentette: „Konfucius igaza vagy nem igaza nem lehet azonos az igazsággal vagy nem igazsággal." Li Csi több művét elégették, őt magát halálra kínozták.

Buddha
Porcelán. XVI. század

AZ IRODALOM

A Ming-dinasztia korában tovább fejlődött az élő népnyelven írt népi irodalom — novellák, drámák és regények. A novellairodalom legszebb terméke az 1630—1640-es években megjelent novellagyűjtemény: „Mostani és régi idők csodálatos látványai."

A drámairodalom új műfajjal gazdagodott, az úgynevezetett helyi tartományi, más néven „déli" színművel, amely a cselekmény egyszerűségével és a közérthető nyelvezettel tűnt ki. Ilyenek „A lant története", a „Holdas lugas", a „Rege a fehér nyúlról", XVI. századi darabok, amelyeket

Kínában ma is gyakran előadnak. A XVI. századi színművek közül Tang Hszien-cu (1550—1617) „A bazsarózsák lugasa" című darabja a legérdekesebb, amely mintegy kihívás volt a régi erkölcsi alapelvek ellen. Sok színműíró egyúttal szereplőként is közreműködött darabjai előadásában; bár a színészi foglalkozást lealacsonyítónak tartották, a színházművészet igen népszerű volt, és nagyon sok házi színház működött.

Az első regények — „A három királyság regényes története", „Vízparti történet", a XIV. században keletkeztek, az élő, beszélt nyelven, és a későbbiek folyamán újabb meg újabb átdolgozásokban jelentek meg.

A Ming-dinasztia korában a történelmi regény mellett kialakult a fantasztikus regény és a társadalmi regény műfaja. A „Nyugati utazás" — Vu Cseng-en (1500—1582) fantasztikus regénye — azokon a mondákon alapszik, amelyek az i. sz. VII. században élt híres buddhista zarándok, Hszüan-cang indiai utazásáról fennmaradtak. Az „Aranyvázában álló szilvaág" című regény minden jel szerint a XVI. század végén keletkezett. Szerzője a feltevések szerint Vang Si-csen Ming-tudós volt (1526—1593), aki a büntetések kamarájának vezetőjeként (ez nagyjából megfelel a mai igazságügyminiszter funkciójának) működött.

A KÉPZŐMŰVÉSZET

A XVI—XVII. századból igen sok építészeti alkotás maradt fenn. Napjainkban is állnak a XVI—XVII. században épült pagodák, síremlékek, paloták, templomok, diadalkapuk, különféle középületek és lakóházak. A XVI. században a szigorú és monumentális stílus helyét a finom választékosság foglalja el. Megnyilvánul ez a tetők, a párkányok díszítésében, a márványhidak faragott balusztrádjaiban, az építészeti együttes fejlődésében. A kínai épület általában földszintes, négyszögletes alaprajzú pavilon, oszlopokkal tagolva; jellegzetessége az eredeti, magas, sarkain meghajlított, tartóoszlopokon nyugvó tető. A fényes, színes cseréppel fedett tető, a terasz vakító fehérsége, a farészek élénk színezése rendkívül széppé és díszessé tette az épületeket.

A Ming-korszak jellegzetes építészeti együttese az úgynevezett „tilos város" (más néven „a császári paloták városa"), amely Peking északi részén a XV. században épült és több, egy tengely mentén elhelyezkedő palotából állt; továbbá az „Ég temploma" nevű templomcsoport, amely Peking déli részén épült a XV—XVI. század folyamán.

A XVI—XVII. században a festészetben nem volt nagy az előrehaladás — továbbra is a régi hagyományok érvényesültek. A kor ismert festőművészei (Lü Csi, Pien Ven-csing stb.), bár mesterségbeli tudásuk magas szinten állt, műveikben csak a régi példaképeket utánozták. Igen elterjedt volt a metszet mint könyvillusztráció. A világ első színes fametszeteit a Ming-birodalomban készítették.

A XVI—XVII. században nagy fejlődésen ment át az iparművészet: a porcelánkészítés, a selyemszövetek és a lakktárgyak készítése. A porcelánkészítésben számos új vonás figyelhető meg: a máz alatt kék kobalttal festett minták, a vörös máz alkalmazása és a XV. század második felében az egyszínű mintákról a több színűekre való áttérés.

A Ming-korszakban megjelentek az európai művészet alkotásai, de az európai művészet ekkor még nem gyakorolt kimutatható hatást a kínai művészetre. Másfelől, a XVII. században a kínai művészet is behatolt Európába; hatása az ornamentikában jelentkezett; később a kínai stílus utánzása még nagyobb méreteket öltött.

KÍNAI PORCELÁNTÁL
XVI—XVII. század fordulója

XXVII. FEJEZET

INDONÉZIA NÉPEI

A XVI. század elején Indonézia nem volt egységes állam. A mai Indonéz Köztársaságot alkotó rengeteg kicsiny és nagy szigeten (Jáva és Madura, Szumatra, Borneo, Celebesz, a Kis-Szunda- és a Maluku-szigeteken) többé-kevésbé önálló törzsi szervezetek vagy állami képződmények álltak fenn. Az etnikailag zömében egynemű lakosság a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettség tekintetében igen nagy tarkaságot mutatott. Jáva szigetén és Szumatra egyes részein már fejlett feudális viszonyok uralkodtak, sok más sziget partvidékein viszont még alig ért véget az osztálytársadalom kialakulásának folyamata, a szigetek belsejében lakó törzsek pedig ősközösségi viszonyok közt éltek.

Indonézia történetében rendkívül fontos hely illeti meg Jáva szigetét, ahol már a XIII. század végén létrejött a hatalmas Madzsapahit-birodalom. A Madzsapahit-dinasztia Kelet- és Közép-Jáva sűrűn lakott, intenzív földműveléssel és fejlett kézművességgel rendelkező területeire támaszkodva a XIV. és XV. század folyamán fokozatosan adófizetőjévé és vazallusává tette Indonézia szinte valamennyi fejedelemségét és területét, sőt több ízben sikerült a Malaka-félsziget és a Szulu-szigetek lakosságára is kiterjesztenie hatalmát.

A MADZSAPAHIT-BIRODALOM

A hatalmas Madzsapahit-birodalom léte elősegítette az egyes indonéz szigetek közti kapcsolatoknak és Indonézia Kínával, Indiával, valamint az elő-ázsiai országokkal folytatott kereskedelmének fejlődését. A feudális Madzsapahit-állam kincstára különféle adókból és sarcokból hallatlanul gazdag volt. A nem jávai vazallusoktól és adófizetőktől fűszerek, ón, értékes fák stb. érkeztek. A jávai feudális függőségben élő parasztság földadóként rizst és háziipari termékeket szolgáltatott be, amelyek jelentős részét külföldre szállították; ez is a madzsapahiti feudális uralkodó réteget gazdagította.

A Madzsapahit-dinasztia a leigázott területeken nem semmisítette meg a fennálló társadalmi viszonyokat; a meghódítottaktól csak rendszeres adófizetést követelt. De Madzsapahit fejlett kultúrája és a kereskedelem bővülése szükségképpen hatással volt az elmaradottabb területekre, s meggyorsította gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket.

A madzsapahiti császárok Jáva egész földterületének legfőbb tulajdonosai voltak. Jáva vazallus fejedelmei — korábban örökletes birtokok tulajdonosai — a császári hatalomnak felelős kormányzók és helytartók lettek.

A magas címek és méltóságok, a parasztoktól behajtott földadóban való meghatározott részesedés joga és a parasztok munkájára való jog a hivatali tisztségek velejárója lett. Madzsapahit óriási területét tartományokra és kerületekre osztották, amelyek területileg többnyire azonosak voltak a korábbi fejedelemségekkel, de régebbi örökletes feudális uraik helyett helytartók kormányozták. A helytartók a pénzügyi funkciók mellett a közgazdasági és igazságszolgáltatási funkciókat is ellátták.

A helytartók legfelsőbb fokon a pati felügyelete alá tartoztak; ő volt Madzsapahit uralkodójának jobbkeze és sok esetben az állam tényleges kormányzója. A madzsapahiti császárok kiterjedt rokonsága megőrizte örökletes nemesi jellegét. A földek, különösen a birodalom székhelyének közelében fekvő földek nagy része a császár tulajdonában volt. Ezeken a császári birtokokon külön jószágkormányzók felügyeltek a parasztokra, ők hajtották be a járadékokat stb. A jószágkormányzók nem voltak alárendelve a hivatalnokoknak, hanem csak a császárnak tartoztak felelősséggel. A császár feleségeinek és rokonainak eltartására ugyancsak falvakat, sőt részfejedelemségeket köteleztek.

Az országban nagy befolyása volt a hindu (sivaista) és buddhista főpapságnak. A kolostorok és a templomok nagy birtokokkal rendelkeztek és gazdag adományokat kaptak. A sivaisták és a buddhisták főpapjai az udvarban éltek és részt vettek a császári tanács ülésein, az állami rendeletek és törvények megalkotásában.

A lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztságot továbbra is a faluközösségek révén zsákmányolták ki. A jávai falusi földközösségek a kollektív tulajdonban levő földet rendszeres időközökben újrafelosztották teljes jogú tagjaik között. A földművelés és a kézművesség egybefonódása miatt a faluközösség zárt, önellátó egység volt. A faluközösségen belül azonban már észrevehető vagyoni rétegeződés indult meg. Minden faluban voltak szegények. A falu jómódú lakosai és különösen a falusi elöljárók mint részes bérlőket zsákmányolták ki a falvak földnélküli, nem teljes jogú lakosait. A falu bírája és a többi elöljáró — bár formailag még választották őket — valójában egyre inkább a feudális közigazgatási apparátus kinevezett helyi képviselőinek a szerepét töltötték be. A falubírák hivatalukkal együtt nagyobb, adómentes telekrészt kaptak, ez a parasztokkal megműveltetett föld volt meggazdagodásuk forrása.

A törvény szerint a földadó legfeljebb a termés $^1/_{10}$-e lehetett, sokszor azonban ennél jóval többet hajtottak be a parasztoktól. Minden felnőtt lakos köteles volt évente bizonyos napokon állami robotmunkát végezni (útépítés, öntözőberendezések építése és helyreállítása, teherszállítás stb.).

Bár a faluközösségek önellátó jellegűek voltak, lassanként kifejlődött a csere az egyes vidékek között. Jáva középső vidékeiről a sziget keleti és nyugati felére, valamint a Maluku-szigetekre rizst szállítottak, fűszerek ellenében. A Jáva keleti partjain működő sófőzők látták el a szigetet sóval. A kikötővárosokban, a fővárosban és a nagy közigazgatási központok közelében erőteljesen fejlődött a kézműipar. A jávai falvak kézművesei pamutszöveteket fontak-szőttek, batikolt kelméket, edényeket, gyékényt, kezdetleges mezőgazdasági szerszámokat készítettek; a fejlődő városi kézműipar az udvar, a hadsereg és a városi lakosság szükségleteit látta el.

A főváros környékén egész falvak foglalkoztak fegyverkészítéssel; a nevezetes jávai tőrt — a krist — messze az ország határain túl ismerték. A jávai kézművesek finomművű batikolt kelméket, brokátokat, ékszereket, réz- és bronzedényeket, értékes fából gyönyörűen megmunkált tárgyakat készítettek.

A városi kézművesek termékeik egytizedét adóként beszolgáltatták az államnak, ezenkívül a parasztokkal együtt állami robotot is teljesítettek.

Madzsapahitban nagy gondot fordítottak az irodalom és a képzőművészet fejlődésére. A XIV. század végén virágzásnak indult irodalmat egy költőcsoport képviselte, amelynek legkiválóbb tagja Prapancsa volt. Ő írta a „Neharakartahami" című terjedelmes dicsőítő költeményt, amelyben Hajam Vurukot, az egyik legismertebb madzsapahiti császárt (1350—1389) magasztalta. Igen népszerű költő volt Tantular.

A madzsapahiti udvarban sok klasszikus indiai eposzt fordítottak le jávai nyelvre. Jelentős volt a fejlődés a történelmi krónikák terén. Említést érdemel a napjainkig fennmaradt „Tumapel és Madzsapahit királyainak könyve" című krónika, amely valószínűleg a XV. század végén keletkezett, s a XIX. század végén vált ismertté az európai tudósok számára.

A költészet, a színház, a zene szeretete Indonézia és különösen Jáva népének jellegzetes vonása volt. A népi ünnepségek elmaradhatatlan kísérője volt a gamelangnak nevezett sajátos népi zenekar. Gyönyörűek voltak a népi táncok. Madzsapahit uralkodóinak udvarában egész balettegyüttesek működtek.

Magas művészi szintet ért el a híres árnyjátékszínház, a vajang is. Külön művészi mesterséggé fejlődött Jáva szigetén az árnyjáték sokféle, változatos, de egyszersmind szigorú szabályokhoz kötött bivalybőr figuráinak készítése és színezése. Az árnyjátékszínház műsorán szereplő darabok többnyire az indiai eposzok motívumain épültek fel, de idővel egyre több helyi elemet is magukba olvasztottak. A vándor árnyjátékos, vásznával és rengeteg bábfigurát rejtő dobozával, mindig szívesen látott vendég volt a jávai falvakban. Nagyszerű alkotások jelzik a szobrászat és a monumentális építészet előrehaladását, jóllehet olyan lenyűgöző épületeket, mint a híres borobuduri sztipa[1], és más VIII—IX. századi templomok, már nem alkottak.

MADZSAPAHIT HANYATLÁSÁNAK KEZDETEI

A külfölddel való kapcsolatok fejlődése és a külföldi kereskedők intenzív tevékenysége az országban elősegítette számos észak-jávai part menti város felemelkedését. Dzsaparában, Tubanban és más kikötővárosokban népes kínai, indiai és elő-ázsiai kereskedő- és kézműveskolóniák épültek ki. E városok kormányzói maguk is bekapcsolódtak a kereskedelembe, üzleti és családi kapcsolatba kerültek külföldi kereskedőkkel, és gyorsan haladtak előre a gazdagodás útján.

A kikötővárosok kormányzói, kapcsolataikra és gazdagságukra, valamint a kereskedő körökre támaszkodva, hovatovább önálló fejedelmekké váltak, hatalmukat a város környékére is kiterjesztették. Arra törekedtek, hogy teljesen függetlenítsék magukat a központi hatalomtól. A madzsapahiti császárok központi hatalma ellen folytatott küzdelmükben a helyi feudális urak ideológiai fegyvere az izlám vallás volt, amely muzulmán kereskedők és hitterjesztők közvetítésével jutott el Indiából Jáva szigetére. A néptömegek az új vallást a császárok és a madzsapahiti arisztokrácia kizsákmányoló hatalma és hivatalos vallása, a hinduizmus elleni harcuk ideológiájának tekintették.

MUZULMÁN FEJEDELEMSÉGEK KIALAKULÁSA MADZSAPAHIT ROMJAIN

1520-ban a Madzsapahit-birodalom az izlámra áttért helytartók és vazallusok egyesült harcának eredményeképp felbomlott. Jáva apró fejedelemségekre hullott szét, amelyek élén muzulmán dinasztiák álltak. A madzsapahiti császárok utódai csak a sziget keleti peremén, Balambagan fejedelemségben uralkodtak. Madzsapahit megszűnése után a jávai lakosság áttért az izlám vallásra.

[1] Buddha élete nevezetesebb eseményeinek tiszteletére emelt templom. — *A kiadó.*

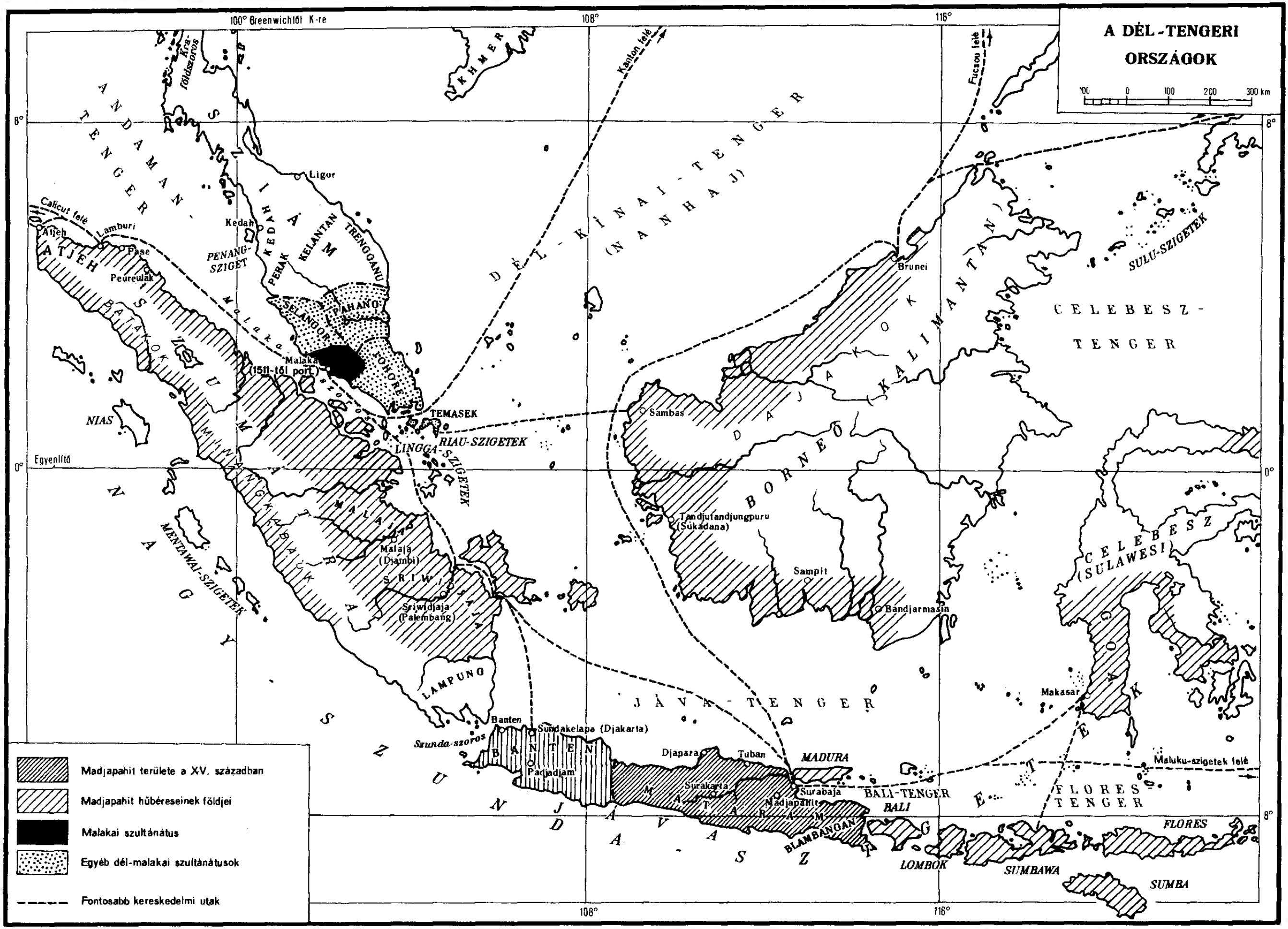
A DÉL-TENGERI ORSZÁGOK
100 0 100 200 300 km
100° Greenwichtől K-re
108°
116°
8°
0°
Egyenlítő
Kanton felé
Fucsou felé
Calicut felé
Kra-földszoros
KHMER
ANDAMAN-TENGER
SZIÁM
Ligor
Kedah
KEDAH
PERAK
KELANTAN
TRENGGANU
PENANG-SZIGET
Atjeh
Lamburi
Pase
Peureulak
ATJEH
SZUMATRA
BATAKOK
Malaka-szoros
SELANGOR
PAHANG
JOHORE
Malaka
(1511-től port.)
TEMASEK
RIAU-SZIGETEK
LINGGA-SZIGETEK
NIAS
MINANGKABAUK
MALAJA
Malaja (Djambi)
SRIWIDJAJA
Sriwidjaja (Palembang)
MENTAWAI-SZIGETEK
NAGY-SZUNDA-SZIGETEK
LAMPUNG
Banten
Sundakelapa (Djakarta)
Szunda-szoros
BANTEN
Padjadjam
Djapara
Tuban
MADURA
Surakarta
Surabaja
Madjapahit
MATARAM
BLAMBANGAN
BALI-TENGER
BALI
LOMBOK
SUMBAWA
SUMBA
FLORES
FLORES-TENGER
Maluku-szigetek felé
Makasar
GOA
CELEBESZ-TENGER
CELEBESZ (SULAWESI)
SULU-SZIGETEK
DÉL-KÍNAI-TENGER (NANHAJ)
Brunei
DAJAKOK
BORNEÓ (KALIMANTAN)
Sambas
Tandjutandjungpuru (Sukadana)
Sampit
Bandjarmasin
JÁVA-TENGER
JÁVA-SZIGET
Madjapahit területe a XV. században
Madjapahit hűbéreseinek földjei
Malakai szultánátus
Egyéb dél-malakai szultánátusok
Fontosabb kereskedelmi utak

A Madzsapahittól függő területek e birodalom bukása nyomán felszabadultak. Önállóságot nyert a Szumatra és más szigetek partvidékén fekvő nagyszámú fejedelemség. Ezek a fejedelemségek egyenlőtlenül fejlődtek; egyik-másik — például Malaja (Szumatra keleti partján) — felbomlott. A Halmahera-sziget közelében fekvő kisebb szigeteken létrejöttek Tidor és Ternate muzulmán szultanátusok. Ezek egymással versengve leigázták a fűszerekben gazdag kelet-indonéziai szigeteket, ahová igen sok kereskedő érkezett Keletről és Nyugatról egyaránt.

A függetlenné vált sok kis fejedelemség között hosszan tartó küzdelem indult meg a sziget fölötti uralomért. Csak a XVI. század végén sikerült az egyik fejedelemség Mataram Szutuvidzsoja nevű uralkodójának szinte egész Jávát a saját uralma alatt egyesítenie; csak két fejedelemség őrizte meg önállóságát: a hinduista Balambagan a keleti és Bantam a nyugati parton.

A jávai Bantam felemelkedése, akárcsak a Szumatra északi kiszögellésén fekvő Acse államé (az utóbbi a XVI. században és a XVII. század elején Szumatra több vidékét uralma alá hajtotta), közvetve a tengeri kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével állt kapcsolatban, valamint azzal, hogy a portugálok — miután 1511-ben elfoglalták Malakát — kiterjesztették ellenőrzésüket az Indiai-óceánból a Csendes-óceánra vezető tengeri utakra, Indonézia és a távol-keleti országok kereskedelmére.

A PORTUGÁL TERJESZKEDÉS

Portugália kihasználta Ternate és Tidor versengését a Maluku-szigetek szerecsendió- és szegfűszegtermelő vidékei fölötti uralomért, és jogot nyert arra, hogy erődöt építhessen Ternate területén; ezenkívül megszerezte a fűszerfelvásárlás monopóliumát. A fűszerárak önkényes leszorításával a portugál gyarmatosítók tönkrejuttatták a lakosságot, éhínséget idéztek elő. Malaka jól megerősített erődítmény volt, ahonnan a portugálok ellenőrzésük alatt tarthatták a malakai tengerszorost; az áthaladó hajókra magas vámokat vetettek ki. A kínai és az indiai kereskedők, hogy ne kelljen megfizetniük a hihetetlenül magas vámokat, más hajóutat választottak: a Szunda-szoroson keresztül, Szumatra nyugati partjai mentén. Ez a körülmény elősegítette azt, hogy Bantam fontos kereskedelmi kikötővé, majd pedig egy meglehetősen erős állam központjává emelkedjék. Bantam feudális felső rétege, amely portugáloknak tett közvetítő szolgálatai révén meggazdagodott, leigázta a Nyugat-Jáva belső területein élő szundanéz törzseket.

A BANTAM ÁLLAM

Jáva nyugati vidékein a XVI. század második felében nagy fejlődést ért el a mezőgazdaság, kibővült az öntözőrendszer. Ezzel egy időben előrehaladt a parasztok röghözkötésének folyamata. A parasztoknak nemcsak magas terményjáradékot kellett fizetniük, hanem különféle robotmunkakötelezettségeik is voltak: öntözőcsatorna- és útépítés, mezőgazdasági termékek fuvarozása a fővárosba stb. A külkereskedelem fejlődése nyomán, továbbá mert az európai kereskedők nagy érdeklődést tanúsítottak a fűszerek iránt, a paraszti gazdaságok új fűszernövény — a bors — termesztését kezdték meg. A borstermesztő vidékeken a parasztok borsban fizették az adót. A fennmaradó részt a kereskedők felvásárolták és ugyancsak külföldre vitték. Kínai források adatai szerint a XVI. század végén Bantamban évi három millió font borsot termesztettek.

Az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődésével fokozódott a feudális kizsákmányolás. A parasztság nagy része elvesztette földjét. Jáva egyéb területeitől eltérően Bantamban akkor már megszűnőben volt a földközösség, a földeket nem osztották fel újra. A parasztság legszegényebb része, miután elnyomorodott, jogfosztott részes bérlő lett és adósrabszolgaságba süllyedt. Az ország törvényei hivatalosan is megengedték, hogy a szülők rabszolgának adják el gyermekeiket. Az adósrabszolgaság a falusi lakosság és a kézművesek rabságba süllyesztésének igen általános

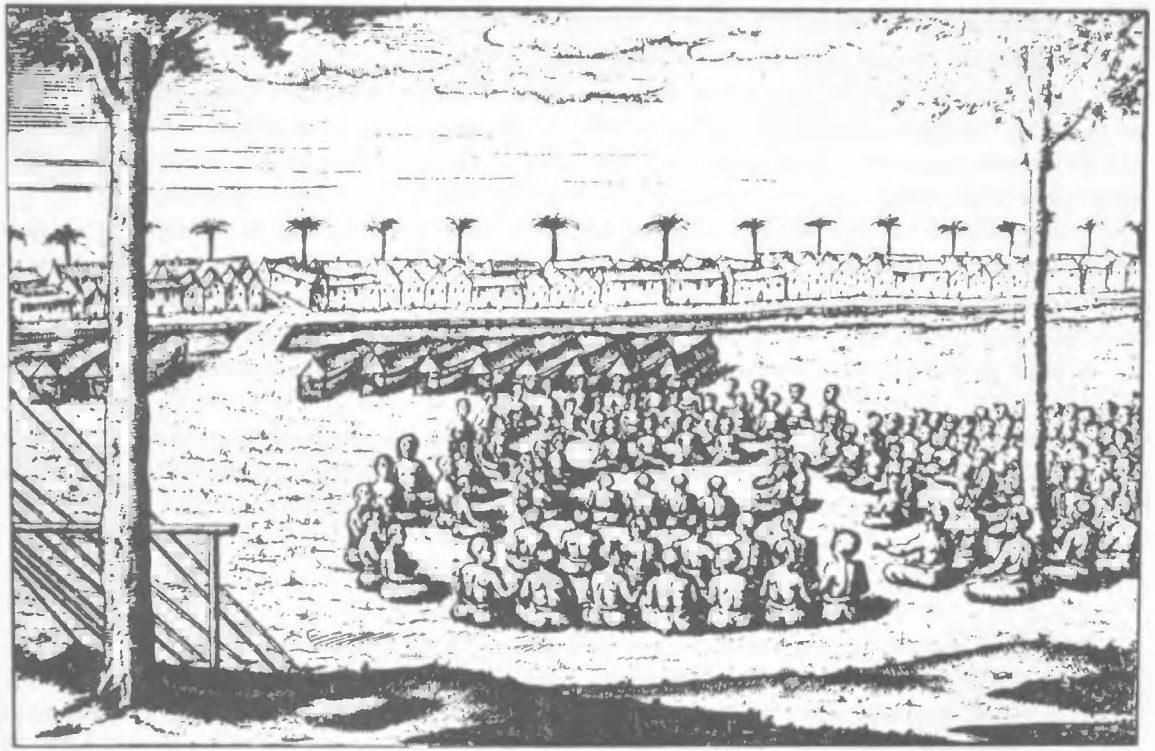

A törzsfők tanácsa Bantamban
Metszet. XVI. század vége

formája volt. A kiéleződött osztályellentétek számtalanszor lángra lobbantották a parasztok harcát, de ezeket a megmozdulásokat a feudális urak mindannyiszor könyörtelenül eltiporták. A hatalomért egymással marakodó feudális csoportok ugyanakkor arra törekedtek, hogy a parasztok elégedetlenségét, tiltakozó mozgalmát a maguk céljaira használják ki.

BANTAM KÜLKERESKEDELME

A dolgozó nép kíméletlen kizsákmányolása révén gyorsan gazdagodtak a feudális uralkodó osztály felső rétegei, és az uzsorások meg a felvásárlók. Portugál források szerint Bantam — a fejedelemség kikötője és fővárosa — a XVI. század végén felvette a versenyt Kelet számos nagy kereskedővárosával. Sok országból érkeztek ide kereskedők: iráni kereskedők Horaszanból drágaköveket meg orvosságokat hoztak; a gujaratiak len- és pamutszöveteket, a burmai Pegu kereskedői élő elefántokat. Sok arab, sőt etiópiai kereskedő is tevékenykedett itt. Az uzsoraügyleteket malájok és kínaiak bonyolították le. Bantamban, akárcsak Indonézia sok más vidékén, igen nagy szerepet játszottak a kínai kereskedők. Külön városnegyedben laktak, és önkormányzatuk volt. Az indonéziai áruk nagy részét Bantamban cserélték import-árukra. Nemcsak Közép-Jávából szállítottak ide rizst, hanem a Celebesz-szigeten fekvő Makasszarból és Szumbava szigetéről is. Bantamba vitték a rezet Dzsakartából és Timor szigetéről, a sót Jáva keleti partjairól, a gyapotot és a festéket Bali és Lombok szigetéről, az ónt és az ólmot Perakból és Kedahból, a vasat Karamat szigetéről. Bantamnak jól felszerelt erődje, ágyúi és hadihajói voltak. A portugál gyarmatosítók sem Bantamot, sem Mataramot nem tudták leigázni.

A Szumatra északi kiszögellésén fekvő Acse ugyancsak nagy kereskedelmi központtá emel-

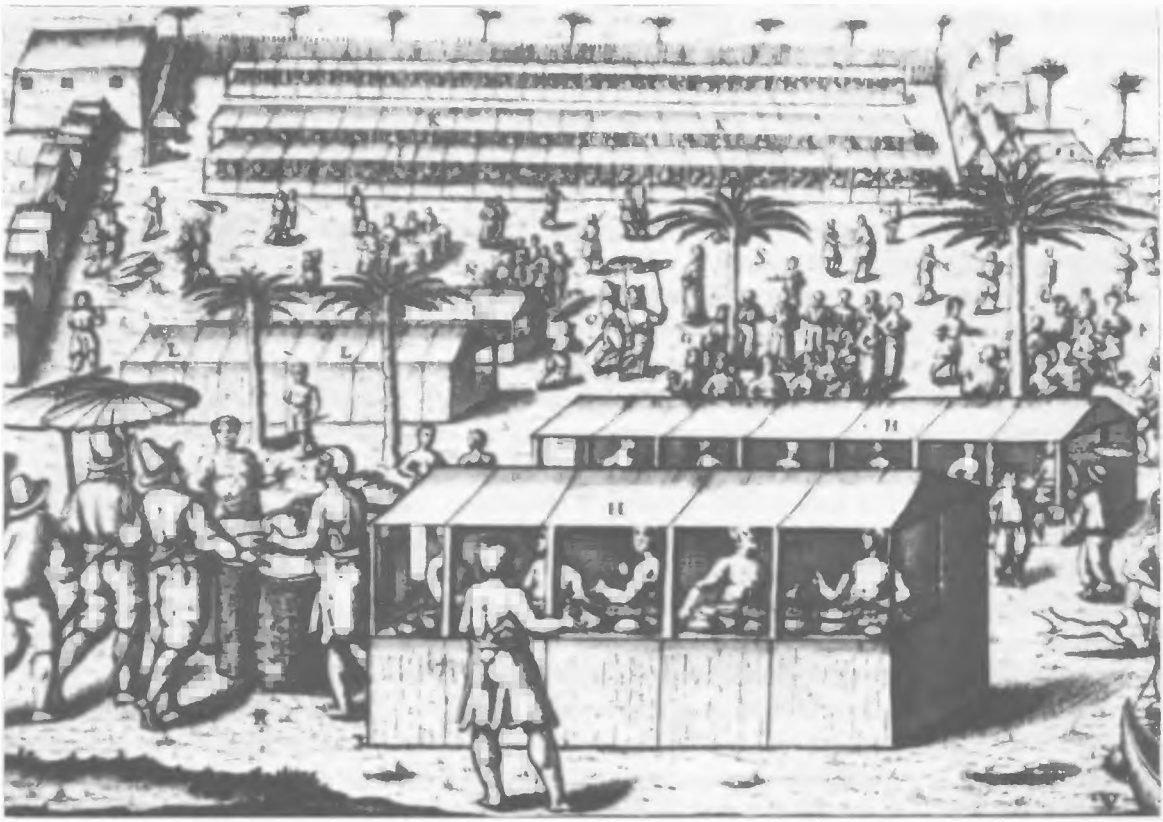

A bantami piac
XVI. század végi metszet részlete

kedett. Szultánjainak hatalma Szumatra sok területére és törzsére kiterjedt. Celebesz szigetének déli részén mind nagyobb jelentőségre tett szert Gao állama. Ennek az államnak a központja Makasszar volt, ahová a vállalkozószellemű buginéz hajósok — kijátszva a portugálok monopóliumát — a külföldi kereskedők számára annyira értékes fűszereket szállítottak.

A portugáloknak többszöri kísérlet ellenére sem sikerült Jáván megerősített kereskedelmi telepeket létesíteni. Hiábavaló volt az a próbálkozásuk is, hogy megszakítsák Bantam és Acse kereskedelmi kapcsolatait Kínával, Indiával és az elő-ázsiai országokkal.

A HOLLAND TERJESZKEDÉS

1596. június 23-án érkezett Bantamba az első holland kereskedelmi expedíció, Cornelius Houtman vezetésével. Miután a németalföldiek sikerrel megvetették lábukat a portugál védett területeken, a németalföldi városokban és államokban számos kereskedelmi társaság alakult a Kelettel való kereskedelem lebonyolítására. Ezek a társaságok 1602-ben Egyesült Kelet-Indiai Társaság néven egyesültek, az akkori viszonyokhoz képest igen nagy részvénytőkével.

Hollandia, a XVII. század tőkés mintaországa, Angliával együtt harcolt Portugália és Spanyolország gyarmati hatalma ellen. Az indonézeknek a portugál betolakodókkal szemben érzett gyűlöletét a holland gyarmatosítók a saját céljaikra igyekeztek kihasználni. A Holland Kelet-Indiai Társaság az indonéz fejedelemségek és államok feudális uralkodóinak „szövetsége" címén egyre szilárdabb pozíciókhoz jutott az országban. A „szövetségesek" védelme ürügyén például a tár-

saság erődítmények egész láncolatát építette fel Ternatéban, Ambon szigetén, a Banda-szigeteken stb. és teljesen kiszorította innen a portugálokat. Az utóbbiaknak csak Timor szigetén maradtak birtokaik. Portugália gyengülésével erősödött Hollandia és Anglia versengése.

Nagy ellenállásba ütközött a Kelet-Indiai Társaságnak az a törekvése, hogy Jáva szigetén is megvesse lábát. Mataram és Bantam uralkodói erélyesen elutasították a holland gyarmatosítóknak azt a kívánságát, hogy megerősített kereskedelmi telepeket létesíthessenek a szigeten. Végül azonban a dzsakartai fejedelemség területén (ennek uralkodója Bantam vazallusa volt) sikerült a hollandoknak megerősített kereskedelmi telepet építeniük; az uralkodót azzal az ígérettel csalták lépre, hogy Dzsakarta lesz az egész szigetvilág kereskedelmének központja. Bantam — az angolok támogatásával — megpróbálta fegyveres erővel kiűzni a hollandokat Dzsakartából, de sikertelenül. A Maluku-szigetekről idejében (1619-ben) odaérkezett holland flotta, továbbá a bantamiak táborában kitört viszálykodás megmentette az erődben körülzárt holland helyőrséget; a bantamiak súlyos veréseget szenvedtek. Dzsakarta romjain alapították meg az első jávai holland gyarmatot. Az erőd nevét már az ostrom idején Bataviára változtatták. Batavia erődje, amely körül gombamódra szaporodtak a kínai kereskedők és iparosok települései, hovatovább nagy várossá fejlődött és a Kelet-Indiai Társaság támaszpontja lett Jáva meghódításában. A város egyben a gyorsan szaporodó holland gyarmatok és az Afrikától Japánig terjedő kereskedelmi telepek központja volt.

A holland társaságtól még független fejedelemségekben és szultánságokban a portugálok igyekeztek megtartani kereskedelmi pozícióikat. A hollandok a portugálok indonéziai uralmát csak 1641-ben számolták fel teljesen, amikor a Kelet-Indiai Társaság elfoglalta Malakát. A Timor-szigeti jelentéktelen portugál birtokok már nem akadályozhatták Hollandia kizárólagos uralmát.

A XVII. századi holland gyarmati terjeszkedés különösen a Maluku-szigeteken járt súlyos következményekkel. A holland társaság a portugálok kiszorítása után még szigorúbban érvényesítette a kereskedelmi monopóliumot. Az alacsony felvásárlási árak és a rizshiány miatt állandó volt az éhínség, tragikus méreteket öltött a halálozás. Az ellenállási kísérleteket a gyarmatosítók kíméletlenül elfojtották. 1621-ben a Banda-szigetek kétségbeesésig hajszolt lakossága fellázadt, de a társaság reguláris, európai fegyverekkel felszerelt hadserege vérbe fojtotta a felkelést. Rengeteg embert legyilkoltak, a felkelők többi részét pedig a szigetek sziklás belsejébe szorították és ott a szó szoros értelmében éhhalálra kényszerítették. A szigetek elnéptelenedtek. A hollandok ezen úgy próbáltak segíteni, hogy rabszolgákkal dolgozó ültetvényeket létesítettek. Az ültetvénytulajdonosoknak megengedték, hogy a környező szigeteken rabszolgákat foghassanak. Pénzért is vásároltak rabszolgákat. A Celebesz-szigeti fejedelmek voltak a társaság fő rabszolgaszállítói. A Kelet-Indiai Társaság nemcsak az ültetvényeken hasznosította a rabszolgákat, hanem nagyszabású rabszolgakereskedést is folytatott a Kelet összes piacain. Marx a következőket írta erről: „Mi sem jellemzőbb, mint celebeszi emberrabló rendszerük, amellyel Jáva számára rabszolgákat szereztek. Az emberrablókat e célra külön kiképezték. A rabló, a tolmács és az eladó voltak a főszereplők ebben az üzletben, és bennszülött hercegek a főeladók. Az elrabolt ifjakat a celebeszi titkos börtönökbe rejtették, míg megértek arra, hogy a rabszolgahajókra küldjék őket."[2]

A XVII. század közepén azonban még nem alakult ki a holland gyarmati rendszer végleges formája. Jáva szigetének egésze sem volt holland uralom alatt. Bataviát állandóan fenyegette az a veszély, hogy a még meglehetősen erős Mataram és Bantam körülzárja. A holland társaság kénytelen volt a cselszövényeket a matarami udvarhoz intézett alázatos kérelmekkel párosítani, mert indonéziai gyarmati birtokainak élelemellátása Mataramtól függött. Mataram csak a XVII. század derekán ismerte el a Bataviában és környékén történt holland területszerzéseket. De még hosszú idő telt el, míg a gyarmatosítók egész Jávát elfoglalták és lakosságát teljesen leigázták.

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 695. old.

XXVIII. FEJEZET

MONGÓLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1368-ban a kínai néptömegek megdöntötték a mongol feudális Jüan-dinasztiát és kiűzték földjükről a mongolokat. Megindult Dzsingisz kán és utódai rövid életű katonai-feudális birodalmának felbomlása.

A mongol feudális urak másfél évszázados hódító politikája nemcsak a leigázott országok népeinek okozott súlyos károkat, hanem magának a mongol népnek is. A hódító háborúk a mongol nép többségét elvonták a békés termelőmunkától, szétszórták a mongolokat Ázsia és Európa beláthatatlan térségein; jelentős részük soha többé nem tért vissza hazájába.

A XVI. század elején a mongolok hatalmas területet népesítettek be, amelyet keletről a Bajkál-tó és a Hszingan hegység előhegyei, nyugatról a Tien-San hegység, északról az Irtis és a Jenyiszej felső folyása, délről a Kínai Nagyfal határoltak. A mongol nép termelő tevékenységének legfőbb, szinte egyedüli formája továbbra is a külterjes nomád állattenyésztés volt. A mongol pásztorok — aratok — kisebb csoportokban vándoroltak egyik helyről a másikra, legelőt keresve állataiknak. Az egyes csoportok meghatározott rend szerint vándoroltak — a téli legelőről a tavaszira, majd a nyárira, az őszire, és onnan ismét a télire — annak a feudális úrnak birtokán, amelynek földjéhez Dzsingisz kánnak és utódainak törvényei immár nemcsak ténylegesen, hanem jogilag is kötötték az aratokat.

A mongol feudális urak Kína elleni háborúi és az egész XV. századi szüntelen belháborúk következtében még az a néhány földművelő és kézműipari központ is elsorvadt, amelyeket a mongol uralkodók jórészt a hadifoglyok munkája révén hoztak létre. Amennyire a forrásokból megállapítható, a XVI. század elején Dél- és Észak-Mongólia fejedelemségeiben úgyszólván egyetlen mongol sem foglalkozott földműveléssel vagy szénakaszálással. A vadászat szerepe is csökkent. A tömeges hajtóvadászatokat egyre inkább az egyéni vadászat váltotta fel.

Az országban továbbra is a naturális gazdálkodás uralkodott, az ipar fejletlen volt. Minden arat család maga állította elő a szükséges használati tárgyakat és gazdasági szerszámokat. A birkagyapjúból nemezt (a jurtákhoz), a háziállatok bőréből és gyapjából fejfedőket, lábbelit, lószerszámot, víz és tej tárolására szolgáló edényeket készítettek. A főzőedények, a kocsik és a jurták tartóoszlopai fából készültek. Az íjak és a hadifelszerelés készítése külön mesterség volt: a fejedelmek főhadiszállásán dolgozó kézművesek végezték, de a nyílhegyeket az aratok maguk állították elő helyben.

A naturális gazdálkodás, valamint a társadalmi munkamegosztás alacsony foka következtében úgyszólván nem volt belső kereskedelem. Mongólia a szomszédos országokkal folytatott

kereskedelemtől függött: tőlük kapta állatokért, állattenyésztési és vadászati termékekért a számára létfontosságú földművelési és kézműipari készítményeket. Ezt a kereskedelmet a mongol feudális urak tartották kezükben: többnyire az aratoktól naturális szolgáltatásként beszedett rengeteg állatot és nyersanyagot cserélték ki a szomszédos országok termékeire. A kereskedelem nem érintette a naturális gazdálkodás alapjait.

Némileg más volt a helyzet Mongólia legészakibb részén, ahol a társadalmi és gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán álló burját-mongolok éltek. A burját-mongolok bomló ősközösségi társadalmában ekkor jelentek meg a feudális viszonyok elemei. A kezdetleges földművelés mellett vadászattal, halászattal, állattenyésztéssel és gyűjtögetéssel foglalkoztak. Ezért a burját-mongoloknak lényegesen kisebb szükségük volt a külkereskedelemre, mint a Mongólia más részein élő lakosságnak.

Az ojratok lakta nyugat-mongóliai fejedelemségek részben a szomszédos közép-ázsiai kultúrvidékekről szerezték be földművelési és kézműipari termékszükségletüket. De az említett területekkel folytatott kereskedelem nem pótolhatta számukra a kínai piacot, ahonnan a tea, a dohány és sok más fontos termék került Mongóliába. A Kínával való kereskedelemre leginkább a szinte kizárólag nomád pásztorkodással foglalkozó észak- és dél-mongóliai fejedelemségeknek volt szükségük, számukra ugyanis Kína volt az egyetlen felvevőpiac, és szükségleteiket is csak Kínából tudták kielégíteni.

Miután a mongol feudális urakat és hadseregüket kiűzték Kínából, Mongólia hosszú ideig el volt vágva a kínai piactól. A Kínával való kapcsolatok megszakadása súlyos kihatással volt Mongólia gazdasági életére. A nehézségeket fokozta, hogy a mongol feudális urak szüntelenül háborúskodtak Kínával: hol azért, hogy visszaállítsák uralmukat Kínában, hol pedig azért, hogy kereskedelmi kiváltságokat szerezzenek Kína uralkodóitól. A Ming-császárok maguk is számtalanszor betörtek Mongóliába, hogy leigázzák a mongol feudális urakat.

A TÁRSADALOM SZERKEZETE

A mongol feudális hierarchia élén Dzsingisz kán leszármazottai és a tajdzsik, az uralkodóház tagjai (hercegek), álltak, akik cagan jaszunnak („fehér csont") nevezték magukat. Utánuk következtek a szolgáló nemesség tagjai, a régebbi tümenparancsnokok és ezredesek leszármazottai, akiket Dzsingisz kánnak és utódainak tett szolgálataikért befogadtak az uralkodó osztályba. Minden feudális nagyúrnak saját örökletes részfejedelemsége, önálló birtoka (ulusza) volt. A közepes és kisebb birtokú feudális urak örökletes jogon igazgatták az ulusz egyes részeit és az ulusz tulajdonosának vazallusai voltak.

A rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk pontosan nyomon követni, hogyan alakult át a feltételhez kötött és nem örökölhető adománybirtok — az ősi hubi, amely az európai beneficiumnak felelt meg — örökletes birtokká. Az azonban kétségtelen, hogy a tárgyalt időszakban nem a beneficium, hanem a feudum volt a tipikus.

A XVI. században a föld ténylegesen az uralkodó fejedelmek, az uluszok és a kisebb fejedelemségek kormányzói tulajdonában volt, nem úgy, mint a birodalom idején, amikor a nagykán mint a föld legfőbb tulajdonosa tetszése szerint adományozhatta és visszavehette a földeket.

A feudális urak a föld, a hatalmas nyájak, a legjobb legelők és a politikai hatalom birtokában kíméletlenül elnyomták és kizsákmányolták a közvetlen termelőket.

A hara jaszunnak, haracsunak („fekete csont" „csőcselék") nevezett dolgozók függő viszonyban voltak uraiktól. A függőség alapja a feudális uralkodó osztály földtulajdona — monopóliuma — volt. A feudális urak kijelölték a legelőterületeket az aratoknak, akik személyi munkán alapuló kistermelő nomád állattenyésztő gazdálkodást folytattak.

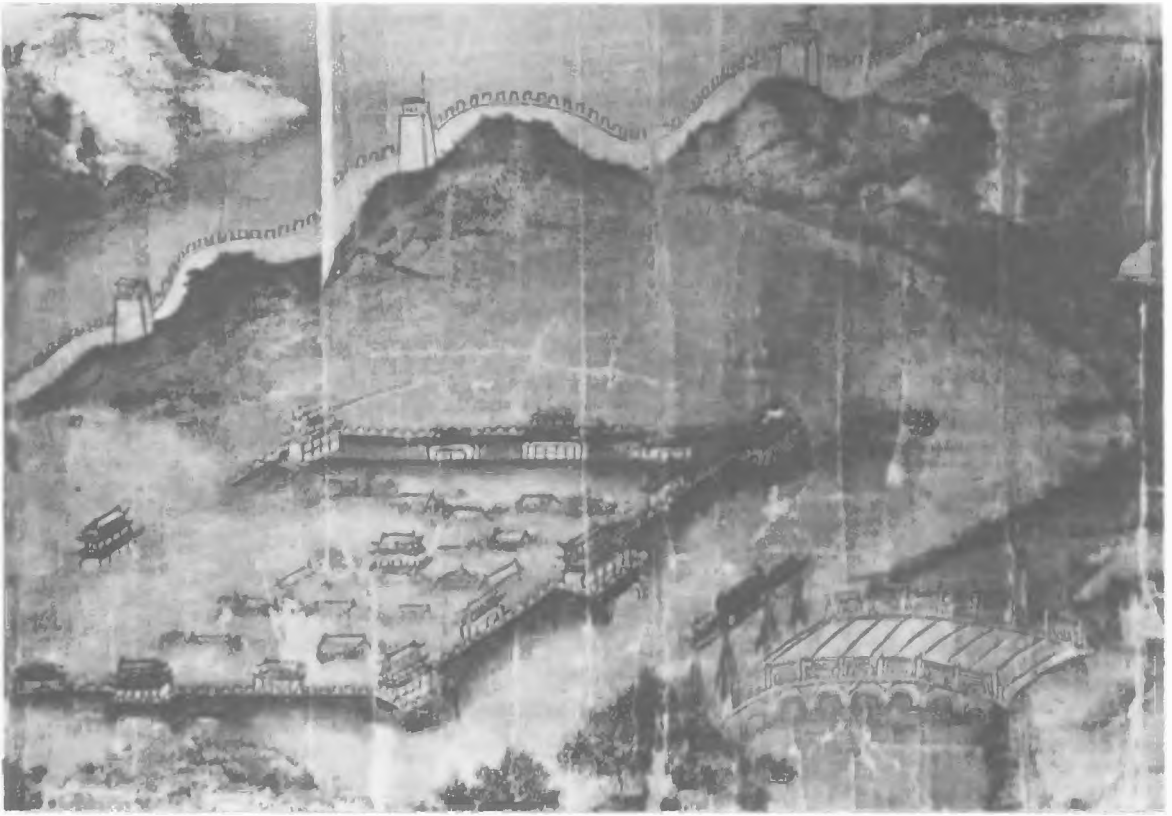

Dél-mongóliai város
XVI. századi kínai rajz

A feudális birtok autarchikus és zárt gazdaság volt, amelynek alig volt kapcsolata más feudális birtokokkal. Az aratnak rendelkezésére bocsátották a legfontosabb termelési eszközt, a legelőt. Egyúttal urának földjéhez kötötték. A feudális urak nagyüzemi gazdaságát az aratok állattenyésztő kisgazdasága látta el munkaerővel. Az arat kénytelen volt a feudális úr gazdaságában dolgozni (az urasági nyájak legeltetése, birkanyírás, a tejtermékek feldolgozása stb.), vagy a maga nyájaival együtt legeltetni az urasági nyájat, amelynek minden egyes jószágáért felelősséggel tartozott. Személyileg is függött a feudális úrtól: nem hagyhatta el a birtokot, nem vándorolhatott másfelé, de még a birtokon belül is a feudális úr jelölte ki számára a legelőterületet, a jurta felverésének helyét. Az engedetlenségért szigorú büntetés járt. Az arat a feudális úr engedélye nélkül nem adhatta ki a vagyonrészt gyermekeinek, nem vehetett fel és nem adhatott kölcsönt stb.

Bár a termékjáradék nagyon elterjedt, a kizsákmányolás fő formája és a feudális nagyüzemi állattenyésztő gazdaságok fennállásának döntő feltétele továbbra is a munkajáradék volt. Emellett az arat sok egyéb szolgáltatással és kötelezettséggel tartozott. Ha egy hatalmasabb feudális úr bírságot vetett ki egy alacsonyabb rangú feudális úrra, ezt az utóbbi aratjainak kellett megfizetniük. Az arat köteles volt ajándékokat adni a különböző rangú feudális uraknak, s különféle munkákat elvégezni a feudális úr szálláshelyén; szolgálni ura seregében, kifogástalan állapotban tartani a fegyvert, köteles volt hadba vonulni és csatázni a feudális úr érdekeiért. Az egyik legterhesebb kötelezettség a postaszolgálat volt: az aratoknak munkájukkal és anyagi eszközeikkel biztosítaniuk kellett az országban a lovasfutár-szolgálat fennakadás nélküli működését és az átutazó feudális urak és hivatalnokaik ingyenes élelmezését.

Az aratok nem alkottak társadalmilag egységes osztályt: lassan, de feltartóztathatatlanul haladt előre vagyoni differenciálódásuk. Legfelül a gazdag családok, az úgynevezett „jobb emberek" (szajin kümün) voltak, utánuk következett a középső réteg (a dumda kümün) és legalul a szegények, a „fekete emberek" (hara kümün) álltak.

Kiváltságos helyzetben volt a már Dzsingisz kán és utódai idején megerősödött darhanréteg. A darhanok közé azok tartoztak, akik valamely feudális úr szolgálatában érdemeket szereztek, és ezért felmentést nyertek a kötelezettségek vagy azok egy része alól, nem büntették meg őket az első kilenc — bármilyen — vétségért, s voltak még egyéb kiváltságaik is.

A legrosszabb viszonyok közt a rabszolgák (bogolok) éltek. A rabszolgaság formája a házi rabszolgaság volt. A rabszolga rendelkezhetett vagyonnal, de nem lehetett őt elismerni a vagyon tulajdonosának. Volt örökletes és nem öröklődő rabszolgaság.

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLTSÁG

A sok évszázados feudális széttagoltság egyik fő oka volt Mongólia gazdasági, társadalmi és kulturális elmaradottságának. Az egymástól óriási térségekkel elválasztott, gazdaságilag elkülönült feudális fejedelemségek, amelyeknek egyformán szükségük volt a Kínával való kereskedelmi kapcsolatokra, lassanként önálló kis zsarnok államokká váltak, s senkit sem akartak elismerni maguk felett. A mongol nagykán tekintélye és tényleges hatalma gyorsan hanyatlott.

A XVI. század elején az előző századi háborúk és belviszályok következtében Mongólia két részre szakadt: a zömében ojrat-mongol lakosságú Nyugat-Mongóliára, amely a Hangaj-hegységtől nyugatra, a Jenyiszej és az Irtis felső folyásáig elterülő feudális birtokokat foglalta magában; és Kelet-Mongóliára, a Hangaj-hegységtől keletre fekvő területre, amelyet a mai halha-mongolok, burját-mongolok és belső-mongóliai mongolok elődei laktak. Nyugat-Mongóliában négy nagy és sok kisebb fejedelemség volt; a halha-mongolok területe a XVI. század közepén hét önálló fejedelemségre tagolódott; a dél-mongóliai fejedelemségek száma a XVI. században ismeretlen, de a XVII. század derekán 49 volt a számuk.

A széttagolt Mongóliában állandó belháborúk dúltak, amelyeket időnként a mongol feudális urak Kína elleni fegyveres támadásai szakítottak meg. A feudális urak a Kínába vezető kereskedelmi utakért, a legelőkért és nyájakért harcoltak egymás ellen. A háborúk és a belharcok kimerítették az országot, akadályozták a fejlettebb gazdálkodási formákra való áttérést.

A Ming-birodalom aktívan beavatkozott a mongol feudális urak belháborúiba; célja az volt, hogy csökkentse a fegyveres mongol betörések veszélyét és megteremtse Kína északi határának biztonságát. A Ming-dinasztia lényegében arra törekedett, hogy megakadályozza Mongólia egyesülését, fenntartsa a széttagoltságot és a belharcokat.

A Ming-birodalom kihasználta azt a körülményt, hogy valamennyi mongol fejedelemségnek szüksége volt a piacok megnyitására. A mongol feudális urak a XVI—XVII. században Kína határvidékei ellen számtalan kisebb-nagyobb fegyveres támadást hajtottak végre a piacért. A Ming-birodalom szigorúan szabályozta a Mongóliával folytatott kereskedelmet, sőt időről időre teljesen be is tiltotta, hogy ezáltal nyomást gyakoroljon nyughatatlan északi szomszédaira.

KÍSÉRLETEK MONGÓLIA EGYESÍTÉSÉRE

A XV—XVI. század fordulóján Batu Mönke (1479—1543), akit a történelem Dajan kán néven ismer, kísérletet tett a feudális széttagoltság megszüntetésére és az egységes állam megteremtésére. Megtörte a vazallus fejedelmek ellenállását és 1488-ra az ország nagy részét egyesítette uralma alatt. 1488-ban követséget küldött Pekingbe, hogy mint „jüani nagykán" bejelentse trón-

Lovasok csoportja a Kínai Nagyfal alatt
XVI. századi kínai rajz

ra lépését és békeajánlatot tegyen. A békeszerződés értelmében a Ming-kormány még abban az évben törvényt hozott a mongol kereskedelmet lebonyolító piacok megnyitásáról. A törvény pontosan előírta az árucsere szabályait. Elrendelték, hogy a határvidéken évente háromszor, meghatározott helyeken tartanak piacot.

A megállapodást egy ideig mindkét fél szigorúan betartotta. A mongol feudális urak állatokat, állatbőröket és más állattenyésztési termékeket vittek piacra, részben saját gazdaságukból, részben pedig az aratok gazdaságából. A kínai kereskedők portékái elsősorban selyem- és pamutszövetek, főzőüstök, tea, dohány, fényűzési cikkek és egyéb használati tárgyak és gazdasági eszközök voltak.

1500-ban megszakadtak a békés kapcsolatok. A mongol feudális urak ismét több ízben betörtek Kína határszéli tartományaiba. Ezzel egyidejűleg Mongóliában több feudális lázadás tört ki Dajan kán ellen. A lázadó feudális urak egykori korlátlan hatalmukat akarták visszaállítani. A legnagyobb lázadásra 1510-ben került sor. Dajan kán azonban valamennyit leverte, és kíméletlenül leszámolt a lázadókkal.

Dajan kán 64 évig uralkodott Mongóliában. 1543-ban bekövetkezett halála után az ország ismét részekre szakadt, ezúttal már végérvényesen. Dajan kán volt az utolsó, aki egész Mongólián uralkodott. Az uralkodása alatt egyesített két országrész halála után további részekre esett szét: Kelet-Mongólia is északi és déli részre szakadt; a kettő között a Góbi-sivatag volt a határ. Dajan kán idősebb fiai Dél-Mongóliában vetették meg a lábukat, legkisebb fia, Gereszendze pedig az ország északi részén, Halhában uralkodó fejedelmek dinasztiáját alapította meg.

A nehéz viszonyok között élő mongol néptömegek állhatatosan harcoltak a feudális elnyomás

Tanácskozás Altan kán sátrában
XVI. századi kínai rajz

ellen. A forrásokból ismerünk egy esetet (az 1440-es évekből), amikor egy mongol feudális úr a kínai császártól kért segítséget, hogy visszatérésre kényszerítsen 1500 arat családot, amelyek önkényesen elhagyták az ő legelőit. A kínai császár nem tagadta meg a segítséget: a szökevényeket visszaadták „jogos" tulajdonosuknak. A mongol nép későbbi történetének eseményeiből arra következtethetünk, hogy a jogtalanság és a feudális kizsákmányolás elleni népi harc legelterjedtebb formája az aratok önkényes elvándorlása volt: a szökésben kerestek menedéket uruk önkénye és erőszakoskodásai ellen.

Nem sokkal Dajan kán halála után a mongol feudális urak közül kiemelkedett Dajan kán unokája, akit a történelem a tümet törzsből való Altan kán néven ismer (†1582). Nagyapja életében az egyik dél-mongóliai fejedelemséget kormányozta. Altan kán nagy gondot fordított a fejedelemség gazdasági életének fejlesztésére, elősegítette, hogy alattvalói áttérjenek a letelepült életmódra, a földművelésre és a kézművességre, s kínai földműveseket meg iparosokat hívott országába. Az 1550-es években Altan kán — fejedelmi székhelyén — felépíttette Kuku-hoto városát. Kínával békés kapcsolatokra és a kereskedelem fellendítésére törekedett. 1570-ben békét kötöttek és megnyitották a cserepiacokat. 1571-ben a mongolok négy piacon 12—14 nap alatt több mint 28 000 lovat és sok más egyéb állatot és állattenyésztési termékeket adtak el a kínai kereskedőknek és a kínai hatóságoknak. Altan kán szigorúan megtartotta a békefeltételeket és kedvét szegte a harciaskodó fejedelmeknek. Altan kán bel- és külpolitikájával erős feudális fejedelemség megteremtésére törekedett, s nem arra, hogy hatalmát egész Mongóliára kiterjessze.

A mongol feudális nagyurak közül Altan kán vette fel elsőnek, s ő tette Mongóliában hivatalos államvallássá a lámaizmust, a buddhizmus egyik válfaját. A lámavallást Dzonkhava (Conkapa) tibeti szerzetes (1357—1419) alapította. Dzonkhava a buddhizmus fontosabb hittételeit változatlanul hagyta. Módosításai a buddhista ideológiának nem a lényegét, hanem csak a formáit érintették; céljuk az volt, hogy a tibeti feudális uralkodó osztály érdekében megkönnyítsék az egyházi befolyás kiterjesztését a néptömegekre. A lámaizmus ideológusai kompromisszumot kötöttek a helyi vallási hiedelmekkel és népszokásokkal, s a sámánhit isteneit befogadták a buddhista istenek közé. Dzonkhava és követői — a buddhizmus eredeti formájával is teljes összhangban — azt hirdették, hogy az anyagi világ csak illúzió, az élet szenvedés, amelynek oka az élni vágyás; a szenvedéstől tehát az élni vágyásról, az életörömökről való lemondás útján lehet megszabadulni. A lélek halhatatlanságának buddhista tanát valló Dzonkhava szerint az ember szenvedéseinek az az oka, hogy előző életeiben helytelenül élt, és megfordítva: boldogulásának oka az előző életeiben folytatott jámbor életmód.

A lámaizmus azt hirdette a dolgozó tömegeknek, hogy ne harcoljanak evilági életük megjavításáért, legyenek jámborak és béketűrők. Eltérően a világról való aszketikus lemondást hirdető buddhizmus eredeti formájától, Dzonkhava megengedhetőnek tartotta, hogy a lámáknak (szerzeteseknek) vagyonuk legyen, és fontosnak vélte a lámák szoros kapcsolatát a világiakkal. Központosított egyházat hozott létre, nagy létszámú lámasereggel, amelyet szigorú belső fegyelem fogott össze.

A szűnni nem akaró mongóliai belháborúk fokozták a tömegek feudális kizsákmányolását, ez pedig fokozta a dolgozók ellenállását. A mongol feudális urak hatalmas szövetségesre találtak a lámaista egyházban, amely erősítette hatalmukat a nép fölött. E vallás terjedését az is előmozdította, hogy az egymással torzsalkodó feudális urak harcukban igyekeztek felhasználni a lámaista egyházat. Tibet, ennek a vallásnak a központja, feudális-teokratikus állam volt, amellyel a XVI. században sok befolyásos mongol feudális úr igyekezett szövetségre lépni. Másrészt a tibeti teokratikus uralkodó körök is a belső harcok miatt kívánatosnak tartották a mongol feudális urak szövetségét.

1577-ben Altan kán a lámaizmus hívének nyilvánította magát, kolostorokat építtetett, aratjai közül lámákat toborzott, s megígérte nekik, hogyha beállnak, minden szolgáltatás és kötelezettség alól felszabadítja őket. Altan kánnal csaknem egy időben vette fel a lámavallást Abataj, az egyik legbefolyásosabb észak-mongóliai feudális úr; Abataj röviddel utóbb személyesen felkereste Tibetben a dalai lámát, aki megáldotta őt és a Tüsietü kán címet adományozta neki. A feudális urak buzgó támogatása biztosította a kolostorok és a lámák számának gyors növekedését. Az aratok beálltak lámának abban a reményben, hogy ezzel megszabadulnak a kötelezettségek elviselhetetlen terhétől és egyben következő „újjászületéseik" idejére jobb életet biztosítanak maguknak.

Az idők folyamán szükségesnek mutatkozott az új mongol egyház egyesítése. Az egyház feje Abataj kán unokája, a nagyhatalmú Tüsietü kán Gombo családjából került ki. Egyik fiát a dalai láma 1655-ben az ismert buddhista „szent" Dzsebdzün-Daranata újramegtestesülésének (hubilgánjának) nyilvánította, s megtette az egész mongóliai lámaista egyház fejének. Így született meg Mongóliában az egységes lámaista egyház.

A lámaista egyház hamarosan megbízható támasza lett a mongol feudális uraknak, később pedig az idegen, mandzsu elnyomásnak is.

A XVI. század végén Kelet-Ázsiában kialakult mandzsu katonai-feudális állam fennállása első percétől kezdve súlyosan veszélyeztette Kína, Mongólia, Korea és más ázsiai országok függetlenségét. 1593-ban került sor az első fegyveres összeütközésre az egyik dél-mongóliai fejedelemség és a mandzsu hódítók között. A csata a mongolok vereségével végződött. A későbbiek folyamán a mandzsuk, kihasználva Mongólia feudális széttagoltságát, fokozatosan megtörték a mongolok ellenállását és leigázták őket.

A mandzsu hódítók Dél-Mongóliában a csahar kánság jelentékeny ellenállásával találták szembe magukat. A csaharok uralkodója, Ligdan — Dajan kán legidősebb fiának dédunokája — vazallus fejedelmeitől feltétlen engedelmességet követelt, s kíméletlenül elbánt azokkal, akik akaratával szembeszegültek. A mandzsu előkelők megkísérelték, hogy rávegyék Ligdan kánt: kössön szövetséget velük, és együttesen vezessenek hódító háborút Kína ellen. Hatalmat és kincseket ígértek neki, de Ligdan kán erélyesen visszautasította ajánlataikat. A Ming-birodalommal kötött szövetséget a mandzsu hódítók elleni közös harcra. 1634-ben döntő ütközetre került sor a mandzsu hódítók és Ligdan kán serege között. Minthogy a többi mongol fejedelemtől nem kapott kellő segítséget, Ligdan kán vereséget szenvedett, és önkezével vetett véget életének. Ligdan kán fia, Edzse, apja nyomdokain haladva, megpróbálta folytatni a harcot a mandzsuk ellen, de azok nemsokára elfogták és megölték őt.

A mandzsuk ezután összehívták Dél-Mongólia 49 uralkodó fejedelmét, akik 1636-ban a mandzsuk uralkodóját Dél-Mongólia kánjává kiáltották ki. Dél-Mongóliát, amely így a mandzsu birodalom része lett, ettől kezdve Belső-Mongóliának nevezték.

A függetlenség elvesztésének veszélye Észak- és Nyugat-Mongólia feudális urait erőik egyesítésére késztette. 1640-ben Dzsungariában, Batur-hungtajdzsi ojrat uralkodó kezdeményezésére, 44 uralkodó fejedelem gyűlt össze, hogy megteremtse a feudális uralkodó osztály békéjét, és közös erővel hárítsa el a mandzsu veszélyt. Ez a béke azonban nagyon rövid életű volt. Hamarosan újra fellángoltak a dinasztikus és területi viszályok, amelyeket a mandzsuk tudatosan szítottak. A mandzsuk által előidézett belháború következtében a halha-mongol feudális urak 1688-ban súlyos vereséget szenvedtek Galdan ojrat kántól, és a mandzsu (Csing-) dinasztia hatalma alá kerültek. Ettől kezdve Észak-Mongóliát a mandzsuk Külső-Mongóliának nevezték.

A XVII. század végén már csak az ojrat (dzsungáriai) kánság volt önálló.

MONGÓLIA ÉS AZ OROSZ ÁLLAM

A mandzsu állam akkor alakult ki, amikor Szibéria és a Távol-Kelet az orosz állam fennhatósága alá került.

Az orosz telepesek 1606-ban kerültek kapcsolatba a mongol nomád pásztorokkal Szibéria határszéli területein. Ettől kezdve a mongol fejedelemségek és az orosz állam közti érintkezés rendszeressé vált.

1608-ban Moszkvába érkezett az első mongol követség, s ugyanebben az évben orosz követség indult Mongóliába. Később egyre gyakoribb lett a követségváltás, ez jelezte a mongolok és Oroszország közti gazdasági és politikai kapcsolatok megélénkülését. A mongol feudális urak az oroszokkal folytatott tárgyalások során kereskedelmi kiváltságokat kértek az orosz államtól, továbbá kovácsokat, fegyverműveseket és más mesterembereket, valamint azt, hogy segítse őket a külső ellenségeik elleni harcukban. Panaszt tettek a helyi szibériai főnökökre, igényt formáltak arra, hogy a volt mongol fennhatóságú szibériai népektől és törzsektől továbbra is adót szedhessenek. Az orosz hatóságok viszont a Kínába tartó átmenő kereskedelem körülményeit akarták meg-

javítani, bővíteni kívánták az orosz—mongol kereskedelmet, és megbüntetni azokat a mongol fejedelmeket, akik rátörtek az orosz településekre.

Több mongol feudális úr, a mandzsu dinasztia erősödő nyomása miatt, Moszkvában azt a tervet terjesztette elő, hogy Oroszország fennhatósága alá helyezi magát. Ilyen irányú tárgyalásokat folytatott Urgában 1665-ben Bubennoj orosz követ, 1666-ban Kulvinszkij orosz követ, 1675-ben pedig Halha követei hozták szóba Moszkvában ezt a kérdést, de a mongol feudális urak többsége ingadozott a mandzsu birodalom és Oroszország között. Másrészt az orosz kormányzat is óvakodott attól, hogy konfliktusba kerüljön a mandzsu birodalommal.

A KULTÚRA

A hosszú évszázadokon át végig húzódó háborúk és belharcok nem kedveztek a mongol kultúra fejlődésének.

A népköltészetben kifejeződtek a nép nehéz életviszonyai, a jobb életről szőtt álmai. A legnépszerűbb alkotás egy epikus hőskölteményvolt, Geszer kánról, az igazságos és bátor hősről, aki harcba szállt a nép gonosz elnyomóival. A XVII. század elejéről maradt ránk a Geszer kánról szóló eposz első feljegyzett változata. Igen elterjedtek voltak a különféle karénekek és köszöntő versek. Ezek jellegéről fogalmat alkothatunk a következő köszöntő versből. „Jöjjön el az örök boldogság, béke legyen, háború nélküli béke, legyen egészség betegség nélkül, tél nélkül, legyen dús legelő! Távozzék el tőlünk a pereskedés, a rágalom, az átok."

Mongólia irodalmi élete szegényes volt. A XVI. század végén keletkezett az Ubasi-hungtajdzsiról és az ojratok elleni harcról szóló monda irodalmi feldolgozása. A XVII. század elején működött Cokto-tajdzsi költői hagyatékából azok a lírai versei maradtak ránk, amelyeket barátai Urga közelében a Tola-folyó partján sziklába vésték.

A XVII. század első felében két nagyobb történelmi munka jelent meg. Az egyiket, amelynek címe „Aranygomb", Lubszan-danzan, a másikat — „Történelem" címen — Szagan-szecen írta. Mindkét szerző a feudális uralkodó osztály tagja volt; a lámaizmus ideológiájának befolyása alatt álltak. Munkájukban először a lámaizmus különböző vallási formuláit sorakoztatják fel, kifejtik a világ keletkezésének buddhista elméletét, majd ismertetik az indiai és a tibeti uralkodók történetét, és csak ezután térnek rá saját országuk történetének tárgyalására. Ránk maradt a kor történelmi irodalmából két tekintélyes

Szagan-szecen történelmi munkájának egy oldala
1620

lámaista főpap — Nejdzsi-tojin és Zaja-Pandita — életrajza, amely értékes forrást jelent. Az egységes mongol nép több részre szakadása és nyugati ágának, az ojratoknak különválása azt eredményezte, hogy az utóbbiaknak a XVII. század derekára kialakult a saját külön írásuk. Ennek az írásnak alapja a régi mongol ábécé és a régi írásmód volt, de több új betűvel és diakritikus jellel gyarapodott, amelyek lényegesen közelebb hozták az írást a beszélt nyelvhez.

A lámaizmus terjedése nyomán sok buddhista kanonikus művet lefordítottak tibeti nyelvről mongolra. A lámaizmussal együtt meghonosodtak a tibeti építészeti formák, elsősorban a kolostorépítészetben. A lámaizmussal állt összefüggésben a burhánok (Buddha-ábrázolások és a lámaizmus többi „szentjének" ábrázolásai) készítése. A burhánok anyaga fa és fém volt, de gyakran kelmékre is rajzolták őket.

XXIX. FEJEZET

A JAPÁN FEUDÁLIS ÁLLAM

A XVI. század elején Japán több nagy feudális fejedelemségre esett szét, amelyeknek uralkodói nem voltak hajlandók elismerni maguk fölött semmiféle hatalmat. A külföldiek „királyoknak" nevezték őket, mert rendszerint fogalmuk sem volt arról, hogy Japánban központi hatalom is létezik. A Kyotóban székelő központi kormányzat — az Ashikaga-házból való shogunok — minden valóságos befolyását elveszítette. Országszerte dúltak a belháborúk a feudális nagyurak között. Emiatt az 1460-as évektől az 1560-as évekig tartó százesztendős időszakot a japán történeti irodalomban sengoku dzidainak, „az egymás ellen harcoló államok időszakának" nevezik. Mindennaposak voltak a parasztfelkelések is. Magasra csaptak az antifeudális harc hullámai.

AZ AGRÁRVISZONYOK

A földet, amely névleg a császár tulajdona volt, ténylegesen néhány nagybirtokos ragadta kezébe. Tőlük függtek a feudális kis- és középbirtokosok, akik együttesen a katonáskodó szamurájok kiváltságos rendjét alkották. Sok vidéken a középbirtokosok még megtartották önállóságukat. Hatalmas földbirtokok voltak a templomok és a kolostorok tulajdonában.

A feudális földtulajdon régebbi formája — a kisebb kiterjedésű, magánkézben levő földbirtok (az úgynevezett shoen) — lassanként elveszítette uralkodó szerepét és átadta helyét a nagy feudális latifundiumoknak. A shoent birtokló szamurájok egyre nehezebben tudták megvédeni gazdasági függetlenségüket a nagy- és középbirtokosokkal szemben; a szakadatlan belharcok nyomán kialakult politikai helyzet is arra késztette a feudális kisbirtokosokat, hogy a hatalmasabb feudális urak vazallusai legyenek. A nagybirtokosok a területükön levő shoenek megszüntetésével a parasztok kizsákmányolásából származó teljes jövedelmet megkaparinthatták. A nagy- és középbirtokos feudális urak a tőlük függő viszonyban levő szamurájokat várkastélyaikban vagy azok közelében akarták letelepíteni, hogy a szomszédos fejedelemségek elleni támadásra vagy a védekezésre mindig készen álló seregük legyen. A véget nem érő belháborúk miatt a szamurájok hosszú időn át nem tudtak foglalkozni saját gazdaságukkal. Mind több és több feudális kisbirtokos vált egyszerű katonává; ellátmányukat hűbéruruktól kapták természetben — ez körülbelül az azelőtt saját shoenjükről begyűjtött rizsmennyiségnek felelt meg. A nagy- és középbirtokos feudális urak várkastélyai, amelyekben igen sok szamuráj élt, lassanként katonai és közigazgatási központokká alakultak át. Körülöttük egyre több iparos és kereskedő telepedett le. Így keletkezett és indult fejlődésnek sok város. Ezeket a településeket váralattiaknak (dziokamati) nevezték.

A feudális birtokosok embertelenül kizsákmányolták a röghöz kötött parasztokat. A paraszt főleg terményjáradékban teljesítette kötelezettségeit. A robot fokozatosan elvesztette jelentőségét, csak utak és öntözőberendezések építésénél, a feudális úr udvarában és néhány más esetben alkalmazták. A járadék számottevően emelkedett; a XVI. század elején a paraszti gazdaság egész jövedelmének jóval több mint felére rúgott.

A XV. század második felében és a XVI. században — bár a Kínával és a délkelet-ázsiai országokkal való gazdasági kapcsolatok bővülése eredményeként sok új mezőgazdasági növény (gyapot, édesburgonya, cukornád stb.) meghonosodott Japánban — a földművelés az előző viszonylagos fellendüléshez képest hanyatlott. Ez főként a feudális belháborúk következménye volt: a harcok során letarolták a vetést, a parasztokat pedig hosszú időre elvonták a békés munkától. Csökkent a terméshozam, kisebb lett az ország rizstermése. A japán történetírók adatai szerint a belvillongások időszakában a megművelt földterület több mint 50 000 hektárral (az egész terület több mint öt százalékával) csökkent. A parasztok a városokban kerestek munkát és megélhetést.

A VÁROSOK, AZ IPAR, A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XV. század végén és a XVI. században a mezőgazdaság hanyatlása ellenére is fejlődtek a japán városok, az ipar és a kereskedelem.

Lényegesen megnőttek a régi városok, például Sakai városa Honshu szigetén. Több új város épült: Hirado és Nagasaki, Kyushu szigetén. Az Ōsaka közelében fekvő Sakai város belső felépítését illetően sokban hasonlított a középkori európai városköztársaságokhoz; az európai misszionáriusok ezt a várost „japán Velencének" nevezték. Sakait 36 tagú tanács kormányozta. A tanácsosokat a város leggazdagabb kereskedői közül választották. Sakai roninokból (elszegényedett szamurájokból) álló zsoldoshadsereget tartott, hogy védekezni tudjon a feudális urak támadásaival szemben; a várost vizesárkokkal vették körül. Mindez bizonyos fokig szavatolta a város biztonságát. Sakai már a XV. században a Kínával és a Ryukyu-szigetekkel folytatott kereskedelem központja lett. Valamelyest függetlenítette magát a feudális uraktól Hirano városa (Setsu tartományban) és Kuvana városa (Ise tartományban). De a japán városok többsége, különösen a váralattiak, még az önkormányzat korlátozott formáit sem tudták kiharcolni.

A fejedelmek jövedelmeik növelése végett a parasztok könyörtelen kizsákmányolása mellett a céhekre és gildékre is magas adókat vetettek ki. A világi földesurak, a kolostorok és a templomok sok esetben maguk voltak az ipari termelő üzemek — főleg bányák — alapítói és tulajdonosai, hajókat építettek, amellett kiterjedt külkereskedelmet folytattak.

A japán kereskedők szerteágazó üzleti tevékenységet folytattak. Kína központi területeivel már a XV. században élénk kereskedelmet bonyolítottak le, s most már Tajvanra, a Fülöp-szigetekre és az indokínai partokra is elhajóztak áruikkal. Ezeken a helyeken állandó kereskedelmi telepeket alapítottak, több ezer főnyi lakossággal. Bővültek a japánok földrajzi, hajóépítési és hajózási ismeretei.

A tengerentúli kereskedelem óriási hasznot hajtott. Kialakultak a nagy kereskedőcégek, amelyek közül néhánynak saját ipari vállalatai is voltak. Például egy Kamigaya Sodjin nevű kereskedő, aki a XVI. század második felében nagyszabású kereskedelmet bonyolított le Koreával, Kínával, Sziámmal és a Fülöp-szigetekhez tartozó Luzon szigetével, saját szűkebb hazájában (Kyushu-szigetén) festőanyagokat termelt, fellendítette a Kyushu szigetén fekvő Hakata város később híressé vált textiliparát, ezüstbányákat nyitott Honshu déli részén. Építkezésekkel is foglalkozott: várat épített az egyik feudális nagyúr számára, felépítette az akkori diktátor, Hideyōshi székhelyét Nagoyában. Mint voltaképpen Hideyōshi bankárja az ország politikai életére is befolyást gyakorolt.

Egy másik dúsgazdag japán kereskedőnek, Simai Sositsunak ügynökségei voltak Koreában, Kínában, Luzon szigetén, Sziámban. Részt vett annak a hadjáratnak előkészítésében, amelyet Hideyōshi Korea és Kína ellen vezetett.

Az ipari termelés ebben az időben főként a kézművescéhekben, az úgynevezett dzákban összpontosult. A céhek szervezete sokban hasonlított a szokásos középkori céhszervezetekhez. Japánban, akárcsak az európai országokban, a céhek az iparűzés monopóliumának, a foglalkozás öröklődésének elvein alapultak. A fejedelmek kiváltságokat adtak a céheknek, védelmezték monopóliumukat, és ennek fejében a céhektől jövedelmet húztak. A feudális céhszabályzatok és más korlátozások ellenére Japánban az idők folyamán megjelentek a tőkésipar kezdetei, a paraszti háziipar alakjában. A nagykereskedő ellátta a termelőket nyersanyaggal, értékesítette a kész termékeket, s ezáltal lényegében kezébe kerítette a paraszti háziipart. Az ilyen vállalkozásokat toyakogének nevezték (magyarul: a nagykereskedő ipara). Az új nagyobb ipari vállalatok többsége feudális nagybirtokosoké volt, akik parasztokat dolgoztattak, részben robotmunkásokként, de akadtak szökött parasztokból lett bérmunkások is. Az ipari termelés fejlődését főként a külkereskedelem, továbbá a feudális urak katonai szükségletei gyorsították. Sakai városában és néhány más városban összpontosult a fegyverek (kardok, alabárdok) készítése; az itt előállított fegyverek egy részét külföldre vitték. 1483-ban például 37 000 kardot szállítottak Kínába, 1539-ben azonban ez a szám 24 862-re csökkent. Iparművészeti készítményeket — lakkozott tárgyakat, legyezőket, porcelánokat stb. — is vittek külföldre. A belső piacra a fegyvereken kívül kelméket, pálinkát (sake), kezdetleges mezőgazdasági szerszámokat stb. készítettek.

Nagoyai várkastély
1610

A XV—XVI. században a bányászat fejlődött a leggyorsabban. Az ország sok vidékén — az északi Sado-szigettől egészen a déli Kyushu szigetéig — rengeteg ércbánya nyílt meg, s ezekben az akkori időkhöz képest jelentős mennyiségű aranyat, ezüstöt, rezet, vasércet, ként bányásztak. Ekkor alapították meg a mai Japán bányáinak túlnyomó többségét. Mivel a fejedelmek egyik legfontosabb jövedelmi forrása a bányászat volt, nem engedték ki kezükből ezt az iparágat. A bányákban, kivált a gyéren lakott északi vidékeken, nagyobbrészt függő parasztok dolgoztak, rajtuk kívül pedig a háború pusztította területekről elmenekült parasztok.

Nagy mennyiségű rezet és piritet szállítottak Kínába; például 1539-ben 179 tonna rezet. Kínával a kereskedelmet a shogunátus, a déli fejedelmek (Outi, Hosakawa) és a kolostorok hivatalos követségei bonyolították le; ezekben egyre nagyobb szerephez jutottak a Sakai városából és más városokból való kereskedők. Kína viszont rézpénzeket szállított (Japánban még nem foglalkoztak pénzveréssel), továbbá kínai nyersselymet (ez lényegesen jobb minőségű volt, mint a japán), selyemszöveteket és más árukat. A japán fejedelmek és nagykereskedők azonban nem érték be a

kereskedelmi kapcsolatok békés formáival, hanem kalóztámadásokat intéztek Kína és Korea partjai ellen. A japán kalózhajók végigrabolták a kínai és koreai tengerparti városokat, ahol a kalózok (vako) egyúttal japán árukat adtak el.

A japán kalózkodás a XV—XVI. század folyamán különösen nagy méreteket öltött s egyikét alkotta azoknak a nyomós okoknak, amelyek miatt Kína a XVI. században kénytelen volt megszakítani Japánnal a hivatalos kereskedelmi kapcsolatokat. A kalózkodás csak az 1570-es években hagyott alább, főként annak következtében, hogy Kína és Korea megerősítette partjainak védelmét.

AZ EURÓPAIAK MEGJELENÉSE JAPÁNBAN

Az európaiak a XVI. században jelentek meg a Csendes-óceán partjain és 1542-ben a japáni partoknál. Az első európai, aki Japánban (a Kyushutól délre fekvő Tanegashima szigetén) partra szállt, a portugál Mendez Pinto volt. 1580-ban spanyolok is érkeztek. A portugálok és a spanyolok tűzfegyvereket, lőszert, indiai és délkelet-ázsiai cikkeket vittek Európából Japánba. A portugálok ezenkívül közvetítő kereskedelmet folytattak Kína és Japán között, mivel a két ország közvetlen kereskedelmi kapcsolatai a japán kalóztámadások miatt gyakorlatilag teljesen megszakadtak. A portugálok Kínában nyersselymet, selyemszöveteket, Indokínában, a Fülöp-szigeteken és Macauban egyéb árukat vásároltak, s ezeket aranyra, ezüstre és rézre cserélték ki Japánban, onnan pedig kardo-

Portugálok Sakai japán kikötővárosban
Spanyolfal-rajz. XVII. század eleje

kat és iparművészeti tárgyakat szállítottak külföldre. A XVI. században és a XVII. század elején Japánból igen nagy mennyiségű arany és ezüst került Európába. A portugálokkal folytatott kereskedelem elősegítette sok japán tengerparti város fellendülését és a japán kereskedők meggazdagodását. Különösen nagyot fejlődött Hirado, Nagasaki, Hakata, Sakai és Osaka városa.

Az európaiak a japán feudális uraktól rabszolgákat is vettek, akiket a japánok főleg a kalóztámadások során vagy a belháborúkban ejtettek foglyul.

A legfontosabb japán beviteli cikk a tűzfegyver volt. Főleg ún. szakállas puskákat és muskétákat szállítottak Japánba; ezeket a fegyverfajtákat a japánok tanegashimának nevezték el, arról a szigetről, amelyen az európaiak először partraszálltak. A fejedelmek igyekeztek minél több fegyvert szerezni, hogy több esélyük legyen ellenfeleik legyőzésére. A tűzfegyver, annak ellenére, hogy sokat szállítottak Japánba, hiánycikk volt. A fejedelmek, Sakai város kereskedői, sőt egyes kolostorok is megkezdték a hazai tűzfegyvergyártás előkészítését.

Az európai civilizációval való érintkezés nagy változásokat idézett elő a japán hadászatban. Régebben a katonák felszerelése csak kard és lándzsa volt, a hadsereg zömét pedig a lényegében csak kézitusára kiképzett szamuráj-lovasság alkotta. A tűzfegyverek megjelenése után a sereg legfontosabb részét a gyalogosok, az úgynevezett asigaruk („könnyű lábúak"), alkották. Azelőtt is voltak gyalogosok (akiket rendszerint a parasztok közül kényszerrel toboroztak), de szerepük akkor csak a szamurájok kiszolgálására szorítkozott. Az új feltételek között a gyalogosok képviselték a csata kimenetelét meghatározó, legfontosabb erőt.

A tűzfegyverek alkalmazása következtében minden egyes feudális nagyúr serege lényegesen megnőtt; több paraszt került a seregekbe. Megjelentek a paraszti sorból származó hivatásos katonák, akik kitűnően értettek a fegyverek kezeléséhez. A szamurájok sorait igen sok paraszttal egészítették ki. Egyes paraszti származású hivatásos katonák a belháborúk idején szamurájokká emelkedtek, majd nagy földbirtokokat szereztek. Ilyen volt például a híres Hideyoshi és több hadvezére. Az ősi feudális családok tagjait, akik családfájukat a legrégibb időkre vezették vissza, a belháborúkban majdnem mind megölték. Helyükön új, kevésbé előkelő származású kiváltságos rend alakult ki, a régebbi szamurájok egykori vazallusaiból. Az uralkodó osztályon belül végbement változásokat a japánok találóan úgy jellemezték, hogy „az alsók legyőzik a felsőket" (gekokudzsio).

Japánban az európai kereskedőkkel egy időben jelentek meg a portugál, spanyol és más nemzetiségű hittérítők — jezsuiták és Ferenc-rendiek —, akik először Kyushu szigetén, majd Japán többi részén is a kereszténység terjesztéséhez láttak. A fejedelmek pártfogolták a hittérítőket, azt remélték, hogy segítségükkel bővíthetik a külkereskedelmet és több fegyvert kaphatnak Európából. A misszionáriusok templomokat, iskolákat és kórházakat állítottak fel. Kyushu szigetén több fejedelem keresztény hitre tért, és szamurájait is erre buzdította. A fejedelmek arra számítottak, hogy ezzel elnyerik az európaiak támogatását a többi feudális úr elleni harcaikban.

AZ OSZTÁLYHARC. AZ ÁLLAM EGYESÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

Az európaiak Japánban való megjelenésének következményeként tovább erősödtek a szeparatista törekvések, kiváltképpen az ország déli részén; egyszersmind némileg gyarapodott a helyi kereskedelmi tőke.

Egyre fenyegetőbben jelentkezett az a veszély, hogy a feudális Japán behódol az erősebb európai országoknak. A spanyolok és a portugálok, miután a déli keresztény fejedelmek személyében támaszra találtak, a XVI. század derekától kezdve bizonyos szerepet vállaltak a belháborúkban, és egyre jobban erősítették pozícióikat az országban.

De a legnagyobb veszélyt a japán feudális urak számára az jelentette, hogy meginogtak a feudális rend alapjai és országszerte állandósultak a parasztfelkelések. A szüntelen feudális belháborúk,

Japán harcos
1600 körül készült rajz

az új fegyverek egyre több pénzt emésztettek fel. Ezek a háborúk egyszersmind a mezőgazdaságra is pusztító hatással voltak. A feudális uraknak azok a kísérletei, hogy felemeljék a paraszti járadékot, a parasztok szökéséhez és a parasztmozgalom erősödéséhez vezettek. Ilyen irányba hatott az is, hogy a japán mezőgazdaságba behatolt az árutermelés és a pénzgazdálkodás, valamint az uzsorahitel; a parasztok sokszor nem tudták visszaváltani az uzsorásoknál elzálogosított földjüket és egyéb vagyonukat.

Az egész XVI. század folyamán egymást érték a parasztfelkelések és a városi antifeudális felkelések. A ránk maradt szűkszavú adatok szerint 75 év alatt (1500-tól 1575-ig) 29 nagy felkelésre került sor. A parasztok harcra keltek az uzsorások és a földesurak ellen, adósságaik eltörlését, az elviselhetetlen kötelezettségek és adók mérséklését követelték. Több népi felkelés a buddhista szekták jelszavaival és vezetésével zajlott le (a buddhista szekták a XII—XIII. században terjedtek el Japánban).

A felkelő parasztok gyakran kapcsolatot létesítettek a városi lakosság széles rétegeivel (kézművesekkel, kiskereskedőkkel). A városi plebejusok és a köz-szamurájok gyakran ugyanúgy az uzsorások rabságába kerültek, mint a parasztok; a kézművesekre az adók súlyos terhe nehezedett. Az 1532. évi kyotói városi felkelést roninok vezették, de részvevőinek — akárcsak a többi városi felkelés részvevőinek — többsége városi plebejus volt. Előfordult, hogy a városi felkelőkhöz a környékbeli parasztok is csatlakoztak, tűzfegyverekkel felszerelve.

Ezek a körülmények előmozdították az állam egyesítésére irányuló törekvések erősödését. Az egyesítést a feudális urak bizonyos csoportjai, továbbá azok a kereskedőkörök szorgalmazták, amelyek nem közvetlenül szolgálták a fejedelmeket, s ezért érdekük volt, hogy országos méretekben fejlődjön a kereskedelem. Az uralkodó osztály egy része felismerte, hogy a feudális rendszer megingott tartópilléreinek megszilárdítása végett erős központi hatalomra van szükség.

Az ország egyesítését a középbirtokos feudális urak kezdeményezték abból a meggondolásból, hogy megakadályozzák a nagybirtokosok erősödését, véget vessenek a belháborúknak és megmentsék saját birtokaikat.

ODA NOBUNAGA

1568—1582-ben Oda Nobunaga — egy feudális középbirtokos, akinek birtokai Honshu-sziget középső részén terültek el — jelentős sikert ért el feudális ellenfeleivel folytatott küzdelmeiben. Jól szervezett hadseregével rövid idő alatt tetemesen megnövelte birtokainak területét Kyoto környékén, sőt maga az állam fővárosa is birtokai közé került. Nobunaga új birtokainak egy részét hadvezéreinek, Hideyōshinak és Tokugawának adományozta. Az ő segítségükkel kényszerítette Honshu-sziget középső részén a többi feudális urakat arra, hogy hatalmát elismerjék. Nobunaga 1573-ban megdöntötte az Ashikaga-házból való utolsó shogun hatalmát, s Kyoto közelében lerom-

JAPÁN A XVI. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVII. SZÁZADBAN

A LEGNAGYOBB FEUDÁLIS URAK BIRTOKAI 1582 TÁJÁN

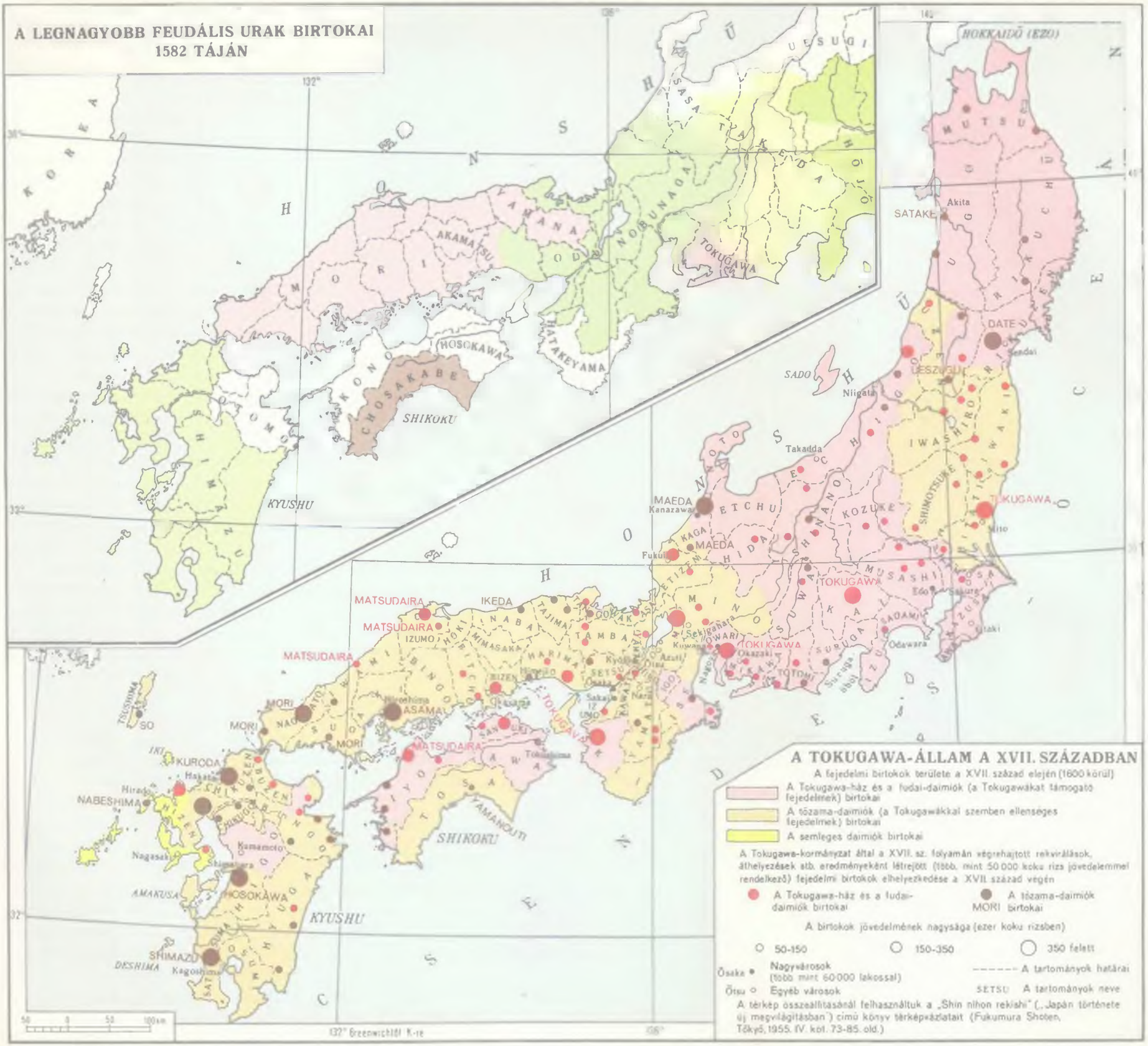

A TOKUGAWA-ÁLLAM A XVII. SZÁZADBAN

A fejedelmi birtokok területe a XVII. század elején (1600 körül)

- A Tokugawa-ház és a fudai-daimiók (a Tokugawákat támogató fejedelmek) birtokai
- A tōzama-daimiók (a Tokugawákkal szemben ellenséges fejedelmek) birtokai
- A semleges daimiók birtokai

A Tokugawa-kormányzat által a XVII. sz. folyamán végrehajtott rekvirálások, áthelyezések stb. eredményeként létrejött (1866. mint 50 000 koku rizs jövedelemmel rendelkező) fejedelmi birtokok elhelyezkedése a XVII. század végén

- ● A Tokugawa-ház és a fudai-daimiók birtokai
- ● A tōzama-daimiók birtokai — MORI birtokai

A birtokok jövedelmének nagysága (ezer koku rizsben)

- ○ 50-150
- ○ 150-350
- ◯ 350 felett

Ósaka ● Nagyvárosok (1000 mint 60 000 lakossal)

Ōtsu ○ Egyéb városok

------ A tartományok határai

SETSU A tartományok neve

A térkép összeállításánál felhasználtuk a „Shin nihon rekishi" („Japán története új megvilágításban") című könyv térképvázlatait (Fukumura Shoten, Tōkyō, 1955. IV. kot. 73-85. old.)

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

bolt több buddhista kolostort, amelyek tevékenyen részt vettek a belháborúkban. Uralkodásának vége felé Oda Nobunaga Japán területének több mint felére (Honshu szigetének északi és középső részére) kiterjesztette hatalmát. Birtokain Nobunaga eltörölte a más területekről érkező áruk után szedett vámokat, utakat építtetett, az útonállást a legszigorúbban büntette. Ugyanakkor véres kegyetlenséggel fojtotta el a parasztfelkeléseket, és üldözte a felkeléseket vezető buddhista szektákat. Nobunaga kiegészítette és súlyosbította az egyes fejedelmek saját birtokaikon hozott parasztellenes intézkedéseit, amelyeket később, Nobunaga halála után utóda, Hideyōshi fejezett be, érvényüket Japán egész területére kiterjesztette. Nobunaga a parasztokat meg akarta fosztani a szervezkedés minden lehetőségétől, ezért lefegyverezte a parasztokat. Ezenkívül meg akarta akadályozni, hogy a parasztok elrejtsék a rizst és kibújjanak a feudális kötelezettségek teljesítése alól: elrendelte a föld összeírását, és a feudális urak birtokán minden parasztot egy meghatározott telekhez kötöttek.

Lakkdoboz
XIV—XVI. század

Nobunaga politikájának célja a központi hatalom erősítése, a belháborúk megszüntetése és a kereskedelem bővítése volt. De Oda Nobunaga nemcsak a feudális urakat, hanem a gazdag kereskedőket is a központi hatalomnak való engedelmességre akarta kényszeríteni. Harcolt a kereskedők monopoltársulatai ellen és megfosztotta Sakai várost függetlenségétől. A japán feudális urak féltek a kereskedők növekvő gazdasági erejétől és az európaiakkal való gyarapodó kapcsolataiktól.

HIDEYŌSHI

Nobunagát 1582-ben megölték. Az ország egyesítését egyik társa, Toyotomi Hideyōshi (1582—1598) fejezte be. Uralkodásának első éveiben Hideyōshi a feudális urak egy részére támaszkodva, tovább folytatta küzdelmét Délnyugat-Japán feudális urainak meghódítására. A háborúban legyőzött vagy önként meghódolt fejedelmek birtokait erősen megnyirbálta, ezzel ártalmatlanná tette a feudális nagybirtokosokat. Az elfoglalt birtokokat hadvezéreinek adományozta, az új birtokos réteg híven szolgálta akaratát. Hideyōshi a parasztok elleni harcot tartotta a legfontosabbnak: kíméletlenül elfojtotta a parasztok elégedetlenségének minden megnyilvánulását. Erélyes intézkedéseket tett arra, hogy az egész országban lefegyverezzék a parasztokat. 1588-ban Hideyōshi rendeletet adott ki; ezzel kezdetét vette az úgynevezett „vadászat a kardok után". A rendelet egyik pontja így hangzott: „A fent megnevezett kardokat, szablyákat ne semmisítsék meg, hanem a nagy Buddha-szobor építésénél használják fel csavaroknak és szögeknek, hogy a parasztoknak, ha nem is ebben, de a következő életeikben hasznukra legyenek."

Hideyōshi ugyanakkor felülvizsgálta a paraszti telkeket és új földkatasztert vezetett be (1589—

1595 között), amely a föld területegységét 1,2 hektárról 1,01 hektárra csökkentette; a területegység régi elnevezése (tio) azonban nem változott. A csökkentett területről ugyanannyi terményt kellett beszolgáltatni, mint a régiről; a terményjáradék tehát emelkedett. A parasztot röghöz kötötték: telkéről nem költözhetett el. Hideyōshinak ezekre az intézkedéseire a jobbágysorba süllyesztett parasztok számos újabb felkeléssel válaszoltak.

Hideyōshi agresszív külpolitikát folytatott. Miután némileg egyesítette az országot, külső hódításra készülődött. Arra számított, hogy a hódító háborúkkal egyszersmind megerősíti hatalmát a déli feudális urak fölött: a háborút az ő pénzükön és az ő fegyveres erőikkel akarta folytatni. Támogatták ezt a politikát azok a nagy japán kereskedőházak is, amelyek érdekeltek voltak a tengerentúli kereskedelemben, és azok, amelyek a Korea, Kína és a többi csendes-óceáni ország elleni kalóztámadásokat szervezték.

1592-ben Hideyōshi az akkori időkhöz képest roppant nagy méretű hódító hadjáratot indított. Nemcsak Koreát akarta elfoglalni, hanem Kínát, Tajvant és a Fülöp-szigeteket is. Mintegy 300—350 000 főnyi hadsereget és jól felszerelt, erős flottát küldött Koreába. A japánok kezdetben sikereket értek el: tűzzel-vassal végigpusztították az országot és majdnem egész Koreát elfoglalták. De az egész koreai nép harcra kelt a japánok ellen, Kína is segítségére sietett; Hideyōshi 1592—1593. évi hadjárata végül is teljes vereséggel végződött. Ugyanilyen sikertelen volt a második hadjárat (1597—1598-ban). Ezek a hadjáratok kimerítették Japánt és még jobban meggyengítették az ország délnyugati részén élő feudális nagybirtokosokat. Kínával megszakadtak a kereskedelmi kapcsolatok.

A XVI. század végén, az ország egyesítéséért folytatott küzdelem és a hódító háborúk korában megjelentek Japánban a hollandok és az angolok. Egyfelől az újonnan érkezett európaiak, másfelől a portugálok és a spanyolok közt heves versengés indult meg.

A TOKUGAWA SHOGUNÁTUS

Hideyōshi halála (1598) után Tokugawa Ieyasu hadvezér lépett a trónra, aki már Nobunagát és Hideyōshit is szolgálta. Tokugawának meg kellett küzdenie a feudális urakkal, akiknek többsége nem akarta elismerni hatalmát, hanem összefogott ellene azon a címen, hogy Hideyōshi kiskorú fiának, Hideyōrinak „törvényes jogait" védelmezi. 1600-ban véres csatára került sor Sekigahara mellett. Tokugawa szétzúzta ellenfeleit és 1603-ban felvette a shogun címet. A vele szemben ellenséges nagybirtokosokat megfosztotta birtokaiktól, vagy az ország távoli vidékein telepítette le őket, helyükbe pedig a saját embereit ültette. Hideyōri hívei azonban nem tették le a fegyvert. Az ellenállást csak 1614—1615-ben sikerült Tokugawának levernie, amikor hosszú ostrom után elfoglalta Ōsakát, az ellenállás központját. Hideyōri sok ezer hívét halomra gyilkolták. A belháborúk befejezése után némileg fellendült a mezőgazdaság. Már a XVI. század végén megnőtt a megművelt földterület. A XVI—XVII. század fordulóján körülbelül 1,5 millió hektár földet műveltek meg, azaz 30 százalékkal nagyobb területet, mint a XV—XVI. században. Széles körben elterjedtek az új mezőgazdasági növények, amelyek a csendes-óceáni és az európai országokkal való kapcsolatok révén honosodtak meg Japánban. A gyapoton, édesburgonyán, cukornádon kívül elterjedt a dohány is, lényegesen megnőtt az eperfákkal és lakkfákkal, a teacserjével és más növényekkel beültetett terület.

A Tokugawa-ház shogunátusa két és fél évszázadig uralkodott Japánban — egészen az 1867—1868. évi polgári forradalomig.

A Tokugawa-dinasztiából származó első shogunok Nobunaga és Hideyōshi politikáját folytatták, amely a központi hatalom erősítését és a feudális rend megszilárdítását célozta. Szigorúan és pontosan szabályozták a társadalmi viszonyokat, mindegyik rend jogait és kötelességeit.

Tokugawa az ország földterületének nagy részét a feudális nagy- és középbirtokosok (daimio) tulajdonába adta. Minden feudális birtok jövedelmét pontos nyilvántartásba vették. A jövedelmet főleg rizsben fejezték ki, a pénzügyi számítások rizsre átszámítva történtek: a rizs legismertebb mértékegysége, a koku (1,8 hektoliter) lett a fő értékmérő. A földbirtokok jövedelmét a rizs kokujával mérték; gazdasági és közigazgatási egységnek (klán, vagy japánul: han) a legalább tízezer koku jövedelmű birtokot tették meg. Japánban összesen több mint 200 ilyen birtok volt. A legnagyobb birtokai a XVII. században a Tokugawa-háznak voltak (mintegy négy millió koku jövedelemmel). Néhány daimio több százezer koku jövedelmű birtokkal rendelkezett, de többségüknek viszonylag nem nagy — 10 000—50 000 koku jövedelmű — feudális birtoka volt. A szamurájok mintegy 80—90 százaléka elvesztette birtokát, és most már természetben kapta a javadalmazását urától. Ez a rendszer előnyös volt a japán uralkodók, a Tokugawa-házbeli shogunok számára. A szamurájoknak megtiltották, hogy a katonáskodáson kívül más mesterséggel foglalkozzanak; ezzel azt akarták elérni, hogy a szamurájok az összes többi társadalmi csoporttól elszigetelt katonai nemesi renddé formálódjanak. Csupán a szamurájok kis részének hagyták meg földbirtokát.

A fejedelem a saját területén összes alattvalói fölött megtartotta bíráskodási és közigazgatási hatalmát. A fejedelem fennhatósága alá tartoztak a szamurájok, akik természetben — rizsben — kapták javadalmazásukat, továbbá a parasztok, akik a fejedelem földjeit megművelték és terményjáradékkal tartoztak. A központi hatalomnak joga volt ellenőrizni a fejedelmeket, elvehette tőlük birtokuk egy részét vagy akár az egészet is. A Tokugawa-dinasztiából származó első shogunok ezt gyakran meg is tették: így számoltak le a velük szemben ellenséges feudális urakkal. Később azonban már ritkán történtek ilyen elkobzások. A gyakorlatban a daimiók klánjaikban szinte teljesen függetlenek voltak; a központi hatalom csak azért ellenőrizte őket, hogy elejét vegye minden olyan kísérletnek, amely a Tokugawa-ház hatalmát gyengítette volna. Ennek érdekében több intézkedéssel bizonyos mértékig megszorították a daimiók önállóságát. Ám maga az a tény, hogy az ország 200-nál több feudális klánra tagolódott — élükön egy-egy örökletes és csaknem független uralkodóval — azt mutatta, hogy az ország teljes egyesítését még nem sikerült elérni, csupán az első lépést tették meg ebben az irányban. Az egyesítésért indított mozgalom vezető erői továbbra is maguk a feudális urak voltak, akiknek létérdekük volt saját birtokaik és kiváltságaik megtartása.

A 17 legnagyobb városban a kereskedelmet és a kézműipart a helyi földesurak joghatósága alól a központi kormányzat alá rendelték. E városok közül a legjelentősebbek voltak: Ōsaka, Kyoto (ősi kultúrával, fejlett iparral és kereskedelemmel) és Edo (a mai Tokió), amely akkoriban új, gyorsan fejlődő város volt (felépítése Ieyasu nevéhez fűződik; 1600-ban lett az ország fővárosa). A többi város azonban a daimiók fennhatósága alá tartozott (a klánok fővárosai stb.). Az iparos céhek és a kereskedő gildék (dza, nakama, dogiokumiai) felépítése lényegében nem változott. A shogunátus alá tartozó nagyvárosokban több mint száz különböző mesterségbeli céh volt. A céheket fokozottan ellenőrizték és működésüket szabályozták. A gildék, amelyek gyakran adtak kölcsönöket a shogunnak, nagyobb szabadságot élveztek. A kézműipari termelés gyors ütemben fejlődött. Ieyasu nagy gondot fordított a hajóépítésre: az angol Adams-ot, aki 1600-ban érkezett Japánba, felfogadta, hogy tanítsa meg a japánokat a hajóépítés mesterségére. Ieyasu sokat tett a bányászat fejlesztéséért is; a daimiók kezelésében volt bányákat közvetlenül a shogunátusnak rendelte alá. Jelentősen fejlődött a porcelán- és a fajanszipar is. Koreából a háború idején sok kiváló koreai mestert vittek Japánba, és arra kényszerítették őket, hogy szervezzék meg a porcelán- és fajansztárgyak gyártását a klánokban. Fejlődött a szétszórt manufaktúra is. De a termelésben továbbra is a kézművescéheknek és a kincstári manufaktúrának volt döntő szerepe; az utóbbiban, amely vagy a shogunátus vagy a daimiók kezében volt, a kényszerű robotmunka volt túlsúlyban.

A Tokugawa-államban a lakosság négy rendre oszlott: a szamurájok, a parasztok, a kézművesek és a kereskedők rendjére. Az állam pontosan szabályozta minden egyes rend jogait és kötelességeit.

A parasztnak semmiféle joga, de annál több kötelessége volt. Ieyasu Tokugawának tulajdonítják az alábbi mondást: „A paraszt olyan, mint az olajmag: minél jobban nyomja az ember, annál többet sajtol ki belőle." Ieyasu egyik bizalmas embere így beszélt: „A parasztot a legjobban úgy lehet kormányozni, ha egy évre való élelmet hagyunk neki, a többit pedig adóban beszedjük."

A falvakat ún. ötudvarokra osztották. Minden öt udvar élén egy gazdag paraszt állt, akinek az volt a feladata, hogy rendőrileg felügyeljen az állami szabályok pontos megtartására. A parasztokat röghöz kötötték; ha egy paraszt megszökött, az ötudvarhoz tartozó többi parasztnak kellett helyette az összes adókat és szolgáltatásokat megfizetni. A szökést a legszigorúbban büntették.

A szó szoros értelmében a parasztok életének minden mozzanatát irányították, korlátozták. A paraszt nem ehetett rizst, tilos volt selyemből készült ruhát viselnie; nem építhetett tágas és kényelmes lakóhelyiségeket, lakását nem díszíthette, mulatságokat, színielőadásokat nem rendezhetett stb.

A kereskedők és a kézművesek életrendjét ugyancsak szabályokkal kötötték meg, de ezek kevésbé szigorúak és többnyire formálisak voltak, főként a kereskedők esetében. A kereskedők és a kézművesek külön renddé szervezése haladás volt korábbi jogfosztott helyzetükhöz képest; a XIII—XIV. században csak két kategória — „katonák" (szamurájok) és „nép" — létezett.

A nemesség belső struktúrája is némileg megváltozott. A szamurájok kiváltságos rendjének

Aranyozott bronzládikó
XIV—XVI. század

élén a legfelsőbb hűbérúr állt, aki a korábbi shogun elnevezést viselte. Egy fokkal alatta álltak közvetlen vazallusai, Tokugawa Ieyasu egykori fegyvertársai, akiknek földbirtokai jóval nagyobbak voltak, mint annak idején. Utánuk következtek a „külső fejedelmek", vagyis a többi feudális nagybirtokos, akik azelőtt nem voltak közvetlen vazallusi kapcsolatban a Tokugawa-házzal; Tokugawa fegyveres erőszakkal kényszerítette őket behódolásra. A szamurájok rendjének többi tagja a shogun és a helyi fejedelmek alá tartozott.

Volt a szamurájoknak egy külön rétege — az úgynevezett hatamoto szamurájok körülbelül ötezer főnyi csoportja —, amely közvetlenül a shogun kormánya alá volt rendelve. A hatamotók egy része meglehetősen nagy — de a daimiókénál kisebb, azaz 10 000 koku jövedelem alatti — földbirtokkal rendelkezett. A hatamoto szamurájok voltaképpen a feudális hivatalnoki réteget alkották. A többi szamuráj a shogun és az egyes daimio seregében szolgált. Az országban élő összesen kb. 350—400 000 szamuráj közül mintegy 80 000 tartozott közvetlenül a shogunátus vagy vazallusai, a hatamotók alá.

A kormányzati apparátus fölött külön felügyeletet gyakoroltak a shogun hivatalnokai, akiknek hatáskörébe az összes rendek tartoztak.

AZ ORSZÁG ELSZIGETELÉSE. AZ ANTIFEUDÁLIS NÉPI MOZGALMAK

A XVI. században Japán élénk kapcsolatot tartott az európai országokkal, Sziámmal és a Fülöp-szigetekkel. A külföldiek tevékenységét Hideyōshi korlátozta: két ízben, 1587-ben és 1597-ben, rendeletet adott ki a hittérítők propagandája ellen. Az európaiakkal való kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok kiterjesztését azonban Hideyōshi ugyanakkor támogatta, mert hajókat és fegyvereket akart szerezni az európaiaktól koreai hadjáratának győzelmes befejezéséhez. Tokugawa Ieyasu tovább korlátozta a külföldi hittérítők tevékenységét. Ugyanakkor azonban pártfogolta az angolokat és a hollandokat, akiknek segítségével csökkenteni akarta a spanyolok és portugálok befolyását (az utóbbiak ugyanis a Kyushu-szigeti fejedelmek között találtak támaszra). A spanyolok ellen különleges óvintézkedéseket hoztak. Ieyasu Koreával és Kínával helyreállította a japán—koreai háború idején megszakadt kapcsolatokat. Koreával 1609-ben szerződést kötött, amelynek értelmében Puszan koreai kikötőbe beengedték a japánokat. Pontosan megszabták, hogy a japánok mennyi ideig maradhatnak koreai területen, és azt is, hogy Japán hány hajót küldhet Koreába.

Az európaiak ellen a harmadik Tokugawa shogun, Iemitsu (1623—1651) folytatta a legerélyesebb politikát. Iemitsu az 1630-as években több rendeletet bocsátott ki, amelyekben halálbüntetés terhe mellett megtiltotta a japánoknak, hogy az ország területét elhagyják, és hogy nyílt tengeren való hajózásra alkalmas nagy hajókat építsenek. Idegeneknek ugyancsak halálbüntetés terhe mellett tilos volt Japán területére lépni. Egyedül a holland és kínai kereskedelmi hajóknak engedték meg, hogy kikössenek Nagasakiban; itt, Deshima szigetén bonyolították le a kereskedelmet.

A spanyolok és portugálok kiűzését bizonyos mértékben indokolttá tette az európaiak fegyveres betörésének veszélye, amit különösen az növelt meg, hogy a spanyolok és a portugálok Délnyugat-Japán fejedelmeit támogatták. A Sekigahara mellett lezajlott csatában (1600-ban) szinte valamennyi délnyugati fejedelem a Tokugawával szemben ellenséges frontot támogatta. Néhány fejedelem áttért a keresztény hitre és igen szoros kapcsolatot épített ki a spanyolokkal és a portugálokkal. Az angolok valamivel korábban (1623-ban) maguk szüntették meg Japánnal a kereskedelmet a hollandok erős konkurrenciája miatt.

Az ország elszigetelését előidéző okok egyike volt az a körülmény, hogy a parasztok antifeudális mozgalma gyakran a kereszténység vallási burkát öltötte magára. A Tokugawa-dinasztiával szemben álló feudális ellenzék ugyancsak a keresztény vallást igyekezett a maga céljaira felhasználni.

Így például a Hideyōri zászlaja alatt Ōsakában összegyűlt több tízezer ronin szinte kivétel nélkül keresztény volt, és szoros kapcsolatban állt a portugál és a spanyol misszionáriusokkal. Már az 1620-as években, amikor a shogunok még nem gondoltak arra, hogy teljesen megszüntessék a kereskedelmi kapcsolatokat a külföldiekkel, a spanyoloknak megtiltották a kereskedelmet és a Japánba való beutazást. Ugyanennél az oknál fogva tiltották meg 1630-ban az európai irodalom terjesztését, mondván, hogy az európai könyvek ugyancsak népszerűsítik a kereszténységet. A rendelet szerint az országban található minden ilyen könyvet el kellett égetni. Még a Nyugatról szóló kínai könyvek behozatalát is megtiltották.

A keresztény jelszavakat hangoztató leghatalmasabb antifeudális felkelés 1637—1638-ban zajlott le a Kyushu-szigetén fekvő Shimabara és Amakusa vidékén. A felkelésben több mint 30 000 ember vett részt. A parasztokat ronínok vezették, Hideyōshi egyik fegyvertársának, Konisi Yukinagának, a koreai hadjárat résztvevőjének egykori vazallusai. A felkelés jellegzetes vonása — amely megkülönbözteti ezt a mozgalmat a középkori Japán összes más forradalmi parasztmozgalmaitól — a lényegesen magasabb szintű szervezettség és a tűzfegyver kitűnő alkalmazása volt.

A felkelők egy félig lerombolt várkastélyban építették ki megerősített állásaikat. A várkastély ostroma három hónapig tartott. Az ostromlottak hősiesen harcoltak Tokugawa vazallusai és az őket támogató hollandok egyesített erői ellen. A holland hajók a tengerről ágyúzták az ostromlottakat; ez nagy mértékben hozzájárult a felkelők vereségéhez. A várkastélyt ezután rohammal bevették, a védőket pedig lekaszabolták.

E felkelés leverése után üldözni kezdték a keresztény japánokat. Segített ebben az állami szerveknek a buddhista papság is, amelyet megbíztak azzal, hogy éberen őrködjön a lakosság, főleg a parasztság vallási meggyőződése fölött. Minden lakosnak valamely templomhoz kellett tartoznia; a templomok lajstromkönyveket vezettek, amelyekbe részletes feljegyzések kerültek az egyházközség minden egyes tagjáról, elsősorban vallási meggyőződéséről. Ez az ellenőrzés kiegészítője volt az ötudvaros rendszernek és az állami szabályozások rendszerének.

A hollandok hatékony segítséget nyújtottak a felkelés leveréséhez és ezért a shoguntól bizonyos korlátozott jogokat kaptak, hogy Japánnal kereskedhessenek.

Japán több mint kétszáz évig volt elszigetelve a külvilágtól. A Tokuwagák politikája némileg feltartóztatta, de döntően nem befolyásolhatta az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődését. A japán kereskedők által felhalmozott meglehetősen nagy tőke, amely nem kerülhetett felhasználásra a külkereskedelemben, a belső piacra, főként a mezőgazdaságba áramlott. A kereskedők felvásárolták a földeket. A föld adásvétele, miután a shogunátus ezt megtiltotta, burkolt formákban történt (elzálogosítás stb.). Először a parasztok, majd a szamurájok, sőt egyes fejedelmek is adósságaik következtében függő helyzetbe kerültek a kereskedelmi és uzsoratőkétől. A paraszti háziipar egyre inkább a felvásárló kereskedő kezébe került; ha lassú ütemben is, de fejlődött a manufaktúraipar.

Japánnak a külvilágtól való elszigetelése ellentmondásos hatást gyakorolt az ország fejlődésére. Egyrészt hosszú időre biztosította az országban a békét. Ez a termelőerők némi fejlődését eredményezte. Másrészt azonban biztosította a feudális viszonyok azon elemeinek is a fennmaradását, amelyek a leginkább hátráltatták a fejlődést, és oda vezetett, hogy Japán messze elmaradt azoktól az országoktól, amelyektől elkülöníteni igyekezett magát.

A KULTÚRA

A kultúra a XVI—XVII. században rendkívül bonyolult viszonyok között fejlődött. Igen káros kihatással voltak a kultúra fejlődésére a szüntelen belháborúk. A XVI. század végén a lakosság műveltségi szintje megdöbbentően alacsony volt. Hideyōshi, aki maga is műveletlen volt, alig tudott

A Seysuy-dzi-templom
1633

olyan embereket találni, akik tárgyalhattak volna a kínaiakkal és a koreaiakkal (a koreai hadjárat előtt és alatt). Mindamellett a kereskedelmi kapcsolatoknak Kínával, Délkelet-Ázsiával és Európával való felvétele kétségkívül előmozdította Japánban a látókör kiszélesedését és az ország kultúrájának fejlődését.

Ezek az ellentétes tényezők alakították ki a XVI—XVII. századi japán kultúra sajátosságait. A XV., XVI. századnak és a XVII. század elejének építészeti alkotásai közül sok palota, templom és várkastély maradt ránk. Ezeket az épületeket nagy pompa és szép arányok jellemzik. Az építészek egyszemélyben díszítőművészek is voltak: lakkozott tárgyakat, stukkódíszítéseket készítettek, az addigi hagyományok felhasználásával; mesterségbeli tudásuk igen magas szinten volt.

Az építkezésmód jellegzetességeit a legjobban az a nagyszámú templomot magában foglaló hatalmas épületcsoport mutatja, amelyet Nikkōban emeltek Ieyasu, Iemitsu és az utánuk következő shogunok tiszteletére. Ennek a lenyűgöző méretű mauzóleumnak építési költségeiből sok daimio vállalt részt: építési anyagot és munkaerőt szállítottak Nikkōba. Az építéshez az ország minden részéből összegyűjtötték a legkiválóbb mestereket: a Buddha-szobrok készítőit Narából, a fémmegmunkálás mestereit Kyotóból stb. A belső helyiségek falfestményeit a Kano művészeti iskola egyik kiváló képviselője festette. Ez a XV. században keletkezett festészeti iskola — a korábbi Tosa iskolával együtt — nem mondott le ugyan a japán festészetre jellemző vallási és történelmi témákról, de a korábbinál nagyobb érdeklődéssel fordult a tájképfestészet, az állat- és növényábrázolások felé. A régebbi sokszínű festészet mellett az egyszínű festés is fejlődésnek indult.

A XVI—XVII. századi építészetben már kimutatható az európai hatás. Hideyōshi ōsakai várkastélyát portugál mérnökök tervei szerint építették.

Az irodalomban a fejedelmek és a shogunok dicső tetteit magasztaló művek mellett a váro-

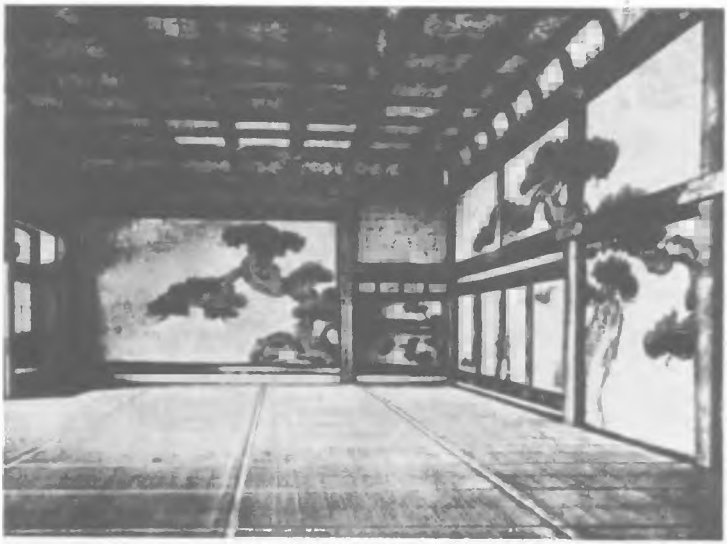

Intérieur. Nidzio várkastély
1602—1603

siak életét, gondolkozását tükröző sajátos alkotások is születtek. Ide sorolható többek közt a XIV—XV. században keletkezett kiogennek nevezett egyfelvonásos szatirikus, realisztikus komédia, amely pellengérre állította a magasabb rangú szamurájokat és a szerzeteseket, kifigurázta tudatlanságukat, kapzsiságukat, gyávaságukat stb. Emellett tovább fejlődött a „no" színjátszás, amely a nemesek életéből merítette témáit. A XVII. század elején megszületett a japán dráma, amely a népmondából sarjadt ki. Rendkívül népszerű volt az „Ének Dzioruriról" című monda; az egész műfajt a hősnő, Dzioruri nevéről nevezték el. A XVII. század elejétől kezdve ezeket a népmondákat bábszínházakban adták elő; de teljes virágzását a műfaj csak a XVII. század második felében érte el.

Ebből a korból ered a realisztikus kisplasztika is. A miniatűr szobrocskákat japánul netskének nevezték. A szobrászok nagy érdeklődéssel fordultak a városi élet felé, kézműveseket, játszadozó gyermekeket, vándorszínészeket stb. ábrázoltak. A XVI. század derekától kezdve lendületesen fejlődött a könyvnyomtatás, amelyben megkezdték a szétszedhető szedés alkalmazását.

A kyotói Nishi-Hongandzi-templom Karamon kapuja
XVI. század vége

A városi kultúra XVI. századi fejlődésében sajátos helyet foglalnak el az úgynevezett tea-összejövetelek (tianoyu). Ezeken szűk körű társaság jött össze, és kötetlen formában megvitatta az érdekesebb kulturális, politikai és egyéb kérdéseket. Tea-összejöveteleket már jóval előbb is tartottak Japánban, de csak a buddhista kolostorok falai között, majd később a shogunok s a daimiók palotáiban; ekkor az ország társadalmi életében semmiféle szerepet sem játszottak. A XVI. században a tea-összejövetelek elterjedtek a városi lakosok és a legműveltebb szamurájok köreiben; társadalmi jelentőség tekintetében a tea-összejöveteleket a XVIII. századi európai politikai szalonokhoz és klubokhoz szokták hasonlítani. Megalapítójának Sen-no Rikiut tartják, egy Sakai városbeli tekintélyes kereskedő fiát (1520—1591). Sen-no Rikiu hosszú ideig tanulmányozta a tea-összejövetelek művészetét Kyotóban és Narában, a japán kultúra ősi központjaiban, majd

Sakaiban hasonló összejöveteleket népszerűsített, a hagyományos szertartások megtartásával, de mégis más alapokon. Egyébként ezek a tea-összejövetelek hamarosan elveszítették politikai jelentőségüket. Amikor Nobunaga és Hideyōshi korlátozták a városok és elsősorban Sakai önállóságát, udvaraikban már félhivatalos, udvari jellegű tea-összejöveteleket rendeztek, amelyekre Hideyōshi — aki mecénási szerepre tartott igényt — főként írókat, művészeket hívott meg. A tea-összejövetelek elterjedésével állt összefüggésben a japán kertkultúra továbbfejlődése. A kertkultúra Japán egyik nemzeti sajátossága, amely elválaszthatatlan a japán lakáskultúrától. A kertekben külön teapavilonokat építettek; a XVI. század végi művészet eme válfajának legszebb emléke a Kyoto közelében levő Katsura császári vigadó-kastély kertje, amelynek közepén áll a teapavilon.

XXX. FEJEZET

KOREA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. századi Koreában a feudális kizsákmányolás kétszeres súllyal nehezedett a parasztokra: a helyi földesúr mellett az állammá szervezett feudális uralkodó osztály együttesen is kizsákmányolta a parasztokat. Minden föld legfőbb tulajdonosa az állam volt, amely feudális járadékként egyrészt földadót (cso) szedett gabonában, másrészt kisajátította a parasztok háziipari és egyéb termékeinek (kon) egy részét. A parasztok kötelesek voltak a paloták, utak, öntözőberendezések építkezésein, a kincstári intézmények és a királyi ház földjein is robotmunkát végezni.

A FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁS FOKOZÓDÁSA

Az államhatalomnak a XV. század végétől le kellett mondania legfelsőbb földtulajdonjogáról; a földeknek egyre nagyobb része vált ugyanis a magánbirtokosok tényleges tulajdonává. Ez utóbbiak már a saját részükre szedték be a földjáradékot, amely azelőtt az állami jövedelmek fontos forrását alkotta. A XV. században jelentős nagyságú birtokokat adományoztak a hivatalnokoknak; eleinte mindegyiknek, de 1467-től kezdve már csak azoknak, akik tényleges állami szolgálatban álltak. A XVI. században ezeket a földadományozásokat is meg kellett szüntetni, mert az állami földbirtokállomány rohamosan apadt. Ettől kezdve a hivatalnokok (akik rendszerint a feudális birtokos osztályból kerültek ki) már csak javadalmazást kaptak.

A XVI. század folyamán tovább erősödött a feudális magánnagybirtok; a király ugyanis rengeteg földet adományozott jutalomképpen az uralkodóház tagjainak és az érdemeket szerzett magas rangú hivatalnokoknak. A magánföldbirtok másik növekedési forrása a szűzföldek vagy parlagföldek felszántása, az állami parasztok földjeinek elrablása, az állami intézmények földjeinek elfoglalása volt. Egy vidéki hivatalnok 1481-ben ezt írta jelentésében: „Míg a szegényparasztnak az adók és az állami szolgáltatások miatt el kell adnia földjét és házát, a gazdagok, kihasználva a szegények baját, potom áron vásárolják meg jószágaikat... A gazdagok birtoka napról napra nő, a szegények pedig elveszítik utolsó földdarabjukat is és koldusbotra jutnak." A XV. század végén és főleg a XVI. században nagy arányokat öltött a föld adásvétele.

A feudális földmagántulajdon növekedése következtében lényegesen fokozódott a parasztok kizsákmányolása. A koreai parasztság két nagy csoportra oszlott: állami parasztokra és magánföldesúri parasztokra. Az első csoport, amely a parasztok többségét alkotta, személyileg szabad volt; az állami parasztok az állami birtokokon kaptak telket és ennek fejében szolgáltatásokat teljesítettek és adót fizettek az államnak. Legfontosabb kötelezettségük a katonai szolgálat volt. Rendi

tekintetben a köznéphez (janin vagy szanin) tartoztak, amely a fő adózó rend volt. A janbanok kiváltságos rendjét alkotó földesurak földjének nagy részét a tőlük személyileg függő parasztok — nobik — művelték meg, akik a jobbágyi helyzetben levő kézművesekkel, halászokkal, mészárosokkal, akrobatákkal és néhány más kategóriával együtt a jogfosztott rendhez, a megvetettek vagy „alantasak" (cshonin) rendjéhez tartoztak. A földesurak szabadon adhatták-vehették jobbágyaikat. A jobbágyok egy része a földesúr udvari szolgálónépét alkotta, de többségük a földesúrtól kapott telken dolgozott. A földesúri birtokokon olyan volt állami parasztok is dolgoztak, akik állami telküket valamilyen okból elveszítették. Helyzetük alig különbözött a jobbágyokétól. Az állami földeken a törvény értelmében a termés egytizedét kellett földjáradékképpen az államnak, vagyis állami intézményeknek, vagy az államtól az adóbehajtás jogát megszerző magánszemélyeknek fizetni. A valóságban a parasztok a többi különféle szolgáltatással együtt még az állami birtokokon is a termésnek legalább 30 százalékát kényszerültek leadni, a magánbirtokokon pedig — ahol a parasztok kizsákmányolását semmiféle törvény sem korlátozta — a termés 50—70 százalékát vették el tőlük. Ezért a magánnagybirtok terjeszkedése következtében a XVI. században az állami parasztok igen nagy része tönkrement. A telküktől megfosztott parasztok a hegyekbe menekültek és ott az üresen álló hegyi lejtőket vették művelés alá, vagy pedig felesbérlőkké váltak, és jobbágyi függőségbe kerültek a földesuraktól. Másrészt az állami jövedelmek csökkenése

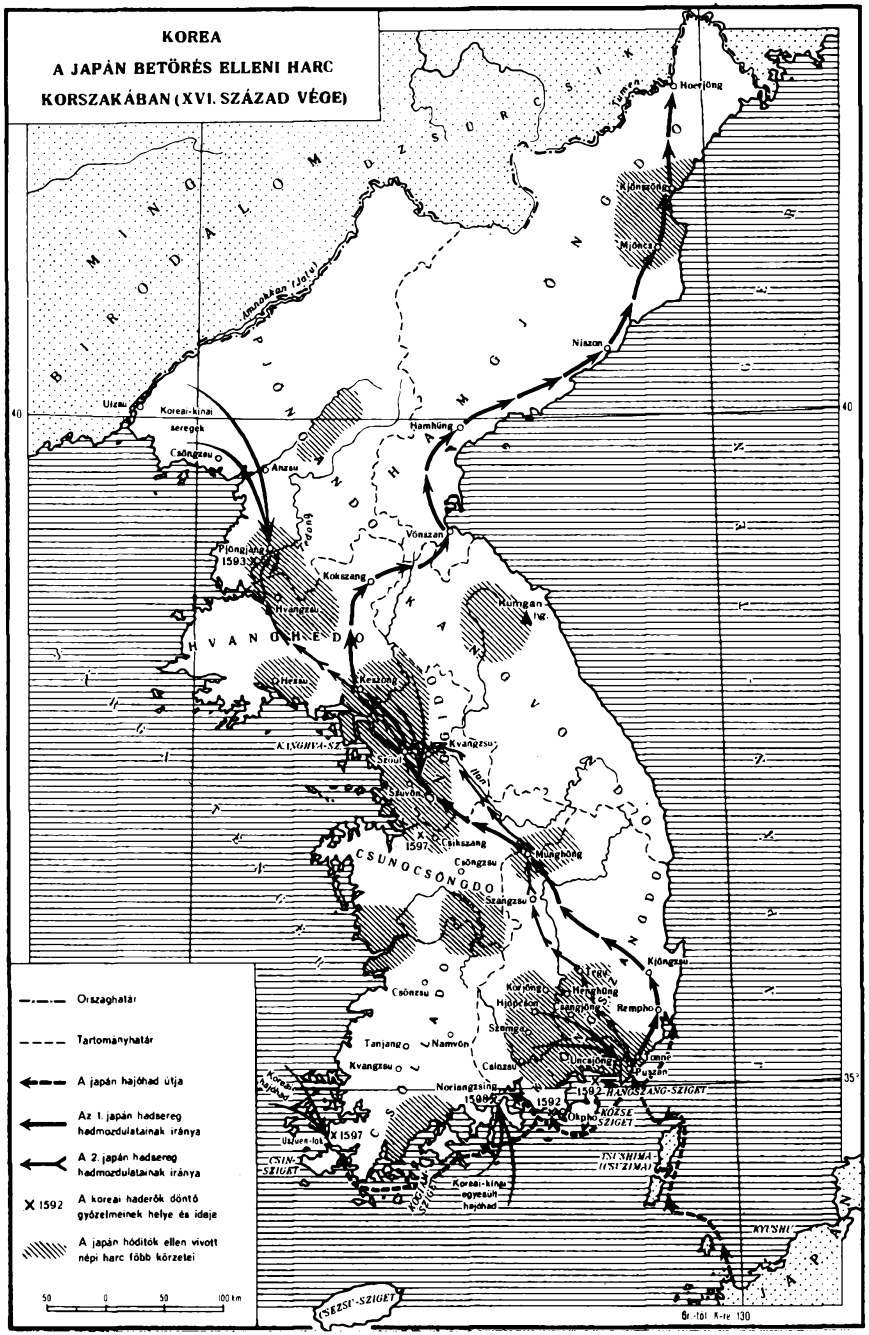

nyomán — ami ugyancsak a magánbirtok terjeszkedésének volt a következménye — újabb szolgáltatásokat vetettek ki azokra a parasztokra, akik megmaradtak az állami földeken. 1537-ben például az állam új adót vezetett be (kunbopho); ezt vászonban kellett fizetnie minden 16—60 éves férfinak, aki nem teljesített katonai szolgálatot. Egyidejűleg felemelték a régi adókat is.

AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM

A kézműipari termelésben továbbra is a kincstári ipar volt túlsúlyban. Az állami műhelyek a központi vagy helyi állami intézményeknél lajstromba vett jobbágy-kézművesek robotmunkáját vették igénybe. Az 1474. évi koreai törvénykönyv („Az állam kormányzásának nagy törvénykönyve") az előbbieket fővárosi, az utóbbiakat külső kézművesmestereknek nevezi. A törvénykönyv szerint ebben az időben 2841 fővárosi és 3511 külső kézművesmester volt. A kincstári kézművesek fényűzési cikkeket, fegyvereket és más egyéb tárgyakat állítottak elő. A fővárosban 129 fajta iparos mesterség volt, vidéken pedig 27; a papír- és a porcelánkészítés volt a legfejlettebb. A legjobb papírt Szöul, Csöngzsu és Namvön műhelyeiben állították elő. Kiváló minőségű porcelánok kerültek ki Kvangzsu (Kjönggido tartomány), Szangzsu és Korjöng műhelyeiből. Fontos kincstári iparág volt a sófőzés, amely nagy hasznot hajtott az államnak. A kincstári kézművesiparon kívül magánkézművesipar is működött. Magánműhelyek készítették például a pamutszövetet Csöllado tartományban, a kendervásznat Hamjöngdóban és Csungcsöngdóban. Az állam azonban minden lehető módon gátolta a magánipar fejlődését: súlyos adókat és szolgáltatásokat vetett ki a kézművesekre. A kincstári ipar fejlődését is akadályozta egyrészt az állami szabályozás, másrészt ennek az iparnak egész jellege, hiszen a jobbágymesterek egyáltalán nem voltak érdekeltek a termelés növekedésében, a termelőerők fejlődésében.

Teknősbéka alakú teáskanna
Porcelán. XV—XVI. század fordulója

Az állam a kereskedők tevékenységét is szigorúan ellenőrizte. Szöulban a kormány kereskedősorokat építtetett, s kizárólag ezek foglalkozhattak kereskedelemmel. Így jöttek létre a szöuli kereskedőházak (szizson); közülük a legjelentősebbek a „hat nagy ház"-nak nevezett cégek voltak, amelyek kelmékkel, papírral, hallal és egyéb termékekkel kereskedtek. Ezek szállították a különféle szükségleti cikkeket a királyi udvarnak és a földesuraknak, sőt az országba érkezett külföldi kereskedőket is ők látták el koreai árukkal. Igen jelentősek voltak továbbá a keszongi kereskedőházak. A kereskedőcégeket az állam a monopoljogok fejében bizonyos szolgáltatásokra kötelezte, amelyek tetemes költségekkel jártak. A kereskedelmi monopóliumok nagyon akadályozták a belföldi kereskedelem és az árutermelés fejlődését. Az állam még a monopoljogok-

kal felruházott kereskedőházak tevékenységét is különféle megszorításokkal nehezítette: állandóan fosztogatta és sanyargatta a kereskedőket. A kereskedők vagyoni helyzetükre való tekintet nélkül a jogfosztottak nagy tömegéhez tartoztak.

PARASZTMOZGALMAK

A parasztok helyzetük rosszabbodása miatt gyakran kifejezték tiltakozásukat. A hegyekbe és a szigetekre menekült parasztok fegyveres csapatokat alakítottak, amelyek szembeszálltak a földesurakkal. A leghíresebb XVI. századi parasztsereg Lim Koktön („Hebegő Lim") csapata volt, amely vakmerő támadásokat intézett a földesúri birtokok és a kormányzati intézmények ellen. A sereg szökött állami parasztokból, jobbágyokból, kincstári kézművesekből és a jogfosztott rendek más tagjaiból állott. A felkelők a Kuvolszan-hegyen (Hvanghedo és Kjönggido tartomány között) rendezték be főhadiszállásukat s innen állandóan veszélyeztették a fővárosból északnyugatra vezető utakat. 1560 és 1561 folyamán a felkelők több csatában megverték az ellenük küldött büntetőosztagokat és tevékenységük hatósugarát Pjöngszan környékére is kiterjesztették. 1562-ben azonban a kormánycsapatok hármas gyűrűvel zárták körül a Kuvolszan-hegyet és vereséget mértek a felkelőkre.

A XVI. század második felében jónéhány (nobi)-felkelés zajlott le Kjöngszangdo és Csungcsöngdo tartományban.

A FEUDÁLIS KLIKKEK BELVILLONGÁSAI

A magánnagybirtok növekedése, a további birtokgyarapításra és a jobbágyszerzésre való törekvés az uralkodó osztályon belül kiélezte a központi hatalom megszerzéséért vívott harcot. A palotaforradalmak és a koreai fővárosban 1498-ban, 1504-ben, 1519-ben és 1545-ben lezajlott véres összetűzések csak epizódjai voltak annak a harcnak, amely a hivatali arisztokrácia és az új, nem arisztokrata származású birtokos nemesek között folyt. Az utóbbiak alkották a Zsu Szi-féle neokonfuciánus tanok híveinek csoportját, vagy — ahogy másképp nevezték őket — „a tudósok csoportját". A tartományokban a feudális urak szövetségeket alakítottak, amelyek célja egyrészt helyi hatalmuk erősítése, másrészt a központi hatalom megszerzése volt. E szövetségek közé tartoztak az 1540-es években keletkezett „dicsőség templomai" (szovon). Ezek a templomok megfelelő királyi ado-

Magas rangú koreai hivatalnok portréja
XVI. század

mánylevelek révén minden állami teher alól mentesített nagy birtokokra és sok jobbágyra tettek szert. A „dicsőség templomai" körül csoportosuló nemesi tudósok bírálták az állami közigazgatást és tevékeny szerepet játszottak a politikai harcban mint a konfuciánus erkölcsök őrei. Szöuli embereik útján befolyást gyakoroltak a központi kormányzat összetételére. A XVI. század végén 124 ilyen politikai és ideológiai központ működött, amelyek a vidéki földbirtokosok érdekeit fejezték ki.

Amikor „a tudósok csoportja" a XVI. század közepén magához ragadta a hatalmat, az uralkodó osztályon belüli ellentétek újabb feudális klikkek kialakulásához vezettek. 1575-ben az udvarnál két párt keletkezett: a keleti és a nyugati párt, amelyek onnan kapták nevüket, hogy az egyik klikk vezetője a főváros keleti felében, a másiké a főváros nyugati felében lakott. Nézeteltéréseik oka látszólag az volt, hogy különbözőképpen értelmezték a konfuciánus filozófia és erkölcs kérdéseit; ellentéteik valódi oka azonban a hatalomért vívott harcban gyökerezett: a győzteseknek módjuk nyílt arra, hogy elvegyék ellenfeleik birtokait és jobbágyait. A központi kormányzatot szétziláló véres belharcok még akkor sem szűntek meg, amikor Japán és a mandzsu hódítók fegyveres támadása közvetlen közelről fenyegette az országot.

HARC A JAPÁN BETÖRÉS ELLEN

Az idegen hódítók támadását megelőző időben a koreai állam nagyon gyenge volt. Különösek megrendült a katonai szervezet, részben a feudális klikkek közti szakadatlan háborúskodáson következtében, részben pedig azért, mert a katonai kötelezettséget sokan adókkal váltották meg. A határmenti várak és a parti erődítmények tönkrementek, a koreai hadsereg nagyobb része pedig csak papíron létezett. A háborús veszély egyre nőtt: északról a dzsürcsi (mandzsu) törzsek, délről Japán fenyegette az országot.

A XVI. század folyamán az ország déli részén különösen gyakorivá váltak az összetűzések a japán feudális urak és kereskedők nyílt fosztogatása miatt. A koreai kormány lényegesen kevesebb hajót engedett be Japánból és korlátozta a Puszan területére, illetve környékére települő japánok számát. Az 1580-as évek végén a japán feudális urak ismét kalóztámadásokat intéztek a koreai partok ellen. Japán uralkodója, Hideyōshi hozzálátott Kína és Korea elleni hódító terveinek végrehajtásához.

Hideyōshi a támadás megindítása előtt tárgyalásokat kezdett a koreaiakkal: azt kívánta, hogy hódoljanak be Japánnak: „engedjék be a japán seregeket és segítsék őket a Kína elleni hadjáratban". A koreai kormányzat elutasította a japán feudális urak követelését, s így válaszolt: „Amikor mi boldogok vagyunk, Kínában is örülnek. Amikor nálunk baj van, Kína segít bennünket... Vajon elhagyhatjuk-e császár-apánkat, hogy hozzátok csatlakozzunk?"

1592 áprilisában[1] a japán seregek, amelyek az európaiaktól átvett tűzfegyverekkel is rendelkeztek, a Puszan környéki helyőrségek ellenállását megtörve, megindultak Szöul felé. Útjukon nem ütköztek komolyabb ellenállásba, mert a legtöbb magas rangú koreai katona és hivatalnok a japánok közeledésének hírére megfutamodott, anélkül, hogy akár megkísérelte volna az ellenállást.

Ezzel szemben a nép elszántan hazája védelmére kelt. Szangzsuban például, miután a körzeti elöljáró és a Szöulból odaküldött hadvezér elmenekült a városból, a lakosság a végsőkig ellenállt a japán seregeknek. A katonák rendkívüli bátorsága ellenére a koreai feudális urak elvesztették a Szöul előtt lezajlott döntő csatát. A közép-koreai kormánycsapatok főparancsnoka, Szin Ib, ahelyett, hogy a fővároshoz vezető hegyszorost védte volna, csapatait, amelyek létszáma sokkal

[1] A hónapokat mindenütt a kínai—koreai naptár szerint adjuk meg. Az európai naptár szerint a japán támadás májusban indult meg.

kisebb volt a japánokénál, a Csungzsu melletti nyílt síkságra vezette, ahol megsemmisítő vereséget szenvedtek. A japánok Szöul alá értek. A lakosság hiába követelt fegyvereket, hogy megvédhesse a fővárost, a király és udvari klikkje fejvesztve menekült északra.

Szöul elfoglalása után a japánok nem álltak meg. Elfoglalták Phenjant, és nagy területet szálltak meg Északkelet-Koreában. De a helyzet hamarosan gyökeresen megváltozott: a betolakodók ellen nagy népi háború bontakozott ki.

A japán betörés mérhetetlen szenvedéseket okozott a koreai népnek. A szamuráj hordák feldúlták az elfoglalt területeket. A koreai népet a rabságba süllyedés veszélye fenyegette. Korea lakossága harcra kelt a hódítók ellen. Már 1592 április—májusában mindenfelé megalakultak a népi hadsereg („Az igazság hadserege") partizáncsapatai. Az egyik legelső partizáncsapat Kjöngszangdo tartományban jött létre, Kvak Cse U konfuciánus tudós vezetésével, akit „vörös öltözetű hadvezérnek" neveztek el. Ugyancsak Kjöngszangdo tartományban alakultak meg Kim Mön, Cson In Hon, Szon In Gap és mások partizánosztagai. Csöllado tartományban 1592 májusában Ko Gön Mön és Lju Phen No szervezett partizáncsapatot. A partizánok a tartományi reguláris csapatokkal együttműködve megakadályozták, hogy a japánok Csöllado tartomány délnyugati területeire lépjenek; ez a vidék azután rendkívül fontos szerepet töltött be a megszállók elleni harcban. Népi partizáncsapatok alakultak Csungcsöngdo, Kjönggido és más tartományokban is.

A megszállók elleni harc további menete szempontjából nagy jelentőségűek voltak a koreai flotta győzelmei. A flotta parancsnoka a tehetséges és hazafias érzelmű Li Szun Szin volt, becsületes és ügybuzgó katona, akit a nép iránti hűsége különböztetett meg az akkori feudális urak többségétől. Az ellenség betörésének legelső híreire a gyáva koreai hadvezérek elsüllyesztették a Kjöngszangdo partjainak védelmével megbízott két flottilla hajóit. Ezután a japán flotta elleni küzdelemben a főszerep Csöllado tartomány flottillájára hárult, amelynek parancsnoka Li Szun Szin volt. A tehetséges hadvezér felismerte, milyen nagy jelentősége lesz a flottának a küszöbönálló háborúban, tökéletesítette a hajók szerkezetét, ágyúkkal és gyújtólövedékekkel szerelte fel a hajókat. Különösen fontos volt az úgynevezett „teknősbéka-hajók" bevetése; ezeknek alacsony oldaluk volt, felső fedélzetüket pedig vastag vaslemezekkel vonták be. Az új hajók sebezhetetlenek voltak a golyókkal és lövedékekkel szemben.

1592 május elején a flotta Li Szun Szin parancsnoksága alatt Kjöngszangdo tartomány parti vizeire érkezett, és megtámadta azt az ellenséges flottát, amelynek feladata a koreai megszálló sereg és Japán közötti összeköttetés biztosítása volt. A koreai tengerészek már a legelső tengeri ütközetekben (a Kjöngszangdo tartománybeli Okpho kikötője mellett) 44 ellenséges hajót semmisítettek meg. Remekül beváltak a sok ágyúval felszerelt „teknősbéka-hajók". A koreai flotta úgyszólván veszteség nélkül zúzta szét az ellenséget. A Hangszangdo-sziget mellett lezajlott ütközetben, 1592 júliusában, 59 ellenséges hajót rongáltak meg és süllyesztettek el. Az ezt követő ütközetben még számos ellenséges hajó pusztult el. A Koreai-öbölben Li Szun Szin flottája lett a helyzet ura. A koreai flotta győzelmei szétfoszlatták a szárazföldi és a tengeri erők kombinált partmenti támadásának japán tervét; a támaszpontjaiktól elvágott megszállók válságos helyzetbe kerültek. Kialakultak az ellenség teljes szétzúzásának feltételei. Ezalatt helyreállították a reguláris koreai hadsereget; Kínából is erősítések érkeztek. Kína vazallus államának nyújtott segítségével egyszersmind saját területét is védelmezte a japán támadási kísérletekkel szemben.

A koreai flotta győzelmei serkentőleg hatottak a japánok elleni aktívabb háborúra. A népi seregek egymás után szabadították fel a japánok megszállta területeket Kjöngszangdo és Csungcsöngdo tartományban. 1592 nyarán Ko Gön Mön és Lju Phen No partizánseregei (Csöllado tartományban) a Kömszan-hegy vidékén súlyos csapást mértek a japán csapatokra. A partizánseregek minden tartományban támadásba lendültek a japánok ellen, bármennyire igyekeztek is megakadályozni őket ebben a koreai hatóságok. Amikor például Csungcsöngdo tartományban

Cso Hen vezetésével kétezer főnyi partizánsereg alakult, a tartományi kormányzó elrendelte a sereg feloszlatását, megtiltotta, hogy a lakosság támogassa a partizánokat, és a tilalom be nem tartása esetére a partizánok hozzátartozóit fenyegette megtorlásokkal. Mindennek ellenére Cso Hen és 700 társa elhatározta, hogy a Csöllado tartományban tevékenykedő partizánok segítségére siet. 1592 augusztus végén a Kömszan-hegynél harcba bocsátkoztak a tízszeres túlerőben levő ellenséggel. Az íjakkal felfegyverzett partizánok először visszaszorították a japánokat, de azok — miután valamelyest visszavonultak — muskétáikból halált hozó tüzet zúdítottak a koreaiakra. Az egyenlőtlen küzdelemben mind a 700 partizán hősi halált halt.

1592 októberében a kormánycsapatok és Kjöngszangdo tartomány partizánjai felszabadították Kjöngzsut, Korea régi fővárosát. A város bevételénél a koreai Li Csan Szon által feltalált új tűzfegyvert, a robbanólövedékes ágyút alkalmazták. 1592 vége felé a japánok már csak nehezen tartották a legfontosabb megszállott városokat és támaszpontokat.

Mialatt az ország déli részén mindenütt fellángolt a népi háború, északon a Korea segítségére sietett nagy létszámú kínai sereg harcolt a japánok ellen. Ez alaposan megváltoztatta az erőviszonyokat. 1593 elején az egyesült koreai—kínai csapatok felszabadították Phenjant, majd néhány hét leforgása alatt egész Észak- és Közép-Koreát, 1593 áprilisában pedig bevonultak Szöulba. A koreai—kínai hadvezetőség késlekedése folytán azonban a győzelmeket nem tudták megszilárdítani; a japán csapatok maradványainak sikerült elvonulniuk és megvetni a lábukat a déli partvidéken. A késlekedés nemcsak a koreai és a kínai feudális urak közötti bizonyos súrlódásokkal magyarázható, hanem azzal is, hogy a magas rangú koreai hivatalnokokat és katonákat nyugtalanították a parasztokból álló nagyszámú partizánseregek, valamint a nemesek és a köznép soraiból kiemelkedő tehetséges hadvezérek. A koreai főhivatalnokok többsége, régebbi pozícióinak visszaszerzésére törekedve, a Japánnal való megegyezésre hajlott.

Ez a japánok malmára hajtotta a vizet. Japán ugyanis, amikor tárgyalásokba bocsátkozott, ezt csak azért tette, hogy időt nyerjen és újra felkészüljön Korea elfoglalására. Emiatt aztán Japán a véget nem érő huzavona és halogatás taktikáját választotta. Csaknem három évig tartottak az eredménytelen tárgyalások, amikor pedig a japánok befejezték az újabb hadműveletek előkészítését, Hideyōshi megszakította a tárgyalásokat.

A tárgyalások idejét természetesen a koreai fél is felhasználta katonai erejének növelésére. De a feudális uralkodó körök elsősorban saját helyzetük megszilárdításával törődtek, a katonai kiadások ürügyén újabb adókat vezettek be, bekebelezték a parasztoktól elhagyott állami telkeket.

Újult erővel robbantak ki az egymással versengő udvari klikkek végzetes viszálykodásai. Az udvari körök üldözték a népszerű hadvezéreket, akik a japán megszállók elleni harcban kitüntették magukat. Intrika áldozata lett a három déli tartomány egyesített flottájának parancsnoka, Li Szun Szin is, akit gyávasággal vádoltak meg és matrózzá fokoztak le.

1597 márciusában a japánok ismét nagyszabású hadműveleteket indítottak. A koreai flottát a japánok szétverték, s ez lehetővé tette, hogy rengeteg katonát dobjanak át Koreába. De a koreai nép most sokkal jobban felkészült az ellenállásra, mint 1592-ben. Újjáalakultak a régi népi seregek, és melléjük még újak is szerveződtek; nagyobb hozzáértéssel és eréllyel folytatták hadműveleteiket a reguláris csapatok is. A király kénytelen volt ismét Li Szun Szint kinevezni a flotta parancsnokává. Li Szun Szin 1597 szeptemberében, mindössze 10 hajóval, súlyos vereséget mért a japánokra.

Nagy koreai seregek özönlöttek Szöul felé az ország minden részéből. Kínából is újabb hadsereg és flotta érkezett Koreába. 1597 októberében a Szöul közelében fekvő Csikszang városánál lezajlott döntő ütközetben a japánok vereséget szenvedtek. A tengerpartra történő visszavonulásuk közben a japán csapatok barbár módon feldúlták az útjukba eső városokat és falvakat, Kjöngzsu városát teljesen felégették.

A japán csapatok 1598-ban a tengerpartra szorultak, s itt nagy sietve megkezdték a menekülést. 1598 novemberében Li Szun Szin Noriangzsingnál tönkreverte a hatalmas japán flottát: az ellenséges hajók nagyobb részét megsemmisítette. Ebben az ütközetben Li Szun Szin halálos sebet kapott. A háború a noriangzsingi ütközettel ért véget. A japán csapatokat teljesen kiűzték az országból. Korea és Japán a XVII. század elején békét kötött egymással.

A japán betörés óriási károkat okozott a koreai népnek. Az ország legtermékenyebb, legsűrűbben lakott vidékei a hat évig tartó elkeseredett harcok alatt teljesen tönkrementek. A vetésterület a korábbinak egyharmadára — 1 698 000 kölről 541 000 kölre — csökkent. A lakosság túlnyomó többsége éhezett. De a koreai földesurak, háború előtti jövedelmeik helyreállítására törekedve, ezután is szemérmetlenül sanyargatták a koldusbotra jutott parasztságot. Az állam is növelte a feudális szolgáltatások terhét.

Országszerte növekedett a parasztok és a városi szegényrétegek elégedetlensége. A japán veszély elmúltával, a koreai király 1601-ben arra kérte Kínát, álljon el szándékától és a feszült helyzetre való tekintettel ne vonja ki csapatait az országból.

Az uralkodó osztályon belül ismét megkezdődött a feudális csoportok torzsalkodása, amely 1622-ben nyílt katonai összeütközésre vezetett. Ennek következtében tovább hanyatlott a központi hatalom, még inkább meggyengült Korea védelmi készsége, pedig a mandzsu hódítók személyében az ország függetlenségét új veszély fenyegette.

A MANDZSU BETÖRÉS

1627 tavaszán nagy mandzsu erők törtek be Koreába. Elfoglalták Phenjant, majd Szöul felé vették útjukat. A király és a magas rangú hivatalnokok Kanghva szigetére menekültek, és tárgyalásokba bocsátkoztak a mandzsukkal. A létrejött megegyezés értelmében a koreai uralkodó körök vállalták, hogy kiadják a mandzsuknak a Liaotungból Korea területére visszavonult kínai katonákat és nem nyújtanak segítséget Kínának; a mandzsuk ennek fejében megígérték, hogy kivonják csapataikat Koreából.

Ám ez csupán manőver volt a mandzsu hódítók részéről: Korea leigázását csak elhalasztották arra az időre, amikor a kínai háborút már befejezték. A mandzsu sereg főerői kivonultak Koreából, de előzőleg Phenjant és Észak-Korea számos más városát felperzselték. A mandzsuk sok ezer koreai hadifoglyot hurcoltak magukkal, és kötelezettségeik ellenére helyőrséget hagytak hátra Anzsu, Csöngzsu és Szinüizsu erődjeiben. Csak a nép felkelése szorította ki őket ezekből a városokból.

1636-ban a madzsuk újra betörtek Koreába. Elfoglalták a fővárost és ostrom alá vették a Szöultól délre fekvő Namszang várát, ahol a király rejtőzött. Ezután partra szálltak Kanghva szigetén, itt foglyul ejtették a király családját és sok magas rangú hivatalnokot. 1637 elején a király letette a fegyvert, pedig a mandzsuk által el nem foglalt vidéken még sok harcképes erő állt készenlétben. Egyezmény jött létre, amelynek értelmében Korea a mandzsuk vazallusa lett, hatalmas hadisarc fizetésére kötelezte magát és vállalta, hogy támogatni fogja a mandzsukat a Kína elleni háborújukban.

A nagy mandzsu sereg rövidesen visszavonult északra. A magas rangú hivatalnokok közül túszokat vitt magával, és a koreaiakat tízezer számra hajtotta rabságba. Letarolt országot, romokban heverő városokat hagyott maga után. Koreának több évtizedre volt szüksége ahhoz, hogy kiheverje a japán és mandzsu rablóhadjáratok pusztításait.

Koreában a XV. században jelentek meg az első nagy történeti és földrajzi munkák. Fejlődésnek indult a szétszedhető szedést alkalmazó könyvnyomtatás, kialakították a koreai ábécét. A mezőgazdaság fejlődésével kapcsolatos gyakorlati szükségletek meggyorsították az agronómia, a csillagászat és a meteorológia fejlődését. Műszereket készítettek például a földrajzi szélességnek és hosszúságnak az égitestek állása alapján való meghatározására, csapadékmérőt, különféle típusú víziórákat stb. szerkesztettek. A XVI. században az ország iparilag alig fejlődött, s ezért a természettudományokban és a technikában sem történt nagyobb előrehaladás. Egyedül a haditechnika volt kivétel; ennek fejlődésére ugyanis serkentőleg hatott a japán betolakodók ellen vívott háború (ekkor találta fel Li Csan Szon az 500—600 lépésnyi távolságra hordó, robbanólövedékkel működő ágyút; ekkor alkalmazták a páncél burkolatú „teknősbéka-hajót").

A szöuli Cshandok palota külső színezése
XVI. század vége

A humán tudományok fejlődése a XVI. században szoros kapcsolatban volt a belső politikai küzdelmekkel. Mivel a hivatalos ideológia a neokonfuciánus filozófia lett, az egymással versengő feudális csoportok a neokonfucianizmus nekik megfelelő értelmezés szerinti változataiban találták meg ideológiai támaszukat. A XVI. század első felének jelentős konfuciánus filozófusa volt Cso Gvan Zso, aki az állam ésszerű kormányzásának gondolatát hirdette. A „dicsőség templomai" körül a konfuciánus idealista filozófusok egész serege csoportosult: Li I és mások. Li I műveiben sokat foglalkozott az állam kormányzásának gyakorlati kérdéseivel: szükségesnek tartotta a hadsereg megerősítését, a pártharcok mérséklését, az adórendszer megjavítását stb.

A XVI. században először jelentek meg olyan gondolkodók, akik bár formailag a konfuciánus iskolához tartoztak, bírálták a konfucianizmus alapjait. Nézeteikben közvetve kifejeződtek a koreai feudális társadalom kiéleződött osztályellentétei. Ilyen gondolkodó volt Szo Gön Dok, elszegényedett konszongi nemes (álneve: Hvadam, 1489—1546). Szo Gön Dok materialista szempontból bírálta Zsu Szi XII. századi filozófus tanait. „A szellemi és anyagi elem természetéről" című munkájában Szo Gön Dok felülbírálta a konfuciánus filozófia két kategóriáját — a lit (szellemi elem) és a csit (anyagi elem), s szembeszállt Zsu Szinek azzal az állításával, hogy a csit a li teremtette és a li uralkodik rajta. Szo Gön Dok a következőket írta: „Nincs szellem (li) az anyagon (csin) kívül... Ha szokták is mondani, hogy a li a csi uralkodója, ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a li kívülről parancsol a csinek, hanem csak azt, hogy a csi mozgásában törvényszerűségnek engedelmeskedik". Szo Gön Dok szerint az anyag minden dolog létrejöttének forrása és oka, és az anyag elsődleges a szellemmel szemben.

A XVI. századi Korea irodalmát és művészetét is új áramlatok frissítették fel. A koreai irodalmat a XV. századig kizárólag kínai nyelvű könyvek képviselték, amelyek az uralkodó osztály igényeit szolgálták; csak a XV. század közepén, amikor Korea saját ábécéhez jutott, alakultak ki

a koreai nyelvű irodalom létrejöttének feltételei. Ennek ellenére az irodalmi alkotások túlnyomó többsége még a XVI. században is kínai nyelven íródott, a filozófiai és más tudományos művekről nem is beszélve, amelyek nyelve kizárólag csak a kínai volt. Kínai nyelven írta regényeit és elbeszéléseit O Szuk Kvon, valamint Lim Zse, az „Elbeszélés az egérfogóról" és más művek szerzője, aki alkotásaiban a fennálló rendszer bűneit, a feudális klikkek belharcait ostorozta. A költészetben is hangot kapott a feudális viszonyok miatti elégedetlenség és kiábrándultság. Ebben az időben a koreai nyelvű klasszikus költészet legelterjedtebb versformáját a néhánysoros strófák („szizso") alkották. A „strófákat" és a terjedelmesebb költői műveket élőszóval, zenekísérettel adták elő. A költészet nemzeti sajátosságait jól mutatják Cson Csöl, Szon Szun és néhány más költő alkotásai. A XVI. században a koreai költészetben sok költőnő is nagy hírnévre tett szert (Hvan Zsini, a „strófák" kiváló mestere, Li Ok Pen stb.). Az ő költészetükben megjelent a koreai nők jogfosztottságának, a társadalomban elfoglalt egyenlőtlen helyzetének problémája is.

Pavilon Kvangzsu közelében
XVI. század

Az 1592—1598. évi felszabadító háború nyomán először kérnek helyet az irodalomban a nem nemesi rend képviselői. A háború eseményeiről szóló elbeszélések alapján keletkezett az a népi elbeszélő irodalom, amely azután teljes virágzását a XVII. században érte el. A háború több részvevője megírta emlékiratait (Li Szun Szin naplója és jegyzetei, Lju Szon Ön feljegyzései a háborúról stb.). Ezeket a műveket, bár kínai nyelven íródtak, a hazafiság eszménye hatja át. A legragyogóbb népköltészeti alkotás a „Feljegyzések az imzsini háborúról", amely allegorikusan ábrázolja a háború főbb eseményeit.

A népi irodalom számos alkotása a feudális elnyomás elleni tiltakozást szólaltatta meg. A XVII. század első felében ilyen mű volt az „Elbeszélés Hon Giltonról". Ez a felkelő parasztoknak a földesurak ellen vívott harcáról szól, meg egy képzeletbeli ideális államról, ahol nincsenek elnyomók (ezt az államot a felkelők alapítják meg Hon Gilton vezetésével).

A XVI—XVII. századi koreai képzőművészetben még mindig a portréfestészet és a tájképfestészet dominál (a „bölcsek" portréi és más, a templomok és paloták díszítésére szolgáló arcképek). Ezek az alkotások a konfuciánus szellemiséget tükrözték. De néhány művész — Li Szancsva, Kim Szin és Li Szon — alkotásaiban már realisztikus elemek ismerhetők fel.

A korszak koreai kultúrájában felbukkant új tendenciák a következő századokban bontakoztak ki.

XXXI. FEJEZET

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATOSÍTÓ POLITIKÁJA. A GYARMATBIRODALMAK KIALAKULÁSA

A XV. század végének nagy földrajzi felfedezései elkeseredett küzdelmet robbantottak ki Spanyolország és Portugália közt az új, ismeretlen földekért és a hozzájuk vezető tengeri utakért. A Pireneusi-félsziget e két feudális állama a római pápa elé terjesztette döntésre azt a vitát, hogy melyik országot illesse meg az újonnan felfedezett és még ezután felfedezendő földterületek elfoglalásának „joga". 1493 folyamán VI. Sándor pápa több bullát adott ki, s mindegyikben másképpen határozta meg a jövendőbeli spanyol és portugál birtokok között képzeletben az Atlanti-óceánon észak—déli irányban húzott határvonalat. A vonaltól nyugatra eső területeket a spanyolok, a keletre eső területeket a portugálok kapták. Végül is az atlanti-óceáni határvonalat a tordesillas-i egyezmény állapította meg, amely 1494. június 7-én jött létre Spanyolország és Portugália között. Ezt a vonalat a Zöldfoki-szigetektől 370 tengeri mérföldre nyugatra húzták meg. Az összes újonnan felfedezett területeket, amelyek ettől a „pápai délkörtől" keletre feküdtek, Portugália birtokának, a nyugatra elterülő vidékeket pedig Spanyolország birtokának nyilvánították.

Magellán első világkörüli útja (1519—1522) és a Fülöp-szigeteknek Spanyolország által történt elfoglalása szükségessé tette, hogy immár a Csendes-óceánon is elválasszák Spanyolország és Portugália uralmi övezetét. Az 1529-ben kötött zaragozai egyezmény megállapította azt a vonalat, amely a Csendes-óceánon a két pireneusi-félszigeti állam birtokainak övezetét elhatárolja. Spanyolország azonban kezdettől fogva megszegte az egyezményt: nem volt hajlandó átadni vetélytársának a portugál övezetbe tartozó Fülöp-szigeteket.

Ennek a felosztásnak alapján, amelyet a római pápa is szentesített, Spanyolország és Portugália az összes újonnan felfedezett területekhez tartozó szárazföldet és tengereket egyaránt a maga rezervátumának, mások számára tilalmas övezetnek tekintette. Minden hajót elkoboztak, amely engedély nélkül behatolt ebbe az övezetbe, legénységüket pedig megölték vagy rabszolgává tették. Az az elv, amely szerint a pápa Spanyolország és Portugália között felosztotta az egész újonnan felfedezett világot, ürügy volt a többi állam gyarmatfoglalásainak megakadályozására. De csak addig szerezhettek érvényt ennek az elvnek, amíg Spanyolország és Portugália uralkodott a tengereken. Amikor tengeri uralmuk a XVI. század végén megszűnt, Spanyolország és Portugália gyarmatszerzési monopóliumukat is elvesztették.

A SPANYOL GYARMATBIRODALOM

Miután Kolumbusz felfedezte az amerikai partoknál fekvő szigeteket, a könnyű zsákmányra éhes kalandorok, harcra áhítozó hidalgók, a katolikus szerzetesek és papok egész áradata özönlött a Földnek erre a részére. A gyarmatosítás központja Hispaniola (Haiti) szigete lett. Ovando spanyol kormányzó az összes 15 éven felüli bennszülötteket kényszermunkára kötelezte, és súlyos adót vetett ki rájuk. Az Antilla-szigetek lakossága gyakorlatilag a spanyol hódítók rabszolgája lett.

A nyugat-indiai — elsősorban a spanyol birtokba került — szigetek bennszülött lakosságának véres tragédiáját, a gyarmati uralom első két évtizedének szörnyűségeit, megdöbbentő számadatok tárják elénk. A kortársak hozzávetőleges számításai szerint Hispaniolán körülbelül 250 000 indián, Jamaica szigetén 300 000, Puerto-Rico szigetén 60 000, a nyugat-indiai szigetvilág egészén pedig összesen kb. egymillió indián élt. A spanyol uralom fél évszázada alatt csaknem az egész indián lakosságot kipusztították. A gyarmatosítóknak emiatt súlyos munkaerő-problémával kellett megküzdeniük. A munkaerő-hiányon úgy segítettek, hogy Afrikából hurcoltak tömegesen néger rabszolgákat a nyugat-indiai szigetekre. A néger rabszolgák első csoportja 1501-ben érkezett, s 1518-ban már nagyszabású rabszolgakereskedelem folyt; ez lett a gyarmati kereskedelem egyik legjövedelmezőbb ága. A spanyolok a nyugat-indiai szigeteket támaszpontul használták fel a kontinensen való terjeszkedéshez. 1519—1521-ben Hernando Cortez, kihasználva az indián törzsek közti háborúságot, kicsiny spanyol csapatával elfoglalta Mexikót. Mexikóban a spanyolok vandál módon elpusztították az aztékok sajátos, igen fejlett kultúráját, kifosztották és lerombolták az aztékok csodálatos fővárosát, Tenocstitlant.

1531—1533-ban a spanyolok ugyanilyen barbár módon megsemmisítették az inkák ősi kultúráját. A spanyolok óriási területet foglaltak el (a jelenlegi Ecuador, Bolívia és Peru területét).

Az 1530-as években a spanyolok Chilébe is behatoltak, és az itteni indián törzsek szívós ellenállását leküzdve, lépésről lépésre hatalmas területet hódítottak meg.

A hódítók először az egész földterületet felosztották maguk között, s a bennszülöttek nagy tömegeit rabszolgáikká tették (a repartimiento rendszere). 1542-ben és 1545-ben a királyi hatalom bevezette az encomienda rendszerét. Eszerint az indiánokat a király vazallusainak nyilvánították, egyúttal a spanyol telepesek gyámsága alá helyezték őket, s a spanyolok részére kellett dolgozniuk. A gyakorlatban az indiánok továbbra is ugyanolyan jogfosztott helyzetben voltak, mint addig. Az indiánok rabságba süllyesztésében és elnyomásában nagy szerepet játszott a katolikus egyház, amely óriási földbirtokokat szerzett az Újvilágban. Az erőszakos hittérítés, a terror, az egyház részére teljesítendő különféle szolgáltatások — mindez az egyházi birtokokon különösen súlyossá tette az indiánok helyzetét. Az egyház hatalmas birtokaiból egész egyházi államokat alapítottak.

Az indiánok ismételt felkeléseit a telepesek, a spanyol kormányzat és a katolikus egyház egyesült erővel kíméletlenül vérbe fojtotta.

Az 1530-as évek derekára Spanyolország már hatalmas dél- és észak-amerikai területek ura volt; ezekből alakult ki óriási gyarmatbirodalma. Szakadatlan áradatként özönlött innen Spanyolországba az arany, az ezüst, a dohány, a sok-sok értékes fa és festőanyag. A gyarmatokból a legnagyobb jövedelmet a spanyol királyi kincstár, a katolikus egyház és a feudális arisztokrácia húzta; az utóbbinak a tagjai közül nevezték ki a gyarmatok alkirályait, kormányzóit és egyéb főhivatalnokait.

A PORTUGÁL GYARMATBIRODALOM

Egészen más viszonyokkal találták szembe magukat a portugálok Indiában. Itt olyan népekkel volt dolguk, amelyek ősi, fejlett kultúrával rendelkeztek, a feudalizmus magas fejlettségi fokán álltak és kitűnően értettek a tűzfegyverek kezeléséhez. Indiát, Indokínát, Indonéziát, Kínát

Hormuz
XVI. századi metszet

és a Spanyolországgal való osztozkodásban Portugáliának „jutott" övezet többi országát nem lehetett elfoglalni. De a portugáloknak erős flottájuk nagy előnyt biztosított a kis indiai, indonéziai, indokínai feudális uralkodókkal szemben, és ezt ügyesen ki is használták. Kalózmódszerekkel elfoglalták, kifosztották a muzulmán kereskedők hajóit, és legénységüket kiirtották (az európaiak megjelenése előtt a muzulmánok tartották kezükben India tengeri kereskedelmét), s ilyen eszközökkel a déli tengerek és az Indiai-óceán urai lettek. Ezután teljesen a kezükbe ragadták az Indiai-óceánt átszelő és az Afrika körüli összes tengeri közlekedési utakat.

A portugálok a stratégiailag legfontosabb helyeken épült megerősített haditengerészeti támaszpontjaik hálózatával biztosították uralmukat a déli tengereken. 1510-ben Indiában elfoglalták Goát, amely a keleti portugál gyarmatbirodalom központja, a portugál alkirály székhelye lett. Ezután elfoglalták Diut, Damãót és Bombayt (India), Hormuzt (Perzsa-öböl), Malakát (Maláj-félsziget), Macaut (Kína), Tajvan szigetét (Kína), a Maluku-szigeteket és sok más területet. Erre az erődítmény-hálózatra támaszkodva a portugálok arra kényszerítették a kisebb helyi feudális uralkodókat, hogy adó formájában vagy rendkívül alacsony ellenérték fejében az összes értékes fűszereket nekik adják el.

A portugálok Keleten óriási kincseket harácsoltak össze, részben tengeri kalózkodás, részben a dél-ázsiai városok és feudális uralkodók kirablása révén. Ezenkívül óriási hasznot húztak az ázsiai és afrikai országokkal folytatott kereskedelemből is. Az ázsiai országokból való fűszerkivitelen a haszon általában 400 százalékos vagy még ennél is magasabb volt. Lisszabonban és Goában óriási rabszolgapiac működött. Az indiaiak ezt mondták a portugálokról: „Szerencse, hogy a portugálok ugyanolyan kevesen vannak, mint a tigrisek meg az oroszlánok, máskülönben az egész emberi nemet kiirtanák."

A portugálok Indiában nem voltak elég erősek ahhoz, hogy Indiát katonailag teljesen meghódítsák — miként ezt a spanyolok Amerikával tették —, de módszeres gyarmati rablást folytattak; monopoljogot harcoltak ki a keleti országok legértékesebb termékeinek kisajátítására és kivitelére. Ahol ez lehetséges volt, a portugálok a spanyolokhoz hasonlóan viselkedtek. Brazíliában a portugálok a kizsákmányolásnak ugyanazt a rendszerét vezették be, mint a spanyolok. Az indiai és brazíliai portugál gyarmatbirtokokból származó hatalmas jövedelem elsősorban a királyi kincstárat gazdagította, mert a legnagyobb hasznot hajtó kereskedelmi cikkeket királyi monopóliumnak nyilvánították. A feudális arisztokrácia és a nemesség a királyi hatalom gyarmati képviselőjeként óriási vagyonokra tett szert. Végül, a katolikus egyházat, amely Brazília és az indiai portugál erődítmények lakosságát erőszakkal keresztény hitre térítette, ugyancsak nagy jövedelemhez juttatta a portugál gyarmatbirodalom.

De az első spanyol és portugál tengerentúli gyarmatbirodalmak kialakulásának nemcsak az volt a jelentősége, hogy ennek révén Spanyolország és Portugália meggazdagodott. E két gyarmatbirodalom megalapításával megkezdődött az európaiak gyarmati hódításainak kora és létrejött a világpiac kialakulásának több fontos feltétele. A gyarmatbirodalmak léte elősegítette Európá-

ban az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás folyamatának meggyorsulását, „árforradalmat" idézett elő, és nagy lökést adott a kapitalista viszonyok további fejlődésének Hollandiában, Angliában, Franciaországban. „Amerika arany- és ezüsttelepeinek felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és a bányákba való elevenen-eltemetése, Kelet-India kezdődő meghódítása és kifosztása, Afrika átváltoztatása kereskedelmi vadaskertté, ahol feketebőrűekre vadásznak, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát. Ezek az idilli folyamatok az *eredeti felhalmozás fő mozzanatai.*"[1]

A PORTUGÁL GYARMATOK A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

A portugál gyarmati rendszer legjellegzetesebb és valamennyi portugál birtokra érvényes vonása az volt, hogy a gyarmatokat közvetlenül a királyi hatalom zsákmányolta ki a feudális-bürokratikus államapparátus útján. A gyarmatbirtokok ügyeit legfelsőbb szinten két portugál állami intézmény — a pénzügyi tanács és az indiai ügyek tanácsa — intézte.

A gyarmatok helyi igazgatása azon az elven alapult, hogy minden egyes gyarmat közvetlen kapcsolatban legyen az anyaországgal, de a gyarmatoknak egymással ne legyenek kapcsolataik. A másik alapelv az volt, hogy a tartományokat a korona nevében kormányzó hivatalnokok teljhatalommal voltak felruházva és személyesen a királynak tartoztak felelősséggel; a magas rangú hivatalnokok megbízatása rövid időre — általában három évre — szólt. E magas tisztségeket, amelyeket rendszerint megvesztegetés útján szereztek meg, olykor hivatalosan is pénzért árulták.

A városok igazgatása az önkormányzati joggal és az adománylevelekben biztosított kiváltságokkal rendelkező portugál feudális városok mintájára épült fel.

A gyarmatokon működő királyi hivatalnokok nemcsak közigazgatási és igazságszolgáltatási funkciókat töltöttek be, hanem kereskedelmi feladatokat is elláttak. Keleten a kereskedelem kezdettől fogva portugál királyi monopólium volt. A korona az összes fontos kiviteli cikkeket (bors, szegfűszeg, fahéj, gyömbér, szerecsendió, selyem, lakk) monopolizálta. A hivatalnokok dolga az volt, hogy felvásárolják vagy adó formájában begyűjtsék az anyaországba szállítandó helyi termékeket, eladják az onnan érkező árukat vagy aranyat, ügyeljenek arra, hogy senki se sértse meg a szerződéseket és a monopóliumokat. Azt az árumennyiséget, amely már nem fért fel a hajókra, megsemmisítették. A Portugália és Kelet közötti tengeri áruszállításokat kizárólag a királyi flotta hajói bonyolíthatták le. Portugáliából kevés árut küldtek a keleti gyarmatokra. Az indiai áruk nagyobb részét pénzzel fizették (a pénzt Goában verték), az indiai kelmékért pedig főleg aranyat adtak, amelyet Szofalából (Moçambique) hoztak.

Az egyes gyarmati kikötők közti kereskedelem monopólium volt, amelyet kiváltságképpen adományoztak egyes magas állású királyi tisztviselőknek. A portugál vizeken a bennszülött lakosság hajói csak külön engedéllyel közlekedhettek.

Formailag más szabályok szerint kereskedtek Brazíliában és az atlanti-óceáni szigeteken. A XVII. század közepéig az említett gyarmatok és Portugália között valamennyi portugál hajó szabadon közlekedhetett (a külföldiek elől 1591-ben az összes gyarmatokat elzárták). A festőanyagot tartalmazó növények forgalma királyi monopólium volt. Emellett azonban a gyarmati hivatalnokok maguk is önkényesen kereskedtek a gyarmati árukkal, és valójában a kereskedelmi monopóliumok rendszerét alakították ki.

A portugálok a meghódított lakosság körében támaszt kerestek gyarmati politikájukhoz, főképpen oly módon, hogy katolikus hitre térítették őket.

A portugálok általában keskeny partmenti sávon vetették meg lábukat — erődökben, kikötővárosokban, kereskedelmi telepeken — s katonai támaszpontokat hoztak létre. A kereskedelem

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 694. old.

megkaparintása révén függő viszonyba kényszerítették az országot, amely továbbra is megmaradt korábbi feudális uralkodóinak hatalma alatt. De a helyi feudális uraknak minden okuk megvolt arra, hogy gyűlöljék a portugálokat, akik „barátsági" szerződéseket erőszakoltak rájuk, vagy olyan szerződéseket, amelyek értelmében megszabott áron vagy ingyen, adó gyanánt kellett átadniuk termékeiket a portugáloknak. A helyi uralkodók ezért minden alkalmat megragadtak, hogy szövetséget kössenek a portugálok erős vetélytársaival, amelyektől azt várták, hogy majd megingatják Portugália tengeri egyeduralmát. Ebben rejlett az indiai portugál gyarmati birodalom gyengesége.

A KERESKEDELMI TÁRSASÁGOK

A XVII. század elejéig a többi európai állam gyarmati tevékenysége az előzetes felderítésre szorítkozott. Egyrészt, igyekeztek felkutatni a spanyolok és portugálok által még el nem foglalt új utakat, főként Indiába, másrészt, adatokat gyűjtöttek a spanyolok és portugálok által használt indiai és amerikai tengeri utakról, annak érdekében, hogy vetélytársaik monopóliumát megdöntsék. Igen sok kalóztámadás érte a spanyol és portugál gyarmatokat és hajókat. Ebben különösen nagy részük volt Raleigh, Drake és más híres angol kalózvezéreknek. A XVII. századig kudarcot vallottak a többi állam gyarmatalapítási kísérletei (Raleigh kísérlete Észak-Amerikában 1584-ben és 1585-ben, a hollandok kísérlete Suriname-ban [Guayana] 1581-ben).

A kalózfelderítők nyomában a XVII. század elejétől kezdve Hollandia, Anglia, Franciaország és más európai államok kereskedelmi társaságai kapcsolódtak be a gyarmati zsákmányért folytatott harcba. A kialakuló burzsoá társadalom a gyarmati politika új formáit és módszereit alkalmazta, amelyek sokban eltértek a feudális államok gyarmati formáitól és módszereitől. A legfontosabb különbség az volt, hogy ekkor az államhatalom már nem vett részt közvetlenül a gyarmatok elfoglalásában és kizsákmányolásában. A nehézkes és költséges feudális-bürokratikus államapparátus helyébe, amely a királyi kincstár részére sajtolta ki a hasznot a gyarmatokból, magánszemélyek, a kereskedelmi társaságok részvényesei léptek, akik kizárólag a saját egyéni meggazdagodásuk érdekében hozták létre a gyarmati kizsákmányolás egész rendszerét. Az állam és a kereskedelmi társaságok érdekei szorosan összefüggtek, a társaságok gyarmati tevékenységükhöz gyakran kaptak különféle támogatást és nyílt, közvetlen katonai segítséget. De maga a gyarmati kizsákmányoló apparátus magánkezekben volt, a gyarmati zsákmányt nem fordították dinasztikus háborúkra; a gyarmatokból kisajtolt jövedelmek mindenekelőtt közvetlenül a magántőke koncentrációját, az eredeti tőkefelhalmozást szolgálták.

A XVII. században keletkezett számos kereskedelmi társaság közül a Holland és a Brit Kelet-Indiai Társaság volt a legjelentősebb.

A HOLLAND KELET-INDIAI TÁRSASÁG

A Holland Kelet-Indiai Társaság szolgáltatta a példát más országok kereskedelmi társaságainak megszervezéséhez, sőt a valamivel előbb létrehozott Brit Kelet-Indiai Társaságot is ennek mintájára alakították át. A Holland Kelet-Indiai Társaság megalapításában a holland kormányzat tevékenyen közreműködött; ugyanis arra törekedett, hogy egyesítse az Indiával kereskedő, nemrég létrehozott, de egymással máris konkurráló kisebb társaságokat. A társaság megalapításának fő célja az volt, hogy az indiai árukkal folytatott kereskedelem monopóliumát egységes vállalkozás kezébe tegyék le, és minden más vállalkozás elől elzárják az Indiába vezető utat. 1602. március 20-án a holland rendi gyűlés jóváhagyta azt a szerződést, amelyet az indiai kereskedelmet lebonyolító néhány társaság igazgatói kötöttek az egységes Kelet-Indiai Társaság megalakításáról; a rendi gyűlés külön kiváltságlevélben 21 évre monopoljogot adományozott a társaságnak a Jóreménység

fokától keletre, a Magellán-szorosig elterülő részen való hajózásra és kereskedelemre. A kiváltságlevél feljogosította a társaságot arra, hogy a fenti övezet vizein az idegen hajókat elfoglalja és elkobozza, hogy erődöket és kereskedelmi telepeket létesítsen, pénzt verjen, hadsereget tartson fenn, Hollandia helytartója nevében hadat üzenjen, békét és szerződéseket kössön; igazságszolgáltatási és közigazgatási hatalmat gyakoroljon alkalmazottai és az elfoglalt területek lakossága fölött. A társaság Hollandiába vámmentesen vihette be az árukat, a Hollandiából Indiába szállított árukat pedig három százalékos vámmal terhelték. A társaság 6,5 millió forintos alaptőkéjét jegyzés útján gyűjtötték össze. A társaság felépítése lehetővé tette, hogy az összegyűlt tőke felett néhány személy — a leggazdagabb holland kereskedők uralkodó rétegének tagjai — rendelkezzen.

A Kelet-Indiai Társaság a XVII. század közepére a portugálok legtöbb indiai birtokát megszerezte, és hatalmas politikai és katonai erővé fejlődött. Ennek következtében a társaság jellege és tevékenysége is megváltozott. Jövedelmének fő forrását már nem a kereskedelem, hanem a kényszerrel behajtott adók és egyéb szolgáltatások alkották. Ezért törekedett a társaság mind újabb és újabb hódításokra, birtokainak gyarapítására.

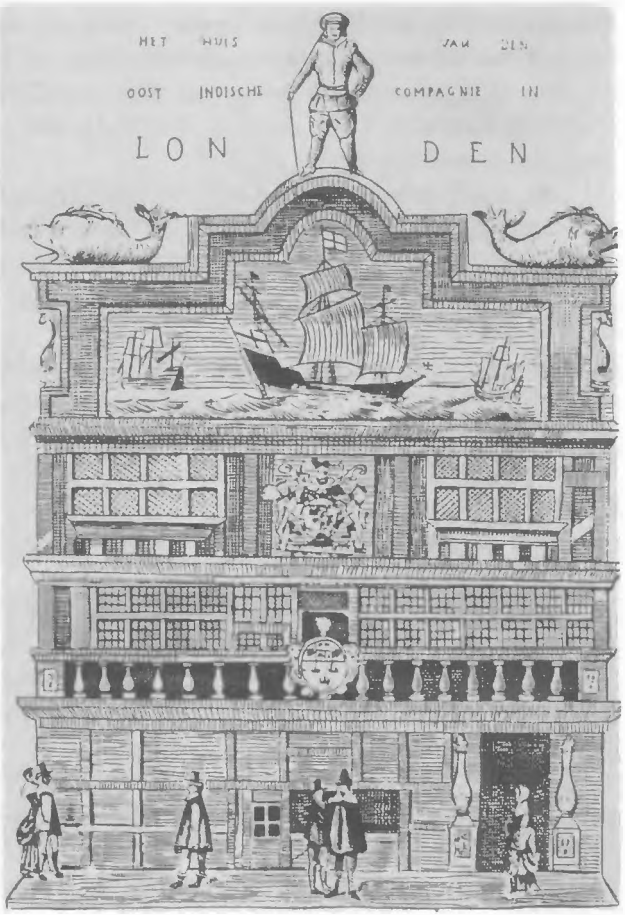

A Kelet-Indiai Társaság londoni székháza
Régi holland metszet

A BRIT KELET-INDIAI TÁRSASÁG

A Brit Kelet-Indiai Társaság 1600-ban kapott királyi kiváltságlevelet az Indiával folytatott kereskedelem monopoljogára. Szemben a kormány közreműködésével alapított holland társasággal az angol társaságnak ahhoz, hogy megkaphassa a kiváltságlevelet, előbb le kellett küzdenie Erzsébet királynő kételyeit; a királynő ugyanis óvakodott attól, hogy kiélezze a viszonyt Spanyolországgal.

A kiváltságlevél 15 évre szólt, de csak kereskedelmi privilégiumokkal ruházta fel a Brit Kelet-Indiai Társaságot — kereskedelmi monopóliummal, a vámmentes áruexport jogával —, de nem azokkal a szuverén jogokkal, amelyeket a holland társaság kapott kormányától.

A 30 000 font sterlingnyi alaptőke elenyésző összeget jelentett a holland társaság 540 000 font sterlingnek megfelelő alaptőkéjéhez képest. S még ezt a csekély összeget is nehezen tudták összegyűjteni. Az angol társaság hosszú ideig nagy pénzügyi nehézségekkel küzködött.

Lancaster kapitány, az első expedíció vezetője, 1602-ben kereskedelmi szerződést kötött Acse szultánjával (Szumatra). Lancaster Szumatrából kis rakomány borssal és a szultán Erzsébetnek küldött üzenetével tért vissza Angliába. Az első expedíció kereskedelmi eredményeit önmagá-

ban az angol kereskedők vajmi kevésre becsülték, és talán az indiai kereskedelem iránti amúgy is lanyha érdeklődésük teljesen meg is szűnt volna, de Lancaster útjának volt egy „különleges sikere": az, hogy útjába került egy 900 tonna fűszert szállító portugál hajó, amelynek értékes rakományát Lancaster elrabolta. Ezért aztán a Brit Kelet-Indiai Társaság első expedíciója a megbízók teljes megelégedésével végződött.

Az angol társaság igazgatósága Londonban székelt. A vezérigazgatóból és a 24 igazgatóból álló testületet a részvényesek közgyűlése egy évre választotta. Az angolok a XVII. század folyamán Indiában háttérbe szorultak a lényegesen több pénzzel, nagyobb flottával és emberanyaggal rendelkező hollandok mögött. A Kelet-Indiai Társaság igyekezett megszerezni a Nagymogulok pártfogását. Ebben a kormány is segítségére volt: 1615-ben I. Jakab Thomas Rowe vezetésével kereskedelmi szerződés megkötése végett követséget küldött a Nagymogul udvarába. Az angol társaságot tevékenységében a XVII. században mindvégig ez a jelszó vezérelte: „Igazi érdekünk, hogy olcsón vásároljunk Indiában és drágán adjuk el az árut Európában"; emellett a Brit Kelet-Indiai Társaság felfegyverzett hajói kalóztámadásokat is intéztek indiai és más helybeli kereskedelmi hajók ellen.

A GYARMATI ÉRDEKELLENTÉTEK A XVII. SZÁZADBAN

A XVII. században a gyarmati érdekek főként három térségben ütköztek össze: Indiában és a déltengeri országokban, Nyugat-Indiában, valamint Észak-Amerikában. Indiában és Délkelet-Ázsiában a holland és az angol kereskedelmi társaságok a helyi feudális urakat „felszabadították" a portugál zsarnokság alól, s miután kiszorították a portugálokat, átvették szerepüket, monopolizálták a kereskedelmet.

Nyugat-Indiában Spanyolország vetélytársai (Hollandia, Anglia és Franciaország) nem használhatták fel a minden önállóságuktól megfosztott helyi erőket. A küzdelem elsősorban a kalózkodás és csempészkereskedelem alakját öltötte. A vetélytársak ki is szorították a portugálokat néhány szigetről, melyeket azután a csempészet és a rablótámadások támaszpontjaiként használtak.

Amerikában, Mexikótól északra, az európaiak — elsősorban az angolok és franciák — a XVII. század folyamán vetették meg a lábukat, s kiszorították az indián őslakosságot. Az indiánoktól „megtisztított" óriási területen sajátos gyarmat alakult ki: az anyaországból áttelepültek gyarmata. Az ilyen telepes típusú gyarmatok fejlődését azonban mély belső ellentmondások kísérték: a feudális viszonyok meghonosításának kísérletei zátonyra futottak, mivel gyakorlatilag lehetetlen volt megvalósítani az arisztokráciának azt a törekvését, hogy az egész földterületet kisajátítsa; a tőkés viszonyok meghonosítására tett kísérletek pedig e fiatal gyarmatok gazdasági fejletlenségén törtek meg. Az angol gyarmatok és a francia koronagyarmatok közt elkeseredett küzdelem dúlt.

A HOLLANDOK ÉS AZ ANGOLOK BEHATOLÁSA INDIÁBA ÉS A DÉL-TENGERI ORSZÁGOKBA

A hollandok és az angolok ismerték a portugálok sebezhető pontjait Délkelet-Ázsiában, ezért első expedícióikat Jáva, Szumatra, Ternate szigetére, a Banda- és a Maluku-szigetekre küldték. 1603-ban a hollandok megalapították Jáván első kereskedelmi telepüket. A portugál flotta hiába tett kísérletet vetélytársai behatolásának megakadályozására: vereséget szenvedett.

A hollandok a Maluku-szigetek muzulmán feudális uralkodóinak kérésére és támogatásával kiszorították a portugál helyőrségeket, holland helyőrséget hagytak Ambon szigetén és lépésről lépésre az egész szigetvilágon megvetették lábukat. Már az első olyan expedíciók, amelyeket egyazon helyre küldtek, összeütközéseket idéztek elő az angolok és a hollandok között. De a

hollandok jóval erősebbeknek bizonyultak, és az angolok kénytelenek voltak átengedni a fűszerekben gazdag szigeteket. Az angolok a Hindosztáni félszigeten rendezkedtek be, a Nagymogulok hozzájárulásával.

A Brit Kelet-Indiai Társaság és az angol király követségeket küldött a Nagymogulok fővárosába. 1609-ben az angolok megalapították Suratban első indiai kereskedelmi telepüket. 1613-ban az angol társaságnak sikerült Jahangir padisahtól fermánt (kiváltságlevelet) kapni arra, hogy egész birodalmában kereskedhessenek 3,5 százalékos vám lefizetése mellett. E jog révén az angolok kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a helybeli kereskedők, akiket sokféle és gyakran a vidéki hatóságok önkényétől függő vámok sújtottak.

1609-ben fegyverszünetet kötött Hollandia és Spanyolország. Ebben Spanyolország, feláldozva a vele egyesült Portugália érdekeit, elismerte Hollandia szabad kereskedelmi jogát Indiában és Délkelet-Ázsiában. Az uralmi övezetek Spanyolország és Portugália közti felosztásának pápai bullával szentesített elvét tehát hivatalosan is megszegték, méghozzá egy „eretnek" ország javára.

Ambon erődje 1607-ben
1716-ban készült metszet

A HOLLAND HÓDÍTÁSOK

1619-ben a hollandok elfoglalták és lerombolták Dzsakarta városát (Jáva szigetén), s helyén megalapították kereskedelmi és közigazgatási központjukat, Bataviát. Ugyanebben az évben az angolok és a hollandok szövetséget kötöttek a portugálok ellen; az egyezményben megosztoztak a Maluku-szigetek fűszerkereskedelmén is: a fűszerkereskedelem egyharmada jutott az angoloknak, kétharmada a hollandoknak. De míg az egymással versengő két nemzet közti erőviszonyoknál fogva az angoloknak szükségük volt a hollandok támogatására, az utóbbiak, fölényük tudatában, nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget vállalt kötelezettségeiknek.

1623-ban véres incidensre került sor Ambon szigetén. A holland kormányzó letartóztatta a szigeten tartózkodó angolokat, kínzásokkal kikényszerített vallomások alapján a holland hatóságok elleni összeesküvéssel vádolta és kivégeztette őket. Az angol kormány tiltakozása hiábavaló volt. Az incidens után az angolok elhagyták az indonéz szigeteket és beérték az indiai kereskedelemmel.

A hollandok azonban nem elégedtek meg azzal, hogy a déltengeri országokban kezükbe ragadták a kereskedelmet. Ebbén az időben már Kínával és Japánnal is ők bonyolították le a kereskedelmet, megvetették lábukat Tajvan szigetén, és arra törekedtek, hogy az angolokat Indiában is kiszorítsák pozícióikból. Karnatikban megszerezték a kereskedés kizárólagos jogát. 1627-ben a hollandok kereskedelmi telepet alapítottak Bengáliában, ezt a telepet azután 1655-ben önálló bengáliai igazgatósággá alakították át. A Brit Kelet-Indiai Társaság gyengesége miatt a XVII. század végéig a hatal-

Hollandok megtámadják a Magellán-szoros egyik szigetének lakóit
Metszet. XVI. század vége

mas keleti uralkodók — a Nagymogulok és az iráni sah — pártfogásának megszerzésére törekedett, továbbá európai szövetségeseket keresett vetélytársai ellen. Mivel a portugálok ellen a hollandokkal kötött szövetség balszerencsés kimenetelű volt, helyette 1635-ben a portugálokkal kötöttek szövetséget a hollandok ellen. Az új szövetségesek azonban nem voltak elég erősek, és a hollandok továbbra is háborítatlanul folytatták a portugál birtokok elfoglalását. 1656-ban a hollandok behatoltak Ceylon szigetére, de csak 1658-ban tudták véglegesen kiszorítani innen a portugálokat.

A Keleten kialakult helyzetet lényegesen megváltoztatta Portugália különválása Spanyolországtól. Portugália, amelynek ekkor saját függetlenségét kellett megvédenie, flotta nélkül maradt, és sem pénze, sem egyéb eszköze nem volt ahhoz, hogy folytathassa a harcot a gyarmatokért. 1641-ben IV. János portugál király békét és szövetséget kötött a hollandokkal. Lemondott már elveszített gyarmatainak visszaszerzéséről és számos kereskedelmi kiváltságot biztosított Hollandiának. A szerződés, amint azt egyik pontja kimondta, a gyarmatokon csak egy évvel aláírása után lépett érvénybe. Ezt az egyéves haladékot Hollandia arra használta fel, hogy legyengült szövetségesétől több fontos támaszpontot elhódítson — Malakát, São-Tomé-t, Angolát. Ez végképp megtörte Portugália délkelet-ázsiai uralmát. A feudális portugál gyarmatbirodalom helyét a XVII. század közepén a magánkereskedők kezében levő Holland Kelet-Indiai Társaság foglalta el. A burzsoá állam győzelmét a feudális állam fölött hivatalosan az 1648-ban kötött münsteri (vesztfáliai) békeszerződésben ismerték el; a béke értelmében a régebben Spanyolország és Portugália uralmi övezetét elválasztó

demarkációs vonal most Spanyolország és Hollandia uralmi övezetének határvonala lett. 1652-ben a hollandok elfoglalták Portugáliától a Jóreménység fokát, és itt már a kereskedelem megszerzésén túl telepes gyarmatot alapítottak.

Az 1648-as év volt Hollandia gyarmati hatalmának tetőpontja. Ezt követően a hollandok tovább folytatták az indiai portugál birtokok maradványainak megszerzését, míg végül 1663-ban már csak három helység — Goa, Diu és Damão — maradt Portugália kezén.

A HOLLAND KELET-INDIAI TÁRSASÁG GYARMATI RENDSZERE

A holland társaság indonéziai gyarmatbirtokain egyrészt erőszakkal fenntartotta a kapitalizmus előtti (rabszolgatartó és feudális) termelési viszonyokat, másrészt, a hatalmi apparátus széles körű felhasználásával rabló módon kisajátította a leigázott lakosság munkájának termékeit. A holland társaság szívós, kíméletlen harcot folytatott a gyarmati kereskedelem kizárólagos uralmáért, s mindent elkövetett, hogy monopolhelyzetét maradéktalanul megőrizze versenytársaival (elsősorban a portugálokkal és az angolokkal) szemben.

E célok elérésének legfőbb eszköze az indonéz szigetek közti tengeri összeköttetés megszüntetése volt, csupán a holland hajók, vagy olyan helyi hajók közlekedhettek, amelyek a hollandoktól illeték ellenében kaptak engedélyt erre. Woerffbein, a holland társaság egy tisztviselője, naplójában beszámolt arról, hogy egy dzsunka legénységét, amely engedély nélkül kötött ki a Banda-szigetek valamelyikén, részben bilincsbe verték, részben megölték.

Mint Woerffbein írja, a holland társaság sehogy sem tudta elérni, hogy Ambon-sziget lakói „az olyan nemes árut, mint a szegfűszeg", senki másnak ne adják el, csak a hollandoknak. A bennszülött falvak felgyújtásával és sok ezer „hűtlen amboni" meggyilkolásával csak rövid időre tudták engedelmességre bírni a sziget lakóit, akik nem sokkal utóbb ismét „hűtlenségre vetemedtek". Bataviából minden évben nyolc-tíz holland hajó — fedélzetén 800—1000 katonával — érkezett hat hónapra Ambonba, hogy megbüntesse az „engedetlen" bennszülötteket. Ez a küzdelem, Woerffbein tanúsága szerint, csak 1643-ban ért véget. A napló beszámolója szerint a szegfűszegfákat és a szerecsendiófákat módszeresen kipusztították, így tették lehetetlenné, hogy a bennszülöttek a fűszereket eladják a konkurrenseknek. Woerffbein feljegyzése szerint például „a gyönyörű Rosenheim-szigetet, amelyen erdőszámra nőttek a szerecsendiófák, pusztasággá tették, mert védelmére nagy helyőrség kellett volna, és mert a Banda-szigetcsoport többi szigetétől két-három mérföld távolságra fekszik". Pulo-Ran szigetén — amely hosszú ideig vita tárgya volt a hollandok és az angolok között — ugyancsak megsemmisítették az összes szerecsendiófákat.

A társaság, miután ilyen eszközökkel a fűszerszigetek egész kereskedelmét és a külvilággal való összeköttetését monopolizálta, elérte, hogy ingyen vagy csaknem teljesen ingyen megkapja a szigeteken termesztett összes fűszereket. Ennek érdekében a különféle korlátozó szabályok egész rendszerét dolgozták ki. E rendszabályok csak abban hasonlítottak egymáshoz, hogy mindegyik a kapitalizmus előtti, elmaradott termelési viszonyok fenntartását szolgálta. A meghódított szigeteken a földet szétosztották vagy eladták a társaság tisztviselőinek. A földtulajdon fejében a tisztviselők kötelesek voltak az egész termést megszabott áron a társaságnak átadni. Szigorúan megbüntették azokat, akik a termést kívülállónak próbálták eladni. Ezeket a „magánbirtokokat" vagy rabszolgákkal műveltették meg, vagy a röghöz kötött bennszülöttekkel, akik fölött a tulajdonos feudális jogokat élvezett. A rabszolgák iránt nagy volt a kereslet, s minthogy ezt a hódítások során ejtett hadifoglyokkal már nem tudták kielégíteni, külön foglalkozási ággá lett az emberrablás. A kormányzó szabályos időközökben emberrabló expedíciókat küldött a szomszédos szigetekre.

A helyi feudális urakkal eleinte kereskedelmi szerződéseket kötöttek, amelyek szabad kereskedelmet és kereskedelmi kiváltságokat biztosítottak a hollandoknak; később, a társaság hatalmá-

nak növekedésével, a kereskedelem szabadságát egyre inkább a hollandokkal való kizárólagos kereskedés kötelezettsége váltotta fel; 1677-ben pedig kialakult a „leverenciák" — a kényszerű szállítások — intézménye. A hollandok uralma alá került keleti országok a módszeres fosztogatás áldozatai lettek; termelőerőiket elpusztították, gazdasági és kulturális fejlődésüket visszavetették.

A holland gyarmatosítók kihalásra ítélték a bennszülötteket. A nagyszabású, vérbefojtott felkelések szakadatlan sora, az ország elnéptelenedése, amely a rabszolgák behozatala ellenére is bekövetkezett, a helyőrségek fenntartásának óriási költségei, a szigetvilág legfontosabb kincseinek elrablása, a csempészkereskedelem növekedése, amelyben a társaság tisztviselői is résztvettek — mindez a későbbiek folyamán csődbe juttatta a Holland Kelet-Indiai Társaságot.

AZ ANGOL GYARMATI RENDSZER A XVII. SZÁZADBAN

A hollandoktól eltérően az angolok nem rendelkeztek kellő fegyveres erővel, és ezért Indiában elsősorban a gazdasági terjeszkedés eszközeivel éltek. A XVII. században az angol társaság, amelyet az erősebb versenytársak, a hollandok, kiszorítottak Indonéziából, tevékenységének súlypontját a Nagymogulok birodalmába helyezte át. Az angol társaság követségekkel, ajándékokkal, megvesztegetéssel, különböző szolgálatokkal megszerezte Indiában a kereskedelmi telepek alapításának és a kereskedésnek a jogát, elérte a vámtarifa leszállítását, egységesítését, végül pedig a vámmentességet: ez utóbbi fejében évente egyszer fizettek egy nagyobb összeget a Nagymogulok kincstárába. Pénz és megvesztegetés fejében most már az angolok árusították muzulmán és hindu kereskedőknek azt a jogot, hogy angol zászlók alatt, tehát a belső vámoktól mentesen, bonyolítsák le saját kereskedelmüket. A helyi kereskedő és uzsorás elemeket bevonták a Kelet-Indiai Társaság érdekkörébe; ezek később az angolok szövetségesei lettek saját hazájuk leigázásában. Az a körülmény, hogy évi egyszeri befizetés fejében a kereskedelmet mentesítették a vámok alól, a társaság tisztviselőit is gazdagította: magánkereskedelmük után sem kellett vámot fizetniük. Az angol kereskedelmi telepeket a bennszülött közvetítők (brokerek) egész raja vette körül; az angol kereskedők az ő segítségükkel zsákmányolták ki a kisárutermelő kézműveseket (főleg fonókat és takácsokat). A társaság egyik legfontosabb kiviteli cikkét az indiai kelmék alkották.

A társaság a területszerzés első „szerény" lépéseként településeket bérelt kereskedelmi telepeinek felállítására. De ezeket a kereskedelmi telepeket, mihelyt alkalom kínálkozott rá, az önvédelem tetszetős ürügyén erődökké alakították át. Így jött létre Indiában 1640-ben az első angol erőd, a Szent György-erőd (Madras).

KÜZDELEM A NYUGAT-INDIAI GYARMATOKÉRT

Spanyolország és Portugália észak- és dél-amerikai kontinentális gyarmatai, amelyeknek helyi lakosságát teljesen megtörték és leigázták, nem bizonyultak olyan könnyű zsákmánynak az új tengeri hatalmak számára, mint a délkelet-ázsiai gyarmatok. A világnak ezen a részén Anglia, Franciaország és Hollandia a XVII. században arra törekedett, hogy csempészkereskedelem és kalózkodás útján megszakítsa Nyugat-India tengeri összeköttetését az anyaországgal. Raleigh-nek, Drake-nek és másoknak a XVI. század végén végrehajtott rabló portyái megmutatták a könnyű zsákmányszerzés útját. Azokat a szigeteket, amelyeket a spanyolok a bennszülöttek kiirtása után elhagytak, sajátos rabló társulatok támaszpontjává és menedékhelyévé tették. Tagjaik a legkülönbözőbb nemzetekből származtak. Szent Kristóf (Saint Kitts) és Tortuga szigete lett a kalózok központja; innen intézték támadásaikat a spanyol hajók, a közép- és dél-amerikai tengerparti települések ellen.

Anglia, Franciaország és Hollandia kormánya korlátlanul igénybe vette a kalózok szolgálatait. 1621-ben megalakult a Holland Nyugat-Indiai Társaság, amely túlnyomórészt kalózkodással fog-

Amerikai spanyol cukornádültetvényen dolgozó négerek
Metszet. XVII. század eleje

lalkozott. Rövid fennállása alatt (1621—1674) a társaság körülbelül 500 spanyol hajót foglalt el. 1637-től kezdve a társaság ismételt kísérleteket tett arra, hogy Brazíliát megszerezze Portugáliától. De itt kudarc érte a holland hódítókat: Brazíliából kiűzték őket. A hollandok utolsó erődítménye, Recife, 1654-ben adta meg magát. A portugálok jól felszerelt hajóhaddal visszaverték a hollandokat, sőt 1648-ban az elveszített afrikai gyarmatokat, Angolát és São-Tomé szigetét is visszaszerezték. Ettől kezdve innen rengeteg néger rabszolgát szállítottak Brazíliába.

A spanyoloktól elhagyott nyugat-indiai szigeteken különböző országok alapítottak gyarmatokat. Az angolok 1609-ben megvetették lábukat a Bermuda-szigeteken, 1614 és 1635 között elfoglalták Szent Kristóf, Barbados, Nevis, Tortuga, Antigua és Providence szigetét; 1655-ben Cromwell expedíciót küldött ki Jamaica meghódítására. A hollandok 1667-ben elfoglalták Suriname-ot (Guayana). A franciák megszerezték Hispaniola szigetének egy részét (San-Domingót), Guadeloupe-ot, Martinique-et, és elfoglalták Dél-Amerika északkeleti partját, Francia Guayanát.

Ezeken a helyeken néger rabszolgákkal dolgozó ültetvényeket létesítettek, amelyek cukornádat, gyapotot, kávét, kakaót termesztettek. A cukornádból rumot állítottak elő. A kereskedelem legjövedelmezőbb ága és a kormány számára jelentős bevételi forrás volt a rabszolgakereskedelem. A néger rabszolgákat az afrikai partokon szerezték (csere vagy rablás útján), innen szállították Nyugat-Indiába. Spanyolország királyi monopóliummá nyilvánította a rabszolgakereskedelmet.

Az első angol és francia telepesek Észak-Amerikában független indián bennszülötteket találtak. Az ország gyarmatosítását először Franciaország kísérelte meg. 1535-ben Jacques Cartier Kanadát a francia király birtokának nyilvánította. 1540-ben Robertville elnyerte Kanada, Új-Fundland, Labrador és a környező területek alkirálya címét. Ekkor mindössze 200 francia telepes élt Kanadában. 1600-ban IV. Henrik a „Kanadai és Akadiai Társaságnak" kizárólagos jogot adományozott arra, hogy településeket létesítsen és kereskedelmet folytasson a Szent Lőrinc-folyam medencéjében. 1608-ban megalapították Quebec városát, amely a prémkereskedelem központja lett. 1628-ban a „Százak társasága" széles körű kereskedelmi kiváltságokat kapott, s ezek fejében vállalta, hogy évente 200—300 különböző szakmájú munkást szállít Kanadába és három évig a saját költségén tartja el őket. A XVII. században a franciák Észak-Amerikában hatalmas területeket derítettek fel: a Nagy Tavaktól egészen a Mexikói-öbölig. 1682-ben Robert de la Salle a Mississippi-folyam medencéjét francia birtoknak nyilvánította, és ezt a vidéket Louisianának nevezte el (XIV. Lajos király tiszteletére).

1606-ban I. Jakab a Plymouthi Társaságnak (amelynek tagjai bristoli és plymouthi kereskedők voltak) azt a jogot adományozta, hogy a 40. szélességi foktól északra fekvő észak-amerikai területen településeket létesítsen; a király a földet is a társaság tulajdonába adta. E szélességi foktól délre (azon a vidéken, amelyet még Raleigh nevezett el Virginiának) a Londoni Társaság hasonló jogot kapott. A Londoni Társaság első telepes csoportja 1607-ben szállt partra. Ez volt az első lépés Virginia gyarmat megalapításához. A bennszülöttek — az algonkin törzsek indiánjai — barátságosan fogadták az angolokat, sőt át is engedték nekik saját földjük egy részét. De a telepesek száma egyre nőtt, és mind több földet foglaltak el az indiánoktól, akiket külön az ő részükre kijelölt területekre szorítottak vissza. A megállapított határt átlépő indiánt akár meg is ölhették. 1624-ben I. Jakab megszüntette a Londoni Társaságot és Virginiát királyi gyarmatnak nyilvánította. A gyarmat élére kormányzót nevezett ki, aki mellett tanács és választott képviselőtestület működött.

A többi észak-amerikai angol gyarmaton is az indiánokat módszeresen kiszorították földjeikről, és valahányszor ezek kísérletet tettek földjük megvédésére, embertelen irtóhadjáratot indítottak ellenük. Az 1624-ben alapított Maryland tartományban Baltimore lord lett a helytartó és az összes földek legfőbb tulajdonosa. 1642-ben az indiánok fegyvert fogtak a betolakodók ellen, 1646-ban pedig Prace kapitány büntető expedíciója a következő utasítást kapta: „Irtani kell az indiánokat szárazon és vízen: megölni vagy foglyul ejteni őket, házaikat felégetni, vetéseiket elpusztítani, és minden más módon." Az angolok nem tudták rabszolgává tenni a bennszülötteket, mert a szabadságszerető indiánok inkább meghaltak, de nem vállalták a rabszolgasorsot. Ezért az angol gyarmatokra a XVII. században eleinte angolokat hoztak rabszolgának (ezek vagy bűncselekmény miatt lettek rabszolgák, vagy a XVII. század közepén lezajlott polgárháborúk hadifoglyai voltak, vagy saját magukat adták el rabszolgának); később Afrikából szállítottak ide néger rabszolgákat.

1626-ban a hollandok megalapították Új-Amsterdamot (a jelenlegi New Yorkot) és megpróbáltak berendezkedni az Új Németalföldnek nevezett területen. Az angoloknak a hollandok ellen indított harca azzal végződött, hogy 1664-ben a holland birtokok angol kézre kerültek.

Azok a hatalmas kincsek, amelyek az újonnan felfedezett területek kirablása és gyarmati kizsákmányolása révén az európaiak birtokába kerültek, az eredeti felhalmozás egyik fontos elemét alkották, meggyorsították Európában a feudalizmus bomlása és a feudális rendszerről a tőkés rendszerre való áttérés folyamatát. De mialatt az európai országokban rohamosan fejlődtek a feudális viszonyoknál haladóbb kapitalista viszonyok, az ázsiai országokban az európaiak behatolása és gyarmatosító tevékenysége a közvetlen termelők kizsákmányolásának legelmaradottabb feudális, sőt rabszolgatartó formáit konzerválta, megszakította az ázsiai országok egymás közti gazdasági kapcsolatait, termelésüket az európai kereskedelmi tőke érdekeinek rendelte alá.

XXXII. FEJEZET

AZ EURÓPAI NEMZETKÖZI HELYZET A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A HARMINCÉVES HÁBORÚ

A XVI—XVII. század fordulóján Európában a nemzetközi helyzet fölöttébb labilis volt és általános európai konfliktus veszélyét rejtette magában. Németország és Itália széttagoltsága nem szűnt meg, és a két ország továbbra is a belső és külső erők küzdelmének színtere volt. A tarka összetételű és vitás határú „Szent Római Birodalom" állandó konfliktusok tűzfészke volt. A német fejedelmek szüntelenül harcban álltak egymással és az ausztriai Habsburg-házzal. Már a XV. század végén Felső- és Alsó-Ausztrián és Tirolon kívül több délkelet-európai szláv terület, számos kisebb délnyugatnémet terület (Elő-Ausztria) és a „burgundiai örökség", vagyis a tulajdonképpeni Burgundia egy része és Németalföld is a Habsburgok birtokában volt. A XV. század derekától kezdve megszakítás nélkül az osztrák Habsburgok ültek a császári trónon. A birodalom nagy fejedelmi dinasztiái egymással versengve próbálták befolyásukat kiterjeszteni a számtalan kisebb „birodalmi méltóságra" — hercegekre, grófokra, prelátusokra, birodalmi városokra —, hogy felhasználhassák ezek katonai és pénzügyi erejét.

A HABSBURGOK ERŐSÖDÉSE A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. A NEMZETKÖZI ELLENTÉTEK NÖVEKEDÉSE EURÓPÁBAN

A fent említett harcokban megerősödött Habsburgok nemcsak a szomszédos népeket veszélyeztették, hanem valamennyi európai fiatal nemzeti államot. Különösen megnőtt a Habsburg nagyhatalmi politika veszélyessége a XVI. században, amikor a császári korona mellett a spanyol korona is a Habsburgok kezében volt, 1526 után pedig Csehország és Magyarország is Habsburg-uralom alá került. E tekintetben ugyan némi változás történt V. Károly lemondása után, 1556-ban, amikor Károly hatalmas birodalmát felosztották a Habsburgok spanyol és osztrák ága között, és amikor a németalföldi forradalom eredményeképpen Németalföld északi tartományai felszabadultak a spanyol járom alól és polgári köztársasággá alakultak át. A birodalmon belül a Habsburgok nagyhatalmi törekvéseit valamelyest féken tartotta a többi nagyobb — protestáns és katolikus — fejedelemnek a Habsburgok ellen folytatott harca. Nemcsak a szász hercegek, a brandenburgi őrgrófok és más protestáns fejedelmek voltak a Habsburgok vetélytársai, hanem a leghatalmasabb katolikus fejedelmek is, elsősorban a bajor hercegek. De a Habsburgok arra számítottak, hogy számos európai ország reakciós erői támogatni fogják nagyralátó terveiket. A Habsburgok minden igyekezetükkel azon voltak, hogy pozícióik erősítésére kihasználják a birodalomban a nagy német parasztháború veresége után úrrá lett politikai reakciót és az 1540-es években megindult ellenreformációt.

Az osztrák és a spanyol Habsburgok egy ideig versengtek egymással agresszív politikájukban és az Európa fölötti politikai uralom megszerzéséért. Az osztrák Habsburgokat elégedetlenséggel töltötte el az a körülmény, hogy Spanyolország Itália nagy területeit elfoglalta. A Habsburgok két ágának érdekei Dél-Németországban is összeütközésbe kerültek. Mindennek ellenére a XVI. század második felében és a XVII. század elején kialakult helyzetben egyre gyakrabban került sor közös fellépésükre. A spanyol kormányzat arra számított, hogy az osztrák Habsburgok és a katolikus reakció németországi győzelme, különösen a Rajna vidékén, kedvező feltételeket teremt majd annak a spanyol törekvésnek megvalósításához, hogy ismét leigázzák a Németalföld északi tartományaiból alakult polgári köztársaságot, amelyet az 1609-ben kötött ideiglenes fegyverszünet értelmében Spanyolország kénytelen volt elismerni. Különféle dinasztikus kombinációkat dolgoztak ki a Habsburg-ház két ágának egyesítésére.

Az a perspektíva, hogy a Rajna középső és alsó folyása mentén közös spanyol—osztrák akciókra kerül sor, és hogy Németországban megerősödik a katolikus reakció, előre vetette a Habsburgok és Franciaország közötti konfliktus árnyékát. IV. Henrik francia király védelmébe vette „az ősi német szabadságot", vagyis a német politikai széttagoltságot, minden eszközzel támogatta a német protestáns és katolikus fejedelmek közti belviszályokat. A francia politikusok igyekeztek megakadályozni az osztrák Habsburgok németországi pozícióinak erősödését. Nem jó szemmel nézte Franciaország azt sem, hogy a széttagolt Itália nagy része a XVI. század közepétől spanyol uralom alatt volt. Különösen sértette érdekeit Spanyolország uralma Észak-Itáliában, vagyis azon a területen, amely az összekötő láncszem volt a spanyol és az osztrák birtokok között. A helyzet bizonytalan maradt, mivel a savoyai hercegség — az önálló olasz államok egyike — ingadozott a francia és spanyol orientáció között és várakozó álláspontra helyezkedett.

Az osztrák és spanyol Habsburgok németországi, itáliai és németalföldi terveinek megvalósítása nemcsak lehetetlenné tette volna, hogy Franciaország délen a Pireneusokig, keleten a Rajnáig terjessze ki határait, hanem Franciaország bekerítésének veszélyét is felidézte volna és lényegesen megerősítette volna legveszélyesebb ellenfeleinek stratégiai és gazdasági pozícióit.

IV. Henrik erélyesen készülődött a Habsburgok elleni háborúra. Igyekezett meggyőzni a német protestáns fejedelmeket arról, hogy államérdekük azt követeli, lépjenek szövetségre Franciaországgal a közös ellenség ellen. IV. Henriknek halála előtt még sikerült megszerveznie azoknak a német fejedelmeknek a koalícióját, akikkel együtt háborút készült indítani a Habsburgok ellen.

A Habsburgok elleni harcot szem előtt tartva Franciaország már a XVI. században, I. Ferenc uralkodása alatt tárgyalásokat folytatott, majd pedig 1535-ben szövetségi szerződést kötött Törökországgal és a szultántól úgynevezett kapitulációkat kapott, amelyek számos kereskedelmi kedvezményt biztosítottak a franciáknak Törökországban. Ez a szerződés voltaképpen katonai szövetséget jelentett a két ország között. Franciaország kötelezte magát, hogy támogatja Törökországot nemcsak az V. (Habsburg) Károly ellen folytatott harcában, hanem a Törökországgal szüntelenül háborúskodó velencei köztársaság elleni küzdelmeiben is. A francia—török szerződést a XVII. század elején, IV. Henrik uralkodása alatt megerősítették. Henrik ezt a szerződést a császár és a spanyol király elleni harc eszközének tekintette. A francia kormány IV. Henrik halála után ugyanezt a politikát folytatta.

Mivel a Habsburgok voltak a katolikus reakció legfőbb védnökei és támaszai Németalföldön és a Rajna alsó folyása mentén elterülő német területeken, megerősödésük aggodalommal töltötte el mindazokat az államokat, amelyeknek érdekeik fűződtek az északi-tengeri kereskedelmi utakhoz. Az angol kormányban is nyugtalanságot keltett annak a veszélye, hogy a Habsburgok megvetik lábukat az Északi-tenger partján. Angliának érdeke volt, hogy feltartóztassa a spanyol és osztrák erők előnyomulását Németalföld és az Alsó-Rajna irányában. Mindamellett az angol uralkodó osztály és az angol kormány, amely az anglikán egyházat tekintette politikai támaszának, nem lehe-

tett teljesen szolidáris a kialakulóban levő Habsburg-ellenes protestáns tábor államaival, amikor az angliai forradalmi ellenzék a kálvinizmust tűzte zászlajára. Ezenkívül a keleti pozícióinak megszilárdítására törekvő Franciaország túlságos megerősödése ellentétben állt Anglia kereskedelmi érdekeivel; Anglia ugyanis a XVI. század végén ugyancsak megszerezte hajói számára azt a jogot, hogy a török kikötőkbe a saját zászlaik alatt futhassanak be. Anglia álláspontja tehát a harmincéves háború előtt és a háború első szakaszában határozatlan és ingadozó volt.

A többi észak-európai állam a Németország területén érlelődő konfliktust illetően határozottabb és világosabb álláspontot foglalt el. Dánia politikailag és gazdaságilag szoros kapcsolatban állt Észak-Németországgal. A dán király egyúttal holsteini herceg, tehát egyszersmind a Német—Római Birodalom egyik fejedelme volt. Dánia nem törődhetett bele abba, hogy Észak-Németország Habsburg-uralom alá kerüljön. Emellett Dánia igényt tartott a szemmel láthatóan hanyatló Hanza utódjának szerepére az északi-tengeri út mentén fekvő nyugati és keleti területek közti közvetítő kereskedelemben. II. Gusztáv Adolf svéd király az 1617. évi sztolbovói béke megkötése után újabb hódításokra, az egész Baltikum fölötti uralomra törekedett. Svédország és Dánia versengtek egymással az északi-tengeri utak fölötti uralom megszerzéséért, de mindkét állam Spanyolország és az osztrák Habsburgok hódító terveiben látta a fő veszélyt.

Oroszország, amely 1617-ben kénytelen volt elfogadni a súlyos sztolbovói békefeltételeket, nem mondott le a Baltikumról, de ebben az időben a lengyel intervenció következményeinek teljes felszámolásával volt elfoglalva. Lengyelországot a Habsburgok kelet-európai előőrsüknek tekintették. Ausztria és Spanyolország pénzzel és zsoldosokkal segítette Lengyelországot az Oroszország elleni intervencióban.

Az európai helyzetet a XVII. század elején bonyolultabbá tette a török veszély. Ebben az időben nemcsak a délkelet-európai államok egész sora volt az Oszmán Birodalom uralma alatt, hanem Magyarország nagyobb része is. Csak egy keskeny nyugat-magyarországi sáv maradt Habsburg-uralom alatt. Buda török vár lett, ahonnan a törökök a Duna mentén tovább folytatták előretörésüket Bécs irányában.

Törökország a XVI. század második felében volt hatalmának tetőpontján. Nyugati határait Velence balkáni és égei-tengeri birtokainak elfoglalásával, keleti határait pedig Bagdadnak és a Kaukázus jelentős részének megszerzésével terjesztette ki. Erdély, Moldva és Havasalföld a török szultán vazallus állama volt. A spanyol—velencei flottával vívott lepantói tengeri csatában (1571) elszenvedett súlyos vereség egy időre megrendítette ugyan az Oszmán Birodalom tengeri hatalmát, de a törökök e vereség ellenére elfoglalták Ciprus szigetét, és a velenceieket nagy hadisarc fizetésére kényszerítették. Nem sokkal ezután a törökök megnövelték észak-afrikai birtokaikat: a spanyoloktól elhódították Tuniszt.

A XVII. század elején a Szefevidák sok iráni és kaukázusi területet visszaszereztek. De az Oszmán Birodalom még a XVII. század első felében is veszélyes erőt jelentett szomszédaira. Ezt nagymértékben előmozdították az európai események is: a két ellenséges tábor között érlelődő konfliktus megnövelte Törökország szerepét az európai ügyekben. Franciaország arra törekedett, hogy megtartsa a szultánt szövetségeséül. Az angol kormány is fontosnak tartotta Törökországgal fenntartott kapcsolatait. A harmincéves háború első éveiben a török szultán udvarában gyakori vendégek lettek a különböző európai államok követei. Franciaország és Hollandia, Anglia és Velence, Oroszország és Lengyelország követei Konstantinápolyban diplomáciai harcot folytattak egymással: mindegyik igyekezett befolyásolni a török kormánykörök politikáját.

A törökök arra számítottak, hogy az Európában kiéleződött politikai és az ezekkel összefüggő vallási ellentétek meggyengítik a Habsburgokat, aláássák ausztriai pozícióikat (Ausztria volt „a kereszténység védőbástyája" a törökök ellen). A törökök egyszersmind abban is reménykedtek, hogy az Európában kialakult helyzet növeli kedvezőbb esélyeiket a Szefevidák elleni harcban. IV. Murád

uralkodása alatt (1623—1640) ezért a törökök ismét támadó hadműveleteket indítottak a velenceiek és Irán ellen; az Irán elleni háborúk eredményeként visszaszerezték a század elején elveszített területeket.

NÉMETORSZÁG A HARMINCÉVES HÁBORÚ ELŐTT

A küszöbönálló európai háborús válság tűzfészke Németország volt. A nagy német parasztháború veresége után eluralkodott politikai reakció a XVI. század második felében és a XVII. század elején tovább erősödött. A parasztháború leverésével együtt véget vetettek a reformáció egész társadalmi mozgalmának is, amely a XV. századi és a XVI. század eleji gazdasági fellendülés — a világkereskedelmi utak központjában fekvő német városok fejlődése és felvirágzása — alapján bontakozott ki. A városokban most visszaállították a patríciusok uralmát, amely béklyóba verte a kereskedelmet és az ipart. Súlyosbította ezt az is, hogy a városok függő helyzetbe kerültek a tartományi fejedelmektől. A városokban megtörték a polgári ellenzéket. A reformációért folytatott harc nem szűnt ugyan meg, de „. . . az egyes fejedelmek és a császári központi hatalom között dúló torzsalkodássá fajult és az lett a következménye, hogy Németországot kétszáz esztendőre kitörölték Európa politikailag tevékeny nemzetei sorából"[1].

Németország gazdasági hanyatlása tovább erősítette az országban a politikai reakciót és fokozta a politikai széttagoltságot. A XVI. század második felében éreztették hatásukat a nagy földrajzi felfedezések következményei, mindenekelőtt a világkereskedelmi útvonalak áthelyeződése. Az északitáliai városokon és Németországon keresztül vezető kereskedelmi utak elvesztették korábbi jelentőségüket; a nemzetközi kereskedelemben ekkor már a keleti országokat az Atlanti-óceán partjaival összekötő utak voltak a legfontosabbak. Az Észak-Itáliával kereskedő délnémet államok egykori előnyös helyzete megszűnt. Ezzel egy időben véglegesen lehanyatlott az északnémet városok Hanzaszövetsége, amelyet a burzsoá Hollandia kiszorított a balti-tengeri kereskedelemből. Hollandia nemcsak előnyösebb földrajzi fekvésénél fogva került fölénybe, hanem azért is, mert burzsoáziája, amely a németalföldi forradalom eredményeképpen felszabadult a spanyol uralom alól, haladó osztály volt, és ügyesen fel tudta használni a maga javára a kialakult politikai és gazdasági helyzetet.

Németországnak a XVI. század második felében megindult gazdasági hanyatlása az iparra is kiterjedt. A XV. század folyamán és a XVI. század elején a manufaktúraipar formájában megindult tőkés fejlődés megrekedt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a parasztháború leverése után a falun a feudális reakció győzött. A manufaktúra sikeres fejlődéséhez arra lett volna szükség, hogy az ipar ne csak a városokban hódítson, hanem a falvakban is, ahol a fejlődést nem gátolták céhkorlátok és „patrícius megcsontosodottság". „. . . Az, hogy a jobbágyságot mindenütt visszaállították — írta Engels —, volt az egyik ok, amely gátolta Németország iparának fejlődését a XVII. és a XVIII. században."[2] Németország ipari fejlődését akadályozta ezenkívül a német kereskedelem pangása, a piacok elvesztése és a külföldi konkurrencia. Ahogy a szomszédos országokban fejlődött a manufaktúraipar, úgy gyengült Németország céhipara, amely nem állta a versenyt a manufaktúrákkal.

A nyugat- és délnyugatnémet városok gazdasági hanyatlása azzal a következménnyel járt, hogy kisebb lett a mezőgazdaság belső piaca. Az Elbától keletre eső területen viszont serkentően hatott a mezőgazdaság fejlődésére a kivitel: ezekről a vidékekről gabonát (elsősorban rozsot) és ipari nyersanyagokat szállítottak külföldre. A földesurak számára igen előnyösnek bizonyult a gabona és más mezőgazdasági termékek kivitele azokba az országokba, amelyek a világkeresekedelem új útvonalai mentén feküdtek, s amelyekben rohamosan fejlődött a tőkés manufaktúraipar. „A kapitalista korszak falun — írta Engels — mint a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagy-

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 99. old.

[2] *Engels:* A német parasztháború. Mellékletek. 148. old. (oroszul).

üzem korszaka köszöntött be."[3] Miután a parasztoknak a földesurak önkényével szemben tanúsított ellenállását már megtörték, a keletnémet feudális nagybirtokosok számára lehetővé vált, hogy gazdaságukat a paraszti telkek és a közföldek elrablása útján terjesszék ki és a kivitelre szánt termékek mennyiségét a robotmunka széles körű alkalmazásával növeljék. A kisparaszti gazdaságok a majorsági gazdaság függvényei lettek; a majorsági gazdálkodás a parasztok robotmunkájára, mezőgazdasági felszerelésének igénybevételére épült. A kisparaszti gazdaságok léte attól függött, hogy fennmaradásuk mennyiben volt érdeke a földesúrnak.

Engels megállapította, hogy az Elbától keletre élő német parasztok, akik a parasztháború előtt jobb körülmények közt éltek és felkelő testvéreiket sorsukra hagyták, a felkelés leverése után „megkapták ezért, ami járt". A „második jobbágyság", amely a parasztháború által érintett területeken megerősödött és onnan keletre is átterjedt, keleten a parasztok teljes leigázásának eszköze lett a földesurak kezében.

Németország keleti vidékein, ahol kedvezőek voltak a feltételek a nagyüzemi árugabona-termeléshez, hosszú időre meghonosodott a robotmunkán alapuló nagyüzemi gazdaságok rendszere. Az ország nyugati részén ehhez nem voltak meg a feltételek. Ezért Nyugat- és Délnyugat-Németországban — jóllehet innen indult ki a hűbéri reakció és a teljes jobbágyrendszer visszaállításának irányzata — továbbra is a földesúrnak pénzzel és terményszolgáltatással adózó kisparaszti gazdaságok rendszere uralkodott.

A feudális reakció győzelmében és a „második jobbágyság" létrehozásában nagy szerepe volt az erősödő fejedelmi hatalomnak. A németországi fejedelmek hatalmának növekedése már jóval a parasztháború előtt megindult. Ennek az a magyarázata, hogy Németország fejlődése nem az országos méretű központosítás, hanem a helyi és tartományi központosítás vonalán haladt. A fejedelmek a maguk javára fordíthatták a parasztfelkelés szétzúzásának következményeit. A német nemesség, amelynek kastélyait a félelmetes erejű parasztfelkelés lerombolta, korábbi helyzetének visszaállítása végett jobbnak látta, ha felhagy az ellenzékiséggel és a fejedelmek köré tömörül. A nemesek mindenütt elismerték a fejedelmek fennhatóságát, akiktől tisztségeket, kiváltságokat, adómentességet kaptak, és főképp: korlátlan hatalmat jobbágyaik fölött. A nemesség az egyházat is támogatta — a protestánst és katolikust egyaránt —, mert az egyház az 1555. évi augsburgi béke után a politikai uralom eszköze lett a fejedelmek kezében.

AUSZTRIA HELYZETE A BIRODALOMBAN

A Délkelet-Európában egyre növekvő török veszély miatt megerősödött, soknemzetiségű államá vált Ausztria különleges helyzetet foglalt el a birodalomban. Az osztrák főhercegek, a Habsburgok voltak a birodalom leghatalmasabb fejedelmei. Kapcsolatban álltak a spanyol Habsburgokkal és nem mondtak le a Habsburg „világbirodalom" tervéről; a birtokukban levő császári koronát erre a célra akarták felhasználni. E politikájuk gyűlöletet és ellenségeskedést keltett mind a protestáns, mind a katolikus fejedelmek körében. A Habsburgok még saját örökös tartományaikban sem tudták felszámolni a nemesi politikai ellenzéket és megtörni a szláv népek és a magyarok ellenállását.

[3] *Engels:* A német parasztháború. Mellékletek. Szikra 1949. 168. old.

POLITIKAI KÜZDELMEK NÉMETORSZÁGBAN A XVI. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

A XVI. század végén Ausztriában lezajlott parasztfelkelés megmutatta, hogy a falvakban még elevenen élnek a forradalmi harc hagyományai és a népi reformáció eszméi. Nem ez volt az egyetlen felkelés a XVI—XVII. század fordulóján. Leverése után is folytatódtak a parasztok elszigetelt megmozdulásai, nemcsak Ausztriában, hanem Bajorországban és Dél-Németország más vidékein is. A feudális elnyomás fokozódása ellen irányuló parasztmozgalommal fellendült a katolikus reakció elleni harc is. (A katolikus reakció fő képviselői a sokhelyütt nagy befolyással rendelkező jezsuiták voltak.) A parasztmozgalom a városokban is visszhangra talált. Így például a katolikus Bajorország birtokaival körülvett Donauwörth birodalmi protestáns városban a plebejusrétegek nemegyszer szembeszálltak Wittelsbach Miksa bajor herceg, II. Rudolf császár (1576—1612) és a jezsuiták durva erőszakoskodásaival. 1598-tól kezdve a városi „csőcselék", Marx szavaival élve, „fanatikus protestánsként" viselkedett, akadályozta a katolikus körmeneteket és gúnyos szitkokat szórt rájuk, 1607-ben pedig *„az alsó néprétegek valóságos felkelésére"*[4] került sor. A németországi katolikus reakció azonban kihasználta azt a körülményt, hogy a donauwörthi városi polgárok elárulták a néptömegek mozgalmát és részt vettek leverésében. Bajor Miksa Donauwörth városát a saját birtokaihoz csatolta.

II. Rudolf uralkodása alatt a jezsuiták kerekedtek felül. A protestantizmust, amely a világi fejedelmek egy csoportjának eszközévé fajult, még gyengébbé tette az a belső harc, amely Észak- és Kelet-Németország lutheránus fejedelmei és néhány kálvinista délnyugat-németországi fejedelem között dúlt. A katolikusok megnövekedett befolyása és a jezsuiták erősödő politikai pozíciói megrendítették a protestáns és a katolikus fejedelmi csoport között az 1555. évi augsburgi béke által teremtett egyensúlyi helyzetet. A jezsuiták, Bajor Miksa és Stájerországi Ferdinánd főherceg támogatásával, Donauwörthtől Kölnig, Aachenig és a jülichi hercegségig számos városban és vidéken támadásba mentek át.

Ez a harc, amely a XVII. század első éveitől kezdve különösen a Rajna-vidéken bontakozott ki nagy erővel, súlyosan sértette a külföldi államok érdekeit, és felidézte azt a veszélyt, hogy a német belső küzdelmek és a kitörni készülő éles nemzetközi konfliktusok összefonódnak. A spanyol „győzhetetlen armada" pusztulása után a Rajna és a Rajna-vidék lett a legfontosabb közlekedési útvonal Spanyolország és Németalföld között. A német katolikusok győzelme elősegítette volna, hogy Spanyolország, amely tovább folytatta harcát a németalföldi forradalom ellen, befolyása alá vonja a Rajna-vidéket mint nagy jelentőségű összekötő láncszemet Spanyolország és Németalföld között. Ez azonban nem volt ínyére Franciaországnak, amely a spanyol monarchia gyengítésére törekedett és meg akarta akadályozni Spanyolország behatolását a Rajna-vidékre. A katolikus Franciaország tehát egyáltalán nem kívánta a katolikusok győzelmét Németországban.

A belső harcok 1608—1609-ben oda vezettek, hogy a birodalomban külön katolikus és külön protestáns politikai szervezet alakult. Mindegyiknek saját katonasága, kincstára volt és külön-külön vették fel a diplomáciai kapcsolatot a külföldi államokkal. Először a protestánsok alakították meg szervezetüket, 1608 májusában, protestáns vagy evangéliumi unió néven. Az uniót azzal a közvetlen célkitűzéssel alakították, hogy Donauwörth részére visszaszerezzék a birodalmi város jogállását. Valójában az V. Pfalzi Frigyes vezette protestáns unió alapítóinak sokkal messzebbmenő céljaik voltak: a katonai erők egyesítése és a protestánsok közti kapcsolatok megteremtése. Az egyesült protestáns fejedelmek és városok — mivel a katolikus reakció elleni harcukban nem akartak a népi erőkre támaszkodni — minden reményüket IV. Henrik francia királyba vetették.

[4] *Marx és Engels* Archívum. VII. köt. 60., 106., 107. old. (oroszul).

AZ EURÓPAI HATALMAK CSOPORTOSULÁSA A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN (1618-1648)

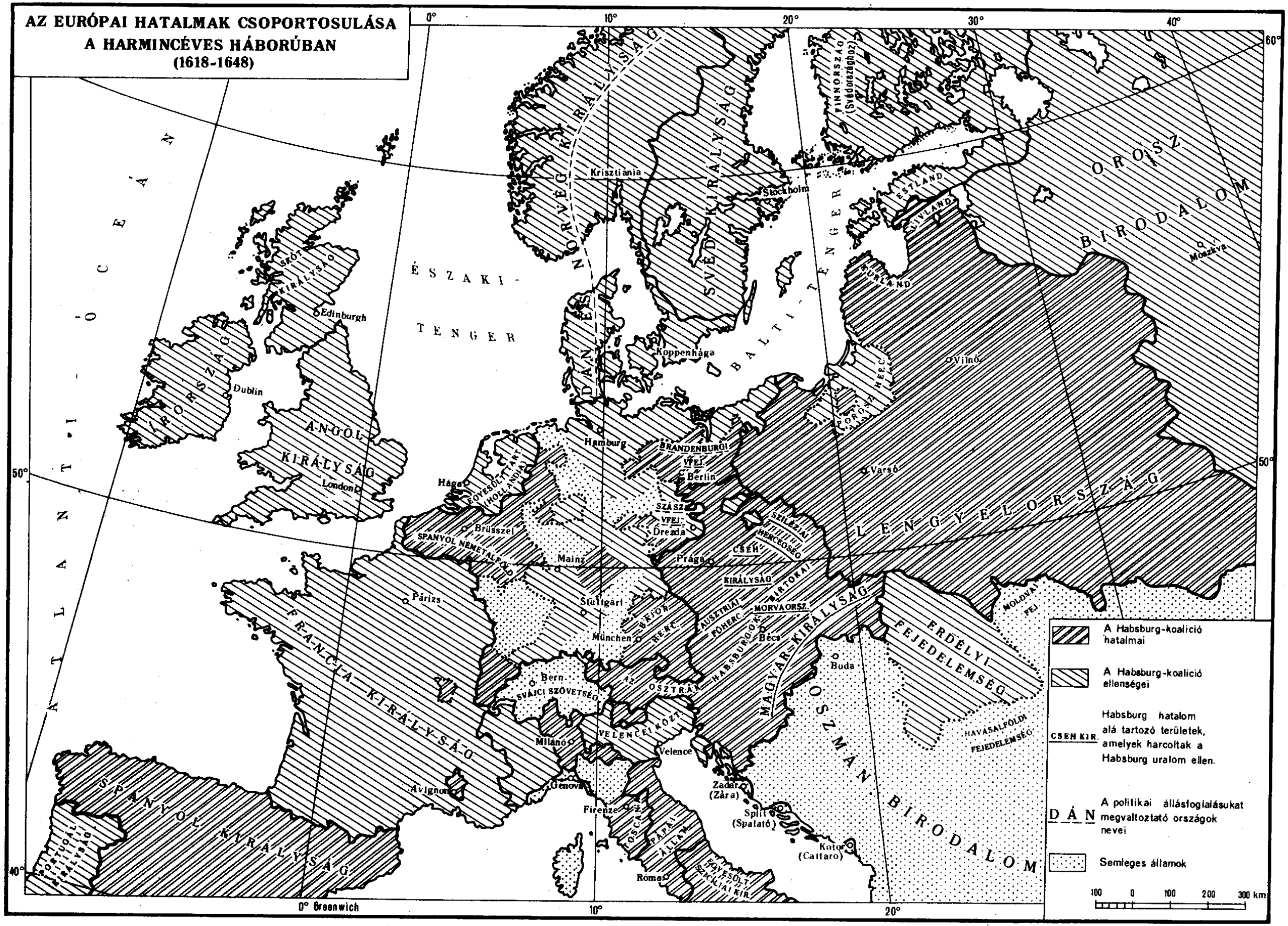

A következő évben az unió ellensúlyozására megalakult a katolikusok szövetsége, a katolikus liga. A szövetség feje Miksa bajor herceg volt, a jezsuiták neveltje, aki csapatainak parancsnokává von Tilly báró császári tábornagyot nevezte ki. A katolikusok és a protestánsok között elsősorban a protestáns fejedelemségekben szekularizált egyházi vagyon körül folyt a harc. A katolikusok vissza akarták szerezni az egyházi javakat. Bajor Miksa a katolikus tábor erőit dinasztiája megerősítésére akarta felhasználni a Habsburgok rovására. Hadserege részére a katolikus ligába tartozó kisebb városok és egyházfejedelmek anyagi eszközeit is igénybe vette. Míg a protestáns táboron belül a lutheránusok és a kálvinisták versengése folyt, a katolikus táborban a bajor Wittelsbachok és a Habsburgok harcoltak egymással a hegemóniáért. Az egymással küzdő fejedelmi klikkek mindegyike arra törekedett, hogy a kisebb „birodalmi méltóságok" erejét és pénzét egyéni céljaira használja fel, a külföldi államokkal való kapcsolatok terén is intrikáltak egymás ellen. A német gazdasági hanyatlás, a népi mozgalom szétzúzása, a fejedelmi hatalom erősödése nyomán kialakult helyzetben az ország állami egységének és a német nép politikai érdekeinek kérdése fel sem vetődött.

A külföldi államokra támaszkodó protestáns unió és katolikus liga megalakulásával a két tábor harca döntő szakaszába lépett. De a nyílt háború még nem tört ki, mert Németországban és egész Európában rendkívül bonyolult volt a helyzet. A katolikus liga csapatai felett rendelkező Bajor Miksa nem akarta elsietni a támadást, mert ez esetleg a Habsburgokat erősíthette volna. Még nem volt egészen világos, hogyan alakul a spanyol és az osztrák Habsburgok viszonya. III. Fülöp spanyol király inkább Bajorország és a katolikus liga felé hajlott Ausztriával szemben, s várakozó álláspontra helyezkedett. Azok az államok, amelyekre a német protestánsok számítottak, még nem foglaltak határozottan állást. A francia király háborúra készült ugyan Spanyolország ellen, de a Németországban folyó politikai küzdelmek kérdésében még nem vált világossá az álláspontja. Bár nem volt érdeke, hogy a német katolikusok győzzenek, a protestánsok győzelmét sem óhajtotta. A német protestánsok még kevésbé számíthattak a protestáns Anglia segítségére. I. Stuart Jakab angol király támogatta ugyan a protestáns unió fejét, Pfalzi Frigyest, aki egyébként a veje volt, de nem kívánta a protestánsok teljes győzelmét a kontinensen. I. Jakab inkább manőverezett és rokoni kapcsolatokat igyekezett kiépíteni a spanyol Habsburg-házzal. Franciaországhoz hasonlóan Anglia is tartott a birodalom megerősödésétől. A nyílt háború kitörésének kezdete nem annyira a birodalomban — az érlelődő általános európai konfliktus színterén — kialakult helyzettől függött, mint inkább attól, milyen mértékben határolódik el egymástól az európai hatalmak két tábora. Az európai nagyhatalmak uralkodói manővereztek, vártak, tájékozódtak, igyekeztek felderíteni ellenfeleik és esetleges szövetségeseik szándékait.

OROSZORSZÁG ÁLLÁSPONTJA A HARMINCÉVES HÁBORÚ KITÖRÉSE ELŐTT

A lengyel intervenció következményeinek felszámolása során az orosz kormány nem tekinthetett el az Európában érlelődő konfliktustól. Lengyelország a katolikus Habsburg-reakció keleti előőrse volt; az ellene harcra készülődő Oroszország szükségképpen olyan hatalmas erőt jelentett Kelet-Európában, amellyel mindkét fél államainak számolniuk kellett.

A harmincéves háborút megelőző években az orosz kormány politikáját az határozta meg, hogy Oroszországnak érdeke volt a Habsburg-ellenes csoport győzelme. A spanyol Habsburg-tábor győzelme a szövetséges nemesi Lengyelországot újabb agresszív lépésekre, Oroszország területi épségének megsértésére bátorította volna. Az orosz kormányt tehát nemcsak belső okok kényszerítették arra, hogy elfogadja a Svédországgal kötött sztolbovói béke súlyos feltételeit, hanem külpolitikai meggondolások is, nevezetesen a Lengyelország elleni felkészülés szükségessége.

Lengyelország 1617—1618. évi sikertelen Moszkva elleni hadjárata lekötötte a lengyel erőket és gyengítette Lengyelország északkeleti hadállásait a Svédország elleni háborúban.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ 1618-1648 (A HÁBORÚ FŐBB SZAKASZAI, A VESZTFÁLIAI BÉKE)

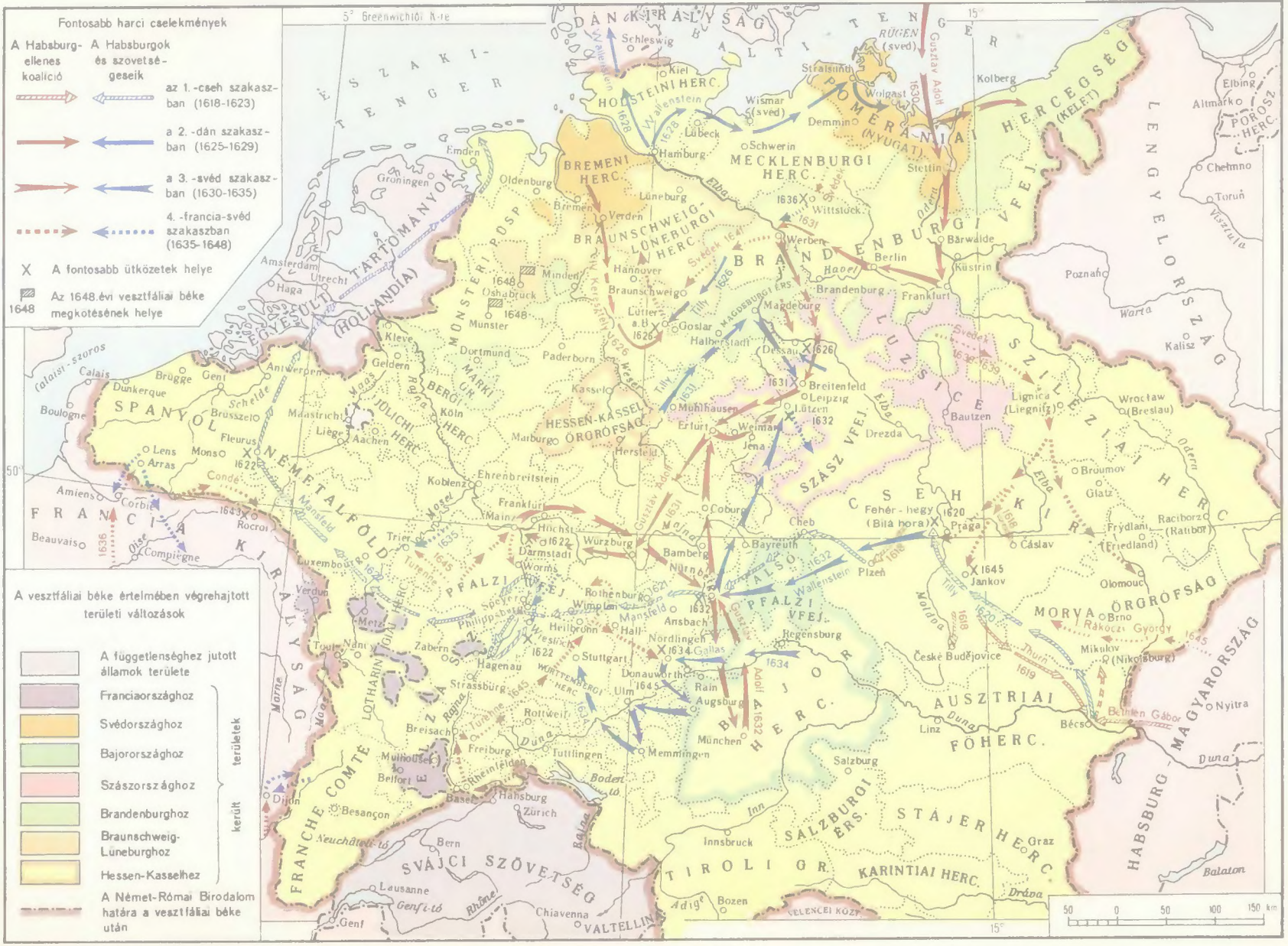

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

CSEHORSZÁG; A BIRODALOM HELYZETE A HARMINCÉVES HÁBORÚ ELŐTT

Amikor 1526-ban Csehország a Habsburg-birodalom része lett és Ferdinánd foglalta el a cseh trónt, koronázásakor hivatalosan elismerte, hogy a koronát a cseh országgyűlés szabad királyválasztása alapján fogadta el: megígérte, hogy tiszteletben tartja a cseh királyság jogait és szabadságát, a cseh rendek valamennyi kiváltságát. Ám Ferdinánd hamarosan megszegte ígéreteit és úgy bánt Csehországgal, mint függő országgal. A király engedélye nélkül nem lehetett összehívni az országgyűlést és a helyi rendi gyűléseket, korlátozták és az osztrák hivatalnokok felügyelete alá helyezték a városi önkormányzatot. Ugyanez történt a céhekkel is. A cseh feudális urak és városi polgárok ellenállási kísérleteit kivégzésekkel és vagyonelkobzással fojtották el.

I. Ferdinánd és utódai, II. Miksa (1564—1576), majd II. Rudolf, hadat üzentek a Habsburg-uralommal szembeszálló cseh protestánsok megélénkült mozgalmának. A cseh országgyűlés rendjei Prágában kormánybizottságot alakítottak. II. Rudolf ekkor engedményekre szánta el magát, mert attól tartott, hogy Csehország egyesül a németországi protestáns táborral. A spanyol követ is ilyen irányban befolyásolta, mert az adott időpontot nem találta alkalmasnak a nyílt európai háború megindítására. 1609 júliusában II. Rudolf aláírta a „felséglevelet", amely az összes csehországi nemkatolikusoknak vallásszabadságot adott és biztosította a „defenzorok", vagyis hitvédők választásának jogát. 1611-ben a protestáns Thurn gróf vezetésével megalakították a cseh fegyveres erőket. Ugyanebben az évben II. Rudolf lemondott a cseh trónról, fivére, Mátyás javára. Mátyás (1612—1619 császár) kénytelen volt megerősíteni a „felséglevelet", egyszersmind el kellett ismernie Csehország új politikai állását.

A protestáns unió, amely Németország határain túl is szövetségeseket keresett, az 1609—1611-es években arra törekedett, hogy kihasználja a saját céljaira a Csehországban megindult Habsburg-ellenes mozgalmat. Ugyanebben az időben tett közeledési kísérleteket a protestáns unió a velencei köztársaság, a svájci kantonok és Anglia felé. 1613-ban az unió szövetségre lépett: védelmi szerződést kötött Hollandiával.

A katolikus táborban elmélyült az ellentét az osztrák és a bajor uralkodóház között, és ugyanakkor a kisebb sváb és bajor feudális urak, akiknek anyagi eszközeit a katolikus liga vezetői kisajátítani igyekeztek, egyre nyíltabban adtak hangot elégedetlenségüknek. Ám a protestánsok győzelmének lehetősége megrémítette a birtokaik szekularizálásától rettegő délnyugat-németországi egyházi földesurakat. Bajor Miksa ezt a körülményt arra használta fel, hogy megerősítse a ligát és továbbra is kezében tartsa a liga vezetését. Az 1614—1615-ös években a liga több ízben beavatkozott a protestánsok és katolikusok konfliktusába (Jülich hercegségben, Cleve grófságban, Aachen és Mülheim városokban és a Rajna-vidék több más helyén), és mindenütt leszámolt a protestánsokkal. A jezsuiták igyekeztek a pápa segítségével neveltjük, Stájerországi Ferdinánd részére biztosítani a trónutódlást Ausztriában, Csehországban, Magyarországon és a Német—Római Birodalom császári trónján. Mátyás Ferdinándot jelölte örököséül.

Stájerországi Ferdinánd nyíltan megsértette a „felséglevelet" és mindazokat a politikai és vallási jogokat, amelyeket ez az oklevél a cseheknek biztosított. Csehországban megkezdődött a protestánsok, a cseh függetlenség híveinek üldözése, akik közé Thurn gróf, a cseh csapatok parancsnoka is tartozott. A Habsburgok által kitervelt intézkedések megvalósítására Prágában kormányt alakítottak tíz „helytartóból", akik ellenezték a „felséglevelet", nem ismerték el és üldözték a cseh „defenzorokat".

Ferdinándnak és „helytartóinak" ezek a reakciós intézkedései nagy felháborodást keltettek a cseh társadalom valamennyi rétegében. Az országgyűlés protestáns képviselői 1618. május 5-én egybegyűltek, hogy erélyesen tiltakozzanak Mátyás császárnál a „felséglevél" megsértése miatt.

Mátyás azonban durván elutasította a tiltakozást, sőt a protestáns összejövetel részvevőit lázadóknak nevezte, akiket meg kell büntetni. A felháborodás tetőpontjára hágott. Prágában mindenfelé fegyveres emberek verődtek össze, izgatottan tárgyalták a királyi rendeleteket, és hatályon kívül helyezésüket követelték. Mialatt a cseh országgyűlés képviselői a királyi „helytartókkal" és ezek híveivel, a katolikus arisztokrácia tagjaival tárgyaltak, a prágai várban összegyűlt fegyveres tömeg a Habsburgok embereivel való leszámolást követelte. Az árulókat— Martinic és Slavata „helytartókat" — régi cseh szokás szerint (amely a „defenesztráció" nevet kapta), kihajították az ablakon.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ ELSŐ (CSEH—PFALZI) SZAKASZA (1618—1624)

A harmincéves háborút (1618—1648) a Habsburgoknak Csehország elleni nyílt agressziója robbantotta ki, amelynek célja az volt, hogy a cseh népet teljesen leigázzák és megmaradt jogaitól is megfosszák. Az 1618. május 23-án történt „defenesztráció" lényegében a Csehország és Ausztria közti szakítást jelentette. A cseh országgyűlés 30 direktorból álló kormányt választott, amely felvette a kapcsolatot a magyarországi és ausztriai protestánsokkal és Pfalzi Frigyessel, a protestáns unió fejével. Ezzel egy időben tárgyalásokat folytattak a morva tartományi gyűléssel az állami egység visszaállításáról és az Észak-Németalföld mintájára Szilézia, Felső- és Alsó-Lužice részvételével megalakítandó államszövetségről. A morvaországi néptömegek rokonszenveztek azzal a gondolattal, hogy Morvaország ismét egyesüljön Csehországgal; a cseh csapatok így könnyedén elfoglalták a legnagyobb morva városokat. A morva tartományi gyűlés elmozdította a morvaországi Habsburg fegyveres erők parancsnokát, Albrecht Wallensteint, egy kapzsi cseh katolikus mágnást, aki Ausztria híve volt. A cseh kormánynak sikerült megerősítenie fegyveres erőit. Ferdinándot 1619 augusztusában — rövid idővel császárrá koronázása előtt — Csehországban trónfosztottnak nyilvánították. A jezsuitákat már ezt megelőzően kiűzték az országból.

A cseh megmozdulás nem nőtt a cseh és morva néptömegek nagyszabású nemzeti felszabadító mozgalmává. A feudális és az általános politikai reakció hosszú korszaka meggyengítette a cseh népet. A cseh nemesek nem akartak a néptömegekre támaszkodni, hanem minden reményüket a német protestánsok uniójába — amely pedig csak ígéretekkel „segítette" őket — és zsoldosaikba vetették, akiket az unió hadvezére, Ernst von Mansfeld zsoldosvezér toborzott számukra. A cseh országgyűlés Ferdinánd trónfosztása után Pfalzi Frigyest választotta királlyá, aki azonban Csehországban nem volt népszerű, s ráadásul hadsereggel sem rendelkezett.

Csehország ellenállása egy időre elsimította a belső ellentéteket a katolikus táborban. II. Ferdinánd császár (1619—1637) és a katolikus liga élén álló Bajor Miksa között megegyezés jött létre. A német katolikusoknak sikerült sorompóba állítaniuk Spanyolországot is: Albrecht osztrák főhercegnek megengedték, hogy Spanyolországban csapatokat toborozzon Pfalzi Frigyes ellen. III. Zsigmond lengyel király ugyancsak segítséget ígért Ferdinándnak. A Csehország és az ellene egyesült ellenséges tábor közötti döntő ütközet előtt az erőviszonyok nem kedveztek a cseheknek. Pfalzi Frigyesbe és a protestáns unióba vetett reményeik nem váltak valóra. Az unió vezetői és Bajor Miksa hosszas tárgyalások után megállapodtak abban, hogy Csehországban „cselekvési szabadságot" adnak egymásnak, miközben Németországban fenntartják a status quót. Ez azt jelentette, hogy az unió szabadkezet adott a katolikus liga csapatainak a cseh felkelés ellen.

1620. november 8-án a fehérhegyi csatában a számbeli túlerőben levő ellenséges csapatok szétzúzták a cseh katonai erőket.

Ennek a csatának végzetes kihatása volt a közép-európai erőviszonyokra és az egész közép-európai helyzetre. Csehországot a Habsburgok teljesen leigázták. II. Ferdinánd csapatai elfoglalták Csehországot, Morvaországot, Sziléziát, Felső- és Alsó-Lužicét. A jezsuiták és II. Ferdinánd hivatal-

Cseh nemesek és polgárok kivégzése Prágában, 1621-ben
Korabeli röpirat

nokai igen sok csehet, köztük számos kiváló államférfit, kivégeztek. 1620—1621-ben Csehországból kiűzték a kálvinistákat és a lutheránusokat. A terrort és a megtorló rendszabályokat tömeges vagyonelkobzások kísérték; ezek következtében a kivégzett és elmenekült csehek birtokainak nagyobb része a katolikusok kezébe került; az utóbbiak közt rengeteg volt az idegen, főleg német, akik ekkor elárasztották az országot. A cseh városokban és falvakban tilos volt mindennemű nem katolikus istentisztelet. Ausztriában és Németországban is tombolt a katolikus reakció; a kisebb fejedelemségek rovására megerősödtek a Habsburgok és a Wittelsbachok, és meggazdagodtak a katolikusok. Pfalzi Frigyes, a balszerencsés cseh „téli király", Brandenburgba menekült. Birodalmi átokkal sújtották, s választófejedelmi rangját átruházták Bajor Miksára. Pfalzban a spanyolok garázdálkodtak, és a liga csapataival együtt a németalföldi határ felé nyomultak előre.

Németországban tovább folytatódott a háború. Mansfeld zsoldosai elfoglalták Elzászt, majd ugyancsak Németalföld felé vonultak, hogy megelőzzék a liga seregeit. A protestáns haderők felbomlottak. 1624 elején már elkerülhetetlennek látszott a katolikusok végső győzelme. De Csehországban és Ausztriában már 1621-ben nagy parasztmozgalmak robbantak ki. Egyedül a csehországi Hradec vidékén hatezer paraszt vett részt a felkelésben. Ezzel egy időben a feudális elnyomás erősödésére és a bajor csapatok fosztogatásaira válaszként Felső-Ausztriában is parasztfelkelés tört ki. Wallenstein seregei vandál kegyetlenséggel fojtották el a felkeléseket. Mindenesetre e megmozdulások megmutatták, hogy az ellenállásnak milyen félelmetes erőtartalékai rejlenek a népben. A katolikus reakció győzelmét kizárólag a bajor csapatok és az általuk vezetett katolikus liga tevékeny közreműködése tette lehetővé.

A katolikusok győzelmei tehát a saját táborukban is elmélyítették az ellentéteket. Spanyolország a kialakult helyzetet arra akarta felhasználni, hogy észak-németalföldi uralma visszaállítása végett támaszpontokat szerezzen magának Észak-Németországban. Ez nagy bonyodalmakat okozott és óhatatlanul a konfliktus kiterjedéséhez vezetett.

1624-ben a németországi protestáns tábor katonai helyzete súlyos volt. De a bonyolultabbá váló nemzetközi helyzet némileg növelte a protestáns fejedelmek esélyeit. A Habsburgoknak az a törekvése, hogy megvessék lábukat Németország északi részén és az Északi-tenger partján, nemcsak Hollandia függetlenségét veszélyeztette, hanem Franciaország, Anglia, továbbá Oroszország és Svédország érdekeit is sértette. Az osztrákok és a spanyolok a Balti-tenger déli partvidékének birtokában egyesülhettek volna a nemesi Lengyelországgal, a katolikus reakció keleti előőrsével, Oroszország és Svédország ellenségével. A Habsburg előnyomulás még nagyobb veszélyekkel járt Dániára nézve, amelynek Észak-Németországban is voltak birtokai; Dánia észak-németországi pozícióinak erősítésére törekedett, hogy uralkodó helyzetet vívjon ki a Balti-tengeren. Dánia és Svédország, amelyek a Balti-tengerért folytatott küzdelemben vetélytársak voltak, a Baltikumban és Észak-Németországban maguk is agresszív célokat követtek. A Habsburgok és Lengyelország esetleges térhódítása új, erősebb vetélytárs megjelenésének veszélyét idézte fel, sőt, ezt saját területük veszélyeztetésének tekintették.

1625-ben Dánia — Franciaország tevékeny közreműködésével — szövetségre lépett Angliával és Hollandiával. IV. Keresztély dán király az angolok és a hollandok pénzügyi támogatásával hadsereget fogadott, és az Elba mentén megindította a hadműveleteket a katolikus liga Tilly vezette csapatai ellen. A katolikus táboron belül, a Habsburgok és a Wittelsbachok közötti ellentétek megakadályozták a dán sereg ellen harcoló csapataik egyesülését. A katolikusok közti torzsalkodás erősödéséhez nagymértékben hozzájárult Richelieu bíboros, aki 1624-től kezdve Franciaország politikáját irányította. Richelieu-nek az volt a véleménye, hogy Franciaország érdekében fenn kell tartani Németországban az 1555. évi augsburgi béke után kialakult helyzetet, vagyis a katolikus és a protestáns fejedelmek közti egyensúlyi állapotot. Ha az ausztriai Habsburgok vezetésével erős német állam jönne létre, amely együttműködne az agresszív spanyol monarchiával — vélekedett Richelieu —, ez óriási veszélyt jelentene Franciaországra, és komoly akadályokat gördítene a francia politika elé Észak-Itáliában és néhány nyugat-németországi területen. Ezért a katolikus Franciaországnak, Richelieu nézete szerint, az az érdeke, hogy Németországban továbbra is fennmaradjanak a Habsburgokkal ellenséges erős protestáns fejedelemségek.

Richelieu, miközben Franciaországban döntő támadásra készült a hugenották ellen, különféle diplomáciai manőverekkel azon fáradozott, hogy megakadályozza más katolikus államok együttes akcióit. Ügynökei Németországban titkos tárgyalásokat folytattak a kisebb fejedelmek udvaraiban. Ugyanakkor értésére adták Bajor Miksának, hogy Franciaország hajlandó támogatni a Wittelsbach-házat birodalmi pozícióért folytatott harcában; abban az esetben viszont, ha Bajorország Spanyolországot fogja segíteni, Franciaország Angliával egyetemben Pfalz mellé áll. Richelieu-nek nem sikerült Bajorországot és a katolikus ligát Spanyolországtól elszakítani, de azt elérte, hogy Bajorország és Ausztria között fokozódtak az ellentétek.

II. Ferdinándnak ahhoz, hogy fenntartsa az önálló politikai kezdeményezés és a Bajorországtól való függetlenség lehetőségét, külön hadseregre volt szüksége a Dánia és szövetségesei elleni háborúban. Wallenstein javaslatot tett Ferdinándnak külön hadsereg felállítására, amely a császárnak nem is került volna sok pénzébe. Wallenstein katonai „rendszere" az volt, hogy a hadseregnek önmagát kell eltartania, a helybeli lakosság könyörtelen kirablása útján. Ferdinánd elfogadta Wallenstein javaslatát; a katonák elszállásolására és kiképzésére Csehországban, majd Sváborszában és Frankföldön több körzetet bocsátott Wallenstein rendelkezésére. A „Wallenstein-féle száskahad" (így nevezte Marx Wallenstein seregét) végigrabolta, feldúlta Csehországot, Délnyugat- és Közép-Németországot. Ezeknek a területeknek parasztjaitól és városi polgáraitól olyan óriási összegű hadiadót szedtek, hogy az nemcsak a katonai kiadásokat fedezte, hanem még Wallensteinnek és tisztjei-

nek egyéni meggazdagodására is jutott belőle. A dühöngő feudális reakcióval és politikai terrorral szembeszálló parasztok mozgalmait Wallenstein serege könyörtelenül elfojtotta. A protestáns feudális urak, akiknek maguknak is érdekében állt a feudális elnyomás fokozása, nem harcoltak elég erélyesen e hadsereg ellen. Csakis ilyen körülmények között válhatott be Wallenstein „rendszere" mint II. Ferdinánd politikájának eszköze.

Bajor Miksának és a katolikus ligának ellenére volt, hogy megalakult ez a teljes egészében a császártól függő hadsereg, amelyhez észak felé — a dánok ellen — vonultában egyre több zsákmányra éhes zsoldoscsapat csatlakozott. Wallenstein és Tilly között ellentétek támadtak. Ennek ellenére a katolikusok az 1627—1628 folyamán lezajlott hadműveletekben mindenütt felülkerekedtek. Wallensteint csak Stralsund ostrománál érte kudarc; a vár védelmében ugyanis a svédek is részt vettek. A többi helyen Dánia protestáns német fejedelmi szövetségesei megbízhatatlannak bizonyultak: sok esetben egyenesen elárulták IV. Keresztélyt. Wallenstein csapatai egész Észak-Németországot elfoglalták. A feudális és katolikus reakció uralma lehetővé tette, hogy Wallenstein hadseregének győzelmeit az osztrák Habsburgokon kívül a spanyol Habsburgok is kihasználják.

Wallenstein
A. Van Dyck

Az események ilyetén kimenetelét nemcsak a többi európai állam tartotta fölöttébb veszélyesnek, hanem maguk a német katolikus fejedelmek is. A Bajor Miksával kapcsolatban álló Richelieu azzal fenyegetőzött, hogy újabb koalíciót hoz létre a Habsburgok ellen; így sikerült is II. Ferdinándot és Wallensteint arra késztetnie, hogy lemondjon a Jütland (Jylland)-félszigetre való behatolás tervéről. De Franciaország nem tudott cselekvően beavatkozni a háborúba, mert a hugenották fölötti győzelem után a belső helyzet még nem volt szilárd. Svédországnak nem voltak meg a szükséges anyagi eszközei ahhoz, hogy Németország területén hadműveleteket folytathasson. A Habsburgok ezt ki is használták. Az 1629 tavaszán Lübeckben megkötött béke, amelynek értelmében fennmaradt az addigi állapot és Dánia lemondott a német ügyekbe való további beavatkozásról, a Habsburgok és Wallenstein győzelmét jelentette. II. Ferdinánd Wallensteinnek „adományozta" Mecklenburg hercegséget, hogy ezzel megerősítse hadvezérének uralmát Észak-Németországban, amely kiindulópontja volt az északi tengerek térségében folytatott támadó politikának.

II. Ferdinánd és Wallenstein siettek kihasználni győzelmüket: a protestáns fejedelmektől és a városoktól csaknem mindent, ami a reformáció eredményeképpen a birtokukba került, elvettek. A lübecki béke megkötése után, 1629. március 6-án kiadták az úgynevezett restitúciós rendeletet, amelynek értelmében az 1552 után szekularizált mindenfajta érseki, püspöki, kolostori és templomi birtokot és vagyont vissza kell adni a katolikusoknak. Visszaállították a püspökök összes kiváltságait és bírói joghatóságát is. A rendeletet császári biztosok katonaság védelme alatt, a birodalmi hagyományokat felrúgva, a birodalmi gyűlés hozzájárulása nélkül hajtották végre.

A katolikusok diadala azonban nem volt tartós. Legelőször is nem sikerült Wallenstein seregét a Habsburg nagyhatalmi politika eszközévé tenni. A katolikus ligán belüli Habsburg-ellenzék Bajor Miksa vezetése alatt élénk kapcsolatban állt Richelieu-vel, aki ugyanakkor titkos tárgyalásokat folytatott a protestáns fejedelmekkel is, és minden eszközzel igyekezett rávenni II. Gusztáv Adolf svéd királyt, hogy támadja meg Németországot. A katolikus táboron belül kialakult fejedelmi klikkek harcának további éleződése következtében II. Ferdinánd 1630-ban, ellenfeleinek nyomására, kénytelen volt meneszteni Wallensteint.

A Lübeckben megkötött béke csak ideig-óráig tarthatott. A Habsburgoknak Észak-Németországban való megerősödése halálos veszélyt jelentett Hollandiára, de Franciaország, Anglia és Svédország sem nyugodhatott bele ebbe. A lübecki békét kezdeményező Habsburg-ellenes tábor is csak a további harcra való felkészüléshez szükséges lélekzetvételi szünetnek tekintette.

A dühöngő reakció, a zsoldoshadseregek rablása és zsarolása következtében Németország és Ausztria különböző részein megélénkültek a parasztmozgalmak. Csehországban nagyszabású parasztmegmozdulásokra került sor; még nem merültek feledésbe annak a forradalmi harcnak dicső hagyományai, amelyet a cseh nép saját földesurai és az idegen elnyomók ellen vívott. Fellángolt a parasztok harca magának Wallensteinnek csehországi birtokain is, amelyeket az 1620 után elkobzott birtokok összevásárlásával szerzett.

OROSZORSZÁG SZEREPE A HÁBORÚ ELSŐ SZAKASZAIBAN

Oroszország kezdettől fogva a Habsburg-ellenes tábort támogatta. A kormány fontolóra vette a háborúba való belépés kérdését. 1621-ben azt követelte Lengyelországtól, hogy hivatalosan ismerje el Mihail Fjodorovicsot Oroszország cárjának, ellenkező esetben hadat üzen. Törökország és Svédország már hadban állt Lengyelországgal. A Habsburg-ellenes országok, főképp Hollandia és Svédország diplomatái sürgették Oroszország belépését a Lengyelország elleni háborúba. Az orosz kormány elvben feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy éljen a helyzetadta lehetőségekkel, de az adott pillanatot nem látta alkalmasnak az aktív háborús lépésre. Oroszország igen kedvező feltételekkel szállított a Habsburg-ellenes tábor országainak gabonát és salétromot, amelyben nagy hiányt szenvedtek.

Például 1622 és 1625 között az orosz kormány csak az angoloknak és a hollandoknak adott gabonakiviteli engedélyt, 1625 után viszont Dánia, majd Svédország vitte ki a legtöbb orosz gabonát. 1626 és 1629 között Dánia rengeteg gabonát importált Oroszországból, vámmentesen és igen alacsony áron. A lübecki béke megkötése után az orosz gabonakiviteli kedvezményeket Svédország nyerte el. Ugyanígy adott az orosz kormány salétromkiviteli engedélyt azoknak az országoknak, amelyek abban az időben vezető szerepet játszottak a Habsburgok elleni háborúban.

A HÁBORÚ HARMADIK (SVÉD) SZAKASZA (1630—1635)

A lübecki béke után az osztrák és a spanyol Habsburgok terveket dolgoztak ki az európai politikai hegemónia megszerzésére, hogy meggátolják a nemzeti államok kialakulásának és megszilárdulásának folyamatát. A Habsburgok sok országot az osztrák és a spanyol feudális katolikus állam zsaroló és rabló politikájának akartak alárendelni.

E terveiket Észak-Európából kiindulva akarták megvalósítani. A katolicizmus visszaállításának ürügyén a spanyol—osztrák Habsburgok a Skandinávia fölötti uralomra és a balti-tengeri kereskedelem ellenőrzésére törekedtek. Ezzel döntő csapást mérhettek volna a polgári Hollandiára, s egyúttal Angliát és Franciaországot is veszélyeztették volna. A lengyelekre az a feladat várt, hogy győzzék le a svédeket, s ezúton szolgálják a Habsburg politikát Kelet-Európában.

Követek
Ifjabb Hans Holbein. 1533

De e minden reális alapot nélkülöző reakciós terveket meghiúsították azok az államok, amelyek ellen irányultak. Nem várta ölbetett kézzel a fejleményeket Svédország, amely látta, hogy a Habsburgok tervei nemcsak a Balti-tenger fölötti uralom megszerzésére irányuló svéd terveket veszélyeztetik, hanem az ország politikai függetlenségét is. 1630. nyarán II. Gusztáv Adolf csapatai partra szálltak Pomerániában, és a svéd király tárgyalásokba bocsátkozott a legnagyobb lutheránus fejedelmekkel — a brandenburgi és a szász választófejedelemmel — az Ausztria ellen indítandó közös katonai akciókról. Svédország egymagában nem volt elég erős ahhoz, hogy nagyszabású háborút indítson a spanyol—osztrák Habsburgok ellen. Hadba lépését Oroszország és Franciaország diplomáciai támogatása és anyagi segítsége tette lehetővé és gyorsította meg.

Oroszország segítette Svédországot a svéd—lengyel háború befejezésében és megígérte, hogy a svéd hadsereg számára gabonát, salétromot és más szükséges cikkeket szállít. Pénzbeli támogatást II. Gusztáv Adolf legelőször Franciaországtól kapott. A Lengyelországgal kötött altmarki fegyverszünet lehetővé tette Svédország számára, hogy Németországban megindítsa a hadműveleteket.

A Németországban partraszállt svéd sereg zöme személyileg szabad parasztokból állott (a parasztok állami földön gazdálkodtak és katonai szolgálattal tartoztak). A svéd hadsereg katonai erények tekintetében lényegesen magasabb szinten állt, mint a Habsburgok és a katolikus liga zsoldos rablóhadseregei. Gusztáv Adolf rugalmasabb csatarendet alkalmazott: a nehézkes ezredek helyett kisebb (1300—1400 fő létszámú), mozgékonyabb muskétás ezredeket alakított, s ezeket tökéletesített tűzfegyverekkel szerelte fel. Az ágyúk súlya lényegesen kisebb lett. Mindez lehetővé tette Gusztáv Adolf számára, hogy állandóan támadó taktikát folytasson, szükség esetén gyorsan átcsoportosítsa csapatait és hadseregének főerőit a csata színhelyére összpontosítsa. A győzelemhez azonban ezek az előnyök nem voltak elegendők. A legfontosabb a szövetségesek megválasztásának a kérdése volt. Németországban a két szemben álló tábor egyike sem volt egységes: a protestáns táborban a kálvinisták és lutheránusok harcoltak egymás ellen, a katolikus táborban a Habsburgok és a katolikus liga fejedelmei. A császári hatalom és a jezsuiták igájába hajtott Csehország az

Tilly csapatai elfoglalják Magdeburgot
M. Merian metszete. 1631

érlelődő felkelés tűzfészke volt; a birodalom sok területén, főképp Ausztriában és Felső-Svábországban, nagy erejű parasztfelkelések törtek ki.

Árgus szemekkel figyelte a svéd király lépéseit „pártfogója", Richelieu, aki minden alkalommal akadályokat gördített II. Gusztáv Adolf útjába, valahányszor a svéd politika keresztezte a franciát. Richelieu sem a nagyra törő svéd tervek megvalósulását, sem a német protestánsok győzelmét nem óhajtotta. Németországban az egymással harcban álló táborok közül hol az egyikre, hol a másikra támaszkodott, s politikájának célja tulajdonképpen az volt, hogy Németország továbbra is széttagolt maradjon, és az egymással hadakozó protestáns és katolikus fejedelmek Franciaországhoz forduljanak segítségért és tőle függjenek.

Amikor Gusztáv Adolf csapatai Pomeránia területére léptek, siralmas kép tárult elébük. A császári hadsereg katonái fosztogatták a helyi parasztságot és úgy viselkedtek, mint meghódított országban. Gusztáv Adolf, miután elfoglalta Pomerániát, véget vetett a rablásnak. A helyzet kedvezett volna Gusztáv Adolfnak dél felé való további előnyomulásához. Ám a lutheránus fejedelmek nem óhajtották a katolikusok teljes vereségét, mert arra számítottak, hogy a katolikus liga és II. Ferdinánd közt fennálló ellentéteket kihasználva a Habsburgokkal egyenrangú helyzetet foglalhatnak el a birodalomban és megszüntethetik a restitúciós rendelet számukra hátrányos következményeit. Ezért a legnagyobb lutheránus fejedelmek — a brandenburgi és a szász választófejedelem — kétkulacsos politikát folytattak a svéd királlyal szemben, aki kapcsolatot keresett velük. Bár forma szerint Gusztáv Adolf szövetségesei voltak, nem segítették őt, ellenkezőleg, akadályozták és lassították a svéd csapatok átvonulását fejedelemségük területén. Arnim, a szász sereg parancsnoka közvetlen kapcsolatot tartott fenn II. Ferdinánddal. A szász választófejedelem csak akkor egyesítette seregét Gusztáv Adolf csapataival, amikor Tilly — aki Bajor Miksától Ferdinánd szolgálatába, a birodalmi hadsereg főparancsnoki tisztébe került át — csapataival betört Szászországba és végigpusztította a szász földet. 1631. szeptember 7-én a svéd király a Lipcse melletti Breitenfeldnél döntő vereséget mért Tillyre. De a szász csapatok nyomban a csata kezdetekor szétszóródtak, maga a választófejedelem pedig megszökött a hadszíntérről. A csatát tehát a svédek egyedül nyerték meg.

Gusztáv Adolfnak az volt a terve, hogy a német protestáns fejedelmeket a restitúciós rendelet elleni harc jelszavával egyesíti. Szövetséget kötött Délnyugat-Németország kálvinista városaival,

EURÓPA 1648-ban

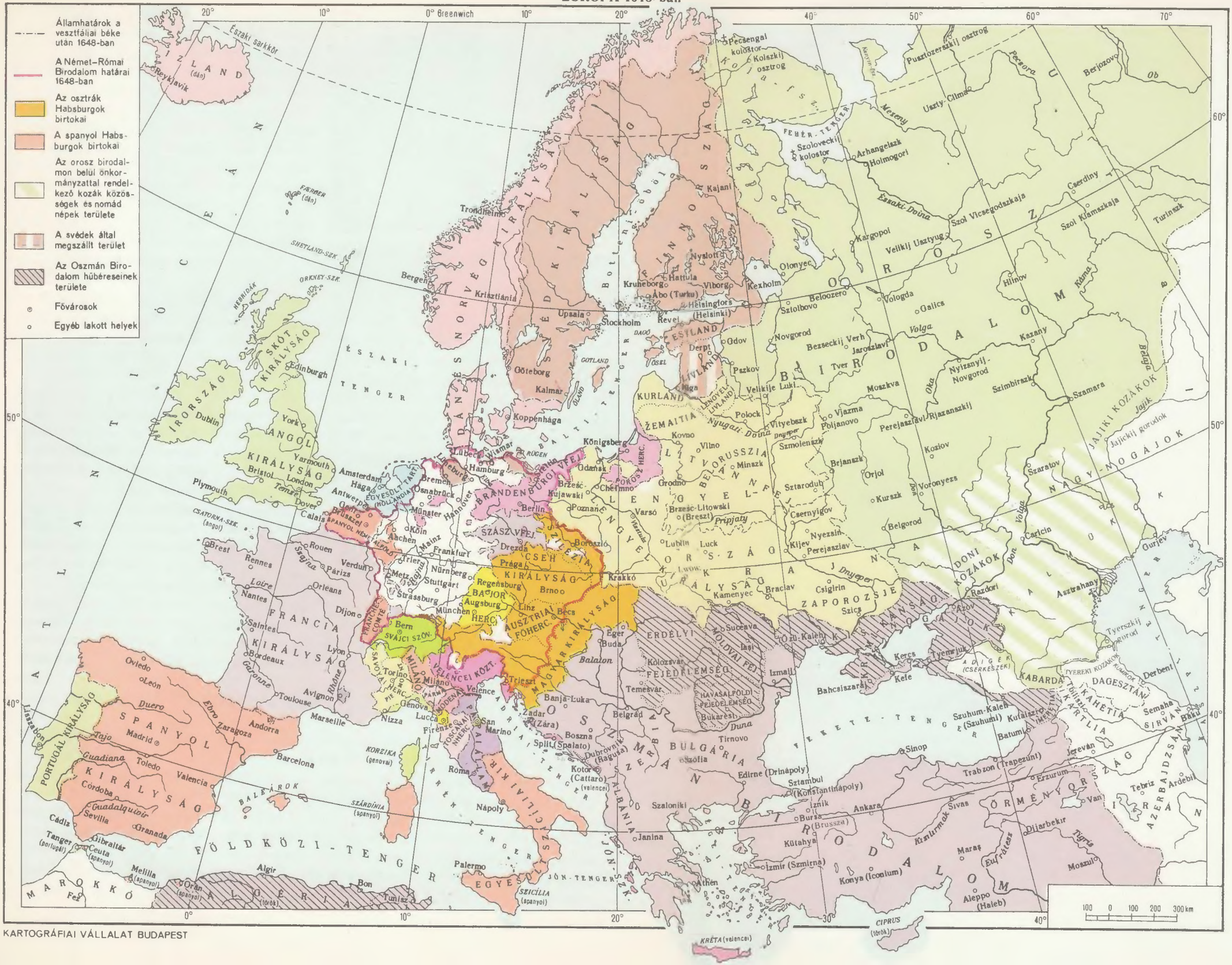

és seregével együtt Thüringián át Frankóniába indult. A svéd király Arnimot a szász sereg élén Csehország, Morvaország és Szilézia, a Habsburgok örökös tartományai ellen irányította; meg akarta akadályozni, hogy a Habsburgok Csehországot és Morvaországot egy újabb Wallenstein-féle hadsereg létrehozására használják fel. Mialatt azonban a svédek elfoglalták egész Frankóniát és Frankfurt városát, a lutheránus választófejedelmek titokban Gusztáv Adolf ellen tevékenykedtek. Arnim behatolt Csehország területére, de érintetlenül hagyta Wallenstein hatalmas birtokait, sőt összeköttetésben állt vele.

Wallenstein meggyilkolása Chebben (Egerben) 1634. február 25-én
Fametszet. XVII. század második fele

Sokban akadályozta Svédország sikereit Richelieu is: támogatta ugyan a német protestánsoknak a katolikusok ellen vívott harcát, de eközben titkos tárgyalásokat folytatott Bajor Miksával és az egyházfejedelmekkel is.

1632 áprilisában II. Ferdinánd ismét Wallensteint nevezte ki seregeinek főparancsnokává. A Csehországban rabolt vagyonból Wallenstein új hadsereget szervezett. Arnim nem akadályozta meg ebben, ellenkezőleg: titokban együttműködött vele Gusztáv Adolf ellen. Felső-Sváborszában, Ausztriában és Csehországban nagy parasztfelkelések törtek ki, amelyek akadályozták Gusztáv Adolfot abban, hogy behatoljon Ausztria területére. Wallensteint üldözve 1632 novemberében Gusztáv Adolf Szászország területére lépett. A Lützen mellett lezajlott ütközetben a svéd király elesett, de hadserege győzött, s Wallenstein Csehországba menekült.

Gusztáv Adolf halála után Oxenstjerna gróf irányította a svéd politikát, amely ettől kezdve nagymértékben Richelieu befolyása alá került. 1633-ban a svédek és a franciák tárgyalásokat folytattak Wallensteinnel. Mivel Wallenstein nem tájékoztatta a császárt e tárgyalások minden mozzanatáról, II. Ferdinánd azzal gyanúsította hadvezérét, hogy külön utakon jár. 1634 februárjában a császár tisztjei megölték Wallensteint.

1634-ben a Duna és a Majna közti területen folytak a hadműveletek. Az Itáliából Németalföldre vezényelt spanyol csapatokat Nördlingennél vonták össze. Szeptember 6—7-én a svéd csapatok megütköztek az egyesült spanyol és császári csapatokkal. A nördlingeni csata a svédek vereségével végződött, mert szász „szövetségeseik" cserbenhagyták őket. A spanyol seregek sorra feldúlták a nyugat-németországi protestáns fejedelemségeket.

AZ 1632—1634. ÉVI OROSZ—LENGYEL HÁBORÚ ÉS A HARMINCÉVES HÁBORÚ

A Szmolenszkért vívott 1632—1634. évi orosz—lengyel háború kétségkívül hatással volt a harmincéves háború menetére. Mielőtt Oroszország 1632-ben megkezdte volna hadműveleteit Lengyelország ellen, Mihail Fjodorovics kormánya hosszú ideig tárgyalásokat folytatott Gusztáv Adolffal a Lengyelország elleni közös háborúról. Gusztáv Adolf megígérte, hogy mihelyt az orosz csapatok kelet felől megindítják a hadműveleteket, nyugatról támadást indít Lengyelország ellen. Oroszország viszont vállalta ennek a svéd hadtestnek teljes eltartását. A szmolenszki háborút tehát a tárgyalások folyamán — az európai háború válságos szakaszában, amikor a harc színterén ismét megjelentek Wallenstein ezredei — úgy tekintették, mint a Habsburg-tábor elleni harc általános tervének részét.

Miután azonban az orosz seregek megindították a hadműveleteket, Svédország különféle ürügyekkel igyekezett elodázni az Oroszországgal kötendő szövetségi szerződés aláírását. Oxenstjerna gróf kihasználta ugyan az orosz—lengyel háborút, amely keleten lekötötte Lengyelország erőit, de nem kívánt eleget tenni a svéd kötelezettségeknek a háborúban való aktív részvételt illetően. A szmolenszki háború Oroszország számára sikertelenül végződött, de Svédország számára megkönnyítette a harcot Wallenstein új hadserege ellen, Franciaországnak pedig lehetővé tette, hogy jobban felkészüljön a háborúban való aktív részvételre. Ez utóbbira akkor került sor, amikor a svéd sereg 1634 szeptemberében Nördlingennél vereséget szenvedett.

A HÁBORÚ NEGYEDIK (FRANCIA—SVÉD) SZAKASZA (1635—1648)

1635-ben előbb a szász választófejedelem, majd a mecklenburgi herceg, a brandenburgi választófejedelem és sok más lutheránus fejedelem és város békét kötött a császárral. Franciaország a Habsburgok erősödésének veszélyétől tartva most már nyíltan belépett a háborúba. A francia hadsereg Németországban, Németalföldön, Itáliában és Spanyolországban hadműveleteket indított a Habsburgok ellen, de a fő hadszíntér továbbra is Németország maradt, amelyet az idegen és a „hazai" katonaság már teljesen tönkretett és feldúlt. Az 1635—1648-as évek hadieseményeinek egy részvevője, a császári seregben szolgált Grimmelshausen „A kalandos Simplicissimus" című regényében leírta azokat a rablásokat, erőszakoskodásokat, pusztításokat, amelyeket a német nép ellen a területén garázdálkodó hadseregek elkövettek. A szerző elbeszéli, hogyan festett közvetlenül a nördlingeni csata után Gelnhausen városa. „A városkapuk tárva-nyitva; egy részüket elégették, más részüket szeméttel szórták tele. Bementem a városba, de egyetlen lélekkel sem találkoztam. Az utcán halottak hevertek; némelyiket mezítelenre vetkőztették, egy részükön rajta hagyták az inget. Borzadály fogott el..." Másutt leírja, hogyan szereztek a zsoldoskatonák falun „takarmányt". „Ilyen alkalmakkor nagy nehézségek és életveszély közepette rátörtünk a falura, elvittünk és elloptunk mindent, amit csak lehetett, megkínoztuk és kiraboltuk a parasztokat. Ha pedig szegényeknek ez nem volt ínyére, vagy olyan orcátlanok voltak, hogy tiltakozni merészeltek (ami egyébként Hessenben elég gyakori volt), akkor megölték őket vagy felgyújtották házukat..."

A Habsburg-ellenes koalícióhoz, Franciaországhoz és Svédországhoz (amelyek 1635-ben megújították szövetségi szerződésüket) Hollandia, Mantua, Savoya és Velence is csatlakozott. A Habsburg-ellenes koalíció erőfölénye már a háború e szakaszának legelső éveiben megmutatkozott, habár a szövetségesek csak később aratták nagy győzelmeiket.

A háború utolsó szakaszában Franciaország játszotta a vezető szerepet a koalícióban. Richelieu és utóda, Mazarin, arra törekedett, hogy a háborúból származó minden politikai előny Franciaországnak jusson. Mazarin állandóan figyelemmel kísérte és Franciaországnak kedvező mederbe terelte Svédország politikáját. Ebben az időben Svédország a balti-tengeri uralom megszerzéséért Dánia ellen háborút indított, amely két évig tartott (1643—1645). Mazarinnak az volt az érdeke, hogy a dán—svéd háború mielőbb véget érjen, és Svédország erői felszabaduljanak a Habsburgok elleni harcra; ezért segítségére volt a svéd kormánynak a békekötésben, amelynek értelmében Svédország megkapta Ösel és Gotland szigetét s így megerősítette balti-tengeri hadállásait. A francia politika célja egyszersmind az volt, hogy meggátolja a svédek és a német protestánsok közti szorosabb kapcsolatok kialakulását. Politikájának keresztülvitele érdekében Mazarin attól sem riadt vissza, hogy a francia hadvezetőség elé is akadályokat gördítsen. 1646 nyarán Turenne francia tábornagynak egy mesteri hadművelet eredményeképpen sikerült egyesülnie a svédekkel, és csapatai most már az osztrák örökös tartományokat és Csehországot fenyegették. Mazarin azonban

sem azt nem akarta, hogy a svédek nagy győzelmet arassanak, sem azt, hogy németországi protestáns szövetségeseik felülkerekedjenek. Ezért tárgyalásokat kezdett Bajor Miksával és különbékét kötött vele. Bár a háborúskodás hamarosan ismét kiújult, a különbéke miatt a svéd csapatoknak egy időre el kellett halasztaniok Csehország elfoglalását.

A császári csapatok súlyos vereségei után, amikor már Bécs, az osztrák főváros is veszélybe került, III. Ferdinánd (1637—1657) kénytelen volt elfogadni a Németországra nézve súlyos békefeltételeket (1648).

A VESZTFÁLIAI BÉKE

A vesztfáliai béke, amellyel a harmincéves háború véget ért, lényegesen megváltoztatta a nyugat-európai államok politikai térképét. A békefeltételeket két békeszerződés rögzítette. Az egyiket Svédország, a császár és a német protestáns fejedelmek kötötték egymással, Osnabrück városában, a másikat Franciaország kötötte meg Münsterben (1648. október 24-én). Mindkét város Vesztfáliában van, ezért nevezik ezeket a szerződéseket vesztfáliai békének.

A münsteri békekongresszus
Terborch. 1648

A vesztfáliai béke, akárcsak a harmincéves háború egész menete, Németország politikai gyengeségét demonstrálta: vereséget szenvedett az az ország, amelyben az egyéni érdekeikért egymással versengő, két táborra szakadt fejedelmek uralkodtak.

A birtokaik gyarapítására törekvő fejedelmek egyáltalán nem törődtek országuk államérdekeivel és területi épségével, s gyakran nyílt árulást követtek el, alkut kötöttek a Németországgal szemben agresszív államokkal. Németország ezért hosszú, pusztító háborúskodás színtere lett, amit főként a nagyobb német fejedelmek önző érdekei és a pápasággal meg más európai reakciós erőkkel kapcsolatban álló Habsburgok nagyhatalmi politikája okozott. A háború befejezése után Svédország és Franciaország, amelyek a háború utolsó éveiben vereséget mértek a Habsburg-koalícióra, egységre léptek a német fejedelmekkel, akik feláldozták Németország politikai érdekeit.

A vesztfáliai béke értelmében Svédország megkapta egész Nyugat-Pomerániát, Rügen szigetét, Kelet-Pomerániában pedig Stettin városát és több más területet. Svédország birtokába került Wollin szigete, a Pomerániai-öböl, a partjain fekvő városokkal, továbbá „birodalmi hűbér" gyanánt a bremeni érsekség, a Weser menti verdeni püspökség és Wismar városa. Ugyancsak Svédország ellenőrzése alá került csaknem valamennyi hajózható északnémet folyam torkolata. Svédország tehát a Balti-tenger ura lett.

Franciaország megkapta Felső- és Alsó-Elzászt, Sundgaut és Hagenaut, azzal a fenntartással, hogy Strassburg és több más elzászi helység forma szerint a birodalom része marad. A birodalom hivatalosan beleegyezését adta ahhoz, hogy Franciaországhoz kerüljön a franciák által már 1552-ben elfoglalt metzi, touli és a Maas folyó melletti verduni püspökség.

Hollandia és Svájc önálló államiságát a szerződésben nemzetközileg elismerték.

Néhány német fejedelemség, elsősorban Brandenburg, különböző püspökségek, apátságok és más apró birodalmi uralkodók területének bekebelezésével növelte meg birtokait.

Németország számára a vesztfáliai béke legsúlyosabb feltétele az volt, hogy a szerződés fenntartotta és rögzítette a politikai széttagoltság állapotát. A német fejedelmeknek megengedték, hogy egymással és idegen államokkal szövetségeket kössenek, önálló külpolitikát folytassanak. Engels megállapítása szerint Európa a vesztfáliai békében „...a császár elleni lázadás jogát, a belháborúk és a hazaárulás jogát"[5] biztosította a német fejedelmek számára.

Németországnak már a XVI. században megindult politikai hanyatlását súlyosbította a XVI—XVII. század fordulóján bekövetkezett gazdasági hanyatlás. A harmincéves háború újabb szenvedéseket hozott a német népnek, megnyomorította a parasztságot.

„Egy teljes emberöltőn át — írta Engels a harmincéves háború következményeiről — járta Németországot keresztül-kasul a legféktelenebb zsoldoscsürhe, amelyet csak ismer a történelem. Sarcoltak, fosztogattak, gyújtogattak, erőszakoskodtak, gyilkoltak mindenütt. Legtöbbet szenvedett a paraszt ott, ahol a nagy hadseregektől távol, kisebb szabadcsapatok, vagy inkább szabad zsákmányolók garázdálkodtak saját szakállukra és saját zsebükre. A pusztulás és elnéptelenedés határtalan volt. Mire eljött a béke, Németország védtelenül, eltiporva, lerongyolódva, véresen feküdt a porondon; a legnyomorultabb azonban ismét a paraszt volt."[6] A harmincéves háború után a kifosztott, tönkretett német parasztságot jobbágyi állapotba süllyesztették.

Franciaország és Spanyolország háborúja a pireneusi békével ért véget (1659). Franciaország megkapta Roussillont, s így délen egészen a Pireneusi hegyláncolatig terjesztette ki határait. Északkeleten Franciaország birtokába került Artois és a spanyol Németalföld néhány más területe, továbbá Lotharingia egy része.

Meghiúsult tehát a spanyol—osztrák Habsburgok „keresztény" világbirodalmának terve; az európai nemzetközi kapcsolatokban egyre inkább a központosított — nemzeti vagy soknemzetiségű alapon fejlődő — feudális államok kezébe került a vezetés. Közülük Kelet-Európában Oroszország, Nyugaton Franciaország volt a leghatalmasabb. Európa egyik soknemzetiségű államaként fejlődött és erősödött a továbbiakban Ausztria is. A vesztfáliai béke után az európai államok és az Oszmán Birodalom között is megváltoztak az erőviszonyok. Más politikát folytatott Franciaország is a törökökkel szemben, hiszen már sokkal kevésbé volt szüksége támogatásukra. A XVII. század második felében az európai államok külön-külön és együttesen nagy vereségeket mértek a törökökre és megrendítették az Oszmán Birodalom katonai hatalmát.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ TÜKRÖZŐDÉSE A NÉMET IRODALOMBAN

A harmincéves háború, amely tönkretette Németországot, a német kulturális életre is rányomta bélyegét. A városok és falvak roppant méretű pusztulása, a polgárság hanyatlása, a feudális reakció féktelen tombolása mélységes csüggedést, pesszimizmust, sokszor teljes kétségbeesést váltott ki a társadalom széles rétegeiből. A költők a vallásos lemondásban, a lét misztikus tagadásában kerestek kiutat (Angelus Silesius). Az életet sok író a siralom völgyének, kiúttalan labirintusnak nevezte. A haladó írók azonban szenvedélyesen tiltakoztak a mészárlás ellen, a békéről és az alkotó munkáról ábrándoztak, és bátran kimondták a keserű igazságot a nép szenvedéseiről.

Ilyen író volt Martin Opitz (1597—1639), az úgynevezett első sziléziai költőiskola vezetője. Ez az iskola a tudós német klasszicizmus híveit foglalta magában. Opitz azt vallotta, hogy

[5] *Marx és Engels* Archívum. X. köt. 345. old. (oroszul).

[6] *Engels:* A német parasztháború. Mellékletek. Szikra 1949. 168—169. old.

az irodalom „ne olyannak ábrázolja az eseményeket, amilyenek, hanem olyannak, amilyenek lehetnének vagy amilyennek lenniük kellene" („Könyv a német költészetről", 1624). Legkiválóbb műveiben a korabeli német élet vérző fekélyeire irányította a figyelmet. „Vigasztaló ének a háború csapásai között" című nagy elbeszélő költeményében (1621—1633) szenvedélyesen szólt a szörnyű háborúról és nem takargatta a német népre zúdult szenvedéseket. A pusztító háború idején a hőn óhajtott békét dicsőítette. Opitz a békét és a nemzeti egységet a legfőbb jónak tekintette, de elérésük módjára nem tudott válaszolni, aminthogy a kor többi német írója sem.[7]

Németország hanyatlásán kesergett műveiben Paul Fleming, Opitz tanítványa (1609—1640), a XVII. század egyik legtehetségesebb német lírikusa. Fleming a szenvedélyek viharáról, a szerelem vigaszáról, „az öröm napsugaráról és a napsugár öröméről" énekelt; melankolikusan írt minden földi dolog hívságáról, de mélységes fájdalommal szólt „szeretett hazája" szenvedéseiről, amelyek szinte a felismerhetetlenségig megváltoztatták az ország képét („Olearius úrnak", 1636), hiszen a háború annyira megtépázta, tönkretette, elpusztította a haza földjét („Óda az új, 1633-as évhez"). A holsteini herceg követségével Fleming 1633-ban és 1636-ban Oroszországba utazott. Oroszországi élményeit több versben örökítette meg, amelyeknek egy részét az expedícióban résztvevő Adam Olearius adta ki „A keleti utazás újabb leírása" című könyvében (1647). Fleming elragadtatással írt az „aranysipkás Moszkva" szépségéről, megismertette a német olvasókkal a volgai mondákat és legendákat, s igen meleg hangon szólt az egyszerű, dolgos orosz emberekről, akiket szorgalmukért nagyon megszeretett.

Opitz iskolájához csatlakozott Friedrich von Logau, a kiváló szatirikus költő is (1604—1655), aki sok kitűnő epigrammát írt. Logau szenvedélyesen tiltakozott a pusztító háború ellen és merészen leleplezte a Németország szörnyű szenvedéseiért felelős uralkodó rendek bűneit. Megbélyegezte a fejedelmeket, akik csak a saját kicsinyes érdekeikkel törődtek és közönyösek voltak az ország és a nép sorsa iránt. Szatírája megdöbbentette a származásukkal kérkedő udvari embereket és nemeseket. Logau felemelte szavát az elviselhetetlen feudális elnyomás, a városokat és falvakat megnyomorító mértéktelen feudális adók ellen.

Szatirikus elemeket tartalmaznak a sziléziai iskola több más költőjének művei is (Weckherlin, Rist stb.). Szatirikus hangnemben írta I. M. Moscherosch (1601—1669) „Sittewaldi Philander különös és igaz látomásai" című regényét is (1640—1643), amely széles körképet ad a háborús idők Németországáról. A regény hőse az igazságot keresi és evégett a legkülönbözőbb helyeket bejárja. Egy alkalommal a körülmények kényszerítő hatására katona lesz és megfigyeli az elállatiasodott zsoldos csürhe kegyetlenkedéseit. A katonák szeme láttára nyomorgatják, fosztogatják, kínozzák a békés lakosságot. Mindenfelé rablóbandák garázdálkodnak, s nincs előlük menekvés sem a falvakban, sem a várkastélyokban, sem a kolostorokban. Lépten-nyomon felégetett és kifosztott házakba, emberi és állati tetemekbe ütközik (a „Katonaélet" című fejezet). Nagy erővel festi meg Moscherosch Németország rettenetes tragédiáját. A nép szenvedései miatt kesereg, felemeli szavát a szörnyű háború ellen, amely tönkreteszi az országot, testileg és lelkileg megnyomorítja a német népet. Leleplezi a német nemesség élősdiségét és erkölcstelenségét, ostorozza a fejedelmi zsarnokságot, panaszkodik amiatt, hogy sok német elvesztette nemzeti méltóságérzetét. Moscherosch elutasítja a hiábavaló, hazug, hízelgő művészetet és az élet komor igazságát kéri számon a művészektől.

Moscheroschnak és a XVII. század első felében élt más haladó német íróknak művei arról tanúskodnak, hogy Németország legjobb fiaiban elevenen élt a tiltakozás a német viszonyok elfajulása és főként a pusztító háború ellen, amely szörnyű szenvedéseket hozott az országra.

[7] Opitz Bethlen Gábor erdélyi fejedelem meghívására 1622-ben rövid időre Erdélybe ment, a gyulafehérvári kollégiumban tanított. — *A kiadó.*

XXXIII. FEJEZET

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A XVI. században és különösen a XVII. század első felében gyökeres fordulat következett be a tudomány fejlődésében. A skolasztika és a vallásos világnézet ellen folytatott szívós harcban a tudomány úttörői kidolgozták a természeti jelenségek vizsgálatának új, tudományos módszereit, és olyan nagyhorderejű felfedezésekre jutottak, amelyek megvetették a természettudományok egész további fejlődésének alapját.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉNEK MOZGATÓI

Az embert körülvevő anyagi világ tanulmányozásában beköszöntött új korszakot azok a mélyreható társadalmi változások készítették elő, amelyek a továbbiakban a kapitalizmus győzelmét eredményezték.

A természettudományokban bekövetkezett forradalmi változás közvetlen kapcsolatban állt a társadalmi termelés és általában az anyagi kultúra fellendülésével. A növekvő termelés szükségletei serkentőleg hatottak a tudomány fejlődésére.

A bányászat és a feldolgozó iparok fejlődése, a közlekedésben, az építészetben, a haditechnikában a XVI. század folyamán alkalmazott számtalan új találmány és tökéletesítés rengeteg új tényt szolgáltatott a természettudósok megfigyelései számára, és nagy segítséget nyújtott sok tudományos kérdés elméleti kidolgozásához. Egyes szerkezetek (vízikerék, óra) szélesebb körű alkalmazása, a tűzfegyver feltalálása, az építészeti és a bányászati technika fejlődése kiterjesztette a mechanikai jelenségek tanulmányozásának körét és sürgette a mechanika és a matematika bizonyos feladatainak megoldását. Például a tüzérség gyakorlati szükségletei megkívánták az ágyúgolyó röppályájának meghatározását és ezáltal a tudósok gondolatait általában a testek esés- és mozgástörvényeire irányították. Bonyolultabb hidrotechnikai berendezések megalkotása előmozdította a hidrosztatika és a hidrodinamika művelését; a nyílttengeri hajózás, a távoli tengerekre való kimerészkedés elősegítette a csillagászat fejlődését, főként a hosszúság meghatározásának csillagászati módszerei révén; az iránytű alkalmazása feltételezte a mágnesesség jelenségeinek vizsgálatát, a szemüveglencsék készítése a fénytörés jelenségeinek kutatását tette szükségessé; a kelmefestés, a fémkohászat, a gyógyászat (újfajta gyógyszerek feltalálása) a kémiai ismeretek gyarapodásához vezetett.

Az anyagi termelés fejlődése egyszersmind a tudományos munka új eszközeivel és szerszámaival látta el a természetkutatókat. A kézműipari technika tökéletesedése alapján a XVI—XVII.

század folyamán sok olyan finomműszert találtak fel, amely nélkülözhetetlen volt a tudományok fejlődéséhez. Tökéletesebb órák készülnek, a XVII. század elején feltalálják a mikroszkópot és a teleszkópot, amelyek az ember számára mindaddig láthatatlan és ismeretlen jelenségek egész világát tárják fel; a XVII. század közepén készítik el az első hőmérőt, nedvességmérőt, higanyszálas barométert, a fizikának ezeket a nélkülözhetetlen műszereit. Rendkívül fontos állomás a bőrből készült pergamen papírral való helyettesítése és a könyvnyomtatás feltalálása (XV. század). A papírra nyomtatott könyv összehasonlíthatatlanul olcsóbb volt a korábbi pergamen anyagú kéziratos könyveknél. A nyomtatásos könyv valósággal forradalmasította a tudományos ismeretek terjesztését.

Alkimisták
H. Weiditz fametszete

A természettudományok fejlődésében bekövetkezett fordulat összefüggésben állt a társadalmi viszonyok és a társadalmi ideológia terén végbement változásokkal is, amelyeket végső soron ugyancsak az anyagi termelés fejlődése idézett elő. A feudális viszonyok bomlása és a kapitalista viszonyok fejlődése nyomán az európai országokban új világnézet volt kialakulóban, megjelent az újtípusú ember, akinek mások voltak a szellemi szükségletei és eszményei, mint elődeinek. Ez az új világnézet kibékíthetetlen ellensége volt az egyházi jellegű, feudális kultúrának, amely a túlhaladott társadalmi viszonyokat szentesítette és igyekezett fenntartani. Az új ideológia képviselői kíméletlen harcot indítottak a skolasztika ellen, amely a vallásnak rendelte alá az értelmet.

A vallásos világnézet megingatásával, az új kultúra térhódításával ledőltek azok az akadályok, amelyek mindaddig a tudomány haladásának útjában álltak. Az emberi értelem megszabadult a vallási előítéletek nyűgétől, attól a — már az iskolában az emberbe nevelt — szokástól, hogy ne a saját megfigyeléseinek, hanem a skolasztikus „tudomány" elismert tekintélyeinek higgyen. Létrejöttek a tapasztalaton alapuló természettudomány kialakulásának kedvező feltételei.

A nyugat-európai tudomány XVI—XVII. századi fejlődését elősegítették a XV. század végi és XVI. századi nagy földrajzi felfedezések is. Ezek először bizonyították be tapasztalatilag is a Föld gömbalakúságát, rengeteg új tényt tártak fel számos tudományág területén (csillagászat, geológia, botanika, zoológia stb.), s hatalmas forradalmasító hatást gyakoroltak általában a tudományos gondolkodásra. Gyors egymásutánban sok új tengeri utat, óceánt, addig ismeretlen földrészt és területet fedeztek fel, s ez megmutatta, mennyire hiányosak, sőt olykor egyenesen tévesek voltak a skolasztikus „tudomány" képviselőinek ismeretei, milyen sok régi nézetet és elképzelést kellett elvetni és újakkal helyettesíteni.

A humanisták fáradhatatlan tevékenysége nyomán az európai tudósok lényegesen jobban megismerték az ókori írók klasszikus műveit. A görög szerzőket most már nemcsak latin vagy egyéb nyelvű fordításban jelentették meg, hanem eredetiben is. Különösen nagy jelentősége volt annak, hogy a tudósok most közelebbről megismerkedhettek a hellenisztikus kor nagy tudósainak (Eukleidész, Arkhimédész, Apolloniosz stb.) műveivel, amelyeknek zöme a középkorban vagy teljesen feledésbe merült, vagy sok tekintetben érthetetlen maradt. A kor jellegzetes sajátsága, hogy sok tudós egy személyben volt a természettudományok és a humán tudományok művelője.

A természettudományok terén bekövetkezett fordulat tehát a nyugat-európai országok egész

társadalmában végbement mélyreható változásoknak az eredménye volt. Engels a következőket írta a természettudományok kialakulásának és a régi társadalmi viszonyok felbomlásának összefüggéséről:

„A modern természettudomány — az egyetlen, amelyet valóban tudománynak nevezhetünk, ellentétben a görögök lángeszű megsejtéseivel és az arabok szórványos, összefüggéstelen kutatásaival — ez a modern természettudomány azzal a nagyszerű korszakkal kezdődik, amikor a polgárság megtörte a hűbériséget, amikor a városi polgárok és a hűbéri nemesség harcának hátterében feltűntek a lázadó parasztok, mögöttük pedig a modern proletariátus forradalmár előfutárai, már a vörös zászlóval a kezükben és a kommunizmussal az ajkukon —, azzal a korszakkal, amely megteremtette Európában a nagy monarchiákat, megtörte a pápa szellemi diktatúráját, felidézte a görög ókort és vele az újkor művészetét fejlődésének legmagasabb fokára emelte, áttörte a régi világ határait és tulajdonképpen először fedezte fel a Földet.

Ez volt a legnagyobb forradalom, amelyet a Föld addig megért. A természettudomány is benne élt ebben a forradalomban, ízig-vérig forradalmi volt, karöltve haladt a nagy olaszok ébredező modern filozófiájával s adta vértanúit a máglyára és a börtönökbe."[1]

A CSILLAGÁSZAT FEJLŐDÉSE

A csillagászat volt az első tudományág, amelyben az új, tudományos szemlélet utat tört és nagy felfedezésekre vezetett. Az előző korokban Nyugat-Európában éppúgy, mint az akkori időkhöz képest fejlett keleti országokban a geocentrikus elmélet (a görög gé = föld szóból) uralkodott, amelynek eredete az ókorra nyúlik vissza. A geocentrikus elmélet szerint a világ középpontjában a mozdulatlan Föld áll, s körülötte meghatározott rendben keringenek a Hold, a Nap, a bolygók és a csillagok. A világmindenséget végesnek és gömb alakúnak képzelték, amelynek közepén a Föld van. E világkép legfontosabb elvi tételeit már Arisztotelész kifejtette, de részletes, matematikai kidolgozása későbbi antik tudósok — elsősorban Hipparkhosz (i. e. II. sz.) és Ptolemaiosz (i. sz. II. sz.) — nevéhez fűződik.

A középkorban végzett csillagászati megfigyelések túlmutattak a geocentrikus elméleten. Ahhoz, hogy a bolygók mozgását ennek az elméletnek alapján magyarázhassák meg, bonyolult és mesterkélt konstrukciókra volt szükség, de ezek még mindig nem tették lehetővé, hogy előre pontosan meghatározzák a bolygók helyzetét az égen. Az új megfigyelésekből azonban még nem vonták le a végső következtetést: azt, hogy a geocentrikus rendszer téves.

Az a gondolat, hogy a Föld a világmindenség középpontja, teljesen megfelelt a keresztény mítosznak, amely szerint a Föld volt a teremtés központja, az Ószövetségben és az Újszövetségben leírt mitikus események színhelye. A katolikus egyház ezért eszmerendszerének egyik sarkkövévé tette a geocentrikus elméletet. A geocentrikus elmélet megdöntéséhez tehát most már nem volt elegendő az, hogy leküzdjék a Földet mozdulatlannak észlelő közvetlen érzékelésből kialakított elképzelések erejét és helyes következtetéseket vonjanak le a csillagászati megfigyelésekből, hanem az is kellett, hogy elvessék a katolikus egyház elismert tanítását, lerombolják az egyház tekintélyét.

A feudális-egyházi kultúra egyeduralma idején csak nagyon kevés gondolkodó merte — egészen általános formában — kifejezni kételyeit a geocentrikus elmélet helyességét illetően. Amikor azonban a XVI. században a tudományos gondolkodás fokról fokra megszabadult a skolasztika és a teológia bilincseitől, végre lehetővé vált a geocentrikus elmélet bírálata és új, az igazsághoz közelebb álló nézetekkel való felváltása. Kopernikusz (Mikołaj Kopernik) lengyel tudós (1473—

[1] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 204. old.

1543) volt az a férfi, aki a csillagászati megfigyelésekből végre merészen levonta a tudományos következtetéseket és elvetette a geocentrikus elméletet.

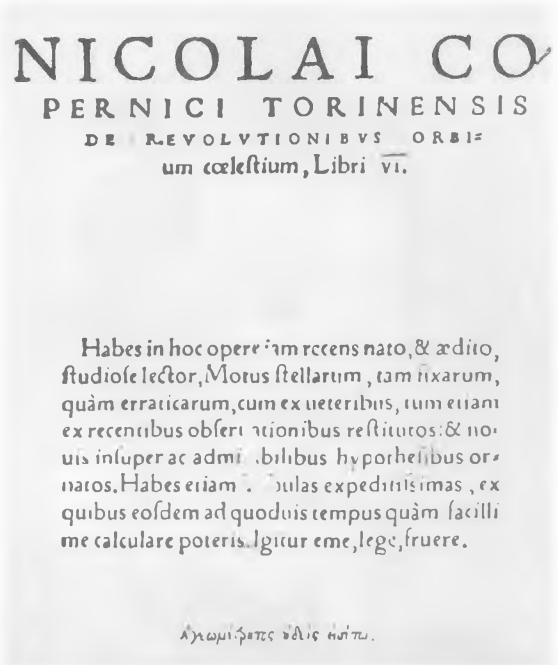
NICOLAI CO
PERNICI TORINENSIS
DE REVOLVTIONIBVS ORBI=
um cœleſtium, Libri VI.

Habes in hoc opere iam recens nato, & ædito, ſtudioſe lector, Motus ſtellarum, tam fixarum, quàm erraticarum, cum ex ueteribus, tum etiam ex recentibus obſerſationibus reſtitutos: & nouis inſuper ac admirabilibus hypotheſibus ornatos. Habes etiam Tabulas expeditiſſimas, ex quibus eoſdem ad quoduis tempus quàm facilli me calculare poteris. Igitur eme, lege, fruere.

Kopernikusz művének címlapja
1543

Kopernikusznak kételyei támadtak az égitestek mozgásának a geocentrikus elmélet alapján való magyarázatát illetően. A lengyel csillagász elhatározta, hogy megkísérli az égitestek mozgását néhány ókori csillagász azon feltevése alapján megmagyarázni, hogy a Föld a bolygókkal együtt a mozdulatlan Nap körül kering (heliocentrikus rendszer, a görög héliosz = nap szóból). E kísérlete során meggyőződött arról, hogy a heliocentrikus elmélet jobban megmagyarázza a csillagászati jelenségeket. Kopernikusz minden jel szerint már 1507 körül megbizonyosodott a heliocentrikus elmélet helyességéről. Életének egész hátralevő idejét arra fordította, hogy alaposan, részleteiben is kidolgozza elméletét, amelyet „Az égi pályák körforgásairól" című híres munkájában fejtett ki. Kopernikusz hosszú ideig nem tette közzé könyvét, mert óvakodott attól, hogy nyíltan szembeszálljon a katolikus egyház által szentesített uralkodó csillagászati nézetekkel. Könyve csak 1543-ban jelent meg és az első nyomtatott példányt Kopernikusz éppen halála napján kapta kézhez.

Kopernikusz életműve óriási jelentőségű a tudománytörténetben. Bár a heliocentrikus elmélet csírájában már az ókorban megszületett, akkoriban még csak feltevés volt, amelynek alapvetését nem végezték el, és amelyet a tekintélyes tudósok nagy része elutasított. Kopernikusz tehát voltaképpen elsőként fejtette ki és támasztotta alá részletesen a naprendszer szerkezetének tudományos elméletét, amely szerint a Föld a többi bolygóval együtt a Nap körül kering, miközben saját tengelye körül is forog. Kopernikusz ezzel megszabadította a tudományt az egyház tekintélyének teljes súlyával támogatott évszázados hamis nézetektől és óriási ösztönzést adott a szabad tudományos gondolkodás továbbfejlődéséhez. „Innen számítódik a természetkutatás felszabadulása a teológia hatalma alól..."[2]

Kopernikusz heliocentrikus elmélete a vallási előítéletekből fakadó régi nézetek elleni elkeseredett küzdelemben hódított és fejlődött tovább. A szentírásra hivatkozva már Luther is elutasította Kopernikusz tanítását. „... Miként a szentírás is mondja — hirdette Luther —, Józsue nem a Földnek, hanem a Napnak parancsolta, hogy álljon meg." Luther példáját más protestáns teológusok is követték. De különösen ellenségesen foglalt állást Kopernikusz nézeteivel szemben a katolikus egyház. Kezdetben ugyan nem ismerte fel, milyen veszélyt jelent számára Kopernikusz tanainak terjedése, de amikor ezek a tanok egyre több ember értelmét hódították meg, a katolikus egyház megkezdte Kopernikusz híveinek üldözését. Az üldöztetések első áldozata Giordano Bruno, a kiváló olasz gondolkodó (1548—1600) volt.

Giordano Bruno tovább fejlesztette Kopernikusznak azt a megállapítását, hogy a Föld mozog és a Föld nem a világmindenség középpontja. Az olasz tudós a világegyetemnek az akkori

[2] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 35. old.

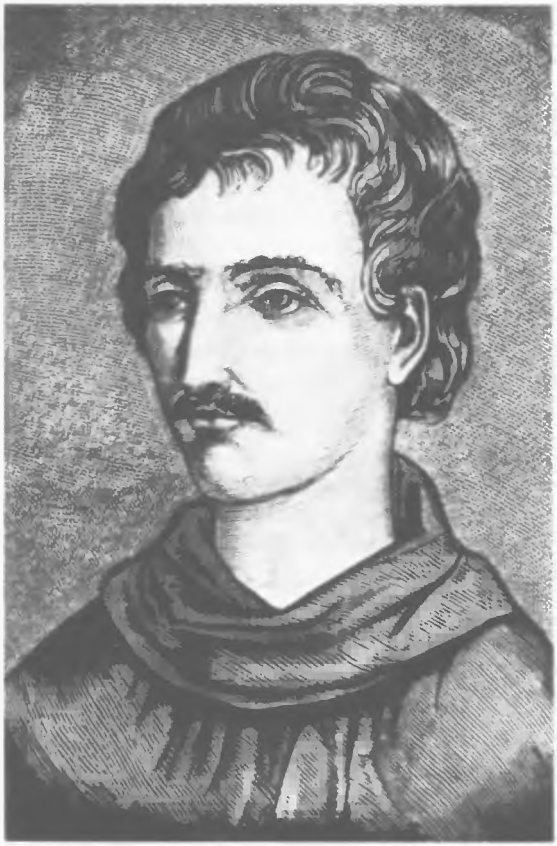

Giordano Bruno
XVI. századi metszet

időkhöz képest bámulatosan merész képét vázolta fel: azt hirdette, hogy a világ végtelen, az égitestek megszámlálhatatlan tömkelegéből áll, amelyek azonos jellegű anyagi szubsztanciából épülnek fel; a Nap csupán a csillagok egyike; a többi napnak is a Földhöz hasonló bolygói vannak, sőt ezeken még élőlények is lehetnek. Másszóval, Giordano Bruno nézete szerint a Föld csupán egy jelentéktelen égitest, a végtelen, középpont nélküli térben mozgó többi égitest temérdek sokaságában.

Ezek a gondolatok, amelyek zseniális megsejtései a későbbi évszázadok tudományos következtetéseinek, teljes tagadását jelentették a katolikus egyház teremtésre vonatkozó tételeinek. Giordano Brunót eretnekség vádjával bebörtönözték. Semmiféle szenvedés és kínzás sem tudta őt azonban nézeteinek megtagadására kényszeríteni. Nyolc évi börtön után a római Campo de'Fiori terén máglyán elégették.

Harcban állt a katolikus egyházzal a nagy olasz csillagász és fizikus, Galilei is, aki még jobban kidolgozta Kopernikusz naprendszerelméletét. Galileo Galilei 1564-ben született Pisában. Később Firenzében élt, majd a pisai és padovai egyetemen tanított, 1610-ben pedig visszatért Firenzébe, s itt a toscanai herceg udvarában az „első filozófus és matematikus" állását nyerte el.

Galilei csillagászati felfedezéseit a teleszkópnak köszönhette, amelyet önállóan konstruált annak a hírnek alapján, hogy 1608-ban Hollandiában feltalálták a távcsövet. Galilei a teleszkópon át a szabad szemmel nem látható csillagok óriási tömegét figyelhette meg, felfedezte a Hold felszínének hegyeit, a Jupiter holdjait, a Vénusz fázisait, a napfoltokat stb. Első felfedezéseinek eredményeit (a Vénusz fázisait és a napfoltokat valamivel később fedezte fel) Galilei 1610-ben tette közzé „Csillagkövet" című kisterjedelmű könyvében, amely roppant nagy hatással volt a kortársakra: Galilei felfedezéseit jelentőségük tekintetében Amerika felfedezéséhez hasonlították.

Galilei megfigyelései cáfolhatatlanul bebizonyították a régi csillagászati elképzelések tarthatatlanságát, és igazolták Kopernikusz rendszerének helyességét. A Hold és a Föld hasonlósága (például, a Hold felszínén látható hegyek) megcáfolták azt a mindaddig uralkodó elképzelést, amely szerint az égitestek gyökeresen különböznek a Földtől (ez az elképzelés ellentmondott annak a kopernikuszi tételnek, hogy a Föld csak egy a bolygók közül). A Jupiter holdjainak felfedezése megcáfolta azt a felfogást, hogy csakis a Föld körül keringhetnek égitestek, s bebizonyította, mennyire alaptalan a Föld Nap körüli forgásának kétségbe vonása csak azért, mert a Föld körül is kering egy másik égitest (a Hold): mint kiderült, a Jupiternek is vannak holdjai, sőt nem is egy, hanem négy, holott ő maga is ugyanolyan kört ír le a Nap körül, amilyent Kopernikusz szerint a Föld is. A Vénusz fázisai világosan mutatták, hogy ez a bolygó is kering a Nap körül.

E felfedezések után Kopernikusz tanai még gyorsabban terjedtek; Galilei és nagyszámú követője jól felhasználták ezeket az új megfigyeléseket a geocentrikus elmélet megcáfolására.

A katolikus egyház Giordano Bruno fellépése óta világosan látta, mennyire veszélyesek az egyházra Kopernikusz tanai, és ezért elhatározta, hogy végérvényesen megakadályozza továbbterjedésüket. 1616-ban eretnekségnek nyilvánították Kopernikusz tanítását, művét pedig indexre tették.

Galilei erre ügyet sem vetve folytatta a kopernikuszi rendszer helyességét bizonyító tények gyűjtését. Végül 1632-ben elhatározta, hogy közzé teszi sokéves munkájának eredményeit, és megjelentette híres könyvét, amelynek címe „Dialógus a két legfontosabb világrendszerről, a ptolemaiosziról és a kopernikuszról". E műben összegezte és ragyogóan kifejtette a heliocentrikus elmélet helyességének valamennyi, akkor rendelkezésre álló bizonyítékát. Többek közt az általa felfedezett mechanikai törvényeket (főként a tehetetlenség törvényét) használta fel azoknak az ellenvetéseknek megcáfolására, amelyeket a Föld mozgása ellen már Arisztotelész és Ptolemaiosz óta unos-untalan hangoztattak. Tekintettel arra, hogy Kopernikusz tanításának hirdetését megtiltották, Galilei úgy beszélt róla, mint a lehetséges hipotézisek egyikéről, de könyvének tartalma semmi kétséget sem hagyott a szerző valóságos álláspontja felől.

Galileo Galilei
1623-ban készült metszet

Galilei könyve döntő csapást mért a geocentrikus elméletre. Ám minél meggyőzőbb érveket sorakoztatott fel Galilei a kopernikuszi felfogás helyességének bizonyítására, annál nagyob rettegést és gyűlöletet keltett a régi nézetek híveiben. 1633-ban Galileit Rómába hívták, az inkvizíció ítélőszéke elé. Bár kínzásokkal és szigorú büntetéssel fenyegették meg és ezzel kikényszerítették belőle nézeteinek megtagadását, „hamis, az isteni szentírással ellentétes" tanok hirdetésének vádja alapján börtönbüntetésre ítélték, amit azután száműzetésre változtattak át.

Galilei egészen 1642-ben bekövetkezett haláláig az inkvizíció szigorú ellenőrzése alatt állt és nem nyomathatta ki műveit. Mégis tovább folytatta tudományos munkásságát: 1638-ban sikerült külföldön (Hollandiában) kiadatnia egy művét („Beszélgetések és matematikai bizonyítékok, a mechanikára és a helyi mozgásra vonatkozó két új tudományágat illetően"), amelyben a mechanika területén végzett nagy jelentőségű kutatásainak eredményeit összegezte.

Igen nagy érdemeket szerzett a heliocentrikus elmélet továbbfejlesztésében és végleges diadalában Johannes Kepler német csillagász.

Kepler 1571-ben született. Tübingenben végezte tanulmányait, majd Grácban, Prágában udvari matematikusként, azután Linzben élt. Az állandó zaklatások a katolikusok részéről és az anyagi gondok, folytonos vándorlásra késztették. Kepler 1630-ban halt meg Regensburgban, ahová az a hiábavaló remény hajtotta, hogy megkapja a császári kincstárból mindaddig ki nem fizetett javadalmazását.

Kepler legfőbb érdeme az volt, hogy egy igen fontos ponton helyesbítette Kopernikusz rendszerét. A nagy lengyel csillagász ugyanis nem tudott teljesen megszabadulni a korának tudományában még mindig uralkodó helytelen nézetektől, nevezetesen: ő is elfogadta Arisztotelésznek azt

a hibás felfogását, hogy az égi jelenségek szférájában csakis a mozgás „legtökéletesebb" formája, az egyenletes és szigorúan kör alakú mozgás lehetséges. Kopernikusz ezért helytelenül úgy vélte, hogy a bolygók a Nap körül keringve is ilyen egyenletes körmozgást végeznek.

Kepler feltárta a bolygók Nap körüli keringésének valódi törvényeit. Prágai tartózkodása alatt kezébe kerültek Tycho Brahe, a híres dán csillagász megfigyeléseiről készült feljegyzések (Tycho Brahe életének utolsó éveit Prágában töltötte és itt halt meg 1601-ben). A dán csillagász híres volt mesterien pontos csillagászati megfigyeléseiről. Kepler behatóan tanulmányozta Tycho Brahe feljegyzéseit a Mars bolygó mozgásáról, és sokéves munkával végül arra a helyes eredményre jutott, hogy téves az a hagyományos elképzelés, amely szerint a bolygók szigorúan kör alakú pályán és egyenletesen mozognak. Bebizonyította, hogy a bolygók mozgásuk során ellipszist írnak le, amelynek egyik fókuszában van a Nap (Kepler első törvénye), és hogy a bolygók mozgásának sebessége, a Nap felé közeledtükben, növekszik (Kepler második törvénye; eszerint a bolygót a Nappal összekötő fősugár egyenlő idő alatt egyenlő síkot ír le). E törvényeket Kepler először csak a Marsra vonatkozóan állapította meg, majd kiterjesztette a többi bolygó mozgására is.

Kepler 1609-ben tette közzé felfedezését, az „Új asztronómia, avagy égi fizika, a Mars csillag mozgásának vizsgálataiban kifejtve, az igen nemes férfi, Tycho Brahe megfigyelései alapján" című munkájában. „A világ harmóniái" című művében (1619) Kepler megfogalmazta a harmadik törvényt, amely a bolygók keringési ideje és a Naptól való távolsága közötti kapcsolatot tárta fel. Kepler törvényei végre helyes elméleti magyarázatot adtak a bolygók mozgására és lehetővé tették pontos csillagászati számítások elvégzését; 1627-ben Kepler közzé tette a bolygók mozgásáról készített új, lényegesen pontosabb táblázatait („Rudolf-féle táblázatok"). Az a körülmény, hogy a Kepler-törvények alapján a bolygók mozgásáról végzett számítások az addigi táblázatok számításainál sokkal pontosabban egybevágtak a csillagászati megfigyelésekkel, fontos bizonyítéka volt a heliocentrikus elmélet helyességének.

Galilei és Kepler művei olyan nyilvánvalóan bizonyították Kopernikusz igazát, hogy a XVII. század második felétől kezdve a kor tudományos követelményeinek színvonalán álló csillagászok kivétel nélkül elismerték tanainak helyességét. De a katolikus egyház még jó ideig folytatta hasztalan küzdelmét a világegyetemre vonatkozó új nézetek ellen.

A FIZIKA FEJLŐDÉSE

A fizika fejlődésében később következett be a fordulat, mint a csillagászatéban. De szórványosan már a XVI. század folyamán akadtak kutatók, akik a skolasztikával merőben ellentétes szemlélettel vizsgálták az embert környező anyagi világot. Közéjük sorolható Leonardo da Vinci, Stevin holland mérnök, aki számos hidrosztatikai kérdést megoldott („Az egyensúly elvei", 1586) és főként William Gilbert angol tudós (1540—1603). Gilbert a természeti jelenségek kísérleti vizsgálata alapján „A mágnesről" című munkájában részletesen leírta a mágnesesség jelenségeit és az akkor ismert elektromos jelenségeket. A tudományos ismereteknek ezen a területén azonban csak a XVII. század első felében következett be a döntő fordulat, mégpedig ugyancsak Galilei munkássága nyomán. Galileinek óriási szerepe volt az új fizika megteremtésében, amely a kísérletezésen alapult, és azon, hogy a kísérleti eredmények elemzését és általánosítását pontos matematikai módszerekkel végezték.

Galileivel új szellem vonult be a tudományba. Jól mutatja ezt a szabadesés vizsgálatának példája. Arisztotelésznek azt a tételét, hogy a testek esésének sebessége a test súlyának arányában változik, összes többi fizikai tételeivel együtt a középkori skolasztikusok kritikátlanul átvették és nemzedékről nemzedékre ismételgették, anélkül, hogy csak egyszer is megkísérelték volna helyességüket a gyakorlatban ellenőrizni. Galilei félre téve a tekintélyelvet, felülvizsgálta Arisztó-

telésznek ezt a tételét, és arra a teljesen helyes megállapításra jutott, hogy a nehézségi erő hatására minden test egyenlő gyorsulással esik. Életrajzírója szerint Galilei e törvény helyességének kísérleti bizonyítására a híres pisai ferde toronyból egyszerre több különböző súlyú golyót dobott le.

De Galilei nem érte be ezzel, hanem kimutatta Arisztotelész mozgásról vallott, akkoriban még mindig uralkodó összes hibás nézeteinek helytelenségét és új, valóban tudományos kutatási módszerek alkalmazásával a mechanika számos kérdését tisztázta. A sebesség és a gyorsulás fogalmát sok vonatkozásban pontosabbá tette, megfogalmazta — bár nem végleges formájában — a tehetetlenség törvényét és az erőhatások függetlenségének törvényét, levezette az egyenletesen gyorsuló mozgás egyenletét, meghatározta az elhajított test röppályáját, vizsgálat alá vette az ingamozgást stb. Mindezek alapján teljes joggal nevezhetjük Galileit a modern mozgásmechanika, vagyis a kinematika és a dinamika megalapítójának.

A tudományos kutatásnak a skolasztika elleni harcban megerősödött új elvei alapján a fizika rohamos fejlődésének korszaka kezdődött. A mechanika mellett — amelyben óriási előrelépést jelentettek Galilei munkái — gyors fejlődésnek indultak a fizika más ágai is. Pontos felfedezések születtek a cseppfolyós és gáznemű testek mechanikájában. Galilei tanítványa, Torricelli (1608—1674) kidolgozta a hidrodinamika néhány kérdését, megkezdte a légköri nyomás vizsgálatát, és feltalálta a higanyszálas barométert. Pascal, a hírneves francia tudós (1623—1662) eredményesen folytatta a légköri nyomás vizsgálatát, és végérvényesen bebizonyította, hogy a barométerben a higanyoszlopot éppen a légköri nyomás tartja fenn. Felfedezte ezenkívül a róla elnevezett törvényt a nyomásnak a folyadékokban és gázokban való terjedéséről.

Gyorsan fejlődött az optika is. A XVI—XVII. század fordulóján feltalálták a mikroszkópot és a távcsövet. Kepler, Descartes és más tudósok eredményesen dolgoztak az elméleti optika megteremtésén (felfedezték a fénytörés törvényét stb.).

A kísérleti fizikának a XVII. században megindult gyors fejlődését a tudományos társaságok megalakulása kísérte. A társaságok a természetkutatás kísérleti módszerének tökéletesítését tűzték ki feladatukul. A természettudományos kérdésekkel is foglalkozott az 1603-ban alakult római tudós társaság, „Az élesszeműek (szó szerint: „hiúzok") társasága" (Accademia dei Lincei), amelynek Galilei is tagja volt. A XVII. század közepe táján Firenzében, Párizsban, Londonban is természettudományos társaságok alakultak.

A MATEMATIKA FEJLŐDÉSE

A tudományos gondolkodás fellendülése és a fejlődő természettudományoknak (főként a csillagászatnak és a mechanikának) a matematikai kutatások fejlettebb módszerei iránt támasztott igénye a XVI—XVII. század folyamán a matematika gyors fejlődését eredményezte.

Ebben az időben rakták le a modern algebra alapjait. Már az ókori Görögország matematikusai és főképp a középkori Kelet matematikusai ismerték az algebra elemeit, első- és másodfokú egyenleteket oldottak meg. Most gyors egymásutánban követték egymást az új felfedezések a matematikának ezen a területén. Több itáliai matematikus, köztük Cardano (1501—1576) a XVI. század dereka táján kidolgozta a harmadfokú egyenletek megoldásának módját (Cardano-féle képlet). Cardano egyik tanítványa felfedezte a negyedfokú egyenletek megoldásának módját is. A bonyolult számítások megkönnyítésére (különösen a csillagászatban volt ez fontos), a XVII. század elején feltalálták a logaritmust. 1614-ben készítette Neper (Napier) matematikus az első logaritmustáblázatot.

Ezzel egy időben — és ez különösen fontos eredmény volt — kidolgozták a meghatározott matematikai jelképek rendszerét az algebrai kifejezések feljegyzésére és az algebrai műveletek elvégzésére; enélkül az algebra nem fejlődhetett volna tovább. Addig csak a keresett ismeretlen

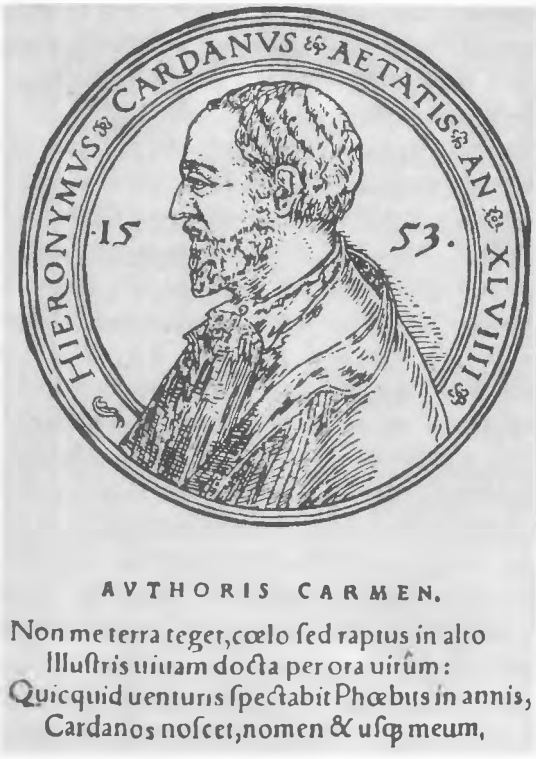

Girolamo Cardano
1560-ban készült metszet

mennyiségek jelölésére használtak az algebrában betűket, de akkor sem mindig. Az algebrai műveleteket viszont szavakkal, bonyolult és nehézkes mondatokkal jegyezték fel. Emiatt gyakorlatilag lehetetlen volt az algebrai feladatok általános formában való felírása és megoldása. Egyenleteket csak meghatározott számszerű együtthatókkal állítottak fel és oldottak meg. A XV. századtól a XVII. század közepéig terjedő időszakban általánosan elterjedt bizonyos meghatározott jelek használata az algebrai műveletek jelölésére (összeadási, kivonási, hatványozási, gyökvonásjel, egyenlőségjel, zárójel stb.). Ezenfelül, a betűket már nemcsak az ismeretlen, hanem bármely mennyiség jelölésére alkalmazták. Ennek az újításnak, amely egy francia matematikus, Vieta (vagy Viète 1540—1603) nevéhez fűződik, eredményeképpen először vált lehetővé algebrai feladatok általános formában való felállítása és megoldása (megjelennek az algebrai képletek). Az algebrai jelképrendszer Descartes műveiben fejlődött; Descartes adta meg szinte a mai formáját. Többek közt, ő vezette be az ismeretlen mennyiségek jelölésének ma is elfogadott jeleit (a latin ábécé utolsó betűit, az x, y, z-t).

Az algebrával együtt fejlődött a trigonometria is, amely a csillagászat segédtudományából fokozatosan a matematikai tudomány külön ágává lett. A matematika régebbi ágai is tovább fejlődtek, de emellett megszületett a matematika néhány teljesen új ága, amely az előző korszakban ismeretlen volt.

René Descartes megteremtette az analitikus geometriát, amelyben a koordináták módszerével kapcsolatot teremtettek a geometria és az algebra között. Fermat, Cavalieri, Descartes, Kepler, Torricelli és a XVII. század első felének más matematikusai kidolgozták a végtelenül kicsiny mennyiségek elemzésének egyes kérdéseit, s ezzel előkészítették a talajt a differenciál- és integrálszámítás kidolgozásához, amit a század második felében végzett el Newton és Leibniz.

Az új matematikai ágak létrejöttének óriási elvi jelentősége volt. Ezek vizsgálták a változó mennyiségeket és a köztük levő funkcionális összefüggést, vagyis Engels találó megállapítása szerint, „bevonult a matematikába a *mozgás* és *ezzel a dialektika*".[3] Ez azt jelentette, hogy megkezdődött azoknak a matematikai módszereknek a kidolgozása, amelyek először tették lehetővé a természetben végbemenő mozgási folyamatok matematikai elemzését. Az új matematikai ágak létrejötte és fejlődése volt az egyik legfontosabb előfeltétele az embert környező világról szerzett ismeretek egész további fejlődésének.

[3] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 268. old.

AZ 1538. ÉVI MERCATOR-FÉLE TÉRKÉP VÁZLATA

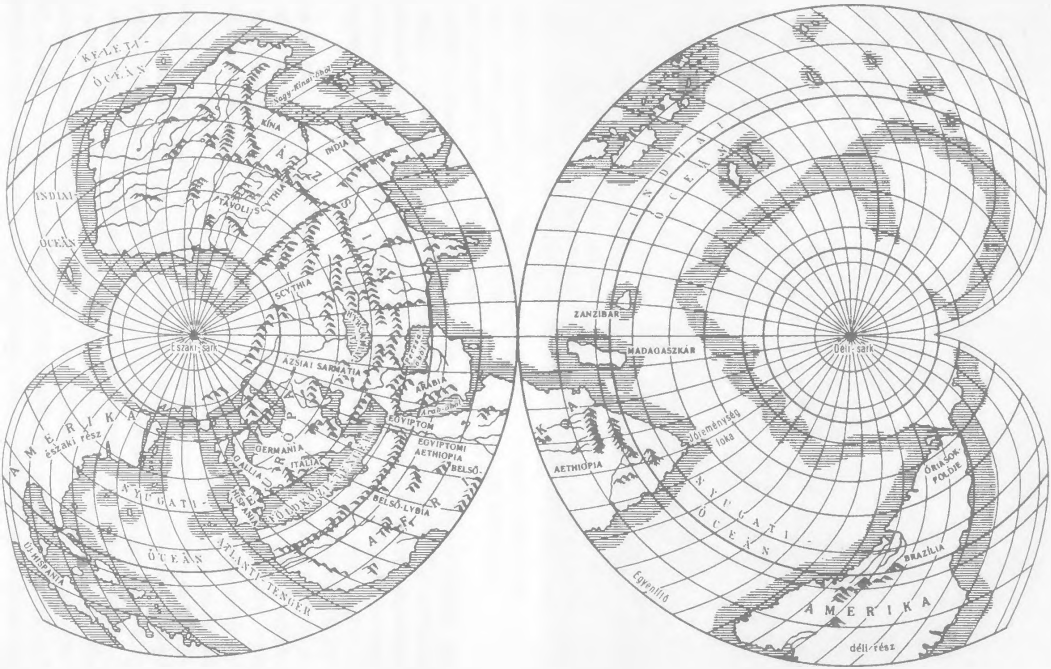

Gerhard Kremer (Mercator)
XVI. századi metszet

EGYÉB TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÁGAK FEJLŐDÉSE

A csillagászattól és a fizikától eltérően a kémia, a geológia, a földrajztudomány, a botanika, a zoológia stb. fejlődése lényegében az új tények gyűjtésére és leírására szorítkozott. E tekintetben azonban jelentősek voltak az eredmények: az antik szerzők művei többé nem voltak a tényanyag, az eszmék és az általános szempontok kizárólagos forrásai. Egyre inkább a természet közvetlen tanulmányozása lép előtérbe. A tapasztalat tudományos követelménye óriási mértékben kibővítette a természet ismert jelenségeinek körét, és elősegítette alaposabb és pontosabb leírásukat.

A kémiában addig ismeretlen anyagokat fedeztek fel, tanulmányozták tulajdonságaikat. Ebben nagy része volt a vegyipar, a bányászat, a kohászat és az orvostudomány fejlődésének. A bányászat fejlődése nyomán egyre gyarapodtak a geológiai és ásványtani ismeretek. E tekintetben a legnagyobb előrelépést Georg Bauer német tudós (1494—1555) bányászati és ásványtani munkái jelentették. (Georg Bauer másik, ismertebb neve: Agricola, ami családnevének latin fordítása.) A nagy földrajzi felfedezések eredményeképpen hihetetlenül kibővültek a földrajzi ismeretek. Ezzel együtt fejlődtek a földrajzzal összefüggő speciális tudományágak is, például megindult a kartográfia tudományos alapjainak kidolgozása és ezek segítségével lényegesen pontosabb térképek készültek. A kartográfia fejlesztésében nagy szerepe volt a flandriai születésű Gerhard Kremernek (1512—1594), akit a történelem a latinosított Mercator néven ismer. Ő alkotta meg az egyik alapvető térképvetületet, amely nevét is viseli.

A botanika és a zoológia területén sokkötetes, illusztrált növény- és állatleíró művek jelentek meg, többek közt Conrad Gesner svájci botanikus, zoológus és filológus (1516—1565) „Az állatok története" című munkája. Botanikus kerteket létesítettek, először Itáliában, majd más nyugat-európai országokban is. A tudomány történetében most először állítottak össze herbáriumokat. Létrehozták az első természettudományi múzeumokat.

Jelentősek voltak az eredmények az emberi szervezet tanulmányozásában is. Felülvizsgálták az ókori és a középkori orvostudományban uralkodó nézeteket, új elméleteket dolgoztak ki az emberi szervezet természetéről és a betegségek gyógyításának módszereiről (például Paracelsus svájci kémikus, biológus és orvos, 1493—1541). A biológusok és orvosok között kiemelkedő hely illeti meg Girolamo Fracastoro olasz tudóst (kb. 1480—1553). A ragályos betegségekről írott munkája (1546) fontos mérföldkő volt a járványtan fejlődésében, mert a fertőzés terjedésének és a ragályos betegségek elleni harc eszközeinek sok fontos kérdését tisztázta. Megkezdődtek a módszeres és anatómiai boncolások, s ezzel most már a szó teljes értelmében megszületett a tudományos anatómia. E területen az új eszmék előfutára Andreas Vesalius volt (1514—1564), aki Itáliában jutott legfontosabb felfedezéseire, és itt tette közzé „Az emberi test felépítéséről"

Tulp doktor anatómiája
Rembrandt. 1632

című munkáját. Kidolgozták az emberi vérkeringés elméletének alapjait. Ez a felfedezés, amelyet Miguel Servet spanyol tudós készített elő, William Harvey angol tudós (1578—1657) nevéhez fűződik. A mikroszkóp feltalálása lehetővé tette, hogy behatoljanak a növényi és állati életnek az ember számára mindaddig elérhetetlen mélységeibe. Megkezdődött az élő szövet szerkezetének és az élő szervezetek keletkezési folyamatának mikroszkóppal való tanulmányozása.

A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSE ÉS AZ ÚJ FILOZÓFIA

A természettudományok fejlődése szoros kapcsolatban állt az új filozófia fejlődésével. A filozófiai gondolkodás leghaladóbb művelői a feudális-egyházi világnézet ellen vívott harcukkal segítették a természettudománynak a teológia uralma alóli felszabadulását és a természetről alkotott általános elméleti nézetek kialakulását. A tárgyalt időszak természettudományos fejlődésében két filozófusnak volt döntő szerepe: az angol Francis Baconnak és a francia René Descartes-nak.

Bacon azzal nyújtotta a legnagyobb segítséget a természettudomány fejlődésének, hogy megsemmisítő bírálatban részesítette a középkori skolasztikát és kidolgozta a megismerés új, a maga korában haladó, empirikus módszerét.

Descartes racionalista ismeretelmélete szerint az igazi tudás forrása az ész. Ha a tapasztalás útján nyert adatokat — vallotta Descartes — helyes gondolkodási módszerekkel — amelyek ugyanolyan világosak és egyértelműek, mint a matematikai bizonyítások — dolgozzuk fel, feltétlenül eljutunk az igazsághoz. A megismerésnek ez a racionalista módszere szöges ellentétben volt a közép-

kori skolasztika szellemével. Térhódítása ezért ugyancsak szabaddá tette az utat a tudomány fejlődése előtt.

Az új tudománynak a régi, feudális-egyházi világnézet ellen vívott harcában még nagyobb szerepet játszott Descartes természetfilozófiája. Jóllehet Descartes tanaiban sok idealista elem is található (például, elismeri az isten létét és az emberi lélek létezését), természetfelfogása valójában ösztönös materialista jellegű. Descartes kísérletet tett teljes, egységes, összefüggő mechanikus materialista világkép megteremtésére. Tanítása szerint az embert körülvevő egész világ anyagi részecskékből áll, amelyeknek legfőbb tulajdonsága a kiterjedés. Az anyagi részecskék, amelyek azonos természetűek és csak nagyságukban meg formájukban különböznek egymástól, mozgásban vannak; a mozgást a mechanika törvényei szabják meg. Descartes a természet minden jelenségét az anyagnak ebből a mozgásából vezeti le. Kozmogóniai elmélete szerint például az összes égitestek — a csillagok, a Nap, a bolygók, az üstökösök — az anyag örvényszerű mozgásából jöttek létre. A bolygóknak a Nap körüli keringése szerinte ugyancsak sajátos apró anyagi részecskék örvényszerű mozgásának következménye. Descartes a vonzás, a mágnesesség, a hő, a fény, a dagály és apály jelenségeit is a különféle anyagi részecskék mozgásával magyarázza. Ezzel a merőben mechanikus módszerrel próbálta megmagyarázni még az állati organizmusokban végbemenő folyamatokat is; nézetei szerint ugyanis az állatok sajátságos gépek vagy automaták, amelyekből a tudat bármiféle eleme hiányzik.

Ez a mechanikus materialista természetfelfogás, amely a mechanika eredményeinek hatására alakult ki, minden fogyatékossága ellenére nagy lépést jelentett előre a skolasztikához képest. A XVII. században elterjedt kartéziánus fizika hosszú időn át hatékony fegyver volt a természetről vallott régi nézetek ellen. A mechanikus materialista nézetek térhódítását nagymértékben elősegítette Descartes híres kortársának és bírálójának, Pierre Gassendinek a tevékenysége is. Gassendi hosszú évekig munkálkodott az epikureus atomelmélet felújításán és továbbfejlesztésén.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK VÍVMÁNYAI A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A XVII. század derekára a nyugat-európai országokban igen jelentősek voltak a tudományok fejlődésének vívmányai. A skolasztika és a vallásos világszemlélet ellen folytatott szívós harcban kidolgozták a természet vizsgálatának új, a szó igazi értelmében tudományos módszereit, amelyek a tapasztalaton és a tapasztalati adatoknak matematikai módszerekkel való feldolgozásán és általánosításán alapultak.

A tudományos kutatás új módszerei révén hamarosan bővültek és tökéletesedtek a természetről szerzett ismeretek. A XVI. században és a XVII. század első felében a nyugat-európai országokban a természettudományok csaknem valamennyi ága fellendült, néhány tudományágat pedig valósággal forradalmasítottak az új módszerek; óriási elvi jelentőségű tudományos felfedezések születtek. Különösen nagy eredményeket ért el a csillagászat és a mechanika. E tudományágakban a fejlődés közvetlenül előkészítette a földi és égi testek elméleti mechanikája alapjainak megteremtését. Galilei és Kepler művei közvetlenül előkészítették a talajt Isaac Newton „A természetfilozófia matematikai alapelvei" című hatalmas művének megjelenéséhez (1687). Ez a mű fejtette ki a mechanika legfontosabb törvényeit, az egyetemes vonzás törvényét, és néhány más általános természettudományi tételt, amelyek egészen a XIX. századig uralkodtak a tudományban.

A XVII. század közepére lerakták az új természettudomány alapjait, amelynek további fejlődése korábban elérhetetlen eredményekhez vezetett az anyagi világ megismerésében és a tudománynak az ember érdekében való felhasználásában. A természet tanulmányozásának új korszaka kezdődött, az emberiség a szakadatlanul sokasodó és egyre gyakoribb nagyszerű tudományos és technikai felfedezések korába lépett.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT[1]

KÖZÉP- ÉS NYUGAT-EURÓPA, A BALKÁNI ORSZÁGOK

1452—1519	— Leonardo da Vinci
1466—1536	— Rotterdami Erasmus
1469—1527	— Niccolò Machiavelli
1471—1528	— Albrecht Dürer
1475—1564	— Michelangelo Buonarroti
1477—1576	— Tiziano Vecellio
1478—1535	— Morus Tamás
1483—1520	— Raffaello Santi
1483—1546	— Luther Márton
1485—1603	— A Tudor-dinasztia uralma Angliában
1490-es évek 1525	— Münzer Tamás
1492	— Kolumbusz expedíciója az Indiába vezető tengeri út felkutatására. Amerika felfedezése
1493—1519	— I. Miksa, a Német—Római Birodalom császára
1493, 1502, 1513, 1517	— A „Bundschuh" nevű titkos német parasztszövetség összeesküvései
1494—1553	— Az „itáliai háborúk"
1494—1498	— Köztársaság Firenzében, Savonarola vezetésével
1497—1498	— Vasco da Gama felfedezi az Indiába vezető tengeri utat
1506—1507	— Felkelés Genovában a franciák és a genovai patríciusok ellen
1509—1547	— VIII. Henrik angol király
1511	— A sváb szövetség elismeri Svájc függetlenségét
1514	— Antifeudális parasztfelkelés Magyarországon Dózsa György vezetésével
1515—1547	— I. Ferenc francia király
1516	— I. Ferenc és a római pápa bolognai konkordátuma
1516—1556	— I. Károly spanyol király (1519—1556 — V. Károly néven a Német—Római Birodalom császára)
1517	— A reformáció kezdete Németországban. Luther 95 pontja
1518—1531	— Zwingli tevékenysége Zürichben
1519—1522	— Magellán első világ körüli útja
1519—1522	— Népi felkelések Valenciában
1520—1521	— A városi kommunák (communeros) felkelése Spanyolországban
1521	— A wormsi birodalmi gyűlés Németországban. A Luther elleni rendelet
1521—1564	— I. Ferdinánd, Ausztria főhercege (1526—1564 — Csehország és Magyarország királya; 1556—1564 — a Német—Római Birodalom császára)

[1] A legfontosabb dátumok felsorolása. Az évszámok uralkodók esetében uralkodásuk időtartamát, tudósok, írók, művészek, politikusok esetében születésük és haláluk évét jelölik.

1522 — Lovagfelkelés Németországban
1524—1525 — A német parasztháború
1524, 1526 — Bányászfelkelések a szlovák városokban
1525 — V. Károly császár hadserege a padovai csatában legyőzi I. Ferenc francia király seregét
1525—1520-as évek vége — Parasztfelkelések Gaismayr vezetésével Tirolban és Salzburgban
1526 — A magyar hadsereg veresége a mohácsi csatában. Magyarország elveszti függetlenségét
1526—1527 — Antifeudális parasztfelkelés Magyarországon Cserni Jovan vezetésével
1527—1530 — Felkelés Firenzében a franciák és a Mediciek ellen. A firenzei köztársaság
1529 — A török csapatok betörése Szlovákiába és Ausztriába. A törökök veresége Bécsnél
1530—1534 — Parasztmozgalmak Csehországban
1531 — Az amsterdami tőzsde megnyitása
1532 — Népi felkelés Luccában (Olaszország) a franciák ellen
1534 — Az angol reformáció kezdete: törvény az egyháznak a királyi hatalom alá rendeléséről
1534—1535 — A münsteri kommuna
1535 — A francia—török szerződések megkötése
1536—1564 — Kálvin tevékenysége Genfben
1540 — A pápa jóváhagyja a jezsuita rend megalapítását
1541 — A törökök elfoglalják Budát, Magyarország fővárosát
1547 — Habsburg-ellenes felkelés Prágában
1547—1616 — Miguel Cervantes de Saavedra
1548 — A német katolikus fejedelmek és V. Károly győzelme a protestáns fejedelmek schmalkaldeni szövetsége fölött
1548 — A „cseh testvérek" kiűzése Csehországból
1548—1600 — Giordano Bruno
1549 — Angol parasztfelkelés Robert Kett vezetésével
1553—1558 — Tudor Mária angol királynő
1555 — Angol kereskedők megalapítják a „Moszkvai Társaságot"
1555 — Az augsburgi vallásbéke (Németország)
1556—1598 — II. Fülöp spanyol király
1558—1603 — I. Erzsébet angol királynő
1559 — A câteau-cambrésis-i békekötés Franciaország és Spanyolország között
1560—1574 — IX. Károly francia király
1561—1626 — Francis Bacon angol filozófus
1562 — A székely parasztok felkelése Erdélyben Nagy György vezetésével
1562—1635 — Lope de Vega
1562—1594 — Polgárháborúk („vallásháborúk") Franciaországban
1564—1642 — Galileo Galilei
1564—1616 — William Shakespeare
1566 — A németalföldi polgári forradalom kezdete
1568—1571 — A moriszkók felkelése Spanyolországban
1568—1639 — Tommaso Campanella olasz utópista szocialista
1569, 1596, 1607 — Parasztmegmozdulások Angliában a bekerítések ellen
1569—1570 — Parasztfelkelés Debrecenben Karácsony György vezetésével a törökök és a magyar földesurak ellen
1571 — A spanyol—velencei hajóhad Lepantónál legyőzi a török flottát
1571—1630 — Johannes Kepler
1572—1573 — Zágráb, a Száva-vidék, Karintia, Stájerország parasztjainak felkelése Gubec Máté vezetésével
1572. augusztus 24-ére virradó éjszaka — A Szent Bertalan-éj; a hugenották tömeges lemészárlása Párizsban
1572—1584 — Orániai Vilmos Hollandia és Zeeland helytartója
1576 — A „genti megbékélés" (Németalföld)
1576 — A hugenotta konföderáció és a katolikus liga megalakulása Franciaországban

1577—1579 — A genti városi felkelés
1577—1640 — Pieter Paul Rubens
1579 — Németalföld déli tartományainak arrasi uniója
1579 — Németalföld északi tartományainak utrechti uniója
1581 — Portugália Spanyolországhoz csatolása
1581 — II. Fülöp trónfosztása Németalföldön
1583—1645 — Hugo Grotius
1587 — Stuart Mária skót királynő kivégzése
1588 — A spanyol „győzhetetlen armada" Anglia elleni hadjárata és pusztulása
1589—1610 — IV. Henrik francia király. A Bourbon-dinasztia uralkodásának kezdete
1591 — Parasztfelkelés Moldvában
1592—1598 — A „croquant"-ok felkelése Franciaországban
1592—1670 — Jan Amos Komenský (Johannes Amos Comenius)
1594 — Havasalföld, Moldva és Erdély szövetsége a törökök ellen
1594 — Felkelés a Bánságban, Havasalföldön és Moldvában a török uralom ellen
1594—1595 — Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem háborúja a török uralom ellen
1595 — A londoni céhlegények és plebejusok felkelése
1595—1597 — Parasztfelkelés Ausztriában
1596 — Az angolok a Cádizi-öbölben megsemmisítik a spanyol flottát
1596—1650 — René Descartes
1598 — IV. Henrik nantes-i edictuma. A protestánsok politikai jogainak biztosítása
1598 — Felkelés Tirnovóban és más bolgár városokban a török uralom ellen
1599—1641 — Anthonis Van Dyck
1599—1660 — Diego Velázquez
1600 — A Brit Kelet-Indiai Társaság megalapítása
1600—1681 — Pedro Calderón
1602 — A Holland Kelet-Indiai Társaság megalapítása
1603—1625 — I. Stuart Jakab angol király
1606—1669 — Rembrandt van Rijn
1606—1684 — Pierre Corneille
1608 — A németországi protestáns („evangéliumi") unió megalakulása
1609 — A németországi katolikus liga megalakulása
1609 — A moriszkók kiűzése Spanyolországból
1610—1643 — XIII. Lajos francia király
1613—1629 — Bethlen Gábor erdélyi fejedelem
1618 — Habsburg-ellenes felkelés Csehországban
1618—1648 — Az európai harmincéves háború
1619—1637 — II. Ferdinánd a Német—Római Birodalom császára
1620 — A fehérhegyi csata. A cseh csapatok veresége
1621 — Parasztmozgalmak Csehországban és Ausztriában
1624—1642 — Richelieu bíboros, XIII. Lajos minisztere kormányozza Franciaországot
1626 — Paraszrfelkelés Ausztriában
1628 — A királyi csapatok elfoglalják La-Rochelle-t, a hugenották erődjét
1629 — A lübecki béke a Német—Római Birodalom és Dánia között
1630—1648 — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
1631 — Magyar és szlovák parasztok tokaji felkelése
1636—1637 — Újabb „croquant"-felkelés Franciaországban
1639 — A „mezítlábasok" felkelése Franciaországban
1640 — Portugália különválása Spanyolországtól
1640—1652 — Felkelés Katalóniában
1646 — A parasztok szabad költözködésének megtiltása Moldvában
1647—1648 — Népi felkelés Szicíliában és Dél-Itáliában a spanyolok ellen
1648 — A vesztfáliai béke

1473—1543 — Mikołaj Kopernik (Kopernikusz)
1502—1508 — Parasztfelkelés Norvégiában
1505 — A radomi alkotmány Lengyelországban
1506—1548 — I. Zsigmond lengyel király
1513—1523 — II. Keresztély dán és svéd király
1519—1521 — Lengyelország háborúja a német lovagrend ellen
1521—1523 — Svédország küzdelme a dán uralom ellen. Svédország függetlenségének visszaállítása
1523—1560 — Wasa Gusztáv svéd király
1525 — A reformáció kezdete Finnországban
1525—1528, 1536—1537 — Parasztmozgalmak és parasztfelkelések Litvániában
1527—1544 — A svédországi reformáció
1530—1584 — Jan Kochanowski
1533—1536 — A dán parasztok és városi polgárok felkelése
1536 — A dániai reformáció
1537—1539 — A norvégiai reformáció
1546—1601 — Tycho Brahe
1548—1572 — II. Zsigmond Ágost lengyel király
1551 — Az izlandiak felkelése Dánia ellen
1558—1583 — A livóniai háború
1559 — A livóniai lovagrend Lengyelország védnöksége alá kerül
1559 — Dánia elfoglalja Saaremaa (Ösel) észt szigetet
1561 — Svédország elfoglalja Revalt (Tallinnt) és Észtország északi részét
1561 — A livóniai lovagrend felbomlása. A kurlandi hercegség megalakulása
1563—1570 — A dán—svéd háború
1568—1592 — III. János svéd király
1569 — Lengyelország és Litvánia lublini uniója. A lengyel nemesi köztársaság megalakulása
1573—1574 — Valois Henrik lengyel király
1576—1586 — Báthori István lengyel király
1587—1632 — III. Wasa Zsigmond lengyel király (1592-től 1599-ig egyúttal svéd király)
1588—1648 — IV. Keresztély dán király
1591—1593 — Paraszt- és kozákfelkelés Ukrajnában Krisztof Koszinszkij vezetésével
1594—1596 — Paraszt- és kozákfelkelés Ukrajnában Szeverin Nalivajko vezetésével
1596 — A breszti unió a lengyelországi pravoszláv és katolikus egyház között
1596—1597 — A finnországi parasztok „bunkó-háború"-ja
1601—1611, 1617—1629 — Lengyel—svéd háborúk
1606—1610 — A városi plebejusok felkelése Mogiljovban
1609 — Lengyelország és Svédország megkezdi az intervenciót Oroszország ellen
1611—1632 — II. Gusztáv Adolf svéd király
1617 — Svédország és Oroszország sztolbovói békekötése
1618 — A deulinói fegyverszünet Lengyelország és Oroszország között
1621 — A lengyel csapatok hotyini győzelme a törökök felett
1625—1629 — Dánia részvétele a harmincéves háborúban
1629 — Az altmarki fegyverszünet Lengyelország és Svédország között
1632 — A svéd csapatok Lützenben legyőzik a császár hadseregét
1632—1634 — A lengyel—orosz (szmolenszki) háború
1632—1648 — IV. Ulászló lengyel király
1632—1654 — Krisztina svéd királynő
1640 — Az első finnországi egyetem megalapítása Åbóban
1643—1645 — A dán—svéd háború

1500—1503	— Az orosz birodalom háborúja a litván nagyfejedelemség ellen
1503	— Fegyverszünet az orosz birodalom és a litván nagyfejedelemség között. Csernyigov, Novgorod-Szeverszkij, Gomel, Brjanszk stb. az orosz birodalomhoz kerül
1505—1533	— III. Vaszilij nagyfejedelem
1510	— A pszkovi terület Oroszországhoz csatolása
1514	— Szmolenszk felszabadul és az orosz birodalomhoz kerül
1521	— Az egyesült krími—kazanyi seregek Moszkva elleni hadjárata
1522	— A rjazanyi fejedelemség Oroszországhoz csatolása
1533—1584	— IV. Iván nagyfejedelem (1547-től cár)
1535—1538	— Pénzreform. Az egységes pénzrendszer bevezetése
1547	— A poszadbeliek felkelése Moszkvában
1549	— Az első országgyűlés összehívása
1549	— Ivan Szemjonovics Pereszvetov bemutatja publicisztikai műveit IV. Iványnak
1550	— A sztrelec-katonaság létrehozása
1550	— IV. Iván törvénykönyve
1551	— A százcikkelyes zsinat
1552	— Kazany bevétele. A kazanyi kánság területének az orosz birodalomhoz csatolása
1553—1555	— Egyházi zsinatokon elítélik Feodoszij Koszoj, Matvej Baskin és mások „eretnek" tanait
1556	— Az orosz birodalom elfoglalja az asztrahanyi kánságot
1558—1583	— A livóniai háború
1564	— Ivan Fjodorov kiadja az első nyomtatott könyvet, az „Apostolok cselekedetei"-t
1565	— Az opricsnyina bevezetése
1571	— Devlet-Girej krími kán támadása Moszkva ellen
1581	— A parasztok szabad költözködésének megtiltása
1581—1584 (vagy 1582—1585)	— Jermak csapatának nyugat-szibériai hadjárata
1582	— Oroszország és Lengyelország fegyverszüneti egyezménye Zapolszkij Jamban
1583	— A pljusszai fegyverszünet Oroszország és Svédország között
1584—1598	— Fjodor Ivanovics cár
1590—1593	— Orosz—svéd háború
1595	— Oroszország és Svédország tyavzini békekötése
1597	— Rendelet a szökött parasztok felkutatásának és visszaadásának ötéves határidejéről
1603	— A parasztok és holopok felkelése Hlopko vezetésével
1604 október	— A lengyel mágnások által támogatott I. Ál-Dimitrij Moszkva ellen indul
1605—1606	— I. Ál-Dimitrij uralkodása
1606—1610	— Vaszilij Sujszkij cár
1606—1607	— Antifeudális felkelés Ivan Bolotnyikov vezetésével
1607	— A lengyel intervenciósok újabb kreatúrája, II. Ál-Dimitrij hadműveleteinek kezdete
1609	— Az oroszországi svéd intervenció kezdete
1609	— Lengyelország Oroszország elleni nyílt intervenciójának kezdete
1610 vége—1611 július	— Az első népfelkelés a lengyel intervenciósok ellen
1611. március 19—20	— Felkelés Moszkvában a lengyel intervenciósok ellen
1611 szeptember—október	— A második népfelkelés megszervezése Nyizsnyij-Novgorodban Minyin és Pozsarszkij vezetésével
1616. október 26	— A második népfelkelés elfoglalja a moszkvai Kremlt
1613 január	— Az országgyűlés összehívása
1613—1645	— Mihail Fjodorovics cár
1617	— A sztolbovói béke Oroszország és Svédország között
1618	— A deulinói fegyverszünet Oroszország és Lengyelország között
1632—1634	— Az orosz—lengyel háború (a szmolenszki háború)
1634	— Oroszország és Lengyelország poljanovói békekötése
1643—1651	— Vaszilij Pojarkov és Jerofej Habarov hadjárata az Amur vidékére
1648	— Szemjon Gyezsnyev és Fedot Alekszejev (Popov) felfedezi az Ázsia és Amerika közti tengerszorost

AZ OSZMÁN BIRODALOM, IRÁN, KÖZÉP-ÁZSIA ÉS TRANSZKAUKÁZIA

1467—1520 — I. Szelim török szultán
Kb. 1489—1578 vagy 1588 — Szinan török építész
A XV. század végétől
1556-ig vagy 1562-ig — Fizuli Muhammed Szulejman-oglu azerbajdzsán költő
1502 — A Szefevidák államának létrejötte
1502—1524 — Iszmail Szefevi, az iráni Szefevida-dinasztia megalapítója
1505 — Mohamed Sejbani üzbég kán elfoglalja Horezmet
1507 — Mohamed Sejbani leigázza Maverannahrt és Horaszant
1508 — Iszmail Szefevi elfoglalja Dél-Mezopotámiát és Bagdadot
1510 — A Szefevidák serege Merv mellett legyőzi Sejbani kán csapatait. Irán elfoglalja Horaszant
1511—1512 — Népi felkelés Kisázsiában Sah-kulu vezetésével
1511—kb. 1520 — Kaszim Dél-Kazahsztán kánja
1514—1517 — Az Oszmán Birodalom meghódítja Kelet-Örményországot, Kurdisztánt, Észak-Mezopotámiát, Hidzsázt, Szíriát, Egyiptomot
1518 — Népi felkelés Karahiszár és Nikszár vidékén (Kisázsia) Nur Ali vezetésével
1519 — Népi felkelés Tokat vidékén (Kisázsia) Dzselál vezetésével
1520—1566 — II. Szolimán török szultán
1522 — Az Oszmán Birodalom elfoglalja Ródosz szigetét
1523—1533 — Tagir kazah kán
1524—1576 — I. Tahmaszp iráni sah
1525—1526 — Parasztfelkelés Kisázsia keleti részében Kodzsa Szoglun-oglu és Zunnun-oglu vezetésével
1526 — Török parasztok és kurd nomád pásztorok felkelése Malatja vidékén Kalender sah vezetésével
1526 — A törökök Mohácsnál legyőzik a magyar sereget. Az Oszmán Birodalom elfoglalja Magyarország egy részét
1529 — A török seregek betörnek Szlovákiába és Ausztriába; török vereség Bécsnél
XVI. század eleje — Hajreddin Barbarossa elfoglalja és az Oszmán Birodalomhoz csatolja Algériát
1534 — Török hadjárat Transzkaukázia és Mezopotámia ellen
1535 — Tunisz V. Károly császár vazallusa
1535 — Szövetségi és kereskedelmi szerződés („Kapitulációk") az Oszmán Birodalom és Franciaország között
1538—1580 — Hakk-Nazar kazah kán
1541 — A török csapatok Algir városa mellett legyőzik a spanyol sereget, és kiszorítják a spanyolokat Algériából
1547—1555 — Háború Irán és az Oszmán Birodalom között
1551 — Az Oszmán Birodalom elfoglalja Tripolisz városát
1555 — Szerződés Irán és az Oszmán Birodalom között Transzkaukázia felosztásáról
1561—1583 — Iszkander buharai kán
1571 — A spanyol—velencei hajóhad Lepantónál megsemmisíti a török flottát
1571—1572 — A városi lakosság felkelése Tebrizben
1574 — Az Oszmán Birodalom elfoglalja Tunisz városát
1578—1590 — Háború az Oszmán Birodalom és a Szefevidák iráni állama közt
1583—1598 — Abdullah buharai kán
1585—1635 — Fahr-ad-din emír uralkodása Libanonban
1587—1628 — I. Abbasz iráni sah
1587 — Sándor kahetiai uralkodó orosz alattvaló lesz
1590 — Törökország elfoglalja Transzkaukáziát
1591 — Parasztfelkelés Dijarbekirben
1591—1592 — A parasztok és kézművesek felkelése Giljanban
1596 — Parasztfelkelés Karamanban és Kisázsia szomszédos területein
1598—1601 — I. Abbasz sah meghódítja Dél-Türkmenisztánt

1598—1628 — Jeszim kazah kán
1599—1603 — Parasztfelkelés Anatóliában
1599—1753 — Az Astarhanidák uralkodása Buharában
1608 — A „dzselálok" antifeudális mozgalma Szíriában és Libanonban Dzsanpulad-oglu vezetésével
1609—1657 — Kjatib Cselebi (Hadzsi Halifa) török történetíró és földrajztudós
1611—1642 — Imamkuli buharai kán
1612 — Transzkaukáziát újra felosztja Irán és az Oszmán Birodalom. Az 1555. évi határok visszaállítása
1616—1625 — Antifeudális felkelés Örményországban és Azerbajdzsánban Mehlu-baba vezetésével
1623—1625 — Felkelés Grúziában a Szefevidák ellen Giorgi Szaakadze vezetésével
1623—1643 — Aszfendijar horezmi kán
1629 — A parasztok és a városi plebejusok felkelése Lahidzsanban és Restben Adil sah vezetésével
1639 — A kaszri-sirini szerződés az Oszmán Birodalom és Irán között
1643—1663 — Abulgazi horezmi kán
1645—1669 — Az Oszmán Birodalom és Velence háborúja. Kréta török kézre kerül

KÍNA ÉS A KELET-ÁZSIAI ORSZÁGOK

Kb. 1460—1560 — Az „egymás ellen harcoló államok időszaka" Japánban
1472—1528 — Vang Jang-ming kínai filozófus
1479—1543 — Dajan kán Mongólia uralkodója
1483—1541 — Vang Hszin-csaj kínai filozófus
1489—1546 — Szo Gön Dok (Hvadam) koreai filozófus
1509—1514 — Parasztfelkelés Szecsuan tartományban
1512—1517 — Parasztfelkelés Csiangszu tartományban
1522—1566 — Si-cung kínai császár
1527—1602 — Li Csi (Li Cso-vu) kínai filozófus
1532 — Városi felkelés Kyotóban
1532 — A mongol seregek Kína elleni hadjárata Dajan kán vezetésével
1543 — Dajan kán egyesített mongol államának felbomlása
1557 — A portugálok bérbe veszik Macau városát
1560—1562 — Parasztfelkelés a Kuvolszan-hegység vidékén (Korea)
1567—1572 — Lung-csing kínai császár
1573—1620 — Van-li kínai császár
1573—1582 — Oda Nobunaga japán shogun
1575—1626 — Nurhaci a dzsürcsik kánja
1570-es évek — A lámaizmus megjelenése Mongóliában
1580 — Az első spanyolok Japánban
1582—1598 — Toyotomi Hideyoshi japán shogun
1592—1598 — Japán háborúja Korea és Kína ellen
1601 — A városi lakosság felkelése Vucsangban
1601 — A takácsok felkelése Szucsou városában Ko Hszien vezetésével
1603 — A Tokugawa-shogunátus kezdete
1606 — A városi polgárok felkelése Jünnan tartományban
1613—1683 — Ku Jen-vu kínai tudós, enciklopédista
1618 — A dzsürcsik (mandzsuk) betörése Kína területére
1623—1651 — Iemitsu Tokugawa shogun uralkodása
1624 — A hollandok elfoglalják Tajvan szigetének egy részét
1626—1693 — Abahaj mandzsu (dzsürcsi) kán
1627—1645 — Parasztháború Kínában
1627—1637 — A mandzsuk betörése Koreába. Korea mandzsu uralom alá kerül
1628—1644 — Csu Ju-csien (Sze-cung) kínai császár
1636 — Dél-Mongólia fejedelmei elismerik a mandzsu kán uralmát

1637 — Korea elismeri a mandzsu kán uralmát
1637—1638 — Parasztfelkelés Kyushu szigetén
1644 — A parasztfelkelők hadserege elfoglalja Pekinget
1644 — A mandzsu hadsereg bevonulása Pekingbe. A mandzsu Csing-dinasztia uralmának kezdete Kínában

INDIA ÉS A DÉLKELET-ÁZSIAI ORSZÁGOK

1510 — A portugálok elfoglalják Indiában Goa kikötőjét
1511 — A portugálok elfoglalják Malaka városát
1520 — Jáva szigetén felbomlik a Madzsapahit-birodalom
1526 — Indiában létrejön a Nagymogul Birodalom
1526—1530 — Babur, a Nagymogul Birodalom padisahja
1532—1624 — Tulsi Das, a „Ramajana" című eposz alkotója
1539—1545 — Ser-kán, a Nagymogul Birodalom padisahja
1555—1556 — Humayun, a Nagymogul Birodalom padisahja
1556—1605 — Akbar, a Nagymogul Birodalom padisahja
1565 — Bijapur, Ahmednagar, Bidar, Golconda államok szövetsége a Talikota melletti ütközetben legyőzi Vijayanagar seregét. A vazallus fejedelemségek elszakadnak Vijayanagartól
1565—1571 — A spanyolok elfoglalják a Fülöp-szigeteket
1573 — Akbar meghódítja Gujaratot
1580—1582 — A muzulmán feudális urak felkelése Akbar ellen
1596 — Bantamba (Jáva) megérkezik az első holland expedíció
1603 — Az első holland gyarmat megalapítása Jáván
1605—1628 — Jahangir, a Nagymogul Birodalom padisahja
1606 — A holland Willem Janszoon felfedezi Ausztráliát
1619 — A hollandok lerombolják Dzsakarta városát, s helyén megalapítják Bataviát
1621 — Felkelés a Banda-szigeteken a holland gyarmatosítók ellen
1628—1657 — Sah-Jahan, a Nagymogul Birodalom padisahja
1633 — Sah-Jahan elfoglalja Ahmednagart
1636 — Golconda és Bijapur a Nagymogul Birodalom vazallusa
1640 — Az első angol erőd, a Szent György-erőd (Madras) megalapítása Indiában
1641 — A Holland Kelet-Indiai Társaság elfoglalja Malaka városát
1642—1644 — Tasman felfedezi a Van Diemen-földet (a későbbi Tasmaniát)

AMERIKA

I. e. III. század—i. sz. IV. század — A városállamok kialakulása Közép- és Dél-Mexikóban, valamint a Yucatán-félsziget közepén
328 — A maja nép legrégibb keltezett emléke, a Vasaktun városában talált sztélé keletkezése
V. század vége—VI. század eleje — A maják a Yucatán-félsziget északi részén megalapítják Csicsen-Ica városát
V—X. század — A teotivakani toltékok kultúrája a Mexikó völgyében
VIII—XII. század — A tiavanakói kultúra az Andok vidékén
X. század közepe — A toltékok behatolása Mexikóból Yucatán délnyugati részére és keveredésük a majákkal
X. század — A maják megalapítják Majapan városát
X. század — A Mexikó-völgyben felbomlik a tolték birodalom
XII. század első negyede — Megindul az aztékok (a tenocska törzs) áttelepülése Nyugat-Mexikóból a Mexikó-völgybe
XIII. század — A korai inka kultúra a Cuzco völgyében
1325 — A tenocska törzs (aztékok) a Texcoco-tó szigetein megalapítják Tenocstitlan városát

XIV—XV. század	— A mocsika (csimu) törzscsoport kultúrája az Andok vidékének északi tengerparti területein
XV. század első negyede	— Az inkák államának megalapítása
1428	— A Tenocstitlanban, Teskokóban és Tlakopanban élő három törzs szövetsége
1438—1463	— Pacsakuti, az inkák államának uralkodója
1492	— Kolumbusz felfedezi Amerikát
1498	— Sebastian Cabot felderíti Észak-Amerika északkeleti partjait
1499—1504	— Amerigo Vespucci tengeri utazó az „Új Világ" partjaihoz hajózik
1500	— Cabral felfedezi Brazíliát
1501	— Megérkezik az afrikai néger rabszolgák első szállítmánya a nyugat-indiai szigetekre
1513	— Vasco Nuñez de Balboa felfedezi a Csendes-óceánt
1519—1521	— A spanyol konkvisztádorok meghódítják Mexikót
1531—1533	— A spanyolok elfoglalják az inkák államát (a jelenlegi Ecuadort, Perut, Bolíviát, Chilét)
1535	— Kanada francia birtok
1535—1537	— Az inkák felkelése a spanyolok ellen
1537—1572	— Az új-inka állam és küzdelme a spanyolok ellen
1542, 1545	— A spanyolok amerikai birtokaikon bevezetik az encomienda rendszerét
1570 körül	— Az irokézek szövetségének megalakulása Észak-Amerikában
1607	— Az első észak-amerikai angol gyarmat (Virginia) megalapítása
1608	— A franciák Kanadában megalapítják Quebec városát
1622—1634, 1642, 1644, 1646	— Az indiánok háborúi az angol és francia telepesek ellen
1626	— A hollandok megalapítják Észak-Amerikában Új-Amsterdam települését

AFRIKA

1433	— Az egyiptomi tuaregek elfoglalják a mali állam városait: Timbuktut, Aravant és Ualatát
1433	— A portugálok a Szenegál-folyam torkolatánál megalapítják Argim kereskedelmi telepet
1468	— Szonni Ali, Szonghai állam uralkodója, a mali államtól elhódítja Timbuktu városát
1480-as évek	— Diogo Cão portugál tengeri utazó felfedezi a Kongó-folyam torkolatát
1484	— A portugálok kereskedelmi telepet alapítanak a Niger-folyam torkolatánál (Benin államban)
1491	— A portugál hajóhad expedíciója Kongó államba
1493	— Mohamed Ture (I. Mohamed aszkia) trónra lépése Szonghai államban
1512—1513	— Szonghai állam kiterjeszti uralmát a hausza törzs városaira: Zariára (Zegzeg), Kacinára, Goberre és Kanóra
1530—1535	— A tekrur törzsek végigpusztítják a mali állam területét
1544	— A serifek hatalomra jutása Marokkóban
XVI. század második fele,	— A jago törzsek támadásai Kongó állam ellen
1579—1603 XVII. század eleje	— Ahmed al-Manszur marokkói serif
1582	— III. Mohamed aszkia uralkodása Szonghaiban
1589	— A portugálok elfoglalják Angola államot
1591	— Al-Manszur marokkói serif csapatai szétzúzzák Szonghai állam seregét
XVI. század végétől 1652-ig	— A diogoranik felkelése Szonghai államban
1630	— Juszuf ben-Ahmed mombaszai sejk felkelése a portugálok ellen
1630	— A fulbe és bambara törzsek megostromolják a mali állam fővárosát
1630 után	— A mali állam széthullása
XVII. század közepe	— A portugálok kiűzése Angolából
1660—XVIII. század eleje	— A kelet-afrikai partok és Maszkat arabjainak háborúi a portugálok ellen. A portugálok kiűzése
1671	— A portugálok elfoglalják Angolát
1665—1666	— A portugálok háborúja I. Antonio, Kongó uralkodója ellen
1680	— A tuaregek elfoglalják Gao városát. Szonghai állam felbomlása

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: A brit uralom Indiában. Lásd *Marx—Engels* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 321—327. old.

Marx — Az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 369—372. old.

Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 382—386. old.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. (Előszó) MLKK 88—89. füzet. Szikra 1953. 3—7. old.

Marx: A tőke. I. köt. Budapest 1961. különösen 315—346., 660—706. old.; III. köt. Budapest 1961. különösen 323—337., 578—597, 780—797. old.

Маркс: Капиталистическое производство как производство прибавочной стоимости. В кн. Архив Маркса и Энгельса. Т. II. (VII). с. 91—113.

Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 325—341. old.

Marx — Engelshez, 1854. július 27. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 95—100. old.

Marx — Engelshez, 1863. január 28. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 157—160. old.

Marx — F. Lassallehoz, 1859. április 19. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 128—130. old.

Marx: Das revolutionäre Spanien. *Marx—Engels* Werke. Bd. 10. Dietz Verlag 1961. 431—485. old.

Marx: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 1—210. old.

Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953. 41—52. old.

Маркс: Хронологические выписки. В кн.: Архив Маркса и Энгельса. Т. VII., VIII.

Маркс: Хронологические выписки по истории Индии. М. 1947. с. 22—35.

Engels: „Anti-Dühring." Szikra 1950.

Engels: Hadsereg. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 265—317. old.

Engels: Tüzérség. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 381—409. old.

Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. *Marx* és *Engels* Válogatott tanulmányai. II. köt. Szocialista könyvbarátok é. n. 246—249. old.

Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952.

Marx—Engels—Lenin—Stalin: Zur deutschen Geschichte. Bd. I. Dietz Verlag 1953. 563—565. old.

Энгельс: Заметки к истории ирландских конфискаций. В кн.: Архив Маркса и Энгельса. Т. X. с. 249—258.

Engels: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. Lásd *Engels:* A német parasztháború. MLKK 49—50. füzet. Szikra 1949. 141—152. old.

Engels: Lovasság. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 348—380. old.

Engels: A német parasztháború. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 320—401. old.

Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. MLKK 49—50. füzet. Szikra 1949. 153—172. old.

Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 391—396. old.

Engels: Gyalogság. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 318—347. old.

Engels — Marxhoz, 1882. december 16. *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 422—423. old.

Engels — F. Lassallehoz, 1859. május 18. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 130—133. old.

Engels: Németország állapota. I. levél. Lásd *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 529—535. old.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete.

Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 313—321. old.
Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 87—151. old.
Engels: Armada. Lásd *Engels:* Válogatott katonai írásai. I. köt. Budapest 1960. 465—469. old.
Engels: Die Armeen Europas. *Marx—Engels* Werke. Bd. 11. Dietz Verlag 1961. 409—480. old.
Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 437—470. old.
Marx—Engels: A német ideológia. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 50—60., 179—181. old.
Lenin: Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 73—75. old.
Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 413— 423. old.
Lenin: Az orosz forradalom értékeléséhez. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 39—52. old.
Lenin: A modern földművelés kapitalista rendszere. Lásd *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 452—456. old.
Lenin: Marxista nézetek az európai és az oroszországi agrárkérdésről. Lásd *Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 348—354. old.
Lenin: Az államról. Előadás a Szverdlov Egyetemen. 1919. július 11. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 481—501. old.
Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 403—469. old.
Lenin: Az úgynevezett piackérdésről. Lásd *Lenin* Művei. 1. köt. Budapest 1951. 69—122. old.
Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 22., 187—188., 336—461. old.
Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 31—34. old.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

Hajnal István: Az újkor története. Budapest 1936. Egyetemes történet. 3. köt.
Major Máté: Építészettörténet. 2. köt. Feudális társadalmak építészete. Budapest 1955.
Marczali Henrik: A reformatio kora. Lásd *Marczali Henrik:* Nagy képes világtörténet. Budapest. é. n. 7. köt.
Marczali Henrik: Az ellenreformatio kora. Lásd *Marczali Henrik:* Nagy képes világtörténet. Budapest. é. n. 8. köt.
Marczali Henrik: Az absolutismus kora. Lásd *Marczali Henrik:* Nagy képes világtörténet. Budapest. é. n. 9. köt.
Szentkirályi Zoltán—Détshy Mihály: Az építészet rövid története. 2. jav. kiad. Budapest 1959.
Wittmann Tibor: Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Budapest 1957.
A filozófia története. 1. köt. 2. kiad. Gondolat Kiadó 1958.
Politikai gazdaságtan tankönyv. 4. kiad. Budapest 1959.
E. A. Razin: A hadművészet története. 2. köt. A háború feudális korszakának története. Budapest 1961.
Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. Lásd *Sztálin* Művei. 2. köt. Szikra 1949. 314—398. old.
М. В. Алпатов: Всеобщая история искусств. Т. II. М.—Л. 1949.
Всеобщая история с IV столетия до нашего времени. Сост. под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Т. IV—V. М. 1898.
История дипломатии. Т. I. под ред. В. П. Потемкина. М. 1941.
История средних веков. Т. 2. М. 1954.
История стран зарубежного Востока в средние века. М. 1957.
Н. И. Кареев: Западноевропейская абсолютная монархия XVI, XVII и XVIII веков. СПб. 1908.
Книга для чтения по истории средних веков. Сост. кружком преподавателей под ред. П. Г. Виноградова. Вып. 4. Изд. 4. М. 1914.
М. М. Ковалевский: Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Т. II—III. М. 1900—1903.
И. М. Кулишер: Промышленность и рабочий класс в Западной Европе в XVI—XVIII столетиях. Пг. 1922.
С. Д. Сказкин: Проблема абсолютизма в Западной Европе (время и условия его возникновения). В кн.: Из истории средневековой Европы (X—XVII вв.). М. 1957.
П. П. Щеголев: Очерки из истории Западной Европы XVI—XVII вв. Курс лекций. Л. 1938.
F. Baethgen: Europa im Spätmittelalter. Grundzüge seiner politischen Entwicklung. Berlin 1951.
F. Borkenau: Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Paris 1934.
Cambridge medieval history. Ed. by C. W. Previté-Orton and others. Vol. VIII. Cambridge 1936.
Cambridge modern history. Ed. by A. W. Ward and others. Vol. I—IV. Cambridge 1907.
M. Carriere: Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit in ihren Beziehungen zur Gegenwart. 2 Aufl. T. 1—2. Leipzig 1887.
F. Copleston: A history of philosophy. Vol. 3. Ockham to Suarez. London 1953.
W. K. Ferguson: The Renaissance in historical thought. Boston 1948.

E. Fueter: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke. München und Berlin 1919.

H. J. Grimm: The reformation era 1500—1650. New York 1954.

H. Hauser: La prépondérance espagnole (1559—1660). 2-e éd. rev. et corrigée. Paris 1940. (Peuples et civilisations. Histoire générale publ. sous la dir. de L. Halphen et Ph. Sagnac. IX.)

K. Lasswitz: Geschichte der Atomistik vom Mittelalter bis Newton. 2 Aufl. Bd. I—II. Leipzig 1926.

F. Lieben: Vorstellungen vom Aufbau der Materie im Wandel der Zeiten. Eine historische Uebersicht. Wien 1953.

R. Mousnier: Les XVI-e et XVII-e siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715). Paris 1954. (Histoire générale des civilisations. T. 4.)

H. Pirenne: Histoire économique de l'Occident médiéval. Bruges 1951.

W. Platzhoft: Geschichte des europäischen Staatensystems 1559—1660. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke. München und Berlin 1928.

H. Quirin: Einführung in das Studium der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Braunschweig 1950.

G. Ritter: Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Die kirchlichen und staatlichen Wandlungen im Zeitalter der Reformation und der Glaubenskämpfe. Berlin 1950.

A. Schultz: Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des XVIII. Jh. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke. München und Berlin 1903.

H. Sée et A. Rebeillon: Le XVI-e siècle... Paris 1950.

Historiográfia és bibliográfia

О. Л. Вайнштейн: Историография средних веков. В связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. *М.—Л.* 1940.

Е. А. Косминский: Основные проблемы западноевропейского феодализма в советской исторической науке. М. 1955.

E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 3. Aufl. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke. München und Berlin 1936.

L. Halphen: Initiation aux études d'histoire du moyen âge. 2-e éd. rev. et augm. Paris 1946.

L. J. Paetow: Guide to the study of medieval history. Rev. ed. London 1931.

Források és forrástan

Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. 1. köt. Az ókortól a XVII. század végéig. Budapest 1958.

Gracianszkij—Szkazkin: Középkori történeti chrestomathia. 3. köt. Budapest 1956.

А. Д. Люблинская: Источниковедение истории средних веков. Л. 1955.

Хрестоматия по западноевропейской литературе. Для высш. учеб. заведений. Эпоха Возрождения. Сост. Б. И. Пуришев. Изд. 3, доп. М. 1947.

Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseigement de l'histoire. Vol. 1—50. Paris 1886—1925.

G. Geissler: Europäische Dokumente aus fünf Jahrhunderten. Geschichtet und erläut. von G. Geissler. Leipzig 1939.

Történeti földrajz
Térképek és atlaszok

Атлас истории средних веков. Под общ. ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. М. 1955.

L. Droysen: Allgemeiner historischer Handatlas. Bielefeld 1888.

K. Kretschmer: Historische Geographie von Mitteleuropa. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. von G. v. Below und F. Meinecke. München und Berlin 1904.

The march of man. A chronological record of peoples and events from prehistoric times to the present day. Gen. ed. L. H. Dawson. London 1953.

A. Rebeillon: Atlas historique. Vol. III. Paris 1937.

Az I. fejezethez

A TŐKÉS VISZONYOK KEZDETEI NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN

Irodalom

М. М. Ковалевский: Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Т. II—III. М. 1900—1903.

И. М. Кулишер: История экономического быта Западной Европы. Изд. 8-е, пересм. и доп. Т. 2. М.—Л. 1931.

Очерки истории техники докапиталистических формаций. М.—Л. 1936.

Е. А. Цейтлин: Очерки истории текстильной техники. М.—Л. 1940.

L. Beck: Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung. Bd. I—V. Braunschweig 1884—1903.

M. Dobb: Studies in the development of capitalism. London 1947.
R. Ehrenberg: Das Zeitalter der Fugger. Bd. I—II. Jena 1896.
F. Feldhaus: Die Technik der Antike und des Mittelalters. Wildpark—Potsdam 1931.
H. Hauser: Les débuts du capitalisme. Paris 1927.
O. Johannsen: Geschichte des Eisens... 2. Aufl. Düsseldorf 1925.
E. Levasseur: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789. 2-me éd. T. I—II. Paris 1900—1901.
O. Noël: Histoire du commerce du monde depuis les temps les plus reculés. T. II. Paris 1894.
H. Sée: Les origines du capitalisme moderne. Paris 1926.
W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. T. I—II. München und Leipzig 1928.
J. Strieder: Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. München und Leipzig 1925.
G. Unwin: Industrial organisation in the XVI. and XVII. centuries. Oxford 1904.

A II. fejezethez

A KONTINENTÁLIS AFRIKA NÉPEI

Irodalom

Народы Африки. M. 1954.
J. W. Blake: European beginnings in West-Africa. 1454—1578. A survey of the first century of white enterprise in West-Africa, with special emphasis upon the rivalry of the great powers. London 1937.
G. Caton—Thompson: The Zimbabwe culture, ruins and reactions. Oxford 1931.
M. Delafosse: Haut-Sénégal-Niger. T. 1—3. Paris 1912.
A. Ible: Das Alte Königreich Kongo. Leipzig 1929.
D. Olderogge: Die Gesellschaftsordnung Songhais im 15. und 16. Jahrhundert. Afrikanistische Studien. Berlin 1955.
Endre Sik: Histoire de l'Afrique Noire. T. 1. Budapest 1961.
J. Urvoy: Histoire de l'empire de Bornou. Paris 1949.
D. Westermann: Geschichte Afrikas. Staatenbildungen südlich der Sahara. Köln 1952.

Források

Abderrahman Ben Abdallah: Tarikh es-Soudan. Trad. de l'arabe par O. Houdas. Paris 1900.
Ibn Battuta: Travels in Asia and Africa. 1325—1354. Transl. and selected by H. A. R. Gibb. With and introd. and notes. London 1939.
El Bekri: Description de l'Afrique Septentrionale. Trad. par M. Guckin de Slane. Éd. rev. et corr. Alger—Paris 1913.
J. Cuvelier et L. Jadin: L'ancien Congo d'après les archives romaines (1518—1640). Bruxelles 1954.
Jean Léon-Africain: Description de l'Afrique. Ed. A. Épaulard. Vol. I—II. Paris 1956.
Mahmoud Kati: Tarikh el-Fettach fi Akhbar el-Bouldān Oua-L-Djouyouch Oua-Akabir en Nas. Texte arab., éd. par O. Houdas et M. Delafosse. Paris 1914.
Manso Paiva: Historia do Congo. (Documentos.) Lisboã 1877.

A III. fejezethez

AMERIKA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÁS ELŐTT

Irodalom

Г. Ф. Дебец: Происхождение коренного населения Америки. В кн.: Происхождение человека и древнее расселение человечества. Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. 16. М. 1951.
Индейцы Америки. Этнографический сборник. Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. XXV. М. 1955.
Ю. В. Кнорозов: Древняя письменность Центральной Америки. Советская этнография, 1952. № 3.
Ю. В. Кнорозов: Краткие итоги изучения древней письменности майя в Советском Союзе. М. 1955.
В. К. Никольский: Очерк первобытной культуры. Изд. 3. М.—Пг. 1924.
Очерки общей этнографии. М. 1957.
J. P. Barrados: Les Indies d'Eldorado. Paris 1955.
H. Cunow: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. T. I—IV. Berlin 1926—1931.
H. Cunow: Geschichte und Kultur der Inkareichs. Amsterdam 1937.
Handbook of South American Indians... Vol. 2. Washington 1946.
R. Karsten: Das Altperuanische Inkareich und seine Kultur. Leipzig 1949.
L. H. Morgan: Houses and house-life of the American Aborigenes. 1881.
S. G. Morley: The ancient Maya. 2nd ed. London 1947.
H. Parkes: A history of Mexico. Rev. ed. 1950. Boston 1938.
H. J. Spinden: Ancient civilisations of Mexico and Central America. New York 1922.
G. C. Vaillant: Aztecs of Mexico: origin, rise and fall of the Aztec nation. Garden City 1941.
C. Wissler: The American Indian... 3d ed. New York 1938.

Források

Диэго Ланда: Сообщение о делах в Юкатане. 1566 г. Пер. со староиспанского. Вводн. статья и примеч. Ю. В. Кнорозова. М.—Л. 1955.

Bernal Diaz del Castillo: Verdadera historia de le conquista de la Nueva España. Madrid 1632. Krit. kiad. I. Madrid 1941. Oroszul: *Берналь Диаз:* Записки солдата Берналя Диаза. Пер. Д. Н. Егорова. T. I—II. Л. 1924—1925.

Ch. E. Brasseur de Bourbourg: Popol Vuh. Le livre sacré et les mythes de l'antiquité américaine. Vol. I. Paris 1861.

B. Las Casas: Relation des voyages et des découvertes que les espagnols ont fait dans les Indes Occidentales... Amsterdam 1698.

F. H. Poma de Ayala: Nueva Crónica y Buen Gobierno. (Travaux et mémoires de l'Institut d'Ethnologie d'Université de Paris.) Paris 1936.

Juan de Sámanos: Relación de los primeros descubrimientos de Francisco Pizarro y Diego de Almagro, sacada del Códice número CXX de la Biblioteca imperial de Viena. In: Collection de documentos inéditos para la historia de España... T. V. Madrid 1844.

A IV. fejezethez

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest 1952.

J. P. Magidovics: A földrajzi felfedezések története. Budapest 1961.

S. E. Morison: Kolumbus Kristóf, a tengerész. Budapest 1959.

С. В. Бахрушин: Научные труды. Т. Ш. Избранные работы по истории Сибири XVI—XVII вв. Ч. 1. Вопросы русской колонизации Сибири в XVI—XVII вв. М. 1955.

М. Боднарский: Очерки по истории русского землеведения. Вып. 1. М. 1947.

В. Т. Зайчиков: Путешественники древнего Китая и географические исследования в Китайской Народной Республике. М. 1955.

И. Ю. Крачковский: Арабские географы и путешественники. Известия Географического общества. М.—Л. 1937. Т. 69. Вып. 5.

В. А. Самойлов: Семен Дежнев и его время. М. 1945.

Я. М. Свет: По следам путешественников и мореплавателей Востока. Очерки. М. 1955.

В. Скалон: Русские землепроходцы — исследователи Сибири. М. 1951.

A. Ballesteros y Beretta: Christobal Colon y el descubrimiento de America. T. 1—2. Barcelona—Buenos Aires 1945.

W. Z. Foster: The Negro people in American history. New York 1954.

Ch. E. Gibson: Story of ship. New York 1948.

J. E. Gillespie: History of geographical discovery 1400—1800. New York 1933.

M. Griaule: Les grands explorateurs. Paris 1946.

H. Hart: Sea Road to the Indies. 1950.

Ch.-André Julien: Les voyages de découverte et les premiers établissements (XV—XVI-e siècles). Paris 1948.

J. A. Leonard: Books of the brave. Being an account of books and men in the Spanish conquest and settlement of the sixteenth century New World. Cambridge 1949.

Les Français en Amérique pendant la première moitié du XVI. siècle. Introd. par Ch. A. Julien. Textes des voyages de Gonneville, Verrazano, J. Cartier et Roberval. Paris 1946.

R. Mookerji: Indian shipping; a history of the sea-born trade and maritime activity of the Indians from the earliest times. Bombay—New York 1912.

J. O. Thomson: History of ancient geography. Cambridge 1948. Travel and travellers of the middle ages. Ed. by A. P. Newton. London 1926.

H. Wyndham: The Atlantic and slavery. London 1935.

A. Zimmermann: Die europäischen Kolonien. Schilderung ihrer Entstehung, Entwickelung, Erfolge und Aussichten. Bd. I. Die Kolonialpolitik Portugals und Spaniens. Berlin 1896.

Források

Columbus úti naplója. Budapest 1941.

Magalhães: A Föld első körülhajózása. Budapest 1923.

Открытия русских землепроходцев и полярных мореходов XVII в. на северо-востоке Азии. Сб. документов. Сост. Н. С. Орловой. М. 1951.

Антонио Пигафетта: Путешествия Магеллана. Пер. с итал. М. 1950.

Путешествия Христофора Колумба. Дневники. Письма. Документы. Пер. с испан., коммент. и послесл. «Открытие Америки и зарождение системы эксплоатации ее коренного населения» Я. М. Света. Под ред. и со вступ. статьей «Колумб и его открытия» М. П. Магидовича. Изд. 3-е. М. 1956.

Gerrit de Veer: Waerachtige beschryvinghe van die seylagen. Amsterdam 1598. Oroszul: *Геррит де Фер:* Плавания Баренца (Diarum nauticum.). 1594—1597. Пер. с латин. А. И. Малеина. Под ред. В. Ю. Визе. Л. 1936.

Az V. fejezethez

ITÁLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

В. Пискорский: Франческо Ферруччи и его время. Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527—1530). Киев 1891.

J. Barbieri: Saggi di storia economica italiana. Bari, Napoli 1948.
G. Candeloro: Storia dell'Italia moderna (XVI—XIX). Milano 1956.
D. Cantimori: Eretici italiani del cinquecento. Ricerche storiche. Firenze 1939
V. de Caprariis: Franceso Guicciardini. Dalla politica alla storia. Bari 1950.
G. Coniglio: Il Regno di Napoli al tempo di Carlo V. Amministrazione e vita economico-sociale. Napoli 1951.
A. Fanfani: Storio del lavoro in Italia dalle fine del secolo XV. agli inizi del XVIII. Milano 1943.
A. Fanfani: Saggi di storia economica italiana... Milano 1936.
H. Koenigsberger: The government of Sicily under Philip the Second of Spain. New York 1951.
P. Pecchiai: Roma nel cinquecento... Bologna 1948.
A. Pino-Branca: La vita economica degli stati Italiani nei secoli XVI., XVII., XVIII. (Secondo le relazioni degli Ambasciatori Veneti.) Catania 1938.
Storia politica d'Italia. Dalle origine ai giorni nostri. Collab. R. Andreotti, M. G. Columba, G. Giannelli (e. a.) 3—4 ed. Milano 1950. Vol. I. Preponderanza spagnuola (1559—1700). A cura di R. Quazza. 2. ed. 1950.
G. Toffanin: Il Cinquecento. 3-a ed., rived. Milano 1945.
Pasquale Villari: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. 4. ed. Vol. I—II. Milano 1927. Oroszul: *П. Виллари:* Никколо Макиавелли и его время. Пер. с итал. М. 1914.
Pasquale Villari: Storia di Girolamo Savonarole e dei suoi tempi. 4. ed. Vol. 1—2. Firenze 1929. Oroszul: *П. Виллари:* Джироламо Савонарола и его время. Пер. с итал. Т. 1—2. М. 1913.

Források

Tommaso Campanella: A Napváros. Budapest 1959.
Niccolò Machiavelli: A fejedelem. Budapest 1906.
Francesco Guicciardini: Le Cose fiorentine, ora per la prima volta publicate da R. Ridolfi. Firenze 1945.
Francesco Guicciardini: Opere. Milano—Napoli 1953. Oroszul:
Франческо Гвиччардини: Сочинения. Пер. и прим. М. С. Фельдштейна. Вступ. статья и прим. А. К. Дживелегова. М.—Л. 1934.
Niccolò Machiavelli: Tutte le opere, storiche e letterarie. Firenze 1929. Oroszul: *Никколо Макиавелли:* Сочинения. Т. 1. Пер. А. Г. Габрического, А. К. Дживелегова и др. Статья и ред. А. К. Дживелегова. М.—Л. 1934.
Cosimo de Medici: Lettere. A cura di G. Spini, con pref. di A. Panella. Firenze 1940.

A VI. fejezethez

AZ OLASZ RENESZÁNSZ KULTÚRA (XVI. SZÁZAD—XVII. SZÁZAD ELEJE)

Irodalom

Jakob Burckhardt: Az olasz renaissance műveltsége. Budapest 1945.
A. K. Dzsivelegov: A commedia dell'arte. Budapest 1962.
Renaissance-tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor. Budapest 1957.
Б. Р. Виппер: Борьба течений в итальянском искусстве XVI века (1520—1590). К проблеме кризиса итальянского гуманизма. М. 1956.
А. А. Губер: Микельанджело (1475—1564). М. 1953.
А. А. Губер: Проблема Ренессанса. Ученые записки Моск. гос. ун-та. Вып. 126. Труды Кафедры общего искусствознания. Кн. 1. М. 1947.
А. К. Дживелегов: Очерки итальянского Возрождения. Кастильоне, Аретино, Челлини. М. 1929.
В. Н. Лазарев: Леонардо да Винчи. М. 1952.
Ш. Розенталь: Тициан. М.—Л. 1940.
Н. И. Романов: Рафаэль. 1483—1520. М. 1946.
D'Ancona [*M. L. Genaro*]: Umanesimo e Rinascimento. Torino 1948.
F. Antal: Florentine painting and its social background. London 1947.
M. Appolonio: Storia del teatro italiano. T. II. Firenze 1940.
B. Berenson: Pitture italiane del Rinascimento. Milano 1936.
Jakob Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien: ein Versuch. Basel 1860.
N. C. van Deusen: Telesio. The first of the moderns. New York 1932.
D. Frey: Architecture of the Renaissance from Brunelleschi to Michael Angelo. Hague 1925.
E. Garin: Der italienische Humanismus. Bern 1947.
H. Grimm: Leben Michelangelos. Berlin und Stuttgart. O. J.
L. H. Heydenreich: Leonardo da Vinci. Bd. I—II. Basel 1954.
F. Kriegbaum: Michelangelo Buonarotti. Die Bildwerke. Berlin 1940.
P. Lafargue: Campanella. Devenir social 1895.
A. Martin: Soziologie der Renaissance (Zur Physiognomik und Rhythmik bürgerlicher Kultur). Stuttgart 1932.
F. Mauthner: Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande. Bd. 1—4. Stuttgart 1922—1923.
L. Olschki: Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur. Bd. 1—2. Leipzig 1919—1922.
O. Ore: Cardano. The gambling scholar. With a transl. from the latin of Cardano's Book of games of chance by S. H. Gould. Princeton 1953.
M. Porrera: I pittori italiani del secolo d'oro. Firenze. 1955.
A. Riekel: Die Philosophie der Renaissance. München 1925.

W. Rüegg: Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus. Zürich 1946.
L. Venturi: History of art criticism. New York 1936.
H. Wölfflin: Die klassische Kunst. Eine Einführung in die italienische Renaissance. München 1924.

Források

Andrea Palladio: I quattro libri dell'Architettura. 1570—1581. Oroszul: *Андреа Палладио:* Четыре книги об архитектуре. Т. 1. Пер. И. В. Жолтовского. М. 1936.
P. Aretino: Válogatott írásai. Budapest 1959.
Baldassare Castiglione: Az udvari ember. Budapest é. n.
Benvenuto Cellini: Benvenuto Cellini mester élete, amiképpen ő maga megírta Firenzében. Budapest 1957.
Giordano Bruno, Galilei, Campanella. Budapest 1952.
Giorgio Vasari: Lásd A renaissance mesterei. Budapest 1925.
Leonardo da Vinci: Válogatott írások. Budapest 1953.
Leonardo da Vinci: Tudomány és művészet. Válogatás művészeti írásaiból. Budapest 1960.
Torquato Tasso: A megszabadított Jeruzsálem. Ford. Jánosi Gusztáv. Budapest 1893.
Мастера искусства об искусстве . . . Т. 1. Ред. и прим. А. Губера и А. Сидорова. М. 1937.
Lodovico Ariosto: Orlando furioso. T. 1—3. Bari 1928. Lirica. Bari 1924. Le satire. Livorno 1902. Lettere. 3. ed. 1887.
Giordano Bruno: Opera latine conscripta. 3. (5) T. Firenze 1879—1891. Opere italiane. T. 1—3. Bari 1907—1909. Oroszul: *Джордано Бруно:* Диалоги. Пер. с итал. Ред. и вступ. статья «Мировоззрение Джордано Бруно» М. А. Дынника. М. 1949; *Джордано Бруно:* О героическом энтузиазме. Пер. с итал. Предисл. Э. Егерман. М. 1953.
Giorgio Vasari: Vite de' più eccelenti pittori, scultori ed architetti italiani. T. 2. 1550.
Leonardo da Vinci: Tutti gli scritti. T. 1. Milano 1952.
Tommaso Masuccio: Il Novellino. Bari 1940. Oroszul: *Томассо Мазуччо:* Новеллино. Пер. С. С. Мокульского и М. М. Рындина под ред. А. А. Смирнова со вступ. статьей. А. К. Дживелегова. М.—Л. 1931.

A VII. fejezethez

A REFORMÁCIÓ ÉS A NAGY PARASZTHÁBORÚ NÉMETORSZÁGBAN

Bibliográfia

B. Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte. Bd. 2. Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus, 16. bis 18. Jahrhunderte. 8-te Aufl. Stuttgart 1955.
K. Schottenloher: Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung. 1517—1585. Bd. 1—6. Leipzig 1933—1938.

Irodalom

M. M. Szmirin: Münzer Tamás népi reformációja. Budapest 1954.
В. А. Ермолаев: Франконский город в Крестьянской войне 1525 г. В кн.: Средние века. Сб. Вып. X. М. 1954.
Б. И. Пуришев: Очерки немецкой литературы XV—XVII вв. М. 1955.
А. А. Сидоров: Дюрер. М.—Л. 1937.
М. М. Смирин: Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. Изд. 2. испр. и доп. М. 1955.
М. М. Смирин: Очерки истории политической борьбы в Германии перед Реформацией. М. 1952.
F. Bezold: Geschichte der deutschen Reformation. Berlin 1890.
K. P. Hasse: Die deutsche Renaissance. Bd. 1—2. Meerane 1920—1925.
J. Janssen: Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. I—II. Freiburg 187. . .
H. Kamnitzer: Zur Vorgeschichte des deutschen Bauernkrieges. Berlin 1953.
K. Kaser: Deutsche Geschichte zur Zeit Maximilians I (1486—1519). Stuttgart und Berlin 1912.
K. Lamprecht: Deutsche Geschichte. 4. Aufl. Bd. 5—6. Berlin 1911—1920.
J. Macek: Z revoluční minulosti německého lidu. Tomáš Müntzer a německá selská válka. Praha 1955.
A. Meusel: Thomas Müntzer und seine Zeit. Mit einer Auswahl der Dokumente des Grossen deutschen Bauernkrieges. Hrsg. von H. Kamnitzer. Berlin 1952.
G. Pölnitz: Fugger und Hanse. . . Tübingen 1953.
H. Schötzki: Florian Geyer. Eine biographische Studie. Berlin 1955.
L. Stern: Martin Luther und Philipp Melanchton — ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin 1953.
D. F. Strauss: Ulrich von Hutten. 3. Aufl. Bonn 1877.
W. Zimmermann: Der grosse deutsche Bauernkrieg. Berlin 1952.

Források

Rotterdami Erasmus: A balgaság dicsérete. Budapest 1958.
Akten zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges aus Oberschwaben. Hrsg. von F. L. Baumann. Freiburg 1877.
Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mitteldeutschland. Hrsg. von Otto Merx. Iena. Bd. 1. Abt. 1—2. 1923—1924. Bd. 2. 1942.
Aus dem sozialen und politischen Kampf. Die zwölf Artikel der Bauern 1525. H. Hergot. Von der neuen Wandlung 1527. Hrsg. von A. Götze und L. E. Schmitt. Halle (Saale) 1953.
Epistolae obscurorum virorum. Hannover 1827. Oroszul:

Письма темных людей (1515—1517). Вступ. статья, пер. и коммент. Н. А. Куна. М.—Л. 1935.
Die Geschichte des Bauernkrieges in Ostfranken. Hrsg. von L. Fries. Würzburg 1823.
Der grosse Bauernkrieg. Zeitgenössische Berichte, Aussagen und Aktenstücke. Uebertr. und eingeleit. von O. H. Brandt. Jena 1925.
Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Bd. I—XXIV. Weimar 1883—1908.
Thomas Müntzer's Schriften. Hrsg. von Otto Brandt. Jena 1925.
Thomas Müntzer's Briefwechsel. Hrsg. von H. Böhmer u. P. Kirn. Leipzig u. Berlin 1931.
A. Rosenkranz: Der Bundschuh. Bd. 2. Quellen. Heidelberg 1927.

A VIII. fejezethez

A ZWINGLIÁNIZMUS ÉS A KÁLVINIZMUS. A KATOLIKUS REAKCIÓ EURÓPÁBAN

Irodalom

P. Ю. Виппер: Жан Кальвин и протестантская республика в Женеве. Исторический журнал, 1940. Кн. 2.
P. Ю. Виппер: Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. М. 1894.
С. Г. Лозинский: История папства. Т. 1. М. 1934.
Д. Е. Михневич: Очерки по истории католической реакции (Иезуиты). М. 1955.
M. Boehmer: Die Jesuiten: eine historische Skizze. 4. Aufl. Leipzig 1921.
W. Claassen: Schweizer Bauernpolitik im Zeitalter Ulrich Zwinglis. Berlin 1889.
A. Favre-Dorsaz: Calvin et Loyola. Deux réformes. Paris—Bruxelles 1951.
E. Gagliardi: Geschichte der Schweiz von den Anfängen bis Gegenwart. Umgestalt. u. erw. Ausgabe. Bd. 1—2. Zürich—Leipzig 1939.
Histoire de Genève des origines à 1798. Publ. par la Société d'histoire et d'archéologie de Genève. Genève 1951.
W. Martin: Histoire de la Suisse. Paris 1926.
B. van Mayden: Histoire de la Nation Suisse. Vol. 1—3. Lausanne 1896—1899.
H. Nabholz: Die Bauernbewegung in der Ostschweiz. 1524—1525. Bülach 1898.

Források

Aktensammlung zur Geschichte der Basler Reformation in den Jahren 1519 bis Anfang 1534. Bd. 1—6. Hrsg. von P. Roth. Basel 1921—1950.
P. Kläui: Quellenwerk zur Entstehung der schweizerischen Eidgenossenschaft. Bd. 3. Aurau 1951.
Huldrych Zwingli: Hauptschriften. Bearb. von F. Blanke, O. Farner, R. Pfister. Zürich 1942.

A IX. fejezethez

A FEUDÁLIS ABSZOLUTIZMUS VIRÁGZÁSA FRANCIAORSZÁGBAN

Bibliográfia

Les sources de l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1815, par A. Molinier, H. Hauser, E. Bourgeois [et autr.]. Pt. 2—3. Paris 1909—1912.

Irodalom

В. В. Бирюкович: Народные восстания в Бордо и Гиени в 1635 г. Исторические записки, Т. 2. 1938.
В. А. Гольцев: Государственное хозяйство во Франции XVII века. М. 1878.
Е. Евнина: Франсуа Рабле (1494—1553). М. 1948.
М. М. Ковалевский: От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Т. I—II. М. 1906.
Ф. А. Коган—Бернштейн: Экономические взгляды Бодена. (К вопросу о так называемой революции цен XVI в.) В кн.: Средние века. Сб. Вып. II. М.—Л. 1946.
В. Н. Лазарев: Братья Ленэн. Л.—М. 1936.
Э. И. Лесохина: Движение кроканов, 1592—1598. В кн.: Средние века. Сб. Вып. VI. М. 1955.
И. В. Лучицкий: Феодальная аристоктария и кальвинисты во Франции. Ч. 1. Киев 1871.
М. А. Молдавская: Зарождение капитализма в книгопечатном производстве во Франции в первой половине XVI в. В кн.: Средние века. Сб. Вып. VII. М. 1955.
З. В. Мосина: Из истории борьбы французского народа за национальное государство (Вторжение испано-германских войск во Францию в 1536 г.). В кн.: Средние века. Сб. Вып. IV. М. 1953.
Б. Ф. Поршнев: Народные восстания во Франции перед Фрондой (1623—1628). М.—Л. 1948.
С. Д. Сказкин: Старый порядок во Франции. М.—Л. 1925.
R. Albertini: Das politische Denken in Frankreich zur Zeit Richelieus. Marburg 1951.
G. d'Avenel: Richelieu et la monarchie absolue. T. 1—4. Paris 1884—1890.
M. Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris 1952.
P. Boissonade: Le socialisme d'État. L'industrie et les classes

industrielles en France pendant les deux premiers siècles de l'ère moderne (1453—1661). Paris 1927.
J. Chartrou-Charbonnel: La réforme et les guerres de religion. 2-me éd. Paris 1948.
B. Champigneulle: Le règne de Louis XIII. Paris 1949.
J. F. Chevallier: Testament politique ou les mémoires d'État de m. le cardinal de Richelieu. Revue internationale d'histoire politique et constitutionelle, Paris 1951. Janv.—juin. № 1—2.
J. Dagens: Bérulle et les origines de la restauration catholique (1575—1611). Paris 1952.
G. Fagniez: L'économie sociale de France sous Henri IV. 1589—1610. Paris 1897.
De la Force: Le maréchal de la Force. Un serviteur de sept rois (1558—1652). Vol. 2. Paris 1952.
M. François: Le cardinal François de Tournon, homme d'État, diplomate, mécène et humaniste (1489—1562). Paris 1951.
G. Hanotaux: Histoire du cardinal de Richelieu. T. I—VI. Paris 1893—1947.
H. Hauser: La pensée et l'action économique du cardinal de Richelieu. Paris 1944.
Histoire du commerce de Marseille. Publ. par la Chambre de commerce de Marseille sous la dir. de G. Rambert. T. 3—4. Paris 1954.
P. Imbart de la Tour: Les origines de la réforme depuis les origines jusqu'à la révolution. 2-me ed. T. I. La France moderne. Mélun 1948.
E. Lavisse: Histoire de France. T. V/1, V/2, VI/1, VI/2. Paris 1903—1911.
H. Lefebvre: Rabelais. Paris 1955.
E. Levasseur: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789. T. II. Paris 1901.
J. H. Mariégol: Catherine de Médicis (1519—1589). Paris 1920.
R. Mousnier: La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII. Rouen 1945.
P. Raveau: L'agriculture et la classe paysanne. Paris 1926.
O. Zoff: Die Hugenotten. Geschichte eines Glaubenskampfes. Weimar 1949.

Források

Gargantua és Pantagruel. Szemelvények. Budapest 1954.
M. Montaigne: Esszék. (Válog.) Budapest 1957.
Rónai György: A francia reneszánsz költészete. Budapest 1956.
Agrippa D'Aubigné: Histoire universelle 1550—1601. T. 1—10. 1887—1901. Oeuvres complètes. T. 1—6. 1873—1893. Oroszul: *Агрипна Обинье:* Трагические поемы (и сонеты). Мемуары. Пер. В. Я. Парнаха. Ред. и вступ. статья Р. М. Самарина. М. 1949.
E. De la Boëtie: Oeuvres complètes. Paris 1892. Oroszul: *Э. Ла Боэси:* Рассуждение о добровольном рабстве. Пер. и коммент. Ф. А. Коган-Бернштейн. М. 1952.
De L'Estoile: Journal de l'Estoile pour le règne de Henri IV. Texte intégral présenté et annoté par L. R. Lefebvre. 5-me éd. 1589—1600. Paris 1948.
A. Hermite et G. Hermite: Lettres des négociants marseillais: les frères Hermite (1570—1612). Ed. par M. Baulant. Paris 1953.
Lettres de Catherine de Médicis p. p. H. de la Ferière et Baguenault de Puchesse. T. 1—10. Paris 1860—1909.
IV. Henri: Lettres missives p. p. Berger de Xivrey. Vol. 1—7. Paris 1843—1876.
Lettres, instructions diplomatiques et papiers d'État du cardinal de Richelieu p. p. Avenel. T. 1—8. Paris 1853—1877.
M. Montaigne: Oeuvres complètes. T. 1—12. Paris 1924—1941. Les Essais. T. 1—5. Bordeaux 1906—1933. Oroszul: *М. Монтень:* Опыты. Пер. А. С. Бобовича. Коммент. А. С. Бобовича и Ф. А. Коган—Бернштейн. Книга первая. М.—Л. 1954.
François Rabelais: Gargantua et Pantagruel. Paris 1934.
A. J. Richelieu: Testament politique p. p. L. André. Paris 1947.
J. A. de Thou: Histoire universelle. T. 1—11. La Haye 1740.

A X. fejezethez

SPANYOLORSZÁG A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bibliográfia

Bibliografia historica de España e Hispano-America. (Indice historico español.) Vol. I. Barcelona 1954.
Alonzo B. Sanchez: Fuentes de la historia española e hispanoamericana. Ensayo de bibliografia sistematica de impresos y manuscritos que ilustran la historia política de España y sus antiguas provincias de Ultramar... Madrid 1946.

Irodalom

И. В. Арский: Восстание ремесленников в Валенсии в 1519—1522 годах. Исторический журнал, Кн. 1. 1938.
А. Е. Кудрявцев: Городские движения в Испании в начале XVI в. «Ученые записки Ленингр. гос. пед. ин-та». Кафедра истории средних веков. Т. XIV. Л. 1941.
А. Е. Кудрявцев: Испания в средние века. Л. 1937.
С. Г. Лозинский: Из экономической истории Испании XVI в. (По поводу книги К. Геблера) Исторический сборник, Вып. 5. Л. 1936.
С. Г. Лозинский: История инквизиции в Испании. СПб. 1914.
Rafael Altamira-y-Crevea: Historia de la España y de la civilización española. T. 4. Barcelona 1928—1929. Oroszul: *Рафаэль Альтамира-и-Кревеа:* История Испании. Сокр. пер. с испан. Т. 2. М. 1951.

I. de Asso: Historia de la economia politica de Aragon. Prologo e indices de J. M. Casas Torres. Zaragoza 1947.
H. Baumgarten: Geschichte Karls V. Bd. 1—3. Stuttgart 1885—1892.
M. J. Bonn: Spaniens Niedergang während der Preisrevolution des XVI. Jahrhunderts. Stuttgart 1896.
C. Bratli: Felipe II. rey de España. Madrid 1927.
J. Carrera Pujal: Historia de la economía española. T. 1—2. Barcelona 1943—1947.
M. Colmeiro: Biblioteca de los economistas españoles de los siglos XVI., XVII. y XVIII. In: Memorias de la Real Academia de ciencias morales y politicas. Vol. I. 1861. Madrid 1880.
M. Colmeiro: Historia de la economia politica en España. Vol. 1—2. Madrid 1863.
R. T. Davies: The golden century of Spain 1501—1621. London 1954.
C. Fernandez Duro: Armada española. Vol. 1—3. Madrid 1895—1897. Estudios de historia social de España. Vol. 1—2. Madrid 1949—1952.
K. Häbler: Geschichte Spaniens unter den Habsburgern. Gotha 1907.
K. Häbler: Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im XVI. Jahrhundert und ihr Verfall. Leipzig 1888.
K. Häbler: Zur Geschichte der kastilischen Komunidades. 1520—1521. Historische Zeitschrift. München und Berlin 1905.
E. J. Hamilton: American treasure and the price revolution in Spain. 1501—1650. Cambridge, Mass. 1934.
J. Klein: The Mesta. A study in Spanish economic history 1273—1836. Cambridge 1920.
R. B. Merriman: The rise of the Spanish Empire in the old world and in the new. Vol. 3—4. New York 1925—1939.
R. F. Picatoste: Estudios sobre la grandeza y decadencia de España. Vol. 1—3. Madrid 1887.
W. H. Prescott: History of the Reign of Philipp II. Vol. 1—3. 1885.
H. L. Seavel: The great revolt in Castile: the Communero movement of 1520—1521. London 1929.
K. Vossler: Lope de Vega und sein Zeitalter. 2-e Aufl. München 1947.

Források

Cervantes: Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha. Budapest 1962.
V. F. Asis: Epistolario de Felipe II. sobre asuntos de mar (1—823 documentos). Madrid 1943.
M. Bordonau et de La Plaza: La Armada Invencible. Documentos procedentes del Archivo General de Simancas. 1587—1589 (Archive historico español). Valladolid 1930.
Calendar of letters, despatches and state papers, relating to the negotiations between England and Spain, preserved in the archives at Cimancas, Vienna, Brussels and elsewhere. Vol. 6—13. London 1895—1954.
Pedro Calderón de la Barca: Comedias. T. 1—4. 1848—1850.
S. Canovas del Castillo: Historia de la decadencia de España desde... Felipe III. hasta la muerte de Carlos II. Madrid 1910.
Miguel de Cervantes Saavedra: Obras. T. 1—7. Madrid 1917.
Coleccion de crónicas españolas. Ed. y estudio por Juan de Mata Carriazo. T. 1—2. Madrid 1940—1946.
Documentos inéditos para la historia de España. Publ. por el duque de Alba etc. T. 1—2. Madrid 1936—1943.
Dokumente zur Geschichte Karls V., Philipp's II. und ihrer Zeit. (1507—1571.) [Aus spanischen Archiven.] Regensburg 1862.
Felix Lope de Vega: Obras. T. 1—15. 1890—1913. T. 1—13. 1916—1931.
P. Mexia: Historia del emperador Carles V. Madrid 1945.
Prudencio de Sandoval: Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V., desde el año 1500 hasta el de 1557. T. I—II. 1614—1618. Madrid 1846—1847.

A XI. fejezethez

NÉMETALFÖLD A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bibliográfia

H. Pirenne: Bibliographie de l'histoire de Belgique. Cataloque méthodique et chronologique des sources et des ouvrages principaux relatifs à l'histoire de tous les Pays-Bas jusqu'en 1598 et à l'histoire de Belgique jusqu'en 1914. 3-e éd. rev. Bruxelles 1931.

Irodalom

Németalföldi tengerjárók. Összeáll. Pálvölgyi Endre. Budapest 1961.
Wittmann Tibor: A németalföldi forradalom rövid története. Szeged 1961.
М. Я. Варшавская: Рубенс (1577—1640). Л. 1948.
М. В. Доброклонский: Рембрандт. Л. 1937.
С. Г. Лозинский: История Бельгии и Голландии в новое время. СПб. б. г.
Е. Ю. Фехнер: Нидерландская живопись XVI в. Л. 1949.
А. Н. Чистозвонов: Гентское восстание 1539—1540 гг. М. 1957.
А. Н. Чистозвонов: Крестьянские движения в период Нидерландской революции. В кн.: Средние века. Сб. Вып. IV. М. 1953.
А. Н. Чистозвонов: Нидерландская буржуазная революция XVI в. М. 1958.
Algemene geschiedenis der Nederlanden. Bd. 4—5. Utrecht 1949—1952.
E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.

A. Conrady: Geschichte der Revolutionen von niederländischen Aufstand bis zum Vorabend der französischen Revolution. T. 1—2. Berlin 1911.
H. A. E. van Gelder: Nederlandse dorpen in de 16-e eeuw. Amsterdam 1953.
P. Geyl: The revolt of the Netherlands. 1555—1609. London 1932.
N. G. Kampen: Geschichte der Niederlande. Bd. 1—2. 1831—1833.
Kervyn de Lettenhove: Les huguenots et les gueux. Etude historique sur les vingt-cinq années du XVI siècle (1560—1585). Vol. 1—6. Bruges 1883—1885.
John L. Motley: History of the United Netherlands, 1584—1609. Vol. 1—4. The Hague 1860—1867.
H. Pirenne: Histoire de Belgique. T. 3—4. Bruxelles 1923., 1927.
F. Rachfahl: Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand. Bd. 1—3. Halle 1906—1908.
C. Verlinden, J. Craeybeck et *E. Scholliers:* Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVI-e siècle. Annales. Paris 1955. Avr.-juin. N° 2.

Források

Г. В. Форстен: Акты и письма к истории балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях. Вып. 1. СПб. 1889.
Mémoires anonymes sur les troubles des Pays Bas (1565—1580). Avec notices et annotations par J. B. Blaes. Vol. I—V. Bruxelles 1859—1866.
Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandiae. Versammlung van stukken betreffende pauselijke en bisskopplijke inquisitie in de Nederlanden. Uitgegeven door P. Fredericq. Deel 1—5. Gent's Gravenhage 1889—1903.
E. de Coussemaker: Troubles religieux du XVI-e siècle dans la Flandre maritime 1560—1570. Documents originaux. T. I—IV. Bruges 1869—1871.
L. P. Gachard: Actes des États-généraux des Pays Bas. 1576—1585. T. I—II. Bruxelles 1861—1866.
L. P. Gachard: Correspondance de Philippe II. sur les affaires des Pays Bas. T. I—V. Bruxelles 1848—1858.
G. Groen van Prinsterer ed.: Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. I série. (1552—1584). T. 1—8. et Suppl. Leiden 1835—1847. 2 série (1584—1688). T. 1—5. Utrecht 1857—1861.
J. M. Kervyn de Lettenhove: Relations politiques des Pays Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II. T. I—XI. Bruxelles 1882—1892.
Poullet: Correspondance du Cardinal de Granvelle. 1565—1586. T. I—XII. Bruxelles 1878—1896.

A XII. fejezethez

A TŐKÉS FEJLŐDÉS KEZDETEI ANGLIÁBAN

Bibliográfia

C. Read: Bibliography of British history. Tudor period. 1485—1603. Oxford 1933.

Irodalom

A. L. Morton: Az angol nép története. 2. köt. [Budapest 1947.]
А. Н. Савин: Английская деревня в эпоху Тюдоров. М. 1903.
А. Н. Савин: Английская секуляризация. М. 1906.
В. Ф. Семенов: Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI века. Из истории обезземеления крестьян в Англии. М.—Л. 1949.
S. T. Bindoff: Tudor England. Harmondsworth 1952.
M. St. Byrne: Elizabeth life in town and country. 6-th ed. rev. London 1950.
F. Caspari: Humanism and the social order in Tudor England. Chicago 1954.
Th. Ch. Charles-Edwards: The age of the Tudors and Stuarts. England and Scotland. 1485—1688. London 1954.
Ed. Curtis: A history of Ireland. 6-th ed. (rev.) 1950.
M. Dobb: Studies on the development of capitalism. London 1947.
G. R. Elton: The Tudor revolution in government. Administrative changes in the reign of Henry VIII. Cambridge 1953.
C. Falls: Elizabeth's Irish wars. London [1950].
Ph. Hughes: The Reformation in England. Vol. 1—3. New York 1951.
T. A. Jackson: Ireland her own. An outline history of the Irish struggle for national freedom. London 1947.
E. Lipson: Economic history of England. Vol. I. The middle ages. 1945.
P. Miller: The New England mind: the seventeenth century. Cambridge 1954.
F. J. Neale: Elizabeth I. and her parliaments 1559—1581. London 1953.
D. Nobbs: England and Scotland 1560—1707. New York 1952.
W. C. Richardson: Tudor chamber administration 1485—1547. Baton rouge 1952.
H. Richmond: The navy as an instrument of policy 1558—1727. Ed. by E. A. Hughes. Cambridge 1953.
A. L. Rowse: The England of Elizabeth. The structure of society. New York 1951.
R. Tawney: The agrarian problem in the sixteenth century. London 1912.
R. Tawney: The rise of the gentry, 1558—1640. Economic history review. Vol. XI. London 1941.

Források

Francis Bacon: Novum Organum és Új Atlantis. Budapest 1954.
Thomas Morus: Utópia. Budapest 1910.
Shakespeare Összes művei. 1—7. köt. Budapest 1961.
Calendar of letters, despatches and state papers relating to the negotations between England and Spain... Vol. 1—13. London 1895—1954.
Calendar of state papers. Foreign series of the reign of Elizabeth. Preserved in the Public record office... Ed. by R. B. Wernham. Vol. 12—22. London 1901—1950.
The Elizabethan Journals. Being a record of those things most talked of during the years 1591—1603. Ed. by G. B. Harrison. Ann Arbor 1955.
Tudor economic documents. Ed. by R. H. Tawney and E. Power. Vol. 1—3. London 1951.

A XIII. fejezethez

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bibliográfia

S. E. Bring: Bibliografisk handbok till Sveriges historia. Stockholm 1934.

Irodalom

Г. А. Дементьев: Введение реформации в Дании. СПб 1900.
Г. А. Дементьев: Введение реформации в Швеции. СПб. 1892.
А. С. Кан: Антифеодальные выступления шведского крестьянства в XVII в. (1620—1650 гг.). В кн.: Средние века. Сб. Вып. VI. 1955.
И. Лучицкий: Крестьяне и крестьянская реформа в Дании XVI—XVIII вв. Северный вестник. СПб. 1890. № 12.
Г. В. Форстен: Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648 гг.). Т. 1—2. СПб. 1893—1894.
Г. В. Форстен: Борьба из-за господства на Балтийском море в XV и XVI столетиях. СПб. 1884.
I. Andersson: Sveriges historia. 4-de uppl. Stockholm 1953.
Otoszul: *И. Андерссон:* История Швеции. Пер. с швед. М. 1951.
F. Dastrup: History of Denmark. Copenhagen 1947.
E. F. Heckscher: An economic history of Sweden. Cambridge 1954.
O. Johnsen: Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939.
H. Koht: Les luttes des paysans en Norvège du XVI-e au XIX-e siècle. Paris 1929.
K. Larsen: History of Norway. New York 1948.
A. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1933.
M. G. Schybergson: Geschichte Finlands. Gotha 1896.

Források

Г. В. Форстен: Акты и письма к истории балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях. Вып. 1—2. СПб. 1889—1893.
Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets of Staendermödernes Historie im Christian IV's tid. I—III. København 1883—1890.
N. Bang: Tabellen over Skibsfart og Varetransport genemmøresund (1497—1660). I—II. København 1906—1922.
Kong Christian den Fierdes egenhaendige Breve. I—VII. København 1887—1891.
Danmark—Norges Traktater 1523—1750. Utg. af L. Laursen. I—IV. København 1905—1917.
Handlingar rörande Skandinaviens historia. Bd. 1—40. Stockholm 1816—1860.
Kancelliets Brevböger vedrörende Danmarks indre Forhold. København 1885—1906, 1908—1929, 1950.
Kong Christian den Fierdes: Norske lovbog af 1604... Christiania 1855.
Norske regnskaber og jordeböger fra den 16-de aarhundrede. Bd. 1—3. Christiania 1885—1898.
C. Paludan-Müller: Aktstykker til Nordens historie i Grevefejdens. Tid I—II. København 1852—1853.
C. G. Styffe: Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till Skandinaviens historia. Stockholm 1857.

A XIV. fejezethez

AZ OSZTRÁK SOKNEMZETISÉGŰ ÁLLAM

Irodalom

П. Митрофанов: История Австрии. Ч. 1. СПб. 1910.
Н. Н. Самохина: Феодальная реакция в Австрии второй половине XVI в. и крестьянское восстание 1595—1597 гг. В кн.: Средние века. Сб. Вып. V. М. 1954.
A. Czerny: Der erste Bauernaufstand in Oberösterreich 1525. Linz 1882.
A. Czerny: Der zweite Bauernaufstand in Österreich 1595—1597. Linz 1890.
G. E. Friess: Der Aufstand der Bauern in Niederösterreich am Schlusse des 16. Jahrhunderts. Wien 1897.
A. Huber: Geschichte Oesterreichs. Bd. III—V. Gotha 1888—1896.
E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Bd. 1—2. Wien 1946—1949.

F. Stieve: Der Oberösterreichische Bauernaufstand des Jahres 1626. Bd. I—II. München 1891.
F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz 1954.

Források

Codex Austriacus. Hrsg. von F. A. Guarient. Bd. 1—2. Wien 1721.
Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen. Hrsg. von der hist. Kommission der Akad. der Wissenschaften in Wien. Bd. 1—89. Wien 1849—1953.
F. C. Khevenbüller: Annales Ferdinandei. Bd. I—XII. Leipzig 1721—1726.

A XV. fejezethez

CSEHORSZÁG A HABSBURGOK URALMA ALATT

Irodalom

История Чехословакии. Т. 1. М. 1956.
А. Кочубинский: Братья-подобои и чешские католики в начале XVII в. Одесса 1873.
М. К. Любавский: История западных славян. Изд. 2. М. 1918.
А. В. Флоровский: Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений. (X—XVIII вв.). Т. 2. Прага 1947.
J. Bidlo: Jednota bratrská v prvním vyhnanství (1548—1572). I—IV. Praha 1900—1932.
T. Bílek: Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618. Díl 1—2. Praha 1882—1883.
J. Dobiaš: Z dějín sociálních bojů v Čechách v 16 a 17 století (Sto let zápasu Hořepnických a jejich vrchnostÍ). Praha 1953.
A. V. Florovskij: Česko-ruské obchodní styky v minulosti (X—XVIII století). Praha 1954.
A. V. Florovskij: České sukno na východo-evropském trhu v 16 až 18 věku. Praha 1947.
V. Husa: Selské pozdvižení v Čechách kolem roku 1525. Praha 1937.
V. Husa: Tomáš Müntzer a Čechy. Rozpravy československé. (Akademie věd. Ročník 67. Sešit 11.) 1957.
J. Janáček: Dějiny obchodu v předbělohorské Praze. Praha 1955.
A. Klima: Manufakturní období v Čechách. Praha 1955.
J. Kočí: Boje venkovského lidu v období temna. Povstání nevolníků v XVII. a XVIII. století. Praha 1953.
K. Krofta: Dějiny československé. Praha 1946.
K. Krofta: Dějiny selského stavu. Praha 1949.
J. Macůrek: Cechové a Poláci v druhé polovině XVI. století (1573—1589). Praha 1948.
J. Polišenský: Anglie a Bílá Hora. The Bohemian war and British policy. 1618—1620. Praha 1949.
F. Roubík: Z českých hospodářských dějín. Přehled vývoje českého průmyslu, obchodu, měny a dopravy. Praha 1948.
W. W. Tomek: Dějepis města Prahy. T. 1—12. Praha 1855—1901.
Z. Winter: Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku. Díl 1—2. Praha 1890—1892.
Z. Winter: Český průmysl a obchod v 16 věku. Praha 1913.
Z. Winter: Řemeslnictvo a živnosti 16 věku v Čechách (1526—1620). Praha 1909.

Források

Acta sacrae congregationis de propaganda fide res gestas Bohemicas illustrantia. 1622—1623. T. I. P. 1—2. Praha 1923—1950.
Berní řejstříky z roku 1544 a 1620. Sešit V. Pešák. Praha 1953.
Berní rula. Sv. 1., 2., 3., 10., 11., 12., 13., 18., 19., 23., 26., 27., 28., 31., 32., 33. Praha 1949—1954.
Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592—1628. Vol. 3—4. Praha 1932—1946.
Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých. T. 6. „Kronika pražská Bartoše písaře", „Paměti o bouři pražské roku 1524". Praha 1907.
Listy poddaných z rokov 1538—1848. Na vyd. priprav. P. Horváth. Bratislava 1955.
Naše národní minulost v dokumentech. Chrestomatie k dějinám Československa... Díl I. (Do zrušení nevolnictví). K vyd. připr. V. Husa. Praha 1954.
Sixt z Ottersdorfu: O pokoření stavu městského léta 1547. Praha 1950.
Sněmy české od léta 1526 až po naší dobu. Královský český archiv zemský. 1—2. Praha 1905—1906.

A XVI. fejezethez

MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁNI ORSZÁGOK HARCA A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN

1. rész

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. 4. kiad. Budapest 1950.
Balázs János: Sylvester János és kora. Budapest 1958.
Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. Budapest 1955.
Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemissza-tanulmányok.) Budapest 1960.
Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Budapest 1954.

Heckenast Gusztáv: A beszterczebányai bányászfelkelés (1525—1526). Századok, Budapest 1952. 2 sz.
Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Budapest 1957.
Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Budapest 1955.
Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Budapest 1954.
Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. 1., 3. köt. Budapest 1951., 1958.
Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Budapest 1961. Egyetemi tankönyv.
Magyarország története. II. 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Budapest 1962. Egyetemi tankönyv.
Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630—1632-ben) Budapest 1956.
Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Budapest 1952.
A magyar nép története. Rövid áttekintés. Budapest 1953.
Márki Sándor: Dózsa György... Budapest 1913.
Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. 7-ik bővített és átdolgozott kiadás. Budapest 1954.
Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Budapest 1952.
Sinkovits István: Magyarország története. 1526—1711. Budapest 1956.
Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest 1948.
Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest 1961.
Wittmann Tibor: Bethlen Gábor. Budapest 1952.
Н. Борецкий-Берефельд: История Венгрии в средние века и новое время. СПб. 1908.
Е. В. Тарле: Крестьяне в Венгрии до реформы Иосифа II. Русская мысль. М. 1896. Кн. VII. кн. VIII.
Geréb László: A magyar parasztháborúk irodalma. 1437—1514. Budapest 1950.
Georgii Sirmiensis Epistola de perdicione regni Hungarorum. Pest 1857. Magyarul: *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. Budapest 1961.
A gyalui vártartomány urbáriumai. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond. Erdélyi Tudományos Intézet. Monumenta Transsylvanica. Kolozsvár 1944.
A hazai osztályharcok irodalma 1525—1560. Szerk. Geréb László. Budapest 1955.
Joannis Michaelis Bruti Ungaricarum rerum libri qui exstant. In: *Brutus János Mihály* Magyar históriája 1490—1552. 1. köt. Pest 1863.
Jobbágylevelek. Szerk. H. Balázs Éva. Budapest 1951.
Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius. In: *Verancsics Antal* Összes munkái. 2. köt. Pest 1857.
Nicolai Istvanfi Pannoni Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae 1622. Magyarul: *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Budapest 1962.
I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631—1648). Szerk. Makkai László. Budapest 1954.
Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini... Tomus secundus. Cura et studio Joannis G. Schwandtneri. Vindobona 1746. Ludovici Tuberonis, Dalmatae abbatis, commentariorum de rebus suo tempore, nimirum ab anno Christi 1490 usque ad annum Christi 1522 in Pannonia et finitimis regionibus gestis, libri XI.
Szamosközi István történeti maradványai. 4 köt. Budapest 1876—1880.
Urbáriumok XVI—XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest 1959.
Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Budapest 1958.
Zrínyi Miklós Összes művei. 2. köt. Budapest 1958.
Zrínyi Miklós Hadtudományi munkái. Budapest 1957.

Források

Adatok a torockói jobbágylázadások történetéhez. Kolozsvár 1945.
Bartoniek Emma: Mohács Magyarországa. Budapest é. n.
M. Bel: Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella. Posonii 1735.
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek. Budapest 1899.
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526—1608. évi törvénycikkek. Budapest 1899.
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1608—1657. évi törvénycikkek. Budapest 1900.
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest 1897.
Forgách Ferenc: De statu reipublicae Hungaricae. Budapest 1886.

2. rész

A BALKÁNI ORSZÁGOK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

Н. Борецкий-Берефельд: История Румынии. СПб. 1909.
История Болгарии. Т. 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М.—Л. 1954.
История Молдавии. Т. 1. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Кишинев 1951.
История Румынии. Попул. очерк. Сокр. пер. с румын. М. 1950.
А. Л. Погодин: История Сербии. СПб. 1909.

Гандевъ Христо: Фактори на българското възраждане 1600—1830. София 1943.
История на България. Т. 1. София 1954.
Й. Митев: Героичното минало на нашия народ. София 1952.
И. Пастухов: Българска история. Т. 2. Уредба на второго царство. Турска власть. Възраждане. София 1943.
Ив. Снегаров: Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в. София 1953.
Н. Станев: България под иго. Възраждане и освобождение. 1393—1870. София 1947.

Források

Документи из турските държавни архиви. Ч. 1. (1564—1872). Позбрал и превел П. Дорев. София 1940. (Документи за българска история. Т. 3.)
Положението на болгарския народ под турско робство. Документи и материали. Съст. и ред. Н. Тодоров. София 1953.
J. M. *Томуп:* Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XVI и почетком XVII века. По италијанским архивам. Кн. 1 (год 1595—1606). Београд 1933.

A XVII. fejezethez

A LENGYEL NEMESI ÁLLAM KIALAKULÁSA

Bibliográfia

L. Finkel: Bibliografia historii polskiej. Zebral i ułożył L. Finkel. Vol. 1—3. Warszawa 1955.

Irodalom

Perényi József: Lengyelország története. Budapest 1962. (Studium.)
История Польши. Т. I—II. М. 1954—1955.
Н. И. Кареев: Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше. М. 1886.
Н. Любович: История реформации в Польше. Варшава 1883.
Н. Любович: Начало католической реакции и упадок реформации в Польше. По неизд. источникам. Варшава 1890.
Ю. Мархлевский: Очерки по истории Польши. В кн. *Ю. Мархлевский:* Сочинения. Т. VI. М.—Л. 1931.
St. Arnold, i. i. Historia Polski. Od połowy XV. w. do r. 1795. Warszawa 1953.
B. Baranowski: Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632—1648. Łódź 1949.
I. Baranowski: Przemysł Polski w XVI. wieku. Warszawa. 1919.
M. Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie. Wyd. 4-e. T. 2. Kraków 1927. Oroszul: *М. Бобржинский:* Очерки истории Польши. Пер. с польск. под ред. Н. И. Кареева. Т. II. СПб. 1891.
J. Gerlach: Chłopi w obronie Rzeczy pospolitej... Lwów 1939.
L. Koczy: Dzieje handlu polskiego przed rozbiorami. Lwów 1939.
St. Kutrzeba: Historya ustroju Polski w zarysie. Lwów 1905. Oroszul: *С. Кутшеба:* Очерк истории общественно-государственного строя Польши. Пер. с польск. СПб. 1907.
K. Lepszy: Dzieje floty polskiej. Gdańsk 1947.
K. Lepszy: Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589—1592). Kraków 1939.
J. Macůrek: České povstání r. 1618—1620 a Polsko. Brno 1937.
J. Macůrek: Čechové a poláci v druhé polovině XVI. století (1573—1589). Praha 1948.
M. Małowist: Rzemioslo polskie w okresie odrodzenia. Warszawa 1954.
J. Pajewski: Węgierska polityka Polski w połowie XVI. wieku (1540—1571). Kraków 1932.
J. Ptášnik: Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Wyd. 2-e. Warszawa 1949.
Jan Rutkowski: Historia gospodarcza Polski. Wyd. 2-e. T. 1. Poznań 1946. Oroszul: *Я. Рутковский:* Экономическая история Польши. Пер. с польск. М. 1953.
R. Rybarski: Handel i polityka handlowa Polski w XVI. st. T. 1—2. Poznań 1929.
Z. Wojciechowski: Zygmunt Stary (1506—1548). Warszawa 1946.

Források

Н. Бантыш-Каменский: Переписка между Россией и Польшей с 1487 по 1700 г. Ч. 1—3. М. 1862.
Дневник Люблинского сейма 1569 г. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. СПб. 1869.
М. Меховский: Трактат о двух Сарматиях. М.—Л. 1936.
Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Под ред. Г. Ф. Карпова. Т. 1. 1487—1533. СПб. 1892.
Г. В. Форстен: Акты и письма к истории балтийского вопроса в XVI и XVII столетиях. Вып. 1—2. СПб. 1889—1893.
A. Gostomski: Gospodarstwo. Wrocław 1951.

Humanizm i reformacija w Polsce. Wydali Ign. Chrzanowski i S. Kot. Lwów 1927.
Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI. i XVII. wieku. Zebral i oprac. Wł. Chomentowski. Warszawa 1876.

A XVIII. fejezethez

UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS A BALTI ORSZÁGOK

1. rész

UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS LITVÁNIA

Irodalom

Воссоединение Украины с Россией. 1654 — 300 лет — 1954. Сборник статей. М. 1954.
В. Голобуцький: Росія і визвольна війна українського народу. 1648—1654 рр. Київ 1954.
М. Довнар-Запольский: Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. Киев 1905.
История Белорусской ССР. Т. 1. Минск 1954.
История Украинской ССР. Т. 1. Киев 1956.
М. К. Любавский: Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. М. 1915.
В. И. Пичета: Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 1—2. М. 1917.
Źródla dziejowe. T. V—VI. Warszawa 1877.

Források

Акты Виленской археографической комиссии. Вильно. Т. XIII. XIV. 1888; Т. XXV. 1898. (Виленская комиссия для разбора и издания древних актов.)
Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. Тт. 1. 1846; 2., 3., 4. 1851; 5. 1867.
Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 1, VII. Вильно 1867, 1870.
Архив Юго-Западной России. Киев. Ч. 1, т. 1. 1859; т. 5. 1872; т. 6. 1883; т. 7. 1887; т. 8. 1914; т. 10. бг. т. 11. 1904; т. 12. 1904. Ч. II, т. 1. 1861. Ч. III, т. 1. 1863. Ч. V, т. 1. 1869. Ч. VI, т. 1. 1876. Ч. VII, т. 1. 1886; т. 2. 1890; т. 3. 1905. Ч. VIII, т. 1. 1893; т. 2. 1894; т. 3. 1909; т. 4. 1907; т. 5. 1908; т. 6. 1911.
Воссоединение Украины с Россией. (К 300-летию 1654—1954). Документы и материалы. Т. I—III. М. 1953.
Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов при киевском генерал-губернаторе. Т. I—IV. Киев 1846—1859.
Русская историческая библиотека (издаваемая Археографической комиссией). СПб. Тт. IV. 1878; VII. 1882; XIX. 1903; XX. 1903; XXVII. 1910; XXX. 1914; XXXIII. 1915.

LETTORSZÁG ÉS ÉSZTORSZÁG

Bibliográfia

E. Blumfeldt, N. Loone: Bibliotheca Estoniae historica 1877—1917. Tartu 1939.
Ed. Winkelmann: Bibliotheca Livoniae historica... 2, verb. u. sehr verm. Ausg. Berlin 1878.

Irodalom

Р. Ю. Виппер: Крепостное право в Лифляндии от XV до XVII в. «Изд. АН СССР». Серия истории и философии. 1944. № 6.
Я. Я. Зутис: Очерки по историографии Латвии. Т. 1. Прибалтийско-немецкая историография. Рига 1949.
История Латвийской ССР. Т. 1. С древнейших времен до 1860 года. Рига 1952.
В. Д. Королюк. Ливонская война. М. 1954.
Г. В. Форстен: Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648). Т. 1. Борьба из-за Ливонии. СПб. 1893. Т. II. Борьба Швеции с Польшей и Габсбургским домом. СПб. 1894.
L. Arbusow: Die Einführung der Reformation in Liv-, Esth- und Kurland. Leipzig 1921.
Sture Arnell: Die Auflösung des livländischen Ordenstaates. Das schwedische Eingreifen und die Heirat Herzog Johans von Livland. 1558—1562. Lund 1937.
H. Bosse: Der livländische Bauer am Ausgang der Ordenszeit bis 1561. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 24. Riga 1930.
R. Kentmann: Livland im russich-litauischen Konflikt. Die Grundlegung seiner Neutralitätspolitik. 1494—1514. Marburg 1929.
H. Kruus: Vene-Liivi soda 1558—1561. Tartu 1924. (észtül).
W. Lenz: Die auswärtige Politik des livländischen Ordensmeisters Walter von Plettenberg bis 1510. Riga 1928.
H. Liljedahl: Svensk forvältning i Livland 1617—1634... Uppsala 1933.
S. Svensson: Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordenstaten 1558. Lund 1951.
A. Tunlse: Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu 1942.

Források

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Vol. III. Riga 1907.

Kostka Napiersky: Russisch-livländische Urkunden. St. Petersburg 1868.

J. Schmiedt: Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathsekretairs Johann Schmiedt zu den Jahren 1558—1562. Bearb. von A. Bergengrün. Leipzig 1892.

Fr. Bienemann: Hrsg. Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558—1562. Bd. I—V. Riga 1865—1876.

Franz Nyenstadt's Livländische Chronik... Hrsg. von G. Tielmann. Monumenta Livoniae Antiquae. T. III. Riga 1839.

Johann Renner's Livländische Historien 1556—1561, zum ersten Mal nach Urschrift hrsg. von P. Karstedt. Lübeck 1953.

Liv-, esth- und kurländisches Urkundenbuch. 2. Abt. I—III. Riga, Moskau 1900—1914.

Livländische Güterurkunden (1500—1545). Bd. II. Hrsg. von H. V. Bruiningk. Riga 1923.

C. Schirren: Hrsg. Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Bd. I—III. Reval 1883—1885.

A XIX. fejezethez

A FEUDÁLIS-JOBBÁGYTARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN; A KÖZPONTOSÍTOTT ÁLLAM MEGERŐSÖDÉSE A XVI. SZÁZADBAN

Irodalom

К. В. Базилевич: Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. М. 1951.

С. В. Бахрушин: Научные труды. Т. I—III. М. 1952—1954.

И. У. Будовниц: Русская публицистика XVI в. М.—Л. 1947.

Б. Д. Греков: Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. испр. и доп. Кн. 1—2. М.—Л. 1952—1954.

Р. П. Дмитриева: Сказание о князьях владимирских. М.—Л. 1955.

История Москвы. Т. 1. Период феодализма. XII—XVII вв. М. 1952.

Н. А. Казакова и Я. С. Лурье: Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века. М.—Л. 1955.

А. И. Копанев: История землевладения Белозерского края XV — XVI вв. М.—Л. 1951.

А. Г. Маньков: Цены и их движение в Руском государстве XVI в. М.—Л. 1951.

Н. Н. Масленникова: Присоединение Пскова к Русскому централизованному государству. Л. 1955.

А. А. Новосельский: Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М.—Л. 1948.

Н. Е. Носов: Очерки по истории местного управления Русского государства первой половины XVI века. М.—Л. 1957.

Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV в. — начало XVII в. М. 1955.

С. В. Рождественский: Служилое землевладение в Московском государстве XVI в. СПб. 1897.

Н. А. Рожков: Сельское хозяйство Московской Руси XVI в. М. 1899.

Русское народное поэтическое творчество. Т. 1. М.—Л. 1953.

П. А. Садиков: Очерки по истории опричнины. М.—Л. 1950.

Н. А. Смирнов: Россия и Турция в XVI—XVII вв. Т. 1—2. М. 1946. Ученые записки МГУ. Вып. 94.

П. П. Смирнов: Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. Т. 1. М.—Л. 1947.

М. Н. Тихомиров: Монастырь-вотчинник в XVI в. Исторические записки. Кн. 3. 1938.

М. В. Фехнер: Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. (Изд. 2, доп.). М. 1956.

А. В. Чернов: Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв. с образования централизованного государства до реформ при Петре 1. М. 1954.

Н. Д. Чечулин: Города Московского государства в XVI в. СПб. 1889.

С. К. Шамбинаго: Песни времени царя Ивана Грозного. Сергиев Посад 1914.

Források

Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 1. köt. Budapest 1956.

Акты Археографической экспедиции. Т. 1. СПб. 1836.

Акты исторические. Т. 1. СПб. 1840.

Дополнения к актам историческим. Т. 1. СПб. 1846.

Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV — начала XVI в. Сост. С. Б. Веселовский. Т. 1. М. 1952.

Акты феодального землевладения и хозяйства XIV—XVI вв. Подгот. к изд. Л. В. Черепнин. Отв. ред. С. В. Бахрушин. Ч. 1. М.—Л. 1951. Ч. П. Подгот. к изд. А. А. Зимин. Отв. ред. Л. В. Черепнин. М. 1956.

Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Введ. Г. Новицкого. Л. 1938.

Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI. вв. Подгот. к изд. Л. В.

Черепнин. Отв. ред. С. В. Бахрушин. М.—Л. 1950.
Иван IV: Послания Ивана Грозного (текст и перевод). Подгот. текста Д. С. Лихачева и Я. С. Лурье. Пер. и коммент. Я. С. Лурье. Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. М.—Л. 1951.
Казанская история. Подгот. текста, вступит. статья и примеч. Г. Н. Моисеевой. Под ред. В. П. Андриановой-Перетц. М.—Л. 1954.
Книга ключей и долговая книга Иосифо-Волоколамского монастыря XVI в. Под ред. М. Н. Тихомирова и А. А. Зимина. М.—Л. 1948.
Материалы по истории крестьян в Русском государстве XVI в. Сборник документов. Подгот. к изд. А. Г. Маньковым. Л. 1955.
Памятники русского права. Сост. А. А. Зимин и др. Вып. IV. М. 1956.
Путешествие русских послов XVI—XVII вв. Статейные списки. (Тексты. Подгот. Я. С. Лурье и Р. Б. Мюллер. Отв. ред. Д. С. Лихачев.) М.—Л. 1954.
И. С. Пересветов: Сочинения. Подгот. к изд. А. А. Зимин. Под ред. Д. С. Лихачева. М.—Л. 1956.
Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Т. 1—5. М. 1813—1828.
Судебники XV—XVI веков. Подготовка текстов Р. Б. Мюллер и Л. В. Черепнина. Коммент. А. И. Копанева и др. Под общ. ред. и с предисл. Б. Д. Грекова. М.—Л. 1952.
Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в. Подгот. к изд. А. А. Зимин. М.—Л. 1950.
Д. Флетчер: О государстве Русском. СПб. 1905.
Г. Штаден: О Москве Ивана Грозного (Записки немца-опричника). М. 1925.
Samuel Herberstein: Rerum Moscoviticarum commentarii. Basel 1549. Oroszul: *С. Герберштейн:* Записки о московитских делах. СПб. 1908.

A XX. fejezethez

AZ OROSZORSZÁGI PARASZTHÁBORÚ A XVII. SZÁZAD ELEJÉN. A LENGYEL ÉS SVÉD INTERVENCIÓ SZÉTZÚZÁSA

Irodalom

Ю. В. Готье: Замосковный край в XVII веке. Опыт исследования по истории экономического быта Московской Руси. Изд. 2. М. 1937.
Е. Н. Кушева: К истории холопства в конце XVI — начале XVII века. Исторические записки. Кн. 15. 1945.
С. Ф. Платонов: Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. М. 1937.
К. Н. Сербина: Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI—XVIII вв. М.—Л. 1951.
И. И. Смирнов: Восстание Болотникова. 1606—1607 гг. Л. 1951.
И. П. Шаскольский: Шведская интервенция в Карелии в начале XVII в. Петрозаводск 1950.
И. С. Шепелев: Освободительная и классовая борьба в Русском государстве в 1608—1610 гг. Пятигорск 1957.
В. И. Шунков: Очерки по истории колонизации Сибири в XVII — начале XVIII в. М.—Л. 1946.
В. И. Шунков: Очерки по истории земледелия Сибири (XVII век). 1956.

Források

Авраамий (Палицын): Сказание Авраамия Палицына. Подгот. текста и коммент. О. А. Державиной и Е. В. Колосовой. Под ред. Л. В. Черепнина. М.—Л. 1955.
С. А. Белокуров: Разрядные записи за Смутное время (1713—1721 гг.). М. 1907.
Исаак Масса: Краткое известие о Московии в начале XVII в. Пер., прим. и вводн. статья А. А. Морозова. Ред. Н. Рубинштейн. М. 1937.
Полное собрание русских летописей. Т. XIV. Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея Руси. Новый летописец. СПб. 1910.
Русская историческая библиотека. Т. XIII. Памятники древней русской письменности, относящиеся к Смутному времени. Изд. 3. Л. 1927.
Сказания современников о Димитрии Самозванце. Изд. 3, испр. и доп. Ч. 1—2. СПб. 1859.
Смутное время Московского государства 1604—1613 гг. Вып. 1—8. В кн.: Чтения Общества истории древностей России при Моск. ун-те. М. 1911—1914.
Иван Тимофеев: Временник ... (Текст и пер.). Подгот. к изд., пер., коммент. и статья О. А. Державиной. М. 1951.

A XXI. fejezethez

AZ OSZMÁN FEUDÁLIS BIRODALOM

Irodalom

В. А. Гордлевский: Внутреннее состояние Турции во 2-й половине XVI в. (По документам, изд. А. Рефиком.) В кн.: Труды Моск. ин-та востоковедения. Сб. № 2. М. 1940.

Н. А. Смирнов: Россия и Турция в XVI—XVII вв. Т. I—II. М. 1946.

А. С. Тверитинова: Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции. М.—Л. 1946.

А. Чемерзин: Турция, ее могущество и распадение. Исторические и военные очерки. Т. 1. СПб. 1878.

Zija Karamursza: Tanulmányok az oszmán pénztörténet köréből. Ankara 1940. (törökül). *Ziya Karamursa:* Osmanli malî Tarihi hakkinda tetkikler. Ankara 1940.

Ahmet Hamit Ongunszu és Musztafa Muhszin: Törökország története. Isztambul 1929. (törökül). *Ahmet Hamit Ongunsu ve Mustafa Muhsin:* Türkiye Tarihi. 2 basim. Istanbul 1929.

F. Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927.

J. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. II—V. Pest 1828—1829.

N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I—II. Gotha 1908—1909.

Ignace Mouradgea d'Obsson: Tableau général de l'Empire Ottoman, divisé en deux parties dont l'une comprend la législation mahométane, l'autre l'histoire de l'Empire Ottoman. T. I—VII. Paris 1787—1824.

J. W. Zinkeisen: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. II—V. Hamburg 1854—1857.

Források

Пространный реестр Гюрджистанского вилайета. Турецк. текст изд., пер., исслед. и коммент. снабдил С. С. Джикия. Кн. 1—2. Тбилиси 1941—1947. Кн. 1. Текст., Кн. 2. Перевод.

Ali Ajni: Értekezés a törvényekről. Isztambul 1280 (1863). (törökül). *Ali Ayni:* Kavanin risalesi. Istanbul 1280. (arab ábécével).

Mehmed Arif: Az Oszmán- (II) dinasztia törvénygyűjteménye. Isztambul 1330 (1912). (törökül). *Arif Mehmed:* Kanun-name-i al-i Osman(II). Istanbul 1330. (arab ábécével).

Omer Lütfî Barkan: Az Oszmán Birodalom mezőgazdaságának jogi és pénzügyi alapjai a XV—XVI. században. 1. köt. Törvények. Isztambul 1943. (törökül). *Omer Lütfî Barkan:* XV. ve XVI-inci asirlarda Osmanli Imparatorluğunun ziraî ekonominin malî ve hukuki esaslari. I. cilt: Kanunlar. Istanbul 1943.

Abdul Aziz Karacselebizade: Az igazhitűek kertje. (Az Oszmán Birodalom történetének krónikája.) Bulak 1248 (1832). (törökül). *Abdul Aziz Karaçelebizade:* Revzet ulebrar. 1248. (arab ábécével).

Kjatib Cselebi (Hadzsi Halifa): Összefoglalás. (Az oszmánok története.) 1—2. rész. Isztambul 1286—1287 (1869—1870). (törökül). *Kâtib Çelebi Haçi Halife:* Fezleke. (Tarih-i osmani.) Cilt 1—2. Istanbul 1286—1287. (arab ábécével).

Musztafa Naima: Naima története. Isztambul 1280 (1863). T. I—VI. (törökül). *Mustafa Naima:* Tarih-i Naima. Cilt 1—6. Istanbul 1280.

Ibrahim Pecsevi: Pecsevi története. T. I—II. Isztambul 1281—1283 (1864—1866). (törökül). *Ibrahim Peçevî:* Tarih-i Peçevî. Cilt 1—2. Istanbul 1281—1283. (arab ábécével).

Ahmed Refik: Az anatóliai török törzsek. Isztambul 1930. (törökül). *Ahmed Refik:* Anadoluda Türk aşiretleri (966—1200). Istanbul 1930.

Mehmet Hodzsa Szadeddin: Történetek koszorúja. T. 1—2. Isztambul 1279—1280 (1862—1863). (törökül). *Mehmet Hoça Sadeddin:* Tac-ut-tevarih. Cilt 1—2. Istanbul 1279—1280.

Musztafa Szelaniki: Szelaniki története. Isztambul 1281. (törökül). *Mustafa Selânikî:* Tarih-i Selânikî Istanbul 1281.

I. H. Uzuncsarsili: Oszmán történelem. T. I—II. Isztambul 1947—1948. (törökül). *I. H. Uzunçarşili:* Osmanli Tarihi. Cilt 1—2. Istanbul 1947—1948.

A XXII. fejezethez

A SZEFEVIDÁK ÁLLAMA

Irodalom

В. В. Бартольд: Иран. Исторический обзор. Ташкент 1926.

В. В. Бартольд: История изучения Востока в Европе и России. Изд. 2. Л. 1925.

Б. П. Денике: Живопись Ирана. М. 1938.

Б. Н. Заходер: История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). М. 1944.

М. С. Иванов: Очерк истории Ирана. М. 1952.

L. L. Bellan: Chah Abbas, sa vie, son histoire. Paris 1932.

E. G. Browne: History of Persian literature in modern times. (A. D. 1500—1924.) Cambridge 1924.

J. Malcolm: The history of Persia from the most early period to the present time... Vol. 2. London 1815.

P. Sykes: A history of Persia. Ed. 3. Vol. 2. London 1951.

Források

Ахмед Каэи: Трактат о каллиграфах и художниках. 1596—97/1005. Введ., пер. и коммент. Б. Н. Заходера. М.—Л. 1947.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Под ред. В. В. Струве и др. Т. 2. XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.—Л. 1938.

Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Под ред. Н. И. Веселовского. Т. I—III. СПб. 1890—1898.

P. du Hans Rapbée: État de la Perse en 1660. Publié avec notes et appendice par Ch. Schefer. Paris 1890.

Scheref Khan, prince de Bidlis. Schéref-Nâmen ou histoire des Kourdes, publ. par V. Veliaminof-Zernof. T. I—II. Texte persan. SPb. 1860—1862.

Tad-h-kirat al-Muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725). Transl. by V. Minorsky. London 1943.

A XXIII. fejezethez

A KAUKÁZUS ÉS KÖZÉP-ÁZSIA NÉPEI A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. rész

A KAUKÁZUS

Irodalom

Е. Т. Алексеева: Очерки по экономике и культуре народов Черкессии в XVI—XVII вв. Ставрополь 1957.

Б. М. Арутюнян: Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII и XVIII вв. По архивным материалам Эчмиадзинского монастыря. Ереван 1940.

Н. А. Бердзенишвили, И. Джавахишвили и С. Джанашиа: История Грузии. Ч. 1. Тбилиси 1950.

История армянского народа. Ч. 1. Ереван 1951.

История Кабарды с древнейших времен до наших дней. М. 1957.

М. М. Ксвалевский: Закон и обычай на Кавказе. Т. 1—2. М. 1890.

Очерки по истории Дагестана. Т. 1. Махач-Кала 1957.

И. П. Петрушевский: Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в. Л. 1949.

Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку 1949.

Н. А. Смирнов: Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI—XVIII вв. Нальчик 1948.

Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. Trad. du géorgien par Brosset. Histoire moderne Pt. 2. Livr. 1. SPb. 1856.

Források

Адаты кавказских горцев. Вып. 1. Сост. Ф. И. Леонтович. Отд. 1—3. Одесса 1882—1883.

Армяно-русские отношения. Сб. документов Т. 1. Армяно-русские отношения в XVII веке. Под ред. В. А. Парсамяна. Ереван 1953.

Абас-Кули-ага Бакиханов: Гюлистан Ирам. Баку. 1951.

Кабардино-русские отношения в XVI—XVIII вв. Т. 1. (XVI—XVII вв.). М. 1957.

Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615—1640. Документы к печати подгот. и предисл. снабдил М. А. Полиевктов. Тбилиси 1937.

Сношения России с Кавказом. Материалы... извлеченные из Моск. Глав. архива М-ва ин. дел. С. А. Белокуровым. Вып. 1. 1578—1613 гг. М. 1889. Чтения в об-ве истории и древностей российских. Кн. 3. М. 1888.

Указы кубинских ханов. Пер. Ф. Ростопчина. Под ред К. И. Чайкина. Тбилиси 1937.

Collection d'historiens arméniens... Trad. par M. Brosset. T. I—II. SPb. 1874—1876.

2. rész

KÖZÉP-ÁZSIA

Irodalom

Архитектура республик Средней Азии. Сб. статей. М. 1951.

В. В. Бартольд: История культурной жизни Туркестана. Л. 1927.

В. В. Бартольд: Очерк истории Семиречья. Фрунзе 1943.

Б. Г. Гафуров: История таджикского народа. В кратком изложении. Изд. 3. испр. и доп. Т. 1. М. 1955.

Е. А. Давидович: Денежная реформа Шейбани-хана. (Из истории среднеазиатской экономики в XVI в.). Вкн.: Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 1. Сталинабад 1954.

История Казахской ССР. Т. 1. Алма-Ата 1957.

Итория Туркменской ССР. Т. 1. Ашхабад 1955.

История Узбекской ССР. Изд. 2. испр. Т. 1. кн. 1. Ташкент 1955.

Культура и искусство народов Средней Азии (VI в. до н. э. — середина XIX в.). Под ред. А. Ю. Якубовского. М. 1952.

К. М. Мирзаев: Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. Ташкент 1954.

Объединенная научная сессия, посвященная истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Материалы... Ташкент 1955.

И. П. Петрушевский: К истории института сойургала. Советское востоковедение. М.—Л. 1949. Т. 6.

М. В. Фехнер: Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. (Изд. 2, доп.) М. 1956.

А. П. Чулошников: Очерки по истории Казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. 1. Оренбург 1924.

А. Ю. Якубовский: Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии. Труды Тадж. филиала АН СССР. Сталинабад 1951. Т. 29.

Források

Абуль-Гази: Родословное древо тюрков. Соч. Абуль-Гази, хивинского хана. Пер. и предисл. Г. С. Саблукова, послесл. и прим. Н. Ф. Катанова. Изв. О-ва археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. 1905. Т. 21. Вып. 5—6. Отдельн. изд. Казань 1906.

Захириддин Мухаммед Бабур: Бабур-намэ. Пер. М. Салье. Ташкент 1948.

Бабер-намэ, или записки султана Бабера. Изданы в подлинном тексте Н. И[льминским]. Казань 1857.

Из архива шейхов Джуйбари. Материалы по земельным и торговым отношениям Средней Азии XVI в. Т. 1. М.—Л. 1938. (На араб. и перс. яз.)

Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Вып. 1. Сталинабад 1954.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.—Л. 1938.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Л. 1932.

Печатные и рукописные исторические известия о каракалпаках на русском языке. Собрали Н. Н. Пальмов и А. И. Пономарев. В кн.: Материалы по истории каракалпаков. Сб. М.—Л. 1935.

Сибирские летописи. (Строгановская летопись. Жалованная грамота Строгановым 1574 года с разрешением безпошлинного торга с бухарцами, казахами и др.) СПб. 1907.

Статейный список посольства в Бухарию дворянина Ивана Хохлова (1620—1622). В кн.: Сборник князя Хилкова. СПб. 1879.

Шейбаниада. История монголо-тюрков на джагатайском диалекте, с пер., примеч. и прил., изд. И. Березиным. Казань 1849.

Baburname. London 1905.

Mir-Abdul-Kérim-Boukhary: Histoire de l'Asie centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khogand), depuis les dernières années du règne de Nadir-Châh (1153) jusqu'en 1233 de l'hégire (1740—1813). Texte persan et trad. française, publ. par Ch. Schefer. Vol. 1—2. Paris 1876. Appendice III.

A XXIV. fejezethez

AZ ARAB ORSZÁGOK TÖRÖK URALOM ALATT

К. Базили: Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. Ч. I—II. Изд. 2. СПб. 1875.

G. Delphin: Histoire des pachas d'Alger de 1515 à 1745. Journal asiatique. Avr.—Juin. Paris 1922. Enzyklopädie des Islam. Leiden, Leipzig 1928—1929. Algéria (I. köt.), Tunisz (IV. köt.), Marokkó (III. köt.) címszavak.

J. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches... Bd. II—V. Pest 1828—1829.

G. Hanotaux: Histoire de la nation égyptienne. T. V. Paris 1935.

Cl. Huart: Histoire des Arabes. T. II. Paris 1913.

H. Lammens: La Syrie. Précis historique. Vol. II. Beyrouth 1921.

J. Pignon: L'esclavage en Tunisie de 1590 à 1620. Revue tunisienne. 1930.

G. W. F. Stripling: The Ottoman Turks and the Arabs (1511—1574). Urbana 1942.

A XXV. fejezethez

A NAGYMOGULOK ÁLLAMA INDIÁBAN

Irodalom

К. А. Антонова: Очерки общественных отношений и политического строя Монгольской Индии времен Акбара (1556—1605. гг.). М. 1952.

J. N. Das Gupta: India in the 17th century as depicted by European travellers. Calcutta 1916.

Ibn Hasan: The central structures of the Mughal Empire and its practical workings up to the year 1657. London—New York 1936.

W. Moreland: India at the death of Akbar. An economic study. London 1920.

W. Moreland: From Akbar to Aurangzib. A study in Indian economic history. London 1923.

W. Ruben: Einführung in die Indienkunde. Ein Überblick über die historische Entwicklung Indiens. Berlin 1954.

V. Smith: Akbar, the Great Mogul. 1542—1605. 2nd ed. rev. Oxford 1919.

E. Thomas: Revenue resources of the Mughal Empire in India from A. D. 1593 to A. D. 1707. London 1871.

Források

Rámájana és Mahábhárata. Elbeszéli Baktay Ervin. Budapest 1960. Oroszul: *Тулси Дас:* Рамаяна или Рамачаритаманаса. Море подвигов Рамы. Пер. с индийск. (хинди), коммент. и вступ. статья А. П. Баранникова. М.—Л. 1948.

Abd-ul Baki Nahavandi: Maászir-i-rahimi... T. 1—3. Kalkutta 1910—1935. (párszіul). Angolul: *Nahavandi Abdul-Bāqī.* Maasir-i-Rahimi... Calcutta 1924—1927.

Abu-l Fazl: Ain-i Akbari. T. I—II. Kalkutta 1867—1877. (párszіul). Angolul: Ain-i Akberi. Vol. 1—3. Transl. by H. Blochmann and H. S. Jarret. Calcutta 1868—1894.

Abu-l Fazl: Akbarname... T. I—III. Kalkutta 1897—1918. (pársziul). Angolul: *Abul-Fazl:* Akbar-nāmā. 2nd ed. Calcutta 1953.

Abu-l Kasim Ferishta: Gulsan-i Ibrahimi. Bombay 1831. (Litográfia). Angolul: History of the rise of the Mahomedan power in India, till the year A. D. 1612, translated from the original persian of Muhammad Kasim Ferishta. Transl. by Col. J. Briggs. Vol. I—IV. London 1929.

Badaoni: Muntahabut tavarih. T. I—III. Kalkutta 1864—1869. (pársziul). Angolul: *Al Badaoni (Abd al-Quadir):* The Muntakhab al Tawarikh... Vol. I—III. Transl. by G. Ranking. Calcutta 1898. Vol. II. Transl. by W. H. Love. Calcutta 1884. 2-nd ed. Calcutta 1926. Vol. 3. Transl. by T. W. Haig. Calcutta 1927.

Dabisztan. [Litográfia.] Laknau 1881. Angolul: Dabistan ul mazahab. Transl. by D. Shea and Troyer... London 1843. 2nd ed. Washington—London 1901.

Ahmad Nizam-ud din: Tabakat-i Akbari. T. 1—2. Kalkutta 1913—1936. (pársziul). Angolul: *Ahmad Nizamud Din:* Tabaqat-i Akbari. De. Calcutta 1932—1936.

F. Pelsaert: Jahangir's India, the Remonstrantie of F. Pelsaert, translated from the Dutch by W. H. Moreland... and P. Geyl...Cambridge 1925.

I. Sarkar: The India of Aurangzib (Topography, statistics and roads) compared with the India of Akbar. With extracts from the Khulasatu-l-Gulshan... Calcutta 1901.

A XXVI. fejezethez

KÍNA A XVI—XVII. SZÁZADBAN

Irodalom

Kína rövid története. Budapest 1960.

Mao Ce-tung: Válogatott művei. 3. köt. Szikra 1954.

В. Горский: Начало и первые дела Маньчжурского дома. Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Т. 1. СПб. 1852.

Л. И. Думан: Очерк истории Китая. В кн.: «Китай». Сб. М.—Л. 1940.

Б. Г. Курц: Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях. Харьков 1929.

Х. Трусевич: Посольские и торговые отношения России с Китаем (до XIX в.). М. 1882.

М. Храповицкий: События в Пекине при падении Минской династии (1664 г. по Р. Х.). Труды членов Пекинской духовной миссии. Т. Ш. СПб. 1857.

Hou Vaj-lu: Csungkuo fengcsien söhuj tuti szojucse hszingsi ti venti. (A tulajdonformák kérdése a kínai feudális társadalomban.) Lisi jencsiu (Történetkutatás), 1954. 1. sz. (kínaiul).

Lai Csia-tu és Li Kuang-pi: Mingcsao tuj vali ti csangcseng. (A kínaiak háborúja az ojratok ellen a Ming-dinasztia korában [XIV—XVII. sz.]) Sanghaj 1954. (kínaiul).

Li Ven-cse: Mingcsao vang ming pien. (Népi felkelések a Ming-dinasztia uralkodásának végefelé.) Sanghaj 1948. (kínaiul).

Paj Sou-ji, Vang Jü-csüan: Suo Csin-Han tao Ming-mo kuan sou-kungje ho fengcsien csetu tikuanhszi. (A kincstári kézművesipar története a Csin-Han-korszaktól a Ming-korszak végéig és a feudális viszonyok). A „Lisi jencsiu" („Történetkutatás") című folyóirat. 1954. 5. sz. (kínaiul).

Sang Jüe: Csungkuo lisi kangjao. (Kína vázlatos története.) Peking 1954. (kínaiul).

Sang Jüe: Csungkuo cepencsuj sengcsan jüngszu ti mengja csi csi csengcsang. (A tőkés termelés elemeinek kialakulása és fejlődése Kínában.) Lisi jencsiu (Történetkutatás), 1955. 3. sz. (kínaiul).

Ting Ji: Ming taj tövu csengcse. (Terrorisztikus politika a Ming-korszakban.) Peking 1950. (kínaiul).

Vang Ji: Vang Csuan-san ti söhuj szehsziang. (Vang Csuan-san társadalmi nézetei.) Ven si csö (Irodalom, történelem, filozófia), 1955. 2. sz. (kínaiul).

Vang Tan-csen: Csungkuo nungmin koming sihua. (A kínai parasztforradalmak története.) 2. kiad. Sanghaj 1953.

E. T. Backhouse and J. O. P. Bland: Annals and memoirs of the court of Peking (from the 16th to 20th century). Rev. ed. Paris 1938.

H. Cordier: Histoire générale de la Chine et de ses relations avec des pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie Mandchoue. Vol. 3. Paris 1922.

G. C. P. Fitzgerald: China. A short cultural history. New York 1938.

Lee Mabel Ping-Hua: The economic history of China, with special reference to agriculture. New York 1921.

Li Ung Bing: Outlines of Chinese history. Shanghai 1914.

Wang Yi-Tung: Official relations between China and Japan. 1368—1549. Cambridge 1953.

Források

Ku Jen-vu: Zsi cse lu. (Feljegyzések mindennapi ismeretekről.) 10., 11., 13. fejezet. Hely nélkül. 1877. (kínaiul).

Ku Jen-vu: Tienhszia kuo csün li ping su. (Könyv a haszonról és a kárról a földi térségeken.) Hely és é. n. (kínaiul).

Csin ting hszü Venhszien tungkao. (Legfelsőbb parancsra összeállított folytatólagos irodalomtörténeti enciklopédia.) Peking 1747—1784. 250 fejezet. A 2., 5., 6., 11., 13—18., 20—27., 29—33. fejezetek. (kínaiul).

Csang Ting-jü és mások: Ming si. (A Ming-dinasztia története.) (25 dinasztikus történet.) 9. köt. 10., 13., 15., 18., 21., 22., 27., 81., 82., 120., 178., 185., 194., 208., 320., 332. fejezet. Peking 1934. (kínaiul).

Cseng Tien-ting, Szun Jüe és mások: Ming mc nungmin csiji siliao. (Adalékok a Ming-korszak végének parasztfel-

keléseihez.) Összeállította: Cseng Tien-ting, Szun Jüe és mások. Peking 1952. (kínaiul).
M. Ricci: China in the sixteenth century. The journals of M. Ricci. 1583—1610. Transl. from the Latin by Gollagher. New York 1953.

A XXVII. fejezethez

INDONÉZIA NÉPEI

Irodalom

А. А. Губер: К истории голландского проникновения в Индонезию. (Начало XVII в.) Ученые записки Моск. гор. пед. ин-та. Т. III. 1944. Кафедра ист. фак-та. Вып. 1.
Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.
C. C. Berg: The islamisation of Java. Studia islamica, Paris 1955 No 4.
G. Coedès: Les états hindonisés d'Indochine et d'Indonésie. Paris 1948.

Források

João de Baffos: Asia. Dos feitosque os portugueses fizecam no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente. Lisboã. Divisão de publicaciões e biblioteca Agencia geral das colonias. 1945.

A XXVIII. fejezethez

MONGÓLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

Банзаров Доржи: Черная вера или шаманство у монголов и др. статьи. Под ред. Г. Н. Потанина. СПб. 1891.
К. Ф. Голстунский: Монголо-ойратские законы 1640 г. СПб. 1880.
Г. Гомбоев: Монгольская летопись... «Алтан Тобчи.» Труды Вост. отд-ния Русск. Археол об-ва. 1858. Т. VI.
Иакинф [Н. Я. Бичурин]: Записки о Монголии. Т. 1—2. СПб. 1828.
Иакинф [Н. Я. Бичурин]: Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. СПб. 1834.
История Монгольской Народной Республики. М. 1954.
Ман-гу-ю-му-цзи: Записки о монгольских кочевьях. Пер. с китайск. СПб. 1895.
А. М. Позднеев: Ургинские хутухты. СПб. 1880.
Д. Д. Покотилов: История восточных монголов в период династии Мин. 1368—1634 (по китайским источникам). СПб. 1893.
Ch. Bell: Tibet. Past and present... Oxford 1924.
Sagang Secen: Eine Urga-Handschrift des mongolischen Geschichtswerke von Secen Sagang (alias Sagang Secen) (Hrsg.) E. Haenisch. Berlin 1955.

Források

A mongolok titkos története. Közreadja: Ligeti Lajos. Budapest 1962.
Исторические акты XVII столетия (1633—1699). Томск 1890. (Собрал и издал Иннокентий Кузнецов.)
Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Т. 2—3. СПб. 1830.
Путешествие чрез Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария в 1675 г. С введен. и прим. Ю. В. Арсеньева. СПб. 1882.
В. Успенский: Страна Кукэ-нор или Цинхай с прибавлением краткой истории ойратов и монголов, по изгнании последних из Китая, в связи с историей Кукэ-нора. СПб. 1880.
Шара Туджи — монгольская летопись XVII века. Сводный текст, пер., введ. и примеч. Н. П. Шастиной. М.—Л. 1957.

A XXIX. fejezethez

A JAPÁN FEUDÁLIS ÁLLAM

Irodalom

Г. И. Болдырев: Финансы Японии. М. 1946.
Е. М. Жуков: История Японии. Краткий очерк. М. 1939.
Е. М. Жуков: Политика Хидэёси в отношении крестьянства. Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т. III. № 6. 1946.
Н. И. Конрад: Япония. Народ и государство. Исторический очерк. Пг. 1923.
В. Я. Костылев: Очерк истории Японии. СПб. 1888.
Я. Б. Радуль-Затуловский: Конфуцианство и его распространение в Японии. М.—Л. 1947.
Idzu Kimio: Nihon rekishi. (Japán története.) Tokyo 1953. (japánul).
Nedzu Masashi: Atarashi i Nihon rekishi. (Japán történetének újabb feldolgozása.) 1—2. köt. Tokyo 1949. (japánul).
Toyoda Takeshi: Nihon no hoken toshi. (Japán feudális városai.) Tokyo 1954. (japánul).

Hani Goro: Nihon ni okeru kindai shiso no dzentai. (A modern társadalmi gondolkodás előzményei Japánban (XVII—XIX. század) Tokyo 1949. (japánul).
Hondzio Eidzuiro: Nihon keidzai shi. (A japán gazdaság története.) Tokyo 1954. (japánul).
C. R. Boxer: The christian century in Japan. 1549—1650. Berkeley, Los Angeles, London 1951.
C. R. Boxer: Jan Compagnie in Japan. 1600—1850... 2nd rev. ed. Hague 1950.
De La Mazalière: Le Japon. Histoire et civilisation. Vol. 2. Paris 1938.
J. Murdoch: A history of Japan... With maps by Isoh Jamagata. Vol. 1—2. New York 1926.
A. L. Sadler: The maker of modern Japan. The life of Tokugawa Ieyasu. London 1937.
G. B. Sansom: Japan. A short cultural history. Rev. ed. New York 1943.
K. Tamura: Japan's foreign relations. P. 1. Early history (1542—1600). Contemporary Japan. Tokyo 1954. Vol. 3. No 1—3.

Források

Kokushi taikei. (Japán történeti krónikák gyűjteménye.) Tokyo 1932—1937. (Tokugawa hivatalos krónikái. 38—41. köt.) (japánul).
Nihon sangyo shiryo taikei. (Adatok a japán ipari termelés történetéhez.) Szerk. Takimoto Seiti és Mukai Shikamatsu. I—XII. köt. Tokyo 1926. (japánul).

A XXX. fejezethez

KOREA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bibliográfia

M. Courant: Bibliographie coréenne. Vol. I—III. Paris 1894—1896.
Korean studies guide. Comp. by Hazard B. H. and oth. Berkeley—Los Angeles 1954.

Irodalom

Корейская Народно-демократическая Республика. Сб. статей. М. 1954.
М. Н. Пак: Из истории освободительного двнжения корейского народа. М. 1955.
Licso pongon thoncshi kögibil pandehaö kvolgihan nonmin phokton. (Parasztfelkelések a Li-dinasztia idején.) Phenjan 1954. (koreaiul).
Licso szahve köndzsesza. (A koreai társadalom és gazdaság a Li-dinasztia idején.) A Koreai Tudósok Társasága cikkgyűjteménye. Szöul 1946. (koreaiul).
Li Jo Szon: Csoszon miszulsza kejo. (A koreai művészet története.) Phenjan 1955. (koreaiul).
Pak Szi Hen: Licso pongon szahveü thocszsi csedova karöm cshugu. (Agrárviszonyok és a parasztok kizsákmányolása a Li-dinasztia idején.) Phenjan 1954. (koreaiul).
Pak Szi Hen: Csoszon csunszesza. (Korea története a középkorban.) 2. rész. Phenjan 1956. (koreaiul).
Csoszon thonsza. (Korea története. Rövid áttekintés.) 1. köt. Phenjan 1956. (koreaiul).
Csoszonsza kejo. (Korea történetének rövid áttekintése.) Phenjan 1957. (koreaiul).
A. Eckardt: Geschichte der koreanischen Kunst. Leipzig 1929.
W. E. Griffis: Corea, the hermit nation. New York 1911.
H. B. Hulbert: The history of Korea. Vol. 1—2. Seoul 1905.
J. H. Longford: The story of Korea. London—Leipzig 1911.
M. F. Nelson: Korea and the old orders in Eastern Asia. Baton-Rouge 1946.

Források

Imdzsin nok. (Feljegyzések az imdzsini háborúról.) Szöul é. n. (koreaiul).
Lidzso Szillog. (Eredeti feljegyzések a Li-dinasztia történetéről.) Hely és é. n. (koreaiul).
Li Szun Szin: Li Szun Szin csancsun csoncsip. Ho Gi Mun jok. (Li Szun Szin összegyűjtött művei.) Phenjan 1955. (koreaiul).

A XXXI. fejezethez

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATI POLITIKÁJA. A GYARMATBIRODALMAK KIALAKULÁSA

Bibliográfia

A. Martineau: (et autr.) Bibliographie d'histoire coloniale (1900—1930). Paris 1932.

Irodalom

W. Z. Foster: Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest 1952.
А. Е. Кудрявцев: Ост-индская проблема в Англии XVII в. Ученые записки Ленингр. пед. ин-та им. Герцена. Т. 11. Л. 1938.
А. С. Самойло: Английские колонии накануне революции. (Зарождение Британской империи.) Исторический журнал, 1945. № 1—2.
Ch. M. Andrews: The colonial period of American history. Vol. I—IV. London 1939—1945.
E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.

J. W. Black: European beginnings in West Africa 1454—1578... London 1937.
The Cambridge history of the British Empire. Vol. I. Cambridge 1929.
Ch. A. Julien: Les voyages de découverte et les premiers établissements (XV—XVI. siècles). Paris 1948.
J. A. Leonard: Books of the brave... Cambridge 1949.
H. van der Linden: L'hégémonie européenne; période italo-espagnole. Paris 1935.
A. P. Newton: The British Empire to 1783, its political, social and economic development. London 1935.
K. M. Panikkar: Asia and Western dominance. A survey of the Vasco da Gama epoch of Asian history. London 1954.
I. B. Simpson: The encomienda in New Spain. Forced native labor in the Spanish colonies, 1492—1550. Berkeley 1929.
E. Williams: Capitalism and slavery. 1945.

Források

Calendar of State papers. Colonial series. Ed. by W. W. Sainsbury and oth. Vol. 1. (1574—1688). London 1860.

A XXXII. fejezethez

A NEMZETKÖZI HELYZET EURÓPÁBAN A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A HARMINCÉVES HÁBORÚ

Irodalom

О. Л. Вайнштейн: Россия и Тридцатилетняя война 1618—1648. гг. Очерки по истории внешней политики Московского государства в первой половине XVII в. М. 1947.
Б. Ф. Поршнев: Московское государство и вступление Швеции в Тридцатилетнюю войну. Исторический журнал, 1945. Кн. 3.
K. Biedermann: Deutschlands trübste Zeit oder der Dreissigjährige Krieg in seinen Folgen für das deutsche Kulturleben. Berlin 1862.
J. Bog: Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges. Die Bewegungsvorgänge in der Kriegswirtschaft nach den Quellen des Klosterverwalteramtes Heilsbronn. Coburg 1952.
R. Huch: Der Dreissigjährige Krieg. Neue Ausg. Bd. 1—2. Leipzig 1957.
F. Kapp: Der Westfälische Frieden. München 1940. Oroszul: *Ф. Меринг:* Очерки по истории войн и военного искусства. Пер. с нем. Изд. 6. Испр. и доп. М. 1956.
G. Pagès: La Guerre de trente ans 1618—1648. Paris 1939.
M. Ritter: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges (1555—1648). Bd. 1—3. Stuttgart 1889—1908.
O. Schift: Wallenstein. Preussische Jahrbücher. Berlin 1934. März. Bd. 235. Hf. 3.
Friedrich Schiller: Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs. Sämmtliche Werke. Bd. 3. Stuttgart 1883.
C. V. Wedgwood: The thirty years war. New Haven 1939.
G. Winter: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges... Berlin 1893.

Források

Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. Hrsg. durch die historische Kommission bei d. Kgl. Akad. Wiss. Dil. 1—11. München 1870—1909.
Lundorf: Der Römischen Kaiserlichen Majestät und des heiligen Römischen Reichs acta publica, vom Anfang Ferdinand II. Vol. 1—4. Francfurt 1668.
Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu militare Archivu Ministerstva vnitra ČSR v Praze. Díl 3—6. Praha 1951—1955.

A XXXIII. fejezethez

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

L. Geymonat: Galileo Galilei. Budapest 1961.
Herczeg Tibor: Kopernikusz. Budapest 1954.
Max von Laue: A fizika története. Budapest 1960.
Nádor György: A természettörvény fogalmának kialakulása. Budapest 1957.
Dirk J. Struik: A matematika rövid története. Budapest 1958.
Székely Sándor: Az orvostudomány története. Budapest 1960.
M. Zempléni Jolán: A háromezeréves fizika. 2. kiad. Budapest 1950.
К. Л. Баев: Создатели новой астрономии. Коперник, Бруно, Кеплер, Галилей. Изд. 2. М. 1955.
Д. Д. Бернал: Наука в истории общества. М. 1956.
Б. Быховский: Философия Декарта. М.—Л. 1940.
Галилео Галилей: 1564—1642. Сб., посвящ. 300-летней годовщине со дня смерти Галилео Галилея. М.—Л. 1943.
П. С. Кудрявцев: История физики. Изд. 2. Т. 1. М. 1956.
Николай Коперник. Сб. статей и материалов к 400-летию со дня смерти (1543—1953). М. 1955.

Г. И. Ревзин: Николай Коперник (1473—1543). M. 1949.
J. D. Bernal: Science in history. London 1954.
H. Butterfield: The origins of modern science 1300—1800. London 1950.
W. C. Dampier: A history of science and its relations with philosophy and religion... Ed. 3, rev. and enl. Cambridge 1944.
Friedrich Dannemann: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange. 2. Aufl. Bd. 1—4. Leipzig 1920—1923.
L. Darmstaedter: Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik. Berlin 1908.
M. Daumas: Les instruments scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles. Paris 1953.
L. Olschki: Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur. Bd. 1—2. Leipzig 1919—1922.
Léonard de Vinci et l'expérience scientifique au XVIe siècle. Paris 1953.
A. Wolf: A history of science, technology and philosophy in the 16-th and 17-th centuries. With the cooperation of F. Dannemann and A. Armitage. 2d ed. London 1950.
G. H. Zeuthen: Geschichte der Mathematik im XVI und XVII. Jahrhundert. Leipzig 1903.

Források

Giordano Bruno és az inkvizíció. Budapest 1952.
René Descartes: Válogatott filozófiai művek. Budapest 1961.
Francis Bacon: Novum Organum. 1620. Oxford 1878.
Francis Bacon: The works of. — Vol. 1—14. London 1857—1874.
Geronimo Cardano: Opera omnia. T. 1—10. Lyon 1663.
René Descartes: Oeuvres complètes. Vol. 1—12. Paris 1897—1913.
Galileo Galilei: Le opere di. — T. 1—20. Firenze 1890—1909.
Andreas Vesalius: De humani corporis fabrica. 1543.

NÉVMUTATÓ

Abahaj — 617
Abataj (Tüsietü) — 647
Abaza — 543
Abbasz, I., Szefevi, Nagy — 548—550, 554, 556—557, 567
Abd-ul Hakka Dehlevi — 596
Abdullah Aga-Riza — 775
Abdullah Nayazi — 595—596
Abdullah Sejbani — 566—567, 570, 574, 576
Abd-ur-Rasid — 570
Abd-usz-Szamad — 601
Abu-l Fazla — 602
Abulgazi — 569
Achillini, Alessandro — 135
Adams — 659
Adasev, Alekszej — 468—471, 476—778, 481
Adil — 550—551
Aertsen, Pieter — 293
Afrikai Oroszlán l. Al-Haszan ben Mohamed
Agafon — 488
Aga-Reza Abbaszi — 545, 551
Agnello, Tommaso (Masagnello) — 177
Agricola, G. (Bauer, Georg) 19—20, 23, 31, 365, 367, 720
Agricola, Michael — 356
Ahmed al-Manszur — 585
Ahmed Hafiz — 580
Ahmed ibn Madzsid — 85, 88
Ahmed — 539
Ahtamarci, Grigor — 561
Ailly, Pierre d' — 23, 89
Aiszoposz — 297
Ajni Ali — 539
Akbar — 588, 590, 592, 594—599, 601—602
Ak-Kojunlu-dinasztia — 546—547
Ak-Kojunlu szultán — 546
Alai — 595—596
Alba (Don Fernando Alvarez de Toledo) — 277—281, 283, 327
Albert, Brandenburgi — 419, 434
Albert, Habsburg — 287
Albrecht, Habsburg — 698
Ál-Dimitrij, I. — 421, 504—510, 512, 529
Ál-Dimitrij, II. — 421, 509, 511—514, 519
d'Albuquerque — 88
Aldus Manutius l. Manutius, Aldus
Alekszej — 460
Alemán, Mateo — 262
Alesi, Giuseppe — 116—117
Alfa Kati — 41
Alffson, Knut — 358
Alfonz, I., l. Nzinga Mbemba
Al-Haszan ben Mohamed — 35, 40
Ali ben-Haszan — 47
Allahverdi — 549
Altan — 616, 646—647
Althusius, Johannes — 298—299
Amerigo Vespucci l. Vespucci, Amerigo
Amman, Jost — 21—22, 24—25, 30, 202, 208
Angelus Silesius l. Silesius, Angelus
Anjou — 286
Ankugyinov, Geraszim — 97

Anna I. Glinszkaja, Anna
Anna Zinga-Mbandi-Ngela — 47
Annese, Gennaro — 117
Antal, Bourbon — 217
Antiszuju (Antisuyu) — 80
Antonio, I. — 46
Aparanci, Szimeon — 561
Aphrodisziai Sándor — 135
Apolloniosz — 711
Aragóniai-dinasztia — 100
Aragóniai Ferdinánd l. Ferdinánd V.
Aragóniai Katalin l. Katalin, Aragóniai
Arason, Jon — 360
Aretino, Pietro — 128—129
Ariosto, Lodovico — 119, 125—126, 129—131, 261, 336—337
Arisztotelész — 120, 134—136, 138—139, 260, 344, 487, 712, 715—717
Arkhimédész — 121, 711
Arminius — 291
Arnim — 704—705
Arschot — 284
Ashikaga-dinasztia — 651, 656
Asper, Hans — 189
Astarhanidák — 567, 575
Aszfendijar — 569
Atahualpa — 74, 80, 94
Aubigné, Théodore Agrippa d' — 232
Augustín z Olomouca — 383
Augustus (Caius Julius Caesar Octavianus) — 459
Averrhoes l. Ibn — Rosd
Ayala, Poma de — 75, 79, 94

Baba-Novak — 407
Babenberg-dinasztia — 363
Babington — 327
Babur — 463, 566—567, 570, 572, 575, 588, 596
Bacon, Francis — 138, 233, 260, 343—345, 721
Badauni — 602
Bajazid — 463
Bajor Miksa l. Miksa bajor herceg
Bakfark Bálint — 400
Baki — 539
Baksejev, Oszip — 526
Balasov, Ivan — 526
Balassi Bálint — 399
Baltimore — 688
Bandello, Matteo — 127, 336
Barbarossa l. Hajreddin
Barents, Willem — 95, 453
Barma — 496
Barrow, Stephen — 453
Bartolinus — 360
Bartolommeo, Fra (Baccio della Porta) — 107
Bartoš, Písař — 383
Basavan — 601
Baskin, Matvej — 467—469
Bassano-család — 132
Basta — 408
Báthori István — 390, 419, 421, 483, 492, 504—505
Báthori Zsigmond — 407
Batu Mönke l. Dajan
Batur — 648
Bauer, Georg — 19, 720 — l. még Agricola, G.
Bazylik, Cyprian — 425
Beauplan — 430
Bebel, Meinrich — 158
Behaim, Martin — 83, 91
Behzad, Kemaleddin — 551, 575
Bekbulatovics, Szimeon — 480
Bekir Csavus — 543
Belevszkijek — 457, 462, 465
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics — 238
Bell, D. — 339
Bellay, Joachim du — 232
Bellini — 581
Belszkij, I. F. — 465
Belszkij, Szemjon — 462
Bembo, Pietro — 127
Benai, Kemaleddin — 576
Benczédi Székely István — 400
Benedicti Lőrinc, Nedozseri l. Vavrinec Benedicti z Nedožier
Berecci, Bartolomeo — 425
Berinda, Pamva — 434
Berlichingen, Götz von — 176
Berszeny-Beklemisev, Ivan Nyikityics — 461
Bethlen Gábor — 394, 709
Beuckelaer, Joachim — 293
Beyeren, Abraham van — 302
Bezzubcev — 509
Bihar Lal — 601
Biron, Charles de Goutant — 225
Blahoslav, Jan — 384

Boccaccio, Giovanni — 106, 127, 159, 229, 336
Bockelson, Johannes (Johann von Leyden) — 180, 293
Bocskai István — 394, 397
Bodin, Jean — 233, 469, 485
Boétie, Étienne de la — 232
Bohuslav z Lobkovic — 383
Bojardo, Matteo Maria — 337
Bolotnyikov, Ivan Iszajevics — 431, 503, 507—513, 527—229
Borgia, Cesare — 111
Borisz Godunov l. Godunov, Borisz
Boriszov — 468
Bossam — 337
Bosse, Abraham — 227
Boturini — 69
Bourbon Henrik l. Henrik, IV.
Bourbonok — 210, 217, 221
Brahe, Per — 357
Brahe, Tycho — 360, 716
Bramante (Donato d'Angelo) — 119
Brant, Sebastian — 158
Bredenbach — 443
Bredero, Gerbrand — 300
Breu, Jörg, id. — 152
Bronzino (Agnolo di Cosimo) — 131
Brouwer, Adriaen — 297, 298
Brown — 337
Bruegel, Pieter, id. — 293—294
Bruno, Giordano — 115, 135, 140—141, 713—715
Bruyningh, Nicolas — 304
Bubennoj — 649
Budé, Guillaume — 232
Burlamacchi, Francesco — 109—110
Busche, Hermann von dem — 156—157

Cabot, John l. Caboto, Giovanni
Caboto, Giovanni (John) — 94
Cabot, Sebastian — 94
Cabral — 47, 88, 94
Caj — 604
Calderón de la Barca, Pedro — 264, 266—267
Calixtus, III. — 44
Callimachus — 422
Callot, Jacques — 209, 228, 239
Campanella, Tommaso — 115—116, 136, 139—140, 239
Cano, del — 92
Cao Cao — 625
Cão, Diogo — 46, 87
Capnion — 157 — l. még Reuchlin, Johann
Caravaggio (Michelangelo Merisi da) — 132, 268
Cardano, Girolamo (Gironimo) — 136—140, 717—718
Carducci, Francesco — 108—109
Carracci-fivérek — 132
Cartier, Jacques — 688
Castiglione, Baldassare — 127
Cats, Jacob — 300
Cavalieri, Emilio — 718
Cellini, Benvenuto — 131
Cervantes Saavedra, Miguel de — 260—263, 265
Champaigne, Philippe de — 226
Chancellor, Richard — 95, 331, 450—451, 453, 485
Chapman, George — 341
Châtillon-család — 210, 217
Chaucer, Geoffrey — 334
Chelčický, Petr — 384
Chodkiewicz — 521, 524
Cicero, Marcus Tullius — 134
Ci Csi-kuang — 615
Claesz, Pieter — 302
Claussen — 361
Cleve-i, Anna — 161
Clouet, François — 234
Cocq, Banning — 303
Cokto-tajdzsi — 649
Colet, John — 335
Coligny, Gaspard — 217, 219
Condé hercegek — 217
Condé, Louis — 218
Conkapa l. Dzonkhava
Coornhert, Dirck Volckertsen — 292
Cordus, E. — 158
Corneille, Pierre — 237—238, 341
Cortez, Hernando — 93, 251, 677
Covilhan, Pero da — 87
Coxinga l. Cseng Cseng-kung
Cranach, Lukas, id. — 160, 162—163, 388
Cromwell, Oliver — 687
Ctibor Tovačovský z Cimburka — 383
Cyrano de Bergerac — 236, 239

Csáky gróf — 397
Csang Csung-csing — 630
Csang Han — 611

Csang Hszien-csung — 623—626, 628—629
Csang Hszing — 627
Csang Hszün (Fu-vang) — 626
Csao Fu — 619
Csao Pi — 619
Csao Szuj — 618
Császár Péter — 397
Csebukov — 574
Csel (Chel) — 63
Csen Feng — 621
Csengcu — 85
Cseng Cseng-kung (Coxinga) — 616
Cseng Ho — 85, 629
Cserni, Jovan — 396
Csin-dinasztia — 617
Csing-dinasztia — 608, 612, 617, 628, 648
Csin, herceg — 604
Csirin, Prokopij — 499
Cso Gvan Zso — 674
Cso Hen — 672
Csohov, Andrej — 489—490
Cson Csöl — 675
Cson In Hon — 671
Csu Ju-csien (Sze-cung) — 628
Csu Jüan-csang — 608

Dačický — 386
Dadu — 595
Dajan (Batu Mönke) — 616, 644—646, 648
Daniel Adam z Veleslavín — 384
Dante, Alighieri — 125
Danyiil — 461, 465
Darnley, Henry — 324—325
Dasvanath — 601
Daud — 42
Dávid Ferenc — 396
De la Marck de Lumey — 279
Deloney, Thomas — 337
Delorme, Philibert — 234
Descartes, René — 139, 235—236, 299, 361, 717—718, 721—722
Despériers, Bonaventure — 229—231
Devlet-Girej — 474, 480
Dias, Bartolomeo — 87
Diaz del Castillo, Bernal — 68
Dimitrij Ivanovics — 459—460, 478, 499, 503—504, 507—508
Dinara — 491
Diogenész — 120—121
Dioniszij, festő — 497
Dioniszij, pap — 460
Długoraj, Wojciech — 425
Dobó István — 393
Dolet, Etienne — 229—231
Don Fernando Alvarez de Toledo l. Alba
Don Juan d'Austria — 253, 283, 584
Dorgun — 628
Dózsa György — 389—390, 400
Drake, Francis — 326, 328, 680, 686
Drakula — 491
Droeshout, M. — 340
Dubina — 431
Dumoustier, Pierre — 234
Dunama Dibbalami — 44
Duplessis — 233
Dürer, Albrecht — 145, 160—162
Dzioruri — 664
Dzonkhava (Conkapa) — 647
Dzsanpulad-oglu — 542
Dzselál — 537—538
Dzsingisz — 573, 575, 641—642, 644
Dzsudara — 42

Eannes, Gil — 87
Edward, VI. — 316, 320
Edzse — 648
Egmont — 276, 278
Ekanath — 601
Elsheimer, Adam — 162
Elstrake, R. — 326
Elzevier — 384
Engelbrektsson, Olaf — 359
Engels, Friedrich — 7, 9, 81—82, 93, 102, 119—120, 122, 145—146, 153, 155, 157, 159—160, 162, 164—166, 168, 174—179, 183, 188, 194, 197, 286, 310, 535, 692—694, 699, 708, 712, 718
Enrico l. Henrik, Tengerész
Epikurosz — 134, 236, 722
Erasmus, Rotterdami — 153—158, 161, 260, 292, 335
Ercilla, Alonso de — 261
Erik, XIV. — 352, 356—357, 480
Erzsébet, I. — 219, 258, 280, 287, 311, 316—318, 321, 324—327, 329—333, 336, 338, 342, 681

Essex — 331, 333
Étienne, Henri — 234
Euklidész — 711
Evlija Cselebi — 539—540

Fabricius, Cristophus — 275
Fabritius, Karel — 304
Fadinger (Fädinger), Stephan — 372—373
Fahr-ad-din, II. — 580
Fa Hszien — 84
Faidsherbe, Lukas — 295
Faizi — 601
Fang Sze — 619
Farnese, Alessandro — 286
Fazlullah Ruzbe — 575
Fedot, Alekszejev (Popov) — 97
Feodoszij — 497
Ferdinánd, Habsburg, tiroli herceg — 370
Ferdinánd, I., Habsburg — 182, 251, 363, 369—370, 372, 377—379, 382—383, 387, 391—392, 477
Ferdinánd, II., Habsburg (Stájerországi, Stiriai) — 370, 372—373, 694, 697—698, 700—702, 704—705
Ferdinánd, III., Habsburg — 707
Ferdinánd, V. (I.), (Aragóniai, Katolikus) — 89, 105, 142, 244, 249, 254
Ferenc, I. — 107—108, 129, 131, 203, 212—214, 229, 231, 584, 690
Ferenc, II. — 218, 324
Ferishta — 602
Fermat — 718
Fernandes, Valentin — 44
Ferrucci, Francesco — 109
Ficino, Marsilio — 130
Filaret l. Romanov, Fjodor Nyikityics
Filipp — 479
Filofej — 461
Fischart, Johann — 160
Fizuli Muhammed Szulejman-oglu — 561
Fjodor, I., Ivanovics — 501, 504, 507, 510, 522
Fjodor, II., Boriszovics Godunov — 505
Fjodorov, I. P. — 466, 479
Fjodorov, Ivan — 433, 486—487
Fleming, Klos — 357
Fleming, Paul — 709
Fletcher, John — 342, 485
Fourment, Hélène — 296
Fracastoro, Girolamo — 720
Franck, Sebastian — 179
Frank, H. U. — 178
Frigyes, I. — 348
Frigyes, III., Habsburg — 176
Frigyes, V., Pfalzi — 694, 696, 698—699
Fritz, Joss — 149
Frjazin, Pjotr — 495
Frycz, Andrzej — 469
Fugger Jakab — 368
Fuggerek — 129, 144—145, 255, 367—368, 380, 391
Funyikov, Ivanyec — 528
Fu-vang l. Csang Hszün
Fülöp, hesseni gróf — 177
Fülöp, II. — 182, 214, 218—219, 221, 251—255, 257—259, 267, 274, 276, 278, 283, 285, 287, 298, 320, 327—328, 370, 372
Fülöp, III. — 256, 696
Fülöp, IV. — 256—257, 264, 266, 268
Fürstenberg grófok — 169
Fürstenberg, nagymester — 477

Gaismayr, Michael — 369—370
Galdan — 648
Galilei, Galileo — 115, 714—717, 722
Gama, Vasco da — 47, 85, 88, 90, 102, 145
Gardie, Jakob de la — 354, 483, 516, 523
Gassendi, Pierre — 236, 239, 722
Gavasi — 602
Gaza, Theodórosz — 134
Gedimin — 457
Gediminidák — 456
Gelder, Aert de — 304
Gennagyij — 460, 488
Gérard, Balthasar — 287
Geraszimov, Dmitrij — 95, 451
Gereszendze — 645
Gesner, Conrad — 720
Geszer — 649
Geyer, Florian — 176
Gilbert, William — 716
Giordano Bruno l. Bruno, Giordano
Giorgione (Giorgio da Castelfranco) — 119, 129
Giovio — 90
Gisze, Jörg — 161
Gleb — 497
Glinszkaja, Anna — 465, 467
Glinszkaja, Jelena — 464—465

Glinszkijek — 456, 465—467
Glinszkij, Jurij Vasziljevics — 465—466
Glinszkij, Mihail Vasziljevics — 465—467
Godunov, Borisz — 497, 499, 501—507, 509—510, 516, 527
Godunov-dinasztia — 506
Godunov, Fjodor l. Fjodor, II.
Goethe, Johann Wolfgang von — 130, 158—159
Goltzius, Hendrik — 222
Gomarus — 291
Gomes-család — 45
Gomes, Diogo — 45
Gomes, Fernão — 45
Gomółka, Mikołaj — 425
Góngora-y-Argote, Luis de — 263—264
Gorbatij-Sujszkij, A. — 479
Gorcsakov, Ilja — 510
Gorenszkij, P. — 479
Gosiewski, A. — 515, 519
Gostomski, Anzelm — 417
Goujon, Jean — 234
Goyen, Jan van — 302
Grammatik (Lombardij), Matej — 410
Granvella — 274, 276
Greco, el (Theotocopuli, Domenico) — 250, 268
Greene, Robert — 337, 339—340
Grek, Makszim — 461—462, 481
Gribov, Anyiszim — 95
Grimmelshausen, Hans Jakob Christofel von — 706
Grjaznoj — 481
Grocin — 335
Grotius, Hugo (Groot, Hugo de) — 280, 299
Guagnini, A. — 384
Gubec Máté (Matija) — 396—398
Gudfat, Herlog — 358
Guicciardini, Francesco — 111—112, 299, 305
Guise, François — 218—219
Guise, Henrik — 219—222
Guise-hercegek — 210, 217, 219, 220, 324, 327
Guise, Louis — 221
Guise, Mária — 324
Gundulić, Ivan — 410
Gurbani — 561
Gusztáv svéd király — 351—353, 356
Gusztáv, II., Adolf — 353, 355, 357, 442, 516, 524, 526, 621, 702—705
Gyezsnyev, Szemjon Ivanovics — 97
György, Poděbrad — 383
Gyula, II. — 114, 123, 157

Habarov, J. — 97
Habsburgok — 10—11, 13, 108, 110, 114—115, 118, 142, 144, 181—182, 184, 188, 201, 213, 225, 227, 245, 251, 258—259, 270—271, 292, 332, 362—365, 368—374, 377—383, 391, 393—394, 396—400, 408—409, 422, 463, 477, 521, 526—527, 538, 543, 689—691, 693, 696—707
Hadzsi Halifa l. Kjatib Cselebi
Hafiz Tanis — 575
Hajam Vuruk — 635
Hajavate (Hiawatha) — 53
Hajreddin (Barbarossa) — 129, 583—584
Hakk-Nazar kán — 570
Halle, F. — 272
Hals, Frans — 235, 301
Hamdi Cselebi — 539
Harrison — 310
Harvey, Wiliam — 721
Al-Haszan ben Mohamed (Afrikai Oroszlán) — 35, 40
Hawkins, John — 326, 328
Heda, Willem — 302
Heftel, Wolf — 376
Heinsius, Nicolas — 300
Helfenstein, Ludwig von — 175
Heltai Gáspár — 396, 400
Henning — 443
Henrik, Tengerész (Enrico) — 44—45, 87
Henrik, II. — 181, 213—214, 218
Henrik, III., Valois — 218, 220—221, 287, 418—419
Henrik, IV., Navarrai, Bourbon — 217, 219—223, 225, 252, 258, 688, 690, 694
Henrik, VII. — 309, 319, 322, 330, 341
Henrik, VIII. — 161, 310, 313, 316, 320—322, 330, 335—337
Hérakleitosz — 120, 134
Herberstorf — 372
Hermogen — 517
Herrera, Juan de — 267
Hesselts, Jacob — 285
Hessus, Eobanus — 156
Heythuysen — 301
Heywood, Thomas — 340

Hideyori *(Hidejori)* — 658, 662
Hideyoshi Toyotomi *(Hidejosi Tojotomi)* — 652—653, 655—658, 661—663, 665, 670—672
Hilali — 576
Hilliard — 337
Hipler, Wendel — 175—176
Hipparkhosz — 712
Hlopko — 503, 507
Hobbema, Meindert — 302
Hodzsa Szadeddin — 539
Hodzsi-Iszmail — 568
Hofmann, Melchior — 437
Hohenberg, F. — 284, 353
Hohenzollern-dinasztia — 422
Ho Hszin-jin l. Liang Zsu-jüan
Holbein, Hans, id. — 161—162
Holbein, Hans, ifj. — 154, 321, 335, 337, 703
Holckenhavn — 350
Holzschucher, Hieronymus — 161
Homérosz — 131, 336
Hondemir — 575
Hon Gilton — 675
Hooch, Pieter de — 302
Hooft, Pieter — 299—300
Hoorn — 276, 278
Hopfer, D. — 151
Hosakawa — 653
Ho Si-hszün — 621
Hoszrov — 566, 570
Hotman — 233
Houtman, Cornelius — 639
Hovlov, I. D. — 95
Höchstetter-család — 144, 367
Hsziao-cung — 605
Hszüan-cang — 632
Hszüj Kan-csi — 12
Hszü Kuang-csi — 630
Huang Csien-csie — 620
Hubmaier, Balthasar — 170
Humayun *(Humajun)* — 588, 596, 601
Hunak Keel (Hunac Ceel) — 63
Husru — 599
Husz János — 164, 383
Hutten, Ulrich von — 155—158, 164—165
Hvadam l. Szo Gön Dok
Hvan Zsini — 675
Hvorosztyinyin, I. A. — 529
Ibn Haldun — 586
Ibn Rosd (Averrhoes) — 135
Ibn Veli, Muhammed — 575
Ibrahim Lodi — 588
Ibrahim — 581
Ibrahim Pecsevi — 539
Ickoatl (Itzcoatl) — 67
Ilbarsz — 568—569
Iłżai Jakab — 416
Imamkuli — 567
Imhof-család — 144
Ince, X. — 268
István, Nagy — 459, 462
Iszhak Cselebi — 539
Iszihak — 42
Iszkander Sejbani — 566
Iszmail (ï.Mohamed aszkia fia) — 42
Iszmail (nogaji murza) — 473
Iszmail Szefevi — 530, 546—548, 566
Isztoma, Grigorij — 488
Iván, III., Vasziljevics — 410, 456—457, 459, 461—464, 499, 539
Iván, IV., Vasziljevics, Rettegett — 95, 331—332, 352, 419, 464—465, 467—469, 471—474, 476—481, 483—485, 487, 491—492, 495, 498—499, 501, 503—505, 567, 574
Ivan Ivanovics, orosz trónörökös — 459
Ivan Ivanovics, rjazanyi nagyfejedelem — 462
Ivanov, Posznyik — 96
Ixtlilxochitl *(Istlilsocsitl)* — 66
Izabella, Jagello — 392
Izabella, spanyol királynő — 89, 142, 248—249
Izabella, spanyol infánsnő — 287, 295

Jagello-dinasztia — 389, 391—392, 418—419, 463, 485
Jahangir *(Dzsahangir)* — 596, 599, 602, 683
Jakab, I., Stuart — 331, 339, 343, 682, 688, 696
Jakab, V. — 324
Jakab, VI. — 325
Jang Hao — 617
Jang Hu — 618
Jang Zsung — 621
Janicki, Klemens — 424
János, dán király — 464
János, Földnélküli — 341
János, I. — 44

János III. — 353, 356—357, 480
János (João), IV. — 258, 684
János, Mezítlábas — 228
János, Szapolyai — 364, 391—392
János Zsigmond — 392, 396
Janszoon, Willem — 95
Jan Vermeer van Delft l. Vermeer
Jelena Sztyefanova — 459, 499
Jen San-nung — 631
Jermak Tyimofejevics — 96, 484
Jermolaj-Jerazm — 491
Jeromos l. Juszuf ben-Ahmed
Jeszim — 570
Ji-liu — 604
Joaszaf — 465
Johann von Leyden l. Bockelson, Johannes
Jones, Inigo — 337
Jonson, Ben — 338, 341—342
Jordaens, Jacob — 297—298
Jovius, Paulus — 95
Julius Caesar — 157
Jurij Danyilovics — 464
Jurij Ivanovics Dmitrovszkij — 464
Jurisics Miklós — 393
Juszuf ben-Ahmed (Jeromos) — 47
Jüan-dinasztia — 604, 641

Kabátník, Martin — 383
Kabir — 595
Kalender — 538
Kalff, Willem — 302
Kalinowski-család — 431
Kálvin János — 183, 193—197, 232, 298, 417, 476
Kamigaya Sodjin *(Kamigaja Szodzsin)* — 652
Kanszuh Guri — 577—578
Kanta — 42
Kao Ying-hsziang — 623—625
Karácsony György — 396, 398
Kara Jazidzsi — 542
Károly Fülöp, svéd herceg — 522
Károly, Habsburg, stájerországi herceg — 370
Károly, Merész — 184
Károly, Wasa, Södermanlandi, svéd herceg l. Károly, IX., svéd király
Károly, I., Habsburg, l. Károly, V., német—római császár
Károly, I., Stuart — 297
Károly, V. német—római császár, spanyol király — 10, 92, 108—110, 129, 142, 157, 167, 181—182, 213—214, 221, 244—245, 247—251, 253, 255, 270—271, 274, 279, 283, 320, 331, 363, 463, 584, 689—690
Károly, V., francia király — 40
Károly, VIII. — 105—107, 212—213, 229
Károly, IX., francia király — 218
Károly, IX., svéd király — 353, 357, 513, 516
Karpov, Fjodor — 460, 487
Kaszim — 570
Katalin, Aragóniai — 320
Katirev-Rosztovszkij, I. M. — 528
Katolikus Ferdinánd l. Ferdinánd, V.
Kaufman — 412
Kázmér, IV. — 462
Kebler Mátyás — 396
Kelemen, VII. (Giuliano Medici) — 108, 124, 213
Kepler, Johannes — 715—718, 722
Keresztély, II. — 347—348, 350—352, 356, 358
Keresztély, III. — 348, 358—360
Keresztély, IV. — 350, 360, 700—701
Ketevan — 560
Kettler, Gotthard — 438, 441, 443, 477
Kett, Robert — 315—316
Kett, William — 315—316
Key, Adriaen Thomas — 287
Khlesl, Melchior — 370
Kim Mön — 671
Kim Szin — 675
Kinacin (Quinatzin) — 66
Kirmezer, Pavel — 386
Kjatib Cselebi (Hadzsi Halifa) — 539
Kljonov, Szemjon — 460
Klonowicz, Sebastian Fabian — 424
Knox, John — 324
Kochanowski, Jan — 424
Kocsibej — 539
Kodzsa Szoglun-oglu — 538
Ko Gön Mön — 671
Ko Hszien — 620—621
Kokom (Cocom)-dinasztia — 63
Kolicsev-család — 479
Kolumbusz Kristóf — 61, 89—92, 677
Komenský (Comenius), Jan Amos — 385—386
Konáč, Mikuláš — 384, 386
Konfucius — 631

Koniecpolski-család — 431
Konishi Yukinaga *(Konisi Jukinaga)* — 662
Konsztantin, II., Nagy — 157
Konsztantin, XIII. — 469
Kony, Fjodor — 495
Kopernikusz (Mikołaj, Kopernik) — 139—140, 423, 488, 712—716
Koszinszkij, Krisztof — 430
Koszoj, Feodoszij — 467
Kosztrjuk — 492
Kör-oglu — 557, 561
Kraft, Adam — 160
Krakkói Miklós — 425
Krasenyinnyikov — 97
Krasonický, Vavřinec — 384
Kratzer, N. — 161
Kremer, Gerhard (Mercator) — 720
Kristóf — 438
Krisztina — 235, 353—354, 361, 442
Kromer, Marcin — 423
Kucsak — 561
Kucsum — 474, 484, 574
Ku Hszien-cseng — 622
Ku Jen-vu — 630
Kulvinszkij — 649
Kurbszkij, Andrej — 476—477, 481, 487, 492
Kuricin, Fjodor — 459—460
Kuricin, Ivan Volk — 460
Kurljatev, D. I. — 468
Kurocskin, Kondratyij — 96
Ku Ta-jung — 604
Kuchen, Martin — 383
Kvak Cse U — 671
Kyd, Thomas — 339—340

Laffémas, Isaac de — 223
Lafontaine, Jean de — 236
Lajos, Orániai — 280
Lajos, II. — 364, 389
Lajos, XII. — 107—108, 212—213
Lajos, XIII. — 225—228, 238, 257—258
Lajos XIV. — 210, 228, 688
Lancaster, Sir James — 681—682
Langland, William — 334
Languet, Hubert — 476
Lan Ting-zsuj — 619
Laso de la Vega, Pedro — 247, 249
Lefèvre d'Estaples (Faber), Jacques — 229
Leibniz, Gottfried Wilhelm — 718
Leicester — 287, 337
Le Nain-fivérek — 239
Le Nain, Louis — 239
Lenau, Nikolaus — 159
Lenin, Vlagyimir Iljics — 34, 179, 310, 459
Lenox, G. — 91
Leó, bizánci császár — 459
Leó, X., pápa — 157
Leonardo da Vinci — 119—122, 131, 716
León, Luis de — 261
Lerma — 256, 258
Lescot, Pierre — 234
Lessing, Gotthold Ephraim — 159
Leto, Pomponio — 126
Levan — 558
Leyden, Johann von l. Bockelson, Johannes
Leyden, Lucas van — 293
L'Hospital — 218
Liang Zsu-jüan (Ho Hszin-jin) — 631
Liao Huj — 619
Li Ce-cseng — 623—629
Li Csan Szon — 672, 674
Li Csi (Li Cso-vu) — 631
Liechtenstein-család — 379
Ligdan — 648
Li I — 674
Li Jen (Li Szin) — 625—627
Li Kuo — 629
Lim Koktön („Hebegő Lim") — 669
Lim Zse — 675
Linacre — 335
Li Ok Pen — 675
Li Si-csen — 629
Lisowski — 512, 524
Li Suang-hszi — 627
Li Szancsva — 675
Li Szin l. Li Jen
Li Szon — 675
Li Szun Szin — 671—673, 675
Li Ting-kuo — 629
Liu Cung-min — 627
Liu Csen — 618
Liu Csing — 622
Liu Csung — 618
Livius, Titus — 111

Ljamii — 539
Ljapunov, Prokopij — 508—510, 518—519
Ljapunov, Zaharij — 515
Lju Phen No — 671
Lju Szon Ön — 675
Lodge, Thomas — 337, 340
Logau, Friedrich von — 709
Lope de Vega l. Vega Carpio, Lope Felix de
Lorántffy Zsuzsanna — 385
Lorichs, Melchior — 535
Lotharingiai René — 184
Loyola, Ignác — 198
Lőrinc l. Mészáros Lőrinc
Lublini Bernát — 416, 424
Lubszan-danzan — 649
Lucretius (Titus L. Carus) — 134
Lukaš — 384
Lukianosz — 260, 384
Lung-csing — 609
von Lupfen — 169
Lupu, Vasile — 409
Luther Márton — 157, 159, 162—168, 177, 179, 181, 183, 189, 195, 229, 377, 416, 713
Lü Csi — 632
Lützelburger, Hans — 161
Lyly, John — 337

Maanidák — 579—580
Machiavelli, Niccolò — 111—112, 126, 135, 299, 345, 469
Mączyński, Jan — 423
Madzsapahit-dinasztia — 633—635
Magalhães l. Magellán, Fernando
Magan — 40
Magellán (Magalhães), Fernando — 91—93, 326, 676
Magnus, livóniai király — 481, 483
Magnus, O. — 354—356
Mahabat — 599
Majkov-család — 461
Makarij — 465, 470, 491
Makkari — 586
Malherbe, François — 237
Manko — 80
Manko Kapak (Manco Capac) — 78
Manrique, Jorge — 260
Mansfeld, Ernst von — 698—699
Mansza Musza — 40
al-Manszur Az-Zahabi (Arany al-Manszur) l. Mulaj Ahmed al-Manszur
Mánuel — 88
Manutius, Aldus — 128, 134, 384
Marcolini, Francesco — 128
Marco Polo l. Polo, Marco
Margit, Navarrai — 229
Margit, Pármai — 274—278
Margit, Valois — 219
Mária, Stuart — 252, 324—328
Mária, Tudor, „Véres" — 320, 330
Mari Dzsatah l. Szundjatta
Marinida-dinasztia — 585
Marlowe, Christopher — 159, 338—340
Marnix van Sint Aldegonde, Philipp — 292, 298
Marot, Clément — 229—230
Martinic — 698
Marx, Karl — 6, 9, 26—27, 34, 81, 93, 98, 102, 104, 145, 153, 155, 157, 159, 163—164, 166, 168, 176, 183, 188, 195, 197, 236, 251, 255, 263, 266, 288—290, 308, 310, 312, 316—317, 329, 331, 341, 358, 392, 535, 590, 603, 640, 694, 700, 708
Masagnello l. Agnello, Tommaso
Massinger — 342
Maszihi — 561
Ma Tang — 621
Mataram Szutuvidzsoja — 637
Matej Basarab — 409
Matthys, Johann — 180
Mátyás, I., Corvin, Hunyadi — 389, 463, 485
Mátyás, II. — 382, 697—698
Mazarin, Jules — 117, 228, 706
Mažvidas, Martinas — 433
Medici, Cosimo — 110, 135
Mediciek — 100, 104, 106—109, 111—113, 123—124, 580
Medici, Giuliano l. Kelemen, VII.
Medici Katalin — 218—219
Medici, Lorenzo de, il Magnifico — 126, 135
Medici Mária — 225, 296
Medici, Pietro — 105
Mehlu-baba (Mehlu-vardapet) — 557
Mehmed, II. — 539
Mehmed Szokoli — 403
Melo, David Abenator — 261
Mengli-Girej — 462—463
Mercator l. Kremer, Gerhard

Merian, M. — 704
Mészáros Lőrinc — 390
Meszihi — 539
Meyer — 161
Michałowicz, Jan — 425
Michelangelo, Buonarroti — 109, 119, 122—125, 131
Micsua (Michua) — 72
Miechówi Mátyás — 423
Miereveldt — 291
Mihail Fjodorovics Romanov — 522, 525—527, 702, 705
Mihai, Viteazul l. Vitéz Mihály
Mihri Hatun — 539
Miklós, V. — 44
Miksa, bajor herceg — 372, 695—698, 700—702, 704—705, 707
Miksa, I. — 142, 157, 244, 365, 368
Miksa, II. — 370, 397, 697
Minasz — 561
Ming-dinasztia — 9, 12, 85, 603—604, 606—615, 618—620, 622—623, 625, 628—629, 631—632, 642, 644—645
Minyin, Kuzma — 519—522, 529
Mir-Ali — 551
Mirandola, Pico della — 134, 155
Misurin, Fjodor — 465
Mniszech, Jerzy — 505
Mniszech, Marina — 505—506, 512, 519, 529
Modrzewski, Andrzej Frycz — 424, 469
Mohamed — 585
Mohamed, festő — 549
Mohamed, I. (Mohamed Ture) — 41—43
Mohamed, III. — 42
Mohamed al-Mahdi — 585
Mohamed Emin — 463
Mohamed-Girej — 463
Mohamed Sejbani — 547, 566, 568, 576, 588
Mohamed Ture l. Mohamed, I.
Mohyłai Szaniszló (Samostrzelnik, Stanisław) — 425
Molière (Poquelin, Jean-Baptiste) — 236
Monomah l. Vlagyimir Monomah
Montaigne, Michel de — 233, 343
Montemayor, Jorge de — 261
Montezuma — 69, 93
Montmorency-család — 210
More, Thomas l. Morus Tamás
Sir Morette — 161
Morgan, Lewis H. — 51, 69
Móric, Orániai — 287, 290—291
Mornay — 233
Moro, Lodovico (Sforza, Lodovico, il Moro) — 105
Morozovok — 457, 465
Morus Tamás — 161—162, 309, 334—336, 343
Moscherosch, I. M. — 709
Al-Motavakkil — 42, 578
Mo Ti — 631
Mountjoy — 331
Msztyiszlavec, Pjotr — 433, 486
Msztyiszlavszkij — 515
Muhammed ibn Veli l. Ibn Veli, Muhammed
Mulaj Ahmed al-Manszur (al-Manszur Az-Zahabi; Arany al-Manszur) — 42
Mulaj Zidan — 43
Murád, IV. — 691
Murillo, Bartolomé Estéban — 269
Murner, Thomas — 158
Muromec, Ilja — 492
Murray — 325
Musfiki, Abdurrahman — 576
Musza — 42
Musza Mali — 40
Musztafa, I. — 543
Musztafa Ali — 539
Musztafa Szeljaniki — 539
Muzahhib l. Sejh-zade Mahmud
Müller, Hans — 172
Münzer Tamás — 162, 165—173, 177—178, 180, 369, 376

Nagy György — 396
Nagy Konsztantin l. Konsztantin, II., Nagy
Nagymogulok — 9, 463, 566—567, 587—588, 596, 599—600, 682—684, 686
Nagy Nogajok — 489
Nagy Sándor — 491
Nagy Szolimán l. II. Szolimán, Kánúni
Nalivajko, Szeverin — 430
Nanak — 595
Nash, Thomas — 337
Naszege — 43
Navarrai Henrik l. Henrik, IV.
Nedozseri Benedicti Lőrinc l. Vavrinec Benedicti z Nedožier
Nedzsati — 539

Nefi — 539
Nejdzsi-tojin — 650
Nemekene (Nemequene) — 72
Neper (Napier), Charles James — 717
Newton, Isaac — 718, 722
Nifo, Agostino — 135
Nino de Guevara, Fernando — 250
Nishi-Hongandzsi — 664
Northumberland — 327
Nova, Juan de — 47
Novi, Paolo da — 108
Nuñez de Balboa, Vasco — 91, 94, 251
Nur Ali — 537
Nurhaci kán — 616—617
Nzinga Mbemba (I. Alfonz) — 46

Nyikityin Afanaszij — 88
Nyil Szorszkij — 461

Oda Nobunaga — 656—658, 665
Odojevszkij, N. herceg — 480
Oláh Miklós — 400
Oldenbarneveldt, Jan van — 291, 299
Oldenburgi-dinasztia — 348
Olearius, Adam — 451, 501, 518, 556, 558, 560, 709
Olivarez — 256—258, 268
Oliver-fivérek — 337
Opitz, Martin — 708—709
Orániai-dinasztia — 299
Orsi, Lelio — 132
Ortuinus Gratius — 157
Orzechowski, Stanisław — 424
Ostade, Adriaen van — 302
Oszmán, II. — 543
Osztrozsszkij, Janus — 430—431
Osztrozsszkij, Konsztantyin (1500 körül) — 462
Osztrozsszkij, Konsztantyin K. (1600 körül) — 433, 504
O Szuk Kvon — 675
Otrepjev, Grigorij — 504
Outi — 653
Ovando — 677
Ovens, Jürgen — 385
Ovidius (Publius O. Naso) — 487
Oxenstjerna, Axel — 705—706

Pacheco, Maria — 249
Pacsakuti (Pachacuti) — 74
Padilla, Juan de — 247—249
Padovano, Giovanni Maria — 425
Pál, III. — 129—130
Pál, IV. — 115
Palaiologoszok — 485
Palaiologosz Zsófia — 459
Paleckij, D. F. — 468
Palicin, Avraamij — 528
Palissy, Bernard — 234
Pan Hsziang — 621
Paracelsus (Theophrat Bombast v. Hohenheim) — 720
Paré, Ambroise — 234
Parmegianino (Francesco Mazzola) — 131
Pascal, Blaise — 717
Paskov, Isztoma — 508—510
Patrikejev, Ivan 459—460
Patrikejev, Vaszilij (Vasszian) — 459—462, 487
Patrizi, Francesco — 136, 139
Paumgarten-család — 144
Pázmány Péter — 398
Pellegrino da Udine — 126
Penda — 96
Pereszvetov, Ivan Szemjonovics — 469, 487, 490
Perfiljov, Ilja — 96
Peris, Vicente — 250
Perugino (Pietro Vanucci) — 120
Péter (Fjodorovics) — 507, 510—511
Petlin, Ivan — 95—96
Petrarca, Francesco — 127, 261, 337, 399
Petri, Olaus — 361
Piccolomini, Aeneas Silvius (később: II. Pius pápa) — 384
Pien Ven-csing — 632
Pierre d'Ailly l. Ailly, Pierre d'
Pilon, Germain — 234
Pinto, Mindez — 654
Pirkheimer, Willibald — 158
Pius, II. l. Piccolomini, Aeneas Silvius
Pius, V. — 327
Pizarro, Francisco — 80, 94, 251
Plantin — 292
Platón — 120, 134—135, 260
Plautus, Titus Maccius — 126, 339, 386
Plescsejev, hadvezér — 524
Plescsejev, Mihail, követ — 463, 539
Plethon, Georgiosz Gemisztosz — 134
Plettenberg, Walter von — 437

Plutarkhosz — 341
Poděbrad György l. György, Poděbrad
Pojarkov, V. — 97
Polak, Jakub — 425
Poliziano, Angelo — 126
Polo, Marco — 81, 83, 90
Pomponazzo, Pietro — 135—138
Pontormo — 131
Popov l. Alekszejev, Fedot
Posztnyik — 496
Potocki-család — 431
Poussin, Nicolas — 237—238
Pozsarszkij, Dmitrij Mihajlovics — 519—522, 524, 529
Prace — 688
de Prad — 45
Prapancsa — 635
Priuli, Girolamo — 102
Prokop — 384
Pronszkij, V. — 479
Ptolemaiosz — 83, 121, 712, 715
Puskin, Alekszandr Szergejevics — 159
Püthagorasz — 137

Quevedo-y-Villegas, Francisco de — 264

Rabelais, François — 160, 230—231
Racine, Jean Baptiste — 341
Radonyezsszkij, Szergij — 445—446, 498
Raffaello (Raffael), Santi — 116, 119—122, 131
Rákóczi György, I. — 394
Rákóczi György, II. — 385
Raleigh, Walter — 326, 328, 680, 686, 688
Rambouillet — 234
Ram Sangam — 588
Rares, Petru — 407
Rasid-ad-din — 575
Ravaillac, François — 225
Razin, Sztyepan Tyimofejevics — 527
Rebrov, Ivan — 96
Regiomontanus (Johannes Müller) — 20
Rej, Mikołaj — 417, 424
Rejsek, Matouš — 387
Rejt, Benedikt — 387
Rembrandt, Harmensz van Rijn — 301, 303—304, 721
Rembrandt, Titus — 304
Requesens y Zuñiga, Luis de — 281
Rettegett Iván l. Iván, IV.
Retyk, Jerzy — 422
Reuchlin, Johann (Capnion) — 155—158
Revani — 539
Ribera, José — 268
Richelieu, Armand Jean du Plessis de — 225—228, 234, 237—238, 259, 700—702, 704—706
Riemenschneider, Tilman — 160
Rist — 709
Rjapolovszkij, Szemjon — 459—460
Robertville — 688
Rohrbach, Jäcklein — 175—176
Rojas, Fernando de — 261
Romanov, Fjodor Nyikityics (Filaret) — 522
Romanov, Mihail Fjodorovics l. Mihail Fjodorovics, Romanov
Romanovna, Anasztaszija — 465, 476, 499
Romanovok — 512
Rónay György — 125
Ronsard, Pierre de — 232
Rosenberg-család — 367
Roszteván — 561
Rosztovszkijok — 457
Rotterdami Erasmus l. Erasmus, Rotterdami
Rousseau, Jean-Jacques — 299
Rowe, Thomas — 682
Roymerswaele, Marinus van — 33
Rožd'alovický, Jiří Melantrich — 384
Różyński — 512
Rubens, Pieter Paul — 130, 295—298
Rubianus, Crotus — 156—157
Rudolf, II. — 370—372, 382, 388, 408, 694, 697
Ruffo, Marco — 495
Rufus, Mutianus — 156, 158
Russow — 443
Rusztaveli, Sota — 560
Ruysdael, Jacob van — 302
Ruysdael, Salomon van — 302

Sachs, Hans — 159—160
Sah-Jahan *(Sah-Dzsahán)* — 599—601
Sah-kulu (Sajtan-kulu) — 537
Sahovszkoj, Sz. I. — 529
Salle, Robert de la — 688
Samostrzelnik, Stanisław l. Mohyłai Szaniszló
Sanchez, Francisco — 260
Sándor, VI., (Rodrigo Borgia) — 106, 111, 114, 676

Sándor, imeretiai király — 559
Sándor, kahetiai király — 559
Sándor, lengyel király és litván nagyfejedelem — 414, 437, 462
Sannazaro, Jacopo — 127, 261
Santa-Coloma — 257
Sapieha, Jan, — 512
Sapieha, Lew — 504, 512
Sarafuddin Jezdi — 575
as-Sarani — 586
Savonarola, Girolamo — 105—107, 461
Scarron — 239
Schellenberg grófok — 169
Schilling, Diepold — 191
Schwarzenberg-család — 387
Sejbani Abdullah l. Abdullah, Sejbani
Sejbanidák — 566—568, 570
Sejbani Iszkander l. Iszkander, Sejbani
Sejbani Mohamed l. Mohamed, Sejbani
Sejh-zade Mahmud (Muzahhib) — 575
Sejin, M. B. — 514
Semjœcsics, Vaszilij Ivanovics — 462
Seneca, Lucius Annaeus — 339
Sen-no Rikiu — 664
Servet, Miguel — 196—197, 721
Seymour, Jane — 161
Sforza-nemzetség — 100
Shakespeare, William — 126—127, 265, 311, 334, 338, 340—342
Sher — 588, 593
Siberechts, Jan — 298
Sichem, Christofel van — 166
Sickingen, Franz von — 164—165
Si-csung — 620
Sidney, Philip — 337, 339
Si Fu — 611
Sihab-nemzetség — 580
Silberysen, Christoph — 186
Silesius, Angelus — 708
Simai Sositsu *(Szimai Szoszicu)* — 653
Sisman, III. — 408
Six, Jan — 304
Sixt z Otterdorfu — 383
Sixtus, V. — 328
Skelton, John — 337
Slavata — 698
Smiřic — 379
Smith — 337
Snyders, Frans — 297
Solari, Pietro Antonio — 495
de Solis — 91
Sorel, Georges — 239
Sorolla, Guillén — 250
Södermanlandi Károly l. Károly, IX., svéd király
Spaz l. Spezza
Spazzio, Giovanni de — 387
Spenser, Edmund — 337
Spezza (Spaz), Andrea — 387
Spinola, Ambrosio — 258
Staire, Barthelemew — 333
Stájerországi Ferdinánd l. II. Ferdinánd
Stevin — 716
Still, J. — 339
Stoffels, Hendrickje — 149, 304
Stopnicai János — 423
Stradanus, Jan — 272
van Stralen — 278
Strozzi, Giovanni — 124
Stuart-dinasztia — 258, 323—324
Sture, Sten — 464
Sujszkij, Andrej — 465—466
Sujszkij hercegek — 457, 465—466
Sujszkij, Vaszilij Ivanovics — 354, 506—518, 527, 529
Sully, Maximilian de Béthune — 223, 225
Sur Das *(Szur Dasz)* — 601
Surrey — 337

Szaakadze, Georgi — 557
Szaakadze, Joszif — 560
Szagan-szecen — 649
Szagvan-macsika (Saguan-machica) — 72
Esz-Szaheli — 40
Szahib-Girej — 463
Szakura — 40
Szalor-Baba — 575
Szamotułai Wacław — 425
Szanyin (Volockij), Joszif — 460—461
Szapolyai János l. János, Szapolyai
Szavin, Isztoma — 499
Szavin, Nyikifor — 499
Sze-cung l. Csu Ju-csien
Szefevida Abbasz l. Abbasz, I., Szefevi
Szefevida Iszmail l. Iszmail Szefevi
Szefevidák — 11—12, 543, 546—551, 554, 556, 563, 691

Szefi — 551
Szefi ed-Din — 546
Szelim, I. — 530—531, 537—538, 547, 577—579, 581, 583
Szelim, II. — 541
Szeljanyinovics, Mikula — 492
Szemjon Ivanovics Sztarodubszkij — 462
Szemjonov — 526
Szenyuta, Matvej — 428
Szilveszter — 468, 471, 476, 481, 492
Szinan — 540
Szin Ib — 670
Szkopin-Sujszkij, F. — 466
Szkopin-Sujszkij, Mihail V. — 514, 516, 522
Szkorina, Georgij — 433
Szmótrickij, Meletyij — 434
Szo Gön Dok (Hvadam) — 674
Szokratész — 121
Szolimán (Szulejmán), Kánúni, II., Nagy — 129, 213, 363, 531—535, 538, 541, 581
Szon In Gap — 671
Szonni Ali — 41, 43
Szon Szun — 675
Szpafarij — 609
Sztaduhin, Mihail — 96—97
Sztárai Mihály — 400
Sztarickij, Andrej Ivanovics — 464
Sztarickij hercegek — 499
Sztroganov-család — 96, 453, 484, 494, 498, 503
Sztroganov, Szemjon — 503
Sztyepanov — 574
Szulejmán Kánúni l. Szolimán, II.
Szultán-Ali — 551
Szultán-Mahmud — 551
Szumbulov, Grigorij — 508—510
Szun Csuan-ting — 628
Szundjatta (Mari Dzsatah) — 40
Szung-dinasztia — 48, 604, 630
Szung Jing-hszing — 630
Szun Lung — 620
Szuszanyin, Ivan — 522
Szvisztunov, Szemjon — 513
Szymonowicz, Szymon — 424

Tagir — 570
Tahmaszp, I. Szefevi — 547
Taj Ao *(Tadzs Ao)* — 606
Tamara — 493
Tang Hszien-cu — 632
Tang Ta-pin — 620
Tansen — 601
Tantular — 635
Tarasz, Fedorovics — 432
Tariel — 561
Tasch, Georg — 371
Tasman, Abel — 95
Tassis, Maria Luisa de — 297
Tasso, Torquato — 130—131
Taurinus — 400
Tebrizi Arakel — 561
Tejmuraz — 559—560
Telesio, Bernardino — 136, 138—141
Tellez, Gabriel (Tirso de Molina) — 266
Teniers, David — 298
Terborch, Gerard — 302, 707
Terentius (Publius T. Afes) — 126, 386
Tevekkel — 567, 570, 574
Theotocopuli, Domenico l. el Greco
Thurn — 697
Thurzó-család — 391
Thurzó, Stanislav — 383
Tilly, Johann Tserclaes — 696, 700—701, 704
Timur — 575
Timuridák — 566—568
Tinódi (Lantos) Sebestyén — 400
Tintoretto (Jacopo Robusti) — 131, 268
Tirconaill — 330
Tirso de Molina l. Tellez, Gabriel
Tisquesusa l. *Tiszkeszusza*
Tiszkeszusza (Tisquesusa) — 72
Tiziano Vecellio — 119, 129—131, 181, 252, 268
Tokugawa-dinasztia — 9, 12, 658, 660—662
Tokugawa, Iemitsu *(Iemicu)* — 661—663
Tokugawa, Ieyasu *(Iejaszu)* — 656, 658—661, 663
Topilcin (Topiltzin) — 66
Torricelli, Evangelista — 717—718
Toscanelli, Paolo — 83, 89
Tourneur, John — 342
Tranovský, Jiří — 401z
Trapezunti Georgiosz — 134
Trivolisz, Mihail l. Grek, Makszim
Trubeckoj-család 512
Trubeckoj, Dmitrij — 518—519, 521
Truchsess, Georg — 174—177

Tudor-dinasztia — 9, 311, 316—317, 319—324, 330—331, 333—334, 336, 341, 343
Tulsi Das *(Tulszi Dasz)* — 601
Tuman-bej — 578
Tupak Amaru — 80, 94
Turenne, Henri de Latour — 706
Tüsietü l. Abataj
Tüsietü Gombo — 647

Tyelepnyev-Obolenszkij, I. F. — 464—465
Tyeljatyevszkij — 507
Tyimofejev, Ivan — 528
Tyler, Wat — 314, 528
Tyomkin-Rosztovszkij — 480
Tyrone — 330

Ubasi-hungtajdzsi — 649
Udall, J. — 339
Ulászló, II. — 387, 389
Ulászló, IV. — 421—422, 514—515, 517, 522, 524, 526—527
Ulug-bek — 575
Unhälter-család — 367
Urfi — 601
Usman — 599
Utrechti Adrián — 245

Václav Májek z Libočan — 383
Valdés, Alfonso de — 260
Valla, Lorenzo — 134, 157
Valois-dinasztia — 216, 220—221
Valois Henrik l. Henrik, III.
Valois, Margit l. Margit, Valois
Van Dyck, Anthonis — 296, 701
Van-li — 611
Vang Ce-jung — 624
Vang Hszin-csaj — 631
Vang Jang-ming (Vang Sou-zsen) — 619, 630—631
Vang Si-csen — 632
Vang Sou-zsen l. Vang Jang-ming
Vanini, Lucilio — 141
Vardar Ali — 543
Varlaam — 461
Vasari, Giorgio — 131
Vasco da Gama l. Gama, Vasco da
Vasco Nuñez Balboa l. Nuñez de Balboa, Vasco
Vaszilij, III. Ivanovics — 451, 457, 459—465, 470, 495
Vaszilij Ivanovics Sujszkij l. Sujszkij, Vaszilij
Vasszian l. Patrikejev, Vaszilij
Vavrinec Benedicti z Nedožier (Nedozseri Benedicti Lőrinc) — 401
Vega Carpio, Lope Felix de — 126, 260, 264—266
Vega, Garcilaso de la — 261
Vej Csung-hszien — 622
Vejszi — 539
Velázquez, Diego de Silva — 130, 268—269
Velsen, Gerard van — 299
Vergilius (Publius V. Maro) — 261
Verjovkin — 526
Vermeer, van Delft, Jan — 302
Verni, Nicoletto — 135
Veronese (Caliari), Paolo — 131
Verrocchio, Andrea del — 119—120
Vesalius, Andreas — 720
Vespucci, Amerigo — 91
Vieta (Viète) — 718
Viktorin Kornél ze Všehrd — 375, 383
Vilmos — 438
Vilmos, Orániai — 276, 278—280, 282, 284—287
Virodkov, Ivan — 474
Vischer, Jan — 342
Visenszkij, Ivan — 434
Viszkovatij, Ivan — 479, 498
Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) — 406—408
Vivies, Juan Luis — 260
Vjazemszkij hercegek — 462
Vlagyimir — 497
Vlagyimir Andrejevics Sztarickij — 471, 478—479
Vlagyimir Monomah — 459, 492, 497, 499
Vodă Aron — 407
Vodă Ion — 407
Vok Petr z Rožmberka — 381
Volockij, Joszif l. Szanyin (Volockij), Joszif
Voltaire, François Marie Arouet — 341
Volterra, Daniele da — 125
Vondel, Joost van den — 300
Voroncovok — 457, 465
Vorotinszkij hercegek — 462, 480
Vu Cseng-en — 632
Vu Szan-kuj — 628

Wacowski, Bernard — 423
Wallenstein, Albrecht — 698—702, 705—706
Wallenstein-család — 387

Walshingham, Francis — 327
Warwick — 315
Wasa Gusztáv l. Gusztáv
Wasa (Södermanlandi) Károly l. Károly, IX., svéd király
Wasa Zsigmond l. Zsigmond, III.
Webster, John — 342
Weckerlin — 709
Wedel — 361
Weiditz, H. — 711
Welserek — 144, 380
Werbőczi István — 389, 391
Werdenstein — 172
Westerfeld, A. — 426
Westmoreland — 327
Wierx — 347
Willoughby, Sir Hugh — 95, 331, 453
Wisches, Jan de — 285
Wiśniowiecki, Adam — 504, 512
Wittelsbach Miksa l. Miksa bajor herceg
Wittelsbachok — 699—700
Witt, Jan de — 338
Woerffbein — 685
Wolffenschiessen — 191
Wyatt — 320
Wyatt, Thomas — 337

Yupanki (*Jupanki*, Yupanqui) — 79

Zagorowski, Stanisław — 424
Zaharjin-Jurjevek — 457, 465
Zaja-Pandita — 650
Zajnuddin Vaszifi — 576
Zamoyski, Jan — 418
Zaruckij, Ivan — 512, 518—519, 521
Žerotín-család — 379
Žižka, Jan — 383
Żółkiewski — 512, 515
Zoszima — 488
Zrínyi Miklós, költő — 400
Zrínyi Miklós, Szigetvár védője — 393
Zubov, Ignat — 460
Zuccari — 131
Zunnun-oglu — 538
Zurbaran, Francisco — 268
Zwingli, Ulrich — 169, 173, 183, 189—190, 192—193, 195—196

Zsigmond, I. — 414, 419, 425, 428
Zsigmond, II., Ágost — 414, 418—419, 425, 438, 440, 476—477, 479
Zsigmond, III., Wasa — 353—354, 357, 420—421, 504—505, 512—515, 521, 524, 698
Zsu Szi — 669, 674

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Aachen — 694, 697
Aalst — 283
Aargau — 186
Abházia — 554
Årbo — 356—357
Abruzzók — 117
Ackur — 561
Acse — 637—639, 681
Aden — 84—85
Adeni-öböl — 88
Adige — 110
adigék — 554, 556
adriai partvidék — 401, 404
Adriai-tenger — 102, 363
Afganisztán — 549, 588, 596
afgánok — 12, 588, 590, 592, 594—596
Afrika — 5—6, 11—12, 27, 34—48, 81—89, 92, 98—99, 102, 203, 242, 326, 532, 543, 592, 640, 677—679, 687—688
afsarok — 545—546
Agadesz — 42
Agra — 592, 596, 601
Ahmadnagar — 587, 597, 600
Aira — 42
ajmarák (collák) — 73—74
Akadia — 688
ak-kojunlu-állam — 545
Akşehir — 538
alakalufok (halakwulup)-indiánok — 56
Alaskert — 554
Alaszka (Kenai-félsziget) — 97
Albánia — 401, 404, 407, 530
Alcudia — 250
Alekszandrova szloboda — 478, 497
Alekszin — 505
Aleppo — 578—579 — L. még Haleb
aleutiak — 50
Alföld — 390
Algéria — 11, 82, 362, 583—584
Algír — 129, 532, 583—585
algíriak — 245, 249, 262
algonkin-indiánok — 51, 53—56, 688
Allgäu — 172
Aloi — 37
Alpok — 23, 184, 187, 362
Alsó-Tunguszka — 96
Altmark — 422, 441, 703
Alto — 110
Aluksne l. Marienburg
Amakusa — 662
Amasya *(Amaszja)* — 532, 537
Amazonas — 56, 59
Amboise — 218
Ambon szigete — 640, 682—683, 685
Amerika — 5—6, 10, 12—13, 27, 34, 49—81, 89—94, 97—99, 102, 113, 144—145, 194, 203, 242, 244—245, 254—255, 258, 261, 325, 380, 677—680, 682, 687, 714
Amiens — 207, 220
Amoj — 615
Amsterdam — 272—273, 287, 289, 292—293, 303—304
Amu — 47

Amu-Darja — 563
Amur — 12, 97
Anadir-folyó — 97
Anahuac-fennsík — 66
Ananur — 561
Anatólia — 532, 534—537, 540—542, 580
Andalúzia — 241, 251, 256, 586
Andok — 70, 72—75, 78—80
Angara (Felső-Tunguszka) — 96
Anglia — 6—7, 9—10, 13, 18—20, 23, 26—27, 29, 31—34, 94, 101—102, 107, 113, 153, 202—203, 206, 209, 214, 219, 223, 226, 240, 242, 244, 272—274, 278—280, 287—289, 295, 297, 305—345, 354, 359, 412, 437, 451, 453, 464, 476, 485, 488, 539, 639—640, 679—682, 686, 690—691, 696—697, 700, 702
Angola — 47, 684, 687
angolok — 26, 30, 94—95, 101—102, 129, 133, 183, 197, 308—309, 451—454, 485, 539, 549, 557, 560, 616, 640, 658, 661, 680—683, 685—688, 690, 700, 702, 716, 721
Angoumois — 214
Anhuej — 618
Anikša — 428
Ankara — 538
Annam — 614
Antigua szigete — 687
Antilla-szigetek — 226, 677
Antiochia — 580
Antwerpen — 24, 99, 102, 242, 271—273, 275, 277—278, 283, 285—288, 291—292, 296, 305, 319, 367, 451
Anzsu — 673
Appenzell kanton — 184
Apulia — 117
Arab-félsziget — 11 — l. még Arábia
Arábia — 81, 84—85, 531—532, 592
arab kalifátus — 11
arabok — 11—12, 17—18, 35, 37, 40, 43, 45, 47—48, 82—85, 87—88, 135, 241, 532, 535, 537, 539, 575, 577, 579—580, 582, 584—586, 638, 712
Aragónia — 10, 240—242, 245, 247, 249, 252, 256, 259
Aragva-folyó — 561
Aral-tó — 569
Arany Horda — 447, 473
Aranypart — 45—46, 87
arapaho-indiánok — 54
Araukánia — 57
araukánok — 57
aravak nyelvcsoport — 59, 70
Aravan — 40
Ardebil — 545—546
Arezzo — 109, 128
Argentína — 94
Argim — 44
Arhangelszk — 96, 451—452, 454, 484, 494, 557
Armentières — 277
Arnemuiden — 280
Arras — 284—285
Artois — 201, 259, 270—271, 273, 279, 284—285, 708
Arzamasz — 508
Asturia — 242
asszír birodalom — 491
Asztlan (Aztlan) — 67
Asztrahany — 102, 452, 468, 473—474, 480, 485, 507, 509—510, 541—542, 557—559, 567, 574, 601
atapaszk (kucsin, csippevé [chippeway]) törzs — 54
Athén — 120—121
Athosz-hegy 410, 461
Atlanti-óceán — 10, 17, 82—83, 85—87, 89—92, 99, 127, 583, 676, 679, 692
Audenarde (Oudenaarde) — 278
Augsburg — 145, 160, 181, 370, 692, 694, 700
Ausztrália — 5, 12, 95, 98
Ausztria — 144, 178, 182, 184, 186, 362—373, 377, 379, 392—393, 395, 400, 405, 407—408, 422, 521, 541, 689, 691, 693—694, 696—700, 702—706, 708
Auvergne — 208, 220
Aversa — 117
Ávila — 247
Avon-folyó — 340
Azerbajdzsán — 543, 545—546, 549, 553—554, 556—557, 559, 561—562
azerbajdzsánok — 548, 557, 561
Azori-szigetek — 87
Azov — 102, 539
Azovi-tenger — 426, 558
aztékok — 66—70, 76, 79, 86, 93, 677
Aztlan l. Asztlan
Ázsia — 5—6, 9, 11—12, 17, 27, 34, 49—50, 81—85, 88—89, 91—92, 95—98, 325, 352, 380, 543, 545, 641, 688

Baar — 169, 172
babilóniai birodalom — 459
Bacatá l. Bakata
Badahsan — 567, 600
Baden — 148
Bagana — 43
Bagdad — 532, 542—543, 547, 549, 561, 691
Bagirmi — 44
Bahama-szigetcsoport — 89
bahtijárok — 545
Bajazet — 554
Bajkál-tó 12, 641
bajorok — 370, 372—373, 689, 696—697, 699
Bajorország — 112, 369, 373, 379, 694, 696, 700
Bakata — 72
bakataiak — 72
bakongók — 46
Baku — 546, 554, 557—558, 561
Balahna — 464
Balambagan fejedelemség — 635, 637
Baleári-szigetek — 240, 250
Balh — 566, 575, 600
Balhan — 568
Bali szigete — 638
Balkán-félsziget — 11, 82, 363, 389, 401—410, 530, 532, 535, 540, 543, 691
Balkán-hegység — 407
Balti-tenger — 10, 11, 86, 331—332, 346—349, 355, 411, 419, 437—438, 442, 451, 475—476, 483, 504, 516, 524, 692, 700, 702—703, 706—707
Baltikum — 11, 272—273, 346, 349—350, 419, 422, 426, 434, 438, 440—443, 450, 475—477, 480, 691, 700
Bamako — 40
bambarák — 40
Banda-szigetek — 640, 682, 685
Baniasz — 580
Bánság — 407
Bantam — 637—640
bantuk — 37
Bar — 426
Barabinszk — 484
Barbados szigete — 687
Barcelona — 257
Barents-tenger — 95
Basel — 153, 184, 186—189, 191—192, 194
Baskíria — 474—475
baskírok — 11, 474—475, 522
Baszra — 532, 543
baszundik — 46
Batavia — 640, 683, 685 — l. még Dzsakarta
batávok — 304
Bayana — 595—596
Béarn — 201
Bécs (Wien) — 214, 294, 362, 364, 367, 370, 393, 530—531, 691, 707
beduinok — 577—578, 582
Beirut — 580
Belaja Cerkov — 429—430
belgák — 288
Belgium — 270, 288
Belgrád — 363, 403, 405, 531
Beloozero — 449, 465, 497, 502
Belorusszia — 418—420, 426—427, 429—433, 450, 463, 467, 486—487
beloruszok — 11, 419—420, 422, 430—434, 450, 462—463, 485, 487
Belső-Ázsia — 95, 571, 588
Beludzsisztán — 12
Benares — 592
Bender-Abbasz — 549
Benevento — 135
Bengáli-öböl — 597
Bengália — 84, 587—588, 590, 592, 594, 599, 683
bengálok — 591
Bengyeri — 407
Benin — 41, 43, 45—46
Berar — 587
berberek — 40—41, 241
Bergamo — 108
Bergen — 360
Bergerac — 228
Bering-szoros — 49, 97
Beriz — 551
Berjozov — 484
Bermuda-szigetek — 687
Bern — 184, 186—188, 192—193
Berry — 202, 208
Besztercebánya (Banská Bystrica) — 391
Bettmaringen — 169
Biberach — 173
Bidar — 587, 597
Biel — 191
Bihar (India) — 587—588

Bihov — 431
Bijapur *(Bidzsapur)* — 587, 597, 600
Bilbao — 257
Biram — 44
Birmingham — 307, 308
Birža — 428
Bizánc — 18, 135, 459, 461, 469, 490, 497, 499, 540
Blackwater-folyó — 331
Bobo — 41
Boden-tó — 172—174
Bogotá-folyó 70—71
Bojador-fok — 44, 87, 90
bolgárok — 403, 405, 407
Bolhov — 512
Bolívia — 70, 73, 94, 677
Bologna — 101, 114, 132—133, 213, 217
Bombay — 678
Bon — 583
Bonndorf — 169
Bordeaux — 201, 207, 214, 219, 227, 233
Borneo — 614, 633
Bornu — 43—44
Borobudur — 635
Borovo — 497
Borspart — 46, 87
borunák (botokudók) — 57
Boszna (Szarajevo) — 405
Bosznia — 401—403, 405, 410, 530, 532
botokudók l. borunák
Bourbonnais — 208
Bourges — 193
Brabant — 23, 270—273, 275, 279, 283—286, 288, 290, 292
Braclav — 430, 431
Brăila — 407
Brandenburg — 419, 422, 689, 699, 703—704, 706, 708
Braunschweig — 182
Brazília — 56—57, 91, 94, 203, 678—679, 687—688
Breg-folyó — 171—172
Breitenfeld — 704
Bremen (Bréma) — 707
Brescia — 108, 132
Bressanone — 110
Breszt (Brześć-Litowski) — 420, 431, 434
Bretagne — 10, 201, 252
Bretteln — 191
Brielle — 280—281
Bristol — 307, 319
Brjanszk — 462, 510—511
Bruchsal — 148
Brügge — 23, 30, 285—287
Brüsszel (Bruxelles) — 271, 278, 282—287, 295
Brześć-Litowski l. Breszt
Buda — 364, 389—390, 392, 532, 691
buginézek — 639
Buhara — 452—453, 566—570, 572, 574—576
buharai kánság — 562—563, 566, 568
Buj-gorod — 464
Bukarest (Bucureşti) — 406—407
bulalák — 44
Bulgária — 14, 401—403, 405, 407—408, 410, 485, 530, 532, 534
Bulgenbach — 172
Burgos — 244, 247, 248
Burgundia — 10, 184, 208, 213, 217, 219, 270, 292, 689
burját-mongolok — 642, 644
burjátok — 96
Burma — 614, 638
Bursa — 531, 536
busmanok (szanok) — 37
Busszai vízesés — 40—41
Buzsi — 583

Cádiz — 329, 367
Cahors — 227
Calabria — 115, 117
Calais — 214, 219
Cambridge — 336—337
canellák l. *kanellák*
Cap Verde (Zöld-fok) — 87
Cargrad l. Konstantinápoly
Catania — 116
Câteau-Cambrésis — 108, 110, 214—215
cayapók l. *kajapók*
cayuga törzse l. *kajuga* törzs
Celebesz — 633, 638—640
České Budějovice — 379
Ceuta — 44, 87, 582
Ceylon — 84—85, 89, 684
Chalkidiké-félsziget — 410
Chambord — 234
Champagne — 217

Chapultepec l. *Csapultepek*
Chartres — 220
Cheb (Eger) — 376, 705
cheyenne-indiánok l. *csejenn*-indiánok
Chichen-Itza l. *Csicsen-Ica*
Chieri — 101
Chile — 57, 74, 94, 326, 677
Chinon — 230
chippeway *(csippevé,* kucsin) törzs l. atapaszk törzs
Cholula l. *Csolula*
Ciprus — 691
Cleve grófság — 697
Coello — 71
Colchester — 307
collák l. ajmarák
Columbia — 60, 70, 74
comanche-indiánok l. *komancs*-indiánok
Como — 101
Copan l. *Kopan*
Córdoba — 249, 254
Cornwall — 308, 314—315, 319
Craiova — 406
cree törzsek l. *kri* törzsek
Cremona — 101, 113, 132
Cuenca — 242, 244, 247, 254
Culhuacan l. *Kuluakan*
culuha törzs l. *kulua* törzs
Cuzco — 76—80, 94
Cuzco-folyó — 74

Csád-tó — 44
csagatajok — 575
csahar kánság — 648
Csaldiran — 530
Csangcsou — 614
Csangsa — 626
Csapultepek (Chapultepec) — 67
Csardzsou — 574
Csebokszari — 475
csehek — 13, 44, 164, 168, 364, 372—378, 381—388, 391, 397, 400, 416, 530, 697—699, 702
Csehország — 11, 19, 144, 168, 182, 200, 363—364, 370, 373—389, 394—395, 400, 419, 469, 689, 697—700, 702—703, 705—707
Csehszlovákia — 14
csejenn (cheyenne)-indiánok — 54
Cseli tartomány — 617
Csendes-óceán — 11, 17, 49, 84, 89, 91—92, 96, 326, 613, 637, 654, 658, 676
Csengtu — 625
Cserkasszi — 430
Csernovic — 426
Csernyecsgorodok — 428
Csernyigov — 421, 428, 462, 525—526
Csernyigov-Szeverszkij — 456, 503—505, 507, 512
csernyigov-sztarodubi fejedelemség — 462
Csialingcsiang-folyó — 619
Csiangszi — 609, 618, 620—621
Csiangszu — 609, 612, 618—619
csibcsák (chibchák) — 70—71, 76 — l. még muiszkák
Csicsen-Ica (Chichen-Itza) — 63—65
Csikszang — 672
csimu törzsek — 74 — l. még mocsikák
Csingcsou — 621
Csingjang — 623
Csingji — 612
Csingkung — 604
Csingtöcsen — 609—610, 612, 621
csippevé (chippeway, kucsin) törzs l. atapaszk törzs
Csiufu — 629
Csolula (Cholula) — 66
Csöcsiang — 606, 609, 612, 614, 620
Csöllado — 668, 671—672
Csöngzsu — 668, 673
Csuang — 625
Csukcs-fok (Nagy Köves-fok) — 97
Csungcsöngdo — 668—669, 671
Csungking — 619
Csungzsu — 671
csuvasok — 11, 507, 520
Csüancsou — 84, 614

Dagesztán — 554, 556, 558—559
dakota-indiánok — 54, 56
Dalmácia — 363, 389, 407
Damao — 678, 685
Damaszkusz — 531, 578—580
Dánia — 10—11, 227, 259, 346—352, 356, 358—361, 437—438, 440, 464, 476—477, 481, 483, 485, 488, 527, 691, 700—702, 706
dánok — 348, 350—351, 359—360, 464, 481, 483, 700—701, 706, 716
Darien — 251
Darjali-szoros — 558—559

Daugava-folyó (Nyugati-Dvina) — 436, 438, 440—441, 477
Dauphiné — 219—220
Dauria — 44
Debo-tó — 40
Debrecen — 396
Dekkan — 587, 599—600, 602
Dél-Afrika — 37, 87, 89
Dél-Amerika — 13, 46, 49—50, 56, 59, 66, 90—91, 94, 215, 677, 686—687
Dél-Ázsia — 82, 84, 88, 99, 678
Dél-Európa — 82, 99
Delhi — 587—588, 590, 594, 596
delhi szultanátus — 12, 587—588, 595
Délkelet-Ázsia — 6, 83—85, 90, 615, 652, 654, 663, 682—684, 686
Délkelet-Európa — 11, 362, 364—365, 401, 407, 532, 538, 689, 691, 693
Dél-Kínai-tenger — 84
Délnyugat-Afrika — 37
Délnyugat-Ázsia — 91
délszlávok — 363, 409, 410, 485—486
Derbent — 452, 556—559
Derbenti-szoros — 559
Derpt l. Jurjev
Deshima szigete — 661
Dest-i Kipcsak — 562, 568
Deulino — 421, 522, 524—527
Devonshire — 314—315
Dieppe — 203, 207, 226, 278
Dijarbekir — 531, 542, 549
Dikoa — 44
Diomida-szigetek — 97
Dirven — 428
Diu — 88, 678, 685
Djangalja *(Dzsangalja)* — 41
Djaunpore *(Dzsaunpur)* — 587—588
Dmitrov — 463
dmitrovi fejedelemség — 456
Dnyeper — 430, 432—433, 485, 489, 504, 539
Dnyeszter — 407
Dobrinyicsi — 505
Domažlice — 377
Domnyino — 522
Don — 102, 445, 485, 497, 539
Donaueschingen — 171
Donauwörth — 694
Dornach — 191
Dorogobuzs — 462, 508, 526
Drente — 272, 285
Drezda (Dresden) — 61, 116, 128, 303
Drinápoly l. Edirne
Drogovics — 427
Dubrovnik (Ragusa) — 363, 404—405, 410, 536
Duna — 169, 172, 362—363, 403, 691, 705
Duna-medence — 365, 419
Dunkerque — 328
Dussindale-i völgy — 315
Dvinántúli hercegség — 438, 440—441, 477
Dzsakarta — 638, 640, 683 — l. még Batavia
Dzsapara — 635
Dzsenne — 40, 42—43
Dzseti-Szu l. Hétfolyóköz
Dzsuga — 549, 556
Dzsungária — 563, 571, 648
dzsungarok l. ojratok
dzsürcsik (mandzsuk) — 616—617, 670

Ecuador — 677
Edinburgh — 324
Edirne (Drinápoly) — 535—536, 540
Edo (Tokio) — 659
edok — 37
Égei-tenger — 102, 401, 404, 532, 691
Eger — 393
Eger l. Cheb
Egyiptom — 11, 37, 40, 42, 44, 82, 84, 88, 102, 162, 530—531, 536, 577—582, 586
Eisleben — 162
Elba — 179, 692—693, 700
Elbląg — 411
Elefántcsontpart — 87
Elő-Ázsia — 88, 473, 532, 540, 561, 563, 579, 601, 633, 635, 639
Elzász — 182, 192, 201, 707
Emden — 298
Enkhuizen — 280
Epeirosz — 404
Erdély — 11, 364, 389, 391—398, 406—409, 691, 709
erdei indiánok — 59
Erfurt — 156—157
Erie-tó — 51
erszari törzs — 569
Erzerum — 542—543

Estland — 442 — l. még Észtország
Estremadura — 256
Észak-Afrika — 5, 17, 35, 44—45, 82, 87, 91, 244, 252—253, 256, 532, 582—584, 691
Észak-Amerika — 49, 50—56, 94, 326, 677, 680, 682, 686, 688
Észak-Ázsia — 49, 96
Észak-Európa — 292, 318, 346, 360—361, 412, 691, 702
Északi-Dvina — 95, 331, 451—452
Északi-Jeges-tenger — 12, 49, 96—97, 350, 444, 451—452, 488—489
Északi-tenger — 86, 328, 350, 442, 451, 690—691, 700
Északkelet-Ázsia — 49, 96—97
Északnyugat-Afrika — 35, 44, 87
Északnyugat-Európa — 86
eszkimók — 49—50, 97
észtek — 355, 436, 438, 442—443, 475, 477, 483
Észtország (Estland) — 350, 352, 355, 434—435, 438, 440—441, 475—477, 483, 504 — l. még Harju-Viru
Etiópia — 638
Európa — 5—7, 9—13, 17—18, 23—24, 27, 31, 35, 40, 43—45, 49, 53—54, 60, 68, 71, 80—83, 86, 88—89, 91—92, 94—95, 98—102, 113—114, 142, 144, 152—153, 159, 161, 179, 183—184, 186—187, 190, 195—197, 200—201, 203, 215, 229, 240, 244—245, 251—253, 255—256, 259—261, 270—271, 274, 288—290, 292, 295, 298—299, 305, 320, 326, 332, 352, 354—355, 360, 369, 374, 383, 401, 416, 438, 453, 460, 463—464, 475—477, 485—488, 514, 526, 536, 538, 540, 543, 545—546, 549—551, 557—558, 560, 563, 579, 582, 592, 601, 604, 609, 611, 614, 616, 630, 632, 635, 640—642, 652— 655, 658, 661—664, 676, 678, 680, 682, 684, 688—692, 696—697, 701—702, 705, 707—708, 711—712
Ewattingen — 169

Fabare — 242
Farsz — 548
Fathpur-Sikri — 592, 601
Fehérhegy — 385, 387, 698
Fehér-Nílus — 37
Fehér-tenger — 95, 331, 451, 478, 488, 504, 516
Fekete-erdő — 169, 174, 192 363,
Fekete-tenger — 102, 401, 403, 426, 432, 489, 532, 536, 539, 557
Fellin l. Viljandi
Fenghua járás — 606
Feodoszija l. Kaffa
Fergana — 563, 566, 574, 588
Ferrara — 114, 126—127, 130
ferrarai hercegség — 113
Fez — 584—585
Fezzan — 44
finnek — 355—358
Finnország — 346—347, 355—361
Finn-öböl (Katlan-tó) — 352, 483, 489
Firenze — 18, 23, 83, 100—102, 104—109, 111—112, 114, 120, 122—124, 126—127, 131—132, 135, 580, 614—617
flamandok — 102, 130, 212, 245, 278, 285, 296—297, 308
Flandria — 17, 23, 30, 132, 240, 259—260, 270—271, 273, 275, 277—279, 283—286, 288, 292—293, 295—298, 305, 309, 412, 476, 720
Florida — 46
Focşani — 406
Foggia — 117
Fontainebleau — 234
Földközi-tenger — 5, 10, 82, 86—87, 99, 101—102, 114, 127, 203, 213, 253, 327, 332, 401, 404—405, 531—532, 535—536, 541—542
Franche Comté — 201, 245, 251
Francia Guayana — 687
franciák — 10, 13, 94, 105—108, 118, 123, 132, 188, 193—194, 201—239, 308, 360, 476, 539, 580, 682, 687—688, 690, 700, 704—707, 717—718, 721
Franciaország — 7, 9—10, 17—18, 23, 27, 31, 33—34, 101—102, 105, 107, 110, 113—115, 117, 140—142, 153, 184, 187—188, 193, 197—198, 201—240, 244—245, 252, 254—255, 257—259, 264, 270, 279—280, 286—287, 289, 295, 323—324, 326—327, 354, 387, 394, 400, 412, 487, 538, 580, 679—680, 682, 686, 688, 690—691, 694, 696, 700—703, 706—708
Frankenhausen — 177—178
Frankföld (Frankónia) — 175—177, 182, 700, 705
Frankfurt am Main — 144, 705
frankok — 176
Freiburg (Fribourg) — 149, 184, 193
Friaul (Friuli) — 105

Fribourg l. Freiburg
Friesland — 270, 273, 275, 279, 285, 290, 299
Fucsien — 608—609, 612, 614—615
Fucsou — 612
fulbék — 40
Fulnek — 385
Fusagasugá l. *Fuszagaszuga*
Fusun — 617
Fuszagaszuga (Fusagasugá) — 72
fuszagaszugaiak — 72
Fülöp-szigetek — 92, 614—615, 652, 654, 658, 661, 676
Fűszer-szigetek l. Maluku-szigetek

gabibik — 40
Gabrovo — 405
Gagyacs — 426
Galati — 406
Gallia — 157
Gambia-folyó — 46, 87
Gandzsa — 557, 561
Gangesz-folyó — 594
Gao — 40—43, 639
Garisz — 557
Gassau — 191
Gdańsk — 356, 411, 416, 420, 422
Gdov — 517, 523
Geldern — 271—273, 285, 290
Gelmed — 462
Gelnhausen — 706
Genf — 115, 140, 184, 193—194, 196, 229, 324
Genova — 81, 83, 89, 101—102, 108, 113, 255, 326, 536
Gent — 23, 30, 271, 281, 283—287, 293
Gerona — 257
Ghana — 35, 40
Gibraltár — 89
Gibraltári-szoros — 44, 86—87
Giljan — 548, 550
Girgenti — 116
Glarus — 184, 193
Gloucestershire — 308
Gluszk — 431
Goa — 47, 88—89, 678—679, 685
Gober — 42—44
Góbi-sivatag — 645
Godavari-folyó — 597
Godig — 428
Golkonda — 587, 597, 600, 602
Gomel — 431, 462, 466
Gondri — 567
Gori — 557, 561
Gotland szigete — 706
gouk — 40
görögök — 83, 122, 134, 136, 153, 155, 157, 401—404, 410, 452, 485, 487, 536, 711—713
Görögország — 122, 401—402, 404, 407, 410, 485, 530, 717
Görz (Gorica) — 363
Göteborg — 360
Grác (Graz) — 715
Gradiska — 363
Graft — 275
Granada — 10, 89, 241—242, 249, 254—256
Groningen — 285
Grúzia — 12, 463, 485, 491, 532, 542, 549, 553—554, 557—559
grúzok — 546, 553, 557, 559—561
Grüningen — 191
Guadalajara — 247
Guadeloupe — 687
Guatavita — 71—72
Guatavita-tó — 71—72
Guatemala — 66, 93
Guayana — 226, 680, 687
Guinea — 37, 40, 43, 46, 82, 88—89, 318, 326
Guineai-öböl — 87
Gujarat *(Gudzsarat)* — 587, 591, 594, 597, 600, 638
Gulbin-Ka-folyó — 40
Guria — 554, 559
Gurjev — 574
Guyenne — 214, 219
Gwalior — 599

Gyakovo — 496
Gyikoje Pole (Vad Mező) — 507
Gyulafehérvár (Alba-Júlia) — 709

Haarlem — 281—282, 301
Habsburg-birodalom — 108, 142, 167, 538, 543
Hafszid — 584
Hagenau (Haguenau) — 149, 707
Haiti l. Hispaniola
Hakata — 652, 655

halakwulup-indiánok l. alakaluf-indiánok
Haleb — 531, 577 — l. még Aleppo
Halha — 645, 649
halha-mongolok — 644, 648
Halland — 348
Hallau — 191
Halle — 166
Halmahera-sziget — 637
Hamadán — 545
Hamjöngdo — 668
Hangaj-hegység — 644
Hangcsou — 612, 620
Hangszangdo-sziget — 671
Hankou — 621
Hansuj-folyó — 619
hantik (osztjákok) — 11, 444, 483—484
Harju-Viru (Észak-Észtország) — 435, 438, 440, 477, 483
Harjumaa szigete — 477
Harz-hegység — 165
Hausen — 191
Hausza állam — 43
hauszák — 35, 41—42, 44
Havasalföld (Ugrovlachia, Valachia, Ţara Romîneasca) — 363, 396, 401, 406—410, 491, 530, 691
Hegau — 169, 172
Heidelberg — 385
Heilbronn — 144, 175—176
Helsingfors (Helsinki) — 356
Hennegau — 270, 273, 279, 280, 285
Herat — 12, 551, 567, 575
Hercegovina — 401—403, 407, 530
Hessen — 177, 182, 706
Hétfolyóköz (Dzseti-Szu, Szemirecsje) — 563, 570—571, 573
Hevszuria — 562
Hicsua — 72
Hidzsáz — 11, 531, 578
Hindosztán — 587, 596, 683
Hirado — 652, 655
Hirano — 652
Hispaniola (Haiti) — 89—90, 326, 677, 687
Hiva — 452, 562, 569, 572
hivai kánság — 562, 568—569
hivai oázis — 574
Hluboká — 381
Hollandia (Egyesült Tartományok Köztársasága) — 10, 99, 153, 203, 223, 225—227, 235, 254, 258—259, 261, 270—273, 275, 278—280, 283, 285—292, 298—304, 328—329, 351—352, 355, 359, 385, 412, 453, 527, 538, 614, 639—640, 679—686, 691—692, 697, 700, 702, 706, 708, 714—715
hollandok — 94, 95, 132, 270—304, 360, 451—452, 539, 560, 609, 615—616, 639—640, 658, 661—662, 680—688, 700, 702
Holmogori — 331, 449, 523
Holstein — 348, 691, 709
Homburg — 191
Honan (város) — 624—625
Honan (tartomány) — 605—606, 609, 612, 617—618, 624—626, 628
Hondschoote — 271, 277
Honduras — 61, 93
Honshu-sziget — 652, 656—657
Hont megye — 391
Hopej — 606, 616—617, 624
Horaszan — 12, 463, 547, 549, 638
Horezm — 562—564, 567—569, 576
horezmi kánság — 562, 568—569
horezmi oázis — 562
Hormuz (Ormuz) — 85, 88—89, 549, 678
horvátok — 393, 396—397
Horvátország — 389, 391, 396, 400, 407, 532
hottentották (khoi-khoinok) — 37
Hotyin — 406, 410, 422, 432, 543
Hradec — 699
Hszian — 628
Hsziangjang — 621, 626, 628
Hsziangtan — 621
Hszingan-hegység — 641
Hszinhujhszien járás — 615
Huajan — 612
Huangcsou — 621
Huangho-folyó — 612, 626
Hukuang — 604, 610, 618, 621
Hunan — 604, 624, 629
Hupej — 604, 612, 618, 621, 624—626
Hvanghedo — 669
Iaşi — 406, 409
ibérek — 251
icák — 63
Idria — 367
Imeretia — 554, 559
Imzsin — 675
India — 9, 12, 17, 46—47, 81—91, 93—94, 102, 145,

194, 288, 318, 329, 331, 350, 451, 453, 463, 488, 551, 566—567, 575, 579, 582, 587—602, 632—633, 635, 639, 649, 654, 677—683, 685—687
Indiai-óceán — 83—85, 87—89, 94, 582, 637, 678
indiaiak — 48, 82, 84, 637, 678 — l. még indusok
indiánok — 49—51, 53—57, 59, 80, 90, 93, 677, 682, 688
Indokína — 85, 614, 652, 654, 677—678
indonézek — 639
Indonézia — 6, 579, 582, 633—640, 677—678, 683, 685—686
indusok — 588, 595 — l. még indiaiak
Ingusia — 562
Ingyigirka-folyó — 96—97
inkák — 72—80, 86, 94, 677
Innsbruck — 370
Ipek l. Peč
Irak — 546—547
Irán — 12, 88, 226, 305, 331, 452—453, 485, 489, 530, 543—552, 554, 556—561, 563, 566—569, 575, 579, 588, 592, 596, 600—601, 684, 691—692
irániak — 557, 576, 600, 638
írek — 258, 325—333
irokézek — 51, 53, 56
Írország — 325—331, 333
Irtis — 484, 641, 644
Ise tartomány — 652
Iszfahan — 548—551, 561
Isztambul l. Sztambul
Itália — 10, 17—18, 23, 34, 82, 84, 100—141, 152—153, 157, 184, 186—187, 193, 200, 202—203, 210, 212—215, 217—218, 223, 229, 242, 244—245, 251, 255, 259, 262, 264, 267—268, 292, 295—296, 318—319, 334—335, 362, 367, 374, 387, 395, 400, 423, 486, 561, 580, 689—690, 692, 700, 705—706, 717, 720
itelmenek — 97
Ittingen — 191
Ivangorod — 483, 516, 524
Izland — 346—347, 350, 356, 358, 360—361
Izmir — 536
Iznik — 530—531
izsorai terület — 516

Jáchymov — 374, 376
jagák (yagák) — 46—47
jahgan (yahgan)-indiánok — 56
Jahovec — 428
Jaipur *(Dzsajpur)* — 601
Jakutia — 96
Jam — 483, 524
Jamaica — 89—90, 677, 687
jamana (yamana)-indiánok — 56
Jana-folyó — 96
Janan — 623—624
Jangce-folyó — 606, 612, 621
Japán — 9, 12, 17, 81, 83, 88, 614, 630, 640, 651—665, 670, 672—673, 683
japánok — 614—616, 622—623, 651—665, 670, 672—674
Jaroszlavl — 450, 461, 513, 520—525
Jascsilan (Yaxchilan) — 60
Jatenga — 43
Jáva — 84—85, 88—89, 614, 633—635, 637—640, 682—683
Jáva-tenger — 84
Jelec — 508
Jelgava (Mitava) — 441
Jemen — 11
Jenyiszej — 96, 485, 641, 644
Jereván — 543, 554, 556—557
jereváni kánság — 12
Jeruzsálem — 580
Jón-tengeri szigetek — 401, 404
Jordán — 580
Jóreménység-fok — 87, 89, 94, 326, 680—681, 685
jorubák (yorubák) — 37
Jukszovicsi — 493
Junfa — 41
Jurbarkas — 426
Jurjev (Derpt, Tartu) — 462, 476—477
Jüan — 644
jülichi hercegség — 694, 697
Jünnan tartomány — 621, 629
Jütland (Jylland)-félsziget — 701
Jylland-félsziget l. Jütland-félsziget

Kabardia — 558—559
kabilok — 583
Kabul — 563, 588, 590, 592, 596
Kacina — 42—44
kadzsar törzs — 546
Kaffa (Feodoszija) — 432, 539
Kahetia — 554, 558—559

kaingangok — 57
Kairo — 88, 577—578, 581—582
kajapók (cayapók) — 57
Kajfeng — 626
Kajszeri — 532, 537, 542
kajuga (cayuga) törzs — 51
Kakongo — 46
Kalifornia — 50, 54—55, 60
kaliforniai indiánok — 54—55
Kalisz — 411
Kalkutta — 84, 88
Kalmar — 350—352
kalmükök — 569
Kaluga — 449, 508—510, 518, 524
kalugai fejedelemség — 456, 462
Kambodzsa — 615
Kamcsatka — 97
Kamenyec-Podolszkij — 427
Kamerun — 37
Kanada — 50, 54, 203, 223, 226, 688
Kandahar — 12, 600
kanellák (canellák) — 57
Kanem — 44
Kangaba — 40
Kanghva szigete — 673
Kano — 35, 42—44
Kanszu — 616
Kanszu tartomány — 624, 628
Kanton — 84, 612, 614—616 — L. még Kuangtung
Kappel — 193
Kara-tenger — 95
Karabah — 546, 557
Karacsev — 462
Karagon — 574
Karahiszár — 537—538
karakalpakok — 562
Karakul — 566
Karaman — 532
Karamat szigete — 638
Karbalik — 574
Karélia — 352, 358, 449, 483, 516
karélok — 11, 444, 522, 524
Kargopol — 511
karib nyelvcsoport — 59
Karib-tenger — 90
Karintia — 23, 363, 365, 367—370, 397
Karnatik — 683
Kárpátok — 426
Kárpát-Ukrajna — 397, 426
kárpátukránok — 389—390, 394
Kartlia — 554, 557, 559—560
Kasira — 505
Kaslik — 484
Kasmír — 587, 592, 594
Kassa (Košice) — 397
Kassel — 277—278
Kaszimov — 480
Kaszpi-tenger — 545, 547, 554, 558—559
Kaszri-Sirin — 543
Kasztília — 10, 240—241, 244—245, 247—252, 255—256, 258—259
kasztíliaiak — 44, 99, 260, 264
Katalónia — 241—242, 244, 247, 249, 256—259
katalónok — 87, 242, 259
Katlan-tó l. Finn-öböl
Katsura — 665
Kaufbeuren — 172—173
Kaukázus — 452, 473, 485, 489, 532, 542, 553—562, 691
Kavar-oázis — 44
kazahok — 12, 562, 564, 567, 570—574, 576
Kazahsztán — 562—563, 567, 570—575
Kazany — 452, 463—464, 466, 468—471, 473—475, 485, 490—492, 496, 498, 500, 528, 574
kazanyi kánság — 474
Kazvin — 547
Kebbi — 42
kecsua (quechua) törzsek — 57, 72, 74, 78—79
Kedah — 638
Kék-Nílus — 37
Kelet-Afrika — 47—48, 83—85, 88—89
Kelet-Ázsia — 49, 82—83, 88—89, 91, 99, 614, 648
Kelet-Európa — 6, 353, 355, 362—363, 380, 411, 413, 423, 437, 444, 448, 476, 485, 691, 696, 702, 708
Kempten — 172—173
Kenai-félsziget l. Alaszka
Kent — 308, 313, 320
Kenzingen — 170
Kerbela — 547
Kerman — 542, 548
Keszong — 668
Kety-folyó —485
Kexholm — 513 — l. még Korela
khoiszanok — 37

Kijev — 410, 426—430, 433, 459, 490, 497
Kilva — 35, 85
Kilva Kiszivani — 47
Kína — 6, 9, 12, 14, 17, 48, 81—85, 88, 90, 95—96, 102, 307, 331, 451, 453, 488, 550, 563, 571, 573, 575, 592, 603—633, 637, 639, 641—642, 644—646, 648, 652—654, 658, 663, 670—673, 677—678, 683
kínaiak — 48, 82, 84, 89, 603—632, 635, 637—638, 640—641, 645, 663, 672—675
Kinsale — 331
kipcsakok — 576
kirgizek — 562, 564, 570—571, 573—574, 576
Kirgízia — 574
Kirigua (Quirigua) — 60
Kisázsia — 82, 530, 534, 536—538, 542, 557, 577, 579
Kis-Lengyelország — 416, 422
Kis-Szunda szigetek — 633
Kjönggido tartomány — 668—669, 671
Kjöngszangdo tartomány — 669, 671—672
Kjöngzsu — 672
Klettgau — 169, 171—172
Klis — 407, 409
Klusino — 515
Kocsin — 88
Kola-félsziget — 451, 516
Kolima („Kovima")-folyó — 97
Kollo — 583
Kolomenszkoje — 495—496
Kolomna — 454, 509, 520
komancs (comanche)-indiánok — 54
komaricai járás — 505, 507—508, 512
komik (zürjének) — 11, 444, 522
Kongó (állam) — 37, 46—47
Kongó-folyó — 46, 87
Kongó (város) — 46
Konstantinápoly — 82, 102, 402, 404—406, 432, 469, 487, 491, 530, 533, 540, 579, 691 — l. Sztambul
Konstanz — 144, 190
Konsztantin — 583—584
Kopan (Copan) — 60
Koporje — 483, 524
Koppenhága — 347—348
Korea — 12, 17, 603, 615, 617, 623, 648, 652—654, 658—659, 661—663, 666—675
Koreai-öböl — 671
koreaiak — 658, 663, 666—675
Korela (Kexholm) — 513—514, 516, 524
Korfu — 541
Korinthoszi-szoros — 404
Korjöng — 668
Korszuny — 431
Korzika — 201
Kosztroma — 522
Kotli — 510
Kovel — 427
„Kovima"-folyó l. Kolima-folyó
kozákok — 406—407, 410, 421, 429—432, 458, 484, 507, 509—510, 512, 519—522, 529
Kozelszk — 474
Köln — 144, 156, 157, 694
Kömszan-hegy — 671—672
Königsberg — 355
Körmöcbánya (Kremnica) — 391
Kőszeg — 393
Közel-Kelet — 203
Közép-Afrika — 37
Közép-Amerika — 13, 49, 56, 59—60, 64, 68, 70, 90, 93, 686
Közép-Ázsia — 11, 17, 82, 95, 331, 452—453, 473, 484—485, 539, 547, 551, 553, 562—576, 579, 588, 590, 592, 594, 596, 601, 613, 642
Közép-Európa — 6, 11, 23, 245, 353, 362, 392—393, 411, 413, 445, 448, 558, 698
Krajna — 23, 363, 365, 367, 369—370
Krakkó — 374, 400, 411—412, 416—417, 420—423, 425, 505
Kralice — 384
Kremencsug — 432
Kréta — 102, 268, 543
kri (cree) törzsek — 54
Krím-félsziget — 450, 452, 462—464, 466, 470, 473—476, 480, 485, 489, 495, 500, 507, 527, 539, 543, 554, 557—559
krími kánság — 305, 426, 429, 432, 462, 483, 530, 543
krími tatárok — 480, 495, 500, 507, 539, 559
Křivoklát — 375
Kromi — 505, 508
Kuangtung (Kanton) — 84, 610, 612, 614—616
Kuangtung tartomány — 611—612, 615, 618, 620
Kuba — 89—90, 93
Kucseng — 625

kucsin (chippeway, *csippevé*) törzs l. atapaszk törzs
Kujcsou tartomány — 619, 623, 629
Kuku-hoto — 646
Kuljab — 566
kulua (culuha) törzs — 67
Kuluakan (Culhuacan) — 66
kuluakaniak — 66
Kum — 547
Kurdisztán — 530—531, 546—549
kurdok — 537—538, 545, 554
Kurland — 438, 441, 476—477, 483 — l. még Kurzeme, Zemgal
Kurszk — 505
Kurukovói-tó — 432
Kurzeme — 434, 438, 476, 483 — l. még Kurland, Zemgal
Kutná Hora — 375, 381, 387—388
Kuvana — 652
Kuvolszan-hegy — 669
Kvango-folyó — 46
Kvangzsu — 668
Kvanza-folyó — 46
Kyburg (Kiburg)-grófság — 191
Kyoto — 651, 656, 659, 663—665
Kyushu szigete — 652—655, 661—662

Labrador-félsziget — 94, 688
La Bisbala — 257
La-Coruna — 328
Lahidzsan — 550
Lahore — 594
Laisev — 475
La Manche — 328
Lancashire — 305, 308, 333
Languedoc — 202, 207, 227, 252
La Plata — 91
La Rochelle — 207, 219, 227
La Sauvetet-d'Eymet — 228
Latgalia — 483
Lausitz l. Lužice
Le Havre — 220
Leiden — 272, 281, 289, 292—293, 303
Leipheim — 173—174
Lena-folyó — 96
lengyelek — 11, 410—425, 428—433, 438, 440—441, 463, 476—477, 479—480, 483, 485, 490, 500, 503—506, 508, 511—515, 517, 519—525, 527, 529, 543, 559, 691, 696, 702—703, 705—706, 712—713, 715
Lengyelország — 11, 14, 115, 200, 323, 343, 348, 353—355, 357, 362—363, 367, 374, 400, 409, 411—426, 428—432, 434, 437—438, 440—441, 454, 460, 469, 476, 485, 503—507, 512—516, 521, 523—527, 541, 543, 557, 691, 696, 700, 702—703, 705—706 — l. még Nagy-Lengyelország
Lepanto — 542, 691
Lepantói-öböl — 253, 262, 542
Leszbosz (Mütüléné) — 589
Leszno — 385
lettek — 355, 436, 438, 441—443, 475, 477, 483
Lettország — 350, 434, 438, 475, 504
Leuven — 271
Levante — 102, 113, 145, 203, 212, 223, 308, 318, 536, 580
Liaanemaa — 434, 438
Liaojang — 617
Liaotung — 617, 619, 623, 673
Libanon — 542, 577—580
Libéria — 46
Liestal — 191
Limburg — 292
Limousin — 214
Lincolnshire — 313, 333
Lincsing — 612, 621
Linz — 362, 372—373, 715
Lipcse (Leipzig) — 164, 377, 704
Lisszabon — 45—46, 68, 87—89, 92, 99, 102, 258, 367, 678
Litoměřice — 375, 377
Litvánia — 11, 352, 411, 414, 418—419, 421, 426—431, 433, 436—438, 447, 454, 462, 466—467, 476—478, 480, 485, 508
litvánok — 11, 420, 428, 432—433, 440, 454, 462, 464—465, 476—477, 480, 483, 485, 489, 503—505, 512
Liverpool — 319
Livland — 355, 442 —, l. még Livónia
Livni — 503
Livónia (Livland) — 11, 332, 346, 350, 352—353, 355—356, 419, 421, 434—435, 437—438, 440—443, 448, 451, 462, 475—481, 483, 485, 500, 503, 504, 513
Ljubecs — 466
Ljubim — 464

Lojang — 626
Lombardia — 101, 110, 112
Lombok szigete — 638
Lommiswil — 191
London — 95, 140, 305, 307—308, 311, 316—320, 327—328, 330, 332—333, 338—342, 464, 487, 681—682, 688, 717
Lopasznya-folyó — 480
Lopszkije pogoszti — 449
Lotharingia — 23, 201, 214, 217, 708
Louisiana — 46, 688
Lourenço-Marques — 47
Louvain — 295
Lublin — 411, 419, 428—429, 440, 480
Lubni — 430
Lucca — 18, 109, 113
Luck — 433
Luibas — 172
Lungcsiang — 611
Lungmeng — 611
Lurisztán — 542
lurok — 545
Luxemburg — 259, 270—271, 273
Luzern — 184, 186
Lužice — 379, 698
Luzon szigete — 652—653
Lübeck — 147, 350, 436, 487, 701—702
Lützen — 705
Lvov — 433, 486—487
Lyon — 23, 28, 201—203, 205—207, 220, 230
Lyonnais — 217

Maas — 270, 707
Macau — 613, 615—616, 654, 678
Macedónia — 403, 532, 534
Madagaszkár — 88
Madras — 686
Madrid — 91, 225, 247, 252, 277, 281
Madura — 633
Madzsapahit-birodalom — 633—635, 637
Mafia — 47
Magdalena-folyó — 71
Magdeburg — 166, 428, 704
Magellán-szoros — 326, 681, 684
Magrib (Maghreb) — 35, 40, 44, 82
magyarok — 13, 197, 364, 377, 389—400, 463, 504, 512, 530, 693
Magyarország — 11, 14, 23, 120, 144, 182, 213, 363—365, 367—368, 370, 385, 389—400, 403—404, 419, 426, 469, 485, 531—532, 540, 689, 691, 697—698
Maharashtra — 594, 600
maják — 60—64, 66, 70, 79, 93
Majapan — 63
Majna — 705
majombék — 46
Makasszar — 638—639
Malabar — 84—85, 88
Malaga — 242
Maláj-félsziget — 678
maláj szigetek — 84—85, 89, 592
Malaja — 637
malájok — 82, 84—85, 638
Malaka — 85, 88—89, 91, 614—615, 637, 640, 684
Malaka-félsziget — 59, 90, 633
Malakai-szoros — 88—89, 637
Malatja — 538
Mali (állam) — 35, 40—41, 43
Mali (város) — 40, 42
Malindi (Ma-Ling) — 48, 85, 88
Ma-Ling — 48 — l. még Malindi
Mallorca szigete — 45, 249—250
Malmő — 348
Málta — 584
Maluku (Fűszer)-szigetek — 81, 85, 88—89, 91—93, 326, 329, 633—634, 637, 640, 678, 682—683
Malwa — 587, 594
Manchester — 308
mandék — 41
mandzsu birodalom — 649
mandzsuk (dzsürcsik) — 603, 616—617, 623, 628—630, 647—649, 670, 673
Mandzsuria — 12, 603, 616—617
Mangazeja — 96, 485
Mangislak — 568
Mangislak-félsziget — 574
Mantua — 110, 126—127, 706
mantuai hercegség — 113
manysik (vogulok) — 11, 444, 483—484
Marabda — 557
marabutok — 584
marathik — 595, 600—601
Marche — 221
Margelan (Marginan) — 566

Marica-folyó — 403
Marienburg (Aluksne) — 477
marik — 11, 473, 475, 507, 510, 520
Markt-Mödling — 362
Marokkó — 11, 40, 42—43, 82, 87, 532, 582—586
marokkóiak — 42, 585
Marrakes — 583, 585
Marseille — 201, 203
Martinique — 687
Márvány-tenger — 532
Maryland — 688
Massina — 35
Maszkat — 48, 89
maszkogi (muscoghee) törzsek — 51
Mataram — 637—638, 640
mayák l. maják
Maverannahr — 562, 566—567, 571, 575—576
Mazóvia — 422
Mbanza — 46
Mcenszk — 462
Mecklenburg — 438, 701, 706
Medina — 531, 578
Medina-del-Campo — 244, 247
Megrélia — 554, 559
Mekka — 42, 531, 578
Memmingen — 144, 173
Merano — 110
Mersz-el-Kebir — 583
Merv — 547, 566—567, 569
Meshed — 547, 551, 567
Meszheta — 554
Metz — 201, 214, 707
Mexikó — 49, 56, 59—60, 64—69, 91, 93—94, 251, 677, 682
Mexikó-folyó — 64, 66—67
Mexikó város (Tenocstitlan) — 93
Mexikói-öböl — 688
mexikóiak — 60, 63
Mezopotámia — 531, 547
miao nemzetiség — 619
Middelburg — 272, 277
Middlesex — 333
Mielnik — 414
Milánó — 100—101, 105, 107—108, 110, 112—113, 120, 186, 213—214
milánói hercegség — 109—110, 113, 115
Ming-birodalom — 603—604, 607—608, 614—617, 621—623, 625—626, 628—632, 644, 648
Minszk — 431
Miriszló — 408
Mississippi — 91, 688
mistékok (mixtekok) — 66
Mitava l. Jelgava
mixtekok l. *mistékok*
Moçambique — 89, 679
mochica törzs (mochikák) — 73—74, 79
Modena — 112—113
Mogadiscio — 48
Mogiljov — 428, 430—431, 433
Mogulisztán — 566, 570, 573, 588
mogulok — 567, 570, 572, 588—591, 595, 599—600
Mohács — 11, 363—364, 377, 391, 531
mohamedánok — 537
mohauk (mohawk) törzs — 51
mohawk törzs l. *mohauk* törzs
Mohyla — 425
Moldva — 363, 396, 401, 406—410, 426, 450, 485, 530, 691
Mombasza — 47, 85
Monferrat — 113
monferrati őrgrófság — 110
Mongólia — 12, 82, 95—96, 616—617, 641—650
mongolok — 6, 12, 49, 102, 550, 563, 573, 616—617, 623, 641—650 — L. még burját-mongolok, halha-mongolok, ojrat-mongolok
Monnikendam — 279
Monomotapa — 47
Mons — 280
montagnais-naszkapi törzsek — 54
Montauban — 219
Montenegro (Crna gora) — 401, 403—404, 407, 409
Montpellier — 219
mordvinok — 11, 444, 473, 475, 507, 510, 520
Morea (Peloponnészosz) — 404, 410
mórok, moriszkók — 44—45, 86—87, 89, 126, 241—242, 251, 256, 267, 585
morvák — 374, 416, 418, 698
Morvaország — 374—375, 379, 383, 385, 416, 698, 705
Moszi — 41, 43
moszik — 40—41, 43
Moszkva — 95, 305, 318, 331—332, 350, 384, 394, 410, 421, 437, 444, 447, 449—468, 470—471, 473—474, 478—480, 486—495, 497—498, 502—

524, 528, 539, 558—560, 574, 648—649, 696, 709
Moszkva-folyó — 496, 519, 521
Moszul — 531, 549
Mousehold — 315
Mozsajszk — 449, 454
Msztyiszlavl — 431, 462
Muhu-sziget — 440
muiszka (muisca) törzs — 70—72 — l. még csibcsák
Mukurra — 37
Multan — 587
mundekvetek — 46
Munster — 330
Munténia (Mutyan) — 491
Murcia — 242, 247, 256
Murom — 508, 510
muscoghee törzsek l. *maszkogi* törzsek
Mühlhausen — 177
Mülheim — 697
Münster — 180, 293, 684, 707
Mütüléné l. Leszbosz

Nagasaki — 652, 655, 661
Naglowice — 424
Nagoya — 652—653
Nagy Csatorna (Kína) — 612
Nagy Köves (Csukcs)-fok — 97
Nagylak (Nădlac) — 390
Nagy-Lengyelország (Rzecz Pospolita) — 416
Nagymogul Birodalom — 12, 587—602
Nagyszombat (Trnava) — 395, 400
Nagy Tavak — 53, 688
Nagyvárad (Várad, Oradea) — 392
nahicseváni kánság — 12
nahuák — 64, 67
Namszang — 673
Namur — 271, 273, 283
Namvön — 668
Nancy — 184
Nanking — 608, 612
Nantes — 203, 207, 222, 226, 227
Não-fok — 44
Nápoly — 101, 105, 108, 110, 112—113, 117, 138, 140
nápolyi királyság — 100, 105, 110, 112—113, 213, 240
Nara — 663—664
Narbada-folyó — 587
Narim — 484
Narva — 350, 352, 442, 476—477, 480, 483, 524
Nassau — 279
naszkapi törzsek l. montagnais-naszkapi törzsek
Navarra — 201
nayazi törzs — 596
Neckar-völgy — 175—176
Nedzsef — 547
négerek — 87, 677, 687—688
Neiva tartomány — 71
Németalföld — 7, 10, 13, 20, 23, 27, 31, 34, 101—102, 115, 153, 180, 182—183, 193—197, 202, 206, 221, 244—245, 251—254, 258, 270—304, 308, 311, 323, 326—328, 354, 367, 374, 437, 453, 485, 689—690, 692, 694, 698—699, 705—706, 708
németalföldiek — 639
németek — 10, 13, 18, 23, 82, 86, 96, 101—102, 108, 110, 114, 117, 129, 142—182, 188, 191—192, 355, 359—360, 362, 369, 372, 376—379, 387—388, 394, 411—412, 416, 418—419, 428, 434, 436, 438, 440—443, 454, 463, 467, 475, 477, 487, 533, 689—690, 692—694, 696, 698—701, 704—709
Németország — 7, 17—19, 34, 81, 100—102, 113, 128, 142—184, 186—188, 190—192, 194—195, 197, 202—203, 213, 225, 227, 245, 251—252, 255, 259, 270, 279—280, 287, 292, 308, 318—319, 335, 348, 354—355, 362, 367, 369—370, 374, 376, 383, 387, 392, 395, 416, 434, 437, 442—443, 487, 507, 557, 689—694, 696—697, 699—709
Német—Római Birodalom — 10, 142, 159, 167, 182, 201, 213, 270, 347, 362—363, 367, 689, 691, 697
Nerike — 354
Neuchâtel — 184
Néva — 483
Nevis szigete — 687
Newcastle — 308
New York város — 688
New York állam — 51
Ngoio — 46
Niagara-folyó — 51
nicsi járás — 623—624
Nidzio — 664
Niger-folyó — 37—43, 45
Nigéria — 35, 37, 40
Nikko — 663
Nikszár — 537
niloták — 37
Nilus — 5, 37
Ninghszia tartomány — 623, 628

Ningpo — 614
Nisza — 569
Nivernais — 208
Nizabat — 558—559
Njani — 40
Nogaj — 452, 473—474, 570
Nogaji Nagy Horda — 305, 474
nogajiak — 453
Nógrád megye — 391
Nok völgye — 37
Nola — 140
Norfolk — 23, 314—315
Noriangzsing — 673
Normandia — 202, 217, 220, 223, 228, 252
normannok — 83
Northumberland — 308
norvégek — 358—360
Norvégia — 10, 346—347, 350, 356, 358—361
Norwich — 305, 307, 315, 332
Nottinghamshire — 307
Novaja Zemlja — 95
Novgorod-Szeverszkij — 421, 462, 505, 525—526
novgorod-szeverszkiji fejedelemség — 462
Novgorod Velikij — 355, 436, 445—446, 449—451, 453—454, 456, 460, 463—466, 479, 488—490, 492, 510, 513—514, 516—517, 519, 523—524, 528
Novij Szambor — 427
Novogyevicsij-kolostor — 521
Novoszil — 445
Nowy Targ — 422
Noyon — 193
Nördlingen — 259, 705—706
Nuba — 37
Nürnberg — 83, 145, 159—160

Nyeglinka-folyó — 494
nyenyecek — 11, 444
Nyizsnyij Novgorod — 474, 513, 518, 520—521
Nyugat-Afrika — 37, 44, 83, 87
Nyugat-Európa — 5—6, 7, 9, 11, 13, 17—34, 81—82, 89, 95—96, 98—99, 101, 126, 132—133, 155, 202—203, 212, 234, 240, 255, 259, 263, 331, 346, 352, 355, 362—363, 380, 412, 420, 427, 435, 437, 440—441, 443, 450—453, 476, 484—485, 488, 539, 558, 560, 597, 584, 611, 615, 622, 707, 710—712, 720, 722
Nyugati-Dvina — 483, — l. még Daugava-folyó

Ob-folyó — 96, 484, 489
Ocana — 244
Óceánia — 5, 12, 49—50
Odenwald — 175
Oehningen — 175
ojibway-chippeway törzsek l. *ozsibvé-csippevé* törzsek
ojrat-mongolok — 642, 644, 648—650
ojratok (dzsungarok) — 570, 576
Oka-folyó — 474, 508, 512, 518, 520
Okpho — 671
olaszok — 7, 10, 13, 81—82, 86—87, 91, 94, 99—142, 145, 153, 155, 160—161, 182, 184, 193, 201, 203, 206, 360, 387, 405, 580—584, 690, 712—714
Olmütz (Olomouc) — 400
óna-indiánok l. szelknam-indiánok
oneida törzs — 51
onondaga törzs — 51
Ontario-tó — 51
Onyega-tó — 523
Opocska — 456, 467
Oran — 583
Oresek — 516, 524
Orinoco-folyó — 56, 59
Orissa — 590
Orjol — 445, 508, 512
Orléans — 201, 218—220
oroszok — 11, 13, 88, 95—97, 355, 407, 409—410, 421, 432—434, 436, 438, 441—442, 444—529, 539, 557—561, 564, 571, 574, 601, 609, 648—649, 696, 702, 705—706, 709.
Oroszország (Moszkóvia) — 6—7, 11—12, 17, 95—96, 226, 272, 289, 305, 331—332, 346, 350, 352—358, 362, 367, 374, 407, 409, 414, 419, 421—422, 427, 429—432, 436—438, 440, 442, 444—529, 539, 541, 558—559, 563—564, 568, 601, 648—649, 691, 696, 700, 702—703, 705, 708—709
Orsa — 431
Os — 566
Osaka — 652, 655, 658—659, 662—663
Osiek — 422
Osnabrück — 707
Oszmán Birodalom — 11—12, 115, 530—543, 546—548, 554, 556, 577—578, 580, 583—584, 691, 708 — l. még Törökország
oszmán-törökök — 11, 531—532 — L. még törökök
osztjákok l. hantik

osztrákok — 10, 142, 362, 365, 368—370, 372—373, 381, 393, 395, 397, 689, 697, 700, 702
Osztrog — 433
Osztrov — 483
Oudenaarde l. Audenarde
Overijsel — 272, 285, 290
Oxford — 140, 334—336
Oxfordshire — 316, 333
ozsibvé (ojibway)-csippevé (chippeway) törzsek — 54

örmények — 451, 536—537, 546, 549, 557—559, 561
Örményország — 12, 530—531, 546, 549, 553—554, 556—557, 561
Ösel szigete — 706
Österbotten (Nyugat-Finnország) l. Pohjanmaa

Pacsou járás — 618
Padova — 101, 133, 135—136, 138, 213, 714
Palanga — 426
Pale — 329, 330
Palembang — 614
Palenke (Palenque) — 60, 62
Palenque l. Palenke
Palermo — 108, 116
Palesztina — 577—578, 580
Pali fejedelemség — 614
Palma — 250
Palos — 89
pampa-indiánok l. patagóniaiak
Panama — 60, 70
panamai földszoros — 91, 94
panche nép l. pancsék
pancsék (panche) — 71—72
Panipat — 588
Paocsing — 621
Párizs — 132, 193, 201—202, 205—207, 209—210, 214, 216, 219—222, 228, 238, 252, 260, 717
parmai hercegség — 113
Pasca-folyó — 72
Patagónia — 56
patagóniaiak (pampa-indiánok) — 57 — l. még araukánok, kecsuák
Pate — 57
Pavia — 108
Pcselnya-folyó — 510
Peć (Ipek) — 403
Pecsora — 488
Peking — 96, 608, 612, 628, 632, 644
Peloponnészosz l. Morea
Pemba — 47
Penan járás — 618
Penghulietao-szigetek — 615—616
Penon — 583
Penukonda — 587
Perak — 638
Périgord — 221
Périgueux — 227—228
Perm — 509
Péronne — 219
Peru — 60, 70, 73—78, 80, 94, 251, 326, 677
perzsa birodalom — 491
Perzsa-öböl — 84—85, 532, 549, 678
perzsák — 48, 539, 545—552, 560, 575, 601
Peten-Ica-tó — 60, 63
Pfalz — 182, 699—700
Phenjan — 671—673
Piacenza — 121
piacenzai hercegség — 113
Picardia — 202
Piemont — 101, 105, 110, 114
pigmeusok — 37
Pillau — 355
Piltene — 438
Pińczów — 422
Pireneusi-félsziget — 86, 89, 223, 240, 252, 676
Pireneusok — 201, 242, 245, 259, 586, 690, 708
Pisa — 109, 714, 717
Pjatki — 430
Pjöngszan — 669
Pljussza-folyó — 483
Ploeşti — 406
Plovdiv — 403, 405
Plymouth — 326, 328, 688
Plzeň — 376, 379, 387
Pocsep — 464
Poděbrad — 377
Podlasie — 422
Podólia — 430
Pohjanmaa (Österbotten, Nyugat-Finnország) — 357
Poitiers — 207, 220
Poitou — 202, 221, 225
Poleszje — 428
Poljanovo — 527
Polock — 428, 431, 433, 477, 480, 483, 489

Pomeránia — 11, 355, 416, 703—704, 707
Porhov — 523
porosz hercegség — 182
Poroszország — 416, 419, 422, 434
Portugália — 44, 47, 83, 86—90, 94, 99, 101, 145, 202—203, 240, 249, 252, 257—258, 271, 288, 325, 329, 614, 637, 639—640, 676, 678—680, 683—687
portugálok — 43—48, 57, 81—83, 85—91, 95, 549, 582—583, 585, 592, 609, 615—616, 637—640, 654—655, 658, 661—663, 676—685
Potosí — 94
Poznań — 374, 411, 421
Pozvol — 438
Pozsony (Bratislava) — 391
Prachno — 377
Prága (Praha) — 168, 371, 375—379, 382—384, 386—388, 433, 697—699, 715—716
préri-indiánok — 54
Přerov — 385
Příbram — 380—381
Pronszk — 464
Provence — 219
Providence szigete — 687
Prut — 407
Pszkov — 437, 446, 450, 454, 456, 461, 463, 466—467, 483, 489, 492, 504, 509—510, 513, 516, 520, 524, 528
pszkovi köztársaság — 456
puan törzs — 71
Pueblo — 66
pueblo-indiánok — 55
Puerto-Rico szigete — 677
pukina (puquina) törzsek — 74
Pulo-Ran-sziget — 685
Punjab *(Pendzsab)* — 587, 595—596, 601
puquina törzsek l. *pukina* törzsek
Puszan — 661, 670
Putyivl — 505, 508

Quebec — 688
quechua-indiánok l. *kecsua*-indiánok
Quercy — 214, 221, 227
Quirigua l. *Kirigua*

Rabszolgapart — 87
Radom — 414
Radoušov — 377
Ragusa l. Dubrovnik
Rajna — 148, 270, 280, 690, 694
Rajna-vidék — 169, 172, 182, 690, 694, 697
Rajputana *(Radzsputana)* — 587—588, 590—591, 594—596
Rákos — 512
Rakovník — 376, 387
Rakshas-Tagdi l. Talikot
Rano — 44
Rastatt — 370
Recife — 687
Recsica — 431
Regensburg — 715
Reggio — 113
Rest — 550
Reval (Tallinn) — 352, 356, 436, 477
Rhodope — 403
Ribagorsa grófság — 242
Riga — 352, 355—356, 434, 436—438, 440—441, 443, 450, 476, 483
Rila — 410
Rilszk — 462, 505
Rjazany — 454, 463, 505, 508, 510, 518
rjazanyi fejedelemség — 456, 462
Rocroi — 259
Ródosz szigete — 532, 584
Róma — 90, 95, 106, 108, 114—115, 120, 122—123, 125—126, 128, 140, 150, 156—157, 160, 164, 166—167, 176, 190, 199, 304, 320, 327—328, 330, 341, 424, 460—461, 676, 714—715, 717
Romagna — 111
románok — 390, 394
Romni — 426
Rosenheim-sziget — 685
Roszlavl — 508
Rosztov — 513
rosztov-szuzdali fejedelemség — 457
Rothenburg ob der Tauber — 144
Rotterdam — 289
Rouen — 201, 203, 207, 219, 220, 226, 237
Roussillon — 201, 259, 708
Rožmital — 381
Rumélia — 402, 543
rumlu törzs — 546
Rügen szigete — 707
Ryukyu-szigetek — 652

Rzecz Pospolita l. Nagy-Lengyelország
Rzsev — 449, 510

Saaremaa-sziget — 350, 434, 438, 440, 442, 476, 483
Sado-sziget — 653
Sagres — 87
Saint-Gallen l. Sankt-Gallen
Saint-John — 326
Saint Kitts szigete l. Szent Kristóf szigete
Saint-Malo — 226
Saintonge — 214, 221
Sakai — 652—655, 657, 664—665
Salamanca — 198, 247, 261
Salerno — 117
saluzzói őrgrófság — 110
Salzburg — 365, 369
samlu törzs — 546
Sandomierz — 505
San-Domingo — 687
Sanghaj — 609
Sanhajkuan — 628
Sanhszi tartomány — 605, 609, 616, 618, 624, 628
Sankt-Gallen (Saint-Gallen) — 184, 191—193
San-Lucar — 92
San Salvador — 89
Santung tartomány — 84, 605, 609, 617—619, 629
São Jorge da Mina — 45
São-Tomé szigete — 684—687
Sárospatak — 385
Sasaram — 593
savantik (shavantik) — 57
Savoya — 110, 114, 193, 201, 214, 225, 690, 706
savoyai hercegség — 114
Schaffhausen — 184, 191—193
Schelde — 270, 288, 292
Schleswig hercegség — 348
Schmalkalden — 181, 378
Schwyz — 184, 186
Seeland-szigetek — 348
Segesvár (Sighişoara) — 396
Segovia — 242, 244, 247, 254
seki kánság — 556
Sekigahara — 658, 661
Semaha — 452, 546, 554, 556, 558, 560
seneca törzs l. *szeneka* törzs
Senhszi tartomány — 605—606, 608, 619, 623—625, 628
Sersel — 583
Setsu *(Szecu)* tartomány — 652
Sevilla — 99, 242, 244, 249, 254, 256
shavantik — l. *savantik*
Sheffield — 307—308
Shimabara — 662
Shkodër (Szkutari) — 409
Siena — 109
Sierra Leone — 46
Sikri — 588
Sind — 587
Sinop — 432, 536, 559
Siráz — 47, 548—549, 601
Sirvan — 453, 463, 532, 542, 545—547, 554, 556
sirvan-sahok állama — 545
Skandinávia — 10, 203, 346—361, 451, 702
Skåne — 348
Skócia — 272, 323—329
Skoplje (Szkopje) — 405
skótok — 197, 323—329
Småland — 354
Solothurn — 184, 191
Soporo — 541
spanyolok — 7, 10, 13, 49, 55, 60, 63—66, 69, 71—74, 77, 80, 82, 86, 89—95, 101—102, 107—108, 110, 112—115, 117, 123, 128, 130, 132—133, 142, 196, 198, 221, 240—269, 382, 535, 583—585, 609, 615, 654—655, 658, 661—662, 676—678, 680, 686—687, 689—692, 694, 697, 699—700, 702, 705, 721
Spanyolország — 10, 18, 34, 83, 86, 89—92, 94, 99—101, 105, 107, 109—110, 112—114, 117—118, 135, 144—145, 165, 182, 200—203, 212—213, 215—216, 218—222, 240—271, 273—276, 278—281, 283—288, 291—292, 295, 299—300, 320, 324—333, 405, 476, 485, 542, 585, 614, 639, 676—678, 681—684, 686—687, 690—691, 694, 696, 698—700, 706, 708
Speyer — 148—149, 477
Stájerország — 23, 363, 365, 367—371, 397
Stein — 191
Stettin (Szczecin) — 355, 707
Steyr — 372
Stockholm — 235, 351, 353, 356—358
Stolberg — 165
Stralsund — 701
Strassburg — 144, 160, 707

Stratford — 340
Stubica — 397
Stühlingen — 172
stühlingeni grófság — 169
Suarez — 71
Suffolk — 314—315
Sundgau — 707
Sund-tengerszoros — 350, 352
Surat — 329, 592, 683
Suraż — 422
Suriname (Guayana) — 680, 687
Sussex — 308
svábok — 142, 148, 155, 173—174, 176, 369—370, 697
Svábország — 172—177, 363, 700, 704—705
Svájc — 107, 114, 165, 169, 173, 183—200, 217, 369—370, 383, 697, 708, 720
svájciak — 105, 142, 149, 183—200
svédek — 351—353, 355—358, 440—443, 464, 483, 500, 504—505, 509, 512—514, 516—517, 519—529, 701—707
Svédország — 10—11, 23, 227, 259, 308, 346—361, 394—395, 421—422, 437—438, 440—443, 464, 468, 476—477, 480, 483, 485, 504, 516, 521, 523—525, 527, 691, 696, 700—703, 705, 707

Szabi-folyó — 47
Szafad — 580
Szahara — 35, 40—41, 45, 82
Szajda — 579—580
Szaloniki — 405, 536
szalorok (türkmén törzs) — 569
Szamara — 475
Szamarkand — 566, 575
Szamokov — 405
Szangzsu — 668, 670
szanok (busmanok) — 37
szapotékok (zapotékok) — 64, 66
Szarajevo l. Boszna
Szardínia — 110, 115, 240, 244
Szárisza — 574
szászok — 167, 177, 689, 703—706
szászok, erdélyi — 394
Szászország — 23, 162, 166, 177—178, 182, 379, 704—705
Száva — 363, 397
Szebezs — 464
Szecsuan tartomány — 618—619, 624—625, 628—629
Szefevidák állama — 11—12, 530, 536, 542, 544—552, 554, 556
székelyek — 394, 396
szelknam (óna) indiánok — 56
Szemirecsje (Dzseti-Szu) l. Hétfolyóköz
Szenegál — 40, 44
Szenegál-folyó — 37, 42, 46, 87, 585
szeneka (seneca) törzs — 51
Szent-Gotthárd-hágó — 184
Szent György-erőd (Madras) — 686
Szent Kristóf (Saint Kitts) szigete — 686—687
Szent Lőrinc-folyam — 688
szerbek — 389, 393, 396, 407, 485—486
Szerbia — 401—405, 407, 410, 485, 530, 532
Szerpuhov — 450, 474, 511
Szeverscsina — 505, 518, 526—527 — L. még Szeverszkaja Ukrajna
Szeverszkaja Ukrajna (Szeverscsina) — 503, 505, 507—508, 524
Szevszk — 505, 512
Sziám (Thai) — 614—615, 652—653, 661
Szibéria — 12, 49, 95—97, 305, 454, 473—474, 483—485, 513, 574, 648
szibériai kánság — 96, 483—484
szibériai tatárok — 483
Szicília — 101, 105, 108, 110, 112—113, 115—117, 240—244
Szics — 429
Szigetvár — 393
Szilézia — 11, 23, 422, 698, 705, 708—709
Szinüizsu — 673
Szir-Darja — 563, 566, 571
Szíria — 11, 82, 531, 542, 577—580
Szivasz — 537—538
Szkutari l. Shkodër
szlávok — 11, 148, 363, 433—434, 469, 490, 693
Szlavónia — 389, 391
Szliven — 405
Szlovákia — 391, 397, 400, 401
szlovákok — 13, 386, 389—391, 393—394, 397, 399—401
szlovének — 396—397
Szluck — 430
Szmolenszk — 421, 451, 454, 463, 480, 489, 503—505, 510, 514—517, 519—521, 525—527, 705—706
Szofala — 47, 85, 88, 679

Szófia — 403, 405, 407
szogdok — 562
Szokal — 426
Szokotra szigete — 84, 88
Szoloveckij kolostor — 476
Szol Vicsegodszkaja — 503
Szomália — 85
Szonghai — 35, 40—43
szonghaiok — 40—41
Szonio — 46
Szora-folyó — 461
szorkok — 40
szoszok — 40
Szovjetunió — 13
Szöul — 668, 670—674
Sztambul (Isztambul) — 530—531, 533, 535—536, 538—540, 542, 548, 559, 579—580, 583 — l. még Konstantinápoly
Sztara-Zagora — 403
sztaricai fejedelemség — 456
Sztarodub — 461—462, 464, 511—512
Sztarodub-Szeverszkij — 511
Sztolbovo — 355, 522, 524—526, 691, 696
Sztrij — 427
Szucsou — 611—612, 620—621
Szudán — 35, 37, 40—45, 82, 87, 585
szudániak — 37, 585
Szuezi-csatorna — 89
Szulu-szigetek — 633
Szumatra — 84—85, 614, 633, 637—639, 681—682
Szumbava szigete — 638
Szumszkij osztrog — 516
szundanézek — 637
Szunda-szoros — 637
Szunzsa-folyó — 558
Szura-folyó — 444
Szurgut — 484
szur törzs — 588
Szuzdal — 461, 513
Szvanetia — 562
Szvijaga-folyó — 473
Szvijazsszk — 473—475, 490

Tabasco — 66
Tach-Itza l. *Tah-Ica*
Tadzsikisztán — 566
tadzsikok — 12, 576, 588
Tagaza — 42
Tah-Ica (Tach-Itza, Taya-Sal) — 64
Tahuantinsuyu l. *Tavantinszuju*
Tajhu-tó — 606—607
Tajvan — 85, 616, 658, 683
Takeda — 40
Talavera — 242
Talikot (Rakshas-Tagdi) — 587
Tallinn — 435—436, 438, 442—443, 477, 483 — l. még Reval
Tana — 102
Tanegashima *(Tanegasima)* szigete — 654
Tanger — 583
Tapasan-hegy — 619
Tara — 484, 574
Taranto — 117
Tarnopol — 426
Tartu (Derpt) — 434, 436, 438, 442—443, 462, 476 — l. még Jurjev
Taskent — 566, 570
Tasmania — 95
tatárok — 11, 407, 429, 451, 464, 467, 470, 473, 475, 480, 483, 507, 510, 520
Tatung — 619
Tauria — 532
Tavantinszuju (Tahuantinsuyu) — 77
Taya-Sal l. Tah-Ica
Taz-folyó — 485
tazi guba — 485
Tbiliszi — 554, 556—557
Tebriz — 530, 532, 542, 545—548, 551
Tekrur — 40, 42
tekrurok — 40
telšiai járás — 428
Temesvár (Timişoara) — 390, 407
Temze — 319, 328, 338
Tenesz — 583
tenochca törzs l. *tenocska* törzs
Tenochtitlan l. *Tenocstitlan*
tenocska (tenochca) törzs — 66—67, 69
Tenocstitlan (Tenochtitlan; ma: Mexikó) — 67—68, 93, 677
Teotihuacan l. *Teotivakan*
Teotivakan (Teotihuacan) — 64—66
tepanek törzs — 67
Těplov — 376
Ternate szigete — 637, 640, 682

Tero — 247
Těšín — 401
Teskoko (Texcoco) város — 66—67
Tessin — 186
Texcoco *(Teskoko)*-tó — 64, 66—67
Thai l. Sziám
Thesszália — 404
Thrácia (Thracia) — 532
Thurgau — 186, 191—192
Thüringia — 168, 175, 177, 376, 705
Tiahuanaco l. *Tiavanako*
Tiavanako (Tiahuanaco) — 73
Tibet — 12, 597, 603, 647, 649 650
Tidor — 637
Tien-San hegység — 12, 562, 571, 573—574, 641
Timbuktu — 35, 40—44
Timor szigete — 638, 640
Timuridák állama — 566
Tirah — 596
Tîrgovişte — 407—408
Tirnovo — 408, 485
Tirol — 23, 110, 363, 365, 367—370, 372, 689
Tiszántúl — 396
Titicaca-tó — 70, 73—74, 78
Tlacopan l. *Tlakopan*
Tlakopan (Tlacopan) — 67
Tlemszen — 583—584
tlinkitek — 50—51
Tobol — 484
Tobolszk — 484, 574
Tocsiang-folyó — 619
Tokajhegyalja — 397
Tokat — 532, 537
Tokio l. Edo
Tola-folyó — 649
Toledo — 242, 244—245, 247—249, 252, 254, 268
toltékok — 63—65, 69—70
Tomszk — 96, 484
Tondib — 42
Tordesillas — 90, 92, 247, 676
Torockó (Rimetea) — 397
Tortuga szigete — 686—687
Toruń — 411
Toscana — 101, 104—105, 109, 113—114, 132, 542, 580, 714
Toul — 201, 214, 707
Toulouse — 141, 217, 219
Touraine — 230
Tournai — 277
Tours — 207
Tovačovce — 383
Töan — 621
Töcsoung — 612
Törökország — 10, 203, 212, 214, 226, 245, 253, 255, 327, 332, 363, 365, 370, 372, 377, 381, 389—394, 401—410, 419, 421—422, 426—427, 429, 431—432, 452—463, 473, 475—477, 483, 485, 489, 507, 527, 530—543, 547—548, 554, 557—559, 567, 690—691, 702 — l. még Oszmán Birodalom
törökök — 6, 11, 13, 82, 102, 115, 127, 130, 134, 157, 363—364, 389, 392—394, 396, 399—400, 402—410, 429, 452, 454, 469, 474, 480, 485, 491, 507, 530—543, 547—548, 554, 556—560, 563, 577—586, 691—693, 708
Transzkaukázia (Kaukázusontúl) — 542, 545—547, 549, 551, 553—554, 556—559
Trapezunt (Trabzon) — 432, 536
Trentino l. Trento
Trento (Trentino) — 110 — l. még Trident
Trident (Trento, Trentino) — 131, 198—199
Trier — 165
Tripoli — 579
Tripolisz — 253, 532, 583—584
Tripolitánia — 583—584
Trojickoje — 509
Troyes — 219
tuaregek — 40—43
Tuban — 635
Tula — 444, 474—475, 490, 505, 508, 510—512, 518
Tumapel — 635
Tungcsang — 612
Tungkuan — 628
Tungpej (Északkelet-Mandzsuria) — 603, 616
tunguszok — 12
Tunguszka-folyó l. Alsó-Tunguszka és Angara (Felső-Tunguszka)
Tunha (Tunja) — 72
Tunisz — 44, 82, 245, 584, 691
Tunja l. *Tunha*
tupi-gvarani nyelvcsoport — 59
Tura-folyó — 484
Turgaj — 571
Turkesztán — 574
Turuhanszk — 96

Tusino — 512—514, 517—518, 522, 524
tuszkarora törzs — 51
Tübingen — 715
tümet törzs — 646
türkmének — 12, 554, 562—563, 568—569, 576
Türkmenisztán (Türkménia) — 562, 568—569
türkök — 562, 569, 575, 588
Tűzföld — 56
tűzföldiek — 56—57 — l. még jahgan (yahgan), jamana (yamana), alakaluf (halakwulup), szelknam (óna)-indiánok
Tver — 449—450, 463, 466, 508

Tyavzin — 504
Tyemnyikov — 444, 464
Tyerek-folyó — 507, 510, 558—559
Tyetyusi — 475
Tyihvin — 449, 523—524
Tyne-folyó — 308
Tyumeny — 484, 574

Uagadugu — 43
Uagalu — 41
Ualata — 40, 43
Uaxactun l. *Vasaktun*
Ubangi — 37
udmurtok (votjákok) — 11, 444, 473, 475, 520
Ufa — 475
Uglics — 463, 503—504, 507
uglicsi fejedelemség — 456, 462
Új Amsterdam (New York) — 688
Új Dzsuga (Új Dzsulfa) — 549, 561
Új Dzsulfa l. Új Dzsuga
Új Fundland (New Foundland) — 94, 326, 688
Új Németalföld — 688
Ukmerge — 428
Ukrajna — 406—407, 410, 418—420, 422, 426—433, 450, 462, 486—487, 489
ukránok — 11, 407, 410, 419—422, 429—430, 432—434, 450, 462—463, 485, 487, 508
Ula-folyó — 477—478
Ulm — 144—145, 174
Ulster — 330—331
Umanszk — 430
Una (falu) — 494
Unterwalden — 184, 186
Uomaszinta-folyó — 60
Upa-folyó — 511
Urál-hegység — 96, 444—445, 454, 466, 474—475
Urál-vidék — 475
Uranienborg — 360
Urbino — 113, 120, 126—127
Urga — 649
Urgencs — 562, 569
urgencsi kánság — 562
Uri — 184, 186
Urzędów — 425
Usmal (Uxmal) — 63
Ústí nad Labem — 379
Usztyuzsna Zselezopolszkaja — 449, 454
Utrecht — 272, 277, 285—286, 289
Uxmal l. *Usmal*

üzbégek — 12, 547, 549, 562—563, 566, 568—569, 571, 575—576, 588
Üzbekisztán — 562

Vadai — 44
Vagana — 40
Valaam — 468
Valencia — 241, 247, 249—250, 256, 260
Valenciennes — 271, 275, 277, 285
Valladolid — 247—248
Valmiera — 437
Vangara — 40
Varasd — 397
Varsó (Warszawa) — 411
Vasaktun (Uaxactun) — 60
Väslui — 406
Vaszpurakan — 554
Vatikán — 120, 122, 199
Vaud l. Waadt
Vazir — 569
Vedrosa-folyó — 462
Veere — 280
Velence — 18, 81, 84, 86, 100—102, 108, 113—114, 127—134, 142, 203, 206, 225, 253, 268, 318, 363, 365, 368—370, 401, 404, 410, 485—486, 507, 532, 535—536, 541, 542—543, 557, 578, 581, 690—691, 692, 697, 706
Velikije Luki — 483, 489
Velikij Novgorod l. Novgorod Velikij
Velikij Usztyug — 456, 467, 513
Velizs — 464, 483

Venezuela — 90
Venyev — 508
Vera Cruz — 67
Verden — 707
Verdun — 201, 214, 707
Verhoturje — 574
Vešven — 428
Vesztfália — 23, 184, 259, 291, 355, 684, 707—708
Vidzeme — 483
Vietnam — 12, 603
Vijayanagar *(Vidzsajanagar)* — 587
Vilcapampa — 80
Viljandi (Fellin) — 477
Villalar — 249
Villers-Cotterêts — 207
Villingen — 171—172
Vilnius l. Vilno
Vilno (Vilnius) — 428—429, 433—434, 477
Vinnyica — 426, 428—429
Virginia — 325—326, 688
Virumaa szigete — 477
Visztula — 411
Vityebszk — 428, 431
Vizcaya — 242, 256
Vjatka — 509
Vjazma — 508, 520—521, 524
Vlagyimir — 459, 497, 513
Vlagyimir-Volinszkij — 426
vlagyimiri terület — 478
Vlissingen — 272, 280
vogulok l. manysik
Volga — 331, 444, 461, 473—475, 485, 558—559, 709,
Volga-vidék — 445, 454, 473—475, 507, 510, 513, 518, 520, 574
Volgántúl — 461, 467
Volhinia — 427—428, 430
Volock l. Volokolamszk
volocki (volokolamszki) fejedelemség — 456, 462
Vologda — 449, 454, 513
Volok Lamszkij — 524
Volokolamszk (Volock) — 447, 460, 468
Vorobjovo — 467
Voronya-folyó — 511
Voszma-folyó — 511
votjákok l. udmurtok
Vörös-tenger — 82, 84—85, 87—89, 531, 582
Vucsang — 612, 621
Vuhszi — 622
Waadt (Vaud) — 186
Waldenburg — 191
Waldshut — 169—170
Wales — 308, 319
Wallis — 184
Warnsperg — 191
Wassy — 218
Watling — 89
Weingarten — 174
Weissenburg — 149
Werdt (Wörth) — 168
Weser — 707
West-Riding — 305
Wiener-Neustadt — 362
Wismar — 707
Wittenberg — 140, 159, 165, 356
Wollin szigete — 707
Worcestershire — 307
Worms — 167, 181
Wörth l. Werdt
Württemberg — 144, 155, 175, 182
Würzburg — 176
Wymondham — 314—315

yagák l. *jagák*
yahgan-indiánok l. *jahgan*-indiánok
yamana-indiánok l. *jamana*-indiánok
Yarmouth — 308, 315
Yaxchilan l. *Jaxcsilan*
Yorkshire — 23, 305, 313
yorubák l. *jorubák*
Ypern — 271
Ypres — 277—278, 286
Yucatán — 60—61, 63—64, 91, 93

Zaandam — 289
Zabludov — 433, 486
Zábřeh — 375
Zagorje — 397
Zágráb (Zagreb) — 397
Zambézi-folyó — 47
Zamora — 247
Zanfara — 42
Zanzibar szigete — 47—48, 85
Zapolszkij Jam — 419, 483, 503

Zaporozsje — 407, 429—430
zapotékok l. *szapotékok*
Zarafsan-völgy — 566
Zaragoza — 252, 254, 676
Zaria (Zegzeg) — 42, 44
Zeeland — 270—273, 279—280, 284—287, 290
Zegzeg l. Zaria
Žemaitia — 428
Zemgal (Kurland, Kurzeme) — 438
Zöld-fok — 87
Zöldfoki-szigetek — 90, 676
Zug — 184, 186
zulkadar törzs — 546, 548
Zürich — 160, 184, 186—188, 190—191, 193
zürjének l. komik
Zwickau — 166
zse törzscsoport — 57 — l. még botokudók, kanellák (canellák), kajapók (cayapók), savantik (shavantik), kaingangok
zsidók — 45, 155—156
Zsitomir — 430
Zsitvatorok — 543

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. Európa, Ázsia és Afrika a XV. század végén (1490 körül) ..... 8—9
2. A nagy földrajzi felfedezések és gyarmati hódítások a XV. század végétől a XVII. század közepéig 96—97
3. Közép-Európa a reformáció és a parasztháború korában ..... 144—145
4. Az 1566—1609. évi németalföldi polgári forradalom ..... 272—273
5. Az orosz birodalom 1490—1618 között ..... 456—457
6. Az Oszmán Birodalom és hódításai a XVI—XVII. században ..... 536—537
7. Japán a XVI. század végén és a XVII. században ..... 656—657
8. A harmincéves háború 1618—1648 (A háború főbb szakaszai, a vesztfáliai béke) ..... 696—697
9. Európa 1648-ban ..... 704—705

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Maja főnök hadifoglyokkal
Bonampaki falfestmény-töredék ..... 64—65

2. Madonna Litta
Leonardo da Vinci. 1485—1490 ..... 120—121

3. Fiatal férfi portréja
Dürer. 1521 ..... 160—161

4. Morette
Ifj. Hans Holbein. 1534—1535 ..... 168—169

5. Reggeli
Velázquez. 1617 körül ..... 264—265

6. Komorna portréja
Pieter Rubens. 1625 ..... 288—289

7. Éjjeli őrjárat
Rembrandt. 1642 ..... 296—297

8. A tékozló fiú hazatérése
Rembrandt. 1668—1669 ..... 304—305

9. A parasztok új földet fognak művelés alá
Miniatúra a „Szergij Radonyezsszkij legendája" című XVI. századi könyvből ..... 448—449

10. Orosz követség Regensburgban 1576-ban
XVI. századi színes metszet ..... 496—497

11. Babur katonái pusztítják Szamarkand lakóit
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század ..... 560—561

12. Babur bevonulása Ibrahim szultán agrai palotájába
A mogul iskola stílusában készült miniatúra Babur „Emlékiratai"-ból. XVI. század ..... 592—593

13. Kínai porcelántál
XVI—XVII. század fordulója ..... 632—633

TARTALOM

BEVEZETÉS 5

I. FEJEZET

A TŐKÉS VISZONYOK KEZDETEI NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN 17

A technika fejlődése a XVI. század elejéig — 18. A társadalmi munkamegosztás és az árutermelés fejlődése — 22. A feudális termelés hanyatlása és a kapitalizmus fejlődése — 24. Az eredeti felhalmozás — 26. A bérmunkások osztályának kialakulása — 27. A tőkés ipar fejlődése. A manufaktúrák — 28. A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban — 31. A kapitalizmus fejlettségi foka a XVI. századi Nyugat-Európában — 32.

II. FEJEZET

A KONTINENTÁLIS AFRIKA NÉPEI 35

Az afrikai népek történelmének forrásai — 35. Moszi, Bornu és a Hausza államok — 43. Portugál hódítások Afrikában — 44. Kongó — 46. Angola és Monomotapa — 47. Afrika keleti partvidékének arab szultanátusai — 47.

III. FEJEZET

AMERIKA NÉPEI AZ EURÓPAI GYARMATOSÍTÓK MEGJELENÉSE ELŐTT 49

Amerika őslakossága — 49.

1. Észak-Amerika 50

A sarkvidék tengerparti törzsei — 50. Az északnyugati partvidék indiánjai — 50. Észak-Amerika keleti részének indiánjai — 51. A kanadai erdei vadásztörzsek — 54. A préri-indiánok — 54. A kaliforniai indiánok — 54. Észak-Amerika délnyugati részének indiánjai — 55. Az észak-amerikai indiánok szellemi kultúrája — 55.

2. Dél- és Közép-Amerika, Mexikó 56

A tűzföldiek — 56. A pampák indiánjai — 57. Kelet-Brazília indiánjai — 57. Az Amazonas és az Orinoco medencéjének tropikus erdőiben élő indiánok — 59. Mexikó és Közép-Amerika ősi népei — 59. A maja-indiánok — 60. Teotivakan (Teotihuacan) toltékjai — 64. A szapotékok — 66. A többi mexikói nép — 66. Az aztékok — 67. Az asztékok gazdasága — 67. Az aztékok társadalmi rendszere — 68. Az aztékok vallása és kultúrája — 69. Az Andok vidékének ősi népei — 70. A csibcsa (chibcha) vagy muiszka (muisca) törzsek — 70. A muiszka vallás — 71. A muiszka törzsek a spanyol hódítást közvetlenül megelőző időben — 72. A kecsuák (quechua) és az inkák államának más népei — 72. Az inkák államának megalapítása — 74. Az inkák gazdasága — 74. Az inkák társadalmi rendszere — 76. Az inkák vallása és kultúrája — 78. Az inkák államának pusztulása. A spanyol hódítás — 80.

IV. FEJEZET

A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZÉSEK 81

A tengeri hajózás és földrajz a középkori ázsiai népeknél — 84. Az Európából Indiába és a Távol-Keletre vezető tengeri út felfedezése — 86. Amerika felfedezése és a spanyol hódítások — 89. Földrajzi felfedezések Észak-Amerikában és Ausztráliában — 94. A XVI—XVII. századi orosz földrajzi felfedezések — 95. A földrajzi felfedezések következményei Nyugat-Európában — 98.

V. FEJEZET

ITÁLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 100

Itália gazdasági hanyatlása — 100. A feudális reakció — 102. Az itáliai háborúk kezdete — 105. Savonarola — 105. Az itáliai háborúk további menete és befejeződése — 107. A néptömegek harca az idegen hódítók ellen — 108. Antifeudális népmozgalmak — 110. Itália politikai tagolódása a câteaucambrésis-i béke után — 110. Machiavelli, Guicciardini — 111. Itália a spanyol járom alatt — 112. A pápaság és a katolikus reakció Itáliában — 114. Campanella — 115. Az 1647—1648. évi szicíliai és dél-itáliai felkelések — 116. Itália a XVII. század közepén — 117.

VI. FEJEZET

AZ OLASZ RENESZÁNSZ (XVI. SZÁZAD—XVII. SZÁZAD ELEJE) 119

1. Az olasz reneszánsz virágzása és hanyatlása 119

Leonardo da Vinci — 119. Raffaello Santi (Raffael) — 120. Michelangelo Buonarroti — 122. Lodovico Ariosto — 125. A humanista színház — 126. A humanizmus válsága — 126. Velence a XVI. században — 127. A feudális-katolikus reakció. Torquato Tasso — 130. A késői reneszánsz művészete — 131. A hivatásos színjátszás kialakulása — 132.

2. Az olasz filozófia a XVI. században és a XVII. század első felében 134

Az antik örökség — 134. Vita Platónról és Arisztotelészről — 134. Pietro Pompanazzo — 135. A természetfilozófia — 136. Girolamo Cardano — 137. Bernardino Telesio — 138. Patrizi és Campanella — 139. Giordano Bruno — 140. Lucilio Vanini — 141.

VII. FEJEZET

A REFORMÁCIÓ NÉMETORSZÁGBAN ÉS A NÉMET PARASZTHÁBORÚ 142

1. Németország gazdasági és politikai helyzete a XVI. század elején 142

2. A feudális rendszerrel és a katolikus egyházzal szemben álló erők gyarapodása 148

Az osztályharc éleződése és a Bundschuh szövetség — 148. A reformáció előtti polgári ellenzék — 150. A német lovagok politikai ellenzékisége — 151. A katolikus egyház Németországban — 151. A németországi humanizmus — 152. Az irodalom és képzőművészetek a reformáció korában — 158.

3. A reformáció kezdete, Luther Márton és Münzer Tamás 162

A politikai helyzet Németországban a reformációs mozgalom első éveiben — 162. Luther Márton tevékenységének kezdete — 162. A reformációs tábor bomlásának kezdete — 164. Münzer Tamás — 165. Luther átpártolása a fejedelmek oldalára — 167. Münzer Tamás társadalmi és politikai nézetei, forradalmi tevékenysége — 167.

4. A parasztháború 169

A parasztháború megindulása. A felkelők első forradalmi programja (a „Cikkelylevél") — 169. A parasztháború megindulása Felső-Svábországban — 172. A felső-svábországi paraszti táborok különböző irányzatainak harca. A „12 cikkely" — 173. A parasztháború a Frankföldön. A heilbronni program — 175. A parasztháború Szászországban és Thüringiában — 177. A nagy parasztháború leverése — 178.

5. Németország a nagy parasztháború után 179

Sebastian Franck — 179. A münsteri kommuna — 180. Németország széttagoltságának fokozódása — 181.

VIII. FEJEZET

A ZWINGLIANIZMUS ÉS A KÁLVINIZMUS. A KATOLIKUS REAKCIÓ EURÓPÁBAN 183

1. A reformáció Svájcban 184

A svájci szövetség — 184. Az erdei és a városi kantonok a XVI. században — 186. A kantonok politikai rendszere — 187. Svájc a reformáció előtt — 188. Ulrich Zwingli — 189. A zwingliánus reformáció Zürichben — 190. Társadalmi és politikai harcok Svájcban a zwingliánus reformáció idején — 190. A Zwingli-féle reformáció eredményei Svájcban — 192. Genf a reformáció előtt — 193. Kálvin János — 193. A kálvinista egyház — 195. Kálvin politikai nézetei — 195. A kálvinista reformáció Genfben — 196. A kálvinizmus történelmi jelentősége — 197.

2. A feudális reakció és az ellenreformáció Európában 197

Az ellenreformáció előfeltételei — 197. A jezsuita rend — 198. A tridenti zsinat és a pápaság — 199. Az európai feudális reakció és ellenreformáció következményei — 200.

IX. FEJEZET

A FEUDÁLIS-ABSZOLUTISZTIKUS FRANCIAORSZÁG FELEMELKEDÉSE 201

1. A kapitalizmus elemeinek kialakulása, az abszolút monarchia létrejötte 202

A gazdasági fejlődés a XVI. század első felében. A manufaktúrák — 202. A kereskedelem fejlődése — 203. Az államadósság és a hitel — 205. A burzsoázia kialakulása Franciaországban — 206. A bérmunkások — 207. Az agrárviszonyok és a parasztság helyzete — 207. A francia nemesség — 210. Az abszolutizmus a XVI. század első felében — 212. Az itáliai háborúk — 213. Népi felkelés — 214.

2. A polgárháborúk 215

A polgárháborúk előzményei és jelentősége — 215. A kálvinizmus fejlődése. A hugenotta és a katolikus párt kialakulása — 217. A polgárháborúk — 218.

3. Az abszolút monarchia diadala Franciaországban 223

A gazdasági fellendülés és az abszolutizmus megerősödése a polgárháborúk után — 223. Feudális belháborúk (1610—1620) — 225. Franciaország Richelieu idején — 225. Népi mozgalmak az 1620—1640-es években — 227. A francia nemzet kialakulása — 228.

4. A francia kultúra a XVI. században és a XVII. század első felében 229

A francia reneszánsz — 229. A reformációval kapcsolatban álló humanisták — 229. Clément Marot — 229. A radikális humanisták — 230. Rabelais — 230. A haladó társadalmi gondolkodás küzdelme a reakció ellen a XVI. század derekán — 231. A „Plejád" — 232. A polgárháborús időszak publicisztikája. Jean Bodin — 233. Montaigne — 233. A francia művészet és építészet a XVI. században — 234. Irodalmi irányzatok a XVII. század elején. A précieux irodalom — 234. Descartes — 235. Gassendi — 236. A klasszicizmus esztétikája — 237. Az abszolutizmus kultúrpolitikája — 237. Corneille — 237. Poussin — 238. Realista tendenciák az irodalomban — 239. Cyrano de Bergerac — 239. A realizmus a képzőművészetben — 239.

X. FEJEZET

SPANYOLORSZÁG A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 240

1. Spanyolország gazdasági és politikai fejlődése a XVI. század első felében 240

Az agrárrendszer — 240. Parasztmozgalmak a XVI. században — 242. Az ipar fejlődése a XVI. század első felében — 242. I. Károly uralkodása. Spanyolország helye a Habsburg-birodalomban — 234. A comuneros felkelés — 245. Felkelések Valenciában és Mallorca szigetén — 249.

2. Spanyolország hanyatlásának kezdete 251

II. Fülöp bel- és külpolitikája — 251. Spanyolország gazdasági hanyatlása — 254. Spanyolország a XVII. század első felében — 255. Népi mozgalmak a XVII. században. Felkelés Katalóniában — 256. Portugália elszakadása — 257. A spanyol abszolutizmus külpolitikája a XVII. század elején. Spanyolország és a harmincéves háború — 258.

3. A spanyol reneszánsz 259

Spanyol humanisták a XVI. század első felében — 260. A népköltészet — 260. A humanista költészet — 260. A spanyol regény — 261. Miguel de Cervantes — 262. Luís de Góngora — 263. Francisco de Quevedo — 264. A spanyol színház — 264. Lope de Vega — 264. Lope de Vega iskolája — 266. Pedro Calderón — 266. Az építészet — 267. Festészet — 268. Diego Velázquez — 268.

XI. FEJEZET

NÉMETALFÖLD A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 270

1. A németalföldi forradalom 270

A tőkés viszonyok a XVI. század első felében — 271. Az osztály-erőviszonyok a forradalom küszöbén — 273. A spanyol elnyomás fokozódása a XVI. század második felében — 274. A forradalmi helyzet kialakulása — 275. Az 1566. évi képromboló felkelés — 277. Alba herceg terroruralma — 278. Partizánharcok a spanyol önkényuralom ellen — 278. Az orániai herceg és a nemesi emigránsok politikája — 279. Az 1572. évi felkelés. A polgári köztársaság kialakulása északon — 280. Az 1576. évi felkelés és a „genti megbékélés" — 281. Az osztályharc éleződése az ország déli részén — 283. A genti demokratikus mozgalom — 285. Az 1579. évi arrasi és utrechti unió — 285. II. Fülöp trónfosztása — 285. A forradalom leverése az ország déli részén — 286. Az egyesült tartományok köztársasága a XVI. század végén — 286. Az 1609. évi fegyverszünet — 287. A németalföldi forradalom jellege — 288.

2. Dél-Németalföld és Hollandia a XVII. század első felében 288

A spanyol Németalföld a XVII. század első felében — 288. Hollandia gazdasági fejlődése — 289. Az egyesült tartományok politikai berendezkedése — 289. Az osztályharc a XVII. század első felében — 290. A hadműveletek kiújulása. A vesztfáliai béke — 291.

3. A németalföldi reneszánsz kultúra 292

A XVI. századi humanizmus — 292. A retorikai társaságok — 293. A XVI. századi németalföldi festészet — 293. Idősebb Pieter Bruegel — 293. A zene — 295.

4. A flandriai kultúra a XVII. század első felében 295

Az építészet — 295. A flamand festészeti iskola. Rubens — 295. Rubens tanítványai — 296. A paraszti életkép — 298.

5. A XVII. századi holland kultúra 298

A politikai eszmék — 298. Az irodalom — 299. Az építészet — 300. A festészet — 300. Frans Hals — 301. Az életkép — 302. Rembrandt — 303.

XII. FEJEZET

ANGLIA TŐKÉS FEJLŐDÉSÉNEK KEZDETEI 305

1. Társadalmi és gazdasági változások a XVI. századi Angliában 305

Az ipar fejlődése — 305. Az eredeti felhalmozás és a mezőgazdasági forradalom kezdete — 308. A XVI. századi Anglia társadalmi szerkezete — 312. Az angol parasztság harca a földért — 313. Véres törvények a kisajátítottak ellen. A manufaktúramunkások — 316. A kereskedelem fejlődése — 318.

2. Anglia bel- és külpolitikája 319

A Tudorok abszolutizmusa — 319. Az angliai reformáció — 320. A Tudorok politikája — 321. Skócia a XVI. században — 323. Anglia harca Spanyolország ellen — 325. Írország leigázása — 329. Anglia és Oroszország kapcsolatai a XVI. században — 331. A társadalmi ellentétek kiéleződése Angliában a XVI. század végén és a XVII. század elején — 332. Az angol burzsoá nemzet kialakulásának kezdetei — 333.

3. Az angliai reneszánsz kultúra 334

Az angliai humanizmus — 334. Morus Tamás „Utópiá"-ja — 335. A késői humanizmus — 336. A képzőművészet és a zene — 336. A költészet és szépprózа — 337. A színjátszás és a drámairodalom — 338. William Shakespeare — 340. Az angol dráma Shakespeare után — 342. A reneszánsz korának filozófiája — 343.

XIII. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 346

1. Dánia 347

A királyi hatalom erősödése II. Keresztély uralkodása alatt — 347. Az osztályharc éleződése. A „grófi belviszály". A reformáció — 348. Dánia harca a balti-tengeri hegemóniáért — 349. Dánia a XVII. század elején — 350.

2. Svédország 351

A reformáció. A külső terjeszkedés — 352. A feudális elnyomás erősödése a XVII. század első felében. A parasztok és a városi polgárok antifeudális megmozdulásai — 353. A tőkés viszonyok fejlődése. A svéd nagyhatalmi politika — 354.

3. Finnország 355

Finnország a XVI. században — 355. A „bunkó-háború" (1596—1597) — 357. Finnország Svédország része — 357.

4. Norvégia 358
5. Izland hanyatlása a dán uralom idején 360
6. A Skandináv országok kultúrája 360

XIV. FEJEZET

A SOKNEMZETISÉGŰ OSZTRÁK ÁLLAM 362

A soknemzetiségű osztrák állam kialakulása — 363. Az osztrák tartományok gazdasági fejlődése — 365. Az osztályharc — 368. I. Ferdinánd közigazgatási reformja. A katolikus reakció Ausztriában a XVI—XVII. század fordulóján — 370. Az 1595—1597. évi parasztfelkelés — 371. Ausztria a XVII. század elején — 372. Ausztria a harmincéves háború kezdetén. Az 1626. évi felkelés — 372.

XV. FEJEZET

CSEHORSZÁG HABSBURG-URALOM ALATT 374

Az osztályharc — 375. Csehország mint a Habsburg monarchia része — 377. Az 1547. évi felkelés — 377. A feudális reakció erősödése, Csehország gazdasági hanyatlásának kezdete — 379. A társadalmi és nemzeti harc fokozódása a XVI—XVII. század fordulóján — 381. Az 1618. évi Habsburg-ellenes mozgalom általános okai — 382. A reneszánsz cseh kultúra — 383.

XVI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG ÉS A BALKÁNI ORSZÁGOK HARCA A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN 389

1. Magyarország és Erdély a XVI. században és a XVII. század első felében 389

Az 1514-es parasztfelkelés — 389. Felkelés a szlovák bányavárosokban (1524—1526) — 391. Magyarország függetlenségének elvesztése; az ország felosztása — 391. A magyar állam felosztásának gazdasági és társadalmi következményei — 392. A török hódoltság alatt levő magyar területek — 393. A Habsburg-uralom alatt levő magyar és szlovák területek helyzete — 393. Az erdélyi fejedelemség — 394. A parasztság helyzete a Habsburg-uralom alatt levő magyar területeken és az erdélyi fejedelemségben — 394. A parasztság osztályharca a Habsburg-uralom alatt levő magyar területeken és az erdélyi fejedelemségben — 396. A reformáció és ellenreformáció Magyarországon — 397. A magyar kultúra a XVI. században és a XVII. század első felében — 399. A szlovákiai kultúra — 400.

2. A balkáni országok a XVI. században és a XVII. század első felében 401

A balkáni népek az Oszmán Birodalom uralma alatt — 401. A balkáni népek helyzete a török uralom alatt — 402. Moldva és Havasalföld a XVI. században és a XVII. század első felében — 406. A délkelet-európai leigázott népek harca a török uralom ellen — 407. A balkáni népek kultúrája — 410.

XVII. FEJEZET

A SOKNEMZETISÉGŰ LENGYELORSZÁG KIALAKULÁSA 411

A lengyel városok fejlődése — 411. Áttérés a feudális gazdálkodás robotoltató majorsági rendszerére — 412. A rendi monarchia teljes kialakulása — 414. A reformáció Lengyelországban — 416. A lengyel nemesi „köztársaság" — 418. A soknemzetiségű Lengyelország kialakulása — 418. Lengyelország gazdasági és politikai hanyatlásának kezdete — 420. A lengyel feudális urak intervenciója az orosz állam ellen — 421. A lengyelországi néptömegek harca a nemzeti és feudális elnyomás ellen — 422. A kultúra — 422.

XVIII. FEJEZET

UKRAJNA, BELORUSSZIA ÉS A BALTIKUM 426

1. Ukrajna, Belorusszia és Litvánia 426

Ukrajna, Belorusszia és Litvánia gazdasági és társadalmi fejlődése a XVI. század első felében — 427. Az osztályharc és a nemzeti szabadságharc erősödése a XVI. század végén és a XVII. század első felében — 428. A kultúra — 432.

2. A Baltikum (Lettország és Észtország) 434

A Baltikum a XV. század végén és a XVI. század első felében — 434. A livóniai háború és a balti népek — 438. A Baltikum Svédország és Lengyelország uralma alatt a XVI—XVII. század fordulóján — 438. A kultúra — 442.

XIX. FEJEZET

A FEUDÁLIS JOBBÁGYTARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN ÉS A KÖZPONTOSÍTOTT ÁLLAM MEGERŐSÖDÉSE 444

1. Az orosz állam gazdasági és társadalmi szerkezete a XV. század végén és a XVI. században.. 445

A mezőgazdaság fejlődése — 445. A szolgálati birtok térhódítása — 445. A parasztok kizsákmányolásának fokozása — 447. A kézműipar fejlődése — 449. A belső kereskedelem fejlődése — 450. A külkereskedelem fejlődése — 450. A városok fejlődése — 453. Moszkva a XVI. században — 454. Társadalmi differenciálódás a városban — 455. A falusi és városi osztályharc — 455.

2. Az orosz területek egyesítése. Oroszország nemzetközi helyzete 456

Az államapparátus központosítása — 456. Az 1497. évi törvénykönyv — 458. A nagyfejedelmi hatalom megerősítése — 459. A novgorodi—moszkvai eretnekség — 460. Az oszifljánusok és az „önzetlenek" — 460. Makszim Grek és az „önzetlenek" — 461. Az orosz területek egyesítése — 462. Oroszország nemzetközi helyzete a XV. század végén és a XVI. század első harmadában — 463.

3. Az 1530—1540-es évek bojári reakciója. Az osztályharc éleződése a XVI. század derekán .. 464

Jelena Glinszkaja — 464. A bojári csoportok harca a hatalomért — 465. Az osztályharc éleződése — 466. Városi felkelések a XVI. század derekán — 466. A reformációs mozgalom a XVI. század derekán — 467.

4. Az 1550-es évek reformjai. Kazany és Asztrahany elfoglalása 468

A reformok kezdete — 468. Ivan Pereszvetov — 469. Az 1550. évi törvénykönyv és a száz cikkely — 469. Az 1550-es évek elejének reformjai — 470. Az 1555—1556. évi reformok — 471. A kazanyi kánság elleni harc 473. Kazany és Asztrahany elfoglalása — 473. A középső Volga-vidék és az Urál déli vidékének népei — 475.

5. A livóniai háború. Az opricsnyina 475

A livóniai háború előzményei — 475. A livóniai háború kezdete — 476. A livóniai lovagrend szétzúzása — 477. Az opricsnyina létrehozása — 477. Az opricsnyina második szakasza (1572—1584) — 480. IV. Iván levelei. Andrej Kurbszkij művei — 481. A livóniai háború befejezése — 481. Nyugat-Szibéria népeinek az orosz államhoz csatolása — 483. Az orosz állam nemzetközi helyzete — 485.

6. Az orosz kultúra a XV. század végén és a XVI. században 486

A könyvnyomtatás Oroszországban — 486. A közművelődés és az iskola — 487. A tudományos ismeretek — 488. Az irodalom — 490. A népköltészet — 492. Az építészet — 493. A festészet — 497. A díszítő- és iparművészet — 499.

XX. FEJEZET

A XVII. SZÁZAD ELEJI OROSZORSZÁGI PARASZTHÁBORÚ; A LENGYEL ÉS SVÉD INTERVENCIÓ SZÉTZÚZÁSA 500

1. Az orosz állam a XVI—XVII. század fordulóján 500

A parasztháború előzményei — 500. Parasztmozgalmak a XVI. század végén — 502. Az 1601—1603. évi éhínség — 502. A Hlopko-féle felkelés — 503. A városi osztályharc — 503.

2. A lengyel intervenció kezdete 503

A lengyel és litván feudális urak hódító tervei — 503. I. Ál-Dimitrij — 504. A moszkvai népi felkelés. Vaszilij Sujszkij hatalomra jutása — 506.

3. A Bolotnyikov-féle felkelés (1606—1607) 507

A felkelés kezdete — 507. A Moszkva elleni hadjárat — 508. A felkelők célkitűzései — 508. A felkelés továbbterjedése — 508. Moszkva ostroma — 509. Bolotnyikov veresége Moszkva mellett — 510. A felkelés kalugai szakasza — 510. Az Ivan Bolotnyikov-féle felkelés történelmi jelentősége — 511.

4. A lengyel intervenció fokozódása. A svéd intervenció 512

II. Ál-Dimitrij — 512. Lengyelország nyílt fegyveres beavatkozása — 513. A hét bojár kormányzatának árulása és Moszkva feladása — 515. A svéd intervenció — 516.

5. Az orosz nép harca a függetlenségért. Az intervenciósok szétzúzása 517

Az első népfelkelés — 517. A moszkvai felkelés — 518. A második népfelkelés. Kuzma Minyin és Dmitrij Pozsarszkij — 519. Moszkva felszabadítása — 521.

6. Új kormány. A sztolbovói béke és a deulinói fegyverszünet 522

Az 1613. évi országgyűlés — 522. Az intervenciósok elleni harc folytatása — 523. Pszkov hősi védelme — 524. Az 1617. évi sztolbovói béke — 524. Az 1618. évi deulinói fegyverszünet — 524.

7. Az intervenció következményeinek felszámolása. A szmolenszki háború 525

A gazdasági helyzet javulása — 525. A szmolenszki háború — 526.

8. A paraszthábóru és az intervenciósok elleni harc a XVII. század első negyedének irodalmában 527

A XVII. század elejének publicisztikai alkotásai — 527. A népköltészet — 529.

XXI. FEJEZET

AZ OSZMÁN FEUDÁLIS BIRODALOM 530

A török hódítások keleten — 530. Kánúní Szolimán hódító háborúi — 531. Az agrárrendszer — 532. A parasztság helyzete — 533. A közigazgatási, a katonai és a politikai berendezkedés — 534. Városok, ipar, kereskedelem — 535. Népi felkelések Kisázsiában a XVI. század első felében — 536. Külkapcsolatok — 538. A kultúra — 539. Az Oszmán Birodalom hanyatlásának kezdete — 540. Parasztfelkelések a XVI—XVII. század fordulóján — 542. A feudális csoportok harca a hatalomért. A janicsárok szerepe — 543.

XXII. FEJEZET

A SZEFEVIDÁK ÁLLAMA 544

Irán a XVI. század elején — 544. A Szefevidák feudális állama a XVI. században — 546. I. Abbasz sah háborúi — 548. A gazdasági fejlődés a XVII. században — 549. Az osztályharc éleződése. Adil sah felkelése — 550. A kultúra — 551.

XXIII. FEJEZET

A KAUKÁZUSI ÉS A KÖZÉP-ÁZSIAI NÉPEK A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 553

1. A Kaukázus 553

A kaukázusi népek az iráni—török háborúk idején — 554. A kaukázusi népek szabadságharca — 557. A kaukázusi népek nemzetközi kapcsolatai — 557. A kaukázusi népek és az orosz állam — 558. A kaukázusi népek kultúrája — 560.

2. Közép-Ázsia és Kazahsztán 562

A mezőgazdaság — 563. Ipar és kereskedelem — 564. A feudális kizsákmányolás fokozódása. Az osztályharc — 564. A buharai kánság megalakulása — 566. Az agrárviszonyok a buharai kánságban — 568. A horezmi (hivai) kánság megalakulása — 568. A kazah kánságok — 570. A Tien-San kirgizei — 573. A közép-ázsiai kánságok és az orosz állam kapcsolatai — 574. Közép-Ázsia és Kazahsztán népeinek kultúrája — 575.

XXIV. FEJEZET

A TÖRÖK URALOM AZ ARAB ORSZÁGOKBAN 577

Szíria és Egyiptom meghódítása — 577. Szíria és Libanon a török hódítók uralma alatt — 578. Egyiptom török uralom alatt — 581. Észak-Afrika — 582. A kultúra — 585.

XXV. FEJEZET

INDIA A NAGYMOGULOK ÁLLAMA 587

Az egyesült észak-indiai állam kialakulásának előzményei — 587. A Nagymogul Birodalom megalapítása — 588. A feudális belháborúk kora — 588. A feudális földtulajdon — 589. A falusi földközösség — 590. A kereskedelem és az uzsora — 592. A városok és az ipar. Az árutermelés és a pénzgazdálkodás — 592. Népi mozgalmak — 594. Akbar politikájának alapjai — 596. Akbar reformjai — 597. A földadó-reform — 597. A vallási reform — 597. India a XVII. század első felében — 599. Az indiai kultúra a XVI. században és a XVII. század első felében — 601.

XXVI. FEJEZET

KÍNA A XVI—XVII. SZÁZADBAN 603

1. Az agrárviszonyok 603

A földtulajdon formái — 603. Az állami földtulajdon formái — 604. A magánföldbirtok — 606. A paraszti földtulajdon és földhasználat — 606. A faluközösség. Az adók és szolgáltatások — 607.

2. A kézműipar és manufaktúra. A városok és belkereskedelem 608

A kézműipar fejlődése — 608. A kézműipar formái. Az állami műhelyek — 609. A magánmanufaktúrák — 611. A városok és a belkereskedelem fejlődése — 612.

3. Kína kereskedelmi és külpolitikai kapcsolatai 613

A külkereskedelem — 613. Kína politikai és kulturális befolyása a szomszédos országokra — 614. Harc a japán betörések ellen a XVI. században — 614. Az első összeütközések a nyugat-európai gyarmatosítókkal — 615. A mongolokkal való kapcsolatok — 616. A Dzsürcsi (Mandzsu) törzsek harca a Ming-birodalom ellen — 616.

4. Antifeudális mozgalmak a XVI. században és a XVII. század elején 618

A XVI. századi parasztfelkelések — 618. Az állami és magánmanufaktúrák dolgozóinak harca. A városi mozgalmak — 620. Harc az uralkodó osztályon belül — 621. A Tunglin szervezet — 622.

5. A XVII. századi parasztháború. A Ming-dinasztia bukása 622

A Ming-birodalom belső és külső helyzetének rosszabbodása — 622. Felkelés Senhsziben — 623. A honani tanácskozás — 624. Nézeteltérések a felkelők táborában. A felkelés időleges veresége — 625. A parasztmozgalom újabb fellendülése — 625. A felkelők hatalmi szervezete és hadseregük felépítése — 626. Az északi hadjárat. Peking elfoglalása — 628. A kínai és mandzsu feudális urak szövetsége. A Ming-dinasztia bukása — 628. A felkelés utolsó szakasza — 629.

6. A kultúra fejlődése 629

A tudomány — 629. A filozófia. A társadalmi gondolkodás fejlődése — 630. Az irodalom — 631. A képzőművészet — 632.

XXVII. FEJEZET

INDONÉZIA NÉPEI 633

A Madzsapahit-birodalom — 633. A kultúra — 635. Madzsapahit hanyatlásának kezdetei — 635. Muzulmán fejedelemségek kialakulása Madzsapahit romjain — 635. A portugál terjeszkedés — 637. A Bantam állam — 637. Bantam külkereskedelme — 638. A holland terjeszkedés — 639.

XXVIII. FEJEZET

MONGÓLIA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 641

A társadalom szerkezete — 642. A feudális széttagoltság — 644. Kísérletek Mongólia egyesítésére — 644. A lámaizmus terjedése — 647. A mandzsu uralom kezdetei Mongóliában — 648. Mongólia és az orosz állam — 648. A kultúra — 649.

XXIX. FEJEZET

A JAPÁN FEUDÁLIS ÁLLAM 651

Az agrárviszonyok — 651. A városok, az ipar és kereskedelem fejlődése — 652. Az európaiak megjelenése Japánban — 654. Az osztályharc. Az állam egyesítésének előzményei — 655. Oda Nobunaga — 656. Hideyoshi — 657. A Tokugawa shogunátus — 658. Tokugawa Ieyasu — 659. A rendi szerkezet — 660. Az ország elszigetelése. Az antifeudális népi mozgalmak — 661. A kultúra — 662.

XXX. FEJEZET

KOREA A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 666

A feudális kizsákmányolás fokozódása — 666. Az ipar és a kereskedelem — 668. Parasztmozgalmak — 669. A feudális klikkek belvillongásai — 669. Harc a japán betörés ellen — 670. A mandzsu betörés — 673. A kultúra — 674.

XXXI. FEJEZET

AZ EURÓPAI HATALMAK GYARMATOSÍTÓ POLITIKÁJA. A GYARMATBIRODALMAK KIALAKULÁSA 676

A spanyol gyarmatbirodalom — 677. A portugál gyarmatbirodalom — 677. A portugál gyarmatok a XVII. század elején — 679. A kereskedelmi társaságok — 680. A Holland Kelet-Indiai Társaság — 680. A Brit Kelet-Indiai Társaság — 681. A gyarmati érdekellentétek a XVII. században — 682. A hollandok és az angolok behatolása Indiába és a dél-tengeri országokba — 682. A holland hódítások — 683. A Holland Kelet-Indiai Társaság gyarmati rendszere — 685. Az angol gyarmati rendszer a XVII. században — 686. Küzdelem a nyugat-indiai gyarnatokért — 686. Észak-Amerika gyarmatosítása a XVII. században — 688.

XXXII. FEJEZET

AZ EURÓPAI NEMZETKÖZI HELYZET A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. A HARMINCÉVES HÁBORÚ 689

A Habsburgok erősödése a XVII. század elején. A nemzetközi ellentétek növekedése Európában — 689. Németország a harmincéves háború előtt — 692. Ausztria helyzete a birodalomban — 693. Politikai küzdelmek Németországban a XVI. század végén és a XVII. század elején — 694. Oroszország álláspontja a harmincéves háború kitörése előtt — 696. Csehország; a birodalom helyzete a harmincéves háború előtt — 697. A harmincéves háború első (cseh—pfalzi) szakasza (1618—1624) — 697. A háború második (dán) szakasza (1625—1629) — 700. Oroszország szerepe a háború első szakaszaiban — 702. A háború harmadik (svéd) szakasza (1630—1635) — 702. Az 1632—1634. évi orosz—lengyel háború és a harmincéves háború — 705. A háború negyedik (francia—svéd) szakasza (1635—1648) — 706. A vesztfáliai béke — 707. A harmincéves háború tükröződése a német birodalomban — 708.

XXXIII. FEJEZET

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE NYUGAT-EURÓPÁBAN A XVI. SZÁZADBAN ÉS A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 710

A természettudományok fejlődésének mozgatói — 710. A csillagászat fejlődése — 712. A fizika fejlődése — 716. A matematika fejlődése — 717. Egyéb természettudományi ágak fejlődése — 720. A természettudomány fejlődése és az új filozófia — 721. A természettudományok vívmányai a XVII. század közepéig — 722.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 724
A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 733
NÉVMUTATÓK 761
SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 805
SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 806

FORDÍTOTTA:

GÁLL ÉVA

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE, AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁÉRT, VALAMINT „*A KIADÓ*" MEGJELÖLÉSSEL ELLÁTOTT LAPALJI JEGYZETEKÉRT FELELŐS:

DR. NIEDERHAUSER EMIL

A MUTATÓKAT ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

VARGA ISTVÁN

SZERKESZTETTE: TOMORI LAJOS. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. 63.2258 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. — FELELŐS VEZETŐ: LENGYEL LAJOS IGAZGATÓ. A SZEDÉST 1963. IV. 10-ÉN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1963. XII. 5-ÉN 33 000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 102½ (A/5) ÍV.

PL—111—G—6368